ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՐԱԿԻՑ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՉՈՐՍ ՀԱՏՈՐՈՎ

ՀԱՏՈՐ I

ՀԻՆ ՀՐՋԱՆ

ԶԱՆԳԱԿ
ԵՐԵՎԱՆ 2013

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

HISTORY OF NEIGHBOURING COUNTRIES OF ARMENIA

IN FOUR VOLUMES

VOLUME
I

ANCIENT PERIOD

ZANGAK
PUBLISHING HOUSE
YEREVAN 2013

93/33

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АРМЕНИИ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ИСТОРИЯ СОПРЕДЕЛЬНЫХ С АРМЕНИЕЙ СТРАН

В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ

ТОМ I

ДРЕВНИЙ ПЕРИОД

ЗАНГАК
ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЕРЕВАН 2013

ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, ՀՀ ԿԳՄՍ պետական կառավարման համակարգի ակադեմիա, ԵՊՀ Հայոց պատմության ամբիոն

Հրատարակվում է ՀՀ ԿԳՄՍ Գիտության պետական կոմիտեի պատվերով՝ պետական ֆինանսավորմամբ

Պատասխանատուների խմբագիր՝ ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆ

Խմբագրական խորհուրդ՝ Վ. Ա. ԲԱՅԲՈՒՐՏՅԱՆ (գ. գ. դ.), Ն. Վ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ (գ. գ. դ.), Հ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ (գ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ), Ղ. Մ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ (գ. գ. դ.), Ռ. Ա. ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆ (գ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ), Ա. Վ. ԿՈՍՅԱՆ (գ. դ. գ.)

Հատորի պատասխանատու խմբագիր՝ ԱՐԱՄ ԿՈՍՅԱՆ

ՀՏԴ՝ 93/99
ԳՄԴ՝ 63.3
Հ 247

Հ 247 Հարևան երկրների պատմություն/ խմբ. խորհրդ՝ Ռ. Սաֆրաստյան և ուրիշ. — Եր.: Զանգակ, 2013: Հ. 1: Հին ժամանակ. — 600 էջ + 24 էջ գծապատկեր

ISBN 978-9939-68-236-5

Հարևան երկրների պատմության առաջին հատորն ընդգրկում է Հայաստանին սահմանակից տարածաշրջանների՝ Միջագետքի, Փոքր Ասիայի, Իրանական բարձրավանդակի և Հարավային Կովկասի (Վրաց և Աղվանից) հին պատմությունը՝ սկսած պետականությունների կազմավորումից ընդհուպ մինչև Պարթևական պետության անկումը: Աշխատությունը գրված է սկզբնաղբյուրների և նորագույն ուսումնասիրությունների հիման վրա:

Գիրքը հասցեագրված է Հին Առաջավոր Ասիայի և հարակից պատմության ճանապարհներին, ուսանողներին և բոլոր հանրապես քաղաքակրթությունների պատմության հարցերով հետաքրքրվողներին:

ՀՏԴ՝ 93/99
ԳՄԴ՝ 63.3

© ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, 2013 թ.
© «Զանգակ-97» ՍՊԸ, 2013 թ.

Editor in Chief: RUBEN SAFRASTYAN

Editorial Board: V. A. Bayburtyan (Doctor of Historical Sciences), P. A. Chobanyan (Doctor of Historical Sciences), N. V. Harutyunyan (Doctor of Historical Sciences), K. H. Hovhannisyan (Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member of NAS RA), A. V. Kosyan (Doctor of Historical Sciences) P. M. Muradyan (Doctor of Historical Sciences), R. A. Safrastyan (Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member of NAS RA)

Editor of the Volume: ARAM KOSYAN

The first volume of the "History of Neighbouring Countries of Armenia" includes the ancient history of adjacent to Armenia regions including Mesopotamia, Asia Minor, Iranian Plateau and Southern Caucasus (Iberia and Albania) from the formation of states up to the decline of the Parthian Empire. The work is based on primary sources and modern studies.

The book is addressed to the specialists of the history of Ancient Near East and Armenia, students and all those who are interested in the history of civilizations.

Главный редактор: РУБЕН САФРАСТЯН

Редакционная коллегия: В. В. Арутюнян (доктор исторических наук), В. А. Байбуртян (доктор исторических наук), А. В. Косян (доктор исторических наук), П. М. Мурадян (доктор исторических наук), Н. О. Оганесян (доктор исторических наук, член-корр. НАН РА), Р. А. Сафрастян (доктор исторических наук, член-корр. НАН РА), Ц. П. А. Чобанян (доктор исторических наук)

Редактор тома: АРАМ КОСЯН

Первый том "Истории сопредельных с Арменией стран" охватывает древнюю историю сопредельных с Арменией регионов, включая Месопотамию, Малую Азию, Иранское плоскогорье и Южный Кавказ (Иберия и Албания), начиная от формирования государств до падения Парфянской империи. Работа написана на основе первоисточников и новейших исследований.

Книга адресована специалистам по истории Древнего Ближнего Востока и Армении, студентам, а также всем интересующимся историей цивилизаций.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Խմբագրական խորհրդի կողմից 9

ԱՌԱՋԱԲԱՆ (*Ա. Քոսյան*) 10

Օգտագործված գրականություն 21

ԲԱԺԻՆ 1.
ՀԻՆ ՄԻՋԱԳԵՏՔ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ (*Ա. Քոսյան*) 25

ՄԱՍ 1 . ՄԻՋԱԳԵՏՔԸ Ք. Ա. III ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՈՒՄ (*Ա. Մովսիսյան*) 29

Տարածքը և բնակլիմայական պայմանները 29
Միջագետքի բնակչությունը Ք. ա. III հազարամյակում 30
Պատմության աղբյուրները 32

Գլուխ 1. **ՇՈՒՄԵՐ** 34

Նախադինաստիական ժամանակաշրջան 34
Վաղդինաստիական ժամանակաշրջան 35

Գլուխ 2. **ԱՔԿԱԴԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՈՒՐԻ III ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ** 37

Աքքադի կազմավորումը և վերելքը. Սարգոն I 37
Աքքադը Սարգոնի հաջորդների օրոք. Նարամսին (Նարամ-Սուեն) 38
Աքքադի անկումը 41
Միջագետքը Ուրի III հարստության ժամանակաշրջանում 42

Գլուխ 3. **ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՄԻՋԱԳԵՏՔԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ** 46

Շումերը և Հայկական լեռնաշխարհի արկղները 46
Աքքադի տերությունը և Հայկական լեռնաշխարհը 49
Ուրի III հարստությունը և Հայկական լեռնաշխարհը 52

ՄԱՍ 2. ԱՍՈՐԵՍՏԱՆ 54

Գլուխ 1. **ԱՇԾՈՒՐԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ** (*Ե. Գրեկյան*) 54

Աշշուրը մինչև ամորեացիների տիրապետությունը 54
Հին ասորեստանյան թագավորությունը. Աշշուր 58

Գլուխ 2. ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԸ Ք. Ա. XIV–IX ԴԴ. (Ա. Քոսյան) 64

Միջին ասորեստանյան պետության կազմավորումը և վերելքը 64
Սալմանասար I և Թուկուլթի-Նինուրտա I 67
Թիգլաթպալասար I–ը և նրա հաջորդները 70
Նոր ասորեստանյան թագավորությունը. Սալմանասար III 75

Գլուխ 3. ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԸ Ք. Ա. VIII–VI ԴԴ. 80

Թիգլաթպալասար III (Ե. Գրենկյան) 80
Սալմանասար V և Սարգոն II (Ե. Գրենկյան) 84
Սինաքխերիբ (Ե. Գրենկյան) 87
Ասարհադդոն (Ե. Գրենկյան) 89
Աշշուրբանապալ (Ե. Գրենկյան) 92
Ասորեստանը վերջին արքաների օրոք (Ե. Գրենկյան) 94
Ասորեստանի քաղաքական կարգը և բանակը (Ա. Քոսյան) 98
Ասորեստանը և Հայկական լեռնաշխարհը (Ա. Քոսյան) 102

ՄԱՍ 3. ԲԱԲԵԼՈՆԻԱ 114

Գլուխ 1. ԲԱԲԵԼՈՆԻԱՆ Ք. Ա. XIX–XI ԴԴ. (Ա. Քոսյան) 114

Հին բաբելոնյան պետությունը 114
Կասպիտական Բաբելոնիան 116
Իսինի արքայատոհմը 121
Քաղդեական ցեղերը Բաբելոնիայում 123

Գլուխ 2. ՆՈՐ ԲԱԲԵԼՈՆՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (Ե. Գրենկյան) 129

Նաբուգոդոնոսոր II 129
Նաբոնիդը և Բաբելոնիայի անկումը 132
Բաբելոնիան և Հայկական լեռնաշխարհը (Ա. Մովսիսյան) 136

ՄԱՍ 4. ՄԻՋԱԳԵՏՔԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ (Ա. Քոսյան) 143

Կրոնը 143
Գիրը 146
Գրականությունը 147
Գիտությունը 148
Առեւտուրը և բանկային գործունեությունը 151

Օգտագործված գրականություն 152

ԲԱԺԻՆ 2.
ՀԻՆ ՓՈՔՐ ԱՍԻԱ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ *(Ա. Քոսյան)* 165

Տարածքը և բնակչությունը 165
Պատմության աղբյուրները 169

Գլուխ 1. **ԽԵԹԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ** 174

Հին թագավորություն (Ա. Քոսյան) 174
Միջին թագավորություն. խեթական տերության կազմավորումը (Ա. Քոսյան) 177
Նոր թագավորություն. Տերության անկումը (Ա. Քոսյան) 180
Վարչաքաղաքական կարգը և բանակը (Ա. Քոսյան) 188
Խեթական Փոքր Ասիայի մշակույթը (Ա. Բոբոխյան) 190
Խեթական տերությունը և Հայկական լեռնաշխարհի երկրները (Ա. Քոսյան) 194

Գլուխ 2. **ԼՈՒՎԻԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ** 201

Տարածքը, բնակչությունը և պատմության աղբյուրները (Ա. Քոսյան) 201
Քաղաքական պատմություն (Ա. Քոսյան) 203
Փոքր Ասիայի և Հյուսիսային Սիրիայի մշակույթը (Ա. Բոբոխյան) 212
Լուվիական պետությունները և Հայկական լեռնաշխարհը (Ա. Քոսյան) 213

Օգտագործված գրականություն 216

ԲԱԺԻՆ 3.
ՀԻՆ ԻՐԱՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ *(Ա. Քոսյան)* 225

Գլուխ 1. **ԷԼԱՄ** *(Ե. Գրեկյան)* 227

Տարածքը և բնակչությունը 227
Պատմության աղբյուրները 228
Վաղ էլամական թագավորությունները 230
Էլամը «առաջավոր ասիական» օրում 234
Միջին էլամական թագավորությունները 236
Նոր էլամական թագավորությունը 238
Էլամի մշակույթը 251

Գլուխ 2. **ՄԱՐԱՍՏԱՆ** 261

Տարածքը (Ե. Գրեկյան) 261
Մարական ցեղերը և Միջագետքի պետությունները (Ե. Գրեկյան) 262

Մերձկան աշխարհը Ք. ա. VIII դ. երկրորդ կեսին (Ե. Գրենյան) 266
Մերձաստանի կազմավորումը (Ե. Գրենյան) 269
Մերձաստանը Ք. ա. VII դ. երկրորդ կեսին (Ե. Գրենյան) 270
Մերձաստանի «վերելքը և անկումը» (Ե. Գրենյան) 272
Մերձաստանը և Հայաստանը (Տ. Դալալյան) 283

Գլուխ 3. ԱՔԵՄԵՆԵԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (Ե. Գրենյան) 289

Պատմության աղբյուրները 289
Նախապատմություն 292
Ծագումնաբանությունից մինչև տերություն 293
Աքեմենյանների իշխանության հաստատումը. Դարեհ I 299
Աքեմենյանների «համաշխարհային տերությունը» 305
Աքեմենյան տերությունը Դարեհի հաջորդների օրոք 312
Աքեմենյան տերության անկումը 320
Աքեմենյան տերության բարեբարական-տնտեսական կարգը և մշակույթը 323
Աքեմենյան Իրանը և Հայաստանը 333

Գլուխ 4. ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ 344

Պետության կազմավորումը (Վ. Բայբուրդյան) 344
Պարթևաստանի վերելքը (Վ. Բայբուրդյան) 348
Պարթևա-հռոմեական պատերազմները (Վ. Բայբուրդյան) 354
Պարթևաստանի անկումը (Վ. Բայբուրդյան) 365
Պարթևաստանի մշակույթը (Ա. Քոսյան) 366
Պարթևա-հայկական փոխհարաբերությունները (Վ. Բայբուրդյան) 368

Օգտագործված գրականություն 374

ԲԱԺԻՆ 4.
ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍՈՒԱԾԻ ՄՅՈՒՍ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԷԹՆՈՍՆԵՐԸ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ (Ա. Քոսյան) 387

Գլուխ 1. ՄԻՏԱՆՆԻ 389

Տարածքը և բնակչությունը (Ա. Քոսյան) 389
Պատմության աղբյուրները (Ա. Քոսյան) 391
Քաղաքական պատմություն (Ա. Քոսյան) 394
Միտաննիի մշակույթը (Ա. Քոսյան) 398
Միտաննին, խուրրիները և Հայկական լեռնաշխարհը (Ա. Պետրոսյան, Ա. Քոսյան) 401

Գլուխ 2. ԷՐԼԱ (Ա. Մովսիսյան) 404
Էրյայի քաղաք-պետությունը 404
Էրյան և Հայկական լեռնաշխարհը 405
Գլուխ 3. ԿԱՍԿԵՐ (Ռ. Ղազարյան) 407
Տարածքը 407
Կասկերը Ք. ա. XVI–XIII դարերում 408
Կասկերը Ք. ա. XII–VIII դարերում 415
Գլուխ 4. ՀՆԴԱՐԻԱՑԻՆԵՐ (Ե. Գրեկյան) 416
Գլուխ 5. ԱՐԱՄԵԱՑԻՆԵՐ (Ա. Քոսյան) 419
Արամեացիները Ք. ա. II հազարամյակում 419
Արամեական պետականությունները (Ք. ա. X–VIII դդ.) 421
Արամեացիները Ք. ա. VIII–VII դդ. 422
Արամեացիները Աքեմենյան տարաշրջանում 422
Գլուխ 6. ՍԿՅՈՒԹՆԵՐ (Տ. Դալալյան) 425
Ընդհանուր տեղեկություններ 425
Սկյութական ցեղերի նախահայրենիքի խնդիրը 426
Սկյութական «բազավորության» կազմավորումը և ընդարձակումը 428
Սկյութական ցեղերի ներթափանցումը Հայկական լեռնաշխարհ 430
Սկյութները Առաջավոր Ասիայի քաղաքական կյանքում 433
Օգտագործված գրականություն 439

ԲԱԺԻՆ 5.
ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱՆ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Գլուխ 1. ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ 449
Հելլենիզմի հիմնական առանձնահատկությունները (Ռ. Մանասերյան) 449
Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները
և Աքեմենյան տերության կործանումը (Ռ. Մանասերյան) 451
Դիադոքոսների պատերազմները (Ռ. Մանասերյան) 453
Մակեդոնական արշավանքները և Հայաստանը (Ա. Մովսիսյան) 454
Գլուխ 2. ՍԵԼԵՎԿՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (Ռ. Մանասերյան) 457
Պետության կազմավորումը 457
Սելևկյան տերության բազաբաական կառուցվածքը 460
Սելևկյան տերությունը միջազգային հարաբերություններում 461

Սկևկյան տերության հզորացումը Աստիրուս III Մեծի օրոք 464
Սկևկյան տերության ընդհարումը Հռոմի հետ (Ք. ա. 195–189 թթ.) 466
Սկևկյան տերության բաժանումն ու անկումը 470
Հնդկևիստանյան Միջիան և Կիլիկիան Տիգրան Մեծի իշխանության ներքո. հռոմեական տիրապետության հաստատումը Միջիայում 473

Գլուխ 3. **ՊՈՆՏՈՍԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ** (*Ռ. Ասեասերյան*) 478

Պոնտոսի թագավորության կազմավորումը 478
Պոնտոսի թագավորության վերելքը. Միհրդատ VI Եվպատոր 480
Հռոմևա–պոնտական պատերազմները 485
Պոնտոսի թագավորության անկումը 490

Գլուխ 4. **ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ** (*Ռ. Ասեասերյան*) 493

Օգտագործված գրականություն 496

ԲԱԺԻՆ 6.
ԱՅՐԿՈՎԿԱՍ

Գլուխ 1. **ՎՐԱՍՏԱՆ** (*Պ. Մուրադյան*) 501

Տարածքը, բնակչությունը 501
Քաղաքական պատմություն 502
Վիրքի մշակույթը 511

Գլուխ 2. **ԱՂՈՒՆՔ** (*Ա. Հակոբյան*) 514

Կովկասյան Ալռանքի տարածքը Ք. ա. VI–II դդ. 514
Ալռանքը Ք. ա. I դ.: Թագավորության կազմավորումը և ամրապնդումը 517
Ալռանքը I–III դդ. 524

Օգտագործված գրականություն 530

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ 534
ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ 589

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ԿՈՂՄԻՑ

Հայտնությունը, ինչպես գրված չինգրով մարդկային բանաստեղծության բնօրրանից մինչև հանդիսացող տարածաշրջանում, հազարամյակների ընթացքում հարատևել է Հին աշխարհի, Միջին դարերի ու Նոր և նորագույն ժամանակների Մերձավոր ու Միջին Արևելքի, Առաջավոր Ասիայի և Կովկասի գրեթե բոլոր էթնիկական ու պետական կազմավորումների հետ:

Այդ հարաբերությունների վերաքաղաքականները տարիներ էին հայ պատմագրական մտքի ներկայացուցիչներին ուշի-ուշով հետևել տարածաշրջանում տեղի ունեցող իրադարձություններին և արձագանքել նրանց իրենց մեկնաբանություններով և բնական վերլուծություններով: Այսպես, օրինակ, արդեն իսկ հայ պատմագրության առաջնեկներից՝ Ագաթանգեղոսը, Եղիշեն, Խորենացին, Փարպեցին իրենց երկերի նախաբանում կատարածից ոչ պակաս ներկայացնում ու քննարկում էին տարածաշրջանի բոլոր ազգերն ու հայոց առնչությունը նրանց հետ:

Մեր օրերում հարևան երկրների ու ժողովուրդների պատմության ընթացքի ու վերջին զարգացումների առանձնահատկությունների հանգույթը ու անկրկնելիությունը պահանջում է բացառիկ գիտելիքն ու բազմակողմանի հետազոտումը: ՀՀ Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտը ձեռնարկվում՝ իր առաքելությունը լուսաբանող բազմահատոր աշխատության հրատարակումը հաշվի է առել առաջին հերթին այն մեծ հետաքրքրությունը, որը գոյություն ունի մեր երկրում հարևան ժողովուրդների պատմության ու մշակույթի ներկայացմամբ: Հեղինակային կոլեկտիվը ձգտել է բազմակողմանի այդ հետաքրքրությունը, հնարավորության ընձեռնել հայ հասարակությանը խորացնել և համակողմանի գիտելիքներ մեր հարևանների անցյալի ու ներկայի կարևոր էջերի վերաբերյալ:

Միաժամանակ, բազմահատորյակը կարող է դառնալ լուրջ գիտական հենարան մեր երկրի որոշ հարևանների կողմից տարածաշրջանի պատմությունը վերանայելու և հայոց դերը նսեմացնելու ուղղությամբ տարվող չարամտավոր քարոզարշավին արժանի հակակշիռ տալու համար:

Աշխատությունը բաղկացած է հետևյալ հատորներից.

Հատոր առաջին՝ Հին շրջան

Հատոր երկրորդ՝ Միջին դարեր

Հատոր երրորդ՝ Նոր շրջան

Հատոր չորրորդ՝ Նորագույն շրջան

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացվող սույն բառահատորյակի առաջին հատորն ամբողջությամբ նվիրված է Հայաստանին անմիջականորեն հարող առաջավորասիական պետությունների պատմությանը՝ դրանց կազմավորումից մինչև Ք. ա. III դ. (ավելի քան երեքհազարամյա մի դարաշրջան): Ներկայացվում են տասնյակ խոշոր պետականություններ իրենց կազմավորումից մինչև անկում, ներառյալ հոգևոր և նյութական մշակույթը, ինչպես նաև դրանց և Հայաստանի քաղաքական կազմավորումների փոխառնչությունները: Հատորում տեղ են գտել նաև Առաջավոր Ասիայի մի շարք փոքր պետական կազմավորումներ և էթնիկական խմբեր, որոնց պատմությունը որոշակիորեն խաչաձևվել է Հայկական լեռնաշխարհի հասարակություններին: Այս նախաձեռնության կարևորությունը դժվար է գերագնահատել, քանի որ առ այսօր հայերենով գոյություն չունի մեր անմիջական հարևանների ամբողջական պատմությունն ամփոփող նման աշխատություն՝ գրված հայ մասնագետների կողմից: Այն ունի գիտական ուղղվածություն՝ գիտական ընդարձակ ապարատով, որը թույլ կտա ընթերցողին ինչպես հարկն է կողմնորոշվել մատուցվող նյութի բովանդակության և մեկնաբանության հարցում: Դասական սահմանափակության պատճառով յուրաքանչյուր երկրի պատմությունը ներկայացվում է ամփոփ տնտեսով, նվազագույնի է հասցված բանավիճային խնդիրների քննարկումը:

Առաջավոր Ասիան համաշխարհային քաղաքակրթության բնօրրանն է, որտեղ մեզանից շուրջ 12 000 տարի առաջ սկսեցին ձևավորվել դրա սաղմերը՝ արդյունքում հիմք դնելով առաջին պետականություններին, հոգևոր և նյութական անասնց արժեքներին: Երեք աշխարհամասերի հանդիպագավայրում գտնվող և բնական հարուստ ռեսուրսներ ունեցող այս ընդարձակ տարածաշրջանն արդեն Նոր քարի դարի ավարտին միմյանց հետ բազմապիսի թելերով կապված ինքնուրույն մշակութային համալիրների մի ամբողջություն էր: Վերջիններիս աստիճանական զարգացումը քանակական և որակական հատկանիշների վերընթաց աճի շնորհիվ արդեն Ք. ա. IV հազարամյակում հանգեցրեց առաջին պետականությունների ձևավորմանը, սկզբում՝ Միջագետքի հարավում և Եգիպտոսում, այնուհետև՝ նաև այլ շրջաններում: Ք. ա. III հազարամյակում, իսկ ավելի ակնհայտ՝ II հազարամյակում, Առաջավոր Ասիայում արդեն առկա էին մի շարք խոշոր պետականություններ (Եգիպտոսի Հին, Միջին և Նոր թագավորությունները, Աքքադը, Ասորեստանը և Բաբելոնիան Միջագետքում, Խեթական տերությունը և Միտաննին ու Էլամը), որոնցից յուրաքանչյուրն իր բուն տարածքում և ազդեցության գոտիներում ժամանակի քաղաքակրթական արժեքների կրողն էր, դրանց ինքնատիպ մեկնաբանման զարգացնողն ու տարածողը:

Առաջին համաշխարհային կրոնների (հուդայականություն, քրիստոնեություն և իսլամ) ձևավորման, հետագայում այս տարածաշրջանում նոր էթնիկական խմբերի զանգվածային ներհոսքի և այլ գործոնների ազդեցության հետևանքով առաջավո-

բասիական հնագույն քաղաքակրթությունների գոյությունը ժամանակի ընթացքում աստիճանաբար մոռացվեց: Դրանց մասին որոշ տեղեկություններ պահպանվել էին միայն անտիկ հեղինակների աշխատություններում (Հերոդոտոս, Ստրաբոն և այլն)՝ հիմնականում կիսառասապելական բնույթի վերհուշերի տեսքով:

Միայն նոր ժամանակներում, շնորհիվ եվրոպացի ճանապարհորդների և Արևելքի երկրներում դիվանագիտական ու այլ առաքելություններով գտնվող անձանց (Պ. դելլա Վալլե, Հ. Լեյարդ, Պ. Բոտտա, Հ. Ռոուլինսոն և այլն), քաղաքակիրթ աշխարհը վերագտավ արդի քաղաքակրթության հիմնադիրների հետքերը: 1822 թ. Ժ.–Ֆ. Շամպոլյոնի կողմից «Ռոզեթյան քարի» վերծանման, քիչ անց՝ Բեհիստունյան եռալեզու արձանագրության հայտնաբերման և դրան հաջորդած՝ սեպագրի ընթերցման արդյունքում հնարավոր դարձավ ձեռնամուխ լինել հին Առաջավոր Ասիայի պատմության գիտական ուսումնասիրմանը: Նպատակային և համակարգված հնագիտական ուսումնասիրությունները և դրանց շնորհիվ հայտնաբերված վիթխարի քանակությամբ գրավոր ու նյութական աղբյուրների ուսումնասիրությունը թույլ տվեցին վերակազմել մեր հեռավոր նախնիների պատմությունը: Այսօր Առաջավոր Ասիայի հին պատմության ուսումնասիրությունը վաղուց ի վեր դադարել է առանձին մասնագետների մենաշնորհը լինել: Աշխարհի տարբեր երկրներում այս ասպարեզում ներդնդներուն աշխատում է մասնագետների մի մեծ բանակ. Հին Արևելքի պատմությունը իր հատուկ կայուն ներկայությունն է ապահովել դպրոցական և բուհական ծրագրերում, ժամանակակից մշակույթի ամենատարբեր ոլորտներում:

Հայկական լեռնաշխարհը՝ որպես Առաջավոր Ասիայի բաղկացուցիչ մաս, բնականաբար, ներգրավված է եղել այս տարածաշրջանում ընթացող քաղաքակրթական բոլոր գործընթացներում: Շնորհիվ իր աշխարհագրական դիրքի և հարուստ բնական ռեսուրսների՝ այն սերտ շփումների մեջ էր առաջին հերթին իր անմիջական հարևանների՝ Միջագետքի, Փոքր Ասիայի, Իրանական բարձրավանդակի և Այսրկովկասի հետ: Լեռնաշխարհի արևմտյան և հարավային շրջանները Ք. ա. III–I հազարամյակներում գտնվում էին ժամանակի առաջատար պետությունների (Աքքադ, Աշշուր, Խեթական տերություն, Միտաննի, Ասորեստան) քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր–մշակութային կյանքի ոլորտում: Իրավամբ, Հայաստանը բաղկացուցիչ մասն էր կազմում Առաջավոր Ասիայի քաղաքակրթությունների՝ իր ներդրումն ունենալով դրա կայացման և զարգացման գործում: Ելնելով այդ հանգամանքից՝ հատորում ներկայացվում է յուրաքանչյուր պետության և Հայաստանի միջև գոյություն ունեցած փոխհարաբերությունների բնույթը:

Տարբեր ժամանակներում հայ մասնագետներն իրենց ներդրումն են ունեցել և ունեն Առաջավոր Ասիայի պատմության ուսումնասիրության գործում (Ն. Ադոնց, Հր. Աճառյան, Ն. Մարտիրոսյան, Գր. Ղափանցյան, Ն. Հարությունյան, Գ. Ջահուկյան, Գ. Սարգսյան և այլք): Այսօր էլ Հայաստանի Հանրապետությունում արևելագիտության այս բնագավառն ունի շատ ներկայացուցիչներ, ինչը պայմանավոր-

ված է մեր ժողովրդի հնագույն պատմության, հայոց վաղ պետականության և հայ ժողովրդի կազմավորման խնդիրների հետազոտման անհրաժեշտությամբ:

ՄՈՍՔՎԱՄԻ ՍԻՍՅԱՅԻ ՍԵՒԾՄՐԱԳՐԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ

Առաջավոր Ասիան (հաճախ օգտագործվում են «Մերձավոր և Միջին Արևելք» կամ «Միջին Արևելք» եզրերը) երկրագնդի այն եզակի տարածքներից է, որը, գտնվելով Ասիա աշխարհամասում, միացնում է երեք աշխարհամասեր՝ Եվրոպան, Ասիան և Աֆրիկան: Այն ընկած է Միջերկրական, Սև, Կասպից ծովերի և Հնդկական օվկիանոսի միջև: Ռելիեֆային և բնակլիմայական առումներով այն իր նմանը չունի երկրագնդի որևէ այլ շրջանում: Այստեղ ներկայացված են, բացի բևեռայինից, մյուս բոլոր կլիմայական և ռելիեֆային գոտիները: Ընդ որում՝ դրանք հաճախ այնքան մոտ են գտնվում միմյանց, որ որևէ սահմանափակ տարածքում կարելի է հանդիպել մի քանի կլիմայական գոտիների: Օրինակ՝ Իրանական բարձրավանդակի արևելքում գտնվող Զագրոսի լեռնաշղթային անմիջականորեն սահմանակցում է սկզբում նախալեռնային ջրառատ և քերրի հողեր ունեցող Հայկական Տավրոսի հարավային նախալեռնային շրջանը, որին մի քանի տասնյակ կիլոմետր հարավից փոխարինում է շոգ և անջրդի միջագետքյան անապատը՝ ձգվելով ընդհուպ մինչև Պարսից ծոց: Նմանապես Միջերկրական և Սև ծովերին հարող շրջանների մերձարևադարձային կլիմայական գոտին երեք կողմերից եզերում է ցամաքային կլիմայով և սահմանափակ ջրային ռեսուրսներով աչքի ընկնող ընդարձակ փորթասիական սարահարթը:

Ռելիեֆային և կլիմայական մեծ բազմազանությունը իր խոր հետքն է թողել Առաջավոր Ասիայի հնագույն հասարակությունների վրա՝ պայմանավորելով բազմակենցաղ հաներությունների համակեցությունը միմյանց հարևանությամբ, միաժամանակ նպաստելով դրանց կանոնավոր և սերտ փոխշփումներին, որի շնորհիվ էլ միասնացման գործընթացներն այստեղ սկսվել են անհամեմատ ավելի վաղ և ընթացել վերընթաց զարգացման ուղիով:

Այն հարցին, թե ինչու հենց Առաջավոր Ասիայում ձևավորվեցին երկրագնդի առաջին պետականությունները, ստեղծվեցին հոգևոր և նյութական մշակույթի բարձրակարգ հուշարձաններ, դժվար է միանշանակ պատասխանել: Ավելի հեշտ է թվարկել այն օբյեկտիվորեն առկա գործոնները, որոնք կարող էին նպաստել դրան: Վերջիններիս շարքում պետք է նշել երկրագնդի վերջին սառցակալումից հետո Առաջավոր Ասիայում և հարակից շրջաններում ստեղծված խոնավ և մեղմ կլիմայի առկայությունը, օգտակար հանածոների մեծ տեսականին, վայրի գորենի տարածման արնալ լինելը և շատ այլ հանգամանքներ: Իհարկե, այդպիսի նպաստավոր պայմաններ կային նաև երկրագնդի որոշ այլ տարածաշրջաններում, ինչպես Չինաստանում, Հնդկաստանում և այլուր, որտեղ ձևավորվեցին տեղական բնույթի (լոկալ) զարգացած մշակույթներ, սակայն Առաջավոր Ասիայի պարագայում, թերևս, իր վճռական խոսքն ասել է նրա հանգուցային դիրքը երեք աշխարհա-

մասերի միջև: Արևելք–արևմուտք, հյուսիս–հարավ երթուղով ընթացող էթնիկական տեղաշարժային ալիքների կրողները, իսկ հնագույն ժամանակներում նման երևույթները սովորական էին, անխուսափելիորեն անցնում էին այստեղով և որպես կանոն[*] հիմնականում այստեղ էլ ավարտվում: Թարմ, այլամշակույթ բնակչության պարբերական ներհոսքը Առաջավոր Ասիա վերջինիս համար մշտապես ապահովում էր բնակչության անհրաժեշտ քանակություն, միաժամանակ ստիպում տեղական բնակչությանը անցնելու տնտեսավարման նոր[*] ինտենսիվ եղանակների[*] ակվորների գալստյան հետևանքով կենսատարածքի նվազման պատճառով:

Հին Առաջավոր Ասիայի քաղաքակրթությունների ուսումնասիրության համար կարևոր են հնաերկրաբանության, հնակլիմայաբանության և հնաբուսաբանության ընձեռած տվյալները: Դրանք թույլ են տալիս պատկերացում կազմել մեզանից հազարավոր տարիներ առաջ ձևավորված քաղաքակրթական կենտրոններում տիրող էկոլոգիական իրավիճակի և փուլ առ փուլ դրա կրած փոփոխությունների մասին[1]: Ք. ա. IV–I հազարամյակներում Առաջավոր Ասիան ամենևին այն չէր, ինչպես տեսնում ենք այսօր:

Ք. ա. 10 000–3000 թթ. միջև սկսում է գերակշռել խոնավ և տաք կլիման, որի հետևանքը անտառածածկույթի նշանակալից աճն էր, հատկապես Հայկական լեռնաշխարհում, Զագրոսի գոտում, նաև Սև, Միջերկրական և Կասպից ծովերի առափնյա շրջաններում: Այստեղ տարեկան տեղումները միջին հաշվով կազմում էին 500 միլիմետր: Մասնավորապես Վանա լիճը Ք. ա. 5000–4000 թթ. շատ ավելի խորն էր և ավելի մեծ տարածք էր զբաղեցնում, նույն շրջանում Մեոյալ ծովի մակարդակը շուրջ 120 մ բարձր էր այսօրվա մակարդակից, Հյուսիսային Միջագետքը աչքի էր ընկնում ջրառատությամբ և հատատարած առատ բուսականությամբ: Եփրատի վտակ Խաբուրը նախկին ճահճուտից վերածվել էր մշտական հեղեղումներով աչքի ընկնող խոշոր գետի: Այս պարագայում Միջագետքը, հատկապես դրա հյուսիսը սկսում են վերածվել երկրագործական կարևորագույն շրջանի, որի բնակչությունը կտրուկ աճում է ոչ միայն ներքին ռեսուրսների, այլև արտաքին աղբյուրների շնորհիվ:

Ք. ա. IV հազարամյակի վերջին քառորդից Առաջավոր Ասիայում խոնավ կլիման աստիճանաբար տեղի է տալիս, մի միտում, որ որոշակի տատանումներով շարունակվում է նաև հետագայում: Օրինակ[*] Ք. ա. 3250–2900 թթ. և Ք. ա. 2350–2000 թթ. նկատվում է խոնավ կլիմայի և տեղումների լուրջ անկում,

---

[1] Առաջավոր Ասիայում հոլոցենի ընթացքում վրա եկած կլիմայական փոփոխությունների մասին տես Schaeffer C.F.A., Commentaires sur les lettres et documents trouvés dans les bibliothèques privées d'Ugarit. – In: Ugaritica V, Paris, 1968, 761ff.; Degens T. and Kurtman F. (Eds.), The Geology of Lake Van, Ankara, 1978; Key P.A. and Johnson D.L., Estimation of Tigris-Euphrates Streamflow from Regional Paleoenvironmental Proxy-Data, Climatic Change 3, 1981, 251ff.; Bintliff J.L. and Zeist W. van (Eds.), Palaeoclimates, Palaeoenvironments, and Human Communities in the Eastern Mediterranean Region in Later Prehistory, Oxford, 1982; Weiss B., The Decline of Late Bronze Age Civilization as a Possible Response to Climatic Change, Climatic Change 4, 1982: 173ff.; Neumann J. and Parpola S., Climatic Change and the Eleventh-Tenth Century Eclipse of Assyria and Babylonia, JNES 46/3, 1987, 161ff.; Butzer K.W., Environmental Change in the Near East and Human Impact on the Land. – In:CANE I, 1995, 123ff. և այլն

որի հետևանքը Վանա լճի, Եփրատի, Տիգրիսի և Առաջավոր Ասիայի այլ ջրային ռեսուրսների խիստ նվազումն էր, նաև անտառածածկույթի էական կրճատումը: Նման միտում է նկատվում նաև Ք. ա. 1250–950 թթ.:

Վերոհիշյալ կլիմայական տատանումները չէին կարող ազդեցություն չունենալ առաջավորասիական քաղաքակրթությունների զարգացման ընթացքի վրա: Դա հատկապես առավել վառ արտահայտվեց գետահովտային տարածաշրջաններում (Միջագետք և Եգիպտոս), որտեղ գետերի մակարդակի ամենամյա բարձրացումների բացակայությունը կտրուկ նվազեցնում էր երկրագործական արնալների ծավալները և նպաստում մշակովի հողերի աղակալմանը: Ինչ վերաբերում է լեռնային շրջաններին, ապա այստեղ նկատվում է նստակեցության նվազում և շարժունակության նկատելի աճ, որն արտահայտվում էր դեպի գետահովտային տարածքներ խոշոր կամ փոքրածավալ էթնիկական տեղաշարժերի տեսքով:

Մասնագետները նկատել են կլիմայական պայմանների փոփոխությունների և Առաջավոր Ասիայի քաղաքակրթական կենտրոնների միջև առկա փոխհարաբերությունների դինամիկան: Ուշագրավ է, որ կլիմայի չորացման վերոհիշյալ փուլերից յուրաքանչյուրում Առաջավոր Ասիայում վկայված են բազմապիսի բացասական երևույթներ, որոնք էականորեն ազդել են պետականությունների կենսունակության վրա՝ հաճախ հանգեցնելով դրանց վարչաքաղաքական զարգացմանը կամ կործանմանը: Հենց այդպիսի փուլերից մեկի ընթացքում անկում ապրեց Աքքադի պետությունը, որից հետո շուրջ մեկ դար Միջագետքն ընկավ լեռնաբնակ կուտիների տիրապետության տակ: Հաջորդ փուլում, որը սկսվել էր Ք. ա. XIII դ. վերջերից և շարունակվեց շուրջ երկու դար, տրոհվեց խեթական տերությունը, քաղաքական–տնտեսական աննախադեպ անկում ապրեցին Ասորեստանը և Բաբելոնիան, նաև Եգիպտոսի XIX հարստության պետությունը:

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

Հին Առաջավոր Ասիայի գիտական ուսումնասիրման հիմքերը դրվեցին XIX դ.՝ միջագետքյան սեպագրական և եգիպտական հիերոգլիֆային, իսկ արդեն հաջորդ դարում՝ այլ գրային համակարգերի վերծանման շնորհիվ: Պարզվեց, որ Առաջավոր Ասիան, մարդկության պատմության վաղ փուլերից սկսած, եղել է «գրային հասարակությունների» մի համաքոյլ: Գիրն ամենուրեք ուղեկցում էր նույնիսկ մաքր քաղաքական միավորներին, գրից օգտվում էին ոչ միայն արքունի և տաճարական դիվաններում, այլև մասնավոր անձինք՝ առևտրականներ, արհեստավորներ և այլք: Մեծ է եղել գրի նկատմամբ հոգածությունը: Միջագետքի պետությունների դպրոցներում գիրը աշակերտների ուսուցման գործընթացում առաջնային տեղ ուներ:

Առաջավոր Ասիայի տարբեր երկրներից հնագիտական ուսումնասիրությունների արդյունքում հայտնաբերվել են գրավոր հուշարձանների միլիոնավոր օրինակներ (կավե սալիկներ, կոթողային և այլ բնույթի արձանագրություններ): Դրանք

կա՛մ պահպանվում էին դիվաններում, կա՛մ կառույցների պատերին, հուշարձանների և տարբեր իրերի վրա: Հեթրավոր վնասվածքներից խուսափելու նպատակով կտավի կամ մագաղաթի վրա գրված տեքստերը ժամանակ առ ժամանակ արտագրվում էին և համակարգված եղանակով պահպանվում (ըստ թովանդակության, ինչպես և մերօրյա գրադարաններում):

Առաջավորասիական քաղաքակրթությունների պատմության աղբյուրների անբաժանելի մասն են կազմում հնագիտական ուսումնասիրությունների ընթացքում հայտնաբերված նյութական մշակույթի հուշարձանները, որոնց շնորհիվ ոչ միայն ճշգրտվում են գրավոր աղբյուրների տեղեկությունները, այլև հիմնավոր պատկերացում է ստեղծվում ճարտարապետության, քանդակագործության, քաղաքաշինության և ընդհանրապես շինարարական արվեստի, հնագույն մարդկանց հոգևոր–գեղարվեստական մտածողության և հասարակության սոցիալ–քաղաքական կեցության վերաբերյալ:

ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԺՐՋԱՓՈՒԼԵՐԸ

Առաջավոր Ասիայի պատմության հին շրջանը, որը ներկայացվում է աույն հատորում, համաշխարհային պատմության դարակազմիկ դարաշրջանն է, երբ մարդկային հասարակությունը, մուտք գործելով քաղաքակրթության փուլ, աստիճանաբար ստեղծեց վերջինիս կարևորագույն բաղադրիչները՝ պետություն, մարդու կենսագործունեության հիմնական ոլորտները, կրոն, նյութական և հոգևոր մշակույթ: Քաղաքակրթության կայացումն ու հետագա զարգացումը բարդ գործընթաց էին, որոնք մշտապես ուղեկցվում էին քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր–մշակութային ցնցումներով, վերջիններս էլ հաճախ հանգեցնում էին քաղաքակրթական կենտրոնների կենսագործունեության տեմպերի դանդաղեցման կամ ողջակի ընդհատման:

Առաջավորասիական տարածաշրջանի պետությունները ձևավորման եղանակների առումով երկու տիպի են, որը հետևանք է քաղաքակրթության զարգացման ընդհանուր միտումների և տեղական առանձնահատկությունների համադրման:

Առաջինը այսպես կոչված «պետահովտային» քաղաքակրթություններն են (Կենտրոնական և Հարավային Միջագետք և եգիպտոս), որտեղ հարթավայրային տեղանքը և մարդու կենսագործունեության համար առաջին անհրաժեշտություն ներկայացնող ջրային ռեսուրսների սահմանափակ պաշարները նպաստեցին հասարակության վաղ համախմբմանը, որով էլ պայմանավորված է պետականության վաղ կազմավորումը: Այս շրջաններում ստեղծված պետականությունները, մյուս տարածաշրջանների համեմատ, շատ ավելի կենտրոնացված և կայուն բնույթ ունեին:

Երկրորդը «լեռնահովտային» քաղաքակրթություններն են (Փոքր Ասիա, Հայկական լեռնաշխարհ, Իրանական բարձրավանդակ): Բարձրադիր լեռնահովիտների հասարակությունները, ապահովված լինելով բնությունից տրված ջրային

ռեսուրսներով, օգտակար հանածոներով և չինանյութով, բավական երկար ժամանակ կարող էին գոյատևել առանց քաղաքական վերնաշենքի՝ պետականության: Այդ է պատճառը, որ վերոհիշյալ ընդարձակ շրջաններում պետականության անցման գործընթացը դանդաղ էր ընթանում, և դրանք նույնիսկ պետությունների կազմավորման շրջանում դեռևս երկար ժամանակ պահպանում էին մինչպետական փուլի՝ տոհմատիրական դարաշրջանի շատ բնորոշ գծեր: Այստեղի պետություններն աչքի էին ընկնում քաղաքական և տնտեսական անկայունությամբ:

Թե՛ առաջին, թե՛ երկրորդ եղանակի հիմքում ընկած է այսպես կոչված քաղաք-պետությունը (հին հունական դասակարգմամբ՝ պոլիս կամ նոմ): Վերջինս մեկ կամ ավելի ցեղերի կենսագործունեության համար անհրաժեշտ երկրագործական-անասնապահական տարածքն էր: Քաղաք-պետությունը կառուցվում էր բոլոր քաղաքացիների իրավունքների հավասարության սկզբունքի վրա (էգալիտարիզմ): Այդ պետությունների համակարգը հինարևելյան դարաշրջանի պատմության ընթացքում դրսևորեց արտակարգ կայունություն՝ տարբեր դրսևորումներով գոյատևելով նույնիսկ հելլենիստական փուլում քաղաքային ինքնավարության տեսքով:

Պետությունների ձևավորման, դրանց կազմակերպման եղանակների առումով Առաջավոր Ասիայի պատմությունը անցել է մի շարք փուլեր:

Առաջին փուլը Ք. ա. IV հազ. երկրորդ կեսն է, երբ Շումերում և Եգիպտոսում ձևավորվեցին սահմանափակ տարածք զբաղեցնող տասնյակ քաղաք-պետություններ (նոմեր), որոնց տնտեսավարման հիմքը արհեստական ոռոգման համակարգն էր: Քաղաք-պետությունների համակարգը Միջագետքում գոյատևեց ընդհուպ մինչև Ք. ա. III հազ. կեսերը, երբ ողջ տարածաշրջանը միավորվեց Աքքադի պետության մեջ: Եգիպտոսում միավորման գործընթացը սկսվեց ավելի վաղ՝ ավարտվելով արդեն Ք. ա. XXIX դարում:

Առաջավորասիական հասարակությունների պատմության հաջորդ փուլը խոշոր տարածքներ զբաղեցնող կենտրոնացված պետությունների ձևավորումն էր: Արդեն Ք. ա. III հազարամյակում Աքքադը, Եգիպտոսի Հին թագավորությունը ընդարձակ տերություններ էին՝ արքայի անսահմանափակ և աստվածացված իշխանությամբ: Սա լայնածավալ տարածքային նվաճումների, միջպետական կապերի և միջազգային առևտրի ընդլայնման դարաշրջանն էր: Այս փուլում է, որ քաղաքակրթությունը մեծ նվաճումների հասավ տնտեսության և մշակույթի բոլոր ոլորտներում (տնտեսավարման նոր եղանակներ, մետաղամշակություն, արհեստագործության նոր ճյուղեր, գրային համակարգերի կատարելագործում և այլն):

Ք. ա. II հազ. կեսերից սկսվում է Առաջավոր Ասիայի պատմության մի նոր դարաշրջան, որի գլխավոր բնորոշ առանձնահատկությունը պետությունների լայն ցանցի ձևավորումն էր: Միջերկրածովյան ավազանից մինչև Իրանական բարձրավանդակի արևմուտք, հարավմերձասիական շրջանից մինչև Արաբական թերակղզի և Պարսից ծոց ընկած տարածքներում ձևավորվել էին զարգացման տարբեր մակարդակների վրա գտնվող պետականություններ: Խոշոր պետություն-

ների (Ասորեստան, Բաբելոնիա, Միտաննի, Խեթական տերություն, Եգիպտոս) հարևանությամբ գոյություն ունեին փոքր տարածք զբաղեցնող բազմաթիվ մանր քաղաք-պետություններ (օրինակ՝ փյունիկյան քաղաքները, ներկայիս Սիրիայի ծովափնյա շրջանում՝ Ուգարիտը, արևմտյան Փոքր Ասիայում՝ Աստուվայի, իսկ հետագայում՝ Արցավայի միությունը և այլն)։ Ք. ա. XVI–XIII դդ. բնութագրվում են միջազգային հարաբերություններում առաջատար պետությունների միջև լարված հարաբերությունների առանձնակի սրությամբ, մի իրավիճակ, որը պարբերաբար հանգեցնում էր խոշոր պատերազմների (Եգիպտոսի և Միտաննիի, Եգիպտոսի և Խեթական տերության, Ասորեստանի և Խեթական տերության)։

Ք. ա. XIII դ. վերջերից սկսված ճգնաժամի հետևանքով Առաջավոր Ասիայի հասարակությունները երկու-երեք դարերի ընթացքում կրեցին արմատական փոփոխություններ։ Ժողովուրդների մեծ տեղաշարժերի, գոյություն ունեցող պետությունների անկման և նոր պետականությունների ձևավորման հետևանքով հիմնավորապես փոխվեց տարածաշրջանի էթնոքաղաքական նկարագիրը։ Դրա հետևանքով Ք. ա. X–VII դդ. աստիճանաբար ձևավորվեց սկզբում միակենտրոն (Ասորեստանի Նոր թագավորություն), այնուհետև՝ Ք. ա. IX–VII դդ., երկկենտրոն (Ասորեստան և Վանի թագավորություն) աշխարհաքաղաքական իրադրություն։ Այս երկրորդ փուլի բնորոշ առանձնահատկությունը Ասորեստանի և Վանի թագավորության (Ուրարտու) միջև սկսված տևական հակամարտությունն էր, որին այս կամ այն չափով մասնակցում էին սրանց հարևանությամբ գտնվող փոքր պետությունները։

Ք. ա. VII դ. երկրորդ կեսին Ասորեստանի և Վանի թագավորության անկումով և հաջորդ՝ VI դ. Աքեմենյան տերության կազմավորումով սկսվեց հին Առաջավոր Ասիայի պատմության մի դարաշրջան, որի գլխավոր առանձնահատկությունը ողջ տարածաշրջանի միավորումն էր մեկ գերտերության մեջ՝ դրանից բխող հետևանքներով։ Տերության տարածքում սկսվում են ինտեգրացիոն խոր գործընթացներ, որոնք ընդգրկում էին քաղաքական կառույցներից մինչև տնտեսավարման եղանակները, կրոնական գաղափարախոսությունից (կրոնական սինկրետիզմ և միաստվածության սաղմեր) մինչև նյութական մշակույթ։ Այս գործընթացը շարունակվեց և ավելի խորացավ Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներից հետո ձևավորված հելլենիստական դարաշրջանում։ Առաջավոր Ասիայի պատմության աքեմենյան և հելլենիստական փուլերը իրավամբ կարելի է համարել համընդգրկուն համահարթեցման դարաշրջաններ։

Հին Առաջավոր Ասիայում ստեղծվեցին համաշխարհային քաղաքակրթության այնպիսի արժեքներ, որոնց վրա է հենվում ժամանակակից աշխարհը։ Դրանք են՝ պետականության տարբեր դրսևորումները, իրավական միտքը, բնական և հասարակական գիտությունների շատ ուղղություններ, նյութական և հոգևոր մշակույթ։ Առաջավոր Ասիան այն տարածաշրջանն է, որի քաղաքակրթական արժեքները ուղղակի կամ միջնորդավորված եղանակով (հունահռոմեական աշխարհի միջոցով) փոխանցվեցին սկզբում Եվրոպա, այնուհետև երկրագնդի տարբեր շրջաններ։

Ժամանակագրությունը հին Առաջավոր Ասիայի պատմության դժվարագույն և միաժամանակ կարևորագույն խնդիրներից է: Հաշվարկման միասնական նյութի բացակայության պայմաններում հրատապ անհրաժեշտություն է ծագում մեկ համակարգում ներառելու յուրաքանչյուր պետությունում ընդունված ժամանակագրությունը[1]:

Միջագետքում առավել ընդունված էր պատմությունը հաշվարկել որևէ ակնառու իրադարձությունից (պատերազմ, կարևոր նշանակություն ունեցող շինարարություն): Շատ հաճախ հաշվարկումը տեղի էր ունենում արքաների կառավարումով: Վերջիններիս կառավարման յուրաքանչյուր տարի նշվում էր՝ ըստ էպոնիմների (աքքադ. *limmu*): Պահպանվել են Ք. ա. III–I հազ. միջագետքյան տարրեր պետությունների արքայացանկերը, որտեղ նշվում են յուրաքանչյուր արքայի կառավարման տարինները: Բացի այդ՝ խիստ օգտակար տեղեկատվություն են պարունակում բաբելոնյան և ասորեստանյան ժամանակագրությունները, որտեղ ներկայացվում է այս կամ այն արքայի կառավարման յուրաքանչյուր տարում տեղի ունեցած իրադարձությունների համառոտ բնութագիրը:

Միջագետքի պատմության ժամանակագրության առավել վստահելի չափանիշը այս կամ այն իրադարձության նույնացումն է աստղագիտական երևույթների հետ (արևի կամ լուսնի խավարում): Այս եղանակով հնարավոր է կոնկրետ թվագրել տվյալ ճշգրտված իրադարձությունից դեպի հետ և առաջ ընկած դեպքերը, եթե, իհարկե, հայտնի է դրանց և առաջինի միջև անցած ժամանակահատվածը: Վերոհիշյալ սկզբունքով թվագրված իրադարձությունների շնորհիվ հնարավոր է դառնում ժամանակագրական համապատասխանություններ գտնել Միջագետքի պետություններին հարևան երկրների պատմության որևէ իրադարձության համար (պատերազմ, պայմանագիր և այլն):

Թվագրման համար որոշակի հիմք են տալիս նաև հետագա ժամանակների գրավոր աղբյուրները (անտիկ հեղինակներ, Աստվածաշունչ, նաև միջնադարյան աղբյուրներ), որտեղ պահպանվել են սահմանափակ քանակությամբ տեղեկություններ Առաջավոր Ասիայի տարբեր երկրների (հիմնականում եգիպտոսի և Միջագետքի) պատմական անցքերի վերաբերյալ:

---

[1] Առաջավոր Ասիայի պատմության ժամանակագրության հիմնախնդիրների մասին տես Cornelius F., Berossos und die altorientalische Chronologie, Klio 35, 1943, 1ff.; Bickerman E.J., Chronology of the Ancient World, Ithaca, New York, 1968; High, Middle or Low? Acts of an International Colloquium on Absolute Chronology Held at the University of Gothenburg 20th-22nd 1989, Gothenburg, 1987; Kuniholm P. and Striker L., 1987, Dendrochronological Investigations in the Aegean and Neighboring Regions, Journal of Field Archaeology 14, 1987, 385ff.; James P.J. et al., Centuries of Darkness: a Challenge to the Conventional Chronology of Old World Archaeology, New Brunswick, 1991; Ehrich R.(ed.), Chronologies in Old World Archaeology, Chicago, 1992; Cryer F.H., Chronology: Issues and Problems. – In.: CANE I, 1995, 651ff. (ընդհանուր); Kitchen K.A., Suppiluliuma and the Amarna Pharaohs, Liverpool, 1962 (եգիպտոս); Boese J., Zur absoluten Chronologie der Akkad-Zeit, WZKM 74, 1982, 33ff. (Միջագետք); Astour M.C., Hittite History and Absolute Chronology, Gothenburg-Partille, 1989 (հետքական տեղեկություն) և այլն:

Պատմության թվագրման հարցում գոյություն ունեն նաև հնագիտության մեջ կիրառվող մի շարք մեթոդներ, որոնցից մինչև վերջին շրջանը առավել ընդունելի էր համարվում ածխածնի ռադիոակտիվ C14 իզոտոպի կիսաքայքայման մեթոդը: Սակայն այս մեթոդով իրադարձությունները հնարավոր է թվագրել մինչև 50–60 տարվա ճշգրտությամբ, որն ի վիճակի չէ օգտակար լինելու այն դեպքերում, երբ անհրաժեշտ է կատարել ճշգրիտ հաշվարկներ: Բացի այդ՝ ամենուրեք չէ, որ հնավայրում առկա են օրգանական նյութերի մնացորդներ:

Հարկ է նշել, որ Առաջավոր Ասիայի մյուս երկրներում գոյություն չունեին իրադարձությունների թվարկման հստակ եղանակներ, այնպես, ինչպես դա կատարվում էր Ասորեստանում և Բաբելոնիայում: Լավագույն դեպքում նշվում էր միայն որևէ իրադարձության՝ նախորդ արքաներից մեկի կառավարման ընթացքում տեղի ունեցած լինելու փաստը: Այդ է պատճառը, որ Խեթական տերության, Միտաննիի, Էլամի և այլոց պատմության ժամանակագրությունը գերազանցապես վերականգնվում է միջագետքյան, որոշ չափով նաև եգիպտական պատմության լույսի ներքո:

Ներկայումս մասնագիտական գրականության մեջ աստղագիտական հիմքի վրա Առաջավոր Ասիայի պատմության ժամանակագրման երեք տարբեր համակարգեր են գործում՝ վերին, միջին և ստորին: Սրանց հիմքում ընկած է Հին բաբելոնյան թագավորության արքա Ամմիծադուկայի (Համմուրապիի հետնորդներից մեկը) կառավարման ութերորդ տարում բաբելոնյան աստղագիտական (գուշակական) բնույթի մի տեքստ (այն մեզ է հասել Ք. ա. VII դ. ասորեստանյան պատճենի տեսքով), որտեղ հաշվարկված է Վեներա մոլորակի շրջապտույտը (մոլորակի մեկ լրիվ պտույտը կազմում է 64 տարի): Քանի որ դիտելս պարզ չէ, թե մոլորակի պտույտներից որ մեկի մասին է խոսքը, ապա բաբելոնյան արքայի կառավարման առաջին տարվա թվագրման խնդրում մասնագետներն առաջարկել են երեք տարբեր թվականներ՝ Ք. ա. 1710 թ. (վերին), Ք. ա. 1646 թ. (միջին) կամ Ք. ա. 1582 թ. (ստորին): XX դարի վաղ շրջանի աշխատություններում գրեթե համատարած կիրառվում էր վերին ժամանակագրությունը, սակայն վերջին տասնամյակներում դրանից հրաժարվել են՝ հօգուտ միջին կամ ստորին ժամանակագրության: Ներկա հատորում գերազանցապես օգտագործվում է ստորին ժամանակագրությունը, որը հենվում է նաև եգիպտական և խեթական որոշ սինխրոնիզմների վրա:

ԱՌԱՋԱՎՈՐԱՍՏԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Հայաստանը թե՛ աշխարհագրական, թե՛ քաղաքական և մշակութային առումներով Առաջավոր Ասիայի բաղկացուցիչ մասն է, ինչը լիովին դրսևորվում է՝ սկսած հնագույն ժամանակներից: Հայաստանում սկզբնավորվել և ձևավորվել են վաղ երկրագործական կենտրոններ, որոնք ժամանակակից են Առաջավոր Ասիայի հայտնի երկրագործական կենտրոններին: Նրա տարբեր շրջանների պետական

կազմավորումները բազմապիսի թելերով (քաղաքական, տնտեսական, մշակութային) կապված էին հնագույն Միջագետքի, Փոքր Ասիայի և Իրանական բարձրավանդակի համաժամանակյա քաղաքակրթական կենտրոնների հետ: Ք. ա. IV–I հազարամյակների ընթացքում Առաջավոր Ասիայում պարբերաբար ընթացող խոշոր և տեղական նշանակության էթնիկական տեղաշարժերը էլ ավելի էին ամրապնդում այդ փոխառնչությունները: Այդ գործընթացին նպաստում էին նաև Լեռնաշխարհի արտակարգ հարուստ նյութական և մարդկային ռեսուրսները:

Հայաստանին հարևան հին Առաջավոր Ասիայի քաղաքակրթությունների ուսումնասիրությունը չափազանց կարևոր է առաջին հերթին հենց ի շահ հայագիտության: Մեր վաղնջական շրջանի պատմությունը անհնար է պատկերացնել անմիջական հարևանների պատմության համատեքստից դուրս: Հին միջագետքյան, փոքրասիական և իրանական աղբյուրների տեղեկությունները Հայկական լեռնաշխարհի երկրների վերաբերյալ այն աղբյուրագիտական հենքն են, որի վրա, ընդհուպ մինչև վաղ միջնադարյան հայ մատենագրության ի հայտ գալը, հենվում է մեր վաղ պատմության լուսաբանումը:

***

Հեղինակային խումբը նպատակահարմար է համարել որոշակիորեն սահմանափակել գիտական ապարատը (ծանոթագրություններ, հղվող մասնագիտական գրականությունը և այլն): Ընդ որում՝ հիմնականում ներկայացված է նորագույն մասնագիտական գրականություն: Աշխատությանը կցված են օգտագործված մասնագիտական գրականության ցանկ, ինչպես նաև հատուկ անունների համապարփակ անվանացանկեր:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աղոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972:

Աֆեոխյան Հ.Մ., Հայկական լեռնաշխարհի և Հյուսիսային Միջագետքի պետական կազմավորումների բաղդատական պատմություն մ.թ.ա.XVII–IX դարերում, Երևան, 2002:

Բադալյան Վ., Իրանի պատմության (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը) Երևան, 2005:

Ղազարյան Ի., Հայաստ. բաղաքական և մշակութային պատմությունը, Երևան, 2009:

Սահակյան Ի., Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պայքարը Հռոմի և Պարթևստանի դեմ մ.թ.ա. 94–64թթ., Երևան, 1987:

Մոկիսյան Ա., Հայաստանը Ք.ա. III հազարամյակում (նյութ գրավոր աղբյուրների), Երևան, 2005:

Պետրոսյան Ա. Ե., Հայոց ազգանազման հարցեր, Երևան, 2006:

Ջահուկյան Գ. Բ., Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987:

Քոսյան Ա. Վ., Մ. թ. ա. XII դարի միջամուղտարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1999:

Арутюнян Н. В., Биайнили (Урарту). Военно–политическая история и вопросы, 1970. топонимики, Ереван (II дополненное и переработанное изд.: Санкт–Петербург 2006).

Арутюнян Н.В., Топонимика Урарту, Ереван, 1985.

Арутюнян Н.В., Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001.

Капанцян Гр., Хайаса–колыбель армян, Ереван, 1948.

Хачикян М.Л., Хурритский и урартский языки, Ереван, 1985.

Фридрих И., Дешифровка забытых письменностей и языков, Москва, 1984.

Astour M. C., Hittite History and Absolute Chronology, Gothenburg–Partille, 1989.

Bickerman E. J., Chronology of the Ancient World, Ithaca, New York, 1968 (II ed. 1980).

Bintliff J. L. and Zeist W. van (Eds.), Palaeoclimates, Palaeoenvironments, and Human Communities in the Eastern Mediterranean Region in Later Prehistory, Oxford (BAR International Series 133), 1982.

Boese J., Zur absoluten Chronologie der Akkad–Zeit, WZKM 74, 33–55, 1982.

Brice W. C., The Environmental History of the Near and Middle East Since the Last Ice Age, London – New York, 1978.

Bryson R. A., Lamb H. H., Donley D., Drought and the Decline of Mycenae,Antiquity 43, 46–50, 1974.

Butzer K. W., Environmental Change in the Near East and Human Impact on the Land. – In.: CANE I, 123–151, 1995.

Cambridge Ancient History, vol. I, Part II, The Early History of the Middle East (eds. I. E. S. Edwards, C. J. Gadd and N. G. L. Hammond)(3rd edition), Cambridge, 1971, 1980.

Cambridge Ancient History, vol. II, Part I, History of the Middle East and the Aegean Region c. 1800–1380 B. C. (eds. I. E. S. Edwards, C. J. Gadd N. G. L. Hammond and E. Sollberger)(3rd edition), Cambridge, 1973, 1980.

Cambridge Ancient History, vol. II, Part II, The Early History of the Middle East and the Aegean Region c. 1380–1000 B. C. (eds. I. E. S. Edwards, C. J. Gadd N. G. L. Hammond and E. Sollberger)(3rd edition), Cambridge, 1975, 1980.

Cambridge Ancient History, vol. III, Part I, The Prehistory of the Balkans: the Middle East and The Aegean World, tenth to eight centuries B. C. (eds. J. Boardman, I. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond and E. Sollberger)(2nd edition), Cambridge, 1982.

Cambridge Ancient History, vol. III, Part II, The Assyrian and Babylonian Empires, the Eastern Mediterranean and the Black Sea, eight to sixth centuries B. C. (eds. J. Boardman, I. E. S.

Edwards, N. G. L. Hammond and E. Sollberger) (2nd edition), Cambridge, 1991.

Carpenter R., Discontinuity in Greek Civilization, Cambridge, 1966.

Chiera E., They wrote on clay, Chicago 1938 (nnuabphh pwpqdl.1984).

Cornelius F., Berossos und die altorientalische Chronologie, Klio 35, 1–16, 1943.

Cornelius F., Geistesgeschichte der Frühzeit (2 Bande in 3 Teilen), Leiden, 1960–1967.

Coulmas F., The writing systems of the world, Oxford – New York, 2003.

Cryer F. H., Chronology: Issues and Problems. – In.: CANE I, 651–664, 1995.

Degens T. and Kurtman F. (Eds.), The Geology of Lake Van, Ankara, 1978.

Doblehofer E., Voices in stone: the Decipherment of Ancient Scripts and Writings, New York, 1961.

Ehrich R. (ed.), Chronologies in Old World Archaeology, Chicago (III ed.), 1992.

Friedrich J., Geschichte der Schrift, Heidelberg, 1966.

Gelb I. J., Two Assyrian King Lists, JNES 13, 209–230, 1954.

Gelb I. J., A Study of Writing, Chicago 1963 (II ed. 1974).

Gilbert A. S., The Flora and Fauna of the Ancient Near East. – In.: CANE I, 153–174, 1995.

Götze A., The Predecessors of Suppiluliumas of Hatti and the Chronology of the Ancient Near East, JCS 22, 46–50, 1968.

High, Middle or Low? Acts of an International Colloquium on Absolute Chronology Held at the University of Gothenburg 20th–22nd 1989 (=SMA 80), Gothenburg, 1987.

Jacobsen Th., The Sumerian King List, Chicago, 1939.

James P. J. et al., Centuries of Darkness: a Challenge to the Conventional Chronology of Old World Archaeology, New Brunswick, 1991.

Key P. A. and Johnson D. L., Estimation of Tigris–Euphrates Streamflow from Regional Paleoenvironmental Proxy–Data, Climatic Change 3, 251–263, 1981.

Kitchen K. A., Suppiluliuma and the Amarna Pharaohs, Liverpool, 1962.

Kuniholm P. and Striker L., Dendrochronological Investigations in the Aegean and Neighboring Regions, Journal of Field Archaeology 14, 385–398, 1987.

Maspero G., The Dawn of Civilization, 2 vols., London (transl. from French), 1894.

Meyer E., Geschichte des Altertums, Stuttgart und Darmstadt, 1925.

Millard A. R., The Eponyms of the Assyrian Empire 910–612 B. C., Helsinki, 1994.

Nassouhi E., Grande liste des rois d'Assyrie, AfO IV, 1–11, 1927.

Neumann J. and Parpola S., Climatic Change and the Eleventh–Tenth Century Eclipse of Assyria and Babylonia, JNES 46/3, 161–182, 1987.

Schaeffer C. F. A., Commentaires sur les lettres et documents trouvés dans les bibliothèques privées d'Ugarit. – In: Ugaritica V, Paris, 753–768, 1968.

The Crisis Years: the 12th Century B. C. From Beyond the Danube to the Tigris (eds. W. A. Ward and M. Sh. Joukowsky), Dubuque, 1992.

Ungnad A., Eponymen. – In.: RIA II, 412ff, 1938.

Waerden van der B. L., On Babylonian Astronomy. The Venus Tablet of Ammişaduqa, JEOL X, 414ff. §

Weiss B., The Decline of Late Bronze Age Civilization as a Possible Response to Climatic Change, Climatic Change 4, 173–192, 1982.

ԲԱԺԻՆ 1

ՀԻՆ ՄԻՋԱԳԵՏՔ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Միջագետքը (հուն.՝ Մեսոպոտամիա) իրավամբ համարվում է համաշխարհային քաղաքակրթության բնօրրաններից մեկը: Խաչմերուկային դիրքը Առաջավոր Ասիայի բոլոր տարածաշրջանների միջև, այստեղ տարբեր ժամանակներում բնակված ժողովուրդների և գոյություն ունեցած պետությունների մեծ քանակը, քաղաքական, տնտեսական և մշակութային վիթխարի ազդեցությունը բոլոր հարևանների վրա Միջագետքին վերապահել են քացառիկ դեր մարդկային հասարակության հետագա զարգացման գործում:

Ք. ա. IV հազ. երկրորդ կեսից ընդհուպ մինչև Աքեմենյան տերության կազմավորումը Միջագետքի տարածքում ձևավորվել և զարգացել են տասնյակների հասնող խոշոր և մանր պետություններ. Շումերական քաղաք-պետություններ, Աքքադ, Ուրի III հարստության պետություն, Բաբելոնիա, Ասորեստան, Միտաննի և այլն: Բնական պաշարներով աղքի չընկնող, սակայն Առաջավոր Ասիայում կենտրոնական դիրք զբաղեցնող այս տարածաշրջանը դարձավ համաշխարհային քաղաքակրթության անվիճելի առաջատարներից մեկը:

Շնայած Միջագետքի պետությունների, այստեղ ապրած ժողովուրդների և ստեղծված մշակութային արժեքների որոշ մասին տեղյակ էին դեռևս անտիկ հեղինակները, սակայն ընդհուպ մինչև XIX դ. գիտական աշխարհի տեղեկատվության աղբյուրները սահմանափակվում էին միայն վերջիններիս տեղեկատվությամբ:

Միջագետքի հնագույն քաղաքակրթությունների պատմության գիտական ուսումնասիրության հիմքը դրվեց XIX դ. կեսերից, երբ ֆրանսիացի և անգլիացի դիվանագետներ Պ. Բոտտան, Հ. Լեյարդը և Օ. Ռասսամը պեղումների ընթացքում հայտնաբերեցին Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվեի (Մոսուլից ոչ հեռու գտնվող Քույունջիկ բլուրը), Սարգոն II-ի հիմնած Դուր-Շարրուկին ամրոցի (Խորսաբադ գյուղի մոտ) և Կալխու քաղաքի (Նիմրուդ բլուրը) ավերակները: Հետագայում, որոշ ընդհատումներով, պեղումները շարունակեցին այլ հնագետներ (Ռ. Քոլդեվեյ, Ջ. Սմիթ, Լ. Քինգ, Ռ. Քամփբել-Թոմփսոն,

Մ. Մալլոուն, Լ. Օպենհայմ և այլք[1], որոնց շնորհիվ հայտնաբերեցին նոր հնավայրեր, ինչպես նաև սեպագիր աղյուսակների մեծաքանակ արխիվներ և կոթողային արձանագրություններ: Միջագետքի հնավայրերի ուսումնասիրություններն ընդհատվեցին 1990-ական թվականների սկզբներին՝ սկզբում իրաք-քուվեյթյան պատերազմի, այնուհետև Իրաքի դեմ սկսված պատերազմի պատճառով:

Հայտնաբերված սեպագիր տեքստերի հրատարակությունը սկսվեց XIX դ. վերջին տասնամյակներից և շարունակվում է առ այսօր: Այդ ասպարեզում իրենց ավանդն ունեն տարբեր երկրներ ներկայացնող անցյալի և ներկայիս հարյուրավոր մասնագետներ, ինչպես Լ. Մեսսերշմիդտը, Վ. Անդրեն, Է. Վայդները, Է. Էբելինգը, Բ. Մայսները, Օ. Շրյոդերը, Դ. Լուքենբիլը, Հ. Տադմորը, Ա. Գրեյսոնը, Մ. Պարպոլան, Ա. Ֆուրլոը և այլք[2]: Ասորեստանյան տեքստերը հրատարակվել և հրատարակվում են ինչպես առանձին շարքերով[3], այնպես էլ թեմատիկ սկզբունքով: Հիմնականում գրի առնված կավե սալիկների վրա՝ դրանք պահպանվել են արքայական, տաճարային, գավառական և մասնավոր արխիվներում: Զգալի քանակություն են կազմում նաև տարբեր շինությունների, բարձրաքանդակների և հուշաքարերի վրա գրված տեքս-

---

[1] Պեղումների արդյունքները հրատարակվել են մի շարք աշխատություններում՝ Layard H., The Monuments of Nineveh, London, 1849; Layard H., Nineveh and its Remains, London, 1850; Layard H., Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon, London, 1853; Botta P.E. and E.Flandin, Monuments de Ninive (5 vol.), Paris, 1849-1850; Sarzec E. de et L.Heuzey, Découvertes en Chaldeé, Paris, 1884-1912; Koldewey R., Das Ischtar-Tor, Leipzig, 1918; Andrae W., Der Anu-Adad-Tempel in Assur, Leipzig, 1909; Andrae W., Die wiederstandene Assur, Leipzig, 1938; Woolley C.L., Ur Excavations, vols.2-9, London-Philadelphia, 1934-1962; Lloyd S., The Archaeology of Mesopotamia, London, 1978 և այլն:

[2] Harper R.F., Assyrian and Babylonian Letters, Chicago, 1892-1914; Craig J.A., Assyrian and Babylonian Religious Texts, Leipzig, 1895; Johns C.H.W., Assyrian Deeds and Documents, Cambridge, 1898-1923; Budge E.A.W. and L.W.King, Annals of the Kings of Assyria, vol.I, London, 1902; Messerschmidt L., Keilschrifttexte aus Assur historischen Inhalts, I, Leipzig, 1911; Clay A.T., Documents from the Temple Archives of Nippur dated in the Reigns of Cassite Rulers, Philadelphia, 1912; Schröder O., Keilschrifttexte aus Assur verschiedenen Inhalts, Leipzig, 1920; Schröder O., Keilschrifttexte aus Assur historischen Inhalts, Leipzig, 1922; Ebeling E., Meissner B., Weidner E., , Die Inschriften der altassyrische Könige, Leipzig, 1926; Ebeling E., Keilschrifttexte aus Assur juristischen Inhalts, Leipzig, 1927; Ebeling E., Bruchstücke einer mittelassyrischen Vorschriftensammlung fur die Akklimatisierung und Trainierung von Wagenpferden, Berlin, 1951; Luckenbill D.D., Ancient Records of Assyria and Babylonia, vol I (From the Earliest Times to Sargon), Chicago, 1926; Luckenbill D.D., Ancient Records of Assyria and Babylonia, vol. II (From Sargon to the End), Chicago, 1927; Luckenbill D.D. 1930, Inscriptions from Adab, Chicago, 1930; Weidner E., Die Kämpfe Adad-nirari's I gegen Hanigalbat, AfO 5, 1928-1929, 89ff.; Weidner E., Die Annalen des Königs Akkurbelkala von Assyrien, AfO 6, 1930-1931, 75ff.; Weidner E., Die Inschriften Tukulti-Ninurtas I und seiner Nachfolger, Graz, 1959; Bauer Th., Das Inschriftenwerk Assurbanipals, I-II, Leipzig, 1933; Pfeiffer R., State Letters of Assyria, New Haven, 1935; Tadmor H., The Inscriptions of Tiglath-Pileser III King of Assyria, Critical Edition, with Introductions Translations and Commentary, Jerusalem, 1994; Fuchs A., Die Inschriften Sargons II. aus Khorsabad, Göttingen, 1994; Gurney O.R. and P. Hulin, The Sultantepe Tablets, vols.I-II, London, 1957-1964; Postgate J.N., Neo-Assyrian Royal Grants and Decrees, Rome, 1969 և այլն:

[3] Օրինակ, AbB, CT; VS; SAA; նաև Չիկագոյի համալսարանի Արևելագիտության ինստիտուտի կողմից հրատարակվող շարքը (OIP).

տները: Վերջիններիս բովանդակությունը խիստ բազմազան է՝ արքայական տարեգրություններ, շինարարական արձանագրություններ, ծիսապաշտամունքային, տնտեսական, իրավական տեքստեր, նամակներ, գրական ստեղծագործություններ և այլն:

Սեպագիր աղբյուրների հրատարակությունն ուղեկցվում էր շումերերեն և աքքադերեն լեզուների քերականության և բառարանների առեղծումով: Այսօր երկուսն էլ ուսումնասիրված են բավարար չափով, և մասնագետները հնարավորություն ունեն լիարժեքորեն օգտագործելու դրանք:

Միջագետքի պատմության ուսումնասիրության կարևորագույն սկզբնաղբյուրներ են նաև հարևան պետությունների գրավոր աղբյուրների տեղեկությունները, որոնք էականորեն լրացնում են տեղական աղբյուրներին: Դրանք պարունակվում են եգիպտական, խեթական, Միրիայի մանր քաղաքական կազմավորումների, ինչպես նաև Ասորեստանի գոյության վերջին երկու տասնամյակներում՝ Վանի թագավորության աղբյուրներում: Որոշ քանակությամբ (հիմնականում ոչ այնքան հավաստի) նյութեր են առկա նաև անտիկ հեղինակների երկերում (օրինակ՝ Հերոդոտոս, Կտեսիաս, Հովսեպոս Ֆլավիոս, Պոմպեոս Տրոգոս, Լուկիանոս Սամոսատցի և այլն):

Միջագետքի պատմության և մշակույթի ուսումնասիրության համար մեծ նշանակություն ունեն նյութական մշակույթի հուշարձանները՝ մեծաքանակ շինություններ (պալատներ, տաճարներ, հասարակական և մասնավոր նշանակության կառույցներ), բարձրաքանդակներ, հուշասյուներ, կենցաղային իրեր, զենքեր և այլն:

Ասորեստանի պատմության ուսումնասիրությամբ զբաղվել են բազմաթիվ մասնագետներ եվրոպական, ԱՄՆ–ում, ասիական երկրներում: Առկա են զգալի քանակությամբ ընդհանրացնող և էլ ավելի մեծաքանակ մասնավոր աշխատություններ[1]: Հայ սեպագրագետները իրենց ուսումնասիրություններում անդրադարձել են ինչպես Միջագետքի պետությունների պատմությանը, այնպես էլ վերջիններիս և Հայկական լեռնաշխարհի հասարակությունների ու պետությունների միջև տարաբնույթ փոխհարաբերությունների լուսաբանման խնդիրներին: Այստեղ զգալի ավանդ ունեն Ն. Ադոնցը, Հ. Մանանդյանը, Ն. Հարությունյանը, Գ. Ջահուկյանը, Գ. Սարգսյանը, Ն. Մկրտչյանը,

[1] Olmstead A.T., History of Assyria, Chicago and London, 1923; Smith S., Early History of Assyria, London, 1928; Дьяконов И.М., Общественный и государственный строй древнего Двуречья. Шумер, Москва, 1959; Gadd C.J., Assyria and Babylon c.1370-1300. - In: CAH II/2, 1975, 21ff.; Wiseman D.J., Assyria and Babylonia c.1200-1000 B.C. – In: CAH II/2, 1975, 443ff.; Munn-Rankin J.M., Assyrian Military Power 1300-1200 B.C. – In: CAH II/2, 1967, 274ff.; Oppenheim A.L., Ancient Mesopotamia, Chicago-London, 1968; Paley S.M., King of the World: Assur-nasir-pal II of Assyria, 883-859 B.C., Brooklyn, 1976; Saggs H.W.F., The Might that was Assyria, London, 1984; Harrak A., Assyria and Hanigalbat, Hildesheim – Zürich – New York, 1987 և այլն, համապես CANE-ում տեղ գտած մեծաքանակ հոդվածները հնագույն Միջագետքի պատմության ամենատարբեր խնդիրների վերաբերյալ:

Դ. Սարգսյանը, Հ. Ավետիսյանը, Մ. Խաչինյանը, Ա. Մարտիրոսյանը, Ա. Մովսիսյանը, Ե. Գրեկյանը և այլք[1]:

Միջագետքի ավելի քան երկու և կեսհազարամյա պատմությունն ընդունված է տարանջատել հետևյալ փուլերի՝ Շումերական շրջան (հնագույն ժամանակներից մինչև Ք. ա. XXIV դ.), Շումերա-աքքադական շրջան (Ք. ա. XXIV դ. – XXI դ. վերջ), Հին ասորեստանյան (կամ Աշշուրի) շրջան (Ք. ա. XX–XV դդ.), Միջին ասորեստանյան շրջան (Ք. ա. XIV–XI դդ.), Նոր ասորեստանյան շրջան (Ք. ա. X դ. – 612 թ.), Հին բաբելոնյան շրջան (Ք. ա. XX–XVI դդ.), Միջին բաբելոնյան (կամ Կասսիտական) շրջան (Ք. ա. XVI–XII դդ.) և Ուշ բաբելոնյան (կամ քաղդեական) շրջան (Ք. ա. X դ. – 539 թ.): Ասորեստանի և Բաբելոնիայի պատմությունը համապատասխանաբար տրվում է՝ համաձայն այդ պարբերացման:

---

[1] Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972; Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории древней Армении, Ереван, 1956; Հարությունյան Ն.Վ., Բիայնիլի-Ուրարտուի ծագման դարաշրջանում, ՊԲՀ 4, 1967, 39–56; Հարությունյան Ն.Վ., Բիայնիլի-Ուրարտուի վերելքի դարաշրջանում, ՊԲՀ 4, 1968, 39–50; Арутюнян Н.В., Биайнили (Урарту). Военно-политическая история и вопросы топонимики, Ереван, 1970; Арутюнян Н.В., Топонимика Урарту, Ереван, 1985; Саркисян Г.Х., Самоуправляющий город селевкидской Вавилонии, ВДИ 1, 1952, 68 слл.; Саркисян Г.Х. 1953, О городской земле в селевкидской Вавилонии, ВДИ 1, 1953, 59слл.; Саркисян Г.Х. 1955, Частные клинописные контракты селевкидского времени из собрания Государственного Эрмитажа, ВДИ 4, 1955, 136слл.; Sarkisjan G.Kh., New Cuneiform texts from Uruk of the Seleucid Period in the Staatliche Museen zu Berlin. – In.: Staatliche Museen zu Berlin (Forschungen und Berichte, Bd.16, Archaologische Beitrage), Berlin, 1975, 15ff.; Саркисян Г. Х., Греческая ономастика в Уруке и проблема Graeco-Babyloniaca, ДВ 2, 1976, 191слл. և այլն; Мкртчян Н.А. 1979, «Отклонения» от закономерностей армянского языка в свете данных аккадского языка, ИФЖ 4, 1979, 219слл.; Мкртчян Н.А., Семитские языки и армянский, Ереван, 2005 և այլն; Саркисян 1989; Мартиросян А. 1978, Хозяйство делового дома Эгибя с Вавилонии в 555-522 гг. до н.э., 1978, ДВ 3, 179 слл.; Мартиросян А., Ткачи храма Эанна в Уруке Нововавилонского периода, ДВ 5, 1988, 27слл.; Мартиросян А., Деловой дом Эгибя, Ереван, 1989; Մովսիսյան Ա., Հնագույն պետությունը Հայաստանում, Արատտա, Երևան, 1992; Մովսիսյան Ա., Բարեպաշտ արքաների աշխարհակալությունը, Հարյուրամյա կորստություն Տիգրան Մեծից առաջ, Երևան, 1997; Մովսիսյան Ա., Հայաստանը Ք. ա. III հազարամյակում (քառ գրավոր աղբյուրների), Երևան, 2005 և այլն Գրեկյան Ե. Հ., Մանայի թագավորության վարչա-քաղաքական միավորների և դրանց տեղադրության շուրջ, ՄՄԱԵԺ XIX, 2000, 153–172; Գրեկյան Ե.Հ., Ուրարտու և Մանա (մերձուրմիայի ավազանում ուրարտական պետության հաստատման խնդրի շուրջ)», Արևելք, Երևան, 2001, 5–19; Գրեկյան Ե. Հ., Ուռուչի ճակատամարտը, ՄՄԱԵԺ XXI, 2002, 180–199; Գրեկյան Ե. Հ., Ուրարտական աստվածապետության առանձնահատկությունների շուրջ Ուրարտուի «արքաները» (նպատակային դիտարկումներ)», ՄՄԱԵԺ XXIII, 2004, 315–338; Գրեկյան Ե.Հ., Ասորեստանյան սեպագիր աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի մասին», Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, 2007, 90–138; Grekyan 2005; Grekyan E., The Will of Menua and the Gods of Urartu, AJNES 1, 2006, 150–195 և այլն:

ՄԱՍ 1

ՄԻՋԱԳԵՏԸ Ք. Ա. III ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՈՒՄ

1. ՏԱՐԱԾՔԸ ԵՎ ԲՆԱԿԻՄԱՅԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Հայկական լեռնաշխարհից հարավ՝ Եփրատ և Տիգրիս գետերի ավազանների միջև ընկած տարածքը, կազմում է Միջագետքը: «Միջագետք» (հուն.՝ «Մեսոպոտամիա») տերմինը շրջանառության մեջ են դրել հին հույն աշխարհագրագետները: Այն ապահովապես ընդգրկված է Իրաքի Հանրապետության սահմաններում:

Միջագետքի համար կենսական նշանակություն ունեն Եփրատ և Տիգրիս գետերը: Եփրատը շումերական աղբյուրներում հայտնի է Բուրանուն (Buranun), աքքադականում՝ Պուրատտու (Puratta), իսկ սուրարեականում՝ Ուրատտու, Ուրուտտու (Uratta, Urutta) անուններով: Այն սկիզբ է առնում Հայկական լեռնաշխարհից՝ գոյանալով երկու վտակներից՝ Արևելյան Եփրատից կամ Արածանիից և Արևմտյան Եփրատից: Միջագետքով հոսելիս այն ընդունում է մի շարք վտակներ, որոնցից ամենախոշորներն են Բալիխը և Խաբուրը: Տիգրիսը ևս գոյանում է երկու բազուկներից (Արևելյան և Արևմտյան): Նրա խոշոր վտակներից են Մեծ Զաբ, Փոքր Զաբ և Դիալա գետերը:

Տիգրիսը և Եփրատը միախառնվելով ներկայումս կազմում են Շատ-էլ-Արաբ գետը, որը թափվում է Պարսից ծոց: Հին շրջանում, սակայն, նշյալ գետերն առանձին էին թափվում Պարսից ծոց, որի հյուսիսային ծովեզրը տարածվում էր ներկայիս սահմանագծից զգալիորեն հյուսիս: Մերձափնյա տարածքներում հնում ճահճուտ էր գոյացել, որը Միջագետքի բնակիչները կոչում էին «Դառը գետ»:

Առանց Եփրատի և Տիգրիսի Միջագետքը կվերածվեր անապատի, ուստի պատահական չէ, որ վաղնջական ժամանակներից առաջնահերթ անհրաժեշտություն է եղել արհեստական ջրանցքներով ոռոգման համակարգի ստեղծումը:

Կլիման Միջագետքի հյուսիսում մերձարևադարձային է, իսկ հարավում այն զգալիորեն տարբեր է՝ արևադարձային և անապատային: Տարածված են մերձարևադարձային և արևադարձային անապատներ, ծայրամասերում՝ կիսաանապատներ, գետերի երկարությամբ՝ տեղ-տեղ սրահային անտառներ:

Միջագետքը հարուստ է կավով և բնական ասֆալտով, ինչով էլ պայմանավորված են բնակչության կենսագործունեության մի շարք առանձնահատկություններ (այդ թվում՝ դպրության ասպարեզում կավը որպես գրանյութ օգտագործելը):

Շնորհիվ Առաջավոր Ասիայում գրաղեցրած կենտրոնական դիրքի՝ Միջագետքը վաղնջական ժամանակներից կարևոր դերակատարում է ունեցել ողջ տարածաշրջանի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքում:

Հյուսիսային Միջագետքն ունի նպաստավոր աշխարհագրական դիրք, որտեղով անցնում էին ժամանակի արևելք–արևմուտք տարատեցիկ առևտրական ուղիները: Մի հանգամանք, որով զգալիորեն պայմանավորված էր այս տարածաշրջանի բնակչության կենսագործունեությունը՝ արհեստագործությունը և առևտուրը:

2. ՄԻՋԱԳԵՏՔԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ Ք. Ա. III ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՈՒՄ

Մարդու բնակության հնագույն հետքերը Միջագետքում, մասնավորապես դրա հյուսիսային նախալեռնային շրջաններում վերաբերում են հինքարեդարյան ժամանակաշրջանին:

Հյուսիսային Միջագետքում և Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջաններում վերջին տասնամյակներին իրականացված հնագիտական աշխատանքները մեծ անակնկալներ մատուցեցին: Ք. ա. XI–IX հազ. թվագրվող հնավայրերում բացահայտվեցին քարե պատերով տաճարական և այլ կառույցներ, որոնցում առկա էին մի քանի մետր բարձրություն ունեցող բարակոթողներ՝ զանազան պատկերաքանդակներով, արձաններ և այլն (Հալան Չեմի և Չայոնյու հնավայրերը հետագա Մեծ Հայքի Աղձնիք նահանգի տարածքում, Նեվալի չորի և Գյոբեքլի թեփե հնավայրերը Եդեսիայի մերձակայքում, Ջաֆեր հյուրքը Մալաթիայի մոտ): Իսկ Ք. ա. X հազ. թվագրվող Շանիդար հնավայրից (հետագա Մեծ Հայքի Կորդվաց աշխարհի տարածքում) երկրագնդի վրա առաջին անգամ վկայված են վաղ երկրագործության և անասնապահության հետքեր: Այսինքն՝ նշված ժամանակաշրջանում Միջագետքի և դրան հյուսիսից հարող Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջանների բնակչությունն արդեն անցել էր արտադրողական տնտեսության: Այդ հնավայրերի ուսումնասիրությունը էապես փոխեց և լրացրեց մարդկային հասարակության վաղ շրջանի պատմության մասին գիտության մեջ արմատացած պատկերացումները:

Միջագետքի բնակեցումը հետագա հազարամյակներում դարձավ ավելի ինտենսիվ: Երկու մեծ գետերի հովիտներով հյուսիսի լեռնային շրջանների բնակիչները սկսեցին աստիճանաբար յուրացնել ճահիճներից նոր ազատ-

ված բնորի տարածքները: Ք. ա. VII–VI հազ. Միջագետքի հյուսիսում հաստատված առաջին երկրագործները Խասունյան և Խալաֆյան մշակույթի կրողներն էին: Վաղ երկրագործական այդ մշակույթների տարածման արեալն ընդգրկում է Հայկական լեռնաշխարհի հարավն ու Միջագետքի հյուսիսային կեսը:

Միջագետքի հյուսիսից դեպի հարավ ընթացող բնակչության տեղաշարժերի հետևանքով Ք. ա. VI–V հազ. Հարավային Միջագետքն արդեն բնակեցվել էր: Այդ ժամանակաշրջանի մշակույթն, ըստ առավել տիպական էլ–Ուբեյդ հնավայրի անվան, գրականության մեջ ընդունված է կոչել «Ուբեյդյան» կամ «Նախաշումերական»: Ք. ա. IV հազ. սկզբին Հարավային Միջագետքում արդեն հայտնի են դառնում շումերական առաջին բնակավայրերը:

Ք. ա. III հազ. առաջին կեսին հարավից և արևմուտքից Միջագետք են ներթափանցում սեմական ցեղերը: Նրանց լեզուն աքքադերենն էր, որը բաժանվում է երկու բարբառի՝ ասուրերենի (հյուսիսային) և բաբելերենի (հարավային): Աստիճանաբար հաստատվելով Միջագետքի հյուսիսային և կենտրոնական շրջաններում՝ նրանք հասնում են գերիշխող դիրքերի, իսկ Ք. ա. III հազ. վերջերին յուրացնում են նաև Հարավային Միջագետքը՝ ժամանակի ընթացքում իրենց մեջ ձուլելով շումերներին, միաժամանակ նրանցից փոխառնելով քաղաքակրթական բոլոր հիմնական արժեքները (սեպագիր, դիցարան և այլն): Ք. ա. II հազ. առաջին կեսին շումերներենն արդեն խոսակցական լեզու չէր և Առաջավոր Ասիայում խաղում էր գրեթե այն դերը, ինչ լատիներենը՝ միջնադարյան Եվրոպայում. Միջագետքում գերիշխող դարձավ աքքադերենը (ասուրա–բաբելերենը):

Ք. ա. III հազ. վերջերին Միջագետք են ներթափանցում արևմտասեմական ցեղերը, որոնց աքքադացիները կոչում էին «ամորեացիներ» (*ամուրրու*՝ «արևմուտք» բառից, Աստվածաշնչի հայերեն ռակեդարյան թարգմանության մեջ՝ «ամուրացի»): Ք. ա. II հազ. առաջին դարերում նրանք հիմնեցին մի շարք պետական կազմավորումներ:

Հնագույն ժամանակներից Միջագետքի հյուսիսում բնակվել են նաև խուրրիական ցեղեր (Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ՝ «քորոնցիներ»): Մեզ հայտնի առաջին խուրրիական պետականությունը հիշատակվում է Ք. ա. XXIII դ. Հյուսիսային Միջագետքի Ուրկեշ քաղաքի (ժաման. Թել Մոզան) շուրջ: Խուրրիների ծագման մասին ևս գիտության մեջ միասնական եզրակացություն չկա. առավել ընդունված երկու կարծիքների համաձայն՝ նրանք Միջագետքի հյուսիս են տեղափոխվել Հայկական լեռնաշխարհից կամ Իրանական սարահարթի հյուսիսից (*տե՛ս Բաժին 4. Գլուխ 1*):

Միջագետքի հյուսիսում վկայված է նաև հնդեվրոպական բնակչություն, որոնց թվին են դասում Հայկական լեռնաշխարհի հարավից Միջագետք ներխուժած կուտիներին (Ք. ա. XXIII–XXII դդ.), ինչպես նաև կասսիտներին (Ք. ա. II հազ. առաջին կես):

Միջագետքի հյուսիսարևելյան շրջաններում բնակվել են լուլուբեացիները, որոնց բուն տարածքը Ուրմիո լճից հարավ գտնվող լեռնային շրջաններն են:

3. ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

Ք. ա. III հազ. Միջագետքի պատմության գրավոր աղբյուրները բաժանվում են մի քանի հիմնական խմբի[1].

1. համաժամանակյա արձանագրություններ,
2. հնագույն բնագրերի ոչ շրջանի պատճեններ,
3. նախորդ դարաշրջանների տեքստերի հիման վրա ստեղծված պատմական երկեր,
4. պատմագեղարվեստական (հատկապես վիպական) բնույթի ստեղծագործություններ, որոնք գրի են առնվել իրադարձություններից դարեր հետո և պարունակում են կարևոր պատմական տեղեկություններ:

Շումերների մեծագույն ներդրումներից մեկը համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ սեպագրի ստեղծումն է, որով գրված արձանագրությունները ներկայացնում են Ք. ա. III հազ. սկզբից մինչև Ք. ա. II հազ. սկիզբն ընկած ժամանակահատվածի պատմական իրադարձությունները: Ժամանակագրական հերթականությամբ միջագետքյան աղբյուրների հաջորդ խումբը աքքադերեն տեքստերն են, որոնք տեղեկություններ են հաղորդում՝ սկսած Ք. ա. XXIV դ.-ից Ք. ա. III հազ. և II հազ. սկզբի մի շարք տեքստեր զուգահեռաբար գրված են շումերերեն և աքքադերեն:

Առաջին և երկրորդ խմբերի տեքստերը ներկայացված են Ք. ա. XXV–XXIV դդ. շումերական արքաների, աքքադական և կուտիական տիրակալների, Լագաշի կառավարիչ Գուդեայի, Ուրուկի արքա Ուտուխեգալի, Ուրի III հարստության արքաների ու նրանց ձոնված արձանագրություններով, ինչպես նաև դրանց՝ հետագա (հատկապես՝ հինբաբելոնյան) դարաշրջաններում կատարված պատճեններով:

Երրորդ խմբի սկզբնաղբյուրներից հատկապես կարևոր է Ուրի III հարստության օրոք (Ք. ա. 2112–2004/3 թթ.) կազմված «Շումերական արքայացանկը», որն ընդգրկում է շումերական կառավարիչների և արքաների անունները, գահակալման ժամկետները, նշանավոր գործերն ու այլ տեղեկություններ: Հետագայում նախնական

[1] Միջագետքի պատմության Ք.ա. III հազ. աղբյուրների հրատարակությունները տես Barton G.A., The Royal Inscriptions of Sumer and Akkad, New Haven, 1929; Sollberger E., Kupper J.-R., Inscriptions royales sumeriennes et akkadiennes, Paris, 1971; Frayne D. R., The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods / Vol. 2, Sargonic and Gutian Periods (2334-2113 BC), Toronto-Buffalo-London, 1993; Bottéro J., L'Epopée de Gilgamesh (traduite de l'akkadien et présentée), Gallimard, 2000; George A., The Epic of Gilgamesh. The Babylonian Epic Poem and Other Texts in Akkadian and Sumerian, London, 2003 և այլն (շումերական դարաշրջան); Weidner E. F., Der Zug Sargons von Akkad nach Kleinasien, Leipzig, 1922, 62ff.; Weidner E., Das Reich Sargons von Akkad, AfO 16, 1952-1953, 1ff.; Hirsch H., Die Inschriften der Könige von Agade, AfO 20, 1963, 1-82 և այլն (Աքքադի պետության):

բնագիրը լրացվել ու շարունակվել է մի քանի խմբագրումներով: Նույն խմբին են պատկանում ուշ շրջանում կազմված ժամանակագրությունները:

Պատմագեղարվեստական բնույթի ստեղծագործությունների մեջ առանձնակի ուշադրության են արժանի շումերական հերոսավեպը, «Պատերազմի արքան» և «Աքքադի նզովումը» վիպասքերը, «Ուրի անկման ողբը», «Շումերի և Ուրի անկման ողբը» և այլն:

Որպես սկզբնաղբյուր՝ կարևոր է նաև «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպը, որի հանգած գաղափարապաշտամունքային հիմք են հանդիսացել Ուրուկի արքա Գիլգամեշի մասին շումերական պատումները (հատկապես՝ «Գիլգամեշը և Անմահության երկիրը»): Աքքադական դյուցազնավեպը մեզ է հասել մի քանի տարբերակներով, որոնցից ամբողջականը՝ Նինվեից: Դյուցազնավեպը երկու անգամ հրատարակվել է հայերեն թարգմանությամբ:

Դիցարանական տարբեր պարունակող ստեղծագործությունները բաժանվում են երկու հիմնական խմբի՝ երկեր, որոնցում հերոսները բացառապես աստվածներ են, և բնագրեր, որոնցում աստվածներն ու մարդիկ հանդես են գալիս համատեղ: Ջուտ դիցարանական բնույթի երկերից հատկապես նշանավոր են շումերական «Էնկի և Նինմախ», «Էնկի և Նինխուրսագ», «Նինուրտա աստծո սիրաքներն ու գործերը», «Ինաննան ու Էբիհը», աքքադա–բաբելոնյան «Ատրախասիս», «Էնումա էլիշ...» («Երբ վերևում...») վիպասքերը: Դրանցում պահպանված տեղեկությունները բազմաթիվ զուգահեռներ ունեն հին առաջավորասիական այլ բնագրերում, հատկապես Ատովաճաշեչի Ծննդոց գրքում, Ուգարիտից հայտնաբերված բնագրերում, Բաբելոնի գերագույն աստված Բելի տաճարի քրմապետ Բերոսոսի «Բաբելոնիկա» եռահատոր աշխատությունից մեզ հասած հատվածներում և այլուր:

Կարևոր նշանակություն ունեն տնտեսական բնույթի վավերագրերը, որոնք պատկերացում են տալիս համապատասխան ժամանակաշրջանների սոցիալ–տնտեսական կյանքի և հարակից հարցերի վերաբերյալ:

Միջագետքյան սկզբնաղբյուրների շարքում ուշագրավ են երկու աշխարհագրական բնագրեր, որոնք պարունակում են Ք. ա. III հազ. մասին տեղեկություններ, սակայն մեզ են հասել Ք. ա. II–I հազ. գրառումներով և կրում են նաև այդ ժամանակաշրջանների իրականության կնիքը: Դրանցից առաջինն «Աշխարհի բաբելոնյան քարտեզն» է, որում Հայկական լեռնաշխարհը նշված է Ուրարտու («Ուրաշտու») անունով, ինչն արտացոլում է Ք. ա. I հազ. առաջին կեսի իրավիճակը: Երկրորդը Սարգոն Աքքադացու տերության աշխարհագրությանը վերաբերող նոր ասսուրական բնագիրն է, որում արտահայտված են նաև Ք. ա. II հազ. իրողությունները:

Կարչական նշանակություն ունեցող գրակիր առարկաներ են արձանագրված կնիքները, որոնց հայտնաբերումը լրացնում է այլ սկզբնաղբյուրներից մեր իմացությունը: Օրինակ՝ Թել Բրաք հնավայրից հայտնաբերվել են Նարամսինի անունը կրող արձանագրությամբ յոթ կնիքներ, որոնք փաստում են այդ հնավայրի և շրջակա տարածքի նվաճման մասին նույն արքայի մեկ այլ արձանագրության հավաստիությունը:

ԾՈՒՄԵՐ

Հնագույն Միջագետքի՝ գրավոր աղբյուրներով ավանդված քաղաքական պատմությունը սկսվում է Ք. ա. IV հազ. վերջերից – III հազ. սկզբներից: Ըստ պետականության զարգացման փուլերի՝ այն ընդունված է բաժանել երեք ժամանակաշրջանների. ա) նախադինաստիական (Ք. ա. IV հազ. մինչև XXVIII դ.), բ) վաղդինաստիական (Ք. ա. XXVIII–XXIV դդ.) և գ) կենտրոնացված պետականության (սկսվում է Ք. ա. XXIV դ.) դարաշրջաններ: Ընդ որում՝ նախադինաստիական և հաջորդող երկու դարաշրջանների բաժանումը կարելի է համեմատել «Շումերական արքայացանկում» և հիմնիջագետյան գրավոր ավանդույթում հայտնի «մինչջրհեղեղյան» և «հետջրհեղեղյան» ժամանակների հետ:

1. ՆԱԽԱԴԻՆԱՍՏԻԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆ

Ք. ա. IV հազ. վերջերին – III հազ. սկզբին Միջագետքում կազմավորվել էին բազմաթիվ քաղաք–պետություններ, որոնք քաղաքականապես միավորված չէին: Այդ դարաշրջանն ընդունված է կոչել «նախադինաստիական»[1]: Մի քանի տասնյակ քաղաք–պետություններից Շումերի պատմության մեջ մեծ դեր են խաղացել Էրիդուն, Ուրուկը, Ուրը, Լարսան, Լագաշը, Ումման, Շուրուպպակը, Իսինը, Քիշը, Սիպպարը և այլն: Շումերի գլխավոր պաշտամունքային կենտրոնը՝ Նիպպուրը, գտնվում էր երկրի հյուսիսում:

Միջագետքի նախադինաստիական ժամանակաշրջանի կարևորագույն ձեռքբերումը, որն ունեցավ համաշխարհային նշանակություն, պատկերագրի առաջումն էր Ք. ա. XXXIII–XXXII դդ.: Այն բաղկացած էր շուրջ երկու հազար պատկերանշանից, որոնցից յուրաքանչյուրն արտահայտում էր մեկ ամբողջական գաղափար, ուներ գրության վերից վար ուղղություն: Շումերական պատկերագիր տեքստերի արխիվներ են հայտնաբերվել Ուրուկից, Լարսայից, Ջեմդեթ–Նասր և Թել Ասմար հնավայ-

[1] Այս փուլի մասին ամփոփ տես Frankfort H., The last Predynastic Period in Babylonia. – In: CAH III, vol.I/2, 1971, 71ff.; նաև Delougaz P., Pottery from the Diyala Region, Chicago, 1952; Delougaz P. and S. Lloyd, Pre-Sargonid Temples in the Diyala Region, Chicago, 1942; Heinrich E., Bauwerke in der altsumerischen Bildkunst, Wiesbaden, 1957; Mallowan M.E.L., Early Mesopotamia and Iran, London, 1965; (նորագույն դյակոյթի մասին); Дьяконов И.М., Общественный и государственный строй древнего Двуречья. Шумер, Москва, 1959: Շումերի ջրհեղեղի պատմության և դյակոյթի մասին տես Kramer S.N., History Begins at Sumer, New York, 1959; Kramer S.N., The Sumerians, Chicago, 1963; Oppenheim A.L., Letters from Mesopotamia, Chicago, 1967:

րներից: Դրանց շնորհիվ հնարավոր է զգալի պատկերացում կազմել դարաշրջանի իրադարձությունների վերակազմության մասին:

Ուրուկյան դարաշրջանի քաղաքներում ակնհայտ է արտադրողական ուժերի վերելքը և, որպես վերջինիս արդյունք, գույքային անհավասարության և սոցիալական շերտավորման առկայությունը: Տնտեսության ասպարեզում կարևոր նշանակություն ունեին անասնապահությունը և արհեստագործությունը, ինչպես նաև արտաքին առևտուրը: Ուրուկյան իրերը զգալի քանակ են կազմում նույնիսկ Լևանտյան տարածաշրջանում: Նշանագրերում «առևտրական» և «սայլ» (բառանիվ) նշանների առկայությունը վկայում է հետու տարածություններ ընդգրկող առևտրական գործունեության մասին: Կարևոր դերակատարում ունեին տաճարները. հատկապես մեծ էր Նիպպուր սրբազան քաղաքի դերը, որը շումերների գերագույն աստված Էնլիլի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնն էր:

Նախադինաստիական շրջանի շումերական քաղաքների առաջնորդները սովորաբար կրում էին en («տուրմ», որը հետագայում ստացավ նաև «տեր, տիրակալ» իմաստը) տիտղոսը: Ավելի ուշ տարածում է գտնում նաև ensi (բառացի՝ «ոռոգության տեր») տիտղոսը: Առաջինն ավելի շատ կրում էին հոգևոր առաջնորդները, երկրորդը՝ քաղաքների ռազմական առաջնորդները: Հետագա՝ վաղդինաստիական շրջանում կիրառվող lugal («մեծ մարդ») տիտղոսը դեռևս անհայտ էր: Նախադինաստիական շրջանին բնորոշ են առաջնության և տարածքների հարար հաճախակի պատերազմները միմյանց դեմ:

Ընդհանրացնելով վաղդինաստիական փուլի Միջագետքի պատմությունը՝ կարելի է այն բնութագրել որպես նախապատմությունից պատմություն անցման դարաշրջան:

2. ՎԱՂԴԻՆԱՍՏԻԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆ

Վաղդինաստիական դարաշրջանի Միջագետքի պատմությունն ընդունված է բաժանել երեք փուլերի: Առաջին փուլը (Ք. ա. XXVIII–XXVII դդ.) նշանավորվեց Քիշի վերելքով: Այդ դարաշրջանի սկիզբը համապատասխանում է «Շումերական արքայացանկում» հիշվող հետջրհեղեղյան ժամանակների սկզբին, երբ համաշխարհային ջրհեղեղից հետո արքայական իշխանությունը կրկին իջեցվեց երկնքից, և առաջինը գերիշխեց Քիշը: Հենց Քիշի հարստության առաջին արքա Էտանան է համարվում Շումերում թագավորության հիմնադիրը:

Քիշից հետո գերիշխանությունը անցավ Ուրուկին (Աստվածաշնչում՝ Արեք. այն երբեմն իր գլխավոր տաճարի անունով կոչվում է նաև Էաննա): Ուրուկի I հարստությունն ունեցավ տասներկու արքա: Հարստության երեք արքաները՝ Էնմերքարը, Լուգալբանդան և Դիլգամեշը, դառնում են շումերական հերոսավեպի գլխավոր հերոսներ: Եթե առաջին երկուսը հիմնականում առնչվում են Հայկական լեռնաշխարհի

հարավում գտնվող Արատտա երկրի հետ, ապա Գիլգամեշը տապալեց Քիշի գերիշխանությունը, և Ուրուկի իշխանությունը հաստատվեց գրեթե ողջ հարավային Միջագետքում: Գիլգամեշի կառավարման շրջանից մինչև Ուրի առաջին հարստության իշխանության հաստատման շրջանը հայտնի է որպես II Վաղդինաստիական շրջան (Ք. ա. XXVII–XXVI դդ.):

Վաղդինաստիական երրորդ շրջանում (Ք. ա. XXVI–XXIV դդ.) Շումերում գերիշխանության է հասնում Ուրի I հարստությունը, որի հզորության մասին պատկերացում ենք կազմում Ուրի արքայական դամբարանների պեղումներից: Առաջնորդների հուղարկավորություններն ուղեկցվել են տասնյակ մարդկային և կենդանական զոհաբերություններով, դամբարաններից հայտնաբերվել են ոսկուց և թանկարժեք քարերից պատրաստված զարդեր, կառքերի մնացորդներ և այլ իրեր:

Ուրի I հարստությունից գերիշխանությունն անցավ Լագաշին, որի կառավարիչն էր Ուր–Նանշեն: Լագաշը առավելագույն հզորության հասավ վերջինիս թոռ Էաննատումի օրոք (մոտ Ք. ա. 2400 թ.), որին հաջողվեց ոչ միայն հաղթանակներ տանել շումերական Ումմա, Քիշ, Ուրուկ և Լարսա քաղաքների նկատմամբ և միավորել գրեթե ողջ Շումերը, այլև հաջող արշավանք կատարել Էլամի դեմ:

Էաննատումի հաջորդներից Լուգալանդայի օրոք տեղի ունեցավ համաշխարհային պատմության մեջ հանուն արդարության և քաղաքացիական ազատությունների բարձրացված առաջին ապստամբությունը: Նրա դեմ ըմբոստացավ Լագաշի ազատ բնակչությունը («քաղաքի որդիները»), որին առաջնորդում էր քաղաքի «պատվավոր մարդկանցից» Ուրուինիմգինան: Վերջինս, դառնալով Լագաշի առաջնորդ, իր կառավարման շրջանում (Ք. ա. 2318–2312 թթ.) իրականացրեց բազմաթիվ բարեփոխումներ, այդ թվում՝ կրճատեց հարկերը և տուրքերը, տաճարներին վերադարձրեց տնտեսական ազատությունը, տասնապատկեց Լագաշի լիիրավ քաղաքացիների թիվը (3600–ից հասցնելով 36000–ի):

Ուրուինիմգինան հռչակվեց *լուգալ* «արքա», ինչն անհանգստություն առաջացրեց հարևան պետություններում, հատկապես Լագաշի հակառակորդ Ումմայում: Ումմայի արքա Լուգալզագեսին, դաշնակցելով Ուրուկի հետ, արշավեց Լագաշ, գրավեց և ավերեց այն: Վերջինս ստիպված ճանաչեց Ումմայի գերիշխանությունը: Լուգալզագեսին պարտության մատնեց նաև Քիշին և, ըստ «Շումերական արքայացանկի», իշխեց քսանհինգ տարի: Նրա իշխանության տակ մի կարճ ժամանակով միավորվեց ողջ Շումերը: Լուգալզագեսիի իշխանության ավարտով էլ եզրափակվում է Վաղդինաստիական երրորդ ժամանակաշրջանը, որին հաջորդում է Աքքադի թագավորությունը:

ԱՔԱԶԱԴԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՈՒՐԻ III ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ԱՔԱԶԱԴԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ՎԵՐԵԼՔԸ. ՍԱՐԳՈՆ I

Լուգալզագեսիի քաղաքական իշխանությունն ընդհատվեց նոր հակառակորդի դեմ պայքարում, որն այս անգամ ոչ թե շումերական քաղաք-պետություններից մեկն էր, այլ սեմական ծագում ունեցող մի իշխանություն, որն իր կենտրոնի անունով գիտության մեջ ընդունված է կոչել «աքքադական»:

Ք. ա. III հազ. կեսերին սիրիական տափաստանային գոտուց Միջագետք էին ներթափանցել սեմական ցեղեր, որոնց ներկայացուցիչները աստիճանաբար ինտեգրվում էին շումերական պետությունների տնտեսական, վարչական և ռազմական կյանքում: Ժամանակի ընթացքում նրանք ձեռք բերեցին որոշ ազդեցություն և նույնիսկ սկսեցին հավակնել իշխանության առանձին քաղաքներում:

Նման ճանապարհով Քիշի արքա Ուր-Զաբաբայի իշխանությունը զավթեց նրա սեմացեղ այգեպան-մատովակը, որը չուներ ազնվական ծագում: Դավադրությամբ գահ բարձրանալով՝ իր ցածր ծագումը քողարկելու միտումով նա վերցրեց Շարրում-կեն (Սարգոն) անունը, որ նշանակում է՝ «հիրաւի (ճշմարիտ) արքա»: Հետագայնդվելով Լուգալզագեսիի կողմից՝ նա հաստատվեց Շումերից հյուսիս ընկած մինչ այդ աննշան Աքքադ (կամ Ագադե) քաղաքում: Այդ քաղաքի անունով Միջագետքի կենտրոնական շրջանը հետագայում սկսեց կոչվել Աքքադ:

Սարգոնը վերափոխեց զորքը՝ ստեղծելով պատմությանը հայտնի առաջին մշտական մասնագիտացված (պրոֆեսիոնալ) բանակը՝ բաղկացած 5400 զինվորներից, այնուհետև պատերազմ սկսեց շումերական քաղաքների դեմ: Նրան ուղեկցեցին հաջողությունները, քանի որ շումերական քաղաքների աշխարհազորների դեմ Սարգոնը կռվում էր պրոֆեսիոնալ բանակով: Նիպպուրից գտնված արձանագրություններն ասում՝ Սարգոնը հաղթանակներ է տարել Լուգալզագեսիի և շումերական 50 առաջնորդների նկատմամբ:

Շուրջ տասը տարի պատերազմելով՝ Սարգոն Աքքադացին (Ք. ա. 2334–2279 կամ 2316–2261 թթ.) տվեց 34 ճակատամարտ և նվաճեց Շումերն ու կենտրոնական Միջագետքը: Այսօր վերականգնվող մոտավոր ժամանակագրության համաձայն՝ Սարգոնը շումերական քաղաքներին տիրելուց հետո արշավանք է կատարել դեպի արևմուտք՝ Էլամ, նվաճել այն, որից հետո ձեռնարկել է արշավանքներ դեպի հյուսիս՝ նախ Եփրատի, ապա Տիգրիսի հովիտներով:

Սարգոն Աքքադացու արձանագրություններից մնկում հաղորդվում է, որ նա նվաճել է Եփրատից արևմուտք գտնվող երկրները՝ *«Մարին, Յարմուտին և Էբլան՝ մինչև Մայրինների և Արծաթի լեռները»*: Ուշ շրջանի բնագրերի համաձայն՝ դա տեղի է ունեցել Սարգոնի կառավարման տասնմեկերորդ տարում: Հավանաբար սրա շարունակությունն էր նրա արշավանքը «Արևամուտի ծովով» (իմա՝ Միջերկրական ծովով) մինչև Փոքր Ասիայի Դուրուսհանդա քաղաք, որի տիրակալ Նուր-Դագանը ճնշումներ էր գործադրել առևտրականների նկատմամբ:

Չափազանց հետաքրքիր է, որ աշխարհի բաբելոնյան քարտեզին կից պահպանված միսկական բնագրում նշվում է, թե միայն երեք մարդու է հաջողվել «թռչնի թևով» անցնել ծովի մյուս կողմը: Դրանք են Ուտնապիշտիմը (աքքադական Նոյը), Սարգոն Աքքադացին և Նուր-Դագանը:

Սարգոնի հաջորդ հյուսիսային արշավանքն ընթացավ Տիգրիսի հովտով. այս անգամ նա հասավ Ներքին Զաբ գետի հովտում գտնվող Սիմուրրում երկիր:

Սարգոնի տիրապետության վերջին տարիներին նվաճված երկրներում ծագեցին ապստամբություններ: Ապստամբները պաշարեցին Աքքադի մայրաքաղաքը, և Սարգոնը դժվարությամբ կարողացավ փրկել իր գահը: Ուշագրավ է, որ դրանից հետո նա արշավանք սկսեց Սուբարտու (Սուբուր) երկրի դեմ, ինչից կարելի է ենթադրել, որ դա եղել է վրիժառու արշավանք ընդդեմ Աքքադի դեմ արշաված երկրի:

Սարգոնի տերության աշխարհագրության մասին տեղեկություններ է հաղորդում Նոր ասորեստանյան մի բնագիր, որում արտահայտություն են գտել նաև Ք. ա. II հազ. իրողությունները:

Ըստ «Շումերական արքայացանկի»՝ Սարգոն Աքքադացին կառավարել է հիսունհինգ (որոշ տարբերակներում՝ հիսունչորս կամ հիսունվեց) տարի և ստեղծել նախադեպը չունեցող մի տերություն՝ պատմությանը հայտնի առաջին բռնապետությունը: Նրա իշխանության ողջ ժամանակաշրջանն անցավ բռնարարքներով, ապստամբություններով, որոնք ճնշվում էին չտեսնված դաժանությամբ: Թերևս դա է հիմնական պատճառներից մեկը, որ ուշ շրջանի աղբյուրներում նրա վախճանը համարվում է արբապղծության արդյունք:

2. ԱՔՔԱԴԸ ՍԱՐԳՈՆԻ ՀԱՋՈՐԴՆԵՐԻ ՕՐՈՔ. ՆԱՐԱՄ-ՍԻՆ (ՆԱՐԱՄ-ՍՈՒԵՆ)

Ապստամբությունների ու դրանց ճնշման մթնոլորտում անցան նաև Սարգոնին հաջորդած նրա երկու որդիների՝ Ռիմուշի և Մանիշտուսուի գահակալության տարիները (երկուսով միասին կառավարել են Ք. ա. 2278–2255 կամ 2260–2237 թթ.): Իրավիճակը պատկերացնելու համար բավական է նշել, որ Ռիմուշը միայն մեկ ապստամբություն ճնշելիս ավերեց շումերական հինգ քա-

դար. որոնցից երկուսում ապանվեցին մոտ 9 հազար, կախաղան հանվեցին 3600 և գերվեցին շուրջ 20 հազար շումերներ: Ապստամբությունները ստիպեցին Ռիմուշին սահմանափակել իր արտաքին արշավանքները. հայտնի է, որ նա ընդամենը երկու արշավանք է ձեռնարկել դեպի Էլամ: Ռիմուշին հաջողվեց պահպանել պետության ամբողջականությունը, սակայն ինքը զոհ դարձավ պալատական դավադրության՝ սպանվելով մերձավորների կողմից: Գահին անցավ Մանիշտուսուին, որի կառավարման տարիները նույնպես անցան ապստամբությունների մթնոլորտում, և նա ևս կարողացավ հետավոր արշավանքներ ձեռնարկել միայն դեպի Էլամ: Նրան էլ էր վիճակված զոհ գնալ պալատական դավադրությանը:

Դրությունը փոխվեց Աքքադի չորրորդ տիրակալ՝ Մանիշտուսուի որդի Նարամսինի օրոք (Ք. ա. 2254–2218 կամ 2236–2200 թթ.), որին հաջողվեց վերականգնել Սարգոնի տերության՝ նախորդների օրոք անկում ապրած հզորությունը, հոչակել իրեն ոչ միայն «Շումերի և Աքքադի արքա», «աշխարհի չորս կողմերի արքա», «տիեզերքի արքա», այլև «աստված»: Նարամսինի առաջին գործերից եղավ Շումերում ծագած նոր ապստամբությունների ճնշումը, որի համար հարկ եղավ կազմակերպելու մի շարք արշավանքներ:

Նա բայլեր ձեռնարկեց տեղերում արքայական իշխանությունն ուժեղացնելու նպատակով. հեռացրեց մի շարք քաղաքների կառավարիչների և նրանց փոխարինեց իր մերձավորներով: Մեծ ուշադրություն էր դարձվում քրմությանը, որն արտահայտվում էր նույնպիսի կադրային փոփոխություններով: Արքան տաճարներին մեծ կալվածքներ ու հարստություն տրամադրեց և նոր տաճարներ կառուցեց: Դրա դիմաց նոր քրմությունը Նարամսինին հռչակեց «աստված»:

Տերության ներսում որոշակի կայունություն հաստատելուց հետո արքան ձեռնարկեց բազմաթիվ արշավանքներ գրեթե բոլոր ուղղություններով: Իր նախորդների նման նա արշավանքներ է կատարել արևելյան ուղղությամբ դեպի Էլամ: Եփրատի և Տիգրիսի հոսանքներն ի վեր նա ձեռնարկեց բազմաթիվ արշավանքներ դեպի հյուսիս՝ հասնելով Հայկական լեռնաշխարհի մատույցներին (տե՛ս ստորև՝ *«Աքքադի թագավորությունը և Հայկական լեռնաշխարհը»* բաժնում):

Նարամսինի տնքատերը տեղեկացնում են ծովային արշավանքների մասին, որոնց ընթացքում նա Պարսից ծոցով պետք է հասած լիներ մինչև Արաբական թերակղզու արևելյան և Հնդկաստանի հյուսիսարևմտյան շրջաններ (Դիլմուն, Մագան և Մելուխխա երկրներ):

Նարամսինի կառավարման վերջին շրջանն անցավ ներքին և արտաքին թշնամիների դեմ ծանր պայքարում: Իբրև հյուսիսային արշավանքների բնական հետևանք՝ նրա դեմ, ըստ երևույթին, կազմավորվում է դաշինք, որի գլուխ կանգնած էր կուտիական երկիրը: Կուտիական վտանգն այնքան զգալի էր, որ Աքքադի տիրակալը հերթական անգամ Էլամ կատարած արշավանքի ժամանակ ոչ թե ավերածություններ գործեց, այլ Էլամի արքայի հետ կնքեց հաշ-

տության ու փոխօգնության պայմանագիր՝ ստեղծելով հակակուտիական միություն: Էլամի արքա Կուտիկ-Ինշուշինակի մի արձանագրության մեջ կուտիական երկիրը՝ Կուտու ձևով, հիշատակվում է նրա թշնամի երկրների ցանկում, որոնց դեմ ինքը պատերազմել է:

Սակայն դա ևս չէր փրկելու Նարամսինին կործանումից: Իր իշխանության հենց սկզբից նա մեծ հարված էր հասցրել միջագետքյան բնիկ իշխանատոհմերին և քրմությանը՝ առաջիններին զրկելով տոհմական տիրույթներից, իսկ քրմական կարևորագույն պաշտոններում նշանակելով իր մերձավորներին: Վերջին միջոցառման արդյունքում հնարավոր դարձավ նախադեպը չունեցող արքապղծությունը. Նարամսինն իրեն հռչակեց «աստված»՝ հաստատելով իր անձի պաշտամունքը:

Դա առաջ բերեց նոր ընդվզում, որը ճնշելու նպատակով արքան գրոհեց շումերների արքազան Նիպպուր քաղաքի վրա: Ըստ «Աքքադի նզովումը» պատմավիպական տեքստի՝ արքապղծությունից զայրացած մեծ աստվածները նզովեցին Աքքադը, իսկ գերագույն աստված Էնլիլը (որի պաշտամունքի կենտրոնը Նիպպուրն էր) լեռներից Աքքադի դեմ ուղարկեց կուտիական մեծաթիվ զորքերը: Այս տողերում պետք է տեսնել շումերական քրմության խնդրանքով կուտիական զորքերի օգնության գալու պատմության վիպականացումն ու դիցաբանական գունավորումը: Միջագետքի կենտրոն արշավեցին կուտիական դաշինքի զորքերը, որոնց դեմ պատերազմում ինքնակոչ «աստվածը» սպանվեց:

Կուտիական երկրի (աղբյուրներում՝ Կուտիում, Գուտիում) մասին հնագույն հիշատակությունները մեզ են հասել Ք. ա. XXIV դ.: Աղաքի Լուգալանիմունդու արքայի արձանագրության մեջ արևելքից արևմուտք՝ շրջանաձև հերթականությամբ, թվարկվում են Մայրինների լեռները, Էլամը, Մարխաշին, Գուտիումը, Սուբիրը, Մարտուն, Սուտիումը և Էաննայի երկիրը (այսինքն՝ Ուրուկի շրջանը): Նարամսինի մասին պատմող «Քութայի արքայի առասպելը» անունը ստացած բնագրի համաձայն՝ նրա դեմ գործող բանակը Ումման-Մանդայից մտնում է Սուբարտուի կենտրոն, միավորում «Ծովերը» (իմա՝ Վանա և Ուրմիո լճերը), ապա Գուտիումը: Գուտիումը Սուբիր-Սուբարտուի հարևանությամբ է հիշատակվում նաև Բաբելոնի Համմուրապի արքայի (Ք. ա. XVIII դ.) արձանագրություններում: Այս տեղեկություններից հետևում է, որ Գուտիումը գտնվել է Սուբիր-Սուբարտուի, Վանա և Ուրմիո լճերի ավազանների հարևանությամբ:

Կուտիների առաջնորդ Էնրիդա-պիզիրը Սիպպար քաղաքում կանգնեցրած արձանագրության մեջ ներկայանում է պարտված Նարամսինից նվաճված «աշխարհի չորս կողմերի թագավոր» տիտղոսով: Նույն տիտղոսն է կրում նրա որդի Էրրիդու-պիզիրը, որի թողած երեք արձանագրություններից տեղեկանում ենք, որ նրա հայրը նվաճել էր Սիմուրրում և Լուլլուբում երկրները, որոնք իր օրոք ապստամբել էին Սիմուրրումի արքայի գլխավորությամբ: Էրրիդու-պիզիրը ճնշում է ապստամբությունը և իր իշխանությունն ամրապնդում

Սիմուրրում, Լուլլուբում, Ուրբիլում, Մադգա և այլ երկրամասերի վրա: Հատկանշական է, որ այդ ժամանակ Աքքադ քաղաքը գտնվել է Էրիդոու-պիզիրի իշխանության ներքո:

3. ԱՔՔԱԴԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

Նարամսինի որդի Շարկալիշարրին (Շար-կալի-շարրի) (Ք. ա. 2217–2192 կամ 2200–2176 թթ.) ծանր ժառանգություն ստացավ: Արքային հաջողվեց վերստին տիրել հոր գահին, սակայն նրա իշխանությունը տարածվում էր միայն տերության մի մասի վրա: Նա այլևս չէր կրում «աշխարհի չորս կողմերի արքա» կամ «տիեզերքի արքա» տիտղոսները, այլ ստիպված էր բավարարվել միայն «Աքքադի արքա» տիտղոսով: Նրանից մեզ են հասել մի քանի արձանագրություններ, որոնցից երկուսում հաղորդվում է, որ նա հասել է մինչև «ակունքները Տիգրիսի և Եփրատի»:

Աքքադին հյուսիսից սահմանակից է դառնում կուտիական պետությունը, որի հետ ռազմական բախումներ էին տեղի ունենում: Այդ մասին են վկայում նրա արձանագրություններից երկուսը, որոնցից մեկը միայն հիշատակում է Գուտիումի պարտության մասին, երկրորդում նշվում է, որ Շարկալիշարրիին հաջողվել է հաղթել կուտիական Սարլակ (Շարլակ, Սարլագար) արքային և գերեվարել նրան:

Շարկալիշարրիի մահից հետո կուտիական զորքերին հաջողվում է տիրանալ Աքքադին ու Շումերին և իրենց ազդեցության սահմանը հասցնել Պարսից ծոցի ափերին: Քիչ անց կուտիական գերիշխանությունը տարածվում է նաև Էլամի վրա, որը Նարամսինի դաշնակիցն էր և պատերազմել էր ընդդեմ կուտիների:

Միջագետքում կուտիական տիրապետության ընդհանուր տևողության մասին աղբյուրներում պահպանվել են միմյանցից տարբերվող երեք տեղեկություններ.

ա) 21 արքաներ կառավարել են 125 (տարբերակ 124) տարի և 40 օր,

բ) 23 արքաներ կառավարել են 99 տարի,

գ) 21 արքաներ կառավարել են 91 տարի և 40 օր:

Ժամկետների նման անհամապատասխանությունը տարբեր աղբյուրներում, հավանաբար, պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ Աքքադը կուտիական տիրապետության տակ էր մտել դեռևս Էրիդոու-պիզիրի (հնարավոր է՝ նրա հայր Էնրիդա-պիզիրի) օրոք, ապա անցել Շարկալիշարրիին և նրա մահից հետո կրկին ենթարկվել կուտիական իշխանությանը:

Կուտիական տիրապետության շրջանը բաժանվում է երեք փուլի: Առաջինում կուտիական զորքերը, շարժվելով Հայկական լեռնաշխարհի հարավից, հաստատվել էին Միջագետքի հյուսիսում և այնտեղից արևելք ընկած շրջաններում (Սիմուրրում, Լուլլուբում, Ուրբիլում և այլն): Այս փուլը ժամանակագ-

րորեն համընկնում է Նարամսինի իշխանության վերջին տարիների հետ: Երկրորդ փուլը Էնրիդա-պիգիրի արշավանքից և Նարամսինի տապալումից մինչև Շարկալիշարրիի մահն ընկած ժամանակամիջոցն է: Այս փուլում կուտիական գերիշխանության հարավային գիծը հասավ Աքքադի տերության հյուսիսին, հակառակորդ կողմերի միջև տեղի ունեցան մի շարք բախումներ: Երրորդ փուլում՝ Շարկալիշարրիի մահից հետո, կուտիները տիրացան Շումերին և Աքքադին, ապա նվաճեցին Էլամը:

Կուտիների տիրապետության շրջանում Միջագետքում սկսվեց շումերական քաղաքների կենսագործունեության և մշակույթի վերելք: Վերականգնվեցին շումերական ավանդական հոգևոր ու աշխարհիկ կարգերը: Կրկին սկսեցին գործել ավագների խորհուրդն ու ժողովրդական ժողովները, որոնք ընտրում էին իշխանավորին. Գուդեան, ըստ աղբյուրների, ընտրվել էր 216 հազար մարդկանց կողմից: Այս շրջանը որոշակի հիմքեր ստեղծեց ավելի ուշ՝ Ուրի III դինաստիայի օրոք շումերական հոգևոր ավանդույթների վերականգնման համար:

Հարկ է նշել, որ Միջագետքում երկար պահպանվեց հիշողությունն արդարությունը վերականգնած արքաների մասին: Կուտիների գերիշխանության ավարտից ավելի քան կես դար անց Լագաշ քաղաքի իշխանները շարունակում էին կրել նաև «կուտիների երկրի կառավարիչ» տիտղոսը:

Կուտիական վերջին տիրակալ Տիրիկանի թագադրության ժամանակ տեղի ունեցավ լուսնի խավարում, որը քրմերի կողմից մեկնվեց որպես նրանց գերիշխանության ավարտի երկնային նախանշան: Դրանից քառասուն օր անց Ուրուկ քաղաքում Շումերի թագավորությունը վերականգնելու դրոշը պարզած Ուտուխենգալի զորքերի հետ բախումից հետո կուտիները հետ քաշվեցին իրենց լեռները:

4. ՄԻՋԱԳԵՏՔԸ ՈՒՐԻ III ՀԱՐՍՏՈՒԹՅԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Ուտուխենգալի իշխանությունը կարճ տևեց՝ յոթ ու կես տարի: Նրա մահից հետո գերիշխանությունն Ուրուկից անցավ Ուր քաղաքի արքա Ուր-Նամմուին, որն էլ դարձավ Ուրի III հարստության (Ք. ա. 2112–2003 թթ.) հիմնադիրը[1]:

Ուրի III հարստության արքաները վերցրին աքքադական տիրակալների հիմնական տիտղոսները՝ «Ուրի արքա, Աքքադի և Շումերի արքա», իսկ Ուր-Նամմուի որդի Շուլգիից սկսած՝ հարստության բոլոր արքաները կրում էին նաև

[1] Ուրի III հարստության շրջանի մասին հանգամանորեն տես Edzard D.O., Neue Inschriften zur Geschichte von Ur III unter Šūsuen, AfO 19, 1959-1960, 1ff.; Sollberger E., Kupper J.-R., Inscriptions royales sumeriennes et akkadiennes, Paris, 1971, 97ff.; Kärki I., Die Königsinschriften der Dritten Dynastie von Ur, Helsinki, 1986; ИДВ, I, 267сл. և այլն: Ուր-Նամմուից մեզ է հասել աշխարհի հնագույն օրենսգիրքը (Kramer S.N., Ur-Nammu Law Code, Or. 23, 1954, 40ff.; Афанасьева В. К. 1960, Законы Ур-Намму, ВДИ 1, 1960, 61сл.; Römer W. H. Ph., Aus den Gesetzen des Königs Ur-nammu von Ur - In: Texte aus der Umwelt des Alten, 1982, 17ff.):

«աստված» տիտղոսը: Նրանք ունեին անսահմանափակ իշխանություն: Ստեղծվեց հսկա վարչաբարական ապարատի միջոցով կառավարվող պետական համակարգ: Երկրում ձևավորվել էր մեծաքանակ պաշտոնեություն, երկիրը բաժանվեց փոխարքայությունների, որոնց գլուխ կանգնած էին էնսի տիտղոսը կրող, սակայն լիովին արքային ենթակա պաշտոնյաներ: Կազմավորվեց և գործում էր նաև արքայական դատարան:

Մեծ ուշադրություն դարձվեց երկրի տնտեսությանը, հատկապես ոռոգման համակարգին: Մշակովի հողերի հիմնական մասը կազմում էին արքայական և տաճարային տնտեսությունները, որոնցում աշխատում էին կախյալ կարգավիճակ ունեցող *գուրուշները*, ստրկացված ռազմագերիները և հողը կորցրած համայնականները. վարձատրությունն իրականացվում էր բնամթերային եղանակով: Մշակովի հողերի մի մասն էլ տրվում էր զանազան պաշտոնյաների և զինվորականների՝ ծառայության դիմաց: Ուրի արքաները փորձում էին կասեցնել համայնքի քայքայումը, որի համար նրանք արգելեցին համայնական հողատարածքների վաճառքը, ինչը, սակայն, շատ արդյունավետ չեղավ:

Ուրի III հարստության ժամանակաշրջանում ծաղկում ապրեց նաև մշակույթը, բարձր զարգացման հասավ գրականությունը:

Արտաքին քաղաքականության մեջ Ուրի III հարստությունը զգալիորեն զիջում էր Աքքադի արքաներին: Նրանց արձանագրություններում տրվող իրենց տիրապետության սահմանները՝ «Ստորին ծովից մինչև Վերին ծով», կարող է մեկնաբանվել ինչպես «Պարսից ծոցից մինչև Միջերկրական ծով», այնպես էլ «Պարսից ծոցից մինչև Վանա լիճ»: Վերջինս ավելի հավանական է, քանի որ Միջերկրական ծովը սովորաբար կրում է «Արևամուտի ծով» անվանումը: Նրանց (հատկապես Շուլգիի) արձանագրություններում բազմիցս հիշատակվում են Տիգրիսի հոսանքով դեպի հյուսիս կատարված արշավանքները դեպի Սիմուրրում, Լուլլուբում, Ուրքիլում, Շաշրում (Աշշուր), Խումուրտում, Կիմաշ և Խարշի երկրներ: Վերջինս, որ նշվածներից ամենահյուսիսայինն է, հիշատակվում է Շուլգիի իշխանության 27–րդ և 48–րդ տարիների ընթացքում: Այն համարվել է Աշշուրբանապալի արձանագրություններում հիշատակվող Խարսի լեռան և Թիգլաթպալասար I–ի հիշատակած Խարուսա լեռների հետ, որոնք տեղորոշվում են Ուրմիո լճի հարավում՝ Մանայի թագավորության հարևանությամբ: Տիգրիսի հովտով ավելի հյուսիս Ուրի III հարստության արքաներին չի հաջողվել թափանցել:

Շուլգիի զորքերը հաղթական արշավանքներ են իրականացրել Էլամի նկատմամբ: Նրա հաջողությունները հիմք տվեցին իրեն հռչակելու նաև «աշխարհի չորս կողմերի արքա»:

Եփրատի հոսանքով դեպի հյուսիս կատարած արշավանքներում Ուրի III հարստության արքաները, տիրելով Մարիին, կարճ ժամանակով իրենց իշխանությանը ենթարկեցին Էբլան և Ուրշուն, չհնարաբություն իրականացրին Թել Բրաք հնավայ-

բի տարածքում: Վերջինս գտնվում էր Սուբուր–Սուբարտուի հարավային սահմանի մոտ, որը մնաց Ուրի արքաների վտանգավոր ախոյանը, ինչի մասին են վկայում Շուլգիի ժամանակվա հետախուզական նամակները, որոնցում Սուբուրը ներկայանում է հզոր ու բարգավաճ:

Էլամի դեմ արշավանքներ իրականացրին նաև Շուլգիի որդիները՝ Ամար–Սուենը և Շու–Սուենը: Շուլգիից հետո արտաքին քաղաքականության մեջ առավել աչքի ընկած Շու–Սուենի տեքստերից մեկում նշվում է, որ ավերել է Զարշալի երկիրն ու Սու ժողովրդի երկրները, մեկ ուրիշ տեքստում հաղորդվում է, որ ոսկի և արծաթ է բերել Սու ժողովրդի երկրից (= Սուբուր–Սուբարտուից): Ուրի III հարստության արքաներին, սակայն, այդպես էլ չհաջողվեց ծնկի բերել ո՛չ Էլամը, ո՛չ էլ Սուբուրը: Ընդհակառակը, Ք. ա. XXI դ. վերջին Սուբուրի զորքերը էլամցիների հետ միասին մասնակցեցին Ուրի III հարստության իշխանության կործանմանը:

Ուրի III հարստության վիճակը սկսեց ծանրանալ Ք. ա. XXI դարավերջին՝ կապված ամորեացիների ներխուժումների հետ: Այդ ցեղերի մի խումբը կարողացավ հաստատվել Լարսայում և հիմնել թագավորություն: Ուրի III հարստության լուծը թոթափեցին նաև Իսինը և Էշնուննան: Դրանց ավելացան նաև էլամցիների կատարած պատասխան արշավանքները:

Հարստության վերջին արքա Իբբի–Սուենի՝ երկիրը փրկելու ջանքերը ձախողվեցին: Այդ լարված քաղաքական իրադրության մեջ տեղի ունեցան նաև տեղական կառավարիչների ըմբոստություններ, որոնցից աչքի էր ընկնում հատկապես Իշբի–Էրրան: Երբ Ուրը պաշարված էր հակառակորդների կողմից, նա դադարեցրեց պաշարված մայրաքաղաքի պարենի մատակարարումները՝ քաղաքը մատնելով սովի: Էլամցիները՝ սուբարեական զորքի աջակցությամբ, գրավեցին Ուրը (Ք. ա. 2004/3 թ.), իսկ Իբբի–Սուենը պետության աստվածների արձանների հետ միասին գերի տարվեց Էլամ: Միջագետքում առաջնությունն անցավ Իսինին, որի I հարստության հիմնադիրը դարձավ Իշբի–Էրրան:

ԱՔՔԱԴԻ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՔԱՅԱՑԱՆԿԸ

	Ջ. Բրինքման	Վ. Յակոբսոն
Սարգոն Աքքադցի	(2334 – 2279)	(2316 – 2261)
Ռիմուշ	(2278 – 2270)	(2260 – ″)
Մանիշտուսու	(2269 – 2255)	(″ – 2237)
Նարամ-Սին	(2254 – 2218)	(2236 – 2200)
Շար-կալի-շարրի	(2217 – 2193)	(2200 – 2176)
(Անեղյան իշխողներ, որոնք կառավարել են միայն Աքքադ քաղաքում)	(2192–2154)	

ՈՒՐԻ III ՀԱՐԱՍՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՔԱՅԱՑԱՆԿԸ

	Ջ. Բրինքման	Վ. Յակոբսոն
Ուր-նամմու	(2112 – 2095)	(2112(″)–2094)
Շուլգի	(2094 – 2047)	(2093–2046)
Ամար-Սուենն	(2046 – 2038)	(2045–2037)
Շու-Սուենն	(2037 – 2029)	(2036–2028)
Իբբի-Սուենն	(2028 – 2004)	(2027–2003)

ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՄԻՋԱԳԵՏՔԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ

Հայաստանը Ք. ա. III հազարամյակում կայուն փոխհարաբերություններ է ունեցել միջագետքյան պետական կազմավորումների հետ: Այդ փոխհարաբերությունների առկայության մասին բավարար նյութեր կան նույն հազարամյակի վերջերի և հաջորդ հազարամյակի բաբելոնյան պատճեններով պահպանված առասպելաբանական բնույթի տեքստերում:

1. ՇՈՒՄԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ԵՐԿՐՆԵՐԸ

Ըստ «Շումերական արքայացանկի»՝ Միջագետքում ջրհեղեղից առաջ իշխել են հինգ արքայատոհմեր, որոնցից առաջինը Էրիդու քաղաքինն էր: Արքայացանկի տարբերակներից մեկի համաձայն՝ այդ արքայատոհմի ծագումը կապվում է Հայա–Սուբարի (Սուբուր) քաղաքի (երկրի) հետ, ինչից ելնելով՝ Ի. Գելբը հավանական է համարում, որ «շումերական առաջին արքայատոհմը կոչվել է սուբարեցիների անունով»:

Այս փաստը մեր խնդրի տեսանկյունից հատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում, քանի որ շումերա–աքքադական մի շարք երկլեզու տեքստերում շումերերենի «Հայա» (HA.A) երկրանվանը աքքադերենում փոխարինում է «Սուբուրը», ինչը ցույց է տալիս, որ դրանք միևնույն երկրի երկու անվանումներն են: Սուբուր (Սուբարտու) երկիրը, ինչպես հաղորդում է Նարամսինի տեքստերից մեկը, Ք. ա. III հազ. երկրորդ կեսին գտնվել է Վանա լճի («Վերին ծովի») ափերին: Մյուս կողմից՝ «Արատտա» երկրանունը գաղափարանշանային գրության պարագայում գրվում է Սուբուր երկրի գաղափարագրով՝ SU.KUR. RU, ինչով փաստվում է Արատտա–Սուբուր (Սուբարտու)–Հայա նույնությունը: Այսինքն՝ շումերական ավանդությունն իրենց առաջին արքայատոհմի ծագումը կապել է Հայկական լեռնաշխարհի հետ:

«Շումերական արքայացանկի» համաձայն՝ ջրհեղեղից հետո առաջինը գերիշխեց Քիշը, ապա երան փոխարինեց Ուրուկը: Ուրուկի 1 հարստությունն ունեցավ տասներկու արքա, որոնցից մեր նյութի հետ առնչվում են առաջին հինգը: Առաջինը Մեսքինգաշերն էր՝ «որդին արևի», որն իր իշխանության վերջում վերադարձավ լեռները, որտեղից եկել էր: Երկրորդը նրա որդի Էնմերքարն էր, «ում օրոք կառուցվեց Ուրուկը»: Նրան հաջորդեց Լուգալբանդան: Չորրորդ իշխողը Դումուզին էր, «որի քաղաքն էր Հայան (Սուբուրը)»: Հինգերորդը Գիլգամեշն էր, «որի հայրը Լիլս

էր, քուրմը Կուլյաբայի...»: Այս հարստության չորրորդ արքան ևս Հայաից էր, որը կրում էր Հայա-Սուրուր-Արատտայի հովանավոր աստված Դումուզիի անունը:

Հարստության երեք արքաները՝ Էնմերքարը, Լուգալբանդան և Գիլգամեշը, դառնում են շումերական դյուցազնավեպի գլխավոր հերոսները: Անկախ իր էպիկական բնույթից՝ շումերական դյուցազնավեպը կարևոր պատմական սկզբնաղբյուր է: Դյուցազնավեպի «Էնմերքարը և Արատտայի տիրակալը» վիպերգում հաղորդվում է, որ վերոհիշյալ Էնմերքարի և Արատտայի տիրակալի միջև ընթանում էր երկարատև պայքար, որն, ի վերջո, ավարտվեց հաշտությամբ ու տոնախմբություններով կազմակերպվածք: Պարմանավորվածության համաձայն՝ շումերները պետք է Արատտա ուղարկեին երկրագործական ապրանքներ՝ փոխարենը ստանալով մետաղներ: Արատտայի վարպետները համաձայնում են Շումերում կառուցել ճարտարապետական կառույցներ:

«Էնմերքարը և Էնսուխքեշդաննան» տեքստի համաձայն՝ Արատտայի և Շումերի պայքարը հետագայում էլ շարունակվեց: Այդ ժամանակ կործանված խամազի երկրից Արատտա է գալիս նրա ներկայացուցիչը և առաջարկում Արատտայից Շումեր ռազմական արշավանք կատարել եփրատով: Արատտայի տիրակալ Էնսուխքեշդաննան արշավանքի համար տրամադրում է հինգ միավոր ոսկի, նույնքան էլ արծաթ, պարենամթերք: Խամազիի ներկայացուցիչը հասնում է եփրատի ափին գտնվող Էրեշ քաղաքը, սակայն այնտեղ անհաջողություն է կրում, որից հետո Արատտայի տիրակալն ընդունում է Էնմերքարի առաջնությունը՝ կոչելով նրան «մեծ եղբայր»:

«Լուգալբանդան լեռների խավարում» («Լուգալբանդան և հուռում լեռը») և «Լուգալբանդա» («Էնմերքար և Լուգալբանդա») տեքստերում պատմվում է հետևյալը: Շումերական զորքի գլուխ անցած՝ Էնմերքարն արշավում է դեպի Արատտա: Արշավանքի մասնակիցների մեջ էր նաև Լուգալբանդան: Ճանապարհին, երբ զորքը հասնում է Զաբուա (Լոպլուրի) երկիր, Լուգալբանդան մահացու հիվանդանում է: Թողնելով նրան այնտեղ՝ զորքը շարունակում է արշավանքը՝ պայմանով, որ վերադարձին վերցնեն Լուգալբանդայի մարմինը և տանեն հայրենի երկիր: Այնուհետև պատմվում է, թե ինչպես է աստվածների և գերբնական ուժերի օգնությամբ նա առողջանում ու հասնում բանակին: Շումերական բանակը պաշարում է Արատտայի հսկանուն մայրաքաղաքը, սակայն մեկ տարի պաշարելով՝ չի կարողանում գրավել այն: Լուգալբանդան օգնության է մեկնում Շումեր, սակայն թե ինչպես է ավարտվում պատերազմը, հայտնի չէ, քանի որ բնագրի վերջնամասը վնասված է:

Լուգալբանդայի վիպաշարքն ավարտվում է Ուրուկի համար ծանր իրադրությամբ և, թերևս, դրանով է պայմանավորված, որ նրան հաջորդում է Դումուզին, «*որի քաջագործ էր Հայան (Սուրուրը)*»:

Եթե Էնմերքարն ու Լուգալբանդան դյուցազնավեպում հանդես են գալիս պատմական իրադարձությունների կապակցությամբ, ապա նրանց հոչակավոր հետնորդ Գիլգամեշի առնչությունն Արատտա երկրի հետ վերաբերում է դիցաբանության ոլորտին: Ըստ «Գիլգամեշն ու Անմահության երկիրը» վիպերգի, որը դարձել է բաբելոնյան (աքքադական) «Գիլգամեշ» էպոսի գաղափարագաղափարական սկզբնաղբյու-

րը, Գիլգամեշը որոշում է ուղևորվել «անմահության երկիր», որին հասնելու համար Ուտու (Արև) աստվածը նրան տալիս է *«ցնդի Առատա ճանապարհը ցույց տվող»* յոթ ուղեցույցներ: Ըստ բաբելոնյան «Գիլգամեշ» էպոսի՝ հերոսը հաղթահարում է Հայկական լեռնաշխարհի հարավը եզերող Մաշու (հուն. աղբյուրների Մասիուս և «Աշխարհացոյց»-ի Մասիոն) լեռները և, ի վերջո, հասնում է իր նպատակին: Նա ձեռք է բերում «անմահության ծաղիկը», սակայն վերադարձին օձը գողանում է այն (ինչպես և Աստվածաշնչում՝ մարդկությունը մահկանացու է դառնում օձի միջամտության հետևանքով):

Ք. ա. XXVIII–XXVII դդ. մինչև Աքքադի թագավորության ժամանակաշրջանը Հայկական լեռնաշխարհի և նրա բնիկների մասին տեղեկությունները կարելի է բաժանել երկու խմբի. առաջինը վերաբերում է Միջագետքում բնակություն հաստատած սուբարեցիներին, երկրորդը՝ Հայկական լեռնաշխարհին:

Առաջին խմբի առավել վաղ տեքստերը (որոնք գտնվել են Ֆառայից և թվագրվում են Ք. ա. XXVI–XXV դդ.) սուբարեցիներին հիշատակում են որպես դպիրներ, դպրապետեր, հացթուխներ, հացթուխապետեր, դարբիններ, իսկ քիչ ավելի ուշ շրջանում՝ դարբիններ, այգեպաններ և այլն:

Երկրորդ խումբը կազմում են Ք. ա. XXV–XXIV դդ. իշխած երեք՝ Աղաբի Լուգալանիմունդու, Լագաշի Էաննատում և Ումմայի Լուգալզագեսի արքաների արձանագրությունները:

Էաննատումը տեղեկացնում է, որ միջագետքյան մի քանի քաղաքներից բացի՝ պարտության է մատնել արևելյան և հյուսիսային երկրներին. արձանագրություններում նա հիշատակում է Սուբուր երկիրը:

Լուգալանիմունդուի արձանագրության ուշ շրջանի կրկնօրինակը հաղորդում է, որ նա հարկեր է ստացել Մայրիների լեռներից (տե՛ս վերը նշված տեքստում), Էլամից, Մարխաշիից, Գուտիումից, Սուրիրից, Մարտուից, Սուտիումից և Էաննայի երկրից (այսինքն՝ Ուրուկի շրջանից): Այստեղ կարևորն այն է, որ արձանագրության մեջ երկրանուններն ակնհայտորեն թվարկված են արևելքից արևմուտք՝ շրջանաձև հերթականությամբ, ինչը ցույց է տալիս, որ սարգոնյան արշավանքների նախօրյակին Հայկական լեռնաշխարհի հարավ–արևելքն ընդգրկված էր Գուտիումի, իսկ հարավ–արևմուտքը՝ Սուրուրի կազմում:

Ք. ա. XXIV դ. երկրորդ կեսին Լուգալզագեսի արքայի արձանագրություններում հաղորդվում է, որ շումերների հայր–աստված Էնլիլը բացել է նրա ճանապարհը *«Ներքին ծովից Տիգրիսով ու Եփրատով մինչև Վերին ծով»*: Եթե սա հայտնի բանաձևի սոսկ մի կրկնությունը չէ, նշանակում է՝ Լուգալզագեսին հասել է մինչև Հայկական լեռնաշխարհի փեշերը:

Ամփոփելով տեսնում ենք, որ Շումերի (Վաղդինաստիական Միջագետքի) և Հայկական լեռնաշխարհի միջև գոյություն են ունեցել այդ ժամանակաշրջանի համար բավականին գործուն փոխհարաբերություններ: Դրանք արտահայտվել են ոչ միայն առանձին արքաների տեքստերում, այլև՝ բանահյուսական ստեղծագործություններում, որոնք կարևորագույն արժեք են ներկայացնում այսօր

Հայկական լեռնաշխարհի և հարակից երկրների հնագույն փոխառնչությունները լուսաբանելու համար:

Միջագետքի հնագույն բնակիչների՝ շումերների և Հայկական լեռնաշխարհի հասարակությունների միջև տեղ գտած փոխառնչությունների վկայությունը կարելի է համարել հայերենում որոշ քանակությամբ շումերերեն բառերի առկայությունը: Իհարկե, հայերենի և շումերերենի կրողների միջև ուղղակի շփումների առկայության հնարավորությունը խիստ վիճարկելի է: Այդ բառերը կարող էին անցնել հայերենին աքքադերենի, խուրրիերենի կամ արամեերենի (ասորերեն) միջնորդավորմամբ: Այնուամենայնիվ, վերոհիշյալ փոխառությունները վկայում են միջագետքյան աշխարհի հետ մեր հեռավոր նախնիների ունեցած կանոնավոր շփումների մասին:

2. ԱՔՔԱԴԻ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ

Աքքադի թագավորության և Հայկական լեռնաշխարհի երկրների առնչությունները արտացոլված են արքայատոհմի երկու ակնառու ներկայացուցիչների՝ Սարգոնի և Նարամսինի իշխանության ժամանակաշրջանի աղբյուրներում:

Հայտնի է, որ Սարգոնի տիրապետության վերջին տարիներին ևմածված երկրներում ծագեցին ապստամբություններ: Ապստամբները պաշարեցին Աքքադի մայրաքաղաքը, և Սարգոնը դժվարությամբ կարողացավ փրկել իր գահը: Ուշագրավ է, որ դրանից հետո նա արշավանք սկսեց Սուբարտուի դեմ, որն ավարտվեց հաղթանակով և ավարառությամբ:

Սարգոնի տերության աշխարհագրությունը ներկայացնող Նոր ասորեստանյան տեքստը, որում արտահայտություն են գտել նաև Ք. ա. II հազ. իրողությունները, հաղորդում է, որ *«Էբլայից մինչև Բիթ–Նանիպ Արմանի երկիրն է (տարածվում)»*: Բիթ–Նանիպը, դատելով առկա փաստերից, գտնվել է Նուզիի շրջանում: Արմանում երկրի համար գծագրվում է բավական մեծ մի տարածք, որը համեմատելի է Սուբարտու երկրի տեղորոշմամբ պարզաբանված տարածքի հետ:

Կարևոր տեղեկություններ են պահպանվել Նարամսինի հյուսիսային ռազմարշավները նկարագրող տեքստերում, որոնք իրականացվել են Եփրատի և Տիգրիսի հոսանքներն ի վեր: Հյուսիսային արշավանքներից առաջինն ուղղված էր Սուրոր երկրի դեմ, որի ընթացքում երկու զորքերի միջև ճակատամարտ է տեղի ունեցել Թալմուս բնակավայրի մոտ (Մոսուլից 40 կմ հյուսիս), ինչը կարող էր լինել Սուրորի հարավային շրջանը:

Աքքադի արքայի դեմ կազմված առաջին դաշինքը ղեկավարում էր Ապիշալ երկրի արքա Ռիդ/շ–Աղադը (կամ Ռիդ/շ–Թեշոբը): Նույն անունը կրում է Նարամսինի դեմ պայքարած Արմանում երկրի արքան (տե՛ս ստորև): Համընկնումը, թերևս, պատահական կլիներ, եթե չլիներ մեկ այլ հանգամանք: Ապիշալ և Ուրումու երկրները համատեղ հանդես են գալիս Նարամսինի մասին պատմող ուշ շրջանի մի տեքստում,

ինչը զուգադրելի է Թիգլաթպալասար I–ի արձանագրություններում արձրլացիների և ուրումնացիների հավատեղ հիշատակությանը. դա հիմք է տվել եզրակացնելու, որ Ապիշալը գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհում: Առաջարկվել է նաև Ապիշալը տեղադրել Միջագետքում՝ ունմայի հարևանությամբ:

Հաջորդ առնչությունը Հայկական լեռնաշխարհի հետ Նարամսինն ունեցավ իր դեմ ծագած «Մեծ ապստամբությունից» հետո, որը ճնշելով՝ նա արշավեց Եփրատի վերին հոսանքի շրջանում գտնվող Խախ(ում) երկրի դեմ: Ըսկու արդյունահանման այս կարևոր շրջանը հիշվում է Գուդեայի (Ք. ա. XXII դ.), Ք. ա. XX–XVIII դդ. փոքրասիական (Քանեսի) առևտրական տնքատներում, Խախա անվամբ՝ խեթական աղբյուրներում, Խախի տարբերակով՝ Վանի թագավորության արձանագրություններում, Խախ ձևով՝ Մովսես Խորենացու և Փավստոս Բուզանդի մոտ: Այն գտնվել է Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգի Եկեղյաց գավառում, որը հայտնի էր ոսկու արդյունահանմամբ:

Մի շարք արձանագրություններ վկայում են Սուբարտուի հարավային Ազուխինում բնակավայրի մասին: Թե որքան էր կարևոր Նարամսինի համար Սուբարտուի դեմ Ազուխինումի մոտ տարած հաղթանակը, երևում է այդ իրադարձությամբ տվյալ տարին անվանակոչելու փաստից. «*Տարին, երբ Նարամսինը հաղթեց Սուբարտուին Ազուխինումի մոտ և գնդեց Տախիշատիին*»: Եվս երկու արձանագրություն տեղեկացնում են Խարաբիից մինչև Նախուր, Կուրդայից մինչև Ազուխինում արշավանքի մասին: Ազուխինումի մոտ տարած հաղթանակից հետո Թել Բրաք հնավայրի տարածքում Աքքադի արքան կառուցեց ամրոց, որի պեղումներից գտնվել են նրա անունը կրող արձանագրությամբ յոթ կնիքներ: Ազուխինումը հիշատակվում է նաև Նարամսինի՝ Սուբարտուի բնակավայրերը ներկայացնող արձանագրության մեջ:

Նորակառույց ամրոցը հենակետ դարձնելով՝ Նարամսինը կատարեց մի քանի արշավանք դեպի շրջակա տարածքները: Մասնավորապես նա հասավ մինչև «*ակունքը Տիգրիսի (և) ակունքը Եփրատի*», այնուհետև՝ մինչև Փիր–Հուսեյն հնավայրի շրջան (Դիյարբաքրից մոտ 25 կմ հյուսիս–արևելք), ուր թողեց իր պատկերաքանդակով և արձանագրությամբ կոթող:

Որ Հայկական Տավրոսի լեռնազանգված մտնելը և դեպի հյուսիս առաջանալը համարվել է բացառիկ հերոսություն, երևում է Նարամսինի գահակալության ևս երկու տարիները այդ իրադարձություններով անվանակոչելու փաստից: Դրանցից մեկը վկայում է Տիգրիսի և Եփրատի ակունքները հասնելու, մյուսը՝ Արևմտյան Տիգրիսի ակունքներում գտնվող Աբարնում (Ամարնում) երկրի դեմ արշավելու մասին: Աբարնումը հիշատակվում է նաև Նարամսինի գահակալության վերջին շրջանի մի վնասված արձանագրության մեջ, որում ամփոփվում են նրա նվաճումների արդյունքները. «*...Մախազ(ում), Փու(շ), ..., Էրլա, Մարի, Թուքթուլ, ..., Ուրքիշ, Մուկիշ, ..., ..., Աբարնում, և երկիրը, որտեղ մայրիներ են կտրում, իր նահանգներով: Սուբարտու երկիրը՝ Վերին ծովի ափերին, և Մագանը՝ իր նահանգների երկայնքով ... ծովի մուտ կողմը...*»:

Նարամսինի մեկ այլ արձանագրություն ներկայացնում է Սուբարտուն և

Վերին երկրները՝ որպես նվաճված և հարկատու, որոնցից նա հարկեր է ստացել դեպի Թալիադում կատարած արշավանքի ընթացքում:

Եփրատի վերին հոսանքի երկրները նվաճելու մասին է պատմում Նարամսինի ամենաճավալուն արձանագրություններից մեկը. «*Քանի որ նրանք՝ մարդկության արարումից ի վեր, ոչ մի թագավոր չէր կործանել Սումանումն ու Էբլան, Ներգալը (իր) զենքով ճանապարհ բացեց Նարամսինի՝ հզորի համար և տվեց նրան Սումանումն ու Էբլան: Եվ նա տվեց նրան Մանանոսը՝ Մայդիների լեռը, ու Վերին ծովը: Շնորհիվ Դագանի զենքերի, որը մեծացնում է նրա թագավորությունը, Նարամսինը՝ հզորը, նվաճեց Սումանումն ու Էբլան: Եվ Եփրատի ափից մինչև Ուլիշում նա ջախջախեց մարդկանց, ում Դագանը նվիրեց/տվել էր նրան ի սկզբանե...*»: Արձանագրության շարունակության մեջ նշվում է նաև Սումանումի արքա Ռիդ/շ–Ադադին գերելու, նվաճված տարածքում ամրոց կառուցելու և Նարամսինի պատկերով ու արձանագրությամբ կոթող կանգնեցնելու մասին: Վերջին երկու միջոցառումները, ամենայն հավանականությամբ, կապվում են Թել Բրաք և Փիր–Հուսեյն հնավայրերի հետ:

Նարամսինը՝ որպես նվաճողն Սումանումի ու Էբլայի, հիշվում է ևս երեք տարբեր առարկաների վրա քողնված նույնարովանդակ արձանագրություններում և իրեն ենթակա Նիգգումի (Դիյալա գետի վերին հովտում) կառավարիչ Քարշումի երկու տեքստերում:

Սումանի երկիրը հիշատակվում է Ք. ա. II հազ. գրի առնված «Նարամսինն ու իր թշնամիները» անվանումը ստացած խեթերեն տեքստում, որը հաղորդում է Միջագետքի արքայի դեմ ելած տասնյոթ երկրների դաշնության մասին:

Նարամսինի դեմ դաշնակցած տասնյոթ երկրների մասին է պատմում նաև «Քութայի արքայի լեգենդը» անունով հայտնի վիպասքը, որի համաձայն՝ դաշինքը ղեկավարել է Լուլլուբիի արքա Անութրանինին իր յոթ որդիների հետ: Համաձայն տեքստի՝ դաշնակիցների 90–հազարանոց բանակը ներկայացնում էր Պուրուսխանդայից մինչև Էլամ ընկած տարածքները: Հայկական լեռնաշխարհի տարածքներից տեքստում հիշատակվում են Ումման–Մանդան, «Ծովերը» (իմա՝ Վանա և Ուրմիո լճերը), Գուտիումը, ընդ որում՝ նշվում է, որ բոլոր զորքերը հավաքվել էին «Սուբարտուի կենտրոնում»: Նարամսինը դաշնակից զորքերի դեմ է ուղարկում երեք բանակ (120 հազար, 90 հազար և 60 700 զինվորներով), որոնցից ոչ մի կենդանի չմնաց չի վերադառնում:

Անութրանինիից մեզ է հասել ժայռափոր կոթող՝ պատերազմի Ինաննա–Իշտար դիցուհու և իր պատկերով ու աքքադերեն արձանագրությամբ, որում նա ներկայանում է «*հզոր արքա, արքա Լուլլուբումի*» տիտղոսներով: Վնասված արձանագրության մեջ հիշատակվում են Վերին և Ներքին ծովերը, սակայն չի հասկացվում, թե ինչ առնչությամբ:

Լուլլուբի երկիրը հիշատակվում է Նարամսինի թողած արձանագրություններից մեկում, որը ժամանակին որպես ռազմավար՝ Սուսա էր տարել Էլամի արքա Շուտրուկ–Նախխունտեն:

Նարամսինը Տիգրիսի հովտով արշավանքներ է ձեռնարկել դեպի Մեծ և Փոքր Զաբ

գետերի միջնատարածքում գտնվող Սիմուրրում երկիրը: Այդ մասին վկայող տեքստերից մեկը պատմում է միայն դեպի Սիմուրրում երկիր արշավանքի, մնկ ուրիշը՝ Սիմուրրումի դեմ տարած հաղթանակի և Սիմուրրումի ու Արամե երկրի տիրակալներին գերեվարելու մասին: Երկրորդ արձանագրության մեջ ուշագրավն այն է, որ Նարամսինը հաղթում է Սիմուրրումին, Արամե երկրի նվաճման մասին խոսք չկա, բայց գերեվարվում են երկու երկրների տիրակալները: Դրանից կարելի է եզրակացնել, որ Արամե երկիրը գտնվել է ավելի հեռու (տվյալ դեպքում՝ հյուսիսում), նրա կառավարիչը եկել է Սիմուրրումին օգնության, սակայն անհաջողություն է կրել վերջինիս կառավարչի հետ միասին:

Արամե երկրին իր տարածքով ու անվամբ կարող է համապատասխանել Ուրի III հարստության արքա Շուլգիի մի բնագրում հիշվող Արամի, Ք. ա. III–II հազ. սահմանագծով թվագրվող Աշշուրից գտնված խաթա–խեթական երկլեզու մի արձանագրության Ուրամեի, հինբաբելոնյան աղբյուրներում հիշատակվող Արամուի, որը Սուբարտուի մասն էր կազմում, Ուրարտուի արքունական Արամալի (Արմարիլի) երկրի հարավակողմին կամ Մանայի թագավորության Արմախիդ (Արմեդ, Ուրմեյա-տե) քաղաքի շրջանին: Պատահական չէ, որ Ք. ա. III հազ. Արամ(ե) երկիրը մի շարք ուսումնասիրողներ նույնացնում են Արման(ի/ում)ի հետ: Ուստի մեծ հավանականությամբ Արամ երկրանունը կարելի է կապել հայկական ավանդության Արամին, որի անունով էլ, ըստ Պատմահայր Խորենացու (Գիրք Ա, Գլուխ ԺԲ), օտարները կոչեցին մեր երկիրն ու ժողովրդին:

Ամփոփելով վերը բերված տեղեկությունները՝ հարկ է նշել, որ ինչպես և նախորդ՝ շումերական դարաշրջանում, Աքքադի պետության շրջանում միջագետքյան աշխարհի և Հայկական լեռնաշխարհի հարավային հատվածի միջև գոյություն են ունեցել կանոնավոր փոխհարաբերություններ: Թերևս նախորդի համեմատ նկատվում է հակառարտության և ռազմական բախումների գերակայություն, որ պայմանավորված էր Աքքադի տիրակալների նվաճողական նկրտումներով:

3. ՈՒՐԻ III ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ

Ինչպես վերը նշվեց, Տիգրիսի հոսանքով Շուլգի արքայի՝ դեպի հյուսիս կատարած արշավանքների ընթացքում հիշատակված ամենահյուսիսային երկիրը Խարսին էր, որը համադրելի է ասորեստանյան տեքստերում հիշատակվող Խարսի լեռան և Խարուսա լեռների հետ, որոնք՝ տեղորոշվում են Ուրմիո լճի հարավում՝ Մանայի թագավորության հարևանությամբ:

Ուրի III հարստության արքաները Տիգրիսի հովտով ավելի հյուսիս չեն թափանցել: Եփրատի հոսանքով հյուսիս կատարած արշավանքներում նրանք տիրել են Մարիին, կարճ ժամանակով իրենց իշխանությանը ենթարկել Էբլան և Ուրշուն, շինարարություն իրականացրել Թել Բրաք հնավայրի տարածքում, որը գտնվել է

Սուրուբ–Սուբարտուի հարավային սահմանի մոտ: Վերջինս մեաց Ուրի III հարստության արքաների վտանգավոր ախոյանը, ինչի մասին են վկայում Շուլգիի ժամանակվա հետախուզական տեքստերը:

Նամակներից մեկում հետախույզը Շուլգի արքային հաղորդում է, որ Սուրուբ երկրի տիրակալն ուներ «արշավանքի տուն» (ներկայիս գրաբանությամբ՝ «գլխավոր շտաբ»), որի պատերը զարդարված էին թանկարժեք մետաղներից ու քարերից պատրաստված զինատեսակներով: Տիրակալը նստում էր ոսկե գահի վրա՝ ոտքերը դնելով ոսկե աթոռակին: Օտարերկրյա դեսպանի ընդունելության ժամանակ արքայի աջում և ձախում կանգնում էին նրա կառավարիչները, որոնցից յուրաքանչյուրը պատասխանատու էր նշանակված հինգ հազար ծառայողների համար: Պատասխան նամակում Շուլգի արքան հանձնարարում է Սուրուրի «մեծ մարդկանցից», այսինքն՝ Ավագների խորհրդի անդամներից, «իմանալ նրանց խոսքը», ինչը ցույց է տալիս, որ պետական կառավարման մեջ դեռևս Ք. ա. XXVIII–XXVII դդ. հայտնի արքային կից բարձրագույն խորհրդակցական մարմինը («Ավագների խորհուրդը») շարունակում էր գոյություն ունենալ նաև հազարամյակի վերջում:

Շուլգիի թոռան՝ Շու–Սուենի գնագրերից մեկում նշվում է, որ նա ավերել է Ջաբշալի երկիրն ու Սու ժողովրդի երկրները, մեկ ուրիշ գնագրում հաղորդում է, որ ոսկի և արծաթ է բերել Սու ժողովրդի երկրից, այսինքն՝ Սուրուբ–Սուբարտուից:

Ք. ա. XXI դ. վերջին և XX դարասկզբին նա Սուրուբ–Սուբարտուն շարունակում է մնալ բավականին հզոր, այդ մասին է վկայում այն փաստը, որ վերջինիս զորքերը, դաշնակցած էլամական զորքերի հետ, մասնակցեցին Ուրի III հարստության իշխանության կործանմանը:

ՄԱՍ 2

ԱՍՈՐԵՍՏԱՆ

ԳԼՈՒԽ 1

ԱՇՇՈՒՐԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ԱՇՇՈՒՐԸ ՄԻՆՉԵՎ ԱՄՈՐԵԱՑԻՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հյուսիսային Միջագետքում Ք. ա. III հազ. երկրորդ կեսին գոյություն ունեին մի քանի տասնյակ պետական կազմավորումներ: Դրանք ներկայացնում էին մեկ պաշտամունքային–բաղաքական կենտրոն՝ շրջակա երկրագործական տարածքով և գյուղատիպ բնակատեղիներով: Առավել խոշոր միավորումներն ունեին մի քանի կենտրոններ: Հյուսիսային Միջագետքում նման կազմավորումներից էին, օրինակ, Նուրուգգումը, Ուրբիլումը (Արբա'իլ), Աշխանումը, Ուրգուխինումը (Արգոխինա) և Աշշուրը[1]:

Աշշուր քաղաքը գտնվում էր Տիգրիսի հետ Մեծ Զաբի միախառնման վայրից քիչ հյուսիս՝ Ջեբել Մախուլ բլրաշարի ձևավորած եռանկյունաձև դարավանդի վրա՝ Տիգրիսի ձախ ափին: Որպես բնակատեղի՝ այն գոյություն ուներ՝ սկսած առնվազն Ք. ա. III հազ. կեսերից: Քաղաքի անվանումը ծագում է համանուն՝ Աշշուր աստծո անունից, որն այն լեռան աստվածն էր, որի վրա հիմնվել էր բնակատեղին: Ըստ վարկածներից մեկի՝ Աշշուրը կարող էր լինել շումերական վաղ դինաստիական պետական կազմավորումներից որևէ մեկի կողմից կառուցված առևտրական հանգրվան:

Գրավոր աղբյուրներում առաջին անգամ Աշշուրը հիշատակվում է Շումերի վաղդինաստիական տեղանունների շարքում: Առավել հաճախ քաղաքը հանդես է գալիս հին աքքադական դարաշրջանի տեքստերում: Ուրից հայտնաբերված տեքս-

[1] Աշշուրի պատմության վաղ փուլի մասին տես Poebel A., The Assyrian King List from Khorsabad, JNES 1/3, 247-306; 1/4, 1942, 460ff.; Gelb I.J., The Assyrian King Lists, JNES 13/4, 1954, 209ff.; ИДВ II, 1988, 25сел.; Bär J. 2003, Sumerians, Gutians and Hurrians at Ashur? A Re-Examination of Ishtar Temples G and F, Iraq 65, 2003, 143ff.; Westenholz 2004; Novák M., From Assur to Nineveh: The Assyrian Town-Planning Program, Iraq 66/1, 2004, 177ff. և այլն:

տերից մնկում հիշվում է Աշշուրի կառավարիչ ensi-ն: Քաղաքը հաստատապես գտնվել է Սարգոն Աքքադացու (Ք. ա. 2334–2279 թթ.) տերության կազմում, որի վկայություններից են նաև Աշշուրից գտնված հին աքքադական արձանագրությունները:

Աշշուրից հայտնաբերած հին աքքադական տեքստերի հաջորդ խումբը պատկանում է քաղաքի աքքադական կառավարիչներին, որոնցից հայտնի են Իտիտին և Ազուզուն: Վերջինս հիշվում է որպես Աքքադի արքա Մանիշտուսուի ծառա: Հետաքրքիր է, որ նրանց և, ընդհանրապես, Աշշուրի առաջին կառավարիչների անուններն աքքադական չեն, առանց բացառության դրանք պատկանում են, այսպես կոչված, «բանանային» և «սուբարեական» լեզուների աշխարհին, ինչը կարող է հուշել Աշշուրի վաղ բնակչության էթնիկ կազմի մասին, որը սկզբնապես սեմախոս չէր, և նրանց համար աքքադերենը դեռևս չէր դարձել lingua franca:

Աքքադական ներկայությունը Աշշուրում թույլ էր արտահայտված: Աշշուրը չինտեգրվեց աքքադական տերության մեջ, աքքադական դարաշրջանով թվագրվող ճարտարապետական կառույցներ Աշշուրից հայտնի չեն, և աքքադական գերիշխանությունն այստեղ արտահայտվում էր զուտ ռազմական ներկայությամբ: Աշշուրը, հնարավոր է, տերության ռազմական հենարաններից մեկն էր հյուսիսում: Հայտնի է, որ Աշշուրի կառավարիչներից Իտիտին արշավանք էր ձեռնարկել դեպի արևելք՝ Գասուր (հետագայում՝ Նուզի, ներկայիս Յորղան թեփե հնավայրը), գրավել և ավարառության ենթարկել քաղաքը, իսկ ավարից բաժին հանել նաև աքքադական Էշտար (Իշտար) աստվածուհուն:

Աքքադի անկումից հետո Աշշուրը հայտնվեց Ուրի III հարստության գերիշխանության տակ: Ուրի III հարստության անկումն ու դրան հաջորդած խառնակ ժամանակները հանգեցրին գոյություն ունեցող քաղաքական և տնտեսական համակարգի փլուզմանը: Կենտրոնական և Հարավային Միջագետքում տեղ գտած զարգացումներն անդրադարձան նաև հյուսիսի վրա: Այստեղ ձերբազատվելով հարավից եկող ազդակներից՝ տեղի քաղաքները անկախություն ձեռք բերեցին: Սկսվեց նաև Աշշուրի անկախ գոյության շրջանը:

Աշշուրում հաստատվել էր աստվածապետական իշխանություն. Աշշուր աստվածն ընդունվում էր իբրև արքա, այդ իսկ պատճառով Աշշուրի կառավարիչ–արքաները երբեք հանդես չեն գալիս որպես արքա: Դրա փոխարեն նրանք կրում էին Աշշուրի «տեղապահ» տիտղոսը: «Տեղապահների» թվում էր Ծիլուլուն: Վերջինս սովորաբար նույնացվում է հետագա ասորեստանյան արքայացանկերից հայտնի Սուլիլուի հետ, որը, ըստ ցանկի, Աշշուրի 27–րդ արքան էր:

Այսպիսով՝ Աշշուրում գոյություն ուներ «տեղապահություն», որն արքայական իշխանության մի ձև էր, իշխանությունը փոխանցվում էր ժառանգաբար: Տեղապահն, ըստ էության, գլխավոր քուրմն էր, միաժամանակ նա ուներ վարչական գործառույթներ, որի տեսլիության ներքո էր գտնվում նաև ռազմական գործը:

Աշշուրում պահպանվել էին համայնական կարգերի բազում դրսևորումներ: Մասնավորապես արքայական իշխանությանը զուգահեռ Աշշուրում մեծ էր ինքնակառավարման մարմինների դերը, ինչպիսին էր «մեծերի և փոքրերի» ժողովը (ժողովր-

դական ժողով): Վերջինս, սակայն, Ք. ա. II հազ. սկզբներին սկսեց կորցնել նշանակությունը՝ իր տեղը զիջելով «քաղաքի տան» անդամներին, այն է՝ ավագների խորհրդին: Դրա անդամներն էին Աշշուրի խոշոր գերդաստանները ներկայացնող նահապետները, համեմատաբար վաղ առանձնացած առևտրական դասի և քրմական վերնախավի ներկայացուցիչները: Այս մարմինը իր նշանակությունը չկորցրեց ասորեստանյան տերության գոյության ողջ ընթացքում:

Ավագների խորհրդի անդամների շարքից մեկ տարի ժամկետով ընտրվում էր limmu-պաշտոնյան: Վերջինս ուներ կարևոր գործառույթներ, մասնավորապես տեօրինում էր գանձարանը, իսկ տարին անվանակոչվում էր նրա անունով: Ավագների խորհուրդն էր ընտրում նաև ekallumu-պաշտոնյային, որն ուներ վարչական և դատական գործառույթներ: Մեծավ մասամբ Աշշուրի տեղապահը համատեղում էր նաև այդ պաշտոնը:

Աշշուրում թեև առկա էին արքայապատկան, տաճարապատկան կամ մասնավոր տնտեսություններ, սակայն այս շրջանում հողի զգալի մասը դեռևս գտնվում էր համայնքի ձեռքին: Այն ամեն տարի վերաբաժանվում էր համայնքը կազմող տոհմերի միջև: Աշշուրի բնակիչները զբաղվում էին երկրագործությամբ և անասնապահությամբ: Սակայն Աշշուրին հարակից տարածքի երկրագործական հնարավորությունները փոքր էին: Քաղաքի բարձրացումը կապված էր հիմնականում առևտրի և արհեստների հետ, ինչն աստիճանաբար դարձավ բնակչության հիմնական զբաղմունքը: Աշշուրով էին անցնում Արևելամիջերկրածովյան ավազանը, Փոքր Ասիան, Հայկական լեռնաշխարհն ու Կովկասը Սիրիային, Միջին և Հարավային Միջագետքին կապող առևտրական մայրուղիները:

Ք. ա. XX դ. սկզբներին կարևոր փոփոխություններ են նկատվում Աշշուրում: Ածում է տեղի նատակաց-երկրագործական բնակչության հետ ինտեգրված աքքադացիների դերը: Վերջիններս Սիրիա և Միջագետք ներթափանցած սեմախոս ցեղերի հյուսիսային ճյուղն էին, որոնց հետագայում սկսեցին կոչել «աշշուրցի», երկիրը՝ Աշշուր: Ինչպես Սիրիայի և Միջագետքի մի շարք այլ պետություններ, Աշշուրը ևս հատկանաբար այս շրջանում ստացավ աքքադական ծագում ունեցող հարստություն: Որպես նրա կառավարիչներ՝ սկսում են հանդես գալ աքքադական անուններ կրող անձինք:

Աշշուրի «հին ասորեստանյան հարստության» հիմնադիրը Պուզուր-Աշշուր I-ն էր (Ք. ա. 1970–1961 թթ.): Այս հարստության առաջին արքաները՝ Շալիմ-ախում, Իլու-շումմա (Ք. ա. 1961–1942 թթ.), Էրիշում I (Ք. ա. 1941–1902 թթ.), Իկունում (Ք. ա. XIX դ. առաջին քառորդ), հայտնի են գերազանցապես իրենց թողած շինարարական բնույթի արձանագրություններից: Նորակառույցների շարքում են Աշշուր, Էշտար և Աղաղ աստվածների տաճարները և այլ պաշտամունքային կառույցներ: Բացի այդ՝ վերակառուցվեցին Աշշուրի պարիսպները, քաղաքային դարպասները, լեռնային աղբյուրներից ջրատար անցկացվեց քաղաք: Հետագա ավանդությունը Աշշուրի տաճարի կառուցումը վերագրում էր Ուշպիային, իսկ քաղաքային պարիսպները՝ Սիկկիային:

Աշշուրի աքքադական հարստության կառավարման շրջանում մեծապես ածից

քաղաքի ներգրավվածությունը միջազգային առևտրին: Աշշուրն իր առևտրական գաղութները՝ «կարում»–ները (բառացի՝ «նավահանգիստ/հանգրվան», «առևտրական կնիք»), հիմնեց առևտրական մայրուղիների հանգուցակետերում՝ հոսքի աղբյուրներին առավել մոտ՝ հատկապես Փոքր Ասիայում: Ընդ որում՝ դա իրականացվեց ոչ թե ռազմական արշավանքների, այլ խաղաղ ներթափանցման ճանապարհով՝ տեղի առաջնորդների հետ պայմանագրային հարաբերություններ հաստատելու միջոցով: Ենթադրվում է, որ կարումների հիմնադրումը սկսվել է Էրիշում I–ի օրոք:

Փոքր Ասիայում հիմնված առնվազն 20 կարումներից առավել խոշորը Քանեան էր (Քյուլ–թեփե հնավայրը Կեսարիա/Կայսերիից 21 կմ հյուսիս–արևելք): Խոշոր կարումներից էին Անկուվան և Խաթթուսասը: Այստեղից հայտնաբերվել են սեպագիր աղբյուրներ, որոնցից խոշորագույնը՝ շուրջ 15 000 միավոր, գտնվել է Քանեսից: Աշշուրցիների հաստատուն ներկայության մասին է վկայում այն փաստը, որ «կարում»–ներից հայտնաբերված տեքստերի թվագրումները պարունակում են աշշուրցի առնվազն 84 էպոնիմների (անվանադիրների) անուններ, ինչը նշանակում է նվազագույնը 84–ամյա հարաբերություններ: Տեքստերը վկայում են, որ կարումներում գործել են վաճառականների մի քանի սերունդներ: Արևելքում Աշշուրի գլխավոր առևտրական հանգրվանը Գասուր բնակավայրն էր Տիգրիսից արևելք:

Աշշուրի արքաները ևս ներգրավված էին այս գործում: Առևտուրը խթանելու նպատակով Իլու–շումման և Էրիշում I–ը անգամ ազատեցին աքքադացի առևտրականներին մաքսատուրքից՝ նրանց շնորհելով տնտեսարժի ազատություն: Պետությունը մենաշնորհ ուներ հատկապես պղնձի առևտրում, բայց Էրիշում I–ն ընդհանրապես վերացրեց մենաշնորհը՝ ազատ թողնելով ապրանքների շրջանառությունը:

Աշշուրցի առևտրականները գլխավորապես զբաղվում էին մետաղի հումքի ներմուծմամբ, ինչից Միջագետքը զուրկ էր: Ներմուծում էին նաև ընտանի կենդանիներ, բուրդ, կաշի, փայտանյութ: Արտահանում էին գերազանցապես արհեստագործական պատրաստի արտադրանք՝ գործվածքներ, հագուստ, կահկարասի, ինչպես նաև անագ, որը բերվում էր հեռավոր Աֆղանստանից:

Հյուսիսային Միջագետքի, Հյուսիսային Սիրիայի ու Փոքր Ասիայի հատարակությունների անդորրն ու ներդաշնակ զարգացումը սկսեցին խախտել Առաջավոր Ասիայում հայտնված նոր, ռազմատենչ դերակատարներ՝ ամորեացիները:

Սեմախոս ամորեացիները, որոնք Ք. ա. III հազ. վերջերից սկսել էին զանգվածաբար ներհոսել դեպի Սիրիա, ապա և կենտրոնական ու հարավային Միջագետք, աստիճանաբար մոտեցան Հյուսիսային Միջագետքին: Ճանապարհին հիմնելով իրենց ցեղապետությունները՝ նրանք պարբերաբար ձեռնարկում էին ավարառուական արշավներ, ինչը վտանգում էր առևտուրը, խախտում տարբեր պետական կազմավորումների ու էթնիկ խմբերի միջև հաստատված հարաբերությունները: Աշշուրցիների առաջին ռազմական արշավանքները դեպի արևմուտք՝ Եփրատի միջին հոսանքի շրջան, և Տիգրիսի հոսանքով դեպի հարավ մեծ արդյունքների չհանգեցրին:

Առկա խնդիրներին գումարվեց նորը՝ Մարի պետության վերելքը Եփրատի միջին հոսանքում: Մարի քաղաքը, որ հաստատվել էր ամորեական հարստությունը,

դարձավ Աշշուրի գլխավոր առևտրական մրցակիցը: Արդյունքում Աշշուրի արևմտյան առևտուրը հայտնվեց կործանման եզրին: Պատահական չէ, որ փորթրասիական կարումների տեքստերից հայտնի Աշշուրի արքաների անունները սահմանափակվում են դեռևս գահաժառանգ, ապագա Պուզուր-Աշշուր II-ի հիշատակությամբ (Ք. ա. մոտ 1840-ական թթ.), իսկ այս շրջանի վերջին անպագիր նյութը Պուզուր-Աշշուր II-ի որդի Նարամսինի մի արձանագրված կնիք է (Ք. ա. մոտ 1820-ական թթ.):

Առևտրական գաղութների անկումով սկսվեց նաև Աշշուրի քաղաքական վայրէջքը: Նարամսինից հետո իշխած Էրիշում II-ի կառավարումով աքքադական հարստությունն Աշշուրում ապաովեց:

2. ՀԻՆ ԱՄՈՐԵԱՏՆԵՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ. ԱՇՇՈՒՐ

Ամորեական ցեղերի ակտիվությունը Սիրիայում և Միջագետքում ուղեկցվում էր այս շրջաններում ամորեացիների խոշոր զանգվածների հաստատումով: Տեղի պետական կազմավորումները սկսեցին օգտագործել կիսաքոչվոր ռազմունակ ամորեացիների ուժը: Աստիճանաբար աճեց նաև ամորեացիների քաղաքական դերակատարությունը, Սիրիայի և Միջագետքի թագավորությունների մեծ մասում անգամ հաստատվեցին ամորեական հարստություններ: Նման երկրներից էին Քատնան, Խալեպան, Մարին, Բաբելոնը, Լարսան, Էշնուննան: Ամորեական հարստություն հաստատվեց նաև Էկալլատումում:

Շամշի-Ադադ (Շամշի-Ադդու) I-ը Էկալլատումի արքա Իլա-կաբկաբուի որդին էր՝ հանա կամ Նումխա ցեղից: Հաջորդելով իր եղբայր Ամինումին՝ Շամշի-Ադադը ժառանգեց հայրական գահը՝ դառնալով Էկալլատումի արքա (Ք. ա. 1833-1776 թթ.):

Սկզբնապես Շամշի-Ադադը փոքր ցեղապետության առաջնորդ էր և կախման մեջ էր գտնվում Էշնուննա պետությունից: Ք. ա. 1818 թ. խույս տալով Էշնուննայի արքա Նարամսինի՝ հյուսիսային Սիրիա իրագործած արշավանքից՝ նա ստիպված էր լքել Էկալլատումն ու ապաստանել Բաբելոնում: Որոշ ժամանակ անց վերահաստատվելով Էկալլատումում՝ Շամշի-Ադադը սկսեց այստեղից հարձակումներ գործել հարևան տարածքների վրա, հատկապես Աշշուրի, որի զորությանը ծանր հարված էր հասցրել Նարամսինը: Էկալլատում վերադառնալուց երեք տարի անց՝ Ք. ա. 1808 թ., Շամշի-Ադադը նվաճեց Աշշուրը:

Հետաքրքրական է, որ Շամշի-Ադադն իրականում «հրավիրյալ» արքա էր: Ռազմական զգալի ուժ ունեցող առաջնորդի իշխանության հաստատմամբ շահագրգռված էր Աշշուրի վերնախավը, որը դժգոհ էր աքքադական հարստության անզորությունից: Տարածաշրջանում տիրող անապահովության պայմաններում ամորեացի առաջնորդի ռազմական ներկայությունը կապահովեր առևտրական ճանապարհների անվտանգությունը, իսկ առևտուրը Աշշուրի տնտեսության հիմքն էր:

Աշշուրում հաստատվելուց հետո Շամշի-Ադադը սկսեց սիրաշահել բնակչությանը՝

ձեռնամուխ լինելով Աշշուր աստծո տաճարի վերանորոգմանը, ընդունելով նաև այս աստծո պաշտամունքը: Ձգտելով վերահսկել առևտրական մայրուղիները՝ նա սկսեց գրավել Եփրատի միտանիներ հարթոր և Բալիխ գետերի ավազանում ընկած քաղաքները: Որոշակի դադարից հետո վերսկսվեց Աշշուրի փոքրասիական կարոմների կյանքը: Հարթոր և Բալիխ վերին ավազանը ամորեացիներին գրավում էր նաև երկրագործության համար նպաստավոր հողերով և հարուստ արոտավայրերով: Նվաճելով Շնխնա քաղաքը՝ նա այն դարձրեց արևմուտքում իր հենարաններից մեկը և արքունի նստավայր՝ վերանվանելով Շուրաթ-Էնլիլ (ներկայիս Թել Լեյլան հնավայրը):

Այս տարածքների նկատմամբ անտարբեր չէին նաև Սիրիայի այլ ցեղապետություններ, մասնավորապես Յամհադը: Այստեղ իր գերիշխանությունն էր փորձում հաստատել նաև Մարիի արքա Յախդուն-Լիմը: Երկու ուժերի ծավալումը նույն ուղղությամբ հանգեցրեց երկարատև պայքարի, ինչն ավարտվեց Շամշի-Ադադի հաղթանակով: Ք. ա. 1792 թ. նա նվաճեց վաճառաշահ Մարի քաղաքը:

Իր իշխանությունն օրինականացնելու նպատակով Շամշի-Ադադն ընդունեց Մարիի հովանավոր աստվածության՝ Իշտար-Մերի պաշտամունքը՝ Մարիի նվաճումը համարելով իրեն իրագործված այս աստծո կամքով: Մարիում ձևականորեն իշխանության թողնվեց Յախդուն-Լիմի դուստրը, որը կնության տրվեց Շամշի-Ադադի կրտսեր որդի Յասմախ-Ադադիին: Ամորեացի արքայի կողմից մասամբ հնազանդեցվեցին նաև Սիրիայում հաստատված արևմտասեմական ցեղերը: Արշավանքներից մեկի ժամանակ նրա զորքերը դուրս եկան Միջերկրական ծով, ինչը նշանավորվեց ծովի ափին հաղթակոթող կանգնեցնելով:

Շամշի-Ադադի մյուս հակառակորդը Յամհադի թագավորությունն էր՝ Խալպու (Հալեպ) կենտրոնով, ուր ապաստանել էր Մարիի արքայի որդին՝ Զիմրի-Լիմը: Շամշի-Ադադը դաշնակցեց Կարգամիսի թագավորի հետ, որը դրա դիմաց ստացավ Մարիի հետ առանց մաքսատուրքի առևտուր անելու հնարավորություն: Ձգտելով չեզոքացնել Յամհադի արքա Սումու-էպուխին, որը միաժամանակ Բաբելոնիայի արքա Համմուրապիի դաշնակիցն էր, Շամշի-Ադադը փորձեց նրան մեկուսացնել՝ արշավելով Յամհադի և Բաբելոնիայի միջև ընկած Քատնա՝ կենտրոնական Սիրիայում: Քատնան ռազմակալվեց, այստեղ թողնվեց կայազոր, իսկ նրա արքա Իշխի-Ադադի հետ կնքվեց դաշնագիր, որն ամրապնդվեց նրա դստեր և Յասմախ-Ադադի ամուսնությամբ:

Շամշի-Ադադն արևմուտքում կառավարիչ թողեց Յասմախ-Ադադին, որի նստավայրն էր Մարին: Արքայի ավագ որդին՝ Իշմե-Դագանը, որպես կառավարիչ թողնվեց Էկալլատում քաղաքում: Ըստ էության ստեղծվեց «եռապետություն»՝ Շամշի-Ադադի գերագահությամբ: Նա սկսեց կրել «Մեծ արքա» տիտղոսը, մինչ իր որդիները կոչվում էին «արքա»: Սակայն իրականում նրանք պարզապես բարձրաստիճան պաշտոնյաներ էին և պարտավոր էին վճարել հարկեր, ինչպես նաև իրենց զորքերով մասնակցել մեծ արքայի արշավանքներին: Որպես նորաստեղծ տերության կենտրոն՝ Շամշի-Ադադն ընտրեց Շուրաթ-Էնլիլ քաղաքը, ուր արքան սովորաբար անցկացնում էր տարվա մեծ մասը:

Հյուսիսային Միրիայում իր գերիշխանությունը հաստատելուց հետո Շամշի–Ադադն ուղղվեց արևելք: Այստեղ նրա գլխավոր հակառակորդը Էշնուննայի հզոր թագավորությունն էր՝ Տիգրիսի վտակ Դիյալայի ստորին հոսանքում: Ք. ա. 1783–1782 թթ. Էշնուննայի արքա Դադուշայի զորքերը գրավեցին Սուխու երկիրը, սկսեցին սպառնալ անգամ Մարիին: Սակայն Շամշի–Ադադին հաջողվեց կարգավորել հարաբերությունները Էշնուննայի հետ: Իր արևելյան արշավանքը սկսելուց առաջ նա մեկնեց Աքքադ, որը գտնվում էր Էշնուննայի տիրապետության տակ, և այստեղ դաշինք կնքեց Դադուշայի հետ՝ ապահովելով նրա զինական աջակցությունը: Ք. ա. 1781 թ. նա արշավեց Տիգրիսի և Զագրոսյան լեռների միջև ընկած տարածք՝ ընդդեմ Առապխա, Կաբրա և Նուրուգգում երկրների:

Առաջինը նվաճվեց Առապխան (ներկայիս Քերքուքի մոտ): Այնուհետև Շամշի–Ադադը շարժվեց դեպի Կաբրա (հետագայի Արբելա/ ներկայիս Էրբիլի մոտ): Առապխան նվաճելուց անմիջապես հետո Շամշի–Ադադն Իշմե–Դագանի գլխավորությամբ 60 000–անոց զորաբանակ ուղղեց դեպի Նուրուգգում: Խուրրիաբնակ այս երկիրը՝ Նուրուգգում և Նինվե կենտրոններով, արշավանքի գլխավոր նպատակակետն էր: Արքայի ավագ որդու առաջնորդած բանակը հայտնվեց Նինվեի պարիսպների տակ: Քաղաքը պաշարվեց, ամորեական զորքերը սկսեցին ավարառության ենթարկել շրջակա տարածքները: Նինվեն չկարողացավ երկար դիմադրել:

Ծույլ տրված դիմադրության համար Նինվեն պատժվեց, ավելի քան հազար մարդու Իշմե–Դագանի հրամանով ենթարկեցին մահապատժի, ողջ մնացած քնակչությունը տեղահանվեց: Արքայազնի ձեռքն ընկավ Նինվե քաղաքի էշտար աստվածուհու տաճարի սպասարկող անձնակազմը, որոնց թվում էր Նուրուգգումի արքա Կիպրամի դուստրը:

Նինվեի նվաճմանը հաջորդեց Նուրուգգումի պաշարումը, որը տևեց շուրջ մեկ տարի: Շամշի–Ադադի դրությունը բարդանում էր նրանով, որ անապատնի ապստամբեցին արքայազն Յասմախ–Ադադի բանակում գտնվող ամորեական Յա'իլանում ցեղի ռազմիկները: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Շամշի–Ադադը հրամայեց «նույն գիշերը» նրանց բոլորին սպանել: Դրան հաջորդեց Յա'իլանում ցեղի կոտորածը: Յա'իլանում ցեղի նկատմամբ իրականացված հաշվեհարդարը դիտվեց այնքան կարևոր, որ այդ տարին անվանակոչվեց այս իրադարձության անունով:

Ք. ա. 1780 թ. Շամշի–Ադադի զորքերը երկու ուղղություններով շարժվեցին դեպի Նուրուգգում: Բանակներից մեկը Իշմե–Դագանի գլխավորությամբ պատերազմում էր ամորեական Ախազում ցեղի առաջնորդ Յաշուբ–Ադադի դեմ: Երկրորդ բանակը շարժվեց դեպի Նուրուգգում և վերստին պաշարեց քաղաքը, որը շուտով գրավվեց: Նուրուգգումը կցվեց տերությանը, իսկ նրա ռազմիկներին ամորեացիները սկսեցին օգտագործել իրենց մղած պատերազմներում:

Շամշի–Ադադը ձգտում էր վերականգնելու Աքքադի թագավորությունը կամ առնվազն իրեն համարում էր այդ թագավորության ժառանգորդը: Աշշուրի նվաճումից հետո նա իրեն սկսեց կոչել այդ քաղաքի ensi, որը Աշշուրի կառավարիչների տիտղոսն էր Աքքադի թագավորության դարաշրջանում, իսկ ինքը սկսեց կրել Աքքադի

և աբբաղացիների թագավոր տիտղոսը: Նրա հրամանով զոհաբերություններ էին իրականացվում Աբքադի արքաների արձանների մոտ՝ նրանց ներառելով իր նախնիների շարքը, իսկ կյանքի վերջում նա հանդիսավոր ուխտագնացության մեկնեց դեպի Աբքադ: Այդ իրադարձությունն այնքան նշանավոր էր, որ Մարիում տարին անվանակոչվել էր այդ իրադարձության անունով:

Այս արշավանքների արդյունքում ստեղծվեց յայնաձավալ տերություն, որն ընդունված է կոչել «հին ասորեստանյան թագավորություն»: Շամշի–Ադադի իշխանությունը տարածվում էր Սիրիայից մինչև Զագրոսյան լեռներ: Թեև իր արձանագրություններում նա շարունակում էր իրեն համարել «Էկալլատումի արքա», բայց չվարանեց հավելել նաև «մեծ արքա», «տիեզերքի արքա» տիտղոսները: Աշշուրում Շամշի–Ադադը կառավարեց 33 տարի: Նրա անունը հետագայում ասորեստանյան արքաները ներառեցին իրենց նախնիների շարքում:

Ստեղծելով տարածքային կայսրություն՝ Շամշի–Ադադը ձեռնամուխ եղավ իրագործելու վարչաքաղաքական փոփոխություններ: Ամեց արքայական իշխանության դերը, ստեղծվեց պետական կառավարման ապարատ՝ մնծաթիվ պաշտոնեությամբ: Երկիրը բաժանվեց փոխարքայությունների, ուր կառավարիչները արքայական ընտանիքի անդամներն էին: Հավանաբար գոյություն ունեին առավել փոքր վարչամիավորներ: Դրանց կառավարիչները, որոնք կոչվում էին abi'um և merhom, տարբերակվում էին իրենց գործառույթներով: Առաջինը երկրագործ համայնքի կառավարիչն էր, մինչդեռ երկրորդը վերահսկում էր տարբեր քոչվոր ցեղերի: Կար նաև կառավարման միջին և ցածր օղակներում զբաղված մնծաթիվ պաշտոնեություն: Բացի այդ, հաստատվեց միասնական հարկային համակարգ, կանոնակարգվեցին աշխատանքային պարհակները և այլն:

Շամշի–Ադադի ձեռքն անցավ ողջ միջնորդ առևտուրը Հայկական լեռնաշխարհից մինչև Պաղեստին ձգվող հատվածում: Առևտրական նպատակներով նա Ք. ա. 1777 թ. պատվիրակություն ուղարկեց անգամ դեպի հեռավոր Դիլմուն (ներկայիս Բահրեյնը):

Շամշի–Ադադի տերության մեջ ամեն ինչ չէ, որ հարթ էր ընթանում: Ջրաղեցնելով ընդարձակ տարածքներ՝ ամորեացիներն ի գորու չեղան յոթացնելու դրանք: Իրենց իշխանությունը նրանք ապահովում էին զուտ ռազմական ներկայության շնորհիվ. ամորեական կայազորները ցրված էին երկրի տարբեր հատվածներում: Մշտապես գտնվելով պատերազմների մեջ՝ Շամշի–Ադադը սկսեց սուր կերպով զգալ ռազմիկների կարիք՝ ստիպված լինելով բանակը համալրել ոչ սեմախոս տարրերով: Դրան գումարվեց Ք. ա. 1780 թ. Եփրատի հովտում բռնկված համաճարակը, որը բնակչությունից խլեց հսկայական մարդկային զոհեր: Բացի այդ, խնդիրներ էին ծագում Շամշի–Ադադի և նրա կրտսեր որդու՝ Յասմախ–Ադադի միջև: Արքային դուր չէր գալիս որդու վարած պալատական ճոխ կյանքը, կառավարման գործերից մնկուսացումը: Խնդիրներ էին ծագում նաև եղբայրների միջև: Երբ նվաճված տարածքները Շամշի–Ադադը դնում էր իր այս կամ այն որդու իշխանության տակ, միշտ չէ, որ նրա վճիռը բարյացակամությամբ էր ընդունվում մյուս որդու կողմից:

Բարդ էր նաև արտաքին քաղաքական իրադրությունը: Յամհադի դեմ շարունակվող պատերազմին չուտով գումարվեց նոր պատերազմը Էշնունայի դեմ: Դադուշային հաջորդած Էշնուննայի արքան խզեց դաշինքը Շամշի-Ադադի հետ և վերսկսեց պատերազմը: Այնինչ վերելք էր ապրում Բաբելոնիան Համմուրապիի օրոք՝ սպառնալով հին ասորեստանյան տերությանը:

Շամշի-Ադադը մահացավ Ք. ա. 1776 թ.՝ 75 տարեկան հասակում, չի բացառվում՝ ընկնելով ռազմադաշտում: Նրա կերտած տերությունը սկսեց քայքայվել: Դեռևս իր կենդանության օրոք Շամշի-Ադադը երկիրը փաստացի բաժանել էր երկու որդիների միջև: Իշմե-Դագանը տիրում էր Էկալլատումին և տերության արևելյան հատվածին՝ Տիգրիսից մինչև Զագրոսյան լեռներ, Յասմախ-Ադադի իշխանության տակ էր գտնվում Եփրատի միջին ավազանը, Խաբուր և Բալիխ գետերի ստորին հոսանքի շրջանը, և Սուխու երկիրը՝ Բաբելոնիայից հյուսիս-արևմուտք:

Ք. ա. 1776 թ. սկսած՝ Յասմախ-Ադադն աղբյուրներում դադարում է հիշատակվելուց: Նրա փոխարեն Համմուրապիի զինակից աջակցությամբ Մարիի գահին բազմեց տեղի հին արքայատան անդամներից մեկը՝ Մարիի թագավոր Յախդուն-Լիմի որդի Զիմրի-Լիմը: Յասմախ-Ադադը, հնարավոր է, սպանվեց: Հայտնի է, որ նրա կինը՝ Քատնայի արքայադուստր Դամ-Խուրասուն, ամուսնացավ Զիմրի-Լիմի հետ: Ամորեացիների կողմից նվաճված Հյուսիսային Սիրիայի պետական կազմավորումները վերագտան իրենց անկախությունը: Մարիի նոր վերելքը ծանր հարված էր Աշշուրի տնտեսական հզորությանը: Վերջինս կորվեց իր փոքրասիական կարևոր կալվածքներից: Թեև աշշուրցի վաճառականներն առժամանակ դեռ շարունակում էին այստեղ գործել, բայց, ամենայն հավանականությամբ, ապրանքների հոսքն արդեն ուղղված էր դեպի Մարի, Քատնա և Բաբելոնիա՝ շրջանցելով Աշշուրը: Շուտով աշշուրյան ավանդույթներն այստեղ ընդհանրապես դադարեցրին իրենց գոյությունը:

Շամշի-Ադադի տերությունից գոյատևեց միայն Իշմե-Դագանի թագավորությունը: Ասորեստանյան արքայացանկերը վերջինիս համար նշում են շուրջ 40-ամյա գահակալության շրջան: Իշմե-Դագանը չկարողացավ երկար պահպանել իր թագավորությունը: Աշշուրից հայտնաբերված արձանագրություններից մեկում ոմն Պուզուր-Սին հայտնում է «չարիքը խափանելու», Շամշի-Ադադի հարստությունը տապալելու և «ճշմարիտ իշխանություն» հաստատելու մասին: Հնարավոր է, որ նա ներկայացնում էր Աշշուրի ոչ ամորեական վերնախավը:

Աշշուրը չկարողացավ երկար պահել իր անկախությունը: Այս ուղղությամբ, այն է՝ դեպի Սուբարտու (Հյուսիսային Միջագետք և Հայկական լեռնաշխարհի հարավ), արշավանք ձեռնարկեց Համմուրապին Ք. ա. 1764-1763 թթ. սահմաններում: Արշավանքը կրկնվեց Ք. ա. 1756 թ., իսկ քիչ ավելի ուշ Աշշուրն ու Նինվեն արդեն հիշատակվում են որպես բաբելոնյան տարածքներ: Այստեղից հայտնի են հին բաբելոնյան ներկայության անառարկելի հետքեր: Գրեթե ողջ Հյուսիսային Միջագետքը հայտնվեց բաբելոնյան գերիշխանության տակ:

Հին բաբելոնյան հարստության անկումից հետո Աշշուրը հայտնվեց քաղաքական նոր իրողությունների առջև: Փոքր Ասիայում գերիշխանության հասավ խեթա-

կան պետությունը, և Աշշուրի կարումներն ընկան խեթերի տիրապետության տակ: Այստեղից՝ Քաննեից և Անկուվայից, հայտնի են խեթական առաջին արքաների և արքայազների անունները՝ Պիթխանա, Անիտտա, Պերուվա և այլն: Դեպի Հյուսիս-արևմտյան Սիրիա խուրրիների նոր հոսքը հանգեցրեց տեղի խուրրիական պետական կազմավորումների հզորացմանը՝ որոշ ժամանակ անց ծնունդ տալով միտաննական թագավորությանը: Միաժամանակ դեպի Սիրիա սկսեց առաջանալ Եգիպտոսը: Տիգրիսից արևելք ձևավորվեցին խուրրիական մի քանի թագավորություններ, որոնցից առավել հզորը Առապխայի պետությունն էր: Աշշուրը վերածվեց անկլավի խուրրիական աշխարհի մեջ: Միտաննիի արքա Սաուսադատտարի արշավանքներից մեկի ժամանակ Աշշուրը գրավվեց և թալանվեց: Միտաննեցիները չվերացրին տեղի արքայատան իշխանությունը, այլ քաղաքում թողնվեց հատուկ պաշտոնյա, որը վերահսկելու էր իշխանությունների գործունեությունը: Սկսվեց գրեթե 150 տարի տևած միտաննական գերիշխանության դարաշրջանը (Ք. ա. XV դ. սկիզբ – XIV դդ. կեսեր):

Այս շրջանին վերաբերող տեղեկությունները չափազանց սուղ են: Թեև ասորեստանյան արքայացանկերը պահպանել են տասնյակ կառավարիչների անուններ, որոնք հաջորդել են Իշմե-Դագանին, սակայն իրականում նրանց գործունեության որևէ հետք հայտնի չէ: Արքայացանկերն առանձնացնում են նրանց որպես «*ոչ մեկի որդի*», այսինքն՝ արքայական ծագում չունեցող: Նրանց մի մասի անունը օտարահունչ է, ըստ այդմ՝ ենթադրվել է, որ Աշշուրում ինչ-որ մի պահ իշխանությունը կարող էր անցնել Զագրոսյան լեռնականներին, մասնավորապես՝ լուլուբեյներին: Միայն Շարմա-Ադադ II-ից հետո է վերադարձ նկատվում Աշշուրի հին ավանդույթներին, իսկ արքայանունները կրկնում էին նախորդներին: Հաջորդաբար կառավարում են Էրիշում III-ը, Շամշի-Ադադ II-ը, Իշմե-Դագան II-ը և այլք: Այս արքաների գործունեությունը լուսաբանող տեքստերը փոքրաթիվ են, եղածները՝ կաղապարային: Նույնատիպ տեքստեր են պահպանվել Պուզուր-Աշշուր III-ից: Հայտնի է նաև, որ այս արքան պայմանագիր է կնքել կասսիտական Բաբելոնիայի արքա Բուրնա-բուրիաշ I-ի հետ (Ք. ա. XVI դ. վերջ): Հիշյալ արքաների թողած տեքստերը վկայում են, որ նրանց օրոք Աշշուրի հնարավորությունները որոշակիորեն աճել էին՝ թույլ տալով ձեռնամուխ լինել ավերված տաճարների և քաղաքային պարիսպների վերակառուցմանը: Այս առումով հետագա արքաները հաճախ շեշտադրում էին Պուզուր-Աշշուր III-ի անունը:

Ենթադրվում է, որ Աշշուրում ինչ-որ մի պահ միտաննական գերիշխանությանը փոխարինեց կասսիտականը. կասսիտ արքաները Աշշուրի տեղապահներին համարում էին իրենց հպատակները: Սակայն կասսիտական գերիշխանությունը մակերեսային էր: Ք. ա. XV դ. սկզբներին Աշշուրում տապալվեց Աշշուր-շադունի I-ը, և գահին անցավ նրա ազգականներից Աշշուր-ռաբի I-ին, որն էլ դարձավ նոր հարստության հիմնադիրը: Հետագա արքաները երբեմն նրանից էին սկսում իրենց ծագումնաբանությունը: Սկսվեց միջին ասորեստանյան թագավորության դարաշրջանը:

ԳԼՈՒԽ 2

ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԸ Ք. Ա. XIV–IX ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ՄԻՋԻՆ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ՎԵՐԵԼՔԸ

Աշշուրի պետության նկատմամբ Միտաննիի քաղաքական ազդեցությունը սկսեց նվազել Ք. ա. XIV դ. կեսերից՝ խեթա–միտաննեական տևական պատերազմների շրջանում: Աշշուրը, որի արքա Աշշուրուբալիտ I–ը կարողացել էր զգալիորեն վերականգնել պետության ինքնուրույնությունը, նույնիսկ իր մասնակցությունը բերեց Միտաննիի նվաճմանը: Համագործակցելով իր հյուսիսային հարևան Ալզիի (հայկ. Աղձնիք) հետ՝ նա գրավեց վերջինիս պատկանող որոշ շրջաններ: Աշշուրուբալիտը ռազմական ուժով միջամտում էր Բաբելոնիայում ընթացող դինաստիական պայքարին և պարբերաբար փորձում էր դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել եգիպտոսի հետ[1]: Փարավոն Ամենհոտեպ IV–ին (Էխնաթոն) ուղղված նրա երկու նամակները վկայում են ասորեստանյան արքայի անթաքույց ձգտումների մասին՝ համարվելու ժամանակի առաջատար ուժերին (հաթթի, եգիպտոս, Բաբելոնիա) հավասրճեք պետություն:

Նրա անմիջական հաջորդների օրոք Ասորեստանը արագորեն սկսեց վերածվել լուրջ ռազմաքաղաքական ուժի, որին զգալիորեն նպաստեց Միտաննիի նվաճումից հետո նոր թափ ստացած խեթա–եգիպտական տևական հակամարտությունը, ինչպես նաև կասսիտական Բաբելոնիայի երբեմնի հզորության անկումը: Այս շրջանում Ասորեստանի արքաների արտաքին քաղաքականության հիմնական խնդիրներն էին հարավում Բաբելոնիայի դեմ առճակատումը, ինչպես նաև հյուսիսի և արևմուտքի մանր քաղաքական միավորների հակողության տակ գտնվող և օգուս-

---

[1] Ասորեստանի Միջին թագավորության պատմության աղբյուրները տես Grayson A.K., Assyrian Royal Inscriptions. vol.I, Wiesbaden, 1972; Grayson A.K., The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods / vol.1: Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC), vol. I, Toronto – Buffalo – London, 1987; Grayson A.K., The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods / vol. 2: Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC), Toronto-Buffalo-London, 1991; քաղաքական պատմության խնդիրների մասին՝ Weidner E., Die Kämpfe Adad-nirari's I gegen Hanigalbat, AfO 5, 1928-1929, 89ff.; Weidner E., Die Annalen des Königs Adadnirari von Assyrien, AfO 6, 1930-1931, 75ff.; Weidner E., Die Feldzüge und Bauten Tiglatpilesers I, AfO 18, 1958, 342ff.; Munn-Rankin J.M., Assyrian Military Power 1300-1200 B.C. – In: CAH II/2, 1967, 274ff.; Арутюнян Н.В., Биайнили (Урарту). Военно-политическая история и вопросы топонимики, Ереван, 1970, 11сел.; Wiseman D.J., Assyria and Babylonia c.1200-1000 B.C. – In: CAH III/2, 1975, 443ff. " և այլն:

կար հանածոներով հարուստ տարածքների նվաճումը: Տարածքային զավթումները պայմանավորված էին ոչ այնքան այս կամ այն արքայի անձնական հատկություններով կամ տվյալ պատմական ժամանակահատվածում Ասորեստանի հարևանների թուլությամբ, որքան պետության տնտեսական կամ քաղաքական շահերով, որոնք բխում էին Հյուսիսային Միջագետքի այս պետականության կայացման և հետագա զարգացման առանձնահատկություններից:

Ասորեստանի տնտեսության հիմքը կազմող տարանցիկ փոխանակային առևտուրը (և դրա անբաժանելի մասը հանդիսացող արհեստագործությունը), որը պայմանավորված էր նրա դիրքով՝ արևելք–արևմուտք և հյուսիս–հարավ տանող ճանապարհների խաչմերուկում, պահանջում էր դեպի արտաքին աշխարհ դուրս եկող ուղիների նկատմամբ կայուն վերահսկողության հաստատում, ինչպես նաև հետաքրքրություն անխափան հաղորդակցություն ապահովելու հումքի աղբյուրների հետ: Ք. ա. II հազ. սկզբին Աշշուրի պետության շրջանում պետությունը զարգանում էր վերընթաց ուղիով՝ շնորհիվ հենց այս երկու պայմանների առկայության: Սակայն հետագայում Միտաննիի, այնուհետև Խեթական տերության հզորացման հետևանքով Ասորեստանը զրկվեց թե՛ մեկից, թե՛ մյուսից: Ք. ա. XVIII դ. վերջերից ընդհուպ մինչև Աշշուրուբալլիտ I–ի գահակալումն ընկած շուրջ չորսդարյա ժամանակահատվածում Ասորեստանը չկորցրեց իր տնտեսական ներուժը, սակայն ստիպված էր պարփակվելու իր բնական սահմանների մեջ, և այն իրագործելու միակ միջոցը ռազմական ուժով քաղաքական և տնտեսական շահերի իրականացումն էր: Տարածքային զավթումների գաղափարը, սկսած Աշշուրուբալլիտից, դառնում է Ասորեստանի պետության գերխնդիրը և յուրաքանչյուր արքայի արրագործված պարտականությունների անբաժանելի մասը՝ արտացոլվելով նույնիսկ նրա տիտղոսաշարում: Այսուհետև ընդհուպ մինչև պետության անկումը՝ Ք. ա. 612 թ., Ասորեստանի պատմության հիմնական բնորոշ առանձնահատկությունը դառնում է ծավալապաշտությունը:

Անցումը ակտիվ արտաքին քաղաքականության ուղեկցվում էր արքայական իշխանության հզորացմամբ, որի վկայությունը Աղադնիրարի I–ի կողմից «տիեզերքի արքա» տիտղոսի ընդունումն էր: Վերջինս այսուհետև ամրագրվում է ասորեստանյան արքաների տիտղոսաշարում: Ընդ որում՝ Միջին՝ ասորեստանյան փուլում Ասորեստանի արտաքին քաղաքականության կարևոր առանձնահատկություններից մեկը նվաճված տարածքների նկատմամբ ռազմավարչական կազմակերպման անվիճելի գերակայությունն էր: Սովորաբար ասորեստանցիները չէին փորձում (համենայնդեպս այդ մասին հստակ տվյալներ չկան) նվաճված երկրներում իրենց գերիշխանությունը ամրապնդել կրոնագաղափարախոսական և մշակութային ինտեգրման միջոցով:

Համեմատաբար հեռու ընկած երկրների հպատակեցման նպատակով կիրառվում էր վերջիններիս արքաների/կառավարիչների հետ պարտադրված պայմանագրեր կնքելու պրակտիկան: Որպես կանոն՝ այդ պայմանագրերում գրեթե արտացոլված չէին Ասորեստանի արքայի պարտավորությունները: Դրանք իրենց ողղվածությամբ միակողմանի էին՝ ամրագրելով միայն տվյալ պետության պարտավորու-

թյունները: Այդ է պատճառը, որ վերոհիշյալ պայմանագրերը կարելի է բնութագրել որպես կախյալ արքայի «երդում»՝ տրված Ասորեստանի արքային:

Իսկ արդեն կայսերական փուլում (Ք. ա. IX–VII դդ.) Ասորեստանի ծավալապաշտական քաղաքականության իրականացման ուղիներից մեկն էր տեղերում խամաճիկային իշխանությունների ստեղծումը: Ռազմական եղանակով կամ կամավոր Ասորեստանի գերիշխանությունն ընդունած և նրա հանդեպ լոյալություն դրսևորող արքաները օգտվում էին ասորեստանյան արքայի «բարի կամքի» դրսևորումներից (տարաձքային հավելումներ հարևանների հաշվին, ռազմապաշտպանական աջակցություն գահի հավակնորդների ներքուստների դեմ և այլն): Լայնորեն կիրառվում էր նաև պատանդներ վերցնելու պրակտիկան: Տեղական արքայատոհմերի ներկայացուցիչներից (հիմնականում՝ արքայազներ) պատանդներ էին վերցվում, որոնք, որոշ ժամանակ ապրելով ասորեստանյան արքունիքում, այնուհետև պարտադրվում էին որպես այդ երկրների արքաներ՝ դրանով իսկ ապահովելով ասորեստանամետ դիրքորոշում: Այս ոչ փուլում, իհարկե, լիուլի դրսևորվում էր նաև կայսերական բարոզչական մեքենան. վերոհիշյալ պարտավորություններով կապված կախյալ երկրների կառավարիչների համար Ասորեստանի արքայի հետ կապը ներկայացվում էր որպես նրանց տրված առանձնահատուկ շնորհ, որ բխում էր իրենց իսկ շահերից:

Վերջապես տարաձքային զավթումները հաճախ ուղեկցվում էին տեղական բնակչության ստվար զանգվածների տեղահանությամբ, որը նպատակ ուներ թուլացնելու երկրների դիմադրունակությունը: Տեղահանման ենթակա բնակչության սոցիալական կազմը ինքնին արդեն վկայում է դրա նպատակների մասին: Դրանք սովորաբար տեղական ազնվականության ներկայացուցիչներն էին (արքայատոհմի անդամներ, ռազմական ավագանի, որակյալ գինվորներ), արհեստավորներ: Տեղահանության քաղաքականությունը հատկապես կարևոր դեր ուներ Ք. ա. IX–VI դդ.՝ Աշշուրնաձիրապալ II–ից մինչև Սինախխերիբ (Սին–ախխե–էրիբա) ընկած ժամանակահատվածում, երբ ընդհանուր առմամբ տեղահանվեց շուրջ 4,5 միլիոն մարդ տերությանը ենթակա տարբեր երկրներից, որը նպատակ ուներ թուլացնելու երկրների դիմադրունակությունը: Տեղահանման ենթակա բնակչության սոցիալական կազմը ինքնին արդեն վկայում է դրա նպատակների մասին: Դրանք սովորաբար տեղական ազնվականության ներկայացուցիչներն էին (արքայատոհմի անդամներ, ռազմական ավագանի, պրոֆեսիոնալ գինվորներ), արհեստավորներ:

Աղաղնիրարիի հաջորդ խոշոր ռազմական ձեռնարկումը արշավանքն էր դեպի Խեթական տերության վերահսկողության տակ գտնվող Միտաննի: Հաղթելով Միտաննիի արքա Շատտուարա I–ին՝ նա ասպատակեց մի շարք միտաննական քաղաքներ (Տաիդու, Սուրու, Կախատ, Ամասակու և այլն), այդ թվում՝ մայրաքաղաք Վաշշուկաննին: Ասորեստանյան զորքը հասավ մինչև Եփրատի մեծ ոլորանը՝ Կարգամիսի մոտ: Աղաղնիրարիի միտաննական արշավանքը պետք է տեղի ունենար Քադեշի ճակատամարտից հետո՝ Խաթթիում Ուրխի–Թեշուբի կառավարման շրջանում՝ Խաթթուսիլիս III–ի և նրա միջև լարված փոխհարաբերությունների ժամանակ: Թերևս հենց այդ պարագայով կարելի է բացատրել Ասորեստանի բացահայտ

մարտահրավերը խեթերին: Սրանով չավարտվեցին Ադադնիրարիի միտաննական ձեռնարկումները: Որոշ ժամանակ անց Շաուշտուարայի որդի Վասաշատտան փորձեց վերականգնել պետության անկախությունը և դիմեց խեթերին: Եգիպտոսի դեմ լարված հարաբերությունների պայմաններում խեթական արքա Խաթթուսիլիս III–ը չցանկացավ սրել հարաբերությունները Ասորեստանի հետ և օգնություն չուղարկեց: Վասաշատտան պարտվեց և գերեվարվեց Ասորեստան:

Միտաննիի նկատմամբ Ասորեստանի ձեռնարկումների շրջանում կարծես գծագրվում էր Առաջավոր Ասիայում քաղաքական ուժերի նոր վերադասավորում: Ք. ա. 1258 թ. խեթա–եգիպտական դաշնագրի կնքումից որոշ ժամանակ առաջ սկսեց ձևավորվել եգիպտա–ասորեստանյան միությունը՝ ի հակակշիռ խեթա–բաբելոնյանի: Խեթահպատակ Միտաննիի և Բաբելոնիայի նկատմամբ տարածքային նկրտումները նրան պիտի մերձեցնեին հաջորդող եգիպտոսի հետ:

Այնուամենայնիվ, Ադադնիրարին ի վիճակի չեղավ պահպանելու նորանվաճ Միտաննին: Այս իրադարձություններից որոշ ժամանակ անց՝ Ադադնիրարիի օրոք կամ Սալմանասար I–ի (Շուլմանու–աշարեդ) կառավարման սկզբում, առայժմ չպարզված հանգամանքներում Խաթթուսիլիս III–ը վերականգնեց իր ազդեցությունն այստեղ:

Այսպիսով՝ Ադադնիրարիի օրոք Ասորեստանը վստահորեն մուտք գործեց Առաջավոր Ասիայի մեծ քաղաքականություն: Շնորհիվ Միջագետքի հարավում և արևմուտքում կատարած նվաճումների՝ հիմքեր ստեղծվեցին հետագա տասնամյակներում էլ ավելի մեծ հեղինակության ձեռքբերման համար:

2. ՍԱԼՄԱՆԱՍԱՐ I ԵՎ ԹՈՒԿՈՒԼԹԻ–ՆԻՆՈՒՐՏԱ I

Ադադնիրարիին հաջորդեց նրա որդին՝ Սալմանասար I–ը (Ք. ա. 1263–1244 թթ.), որի ակտիվ արտաքին քաղաքականությունը կրկնում էր իր նախորդին, միայն թե անհամեմատ ավելի մեծ չափերով: Նրա առաջին գործողությունը հյուսիսի լեռնային շրջանների՝ Ուրուատրի երկրների նկատմամբ տարած հաղթանակն էր, որին հաջորդեց այդ նույն շրջանում Մուծրի երկրի նվաճումը. վերջինիս պաշտամունքային կենտրոն Արինոան հիմնահատակ ավերվեց: Դրան հաջորդեց արշավանքն ընդդեմ Միտաննիի (տեքստում՝ Խանիգալբատ): Չնայած այս անգամ Միտաննի արքա Շաուշտուարա II–ին աջակցում էր խեթական մի զորաջոկատ և արամեական ախչամու կոչվող ցեղը, Սալմանասարը հասավ հաջողության և ավերելով 180 բնակավայրեր՝ հասավ մինչև Եփրատ՝ Կարգամիսի մերձակայքում: Ըստ աղբյուրի՝ թվով 14 400 ռազմագերիներ, նախապես կուրացվելով, տարվեցին Ասորեստան: Միտաննիի արքան հնազանդ երկրից՝ թերևս, հանգրվանելով Կարգամիսում:

Չնայած Միտաննիի ողջ տարածքը կցվեց Ասորեստանին, և նրա որոշ քաղաքներում նշանակվեցին ասորեստանյան կառավարիչներ, սակայն նվաճումը այնքան էլ հիմնավոր չէր, և պայքարը Խաթթիի ու Ասորեստանի միջև Միտաննիի համար

ավարտված չէր, ինչը երևում է Սալմանասարի հաջորդ Թուկուլթի–Նինուրտա I–ի տեքստերից:

Հյուսիսում Սալմանասարը ստիպված էր իր նախորդի պես պատժիչ արշավանք ձեռնարկել լեռնական ժողովուրդների, այս անգամ՝ կուտիների և լոլումեացիների դեմ, որոնք բնակվում էին Ուրուատրիից մինչև Կադմուխի ընկած շրջանում: Դատելով ըստ ամենայնի՝ կուտիների և նրանց հարևանների հնազանդեցումը ժամանակավոր բնույթ ուներ, և արքայի այս ձեռնարկումը ավելի շուտ կանխարգելիչ արշավանք էր քան Ասորեստանի հյուսիսային շրջանները պարբերաբար ասպատակող լեռնականների դեմ:

Սալմանասարի օրոք Բաբելոնիայի հետ հարաբերությունների վերաբերյալ գրեթե տեղեկություն չկա: Հավանաբար, զբաղվածությունը Միտաննիի և հյուսիսի լեռնցիների հետ ռազմական ձեռնարկումներում թույլ չէին տալիս գործել այլ ճակատում նա: Մանավանդ որ Բաբելոնիան տվյալ փուլում իրենից այլևս լուրջ ուժ չէր ներկայացնում, հատկապես իր ավանդական դաշնակից Խաթթիի հետ հարաբերությունների սրման և հարևան Էլամի դեմ առճակատման պայմաններում:

Սալմանասարին փոխարինեց նրա որդին՝ Թուկուլթի–Նինուրտա I–ը (Ք. ա. 1243–1197 թթ.), որը իր գահակալման իսկ տարում ձեռնամուխ եղավ իր նախորդի նվաճումների ամրագրմանը, առաջին հերթին՝ հյուսիսում և զագրոսյան գոտում: Այս անգամ էլ առաջին հարվածը ստացան կուտիները, որոնք բնակվում էին Ուրումենու երկրում: Կուտիների հնազանդեցումից և նրանց առաջնորդներին Ասորեստան ուղարկելուց հետո արքան շարունակեց իր երթը՝ մնկը մյուսի հետևից բախվելով Տավրոսի գոտու քաղաքական միավորների հետ՝ Շարնիդա, Մեխրի և այլն, որից հետո ասորեստանյան զորքը մտավ Կադմուխի: Ըստ աղբյուրի՝ ողջ «Շուբարի երկիրը»՝ ընդհուպ մինչև Ալզի, հպատակվեց իրեն: Փորձելով խուսափել հարևանների ճակատագրից՝ Ալզիի արքա Էխլի–Թեշուբը իր ընտանիքի և մերձավորների հետ հեռացավ Նաիրի երկրի ապահովները: Թուկուլթի–Նինուրտան գրավեց և ավերեց նաև Ալզիի թվով 180 ամրացված բնակավայրեր:

Շուբարյան երկրներին հաջորդեց «Նաիրիի 40 երկրների» հնազանդեցումը, որոնք ընկած էին ընդհուպ մինչև «Վերին ծովը»:

Թերևս, վիրահիշյալ արշավանքների դրդապատճառը ոչ թե հյուսիսի լեռնային շրջանների նվաճումն էր, այլ պայմանավորված էր վերջիններիս հակաասորեստանյան գործողություններով: Համենայնդեպս, Կադմուխիի պարագայում հիշատակվում են նախկինում այտտեղի բնակչության կողմից ասորեստանյան տարածքի ասպատակությունները: Նվաճված շրջաններում ասորեստանյան կայազորների տեղադրման կամ այտտեղ վարչաքաղաքական որևէ միջոցառման մասին հիշատակությունը ստիպում է ենթադրել, որ սա ավելի շուտ կանխարգելիչ արշավանք էր, որի միջոցով Ասորեստանի արքան ձգտում էր որոշ ժամանակով հետ պահել լեռնականներին իրենց ասպատակություններից: Ամենուրեք հիշատակվում է գրավված տարածքների ավերումը և ռազմավարի առաքումը Ասորեստան: Միաժամանակ կարծես ավելի տրամաբանական է այն ենթադրությունը, որ շուբարյան երկրներում, այդ թվում նաև Սալմանասար I–ի կողմից նվաճված Միտաննիի որոշ շրջաններում պետք է ձևավոր-

ված լիներ հակաասորեստանյան հզոր դաշինք, որը, հնարավոր է, ուներ խնթական տերության աջակցությունը: Հիմքեր կան ենթադրելու, որ նույնիսկ Սալմանասարի արշավանքներից հետո էլ Միտաննիի մի մասում շարունակում էր գոյատևել խորրիական ինչ-որ քաղաքական միավոր: Ահա այս միացյալ ուժերի դեմ պիտի ուղղված լիներ Թուկուլթի-Նինուրտայի արշավանքը դեպի հյուսիս և հյուսիս-արևմուտք:

Այս արշավանքների հաջորդ փուլում ասորեստանցիները մերձնիփրատյան գոտում բախվեցին խնթական տերության շահերի հետ, որն արձանագրված է ինչպես Թուկուլթի-Նինուրտայի, այնպես էլ հատուկենտ խնթական և այլ աղբյուրներում: Ասորեստանյան տեքստը հիշատակում է Եփրատի արևմտյան ափից 28 800 խնթահպատակ բնակչության տեղահանման մասին: Սույն իրադարձությունը այլ աղբյուրից հայտնի է որպես Նիխրիայի ճակատամարտ, որի ընթացքում ասորեստանյան զորքը կարողացավ հասնել հաջողության, սակայն այն հետագա զարգացում չստացավ: Ավելին՝ այս իրադարձությունների շրջանում խնթական արքա Թուդխալիյա IV-ը ձեռնարկեց Ասորեստանի մեկուսացման քաղաքականությունը, որով արգելվում էր խնթերի սիրիական կախյալ երկրներին Ասորեստանի հետ որևէ հարաբերություն ունենալ:

Նաիրյան արշավանքից հետո Թուկուլթի-Նինուրտան ռազմական գործողությունները տեղափոխեց հարավ, որտեղ, ըստ աղբյուրի, Բաբելոնիայի արքա Կաշտիլիաշ IV-ը նախահարձակ էր եղել և գրավել Ասորեստանին պատկանող որոշ շրջաններ: Պատերազմը կարճատև էր, որի հենց սկզբում Բաբելոնիայի արքան ճակատամարտում գերվեց, և ասորեստանցիները գրավեցին Բաբելոն քաղաքը: Մեծ բանակությամբ բաբելոնցիներ գերեվարվեցին, և, ի թիվս ռազմավարի, նաև երկրի գլխավոր աստված Մարդուկի արձանը: Բաբելոնիան յոթ տարի ընկավ Ասորեստանի տիրապետության տակ և կառավարվում էր ասորեստանյան կառավարչի կողմից: Այս հաջողությունը արձանագրվեց Թուկուլթի-Նինուրտայի տիտղոսաշարում նոր հավելվածք՝ *«Կարդունիաշի (Բաբելոնիա) արքա, Շումերի և Աքքադի արքա, Սիպպարի և Բաբելոնի արքա, Դիլմունի և Մելուխխայի արքա»*: Թուկուլթի-Նինուրտայի կառավարման շրջանի վերջին կարևոր իրադարձությունը նոր մայրաքաղաքի՝ Կար-Թուկուլթի-Նինուրտայի կառուցումն էր:

Այս պահից ի վեր Թուկուլթի-Նինուրտայի կառավարման շրջանում նոր նվաճողական պատերազմներ այլևս վկայված չեն: Նախկինում նվաճված երկրներից ստացվող հարկերի մասին հիշատակությունների բացակայությունը կարող է վկայել դրանց նկատմամբ վերահսկողության առնվազն մասնակի կորուստ: Նրա կառավարման վերջերին արվեցին արքայի և նրա մերձավորների փոխհարաբերությունները. վերջիններիս աջակցում էր արքայազն Աշշուրնածիրպալը (Աշշուր-նածիր-ապլի): Արքայի կառավարումն ավարտվեց դավադրությամբ. նա ձերբակալվեց և շուտով սպանվեց: Արքայի սպանության և նրա դեմ ասորեստանյան վերնախավի կազմակերպած դավադրության գործում կարևոր դեր պետք է ունենար նաև քարձրագույն քրմությունը (մասնավորապես երկրի գլխավոր աստված Աշշուրի տաճարի), քանի որ նա Բաբելոնի նվաճումից և Մարդուկի արձանի գերեվարումից հետո Աշշուրում ներդրել էր Բաբելոնիայի գլխավոր աստված Մարդուկի պաշտամունքը:

Նոր մայրաքաղաքի անվանակոչումը իր անվամբ (Կար–Թուկուլթի–Նինուրտա) նույնպես կարող էր արքայի սպանության պատճառ դառնալ:

Թուկուլթի–Նինուրտա I–ի մահից հետո Ասորեստանը մոտ զորեց մի քանի տասնամյակ տևած ներքաղաքական խոր ճգնաժամի փուլ, որը ծանր հետևանքներ ունեցավ նրա համար հատկապես հյուսիսի ժողովուրդների և արևմուտքից արամեական ցեղերի՝ դեպի Միջագետք պարբերաբար ընթացող տեղաշարժերի հետևանքով: Ընդհուպ մինչև Ք. ա. 1114 թ., երբ գահ բարձրացավ նոանդոն Թիգլաթպալասար I–ը (Թուկուլթի–ապիլ–էշարրա), Ասորեստանում կառավարեցին ութ արքաներ, որոնցից միայն մեկը՝ Աշշուրդան I–ը, իշխեց երկար: Այս ժամանակաշրջանը բնորոշվում է ակտիվ արտաքին քաղաքականության գրեթե իսպառ բացակայությամբ, նախկինում նվաճված երկրների նկատմամբ գերիշխանության վերացմամբ: Պահպանված սակավաթիվ տեքստերը վկայում են համատարած քաղաքական և տնտեսական անկման օգտին: Այս շրջանի տեքստերում շատ են հիշատակությունները վերացած տարանցիկ առևտրի, պարբերաբար կրկնվող չորային տարիների ու հողի ցածր բերքատվության (Եփրատի և Տիգրիսի մակարդակի անկման հետևանքով) մասին:

Միայն առանձին դեպքերում Ասորեստանը ստիպված էր որոշակի ակտիվություն ցուցաբերել, որ ավելի շուտ պայմանավորված էր անհանգիստ հարևանների գործողություններով և ուղղված էր նրանց հարձակումների շրջաններում գտնվող սահմանների պաշտպանունակության բարձրացմանը: Այս առումով որոշակիորեն առանձնանում են Աշշուրդան I–ը, որն արշավեց հարավ–արևելք՝ Էլամի նկրտումներին վերջ դնելու համար, ինչպես նաև Աշշուրոեշախիշին (Աշշուր–ոեշա–իշի), ով կարողացավ ժամանակավորապես դուրս մղել Ասորեստանի տարածքում հաստատված արամեական ախլամու ցեղին և ամրություններ կառուցել Մոսուլի շրջանում: Իսկ ընդհանուր առմամբ՝ այս փուլում Ասորեստանն ապրում էր իր պատմության ամենածանր ժամանակաշրջաններից մեկը՝ պարփակվելով իր միջուկում:

3. ԹԻԳԼԱԹՊԱԼԱՍԱՐ I–Ը ԵՎ ՆՐԱ ՀԱՋՈՐԴՆԵՐԸ

Թիգլաթպալասար I–ի երկարատև կառավարումը Ասորեստանում (Ք. ա. 1114–1077 թթ.) նշանավորվեց պետության արտաքին քաղաքականության ակտիվացմամբ և տարածքային նվաճումներով: Այնուամենայնիվ, ինչպես գույց տվեցին թե՛ նրա օրոք և թե՛ հետագայում տեղ գտած իրադարձությունները, Ասորեստանը, ինչպես և ամբողջ Առաջավոր Ասիան դեռևս շարունակում էին իրենց վրա զգալ ճգնաժամի ծանր հետևանքները:

Թիգլաթպալասարի կառավարման շրջանում Ասորեստանի առջև կանգնած էր մի հրատապ խնդիր, այն է՝ վերջ դնել դեպի երկիր հյուսիսային ժողովուրդների, ինչպես նաև արևմուտքից արամեական ցեղերի՝ տասնամյակներ շարունակվող շարժումներին: Վերոհիշյալ միգրացիոն ալիքների կրողներից եկող վտանգը իրոք լուրջ

էր, քանի որ նրանք ոչ միայն սպառնում էին առանց այդ էլ ճգնաժամի ընթացքում տնտեսապես խիստ տուժած երկրագործական շրջաններում զգալի քանակությամբ նոր բնակչության հավելումով, այնպես էլ շրջափակել էին երկրի համար կենսական նշանակություն ունեցող՝ դեպի արտաքին աշխարհ տանող առևտրական ուղիները: Ասորեստանը զրկվել էր հյուսիսում գտնվող մետաղներով հարուստ շրջանների (Տավրոսի գոտի) հետ կապից: Արքայի հոր օրոք երկրի սահմաններին սկսված ամրությունների կառուցումը ի վիճակի չէր կանգնեցնելու նկվորներին, քանի որ սահմանամերձ շրջանների բնակչության զգալի մասը արդեն հեռացել էր այնտեղից, ընդ որում՝ նաև դեպի հյուսիս՝ Ասորեստանից դուրս:

Թիգլաթպալասարի կառավարման հենց առաջին տարում տեղի ունեցած իրադարձությունից սկսվեց նրա երկարատև պատերազմների շարքը: Ըստ աղբյուրների՝ Ք. ա. 1115 թ. 20 հազ. մուշկներ, որոնք դրանից 50 տարի առաջ հաստատվել էին Ալզիում և Պուրուլումզիում (հայկ. Աղձնիք), հինգ ցեղապետերի առաջնորդությամբ շարժվեցին դեպի Միջագետք և հաստատվեցին Կադմուխիում (Քաշիյարի լեռների շրջան = ժաման. Ջուդի դաղ): Մուշկների առաջխաղացման պահին Կադմուխին, որը նախկինում գտնվում էր Ասորեստանից կախյալ վիճակում, արդեն հասցրել էր հարաբերությունները խզել նրա հետ և դադարեցրել էր հարկի առաքումը: Ասորեստանցիների առաջին հարվածը կրեցին մուշկները: Նրանցից 6000-ը պարտությունից հետո ընդունեցին Ասորեստանի գերիշխանությունը և հաստատվեցին Կադմուխիում: Արքան այնուհետև անցավ բուն Կադմուխիի բնակչությանը, որին օգնության էր եկել հարևան Բաբխիի խորրի արքա Կիլի-Թեշուբը՝ Կալի-Թեշուբի որդին: Հաղթելով վերջինիս՝ արքան հաջողության հասավ նաև հարևան Ուրրատինաշ քաղաքի կառավարիչ Շադի-Թեշուբի հետ ճակատամարտում:

Դատելով աղբյուրների տեղեկություններից՝ Թիգլաթպալասարի կառավարման պահին Ասորեստանից հյուսիս արդեն ձևավորվել էր լեռնային երկրների մի յուրօրինակ դաշինք: Ասորեստանյան զորքերի գործողությունների ընթացքում հարևան երկրները առանց միասնաբար էին հանդես գալիս: Ավարտելով Կադմուխիի և Բաբխիի դեմ ռազմական գործողությունները՝ արքան իր հարվածն ուղղեց «Նաիրի երկրների» դեմ, որը և նրա գլխավոր ընդդիմադիր ուժն էր հյուսիսում:

Ասորեստանյան զորքը, հաղթահարելով դժվարամատչելի լեռնային անցումները, ի վերջո հասավ Ալզի և Պուրուլումզի (դրանք աղբյուրում նշվում են որպես «Սուրարի երկրներ») և հնազանդեցրեց: Այստեղ նա մեկ անգամ ևս բախվեց Ալզիի մուշկների՝ այս անգամ 12 000 զորքի, ինչպես նաև «խեթական երկրի կասկների և ուրումուների» 4000 զորքի հետ: Թիգլաթպալասարի արշավանքն, ըստ արքայի հայտարարության, ավարտվեց «սուրարյան երկրների» ևս ճնշմամբ, և վերջիններս հարկատու դարձան:

Իր հյուսիսային արշավանքը ասորեստանյան արքան ավարտեց «Վերին ծովի ափին»՝ այդ ընթացքում երկու անգամ պարտության մատնելով «Նաիրյան» սկզբում 23, այնուհետև 60 երկրներից բաղկացած միություններին: Ըստ տեքստերի՝ Թիգլաթպալասարը նաիրյան երկրների դեմ երեք արշավանք էր ձեռնարկել:

Ոչ պակաս ծանր էր իրավիճակը արևմտյան և հյուսիսարևմտյան ճակատում, որտեղ

շարժունակ արամեական ազգաձև կոչվող ցեղերը կիսաշրջանի մեջ էին վերցրել Ասորեստանը: Ախլամուների դեմ Թիգլաթպալասարը արշավանքների մի ողջ շարք ձեռնարկեց. մի տեքստում ասվում է, որ նա տարեկան երկու անգամ գնում էր Եփրատը արամեացիներին հետապնդելու համար: Իսկ ընդհանուր առմամբ՝ նա 28 անգամ անցել էր Եփրատը: Ասորեստանյան զորքի՝ ախլամուների դեմ մղած ճակատամարտերի աշխարհագրությունը (միջին Եփրատի Սոխու մարզ, Ամուրրուի՝ Տադմար, Բաբելոնիայի՝ Ռապիքու քաղաքներ) հասկանալի է դարձնում ասորեստանյան արքայի մտահոգությունը: Որքան էլ որ աղբյուրները հիշատակում են ասորեստանցիների հաջողությունները, այնուամենայնիվ, հազիվ թե միմյանցից այդքան հեռու գտնվող շրջաններով գրված ախլամուների դեմ կարելի էր վճռական հարթանակ տանել: Ախլամուները կարող էին հարվածել ցանկացած պահի, և իրականում այդպես էլ կար:

Ախլամուների դեմ մղած ռազմական գործողությունների ենթատեքստում հիշատակվում է արշավանքը դեպի Բաբելոնիա: Պարտության մատնելով Բաբելոնիայի արքա Մարդուկ-նադին-ախխեին՝ Թիգլաթպալասարը նվաճեց երկրի մի շարք կարևոր քաղաքներ, այդ թվում՝ Սիպպարը, Դուր-Կուրիգալզուն, Բաբելոնը:

Թիգլաթպալասարի արևմտյան արշավանքների համատեքստում նշանակալից էին սիրիական տարածաշրջանում, թեկուզև ժամանակավոր, ձեռք բերված հաջողությունները: Ասորեստանյան զորքը հասավ մինչև Միջերկրական ծով՝ գրավելով Լիբանանյան լեռների շրջակայքում ընկած Ամուրրու երկիրը (Փյունիկիա), այդ թվում՝ ծովափնյա քաղաք-պետությունները՝ Բիբլոսը, Սիդոնը և Արվադը: Հատկանշական է, որ արքան անձամբ էր ղեկավարում արշավանքը և նավերով հասավ կղզու վրա գտնվող Արվադ քաղաքը: Ամուրրուից վերադառնալիս նրան հնազանդություն հայտնեց «հսաթթի երկրի» (= լուվիական կարգամիս) արքա Ինի-Թեշուբը:

Սիրիայում կատարված նվաճումները և այս տարածաշրջանի երկրների նկատմամբ ստացած գերիշխանությունը չէին միայն ասորեստանյան արքայի նպատակը: Նրա մի ձեռնարկումը թույլ է տալիս ենթադրել, որ Թիգլաթպալասարը ծրագրում էր Ասորեստանի կայուն ներկայությունը ապահովել օգտակար հանածոներով հարուստ և առևտրական ճանապարհների վրա գտնվող այս երկրներում: Նա կայազորներ տեղադրեց Կարգամիսից քիչ հարավ՝ Եփրատի երկու ափերին գտնվող Պիտրու (քաղաքը վերանվանվեց Անա-Աշշուր-ուսուր-ածբատ) և Մուսկինու քաղաքներում, որը թույլ կտար վերահսկել Եփրատի այս կարևոր գետանցումը և կապ ապահովել սիրիական երկրների հետ:

Թիգլաթպալասարի կառավարման վերջին շրջանում Ասորեստանում՝ հատկապես մայրաքաղաքում, իրականացվեցին լայն շինարարական աշխատանքներ, մասնավորապես դրա ամրացման ուղղությամբ՝ կապված, թերևս, ախլամու-արամեացիների պարբերական հարձակումների հետ: Ասորեստանի արևմտյան սահմանամերձ շրջանները ողողած արամեական ցեղերը իրենցից լուրջ սպառնալիք էին ներկայացնում, հատկապես տևական երաշտի և որպես դրա հետևանք՝ սովի պատճառով: Ասորեստանյան ժամանակագրության համաձայն՝ Ք. ա. 1083 թ. Ասորեստանում ուժեղ երաշտ էր, որի պատճառով արամեացիները զանգվածաբար ներ-

պալատը և Աշշուրդան I–ի կողմից փորված, տակայն անխնամ վիճակից շարքից դուրս եկած ջրանցքը:

Աշշորբելկալան վերջինն էր Ք. ա. XI–X դդ. ասորեստանյան արքաներից, որի կառավարումը կարելի է որոշակիորեն համարել հաջող: Նրանից հետո աղբյուրներում գրեթե դադարում են հիշատակվել արտաքին քաղաքական ձեռնարկումները: Մի բան, որ անհերքելիորեն վկայում է Ասորեստանի վրա արամեական ցեղերի ճնշման ուժեղացման օգտին: Իսկ այդ ընթացքում արամեական շարժուն ցեղերը հասցրեցին հաստատվել բուն Ասորեստանին հարող տարածքներում, թեև երբեմն ամբարտավանական նպատակներով ասպատակում էին երկրի տարբեր շրջանները:

Ք. ա. X դ. կեսերից Ասորեստանը աստիճանաբար սկսում է վերականգնվել ավելի քան մեկ դար տևած անկման փուլից: Սկզբում տեղական բնույթի, այնուհետև ավելի ընդարձակ տարածք ընդգրկող արշավանքները վկայում են այն մասին, որ Ասորեստանը քայլ առ քայլ սկսում էր ակտիվություն դրսևորել և լուրջ նկրտումներ ցուցաբերել՝ կրկին վերածվելու ռազմաքաղաքական հզոր ուժի:

Այս ժամանակաշրջանում հիմնավորապես փոփոխվել էր Առաջավոր Ասիայի քաղաքական քարտեզը, հատկապես Ասորեստանին անմիջականորեն հարևան երկրների առումով: Արևմուտքում և հյուսիս–արևմուտքում ձևավորվել էին նախկին հզոր հետքային տերության ժառանգորդ տասնյակ համեմատաբար փոքր պետականություններ, այդ թվում՝ արամեական բազմաթիվ մանր իշխանություններ: Կասպիտական Բաբելոնիայի անկումից հետո Միջագետքի հարավում հաստատված քաղդեական բազմաթիվ ցեղերը դեռևս չէին հասցրել միավորվել և իրենցից ներկայացնում էին մանր ցեղապետությունների համատարած զանգված: Թերևս միայն հյուսիսի լեռներում էր շարունակվում նախկին իրավիճակը, որի հետ Ասորեստանը ստիպված էր մշտապես հաշվի նստել՝ իր հյուսիսային սահմանների անվտանգության ապահովման կարիքներից ելնելով: Ընդհանուր առմամբ՝ չկար որևէ հզոր հակառակորդ, որն ի վիճակի լիներ լուրջ սպառնալիք ներկայացնելու Ասորեստանի համար: Այսպիսի պայմաններում Ասորեստանը աստիճանաբար անցավ ակտիվ արտաքին քաղաքականության՝ հիմնականում արևմտյան և հյուսիսային ուղղություններով:

Առաջին նշանակալից հաջողությունները գրանցվեցին Աշշուրդան (Աշշուր–դան) II–ի օրոք (Ք. ա. 934–912 թթ.): Ասորեստանը սկսում է կրկին որոշակի ակտիվություն ցուցաբերել և վերականգնել նախկին ազդեցության շրջանակները: Ասորեստանյան զորքերը սկզբում շարժվեցին արևմուտք՝ ընդդեմ արամեական Յախան (հետագայի տեքստերում՝ հիմնականում Բիթ–Ադուսի) ցեղապետության, որը գրաված էր նախկին Միտաննիի արևմտյան շրջանները՝ Եփրատից արևելք: Արամեական բնակավայրերն ավերվեցին, թալանվեցին, իսկ գերեվարվածները վերաբնակեցվեցին Ասորեստանում: Այնուհետև արքան շարժվեց դեպի Կադմուխի, որի ընթացքում գերեվարվեց և Աշշուր քաղաքում մահապատժի ենթարկվեց նրա արքա Կունդաշխալեն: Աշշուրդանը արշավանքներ ձեռնարկեց նաև Տավրոսյան գոտի, որտեղ նրա հարձակման թիրախ դարձան Մուծրին, Խարրուրին և այլ շրջաններ: Արքայի հրամանով Ասորեստան վերադարձվեցին նախկինում նրաշտի և սոլի պատճառով

երկիրը լքած բնակիչները: Նրանք տեղավորվեցին բնակության համար պիտանի բնակավայրերում: Երկրի տարբեր շրջաններում կառուցվեցին հացահատիկի շտեմարաններ, որպեսզի բնակչությունը կարիքի դեպքում ապահովված լինի:

4. ՆՈՐ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՍԱԼՄԱՆԱՍԱՐ III

Ք. ա. X դ. կեսերից աստիճանաբար իր նախկին հզորությունը վերականգնելու ճանապարհին գտնվող Ասորեստանի արտաքին քաղաքական ակտիվությունը և առաջխաղացումը արևմտյան և հյուսիսային ուղղություններով շարունակվեց է՛լ ավելի մեծ չափերով Ադադնիրարի II–ի (Ք. ա. 911–891 թթ.) օրոք: Առաջին հարվածը ստացան Կումանին (Մուծածիր) և Խաբխին: Հետագա արշավանքներն ուղղված էին դեպի Կադմուխի, Լուլլումու, ընդհուպ մինչև Ուրուատրի. այս համատեքստում հիշատակվում է նաև Կարդունիաշի (Բաբելոնիա) արքայի նկատմամբ տարած հաղթանակը, որի հետևանքով Ասորեստանին անցան վերջինիս որոշ շրջաններ՝ Լախիրուն, Ուզարսալուն, Դևրը, Առապիան: Ասորեստանցիները հարվածեցին նաև Ալզիին, ինչպես նաև Խանիգալբատին (նախկին Միտաննիի մի մասը): Թերևս այս վերջին պատագայում ասորեստանցիները լուրջ դիմադրության հանդիպեցին այստեղ բնակվող արամեական տեմաննի ցեղի կողմից, քանի որ աղբյուրները նշում են նրանց դեմ ուղղված վեց արշավանքներ: Ի վերջո, արքային հաջողվեց հասնել իր նպատակին. տեմաննիի արքա Նուր–Ադադը գերեվարվեց Ասորեստան: Ըստ տնքատի՝ Ադադնիրարին իր գերիշխանությունը հաստատեց ողջ Խանիգալբատի վրա՝ ընդհուպ մինչև Եփրատ: Այս նույն շրջանում կան հիշատակություններ նաև հյուսիսային ուղղությամբ ձեռնարկված արշավանքների վերաբերյալ:

Միևնույն քաղաքականությունը շարունակվեց Թուկուլթի–Նինուրտա II–ի (Ք. ա. 890–884 թթ.) օրոք: Նախորի երկրում հնազանդեցվեց արամեական Բիթ–Զամանիի արքա Ամմի–Բաալը, որից հետո նոր արշավանք ձեռնարկվեց Խաբրուրիի ուղղությամբ: Այստեղ արքան հիշատակում է իր հաղթանակը արամեացիների և լուլլումուների նկատմամբ: Նրա հաջորդ արշավանքի նպատակակետը Եփրատի հոսանքով դեպի հարավ ընկած շրջաններն էին: Դրա արդյունքում, գրեթե առանց դիմադրության, նշված շրջանների բնակչությունը կամավոր ընդունեց Ասորեստանի գերիշխանությունը: Այսպիսով՝ իր կարճատև կառավարման ընթացքում արքան կարողացավ զգալիորեն ընդարձակել Ասորեստանի ազդեցության գոտիները հյուսիսում, հարավում և արևմուտքում՝ հիմք ստեղծելով իր երկու հաջորդների նվաճումների համար: Հատկապես կարևոր ձեռքբերում էր Խանիգալբատի հնազանդեցումը, որի շնորհիվ ճանապարհ էր բացվում դեպի անդրնեհրատյան Սիրիա:

Թուկուլթի–Նինուրտա II–ի որդի՝ Աշշուրնածիրպալ (Աշշուր–նածիր–ապլի) II–ի (Ք. ա. 883–859 թթ.) արտաքին քաղաքականությունը գերազանցապես ուղղված էր դեպի հյուսիս և արևմուտք ընկած շրջանները: Առաջին հարվածն ուղղվեց դե-

պի հյուսիսի լեռները, որտեղ պարտության մատնվեց Տումմն երկիրը: Խաբուրիի, Սիմեսիի, Ուլմանիայի և այլոց բնակչությունը իրենց հարևանի ճակատագրից խուսափելու նպատակով կամովին հարկ առաքեց Ասորեստանի արքային: Հաջորդ թիրախը Խաբխիի կազմում գտնվող բազմաթիվ մանր իշխանություններն էին՝ Խատարու, Նիչտուն, Տնլա, Խալուա և այլն:

Վերադարձից քիչ անց արքան արշավեց Կադմուխի, որտեղ նվաճեց մի շարք բնակավայրեր: Այս անգամ կադմուխցիները և այնտեղ դեռևս Ք. ա. XII դ. վերջերին հաստատված մուշկերը ստիպված էին հարկ վճարել: Կադմուխիից արքան շարժվեց դեպի Խաբուրի հոսանքների շրջան՝ հնազանդեցնելու արամեական Բիթ–Խալուպե իշխանությունը, որտեղ հաշվենիարդար տեսնելով ասորեստանյան դրածոյի հետ՝ իշխանության էր եկել Բիթ–Ադինիից ոմն Ախիյաբաբան: Վերջինս պարտվեց և գերեվարվեց Ասորեստան, միաժամանակ այստեղից մեծ ռազմավար վերցվեց: Այս հաջողությանը հաջորդեց Խաբուրի շրջանի և ավելի արևմուտք ընկած արամեական իշխանությունների նվաճումը: Դրանով ճանապարհ բացվեց դեպի Եփրատ, որից արևմուտք գտնվում էին տնտեսական մեծ ներուժակություն ունեցող մեծաքանակ լուվիական ու արամեական պետությունները: Աշշուրնածիրպալի արտաքին քաղաքականության մեջ այս պահից արևմուտքը գերիշխող դիրք է ստանում:

Եթե Հայկական լեռնաշխարհի երկրները Ասորեստանի համար կարևոր էին վերջինիս տնտեսական նվազագույն կարիքների, ինչպես նաև անվտանգության ապահովման տեսանկյունից, ապա անդրեփրատյան երկու տարածաշրջանների (Հյուսիսային Սիրիա և Հարավարևմտյան Փոքր Ասիա) նկատմամբ գերիշխանության հաստատումը թույլ կտար վերահսկել Առաջավոր Ասիայի բոլոր հիմնական առևտրական ուղիների գերակշիռ մասը և անսպառ ռեսուրսները, որն էլ, վերջին հաշվով, տանում էր «համաշխարհային տիրապետության»: Հենց Աշշուրնածիրպալով սկսվեց Ասորեստանի վերածումը այդպիսի տերության, որով այն բնորոշվում էր ընդհուպ մինչև իր անկման շրջանը:

Ք. ա. 866 թ. սկսած՝ արքան մի շարք արշավանքներ ձեռնարկեց արևմտյան ուղղությամբ, գրավեց արամեական Լաքու, Խինդանու, Սուխու իշխանությունները, ինչպես նաև Բիթ–Ադինին, որն անմիջականորեն հարում էր Եփրատին՝ լուվիական Կարգամիսի շրջակայքում, որտեղ գտնվում էր Եփրատի գլխավոր գետանցումներից մեկը: Անհոհնտև անցնելով Եփրատը՝ ասորեստանյան զորքը առանց դիմադրության հասավ Միջերկրական ծով՝ ճանապարհին ստանալով բոլոր պետությունների, այդ թվում՝ Կարգամիսի՝ կամավոր հնազանդության երաշխիքները՝ արժեքավոր նվերների տեսքով: Որքան էլ որ արքայի արձանագրություններում արևմտյան արշավանքների հաջողությունները չափազանցված են, այնուամենայնիվ առաջընթացը ակնառու է: Իհարկե, այս աննախադեպ ընդարձակ նվաճումները նշանակալից էին, սակայն կարիք ունեին հետագա ամրապնդման, որը դարձավ նրա հաջորդի, ինչպես նաև Ք. ա. VIII դ. ասորեստանյան արքաների արտաքին քաղաքականության կարևոր միջոցառումներից մեկը:

Սալմանասար III–ի (Ք. ա. 858–824 թթ.) կառավարման ողջ ընթացքում Ասորես-

տանը ձգտում էր բոլոր ուղղություններով կազմակերպված անդադար արշավանքների միջոցով ընդարձակել իր անմիջական տիրապետության և քաղաքական ազդեցության ոլորտը:

Նախկինի պես Ասորեստանի ծավալման ուղղությունները նույնն էին: Սալմանասարը շարունակեց հոր կողմից Հյուսիսային Սիրիայի երկրների հնազանդեցման քաղաքականությունը: Ակնհայտորեն, Աշշուրնածիրպալի վերոհիշյալ արշավանքի արդյունքները անցողիկ էին: Ավելին՝ Ք. ա. 858 թ.՝ Սալմանասարի առաջին արշավանքի պահին, այստեղի որևէ պետություն չէր ընդունում Ասորեստանի գերիշխանությունը, ընդ որում՝ սկսել էին ձևավորվել հակաասորեստանյան միություններ: Առաջինը հյուսիսսիրիական միությունն էր, որում ընդգրկված էին Կարգամիսը, Սամալը, Ունքին (նաև՝ Պատտին), Բիթ–Ադինին, Գուրգումը (Մարաշի շրջանում), նաև Կիլիկիայի երկու քաղաքական միավորները՝ Կուեն և Խիլակկուն: Երկրորդը հարավսիրիականն էր՝ Դամասկոսի արամեական պետության գլխավորությամբ, որին մասնակցում էին 12 իշխանություններ:

Հատկապես ուժեղ էր Բիթ–Ադինիի դիմադրությունը, որից հետո Սալմանասարը մեկը մյուսի հետևից նվաճեց Սիրիայի հյուսիսը՝ հասնելով Միջերկրականի ծովափ: Արքան փորձեց զարգացնել իր հաջողությունը հարավային ուղղությամբ, սակայն Կարկարի ճակատամարտում պարտություն կրեց հարավսիրիական միությունից: Միայն մի քանի տարի անց Սալմանասարը հաջողության հասավ հարավսիրիական միության նկատմամբ, որը թույլ տվեց Ասորեստանի քաղաքական ազդեցության ոլորտը ներառել նույնիսկ ծովափնյա փյունիկյան Բիբլոս, Սիդոն և Տյուրոս քաղաք–պետությունները: Բիթ–Ադինիի նվաճումը հատկապես կարևորվում էր այն առումով, որ վերջինիս տարածքը վերածվեց հզոր հենակետի՝ անդրեփրատյան տարածքների նկատմամբ կայուն վերահսկողություն ապահովելով: Այստեղի մի շարք քաղաքներ վերանվանվեցին, դրանց մի մասում բնակեցվեցին ասորեստանցիներ:

Սիրիական ուղղությամբ մղած պատերազմների հետ միաժամանակ Սալմանասարը ակտիվություն էր դրսևորում նաև հյուսիսում: Նույն՝ Ք. ա. 858–856 թթ. նա արշավանքներ ձեռնարկեց դեպի Վանա լճի ավազան, որտեղ, ըստ աղբյուրների, զգալի հաջողությունների հասավ Վանի թագավորության արքա Արամուի նկատմամբ:

Սալմանասարը առաջինն էր ասորեստանյան արքաներից, ով լրջորեն ձեռնամուխ եղավ Փոքր Ասիայի լուվիական պետությունների նվաճմանը: Ք. ա. 839 թ. ասորեստանյան զորքը առաջին անգամ մուտք գործեց Փոքր Ասիա Ամանոսի լեռների կողմից՝ նվաճելով լուվիական Կուեի մի շարք քաղաքներ՝ Կիցցուվատնան, Աբարնանուն, Լուսանդան (խեթ. Լավացանտիյա): Իսկ Ք. ա. 837–836 թթ. Սալմանասարը ավելի խորացավ այս ուղղությամբ՝ արշավելով դեպի Կիլիկյան Տավրոսից հյուսիս ընկած լուվիական Թաբալ:

Հետագա տարիներին ասորեստանյան զորքերի արշավանքները պարբերաբար կրկնվում էին՝ ամրապնդելով նախորդ շրջանում կատարված նվաճումները: Չնայած այն հանգամանքին, որ արշավանքների ընթացքում մեծ քանակությամբ գերեվարված բնակչություն և նյութական մեծ բարիքներ էին մուտք գործում Ասորեստան,

սակայն դրանք միաժամանակ խիստ բացասաբար ազդեցին երկրի տնտեսական ներուժի վրա: Մարդկային ուժի զգալի կորուստները և ռազմական ծախսերը չէին կարող աննկատ անցնել, ինչն իրեն զգացնել տվեց Սալմանասարի հաջորդների օրոք: Արդեն Շամշի-Ադադ V-ի կառավարման շրջանում Ասորեստանը բախվեց ներքին և արտաքին լուրջ խնդիրների հետ՝ կորցնելով նախորդ փուլում կատարած իր նվաճումների մեծ մասը: Ասորեստանի համար Սալմանասարի արտաքին քաղաքականության հիմնական բացասական հետևանքներից մեկն էր նաև Սիրիայում, Հայկական լեռնաշխարհում և Փոքր Ասիայում հակաասորեստանյան տրամադրությունների խորացումը, որը հանգեցրեց ռազմական միությունների ստեղծմանը և դրանց հետագա ամրապնդմանը: Շուրջ 80 տարի՝ ընդհուպ մինչև Թիգլաթպալասար III-ի կառավարման սկիզբը, Ասորեստանը զգալիորեն զիջել էր իր դիրքերը առաջավորասիական տարածաշրջանում՝ հայտնվելով մի իրավիճակում, որն ընդունված է անվանել «ճգնաժամային»:

Արդեն Սալմանասարի կառավարման վերջին շրջանում հոր դեմ ապստամբեց որդին՝ Աշշուրդանինապլին, որին աջակցում էին նույնիսկ Նինվեն և Աշշուր քաղաքները (Ք. ա. 827 թ.): Ապստամբությունը տևեց մինչև Սալմանասարի կառավարման վերջը: Միայն հոր մահից հետո Շամշի-Ադադը կարողացավ ճնշել այն, սակայն Ասորեստանը արդեն ստիպված էր դիմագրավել շատ ավելի լուրջ հակառակորդների ճնշմանը: Արքայի առաջին իսկ արշավանքն ուղղված էր դեպի հյուսիս, որտեղ Ասորեստանի սահմանների անվտանգությանը սպառնում էր Իշպուինիի օրոք հզորացող Վանի թագավորությունը:

Ք. ա. 823 թ. Շամշի-Ադադը անձամբ գլխավորեց արշավանքը դեպի Վանի թագավորություն: Ռազմական գործողությունները հիմնականում ծավալվեցին Վանի թագավորության հարավային, հարավարևմտյան սահմանամերձ գոտում (Էնզա՝ Տիգրիսի ակունքների շրջան և Ուրմիա լճից հարավ): Ամենայն հավանականությամբ, հաջողությունները մեծ չէին, քանի որ հաջորդ տարում կազմակերպվեց նոր արշավանք՝ այս անգամ գորավար Մուտարրիս-Աշշուրի գլխավորությամբ: Վերջինիս երթուղին սահմանափակ տարածք էր ընդգրկում: Ըստ տեքստի՝ ասորեստանյան զորքը գրավել էր «Մայր մտնող արևի վերին ծովի» (= Ուրմիա լիճը) մոտ գտնվող 11 «ուժեղ քաղաքներ», 300 այլ բաղաքներ և Իշպուինիին պատկանող 200 մանր քաղաքներ: Ասորեստանցիները տարածքային զավթումներ չիրականացրին, այլ ընդամենը «Նաիրիի արքաներից» ստացան որոշ քանակությամբ ձիեր: Թերևս մերձուրմյան տարածաշրջանը Ասորեստանի համար ինչ-որ հետաքրքրություն էր ներկայացնում, քանի որ հաջորդ տարի Շամշի-Ադադը կրկին, այս անգամ անձամբ արշավեց նույն վայրեր: Արքան հիշատակում է իր հակառակորդներին, որոնց թվում էին մանացիները, պարսուացիները: Համառ մարտերից հետո ասորեստանյան զորքը հասավ հաջողության, ավերեց 500 բնակավայրեր և շարժվեց դեպի Ուրմիա լճի արևմտյան ափին գտնվող Գիզիլբունդա: Գիզիլբունդայից հետո ասորեստանցիները բախվեցին մարերի հետ, որի ավարտին ստացան մեծ քանակությամբ տեղական ցեղապետերի հարկը:

Շամշի-Ադադը իր կառավարման չորրորդ տարում արշավեց հարավ՝ Բաբելոնիա, որտեղ նրա դեմ հանդես եկավ քաղդեական ցեղերի, Էլամի և այլոց միացյալ զորքը՝ Մարդուկ-բալաատու-իքբիի գլխավորությամբ: Հնարավոր է, որ Բաբելոնիան մասնակցել էր Սալմանասարի կառավարման վերջին շրջանում Ասորեստանում ակսված ապստամբությանը կամ ուղղակի օգտվել էր հարմար առիթից: Մանավանդ որ Սալմանասարի օրոք, ըստ բաբելոնյան ժամանակագրության, նրա և Բաբելոնիայի արքա Նաբու-ապլա-իդդինայի միջև հաստատվել էին դաշնակցային հարաբերություններ: Սալմանասարը օգնել էր վերջինիս որդի Մարդուկ-զաքիր-շումիին նրա ապստամբած եղբոր դեմ պատերազմում:

Դեպի Բաբելոնիա արշավանքը Շամշի-Ադադի վերջին արտաքին քաղաքական ձեռնարկումն էր: Արևմուտքում, փաստորեն, Սալմանասարի բազմաթիվ արշավանքների հետևանքով Ասորեստանի համար ստեղծված նպաստավոր իրավիճակը Շամշի-Ադադի օրոք փոխվել էր: Ապստամբել էին Արամը (Դամասկոս), Պաղեստինի իշխանությունները և այլ երկրներ: Նրա մահից հետո չորս տարի՝ մինչև Ք. ա. 805 թ., մանկահասակ որդու փոխարեն կառավարեց մայրը՝ թագուհի Շամմուրամատը (Շամիրամ), ընդհուպ մինչև Ադադնիրարի III-ի հասունանալը:

Իր կառավարման հենց առաջին տարում Ադադնիրարին արշավեց Արամի դեմ և պարտության մատնեց՝ վերցնելով խոշոր ռազմավար (100 տաղանդ ոսկի և 100 տաղանդ արծաթ):

Ադադնիրարին Նիմրուդից հայտնաբերված արձանագրության մեջ նշում է մեծ քանակությամբ երկրների նվաճման և հարկատու դարձնելու մասին՝ Իրանական բարձրավանդակից մինչև Միջերկրականի ծովափ, նաև ողջ Նաիրին, սակայն դեպի վերոհիշյալ երկրներ ձեռնարկված արշավանքների մասին տեքստերում որևէ հիշատակություն չկա: Բացի Արամից, որը նվաճվել էր արքայի առաջին տարվա արշավանքի ընթացքում և Բաբելոնիայից ու քաղդեական ցեղերից, որոնք չէին նվաճվել, այլ կամավոր ընդունել էին Ասորեստանի գերիշխանությունը, այլևս ոչինչ հայտնի չէ նրա արշավանքների վերաբերյալ: Ամեն դեպքում դժվար է պատկերացնել Ադադնիրարիի այդպիսի խոշոր հաջողությունները, մանավանդ Նաիրիի հնազանդեցումը Վանի թագավորության հզոր արքաներ Մենուայի և Արգիշտի I-ի ակտիվ արտաքին քաղաքականության օրոք:

Ադադնիրարիին փոխարինեց նրա որդին՝ Աշշուրնիրարի (Աշշուր-նիրարի) V-ը (Ք. ա. 754-745 թթ.): Նրանից մեզ է հասել հյուսիսսիրիական արամեական Արպադ պետության արքա Մատիիլուի հետ կնքված պայմանագիրը, որը հաջորդել էր ասորեստանյան արշավանքին: Աշշուրնիրարիի կառավարումը համընկավ Վանի թագավորության արքա Սարդուրի II-ի գործունեության վաղ փուլի հետ, երբ վերջինս ակնհայտորեն ձգտում էր ներթափանցել սիրիական տարածաշրջան և հասել էր լուրջ հաջողությունների:

Աշշուրնիրարիով ավարտվում է Ասորեստանում տասնամյակներ տևած քաղաքական ճգնաժամը: Արդեն հաջորդ արքա Թիգլաթպալասար III-ի օրոք Ասորեստանը կրկին բռնեց վերելքի ուղին:

ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԸ Ք. Ա. VIII–VI ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ԹԻԳԼԱԹ-ՊԱԼԱՍԱՐ III

Վանի թագավորության դեմ Ք. ա. 754 թ. տեղ գտած պատերազմում Ասորեստանը պարտվեց: Վանի թագավորությունն այսուհետև գործում էր անկաշկանդ, որի վկայությունն է Սարդուրի II–ի՝ դեպի Բաբելոնիա իրագործված հեռավոր արշավանքը: Դրան նպաստում էր Ասորեստանի պասիվ դիրքը, որը շարունակվեց ընդհուպ մինչև Թիգլաթպալասար III–ը (Ք. ա. 744–727 թթ.): Վերջինս գահ բարձրացավ, հավանաբար, բանակի գլխավոր հրամանատար Շամշիիլուի կազմակերպած ապստամբության հետևանքով:

Գալով իշխանության՝ Թիգլաթպալասարը կատարեց մի շարք արմատական քայլեր՝ արքայական իշխանության ամրապնդման և հեղինակության բարձրացման համար: Առաջին հերթին արքունիքից հեռացվեցին նախորդ արքաների օրոք մեծ ազդեցություն ունեցող անձինք, այդ թվում՝ Շամշիիլուն: Սահմանափակվեց նահանգապետերի իրավասությունների շրջանակը: Նախկին փոխարքայությունների տարածքները կրճատվելով վերակազմավորվեցին նահանգների, այժմ արդեն սկսեցին նահանգապետ նշանակել բացառապես ներքինիների:

Թիգլաթպալասարի օրոք փոխվեց նվաճված տարածքների հանդեպ տարվող քաղաքականությունը: Նախկինում ասորեստանյան ռազմական մեքենան միտված էր թալանելու և ավերելու հակառակորդի երկիրը, և արշավանքները չէին հանգեցնում տարածքային նվաճումների: Այժմ Ասորեստանը սկսեց իրականացնել ծավալման քաղաքականություն՝ ձեռնամուխ լինելով նորանվաճ տարածքների յուրացմանը: Վերջիններս կցվում էին Ասորեստանին, միայն սակավ դեպքերում՝ նրա հետ կապվում կախյալ պարտավորություններով: Հաճախ նվաճված տարածքների բնակչությունը մասնակիորեն կամ ամբողջությամբ տեղահանվում և վերաբնակեցվում էր տերության այլ հատվածներում՝ գերազանցապես նորանվաճ երկրներում կամ սահմանային գոտիներում: Թիգլաթպալասարի գահակալության առաջին իսկ տարում տեղ գտան այդպիսի վերաբնակեցումներ: Արշավելով Բաբելոնիա և ընդդեմ քաղդեական ցեղերի՝ ասորեստանցիները այստեղից տերության արևելյան սահմաններ տեղափոխեցին բնակչության խոշոր զանգվածներ: Միայն Թիգլաթպալասարի օրոք վերաբնակեցվեց ավելի քան 400 հազ. մարդ:

Հաջորդ քայլը ռազմական բարեփոխումներն էին: Նախկին աշխարհազորի փոխարեն հիմք դրվեց պրոֆեսիոնալ բանակին, այսպես կոչված՝ «արքայական գնդին»: Այն պահվում էր բացառապես պետական միջոցների հաշվին: Դրանով նվազագույնի էր հասցվում արքայի կախումը աշխարհազորն առաջնորդող ազնվականներից:

Կազմավորվեցին «նահանգային զորքեր»: Յուրաքանչյուր նահանգ պարտավոր էր պահել և հանդերձավորել որոշակի թվով զորամիավորումներ, որոնք պատերազմներին մասնակցում էին արքայի պահանջով՝ իրենց նահանգապետերի հրամանատարության ներքո: «Նահանգային զորքերը» համազորային ուժեր էին և ընդգրկում էին մի քանի զորատեսակներ: Բանակ վերջնականապես մուտք գործեց հեծելազորը, որը ստորաբաժանվում էր ծանրազեն և թեթևազեն միավորումների: Հետևակը ևս ստորաբաժանվեց՝ ըստ զինվածության: Որպես առանձին զորատեսակ՝ առանձնացվեցին սակրավորներն ու առաջապահ–հետախույզները: Յուրաքանչյուր զորամիավորում ուներ մարտակառքերի ջոկատ, ընդ որում՝ առաջին անգամ ստեղծվեց զրահապատ քառաձի մարտակառքը: Այն տեղավորում էր չորս ռազմիկի (երկու վահանակիր, մեկ աղեղնավոր կամ տեգավոր զինվոր և մեկ կառավար): Զրահապատ էին և՛ ռազմիկները, և՛ ձիերը: Մարտակառքային զորամասերին վերապահվում էր թեև հանդիսավոր, բայց արդեն երկրորդական դեր. առավել հաճախ դրանք մասնակցում էին շքերթների, քան մարտերի: Կարևոր նորամուծություն էր ամրացված ճամբարը:

Բանակը հանդերձավորվեց և զինված էր միակերպ, բրոնզե զենքերը փոխարինվեցին երկաթով. այն ապահովված էր մատակարարման և պաշարողական միջոցներով: Իրականացվեց հրամանատարական կազմի հստակ բաժանում՝ տասնապետից մինչև հազարապետ և գնդի հրամանատար: Կարևոր առաջընթաց արձանագրվեց մարտավարության առաջարեգում: Բարձր հրամանատարական կազմում՝ գլխավոր զորահրամանատարի կողքին, սկսում են հիշատակվել «թևերի հրամանատարները»: Բանակի բաժանումը թևերի մեծացրեց ճակատամարտում ինքնուրույն խնդիրներ լուծելու զորքերի հնարավորությունը: Ամենց բանակի թվաքանակը: Ասորեստանյան տարածքներում տեղաբաշխված միայն կայազորային ուժերի թիվը հասնում էր առնվազն 35 հազ. մարդու:

Ռազմաքաղաքական այս բարեփոխումների արդյունքում Ասորեստանը դարձավ Առաջավոր Ասիայի առաջատար ռազմական պետությունը և ի զորու էր ձեռնամուխ լինելու իր երբեմնի հզորության վերականգնման գործին:

Ասորեստանի առջև կանգնած առաջին խոչընդոտը Վանի թագավորությունն էր, որը Սարդուրի II–ի օրոք գտնվում էր իր հզորության բարձրակետին: Գրնեթ ողջ արևմտյան Իրանը, այն է՝ Զագրոսյան տարածաշրջանը, այստեղով անցնող առևտրական կարևորագույն ուղիներով հանդերձ, գտնվում էր Վանի թագավորության վերահսկողության ներքո, որն իրականացվում էր ենթակա թագավորությունների ուժերով, ինչպիսիք էին Մանան և Պարսուան: Վանի թագավորությունը վերահսկում էր նաև Փոքր Ասիան Հյուսիսային Սիրիայով Միջագետքին կապող ճանապարհ-

ներն իր արևմտյան դաշնակիցների՝ լուվիական պետությունների միջոցով, որոնց տարածքով դուրս էր նկնլ Միջերկրական ծով:

Թիգլաթպալասար III–ի առաջին արշավանքներն ուղղված էին Արևմտյան Իրանում հյուսիսային հզոր հարևանի դիրքերը չեզոքացնելուն: Արևելյան արշավանքն ապահովագրելու նպատակով նա Վանի թագավորության դեմ նույթի դրոնց լուվիական Կումմուխ երկրի արքա Կուշտաշպի(լի)ին, որի երկիրը վաղուց էր վայելում Ասորեստանի հովանավորությունը: Մինչ Սարդուրին գրաղված էր Կումմուխի դեմ մղվող մարտերով, Ք. ա. 744 թ. ասորեստանյան բանակը շարժվեց Իրանական բարձրավանդակ: Արշավանքի արդյունքում վերացվեց Ջագրոսյան երկրներից Պարսուայի և Բիթ–Համբանի անկախությունը, նրանց տարածքներից կազմավորվեցին նույնանուն նահանգներ: Նորանվաճ տարածքներում հիմնադրվեցին ամրոցներ և բնակավայրեր: Դրանով Ասորեստանն ապահովագրեց իր արևելյան սահմանները և դարձավ դեպի արևմուտք, ուր ծավալվում էին հիմնական իրադարձությունները:

Վանի թագավորության հետ բախումը տեղի ունեցավ Թիգլաթպալասարի գահակալության երկրորդ տարում (Ք. ա. 743 թ.): Արքան արշավեց Վանի թագավորության գլխավոր դաշնակիցներից Բիթ–Ագուսի երկրի արքա Մատիիլուի դեմ և պաշարեց նրա մայրաքաղաք Արպադը: Այս ընթացքում Սարդուրիի խոշոր բանակը, միանալով իր դաշնակիցներ Մելիդի արքա Սուլումալի և Գուրգումի արքա Թարխուլարալի ուժերին, մտավ Հյուսիսային Սիրիա և շարժվեց դեպի Արպադ: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Կումմուխի Քիշտան և Խալպու քաղաքների մերձակայքում: Ասորեստանյան բանակը վճռական հաղթանակ տարավ:

Վանի թագավորության պարտությունը թույլ տվեց Թիգլաթպալասարին զարգացնել հաջողությունը: Երամյա պաշարումից հետո ավազվեց Արպադը (Ք. ա. 740 թ.): Վանի թագավորությունը շարունակում էր աջակցել իր դաշնակիցներին Ասորեստանի դեմ նրանց մղած պայքարում: Դրա վկայություններից է Ք. ա. 739 թ. Վանի թագավորության գերիշխանության ներքո գտնվող Ուլլուբա երկրի դեմ ձեռնարկված ասորեստանյան արշավանքը: Ասորեստանցիներն այստեղ նվաճեցին որոշ տարածքներ՝ դրանցից կազմավորելով նոր նահանգ: Գրավվեց նաև հակաասորեստանյան դաշինքի նոր կենտրոնի վերածված Կուլլանի քաղաքը (Ունքի–Պատտին), որով ծառը հարված հասցվեց Վանի թագավորության ազդեցությանը Հյուսիսային Սիրիայում: Տասնյակ երկրներ, այդ թվում՝ Սամալը, Կարգամիսը, Դամասկոսը, Սամարիան, փյունիկյան բազում իշխանություններ, ինչպես նաև Վանի թագավորության դաշնակիցներ Մելիդն ու Գուրգումը, հրաժարվեցին հետագա պայքարից: Ասորեստանյան հարկատուների շարքում էր նաև փոքրասիական Թաբալ երկիրը, որն այս ժամանակ ընդգրկում էր մոտ երկու տասնյակ իշխանություններ: Հյուսիսային Սիրիայում ասորեստանցիները կազմավորեցին երկու նոր նահանգներ՝ Խատարիկկա և Շիմիրրա:

Վանի թագավորության դիրքերը սասանվեցին նաև արևելքում: Դեռևս Ք. ա. 744 թ.՝ իրանական առաջին արշավանքի ժամանակ, տեղի էր ունեցել Թիգլաթպալասարի հանդիպումը Մանայի արքա Իրանզուի հետ: Ասորեստանցիները փորձում էին

ստանալ մանացիների աջակցությունը՝ խոստանալով նրանց օժանդակել Վանի թագավորության գնդիշխանությունից ազատվելու համար: Երկու արքաների հանդիպումը կրկնվեց Ք. ա. 737 թ.: Մանայի աջակցությունը հնարավորություն տվեց Թիգլաթպալասարին արձանագրելու անսահաղեպ հաջողություններ: Տասնյակ մարական ցեղեր դարձան Ասորեստանի հարկատուներ: Ասորեստանյան ազդեցության տակ հայտնվեցին Մանան և Էլլիպին: Բացի այդ, ապահովվեց ասորեստանյան բանակի մատակարարումը ձիերով: Այժմ արդեն Թիգլաթպալասարը կարող էր մտածել Վանի թագավորությունից ակնկալվող վտանգն ընդմիշտ վերացնելու մասին: Արդեն Ք. ա. 736 թ. արձանագրվեցին Ասորեստանի և Վանի թագավորության հերթական բախումները Նալ լեռան շրջակայքում:

Ք. ա. 735 թ. Թիգլաթպալասար III–ը արշավեց Վանի թագավորություն և առաջացավ մինչև մայրաքաղաք Տուշպա: Քաղաքը գրավվեց և ավերվեց, թեև չհաջողվեց տիրել անառիկ միջնաբերդին: Վանի թագավորության գնդիշխանության տակ գտնվող Խաթխի և Ուլլուբա երկրները կցվեցին Ասորեստանին: Վանի թագավորությունը կորցրեց նաև իր մերձնիրատյան տիրույթները, մասնավորապես Կումմուխին հարևան հինգ ամրոցներ և Էնզի(տե) երկիրը:

Ք. ա. 734 թ. Թիգլաթպալասարն արշավեց դեպի փյունիկյան ծովափ և Պաղեստին՝ հասնելով մինչև Գազա և «Եգիպտոսի հովիտ»: Արդյունքում Ասորեստանի վերահսկողության տակ հայտնվեցին եգիպտոսը Հյուսիսային Սիրիային, Փյունիկիային, Միջագետքին և Արաբական թերակղզուն կապող առևտրական ուղիները: Սակայն միշտ չէ, որ գործերը հարթ էին ընթանում: Ասորեստանի դեմ հանդես եկան փյունիկյան, արամեական պետական կազմավորումներն ու իսրայելական մի քանի համայնքներ: Միջամտելով մի կողմից՝ Դամասկոսի և Իսրայելի գլխավորած դաշինքի, իսկ մյուս կողմից՝ Հուդայի միջև ընթացող պատերազմին՝ Ք. ա. 733 թ. Թիգլաթպալասարը մեկ անգամ ևս արշավեց Հյուսիսային Սիրիա և Պաղեստին: Միայն Դամասկոսի և Իսրայելի ջախջախումը Ք. ա. 732 թ. վերջնականապես ամրապնդեց ասորեստանյան դիրքերը հարավ–արևմուտքում: Գերեվարվեց մեծաթիվ բնակչություն, այստեղ կազմավորվեցին ասորեստանյան նրեք նոր նահանգներ:

Թիգլաթպալասարի նվաճումների արդյունքում Ասորեստանի տարածքները գրեթե կրկնակի անգամ ընդարձակվեցին: Բաբելոնիան հայտնվեց ասորեստանյան փաստացի շրջափակման մեջ: Այն խոր ճգնաժամ էր ապրում այստեղ ծավալված գահակալական պայքարի պատճառով, որին հավելվել էին տնտեսական դժվարությունները: Պատահական չէ, որ այստեղ անգամ ձևավորվեց ասորեստանյան ուժով ստեղծված իրավիճակին վերջ տալու կողմնակիցների խմբավորում: Վերջինիս իրավերով Ք. ա. 729 թ. Թիգլաթպալասարը մտավ Բաբելոնիա և ջախջախեց բաղդեական ցեղերին՝ գերեվարելով ավելի քան 120 հազար մարդու: Բաբելոնյան իրադարձություններին էլամական հնարավոր միջամտությունը բացառելու նպատակով առանձին արշավանք իրականացվեց Էլամի սահմանամերձ շրջաններ, որոնք գրավվեցին և ներառվեցին Ասորեստանի կազմում: Թիգլաթպալասարը հռչակվեց բաբելոնյան արքա՝ ստանալով Պուլու անունը: Բաբելոնիան միացվեց Ասորեստանին:

2. ՍԱԼՄԱՆԱՍԱՐ V ԵՎ ՍԱՐԳՈՆ II

Թիգլաթպալասար III–ի հաջորդ Սալմանասար V–ը (Ք. ա. 726–722 թթ.) ժառանգեց հսկայական կայսրություն, ինչպես նաև բաբելոնյան գահը, որ նա կառավարում էր Ուլուլայ անունով: Սալմանասարը սկսեց հենվել իր հոր օրոք ձևավորված զինվորական վերնախավի վրա: Վերջիններս դժգոհ էին երկրում բրմության ունեցած տնտեսական հզորությունից և վերջինիս քաղաքական դերակատարությունից: Սալմանասարը սկսեց վարել ասորեստանյան խոշոր քաղաքների ինքնավարությունը սահմանափակելու, բրմության դերը նվազեցնելուն ուղղված քայլեր: Օրինակ՝ վերացվեցին Աշշուր քաղաքի արտոնությունները:

Իր արտաքին քաղաքականության մեջ նա հենվում էր զինվորականության վրա: Սալմանասար V–ը ձեռնամուխ եղավ Պաղեստինի վերջնական նվաճմանը: Ք. ա. 724 թ. ասորեստանյան բանակը պաշարեց Իսրայելի թագավորության մայրաքաղաք Սամարիան: Քաղաքի պաշարման անհաջող ընթացքը ազդակ հանդիսացավ Սալմանասարի քաղաքականությունից դժգոհ ուժերի համար: Կազմակերպված դավադրության արդյունքում արքան գահընկեց արվեց և սպանվեց: Գահ բարձրացավ նրա եղբայր Սարգոն II–ը (Շարրում–կեն, Ք. ա. 721–705 թթ.):

Սարգոնի օրոք որդեգրվեց նոր գաղափարախոսություն, որի հիմքում ընկած էր գրեթե միապաշտության հասած Աշշուրի պաշտամունքի բացարձակացումը: Նրա պաշտամունքը ասորեստանցիները սկսեցին ներդնել հարևան երկրներում, որ հաճախ ուղեկցվում էր պաշտամունքային հնագույն ավանդույթներ ունեցող կենտրոնների ոչնչացմամբ (օրինակ՝ Կումմեն և Մուծածիրը՝ Թեշուբ և Խալդի աստվածների պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնները): Փորձ արվեց Աշշուրի պաշտամունքը ներդնելու անգամ Բաբելոնում:

Սարգոն II–ի առաջին արշավանքներն ուղղված էին դեպի արևմուտք: Կարկարի մոտ նա ջախջախեց Համաթի արքա Յաուբի'դիի և նրա դաշնակիցների զորքերը, հնազանդեցրեց Ասորիքը, ապա ուղղվեց դեպի Սամարիա: Գրավելով քաղաքը՝ նա այստեղից գերեվարեց շուրջ 27 հազ. մարդ, քաղաքը վերակառուցեց և բնակեցրեց տերության այլ շրջաններից բերված բնակչությամբ. այս երկրամասը վերածվեց ասորեստանյան նահանգի: Ասորեստանցիները շարժվեցին դեպի եգիպտական սահման, գրավեցին Գազան, ապա ջախջախեցին Գազայի արքա Խանունիին օգնության եկած եգիպտական բանակը: Թերևս նույն արշավանքի ժամանակ հպատակեցվեց նաև Հուդայի թագավորությունը:

Ք. ա. 712 թ. Սարգոնն արշավեց դեպի Պաղեստին: Արշավանքի պատճառը Աշդոդում տեղ գտած իրադարձություններն էին: Աշդոդի արքա Ազուրիին Սարգոնը հեռացրել էր գահից՝ գահ բարձրացնելով նրա եղբայր Ախիմետիին: Սակայն աշդոդցիները հրաժարվեցին նրա իշխանությունը ճանաչելուց և գահ բարձրացրին ոմն Յամանիի: Վերջինս փորձեց իր կողմը գրավել Հուդայի, Մոաբի, Էդոմի և Պաղեստինի տիրակալներին՝ ձգտելով դաշնակցել նաև փյունիկյան քաղաքների և Եգիպտոսի հետ: Սարգոնը շտապ զորք ուղարկեց, որը գրավեց Աշդոդը: Յամանին, որը

փախել էր Քուշ (Եթովպիա), վերջինիս տիրակալ Շաբակայի կողմից հետագայում հանձնվեց ասորեստանցիներին: Աշդոդը վերակազմավորվեց ասորեստանյան նահանգի: Ասորեստանցիները կատարեցին վերաբնակեցումներ՝ տերության արևելյան սահմաններից այստեղ գաղթեցնելով զգալի թվով բնակչություն: Ք. ա. 706 թ. սահմաններում առաջին անգամ Ասորեստանը իր ազդեցությունը տարածեց նաև Կիպրոսում:

Դժվար էին ընթանում Սարգոնի գործերը Բաբելոնիայում: Բաբելոնյան վերնախավի հակաասորեստանյան ուղղվածությամբ խմբավորումը Ք. ա. 721 թ. քաղդեական Բիթ-Յակին երկրի առաջնորդ Մարդուկ-ապլա-իդդինայինի հրավիրեց Բաբելոն և թագադրեց որպես Բաբելոնիայի արքա: Սարգոնը Դեր քաղաքի մոտ Ք. ա. 720 թ. բախվեց Բաբելոնիայի դաշնակից էլամական բանակի հետ: Ասորեստանյան բանակը պարտվեց, և շուրջ տասը տարի Սարգոնը չէր փորձում նոր արշավանք իրագործել Բաբելոնիա:

Ասորեստանյան արքայի պասիվությունը մասամբ պայմանավորված էր երկրի հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան սահմաններում ստեղծված իրավիճակով: Սարդուրի II-ի կրած պարտությունից հետո Վանի թագավորությունը նոր վերելք էր ապրում Ռուսա I-ի օրոք: Վերջինս վերականգնեց Վանի թագավորության գերիշխանությունը Մուծածիրում, ապա ձեռնամուխ եղավ Ասորեստանի դաշնակից Մանայի թագավորությունը տրոհելուն: Ռազմական միջամտության շնորհիվ Մանային ենթակա Ջիկիրտու, Անդիա և Ուիշդիշ երկրներում իշխանության բերվեցին Վանի թագավորության կողմնակիցները: Մանայում սպանվեց ասորամետ արքա Ածան, և գահ բարձրացվեց Ուլլուսունուն: Արդյունքում Ասորեստանը կորցրեց կարևոր դաշնակցի:

Դերի ճակատամարտից հետո Սարգոնը ստիպված էր իրականացնել մի շարք արշավանքներ՝ փորձելով պահպանել վերահսկողությունը Մանայի ու Տավրոսի լեռնագոտու պետական կազմավորումների նկատմամբ: Դրանց բարձրակետը Ք. ա. 714 թ. Սարգոնի իրագործած «VIII տարվա արշավանքն էր», որն ավարտվեց փայլուն հաջողությամբ: Ուասուշ լեռան մոտ (ներկայիս Սոհնեղը՝ Ուրմիա լճից արևելք) պարտության մատնելով Ռուսային և նրա դաշնակիցներին՝ Սարգոնը ներխուժեց Վանի թագավորության մերձուրմյան տիրույթներ: Ասորեստանյան զորքերը պտույտ գործեցին Ուրմիա լճի շուրջը՝ գրավելով յոթ մարզ և ավերելով 430 բնակավայր: Արշավանքն ավարտվեց Մուծածիրի նվաճումով և Վանի թագավորության գլխավոր՝ Խալդի աստծո «գերեվարությամբ»: Վանի թագավորությունը կորցրեց ռազմավարական մեծ նշանակություն ունեցող տարածքներ Ուրմիայի հարավում և արևմուտքում, որոնք անցան մանացիների վերահսկողության տակ: Մուծածիրը կցվեց Ասորեստանին:

Սարգոն II-ի արևելյան քաղաքականության կարևոր մասն էր կազմում Զագրոսյան լեռնագոտին: Այստեղ Ասորեստանի հերթական զոհը Միջագետքի հետ ավանդաբար կապված՝ արևմտյան Իրանի հանգուցային կետերից Կիշեսուն էր: Ք. ա. 716 թ. Սարգոնը նվաճեց Կիշեսուն: Շրջակա տարածքները կցվեցին Կիշեսուին, և կազմավոր-

վեց նոր նահանգ՝ Կիշեսում կենտրոնով: Մեկ այլ նահանգ կազմավորվեց Խարխարի տարածքներից: Արևելքում Սարգոնն այլևս խոշոր նվաճումներ չիրագործեց:

Միայն դրանից հետո Սարգոնը վերադին բևեռվեց բաբելոնյան խնդրին: Ք. ա. 710 թ. Սարգոն II-ը մեկ անգամ ևս արշավեց Բաբելոնիա: Ասորեստանյան ներխուժմանը դիմակայելու անզոր Մարդուկ-ապլա-իդդինան հեռացավ Բաբելոնիայից: Ք. ա. 709 թ. Սարգոնը, Դուր-Յակին քաղաքի մոտ ջախջախելով քաղդեացիներին, գրավեց Մարդուկ-ապլա-իդդինայի վերջին հենարանները: Բիթ-Յակինից ասորեստանցիները գերեվարեցին ավելի քան 90 հազ. մարդ: Նույն տարում Սարգոնը թագադրվեց որպես Բաբելոնիայի արքա:

Դեռևս Ասորեստանի և Վանի թագավորության հակամարտության տարիներին փորձելով լուծարել Փոքր Ասիայի լուվիական պետությունների դաշինքը Վանի թագավորության հետ՝ սարգոնյան արքունիքը ակսեց մեկը մյուսի հետևից վերացնել լուվիական պետությունները: Դեռևս Ք. ա. 718 թ. վերացվեց Թաբալի Շինուխտու երկրի, Ք. ա. 717 թ.՝ լուվիական երկրներից հզորագույնի՝ Կարգամիսի պետականությունը: Նույն ճակատագիրն ունեցավ Բիթ-Բուրուտաշը 713 թ.: Սարգոնի հետևողական քաղաքականությունը՝ վերացնելու լուվիական պետությունները, դեռևս կանգուն երկրներին մղում էր մերձենալու Վանի թագավորության, ինչպես նաև հակաասորեստանյան ցանկացած ուժի հետ, ինչպիսին էր Փռյուգիան, և ինչպիսիք կարող էին լինել Արևելյան Փոքր Ասիայում աստիճանաբար ամրապնդվող կիմմերական ցեղերը: Անգամ Խիլակկուի և Բիթ-Բուրուտաշի արքա Ամբարիսը, որն ամուսնացել էր Սարգոնի դստեր հետ, հեռացավ Սարգոնից, ինչի համար գահընկեց արվեց: Ք. ա. 712–711 թթ. Մելիդի և Գուրգումի հակաասորեստանյան ելույթներում Վանի թագավորությունն ըստ երևույթին ուներ որոշակի դերակատարում:

Վանի թագավորության հետագա միջամտությունները բացառելու նպատակով Ք. ա. 712 թ.՝ Մելիդի և Կամմանուի նվաճումից հետո, Սարգոնը վերջինիս հինգ քաղաքներ վերածեց հսկիչ ամրոցների Վանի թագավորության դեմ՝ ձգտելով սեպ խրել նրա և լուվիական պետությունների միջև: Դա չխանգարեց վերջիններիս փորձերին՝ կապեր հաստատելու Վանի թագավորության հետ: Հայտնի է Կուէի արքա Ուրիկկիի կողմից Վանի թագավորություն ուղարկված պատվիրակության մասին, որին փոյուգացիները ձերբակալել էին և հանձնել ասորեստանցիներին: Ք. ա. 708 թ. Սարգոնը վերացրեց ասորեստանյան երբեմնի հովանավորյալ Կումմուխի պետությունը: Դրա առիթը վերջինիս արքա Մուսալլուի հրաժարվելն էր ասորեստանյան գերիշխանությունից: Հավատարիմ նոր քաղաքականությանը՝ Սարգոնը տեղահանեց Կումմուխի բնակչությանը և վերաբնակեցրեց Հարավային Միջագետքում՝ Բիթ-Յակինի «քաղաքներում», իսկ դրանց արամեական և քաղդեական բնակչությանը վերաբնակեցրեց Կումմուխում և Մելիդում:

Այս քայլը առավել բարդացրեց Ասորեստանի և Վանի թագավորության հարաբերությունները: Երկու երկրներն էլ սկսեցին նախապատրաստվել նոր պատերազմի: Առաջին ընդհարումներից հետո, երբ թվում էր՝ պատերազմն անխուսափելի է, զարգացումներն ընթացան այլ ուղղությամբ. խնդիրներ ծագեցին Ասորեստանի արևելափորքրասիական սահմանների մոտ:

Ք. ա. 708 թ. հաջորդած շրջանում, երբ հարավարևելյան Փոքր Ասիայում Սարգոնը վերջ տվեց պետականության հին ավանդույթներ ունեցող լուվիական պետությունների գոյությանը, նկատվում են քաղաքական նոր տեղաշարժեր: Այստեղ սկսել էին իրենց խոսքն ասել դեռևս ոչ այնքան տեսանելի ուժեր, որոնցից էր թաբալյան Ատունա պետությունը: Վերջինիս գործողությունները Ասորեստանին ենթակա կամ նրա ազդեցության տակ գտնվող փոքրասիական տարածքներում լուրջ սպառնալիք էին պարունակում այստեղ ասորեստանյան տիրապետության համար:

Կուէի ասորեստանյան նահանգապետ Աշշուր-շարրու-ուծուրին Սարգոնի հղած նամակից պարզ է դառնում, որ Ատունան և Իշտունդան Ք. ա. 709 թ. սահմաններում հարձակվել և գրավել էին թաբալյան մեկ այլ երկրի՝ Տուվանայի արքա Ուրբալայի քաղաքները, որը Ասորեստանի հետ բարեկամական հարաբերություններ ուներ դեռևս Թիգլաթպալասար III-ի ժամանակներից: Սակայն այն փաստը, որ Սարգոնը ստիպված էր Ք. ա. 705 թ. անձամբ գլխավորել Փոքր Ասիա իրագործված արշավանքը, վկայում է իրավիճակի բարդության մասին: Հավանաբար Թիլգարիմմուի Կուլումու քաղաքից սերող ոմն Գուրդիի դեմ Ք. ա. 705 թ. մղված ճակատամարտում ասորեստանյան բանակը պարտվեց, իսկ Սարգոնը զոհվեց:

3. ՍԻՆԱԽԽԵՐԻԲ

Սինախխերիբը (Սին-ախխե-էրիբա, Ք. ա. 705–681 թթ.) աստվածավախ անձնավորություն էր: Գահ բարձրանալուց անմիջապես հետո նա «դիմեց» աստվածներին՝ խնդրելով իրեն հայտնել, թե որն էր իր հոր՝ Սարգոնի մեղքը: Պատճառներից մեկը, որը որպես հարցում ուղղված էր Շամաշ աստծուն, վերաբերում է Սարգոնի կրոնական քաղաքականությանը: Սինախխերիբը ցանկանում էր իմանալ, թե *«(արդյո՞ք) դա տնքի ունեցավ այն պատճառով, որ նա (Սարգոնը) ձեռք էր Ասորեստանի աստվածներին չափից առավել՝ նրանց գերադասելով (բառացի՝ տեղավորելով վերևում)) Բաբելոնիայի աստվածներից»*: Շամաշ աստծո դրական պատասխանի դեպքում Սինախխերիբը Մարդուկ աստծուն խոստանում էր մեղքը քավելու համար տաճար կառուցել այն նույն վայրում, որտեղ զոհվել էր Սարգոնը:

Վախենալով, որ աստվածները կլքեն իրեն, ինչպես ժամանակին Սարգոնին, Սինախխերիբն անգամ խուսափում էր արձանագրություններում իր հոր անունը հիշատակելուց: Նա ձգտում էր հետու մնալու այն ամենից, ինչը հիշեցնում էր հորը: Օրինակ՝ նա անմիջապես տեղափոխեց իր նստավայրը նորակառույց Դուր-Շարրուկինից Նինվե: Սինախխերիբն այստեղ իրականացրեց հսկայածավալ շինարարական աշխատանքներ. վերակառուցվեցին Նինվեի տաճարները, կառուցվեց նոր պալատական համալիր, քաղաքն էապես ընդարձակվեց, շրջապատվեց կրկնակի պարիսպներով և զբաղեցնում էր շուրջ 750 հեկտար տարածք: Քաղաքի բնակչությունը կարճ ժամանակամիջոցում աճեց՝ մոտ 15 հազարից հասնելով գրեթե 120 հազարի:

Ասորեստանյան նոր գահակալը շատ խնդիրներ ուներ տերության սահմանների երկայնքով, որոնցից առաջնահերթը բաբելոնյան ուղղությունն էր: Օգտվելով Սար-

գոնի զոհվելուց՝ Մարդուկ-ապլա-իդդինան Ք. ա. 703 թ. հերթական անգամ տիրեց Բաբելոնին: Նրան օգնելու նպատակով էլամական արքա Շուտրուկ-Նախխունտեն Բաբելոնիա ուղարկեց խոշոր բանակ, սակայն ճակատամարտերում էլամա-բաբելոնյան զորքերը ջախջախվեցին: Ասորեստանցիները սկսեցին ամայացնել Բաբելոնիայի տարածքը: Միայն գերեվարվածների թիվը հասնում էր 208 հազար մարդու: Սինախխերիբը բաբելոնյան գահին կարգեց ոմն Բել-իբնիի: Մի քանի տարի անց Բել-իբնին գահից հեռացվեց, և Սինախխերիբը արքա հռչակեց իր գահաժառանգ որդի Աշշուր-նադին-շումիին: Մարդուկ-ապլա-իդդինայի՝ Բաբելոնի գահին տիրելու վերջին փորձը, որն իրականացվեց Ք. ա. 700 թ., կրկին ձախողվեց:

Սինախխերիբը վերականգնեց նաև Ասորեստանի սասանված հեղինակությունը արևելամիջերկրածովյան ավազանի երկրներում: Ք. ա. 701 թ. ձեռնարկված արշավանքով պատժվեց Սիդոնի ապստամբ արքա Լուլին. վերջինս ստիպված էր փախչել Կիպրոս: Ասորեստանցիները նրա գահին բազմեցրին Տուբա՛լուին, որը պարտավորվեց հարկ վճարել Ասորեստանին: Նույն արշավանքի կապակցությամբ Սինախխերիբի արձանագրությունները հայտնում են «Ամորրու երկրի արքաներից» հարկ ստանալու մասին:

Սիրիայում ասորեստանյան տիրապետությունը տապալելուն էր միտված պաղեստինյան Էքրոն քաղաքի ապստամբությունը: Վերջինիս բնակիչները տապալել էին ասորեստանյան դրածո Պադիին և քաղաքը հանձնել եզեկիային: Վերջինիս աջակցում էր Քուշի թագավորությունը, որի տիրապետության տակ էր նաև Եգիպտոսը: Սինախխերիբն արշավեց Պաղեստին, ջախջախեց եգիպտական և եթովպական զորքերին, գրավեց Էքրոնը, ապա և պաշարեց Հուդայի մայրաքաղաք Երուսաղեմն ու թագավորության «46 ամուր, պարսպապատ քաղաքները»: Թեև Երուսաղեմը գրավել չհաջողվեց, բայց հրեաները ստիպված էին ընդունել Սինախխերիբի պարտադրած ծանր պայմանները: Հուդայի թագավորությունը կորցրեց իր տարածքների զգալի մասը, որոնք անցան երա հարևաններին (Աշդոդ, Գազա, Էքրոն), եզեկիային ստիպված էր վճարել հակայական ռազմատուգանք և տալ պատանդներ: Դեպի Հուդա Սինախխերիբի իրագործած արշավանքից հետո՝ ընդհուպ մինչև «Բաբելոնյան գերություն», Հուդայի թագավորությունը ստացած հարվածներից այդպես էլ չվերականգնվեց: Միայն գերեվարվածների թիվը անցնում էր 200 հազարից:

Արևմուտքում Ասորեստանը այլևս լուրջ խնդիրներ չունեցավ: Ասորեստանյան ռազմական ներկայությամբ շահագրգռված էին հատկապես անդրհորդանանյան թագավորությունները (Ամմոն, Մոաբ, Էդոմ), որոնց տարածքով անցնում էին առևտրական կարևոր մայրուղիներ՝ այդ երկրների տնտեսության հիմքը: Ասորեստանն անհրաժեշտ էր նրանց՝ պաշտպանվելու Արաբական անապատի ցեղերի ավերատարական արշավներից:

Ջրաղված լինելով տերության այլ հատվածներում՝ Սինախխերիբը զուտ քաղաքականություն էր վարում արևելքում: Այստեղ նա սահմանափակվում էր տարածքային փոքր հավելումներով կամ զգալության այս կամ այն երկրի սահմանները վերահաստատով: Ասորեստանյան իշխանության ամրապնդման նպատակով այստեղ իրականացվեց վարչական նոր բաժանում, և կազմավորվեցին հինգ նահանգներ: Սինախխերիբի օրոք Վանի թագավորության հետ նա Ասորեստանը պահպանում էր բարեկամական հարաբերություններ:

Այլ էր իրավիճակը հարավարևելյան Փոքր Ասիայում: Սարգոնի պարտությունից հետո Ասորեստանը կորցրել էր իր գերիշխանությունը Մելիդի և Թիլգարիմմուի նկատմամբ: Սինախխերիբը Ք. ա. 696 և 695 թթ. երկու արշավանք իրագործեց դեպի հարավարևելյան Փոքր Ասիա՝ այն նույն ուժերի դեմ, որոնց դեմ մղված ճակատամարտում զոհվել էր Սարգոնը. աղբյուրը այս կապակցությամբ վերատին հիշում է Գուրդիին: Թեև արքայի տեքստերը հայտնում են Թիլգարիմմու քաղաքի ևոաճմանա մասին, սակայն ամրապնդվել այստեղ նրան չհաջողվեց: Սինախխերիբի արձանագրած հաղթանակը բավարար էր միայն Դաշտային Կիլիկիայում՝ Կումէում, նրա տիրապետության մասնակի պահպանման համար. Մելիդը Սինախխերիբի հաջորդ Ասարհադդոնի օրոք շարունակում էր մնալ որպես թշնամի երկիր:

Սինախխերիբին չհաջողվեց ամուր հաստատվել նաև Բաբելոնիայում: Այստեղ գործող ասուրամերժ հզոր խմբավորումը, հենվելով Էլամի վրա, փորձում էր ազատվել ասորեստանյան գերիշխանությունից: Բաբելոնյան գործերին Էլամի հետագա միջամտությունները բացառելու նպատակով Սինախխերիբը Ք. ա. 694 թ. արշավեց Էլամի դեմ: Որոշ հաջողություններին հետևեց էլամցիների պատասխան արշավանքը Բաբելոնիա, որի ընթացքում Աշշուր-նադին-շումին գերի ընկավ: Միայն Ք. ա. 693 թ. ասորեստանցիները մեկ անգամ ևս տիրեցին Բաբելոնին: Էլամցիների կողմից բաբելոնյան գահին նշանակված Ներգալ-ուշեզիբը գերի ընկավ ասորեստանցիներին: Հաջորդ տարի Սինախխերիբը ներխուժեց Էլամ և գրավեց էլամական որոշ տարածքներ: Մեկ տարի անց տեղի ունեցավ խոշոր ճակատամարտ Խալուլեում՝ էլամա-բաբելոնյան և ասորեստանյան զորքերի միջև, որտեղ կողմերից և ոչ մեկը չհասավ հաղթանակի: Սինախխերիբը Ք. ա. 689 թ. կրկնեց իր արշավանքը հարավ և պաշարեց Բաբելոնը: Քաղաքը գրոհով գրավվեց և հավասարեցվեց հողին, ողջ մնացած բնակչությունը գերեվարվեց:

Քրմական վերնախավին սիրաշահելու նպատակով Սինախխերիբը գահաժառանգ հռչակեց իր կրտսեր որդի Ասարհադդոնին: Վերջինիս մայրը՝ Նաքիա-Զակուտուն, բաբելոնուհի էր, որը զգալի դեր խաղաց այդ հարցում: Ապահովության համար Սինախխերիբը Ասարհադդոնին հեռացրեց մայրաքաղաքից: Ասարհադդոնի եղբայրակուսով Սինախխերիբն իր դեմ տրամադրեց ավագ որդուն, ով աջակիցներ ուներ ասորեստանյան վերնախավում:

Ք. ա. 681 թ. Սինախխերիբը սպանվեց իր որդու կողմից տաճարում աղոթելիս: Ինչպես «Աստվածաշնչում» է նշվում. *«Երբ նա (Սինախխերիբը) երկրպագում էր իր Նեսրաք աստծու տանը, նրա որդիներ Ադրամելէքն ու Սարասարը նրան սրով հարձակվեցին և Արարատի երկիրը փախան: Նրա փոխարէն թագաւորեց իր որդին՝ Ասորդանը»:*

4. ԱՍԱՐՀԱԴԴՈՆ

Ասարհադդոնը (Աշշուր-ախու-իդդինա) (Ք. ա. 681–669 թթ.) հարկադրված էր իր իրավոնքները պաշտպանել զենքի ուժով: Խանիգալբատում (Հյուսիսային Սիրիա) նրա և եղբայրների միջև տեղի ունեցավ ճակատամարտ, որն ավարտվեց

Ասարհադդոնի հաղթանակով, և հայրասպան եղբայրները ստիպված էին փախչել: Ասարհադդոնը գրավեց մայրաքաղաքը, ուր և Ք. ա. 680 թ. հանդիսավորությամբ բազմեց ասորեստանյան գահին:

Իր գահակալության սկզբից ևեթ Ասարհադդոնը սկսեց սիրաշահել իշխող խավերին՝ փորձելով նաև հարթել հատկապես քրմական և զինվորական վերնախավերի միջև առաջացած տարաձայնությունները: Արքայի հրամանով սկսվեց Բաբելոնի վերակառուցումը: Հայտարարվեց, թե աստվածները ներել են Բաբելոնին և կամենում են վերադառնալ այնտեղ: Բաբելոն վերադարձան Ասորեստան գերեվարված բնակիչները:

Դեռևս Ք. ա. 707–705 թթ. հետո Ասորեստանն արևելափորթրասիական-վերինևիրատյան գոտում գործ ուներ նոր իրողությունների հետ: Այստեղ ձևավորվել էին քաղաքական ուժեր, որոնք ցուցաբերում էին մեծ կենսառնակություն: Այս հանգամանքն էր, որ Ասորեստանի և Վանի թագավորության միջև հարաբերությունների որոշակի բարելավման պատճառ դարձավ, քանի որ երկու տերություններն էլ խնդիրներ ունեին նույն շրջաններում: Ասորեստանյան աղբյուրները հայտնում են Ասարհադդոնի և Վանի թագավորության արքա Ռուսայի միջև կնքված դաշնագրի մասին՝ հավանաբար ուղղված այն ուժերի դեմ, որոնք սպառնալիք էին ներկայացնում երկուսի համար: Այդ ուժերից էին Ասոնա-Մելիդ-Թաբալյան միացյալ պետությունն ու կիմմերական ցեղերը:

Իր գահակալումից ոչ շատ անց՝ Ք. ա. 679 թ., Խուրուշնայի ճակատամարտում (հարավարևելյան Փոքր Ասիա) ասորեստանյան արքան տարավ կարևոր հաղթանակ՝ ջախջախելով կիմմերներին, որոնց առաջնորդ Թեուշպան սպանվեց: Սակայն անհաջողությամբ ավարտվեց Ք. ա. 675 թ. Մելիդ իրագործված ասորեստանյան արշավանքը: Այս արշավանքի մասին ասորեստանյան աղբյուրները լռում են, և փաստն արձանագրել է միայն «Բաբելոնյան ժամանակագրությունը»:

Մասնավորապես, Շուբրիայի արքան սկսեց նախ խոչընդոտներ հարուցել, ապա և պարզապես արգելել ասորեստանցիների մուտքը Շուբրիա: Բացի այդ, Շուբրիան ապաստան էր տալիս ասորեստանյան փախստականներին և հրաժարվում նրանց վերադարձնել: Տեքստերից մեկում խոսվում է ինչ-որ «մարդասպանների» փախուստի մասին դեպի Շուբրիա, և չի բացառվում, որ Շուբրիայում ապաստանած լինեին նաև Սինախխերիբի ավագ որդիները, որոնց համար ասորեստանյան արքունի արձանագրությունները հայտնում են, թե «... *նրանք փախան հայտնի չէ, թե ուր*»: Ի դեպ, հայտնի է, որ այս շրջանում խիստ լարված էին հարաբերությունները նաև Շուբրիայի և Վանի թագավորության միջև: Ք. ա. 673 թ. ասորեստանյան բանակն ուղղվեց Շուբրիա: Արշավանքի դրդապատճառը փախստականներին վերադարձնելու՝ Ասարհադդոնի պահանջի մերժումն էր Շուբրիայի արքա Իկ-Թեշուբի կողմից:

Ասորեստանյան բանակը պաշարեց Շուբրիայի մայրաքաղաք Ուպպումեն, ինչը ստիպեց Իկ-Թեշուբին համաձայնվել ասորեստանյան պահանջներին ներում հայցել: Սակայն ասորեստանցիները գրոհեցին Ուպպումեն և գրավեցին այն: Ասորեստանցի փախստականները վերադարձվեցին իրենց տերերին: Ընդ որում՝ ասորեստանցիները Վանի թագավորություն վերադարձրին նաև Շուբրիայում ապաստանած նրանց փախստականներին: Վերացվեց Շուբրիայի պետականությունը, իսկ

նրա տարածքներից կազմավորվեցին երկու նոր նահանգներ՝ Ուլա/Պուտու և Կուլա/Իմների կենտրոններով: Շոթրիական 21 քաղաքներ վերակառուցվեցին և ստացան ասորեստանյան անվանումներ:

Այս նույն ժամանակ Ասարհադդոնը ծանր պատերազմ մղեց Մանայի թագավորության դեմ, որին գումարվեց մարերի բարձրացրած ապստամբությունը: Ք. ա. 678–672 թթ. արևելք ձեռնարկված տասնյակ արշավանքները հաջողություն չբերեցին: Մանացիները գրավեցին զգալի տարածքներ հյուսիսազգրոսյան լեռներում՝ դառնալով Ասորեստանին սահմանակից, մարական երեք նահանգներ անջատվեցին Ասորեստանից, և կազմավորվեց մարական միությունը:

Շատ ավելի հաջող էին գործերն արևմուտքում: Ք. ա. 677 թ. Ասարհադդոնը արշավանք իրագործեց դեպի փյունիկյան ծովափ՝ ընդդեմ Սիդոնի: Վերջինս, թեև ուներ անառիկ դիրք՝ գտնվելով կղզու վրա, գրավվեց և ավերվեց: Գերի ընկած Սիդոնի արքա Աբդի-միլկուտտին մահապատժի ենթարկվեց: Սիդոնի տարածքը վերակազմավորվեց որպես ասորեստանյան նահանգ, իսկ քաղաքը վերակառուցվեց փյունիկյան իշխանությունների ուժերով և վերանվանվեց Կար-Աշշուր-ախխե-իդդին: Նոր պայմանագիր կնքվեց Տյուրոսի արքա Բա'ալի հետ, որին բաժին հասավ սիդոնյան երկու քաղաք: «Ծովափի» 22 իշխանություններ ճանաչեցին Ասորեստանի գերիշխանությունը, որով միջերկրածովյան առևտուրն ամբողջությամբ անցավ Ասորեստանի վերահսկողության տակ: Օրինակ՝ Ասարհադդոնի և Բա'ալի միջև կնքված վերոհիշյալ պայմանագրի համաձայն՝ փյունիկյան ծովափի մոտ նավարկության ենթարկված տյուրոսյան առևտրական նավերի բեռը պատկաններ էր Ասորեստանին: Ասորեստանյան գերիշխանության տակ էր գտնվում Կիպրոսը, որի տասը արքաներ հիշատակվում են որպես Ասարհադդոնի, իսկ հետագայում նաև Աշշուրբանապալի հպատակներ: Հաջորդ հարվածն ուղղված էր Եգիպտոսի դեմ:

Առաջին արշավանքը Եգիպտոս իրականացվեց Ք. ա. 674 թ., սակայն ձախողվեց: Միայն Ք. ա. 671 թ. ասորեստանյան զորքերը վերստին շարժվեցին դեպի Եգիպտոս: Ճանապարհին Ասարհադդոնը պատժեց Տյուրոսի արքա Բա'ալին, որը դաշնակցել էր Եգիպտոսի հետ: Տյուրոսը գրավվեց, և նրա տիրույթներից կազմավորվեց նոր նահանգ: Եգիպտոսում ասորեստանցիները հանդիպեցին այստեղ իշխող եթովպական հարստության արքա Տահարկայի բանակի դիմադրությանը: Մայրաքաղաք Մեմֆիսի մոտ ասորեստանցիները ստիպված էին տալ երեք ճակատամարտ: Ի վերջո Մեմֆիսը գրավվեց, և ասորեստանյան վերահսկողության տակ հայտնվեց ողջ Ստորին Եգիպտոսը: Ձեռք բերվեց հսկայական հարստություն, գերի վերցվեց նաև փարավոնի ընտանիքը: Մեծաթիվ եգիպտացիներ՝ մասնավորապես արհեստավորներ, տարվեցին Ասորեստան: Այսուհետ Ասարհադդոնը սկսեց կրել նաև «Եգիպտոսի արքայից արքա», «Պաատուրիշիի և Քուշի արքա» տիտղոսները:

Եգիպտոսը բաժանվեց մոտ երկու տասնյակ «թագավորությունների»՝ ասորեստանյան պաշտոնյաների վերահսկողության ներքո, քաղաքներում տեղադրվեցին կայազորներ: Ասորեստանի դիրքերը Եգիպտոսում, սակայն, թույլ էին: Շուտով այստեղ բռնկվեց ապստամբություն, և Տահարկան զորք ուղարկեց Ստորին Եգիպտոս:

Ասորեստանյան կայազորները հայտնվեցին պաշարման մեջ, և Ք. ա. 669 թ. Ասարհադդոնը նոր արշավանք սկսեց եգիպտոսը հնազանդեցնելու համար, սակայն եգիպտոսի ճանապարհին մահացավ:

5. ԱԾԵՈՒՐԲԱՆԱՊԱԼ

Ասարհադդոնը իրեն գահաժառանգ հռչակեց կրտսեր որդուն՝ Աշշուրբանապալին (Աշշուր-բան-ապլի), իսկ երկրորդին ժառանգություն թողեց բաբելոնյան գահը: Նրա վճռի վրա մեծապես ազդել էր Ասարհադդոնի մայրը՝ Նաքիա-Զակուտուն, որի կամքով Աշշուրբանապալին հավատարմության երդում տվեց իր «հավատար եղբայր» Շամաշշումուկինը (Շամաշ-շումա-ուկկին):

Աշշուրբանապալն իր ժամանակաշրջանի ուսյալ անձանցից մեկն էր: Տիրապետում էր մի քանի լեզուների: Նրա հրամանով էր հիմնադրվել Նինվեի գրադարանը՝ մի քանի տասնյակ հազար տեքստերով, ուր խնամքով պահվում էին արքունի գրագրությունների պատճենները, ինչպես նաև կրկնօրինակվում էին ավելի վաղ շրջանում գրված տեքստեր: Ենթադրվում է, որ դրանց մի մասը պատկանում էր Աշշուրբանապալի գրչին: Արքայի օրոք երկրում իրականացվեցին լայն շինարարական աշխատանքներ: Իր արձանագրություններում նա հպարտանում էր, թե տիրապետում է այնքան արհեստների, որքան որ կան աշխարհիս երեսին:

Աշշուրբանապալը վարում էր ակտիվ արտաքին քաղաքականություն: Նրա առաջին գործերից մեկը ասորեստանյան տիրապետությունը թոթափած Եգիպտոսը հնազանդեցնելն էր: Աջակցելով տեղի ասորամետ արքայիկներին՝ ասորեստանյան զորքերը Ստորին Եգիպտոսից մեկ անգամ ևս դուրս մղեցին եթովպացիներին: Վերջիններիս փորձերը՝ Ք. ա. 667 թ. և Ք. ա. 663 թ. հետ գրավելու Եգիպտոսը, ավարտվեցին անհաջողությամբ: Աշշուրբանապալի եգիպտական արշավանքներին հաջորդեց փյունիկյան ծովափ ձեռնարկված պատժիչ արշավանքը, որն ավարտվեց ասորեստանյան գերիշխանության վերահաստատմամբ:

Ասորեստանցիները նպատակ չունեին յուրացնելու Եգիպտոսը՝ թերևս այն համարելով անհնար. պատահական չէ, որ վերաբնակեցումներ այստեղ ասորեստանցիները գրեթե չիրագործեցին: Նրանք ձգտում էին պարզապես տեսնելու մասնատված Եգիպտոս և թույլ չտալու վերջինիս միավորումը Քուշի արքաների իշխանության տակ, ինչն ուղղակիորեն կսպառնար Ասորեստանի դիրքերին Արևելյան Միջերկրածովում: Սակայն Աշշուրբանապալին վիճակված չէր երկար իշխել Եգիպտոսում: Արդեն Ք. ա. 656 թ. Սաիսի կառավարիչներից Թուշամիլկին (Դուամմետիխ I) թոթափեց ասորեստանյան տիրապետությունը:

Աշշուրբանապալի օրոք աննախադեպ աճեց ասորեստանյան ազդեցությունը Վանի թագավորության վրա: Դրան նախորդել էր Ասորեստանի և Վանի թագավորության հարաբերությունների լարված մի շրջան: Ասորեստանյան գուշակային տեքստերից մի քանիսը վերաբերում են Վանի թագավորության արքա Ուրթայի կողմից (Ռուսա II՝) Շուրիա ներխուժման հնարավորությանը: Վերջինիս արձանագրություններից մե-

կում առկա է Ասորեստան իրականացված արշավանքը փաստող վկայություն: Հայտնի է նաև Վանի թագավորության մարզերից մեկի կառավարիչ Անդարիայի անհաջող արշավանքը դեպի Շուբրիա հարևանաբար Ք. ա. 657 թ.: Ասորեստանը դրան պատասխանից՝ Վանի թագավորության դեմ հրահրելով սկյութներին, որոնք ծանրագույն հարված հասցրին նրան: Ք. ա. 652 թ. Ռուսան ստիպված էր Աշշուրբանապալի մոտ ուղարկել դեսպանների և շնորհավորել նրա հաղթանակը Էլամի նկատմամբ:

Աշշուրբանապալի արտաքին քաղաքականության մեջ Էլամը զբաղեցնում էր կարևոր տեղ, որի հետ հարաբերություններում նա շարունակում էր հավատարիմ մնալ ավանդական քաղաքականությանը՝ պահպանելով *status quo*-ն: Սակայն դա չարդարացրեց իրեն. Էլամը շարունակում էր միջամտել Բաբելոնիայի գործերին: Անարդյունավետ էին նաև Էլամը դրածո արքաների միջոցով վերահսկելու ասորեստանյան արքունիքի փորձերը: Երկու տերությունների հարաբերություններում շրջադարձային պահ էր հատկապես Շամաշշումուկինի ապստամբությանը էլամական արքունիքի ցույց տված զինական աջակցությունը: Նինվեում վճռեցին «էլամական հարցին» տալ արմատական լուծում:

Բաբելոնյան ապստամբության տապալումից հետո Աշշուրբանապալը ձեռնամուխ եղավ Էլամի ջախջախմանը: Ք. ա. 648/47–646 թթ. դեպի Էլամ իրագործված մի քանի արշավանքներով էլամական թագավորությանը հասցվեց ծանրագույն հարված, և այն կազմալուծվեց: Էլամական անցքերին նախորդել էր Բաբելոնիայի արքա Շամաշշումուկինի բարձրացրած ապստամբությունը:

Ասորեստանյան բանակը շարժվեց Բաբելոնիա, և Խիրիտուի մոտ բաբելոնյան բանակը կրեց ծանր պարտություն: Ջախջախելով նաև օգնության եկած էլամական զորքերին՝ Աշշուրբանապալը Էլամում կազմակերպեց գահակալական պայքար՝ դրանով չեզոքացնելով այս երկիրը: Շամաշշումուկինը մնկուսացվեց, և Աշշուրբանապալը անարգել մոտեցավ Բաբելոնին ու պաշարեց այն: Երեք տարվա պաշարումից հետո սովից և համաճարակից ուժասպառ քաղաքն ընկավ, Ք. ա. 648 թ. գրավվեց նաև Բաբելոնիայի արքան:

Շամաշշումուկինի ապստամբության ճնշումից հետո Բաբելոնիայում գահ բարձրացվեց Կանդալանուն (Ք. ա. 647–627 թթ.): Վերջինիս անձի մասին ոչինչ հայտնի չէ, ենթադրվում է անգամ, որ դա կարող էր լինել նույն Աշշուրբանապալը, որը պարզապես բաբելոնյան գահին էր բազմել՝ ստանալով այդ անունը: Հաջորդ արշավանքով Աշշուրբանապալը պատժեց այն բոլոր ուժերին, ովքեր օգնել էին իր ապստամբ եղբորը (Էդոմ, Մոաբ, Նաբաթեա, փյունիկյան իշխանություններ, արաբական տարբեր ցեղեր):

Թվում էր՝ Ասորեստանն այլևս խնդիրներ չուներ: Բաբելոնիան հնազանդեցված էր, Էլամն այլևս դադարել էր լուրջ դերակատար լինելուց: Դեռևս Ք. ա. 660 թ. Մանայի թագավորություն իրագործված հաղթական արշավանքի արդյունքում Աշշուրբանապալը վերադարձրել էր Ասարհադդոնի օրոք կորցրած տարածքները: Մանայում Աշշուրբանապալը կազմակերպեց արքայի սպանությունը և գահին բազմեցրեց իր դրածոյին: Ասորեստանը մասամբ վերականգնեց իր դիրքերը Փոքր Ասիայում. ասորեստանյան եթեն ոչ գերիշխանությունը, ապա առնվազն հեղինակությունն էին ճանաչում փորձա-

սիական Մելիդ–Թաբալյան միացյալ պետությունը, Խիլակկուն և անգամ հեռավոր Լիդիան: Այսպես էր Աշշուրբանապալը հայտնում վերջինիս «հնազանդության» մասին.

«Գուգ(գ)ուն՝ Լուդդուի արքան, նրկիր, որը ծովի մյուս կողմում է՝ հեռավոր վայրում, որի անունն արքաները՝ իմ հայրերը, չէին լսել, իմ աստված Աշշուրը՝ իմ արարիչը, ստիպեց նրան տեսնել ինձ (իր) երազում: Ծնկի՛ իջիր և բռնի՛ր Աշշուրբանապալի ոտքերը...»:

Բարելավվեցին հարաբերությունները Ասորեստանի և Վանի թագավորության միջև: Ք. ա. 643 թ. թվագրվող Աշշուրբանապալի արձանագրություններից մեկում նշվում է իրեն ուղղված՝ Վանի թագավորության արքա Սարդուրիի նամակների մասին, որում վերջինս նրան դիմում էր որպես իր «հոր» և «տիրոջ», որին մշտապես մատուցում էր ընծաներ: Այս փաստը կարող է վկայել ոչ միայն ասորեստանյան ազդեցության, այլև երկու արքայատների միջև տեղ գտած դինաստիական հնարավոր կապի մասին: Սարդուրին, Աշշուրբանապալին դիմելով որպես իր «հոր», հնարավոր է՝ նկատի ուներ իր աներոջը: Նման փաստերի կարելի է հանդիպել ասորեստանյան աղբյուրներում: Դինաստիական առնչությունները կարևոր տեղ էին գրավեցնում ասորեստանյան արքաների արտաքին քաղաքականության մեջ:

Աշշուրբանապալի կառավարման վերջին տարիների մասին գրեթե ոչինչ հայտնի չէ: Նմանապես նրա գահակալության ավարտը. ասորեստանյան էպոնիմների հիմնական ցանկը ավարտվում է Ք. ա. 649 թ–ով: Բաբելոնյան ժամանակագրությունը ընդհատվում է գրեթե հիսուն տարի (667–616 թթ.), իսկ Աշշուրբանապալի տարեգրությունները ավարտվում են Ք. ա. 636 թ–ով: Ասորեստանյան էպոնիմների պարագլխառն ցանկերից դատելով՝ Ք. ա. 633 թ. դեռ իշխում էր Աշշուրբանապալը: Նրա կառավարման շրջանում կազմված վերջին տեքստերը թվագրվում են Ք. ա. 631 թ.:

6. ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԸ ՎԵՐՋԻՆ ԱՐՔԱՆԵՐԻ ՕՐՈՔ

Աշշուրբանապալի օրոք Ասորեստանը, թվում է, իր հզորության բարձրակետին էր: Սակայն դա իրականում թվացյալ էր և պարզապես ռազմական գերակշռության արդյունք: Ինչ–որ մի պահից Ասորեստանը կորցրեց նաև այդ գերակշռությունը:

---

[1] Ասորեստանի Նոր թագավորության պատմության աղբյուրները տես Grayson A.K., Assyrian and Babylonian Chronicles, Locust Valley, New York, 1975; Grayson A.K., Assyrian Royal Inscriptions. vol.II, Wiesbaden, 1976; Starr I., Queries to the Sungod. Divination and Politics in Sargonid Assyria, Helsinki, 1990; Tadmor H., The Inscriptions of Tiglath-Pileser III King of Assyria, Critical Edition, with Introductions, Translations and Commentary, Jerusalem, 1994; Glassner J.-J., Mesopotamian Chronicles, Atlanta, 2004; Mattila R., The King's Magnates: A Study of the Highest Officials of the Neo-Assyrian Empire, Helsinki, 2000 և այլն: որոշ դարաշրջանի կամ առանձին արքաների կառավարման փուլերի քաղաքական պատմության հարցերի ամփոփ շարադրանքը՝ Tadmor H., The Campaigns of Sargon II of Assur: A Chronological-Historical Study, JCS 12, 1958, 22ff., 77ff.; Oded B., Mass Deportations and Deporties in the Neo-Assyrian Empire, Wiesbaden, 1979; Mayer W., Sargons Feldzug gegen Urartu -714 v.Chr.: Text und Übersetzung, MDOG 115, 1983, 65ff.; Grayson A.K., Assyrian Officials and Power in the Ninth and Eight Centuries, SAAB 7/1, 1993, 19ff.; Grayson A.K., Assyrian Civilization. – In: CAH III/2, 2008, 194ff. և այլն:

երկրի ներսում և նրա հարևանությամբ տեղի էին ունենում գործընթացներ, որոնք հանգեցնելու էին Ասորեստանի անխուսափելի փլուզմանը: Ասորեստանյան տերությունն արդեն Աշշուրբանապալի իշխանության վերջում ընկղմվեց ճգնաժամի մեջ, որից դուրս գալ այլևս չէր կարող: Դրա դրսևորումն էին երկրում սկսված գահակալական պատերազմները:

Արդեն Աշշուրբանապալի հաջորդը՝ Աշշուր-էթիլ-իլանին (Ք. ա. 631–628/7 թթ.), գահ բարձրացավ ներքինապետ Սին-շում-լիշիրի աջակցությամբ միայն: Թերևս այս հանգամանքից ելնելով՝ նա իր նստավայրը Նինվեից տեղափոխեց Բաբելոն: Պատահական չէ, որ ինչպես բաբելոնյան, այնպես էլ աետիկ ավանդությունը նրան ներառում է բաբելոնյան արքաների ցանկում. արքայի արձանագրությունների մի մասը նույնպես կազմվել է Բաբելոնիայի քաղաքներում:

Սինշարիշկունը (Սին-շար-իշկուն, Ք. ա. 628/7–612 թթ.) նույնպես Աշշուրբանապալի որդին էր և, ըստ երևույթին, բռնազավթել էր գահը Նինվեում: Նրան սկզբնապես հաջողվեց իր իշխանությունը տարածել ոչ միայն Ասորեստանում: Մի քանի բաբելոնյան խոշոր քաղաքներ, այդ թվում՝ Նիպպուրը, Ուրուկը, Սիպպարը և Բաբելոնը, ճանաչեցին նրա իշխանությունը: Ք. ա. 627 թ. հետո Աշշուր-էթիլ-իլանին այլևս չի հիշատակվում: Նրա փոխարեն հայտնվեց գահի մեկ այլ հավակնորդ՝ վերոհիշյալ Սին-շում-լիշիրը: Վերջինս իրեն հռչակեց Ասորեստանի արքա, որի իշխանության տակ հայտնվեց գրեթե ողջ Հյուսիսային Բաբելոնիան, ինչպես նաև Բաբելոն քաղաքը: Ք. ա. 626–625 թթ. սահմաններում Ասորեստանում միաժամանակ իշխում էին երկու արքաներ՝ չհաշված գահի այլ հավակնորդներին: Սին-շում-լիշիրի իշխանությունը կարճատև էր. նրանից հայտնի բոլոր արձանագրությունները թվագրվում են գահակալության տարով (Ք. ա. 627 կամ 626 թթ.): Ասորեստանում ծագած խառնակ իրավիճակից փորձեց օգտվել Բաբելոնը:

Նախորդող շրջանում Ասորեստանին այդպես էլ չհաջողվեց հիմնովին հաստատվել Բաբելոնիայում: Թեև Բաբելոնն ուներ արքա, սակայն նրա իշխանությունը ձևական էր, և գահ էր բարձրանում ասորեստանցիների կամքով: Դրան հակառակ՝ Բաբելոն քաղաքում ասորեստանյան դիրքերը թույլ էին, առավել ևս՝ այստեղ չարունակում էր գործել ասուրամերժ հզոր մի խմբավորում:

Կանդալանուի մահից հետո (Ք. ա. 627 թ.) Ասորեստանում ծավալված գահակալական պայքարի պատճառով ձգձգվեց Բաբելոնում նոր արքայի հաստատումը: Երկիրը մոտ մեկ տարի չուներ արքա: Առաջ եկած քաոսը անմիջապես լրացրին քաղդեացիները: Ոմն Նաբոպալասար (= Նաբու-ապալ-ուծուր), որը հավանաբար ուներ քաղդեական ծագում և, ըստ աետիկ ավանդության, Սարակոսի (իմա՝ Սինշարիշկունի) զորավարն էր, հանդես եկավ Ասորեստանի դեմ: Ք. ա. 626 թ. Նաբոպալասարը գրավեց Բաբելոնը և թագադրվեց որպես արքա: Նրա պայքարը իշխանության համար շուտով վերաճեց Ասորեստանի դեմ ազատագրական պատերազմի:

Ք. ա. 625 թ. Նաբոպալասարը անհաջող փորձ արեց գրավելու Նիպպուրը, որը մինչև 622 թ. ասորեստանցիները կարողացան պահել իրենց ձեռքում: Սինշարիշկունի իշխանությունը ճանաչեց Սիպպարը: Մյուս կողմից Նաբոպալասարն ամուր

դիրքեր ուներ Բաբելոնում և Բորսիպպայում: Այս շրջանում հիմնական պայքարն ընթանում էր Ուրուկին տիրապետելու համար: Միայն Ք. ա. 620 թ. Ուրուկը վերջնականապես անցավ Նաբոպալասարի իշխանության տակ:

Մինչ այդ՝ դեռևս Ք. ա. 623 թ., խնդիրներ ծագեցին բուն Ասորեստանում: Սինշարիշկունի դեմ խռովություն բարձրացրեց Դեր քաղաքը: Թեև ասորեստանյան արքային հաջողվեց ճնշել այն, սակայն այս անգամ նոր ապստամբություն ծագեց Ասորեստանի անդրեփրատյան նահանգներում: Օգտվելով ասորեստանյան արքայի և բանակի բացակայությունից՝ ապստամբները շարժվեցին դեպի Նինվե, և նրանց առաջնորդը, որի անունը աղբյուրում չի պահպանվել, մտավ Նինվե ու իրեն հռչակեց Ասորեստանի արքա: Երկիր վերադարձած Սինշարիշկունը, ճնշելով խռովությունը, վերստին տիրեց գահին:

Գահակալական պայքարն Ասորեստանում էապես թուլացրեց երկրի դիրքերը նաև արտաքին աշխարհում: Ասորեստանը ստիպված էր Ք. ա. 620 թ. վերջերին դաշինք կնքել Եգիպտոսի արքա Պսամմետիխ I–ի հետ: Եգիպտոսը աստիճանաբար սկսեց լրացնել Ասորեստանին հատկապես Սիրիայում, ինչը միաժամանակ հնարավորություն էր տալիս ասորեստանյան արքային առայժմ ողջ ուժերն ուղղելու առավել վտանգավոր թշնամու՝ Նաբոպալասարի դեմ: Այս շրջանից սկսած՝ Ասորեստանը ստիպված էր մղել պարզապես գոյության պայքար:

Դեռևս Ասորեստանում տիրող խառնակ ամիսների ընթացքում Նաբոպալասարը ձեռնամուխ էր եղել Ուրուկի պաշարմանը, որն ասորեստանյան տիրապետության հանգուցային կետն էր Բաբելոնիայի հարավում: Ք. ա. 620 թ. վերջերին Ուրուկը հայտնվեց Նաբոպալասարի ձեռքում: Դա ծանր հարված էր Ասորեստանին: Ք. ա. մոտ 618–617 թթ. ընթացքում Նաբոպալասարը ասորեստանյան զորքերից մաքրեց Բաբելոնիայի մեծ մասը: Սկսած Ք. ա. 616 թ.՝ ռազմական գործողությունները տեղափոխվեցին ասորա–բաբելոնյան սահմանային գոտի, ապա և Ասորեստանի միջնաշխարհ:

Ք. ա. 616 թ. Նաբոպալասարը սկսեց իր արշավանքը դեպի Ասորեստան՝ շարժվելով Եփրատի հոսանքով դեպի վեր: Կաբլին քաղաքի մոտ տեղի ունեցավ խոշոր ճակատամարտ, որի մասին «Բաբելոնյան ժամանակագրությունը» հայտնում է. «*Նաբու–ապալ–ուծուրը նրանց դեմ բարձրացավ և Ար ամսի 12–րդ օրը ճակատամարտ տվեց Աշշուրի զորքին: Իսկ Աշշուրի զորքը նրա առջև նահ մնչվեց, և մեծ պարտություն նա հասցրեց Աշշուրին, ավարը նրանց նա գրավեց մեծաքանակ: Մահացիները, որոնք ընկել էին նրանց օգնության, և Աշշուրի մնացածները գերվեցին: Այդ ժամանակ էլ նա գրավեց Կաբլինը ...*»:

Դեպի Կաբլին շտապած Սինշարիշկունի բանակը չգտավ այստեղ բաբելացիներին, որոնք, ավարառության ենթարկելով շրջակա տարածքները, վերադարձել էին Բաբելոն: Նոր ճակատամարտեր տեղի ունեցան Ք. ա. 615 թ. Փոքր Զաբի ափերի մոտ՝ Առապխայի մերձակայքում՝ Տիգրիսի ափերին՝ Տակրիտայն ամրոցի (ներկայիս Տիկրիթը) պարիսպների մոտ: Մարտերը վճռական հաղթանակ չպարգևեցին և ոչ մեկին:

Ասորա–բաբելոնյան պատերազմում շրջադարձային նշանակություն ունեցավ մարերի ներգրավումը դրան: Ասորեստանն անգոր գտնվեց պայքարելու երկու ճա-

կատով: Դեռևս Ք. ա. 615 թ. վերջերին կորավեց Առապիան, իսկ Ք. ա. 614 թ. մարերը նվաճեցին Աշշուրը: Ք. ա. 612 թ. բաբելական և մարական զորքերը միասին պաշարեցին Նինվեն: Երեք ամիս շարունակ պաշարվածները համան դիմադրություն էին ցույց տալիս հակառակորդին: Մայրաքաղաքի պարիսպների տակ մղվեց երեք ճակատամարտ: Վերջապես Նինվեն գրավվեց և հիմնահատակ ավերվեց, ասորեստանյան ազնվականությունը, ինչպես նաև զինքի ունակ բնակչությունը բնաջնջվեց: Սինշարիշկունը զոհվեց քաղաքի գրավման ժամանակ:

Այնուամենայնիվ, Ասորեստանը դեռևս չէր խորտակվել: Ք. ա. 611–610 թթ. բաբելոնյան բանակը ստիպված էր մարտեր մղել ասորեստանյան տերության արևմուտքում: Այստեղ գահ էր բարձրացել Ասորեստանի վերջին արքան՝ Աշշուրուբալիտ II–ը (Ք. ա. 612–609/5 թթ.[5]): Վերջինս փորձեց վերադարձնել կորսվածը՝ հենվելով եգիպտական փարավոն Նեխո II–ի (Ք. ա. 610–595 թթ.) օգնության վրա: Ք. ա. 610–609 թթ. մարտական գործողություններ ընթացան Խառանի մատույցներում, որն անցել էր բաբելացիների ձեռքը: Աշշուրուբալիտի փորձը՝ վերագրավելու քաղաքը, ավարտվեց անհաջողությամբ: Դրանից հետո նա այլևս չի հիշատակվում: Ք. ա. 605 թ. Կարգամիսի, ապա Համաթի ճակատամարտերում բաբելոնյան արքայազն Նաբուգողոնոսորը ջախջախեց եգիպտական բանակը, որով էլ Ասորեստանի գոյամարտն ավարտվեց:

Ասորեստանը, սակայն, չանհետացավ պատմության թատերաբեմից: Կարծես բաբելացիների իշխանությունը ասորեստանյան ողջ տարածքի վրա չէ, որ հաստատվել էր: Եթե ասորեստանյան միջնաշխարհում բաբելոնյան տիրապետությունը կարելի է համարել կանխածից դուրս, ապա տերության ծայրամասային շրջաններում, հատկապես արևմուտքում այդ տիրապետությունը թույլ էր արտահայտված կամ հնարավոր է՝ իսպառ բացակայում էր: Մասնավորապես, Ասորեստանյան պետականության հարատևության հետքեր են տեսանելի տերության նահանգային կենտրոններից Դուր-Կատլիմոում (Թել Շեյխ Համադ հնավայրը՝ Խաբուրի ստորին հոսանքի շրջանում): Այստեղից հայտնաբերվել են անգամ ասորեստանյան լեզվով գրված «հետասորեստանյան» տեքստեր, որոնք վերաբերում են Ք. ա. 603 և 600 թթ.:

Նորբաբելոնյան տերության կործանումից հետո Ասորեստանի տարածքն անցավ Աքեմենյաններին: Վերջինիս սատրապություններից մեկը կոչվում էր «Ասորեստան»: Կյուրոս II–ը Բաբելոնի նվաճումից հետո հրամայել էր Աշշուր վերադարձնել Բաբելոն տարված ասորեստանյան աստվածների արձանները: Աշշուր աստծո պաշտամունքը հարատևեց մինչև Ք. հ. II–III դդ. արդեն պարթևական Աշշուր քաղաքում: Ընդ որում՝ Ք. հ. II դ. Աշշուրում վերականգնվեց համանուն աստծո տաճարը:

Աքեմենյան արքա Դարեհ I–ի օրոք ասորեստանյան տարածքները բաժանվեցին մի քանի հատվածների: «Ասորեստան» կոչվող սատրապությունն ընդգրկում էր Եփրատից արևմուտք ձգվող շրջանը, որը բաբելոնյան աղբյուրներում շարունակում է հանդես գալ «Գետից անդին» անվանումով: Ասորեստանյան միջնաշխարհը կցվեց «Մարաստան» սատրապությանը:

Բազմաթիվ ասորեստանցիներ են հիշատակվում Աքեմենյան դարաշրջանի

տնտեսական փաստաթղթերում, մասնավորապես՝ Պերսեպոլսից: Օրինակ՝ նրանցից մեկը՝ Պան-Աշշուր-լամուրը, Կյուրոսի որդի Կամբիզի օգնականներից էր: «Ասորեստան» սատրապության կառավարիչները Աքեմենյան դարաշրջանում գերազանցապես ասորեստանցիներ էին, ինչը բացառություն էր՝ մյուս սատրապությունների համեմատությամբ: Ընդհանրապես մեծ էր ասորեստանցիների դերը Աքեմենյան տերության կյանքի տարբեր ոլորտներում: Ասորեստանյան անձնանունները հիշատակվում են ընդհուպ մինչև պարթևական պետության անկումը, գլխավորապես արամեերեն և հունարեն գրված տեքստերում: Սակայն այդ անունների երկրորդ բաղադրիչները կազմված էին արդեն արամեերենով, ինչը թույլ է տալիս ենթադրել, որ ասորեստանցիներն արդեն դարձել էին արամեախոս: Ասորեստանյան մշակույթը հարատևեց բավական երկար, և անգամ իսլամական դարաշրջանում երբեմնի ասորեստանյան քաղաքներում դեռ երկրպագում էին հին աստվածներին:

Երբեմնի տերության անդրեփրատյան երկրամասին Աքեմենյան դարաշրջանում տրված «Ասորեստան» անվանումը հարատևեց դպրության տարբեր կենտրոններում և արամեերենի միջնորդավորությամբ անցավ հունարենին որպես «Սիրիոս» կամ «Սիրոս», որից և՝ Սիրիան (Ասորիք): Սակայն այս անվանումները դեռևս կիրառվում էին համազոր նշանակությամբ: Օրինակ՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացու տերության ժառանգորդ Սելևկյան պետությունը շարունակում էր հանդես գալ իբրև «Ասորեստան»: Եփրատից արևմուտք և արևելք ընկած հատվածները սկսեցին հստակ տարանջատվել միայն հռոմեական դարաշրջանում: Վերջինիս արևելյան սահմանի մի զգալի մասն անցնում էր Եփրատ գետով, որից արևմուտք ընկած հռոմեական նահանգը ստացավ «Սիրիա» անվանումը՝ ի տարբերություն Եփրատից արևելք ձգվող ոչ հռոմեական տարածքի՝ «Ասորեստանի» (այս շրջանում՝ նաև Ադիաբենե):

7. ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ԵՎ ԲՆԱԿԸ

Քաղաքական կարգը

Ասորեստանի պետականությունը իր՝ շուրջ մեկ և կես հազարամյա գոյության ընթացքում անցել է զարգացման տևական փուլ՝ Աշշուրի վաղ քաղաքային մշակույթից մինչև «համաշխարհային տերություն»՝ Ք. ա. IX–VII դդ.:

Աշշուրի պետության քաղաքական կառուցվածքը սկզբնական փուլում վառ ընդգծված տոհմատիրական բնույթ ուներ՝ տոհմային ավագանու վճռական դերակատարմամբ պետության կյանքի բոլոր ոլորտներում: Ընդհուպ մինչև Շամշի-Ադադ I-ի կառավարումը Աշշուրում արքայական իշխանություն, որպես այդպիսին, գոյություն չուներ: Պետության գերագույն գործադիր իշխանությունը իրականացնում էր ժառանգական իշխանություն ունեցող՝ *ֆշշիակկում* (բառացի՝ «փոխանորդ, տեղապահ», զուգահեռ է շումերական *Ենսիին*) տիտղոսը կրող պաշտոնյան, որի գործառույթները տարածվում էին շինարարական ոլորտի վրա (տաճարային և ոռոգողա-

կան կառույցներ), թևրևս նաև ռազմական: Վարչական և դատական գործառույթները տնօրինում էր ընտրովի պաշտոնյան՝ *ռաբիլումը*: Աշշուրի պետության մեջ կարևորագույն դերը պատկանում էր քաղաքային խորհրդին: Աշշուրի կառավարիչների պաշտոնական տիտղոսը ասվածի լավագույն վկայությունն է՝ «Աշշուր աստծո տեղապահ/փոխանորդ»:

Աշշուրի պետության՝ որպես կենտրոնացված ամուր պետականության իրական հիմնադիրը Շամշի-Ադադ I-ն էր: Նրա օրոք քաղաքային և համայնքային ավագների խորհուրդների օրենսդիր գործառույթները գրեթե վերացվեցին. վերջիններս պետության կյանքում ալևս նախկին դերը չունեին: Դրանց փոխարեն իրական իշխանությունը անցավ նորաստեղծ ռազմական շրջանների *(խաթթու)* ձեռքը, որոնց գործունեությունը ամբողջապես վերահսկվում էր արքայի կողմից: Դրանց կառավարիչները նշանակվում էին արքայի կողմից: Հիմնավորապես վերաձևվեց պետության քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր իշխանության համակարգը: Ընդած Աշշուրի և դրան հաջորդած միտաննական տիրապետության շրջանում արքայական իշխանությունը զգալիորեն ամրապնդվեց, սակայն միայն Միջին ասորեստանյան փուլում այն սկսեց վերածվել իրական միապետության:

Ասորեստանյան պետության քաղաքական կարգը էականորեն սկսեց փոփոխվել Ք. ա. XIV դ. երկրորդ կեսից, հատկապես Արիկդենիլիի կառավարման շրջանից՝ չնայած նրա նախորդ Աշշուրուբալլիտ I-ը եգիպտական փարավոնին գրած նամակում իրեն անվանում է «ուժեղ արքա»: Իսկ ահա Արիկդենիլիի տիտղոսաշարը՝ «ուժեղ արքա, Ասորեստանի արքա», վկայում է արքայական իշխանության հետագա հզորացման, իսկ հետագայում լայն նվաճողական քաղաքականության ծավալման ընթացքում՝ նաև բացարձակացման օգտին: Դրան զուգահեռ սկսում է նվազել Աշշուր քաղաքի խորհրդի դերը: Ավելի ուշ՝ Ք. ա. X–IX դդ., այդ գործընթացը ավելի խորացավ: Աշշուրի խորհրդից բացարձակապես անկախ գործելու մղումով արքաները իրենց նստավայր էին դարձնում այլ՝ հիմնականում նորակառույց քաղաքներ՝ Կար-Թուկուլթի-Նինուրտան, Կար-Սալմանասարը, իսկ Ք. ա. VII դ.՝ Նինվեն: Աշշուր քաղաքը վերածվել էր ընդամենը պաշտամունքային կենտրոնի և արքաների դամբարանի: Վերջնականապես ձևավորվում է նաև արքաների օրինակելի տիտղոսաշարը՝ «մեծ արքա, հզոր արքա, տիեզերքի արքա, Ասորեստանի արքա»:

Ասորեստանում արքայական իշխանությունը էականորեն տարբերվում էր նախորդ՝ շումերական և համաժամանակյա՝ բաբելոնյան արքայապետություններից: Արքան համարվում էր գերագույն մարդկային էակը՝ նշանակված գլխավոր աստված Աշշուրի կողմից: Սակայն նա միևնույն ժամանակ մահկանացու էր, այլ ոչ անմահ: Իհարկե, հաճախ տեքստերում և արքաներին պատկերող բարձրաքանդակներում ու արձանների վրա արքաներն օժտվում էին աստվածային հատկանիշներով, սակայն նրանց անձի աստվածացումը այդպես էլ չբացարձակացվեց: Արքայի բացարձակ իշխանությունը դրսևորվում էր կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտներում: Նա զորքի գլխավոր հրամանատարն էր, գերագույն դատավորը և Աշշուր աստծո քրմապետը (*շանգու*): Սակայն նա միաժամանակ պարտավոր էր հաշվի նստել կրոնապաշտա-

մունքային սահմանափակումների, անձի մասնավոր սեփականության, ինչպես նաև քաղաքների՝ նախկինում ունեցած արտոնությունների հետ:

Ապագա արքան, ստանալով այդ կարգավիճակը, պարտավոր էր անցնել տևական նախապատրաստություն: Նորասորեստանյան պետության շրջանում՝ հատկապես Սարգոն II–ի և նրա հետնորդների օրոք, պատանի արքայազներին փոխադրում էին «Գահաժառանգման տուն» (bīt-redûti): Այստեղ արքայազնը ստանում էր հիմնավոր կրթություն և դաստիարակություն (ռազմական գործ, գրել–կարդալ, այլ գիտելիքներ): Դասընթացի ավարտից հետո նա նշանակվում էր բարձր պաշտոնի կառավարման ապարատում: Մասնավորապես, երկրից արքայի բացակայության ժամանակ նա փոխարինում էր արքային:

Արքայական իշխանության ամրապնդման հետ զուգընթաց ձևավորվեց բրգաձև, խիստ կենտրոնացված քաղաքական մի կառույց, որի գլխին կանգնած էր բացարձակ իշխանությամբ օժտված արքան: Նրա անմիջական շրջապատը ներկայացված էր ազնվականության վերնախավի շարքերից նշանակված՝ գործադիր և խորհրդակցական գործառույթներով օժտված մի խումբ պաշտոնյաներից, որոնք ընդհանրական ձևով կոչվում էին «ավագանի»: Դրանք էին՝ *շա մուխխի էքալլի* (արքունիքի ծառայապետ), *ռաբմաեռ* (փոխվարչապետ), *տուրտաեռ* (բանակի հրամանատար), *մաաննու* (արքայական գանձարանի պահապան), *նագիր էքալլի* (մունետիկ), *ռաբ շաքե* (գլխավոր մատռվակ), *աբարակկու* (սեննեկապետ), *առկկազոննե* (վեզիրներ), *ռաբ շա ռեշի* (ներքինապետ), *ռաբռեմնու* (դատական գործի ղեկավար), *ռաճգոննե* (տաճարների քրմապետեր) և *խազանննոննե* (քաղաքների կառավարիչներ):

Ք. ա. I հազ.՝ Նոր ասորեստանյան տերության կազմավորման հետ միաժամանակ, Ասորեստանը տարածապես ընդարձակվեց, և դա պահանջում էր մշակել նվաճված երկրների կառավարման համակարգ: Այս փուլում ավարտուռական արշավանքները աստիճանաբար փոխարինվեցին նվաճված երկրների յոթացման քաղաքականությամբ: Բուն Ասորեստանին առավել մոտ գտնվող և հիմնավորապես նվաճված շրջանները կառավարվում էին փոխարքաների կողմից, որոնք անմիջականորեն ենթարկվում էին արքային: Մյուս երկրների նկատմամբ գերիշխանությունը գերազանցապես իրականացվում էր կախյալ պայմանագրերի միջոցով: Այդպիսի պայմանագրերը սովորաբար ամրապնդվում էին նվաճված երկրի արքայատոհմի որոշ անդամներին որպես պատանդ ասորեստանյան արքունիք փոխադրելու միջոցով:

Նվաճված երկրների անջատողական քաղաքականության ծավալման հետ կապված՝ արդեն Թիգլաթպալասար III–ի օրոք սկսվում է տեղական արքայատոհմերի իշխանազրկման քաղաքականությունը: Ասորեստանյան արքաները, հատկապես Սարգոն II–ը, տեղերում սկսում են անցնել ասորեստանյան վարչակազմերի ներդրման քաղաքականության (օրինակ՝ Հյուսիսային Սիրիայում և Փոքր Ասիայում): Միաժամանակ վերաձևվում են մարզերի սահմանները՝ դրանց կրճատման միտումով: Դա նպատակ ուներ սահմանափակելու մարզերի կառավարիչների ինքնուրույնությունը:

Ասորեստանյան պետության՝ արքայի գլխավորությամբ գործող պետական վար-

չակազմը աստվածային աստիճանակարգության երկրային պատկերն էր: Արքան պետությունը կառավարում էր այնպես, ինչպես Աշշուր աստվածը երկնքում մյուս աստվածներին:

Բանակը

Ասորեստանյան պետության գոյության ողջ ընթացքում ռազմական գործը առաջնահերթ դեր է ունեցել՝ կապված նրա աշխարհագրական յուրահատուկ դիրքի և միջազգային տարանցիկ առևտրում հաժապատասխան մասնակցություն ապահովելու առումներով: Բանակի դերը աճեց հատկապես Ք. ա. XIV դ.՝ Միտաննիից անկախացումից հետո, երբ այն սկսեց ակտիվ արտաքին քաղաքականություն վարել:

Ասորեստանի բանակը ռազմական տեխնիկայի և մարտավարման առումներով շատ չէր տարբերվում ժամանակի հարևան երկրների բանակներից: Դրա հիմնական հարվածային միավորը կարճ արերով և նիզակներով զինված հետևակն էր: Սակայն արդեն որոշ ժամանակ անց՝ հատկապես Նորասորեստանյան տերության սկզբնական շրջանում, հարթ տեղանքում վարվող ռազմական գործողություններում սկսում են լայնորեն կիրառվել մարտակառքերը: Թերևս մարտավարման այս եղանակը ասորեստանցիք ընդօրինակել էին միտաննեցիներից, որոնք այս առումով անգերազանցելի էին: Սալմանասար III–ի օրոք ասորեստանյան մարտակառքը եռաձի էր և տանում էր երկու, հազվադեպ՝ երեք հոգու՝ կառավարին և երկու զինվորների: Այնուամենայնիվ, մարտակառքը գերազանցապես խորհրդանշական դեր էր կատարում, քանի որ դրանով մարտնչում էին արքան և ազնվականները, սակայն հիմնական հարվածային ուժը հետևակն էր: Հակառակ ընդունված տեսակետի՝ մի շարք նոր աղբյուրներ մատնանշում են, որ առնվազն արդեն Ք. ա. VIII դ. երկրորդ կեսին ասորեստանյան բանակում սկսում է լայնորեն կիրառվել հեծելազորը, որը քանակապես և շարժունակությամբ գերազանցում էր մարտակառքերին:

Ք. ա. IX դ. ասորեստանյան հեծյալները զորում էին զույգերով: Մեկը զինված էր նետ ու աղեղով և վահանով, իսկ կողքից ընթացող հեծյալը բռնում էր երկու ձիերի սանձերը: Այսինքն՝ սա կարելի է համարել մարտակառքից հեծելազորին անցման փուլ: Իսկ արդեն Թիգլաթպալասար III–ից սկսած՝ հեծյալը զորում էր միայնակ, որն ավելի մանևրային և արդյունավետ էր դարձնում նրա գործողությունները:

Ասորեստանյան բանակի արմատական բարեփոխումը Թիգլաթպալասար III–ի կողմից այն վերածեց ժամանակի հզորագույն բանակի, որի թվաքանակը՝ ներառյալ տերության տարբեր շրջաններում տեղակայված կայազորները, գերազանցում էր 100 հազարը: Բանակի ապառազինության և կարգապահության բարձր մակարդակը, ինչպես նաև ամենատարբեր տեղանքներում արդյունավետ գործելու ունակությունը այն իրավամբ վերածել էին Ասորեստանի ծավալապաշտական քաղաքականության իրականացման հզոր միջոցի:

8. ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ

Միջագետքի և Հայկական լեռնաշխարհի հասարակությունների միջև տարաբնույթ հարաբերությունները վկայված են դեռևս Նորքարեդարյան շրջանից, որ հատկապես ակնառու է «Կուր–Արաքսյան» մշակութային աշխարհի ծավալման համատեքստում: Սակայն այդ փոխհարաբերությունները ստացան կոնկրետ և նպատակամղված բնույթ Հայկական Տավրոսից հարավ ընկած հյուսիսմիջագետքյան տարածաշրջանում վաղ պետականությունների ձևավորումից և խոշոր պետությունների ի հայտ գալուց հետո միայն (շումերական քաղաք–պետություններ, Աքքադ, Ուրի III հարստություն և Աշշուր, Ասորեստան, Բաբելոնիա, Միտաննի):

Առնվազն Ք. ա. III հազ. առաջին կեսին շումերական աղբյուրներում առկա են առասպելական բնույթի տեղեկություններ Միջագետքից հյուսիս ընկած շրջանների հետ ունեցած փոխհարաբերությունների մասին: Դրանք վկայում են Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջանների վերաբերյալ շումերական քաղաք–պետությունների բնակչության մոտ որոշակի տեղեկությունների մասին, որոնց հիմքում, թերևս, ընկած էր նրանց հետ շումերների ունեցած առևտրային հարաբերությունների վերիուշը:

Շումերական դարաշրջանում Միջագետքի և Հայկական լեռնաշխարհի հասարակությունների միջև խաղաղ հարաբերությունները Ք. ա. III հազ. երկրորդ կեսին՝ Աքքադի պետության կազմավորման հետ միաժամանակ, իրենց տեղը զիջում են շատ ավելի ինտենսիվ՝ ռազմաքաղաքական հարաբերություններին: Աքքադի առաջխաղացումը դեպի հյուսիսի և հյուսիս–արևմուտքի օգտակար հանածոներով հարուստ լեռնային շրջանները շարունակվեց նաև հետագայում. մի միտում, որն այսուհետև սկսում է գերիշխել Միջագետքի հաջորդ աշխարհակալ պետականությունների կատարմամբ ընդհուպ մինչև Ք. ա. I հազ. կեսերը:

Աշշուրի՝ Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան հատվածում հիմնած առևտրական գաղութների կարճատև գոյությունից հետո՝ ընդհուպ մինչև Ք. ա. XIV դ., գրավոր աղբյուրներում հատակ տեղեկություններ չկան Միջագետքի սեմական պետականությունների հետ Հայկական լեռնաշխարհի փոխհարաբերությունների վերաբերյալ: Որ այդպիսիք, հատկապես առևտրական կապեր, անկասկած, առկա են եղել, վերականգնվում է Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր շրջաններում, այդ թվում՝ ներկայիս ՀՀ հնավայրերի հնագիտական գտածոների հիման վրա:

Միջագետքի պետությունների հետ Հայկական լեռնաշխարհի քաղաքական միավորների փոխհարաբերությունները դառնում են կանոնավոր և տարաբնույթ հատկապես Ք. ա. XIV դարից հետո՝ Ասորեստանի Միջին թագավորության կազմավորման հետ մեկտեղ: Միտաննական տիրապետությունը թոթափած Ասորեստանը սկսում է ակտիվ ռազմական գործողություններ հյուսիսային ուղղությամբ: Ասորեստանցիների ակտիվությունը հյուսիսում բացատրվում է երկրի՝ դեպի արտաքին աշխարհ ազատ ելքի սահմանափակությամբ: Արևմուտքը և հյուսիս–արևմուտքը գտնվում էին հզոր խեթական տերության վերահսկողության ներքո, իսկ հարավում դեռևս իրենից յուրջ ուժ էր ներկայացնում կասսիտական Բաբելոնիան:

Միջին ասորեստանյան թագավորության մի շարք արքաների հյուսիսային արշավանքները նկարագրող տեքստերը (Աշշուրուբալլիտ I–ից մինչև Աշշուրբելկալա) լի են Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջաններում իրականացված հիմնականում ռազմական արշավանքների մանրամասներով (տե՛ս սույն մասի համապատասխան բաժինները)։ Վերջիններս մշտապես ողեկցվում էին բախումներով արտեղի մանր քաղաքական միավորների կամ դրանց միավորման հետևանքով ստեղծված ժամանակավոր միությունների հետ։ Ասորեստանի՝ հյուսիսում իրականացվող քաղաքականությունը ժամանակագրորեն կարելի է բաժանել երեք փուլերի, որոնցից յուրաքանչյուրին հատուկ էր տվյալ ժամանակահատվածը բնութագրող քաղաքական իրավիճակը Առաջավոր Ասիայում, որի համատեքստում են միայն լիարժեք ներկայանում Ասորեստանի և Հայկական լեռնաշխարհի հասարակությունների փոխհարաբերությունները։

Ք. ա. XIII դ.

Ասորեստանն իր անկախացումից հետո բախվել էր այնպիսի իրավիճակի, երբ նրա զարգացող տնտեսությունը կարիք ուներ հումքի կայուն աղբյուրների և վերահսկողության Հյուսիսային Միջագետքը արտաքին աշխարհի հետ կապող կարևորագույն առևտրական ուղիների նկատմամբ։ Իսկ Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան շրջանները գտնվում էին Խեթական տերության կողմից վերահսկվող տարածքներում, որոնք խեթերի հետ կապված էին կախյալ պայմանագրերով (Տավրոսի երկայնքով գտնվող երկրները, ինչպես նաև Տավրոսից հյուսիս ընկած Իսուվան)։ Այս փուլում Ասորեստանի հիմնական մտահոգության առարկան հյուսիսի լեռնային շրջանների նվաճումը չէր, մի բան, որ նույնիսկ հետագա դարերում, երբ Ասորեստանը վերածվեց Առաջավոր Ասիայի հզորագույն տերության, նա ի վիճակի չէր լիարժեք կերպով իրականացնելու։ Ասորեստանին առավել չափով հետաքրքրում էր այստեղ գտնվող մետաղների խոշոր հանքավայրերին տիրող մանր քաղաքական միավորների նկատմամբ թեկուզև մասնակի հովանավորության ապահովումը։

Վերոհիշյալ նպատակներով էին առաջնորդվում այս ժամանակահատվածում ասորեստանյան արքաները, որոնց արշավանքների արդյունքում տավրոսյան գոտու երկրները ժամանակ առ ժամանակ ստիպված էին որոշ քանակությամբ մետաղներ և այլ բարիքներ տրամադրել և, թերևս, պարտավորվել հետագայում ավելի կայուն հարաբերություններ պահպանել Ասորեստանի հետ։ Սալմանասար I–ի և Թուկուլթի–Նինուրտա I–ի արշավանքները այդպես էլ չավարտվեցին հյուսիսի երկրների հպատակեցմամբ։ Ավելին, ինչպես նշում են հենց ասորեստանյան աղբյուրները, հատկապես Թուկուլթի–Նինուրտա I–ի օրոք տավրոսյան շրջանի շատ երկրներ արդեն հասցրել էին միավորվել ընդդեմ Ասորեստանի նկրտումների։ Սակայն, ինչպես երևում է նրա մեկ այլ տեքստից, հյուսիսի և հյուսիս–արևմուտքի երկրների միությունները միայն պաշտպանողական նպատակներ չէին հետապնդում։ Նրանք պարբերաբար ասպատակում էին իրենց հարևան բուն ասորեստանյան տարածքները։ Թուկուլթի–Նինուրտայի կառավարման առաջին տարում դեպի հյուսիս ուղղված մեծ արշավանքից հետո (Ք. ա. 1234/3 թ.) ավելի քան հարյուր տարի Ասորեստանը այլևս ի վիճակի չէր զբաղվելու Հայկական լեռնաշխարհի երկրներով։

Խեթական տերության տրոհումից հետո՝ միայն Ք. ա. XII դ. վերջերին – XI դ. կեսերին, Թիգլաթպալասար I–ը և Աշշուրբելկալան էին, ովքեր փորձեցին վերականգնել Ասորեստանի ազդեցության ոլորտը: Բացի հումքի աղբյուրների նկատմամբ վերահսկողությունից, նրանց արշավանքները ևս մեկ կարևոր նպատակ էին հետապնդում, այն է՝ դիմագրավել հյուսիսից տասնամյակների ընթացքում դեպի Միջագետք շարժվող ժողովուրդներին, որոնց տեղաշարժերի ընթացքում, հավանաբար, Ասորեստանը կորցրել էր վերահսկողությունը իրեն հարող Տավրոսի գոտու նկատմամբ:

Թիգլաթպալասարը իր կառավարման հենց սկզբից նպատակադրված էր դեպի հյուսիս: Իր նախորդի՝ Թուկուլթի–Նինուրտա I–ի նման նա կրկին հայտնվում է Տիգրիսի և Մեծ Զաբի վերին հոսանքներում՝ հպատակեցնելով Նաիրի հզոր միության տարածքի զգալի մասը: Նրա տարեգրությունը միաժամանակ վկայում է, որ Ք. ա. XII դ. երկրորդ կեսին Տիգրիսի ակունքների մոտ և Արածանիի ստորին հոսանքում ասորեստանցիները բախվում են նաև մուշկերի հետ, որոնք ներխուժել էին այստեղ նույն դարի կեսերին Արևելյան Փոքր Ասիայից կամ նրան հարակից շրջաններից և հետագայում շարժվելով հարավ՝ բռնազավթել էին Ասորեստանի տիրապետության տակ գտնվող Կադմուխի երկիրը Քաշիյարի լեռներում (այժմյան Միդյաթ–դաղ): Չնայած Թիգլաթպալասարին հաջողվեց կանգնեցնել նրանց շարժումը, սակայն նա ստիպված էր համակերպվել մուշկերի՝ Կադմուխիում հաստատվելու փաստի հետ. մուշկերն էլ, իրենց հերթին, ընդունեցին Ասորեստանի գերիշխանությունը:

Հպատակեցնելով Կադմուխին՝ ասորեստանցիներն այնուհետև հաղթահարեցին մի շարք անմատչելի լեռներ և նվաճեցին Իշդիշ (կամ Միլդիշ) (թերևս, Կադմուխիի և Ալզիի միջև) երկիրը: Թիգլաթպալասարի արշավանքը, այնուհետև, շարունակվում է մինչև շուբարեական երկրներ՝ Ալզի և Պուրուլումզի, որոնք ընկած էին Տիգրիսի ակունքներում: Այստեղ ասորեստանցիները ընդհարվեցին ոչ թե տեղաբնիկների, այլ «խեթական երկրի» անհնազանդ մարդկանց՝ 4000 կասկերի և որումեացիների հետ, որոնք զավթել էին Ասորեստանին ենթակա Շուբարտու (նախկին Սուբարտու) երկրի բնակատեղիները:

Անկարն է, որ Վերին Տիգրիսի ջրավազանի երկրներում Ք. ա. XII դ. վերջին տարեցտարի ուժեղացել էին ասորեստանյան տիրապետությունից ազատագրվելու ձգտումները: Հաշիվ Թիգլաթպալասարը հասցրել էր հպատակեցնել Սուբարտուի մարզեր Ալզին և Պուրուլումզին, երբ նրանցից հարավ–արևելք ծագում են նոր մտահոգություններ: Ըստ որում՝ կադմուխցիները հանդես են գալիս ասորեստանյան տիրապետության դեմ այն ժամանակ, երբ Թիգլաթպալասար I–ի բանակը դեռևս գտնվում էր նրանց երկրի պարզապես թիկունքում:

Ասորեստանյան բանակը ստիպված է լինում նահանջել հարավ–արևելք՝ Կադմուխիի խռովությունը ճնշելու համար: Ավերելով Կադմուխիի բնակավայրերը՝ Թիգլաթպալասարը հպատակեցնում է այն և ներառում իր երկրի սահմանների մեջ:

Այս հաջողությունը խթանեց Թիգլաթպալասարի հյուսիսային՝ ավելի հեռավոր արշավանքները: Եվ եթե մինչ այդ ասորեստանյան արքան հյուսիսում հասել էր մինչև

Տիգրիսի ակունքները (Ալզի և Պուրուլումզի), ապա հետագայում նա արդեն երևում է Արածանիի ստորին հոսանքում՝ Եփրատի հետ նրա խառնարանի շրջանում: Այստեղ նա նվաճում է Իշուան (խեթ.՝ Իսուվա, հայկ.՝ Ծոփք) և հարկատու դարձնում այն:

Հպատակեցնելով Իշուան՝ նա ուղի է հարթում դեպի Նաիրի միության կենտրոնական մարզերը: Այդ նպատակով ասորեստանյան արքան գրավում է հսաբխիի նվաճմամբ, որը գտնվում էր Վերին Տիգրիսի և Մեծ Զաբի շրջանում: Ասորեստանյան բանակը ջախջախում է հսաբխիի գլխավորած միության անդամ Սուգի երկրի զորքերը և հարկատու դարձնում այն: Այս հաղթանակը թույլ է տալիս շրջափակել Նաիրյան միության տարածքը հարավից, հարավ–արևմուտքից և հարավ–արևելքից: Դրան հաջորդեց Թիգլաթպալասարի մեծ արշավանքը դեպի Նաիրի:

Այն սկիզբ առավ Անիդ–Դիարբաքրից և հասավ ընդհուպ մինչև Վերին ծովի (Վանա լիճ) հարավարևելյան ափերին հարող շրջանները: Ասորեստանյան զորքերը, շարժվելով Եփրատի ափերով, իրենց ճանապարհին հաղթահարեցին թվով «16 ուժեղ լեռներ»՝ Էլամա, Ամադանա, Էլխիշ, Շերաբելի, Թարխունա և այլն: Այնուհետև ասորեստանյան զորքերը բախվեցին նաիրյան 23 երկրների հետ՝ Տումմե, Տունուբե, Կինդարի, Ուզուլա, Ունզամունի, Անդիաբե, Դայաենի և այլն: Դրան հաջորդեց նոր բախում նաիրյան երկրների և նրանց դաշնակիցների՝ թվով 60 արքայիկների դեմ, որից հետո Թիգլաթպալասարը հասավ մինչև Վանա լիճ:

Այսպիսով՝ Թիգլաթպալասար I–ի արշավանքները վկայում են այն մասին, որ նաիրյան երկրները մշտապես գտնվում էին նրա ուշադրության կենտրոնում: Սակայն այդ լայնատարած շրջանների նվաճումը՝ հեշտ ձեռնարկում չէր:

Հայկական լեռնաշխարհում իր կառավարման սկզբում ունեցած հաջողություններն անցողիկ էին, քանի որ արևմուտքից՝ Սիրիական տափաստանային գոտուց սկսված արամեական ցեղերի տարեցտարի ուժեղացող ճնշումը, ի վերջո, Ասորեստանին կտրեց հյուսիսի նկատմամբ ունեցած վերահսկողությունից: Ավելին՝ արամեական ազատնաձիքը այնքան իրական էր, որ դեռևս Թիգլաթպալասարի օրոք արամեացիների հարձակումների հետևանքով Հյուսիսային Միջագետքի բնակչության մի մասը ստիպված էր հեռանալ Տավրոսի լեռնային շրջաններ՝ այնտեղ ապաստան գտնելու միտումով: Նրանք այնտեղ մնացին շուրջ երկու դար և միայն Աշշուրդան II–ի օրոք վերադարձվեցին նախկին բնակավայրերը:

Թիգլաթպալասարի հաջորդ Աշշուրբելկալան անհաջող փորձ ձեռնարկեց՝ վերադարձնելու հյուսիսում նախկինում ունեցած ազդեցությունը: Աշշուրբելկալայից հետո՝ ընդհուպ մինչև Ք. ա. X դ. վերջերը, Ասորեստանի հյուսիսային քաղաքականության մասին որևէ տեղեկություն աղբյուրներում չի պահպանվել: Միայն այս շրջափուլի վերջերից է սկսվում Ասորեստանի ակտիվության աճը, որը հաջորդող տասնամյակներում արդեն նոր չափեր և որակ է ստանում:

Ք. ա. IX–VII դդ.

Այս շրջափուլի առանձնահատկությունը Հայկական լեռնաշխարհում կազմավորված և կարճ ժամանակում այն իր մեջ ներառած Վանի թագավորության գոյությունն էր: Վերջինիս կազմավորումից ի վեր Ասորեստանը գործ ուներ ոչ թե բազմաթիվ

մանր քաղաքական միավորների, այլ մեկ հզոր պետականության հետ: Սալմանասար III–ից սկսած մինչև Ասորեստանի անկումը երկու պետությունների փոխհարաբերությունները հիմնականում կրում էին բաց առճակատման բնույթ: Այնուամենայնիվ, Հայկական լեռնաշխարհի հարավամերձ շրջաններում գոյություն ունեցող որոշ կիսանկախ քաղաքական կազմավորումներ, օգտվելով իրենց տարածքի դժվարամատչելի բնույթից, ժամանակ առ ժամանակ փորձում էին ինքնուրույն քաղաքականություն վարել: Այդպիսիներից հատկապես այքի էր ընկնում Շուբրիան:

Վանի թագավորության կազմավորմանը նախորդող տասնամյակները հարընկան Նորասորեստանյան պետության ռազմաքաղաքական վերելքի և նրա կողմից սկսված անսահմանափակ էքսպանսիայի հետ: Վերջինիս առավել ակնառու իրագործողներից էին Աշշուրնածիրպալ II–ը և Սալմանասար III–ը:

Աշշուրնածիրպալ II–ի կառավարման օրոք ուժեղանում են Ասորեստանի դիրքերը Առաջավոր Ասիայում: Մի շարք ռազմական արշավանքների շնորհիվ նա Ասորեստանի տիրապետությունը հաստատեց Հյուսիսային Սիրիայում: Դրա շնորհիվ Ասորեստանը ուղի հարթեց դեպի Միջերկրականի ափերը: Բնականաբար, նյութական ռեսուրսներով հարուստ Հայկական լեռնաշխարհը չէր կարող վրիպել Աշշուրնածիրպալի տեսադաշտից:

Աշշուրնածիրպալի արշավանքները Նաիրյան միության դեմ սկսվում են նրա կառավարման հենց առաջին տարվանից: Այդ արշավանքում ասորեստանցիները հայտնվում են Տումմե երկրում: Խուսափելով ռազմական ընդհարումից՝ ասորեստանցիներին հարկ ուղարկեցին հարևան երկրները՝ Սիմեսին, Սիմերան, Ուլմանիան, Անդյաուշին, Գիլզանը և Խուբուշկիան: Այնուհետև Աշշուրնածիրպալը ներխուժեց Մեծ Զաբի և Տիգրիսի վերին հոսանքների միջև ընկած խաբխի՝ նվաճելով նրա խատտու, խատտուրու, Նիշտուն, Իրբիդի, Մետելիա, Արծանիա, Տելա, Խալուա բնակավայրերը:

Հաջորդ տարի Աշշուրնածիրպալը ձեռնարկում է նոր արշավանք դեպի Նաիրի: Ի տարբերություն նախորդի՝ նա Նինվեից շարժվում է հյուսիս՝ Տիգրիսի ձախափնյա ավազանով, այսինքն՝ ավելի արևմտյան ուղղությամբ: Արշավանքի սկզբում ասորեստանյան զորքը հպատակեցնում է Նիբուր (ժաման. Ջուդի դաղ) և Պաձատե լեռների ստորոտում ընկած շրջանը: Այնուհետև ասորեստանցիները ներխուժում են Կադմուխի: Այստեղ Աշշուրնածիրպալն ընդունում է Կադմուխիի, ինչպես նաև մուշկների հարկը, որոնք դեռևս Ք. ա. XII դ. հաստատվել էին այստեղ: Նույն թվականին արքան նոր արշավանք ձեռնարկեց դեպի հյուսիս–արևմուտք: Դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ ասորեստանյան արքայի՝ մայրաքաղաք Նինվեում գտնվելու պահին նրան հայտնի էր դարձել, որ ասորեստանցիները իրենց կառավարչի հետ միասին ապստամբել էին և զավթել արքայական քաղաք Դամդամուսան:

Ուստի Աշշուրնածիրպալը Քաշիյարիի լեռնանցքով հասավ Դամդամուսա և պարտության մատնեց ապստամբներին: Որից հետո, օգտվելով հարմար առիթից, նա շարժվեց դեպի հարևան Նիբուր երկիր: Մարտերում վերջիններս տվեցին շուրջ 3000 զոհ:

Ավարտելով գործերը Նիբուրում՝ Աշշուրնածիրպալը շարժվեց Տուշխա (ժաման. Կարինը՝ Վերին Տիգրիսի աջ ափին): Վերջինս ավերվեց, սակայն հաշվի առնելով քաղաքի հարմար դիրքը՝ արքան վերակառուցեց նրա պարիսպները և այն վերա-

բնակնգրեց: Հետս Տուշհայում նա ընդունեց հարկեր նաիրյան երկրների արքաներից՝ Բիթ-Զամանիի Ամմն-Բաալից, Շուբրիայի Անիմետից, Նիրդունի Լաբտուրուից: Ստացված հարկը բաղկացած էր մարտակառքերից, ձիերից, ջորիներից, արծաթից, ոսկուց, բրոնզե անոթներից, խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններից և գինուց: Բացի այդ՝ Նաիրյան միության նկատմամբ Ասորեստանի կողմից սահմանվեցին նաև որոշակի պարտավորություններ:

Այսպիսով՝ Աշշուրնածիրպալ II-ի՝ Ք. ա. 882 թ. արշավանքը նաիրյան երկրների դեմ ավարտվեց Տուշհա քաղաքում: Մի ամբողջ շարք այլ երկրներ՝ Բիթ-Զամանին, Շուբրիան, Միջին Ուրումուն, Նիրդունը, ստիպված էին հրաժարվել դիմադրելուց: Հավանաբար ասորեստանցիների տիրապետությունը այս շրջաններում դեռևս ամուր չէր, բացի այդ, այստեղ ընթանում էր տեղական քաղաքական միավորների խոշորացման գործընթաց, ինչը արդեն փաստ էր Աշշուրնածիրպալի հաջորդ Սալմանասար III-ի օրոք:

Ք. ա. 879 թ. Աշշուրնածիրպալը արշավեց Կադմուխի, որտեղից էլ հասավ Ատլվածների լեռնանցքը (Էլիմ-դաղ լեռնապարը Տիգրիսի աջ ափին): Արշավանքի հետագա երթուղին Նաիրիի դեմ արդեն ընթացել է Կիրակու բնակավայրով, որտեղ Աշշուրնածիրպալը գիշերել է և ընդունել նրա հարկը՝ խոշոր անասուններ, գինի, բրոնզե անոթներ: Այստեղից նա շարունակեց դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ ճանապարհին հնազանդեցնելով մի շարք երկրներ, սակայն ստիպված էր վերադառնալ Քաշիյարի լեռների Նիրդու երկրում ծագած ապստամբության պատճառով:

Ավարտելով գործերը Քաշիյարիում՝ նա կրկին ուղևորվեց դեպի Նաիրի: Այստեղ առաջին հարվածը ստացավ Նիրդուն (Բաթման-սուի գետաբերանի մոտ) երկրի կառավարիչ Լաբտուրուն: Հետո նա Նիրդունից շարժվեց Տուշհա, որտեղից էլ անցնելով Տիգրիսի մյուս ափը՝ մոտեցավ Դիրրա երկրի արքայական քաղաք Պիտուրային: Երկօրյա մարտերից հետո քաղաքը գրավվեց, ողջ մնացածները սպանվեցին: Հաջորդաբար գրավվեցին Դիրրայի մի շարք այլ բնակավայրեր: Ասորեստանյան զորքը որոշ ժամանակ էլ անցկացրեց այս շրջաններում, որով էլ արշավանքն ավարտվեց: Դրա արդյունքում ժամանակավորապես հպատակեցվեցին Նաիրյան միության մի ամբողջ շարք երկրներ, որոնք ընկած էին Վանա լճից հարավ և հարավ-արևմուտք: Աշշուրնածիրպալին հաջողվեց որոշ ժամանակ ապահովել ասորեստանյան տիրապետությունը Նաիրիում: Հետագայում Աշշուրնածիրպալը կրկին անդրադարձավ Նաիրիի խնդրին: Ընդհանուր առմամբ՝ նա չորս արշավանք է ձեռնարկել դեպի Նաիրի:

Արշավանքների երթուղիների հիման վրա գծագրվում է Նաիրի միության գրաղեցրած տարածքը: Դրանք ընկած էին մինչև Տիգրիսի ակունքները և Եփրատի վերին հոսանքները արևմուտքում, մինչև Ուրմիա լճի արևմտյան ափերը արևելքում և Բոհտանի ավազանը հյուսիսում: Սակայն Նաիրիի տարածքը չէր սահմանափակվում այսքանով: Աշշուրնածիրպալի արշավանքները չէին շոշափում Նաիրիի հյուսիսարևմտյան մարզերը՝ Դայաննի-Տայքը և Վերին Ծովի (Սև) հարավարևելյան ափերը:

Սալմանասար III-ի արշավանքները դեպի Հայկական լեռնաշխարհ համընկան Վանի թագավորության կազմավորման հետ: Այս պահից սկսվում է Ասորեստանի և Վանի թագավորության միջև շուրջ երկու դար տևած հակամարտությունը:

Սալմանասար III-ը իր կառավարման առաջին իսկ տարում՝ Ք. ա. 859 թ. նախա-

ձեռնց արշավանք դեպի հյուսիս: Սիմնսի լեռնանցքով (Դիյալա գետի միջին հոսանքների շրջան) առանց դժվարության հասավ Խուրուշկիա, որտեղից նրա առաջխաղացումը բարդացավ՝ կապված տեղացիների կազմակերպված դիմադրության հետ: Ի վերջո, ասորեստանյան զորքը գրավեց Վանի թագավորության արքա Արամուի ամրացված քաղաք Սուգունիան: Լքելով այնուհետև Սուգունիայի սահմանները՝ ասորեստանցիները հայտնվեցին Նաիրի երկրի ծովափին (անկասկած, Վանա լիճը): Դրանով էլ ավարտվեց Սալմանասար III–ի այդ արշավանքը:

Երեք տարի անց (Ք. ա. 856 թ.) Սալմանասարը, հպատակեցնելով Թիլ–Բարսիպ քաղաքը Եփրատի ափին, այնուհետև Ամիդ–Դիարբեքրի մոտով հայտնվեց Էնզիտե (հայկ. Անձիտ) գավառի տարածքում: Այստեղից ասորեստանցիները հասան Արծանիա (Արաձանի) գետի ափերը՝ Եփրատի հետ նրա խառնարանից ոչ հեռու, որտեղից էլ՝ Սուխմու երկիր: Սուխմուի նվաճումից հետո ասորեստանյան բանակը շարունակեց շարժվել դեպի Նաիրիի ծայրամասային շրջաններ՝ հասնելով մինչև Դայաենի (հայկ. Տայք): Դայաենիի բնակավայրերն ավերվեցին, և ձեռք բերվեց խոշոր ռազմավար:

Դայաենիից Սալմանասարի բանակն ընթացավ դեպի Արամուի մայրաքաղաք Արծաշկու (հայկ. Արծկե)՝ Վանա լճի հյուսիսարևմտյան ափին: Անկարող լինելով դիմադրել՝ որարտական արքան լքում է իր քաղաքը և բարձրանում Ադդուրու լեռները: Հետապնդելով հակառակորդին՝ ասորեստանցիները երան պարտության են մատնում, գրավում Արամուի ճամբարը և ավերում ու հրկիզում արքայանիստ Արծաշկուն՝ շրջակա բնակավայրերով հանդերձ:

Ոտնորվելով Արծաշկուից՝ ասորեստանյան զորքերը բարձրանում են Էրիտիա լեռը (ըստ երևույթին, Սիփան լեռը՝ Վանա լճից հյուսիս), որտեղ Սալմանասարը կանգնեցնում է իր վիթխարի պատկերաքանդակը՝ Վանի թագավորության նկատմամբ տարած հաղթանակի պատվին փորագրված արձանագրությամբ հանդերձ: Այնուհետև, շարունակելով երթուղին դեպի հարավ–արևելք, Սալմանասարը մուտք է գործում Արմարիլի մարզի տարածքը: Վերջինս Վանի թագավորության կենտրոնական շրջանն էր, որը համընկնում է պատմական Հայաստանի Վասպուրականի հետ: Ինչպես Արծաշկու արքայական քաղաքում և շրջակա բնակատեղիներում, այստեղ ևս ասորեստանցիները ավերեցին և հրկիզեցին հիշյալ մարզի քաղաքները: Այնուհետև ասորեստանյան բանակը շարժվում է դեպի Ուրմիա լիճ, որտեղից էլ՝ Վանա լճից հարավ՝ Բոհտան գետի հովիտ:

Հետագայում ևս երկու անգամ՝ Ք. ա. 856 և 844 թթ., Սալմանասար III–ը ձեռնարկեց արշավանքներ դեպի Հայկական լեռնաշխարհ, սակայն դրանք ընդգրկում էին շատ ավելի նեղ աշխարհագրական շրջանակներ, որ հնարավոր է բացատրել այստեղ արդեն հզորացող Վանի թագավորության կազմակերպված դիմադրությամբ: Այդ մասին անուղղակի կարելի է ենթադրել Վանի թագավորության արքա Սարդուրի I–ի արձանագրությունների հիման վրա: Այստեղ Սարդուրին կրում է՝ «*Արքա մեծ, արքա հզորագույն, արքա տիեզերքի, արքա Նաիրի երկրի, որին հավասարը չկա, գարմանալի հովվապետ, մարտից չվախենցող, արքա հպատակեցնող անհպատակներին...*» տիտղոսաշարը, ինչը վկայում է նրա պետության ռազմական ներուժի օգտին: Միաժամանակ դա խոսում է այն մասին, որ Վանի երիտասարդ պետությունը Ք. ա. IX դ. վերջերին պետք է լիներ Ասորեստանի վտանգավոր մրցակիցը հյուսիսում:

Հիշյալ նպատակով, սկսած Սալմանասար III–ի կառավարման 27–րդ տարվանից (Ք. ա. 832 թ.), ասորեստանցիները ձեռնարկեցին ռազմական արշավանքների մի ամբողջ շարք դեպի հյուսիս, ուր նրանք ընդհարվեցին Սարդուրի I–ի զորքերի հետ: Այսուհետև Ասորեստանի և Վանի թագավորության բախումները առանում են ավելի հաճախակի բնույթ: Մասնավորապես Ք. ա. 832 թ. ասորեստանյան բանակը Տիգրիսի ակունքների շրջանով շարժվում է դեպի Արածանիի հովիտ, ուր հանդիպում է Սարդուրիի բազմաքանակ զորքերի դիմադրությանը: Իսկ Ք. ա. 829 թ. ասորեստանյան զորքերը ներխուժում են Բոհտանի հովիտը՝ նախկին Խուբուշկիա մարզ:

Այսուհետև երկու պետությունների միջև ընդհարումները տեղի էին ունենում դրանց սահմանամերձ գոտիներում, առանց էական տարածքային զավթումների:

Այսպիսով, ասորեստանյան սեպագիր աղբյուրների համաձայն, Սալմանասար III–ի՝ դեպի հյուսիս ձեռնարկած ռազմական արշավանքներից կարելի է դատել Վանի թագավորության հզորության աստիճանական աճի մասին: Շարունակաբար սասանվում են Ասորեստանի դիրքերը հյուսիսային տարածքներում:

Ք. ա. 827 թ. դեպի Խուբուշկիա ռազմական արշավանքից հետո Սալմանասար III–ը արդեն ի վիճակի չէր հյուսիսում միջամտելու անընդհատ վերելք ապրող Վանի թագավորության ներքին գործերին:

Դեպի նորաստեղծ Վանի թագավորություն Սալմանասար III–ի արշավանքից հետո այն արագորեն վերելք ապրեց, և սկսվեց Հայկական լեռնաշխարհի միավորումը: Վանի թագավորության արքաներ Մենուայի և հատկապես Արգիշտի I–ի ու Սարդուրի II–ի օրոք այն արդեն մի պետություն էր, որը սկսել էր ընդարձակել իր տիրույթները և ազդեցության գոտիները հարավում, հարավ–արևմուտքում և հարավ–արևելքում՝ ի հաշիվ նախկինում Ասորեստանի քաղաքական ազդեցության ոլորտում գտնվող շրջանների (Վանի թագավորության և Ասորեստանի հարաբերությունների հանար տե՛ս վերը՝ համապատասխան բաժինները): Վանի թագավորության առաջխաղացման հետևանքով Թիգլաթպալասար III–ի կառավարման նախօրեին ձևավորվել էր հակաասորեստանյան ընդարձակ դաշինք, որը միավորում էր Արևելյան Փոքր Ասիայի և Հյուսիսային Սիրիայի բազմաթիվ քաղաքական միավորներ (Մելիդը, Կումմուխը, Արպադը և այլք):

Թիգլաթպալասարի օրոք Ասորեստանի ռազմաքաղաքական վերելքը և Վանի թագավորության ու նրա դաշնակիցների նկատմամբ տարած վճռական հաղթանակները փոխեցին իրավիճակը հօգուտ Ասորեստանի: Նրա և Սարգոն II–ի օրոք Վանի թագավորությունը ոչ միայն կորցրեց Հայկական լեռնաշխարհից դուրս ունեցած տարածքները, այլև Ք. ա. 714 թ.՝ դեպի իր կենտրոնական շրջաններ կազմակերպված ավերիչ արշավանքի ընթացքում, ծանր հարված ստացավ: Այնուամենայնիվ, Արգիշտի II–ի գործողությունների շնորհիվ Վանի թագավորությունը կարողացավ որոշակիորեն վերականգնվել և նույնիսկ աստիճանաբար վերադարձնել իր նախկին ազդեցության գոտիների մի մասը: Իսկ Ռուսա II–ը արդեն գրեթե վերականգնեց պետության հզորությունը՝ հեռահար արշավանքներ ձեռնարկելով դեպի արևմուտք, արևելք և հյուսիս–արևելք:

Ք. ա. VII դ. կեսերից Ասորեստանի և Վանի թագավորության հարաբերություններում նկատվում է հրաժարում բացահայտ առճակատումից, որ պայմանավորված էր երկու պետությունների անվտանգությանը սպառնացող այլ ուժերի գոյությամբ

և ակտիվությամբ: Ասորեստանի համար դրանք Բաբելոնիայի, Էլամի և սկյութների գործողություններն էին, իսկ Վանի թագավորության համար՝ սկզբում՝ կիմմերները, այնուհետև, թերևս, սկյութները:

Հոգևոր-մշակութային առնչություններ

Հայաստանի և Միջագետքի պետությունների միջև փոխհարաբերությունները չէին սահմանափակվում միայն ռազմաքաղաքական ոլորտով: Ավելի քան երկհազարամյա բազմաբնույթ շփումները չէին կարող իրենց արտացոլումը չգտնել հոգևոր և նյութական մշակույթի ոլորտում: Չնայած առ այսօր այս խնդրի շուրջ համապարփակ հետազոտություններ չկան, սակայն առկա նյութերը թույլ են տալիս հավաստել ներտ փոխազդեցությունների օգտին: Վերջիններս առավել ակնհայտ են հայերենում միջագետքյան լեզուներից կատարված փոխառությունների պարագայում:

Հատուկ ուսումնասիրությունները թույլ են տվել հայերենում բացահայտել սեմական լեզուներից կատարված մեծաքանակ փոխառություններ: Վերջիններիս աղբյուրը աքքադերենն է և արամեերենը (ասորերենը): Առաջինից հայերեն անցած է համարվում շուրջ երեք տասնյակ, իսկ երկրորդից՝ ավելի քան երկու հարյուր բառ: Ընդ որում՝ հնարավոր է, որ հայերեն մուտք գործած արամեերեն համարվող բառերի մի մասը իրականում ծագել է աքքադերենից:

Ասորեստանի և Վանի թագավորության փոխհարաբերությունները չէին սահմանափակվում միայն հակամարտությամբ: Վերջինիս մշակույթի առանձին բնագավառների հետազոտությունը թույլ է տվել բացահայտել երկու պետությունների միջև առկա փոխհարաբերությունների այլ ոլորտներ, որոնք չէին կարող արտացոլվել սեպագրական աղբյուրներում: Դրանք ընդգրկում են ինչպես հոգևոր, այնպես էլ նյութական մշակույթի տարբեր բնագավառներ: Ընդ որում՝ փոխհարաբերությունների ուղղվածությունը, հատկապես Վանի թագավորության գոյության շրջանում, գերազանցապես միակողմանի ուղղվածություն ուներ՝ Միջագետքից դեպի հյուսիս:

Վերոհիշյալ ազդեցությունների շարքում առավել ակնառուն միջագետքյան սեպագրական ավանդույթի մուտքն էր Վանի թագավորություն արդեն Սարդուրի I–ի օրոք: Մի շարք վաղ ուրարտական պաշտոնական արձանագրություններ գրված են հենց աքքադերեն լեզվով:

Նյութական մշակույթի ասպարեզում ասորեստանյան ազդեցությունը նկատվում է ի դեմս բարձրաքանդակի և որմնանկարի: Կարծիք կա այն մասին, որ ասորեստանյան ազդեցություն պետք է համարել Վանի թագավորության վարչաքաղաքական կառուցվածքը, ուրարտական արքաների տիտղոսաշարը:

Հին Միջագետքի պետությունների և առաջին հերթին Ասորեստանի հետ Հայկական լեռնաշխարհի պետականությունների փոխհարաբերությունները իրենց արտացոլումն են գտել հայկական բանավոր ավանդույթում և մատենագրության մեջ: Հատկապես այս առումով անհրաժեշտ է հիշատակել Պատմահայր Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» առաջին գիրքը, որտեղ առանձնացված է Հայկ նահապետի և նրա սերունդների մի շարք ներկայացուցիչների առնչակցությունը Միջագետքի պատմության մի շարք դրվագներին:

Այդ դրվագների շարքում հիշատակելի են հետևյալները.

ա) Հայկի տոհմի ելքը Միջագետքից և հաստատվելը Հայկական լեռնաշխարհում, նրա հաղթանակը Բելի նկատմամբ Հայոցձորի ճակատամարտում,

բ) Արամ նահապետի արշավանքը դեպի «Ասորվոց դաշտ»,

գ) Արա Գեղեցիկ (նաև Արայան Արա) և Շամիրամ,

դ) Շամիրամի կողմից ջրանցքի կառուցումը (իրականում՝ Ուրարտուի արքա Մենուայի ջրանցքը),

ե) Ասորեստանի արքա Սինախխերիբի հայրապետ որդիների փախուստը Հայաստան,

զ) Պարույր Սկայորդու մասնակցությունը Ք. ա. 612 թ. Նինվեի գրավմանը՝ որպես Մարաստանի արքա Կիաքսարի դաշնակից:

Խորենացու ներկայացրած միջագետքյան–հայկական առնչությունները, անկասկած, որոշակիորեն ածանցվում են նրա աշխատության հիմնական առանցքագաղափարին՝ հայոց պատմության դրվագները կապելու ժամանակի արժանահիշատակ իրադարձությունների և անձանց հետ, որոնց շարքում առաջին հերթին Ասորեստանի արքաներն են: Սակայն միաժամանակ դրանց հիմքում ընկած են նաև իրական առնչություններ, որոնց մասին կարելի է անուղղակիորեն դատել Ք. ա. II–I հազ. ասորեստանյան տեքստերի պահպանած տեղեկությունների հիման վրա:

Այդ առումով կարևոր է Վանի թագավորության արքա Ռուսա II–ի՝ Կարմիր բլուրից հայտնաբերված արձանագրության մեջ միջագետքյան կարևոր աստվածություններից մեկի՝ Մարդուկի անվան հիշատակությունը մի ենթատեքստում, որը վկայում է այստեղ նրա երկրպագման օջախի:

Հայկական լեռնաշխարհի և Միջագետքի միջև պատմական երկարատև ժամանակահատվածի ընթացքում վկայված փոխհարաբերությունների ոլորտը, անկասկած, ավելի մեծ է եղել, քան ներկայումս հնարավոր է բացահայտել: Երկու քաղաքակրթական աշխարհների՝ հազարամյակներ ընդգրկող փոխշփումների հիմքում, բացի քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր–մշակութային կապերից, որոնք պայմանավորված էին միմյանց հաջորդող պետականությունների գոյությամբ և սերտ շփումներով, առկա է ևս մեկը, որն անհամեմատ ավելի դժվար է որվագծել: Դա, սկսած առնվազն Ք. ա. IV հազարամյակից, Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր շրջաններից դեպի հարավ և հարավ–արևմուտք ուղղված էթնիկական խոշոր և մանանակի տեղաշարժերն էին, որոնց ընթացքում երկու տարածաշրջանների շփման գոտում էթնիկ պատկերի պարբերական թարմացումը պետք է լիներ: Մասնավորապես, այդպիսի էթնիկ բազմաշերտության լավագույն օրինակը Հայկական լեռնաշխարհի ինչ–որ հատվածից Ք. ա. III հազ. և ավելի ուշ Միջագետքում և Սիրիայում խուրրիների հաստատումն էր, որտեղ նրանք արդեն հաջորդ հազարամյակում ապրում էին սեմական և այլ ժողովուրդների հետ միևնույն տարածաշրջանում (տե՛ս Բաժին 4. Գլուխ 1): Արդյունքում Հայկական Տավրոսի գոտին և ավելի հարավ ընկած հյուսիսմիջագետքյան տարածաշրջանը վերածվել էր մի յուրատեսակ քաղաքակրթական սիմբիոզի:

Տուդխա
Ադամա
Յանզի
Սուխլամու
Խարխարու
Մանդադու
Իմմու
Խարսու
Դիդանու
Խանու
Զուաբու
Նուաբու
Աբազու
Բելու
Ազարախ
Ուշպիա
Ապիաշալ
Խալե
Սամանու
Խայանու
Իլու-Մեր
Յակմեու
Յակմենու
Յաչկուր-էլ
Իլու-կարկաբու
Ամինու
Իտիտի
Ազուզու
Ուրդա(խի)
Յարրիքում
Ամինու
Ծիլուլու
Կիկկիա
Ակիյա
Պուզուր-Աշշուր I ..... (1970–1961)
Շալիմ-ախում
Իլու-շումմա ..... (1961–1942)
Էրիշում I ..... (1941–1902)
Իկունում ..... (Ք.ա. XIX դ. առաջին քառորդ)
Սարգոն I
Պուզուր-Աշշուր II ..... (մոտ. 1840-ական թթ.)
Նարամսին ..... (մոտ. 1820-ական թթ.)
Էրիշում II
Շամշի-Ադադ I ..... (1833–1776)
Իշմե-Դագան I
Պուզուր-Սին
Աշշուր-դուգուլ
Ադասի
Բել-բանի
Լիբայա
Շարմա-Ադադ I
Իպտար-Սին
Բել-բանի
Բազայա
Կիդին-Նինուա
Շարմա-Ադադ II
Էրիշում III
Շամշի-Ադադ II
Իշմե-Դագան II
Շամշի-Ադադ III
Աշշուր-նիրարի I
Պուզուր-Աշշուր III
Էնլիլ-նածիր I ..... (1420–1415)
Նուր-իլի
Աշշուր-շադունի I
Աշշուր-ռաբի I
Աշշուր-նադին-ախխե I
Էնլիլ-նածիր II ..... (1420–1415)
Աշշուր-նիրարի II ..... (1414–1408)
Աշշուր-բել-նիշեշու ..... (1407–1399)
Աշշուր-ռիմ-նիշեշու ..... (1398–1391)
Աշշուր-նադին-ախխե II ..... (1390–1381)
Էրիբա-Ադադ I ..... (1380–1354)
Աշշուր-ուբալլիտ I ..... (1353–1318)
Էնլիլ-նիրարի I ..... (1317–1308)
Արիկ-դեն-իլի ..... (1307–1296)
Ադադնիրարի I ..... (1295–1264)
Սալմանասար I
(Շուլմանու-աշարեդ) ..... (1263–1234)
Թուկուլթի-Նինուրտա I ..... (1233–1197)
Աշշուր-նադին-ապլի ..... (1196–1194)
Աշշուրնիրարի III ..... (1193–1188)

Էնլիլ-կուդուր-ուծուր ..... (1187–1183)
Նինուրտա-ապլի-էկուր ..... (1182–1180/70)
Աշշուրդան I ..... (1179/69–1134)
Նինուրտա-թուկուլթի-Աշշուր ..... (1133)
Մուտակկիլ-Նուսկու ..... (1133)
Աշշուր-ռեշա-իշի I ..... (1132–1115)
Թիգլաթպալասար I
(Թուկուլթի-ապիլ-էշարա) ..... (1114–1077)
Աշարեդ-ապիլ-էկուր ..... (1076–1075)
Աշշուր-բել-կալա ..... (1074–1057)
Էրիբա-Ադադ II ..... (1056–1055)
Շամշի-Ադադ IV ..... (1054–1051)
Աշշուրնաճիրապալ I ..... (1050–1032)
Սալմանասար II ..... (1031–1020)
Աշշուրնիրարի IV ..... (1019–1014)
Աշշուր-ռաբի II ..... (1013–973)
Աշշուր-ռեշա-իշի II ..... (972–968)
Թիգլաթպալասար II ..... (967–935)
Աշշուրդան II ..... (934–912)
Ադադնիրարի II ..... (911–891)
Թուկուլթի-Նինուրտա II ..... (890–884)
Աշշուրնաճիրապալ II ..... (883–859)
Սալմանասար III ..... (858–824)
Շամշի-Ադադ V ..... (823–811)
Ադադնիրարի III ..... (810–783)
Սալմանասար IV ..... (782–773)
Աշշուրդան III ..... (772–755)
Աշշուրնիրարի IV ..... (754–745)
Թիգլաթպալասար III ..... (745–727)
Սալմանասար V ..... (726–722)
Սարգոն II ..... (721–705)
Սինախխերիբ
(Սին-ախխե-էրիբա) ..... (704–681)
Ասարհադդոն ..... (680–669)
Աշշուրբանապալ ..... (668–631)
Աշշուր-էթիլ-իլանի ..... (631–628/627)
Սինշարիշկուն ..... (628/7–612)
+ Սին-շում-լիշիր ..... (626–625)
Աշշուրուբալլիտ II ..... (612–609/5[?])

ՄԱՍ 3

ԲԱԲԵԼՈՆԻԱ

ԳԼՈՒԽ 1

ԲԱԲԵԼՈՆԻԱՆ Ք. Ա. XIX–XI ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Մինչև Ք. ա. XX դ. այն տարածքը, որտեղ հետագայում կազմավորվեց Բաբելոնիան, շումերական քաղաքակրթական արեալի հյուսիսային սահմանամերձ հատվածն էր, որը քաղաքական, մշակութային և տնտեսական որոշակի վերելք էր ապրում Աքքադի պետության գոյության դարաշրջանում: Միայն Ք. ա. XX դ. կեսերից Միջագետք ներգաղթած ամորեական ցեղերի մի մասի հաստատումով կենտրոնական Միջագետքում՝ մասնավորապես Եփրատի և Տիգրիսի առավելագույն մերձեցման վայրում, որտեղով անցնում էր հյուսիս–հարավ կարևորագույն ճանապարհը, Բաբելոն քաղաքը, նաև հարակից շրջանները, սկսում են վերածվել քիչ թե շատ առաջատար կենտրոնի միջագետքյան աշխարհում:

1. ՀԻՆ ԲԱԲԵԼՈՆՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ամորեացիները հաստատվեցին կենտրոնական և Հյուսիսային Միջագետքի քաղաքային կենտրոններում՝ սկզբնական փուլում վարելով իրենց հատուկ կիսաքոչվոր կենցաղ և միայն ժամանակի ընթացքում յուրացնելով տեղացիների մշակույթը:

Հայտնի չէ, թե ինչ պարագայում ամորեացիները վերցրին իշխանությունը Բաբելոնիայում: Համաձայն ավելի ուշ շրջանի գրավոր ավանդության՝ Բաբելոնիայի պետության հիմնադիրը ամորեացի ցեղապետ Սումու–աբումն էր, որը Ք. ա. XIX դ. հաստատվեց այստեղ (Ք. ա. 1894–1881 թթ.): Ընդհուպ մինչև Ք. ա. XVII դ. կեսերը, բացառությամբ Աշշուրի, Բաբելոնիայի ամորեական հարստության ստեղծած պետությունը Միջագետքի այն մանր իշխանություններից մեկն էր, որոնց քաղաքական և տնտեսական ազդեցության ոլորտը սահմանափակվում էր համեմատաբար փոքր տարածքով: Ավելին՝ այս փուլում Բաբելոն քաղաքը դեռևս պետության առաջատար կենտրոնը չէր: Համենայնդեպս, հոգևոր–մշակութային առումով Բաբելոնիայում

անվիճելի հեղինակություն էին վայելում երկու հնագույն քաղաքներ՝ Սիպպարը՝ հյուսիսում և Նիպպուրը՝ հարավում: Հնարավոր է, որ Բաբելոնիայի ամորեական դինաստիան կապված էր Սիպպարի հետ, քանի որ ակնհայտորեն հենվում էր դրա՝ Շամաշ աստծո տաճարի (Էբաբբարա) քրմության վրա: Սկսած Սումու-աբումից՝ բաբելոնյան արքաները ամեն կերպ հովանավորում էին Սիպպարին՝ քաղաքը նույնիսկ ազատելով հարկերից: Բաբելոնյան մի շարք արքաներ, նախորդել Համմուրապիին, կառուցապատում և բարեկարգում էին Սիպպարը:

Առաջին հինգ արքաների օրոք Բաբելոնիան որևէ տեսանելի ազդեցություն չուներ այս տարածաշրջանում: Այս փուլը Բաբելոնիայի և ընդհանրապես Միջագետքի՝ ամորեական ցեղերի ներհոսքի ազդեցությանը ենթարկված մյուս տարածքների համար բնութագրվում է որպես հիմնականում քաղաքաբնակ տեղական աքքադական բնակչության (անկախ էթնիկական պատկանելությունից) և նկվոր կիսաքոչվոր ամորեացիների համակեցության հիմքերի ձևավորման շրջան:

Սկսած Սումու-աբումից՝ ամորեական հարստության մի քանի արքաների գործունեության առաջնահերթ խնդիրը Բաբելոնի և հարակից քաղաքների ամրությունների և տաճարների վերակառուցումն էր, որոնք տուժել էին նախորդ փուլում պատերազմներից կամ ողղակի բնության ուժերի ներգործության հետևանքով: Ոչ պակաս կարևոր խնդիր էր դրված՝ ապահովել հարակից շրջանների նկատմամբ կայուն գերիշխանություն: Մեկը մյուսի հետևից գրավվեցին Դիլբատը, Կազալլուն, Քիշը, Բորսիպպան, սահմանների երկայնքով կառուցվեցին ամրություններ:

Ք. ա. XVIII դ. սկզբներին սկսվեց Բաբելոնիայի ռազմաքաղաքական վերելքը: Սին-մուբալլիտի (Համմուրապիի հայրը) ջանքերով ստեղծվեց Բաբելոնիայի, Իսինի և Ուրուկի դաշինքը, որն ուղղված էր հարավից սահմանակից հզոր Լարսայի և արևելյան հարևան Էշնուննայի դեմ: Սակայն հյուսիսում Շամշի-Ադադ I-ի գործողությունները թույլ չտվեցին իրականացնել տարածքային նվաճումներ: Շատ շուտով արքան ստիպված էր ավելի շատ մտահոգվել իր բուն սահմանների անվտանգության ապահովման մասին, ամրացնել Բաբելոնի պարիսպները:

Համմուրապիի (Ք. ա. 1792–1750 թթ.) կառավարման սկզբում իրավիճակը Միջագետքում խիստ լարված էր՝ կապված մի շարք ամորեական պետականությունների միջև մշտապես ընթացող պատերազմների, ժամանակավոր քաղաքական դաշինքների հակամարտության և այլ հանգամանքների հետ: Հինգ տարում Համմուրապին մեկը մյուսի հետևից գրավեց Իսինը, Ուրուկը, Էմուտբալը, Մալգիումը, Ռապիքումը: Վերջին երկուսը գտնվում էին Բաբելոնիայի գլխավոր հակառակորդներ Էշնուննայի և Լարսայի տիրապետության տակ: Համմուրապիի կառավարման շրջանի ռազմաքաղաքական հաջողությունների բարձրակետը Էշնուննայի, Էլամի, Սուբարտուի (= Աշշուր) և Լարսայի նվաճումն էր: Քիչ անց գրավվեց նաև Մարին, որով ողջ Միջագետքը Պարսից ծոցից մինչև Հայկական Տավրոսի հարավային ստորոտները անցան Բաբելոնիայի գերիշխանության ներքո:

Համմուրապիի կառավարման վերջին տարիներն անցան նորաստեղծ վիթխարի պետության ամրապնդման, որոշ նվաճված պետությունների (մասնավորապես

Էշնունայի և նրա դաշնակիցների) անջատողական միտումների պարմաններում: Համմուրապիի «Օրենսգրքի» ստեղծման գլխավոր դրդապատճառ պետք է համարել նորաստեղծ տերության ամրապնդման, ներքին միասնականության ապահովման խնդիրը:

Մահվանից քիչ առաջ Համմուրապին արքա հռչակեց որդուն՝ Սամսուիլունային (Ք. ա. 1749–1712 թթ.), որը սկզբից ևեթ բախվեց ներքաղաքական լուրջ խնդիրների հետ: Էլամի արքա Կուտիր–Նախխունտե I–ի արշավանքի հետևանքով Բաբելոնիայի վերահսկողությունից դուրս եկավ Հարավային Միջագետքի հատվածը՝ Ուրուկ քաղաքի հետ միասին: Արքայի համար ծանր փորձություն էր ոմն Ռիմ–Սինի (թերևս Համմուրապիի կողմից գերեվարված Ուրի արքա Ռիմ–Սին I–ի որդին)՝ չորս տարի տևած ապստամբությունը, որի ճնշումից հետո նա ձեռնարկեց լայն շինարարական աշխատանքներ՝ թերևս պատերազմի ժամանակ ավերված քաղաքների վերականգնման նպատակով: Վերակառուցվեցին մի շարք տաճարներ, մասնավորապես Քիշում:

Բաբելոնիայի վերջին արքաների կառավարումն անցավ համեմատաբար խաղաղ պայմաններում: Այնուամենայնիվ, Բաբելոնիայի թագավորությունը աստիճանաբար կորցնում էր իր նախկին հզորությունը և հեղինակությունը, նմանապես նաև Համմուրապիի օրոք պետության ունեցած տարածքը: Նույնիսկ Սամսուդիտանայի օրոք Միջագետքի հյուսիսը և հարավը միայն ձևականորեն էին ընդգրկում Բաբելոնի արքայի գերիշխանությունը: Վերջակետը դրվեց Ք. ա. 1595 թ., երբ խեթական արքա Մուրսիլիս I–ը, դաշնակցած Եփրատի միջին հոսանքների շրջանում գտնվող Խանա պետության հետ, արագ երթով մտավ Միջագետք և գրավեց Բաբելոնը՝ վերջ տալով դրա վերջին արքա Սամսուդիտանայի և ընդհանրապես ամորեական հարստության իշխանությանը:

2. ԿԱՍՍԻՏԱԿԱՆ ԲԱԲԵԼՈՆԻԱՆ

Ամորեական հարստության անկումից հետո Միջագետքում քաղաքական գերիշխանությանն անցավ նախկինում այստեղ ներթափանցած կասսիտական ցեղերին: Վրա հասավ Բաբելոնիայի պատմության մի փուլ, որը տևեց մինչև Ք. ա. XII դ. և պայմանականորեն ստացել է «Միջին բաբելոնյան դարաշրջան» անվանումը:

Կասսիտներն առաջին անգամ հիշատակվում են Համմուրապիի օրոք որպես մարտունակ զինվորներ, որոնց վրա արքան ռազմական ծառայության պարիսակ էր դրել: Համմուրապիի որդի Սամսուիլունայի օրոք կասսիտները հոծ զանգվածով գրաղեցնում էին Բաբելոն քաղաքից շուրջ 100 կմ հյուսիս՝ Սիպպար քաղաքի շրջակայքը: Սրանք գերազանցապես երկրագործական–արհեստագործական կենցաղավարմամբ ապրող ոչ սեմական էթնիկական խումբ էին, որոնք լոյալ էին բաբելոնյան իշխանությունների նկատմամբ: Նրանք միաժամանակ աչքի էին ընկնում ակն-

հայտ ռազմական ունակություններով՝ ծառայելով բաբելոնյան բանակում: Հատկանշական է, որ հետագայի՝ արդեն կասսիտական դարաշրջանի միջագետքյան և օտար ծագման աղբյուրներում բազմիցս հիշատակվում է կասսիտների մոտ ձիաբուծության խաղացած նշանակալից դերի, ինչպես նաև մարտակառքերի կարևոր նշանակության մասին:

Ինչ վերաբերում է կասսիտների ավելի վաղ շրջանի պատմությանը, ներառյալ նրանց էթնիկական պատկանելությունը և նախնական բնակության վայրը նախքան Միջագետքում հայտնվելը, ապա այս խնդիրները դեռևս վերջնական լուծում չեն ստացել: Առաջին ուսումնասիրողներից Ֆ. Դելիչը գտնում էր, որ կասսիտները ի սկզբանե հանդիսացել են Բաբելոնիայի հնագույն բնակչությունը, մի տեսակետ, որ հետագայում ընդունելություն չգտավ: Առավել տարածված ժամանակակից տեսակետի համաձայն՝ կասսիտները Միջագետք են ներթափանցել Իրանական բարձրավանդակից՝ Զագրոսի վրայով: Կասսիտների նախնական բնակության վայրի այսպիսի տեղադրումը գլխավորապես հենվում է նրանց ցեղանվան և Ստրաբոնի հիշատակած *կոսաայոյնների* անվան նմանության վրա (Strabo 11.13.6). վերջիններս նշվում էին որպես մարների հարևաններ:

Կասսիտերենի վերաբերյալ առ այսօր առկա են երկու կասսիտերեն–աքքադերեն բառարաններ (դրանցից մեկը պարունակում է մի քանի տասնյակ դիցանուններ և հասարակ բառեր, մյուսը՝ 19 անձնանուններ): Սրանց հետազոտությունը թույլ է տվել վստահաբար նշել, որ կասսիտերենը որևէ կերպ չէր առնչվում աքքադերենին: Նմանապես պարզ է, որ կասսիտերենը չէր կարող ազգակցական կապի մեջ լինել նաև դրավիդյան լեզուներին պատկանող էլամերենի հետ:

Աղբյուրները նշում են կասսիտների մեծ շարժունակությունը: Նրանց ներկայությունը հավաստվում է նաև Նուզիում (ժաման. Յորղան թեփե), Տերքայում (ժաման. Թել Աշարա), Ալալախում (Թել Աչանա) և Խանայում:

Չնայած այն հանգամանքին, որ կասսիտների իշխանության գալուն համաժամանակյա բաբելոնյան աղբյուրները հստակ տեղեկություններ չեն պարունակում նրանց քաղաքական կազմակերպման աստիճանի վերաբերյալ, այնուամենայնիվ շատ ավելի ուշ շրջանի աղբյուրները նշում են, որ կասսիտների մոտ նախքան Համմուրապիի արքայատոհմի անկումը արդեն գոյություն է ունեցել արքայական իշխանություն: Այդ մասին է վկայում Ք. ա. XII դ.՝ Իսինի հարստության օրոք կազմված «բաբելոնյան արքայացանկը», որտեղ կասսիտական արքայատոհմի ընդհանուր կառավարման ժամանակաշրջանը ներկայացված է որպես 576 տարի: Եթե Ք. ա. 1349 թ. սկսած՝ իշխած կասսիտական արքաների կառավարման տարեթվերը հայտնի են, ապա դրանից առաջ իշխածների հարցում եղած անորոշությունը թույլ է տվել մասնագետներին առաջնորդվել միջին թվաբանականով՝ յուրաքանչյուրին պայմանականորեն վերագրելով շուրջ 20 տարի: Այսպիսի եղանակով կասսիտական արքայատոհմի կառավարման սկիզբը պետք է ընկնի մոտավորապես Ք. ա. XVII դ. կեսերը: Ասվածից կարելի է եզրակացնել, որ դեռևս Համմուրապիի արքայատոհմի կառավարման շրջա-

նում կասսիտներն ունեցել են որոշակի ինքնավար կարգավիճակ Բաբելոնիայի կազմում:

Բաբելոնիայում կասսիտական արքայատոհմի իշխանությունը տևեց շուրջ հինգ դար՝ ընդհուպ մինչև դրա ավարտը՝ Ք. ա. 1155 թ.: Կասսիտների օրոք Բաբելոնիան վերջնականապես միավորվեց ամուր պետականության շրջանակներում այն բանից հետո, երբ Ք. ա. 1475 թ. կասսիտական արքա Ուլամբուրիաշը ճնշեց երկրի հարավում ծագած ապստամբությունը: Նրա հաջորդներից Ագում III–ը մեկ անգամ ևս ստիպված էր արշավել Բաբելոնիա՝ ճնշելու դրա հարավում ծագած ապստամբությունը:

Կասսիտները շատ արագ և արդյունավետ կերպով ներառվեցին բաբելոնյան և ընդհանրապես միջագետքյան քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանք: Կասսիտական արքայատոհմի գոյության ողջ ընթացքում չկա որևէ տեղեկություն տեղական գերակշիռ սեմական բնակչության և կասսիտների միջև որևէ առճակատման կամ սուր հարաբերությունների առկայության մասին: Ավելին՝ կասսիտական արքաները ծավալեցին լայն շինարարական գործունեություն՝ վերականգնելով երկրի տարբեր քաղաքներում նախկինում կառուցված և կիսավեր վիճակում գտնվող տաճարները (Բաբելոն, Ուրուք, Որսիպպա, Իսին, Լարսա, Նիպպուր, Սիպպար և այլն): Կուրիգալզու I–ը Բաբելոնից շուրջ 100 կմ հյուսիս–արևմուտք կառուցեց նոր մայրաքաղաք՝ Դուր–Կուրիգալզուն:

Հարաբերությունները հյուսիսային հարևան Ասորեստանի հետ բավական անկայուն էին, գլխավորապես սահմանային վեճերի պատճառով: Ամեն դեպքում, սկզբում Բաբելոնիայի արքա Կարաինդաշի և Ասորեստանի արքա Աշշուր–բել–նիշեշուի, այնուհետև նույն Կարաինդաշի և Ասորեստանի արքա Պուզուր–Աշշուր III–ի միջև կնքվեցին պայմանագրեր, որոնցով հաստատագրվեցին երկու պետությունների սահմանները: Այնուամենայնիվ, երկու երկրների իշխող արքայատոհմերի միջև նույնիսկ գոյություն ունեին ազգակցական կապեր: Այդ մասին հստակ վկայություն կա միևնույն իրադարձության մասին պատմող ասորեստանյան և բաբելոնյան ժամանակագրություններում: Ասորեստանյան ժամանակագրության՝ Ասորեստանի արքա Աշշուրուբալլիտ I–ին վերաբերող հատվածում հիշատակվում է Բաբելոնիայի գահի համար մղված պայքարն արտացոլող մի իրադարձություն: Ըստ այդ տեղեկության՝ Աշշուրուբալլիտի դուստր Մուբալլիտատ–շերուան կնության էր տրվել Բաբելոնիայի արքա Բուրնա–բուրիաշ II–ի որդուն: Ի նշանավորումն երկու երկրների միջև բարեկամական հարաբերությունների՝ Աշշուր քաղաքում կառուցվել էր Բաբելոնիայի գլխավոր աստված Մարդուկի տաճարը: Հորը հաջորդած Աշշուրուբալլիտի թոռան՝ Կարախարդաշի դեմ, սակայն, ապստամբություն էր բռնկվել, և իշխանության էր եկել կասսիտական ազնվական Նազի–Բուգաշը: Ասորեստանյան զորքը մտել էր Բաբելոնիա, մահապատժի ենթարկել գահը բռնազավթողին և արքա հռչակել Բուրնա–բուրիաշի որդի Կուրիգալզու Կրտսերին (II):

Կասսիտական առաջին արքաների օրոք Բաբելոնիան հարաբերական ակտիվություն էր ցուցաբերում իր անմիջական հարևանությամբ ընկած պետությունների

հետ հարաբերություններում: Սկզբնական շրջանում նրան ուղեկցում էին հաջողությունները: Կուրիգալզու II–ը (Ք. ա. 1333–1312 թթ.) հաղթեց Էլամի արքա Խուրբատիլային և նույնիսկ կարողացավ գրավել Էլամի մայրաքաղաք Սուսան (Շուշ): Թերևս, սա Բաբելոնիայի վերջին լուրջ ռազմաքաղաքական հաջողությունն էր: Ասորեստանի հետ հարաբերությունները, հատկապես Էնլիլ–նիրարի I–ից սկսած, որպես կանոն, ընթանում էին ոչ հօգուտ Բաբելոնիայի: Ասորեստանյան–բաբելոնյան հակամարտության դրդապատճառը սահմանային վեճերն էին, և նրանց միջև մղված պատերազմների ավարտին սահմանները վերաձևվում էին: Այնուամենայնիվ, արդեն սկսած այս ժամանակներից, զգացվում էր, որ Բաբելոնիան կորցրել էր իր նախկին ռազմաքաղաքական ներուժը: Սահմանների ևս մեկ վերաձևում կատարվեց Ադադնիրարի I–ից Նազիմարուտտաշի կրած պարտությունից հետո:

Շուտով կրկին վերականգնվեցին Էլամի պարբերաբար կրկնվող ասպատակությունները, որոնց հետևանքով Բաբելոնիայի համար խիստ դժվարացավ սեփական սահմանների, հատկապես Բաբելոնիան միջազգային առևտրական ուղիներին կապող ճանապարհների անվտանգության ապահովումը: Եթե Փոքր Ասիայի և Հայկական լեռնաշխարհի հետ կապը վտանգվում էր Ասորեստանի կողմից, ապա արևմուտքում, Եգիպտոսի և սիրիա–փյունիկյան աշխարհի ու Բաբելոնիայի միջև գործում էին կիսաքոչվոր արամեացիները և սեմական այլ ցեղեր:

Ասորեստանյան և էլամական ագրեսիային դիմագրավելու նպատակով բաբելոնյան արքաները ընդհուպ մինչև Ք. ա. XIII դ. կեսերը ապավինում էին խեթական տերության հետ ունեցած դաշնակցային հարաբերություններին, որը ձևավորվել էր դեռևս նախորդ դարի երկրորդ կեսին: Սակայն արդեն Բաբելոնի արքա Կադաշման–Էնլիլ II–ի օրոք իրավիճակը փոխվեց: Թերևս, Բաբելոնիայում որոշ քաղաքական ուժեր գիտակցում էին խեթամետ դիրքորոշման վնասները, որի հետևանքով երկրի գլխին մշտապես կախված էր ասորեստանյան ներխուժման վտանգը: Մանկահասակ բաբելոնյան արքայի խնամակալ Իտտի–Մարդուկ–բալատուն խեթական արքա Խաթթուսիլիս III–ի հետ ունեցած նամակագրությունում բացահայտորեն դրսևորում էր խեթա–բաբելոնյան դաշինքից հեռացման միտումներ: Արքայի խնամակալի կասկածները Բաբելոնիայի համար վերոհիշյալ դաշինքի նպատակահարմարության մասին իրոք հիմնավոր էին, քանի որ երկրի մեկուսացած դիրքը երկու հզոր հարևանների (Ասորեստան և Էլամ) միջև, պոտենցիալ դաշնակիցներ Խաթթիի և Եգիպտոսի հետ անկայուն հաղորդակցության պարագայում, լավ հեռանկար չէր խոստանում, ինչը մի քանի տասնամյակ անց լիովի դրսևորվեց:

Ք. ա. XIII դ. վերջին քառորդում սկսվեց Բաբելոնիայի քաղաքական անկման գործընթացը: Ք. ա. 1224 թ. (՞) Թուկուլթի–Նինուրտա I–ը պարտության մատնեց Բաբելոնիայի արքա Կաշտիլիաշ IV–ին և գրավեց Բաբելոնիան, որը յոթ տարի շարունակ գտնվում էր Ասորեստանի անմիջական վերահսկողության տակ: Այդ ընթացքում երկիրը կառավարեցին Ասորեստանից կախյալ երեք արքաներ: Սակայն գլխավոր սպառնալիքը, այնուամենայնիվ Ասորեստանը չէր, որը ինքն արդեն բաղաքական անկում էր ապրում, այլ արևելյան հարևան Էլամը: Ասորեստանի տիրա-

պետության տարիների ընթացքում Էլամի արքա Կիդին-Խուտրանը երկու արշավանք ձեռնարկեց, որոնց ընթացքում ավերվեցին մի շարք խոշոր քաղաքներ (Դերը, Նիպպուրը և այլն) և նույնիսկ տաճարներ: Թուկուլթի-Նինուրտայի կառավարումից հետո Բաբելոնիայում մի կարճ ժամանակով իշխանության նկավ կասսիտական արքայատոհմը: Առաջինը Կաշտիլիաշի որդի Ադադ-շումա-ուծուրն էր, ում օրոք Բաբելոնիան լիովին անկախացավ Ասորեստանից:

Բաբելոնիայի անկումը վրա հասավ որոշ ժամանակ անց: Սկզբում Ասորեստանի արքա Աշշուրդան I-ը, այնուհետև Էլամի արքա Շուտրուկ-Նախխունտեն մեկ տարվա ընթացքում մեկը մյուսի հետևից արշավեցին Բաբելոնիա: Չնայած հարվածը ծանր էր, այնուամենայնիվ, ևս մեկ արքա կարողացավ հասնել իշխանության՝ Էնլիլ-նադին-ախխեն, որը, սակայն, շուտով պարտություն կրեց Էլամի նոր արքա Կուդուր-Նախխունտեից և գերեվարվեց Էլամ: Էլամ տարվեց նաև Բաբելոնիայի հովանավոր աստված Մարդուկի արձանը: Սրանով ավարտվեց կասսիտական Բաբելոնիայի գոյությունը:

Կասսիտական դարաշրջանը Բաբելոնիայում նշանավորվեց մշակութային մեծ վերելքով, որն արտահայտվեց ինչպես երկրի ներսում տնտեսության նշանակալից կայունացմամբ և հոգևոր կյանքի ստանդարտացմամբ իր բոլոր բաղադրիչներով, այնպես էլ Բաբելոնիայի մշակութային մեծ դերով ժամանակի Առաջավոր Ասիայում:

Այս շրջանում էր, որ աքքադերենի բաբելոնյան բարբառը և սեպագրի բաբելոնյան համակարգը վերածվեցին lingua franca-ի և scripta franca-ի ողջ Առաջավոր Ասիայում, այդ թվում՝ պահպանողական միտումներով այժի ընկնող Եգիպտոսում՝ կիրառվելով որպես միջազգային նամակագրության և պայմանագրերի լեզու: Բաբելոնյան գիտությունը, բժշկությունը, գուշակային պրակտիկան լայնորեն տարածված էին մերձավոր և հեռավոր հարևանների մոտ:

Ինչ վերաբերում է բուն կասսիտական մշակութային ազդեցությանը Բաբելոնիայում, ապա դրա վերաբերյալ աղբյուրները շատ քիչ տեղեկություններ են պահպանել. հիմնականում այն պատճառով, որ կասսիտները շատ արագ մերվեցին միջագետքյան մշակութային աշխարհին՝ դառնալով դրա բաղկացուցիչ մասը և կրողները: Այս երևույթը առավել վառ է արտահայտված կասսիտական դարաշրջանի Բաբելոնի կրոնական համակարգում: Բաբելոնիայի դիցարանը շարունակվեց այն տեսքով, ինչպիսին կար մինչև կասսիտների կողմից իշխանության գալը՝ բացառությամբ երկու աստվածությունների, որոնց աղբյուրները հիշատակում են որպես «արքայի աստվածներ»՝ Շոքամունան և Շումալիյան: Ամենայտորեն սրանք կասսիտների բնիկ էթնիկ աստվածություններն էին, որոնք համարվում էին արքայի (այսինքն՝ արքայատոհմի) հովանավորները, ճիշտ այնպես, ինչպես Միտաննիում Ինդրան, Վարունան և Նասատյա երկվորյակները: Հայտնի են ևս շորջ երկու տասնյակ կասսիտական դիցանուններ, սակայն պարզ չեն դրանց գործառույթները, ինչպես նաև նրանց նվիրված տաճարների կամ այլ արքավայրերի առկայությունը:

3. ԻՍԻՆԻ ԱՐՔԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կասսիտական արքայատոհմի գահազրկումից հետո Բաբելոնիայում հաստատվեց սեմական ծագման մի արքայատոհմ, որը ծագում էր Իսին քաղաքից (Եփրատի ափին՝ ժաման. Ադ-Դիվանիյա բնակավայրից 35 կմ հարավ-արևմուտք): Միայն որոշ ժամանակ անց Բաբելոն քաղաքը դարձավ համանուն պետության վարչական կենտրոն:

Իսինյան արքայատոհմին հաջողվեց մասնակիորեն վերականգնել Բաբելոնիայի՝ նախկինում կորցրած տարածքը, իսկ չորրորդ արքա Նաբուգոդոնոսոր I-ը (Նաբու-կուդուրրի-ուծուր) (Ք. ա. 1124–1103 թթ.) նույնիսկ վճռական պարտության մատնեց Էլամին: Խորհրդանշական է, որ հաղթանակից հետո արքան Բաբելոն վերադարձրեց էլամցիների կողմից գերեվարված Մարդուկ աստծո արձանը: Հյուսիսային հարևան Ասորեստանի հետ հարաբերություններն ընթանում էին անկայուն հաջորդականությամբ: Սկզբնապես հաջողությունը ուղեկցում էր բաբելոնցիներին, սակայն Ասորեստանի արքա Աշշուր-ռեշա-իշին երկու անգամ ծանր պարտության մատնեց բաբելոնցիներին: Այնուհետև Թիգլաթպալասար I-ը, իր արշավանքներից մեկի ընթացքում հաղթելով Բաբելոնիայի արքա Մարդուկ-նադին-ախխեին, նույնիսկ գրավեց երկրի գլխավոր քաղաքներ Դուր-Կուրիգալզուն, Սիպպարը, Բաբելոնը. ասորեստանցիները հրդեհեցին արքայական պալատը: Ժամանակավորապես Բաբելոնիայի զգալի մասն ընկավ Ասորեստանի անմիջական տիրապետության տակ:

Բաբելոնիայի, ինչպես նաև Ասորեստանի հետագա պատմությունը սերտորեն առնչվում է առաջավորասիական ճգնաժամին: Ցրային ռեսուրսների նվազումը հանգեցրեց մշակովի հողատարածությունների կրճատման, որն էլ իր հերթին ստիպեց արևմուտքի կիսաքոչվոր արամեական ցեղերին տեղաշարժվել Բաբելոնիա և Ասորեստան: Չնայած Բաբելոնի արքա Մարդուկ-նադին-ախխեն և Թիգլաթպալասարը հանձնայնության եկան միասնաբար պայքարելու արամեացիների դեմ, սակայն հաջողությունը փորր էր: Ք. ա. 1083–1082 թթ. Ասորեստանում ընթացող ուժեղ երաշտը համամիջազգայնության բնույթ ուներ, քանի որ, ըստ «Բաբելոնյան ժամանակագրության», այս շրջանում «ախլամուների երկրի 105 արքաներ» եկան և հաստատվեցին Բաբելոնիայում: Այսքան մեծ քանակությամբ կիսաքոչվոր արամեացիների մուտքը երկիր չէր կարող բացասաբար չանդրադառնալ առանց այդ էլ քաղաքական անկայունությամբ տառապող Բաբելոնիայի վրա:

Այս ծանր շրջանում Ասորեստանի և Բաբելոնիայի հարաբերությունները ժամանակավորապես բարելավվեցին: Ասորեստանի արքա Աշշուրրիկալալայի և Բաբելոնիայի արքա Մարդուկ-շապիկ-զերիի միջև հաստատվեցին բարեկամական հարաբերություններ: Աշշուրրիկալալան իր դաշնակցի մահից հետո էլ ոնո որոշ ժամանակ շարունակում էր Բաբելոնիայի նկատմամբ ազդեցություն պահպանել, քանի որ երա ճնշման տակ Բաբելոնիայի արքա հոչակվեց արքայական ծագում չունեցող, հավանաբար արամեական ցեղապետ Էսագիլ-շադունիի որդի Ադադ-ապլա-իդդինան:

երկու երկրների միջև հաստատվեցին բարիդրացիական հարաբերություններ, որոնք ամրապնդվեցին Աղադ-ապլա-իդդինայի դստեր և Աշշուրբելկալայի ամուսնությամբ: Ամենայն հավանականությամբ, Ասորեստանի և Բաբելոնիայի հարաբերությունների սերտացումը, ինչի մասին վկայում է «Բաբելոնյան ժամանակագրությունը» («Ասորեստանի և Բաբելոնիայի ժողովուրդները միավորվեցին» արտահայտությունը), կապված էր արամեական ցեղերի ճնշման ուժեղացման հետ, որը հավասարապես սպառնում էր երկուսի անվտանգությանը:

Սակայն դրանով արամեացիների ներհոսքը չդադարեց, քանի որ Աղադ-ապլա-իդդինայի օրոք արամեացիները և սուտիները կրկին ասպատակեցին երկիրը, մասնավորապես Բաբելոնիայի կարևորագույն քաղաքներից Սիպպարը և Նիպպուրը: Բաբելոնյան քաղաքների և բնակավայրերի զգալի մասում հաստատվեցին արամեական և սուտիական ցեղեր, երկիրը զգալի տնտեսական հարված ստացավ:

Աղադ-ապլա-իդդինային հաջորդեցին ևս երեք արքաներ, որից հետո Բաբելոնիայի վերաբերյալ աղբյուրները տեղեկություններ գրեթե չեն պարունակում: Թերևս արքայական իշխանությունը Բաբելոնիայում վերացել էր գերազանցապես պետականության ավանդույթներ չունեցող արամեական և սուտիական բնակչության զանգվածային ներթափանցման հետևանքով:

Ք. ա. XI դ. վերջերից ընդհուպ մինչև X դ. սկիզբը Բաբելոնիայում կրկին փորձեր արվեցին վերստեղծելու կորսված պետականությունը: Այս անգամ նախաձեռնությունը իրենց վրա վերցրին Բաբելոնիայի ծայր հարավից՝ Պարսից ծոցի շրջակայքից ծագող թվով երեք արքայատոհմեր: Աղբյուրների խիստ սուղ տեղեկությունները թույլ են տալիս ենթադրել, որ սրանց կառավարման շրջանում Բաբելոնիան մի շարք մաս, որպես կանոն՝ ինքնուրույն և մեծ դժվարությամբ մեկ միասնական վարչական միավորի մեջ ներառված կենտրոնների միասնություն էր: Արքաների իշխանությունը հենվում էր ընդամենը ցեղապետերի հեղինակության և նրանց տրամադրության տակ եղած զորքի բանակի վրա: Դատելով երկրորդ արքայատոհմի արքա Սիմքար-շիպակի գործունեությունից՝ նրա ուշադրության կենտրոնում էր գտնվում նախորդ տասնամյակներին քոչվորների հարձակումներից տուժած պաշտամունքային կենտրոնների, մասնավորապես Սիպպարի և Նիպպուրի վերակառուցումը: Փորձեր էին արվում վերականգնելու երկրի գլխավոր աստվածների տաճարներին տրվող մատուցումները: Արքան որոշ ակտիվություն էր ցուցաբերում նաև արտաքին քաղաքականության ասպարեզում՝ փորձելով նվաճել Ասորեստանին հարող շրջանները: Սակայն շարունակվող երաշտը և սովը տնտեսական անլուծելի խնդիրներ էին առաջադրում: Ք. ա. X դ. կնեսերով թվագրվող՝ հարկերի չափերին նվիրված մի տեքստում հիշատակվում են հացահատիկի աննախադեպ բարձր գները երկրում, որ կարող է վկայել սննդամթերքի չափազանց սուղ վիճակի օգտին:

Ք. ա. X դ. վերջերից աստիճանաբար իր հզորությունը վերականգնող Ասորեստանի ակտիվությունը չշրջանցեց նաև Բաբելոնիան: Աղադնիրարի II-ը երկու անգամ արշավեց սկզբում ընդդեմ Շամաշ-մուդամմիքի, այնուհետև՝ Նաբու-շումա-իշկունի: Ասորեստանցիների հաղթանակից հետո, այնուամենայնիվ, երկու երկրնե-

րի միջև կնքվեց հաշտության պայմանագիր, որն ամրապնդվեց դինաստիական ամուսնություններով, և ճշգրտվեցին սահմանները: Ասորեստանի և Բաբելոնի միջև բարիդրացիական հարաբերությունները շարունակվեցին նաև Սալմանասար III–ի օրոք: Վերջինս վճռական դեր կատարեց օրինական արքա Մարդուկ-զաքիր-շումիի եղբոր կողմից նրա դեմ սկսված ապստամբության ճնշմանը:

Հաջորդող դարերի ընթացքում Բաբելոնիան անկայուն, գերազանցապես մանր քաղաքական միավորներից բաղկացած բազմաէթնիկ մի տարածք էր: Բնիկ սեմական ծագման բաբելոնցիներից բացի՝ այստեղ ապրում էին նույնպես քաղաքաբնակ կասսիտներ, որոնց հարևանությամբ, հիմնականում քաղաքներից դուրս, առկա էր ոչ հնռավոր անցյալում երկրում հաստատված կիսաքոչվոր կյանքով ապրող՝ արևմտասեմական ծագման արամեացիների և սուտիների ստվար զանգված: Վերջիններիս «քաղաքակրթման» գործընթացն անցավ ոչ առանց բարդությունների և արդեն Ք. ա. IX–VIII դդ. նրանք ինտեգրվեցին բաբելոնյան հասարակությանը: Քաղաքական անկայունությունը, բազմազեղու և բազմակենցաղ իրավիճակը բաբելոնյան հասարակության բնորոշ առանձնահատկությունն էր:

4. ՔԱՂԴԵԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐԸ ԲԱԲԵԼՈՆԻԱՅՈՒՄ

Հավանաբար հենց այս ժամանակաշրջանում էր, որ Բաբելոնիայում աստիճանաբար աճում էր արամեական ու քաղդեական ցեղերի դերը և ազդեցությունը: Սրանցից առաջինը Բաբելոնիայում հաստատվեցին արամեացիները, որոնք բավական երկար ժամանակ պահպանում էին իրենց կիսաքոչվոր կենսակերպը և դժվարությամբ էին ձուլվում Բաբելոնիայի քաղաքական-մշակութային կյանքում: Սեպագրական աղբյուրներին հայտնի էին շուրջ 40 արամեական ցեղեր, որոնք հիմնականում զբաղեցնում էին բաբելոնա-էլամական սահմանամերձ շրջանները: Առվածը վերաբերում է Բաբելոնիային, քանի որ Ասորեստանում արամեացիները միանգամայն այլ, շատ ավելի մեծ դերակատարում ունեին: Սալմանասար III–ի տեքստերում հիշատակվում են քաղդեական երեք հիմնական ցեղեր՝ Բիթ–Դակկուրի, Բիթ–Ամուկանի և Բիթ–Յաքինի: Արամեացիների համեմատությամբ քաղդեացիները ավելի շուտ անցան նստակեցության և հարմարվեցին բաբելոնյան հասարակությանը: Քաղդեացիների ավելի վաղ շրջանի պատմությունը և նրանց նախնական բնակավայրի խնդիրը դեռևս պարզ չէ: Քաղդեացիների՝ արամեացիների հետ ազգակցական սերտ կապի վկայություն կարելի է համարել նրանց ցեղանունը՝ ասորեստանյան աղբյուրների Kaldu, որը գրեթե նույնական է Աստվածաշնչի Keśed. Kaśdim–ին. վերջինս համարվում է արամեացիների անվանադիր նախնի Aram–ի հորեղբայրը: Որոշ քաղդեական հատուկ անուններ ունեն հստակ արևմտասեմական զուգահեռներ. օրինակ՝ Բիթ–Ադինի, Բիթ–Յաքին, Ջաբղի–իլ և այլն:

Այս փուլում արդեն քաղդեացիներն ամենևին թոշվորներ չէին, քանի որ, քան

ասորեստանյան աղբյուրների, նրանց մի մասը քաղաքարշնակ էր, մյուս մասը զբաղվում էր երկրագործությամբ: Ասորեստան առաքված հարկի և նվերների շարքում հիշատակվում են թանկարժեք մետաղներ, փղոսկրե զարդեր և արհեստագործական այլ արտադրանք: Աղբյուրներում պահպանված քաղդեական ցեղապետերի և այլ անձնանունների զգալի մասը աքքադական է, որ կարող է վկայել նրանց՝ տեղական բնակչության հետ ինտեգրման և ուծացման որոշակի աստիճանի առկայության մասին: Բաբելոնի արքաների իշխանությունը քաղդեական ցեղերի նկատմամբ հարաբերական էր:

Քաղդեական ցեղերի քաղաքական վերելքը սկսվեց Շամշի-Ադադ V-ից և Ադադ-նիրարի III-ից, երբ վերջիններս ձեռնարկեցին Բաբելոնիայի նվաճումը: Շամշի-Ադադի արշավանքի ժամանակ Բաբելոնի արքային աջակցում էին քաղդեացիները, էլամցիները և այլք: Երկրի ծայր հարավում ապրող կիսաանկախ քաղդեացիների համար մետրոպոլիայի թուլացումը խթանեց նրանց քաղաքական նկրտումները: Ասորեստանցիներին հաջողվեց հասնել առավելության երկու ճակատամարտերում. ըստ աղբյուրի՝ այդ ընթացքում հակառակորդը տվել էր 15 հազար սպանված, ևս 2000 գինվոր գերվել էր: Ադադնիրարին հիշատակում է Բաբելոնիայի և մասնավորապես քաղդեական «ծովոր արքաների» վերածվելը հարկատուների՝ առանց նշելու ռազմական արշավանքը:

Ք. ա. VIII դ. կեսերից Բաբելոնիայում սկսվում է ներքաղաքական զարգացումների մի տևական գործընթաց, որը միտված էր երկրի անկախության վերականգնմանը: Հատկանշական է, որ դրանում առաջնորդող դերը ստանձնեցին քաղդեական ցեղերը, որոնք ժամանակ առ ժամանակ, ոչ առանց հաջողության, փորձում էին հաստատվել Բաբելոնիայի գահին, որը, բնականաբար, հանդիպում էր Ասորեստանի արագ հակաքայլերին: Բաբելոնիան իրավական առումով գտնվում էր Ասորեստանի ենթակայության տակ, սակայն, եգիպտոսի հետ միասին, նրա թե՛ կարգավիճակը, թե՛ դերը տերության մեջ այլ էին: Բաբելոնիան հնագույն քաղաքակրթության օրրան էր, որն ուներ քաղաքական ինստիտուտների վերին աստիճանի զարգացած համակարգ, ինչպես նաև հոգևոր և նյութական մշակութային արժեքների վիթխարի գանձարան: Բաբելոնիան Ասորեստանի համար վերջիններիս ներմուծման անսպառ աղբյուր էր, որը չէր կարող ասորեստանյան տեսանկյունից դուրս մնալ այդ պետության անմիջական ազդեցության սահմաններից: Թիգլաթպալասար III-ից սկսվում է Ասորեստանի և Բաբելոնիայի հակամարտությունը Միջագետքում քաղաքական առաջնության համար, որն ավարտվում է հաջորդ դարի վերջին քառորդում:

Ք. ա. 770-ական թվականներին Բաբելոնիայի գահն անցավ քաղդեացի Մարդուկ-ապլա-ուծուրին, որին հաջորդեց ոմն Էրիբա-Մարդուկը Բիթ-Յակինից: Թևրևս քաղդեացիների վերելքը որոշ անհանգստություն էր պատճառում Ասորեստանին, որին ձեռնտու էր թույլ Բաբելոնիայի գոյությունը: Հավանաբար այդ էր պատճառը, որ երբ իշխանությունը Բաբելոնիայում կրկին անցավ տեղական արքայատոհմին՝ ի դեմս Նաբոնասարի, Թիգլաթպալասար III-ը աջակցեց նրան ընդդեմ քաղդեացիների և արամեացիների իր կառավարման հենց առաջին տարում՝ Ք. ա. 744 թ.:

Սակայն արքան զբաղված էր սիրիական պատերազմներով, բացի այդ, նրա դաշնակից Նաբոնասարի մահից հետո Բաբելոնիայի գահը ժառանգած որդին երկու տարի անց զոհ գնաց ապստամբության: Նրան Բաբելոնիայի գահին փոխարինեց ապստամբության ղեկավար, արքայական ծագում չունեցող Նաբու-շումա-ուկինը: Վերջինս կառավարեց ընդամենը մեկ տարի և երկու ամիս և իր հերթին գահազրկվեց քաղդեական Բիթ-Ամուկանի ցեղի առաջնորդ Նաբու-մուկին-զերիի կողմից, որն էլ զավթեց իշխանությունը:

Թիգլաթպալասարը ստիպված էր Ք. ա. 731–729 թթ. կրկին անդրադառնալ բաբելոնյան գործերին: Արքան մեկը մյուսի հետևից մի շարք հաղթանակներ տարավ քաղդեական ցեղերի նկատմամբ: Մյուս ցեղերի առաջնորդները հարկադրված էին ընդունել Ասորեստանի գերիշխանությունը: Քաղդեացիների կորուստները շոշափելի էին, քանի որ ասորեստանցիներն իրենց հետ տարան տասնյակ հազարավոր խաղաղ բնակչություն և վիթխարի ռազմավար: Բաբելոնիայի նկատմամբ կայուն գերիշխանություն ապահովելու նպատակով, մանավանդ հաշվի առնելով այնտեղ տևական գահակալական պայքարը՝ Թիգլաթպալասարը նպատակահարմար չհամարեց Բաբելոնիայի գահին նշանակել Նաբոնասարի ժառանգներից որևէ մեկին, այլ ինքն իրեն հռչակեց արքա: Թիգլաթպալասարի կողմից ստեղծված երկմիասնական (Ասորեստան և Բաբելոնիա) պետությունը շարունակվեց նաև Սալմանասար V-ի կարճատև կառավարման օրոք, որի մահից հետո քաղդեացի ցեղապետ Մարդուկ-ապլա-իդդինան զավթեց Բաբելոնիայի գահը, միավորեց բոլոր ցեղերին և հակաասորեստանյան դաշինք կնքեց Էլամի հետ:

Այս պահից սկսվում է Բաբելոնիայում և ընդհանրապես Միջագետքում քաղդեացիների պատմության նոր փուլ, որի ավարտին վերջիններս հասան քաղաքական և մշակութային աննախընթաց վերելքի: Սարգոն II-ից սկսած՝ Բաբելոնիան և մասնավորապես քաղդեական ցեղերը սկսում են ավելի հաճախակի հայտնվել ասորեստանյան արքաների այն տեքստերում, որտեղ նկարագրվում են վերջիններիս արտաքին քաղաքական ձեռնարկումները: Դատելով ըստ ամենայնի՝ արդեն հիմնավորապես քաղդեականացած Բաբելոնիան իրենից լուրջ վտանգ էր ներկայացնում Ասորեստանի շահերի համար, հատկապես նրա և ավանդաբար հակաասորեստանյան դիրքորոշում ունեցող Էլամի հարաբերությունների հետագա սերտացման համատեքստում: Այս ժամանակաշրջանից սկսվում է Ասորեստանի և Էլամի տևական հակամարտությունը Բաբելոնիայի նկատմամբ ուղղակի գերիշխանության համար: Ասորեստանյան հարաճուն սպառնալիքի պայմաններում քաղդեական ազնվականությունը կողմնորոշվում էր դեպի հարևան Էլամ, որն իր հերթին հաճախակի միջամտում էր բաբելոնյան գործերին՝ չհաշտվելով Ասորեստանի դեմ ուղղակի առճակատումից:

Սարգոն II-ն իր կառավարման հենց առաջին տարում արշավանք ձեռնարկեց հարավ, որի ընթացքում պարտված քաղդեական բնակչության մի մասին բռնի վերաբնակեցրեց Սիրիայում: Ըստ ամենայնի՝ այս արշավանքը էական հարված չհասցրեց Բաբելոնիայի ներուժին, քանի որ Սարգոնը 12 տարի անց կրկին անդրա-

դարձավ հարավային Միջագետքին: Ավելին՝ այս արշավանքի առթիվ բաբելոնյան ժամանակագրությունը հաղորդում է, որ Սարգոնը Բաբելոնիայի հյուսիսում՝ Դեր քաղաքի մոտ, պարտություն էր կրել Էլամի արքա Խումբանիգաշից: Այս անգամ ասորեստանցիները ձեռնարկեցին Բաբելոնիայի վերջնական նվաճման ծրագրի իրագործումը: Մարդուկ-ապլա-իդդինային աջակցում էին Էլամի արքա Խումբանիգաշը, նաև Գամբուլուն: Սրանցից Գամբուլուն արամեական ցեղամիություն էր, որը գբաղեցնում էր Բաբելոնիայի հարավ-արևելքը:

Արշավանքը սկսվեց Ք. ա. 710 թ.: Բաբելոնիայի արքան հիմնավորապես նախապատրաստվել էր ասորեստանյան արշավանքին, քանի որ նախապես ամրացրել էր երկրի ամրոցները: Սակայն Սարգոնը նախ հարձակվեց Տիգրիսի արևելյան ափերին՝ Էլամի հարևանությամբ գտնվող Գամբուլուի վրա, որպեսզի կանխի այնտեղից ապստամբող հնարավոր օգնությունը Մարդուկ-ապլա-իդդինային: Այնուհետև, ստիպելով Գամբուլուի պարտված առաջնորդներին հպատակվել, Սարգոնը գրավեց Դուր-Աբիհաբա ամրոցը, այստեղ նշանակվեց ասորեստանյան կառավարիչ: Գամբուլուի վեց շրջաններ ներառվեցին Ասորեստանի կազմում: Գամբուլուի հարևանությամբ՝ Ուկնու գետի ափերին բնակվող մի շարք ցեղեր կամավոր հնազանդվեցին Սարգոնին, իսկ նրանք, ովքեր դեռևս հավատարիմ էին Բաբելոնիայի արքային, դաժանորեն պատժվեցին: Նրանց բնակավայրերը ապստամբության ենթարկվեցին:

Սրանով այդ տարվա արշավանքն ընդհատվեց և շարունակվեց հաջորդ տարի: Սարգոնը պաշարեց հակառակորդի գլխավոր հենակետ Բիթ-Յակին ամրոցը: Պաշարումը ձգձգվեց, և միայն այն բանից հետո, երբ Սարգոնը խոստացավ ազատ բաց թողնել Մարդուկ-ապլա-իդդինային իր մերձավորների հետ միասին, վերջինս հանձնեց այն: Բաբելոնիայի ազնվականությունը ստիպված էր հնազանդվել նվաճողին: Քաղդեական ցեղերը նույնպես պատրաստակամություն հայտնեցին դառնալու Ասորեստանի հարկատուները:

Սարգոնի արշավանքը զգալի վնաս պատճառեց Մարդուկ-ապլա-իդդինայի ձևավորած հակաասորեստանյան դաշինքին, սակայն սրանով չկոտրվեց Բաբելոնիայի դիմադրությունը: Արդեն հաջորդ տարում Սարգոնը նոր արշավանք սկսեց, որի դրդապատճառը քաղդեական Բիթ-Յակին ցեղամիության հակաասորեստանյան գործողություններն էին: Սարգոնը հասավ հաջողության և հաղթեց հակառակորդին: Ըստ աղբյուրի՝ միայն այս արշավանքի ընթացքում Բիթ-Յակինից գերեվարվեց 90 հազար 850 մարդ, և վերցվեց խոշոր ռազմավար: Գերված բնակչությունը տեղավորվեց մայրաքաղաք Կալախում և այլ վայրերում: Սարգոնը մեկ անգամ ևս շարժվեց դեպի էլամական սահման, որտեղ գրավվեցին մի քանի ամրացված բնակավայրեր: Այստեղ բերվեց լուվիական Կումմուխից (Կոմմագենե) տեղահանված բնակչություն: Բաբելոնյան արշավանքի ավարտին Սարգոնը Բաբելոն քաղաքում նշանակեց կառավարիչ, որով փորձում էր քաղաքը և մեռացած բուն բաբելոնյան քաղաքները անջատել քաղդեական ցեղերի վերահսկողությունից:

Սարգոնի վերոնշյալ արշավանքի նկարագրությունից պարզվում է, որ տվյալ պահին Բաբելոնիայում քաղդեացիները անվիճելիորեն առաջատար ռազմաքաղաքա-

կան ոճն էին: Մնացած էթնիկական խմբերից արամեացիները և սուտիները, որպես կանոն, աջակցում էին նրանց, սակայն միաժամանակ հաճախ էին ոտնձգություններ կատարում բուն բաբելոնյան բնակչության նկատմամբ: Բաբելոնի, Սիպպարի, Նիպպուրի և մյուս խոշոր քաղաքների բնակչությունը քաղդեացիների հետ պահպանում էր նորմալ հարաբերություններ, սակայն նրանց շարքերում քիչ չէին ասորեստանամետ ուժերը: Քաղդեացիների հետագա հզորացման արգելակման նպատակով Սարգոնը Բաբելոնիայում ստեղծեց երկու վարչական միավոր՝ Բաբելոնը և Գանբուլուն, որտեղ նշանակվեցին ասորեստանյան կառավարիչներ: Միաժամանակ նա իրականացնում էր ժողովրդագրական տեղաշարժերի քաղաքականությունը՝ փորձելով նոսրացնել քաղդեացիների թվաքանակը Բաբելոնիայում, այնպես, ինչպես նա վարվում էր Ասորեստանի նվաճած մյուս երկրներում: Բիթ-Յակինից գերված շուրջ 22 հազար գինվորներ վերցվեցին ասորեստանյան բանակ և տեղաբաշխվեցին նվաճված Կումմուխում՝ որպես այստեղի ասորեստանյան կառավարչի զորամիավորում: Միաժամանակ նա ձգտում էր սեպ խրել քաղդեացիների և նրանց դաշնակից Էլամի միջև՝ նրանց հանդիպավայրում այլ վայրերից բերված էթնիկական խմբեր վերաբնակեցնելով: Սարգոնի տեքստերից ակնհայտ է նաև Բաբելոնիայի առաջատար քաղաքների տեղական բնակչության հանդեպ դրսևորած վերաբերմունքի նպատակը՝ նրանց տարանջատել ռազմաքաղաքական մեծ ուժ ներկայացնող քաղդեացիներից:

Նույնիսկ Սարգոնի վերջին երկու արշավանքներից հետո էլ Բաբելոնիան շարունակում էր պայքարել իր ինքնուրույնության համար: Երկրից հեռացած Մարդուկ-ապլա-իդդինան շարունակեց պայքարը Սարգոնի հաջորդ Սինախխերիբի օրոք: Նա վերադարձավ և փորձեց կազմակերպել իր ուժերը: Ք. ա. 703 թ., երբ Սինախխերիբը առաջին անգամ արշավեց Բաբելոնիա, այստեղ նրա դեմ հանդես էին գալիս նախկին դաշնակիցները՝ Մարդուկ-ապլա-իդդինան և Էլամի զորքը: Պարտությունից հետո Մարդուկ-ապլա-իդդինան կրկին հեռացավ երկրից, իսկ Բաբելոնիայում արքա հռչակվեց ոմն Բել-իբնին: Սինախխերիբը Բաբելոնիայից որպես ռազմավար Ասորեստան գերեվարեց 208 հազար մարդու: Սակայն երեք տարի անց Սինախխերիբը ստիպված էր մեկ անգամ ևս արշավել Բաբելոնիա՝ ընդդեմ նույն Մարդուկ-ապլա-իդդինայի: Վերջինս հեռացավ Պարսից ծոցի կղզիներից մեկը: Հատկանշական է, որ ընդամենը երեք տարի առաջ Սինախխերիբի՝ Բաբելոնիայի գահին նստեցված Բել-իբնին իր մերձավորների հետ միասին տարվեց Ասորեստան, մի փաստ, որ թույլ է տալիս ենթադրել բաբելոնյան ազնվականության հակաասորեստանյան դիրքորոշման մասին:

Այս անգամ Սինախխերիբը Բաբելոնիայի արքա նշանակեց իր ավագ որդի Աշշուր-նադին-շումիին: Բիթ-Յակինից Էլամի սահմանամերձ շրջաններ հեռացած բնակչության դեմ Սինախխերիբը հետագայում կազմակերպեց նոր արշավանք, որը, ըստ նրա, ավարտվեց հաջողությամբ: Սակայն այս նույն իրադարձության մասին բաբելոնյան ժամանակագրությունը այլ բնույթի տեղեկություն է հաղորդում:

Ըստ վերջինիս տվյալների՝ Սինախխերիբի որդու կառավարման վեցերորդ տա-

րում Ասորեստանի արքան արշավել էր Էլամի սահմաններ, սակայն նրա վերադարձից հետո Էլամի արքա Խալլուշու-Ինշուշինակ I-ը իր հերթին հարձակվել և գերեվարել էր Աշշուր-նադին-շումիին՝ նրա փոխարեն Բաբելոնիայի արքա հռչակելով Ներգալ-ուշեզիբին: Միայն հաջորդ տարի ձեռնարկած արշավանքի ընթացքում էր, որ Բաբելոնիայի արքան գերվեց և ուղարկվեց Ասորեստան: Նրա փոխարեն արքա դարձավ Սինախխերիբի դրածո Մուշեզիբ-Մարդուկը, սակայն նա էլ չորս տարի անց գահազրկվեց, որից հետո մի որոշ ժամանակ Բաբելոնիայում արքա չկար: Այս իրադարձությունից հետո Բաբելոնիան փաստացի վերածվեց Ասորեստանի անմիջական տիրապետության տակ գտնվող երկրի: Ընդ որում, դատելով աղբյուրներից՝ Ասարհադդոնի օրոք պահպանվում էր նախկին միասնական Բաբելոնիայի վարչաքաղաքական տրոհվածությունը, որի նպատակը բնիկ բաբելոնցիներին բաղդեացիներից և արամեացիներից տարանջատելն էր: Ընդհանրապես Բաբելոնիայի հարավը, որտեղ գերազանցապես ապրում էին բաղդեացիներ և արամեական ցեղեր, Ասորեստանի գերիշխանությունը ստիպված էր ընդունել միայն ռազմական հարկադրանքի ճնշման տակ և փաստացի կիսանկախ կարգավիճակ ուներ: Թերևս դրանում կարևորագույն դեր ուներ Ասորեստանի և Էլամի միջև Սինախխերիբի ու Ասարհադդոնի օրոք ընթացող բացահայտ հակամարտությունը Բաբելոնիայի համար: Էլամցիներն օգտագործում էին այս տարածաշրջանի հակաասորեստանյան ուժերին՝ այստեղ գերիշխանություն հաստատելու նպատակով:

Իր կառավարման վերջում Ասարհադդոնն իր պետությունը բաժանեց երկու մասի: Ասորեստանում արքա հռչակվեց Աշշուրբանապալը, իսկ Բաբելոնում՝ նրա կրտսեր որդիներից Շամաշ-շում-ուկկինը:

ՆՈՐ ԲԱԲԵԼՈՆՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՆԱԲՈՒԳՈԴՈՆՈՍՈՐ II

Ք. ա. 626 թ. սկսված և գրեթե քսան տարի տևած պատերազմն Ասորեստանի դեմ ավարտվեց Բաբելոնիայի արքա Նաբոպալասարի հաղթանակով: Հավանաբար Նաբոպալասարը (Նաբու-ապալ-ուծուր, Ք. ա. 626–605 թթ.) ծագումով քաղդեացի էր, ուստի և համարվում է Բաբելոնիայում նոր՝ քաղդեական հարստության հիմնադիրը: Հայտնի է միայն, որ նա գործել է Բաբելոնիայի հարավում՝ Ուրուկում, որը և առաջինն է ճանաչել նրա գահակալությունը:

Իր կյանքի վերջում Նաբոպալասարը երկրի կառավարումը հանձնեց գահաժառանգ որդի Նաբուգոդոնոսորին[1]: Նաբուգոդոնոսոր II-ը (Նաբու-կուդուրրի-ուծուր) (Ք. ա. 605–562 թթ.) կարող առաջնորդ և զորավար էր, ով հաջողությամբ վարում էր բանակի հրամանատարությունը դեռևս Նաբոպալասարի գահակալության վերջին տարիներին: Նրան են պատկանում եգիպտական բանակի դեմ Ք. ա. 605 թ. Կարգամիսում և Համաստում ձեռք բերված հաղթանակները, որով Ասորեստանի գոյամարտն ավարտվեց:

Նորընծա արքան շարունակեց վարել ակտիվ արտաքին քաղաքականություն: Բաբելոնիան, որի տիրապետության տակ էր հայտնվել նաև Հյուսիսային Միջագետքը, ձգտում էր դուրս գալու Միջերկրական ծով՝ տիրելու ասորեստանյան այն երկրամասին, որը սեպագիր աղբյուրներում հայտնի էր «Գետից անդին» տերմինով: Բաբելոնիայի գլխավոր հակառակորդը եգիպտոսն էր, որը չէր հրաժարվում ասորեստանյան ժառանգությանը տնօրդառնալու մտքից: Պայքարն ընթանում էր Սիրիայում, Փյունիկիայում և Պաղեստինում:

Կարգամիսի և Համաստի ճակատամարտերից քիչ անց՝ 605 թ., Նաբուգոդոնոսորը վերադարձավ գործող բանակ: Ք. ա. 604 թ. նրա հրամանատարությամբ բաբելոնյան զորքերը սկսեցին հնազանդեցնել Սիրիայի իշխանությունները: Նույն

[1] Նոր բաբելոնյան շրջանի աղբյուրները տես Beaulieu P.-A., Legal and Administrative Texts from the Reign of Nabonidus, New Haven, 2000; Բաբելոնիայում Նաբուգոդոնոսոր II-ի և նրա հաջորդների կառավարման շրջանի մասին տես Brinkman J.A., A Political History of Post Kassite Babylonia, Rome, 1968; Frame G., Babylonia 689-627 B.C.: A Political History, Chicago, 1981; Wiseman D.J., Nebuchadnezzar and Babylon, Oxford, 1985; Beaulieu P.-A., King Nabonidus and the Neo-Babylonian Empire. – In: CANE I-II, 1995, 969ff.; Eph'al E., Nebuchadnezzar the Warrior: Remarks on his Military Achievements, IEJ 53, 2003, 178ff.; Sack R.H., Images of Nebuchadnezzar. The Emergence of a Legend, Selinsgrove, 2004 և այլն:

տարում Նաբուգոդոնոսորը գրավեց Ասկալոն (Աշկելոն) քաղաքը Միջերկրական ծովի ափին: Արևմուտքում իրագործված հաղթական արշավանքները կրկնվեցին Ք. ա. 603–602 թթ.:

Արևելամիջերկրածովյան ավազանում բաբելոնյան ակտիվությունը անհանգստություն առաջ բերեց Եգիպտոսում: Պատահական չէ, որ Ք. ա. 601 թ. Սիրիա և Պաղեստին ձեռնարկված հերթական արշավանքի ժամանակ բաբելոնյան զորքերին դիմագրավում էր արդեն եգիպտական բանակը: Երկու ուժերի միջև տեղի ունեցած ճակատամարտը հաղթանակ չպարգևեց կողմերից ոչ մեկին. երկու բանակներն էլ կրեցին ծանր կորուստներ, և Նաբուգոդոնոսորը ստիպված էր վերադառնալ ձեռնունայն:

Եգիպտոսի դեմ պատերազմում չհասնելով էական արդյունքների՝ Նաբուգոդոնոսորը ձեռնամուխ եղավ այս երկրի տնտեսական շրջափակմանը: Ք. ա. 599 թ. բաբելոնյան զորքերը վերստին արշավեցին դեպի արևմուտք, այս անգամ ընդդեմ արաբական անապատաբնակ ցեղերի, որոնցից վերցվեց մեծ քանակությամբ ավար: «Գերեվարելով» նաև նրանց աստվածներին՝ զորքերը վերադարձան Բաբելոն: Արշավանքի հիմնական նպատակը, սակայն, այս տարածքներով անցնող քարավանային ուղիների վերահսկողությունն էր, ինչը և իրականացվեց:

Եգիպտոսը հայտնվեց ծանր իրավիճակում: Անկում ապրող առևտուրը խթանելու նպատակով եգիպտացիները ստիպված էին թույլ տալ հույներին առևտրական գաղութ հիմնել իրենց երկրում, ինչին մինչ այդ համառորեն դիմադրում էին: Հունական Նավկրատիս գաղութը կարճ ժամանակ անց վերածվեց եգիպտական առևտրի կարևորագույն կետի: Ավելին, ի զորու չլինելով ռազմական ուժով ամրապնդվելու արևելամիջերկրածովյան ավազանում՝ փարավոն Նեխո II–ը սկսեց Բաբելոնիայի դեմ տրամադրել պաղեստինա–փյունիկյան իշխանություններին, իսկ Ք. ա. 598 թ. նրա դրդմամբ Բաբելոնիայի դեմ ապստամբեց Հուդան:

Նույն թվականին Նաբուգոդոնոսոր II–ը խոշոր արշավանք իրագործեց դեպի Պաղեստին: Բաբելոնյան զորքերը պաշարեցին և Ք. ա. 597 թ. գրավեցին Հուդայի մայրաքաղաք Երուսաղեմը: Նաբուգոդոնոսորը գահընկեց արեց Հուդայի թագավոր Հովակիմի որդի Հովակինին և *«արքա հաստատեց իր անձնական ընտրությամբ»*: Հուդայի նոր արքան Ծեդեկիան էր: Բաբելոնյան զորքերը վերադարձան հարուստ ռազմավարով՝ տանելով շուրջ 10 000 գերիների:

Բաբելոնիան շարունակ խնդիրներ էր ունենում արևմուտքում: Օգտվելով Բաբելոնիայում ակված հուզումներից՝ Եգիպտոսի նոր փարավոն Ապրիասի դրդմամբ բաբելոնյան գերիշխանության դեմ շարունակում էին հանդես գալ պաղեստինա–փյունիկյան տարածաշրջանի իշխանությունները, իսկ շուտով եգիպտական զորքերը գրավեցին Գազան:

Գազան Պաղեստինի խոշորագույն քաղաքն էր, առևտրի և արհեստների կենտրոն. այստեղով էին անցնում առևտրական կարևոր մայրուղիներ: Բաբելոնիայի համար դրությունը բարդանում էր նրանով, որ Եգիպտոսի կողմն անցան նրա հետ

ավանդաբար կապված փյունիկյան մի քանի խոշոր քաղաքներ, այդ թվում Տյուրոսն ու Սիդոնը: Բաբելոնիայի իշխանությունն արևմուտքում ըստ էության վերացվեց: Դրան գումարվեց Ծեդեկիայի ապստամբությունը:

Այս զարգացումներին Նաբուգոդոնոսորը պատասխանեց վճռական գործողություններով: Հերթական անգամ արշավելով Պաղեստին՝ բաբելոնյան զորքերը դուրս մղեցին այստեղից եգիպտացիներին, ապա Ք. ա. 589 թ. վերստին պաշարեցին Երուսաղեմը, որն ընկավ Ք. ա. 587 թ.: Նաբուգոդոնոսորը գերեց և կուրացրեց Ծեդեկիային, նրա որդիները մահապատժի ենթարկվեցին, ազնվականությունը բնաջնջվեց, Հուդայի թագավորությունը կցվեց Բաբելոնիային: Ավերվեցին քաղաքի պարիսպներն ու Երուսաղեմի տաճարը, իսկ բազմահազար բնակիչներ գերեվարվեցին: Հաջորդ հարվածն ուղղվեց Տյուրոսին, որը պաշարվեց և միայն տասներեք տարի անց, հասնելով որոշակի փոխզիջման, Տյուրոսն ընդունեց բաբելոնյան գերիշխանությունը: Ք. ա. 567 թ. Նաբուգոդոնոսորը նոր արշավանք իրագործեց Եգիպտոս, սակայն էական արդյունքի չհասավ:

Նաբուգոդոնոսոր II–ը զուսպ քաղաքականություն էր վարում արևելքում: Այստեղ հիմնական դերակատարը Բաբելոնիայի դաշնակից մարերն էին, բայց վերջիններիս հետ հարաբերությունները շարունակ վատթարանում էին: Եթե Ք. ա. 598–97 թթ. Նաբուգոդոնոսորը դեռևս կարող էր օժանդակություն ակնկալել մարերից՝ պաղեստինյան իր արշավանքի համար, ապա, սկսած Ք. ա. 595 թ., երկու կողմերի հարաբերությունները դարձան թշնամական: Մարերը սկսեցին ապաստան տալ հարյուրավոր բաբելացիների, իսկ Բաբելոնիան՝ մար փախստականներին: Աճող լարվածության և ռազմական ներխուժման սպառնալիքն էր, որ ստիպեց արքային ձեռնամուխ լինել պաշտպանական ամրությունների շղթայի կառուցման աշխատանքներին:

Նաբուգոդոնոսորի օրոք Բաբելոնիան ծաղկում էր ապրում: Երկիրը հսկայական եկամուտներ էր ստանում առևտրից, ինչը հնարավորություն տվեց կատարելու խոշոր շինարարական աշխատանքներ, հատկապես Բաբելոնում: Վերակառուցվեցին քաղաքի ամրությունները: Բաբելոնը շրջապատվեց կրկնակի պարիսպներով, որոնցից արտաքին պարիսպն ուներ 8,3 կմ երկարություն, 8 մ բարձրություն և 3,7 մ հաստություն: Ներքին պարիսպն ուներ մինչև 14 մ բարձրություն և 6,5 մ հաստություն, ձգվում էր գրեթե 6 կմ: Վերակառուցվեց քաղաքի գլխավոր տաճարային համալիրը՝ Է–տեմենն–անկին, ուր վեր էր հառնում զիկկուրատը՝ 91 մ բարձրությամբ («Բաբելոնի աշտարակը»): Վերակառուցվեց Մարդուկ աստծո տաճարը: Բաբելոնը վերածվեց Առաջավոր Ասիայի խոշորագույն քաղաքի՝ շուրջ 200 000 բնակչությամբ: Լայնածավալ աշխատանքներ իրականացվեցին տերության այլ կենտրոններում: Նաբուգոդոնոսորը հիմնեց նաև նշանավոր «Կախովի այգիները», որը հետագա ավանդությունը վերագրում էր Շամիրամին:

2. ՆԱԲՈՆԻԴԸ ԵՎ ԲԱԲԵԼՈՆԻԱՅԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

Չնայած ռազմական առումով Նաբուգոդոնոսորի օրոք Բաբելոնիան հզոր պետություն էր, սակայն ներքաղաքական ասպարեզում իրավիճակն ամենևին կայուն չէր: Նրա մահից հետո Բաբելոնիայի խոշոր վաճառականական տները, որոնք մեծ դեր ունեին երկրի քաղաքական կյանքում, ինչպես նաև քրմությունը, սկսեցին միջամտել գահակալության խնդրին: Այս պայքարն ավարտվեց նրանով, որ Նաբուգոդոնոսորին հաջորդած որդին՝ Ամել-Մարդուկը, իշխեց ընդամենը երկու տարի և սպանվեց Ներիգլիսարի (Ներգալ-շար-ուծուր) կողմից, որն էլ և բազմեց գահին (Ք. ա. 559–556 թթ.):

Ներիգլիսարը Ամել-Մարդուկի քրոջ՝ Կասշայայի ամուսինն էր, որ ծագում էր արամեական ազդեցիկ Պուկուդու ցեղից: Առևտրական վերնախավի աջակցությունը վայելող Ներիգլիսարի օրոք արքայական իշխանությունը փոքր-ինչ կայունացավ: Դա բաբելոնյան արքային թույլ տվեց իրագործել նոր արշավանքներ: Ք. ա. 557 թ. Բաբելոնիայի վերինեփրատյան տարածքները ենթարկվեցին կիլիկյան իշխանություններից Պիրինդուի արքա Ապպուաշուի զորքերի հարձակմանը: Ի պատասխան՝ բաբելոնյան բանակը շարժվեց Կիլիկիա, ուր՝ Խումն վայրում, ջախջախեց նրանց, ապա սկսեց հետապնդել Ապպուաշուին: Թեև Ապպուաշուին բռնել չհաջողվեց, սակայն գրավվեց նրա մայրաքաղաք Ուրան: Խորանալով երկրում՝ բաբելոնցիները գրավեցին Կիրշի քաղաքը, որին հաջորդեց ծովափից ոչ հեռու «*Օվկիանոսի միջտնդուզ*» ընկած կղզու վրա գտնվող Պիտուսու քաղաքի նվաճումը: Ավերածությունների ենթարկվեցին ծովափնյա շրջանները ընդհուպ մինչև Լիդիայի սահման, որով էլ վերջակետ դրվեց արշավանքին:

Ներիգլիսարին հաջորդած որդին՝ Լաբաշի-Մարդուկը, չթոլորեց գահակալության մեկ տարին և զոհ գնաց հերթական պալատական դավադրությանը: Գահը բաժին հասավ դավադրության մասնակիցներից Նաբոնիդին (Նաբիում-նա'իդ, Ք. ա. 556–539 թթ.):

Նաբոնիդը պատկառելի տարիքի էր, երբ բազմեց գահին: Նա արամեական ցեղերից մեկի առաջնորդ Նաբու-բալասու-իքբիի միակ որդին էր: Արքայի մայրն էր Ադդա-գուպպին, որը եղել էր Խառան քաղաքի Սին աստծո տաճարի քրմուհին: Խառանի գրավման ժամանակ նա գերեվարվել էր Բաբելոն և այստեղ՝ արքունիքում, Նաբուգոդոնոսոր II-ի և Ներիգլիսարի օրոք հասել բարձր դիրքի: Ադդա-գուպպին ժամանակի ազդեցիկ դերակատարներից մեկն էր. Նաբոնիդն իր գահակալությամբ մասամբ պարտական էր մորը: Հայտնի է, որ նա էր Նաբոնիդին տարել արքունիք և որդու համար դիրք ապահովել: Նաբոնիդը գրաճանաչ էր և տիրապետում էր սեպագրին: Որպես Սին աստծո քրմուհի և նրա պաշտամունքի համոզված հետևորդը՝ Ադդա-գուպպին նույն ոգով մեծացրել էր և իր որդուն, որի վրա ուներ հսկայական ազդեցություն:

Կարծում են, որ Նաբոնիդը մոլեռանդ հավատացյալ էր, ինչպես իր մայրը, Սին աստծո հավատամարտիկ, որը գահակալության սկզբից նեթ սկսեց առաջ մղել այս

աստծո պաշտամունքը: Ոմանք նրան դիտում են որպես թանիմաց անձի և գիտնականի, որը պարզապես ձգտում էր վերականգնելու մոռացված հինը:

Իրականում նրա գործողություններն ուղղորդվում էին Ադդու-գուպպիի կողմից, իսկ Սին աստծո անվան տակ իրականում ոչ թե բաբելոնյան Լուսնի աստվածն էր, այլ այն մարմնավորում էր արամեական համապատասխան աստվածությանը: Հետնաբռնիդյան դարաշրջանում ընդդեմ Նաբոնիդի գրված մի տեքստից հայտնի է դառնում նաև այդ աստվածության անունը՝ Իլթերի: Այս անվան տակ, ենթադրվում է, թաքնված է արևմտասեմական աշխարհում Լուսնի աստված Սահարը, որին երկրպագում էին նաև Բաբելոնիայում հաստատված արամեացիները: Սիրիայում նրա պաշտամունքը նույնացվել էր Սին աստծո պաշտամունքի հետ:

Սկսած Ք. ա. XII դ. վերջերից՝ բաբելոնյան աստվածաբանական միտքը հենվում էր Մարդուկի՝ իբրև գերագույն աստված և աստվածների հայր լինելու դրույթի վրա: Մինչդեռ Նաբոնիդը որպես այդպիսին ընդունում էր Լուսնի աստծուն: Ամրապնդվելով գահին՝ նա սկսեց նվազեցնել Մարդուկի դերը, արհամարհում էր նրա հետ կապված ծեսերն ու տոնակատարությունները: Ժամանակի ընթացքում նա դադարեց մասնակցել Մարդուկի «ձեռքը բռնելու» և «արքայական ամուսնության» կարևորագույն ծեսերին, որոնցով Բաբելոնիայում նշանավորվում էր նոր տարվա սկիզբն ու ակնկալվում բերրի տարի:

Նաբոնիդը սկսեց միջամտել տաճարների գործերին: Իր գահակալության առաջին իսկ տարում ուխտագնացության մեկնելով հարավային Բաբելոնիայի քաղաքներ՝ նա միջամտեց Ուրուկ քաղաքի Էաննայի տաճարի գործերին: Փոխելով կառավարիչներին՝ վերահսկողության տակ վերցրեց տաճարները, ապահովեց, որ տաճարապատկան հողերը տնօրինության տրվեն անհատ անձանց, փոփոխություններ մտցրեց անգամ տաճարների ծիսակարգերում: Իր գահակալության երկրորդ տարում նա իր դստերը նշանակեց Ուր քաղաքի Նաննա/Սին աստծո տաճարի գլխավոր քրմուհի՝ նրան տալով նոր, շումերական անուն՝ Էն-նիգալդի-Նաննա, որը բառացի նշանակում է *«Գերագույն քրմուհին Նաննայի պահանջն է»*:

Նաբոնիդը ձգտում էր երկրում իրագործելու Լուսնի աստծուն նվիրված տաճարների լայնածավալ շինարարություն, իսկ Ք. ա. 553 թ. վերականգնեց դեռևս մարաբաբելոնյան զորքերի կողմից հատանի գրավման ժամանակ ավերված Սին աստծո գլխավոր տաճարը:

Իր գործողությունները նա հաճախ էր քողարկում՝ դրանց տալով տարբեր բացատրություններ: Մերթ դիմում էր Նաբուգոդոնոսոր I-ի անվանը, երբ, իբր, արքան վերականգնում էր նրա օրոք ահմանված կարգերը, մերթ վերակառուցումների ժամանակ «հայտնաբերվում» էին «հին» տեքստեր, որոնց տվյալներն օգտագործում էին վերականգնելու «նախկին կարգերը»: Այսպիսով՝ «հնի» անվան տակ էր Նաբոնիդն իրականացնում իր նոր քաղաքականությունը:

Նաբոնիդի գործողությունները թշնամաբար ընդունվեցին հատկապես Մարդուկ աստծո քրմերի կողմից: Միաժամանակ Նաբոնիդին հաջողվում էր վե-

բահակել իրավիճակը՝ շնորհիվ ռազմական հաջողությունների: Դրանք ուղղված էին առևտրական մայրուղիները վերահսկելուն և բխում էին Բաբելոնիայի առևտրական վերնախավի շահերից: Վերջինիս աջակցությունը Նաբոնիդին հավատարմակշռում էր քրմության ընդդիմությանը: Այսպիսով՝ Նաբոնիդի դիրքերն ամուր էին այնքան ժամանակ, քանի դեռ ապահովված էր առևտրական վերնախավի աջակցությունը: Գլխավոր պայմանը առևտրական ուղիների անվտանգությունն էր և նոր շուկաների նվաճումը: Դրան էր միտված Նաբոնիդի արտաքին քաղաքականությունը:

Գահ բարձրանալուց մի քանի ամիս անց Նաբոնիդն արշավեց Կիլիկիա: Արշավանքն ավարտվեց հաջողությամբ, այստեղից տարված գերիները արքայի կառավարման առաջին տարվա լրանալու կապակցությամբ նվիրաբերվեցին բաբելոնյան աստվածների տաճարներին:

Ք. ա. 553–552 թթ. Նաբոնիդն արշավեց դեպի արևմուտք՝ լիբանանյան լեռներ, ապա Պաղեստին, որ պատերազմում էր Էդոմի դեմ: Այս նույն շրջանում բաբելոնյան զորքերը սկսեցին խորանալ արաբական անապատներում՝ հյուսիսային Հիջազի տարածքներում: Նա հաղթեց Դադանու երկրի արքային, ապա գրավեց Տեյման: Այս ուղղությամբ բաբելոնյան զորքերը գրավեցին հսկայական տարածք, գլխավորապես քարավանային ճանապարհների երկայնքով ընկած մի շարք օազիսներ՝ Պադակկուն, Խիբրան, Յադիխուն և Յաթրիբը: Այս վերջինս հետագայի Մեդինան էր՝ իսլամի երեք սրբազան քաղաքներից մեկը: Յաթրիբը բաբելոնյան արշավանքների վերջին սահմանն էր:

Արաբական թերակղզու հյուսիսային և արևմտյան հատվածներն ունեին կարևոր նշանակություն: Այստեղով էին անցնում մի կողմից եգիպտոսը Միջագետքին և Պարսից ծոցի երկրներին, իսկ մյուս կողմից Հնդկական օվկիանոսն Արաբական և Կարմիր ծովերով Արևելամիջերկրածովյան ավազանին կապող ճանապարհները: Դրանց վերահսկողությունը մեծ նշանակություն ուներ Բաբելոնիայի համար, քանի որ Եփրատը փոխել էր իր հունը, գետաբերանը դարձել էր ծանծաղ, և ծովային ճանապարհը, որն անցնում էր Ուրով դեպի Պարսից ծոց և հարավային ջրեր, դադարել էր գործելուց: Նաբոնիդը նվաճված տարածքների վրա կառավարիչ չնշանակեց, այլ ինքը հաստատվեց այստեղ՝ որպես նստավայր ընտրելով Տեյման, ուր կառուցեց խոշոր պալատական համալիր: Բաբելոնի կառավարումը նա հանձնարարեց որդուն՝ Բել–շար–ուծուրին:

Առայժմ պարզ չեն այն պատճառները, որոնք Նաբոնիդին մղեցին հեռանալու Բաբելոնից և մնալուն այս հեռավոր վայրում: Տեյմայի ընձեռած առևտրական հնարավորությունները և ընդհանրապես նրա ռազմավարական դիրքն այնուամենայնիվ չեն ենթադրում արքայի անմիջական ներկայության անհրաժեշտություն, հետևաբար Տեյմա տեղափոխվելու պատճառներն այլ էին և, թերևս, դարձյալ կապված էին արքայի կրոնաքաղաքական գործունեության հետ: Ենթադրվում է, որ դա հարկադրված քայլ էր: Ձկտրցնելու համար գահը՝ նա ստիպված էր զիջել բաբելոնյան այն իմաստավորմանը, որը նրան բնորոշ էր իշխանության, բայց չէր կիսում արքայի

կրոնական պատկերացումները: Հայտնի է, որ բնակչության մեջ ևս Նաբոնիդի ձեռնարկումները լայն աջակցության չարժանացան:

Մինչդեռ Բաբելոնիայից դուրս Նաբոնիդը խնդիրներ չուներ, իսկ Տեյմայի ընտրությունը, բացի իր առևտրական հնարավորություններից, պայմանավորված էր նաև այն հանգամանքով, որ Արաբական թերակղզու հյուսիսում մնձ էր Լուսնի աստծո դերը: Ըստ այդմ՝ Տեյման յուրատեսակ փոխզիջում էր. արքան մնում էր գահին, իսկ Բաբելոնիան կառավարում էր նրա որդին:

Նաբոնիդը Տեյմայում անցկացրեց տասը տարի: Այս ընթացքում Բաբելոնիան կառավարում էր Բել-շար-ուծուրը: Նա երկրի փաստացի տիրակալն էր, թեև տեքստերը շարունակում էին կազմել՝ ըստ Նաբոնիդի գահակալության տարիների: Այս շրջանում կազմված տեքստերը երբեմն հիշատակում են Նաբոնիդին և Բել-շար-ուծուրին միաժամանակ, երբեմն արքայազնը իրականացնում էր գործառույթներ, որ սովորաբար արքայի առանձնաշնորհ իրավունքն էր: Սակայն բաբելոնյան գլխավոր՝ Նոր տարվա տոնակատարությունը, որ այնուամենայնիվ պահանջում էր արքայի անմիջական ներկայությունը, դադարից նշվելուց: Ք. ա. 543 թ. Նաբոնիդն անսպասելիորեն վերադարձավ Բաբելոն:

Տեյմայում անցկացրած տարիներին փոխվել էր իրավիճակը Բաբելոնիայի արևելքում: Դեռևս Նաբուգոդոնոսոր II-ի օրոք նկատվող լարվածությունը Բաբելոնիայի և Մարաստանի միջև, որը վերաճել էր երկրի հանդեպ անմիջական սպառնալիքի հավանաբար արդեն Ներիգլիսարի օրոք և Նաբոնիդի կառավարման առաջին տարիներին, Նաբոնիդը լուծել էր յորուլի՝ մարների դեմ հանելով պարսիկներին: Դա թույլ տվեց նրան առժամանակ ապահովել իր արևելյան սահմանները ու ձեռնամուխ լինել արևմուտքում նվաճումներ իրականացնելուն: Սակայն մարերի ջախջախումը պարսիկների կողմից ունեցավ շատ ավելի բացասական հետևանքներ, քան կարող էին ենթադրել բաբելոնյան արքունիքում: Դրանով ճանապարհ բացվեց նոր թշնամու առջև՝ պարսկա-բաբելոնյան հնարավոր դաշնագրի առկայությանը հակառակ: Անշանի արքան՝ Կուրաշը (Կյուրոս II), կարճ ժամանակամիջոցում իր վերահսկողության տակ վերցրեց մարական տարածքները, Ք. ա. 547 թ. արշավեց դեպի Հայկական լեռնաշխարհ, ինչ-որ մի շրջանում գրավեց գրեթե ողջ Փոքր Ասիան, իսկ Ք. ա. 543 թ. նրան հնազանդվեց Կիլիկիայի թագավորությունը: Պարսկական նվաճումների արդյունքում Բաբելոնիան գրեթե հայտնվեց շրջափակման մեջ, մանավանդ որ հարաբերությունները եգիպտոսի հետ բարեկամական չէին:

Բաբելոնիայի շրջափակումը խիստ դժգոհություն առաջացրեց երկրի խոշոր վաճառականության մոտ: Մայրաքաղաքում արվող իրավիճակն էր թերևս պատճառը, որը ստիպեց Նաբոնիդին տասնամյա բացակայությունից հետո վերադառնալ Բաբելոն: Սակայն նրա վերադարձով լարվածությունը չմեղմացավ, իսկ մի շարք պաշտոնյաների փոփոխությունը՝ անգամ Բել-շար-ուծուրի հեռացումը գործերից, չէր կարող փոխել իրավիճակը: Ավելին՝ դժգոհությունը Նաբոնիդը փորձեց խեղդել ճնշումներով: Դրանց առաջին զոհը քրմությունն էր: Սինի պաշտամունքը բացար-

ձականացվեց՝ նրանում մարմնավորելով նաև այլ աստվածությունների և կոչելով մինչ այդ անտվոր՝ «աստվածների աստվածների» անվանաձևով: Բազում տաճարներ, այդ թվում և Էսագիլան՝ Մարդուկի գլխավոր տաճարը, Նաբոնիդը սկսեց ընծայել Սինին:

Ստեղծված իրավիճակում քրմությունը և հատկապես բաբելոնյան առևտրական վերնախավը, որը խիստ տուժում էր պարսկական սպառնալիքի պայմաններում առևտրական ուղիների շրջափակումից, հայացքն ուղղեցին դեպի Կուրաշը՝ Անշանի արքան: Նաբոնիդի և նրա տոհմի դեմ կազմակերպվեց դավադրություն: Թեև նա հրավիրված լինելով գահին բազմելու՝ Ք. ա. 539 թ. Կյուրոսի բանակը ներխուժեց Բաբելոնիա:

Բաբելոնյան բանակը կանգնած էր Սիպպարի մոտ՝ Հյուսիսային Բաբելոնիայում: Ընդառաջ գնալով ներխուժողներին՝ արքայազն Բել–շար–ուծուրի հրամանատարությամբ բանակը պարսկական զորքերին հանդիպեց Օպիս քաղաքի մոտ: Ճակատամարտում բաբելոնյան զորքերը կրեցին ջախջախիչ պարտություն, որից հետո բաբելոնյան քաղաքները սկսեցին կամավոր հանձնվել հակառակորդին: Պարսկական բանակին առանց դիմադրելու անձնատուր եղավ Սիպպարը: Քաղաքի պաշտպանությունը գլխավորելու համար Սիպպար եկած Նաբոնիդը որևէ ազդեցություն չունեցավ դեպքերի ընթացքի վրա և ստիպված էր փախչել Բաբելոն: Երկու օր անց առանց մարտի Բաբելոն մտան բաբելոնյան Գուտիում մարզի կառավարիչ Ուգբարուի զորքերը, որոնք անցել էին պարսիկների կողմը: Նաբոնիդը գերվեց: Կյուրոսը անձնական ունիայով Բաբելոնիան միացրեց իր տերությանը՝ հռչակվելով նաև Բաբելոնիայի արքա:

Սրանով ավարտվեց նորբաբելոնյան տերության անկախ գոյության շրջանը: Թեև պարսիկները պահպանեցին բաբելոնյան թագավորությունը, բայց դա ձևականություն էր և տուրք ավանդույթներին, որը երկար շարունակվել չէր կարող:

3. ԲԱԲԵԼՈՆԻԱՆ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ

Հայկական լեռնաշխարհը բաբելոնյան դիցաբանական ավանդության մեջ

Հայկական լեռնաշխարհը Բաբելոնիայի բնակիչներին ծանոթ էր վաղնջական ժամանակներից՝ կապված տիեզերաստեղծման, համաշխարհային ջրհեղեղի և անմահության որոնումների դիցաբանական ավանդապատումների հետ:

Տիեզերաստեղծման մասին պատմող հին միջագետքյան ամենաամբողջական բնագրում՝ բաբելոնյան «Էնումա էլիշ...» («Երբ վերևում...») պոեմում, պատմվում է աստվածների հին ու նոր սերունդների պայքարի, երիտասարդ աստվածների հաղթանակի և արարչագործության մասին: Հին միջագետքցիների, մասնավորապես բաբելացիների տիեզերաճնական պատկերացումներն առիթովող այս պատմության մեջ, իրրև արարչագործության կենտրոն, հանդես է գալիս նախ-

նական լեռը, որը յուրօրինակ կապ է ապահովում երկնքի և երկրի միջև: Այդ լեռից սկզբնավորվում են Տիգրիսն ու Եփրատը: Այսինքն՝ հնագույն բաբելոնյան ընկալումներում որպես արարչագործության կենտրոն հանդես է գալիս Հայկական լեռնաշխարհը:

Համաշխարհային ջրհեղեղի մասին բաբելոնյան ավանդազրույցը հանգամանորեն շարադրել է Բաբելոնի Բել աստծո տաճարի քրմապետ Բերոսոսը՝ թարգմանելով այն հունարենի: Ըստ այդմ՝ մեղսագործ մարդկությանը ոչնչացնելու որոշում կայացնելով՝ աստված չմոռացավ մի քանի բարեպաշտների՝ Քսիսութրոս արքայի գլխավորությամբ, որոնց պատվիրեց տապան կառուցել: Երբ բարեպաշտ արքան ցանկացավ իմանալ, թե որ պիտի հասնի իր նավը փրկելու համար, երկնքից պատասխան լսվեց. «Աստվածների մոտ»: Իսկ երբ փրկվածները ցած իջան նավից, երկնային ձայնն ավետեց, որ նրանք Հայաստանում են (հունարեն բնագրում՝ Արմենիա): Բերոսոսը նաև ավելացնում է, որ նավի բեկորները մինչև իր ժամանակները պահպանվել են Հայաստանի լեռներում, որոնցից մարդիկ, պոկելով ձյութի կտորներ, թալիսմաններ են պատրաստել իրենց համար:

Հնագույն միջագետքյան ավանդության մեջ անմահություն որոնող գլխավոր հերոսը Գիլգամեշն է, որի մասին ապրերը գրի են առնվել հին աշխարհի բազմաթիվ լեզուներով: Շումերական «Գիլգամեշն ու Անմահության երկիրը» վիպերգում Գիլգամեշը որոշում է ուղևորվել անմահության երկիր և բռնում է «դեպի Արատտա ճանապարհը»: Իսկ բաբելոնյան «Գիլգամեշ» էպոսում հերոսը հաղթահարում է Մաշու լեռները՝ Հայկական լեռնաշխարհի հարավը եզերող Մասիոս–Մասիոն լեռները:

Հին Բաբելոնյան թագավորությունը և Հայկական լեռնաշխարհը

Հարուստ են նաև Բաբելոնի և Հայկական լեռնաշխարհի պատմական շփումները, որոնք առկա են դեռևս Հին Բաբելոնյան հարստության ժամանակաշրջանում: Հարստության ամենահզոր արքա Համմուրապին արշավել է դեպի Հայկական լեռնաշխարհ՝ թողնելով այդ մասին հիշատակություններ: Մասնավորապես նրա իշխանության 30–րդ տարում՝ Էլամի դեմ արշավանքի ընթացքում, որպես վերջինիս դաշնակիցներ, Համմուրապիի դեմ պատերազմել են Սուբարտու (Սուբուր) և Գ/Կուտիում երկրների զորքերը: 32–րդ տարում նա պատերազմում է Սուբարտուի, Գ/Կուտիումի և Էշնուննայի (Դիալա գետի հովտում) դեմ: 33–րդ տարվա դեպքերի թվարկումներում նշվում է, որ նա գրավել է Սուբարտուի որոշ քաղաքներ (առանց որոշակիացման), իսկ 37–րդ տարում դեպի հյուսիս կատարած արշավանքի ընթացքում հաղթել է Թուրուկկու, Կակմու և Սուբարտու երկրներին: 39–րդ տարում, որպես ամփոփում, նշվում է, որ Համմուրապին հաղթել է իր բոլոր թշնամիներին մինչև Սուբարտու երկիր:

Ուր քաղաքից գտնված շումերերեն և աքքադերեն երկլեզու արձանագրության մեջ Համմուրապին պատում է Էլամ (?), Գուտիում, Սուբարտու և Տուգրիշ երկրների մասին, «որոնց լեռները հեռավոր են, և լեզուները՝ խառնիճաղանջ»:

Սութարտու (Սութուր) երկրի հզորության մասին են վկայում նաև այդ ժամանակաշրջանի դիվանագիտական տեքստերը: Թել Հարիրիից գտնված նամակներից մեկում նշվում է, որ Համմուրապին շարունակ հորդորում էր Մարիի արքա Զիմրիլիմին գնալ Սութարտու և նրա արքաներին գրավել իրենց կողմը, ինչը, սակայն, հնարավոր չէր անել առանց մեծ բանակի: Զիմրիլիմը Համմուրապիին գրած նամակում դժգոհում է, որ դեպի հյուսիս արշավելու համար նա իրեն օգնության է ուղարկել ընդամենը 3–հազարանոց բանակ:

Սութարեցիները հիշատակվում են այդ ժամանակաշրջանի բազմաթիվ նամակներում և այլ տեքստերում: Հետաքրքիր է, որ Էլամից գտնված արձանագրություններում հիշատակվում է «սութարեցիների չրանեցքը», ինչը կարող է կապվել Սութարտու–Էլամ դաշինքի (Համմուրապիի իշխանության 30–րդ տարում) հետ:

Միջին Բաբելոնյան թագավորությունը և Հայկական լեռնաշխարհը

Հայկական լեռնաշխարհի և Բաբելոնի առնչությունների հետ կարող է կապվել նաև կասսիտների պատմաշրջանը: Կասսիտներն առաջին անգամ գրավեցին Բաբելոնը Ք. ա. XVIII դարում, սակայն չհաստատվեցին այնտեղ: Հետագայում՝ Ք. ա. 1595 թ., նվաճելով Բաբելոնը՝ նրանց արքայատոհմն իշխեց կենտրոնական Միջագետքում մինչև Ք. ա. 1155 թ.:

Կասսիտների էթնիկ բնութագրի և սկզբնական բնակավայրի հարցերը գիտության մեջ եղել են երկարատև բանավեճի առարկա և այսօր էլ վերջնական պատասխան չեն գտել: Ուսումնասիրողների մի մասն ուշադրության է հրավիրում այն փաստին, որ նրանցից մեզ հասած անվանումներում առկա է խիստ ընդգծված հնդեվրոպականություն (Սուրիաշ, Բուրիաշ, Մարդուտաշ, Գանդաշ, Թիմիրաշ, Բուգաշ, Դակաշ, Շումալիա և այլ դիցանուններ և անձնանունները), ինչը կարող է կողմնորոշել դեպի Հայկական լեռնաշխարհ: Կասսիտների լեզվախոսության առկա են արևելափորձասիական գուգահեռներ, որոնք խոսում են հօգուտ այդ շրջանների հետ երկարատև շփումների: Մյուս կողմից խեթական աղբյուրներում Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում և հարավ–արևմուտքում գտնվող Թեգարամա, Խիմուվա, Իսուվա (Ծուփք) երկրների զորքերը կրում են «կասսիական» անվանումը, իսկ Մասիուս–Մասիոն (ապմ՝ Տուր–Աբդին) լեռներն ասորեստանյան աղբյուրներում կոչվում են Քաշիյարի: Կասսիտ արքաները կրում էին «արքա Արման և Պաղան երկրների» տիտղոսը, իսկ ողջ Բաբելոնիային տիրելուց հետո այն կոչեցին Կարդունիաշ (անջատելով վերջավորությունները՝ կստանանք մաքուր տեղանունը՝ Քարդու. այդ անվամբ է Հայաստանը կոչվում նաև Աստվածաշնչի հին ասորական Պեշիտտա անվանումը կրող թարգմանության մեջ):

Հատկանշական է, որ Հայկական լեռնաշխարհի և Միջագետքի հնագիտական առնչություններում իր առատությամբ առանձնանում է հենց կասսիտական Բաբելոնի դարաշրջանը: Ուշագրավ է նաև, որ ավելի ուշ շրջանում հիշատակվող Նաիրի–Խութուշկիայի արքա Յանզուի անունը կասսիտների լեզվում նշանակում է «արքա»:

Նոր Բաբելոնյան թագավորությունը և Հայաստանը

Ք. ա. VII դ. վերջին քառորդում Առաջավոր Ասիայում կարևոր դերակատարում ձեռք բերած Նոր Բաբելոնյան թագավորությունը և Մարաստանը որոշում են միավորել ուժերն ընդդեմ Ասորեստանի: Մոլսնա խորհուրդու տեղեկացմամբ՝ Սկայորդու որդի Պարույր Հայկազունին, որն իր իշխանության ներքո միավորել էր Վանա լճից մինչև Եփրատ ընկած տարածքը, միանում է Մարաստանի և Բաբելոնի հակաասորեստանյան դաշինքին: Ք. ա. 612 թ. դաշնակից զորքերը գրավեցին Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվեն, որին մասնակցելու համար Պարույրը թագադրվեց Մարաստանի արքա Կիաքսար–Վարքակեսի կողմից և ճանաչվեց Հայաստանի թագավոր:

Դատելով Աստվածաշնչից՝ Ք. ա. 590–ական թվականներին Հայոց թագավորությունը պետք է լուրջ ուժ դարձած լիներ տարածաշրջանում: Դա է վկայում Երեմիա մարգարեի կողմից Արարատի թագավորության հիշատակությունն անիրավ Բաբելոնի դեմ պատերազմի կանչվող թագավորությունների շարքում:

Հայաստանն աշխարհի հնագույն՝ բաբելոնյան քարտեզում

Բաբելոնյան քաղաքակրթության ուշագրավ ժառանգություններից մնկը հանրահայտ «Աշխարհի բաբելոնյան քարտեզն» է, որը պատմության մեջ ողջ հայտնի աշխարհը մնկ գծագրմամբ ներկայացնելու առաջին օրինակն է: Ք. ա. I հազ. առաջին կեսին ստեղծված բացառիկ այդ քարտեզում հիշատակվում է յոթ երկրանուն (Ուրարտու (Ուրաշտու), Ասորեստան, Դեր, Սուզա (Շուշան), Բիթ–Յակին, Խաբբան, Բաբելոն), որոնցից առաջինը Հայաստանն է՝ նշված «Ուրարտու» («Ուրաշտու») անվամբ:

Հայ–բաբելոնյան առնչություններն Աքեմենյան տերության ժամանակաշրջանում

Կյուրոս Մեծը, որպես դաշնակից ունենալով Տիգրան Երվանդյանին, նոամյա պայքարում հաղթեց Աժդահակին և Ք. ա. 550 թ. հիմնեց իր տերությունը: Վերջինիս դեմ ստեղծվեց հզոր դաշինք՝ Լիդիայի (Փոքր Ասիա), Բաբելոնի և Եգիպտոսի մասնակցությամբ: Ք. ա. 546 թ. Կյուրոսին հաջողվում է հաղթել Լիդիային, իսկ 539 թ. նվաճել Բաբելոնը:

Ուշագրավ տեղեկություններ է պահպանել Բևհիսթունյան արձանագրությունը հայ–բաբելոնյան դաշնակցության մասին: Երեք լեզուներով Դարեհ I–ն արձանագրել է տվել Կյուրոս Մեծի մահից հետո սկսված գահակալական կռիվների և պարսից տիրակալության դեմ ոտքի ելած երկրների ու ժողովուրդների ապստամբությունների ճնշման պատմությունը: Արձանագրությունը տեղեկացնում է, որ Հայաստանը (պարսկերեն մասում կոչվում է Արմինա, էլամերենում՝ Հարմինույա, բաբելերենում՝ Ուրարտու) նվաճելու համար Դարեհ I–ն իրականացրել է հինգ արշավանք:

Նույն արձանագրության 49–52-րդ բաժինները հաղորդում են չափազանց հետաքրքիր մի իրադարձության մասին: Դրա համաձայն՝ Դարեհի դեմ Բաբելոնում բարձրացած ապստամբությունը ղեկավարում էր «հայազգի Արախան՝ հալդիտացի որդին»: Դա մի կողմից ցույց է տալիս, որ Ք. ա. 520-ական թթ. հայոց մեջ շարունակվում էր հալդի աստծո պաշտամունքը, մյուս կողմից վկայում Բաբելոն–Հայաստան կապի մասին: Դա նաև մղում է ենթադրելու, որ Բաբելոնի ապստամբությունը կարող էր ուղղորդված լինել Հայաստանից:

Հայ-բաբելոնյան տնտեսական առնչության մասին եզակի մի վկայություն է պահպանել Հերոդոտոսը: Ըստ նրա հաղորդման՝ առևտուրը Հայաստանի և Միջագետքի միջև կատարվում էր Եփրատ գետով. «Այժմ ես կպատմեմ այն մասին, ինչն ինձ այս քաղաքից (Բաբելոնից) հետո թվում է ամենազարմանալին: Նավերը, որոնցով նավում են գետն ի վար՝ դեպի Բաբելոն, կլոր են և ամբողջովին կաշեպատ: Արմենիայում, որը գտնվում է Ասորեստանից վերև, նրանք կտրում են ուռենիներ, որոնցով պատրաստում են նավի կողերը և դրանք պատում կավե ծածկով, նավի հատակի նման... Այդ նավերը պատրաստում են և՛ շատ մեծ, և՛ առավել փոքր: Դրանցից ամենամեծերն ունեն հինգ հազար տաղանդ տարողություն»:

Մեկ հունական (աттիկյան) տաղանդը հավասար է 26,2, իսկ բաբելոնյան տաղանդը՝ 40 կիլոգրամի: Չափի ժամանակակից միավորով արտահայտված՝ ստացվում է, որ Հայաստանից Բաբելոն նավարկած ամենամեծ նավերն ունեցել են ավելի քան 130 տոննա (բաբելոնյան տաղանդով հաշվելու պարագայում՝ 200 տոննա) տարողություն: Եթե անգամ խիստ չափազանցված է այս թիվը, վկայությունն, այնուամենայնիվ, խոսում է հօգուտ Եփրատով Հայաստանից մեծածավալ նավարկություն կատարելու փաստի:

ԲԱԲԵԼՈՆԻԱՅԻ ԱՐՔԱՅԱՑԱՆԿԸ
(ամորեական հարստություն)

Սումու-աբում ..... (1894–1881)
Սումուլաել ..... (1880–1845)
Սաբիում ..... (1844–1831)
Ապիլ-Սին ..... (1830–1813)
Սին-մուբալլիտ ..... (1812–1793)
Համմուրաբի ..... (1792–1750)
Սամսուիլունա ..... (1749–1712)
Աբի-Էսուխ ..... (1711–1684)
Ամմիդիտանա ..... (1683–1647)
Ամմիծադուկա ..... (1646–1626)
Սամսուդիտանա ..... (1625–1595)

(կասսիտական արքաներ)

Գանդաշ ..... (XVII դ. կեսեր)

7–8 արքաներ

Ագում II ..... (1595–1571)
Բուրնա-բուրիաշ I ..... (1510)
Կաշտիլիաշ II
Ուլամ-բուրիաշ ..... (1450)
Ագում III
Կարաինդաշ I ..... (1415)
Կադաշման-խարբե
Կուրիգալզու I
Կադաշման-Էնլիլ I ..... (XIV դ. կեսեր)
Բուրնա-բուրիաշ II ..... (1363–1335)
Կարաինդաշ II
Կարահարդաշ ..... (1333)
Նազի-Բուգաշ ..... (1333)
Կուրիգալզու II ..... (1332–1308)
Նազի-Մարուտտաշ ..... (1311–1286)
Կադաշման-Տուրգու ..... (1285–1268)
Կադաշման-Էնլիլ II ..... (1267–1253)
Կուդուր-Էնլիլ ..... (1252–1243)
Շագարակտի-Հուրիաշ ..... (1242–1231)
Կաշտիլիաշ IV ..... (1230–1224)
Էնլիլ-նադին-շումի ..... (1224)
Կադաշման-խարբե II ..... (1223)

Ադադ-շումա-իդդինա ..... (1222–1217)
Ադադ-շումա-ուծուր ..... (1216–1187)
Մելի-շիպակ ..... (1186–1172)
Մարդուկ-ապլա-իդդինա I ..... (1171–1159)
Շաբաբա-շումա-իդդինա ..... (1158)
Էնլիլ-նադին-ախխե ..... (1157–1155)
Մարդուկ-կաբիտ-ախխեշու ..... (1158–1141)
Իտտի-Մարդուկ-բալատու ..... (1140–1133)
Նինուրտա-նադին-շումի ..... (1132–1127)
Նաբուգոդոնոսոր I
(Նաբու-կուդուրրի-ուծուր) ..... (1126–1105)
Էնլիլ-նադին-ապլի ..... (1100–1083)
Մարդուկ-նադին-ախխե ..... (1100–1083)
Մարդուկ-շապիկ-զերի ..... (1082–1070)
Ադադ-ապլա-իդդինա ..... (1069–1048)
Մարդուկ-ախխե-էրիբա ..... (1047)
Մարդուկ-զեր? ..... (1046–1035)
Նաբու-շումու-լիբուր ..... (1034–1027)
Սիմբար-շիպակ ..... (1025–1008)
Էա-մուկին-զերի ..... (1008)
Կաշշու-նադին-ախխե ..... (1007–1005)
Էուլմաշ-շակին-շումի ..... (1005–989)
Նինուրտա-կուդուրրի-ուծուր I ..... (988–986)
Շիրիկտի-Շուքամունա ..... (986)
Մար-բիտի-ապլա-ուծուր ..... (985/4–980/9)
Նաբու-մուկին-ապլի ..... (979–944)
Նինուրտա-կուդուրրի-ուծուր II ..... (944)
Մար-բիտի-ախխե-իդդինա ..... (943)
Շամաշ-մուդամմիք ..... (900 (?9)
Նաբու-շումա-ուկին I ..... (899(?9)–888(+3–4)
Նաբու-ապլա-իդդինա ..... (887(+3–4)–855(+3–4)
Մարդուկ-զաքիր-շումի I ..... (854(+3–4)–819(?5)
Մարդուկ-բալատու-իլքի ..... (818(+5–6)–813(–1)
Բաբա-ախա-իդդինա ..... (812(–1)
Նինուրտա-[...]
Մարդուկ-բել-զերի
Մարդուկ-ապլա-ուծուր ..... (770(+)
Էրիբա-Մարդուկ ..... (769(+)–761(+)
Նաբու-շումա-իշկուն ..... (760(+)–748
Նաբու-նաձիր ..... (747–734)

Նաբու-նադին-զերի..... (733–732)
Նաբու-շումա-ուկին II ..... (732)
Նաբու-մուկին-զերի..... (731–729)
Թիգլաթպալասար III..... (728–727)
Սալմանասար V ..... (726–722)
Մարդուկ-ապլա-իդդինա II..... (721–710)
Սարգոն II ..... (709–705)
Սինախխերիբ ..... (704–703)
Մարդուկ-զաքիր-շումի II ..... (703)
Մարդուկ-ապլա-իդդինա II..... (703)
Բել-իբնի..... (702–700)
Աշշուր-նադին-շումի ..... (699–694)
Ներգալ-ուշեզիբ ..... (693)
Մուշեզիբ-Մարդուկ ..... (692–689)
Սինախխերիբ ..... (688–681)
Ասարհադդոն..... (680–669)
Աշշուրբանապալ ..... (668)
Շամաշ-շումա-ուկկին ..... (667–648)
Կանդալանու..... (647–627)

ՆՈՐ ԲԱԲԵԼՈՆՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

Նաբոպալասար ..... (626–605)
Նաբուգոդոնոսոր..... (604–562)
Ամել-Մարդուկ..... (561–560)
Ներիգլիսար ..... (559–556)
Լաբաշի-Մարդուկ..... (556)
Նաբոնիդ (Նաբու-նաիդ)..... (555–539)

ՄԱՍ 4

ՄԻՋԱԳԵՏՔԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Միջագետքը հին Առաջավոր Ասիայի և ընդհանրապես համաշխարհային քաղաքակրթության կարևորագույն կենտրոններից է, որտեղ դեռևս Ք. ա. IV հազ. վերջերից ստեղծված հոգևոր-մշակութային արժեքները ոչ միայն բնորոշում էին այս տարածաշրջանը, այլև ուղղորդիչ դեր էին կատարում այն ժամանակվա քաղաքակիրթ աշխարհի համար: Շումերա-աքքադական, այնուհետև աասուրա-բաբելական մշակույթները իրենց շուրջ երեքհազարամյա պատմության ընթացքում ստեղծեցին այնպիսի արժեքներ, որոնք ոչ միայն իրենց ժամանակի համար էին հանդիսանում առաջատար, այլև դրանք ստեղծողների՝ քաղաքական ասպարեզից դուրս գալուց շատ ավելի ուշ դեռևս շարունակում էին մնալ որպես օրինակելի:

Ք. ա. IV հազ. վերջերից մինչև II հազ. սկզբները Միջագետքում աստիճանաբար ձևավորվեց և նշանակալից զարգացում ապրեց շումերական մշակույթը, որը նույն հազարամյակի կեսերից իր մեջ ներառեց նաև ավելի ուշ այստեղ ներթափանցած սեմական-աքքադական տարրը: Աքքադի՝ որպես առաջին համամիջագետքյան պետության գոյության շրջանում սկսվում է շումերական մշակույթի համահարթեցման գործընթացը, որը, կուտիական տիրապետության փուլում որոշակիորեն դանդաղելով, հասավ իր բարձրակետին արդեն Ուրի III հարստության շրջանում: Վերջինիս ավարտը՝ Ք. ա. II հազ. սկզբները, միաժամանակ ինքնուրույն և ինքնատիպ շումերական մշակույթի ավարտն էր: Նոր հազարամյակի առաջին դարերում նշանակալից սեմահոս բնակչության՝ ամորհացիների մուտքը և նրանց կողմից քաղաքական իշխանության զավթումը նշանավորեցին միջագետքյան մշակույթի զարգացման մի նոր դարաշրջան: Ամորհացիները յուրացրին շումերական մշակույթն իր բոլոր հիմնական տարրերով հանդերձ և ստեղծեցին այն մշակութային դաշտը, որը և շարունակեց գոյատևել ընդհուպ մինչև Ք. ա. I հազ. կեսերը, այն է՝ սկզբում Ասորեստանի, այնուհետև Բաբելոնիայի անկումը:

1. ԿՐՈՆԸ

Միջագետքի նման բազմաէթնիկ և բազմամշակութային տարածաշրջանի ժողովուրդների հոգևոր կյանքի գլխավոր առանձնահատկությունից բխող բազմաշերտությունը առավելագույնս դրսևորվում է նրա կրոնապաշտամունքային պատմության մեջ: Սկզբում շումերական քաղաք-պետություններում, այնուհետև Հյուսիսային Միջագետքի

սուբարական և խուրրիական–սեմական ցեղասպետությունների, իսկ հետագայում նաև համամիջագետքյան պետությունների կրոնական համակարգերի հիմնական տարրերանշանը դրանց բազմաբանակությունն է: Ընդհուպ մինչև Ք. ա. III հազ. վերջերը Միջագետքում գոյություն չուներ միասնական համակարգված դիցարան: Յուրաքանչյուր քաղաք–պետություն ուներ սեփական պաշտամունքային համալիրը՝ իր հովանավոր աստծո գլխավորությամբ: Կային, իհարկե, համաշումերական մի քանի աստվածներ, որոնք, ըստ շումերների, ամենաակտիվ մասնակցություն էին ունեցել երկրի, մարդկության և մնացած ամեն ինչի ստեղծման գործում: Դրանք էին՝ Անուն (երկնքի աստվածը), Էնլիլը (նաև Էլլիլ՝ «աստվածների և մարդկանց արքան»), Էնկին (ստորերկրյա ջրերի և Համաշխարհային օվկիանոսի աստվածը), Ինաննան (սիրո և ռազմի աստվածուհին), Ուտուն (արևի աստվածը), Նգիրսուն (ռազմի աստվածը) և այլն:

Նախապես վերոհիշյալ աստվածներից յուրաքանչյուրը որևէ շումերական քաղաքի հովանավոր աստվածն է եղել և միայն հետագայում՝ դրանց քաղաքական վերնլքի հետ միաժամանակ, ստացել է համաշումերական կարգավիճակ՝ իր կայուն տեղն ապահովելով Ք. ա. II–I հազ. միջագետքյան դիցարանում: Շումերական դիցարանի համակարգումը տեղի ունեցավ III հազ. վերջերին – II հազ. առաջին կեսին՝ Ուրի III դինաստիայի շրջանում, երբ սկզբում Աքքադի, այնուհետև՝ կուտիների տիրապետությունից հետո Միջագետքը շուրջ մեկ դար միավորվեց ամուր պետականության մեջ՝ խիստ կենտրոնացված և հզոր արքայական իշխանության պայմաններում:

Միջագետքյան կրոնապաշտամունքային համակարգի հիմքում ընկած է շումերական կրոնը, որը հետագա ժամանակներում, ոչ էական փոփոխություններով, պահպանվեց սեմախոս բնակչության (աքքադացիներ, ամորեյներ, արամեացիներ և այլն) ներհոսքից հետո: Ըստ այդմ՝ Միջագետքի ժողովուրդների կրոնական պատկերացումները պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու փուլերի՝ շումերական (Ք. ա. III հազ.) և աքքադական (Ք. ա. II–I հազ.)[1]:

Շումերական տեքստերում պահպանվել են մեծ քանակությամբ առասպելական պատմություններ, որոնք նվիրված են աշխարհաստեղծմանը: Ըստ շումերների՝ Էնլիլ աստվածն էր, ով երկինքը բաժանեց երկրից: Հետագայում Բաբելոնում աշխարհաստեղծումը վերագրվում էր այդ քաղաքի հովանավոր աստված Մարդուկին: Ինչ վերաբերում է մարդկանց, ապա կարծում էին, որ Էնկին և աստվածուհի Նինտուին էին ստորերկրյա օվկիանոսից (Աբզու) վերցված կավից ծնվել մարդկանց: Մարդկանց ստեղծումը բացատրվում էր այն հանգամանքով, որ մինչև նրանց հանդես գալը գոյություն ունեին աստվածային ծագման էակներ՝ անունեակիները, ովքեր ապրում էին ստորերկրյա թագավորությունում և ի վիճակի չէին զբաղվելու տնտեսությամբ (երկրագործություն և անասնապահություն): Աստվածները մարդկանց

[1] Միջագետքի ժողովուրդների կրոնական պատկերացումների և առասպելների մասին տես Kramer S.N., Inanna's Descent to the Nether World, Continued and Revised, JCS 5, 1951, 1ff.; Kramer S.N., Sumerian Mythology, New York, 1961; Kramer S.N., Sumerian Myths and Epics. – In: ANET (3rd. ed.), 1969, 37ff.; Jacobsen Th., The Treasures of Darkness: a History of Mesopotamian Religion, New Haven, 1976; Dalley S., Myths from Mesopotamia. Creation, the Flood, Gilgamesh and Others, London, 1989 և այլն:

ստեղծեցին, որպեսզի նրանք աշխատեն և աստվածներին կերակրեն մատուցումների ու զոհաբերությունների տեսքով:

Շումերները աստվածներին էին վերագրում մարդկանց կենցաղում տեղ գտած բոլոր զբաղմունքները, ընդ որում՝ դրանցից յուրաքանչյուրը որևէ աստծո ստեղծածն էր:

Բավական շատ են պատմությունները հանդերձյալ աշխարհի մասին: Շումերների կարծիքով՝ այնտեղ իշխում էր Էրեշկիգալ աստվածուհին: Հանդերձյալ աշխարհում քարնկեցիկ կյանքով կարող էր ապրել միայն այն մարդը, ով թաղվել էր համաձայն ծեսի, պատերազմի դաշտում զոհվածները և բազմազավակ մարդիկ: Մնացած բոլորն ընկնում էին դժոխք, որտեղ նրանք անուննակիների կողմից դատապարտվում էին մահվան: Առանց ծեսի թաղված մարդիկ կարող էին հետագայում բարձրանալ երկիր և դժբախտություն բերել մարդկանց:

Միջագետքում սեմախոս աքքադացիների և հետագայում այստեղ հայտնված մյուս սեմական ժողովուրդների վաղ շրջանի կրոնական պատկերացումների մասին աղբյուրները որևէ տեղեկություն չեն հաղորդում: Նրանց բոլոր աստվածները նույն շումերական աստվածներն են, որոնց մի մասի անունները ուղղակի ստացել էին սեմական անվանումներ: Այսպես՝ արևի աստված Ուտուն սկսեց կոչվել Շամաշ, Ինաննան՝ Իշտար, Իշկուրը՝ Ադադ, և այլն: Իսկ *դնինդուգ* (արարիչ) աստված Էնլիլը կոչվեց Բել (աքքադ.՝ «տեր»):

Աքքադական կրոնական պատկերացումները Ք. ա. II հազ. ընթացքում անցան զարգացման լուրջ փուլ: Հենվելով շումերականի վրա՝ ձևավորվեց մի վերամշակված համակարգ, որն ամրագրվել է Ք. ա. X դ. Բաբելոնում ստեղծված կոսմոգոնիական ընդարձակ էպոսում՝ «Էնումա էլիշ» (աշխարհաստեղծման առասպելի աքքադական տարբերակը, աքքադ.՝ «Երբ վերևում»):

Էպոսում արտացոլված կոսմոգոնիական գերիշխող տարրը, նորոյթը աստվածների հաջորդական սերունդների գաղափարն է: Յուրաքանչյուր նոր սերունդ գերազանցում է նախորդին և նրանից հետո հասնում իշխանության, քանի որ նա ավելի ուժեղ է (*թնոգոնիա*՝ «աստվածամարտություն»): Արդյոք այս գաղափարը ծնունդ էր առել աքքադացիների, թե նրանց հարևան խուրրիների մոտ, պարզ չէ: Համենայնդեպս, խուրրիական առասպելաբանության մեջ այն հիմնավորապես արմատացած էր: Այստեղ գլխավոր գործող անձը Բաբելոնի գլխավոր աստված Մարդուկն է, որին էլ վերագրվում է դնինդուգ աստծո գործառույթը: Նա է, ով ստորերկրյա օվկիանոսի տիրակալ հրեշ–աստվածուհի Թիամատին սպանելով, այնուհետև առանձնացնում է երկինքը երկրից և հաստատում կարգուկանոն երկրում, որից հետո ստեղծում է մարդկանց: Հատկանշական է, որ էպոսի ասորեստանյան տարբերակում Մարդուկի փոխարեն հանդես է գալիս Աշշուր աստվածը (մայրաքաղաքի հովանավոր աստվածը):

Ք. ա. I հազ. Ասորեստանի և Բաբելոնիայի պատմության վերջին շրջանում կրոնական պատկերացումները որոշ մասնակի փոփոխությունների ենթարկվեցին հիմնականում արամեական ցեղերի ներհոսքի հետևանքով, սակայն այդ փոփոխությունները էական ազդեցություն չունեցան:

2. ԳԻՐԸ

Հին Միջագետքի ժողովուրդների ստեղծած հարուստ մշակութային արժեքների շարքում կարևորագույն տեղ ունի սեպագիրը, որի առաջին նմուշները թվագրվում են Ք. ա. III հազ. սկզբներով՝ շումերական պետականությունների շրջանում:

Շումերները սկզբնապես օգտվում էին պատկերային գրից, որտեղ յուրաքանչյուր նշան ներկայացնում էր որևէ ընդհանրական առարկա կամ գաղափար՝ իր բոլոր իմաստային երանգներով: Շումերական պատկերային գաղափարագիրը ի վիճակի չէր արտահայտելու լեզվի բառերի հնչյունական կազմը: Այս գրից օգտվողը պետք է տիրապետեր շումերերենին, որպեսզի կարողանար ընթերցել արձանագրության տեքստը: Արդեն շումերական դարաշրջանի վերջին փուլում պատկերային գիրը ապրեց նկատելի բովանդակային և արտաքին վերափոխումներ: Պատկերային նշանները աստիճանաբար պարզեցվեցին՝ իրենց տեղը զիջելով պարզ և բարդ սեպախմբերին: Միայն պատկերային գրին ծանոթ անձը կարող է հեռավոր նմանություն նշմարել դրա և սեպագրի համապատասխան նշանների միջև[1]: Այս գիրը ստացել է սեպագիր անվանումը, քանի որ նշանները դրոշմվում էին կավի վրա եռանկյունաձև–սեպաձև ձողիկներով: Այդպես գրելը անհամեմատ ավելի հեշտ էր, և տեքստ կազմելը զգալիորեն արագանում էր:

Հիմնավորապես փոփոխվեց նաև գրի բովանդակային կողմը: Թեև նախկին պատկերային, այժմ արդեն սեպագիր նշանախմբերը հիմնականում պահպանեցին իրենց գաղափարային իմաստները, սակայն ստացան լրացուցիչ հնչյունական՝ վանկային արժեքներ: Սեպագիրը բաղկացած էր երեք տիպի հնչյունական վանկային նշաններից՝ բաց (ma, pa, ta և այլն), փակ (am, ap, at և այլն) և փակ եռամաս (mar, par, maš և այլն): Այսպիսի վանկային նշանների առկայությունը թույլ էր տալիս լիարժեքորեն վերարտադրել աքքադերենի հնչյունական կազմը: Սեպագիրը բաղկացած էր շուրջ 600 նշաններից, որոնցից յուրաքանչյուրը ժամանակի ընթացքում ձեռք էր բերել հավելյալ գաղափարային և վանկային իմաստ: Սեպագիր տեքստ կազմող գրիչը կամ այն ընթերցողը պետք է տիրապետեր նշանների այդ բազմիմաստությանը (պոլիֆոնիա), որպեսզի կարողանար օգտվել գրից:

Սկսած Շումերից՝ սեպագիր տեքստերը գրվում էին հիմնականում կավի վրա: Հաճախ օգտագործվում էին նաև քարը և մետաղը, սակայն միայն շինարարական, կոթողային բնույթի տեքստերի համար: Արքայական, տաճարային և այլ արխիվների համար նախատեսված տեքստերը բացառապես գրված են կավի վրա: Դրանք գոցակապրվում և պահվում էին արխիվներում այն միտումով, որպեսզի անհրաժեշտության դեպքում օգտվողը հնչողությամբ հայտնաբերի:

Սեպագրին տիրապետելը բարդ և տևական ուսուցման արդյունք էր: Միջագետքյան քաղաքներում կային սեպագրի դպրոցներ (շումերերեն՝ É. DUB. BA «սեպագիր աղյուսակի տուն»), որտեղ ուսուցումը տևում էր երեք տարի: Այստեղ, բացի բուն սեպագրից,

---

[1] Պատկերային գրից դեպի սեպագրի ոչ շրջանի զարգացման մասին տես Labat R., Manuel d'épigraphie akkadienne (Signes, Syllabaire, Idéogrammes), Paris, 1988; սեպագիր նշանների ամբողջական ցանկը տես Borger R., Assyrisch-babylonische Zeichenliste, Neukirchen-Vluyn, 1978.

սովորեցնում էին շումերներեն, աքքադերեն, վայելչագրություն, մաթեմատիկա, երգեցողություն և հարակից գիտելիքներ: Հիմնականում հաստատության վերնախավից դուրս եկած այսպիսի դպրոցի շրջանավարտը, տիրապետելով ժամանակի բոլոր գիտություններին, վերածվում էր հաստատության արտոնյալ խավի ներկայացուցչի:

3. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Միջագետքում գեղարվեստական ժանրի ստեղծագործությունների հիմքը դրվել է դեռևս շումերական դարաշրջանում, չնայած շումերական գրականության նմուշների մեծ մասը գրի է առնվել միայն հետագայում՝ Ուրի III հարստության և հին բաբելոնյան շրջանում[1]:

Բուն շումերական դարաշրջանից պահպանվել են հիմնականում աստվածներին ուղղված համառոտ ձոներ: Իսկ արդեն Ք. ա. III հազ. վերջերից պահպանվել են շումերական գրականության ամենատարբեր ժանրերին վերաբերող ստեղծագործություններ՝ ընդարձակ ձոներ, աղոթքներ, ողբեր, նույնիսկ Ուրի արքա Շուլգիի երեխայի համար գրված օրորոցային երգ, ինչպես նաև առասպելաբանական ժանրի մի ողջ համատեղություն: Հատուկ շարք են կազմում նաև հետագայում աստվածացված՝ շումերական որոշ արքաների գործունեությանը նվիրված հերոսապատումները (Էնմերքար, Լուգալբանդա և Գիլգամեշ): Սրանցից հատկապես առանձնանում է Գիլգամեշի մասին ընդարձակ էպիկական պոեմը, որը նվիրված է Ուրուկի արքայի կյանքին: Առկա են նաև որոշ քանակությամբ լիրիկական ստեղծագործություններ, որոնք գերազանցապես նվիրված են Ինաննա աստվածուհուն: Վերոհիշյալ ստեղծագործությունները հիմնականում գրված են չափածո ժանրով:

Միջագետքում սեմախոս բնակչության տարածումը, սկսած Աքքադի պետությունից, որևէ կերպ չընդհատեց շումերական գրականության, ինչպես նաև մշակույթի մյուս ոլորտների կենսագործունեությունը: Ավելի ճիշտ տեղի ունեցավ հակառակը: Սկզբում Աքքադի, այնուհետև Ասորեստանի և Բաբելոնիայի գոյության ընթացքում, հատկապես սկզբնական փուլում շումերական գեղարվեստական գրականության բոլոր հիմնական մոդելները լայն տարածում ունեին, որոնց օրինակով ստեղծվում էին համապատասխան ստեղծագործություններ աքքադերեն լեզվով: Մոդելներից զատ, աննշան փոփոխություններով, հաճախ կրկնակվում

---

[1] Շումերական գրականության մասին առկա են մեծաքանակ ընդհանրացնող և մասնավոր աշխատություններ՝ Kramer S.N., loc.cit.; Dalley S., loc.cit. (առասպելները)։ Kramer S.N., Enki and Ninhursag: A Sumerian «Paradise» Myth. Philadelphia, 1945; Civil M., Enlil and Namzitarra. AfO 25. 1964, 65ff.; Hallo W.W. and Dijk J.van, The Exaltation of Inanna. New Haven, 1968; Kramer S.N., The Death of Ur-nammu and his Descent to the Netherworld. JCS 21. 1967, 104ff.; Klein J., Three Sulgi Hymns: Sumerian Royal Hymns Glorifying King Sulgi of Ur. Ramat Gan, 1981; Heimpel W., The Nanshe Hymn. JCS 33, 1981, 65ff.; Michalowski P., Sumerian Literature: an Overview. – In: CANE III-IV, 1995, 2279ff. և այլն: Աքքադա-բաբելոնյան գեղարվեստական գրականության ժանրերի մասին տես Bottéro J., Akkadian Literature: an Overview. - In: CANE III-IV, 1995, 2293ff.

էին շումերական հերոսապատումը կամ առասպելական պատմությունը: Օրինակ՝ շումերական «Ինանենա աստվածուհու գնալը անդրաշխարհ» ստեղծագործության մեջ փոփոխված էր միայն աստվածուհու անունը (աքքադական տարբերակում՝ Իշտար) և որոշ մանրամասներ:

Այնուամենայնիվ, ասորեստանյան–բաբելոնյան գրականությունը շումերականի պարզ կրկնակումը չէր: Հատկապես Ք. ա. II հազ. երկրորդ կեսից սկսվում է աքքադերենով գրված բուն աքքադական՝ բովանդակությամբ միանգամայն նոր տիպի գրականության ծնունդը: Այդպիսի ստեղծագործություններից էին «Ատրախասիսը», «Էնումա էլիշը», սեպական աստվածներին նվիրված չափածո լիրիկական բանաստեղծություններ, աղոթքներ և ծեսեր: Գրականության ասպարեզում նորույթ էր աստվածաբանական թեմաներով երկխոսությունների կամ մենախոսությունների հանդես գալը (օրինակ՝ հին բաբելոնյան շրջանից ենող «Մարդու և նրա աստծո երկխոսությունը», «Երկխոսություն վատատեսության մասին») և այլն: Գրականության նոր ժանրերից էին նաև արքայի գործունեությունը նկարագրող ստեղծագործությունները, որտեղ ռազմական արշավանքը նկարագրող պատմությունը՝ ներառյալ ոչ ռազմական դիպվածները, ներկայացվում էր զուտ գեղարվեստորեն: Ավելի ուշ, հատկապես Նորասորեստանյան թագավորության շրջանում, այդպես էին կազմվում ասորեստանյան արքաների տարեգրությունները: Այս տիպի ստեղծագործությունների հիմքում ընկած էր «պատմական էպոս» կոչվող ժանրը, որի ամենավաղ նմուշը Աքքադի պետության հիմնադիր Սարգոն I–ի մասին պատմող «Ռազմի արքա» երկն է:

4. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Միջագետքը հին Առաջավոր Ասիայի այն տարածաշրջանն էր, որտեղ գիտական գիտելիքները սաղմնավորվել են Ք. ա. IV հազ. վերջերից և ժամանակի ընթացքում վերածվել քաղաքակրթական գործընթացի շարժիչ ուժի: Ինչպես և Եգիպտոսում, այստեղ գիտությունը ունեցել է առաջատար տեղ պետությունների տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքում[1]:

Հին Միջագետքում գիտելիքների որոշակի բնագավառի տիրապետող մարդը կոչվում էր «իմաստուն» (apkallu և ummanu): Դրանք կարող էին լինել գրիչներ, աստղագուշակներ, նույնիսկ արհեստավորներ: Այսպես էին բնութագրվում բոլոր նրանք, ովքեր

[1] Միջագետքում գիտական գիտելիքների ծագման և զարգացման մասին տես Levey M., Chemistry and Chemical Technology in Ancient Mesopotamia, Amsterdam-New York, 1959; Oelsner J., Vorderasiatische Mathematik und Astronomie. – In.: Geschichte des wissenschaftlichen Denkens im Altertum (Hrsg. F.Jürss), Berlin, 1982, 50ff.; Wilcke C., Göttliche und menschliche Weisheit im alten Orient. In: Weisheit-Archäologie der literarischen Kommunikation III, München, 1991, 259ff.; Nemet-Nejat K.R., Cuneiform Mathematical Texts as a Reflection of Everyday Life in Mesopotamia, New Haven, 1993; Glassner J.-J., The Use of Knowledge in Ancient Mesopotamia. – In: CANE III-IV, 1995, 1815ff.; Rochberg F., Astronomy and Calendars in Ancient Mesopotamia. – In: CANE III-IV, 1995, 1925ff. և այլն:

ունեին համապատասխան գիտելիքներ՝ աշխատելու իրենց մասնագիտությամբ: Ինչ վերաբերում է գիտությանը արդի պատկերացմանը, ապա դրանց նկատմամբ կիրառվում էին այլ տերմիններ՝ «մեծ գիտելիքներով օժտված», «գրագետ», «ճշմարիտ գիտելիքով օժտված» և այլն: Թե՛ գրիչները, թե՛ գիտնականները պատկանում էին հասարակության վերնախավին, նրանց ծառայություններից օգտվում էին արքունիքը, տաճարները:

Միջագետքյան աղբյուրներում պահպանվել են մեծ քանակությամբ տեքստեր, որոնք նվիրված են այն ժամանակներում հայտնի գիտական գիտելիքներին՝ աստղաբաշխություն, աստղագուշակություն, մաթեմատիկա, բժշկագիտություն, իրավագիտություն: Այս տեքստերի մեծ մասը ուսումնական բնույթի է, և դրանք ուղղված էին աշակերտներին ու բոլոր նրանց, ովքեր ցանկություն ունեին տիրապետելու գիտության այդ բնագավառներին:

Բժշկագիտություն

Միջագետքյան աղբյուրներում պահպանված մեծաքանակ բժշկագիտական տեքստերը թույլ են տալիս կարծիք կազմել բժշկագիտության զարգացման մակարդակի վերաբերյալ: Տարբերակվում էին բնական պատճառներից ծագած հիվանդություններ (ցրտահարություն, շոգ և այլն), ինչպես նաև որևէ արարքի համար աստվածային պատժի հետևանք հանդիսացող հիվանդություններ: Նույնիսկ առաջին դեպքում սովորաբար հիվանդությունը համարվում էր պատժի ձև: Շատ հաճախ բժշկագիտական տեքստերում որպես բուժման միջոց առաջարկվում էին ինչպես զուտ գիտական, այնպես էլ մոգական բուժամիջոցներ: Հիմնականում բուժամիջոցները բուսական ծագում ունեին. տեքստերում տրվում է դրանց պատրաստման եղանակը, ինչպես նաև կանխատեսում՝ «հիվանդը կբուժվի» կամ «չի բուժվի»:

Միջագետքի բժիշկները բավական հստակ պատկերացում ունեին մարդու ներքին օրգանների վերաբերյալ, որին նրանք հասել էին կենդանիների ներքին օրգանների հետազոտման արդյունքում: Իրականացվում էին մարմնի տարբեր մասերի վիրահատություններ, սակայն դրանց բարդության աստիճանի մասին տեղեկությունները բավարար չեն: Դատելով աղբյուրներից՝ առավել տարածված էին աչքի զանազան հիվանդությունները, որոնց գոյությունը պայմանավորված էր Միջագետքի շոգ, անապատային կլիմայով:

Մաթեմատիկա և աստղագիտություն

Միջագետքի ժողովուրդների մոտ մաթեմատիկական գիտելիքների զարգացածության աստիճանի վերաբերյալ տեղեկությունները գերազանցապես պահպանվել են հին բաբելոնյան և Սելևկյան դարաշրջանի և որոշ այլ տեքստերում: Դրանք բազմապատկման և բաժանման մաթեմատիկական աղյուսակներ են, երկրաչափական տարբեր մարմինների չափումներ, արմատ և այլ գործառույթներ:

Մաթեմատիկայի հետ անխզելիորեն կապված էր աստղագիտությունը, որի ուսումնասիրության համար միջագետքյան գիտնականները կիրառում էին մաթե-

մատիկական մեթոդներ: Աստղագիտության վերաբերյալ աղբյուրները անհամեմատ ավելի շատ տեղեկություններ են պարունակում: Հետաքրքրությունը երկնային լուսատուների նկատմամբ վկայված է դեռևս շումերական տեքստերում, որտեղ հիշատակվում են լուսինը, արևը, Վեներա, Սիրիուս մոլորակները և մի շարք համաստեղություններ՝ Մեծ Արջի, Պլեյադներ, իսկ արդեն Նորասորևատանյան շրջանի տեքստերում պահպանվել են աստղերի ամբողջական ցուցակներ:

Աստղագիտության հետ սերտորեն առնչվում են աստղագիտական կանխագուշակումները, որոնք չափազանց մեծ տեղ ունեին Միջագետքի ժողովուրդների առօրյա կյանքում: Երկնային լուսատուների շարժումների, արևի և լուսնի խավարումների ու այլ երևույթների հիման վրա կատարվում էին կյանքի տարբեր ոլորտներին վերաբերող գուշակություններ: Այդպիսի գուշակությունների դերը խիստ աճեց հատկապես Ք. ա. VIII դ.՝ Սարգոն II–ի արքունիքում:

Իրավական միտք

Գրավոր օրենքներ ստեղծելու փորձեր Միջագետքում կատարվեցին դեռևս շումերական դարաշրջանում, սակայն դրանք ընդգրկում էին սահմանափակ խնդիրներ: Օրինակ՝ Լագաշի կառավարիչ Ուրուինիմգինայի կողմից հրատարակվեցին մի շարք օրենքներ (թերևս դրանք ավելի շուտ հրամանագրեր էին, քան օրենքներ բառիս բուն իմաստով):

Հին Միջագետքի իրավական մտքի բարձրակետը Ք. ա. XVIII դ. Բաբելոնիայում Համմուրապիի կողմից ստեղծված՝ 282 հոդվածներից բաղկացած օրենագիրքն էր, որը շումերա–աքքադական դարաշրջանի օրենքների տարբեր ժողովածուներին գերազանցում էր ոչ միայն իրավական նորմերի քանակով, այլև ձևակերպման անհամեմատ ավելի բարձր մակարդակով:

Օրենագրքի տեքստը բաղկացած է երեք բաժնից՝ ներածություն, օրենքներ և վերջաբան: Նախապես օրենագիրքը բաղկացած է եղել 282 հոդվածներից, սակայն արդեն Էլամում դրանց մի մասը քերվել է, որպեսզի այդ հատվածում տեղադրվի Էլամի արքայի հաղթական արձանագրությունը: Պահպանված 247 հոդվածները վերաբերում են բաբելոնյան հասարակության կյանքի ամենատարբեր բնագավառներին: Անկախ այն հանգամանքից, որ դեռևս պարզ չէ՝ արդյոք Համմուրապին հավաքել էր տվել Բաբելոնիայում և ընդհանրապես Միջագետքում գործող բոլոր օրենքները, թե այն ընդամենը հնարավոր նախադեպերի հավաքածու է, այնուամենայնիվ Օրենագիրքը կարևորագույն դեր կատարեց միջագետքյան հասարակության և ընդհանրապես առաջավորասիական իրավական մտքի զարգացման գործում: Որ Համմուրապին մեծապես կարևորում էր Օրենագիրքը, վկայում է նրա արձանագրություններում «արդարության արքա» մակդիրի առկայությունը:

5. ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆԸ

Միջագետքի ժողովուրդների կերտած մշակութային արժեքների շարքում առաջին անհատն են, թերևս, ճարտարապետությունն ու քանդակագործությունն են, որոնց իրենն ապացույցը պեղված հազարավոր հուշարձաններն են[1]:

Ինչպես հոգևոր և նյութական մշակույթի մյուս բնագավառներում, միջագետքյան ճարտարապետության ակունքները հասնում են մինչև շումերական քաղաք-պետությունների դարաշրջան: Արդեն Ուրուկի ճարտարապետներին հայտնի էին ուղղանկյուն կոթողային շինությունները, որը բնորոշում էր կանոնավոր հատակագծով կառուցված պալատական և տաճարային համալիրները: Միջագետքյան ճարտարապետության բնորոշ առանձնահատկությունը բացարձակ համաչափության ընդգծումն էր: Այդպիսի բնութագրական կառույցներից էին *զիկկուրատները* (բառանկյուն տաճարները), որոնցից հայտնի ամենավաղ նմուշը թվագրվում է Ք. ա. 3000 թ. սահմաններում: Հետագայում այդ ավանդույթը պահպանվեց՝ էլ ավելի կատարելագործվելով ինչպես չափերի, այնպես էլ արտաքին և ներքին հարդարանքի հաշվին: Այս տիպի կառույցներից հատկապես աչքի էր ընկնում շուրջ հազար տարի անց Ուրի III հարստության արքաներ Ուր–Նամմուի և Շուլգիի եռահարկ զիկկուրատը. այն ուներ շուրջ 20 մ բարձրություն և զբաղեցնում էր 2800 մ² տարածք:

Միջագետքյան ճարտարապետության բարձրակետը, անկասկած, Նոր բաբելոնյան դարաշրջանն է, երբ ստեղծվեցին անզերազանցելի կոթողային ստեղծագործություններ: Դրանց շարքում են Բաբելոն քաղաքի Մարդուկ աստծո տաճարը՝ 91 մ բարձրությամբ («Բաբելոնյան աշտարակ»), Է–տեմմեն–անկի անունը կրող վիթխարի տաճարը և այլն:

Միջագետքյան քանդակագործությունը նույնպես հետագայի ակունքներ ունի: Բուն քանդակագործությունը այստեղ հանդես է գալիս բարձրաքանդակի հետ միասին: Քանդակագործության բուռն վերելքը սկսվեց դեռևս Աքքադի պետության շրջանում, սակայն հասավ իր զարգացման ամենաբարձր աստիճանին Նորասորեստանյան պետության փուլում: Քանդակագործության, ինչպես և ընդհանրապես պատկերագրության մեջ գերիշխում էր միօրինակությունը (ստանդարտացում): Մասնավորապես, արքաները պատկերվում էին ստատիկ վիճակում՝ հույզերից զերծ: Պալատները ներսից և դրսից զարդարվում էին հարուստավոր արձաններով և բարձրաքանդակներով, որոնք ներկայացնում էին ինչպես արքաներին և աստվածներին, այնպես էլ արքայի մասնակցությամբ տարբեր տեսարաններ (որս, խնջույք, ճիսակատարություն):

---

[1] Միջագետքյան ճարտարապետության և քանդակագործության մասին տես Woolley C.L., Ur Excavations, vols.2-9, London-Philadelphia, 1934-1962; Frankfort H., Sculpture of the Third Millennium B.C. from Tell Asmar and Khafaje, Chicago, 1939; Delougaz P. and S. Lloyd, Pre-Sargonid Temples in the Diyala Region, Chicago, 1942; Фингтнер Н.Д., Культура и искусство Двуречья, Москва, 1958; Lloyd S., The Archaeology of Mesopotamia, London, 1978; Margueron J.-C., Recherches sur les palais mésopotamiens de l'âge du bronze, Paris, 1982; Roaf M., Palaces and Temples in Ancient Mesopotamia. – In: CANE I-II, 1995, 423 և այլն:

Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972:

Ասողիկ Մծբնացի, Պատմութիւն Տարեգրութեան, Վենետիկ, 1860 (արևելահայերեն թարգմանությամբ՝ Էջմիածին, 1994):

Գավոքճյան Մ., Ուսումնասիրություններ հայոց հնագույն պատմության, Երևան, 2010:

Գրիգոր Ե. Հ., Մանայի թագավորության վարչա-քաղաքական միավորների և դրանց տեղադրության շուրջ, ՄՄԱԵԺ XIX, 153–172, 2000:

Գրիգոր Ե. Հ., Ուրարտու և Մանա (Մերձուրմիայի ավազանում ուրարտական տիրապետության հաստատման խնդրի շուրջ), Արևելք (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 5–19, 2001:

Գրիգոր Ե. Հ., Ուասուշի ճակատամարտը, ՄՄԱԵԺ XXI, 180–199, 2002.

Գրիգոր Ե. Հ., Երկրագործական տարածքներն ու ոռոգման համակարգը հրասիրանտյան Իրանում՝ ըստ սեպագիր աղբյուրների, ՊԲՀ 2, 214–232, 2002:

Գրիգոր Ե. Հ., Ուրարտական աստվածապետության առանձնահատկությունների շուրջ. Ուրարտուի «արքաները» (նախնական դիտարկումներ)», ՄՄԱԵԺ XXIII, 315–338, 2004:

Գրիգոր Ե. Հ., Դրվագներ ուրարտա-մունաձիրյան հարաբերությունների պատմությունից, ՄՄԱԵԺ XXIV, 277–294, 2005:

Գրիգոր Ե. Հ., Ասորեստանյան սեպագիր աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի մասին, Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, 90–138, 2007:

Եփեսի Պանֆիլեայ Կեսարացւոյ ժամանակագրաց երկմասնեայ (ինձգերորդ դարի Սբ. Թարգմանչաց թարգմանությունը և վերջին չորսներին թարգմանությունը Մ. Ավգերյանցի), Վենետիկ, 1818:

Հարությունյան Ն. Վ., Բիայնիլի-Ուրարտուն ծաղկման դարաշրջանում, ՊԲՀ 4, 39–56, 1967:

Հարությունյան Ն. Վ., Բիայնիլի-Ուրարտուն վերելքի դարաշրջանում, ՊԲՀ 4, 39–50, 1968:

Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից (թարգմանությունը՝ Ս. Կրկյաշարյանի), Երևան, 1986:

Հուֆնագել Փլավիոս, Հրեական հնախոսություն, Ծառայ աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 9, Հին հունական աղբյուրներ, Ա, Երևան, 1976:

Ղևոնդ (թարգմ. արաբերենից՝ Ա. Աճիջճանյանցի), Վաոեա, 1909:

Մարտիրոսյան Ն., Դիլգամեշ. Հին Արևելքի դյուցազնավեպ (առաջաբան, թարգմ. և ծանոթագրություններ), Երևան, 1963:

Մատթեոսյան Վ., Սեպագիր աղբիւրներու Արման երկիրը, ՀԱ 1–12, 255–268, 1994:

Մատթեոսյան Վ., Սումերական աղբիւրներու Արատտա երկիրը և Հայկական լեռնաշխարհը, ՀԱ 1–12, 284–303, 1995:

Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց (աշխատութեամբ՝ Մ. Աբեղյան եւ Ս. Յարութիւնեան), Տփխիս, 1913 (Վենետահանութիւն, լրացումները՝ Ա. Բ. Սարգսեանի, Երևան, 1991):

Մովսիսյան Ա., Հնագույն պետությունը Հայաստանում. Արատտա, Երևան, 1992:

Մովսիսյան Ա., Բարեպաշտ արքաների աշխարհակալությունը. Հարյուրամյա կայսրություն Տիգրան Մեծից առաջ, Երևան, 1997:

Մովսիսյան Ա., Նաիրամաշտոցյան Հայաստանի գրային համակարգերը, Երևան, 2003:

Մովսիսյան Ա., Սրբազան լեռնաշխարհը. Հայաստանը Առաջավոր Ասիայի հնագույն հոգևոր ընկալումներում, Երևան, 2004:

Մովսիսյան Ա., Հայաստանը Ք. ա. III հազարամյակում (ըստ գրավոր աղբյուրների), Երևան, 2005:

Նալբանդյան Գ., Դարեհի Վշնասպի Բեհիստունյան արձանագրությունը, Երևան, 1964:

Սարգսյան Գ. Խ., Խորենացու «Հայոց պատմությունը» և սեպագրական աղբյուրները, ՊԲՀ 2–3, 27–50, 1992:

Փիլիպոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի կնիքները Հին Արևելքի կնքագործության համակարգում, Երևան, 1998:

Քոսյան Ա. Վ., «Արևելյան» և «արևմտյան» մուշկերի խնդիրը, ՊԲՀ 1–2, 207–220, 1996:

Քոսյան Ա. Վ., Խուվան (Ծոփքը) մ. թ. ա. XIII–XII դդ., ՊԲՀ 1–2, 177–192, 1997:

Քոսյան Ա. Վ., Տուն Թորգոմայ, Երևան, 1998:

Քոսյան Ա. Վ., Արամ Նահապետը Կապադովկիայում (Մի վարկածի առթիվ), ՊԲՀ 1, 237–258, 1999:

Քոսյան Ա., Սարգոն II-ը և արևելյան Փոքր Ասիայի երկրները, ՄՄԱԵԺ XVIII, 219–229, 1999:

Քոսյան Ա. Վ., Ասորեստանը և Հայկական լեռնաշխարհի երկրները մ. թ. ա. XIII դարի երկրորդ կեսին, ՊԲՀ 2–3, 222–231, 1999:

Քոսյան Ա. Վ., Մ. թ. ա. XII դարի միջամուխ-

բարեկրթության ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1999:
Арутюнян Н. В., Биайнили (Урарту). Военно-политическая история и вопросы топонимики, Ереван 1970 (II дополненное и переработанное изд.: Санкт-Петербург 2006).
Арутюнян Н. В., Топонимика Урарту, Ереван, 1985.
Арутюнян Н. В., Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001.
Афанасьева В. К., Законы Ур-Намму, ВДИ 1, 61–74, 1960.
Афанасьева В. К., Первые земледельцы Нижней Месопотамии и Элама, ИДВ I, 66–75.
Бикерман Э., Хронология древнего мира, Москва, 1976.
Гамкрелидзе Т. В. и Вяч. Вс. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. 1–2, Тбилиси, 1984.
Головлева Л. М., Царство Алэи во второй половине II тыс. до н. э., ДВ III, 71–87, 1978.
Дандамаев М. А., Клинописные данные об армянах. – В сб.: Междисциплинарные исследования культурогенеза и этногенеза Армянского нагорья и сопредельных областей, Ереван, 102–107, 115, 1990.
Дьяконов И. М., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ 2, 257–356; 3, 207–252, 4, 283–305, 1951.
Дьяконов И. М., Общественный и государственный строй древнего Двуречья. Шумер, Москва 1959.
Дьяконов И. М., Предыстория армянского народа, Ереван, 1968.
Дьяконов И. М., Малая Азия и Армения около 600 г. до н. э. и северные походы вавилонских царей, ВДИ 2, 34–64, 1981.
Дьяконов И. М., Киммерийцы и скифы на Древнем Востоке, РА 1, 108–116, 1994.
Канева И. Т., Шумерский героический эпос как исторический источник, ВДИ 3, 243–267, 4, 189–225, 1964.
Комороци Г., Гимн о торговле Тильмуна (Интерполяция в тексте шумерского мифологического эпоса "Энки и Ниншурсаг"), ДВ 2, 5–36, 1976.
Косян А. В., Лувийские царства Малой Азии и прилегающих областей в XII–VIIIвв. до н. э. (по иероглифическим лувийским источникам), Ереван, 1994.
Косян А. В., Лувийцы, фригийцы и мушки (к этнополитической истории Малой Азии в VIII–VII вв. до н. э.). – В сб.: История и языки Древнего Востока: Памяти И. М. Дьяконова (ред. М. М. Дандамаева и др.), Санкт-Петербург, 187–196, 2002.
Крамер С. Н., История начинается в Шумере, Москва, 1965.
Ллойд С., Археология Месопотамии (пер. с англ.), Москва, 1984.
Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории древней Армении, Ереван, 1956.
Мартиросян А., Деловой дом Эгиби, Ереван, 1989.
Меликишвили А., Наири-Урарту. Тбилиси, 1954.
Меликишвили А., Урартские клинообразные надписи. Москва, 1960.
Мкртчян Н. А., «Отклонения» от закономерностей армянского языка в свете данных аккадского языка, ИФЖ 4, 219–234, 1979.
Мкртчян Н. А., Семитские языки и армянский, Ереван, 2005.
Пиотровский Б. Б., Ванское царство (Урарту), Москва, 1959.
Садаев Д. Ч., История древней Ассирии, Москва, 1979.
Саркисян Д. Н., Страна Шубрия, Ереван, 1989.
Струве В. В., Государство Лагаш. Борьба за расширение гражданского права в Лагаше XXV–XXIV вв. до нашей эры, Москва, 1961.
Толстов С. П., По следам древнехорезмской цивилизации, Москва, 1948.
Тураев Б. А., История Древнего Востока, ч. 1, СПб, 1913.
Тюменев А. И., Государственное хозяйство древнего Шумера, Москва–Ленинград, 1956.
Флиттнер Н. Д., Культура и искусство Двуречья, Москва, 1958.
Хинц В., Государство Элам, Москва, 1977.
Якобсон В. А., Куда Гильгамеш ходил за кедрами?, КБС, VIII, 128–132, 1988.
Янковская Н. Б., Клинописные тексты из Кюльтепе в сборниках СССР, Москва, 1968.
Agelarakis A., The Shanidar Cave Proto-Neolithic Human Population: Aspects of Demography and Paleopathology, Human Evolution 8, 235–253, 1993.
Albright W. F., A Babylonian Geographical Treatise on Sargon of Akkad's Empire, JAOS 45, 193–245, 1925.
Alster B. (ed.), Death in Mesopotamia (Papers read at the XXVI Rencontre assyriologique

internationale), Mesopotamia 8, Copenhagen, 1980.
Amiet P., Glyptique mésopotamienne archaïque, Paris, 1961.
Andrae W., Der Ana-Adad-Tempel in Assur, Leipzig, 1909.
Andrae W., Die wiederstandene Assur, Leipzig (2. erw. Aufl., München, 1977), 1938.
Archi A., Notes on Eblaite Geography. I, Seb 2, 1–16, 1980.
Archi A., Notes on Eblaite Geography. I, Seb 4, 1–17, 1981.
Artzi P., The Rise of the Middle Assyrian Kingdom, According to El-Amarna Letters 15 & 16. – In: Bar-Ilan Departmental Researches. Bar-Ilan Studies in History (Ramat Gan 5738), 25–41, 1978.
Astour M. C., The Arena of Tiglath-Pileser III's Campaign against Sarduri II (743 B. C.), Assur 2/3, 2–23, 1979.
Astour M. C., The Date of the Destruction of Palace G at Ebla. In: New Horizons in the Study of Ancient Syria (Eds. M. W. Chavalas, J. L. Hayes) (= Bibliotheca Mesopotamica, vol. 25), Malibu, 23–39, 1992.
Balkan K., Kassitenstudien, Bd. 1: Die Sprache der Kassiten, New Haven (=AOS 37), 1954.
Barnett R. D., Xenophon and the Wall of Media, JHS 83, 1–26, 1963.
Barton G. A., The Royal Inscriptions of Sumer and Akkad, New Haven, 1929.
Bauer Th., Das Inschriftenwerk Assurbanipals. I–II, Leipzig, 1933.
Bär J., Sumerians, Gutians and Hurrians at Ashur? A Re-Examination of Ishtar Temples G and F, Iraq 65, 143–160, 2003.
Beard M., J. North (eds.), Pagan Priests. Religion and Power in the Ancient World, London, 1990.
Beaulieu P.-A., King Nabonidus and the Neo-Babylonian Empire. – In: CANE I–II, 969–979.
Beaulieu P. –A., The Fourth Year of Hostilities in the Land, Bagh. M(itt.) 28, 367–394, 1997.
Beaulieu P.-A., The Cult of AN.ŠAR/Aššur in Babylonia, SAAB XI, 55–73, 1997.
Beaulieu P. –A., Legal and Administrative Texts from the Reign of Nabonidus, New Haven (= YOS 19), 2000.
Beitzel B. J., Ilme-Dagan's Military Actions in the Jezirah: A Geographical Study, Iraq 36/1, 29–42, 1984.
Berger P. R., Die Neubabylonischen Königsinschriften, Neukirchen-Vluyn (= AOAT 4/1), 1973.
Berlin A., Enmerkar and Ensuhkeldanna, Philadelphia, 1979.
Biggs R. D., Medicine, Surgery, and Public Health in Ancient Mesopotamia. – In.: CANE III–IV, 1911–1924.
Bilgiç E., Die Ortsnamen der "kappadokischen" Urkunden im Rahmen der alten Sprachen Anatoliens, AfO 15, 1–37, 1945–51.
Bingham W., Conroy H., Ikle F. W., A History of Asia, v. 1, Formation of Civilizations, from Antiquity to 1600, Boston, 1964.
Bobokhyan A., Kommunikation und Austausch im Hochland zwischen Kaukasus und Taurus, ca. 2500–1500 v. Chr., Bd. I–II, Oxford (BAR International Series 1853), 2008.
Borger R., Die Inschriften Asarhaddons Königs von Assyrien, Graz (= AfO Beiheft 9), 1956.
Borger R., Assyrisch-babylonische Zeichenliste, Neukirchen-Vluyn (= AOAT 33), 1978.
Borger R., Beiträge zum Inschriftenwerk Assurbanipals, Wiesbaden, 1996.
Botta P. E. and E. Flandin 1849–1850, Monuments de Ninive (5 vol.), Paris,
Bottero J., The First Semitic Empire. – In: The Near East: The Early Civilizations, London, 1967.
Bottéro J., Akkadian Literature: an Overview. – In.: CANE III–IV, 2293–2303.
Briant P. (ed.), Dans les pas des Dix-Mille, PALLAS 43, Toulouse, 1995.
Brinkman J. A., Provincial Administration in Babylonia Under the Second Dynasty of Isin, JESHO 6, 233–242, 1963.
Brinkman J. A., Mesopotamian Chronology of the Historical Period (հաղիվ Oppenheim A. L., Ancient Mesopotamia, Chicago-London, 1964 qppnuÎ), 1964.
Brinkman J. A., Elamite Military Eid to Merodach-Baladan, JNES 24/3, 161–166, 1965.
Brinkman J. A., A Political History of Post-Kassite Babylonia, Rome, 1968.
Brinkman J. A., The Kassite Period and the Period of the Assyrian Kings, Or 38/2, 310–348, 1969.
Brinkman J. A., Materials and Studies for Kassite History, Chicago, 1976.
Brinkman J. A. , Janzu. – In: RLA V/3, 259–260, 1977.
Brinkman J. A., Babylonia under the Assyrian Empire. – In.: Power and Propaganda. A Symposium on Ancient Empires (Ed. M. T. Larsen)(= Mesopotamia 7), Copenhagen, 223–250, 1979.
Brisch N., K. Bartl, Die altassyrischen Handelskolonien in Anatolien. – In: Bartl 1995, 134–147, 1995.

Buchanan B., The End of the Assyrian Colonies in Anatolia: The Evidence of the Seals, JAOS 89/4, 758–762, 1969.

Budge E. A. W. and L. W. King, Annals of the Kings of Assyria, vol. I, London, 1902.

Campbell-Thompson R., Decay and Fall of Babylon Under Nabonidus. – In: CAH III (1st ed.), 218–225, 1925.

Cavigneaux A., Textes scolaires du temple de Nabû ša harê, Bagdad, 1981.

Charpin D., La Babylonie de Samsu-iluna à la lumière de nouveau documents, BiOr 38, 517–547, 1981.

Charpin D., The History of Ancient Mesopotamia: An Overview. – In: CANE, vol. I–II, 807–829.

Charpin D., J. –M. Durand (eds.), Recueil d'études à la mémoire de Marie-Thérèse Barrelet, FM III, Mémoires de NABU 4, Paris, 1997.

Chiera E., Sumerian Epics and Myths, Chicago, 1934.

Clay A. T., Documents from the Temple Archives of Nippur dated in the Reigns of Cassite Rulers, Philadelphia (= Pennsylvania Museum, Publications of the Babylonian Section 2/II), 1912.

Clay A. T., Neo-Babylonian Letters from Erech, New Haven (= YOS 3), 1919.

Cogan M., H. Tadmor, Gyges and Ashurbanipal: A Study in Literary Transmission, Or 46/1, 65–85, 1977.

Cogan M., I. Eph'al (Eds.), Ah, Assyria..., Studies in Assyrian History and Ancient Near Eastern Historiography Presented to Hayim Tadmor, Jerusalem (= ScrH 33), 1991.

Cohen M., D. Snell, D. Weisberg (eds.), The Tablet and the Scroll, Near Eastern Studies in Honor of W. W. Hallo, Bethesda, 1993.

Cohen S., Enmerkar and the Lord of Aratta, Ann Arbor, 1973.

Copper E. N., The Organization of the Neo-Assyrian Army: The Presence of Aramaean Soldiers in the Assyrian Forces, Cambridge (University of Cambridge, M. Phil. dissertation), 1988.

Craig J. A., Assyrian and Babylonian Religious Texts, Leipzig, 1895.

Curtis J., The Assyrian Hearthland in the Period 612–539 BC. – In: Fales 2003, 157–167.

Dalley S., Foreign Chariotry and Cavalry in the armies of Tiglath-Pileser III and Sargon II, Iraq 47, 31–48, 1985.

Dalley S., Myths from Mesopotamia. Creation, the Flood, Gilgamesh and Others, London, 1989.

Dalley S., Yabâ, Atalyâ and and the Foreign Policy of Late Assyrian Kings, SAAB XII/2, 83–98, 1998.

Dandamayev M. A., Babylonia, i. History of Babylonia in the Median and Achaemenid Periods. – In: Yarshater 1985–, 326–334, 1989.

Deimel P. A., Šumerische Lexikon, Teil II, Bd. 3, Roma, 1932.

Delitsch F., Die Sprache der Kossäer: Linguistisch-historische Funde und Fragen, Leipzig, 1884.

Delitsch Fr., Assyrisches Handwörterbuch, Leipzig, 1896.

Delitsch Fr., Assyrisches Grammatik, Berlin, 1906.

Delitsch Fr., Sumerisches Glossar, Leipzig, 1914.

Dercksen J. –G., The Old Assyrian Copper Trade in Anatolia, Istanbul-Leiden, 1996.

Diakonoff I. M., Media. – In: Gershevitch 1985, 36–148.

Dietrich M., O. Loretz 1993 (Hrsg.), Mesopotamica-Ugaritica-Biblica, Festschrift für Kurt Bergerhof zum Vollendung seines 70. Lebensjahres am 7 Mai, Neukirchen-Vluyn (= AOAT 232), 1992.

Driel G. van, The Cult of Aššur, Assen, 1969.

Ebeling E., Keilschrifttexte aus Assur juristischen Inhalts, Leipzig, 1927.

Ebeling E., Meissner B., Weidner E., Die Inschriften der altassyrische Könige, Leipzig, 1926.

Edzard D. O., Die Zweite Zwischenzeit Babyloniens, Wiesbaden, 1957.

Edzard D. O., Neue Inschriften zur Geschichte von Ur III unter Šūsuen, AfO 19, 1–32, 1959–60.

Eidem J., News from the Eastern Front: The Evidence from Tell Shemshāra, Iraq 47, 83–107, 1985.

Eidem J., J. Læssoe, The Shemshara Archives, 1. The Letters, Copenhagen (= HfS 23), 2001.

Eilers W., Geographische Namengebung in und aus Iran, München, 1982.

Fales F. M., Grain Reserves, Daily Rations, and the Size of the Assyrian Army: a Quantitative Study, SAAB IV/1, 1990, 23–34, 1990.

Fales F. M. (Ed. –in-Chief), Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia, Padova (= HANE/M V), 2003.

Fales F. M., J. N. Postgate, Imperial Administrative Records, Part II. Political and Military Administration, Helsinki (= SAA XI), 1995.

Fales F. M., G. B. Lanfranchi, The Impact of Oracular Material on the Political Utterances and Political Action in the Royal Inscriptions of the Sargonid Dynasty. – In: Heintz 1997, 99–114.

Falkenstein A., Archaische Texte aus Uruk, Berlin, 1936.

Falkenstein A., Die babylonische Schule, Saeculum 4, 125–137, 1953.

Falkenstein A., Die Inschriften Gudeas von Lagaš, I, Roma, 1966.

Filippi W. de, The Royal Inscriptions of Aššur-nasir-apli II (883–859B. C.), Assur 1/7, 1–47, 1977.
Finkelstein J.-J., Subartu and Subarians in Old Babylonian Sources, JSC 9, 1–7, 1955.
Finkelstein J. –J., The Genealogy of the Hammurapi Dynasty, JCS 20, 95–118, 1966.
Forrer E., Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches, Leipzig, 1920.
Forrer E., Assyrien. – In: RlA I, 228–297, 1932.
Frahm E., Einleitung in die Sanherib-Inschriften, Vienna (= AfO Beiheft 26), 1997.
Frame G., Babylonia 689–627 B. C.: A Political History, Chicago (PhD Diss., University of Chicago), 1981.
Frame G., Nabonidus, Nabu-šarra-uṣur and the Eanna Temple, ZA 81/1, 1991, 37–86, 1991.
Frankfort H., The last Predynastic Period in Babylonia. – In.: CAH III, vol. I/2, 71–92, 1971.
Frayne O. D., The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods / Vol. 4, Old Babylonian Period, Toronto, Buffalo, London, 1990.
Frayne D., The Early Dynastic List of Geographical Names, New Haven (= AOS 74), 1992.
Frayne D. R., The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods / Vol. 2, Sargonic and Gutian Periods (2334–2113 BC), Toronto–Buffalo–London, 1993.
Fuchs A., Die Inschriften Sargons II. aus Khorsabad, Göttingen, 1994.
Fuchs A., Die Annalen des Jahres 711 v. Chr., Helsinki, 1998.
Fuchs A. and S. Parpola., The Correspondence of Sargon II, Part III, Helsinki (= SAA 15), 1998.
Gadd C. J., Inscribed Prisms of Sargon II from Nimrud, Iraq 16, 173–201, 1954.
Gadd C. J., Teachers and Students in the Oldest Schools, London, 1956.
Gadd G. J., The Harran Inscription of Nabonidus, AnSt 8, 35–92, 1958.
Gadd C. J., The Cities of Babylonia. – In: CAH I/2, 93–144, 1971.
Gadd C. J., Babylonia c. 2120–1800 B. C. – In: CAH III, vol. I/2, 595–643, 1971.
Gadd C. J., The Dynasty of Agade and the Gutian Invasion. – In: CAH III, vol. I/2, 417–469, 1971.
Gadd C. J., Assyria and Babylon c. 1370–1300. – In: CAH II/2, 21–48, 1975.
Gadd C. J., Hammurabi and the End of his Dynasty. – In: CAH II/1, 176–227, 1973.
Gallagher W. R., Assyrian Deportation Propaganda, SAAB VIII/2, 57–65, 1994.
Garelli P., Les Assyriens en Cappadoce, Paris, 1963.
Garelli P., The Achievement of Tiglath-Pileser III: Novelty or Continuity?. – In: Cogan, Eph'al 1991, 46–51.
Gehlken E., Uruk. Spätbabylonische Wirtschaftstexte aus dem Eanna-Archiv. Teil I (= Ausgrabungen in Uruk-Warka, Endberichte. Bd. 5), Mainz am Rhein, 1990.
Gelb I. J., Inscriptions from Alishar and Vicinity, Chicago, 1935.
Gelb I., Hurrians and Subarians, Chicago, 1944.
Gelb I. J., The Assyrian King Lists, JNES 13/4, 209–230, 1954.
Gelb I. J., Old Akkadian Writing and Grammar (2nd Ed.), Chicago, 1961.
George A., The Epic of Gilgamesh. The Babylonian Epic Poem and Other Texts in Akkadian and Sumerian, London, 2003.
Gershevitch I. (ed.), The Cambridge History of Iran, vol. 2: The Median and Achaemenian Periods, Cambridge, 1985.
Glassner J.-J., The Use of Knowledge in Ancient Mesopotamia. – In.: CANE III–IV, 1815–1823.
Glassner J. –J., Mesopotamian Chronicles, Atlanta (= WAW 19), 2004.
Grayson A. K., Assyrian Royal Inscriptions. vol. I, Wiesbaden, 1972.
Grayson A. K., Assyrian and Babylonian Chronicles, Locust Valley, New York (= TCS 5), 1975.
Grayson A. K., Babylonian Historial-Literary Texts, Toronto and Buffalo, 1975.
Grayson A. K., Assyrian Royal Inscriptions. vol. II, Wiesbaden, 1976.
Grayson A. K., The Chronology of the Reign of Ashurbanipal, ZA 70, 227–245, 1980.
Grayson K., Königslisten und Chroniken, B. Akkadish. – In: RlA VI, 86–135, 1980.
Grayson A. K., Assyria and Babylonia, Or 49/2, 140–194, 1980.
Grayson A. K., The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods / vol. 1: Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC), vol. I, Toronto – Buffalo – London, 1987.
Grayson A. K., Akkadian Treaties of the Seventh Century B. C., JCS 39, 127–160, 1987.
Grayson A. K., The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods / vol. 2: Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114–859 BC), Toronto–Buffalo–London 1991.
Grayson A. K., Assyrian Officials and Power in the Ninth and Eight Centuries, SAAB 7/I, 19–52, 1993.
Grayson A. K., Studies in Neo-Assyrian History II: The Eight Century B. C., Corolla Torontonensis.

Studies in Honour of Ronald Morton Smith, Toronto, 73–84, 1994.
Grayson A. K., Assyrian Rule of Conquered Territory in Ancient Western Asia. – In.: CANE I–II, 959–968.
Grayson A. K., Eunuchs in Power: Their Role in the Assyrian Bureaucracy, 85–98 (= AOAT 240), 1995.
Grayson A. K., Assyrian Civilization. – In: CAH III/2, 194–228.
Grekyan E., Urartian Oracle Texts? (Preliminary study). – In: EDUBBA is Everlasting, Proceedings of the Conference Held in Commemoration of the 90th Birthday of Igor Mikhailovich Diakonoff, St. Petersburg, 39–50, 2005.
Grekyan E., The Will of Menua and the Gods of Urartu, AJNES 1, 150–195, 2006.
Gurney O. R., The Sultantepe Tablets: IV. The Guthaean Legend of Naram–Sin, AnSt 5, 93–113, 1955.
Hall H. R., The Ancient History of the Near East, London, 1952.
Hallo W. W., Gutium (Qutium). – In: RLA III/ 9, 708–720, 1971.
Hallo W. W. and Dijk J. van, The Exaltation of Inanna, New Haven, 1968.
Harper R. F., Assyrian and Babylonian Letters, Chicago, 1892–1914.
Harrak A., Assyria and Hanigalbat, Hildesheim – Zürich – New York, 1987.
Heimpel W., The Nanshe Hymn, JCS 33, 65–139, 1981.
Heinrich E., Bauwerke in der altsumerischen Bildkunst, Wiesbaden, 1957.
Heintz J.–G. (ed.), Oracles et Prophéties dans l'Antiquité, Paris, 1997.
Hilgert M., Drehem Administrative Documents from the Reign of Amar–Suena, Chicago (= OIP 121), 2003.
Hirsch H., Die Inschriften der Könige von Agade, AfO 20, 1–82, 1963.
Horowitz W., The Babylonian Map of the World, Iraq 50, 148–165, 1988.
Hunger H., Astrological reports to Assyrian Kings, Helsinki (= SAA VIII), 1992.
Ivantchik A. I., Les Cimmériens au Proche–Orient, Göttingen (= OBO 127), 1993.
Jakobsen Th., The Sumerian King List, Chicago (= AS 11), 1939.
Jacobsen Th., The Treasures of Darkness: a History of Mesopotamian Religion, New Haven, 1976.
Janitz, K., Die Kassitischen Sprachreste, Anthropos 52, 850–898, 1957.
Janitz, K., Die Kulturreste der Kassiten, Anthropos 55, 17–84, 1960.
Josephus Flavius, Jewish Antiquities (with an English translation by H. St. J. Thackeray), books I–IV, The Works (in 9 volums), vol. IV, Cambridge/ Mass. – London, 1961
Jursa M., Observations on the Problem of the Median "Empire" on the Basis of the Babylonian Sources. – In: Fales 2003, 169–179.
Kahn D., The Inscription of Sargon II at Tang–i Var and the Chronology of Dynasty 25, Or 79/1, 1–18, 2001.
Kalaç M., Cultural and Political Contacts between Assyria and Urartu, Tel Aviv 21/1, 6–21, 1994.
Kärki I., Die Königsinschriften der Dritten Dynastie von Ur, Helsinki, 1986.
Kataja L., Whiting R., Grants, Decrees and Gifts of the Neo–Assyrian Period, Helsinki (= SAA XII), 1995.
Kessler K.–H., Kassitische Tontafeln von Tell Imlihiye, BagdM(in.) 13, 51–116, 1982.
Kessler K. –H., Zu den Beziehungen zwischen Urartu und Mesopotamien. – In.: XENIA 17, 59–86, 1986.
Kessler K.–H., Šubria, Urartu and Aššur. Topographical Questions around the Tigris Sources. – In: Liverani 1995, 55–67.
King L. W., Enuma Elish. The Epic of Creation, London, 1902
King L. W., Chronicles Concerning Early Babylonian Kings, I–II, London, 1907.
Kirleis W., Herles M., Climatic Change as a Reason for Assyro–Aramaean Conflicts? Pollen Evidence for Drought at the End of the 2nd Millennium B. C., SAAB 16, 1–31, 2007.
Klein J., Three Šulgi Hymns: Sumerian Royal Hymns Glorifying King Šulgi of Ur, Ramat Gan, 1981.
Klengel H., Lullubum. Ein Beitrag zur Geschichte der altvorderasiatischen Gebirgsvölker, MIO XI, 349–371, 1966.
Klengel H., Hammurabi von Babylon und seine Zeit, Berlin, 1980.
Klengel H. (Hrsg.), Gesellschaft und Kultur im alten Vorderasien, Berlin, 1982.
Klengel H., König Hammurabi und der Alltag Babylons, Düsseldorf, 2004.
Koldewey R., Das Ischtar–Tor, Leipzig, 1918.
Komoroczy G., Das mythische Goldland Harali im Alten Vorderasien, AAASH, Tom. XXVI/1, 113–123, 1972.
Komoroczy G., Ummân–Manda, AAASH, Tom. XXV/1–4, 43–67, 1977.
Kosyan A., Sargon II and Kurtis of Atuna: An

Interpretation. – In: Studia Linguarum 3/I (Memoriae A. A. Korolev dicata), Moscow, 191–203, 2002.
Köcher F., Die babylonisch-assyrische Medizin in Texten und Untersuchungen, Bd. I–VI, Berlin, 1963–1980.
Kramer S. N., The Lamentation over the Destruction of Ur, Chicago (= AS 12), 1940.
Kramer S. N., Enki and Ninhursag: A Sumerian «Paradise» Myth, Philadelphia (= ASOR Supplementary Study, N. 1), 1945.
Kramer S. N., Gilgames and the Land of Living, JCS 1, 3–46, 1947.
Kramer S. N., Gilgamesh and Agga, AJA LIII, 1–18, 1949.
Kramer S. N., Schooldays: A Sumerian Composition Relating to the Education of a Scribe, JAOS 69, 199–215, 1949.
Kramer S. N., Inanna's Descent to the Nether World, Continued and Revised, JCS 5, 1–17, 1951.
Kramer S. N., Enmerkar and the Lord of Aratta, Philadelphia, 1952.
Kramer S. N., History Begins at Sumer, New York, 1959.
Kramer S. N., Sumerian Mythology, New York, 1961.
Kramer S. N., The Sumerians, Chicago, 1963.
Kramer S. N., The Death of Ur-nammu and His Descent to the Netherworld, JCS 21, 104–122, 1967.
Kramer S. N., Sumerian Myths and Epics. – In.: ANET (3rd. ed.), 37–59, 1969.
Kroll S., Urartu – das Reich am Ararat. – In.: Urartu: Ein wiederentdeckten Rivale Assyriens (Katalog der Sonderausstellung), Münster, 1979.
Kuhrt A., Nabonidus and the Babylonian Priesthood. – In: Beard, North 1990, 117–155.
Kuhrt A., The Assyrian Hearthland in the Achaemenid Period. – In: Briant 1995, 239–254.
Kühne H., The Assyrians on the Middle Euphrates and the Hăbûr. – In: Liverani 1995, 69–85.
Labat R., Manuel d'épigraphie akkadienne, Paris 1948 (II ed. 1976).
Labat R., Manuel d'épigraphie akkadienne (Signes, Syllabaire, Idéogrammes)(sixth edition, revised by F. Malbran-Labat), Paris, 1988.
Lackenbacher S., Nouveaux documents d'Ugarit. Une lettre royale, RA 76, 141–156, 1982.
Lambert W. G., The Reign of Nebuchadnezzar I: A Turning Point in the History of Ancient Mesopotamian Religion. – In.: The Seed of Wisdom (ed. W. S. McCullough), Toronto, 3–13, 1964.
Lambert W. G., A New Source for the Reign of Nabonidus, AfO 22, 1–8, 1968/69.
Lambert W. G., The Reigns of Aššurnaṣirpal II and Shalmaneser III: an Interpretation, Iraq 38, P. 1/2, 103–109, 1974.
Lambert W. G., Tukulti-Ninurta I and the Assyrian King List, Iraq 38, 83–94, 1976.
Lambert W. G., Esarhaddon's Attempt to Return Marduk to Babylon. – In: Mauer, Magen 1988, 157–174.
Lambert W. G. and A. K. Millard, Atra-ḫasīs: The Babylonyan Story of the Flood, Oxford, 1969.
Lambert W. G. and S. B. Parker, Enūma Eliš, Oxford, 1966.
Lanfranchi G. B., Sargon's Letter to Aššur-šarru-uṣur: An Interpretation, SAAB 2/1, 59–64, 1988.
Lanfranchi B., Consensus to Empire: Some Aspects of Sargon II's Foreign Policy. – In.: Assyrien im Wandel der Zeiten (= XXXIX RAI)(Hrsg. H. Waetzoldt und H. Hauptmann), Heidelberg, 81–87, 1997.
Lanfranchi G. B., S. Parpola, The Correspondence of Sargon II, Part II, Letters from the Northern and Northeastern Provinces, Helsinki (= SAA V), 1990.
Larsen M. T., The Old Assyrian Colonies in Anatolia, JAOS 94/4, 468–475, 1974.
Larsen M. T., The Old Assyrian City-State and its Colonies, Copenhagen (= Mesopotamia 4), 1976.
Layard H., The Monuments of Nineveh, London, 1849.
Layard H., Nineveh and its Remains, London, 1850.
Layard H., Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon, London, 1853.
Leichty E. V., Esarhaddon's "Letter to the God". – In: Cogan, Eph'al 1991, 52–57, 1991.
Leichty E. V., Esarhaddon's Exile: Some Speculative History. – In: Roth et al. 2007, 189–191.
Lemaire A., Nabonidus in Arabia and Judah in the Neo-Babylonian Period. – In: Lipschits, Blenkinsopp 2003, 285–298.
Levey M., Chemistry and Chemical Technology in Ancient Mesopotamia, Amsterdam-New York, 1959.
Levine B. A., Assyrian Ideology and Israelite Monotheism, Iraq 67/1, 411–427, 2005.
Levine L. D., The Second Campaign of Sennacherib, JNES 32/3, 312–317, 1973.
Levine L. D., Sennacherib's Southern Front: 704–689 B. C., JCS 34, 28–58, 1982.
Lerberghe K. van, Kassites and Old Babylonian Society: a Reappraisal. – In: Immigration and Emigration within the Ancient Near East (Fs. Ed. Lipinski), Leuven, 379–393, 1995.

Lewy J., The Late Assyro–Babylonian Cult of Moon and Its Culmination at the Time of Nabonidus, HUCA 19, 405–489, 1945–1946.

Lipiński E., El's abode: Mythological Traditions Related to Mount Hermon and to the Mountains of Armenia, Orientalia Lovaniensia Periodica 2, 41–57, 1971.

Lipiński E., The Cypriot Vassals of Esarhaddon. – In: Cogan, Eph'al 1991, 58–64.

Lipinski E., The Aramaeans. Their Ancient History, Culture, Religion, Leuven–Paris, 2000.

Lipschits O., Nebuchadrezzar's Policy in 'Hatti-Land' and the Kingdon of Judah, UF 30, 467–487, 1998.

Lipschits O., J. Blenkinsopp (eds.), Judah and the Judeans in the Neo–Babylonian Period, Winona Lake, 2003.

Liverani M., The Ideology of the Assyrian Empire. – In.: Power and Propaganda. A Symposium on Ancient Empires (Ed. M. T. Larsen) (= Mesopotamia 7), Copenhagen, 178–194, 1979.

Liverani M. (ed.), Neo–Assyrian Geography, Roma (= QGS 5), 1995.

Liverani M., The Rise and Fall of Media. – In: Fales 2003, 1–12, 2003.

Livingstone A., Court Poetry and Literary Miscellanea, Helsinki (= SAA III), 1989.

Lloyd S., The Archaeology of Mesopotamia, London, 1978.

Lloyd S., F. Safar, Tell Hassuna: Excavations by the Iraq Government Directorate of Antiquities in 1943–44, JNES IV, 255–289, 1945.

Luckenbill D. D., Ancient Records of Assyria and Babylonia, vol I (From the Earliest Times to Sargon), Chicago, 1926.

Luckenbill D. D., Ancient Records of Assyria and Babylonia, vol. II (From Sargon to the End), Chicago, 1927.

Luckenbill D. D., Inscriptions from Adab, Chicago (= OIP XIV), 1930.

Machinist P., H. Tadmor, Heavenly Wisdom. – In: Cohen et al. 1993, 146–151.

Malbrant–Labat F., L'armée et l'organisation militaire de l'Assyrie, Geneve–Paris, 1982.

Mallowan M. E. L., Early Mesopotamia and Iran, London, 1965.

Mattila R., The King's Magnates: A Study of the Highest Officials of the Neo–Assyrian Empire, Helsinki (= SAAS XI), 2000.

Mauer G., U. Magen (Hrsg.), Ad bene et fideliter seminandum. Festgabe für Karlheinz Deller zum 21. Februar 1987, Neukirchen–Vluyn (= AOAT 220), 1988.

Mayer W., Sargons Feldzug gegen Urartu–714 v. Chr.: Eine militärhistorische Würdigung, MDOG 112, 13–33, 1980.

Mayer W., Sargons Feldzug gegen Urartu–714 v. Chr.: Text und Übersetzung, MDOG 115, 65–132, 1983.

Mayrhofer M. M., Die Arier im Vorderen Orient – ein Mythus? (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Phil.–Hist. Klasse, Bd. 294, Abh.3), Wien, 1974.

Maxwell–Hyslope K. R., Assyrian Sources of Iron, Iraq 36, 139–154, 1974.

Messerschmidt L., Keilschriftexte aus Assur historischen Inhalts. I, Leipzig, 1911.

Michalowski P., The Lamentation over the Destruction of Sumer and Ur, Wynona Lake, 1989.

Michalowski P., Sumerian Literature: an Overview. – In.: CANE III–IV, 2279–2291.

Miceroop van de M., King Hammurabi of Babylon. A Biography, Oxford, 2005.

Mikasa T. (ed.), Monarchies and Socio–Religious Traditions in the Ancient Near East, Wiesbaden, 1984.

Millard A. R., Fragments of Historical Texts from Nineveh: Middle Assyrian and Later Kings, Iraq 32/2, 167–176, 1970.

Millard A. R., The Eponyms of the Assyrian Empire. 910–612 BC, Helsinki (= SAAS II), 1994.

Munn–Rankin J. M., Assyrian Military Power 1300–1200 B. C. – In.: CAH II/2, 274–306, 1967.

Myers J., Šamaš of Sippar and the First Dynasty of Babylon. – In.: Studies Presented to Robert D. Biggs (Eds. M. T. Roth, W. Farber, M. W. Stolper and P. von Bechtolsheim), Chicago, 193–199, 2007.

Na'aman N., Forced Participation in Alliances in the Course of the Assyrian Campaigns to the West. – In: Cogan, Eph'al 1991, 80–98, 1991.

Na'aman N., Chronology and History in the Late Assyrian Empire (631–619 B. C.), ZA 81, 243–267, 1991.

Na'aman N., Population Changes in Palestine Following Assyrian Deportations, Tel Aviv 20/1, 104–124, 1993.

Na'aman N., Hezekiah and the Kings of Assyria, Tel Aviv 21/2, 235–254, 1994.

Nemet–Nejat K. R., Cuneiform Mathematical Texts as a Reflection of Everyday Life in Mesopotamia, New Haven (= AOS 75), 1993.

Neumann J. and Parpola S., Climatic Change and the Eleventh–Tenth Century Eclipse of Assyria and Babylonia, JNES 46/3, 161–182, 1987.

Noble D., Assyrian Chariotry and Cavalry, SAAB IV/1, 61–68, 1990.

Oded B., Mass Deportations and Deporties in the Neo-Assyrian Empire, Wiesbaden, 1979.
Oelsner J., Vorderasiatische Mathematik und Astronomie. – In.: Geschichte des wissenschaftlichen Denkens im Altertum (Hrsg. F. Jürss), Berlin, 50–70, 1982.
Oguchi H., Trade Routes in the Old Assyrian Period, Al-Rāfidān 20, 85–106, 1999.
Olmstead A. T. E, Western Asia in the Days of Sargon II of Assyria, 722–705 B. C., New York, 1908.
Olmstead A. T., History of Assyria, Chicago and London, 1923.
Oppenheim A. L., Ancient Mesopotamia, Chicago–London, 1968.
Orlin L. L., Assyrian Colonies in Cappadocia, The Hague – Paris, 1970.
Otten H., Kaššija – In: RLA V/5–6, 464, 1980.
Paley S. M., King of the World: Aššur-nasir-pal II of Assyria, 883–859 B. C., Brooklyn, 1976.
Parpola S., The Murderer of Sennacherib. – In: Ahster 1980, 171–182, 1980.
Parpola S., The Correspondence of Saegon II, Part I. Letters from Assyria and the West, Helsinki (=SAA I), 1987.
Parpola S., Neo-Assyrian Treaties from the Royal Archives of Nineveh, JCS 39, 161–189, 1987.
Parpola S., Letters from Assyrian and Babylonian Scholars, Helsinki (= SAA, vol. X), 1993.
Parpola S., The Standart Babylonian Epic of Gilgamesh, Helsinki (= SAA. Cuneiform Texts, vol. I), 1997.
Parpola S., Assyrians after Assyria, JAAS 12/2, 1–16, 2000.
Parpola S., Monotheism in Ancient Assyria. – In: Porter 2000, 165–210, 2000.
Parpola S. and K. Watanabe, Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths, Helsinki (= SAA 2), 1988.
Parrot A., Glyptique mésopotamienne, Paris, 1954.
Pearce L. E., The Scribes and Scholars of Ancient Mesopotamia. – In.: CANE, vol. III–IV, 2265–2278.
Pečírková J., The Development of the Assyrian State. – In: Klengel 1982, 201–212.
Pedersén O., Archive und Bibliotheken in Babylon. – In: Renger 1999, 307–321.
Poebel A., Grundzüge der sumerischen Grammatik, Rostock, 1923.
Poebel A., The Assyrian King List from Khorsabad, JNES 1/3, 247–306; 1/4, 460–492, 1942.
Porter B. N., The Anxiety of Multiplicity: Concepts of Divinity as One and Many in Ancient Assyria. – In: Porter 2000, 211–271, 2000.
Porter B. N. (ed.), One God or Many? Concepts of Divinity in the Ancient World, Bethesda, 2000.
Postgate J. N., Neo-Assyrian Royal Grants and Decrees, Rome, 1969.
Postgate J. N., Assyrian Texts and Fragments, Iraq 35/1, 13–36, 1973.
Postgate J. N., Kalḫu. – In: RLA, V/5–6, 460, 1980.
Postgate J. N., Assyria: the Home Provinces. – In: Liverani 1995, 1–17, 1995.
Postgate J. N., The Assyrian Army at Zamua, Iraq 62, 89–108, 2000.
Pritchard J. (ed.), Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament (3rd edition), Princeton, 1969.
Radner K., An Assyrian View on the Medes. – In: Fales 2003, 37–64, 2003.
Ranke H., Das Gilgamesch Epos (In der Übersetzung), Wiesbaden, 2006.
Reade J. E., Sargon's Campaigns of 720, 716 and 715 B. C.: Evidence from the Sculptures, JNES 35/2, 95–104, 1976.
Reade J. E., Kassites and Assyrians in Iran, Iran 16, 137–143, 1978.
Reade J. E., Assyrian Eponyms, Kings and Pretenders, 648–605 BC, Or 67, 255–265, 1998.
Reade J. E., Ninive (Nineveh). – In: RIA IX/5–6, 388–433, 2000.
Renger J. (ed.), Babylon: Focus mesopotamischer Geschichte, Wiege früher Gelehrsamkeit, Mythos in Der Moderne, Saarbücken (= CDOG 2), 1999.
Roaf M., Palaces and Temples in Ancient Mesopotamia. – In.: CANE I–II, 423–441.
Rochberg-Halton F. (ed.), Language, Literature and History: Philological and Historical Studies Presented to Erica Reiner, New Haven (= AOS 67), 1987.
Rochberg F., Astronomy and Calendars in Ancient Mesopotamia. – In.: CANE III–IV, 1925–1940.
Rollinger R., The Western Expansion of the Median "Empire". A Re-Examination. – In: Fales 2003, 289–319, 2003.
Roth M. T., W. Farber, M. W. Stolper, Bechtolsheim von P., Studies Presented to Robert D. Biggs, From the Workshop of the Chicago Assyrian Dictionary, vol. 2, Chicago, 2007.
Rowton M. B., The Background of the Treaty between Ramesses II and Hattusilis III, JCS 8, 1–11, 1959.
Römer W. H. Ph., Aus den Gesetzen des Königs Urnammu von Ur – In: Texte aus der Umwelt des Alten Testaments, Bd. I, Lieferung 1, Rechtsbücher, Gütersloh, 1982.
Russell H. F., Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B. C. and the Historical Geography of

Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources, AnSt 34, 171–201, 1984.
Sack R. H., The Nabonidus Legend, RA 77, 59–67, 1983.
Sack R. H., Cuneiform Documents from the Chaldean and Persian Periods, London – Toronto, 1994.
Sack R. H., Images of Nebuchadnezzar. The Emergence of a Legend, Selinsgrove, 2004.
Saggs H. W. F., Assyrian Warfare in the Sargonid Period, Iraq 25, 145–154, 1963.
Saggs H. W. F., The Might that was Assyria, London, 1984.
Saggs H. W. F., Historical Texts and Fragments of Sargon II of Assyria, I. The "Aššur Charter", Iraq 37/1, 11–20, 1975.
Saggs H. W. F., The Nimrud Letters,, London (= CTN V), 2001 1952.
Salvini M., Nairi e Urartri. Contributo alla storia della formazione del regno di Urartu, Roma, 1967.
Salvini M., Nuovi confronti fra hurrico e urarteo, SMEA XXIX, 217–225, 1992.
Sarzec E. de et Heuzey L., Découvertes en Chaldée, Paris, 1884–1912.
Sasson J. M., King Hammurabi of Babylon. – In: CANE I–II, 901–915.
Sayce A. H., Assyria. Its Princes, Priests, and People, London 1885 (II ed. 1895).
Schaudig H., Die Inschriften Nabonids von Babylon und Kyros' des Großen samt den in ihrem Umfeld entstandenen Tendenzschriften. Textausgabe und Grammatik, Münster (= AOAT 256), 2001.
Scheftelowitz J., Die Sprache der Kossäer, ZVS 38, 260–277, 1905.
Schröder O., Keilschrifttexte aus Assur verschiedenen Inhalts, Leipzig, 1920.
Schröder O., Keilschrifttexte aus Assur historischen Inhalts, Leipzig, 1922.
Scurlock J. A., Neo-Assyrian Battle Tactics. – In: Young et al. 1997, 491–517.
Singer I., The Battle of Nihriya and the End of the Hittite Empire, ZA 75, 100–123, 1985.
Sjöberg A. W., The Old Babylonian Eduba. – In: Sumerological Studies in Honor of Thorkild Jacobsen (Ed. S. Lieberman), Chicago, 159–179, 1975.
Smith S., Early History of Assyria, London, 1928.
Smith S., Notes on the Gutian Period, JRAS, 295–308, 1932.
Soden W. von, Grundriss der akkadischen Grammatik, Roma (= AnOr 33), 1952.
Solecki R. S., Prehistory in Shanidar Valley, Northern Iraq, New Roads to Yesterday, New York, 1966.
Sollberger E., Kupper J.-R., Inscriptions royales sumeriennes et akkadiennes, Paris, 1971.
Sollenberger E., Ur Excavations Texts VIII, Royal Inscriptions, 2 parts, London, 1965.
Sommerfeld W., The Kassites of Ancient Mesopotamia: Origins, Politics, and Culture. – In: CANE I–II, 917–930.
Spalinger A., Esarhaddon and Egypt: An Analysis of the First Invasion of Egypt, Or 43/3–4, 295–326, 1974.
Starr I., Queries to the Sungod. Divination and Politics in Sargonid Assyria, Helsinki (= SAA IV), 1990.
Stol M., On Trees, Mountains, and Millstones in the Ancient Near East. Leiden, 1979.
Stolper M. W., Bēlšunu the Satrap. – In: Rochberg-Halton 1987, 389–402, 1987.
Stronach D., Village to Metropolis: Nineveh and the Beginning of Urbanism in Northern Mesopotamia. –In: Mazzoni 1994, 85–114.
Tadmor H., Historical Implications of the Correct Rendering of Akkadian dâku, JNES 17, 129–141, 1958.
Tadmor H., The Campaigns of Sargon II of Aššur: A Chronological-Historical Study, JCS 12, 22–40, 77–100, 1958.
Tadmor H., The Inscriptions of Tiglath-Pileser III King of Assyria, Critical Edition, with Introductions, Translations and Commentary, Jerusalem, 1994.
Thomas F., Sargon II., der Sohn Tiglat-pilesers III. – In: Dietrich, Loretz 1993, 465–470.
Thureau-Dangin Fr., Recherches sur l'Origine de l'Écriture cunéiforme, Paris, 1898.
Thureau-Dangin F., Une inscription de Naram-Sin, RA 8/4, 198–200, 1911.
Thureau-Dangin F., Huitième campagne de Sargon (714 av. J. –C.), Textes cunéiformes, Tome III, Musée du Louvre, Paris, 1912.
Ungnad A., Subartu, Beiträge zur Kulturgeschichte und Völkerkunde Vorderasiens, Berlin und Leipzig, 1936.
Vanstiphout D., Babylonian Strategies of Imperial Control in the West. – In: Lipschits, Blenkinsopp 2003, 235–262, 2003.
Veenhof K. R., Kanesh: An Assyrian Colony in Anatolia. – In: CANE I–II, 859–871.
Vera Chamaza G. W., Sargon II's Ascent to the Throne: The Political Situation, SAAB 6/1, 21–33, 1992.
Vera Chamaza G. W., Die Omnipotenz Aššurs. Entwicklungen in der Aššur-Theologie unter den Sargoniden Sargon II., Sanherib und Asarhaddon, Münster (= AOAT 205), 2002.
Villard P., Shamshi-Adad and Sons: The Rise and

Fall of Upper Mesopotamian Empire. – In: CANE I–II, 873–883.
Wäfler M., Die Auseinandersetzungen zwischen Urartu und Assyrien. – In.: XENIA 17, 87–94, 1986.
Wartke R.B., Das Reich am Ararat, Mainz, 1993.
Waterman L., Royal Correspondence of the Assyrian Empire, vol. I–4, Ann Arbor, 1930–1936.
Weidner E. F., Der Zug Sargons von Akkad nach Kleinasien, (= Boghazkoi Studien 6), 1922.
Weidner E., Die Kämpfe Adad-nirari's I gegen Hanigalbat, AfO 5, 89–100, 1928–1929.
Weidner E., Wasašatta, König von Hanigalbat, AfO 6, 21–22, 1930–1931.
Weidner E., Die Annalen des Königs Aššurbelkala von Assyrien, AfO 6, 75–94, 1930–1931.
Weidner E., Studien zur Zeitgeschichte Tukulti-Ninurta's I, AfO 13, 109–124, 1939–1941.
Weidner E. F., Šilkan(he)ni, König von Musri, ein Zeitgenosse Sargons II., AfO 14, 40–53, 1941/44.
Weidner E, Das Reich Sargons von Akkad, AfO 16, 1–24, 1952–53.
Weidner E., Die Feldzuge und Bauten Tiglatpilesers I, AfO 18, 342–360, 1958.
Weidner E., Die Inschriften Tukulti-Ninurtas I und seiner Nachfolger, Graz (= AfO Beih. 12), 1959.
Weidner E., Die Bauten Tiglathpilesers I in Ninive, AfO 19, 141–143, 1959–1960.
Weidner E., Astrologische Geographie im Alten Orient, AfO 20, 117–121, 1963.
Weiher E. von, Hanigalbat. – In.: RlA IV/1, 105–107, 1973.
Weisberg D. B., Texts from the Time of Nebuchadnezzar, New Haven – London (= YOS 17), 1980.
Weisberg D. B., Polytheism and Politics: Some Comments on Nabonidus' Foreign Policy. – In: Young et al. 1997, 547–556, 1997.
Wilcke C., Das Lugalbandaepos, Wiesbaden, 1969.
Wilcke C., Göttliche und menschliche Weisheit im alten Orient. In.: Weisheit-Archäologie der literarischen Kommunikation III (Hrsg. A. Assmann), München, 259–270, 1991.
Wiseman D. J., Assyria and Babylonia c. 1200–1000 B. C. – In: CAH II 2, 443–481, 1975.
Wiseman D. J., Palace and Temple Gardens in the Ancient Near East. – In: Mikasa 1984, 37–43, 1984.
Wiseman D. J., Nebuchadnezzar and Babylon, Oxford, 1985.
Wittke A. –M., Mušker und Phryger. Ein Beitrag zur Geschichte Anatoliens vom 12. bis zum 7. Jh. v. Chr., Wiesbaden (= Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients. Reihe B. N. 99), 2004.
Woolley C. L., Ur Excavations, vols. 2–9, London–Philadelphia, 1934–1962.
Woolley C. L., The Early Periods, London and Philadelphia, 1955.
Yarshater E. (ed.), Encyclopaedia Iranica, 1985–, vol. I sqq, London–Boston–Henley–New York–Costa Mesa, 1985–.
Young G. D., M. V. Chavalas, Averbeck E. R. (eds.), Crossing Boundaries and Linking Horizons, Studies in Honor of M. C. Astour on his 80th Birthday, Maryland, 1997.
Zadok R., On the Connections between Iran and Babylonia in the Sixth Century B. C., Iran 14, 61–78, 1976.
Zadok R., Assyrians in Chaldean and Achaemenian Babylonia, Assur 4, 71–98, 1984.
Zadok R., Geographical Names According to New- and Late-Babylonian Texts, Wiesbaden (= TAVO 7/8), 1985.
Zadok R., The Ethno-linguistic Character of Northwestern Iran and Kurdistan in the Neo-Assyrian Period, Jerusalem, 2002.
Zawadzki S., The Fall of Assyria and Median-Babylonian relations in the Light of Nabopolassar Chronicle, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznan (= SH 149), 1988.
Zawadzki S., Oriental and Greek Tradition about the Death of Sennacherib, SAAB 4/1, 69–72, 1990.
Zawadzki S., The Revolt of 746 B. C. and the Coming of Tiglath-Pileser III to the Throne, SAAB 8/1, 53–54, 1994.
Zawadzki S., A Contribution on the Chronology of the Last Days of the Assyrian Empire, ZA 85, 67–73, 1995.
Ziegler N., The Conquest of the Holy City of Nineveh and the Kingdom of Nuruggim by Šamši-Addu, Iraq 66/1, 19–26, 2004.
Zimansky P. E., Ancient Ararat: A Handbook of Urartian Studies, Delmar, New York, 1998.

ԲԱԺԻՆ
2

ՀԻՆ ՓՈՔՐ ԱՍԻԱ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Տարածքը և բնակչությունը

Փոքր Ասիա թերակղզին Առաջավոր Ասիայի երեք հնագույն քաղաքակրթական կենտրոններից մեկն էր դեռևս նեոլիթյան հեղափոխության ժամանակներից, որն անմիջականորեն սահմանակից է Հայկական լեռնաշխարհին և վաղնջական ժամանակներից ի վեր սերտ ու կանոնավոր շփումների մեջ է եղել մեր տարածաշրջանի հասարակությունների հետ:

Փոքր Ասիա թերակղզին ընկած է Ասիա աշխարհամասի հյուսիս-արևմուտքում: Այն մի ընդարձակ բարձրավանդակ է, որը կազմում է Իրանական սարահարթի և Հայկական բարձրավանդակի երկրաբանական շարունակությունը դեպի արևմուտք: Հյուսիս-արևելքում թերակղզին եզերում են Պոնտական, հարավ-արևելքում՝ Տավրոսի, Անտիտավրոսի և Ամանոսի լեռները: Հյուսիսային և հարավային առափնյա շերտը բարձրադիր է, իսկ արևմտյան ծովափը՝ խիստ կտրտված:

Բնակլիմայական առումով Փոքր Ասիան բաժանվում է երկու մասի: Լեռնային ռելիեֆը ստեղծում է կլիմայական շրջանների մեծ բազմազանություն: Չորս ծովերի միջև գտնվող և երեք կողմից լեռնաշղթաներով շրջապատված այս տարածքը, ի տարբերություն Եգեյան և Սևծովյան ծովափի մերձարևադարձային գոտու և որոշ առանձին շրջանների, ունի ընդգծված ցամաքային կլիմա: Այստեղ տարեկան տեղումները տատանվում են 200–350 մմ-ի միջև: Ջրային ռեսուրսները անհավասարաչափ են տեղաբաշխված: Համեմատաբար ջրառատ գետերն ընկած են Կիլիկյան ծովափին և արևմուտքում: Դրանք են՝ Հալիսը (Կզըլըրմակ), Պյուրամոսը (Ջեյհան), Կալիկադնոսը (Գյոկսուն) և Միանդը, Սանգարիոսը (Սակարյա) և Մեանդրոսը (Մենդերես): Շատ են հիմնականում փոքր մակերես գրաղեցնող աղի լճերը:

Փոքր Ասիան արտակարգ հարուստ է ամենատարբեր օգտակար հանածոներով: Մեծաքանակ երկաթի ու անագի հանքավայրերի մի մասը շահագործվում էր դեռ հնագույն ժամանակներից: Հատկապես նշելի են Դիվրիգիի

(միջն. հայկական Տևրիկ) և Պոնտական լեռների շրջանում գտնվող բազմաթիվ երկաթահանքերը:

Փոքր Ասիայի դիրքը Առաջավոր Ասիայի և Եվրոպայի միջև, զանազան օգտակար հանածոների առկայությունը, դրանց արդյունահանումը և վերամշակումը դեռևս նեոլիթյան դարաշրջանից պայմանավորել են այստեղ բնակվող ժողովուրդների բազմաէթնիկ կազմը: Արդեն նեոլիթյան փուլից ընթացող զանազան տեղաշարժային ալիքները չէին կարող շրջանցել թերակղզին: Արդյունքում Փոքր Ասիայում գրավոր աղբյուրներով և հնագիտորեն վկայված են մի շարք լեզվաընտանիքների կրողներ, որոնք շարունակում էին գոյատևել նաև Խեթական պետության գոյության շրջանում:

Խեթական պետականության շրջանում և հետագայում գրավոր աղբյուրներով վկայված են տարբեր ժողովուրդներ:

Խեթալուվիացիներ՝ խեթեր, լուվիացիներ, պալայցիներ, լիկիացիներ, լիդիացիներ, կարիացիներ և այլն: Խեթագիտության մեջ գերիշխում է այն կարծիքը, որ արդեն Ք. ա. III հազ. վերջերին հետագա Խեթական պետության տարածքում զգալի էր հնդեվրոպացի խեթերի և նրանց սերտ ազգակից լուվիացիների դերը: Ընդ որում՝ Փոքր Ասիայում խեթերի նախնական տարածման շրջան է համարվում Կիլիկյան դարպասներից մինչև Վերին Եփրատ ընկած տարածքը, որտեղ էլ պետք է գտնվեր խեթական առաջին պետությունը՝ Կուսսար կենտրոնով (Եփրատի և Հալիսի միջև): Խեթերի նախնական բնակավայրի այսպիսի տեղադրությունը հիմնվում է ինչպես Խեթական պետության կարևորագույն դիցանունների բուն հնդեվրոպական ստուգաբանության վրա (օրինակ՝ Խուրմա քաղաքի աստված Խանտիդասու «առաջին և հզոր»), այնպես էլ համահունչ է հնդեվրոպական նախալեզվի կրողների տարածման այն սխեմայի հետ, որն առկա է հնդեվրոպական նախահայրենիքի առաջավորասիական վարկածում: Նրանց սերտ լեզվակից լուվիացիները կենտրոնացած էին թերակղզու հարավում և արևմուտքում: Պալայցիներն ապրում էին թերակղզու հյուսիսում (նրանց անունից էլ հետագայի Բլանեն և Պափլագոնիա մարզերի անվանումները): Լիկիացիները, լիդիացիները և կարիացիները գբաղեցնում էին թերակղզու հարավային և արևմտյան շրջանները: Նախկինում (ներբեմն նաև այժմ) հնդեվրոպաբանները խեթա-լուվիական ցեղերի գալուստը Փոքր Ասիա տեսնում էին Ք. ա. III հազ. երկրորդ կեսում Եվրոպայից:

Թրակա-փռյուգացիներ – թրակացիներ՝ թերակղզու հյուսիս-արևմուտքում և այլ շրջաններում, փռյուգացիներ՝ Սանգարիոս գետի հովտում և այլն:

Վաղ հունական ցեղեր – հոնիացիներ՝ թերակղզու արևմուտքում, Էգեյան ծովափին:

Հայկական ցեղեր – թերակղզու արևելքում:

Խուրրիներ – Կիլիկիայում և թերակղզու տարբեր շրջաններում: Խուրրիները վկայված են Փոքր Ասիայում առնվազն կապադովկիական փուլից, ինչի վկայությունն են որոշ քանակությամբ հատուկ անունները: Ընդհուպ մինչև Ք. ա. XVI դ. խուրրիների դերը Փոքր Ասիայում չնչին էր: Նրանք զանգվածաբար սկսում են ներթափանցել այստեղ Հին թագավորության շրջանում և մանավանդ Ք. ա. XV դ.՝ Խաթթուսասում խուրրիական արքայատոհմի հաստատումից հետո: Թերակղզու տարբեր շրջաններում առկա էին խուրրիական զգալի անկլավներ: Դրա վկայությունն է վերոհիշյալ շրջանների հնավայրերից խուրրիերեն մեծաքանակ սեպագիր տեքստերի առկայությունը (Սապինուվա քաղաքը հյուսիսում, ժաման. Օրթաքյոյ), Կիցցուվատնա–Կիլիկիան:

Խաթեր — թերակղզու կենտրոնում: Խաթերը կենտրոնական Փոքր Ասիայի ոչ հնդեվրոպական բնակիչներն էին, որոնք, ըստ ընդունված տեսակետի, նվաճվեցին ենվոր խեթերի կողմից և Հին Խեթական թագավորության կազմավորման պահին արդեն կորցրել էին իրենց լեզուն:

Կասկեր — թերակղզու հյուսիս–արևելքում: Կասկական որոշ բնակչություն ապրում էր Բարձր Հայքի մի մասում: Ըստ մասնագետների՝ կասկերենը որոշակիորեն առնչվում է խաթերենին կամ արևմտակովկասյան լեզուներին:

Վերոհիշյալ էթնիկական խմբերից բացի՝ այստեղ ապրել են նաև այլք, որոնց պատկանելության վերաբերյալ որևէ հիմնավոր փաստ գոյություն չունի:

Փոքր Ասիայում առաջին պետական կազմավորումները հայտնվեցին դեռևս Ք. ա. III հազ. երկրորդ կեսին՝ թերակղզու կենտրոնական և արևելյան շրջաններում, և որոնք արդեն հաջորդ հազարամյակի սկզբներին վկայված են Աշշուրի առևտրական գաղութների գործունեությունն արտացոլող սեպագրական աղբյուրներում: Ք. ա. XVII–XVI դդ. մեծաքանակ խեթական և խաթական մանր պետական կազմավորումների միավորման հետևանքով Փոքր Ասիայում ձևավորվեց Խեթական թագավորությունը, որը գոյատևեց մինչև Ք. ա. XII դ. սկզբնները: Խեթական տերության տապալումից հետո դրա տարածքի մի մասում հանդես եկան մի շարք ավելի մանր պետականություններ՝ լուվիական կամ ուշ խեթական պետությունները, որոնք շարունակեցին խեթական քաղաքակրթության քաղաքական և հոգևոր–մշակութային ավանդույթները՝ ընդհուպ մինչև Ք. ա. VIII դ. վերջերը: Լուվիական պետականության անկման շրջանում Փոքր Ասիայի արևմտյան հատվածում ձևավորվեցին երկու համեմատաբար խոշոր պետություններ՝ Մեծ Փռյուգիան (Անգարիոս գետի հովտում) և Լիդիան (Փոքր Ասիայի

ծայր արևմուտքում և հարավ-արևմուտքում): Փոյոգիայի ռազմաքաղաքական վերելքը համեմատաբար կարճատև էր, և այն շուտով ծանր հարված ստացավ՝ կիմմերների արշավանքի հետևանքով, իսկ որոշ ժամանակ անց ընկավ հարևան Լիդիայի տիրապետության տակ: Վերջինս Ք. ա. VII–VI դդ. միավորել էր Փոքր Ասիայի գետակիր մասը՝ վերածվելով ժամանակի առաջատար քաղաքական ուժի: Լիդիան կորցրեց իր դերը Ք. ա. 546 թ.՝ ընկնելով Աքեմենյան արքա Կյուրոս Մեծի տիրապետության տակ:

Տևական և համընդգրկուն են հին Փոքր Ասիայի քաղաքական ու հոգևոր-մշակութային աշխարհի և Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն հասարակությունների միջև ընթացած փոխհարաբերությունները: Դրանք ընդգրկում էին Լեռնաշխարհի արևմուտքը, այնտեղ, որտեղ գրավոր աղբյուրներով վկայված են մեր տարածաշրջանի առաջին պետականությունները՝ Հայասան, Ազզին, Իսուվան, Ալզին և այլք: Այդ փոխհարաբերությունները լավագույնս արտացոլվել են հայոց լեզվի բառապաշարում և կրոնա-պաշտամունքային ոլորտում: Հին փոքրասիական լեզվամշակութային շերտի առկայությունը հայկական իրականության մեջ կարող է վկայել խեթա-լուվիական լեզուների կրողների մասնակի հայացման օգտին՝ վաղ հայկական պետությունների կազմավորման և ամրապնդման ընթացքում:

Ուսումնասիրությունները պարզեցին, որ Խեթական պետությունը, կազմավորվելով Փոքր Ասիայի կենտրոնական շրջաններում՝ Հալիս գետի հոսանքի միջին ավազանում, գոյատևել է շուրջ 500 տարի՝ վերածվելով Առաջավոր Ասիայի հզորագույն տերության, որի բուն տարածքը և ազդեցության գոտիները տարածվում էին Էգեյան ծովից մինչև Եփրատ գետի հովիտը և Սև ծովից մինչև Հարավային Սիրիա: Տերության տրոհումից հետո (մոտ. Ք. ա. XIII դ. վերջ – XII դ. սկիզբ) Խաթթիի տարածքի մի մասում ձևավորվեցին նրա ժառանգորդ հանդիսացող «ուշ խեթական» կամ լուվիական բազմաթիվ մանր պետություններ, որոնք իրենց հերթին գոյատևեցին ևս շուրջ 500 տարի՝ վերջնականապես նվաճվելով սկզբում Լիդիայի, այնուհետև Աքեմենյան Իրանի կողմից Ք. ա. VII–VI դդ.:

Համապատասխանաբար, հնագույն Փոքր Ասիայի քաղաքական և մշակութային պատմությունը բաղկացած է երկու ժամանակահատվածներից: Առաջինն ընդգրկում է խեթական պետականության սկզբից (ներառյալ ավելի վաղ շրջանի վաղ պետական կազմավորումների փուլը) մինչև Խեթական տերության տրոհումը, իսկ երկրորդը՝ լուվիական պետությունների պատմությունը[1]:

[1] Լուվիական պետությունների ամփոփ պատմությունը տես՝ Hawkins J.D., The Neo-Hittite States in Syria and Anatolia. - In: CAH III/1, 1982, 372ff.; Косак А.В., Лувийские царства Малой Азии и прилегающих областей в XII-VIIIвв. до н.э. (по иероглифическим лувийским источникам), Ереван, 1994; Jasink A.M., Gli stati Neo-Ittiti. Analisi delle fonti scritte e sintesi storica, Pavia, 1995.

Հին Փոքր Ասիայի քաղաքակրթությունների պատմությունը ներկայացվում է երկու փուլերով՝ Խեթական պետություն և հետխեթական դարաշրջանի լուվիական պետություններ:

Պատմության աղբյուրները

Մինչև XX դ. սկզբները Փոքր Ասիա թերակղզու հնագույն քաղաքակրթությունների պատմությունը գիտությանը մնում էր անհայտ: Մասնագետների տեղեկությունները սահմանափակվում էին Փոյուգիայով, Լիդիայով և Լիկիայով, որոնց այս կամ այն կերպ անդրադարձել էին հունահռոմեական պատմիչները և աշխարհագիրները: Ու թեև XIX դ. երկրորդ կեսից՝ սեպագրի վերծանությունից հետո, ասորեստանյան և բաբելոնյան աղբյուրներում մասնագետները բազմիցս հանդիպում էին «Խաթթի երկրի» հիշատակություններին, սակայն դրանք հնարավորություն չէին ընձեռում ոչ տեղադրելու այն, ոչ էլ դատելու այդ պետության ունեցած դերի մասին:

Խեթական դարաշրջանի Փոքր Ասիայի պատմության սկզբնաղբյուրները ի հայտ եկան միայն 1906 թ. սկսած, երբ գերմանացի հնագետ Հ. Վինկլերը Մաքրիդի բեյի հետ անսպասելի հայտնագործություն կատարեց թերակղզու կենտրոնում՝ Անկարայից շուրջ 150 կմ արևելք գտնվող Բողազքյոյ կոչվող բլրի վրա: Հայտնաբերվեցին շուրջ 10 000 կավե սալիկներ, որոնք տեղում մասնագետներ չունենալու պատճառով ուղարկվեցին Գերմանիա՝ ուսումնասիրելու նպատակով: Սեպագիրը այդ հայտնագործության պահին վաղուց արդեն ընթերցված էր, սակայն գտածոների միայն չնչին մասն էր հասկացվում, այն է՝ մասնագետներին լավ հայտնի աքքադերեն լեզվով գրվածները: Մյուսներն ընթերցվում էին, սակայն դրանց լեզուն անհայտ էր մնում մինչև 1915 թ., երբ չեխ արևելագետ Բ. Հրոզնին պարզեց այդ լեզվի հնդեվրոպական բնույթը: Նորահայտ լեզվին շուտով տրվեց «խեթերեն» անվանումը (գերմաներեն՝ Hethitisch, անգլերեն՝ Hittite, ռուսերեն՝ хеттский և այլն), քանի որ դրանցում բազմիցս հիշատակվում էր «Խաթթի երկիրը»:

Խեթական սեպագիր տեքստերը իրենց բովանդակությամբ տարբեր են (տարեգրություններ, ինքնակենսագրական տեքստեր, պայմանագրեր, հրահանգներ պաշտոնյաներին, ծիսապաշտամունքային, գուշակություններ, աղոթքներ, երազներ, առասպելներ): Դրանց ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս հանգամանորեն հետազոտել խեթական քաղաքակրթության բոլոր դրսևորումները: Առ այսօր հայտնի տեքստերի ճնշող մեծամասնությունը գրված է խեթերենով, սակայն կան զգալի քանակությամբ խուրրիերեն, լուվիներեն, աքքադերեն, խաթերեն և շումերերեն տեքստեր: Ուրքունիքում և խոշոր քաղաքների ու տաճարների դպրատներում աշխատում էին ժամանակի

առաջատար երկրների լեզուներին տիրապետող գրիչներ, ովքեր հարկ եղած դեպքում կազմում էին տեքստեր այդ լեզուներով:

Գտնված հազարավոր արձանագրությունները ինքնագիր եղանակով կամ գիտական տառադարձմամբ հրատարակվել են մի շարք սերիաներով[1]: Այդ աշխատանքն ընթանում է առ այսօր, քանի որ պեղումները շարունակվում են ինչպես Բողազքյոյում, այնպես էլ Փոքր Ասիայի այլ հնավայրերում: Հրատարակվել են շուրջ 30 հազար արձանագրություններ և դրանց բեկորներ:

Խեթերեն լեզվի և արձանագրությունների ուսումնասիրմամբ զբաղվել և զբաղվում են այնպիսի հանրաճանաչ մասնագետներ, ինչպիսիք են Հ. Վինկլերը, Է. Ֆոռերը, Յ. Ֆրիդրիխը, Ա. Գյոթցեն, Է. Կավենյակը, Ֆր. Կոռնելիուսը, Հ. Գ. Գյուտերբոկը, Օ. Գըրնին, Հ. Օտտենը, Է. Լարոշը, Վ. Իվանովը, Հ. Քլենգելը, Գ. Վիլհելմը և այլք: Խեթական սեպագիր արձանագրությունների և հարևան երկրներից հայտնի համաժամանակյա գրավոր աղբյուրների հիման վրա կատարվել են հիմնարար ուսումնասիրություններ Խեթական տերության քաղաքական, տնտեսական և մշակութային պատմության վերաբերյալ[2]:

Խեթական պետականության կազմավորմանը նախորդող փուլի՝ քաղաք-պետությունների պատմության վերաբերյալ անգնահատելի սկզբնաղբյուրներ են այսպես կոչված «կապադովկիական աղյուսակները»[3]: Դրանք Քանեսի (ժամանակակից Քյուլթեփե՝ Կայսերի քաղաքից շուրջ 20 կմ հյուսիս-արևելք) պեղումներից հայտնաբերված աքքադերենով գրված տասնյակ հազարավոր սեպագիր տայինկներն են, որոնք ներկայացնում են Ք. ա. XIX–XVIII դդ. Փոքր Ասիայի տարբեր շրջաններում գոյատևած՝ Աշշուրի առևտրական գաղութների գործունեությունն արտացոլող տեքստեր:

1930-ական թվականներից սկսվեց և հաջորդող տասնամյակներում հիմնականում ավարտվեց հնագույն Փոքր Ասիայի պատմության գրավոր աղբ-

---

[1] KBo; KUB; HT; Weidner E., Politische Dokumente aus Kleinasien, Leipzig, 1923; ABoT; IBoT.

[2] Հրատարակվել են խեթական դարաշրջանի Փոքր Ասիան պատմությունն ամփոփող մի շարք հետազոտություններ՝ Cavaignac E., Les Hittites, Paris, 1950; Gurney O.R., The Hittites, Baltimore, 1966; Lloyd S., Early Highland Peoples of Anatolia, London, 1967; Cornelius Fr., Geschichte der Hethiter, Darmstadt, 1973; Macqueen J., Hittites and Their Contemporaries in Asia Minor, London, 1975; Арутюнов В.Г., Хеттское царство и Эгейский мир. – В кн.: ИДВ II, 1988, 118сел.; Гиоргадзе Г.Г., Ранняя Малая Азия и Хеттское царство. – В кн.: ИДМ 1, 1989, 212 сел; Bryce T.R., The Kingdom of the Hittites, Oxford, 1998; Klengel H. et al., Geschichte des Hethitischen Reiches, Leiden-Boston-Köln ,1999 և այլն):

[3] Քանեսի տեքստերը հրատարակված են տարբեր մասնագետների կողմից՝ Hrozny B., Inscriptions Cuneiformes du Kultepe, vol.1, Praha, 1952; Garelli P., Tablettes cappadociennes de collections diverses, RA LVIII/2, 1964, 53ff.; Garelli P., Tablettes cappadociennes de collections diverses (suite), RA LIX/1, 1965, 19ff.; Matouš L. und M.Matoušová-Raymová, Kappadokische Keilscheifttafeln mit Siegeln, Praha, 1984 և այլն:

յուրների մեկ այլ խմբի՝ հիերոգլիֆային գրի վերծանությունը[1]: Այս գերազանցապես կոթողային բնույթի հարյուրավոր արձանագրությունները գրված են խեթերենին ազգակից լուվիերեն լեզվով և հիմնականում թվագրվում են Ք. ա. XIV–VIII դդ.: Խեթական պետության տապալումից հետո հիերոգլիֆային գիրը նրա տարածքում կազմավորված պետականությունների պաշտոնական գիրն էր (տե՛ս «Բաժին 2. Գլուխ 2»):

Խեթական պետության պատմության վերաբերյալ կարևորագույն տեղեկություններ են պարունակում համաժամանակյա եգիպտական, միտաննական, ասորեստանյան, բաբելոնյան և ուգարիտյան տեքստերը[2], որոնց տեղեկությունները առնչվում են այդ երկրների և խեթերի փոխհարաբերություններին:

Խեթական սեպագիր աղբյուրների ուսումնասիրության գործում իրենց ավանդն ունեն նաև հայ մասնագետները[3]: Նրանց ուշադրության կենտրո-

---

[1] Meriggi P., Die hethitische Hieroglyphenschrift, ZA 39, 1929-30, 165ff.; Meriggi P., Sur le déchiffrement et la langue des Hiéroglyphes „Hittites", RHA 2, fasc.9, 1932, 1ff.; Meriggi P., Die längsten Bauinschriften in „Hethitischen" Hieroglyphen, Leipzig, 1934; Meriggi P., Hieroglyphisch-hethitisches Glossar. Zweite, völlig umgearbeitete Auflage, Heidelberg, 1962; Meriggi P., Manuale di eteo geroglifico, P.I: Grammatica (Incunabula graeca, vol.XIII), Roma, 1966; Meriggi P., Manuale di eteo geroglifico, P.I: Testi - 1a serie (Incunabula graeca, vol.XV), Roma, 1967, Meriggi P., Manuale di eteo geroglifico, P.II: Testi - 2a e 3a serie (Incunabula graeca, vol.XV), Roma, 1975, Meriggi P., Manuale di Eteo Geroglifico, Parte II: Tavole - 2a e 3a serie (Incunabula graeca, vol.XV), Roma, 1975; Bossert H.Th., Die phönizisch-hethitischen Bilinguen vom Karatepe, Oriens 1, 1948, 163ff.; Bossert H.Th., Die Entzifferung der B-I. Schrift wird fortgesetzt, Or. 29/1, 1960, 110ff.; Gelb I., Hittite Hieroglyphs. vols.I-III, Chicago, 1931-1942; Laroche E., Les hiéroglyphes hittites. Première partie. L'écriture, Paris, 1960; Hawkins J.D., A.Morpurgo-Davies and G.Neumann, Hittite Hieroglyphs and Luwian: New Evidence for the Connection, Göttingen, 1974; Hawkins J.D., Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Berlin - New York, 2000 և այլն:

[2] Luckenbill D.D., Ancient Records of Assyria and Babylonia, vol. I (From the Earliest Times to Sargon), Chicago, 1926; Grayson A.K., Assyrian Royal Inscriptions. vol.I, Wiesbaden,.1972; Grayson A.K., Assyrian Royal Inscriptions. vol.II, Wiesbaden, 1976; Grayson A.K., The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods / vol.1: Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC), vol. I, Toronto – Buffalo – London, 1987 և այլն:

[3] Սարոհիրսյան Ն., խարթերի շրջանները՝ հայոց հնագույն օրրանը (խարթերը և անոր ոսկեդէն դաշտը գրքում, Նյու Յորք, 1957), 87-166; Սարոհիրսյան Ն., Պրպտումներ փոքրասիական անուններու մասին, ՊԲՀ 3, 1961, 82-107; Камсарян Гр., Хайаса-колыбель армян, Ереван, 1948; Jahukyan G.B., The Hayasa Language and its Relation to the Indo-European Languages, ArOr 29, 1961, 353ff.; Джаукян Г.Б., Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Ереван, 1967; Քահոլյան Գ.Բ., Հայոց լեզվի պատմության նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987 և այլն; Хачатрян В.Н., Некоторые вопросы хеттской лексики, НАН 12, 1963, 91сел.; Хачатрян В.Н., Хеттская надпись KUB XXIX N.7, НФЖ 2, 1964, 165сел.; Хачатрян В.Н., Восточные провинции Хеттской империи, Ереван, 1971; Խաչատրյան Վ.Ն., Հայաստանը մ. թ. ա. XV-VII դարերում, Երևան, 1998; Բարսեղյան Լ.Ա., Հայաստա-Աղզիի ու նրա մի քանի բնակավայրերի տեղադրման հարցի շուրջը, ՊԲՀ 3, 1963, 307-313; Բարսեղյան Լ.Ա., Հայաստա-Աղզիի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մասին, ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր 6, 1963, 101-106; Բարսեղյան Լ.Ա., Հայաստա-Աղզիի ռազմա-քաղաքական պատմությունից, ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր 7, 1964, 73-79; Մկրտչյան Ն.Ա., Հայերնի և խեթերենի բառային որոշ ընդհանրություններ, ՊԲՀ 1, 1969, 238-246; Mkrtchyan N.A., Neue hethitisch-armenischen lexikalische Parallelen, AcAn 22/1-4, 1974, 313ff.; Мкртчян Н.А., Репунипкация глаголов в хеттском и армянском, ДВ II, 1976, 76сел.; Аракелян А.Б., Назначение сооружения ᶠARKIU

նում հիմնականում գտնվել են Հայկական լեռնաշխարհի վերաբերյալ խեթական սեպագրական և հիերոգլիֆային լուվիական աղբյուրների տեղեկությունները, ինչպես նաև խեթա-հայկական լեզվամշակութային փոխառնչությունները: Առաջինը Բ. Հրոզնու աշակերտ, մասնագետ Ն. Մարտիրոսյանն էր: Հայաստանյան խեթագետների շարքում խոշոր ներդրում ունի Գր. Ղափանցյանը, որի ուսումնասիրությունները հիմք հանդիսացան հայ խեթագիտության զարգացման համար: Նրա «Հայասան – հայերի բնօրրանը» հիմնարար աշխատությունը նվիրված է Հայկական լեռնաշխարհի պատմության հետազոտմանը՝ ըստ խեթական սեպագիր աղբյուրների: Գր. Ղափանցյանի կողմից խեթերենի և հայերենի փոխհարաբերությունների խնդիրը շարունակեց զարգացնել ակադ. Գ. Ջահուկյանը իր տարբեր ուսումնասիրություններում:

Լուրջ ավանդ ունեն Վ. Խաչատրյանը, որի ուսումնասիրություններն ընդգրկում են Հայկական լեռնաշխարհի և Փոքր Ասիայի տեղանունները և հայոց պատմության վաղ քաղաքական միավորների պատմությունը ըստ խեթական աղբյուրների, ինչպես նաև բուն խեթագիտական խնդիրներ, Ն. Մկրտչյանը, ում հետազոտություններն ընդգրկում են խեթա-հայկական լեզվական փոխհարաբերությունները, և Լ. Բարսեղյանը, ով հետազոտել է Հայկական լեռնաշխարհի կարևոր քաղաքական միավորներից Հայասայի տեղադրության և պատմության խնդիրները: Հայ խեթագետների հաջորդ սերունդը ներկայանում է Ա. Առաքելյանի, Լ. Գոլովչովայի, Ա. Քոսյանի և Հռ. Հարությունյանի ուսումնասիրություններով: Խեթագիտական ավանդույթը Հայաստանում շա-

---

по данным хеттских текстов, BOHA 9, 1975, 88слл. և այլն; Головачева Л.М., Царство Аххи во второй половине II тыс. до н.э., ДВ III, 1978, 71слл.; Քոսյան Ա.Վ., Ուշխեթական Մելիդ պետությունը ըստ հիերոգլիֆային լուվիական աղբյուրների), ԼՀԳ 6, 1984, 62-70; Kosyan A.V., The Epithet "Celestial" in Hieroglyphic Luwian Inscriptions, AoF 15/1, 1988, 114ff.; Քոսյան Ա.Վ., Մ. թ. ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1999; Քոսյան Ա.Վ., Խեթական պետությունը և Հայկական լեռնաշխարհի երկրները մ.թ.ա.XV դարում, ՊԲՀ 3, 2000, 161-174; Քոսյան Ա.Վ., Նոր նյութեր խեթական տերության և Հայկական լեռնաշխարհի երկրների փոխհարաբերությունների մասին, ՄՄԱԵԺ XX, 2001, 233-245; Քոսյան Ա.Վ., Անի-Համաքը խեթական դարաշրջանում, ՊԲՀ 3, 2002, 225-241; Քոսյան Ա.Վ., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր աղբյուրների), Երևան, 2004; Քոսյան Ա.Վ., Մուրսիլիս II-ի հայասական արշավանքները (նոր սկզբնաղբյուրներ), ՊԲՀ 2, 2004, 197-204; Քոսյան Ա.Վ., խեթական KUB XXVI 62 սեպագիր տեքստը և Վերին Եփրատի ավազանի պատմական աշխարհագրության խնդիրները, ՄՄԱԵԺ XXIII, 2004, 472-484; Քոսյան Ա.Վ., Հայասայի աստվածները (KUB XXVI 39), ՄՄԱԵԺ XXIV, 2005, 444-457; Kosyan A.V., Arnuwandas I in the East, AJNES I, 2006, 72ff.; Kosyan A.V., An Aryan in Isuwa, Iran and the Caucasus 10/1, 1ff. և այլն; Ղազարյան Ռ., Հայասա-Ազզիի տեղադրության հարցի շուրջ, Մերձավոր Արևելք, Երևան, 2005, 35-39; Ղազարյան Ռ., Կասկա երկիրն ըստ սեպագիր աղբյուրների, ՄՄԱԵԺ XXVI, 2007, 52-64; Ղազարյան Ռ., Հայասա. քաղաքական և մշակութային պատմությունը, Երևան, 2009; Խանզադյան Մ., Իտուխի արքան և Թուդխալիյա IV-ը (KUB XXXI 68), ՄՄԱԵԺ XXIII, 2004, 339-346; Խանզադյան Մ., խեթական արտաքին քաղաքականության որոշ հարցերի շուրջ, ՄՄԱԵԺ XXVI, 2007, 13-24; Հմայակյան Հ., Հայասական Ա.GUR-ը և Արա Գեղեցիկը, ՄՄԱԵԺ XXIII, 2004, 381-394; Հմայակյան Հ., Խեթերին marnuwa բառը, ՄՄԱԵԺ XXVI, 2007, 45-51.

րունակվում է ի դեմս ներկա հատորի կազմմանը մասնակցող մի շարք երիտասարդ մասնագետների:

Գրավոր աղբյուրների տվյալները լրացվում են Փոքր Ասիայի տարբեր շրջաններում կատարված և այժմ էլ պարբերաբար ընթացող հնագիտական պեղումների նյութերով: Խեթական տասնյակ հնավայրերի հիմնավոր ուսումնասիրությունները հնարավորություն են ընձեռում վերականգնելու խեթական քաղաքակրթության ստեղծած մշակութային արժեքները: Այդպիսի հետազոտություններ են ընթանում առ այսօր խեթերի մայրաքաղաք Խաթթուսասում (Բողազքոյ) և այլ հնավայրերում (Ջյուլթեփե, Ալիշարհյուք, Ալաջահյուք, Աջեմհյուք, Կուշակլը, Մաշատհյուք և այլն):

ԽԵԹԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՀԻՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

Փոքր Ասիայի տարբեր շրջաններ արդեն Ք. ա. III հազ. կեսերից թևակոխեցին վաղ պետականության դարաշրջանը, առաջացան քաղաք–պետություններ, որոնք հիշատակվում են նաև միջագետքյան աղբյուրներում: Դրանցից այսքի էին ընկնում Քանեսը կամ Նեսան, Պուրուսխանդան (ներկայիս Աջեմիյոյուքը՝ Կապադովկիայում), Ծալպան (Հալիսի գետաբերանի շրջանում), Կուսսարը և այլն: Շեորիով Ք. ա. XX դ. վերջերից դեպի Փոքր Ասիա ուղղված աշշուրյան առևտրական գաղութային համակարգի ընդլայնման՝ սրանք սերտ հարաբերություններ հաստատեցին միջագետքյան աշխարհի հետ: Փոքրասիական քաղաքները կառավարվում էին «իշխանների» կողմից (Աշշուրի տեքստերում՝ rubaʾum): Այս պետությունները գերազանցապես մնկը մյուսից անկախ մանր քաղաքական միավորներ են, որոնց միջև մշտական պայքար էր ընթանում գերակայության կամ ուղղակի տարածքների զավթման համար:

Պետականության հետագա զարգացման և տնտեսության նշանակալից աճի վկայությունն է այս դարաշրջանի փոքրասիական հնավայրերի ուսումնասիրությունը: Կոթողային կառույցների առկայությունը, արհեստների և հատկապես մետաղագործության զարգացումը, ամրացված բնակավայրերի ի հայտ գալը վկայում են հարստության կուտակման և ակնհայտ սոցիալական շերտավորման մասին: Այս ամենի արդյունքում նկատվում են ակտիվ առևտրական փոխառնչություններ էգեյան և առաջավորասիական մշակութային աշխարհների հետ:

Ք. ա. XVIII դ. Փոքր Ասիայում տնական պայքարը քաղաք–պետությունների միջև հանգեցրեց Կուսսարի արքայատոհմի հաղթանակին: Կուսսարի արքա Պիթխանան գրավեց Նեսան (= Քանես), իսկ նրա որդի Անիտտան՝ Ծալպուման, Պուրուսխանդան, Սալատիվարան և Խաթթուսասը: Նա իր պետության մայրաքաղաք դարձրեց Նեսան: Ժամանակավորապես Անիտտայի պետությունը միավորեց թնրակղզու կենտրոնը: Ժամանակագրորեն այս իրադարձությունը համընկնում է Փոքր Ասիայում Աշշուրի առևտրական գաղութների անկմանը, որը հետևանք էր Հյուսիսային Միջագետքում խուրրիական իշխանությունների հզորացման և խուրրիների տնեղաշարժերին Հայկական Տավրոսի արևմտյան հատվածի երկայնքով, ինչպես նաև Համմուրապիի օրոք Բաբելոնի վերելքի, որի գերիշխանությունը ստիպված էր ընդունել Աշշուրը:

Անիտտայի հաջողություններն անցողիկ էին: Նրա կառավարման ինչ-որ մի պահ Բանեսը նվաճվեց և ավերվեց անհայտ հակառակորդի (թերևս դա նախկինում նվաճված Սալատիվարան էր) կողմից: Դրանից մի քանի տասնամյակ անց Կենտրոնական Փոքր Ասիայում արդեն միանգամայն այլ իրավիճակ էր տիրում:

Նոր թագավորության խնթական արքաներն իրենց ծննդաբանական ծառը հասցնում էին մինչև ոմն Լաբարնա: Եվ չնայած տեքստերում հիշատակություններ կան Լաբարնայից առաջ իշխած արքաների մասին, սակայն մասնագետները հենց նրան են համարում առաջինը: Ենթադրվում է նաև, որ Լաբարնան նույնն է, ինչ նրա հաջորդ Խաթթուսիլիս I-ը: Բանն այն է, որ յաթարնա բառը խնթական արքանների տիտղոսն է, բացի այդ, այս անունը հետագայի խնթական արքաների ցանկում այլևս հանդես չի գալիս: Անիտտայի և Հին թագավորության միջև ժառանգականության խնդիրը առայժմ պարզված չէ: Տեքստերից մեկում որպես արքա հիշատակվող ոմն Թուդխալիյաս կարող էր լինել Անիտտայի անմիջական ժառանգորդը, ըստ այդմ՝ Անիտտայից հետո Փոքր Ասիայում կարող էր շարունակել գոյատևել նրա պետությունը՝ ընդհուպ մինչև Խաթթուսիլիս I:

Հին թագավորության հզորացումը կապված է Խաթթուսիլիս I-ի կառավարման հետ: Նրա օրոք էր, որ խնթական պետությունը, նվաճելով Փոքր Ասիայի մեծ մասը, փորձեց ընդարձակվել թերակղզու սահմաններից դուրս: Խաթթուսիլիսը մայրաքաղաքը Կուսսարից տեղափոխեց Խաթթուսաս, որն էլ մնաց որպես այդպիսին մինչև խնթական պետության տրոհումը: Նոր մայրաքաղաքի պատվին արքան ընդունեց իր անունը, որ նշանակում էր «խաթթուսացի»:

Իր պատերազմների երկրորդ տարում արքան արշավեց Տավրոսից հարավ ընկած հյուսիսսիրիական Ցամհադ պետություն (կենտրոնը՝ ժամանակակից Հալեպ քաղաքը) և տարածաշրջանի խորրիական իշխանություններ՝ Ուրշու, Իգալիս և այլն: Երբ հաջորդ տարում նա շարժվեց Արցավա՝ Էգեյան ծովեզերքին, երկիրը սկսեցին ապստամբել անդրտավրոսյան շրջանից հարձակված խորրիները: Նրանք նվաճեցին երկրի զգալի մասը՝ բացի մայրաքաղաքից: Արքային հաջողվեց հետ մղել թշնամիներին, իսկ հաջորդ երկու տարիներին նա գրաղվեց իր սիրիական հակառակորդներով: Պատերազմը մեծ հաջողություն չբերեց խնթերին: Ուրշուի պաշարման ժամանակ արքան ծանր վիրավորվեց և վերադարձից քիչ անց մահացավ:

Խաթթուսիլիսի մահից որոշ ժամանակ առաջ արքայատոհմի մի քանի անդամներ դավադրություն սկսեցին գահաժառանգման հարցում: Հնարավոր հետևանքները կանխելու նպատակով արքան որդեգրեց և իրեն հաջորդ հայտարարեց թոռանը՝ պատանի Մուրսիլիսին:

Մուրսիլիս I-ը շարունակեց պապի ակտիվ արտաքին քաղաքականությունը: Իր կառավարման հենց սկզբում նա անցավ Տավրոսի լեռները և պարտության մատնեց Ցամհադին: Այնուհետև, հավանաբար միջին Եփրատի շրջանում գտնվող կասկոտական հանձնի իշխանության հետ դաշնակցած, Մուրսիլիսն արշավեց դեպի Բաբելոնիա: Արքան նվաճեց քաղաքը՝ վերջ տալով այստեղ իշխող ամորհական արքայատոհմի իշխանությանը և որպես ռազմավար գերեվարեց Բաբելոնի գերագույն

աստված Մարդոկի արձանը: Այդ արշավանքից հետո Բաբելոնիայում իշխանության եկան կասսիտները:

Վերադարձից հետո Մուրսիլիսը զոհ գնաց իր քրոջ ամուսին Խանտիլիսի կազմակերպած դավադրությանը: Այս պահից սկսած՝ խեթական պետությունը հայտնվում է տասնամյակներ տևած անկայուն ներքաղաքական իրավիճակում, որի գլխավոր առանձնահատկությունը գահաժառանգման հստակ համակարգի բացակայության բացասական հետևանքներն էին: Միմյանց հաջորդած արքաների մեծ մասը իշխանության էր գալիս նախորդի սպանության հետևանքով: Արքայատոհմի ներսում, նաև տոհմային ազնվականության շարքերում մշտական պայքար էր գնում հաղթող իշխանության:

Խանտիլիս I–ը ստիպված էր ծանր պատերազմներ մղել երկու ճակատով՝ սիրիական խուրրիների և հյուսիսի կասկերի դեմ: Արշավանքը դեպի Սիրիա՝ ընդդեմ Կարգամիսի, հաջողություն չբերեց, և նա հետ դարձավ: Հավանաբար այս արշավանքի նախաձեռնումը պայմանավորված էր հենց խուրրիների առաջխաղացմամբ, քանի որ այս շրջանում խուրրիները նվաճեցին երկրի մեծ մասը՝ գերիվարելով խեթական թագուհուն իր որդիների հետ միասին: Հյուսիսում կասկերը նվաճեցին և ավերեցին խեթերի կարևորագույն պաշտամունքային կենտրոններից մեկը՝ Ներիկը (Հալիսի ստորին հոսանքներում՝ մերձսևծովյան գոտում), որը խեթերը հետագայում այդպես էլ չկարողացան վերադարձնել:

Իրադրությունը չփոխվեց Ամմունասի օրոք: Նրա կառավարումն անցավ շատ լարված իրավիճակում: Հաջողությունները զուգորդվում էին անհաջողություններով: Աղբյուրների համաստմամբ՝ խաթթին զրկվեց Աղանիյայից (ներկայիս Աղանա) և Արցավայից: Ամմունասի օրոք խեթական պետության քաղաքական հետաքրքրությունների հարավարևելյան հատվածում արդեն ստեղծվել էր անբարենպաստ իրավիճակ, որի պատճառը միտաննական խուրրիների աննախադեպ ակտիվությունն էր: Միտաննիի արքա Պարատտարնան, եթե ոչ նրա նախորդը, կարողացել էր հիմնավորվել Կիցցուվատնայում (Կիլիկիա) և այնտեղ ստեղծել քույր-թագավորություն: Այսուհետև խեթերին Սիրիայից բաժանող Տավրոսի լեռնաշղթան գտնվում էր Միտաննիի և նրա դաշնակից Կիցցուվատնայի հսկողության տակ: Տնտեսական առումով խեթերի համար կենսական նշանակություն ունեցող սիրիա-միջագետքյան տարածաշրջանի դռների փակվելը, անկասկած, բացասաբար պիտի անդրադառնար խաթթիի հետագա վիճակի վրա:

Տելեպինուսի կառավարման նախօրեին Խաթթուսիլիս I–ի և Մուրսիլիս I–ի արշավանքների շնորհիվ ստեղծված ընդարձակ պետությունը գերազանցապես ահռելաչափակվում էր խաթթիի բնօրրանով՝ մայրաքաղաքի շրջակայքով և որոշ այլ տարածքներով: Հարավ-արևելքից խուրրիները, հյուսիսից և հյուսիս-արևելքից կասկական ցեղերը, իսկ արևմուտքից Ասսուվա անվանումը կրող մանր պետակազմությունների միությունը պարբերաբար ասպատակում և ավերում էին երկիրը: Առանձին պահերի խեթական պետությունը վերածվում էր երկրորդական քաղաքական ուժի: Տելեպինուսի անվան հետ են կապված խեթական պետության պատմու-

թյան երկու կարևոր իրադարձություններ, որոնք զգալիորեն կայունացրին իրավիճակը և հիմք դրեցին նրա հետագա վերելքին:

Առաջինը գահաժառանգման նոր կարգն էր.

«Սյունեաւն հաւքթուսաւում ոչ որ չպիտի չարիք պատճառի արքայական տոհմի որդուն և նրան խոցի դաշույնով: Թող արքա դառնա միայն արքայի որդիներից առաջինը: Եթե արքայի որդիներից առաջինը չկա, ապա թող արքա դառնա նա, ով երկրորդն է: Իսկ եթե արքայի որդիներից ոչ մեկը չկա, ապա թող արքա դառնա նա, ով կնության կվճռգնի (արքայի) առաջին դաւեդը»:

Տելեպինուսի օրենքը իրավամբ արքայական իշխանության հաղթանակն էր տոհմային ավագանու և, ըստ էության, տոհմատիրական կարգերի մնացուկների նկատմամբ: Այսուհետև արքան ինքը պետք է որոշեր և ավագների խորհրդի ձևական հաստատմանը ներկայացներ գահի ժառանգորդին, այլ ոչ թե այդ հարցը դներ քննարկման: Ընդ որում՝ կարգը սահմանում էր արքայական իշխանության ուղղակի ժառանգում արական գծով՝ ի դեմս գործող արքայի որդիների: Չնայած հետագայում էլ արքաների դեմ դավադրությունները շարունակվում էին, սակայն խոշոր ազնվականության ձեռքից նրանց ունեցած արտոնությունը վերցվեց:

Տելեպինուսի օրոք էր, որ սկսվեց գրավոր օրենքների կազմումը: Թերևս միասնական օրենագիրք, ինչպես Բաբելոնում Համմուրապիի օրոք, չի եղել, սակայն օրենքների հավաքման և գրառման գործընթացն արդեն իսկ վկայում է Տելեպինուսի կողմից խեթական հասարակության կյանքում կայունացման սաղմեր ներմուծելու քաղաքականության մասին:

Հաջող էր Տելեպինուսի գործունեությունը նաև արտաքին քաղաքականության ասպարեզում: Նա հաջողությամբ ավարտեց փորրասիական մի շարք տարածքների վերանվաճումը (Լավացանտիյա, Խուրմա, Սուկցիա, Պարսուխանդա = Պորուսխանդա) և պայմանագիր կնքեց Կիցցուվատնայի արքա Իսպուտահսմի հետ: Այնուհետև արքան մուտք գործեց Հյուսիսային Սիրիա՝ հասնելով մինչև Խաաուվա:

2. ՄԻՋԻՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ. ԽԵԹԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

Տելեպինուսի հաջորդների օրոք արտաքին քաղաքականության ասպարեզում խեթերը կրկին բախվեցին լուրջ խնդիրների հետ: Այս անգամ էլ նրանց հիմնական հակառակորդը արդեն հզորացած Միտաննին էր, որից կախյալ քաղաքական կազմավորումները եզերում էին Տավրոսի շրջանով անցնող խեթական պետության հարավարևելյան սահմանները: Գրավոր աղբյուրները հնարավորություն են ընձեռում միայն խիստ մոտավոր պատկերացում կազմելու Ք. ա. XV դ. առաջին կեսին խեթերի և գլխավորապես Կիցցուվատնայի միջև փոխհարաբերությունների բնույթի վերաբերյալ:

Իրավիճակը խեթական պետության համար նպաստավոր դարձավ եգիպտոսի փարավոն Թութմոս III–ի միտաննական արշավանքների շրջանում, երբ եգիպտացիները պարտության մատնեցին Միտաննիին և անցան Եփրատի ձախափնյակը: Խեթական արքա Ցիդանտաս II–ը (կամ նրան հաջորդած Խուցցիյաս II–ը) կարողացավ որոշակի ազդեցության հասնել Միտաննիի դաշնակից Կիցցուվատնայի նկատմամբ: Կիցցուվատնայի արքա Պիլլիյայի հետ կնքված պայմանագրից ակնհայտ է խեթական արքայի առավել նպաստավոր վիճակը:

Ցիդանտասի հաջորդի՝ Խուցցիյասի կառավարումն ընդհատվեց վերջինիս սպանությամբ, որի կազմակերպիչը արքայի թիկնազորի հրամանատար Մուվատալլիան էր, ով կառավարեց որպես Մուվատալլիս I: Սակայն որոշ ժամանակ անց գահը բռնազավթողի դեմ սկսվեց ապստամբություն. Մուվատալլիան ու նրա կողմնակիցները սպանվեցին, և արքա հռչակվեց օրինական արքայատոհմի ներկայացուցիչ Թուդխալիյաս II–ը, որի գահակալման հետ է կապված խեթական պետության և մշակույթի պատմության մի կարևոր իրադարձություն:

Դեռևս Միջին թագավորության շրջանում Տավրոսի գոտուց դեպի կենտրոնական Փոքր Ասիա սկսվել էր խուրրիների աստիճանական ներթափանցումը (գլխավորապես խաղաղ ճանապարհով), որի արդյունքում այստեղ ձևավորվել էին խուրրիական անկլավներ: Խեթական ծառայության մեջ գտնվող խուրրիական ազնվականությունը շուտով հասավ զգալի դիրքի և ազդեցության: Ինչ–որ մի պահ, խեթական արքայատոհմի հետ ինտեգրման շնորհիվ, ի դեմս Թուդխալիյասի, խուրրիական արքայատոհմը վերցրեց իշխանությունը Խաթթիում և պահեց այն ընդհուպ մինչև խեթական պետության տրոհումը: Այս առումով հատկանշական է, որ այսուհետև խեթական արքաները, նախապես կրելով խուրրիական անուններ, գահ բարձրանալիս առանում էին խեթական դինաստիական անուններ: Խուրրիական էին նաև թագուհիների անունները: Խուրրիների ներթափանցումը շարունակվեց նաև հետագայում, որի վկայությունը խեթական պաշտոնական դիցարանում մեծաքանակ խուրրիական աստվածների առկայությունն էր (տե՛ս ստորև՝ «Խեթական մշակույթը» բաժնում):

Թուդխալիյասը իր կառավարման առաջին վեց տարիների ընթացքում նվաճեց գրեթե ողջ Փոքր Ասիա թերակղզին: Առաջին արշավանքն ուղղված էր դեպի արևմուտք: Այստեղ նա հաղթեց Ասսուվա անվանումը կրող 22 երկրներից բաղկացած միությանը: Արշավանքն ավարտվեց Տարուիսայի և Վիլուսայի նվաճմամբ: Այնուհետև արքան հպատակեցրեց հյուսիսի կասկական ցեղերին, հետո անցնելով Եփրատը՝ մտավ և գրավեց Իսուվան (հետագայի հայկ. Ծոփք): Վերջում Թուդխալիյասը հաղթեց Միտաննիին, հասավ մինչև նրա մայրաքաղաք Վաշշուկաննի և նվաճեց Կիցցուվատնան: Վերջիններս հետ կնքվեց պայմանագիր, որով այս երկիրը դարձավ խեթերից կախյալ թագավորություն: Խեթերի գերիշխանությունը տարածվում էր նույնիսկ Կիպրոս կղզու վրա: Փաստորեն Թուդխալիյասի պետությունը կրկնում էր դեռևս Ք. ա. XVI դ. Խաթթուսիլիս I–ի տերությանը, սակայն էլ ավելի մեծ ներուժի պայմաններում: Խեթերի հաջողությանը, անկասկած, նպաստեց Միտաննիի թուլացումը եգիպտոսի փարավոն Թութմոս III–ի արշավանքների հետևանքով:

Թուդխալիյասին հաջորդեց նրա որդեգիր Առնուվանդաս I–ը, որի ուշադրությունը հիմնականում ուղղված էր նախորդի նվաճումների պահպանմանը: Նա ստիպված էր պայքարել երեք ուղղություններով: Արևմտյան Փոքր Ասիայում մեծ ակտիվություն էր դրսևորում և փաստորեն խեթերի վերահսկողությունից դուրս էր եկել Թուդխալիյասի դրածո՝ Ծիպասլա երկրի կառավարիչ Մադդուվատտասը: Հյուսիսի կասկերը սկսել էին ասպատակել խեթահպատակ շրջանները՝ ավերելով նույնիսկ մայրաքաղաքին հարող խեթական բնակավայրերը: Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում՝ Վերին Եփրատի շրջանում, բռնկվել էր ապստամբություն Պախխուվա երկրում (այս մասին տե՛ս ստորև՝ «Խեթական տերությունը և Հայկական լեռնաշխարհը» բաժնում): Առնուվանդասը ուժերի գերագույն լարումով կարողացավ հասնել իրավիճակի վերահսկմանը:

Դեռևս Առնուվանդասի կառավարման շրջանում նախկին հակառակորդներ Միտաննիի և Եգիպտոսի հարաբերությունները սկսեցին բարելավվել: Միտաննիի արքա Արտադամայի և Թութմոս IV–ի միջև հաստատվեցին բարիդրացիական հարաբերություններ, որոնք ամրապնդվեցին դինաստիական ամուսնությամբ: Դրան հաջորդած պայմանագրի համաձայն՝ եգիպտոսը գերիշխանություն ստացավ Քադեշի, Ամուրրուի (Փյունիկիա) և Ուգարիտի նկատմամբ, այսինքն՝ Սիրիայի հյուսիսում խաթթին այսուհետև ստիպված էր հաշվի նստել, Միտաննիից բացի, նաև եգիպտոսի շահերի հետ:

Սակայն, անդրտավրոսյան ճակատում ձևավորված աննպաստ իրավիճակից զատ, բուն Փոքր Ասիայում խեթական պետությունը առավել բարդ խնդրի առջև էր կանգնած: Դեռևս Առնուվանդասի օրոք Տերության գերիշխանության տակ գտնվող ծայրամասային երկրների անջատողական միտումները Թուդխալիյաս III–ի կառավարման սկզբնական փուլում վերաճեցին խոշոր աղետի: Տարեցտարի աճող սպառնալիքը հանգեցրեց խաթթիի տարածքի էական կրճատման: Ք. ա. XIII դ. Խաթթուսիլիս III–ի կողմից կազմված տեքստում նկարագրվում է Առնուվանդասից հետո խեթական տերությունում տիրող ծայրաստիճան ծանր վիճակը:

«(6) Նախկինում խաթթի երկրները քշնամիներից նվաճվեցին, (7) Կասկական քշնամին նվաճ խաթթի երկրները նվաճեց և իրեն Նենասաս քաղաքը տահման (8) պարզեց: Ստորին երկր[ի] կողմից Արցավայի քշնամին նվաճ և նա էլ (9) խաթթի երկրները նվաճեց և [S]ուվանուդան ու Ուդան իրեն տահման պարզեց: (10) Հետից Արավանա[յի] քշնամին նվ[աճ] և ողջ Գասգիա երկիրը նվաճեց: (11) Հետից Ազզիի քշնամին նվա[ճ] և ողջ Վերին [երկրն]–երը ն[վա]ճեց (12) և իրեն Սամուխա քաղաքը տահման պարզե[ց]: Իսկ Իսուվայի [քշնամին] նվաճ [և] Թեգարամա [երկիրը] նվաճեց: (13) Հետից Արմատանայի քշնամին [նվաճ] և նա էլ խաթթի երկրները[ը] նվաճեց (14) և իրեն Կիցցուվատնա քաղաքը [տահման պարզեց: [Խաթ]թուսաս քաղաքն էլ (15) հրդեհվեց: Եվ (միայն) [. . . .] he̓šti– տունը փրկվե[ց]: (16) Երբ հորս հայրը՝ Մ[ուրսիլ]ուլիումասը, մեծ արքա]ն, հնրասը, հայտնվեց (17) [և] քաղաքորության գահին բազմե՛ց, նա քշնամիներին] խաթթի երկրներից (18) [վտարեց:»

Խեթական տերության թուլացումը պայմանավորված էր ոչ այնքան նվաճված

երկրների հարձակումներով, որքան ներքին հանգամանքներով: Ք. ա. XIV դ. կազմված՝ խաթթիի աստվածներին ուղղված Մուրսիլիս II–ի աղոթքում հիշատակվում է մեծաքանակ բնակավայրերի ամայացումը՝ արքայի պապի (Թուդխալիյաս III) օրոք երկրում մոլեգնող սովի և ժանտախտի համաճարակի պատճառով: Փաստորեն դեռևս Թուդխալիյասի շրջանում խաթթիում առկա էին լուրջ տնտեսական խնդիրներ, որոնց հետագա խորացումը հանգեցրեց ճգնաժամի: Մի խնդիր, որի հետ խեթական տերությունը պիտի պարբերաբար բախվեր նաև հետագայում, և որը ի վերջո դարձավ նրա վերջնական տրոհման գլխավոր պատճառներից մեկը:

Թշնամական հարձակումների և մանավանդ մայրաքաղաքի հիմնավոր ավերման հետևանքով Թուդխալիյասը ստիպված էր ժամանակավորապես մայրաքաղաքը տեղափոխել Հալիսի ափին գտնվող կրոնական խոշոր կենտրոն Սամուխա քաղաքը (գետի վերին հոսանքների շրջանում):

Այսպիսով՝ Առնուվանդաս I–ից հետո խեթական տերությունը փաստացի տրոհվեց, ինչպես նվաճված երկրների ապստամբությունների և խեթական տարածքների ասպատակությունների, այնպես էլ ներքաղաքական անկայունության հետևանքով: Տերության վերականգնման գործընթացը սկսեց նույն Թուդխալիյասը, և ավարտեց նրա որդին՝ Սուպպիլուլիումասը, Ք. ա. XIV դ. կեսերին: Հենց այս վերջինիս կառավարումով էլ սկսվում է խաթթիի պատմության նոր փուլը՝ Նոր թագավորությունը:

3. ՆՈՐ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ. ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Նախկին տերության արևելյան շրջաններից Թուդխալիյաս III–ը սկսեց խեթական պետության տարածքի վերականգնման գործընթացը, որը հանգամանորեն շարադրված է Թուդխալիյասի թոռան՝ Մուրսիլիս II–ի կողմից կազմված «Սուպպիլուլիումասի գործունեությունը» անվանումը կրող ծավալուն տեքստում: Ըստ դրա՝ Սամուխայից խեթերը պարբերաբար արշավանքներ էին կազմակերպում կասկերի, հայասացիների, իսուվացիների և Արևմտյան Փոքր Ասիայի երկրների դեմ: Թուդխալիյասի պատերազմներում հորը ակտիվորեն օգնում էր նրա գահակից և հաջորդ Սուպպիլուլիումաս I–ը (Ք. ա. 1345–1322): Արդեն վերջինիս միանձնյա կառավարման օրոք խեթերը վերանվաճեցին նախկին փոքրասիական տիրույթները, որին հաջորդեց նրա միտաննական արշավանքների շարքը:

Միտաննական արշավանքին նախորդեց հայատական խնդրի կարգավորումը: Սուպպիլուլիումասը ազգեցի ազնվական Խուկկանային նշանակեց Հայատայի արքա՝ նրա հետ կնքելով պայմանագիր (տե՛ս «Խեթական տերությունը և Հայկական լեռնաշխարհը» բաժինը): Այնուհետև, նվաճելով միտաննամետ Իսուվան, նա արագ երթով մտավ Ալզի (հայկ. Աղձնիք), որտեղից էլ՝ Հյուսիսային Սիրիա: Հետագա ռազմական գործողությունների արդյունքում խեթերը նվաճեցին Միտաննին, իսկ որոշ ժամանակ անց Սիրիայի հյուսիսում ստեղծեցին բուֆր–թագավորություն՝

Կարգամիս մայրաքաղաքով: Կարգամիսի առաջին արքա նշանակվեց Սուպպիլուլիումասի որդիներից Պիյաասիլին: Կարգամիսի թագավորությանը վերապահված էին մեծ լիազորություններ Խաթթիի հյուսիսսիրիական տիրույթների, ինչպես նաև Խաթթիից կախյալ հարևան քաղաքական միավորների նկատմամբ: Պիյաասիլիի իշխանությունը ժառանգական էր և փոխանցվում էր հորից որդի:

Այնուհետև արքան գրավվեց Միտաննիով: Տուշրաթթայի խեթամետ որդի Շատտիվազան նշանակվեց Միտաննիի արքա: Վերջինիս հետ կնքվեց պայմանագիր, որով Միտաննին վերածվեց Խաթթիի կրտսեր դաշնակցի՝ կախյալ կարգավիճակով: Ի դեմս Կարգամիսի և կախյալ Միտաննիի՝ խեթերը լուծեցին երկու կարևոր խնդիր: Առաջինը կայուն ներկայությունն էր տնտեսական մեծ նշանակություն ունեցող Սիրիայում, երկրորդը՝ գլխավոր հակառակորդ եգիպտոսի դեմ ամուր արգելապատնեշի ստեղծումը: Այսուհետև Կարգամիսը և Միտաննին պետք է համատեղ իրականացնեին եգիպտական (իսկ քիչ ավելի ուշ՝ նաև ասորեստանյան) ճակատի վերահսկողությունը:

Սիրիայում գտնվելու ընթացքում սրվեցին Սուպպիլուլիումասի հարաբերությունները եգիպտոսի հետ՝ կապված Թութանհամոնի այրի Անխեսենամոնի միջադեպի հետ: Ըստ խեթական աղբյուրի՝ վերջինս խեթական արքային խնդրել էր իր որդիներից մեկին ուղարկել եգիպտոս՝ որպես իրեն ամուսին և փարավոն: Եգիպտոսի սահմանների մոտ Սուպպիլուլիումասի չորրորդ որդին՝ Ցաննանգան, դավադրաբար սպանվեց, թերևս, հետագայում փարավոն դարձած Էյեյի դրդմամբ: Ի պատասխան դրա՝ խեթական զորքը թագաժառանգ Առնուվանդասի գլխավորությամբ մտավ եգիպտոսի կողմից վերահսկվող Հարավային Սիրիա, խոշոր ավերածություններ իրականացրեց և հազարավոր ռազմագերիների տարավ Փոքր Ասիա:

Թերևս այս շրջանում Փոքր Ասիայում սկսված ժանտախտի նոր համաճարակն էր պատճառը, որ խեթերը հնարավորություն չունեցան ավարտին հասցնելու եգիպտական գործերը: Շուտով Սուպպիլուլիումասը, իսկ քիչ անց նրան փոխարինած Առնուվանդաս II–ը զոհ գնացին համաճարակին: Վերջինիս փոխարինեց Սուպպիլուլիումասի կրտսեր որդին՝ Մուրսիլիս II–ը:

Մուրսիլիսը գահ բարձրացավ խիստ աննպաստ իրավիճակում: Ըստ նրա «Տարեգրությունների», օգտվելով հոր և եղբոր մահից, բոլոր նվաճված երկրները ապստամբել և դուրս էին եկել խեթերի ենթակայությունից:

Առաջինը Արևմտյան Փոքր Ասիայում գտնվող Արցավա անվամբ հանդես եկող երկրների դաշնությունն էր: Արցավայի առավել ակնառու քաղաքական միավորի՝ Միլյավանդայի (Միլեթ՝ Եգեյան ծովափին) արքա Ուխխացիտին, որը մինչ այդ խեթերի ենթակայության տակ էր գտնվում, դաշինք էր կնքել Ախխիյավայի հետ: Մուրսիլիսն անձամբ առաջնորդեց բանակը և հաջողությամբ ավարտեց արշավանքը. Միլյավանդայի արքան հեռացավ կողմիններից մեկը: Հաջորդ տարում արքան ավարտեց արևմուտքի հպատակեցումը: Այս պահից ի վեր Արցավան այլևս չի հիշատակվում խեթական աղբյուրներում, որ նշանակում էր սույն դաշնության վերացում:

Ինչ վերաբերում է անդրառվրատյան տարածաշրջանին, ապա Հյուսիսային Սիրիայում

Կարգամիսի արքա Պիյասիլին՝ Մուրսիլիսի եղբայրը, առաջին հաջողությամբ զսպում էր խեթահպատակ Միտաննիի նկատմամբ Ասորեստանի նկրտումները:

Հատկապես լարված էր իրավիճակը արևելքում, որտեղ Հայասան և նրա հարևան կասկական Տիքիյա երկիրը լուրջ սպառնալիք էին ստեղծել խեթերի տիրույթների նկատմամբ (տե՛ս «Խեթական տերությունը և Հայկական լեռնաշխարհը» բաժնում): Մուրսիլիսին հաջողվեց երեք տարում լուծել նաև այս խնդիրը: Հայասայի արքա Անիյայի հետ կնքվեց պայմանագիր:

Արտաքին քաղաքականության ասպարեզում ռազմական հաջողությունները Մուրսիլիսը զուգակցում էր վերանվաճված երկրների հետ սերտ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումով, մի քաղաքականություն, որ սկսվել էր դեռևս Սուպպիլուլիումաս I–ի օրոք: Հաճախ այդպիսի պայմանագրերն ամրապնդվում էին դինաստիական ամուսնություններով՝ տեղական արքաների և խեթական արքայադուստրերի միջև: Այդպիսի պայմանագրեր կնքվեցին Ամուրրուի, Ուգարիտի, Խապալլայի, Միրա–Կուվալիյայի, Սեխա գետի երկրի հետ (վերջին երեքը՝ արևմտյան Փոքր Ասիայում):

Մուրսիլիսը փորձում էր լուծել նաև պատերազմների և այլ պատճառների հետևանքով Տերության սահմանամերձ շրջանների բնակաթափ եղած բնակավայրերի վերաբնակեցման խնդիրը: Այդ նպատակով տասնյակ հազարավոր մարդիկ նվաճված երկրներից, այդ թվում՝ Խաթթիի տարբեր շրջաններից, վերաբնակեցվեցին այստեղ: Վերաբնակիչները տեղաբաշխվում էին արքայական և ազնվականական տնտեսություններում, ռազմավարական նշանակություն ունեցող սահմանամերձ և տաճարապատկան բնակավայրերում:

Մուրսիլիսի օրոք, հակառակ արտաքին քաղաքականության ասպարեզում ունեցած ակնառու հաջողությունների, լուրջ խնդիրներ կային՝ կապված ժանտախտի համաճարակի նոր բռնկման և արքայատոհմի ներսում լարված իրավիճակի հետ: Երկրորդ դեպքում պատճառը արքայի և Սուպպիլուլիումաս I–ի վերջին կնոջ՝ բաբելոնյան արքայադուստր Ամմինիսալայի միջև բախումն էր: Այնուամենայնիվ, այս շրջանում խեթական տերությունը կրկին լիովին վերականգնվեց և, ինչպես հոր օրոք, Առաջավոր Ասիայի հզորագույն ռազմաքաղաքական ուժն էր:

Մուրսիլիսի որդի Մուվատալլիս II–ը գահ բարձրացավ համեմատաբար կայուն իրավիճակում: Բուն վոքրասիական թատերաբեմում լուրջ խնդիրներ չէին սպասվում: Արևմուտքում ստեղծվել էր Խաթթիի հետ դաշնակցային պարտավորություններով կապված երկրների համակարգ, իսկ հյուսիսի կասկերը դադարեցրել էին ասպատակությունները: Այլ էր իրավիճակը սիրիական տիրույթներում: XIX դինաստիայի հիմնադիր Սեթի I–ից սկսված՝ եգիպտոսի ակտիվությունը ակնհայտ նպատակ էր հետապնդում վերականգնելու նախորդ տասնամյակներում այստեղ կորցրած գերիշխանությունը: Փարավոնը հարձակումներ ձեռնարկեց խեթերից կախյալ Ամուրրուի և Քադեշի դեմ, որը նշանակում էր բացահայտ մարտահրավեր: Եգիպտոսի դեմ հետանկարում ակնկալվող բախումը պահանջում էր հատապատասխան քայլեր:

Արևմուտքում դիրքերն ամրապնդելու նպատակով արքան վերականգնեց գերիշխանությունը Վիլուսայի (= Տրոադա) նկատմամբ, որը ժամանակավորապես նվաճվել էր տարածաշրջանում գործող ոմն Պիյամարադուսի կողմից: Վերջինս վտարվեց Վիլուսայից և ապաստան գտավ Ախխիյավայում (միկենյան Հունաստանում, թերևս հենց Միկենում), իսկ Վիլուսայի արքա Ալաքսանդուսի հետ պայմանագիր կնքվեց:

Եգիպտոսի դեմ պատերազմի նախօրեին Մուվատալլիսը մայրաքաղաքը տեղափոխեց հարավային Փոքր Ասիայում գտնվող Թարխունտասսա քաղաքը (Կոնյայի հարթավայրում): Արքան նպատակ ուներ նստավայր դարձնելու Սիրիային շատ ավելի մոտ գտնվող քաղաքը, որտեղից հեշտ էր ղեկավարել տապալվող պատերազմը Եգիպտոսի դեմ: Ոչ պակաս կարևոր էր Խաթթուսասի անհարմար դիրքը հյուսիսի կասկերի մշտական ասպատակությունների պարագայում:

Խաթթուսասում կառավարիչ նշանակվեց Միտաննամուան, իսկ կասկերին հարող ողջ սահմանամերձ գոտին, այդ թվում՝ Վերին երկիրը, հանձնվեց արքայի կրտսեր եղբայր Խաթթուսիլիսին: Խաթթուսիլիսին տրված տարածքում կազմավերպվեց ռազմականացված գոտի: Այն արևմուտքից արևելք ձգվում էր մոտավորապես ժամանակակից Մերզիֆոնից մինչև Սեբաստիա՝ ընդգրկելով կասկական ցեղերին հարող մի շարք առանցքային շրջաններ (Իսխուպիտտա, Մարիստա, Կատտապա, Խանիսանա, Դուրմիտտա և այլն):

Ք. ա. 1274 թ. Սիրիայի Քադեշ քաղաքի մոտ տեղի ունեցավ խոշոր ճակատամարտ Մուվատալլիսի և Ռամզես II–ի միջև, որին մասնակցում էին մեծաքանակ օժանդակ ջոկատներ եգիպտոսին և Խաթթիին ենթակա երկրներից: Մուվատալլիսի բանակում ներկա էին նաև ջոկատներ Միտաննիից, Արցավայից, Լուկկայից (Լիկիա), Վիլուսայից, Կիցգուվատնայից, Կարգամիսից, Ուգարիտից և այլ երկրներից: Օգտվելով եգիպտացիների անզգուշությունից և կիրառելով անսպասելի գրոհի տակտիկա՝ Մուվատալլիսը հասավ հաջողության: Չնայած ճակատամարտն ավարտվեց առանց կողմերից որևէ մեկի չոշափելի առավելության, սակայն արդյունքում խեթական գերիշխանությունը Հյուսիսային և Կենտրոնական Սիրիայի նկատմամբ մնաց անսասան: Ավելին՝ ճակատամարտից հետո Ամուրրուն կրկին անցավ խեթերի գերիշխանության տակ:

Մուվատալլիսին հաջորդեց նրա որդին՝ Ուրխի–Թեշուբը (գահակալական անունը՝ Մուրսիլիս III), որի կառավարման յոթ տարիներն անցան հորեղբոր՝ Խաթթուսիլիսի հետ հակամարտության պայմաններում: Ուրխի–Թեշուբը փորձեց վերացնել Տերության փաստացի երկատումը՝ կրկին մայրաքաղաք դարձնելով Խաթթուսասը: Որոշ ժամանակ անց սկսվեց ակնհայտ առճակատում, որն ավարտվեց արքայի գահազրկմամբ, և Ուրխի–Թեշուբը վտարվեց սկզբում Արևմտյան Փոքր Ասիա, այնուհետև հեռացավ Եգիպտոս:

Խաթթուսիլիսը եռանդուն, քաղաքական գործչին հատուկ ունակություններով օժտված անձնավորություն էր, որի կառավարման շրջանում խեթական տերությունը հասավ ակնհայտ հաջողությունների ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքաղաքական կյանքում:

Արևմտյան Փոքր Ասիայում Խաթթուսիլիսը վերջապես կարողացավ լուծել Ախխիյավայի դրդմամբ այստեղ տարիներ շարունակ իրավիճակը սրող Պիյամարադուսի խնդիրը, որով միաժամանակ արևմուտքը կրկին անցավ խեթերի վերահսկողության տակ: Տերության հեռավոր շրջանների նկատմամբ վերահսկողությունը կայունացնելու, նաև Ուրխի–Թեշուբի հաամակիրների հետ հարաբերությունները բարելավելու նպատակով նա հարավային Փոքր Ասիայում ստեղծեց Թարխունտասայի բուֆր–թագավորությունը, որի առաջին արքա նշանակվեց Ուրխի–Թեշուբի որդին՝ Կուրունտան: Հալիսի ստորին հոսանքների շրջանում նա կազմեց ևս մի բուֆր–թագավորություն՝ Տուվաննան, որի արքա նշանակվեց թագաժառանգ Թուդխալիյասը: Արևելքում ձևավորվեց Իսուվայի թագավորությունը, որի առաջին արքա հռչակվեց Արի–Շարրուման, վերջինիս կենության տրվեց Խաթթուսիլիսի դուստր Կիլուշխեպան (այս մասին տե՛ս ստորև՝ «Խեթական տերությունը և Հայկական լեռնաշխարհը» բաժնում): Խեթական ևս մեկ արքայադուստր՝ Գասսուլիյավիյան, դարձավ կախյալ Ամուրրուի թագուհի: Այսպիսով՝ Տերության սահմանամերձ շրջաններում ստեղծվեց Խաթթուսայի արքայատոհմի հետ ազգակցական կապերով կապված և բարձր կարգավիճակով օժտված կախյալ պետությունների շղթա:

Խաթթուսիլիսի արտաքին քաղաքական կարևորագույն ձեռքբերումը խեթա–եգիպտական դարավոր հակամարտության ավարտն էր: Ք. ա. 1258 թ. Խաթթուսիլիսը և Ռամզես II–ը Սիրիայում՝ Խաթթիի և Եգիպտոսի ազդեցության գոտիների միջև ընկած սահմանամերձ հատվածում, անձնական հանդիպման ժամանակ կնքեցին «հավերժական խաղաղության և բարեկամության պայմանագիր», որով վերջ տրվեց երկու տերությունների միջև դեռևս Ք. ա. XV դ. սկիզբ առած լարված հարաբերություններին: Ըստ պայմանագրի՝ կողմերը պարտավորվում էին այսուհետև բոլոր վիճելի տարածքային խնդիրները կարգավորել միայն խաղաղ բանակցությունների միջոցով, չաստաբել օրինական արքայի հակառակորդներին, ինչպես նաև ռազմական ուժով օժանդակել դաշնակցին երրորդ կողմի դեմ ընթացող պատերազմի ժամանակ: Պայմանագիրը հարատևեց ընդհուպ մինչև դարավերջը և կարևոր նշանակություն ունեցավ Առաջավոր Ասիայում հարաբերական խաղաղության պահպանման գործում:

Թուդխալիյաս IV–ը (մոտ 1240–1220 թթ.) իշխանության եկավ հոր՝ Խաթթուսիլիս III–ի՝ քաղաքական իրադարձություններով հարուստ, սակայն անկայուն հաջորդություններով ուղեկցվող կառավարման վերջին շրջանի լարված մթնոլորտում: Խեթա–եգիպտական պայմանագրի շնորհիվ սիրիա–պաղեստինյան գոտում status quo–ի հաստատագրումը կայունացրել էր Խաթթիի հարավային շրջաններում տիրող իրավիճակը: Սակայն հարավ–արևելքում և արևմուտքում իրադրությունը մնում էր լարված՝ հղի հետագա բարդացման հեռանկարով: Հենց նշված ճակատներն էլ հանդիսացան Թուդխալիյասի արտաքին քաղաքական գործունեության գլխավոր ուղղությունները:

Թուդխալիյասի գործունեության սկիզբը համընկավ Ասորեստանի առաջխաղացման հետ դեպի Հյուսիսային Սիրիա և Հայկական լեռնաշխարհի հարավ–արև-

մուտք: Դեռ Սալմանասար I–ի ժամանակներում սկսված ասորեստանյան առաջխաղացումը դեպի Հյուսիսային Միջագետք, Վերին Եփրատի և Վերին Տիգրիսի ավազանների՝ խեթերից կախյալ շրջաններ շարունակվեց նոր թափով Թուկուլթի–Նինուրտա I–ի օրոք: Կախյալ Միտաննիի նվաճումը Սալմանասարի կողմից վերացրեց այն արգելապատնեշը, որը Կարգամիսի թույր–թագավորության օգնությամբ առժամանակ զսպում էր Ասորեստանին: Հարավարևելյան Փոքր Ասիայի մատույցներում ուժերի հարաբերակցությունը աստիճանաբար փոխվում էր հօգուտ Ասորեստանի: Այդ էր պատճառը, որ Թուդխալիյաս IV–ը չէր կարող անտարբեր դիտորդի դերում մնալ:

Ք. ա. 1234/3 թ. Թուդխալիյասը ձեռնարկեց կանխարգելիչ արշավանք, որը, սակայն, անհաջողության մատնվեց: Նիիրիյայի մոտ ասորեստանյան զորքը հաղթեց, ինչում կարևոր դեր խաղաց խեթերի դաշնակից Իսուվայի զորքի չժամանելը ճակատամարտի վայր:

Այնուամենայնիվ, Թուդխալիյասի արտաքին քաղաքականության կարևորագույն խնդիրը Արևմտյան Փոքր Ասիան էր, որտեղ Հաթթուսիլիս III–ի ջանքերով ժամանակավորապես հաստատված կայուն իրավիճակը սկսել էր սասանվել: Թուդխալիյասը արշավեց դեպի Լուկկա երկրներ՝ նվաճելով դրա գլխավոր քաղաքներ Տալավան (անտիկ շրջանի Տլոս), Ավարնան (անտիկ շրջանի Արիննա) և Պինալենե:

Բավական լարված էր իրավիճակը Վիլուսայի առնչությամբ: Նախքան Թուդխալիյասի արևմտյան արշավանքները խեթամետ Վիլուսայի արքա Վալմուն գահազրկվել էր Ախխիյավայի դաշնակից Միլլավանդայի արքա Ատպասի կողմից: Խեթերը ոչ միայն վերադարձրին Վալմուին իշխանությունը, այլև Միլլավանդայում արքա նշանակեցին Ատպասի որդի Մասխոիտտային: Միլլավանդայում խեթամետ արքայի նշանակումով Ախխիյավան դուրս մղվեց Փոքր Ասիայում իր ունեցած գլխավոր հենակետից՝ այլևս հնարավորություն չունենալով ակտիվորեն միջամտելու այս տարածաշրջանի գործերին:

Ասորեստանյան և արևմտափոքրասիական ճակատներում ստեղծված իրադրությունը ստիպեց Թուդխալիյասին դիմել կտրուկ միջոցների: Կախյալ Ամուրրուի արքա Սառուգամուվայի հետ կնքված պայմանագիրն արտացոլում է տվյալ ժամանակաշրջանում գոյություն ունեցող ուժերի հարաբերակցությունը: Այն միաժամանակ դիվանագիտության պատմության մեջ թերևս առաջինն էր, որն ամրագրում էր հաղթական երկրների մեկուսացման (բոյկոտաժ) սկզբունքը:

(4) «Եթե Եգիպտոսի արքան Արևից բարեկամ (է), (5) քեզ էլ պիտի բարեկամ լինի. (6) Բայց եթե նա Արևից թշնամի (է), (7) նա քո թշնամին պիտի լինի. (8) Եվ եթե Բարեկունի արքան (9) Արևից բարեկամ (է), քեզ էլ նա (10) բարեկամ պիտի լինի, և եթե նա Արևից (11) թշնամի (է), քեզ էլ պիտի նա թշնամի լինի. (12) Եթե Ասորեստանի արքան Արևից թշնամի (է), (13) քեզ էլ պիտի նա թշնամի լինի: (14) Քեզնից առնտրականը թող Ասորեստան (15) չգնա, քանի նրանից առևտրականին (16) դու քո երկիր մի՛ թողնի, (17) քո երկրով թող նա չանցնի: (18) Եվ եթե նա քո երկիր գա, բռնի՛ր նրան և ուղարկի՛ր նրան Արևից մոտ»: Այնուհետև. (23) *«Ոչ մի ախախյավական նավ թող չգնա նրա մոտ»:*

Վերոհիշյալ հատվածից կարելի է եզրակացնել, որ խաթթիի արքան Ասորեստանը և Ախխիյավան դիտում էր որպես թշնամական երկրներ, որոնց հետ Տերության տարածքի բոլոր կախյալ երկրներին արգելվում էր որևէ հարաբերության մեջ մտնել: Միաժամանակ արգելվում էր որևէ շփում վերոհիշյալ երկրների հետ: Հակառակ դրան՝ Եգիպտոսը և Բաբելոնիան դիտվում էին որպես բարեկամական երկրներ:

Թուդխալիյասի արտաքին քաղաքական ձեռնարկումներից էր նաև Ալասիայի (Կիպրոս) գրավումը:

Արտաքին ուժերի նկատմամբ ունեցած հաջողությունները չեզոքացվեցին Թարխունտասսայի ապստամբության և նրա արքա Կուրունտայի՝ պետական հեղաշրջման փորձի հետևանքով: Պարզ չէ, թե Կուրունտայի կողմից մայրաքաղաք Խաթթուսասի ևվաճման պահին որտեղ էր գտնվում Թուդխալիյասը: Խաթթուսասում Կուրունտայի անունը կրող հիերոգլիֆային կնիքի դաջվածքների առկայությունը վկայում է նրա անթաքույց նկրտումների մասին (*«Մեծ արքա, յաբարնա Կուրունտա»*): Խեթական արքաների տիտղոսաշարի կիրառումը նշանակում էր, որ Կուրունտան դրժել էր Խաթթուսիլիսի, այնուհետև Թուդխալիյասի հետ կնքված պայմանագրերը:

Թուդխալիյասի և Կուրունտայի միջև ծագած քաղաքացիական պատերազմին մասնակցում էին խեթական արքայատոհմի և խոշոր ազնվականության մի շարք ներկայացուցիչներ, այդ թվում նաև Իսուվայի արքան: Թուդխալիյասին հաջողվեց հետ նվաճել մայրաքաղաքը, որից հետո նա չեղյալ հայտարարեց Կուրունտայի հետ պայմանագիրը:

Թուդխալիյասի օրոք Խաթթուսասի և Թարխունտասսայի արքայատոհմերի միջև ժամանակ առ ժամանակ ի դերև ելնող հակամարտությունը չէր կարող բացասաբար չանդրադառնալ Տերության տարածքային ամբողջականության պահպանման և վտանգավոր հարևանների հարձակումների դեմ սահմանների պաշտպանության կազմակերպման վրա: Տերության ներքաղաքական կառույցը ակնհայտորեն քայքայվում էր: Եվ եթե Թուդխալիյասին հաջողվեց ժամանակավորապես կայունացնել իրավիճակը և հաղթող դուրս գալ Կուրունտայի դեմ մղված պայքարում, ապա նրա հաջորդ Առնուվանդաս III–ի կարճատև կառավարումից հետո իշխանության եկած մյուս որդու՝ Սուպպիլուլիումաս II–ի շրջանի իրադարձությունները Տերությունը անդառնալիորեն ուղղում էին դեպի անկում:

Սուպպիլուլիումասը ստիպված էր ռազմական գործողություններ վարել Հարավային և Հարավարևմտյան Փոքր Ասիայում, որտեղ նվաճվեցին Թարխունտասսան, Մասան, Լուկկան, Իկոնան (Իկոնիոն) և Կիպրոս կղզին:

Սակայն վերոհիշյալը չի կարող դիտվել որպես խեթերի անվիճելի հաջողություն: Այլ աղբյուրներից հայտնի տեղեկությունների լույսի տակ ուրվագծվում է քննարկվող ժամանակաշրջանի իրադարձությունների իրական պատկերը:

Ուգարիտի վերջին արքա Ամմուրապիի նամակից պարզվում է, որ նրա ողջ նավատորմը ուղարկվել էր Լուկկա՝ խեթական արքային օգնելու, և որ հակառակորդի 7 նավեր (տեքստում չի նշվում դրանց պատկանելությունը) տպառնում են քաղաքին:

Իսկ դրանից քիչ անց Անմոթապիին առաքված նամակում հիշատակվում է ուգարիտյան նավատորմի ոչնչացման մասին:

Վերոհիշյալ նամակների համադրումը Սուպպիլուլիումասի տեքստերի հետ թույլ է տալիս ենթադրել, որ Լուկկայից մինչև Ուգարիտ, ներառյալ Կիպրոս կղզին, խեթերը գործ ունեին մի հակառակորդի հետ, որը հիմնականում գործում էր ծովում, և որ սպառնալիքը բավական լուրջ էր, ինչի արդյունքում ուգարիտյան նավատորմը շարքից դուրս էր եկել՝ անպաշտպան թողնելով քաղաքը: Անկասկած, այստեղ հնարավոր է նշմարել այսպես կոչված «ծովի ժողովուրդների» ներկայությունը, որոնք այս իրադարձությունների շրջանում՝ Ք. ա. 1208 թ., վկայված են եգիպտական փարավոն Մերնեպտահի արձանագրության մեջ որպես արևմուտքից՝ Լիբիայի կողմից դեպի Եգիպտոս ձգտող հակառակորդ: Այսինքն՝ խեթական արքայի վերոհիշյալ արշավանքներն անհրաժեշտ է մեկնաբանել որպես Փոքր Ասիայի առափնյա շրջաններ մուտք գործել ցանկացող «ծովի ժողովուրդների» խմբերի նկատմամբ խեթական արքայի կանխարգելիչ միջոցառումներ, որոնց նպատակն էր խոչընդոտել վերջիններիս հաստատվելու Տերության տարածքում: Սպառնալիքի լրջության օգտին է վկայում այն, որ Կիպրոսը նվաճելիս խեթերը մղել էին երեք ծովային և մեկ ցամաքային ճակատամարտ:

Ոչ պակաս լարված էր իրավիճակը բուն խեթական տարածքներում: Երկրում սկսվել էին ապստամբություններ, ավերվում և թալանվում էին նույնիսկ տաճարապատկան հողերը: Խաթթիում տիրող խառնակ իրավիճակը կարող էր որոշակիորեն կապված լինել տևական երաշտի հետ, որը ստիպում էր խեթերին եգիպտոսից հացահատիկ ներմուծել:

Այսպիսի ծայրահեղ վտանգավոր իրավիճակում Ք. ա. XII դ. սկզբներին խեթական տերությունը հեռացավ պատմական ասպարեզից, ինչի վկայությունը խեթական գրավոր ավանդույթի ընդհատումն էր և մայրաքաղաք Խաթթուսասի ու կենտրոնական Փոքր Ասիայի մի շարք քաղաքների ավերածությունները և ապաբնակեցումը:

Ավանդաբար Խաթթիի անկումը վերագրվում էր «ծովի ժողովուրդների» կամ խեթերի այլ հարևանների հարձակումներին: Սակայն վերջին երեք տասնամյակներում կուտակված սկզբնաղբյուրների լույսի տակ վերոհիշյալ իրադարձությունը մասնագետները հակված են համարելու ոչ թե օտար ներխուժման հետևանք, այլ ներքին բազմերանգ գարգացումների արդյունք, որը զգալիորեն խթանվել էր առաջավորասիական ճգնաժամն ուղեկցող երևույթների (էթնիկական տեղաշարժեր, ապաբնակեցում և գերբնակեցում և այլն) ազդեցության տակ: Մասնավորապես, ներկայումս գերիշխում է Խաթթիի «որոհման» տեսությունը իր մի շարք տարբերակներով: Խաթթիի անկման խնդրի ուսումնասիրությունը առաջավորասիական ճգնաժամի փուլում ինչպես Փոքր Ասիայում, այնպես էլ Եգիպտոս ծովի ափազանում և այլուր վկարված հանման իրողությունների հետ համադրման լույսի տակ թույլ է տալիս ենթադրել ոչ թե պետականության ավարտ արտաքին ուժերի վճռական միջամտությամբ, այլ որոհում բաղկացուցիչ մասերի: Մի իրավիճակ, որի յուրացրած ապացույցը արդեն

Ք. ա. XII դ. Փոքր Ասիայում և հարակից շրջաններում խեթական տերության քաղաքական–մշակութային ժառանգորդ հանդիսացող տարածքով ավելի մանր պետությունների առկայությունն է (տե՛ս ստորև՝ «Լուվիական պետությունները» գլուխը):

4. ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ԵՎ ԲՆԱԿԸ

Խեթական պետականությունը իր շուրջ 500–ամյա գոյության ընթացքում անցավ վարչաքաղաքական զարգացման տևական շրջան:

Կուսաարի և Նեսայի փուլին (Ք. ա. XVIII դ.) բնորոշ էին քաղաք–պետություննե-րը՝ տոհմացեղային հենքի վրա ձևավորված, տարածքով փոքր քաղաքական միավորներ, որոնցում արքայական իշխանությունը դեռևս բացարձակացված չէր: Այս շրջանում, ինչպես նույնիսկ հետագայում՝ Հին թագավորության մի զգալի մասում, մեծ էր տոհմային ազնվականության դերը, որը վճռական ձայն ուներ պետական կարևորագույն խնդիրների, այդ թվում՝ գահաժառանգման խնդրում: Ժողովրդական ժողովը (պանկուս), որ վկայված է նաև հետագա դարերում, դեռևս լուրջ ուժ էր ներկայացնում, սակայն աստիճանաբար այն իր տեղը սկսում էր զիջել տոհմային ազնվականության խորհրդին (ավագների խորհուրդ՝ սուչիա): Օրինակ՝ Խաթթուսիլիս I–ը իր թոռանը՝ Մուրսիլիսին, իրեն հաջորդ հռչակելու նպատակով ստիպված էր հրավիրել ազնվականության խորհուրդ և համոզել ու նույնիսկ սպառնալ հաստատելու իր որոշումը: Ընդհանրապես գահաժառանգման հարցում հստակ կարգի բացակայությունն, ընդհուպ մինչև Տեղեպինուս, կարելի է համարել արքայական իշխանության թուլության, ամոր, կենտրոնացված պետականության բացակայության դրսևորում:

Ք. ա. XV դ. երկրորդ կեսին և հաջորդող շրջանում, խեթական տերության ձևավորման հետ մեկտեղ առաջ նկավ այն կառուցվածքը, որը բնորոշ էր խաթթիի պատմության վերջին երկու դարերին:

Տերությունը բազմաստիճան կառույց էր, որի միջուկը կազմում էր հիմնականում Հալիս գետի ներքին ավազանով տեղաբաշխվող բուն խաթթին: Տերության ծայրամասային շրջաններում Սուպպիլուլիումաս I–ից մինչև Խաթթուսիլիս III–ի կառավարման շրջանում ձևավորվել էր հատուկ բարձր կարգավիճակ ունեցող թույր–պետությունների մի համակարգ՝ Կարգամիսը՝ Հրուսիասային Սիրիայում, Թարխունտասան՝ Փոքր Ասիայի հարավում, Խուվան՝ Վերին Եփրատի ավազանում, Տումմաննան՝ բուն խաթթիից հյուսիս–արևմուտք (անտիկ աղբյուրների Դոմանիտիսի շրջանը), Սեխա գետի երկիրը՝ Փոքր Ասիայի արևմուտքում (Մեանդրոս գետի հովտում), և Ամուրրուն: Այստեղ ժառանգաբար իշխում էին խաթթուսասի արքայատոհմի հետ ազգակցական կապերով կապված տեղական արքայատոհմերը:

Սրանցից բացի, ավելի ցածր կարգավիճակով գոյություն ունեին մնձաքանակ այլ վարչական միավորներ, որոնք, թերևս, անմիջականորեն վերահսկվում էին թույր–

պետությունների կողմից. վերջիններս պատասխանատու էին նրանց վրա դրված պարտավորությունների կատարման համար:

Ինչպես առաջին, այնպես էլ երկրորդ խմբի կախյալ պետությունների հետ փոխհարաբերությունները կարգավորվում էին պայմանագրերով: Խաթթիի «մեծ արքայի» հանդեպ կախյալ երկրների վրա դրված պարտավորությունների շարքում առաջնահերթ տեղ ունեին 1) լոյալությունը, 2) զորաջոկատների տրամադրումը պատերազմների ժամանակ, 3) նրրորդ կողմի հետ ինքնուրույն հարաբերությունների արգելքը և 4) հակառակորդի հարձակման դեպքում Տերության համապատասխան տարածքի պաշտպանության գործի կազմակերպումը սեփական միջոցներով:

Բուն Խաթթիում բնակավայրերի ներքին խնդիրների կառավարման գործը իրականացնում էին համայնքների ընտրովի պաշտոնյաները: Մեծաքանակ տաճարային կենտրոններում՝ հարակից երկրագործական շրջանների հետ միասին, այդ խնդիրը դրված էր քրմապետերի վրա:

Տերության սահմանամերձ շրջանները ներառված էին ռազմական օկրուգների մեջ: Սրանց կառավարիչները նշանակվում էին խեթական արքայի կողմից և պարտավոր էին վերահսկել իրենց վստահված տարածքում տեղի ունեցող յուրաքանչյուր իրադարձություն (բնակչության վրա պարտավորությունների կատարում, սահմանի խախտում և այլն): Այդ պաշտոնյաները արքայից ստանում էին հատուկ հրահանգներ իրենց վստահված շրջաններում կայուն իրավիճակ ապահովելու վերաբերյալ:

Խեթական տերության տարածքային ամբողջականության պահպանումը և մշտական պատերազմները պահանջում էին պահել մարտունակ բանակ: Բանակի կորիզը կազմում էին հետևակը և մարտակառքերի ջոկատները: Հատկապես կարևոր նշանակություն ունեին վերջիններս, առանց որոնց սովորաբար որևէ ճակատամարտ տեղի չէր ունենում: Երկաթիվ, երեք զինվոր տեղավորող հարյուրավոր թեթև մարտակառքերը ի վիճակի էին վճռելու ճակատամարտի ելքը: Պահպանվել է Ք. ա. XV–XIV դդ. թվագրվող մի ընդարձակ տեքստ (այսպես կոչված «Կիկկուլիի ձեռնարկը»), որը նվիրված է մարտակառքերին լծվող ձիերի վարժեցման տեխնիկային:

Խեթական բանակի ռազմավարության հիմնական բնորոշ գծերից էր պատերազմների ժամանակ մարտական գործողությունների անընդհատելիության ապահովումը: Այն ներառում էր գիշերային տեղաշարժեր, որոնք ավարտվում էին հանկարծակի հարձակումներով: Այդպիսի ընթացք ունեցավ Ք. ա. 1274 թ. Քադեշի ճակատամարտը, որի ելքը վճռեց Օրոնտես գետի հակառակ ափից հարյուրավոր մարտակառքերի անսպասելի գրոհը Ռամզես II–ի առաջապահ զորամասի վրա:

Խեթական բանակի հաջողման կարևոր աղբյուր էին հանդիսանում կախյալ երկրների արքաների և կառավարիչների տրամադրած օգնական ջոկատները, ինչպես նաև այդ երկրներից պայմանագրային հիմունքներով զինծառայության վերցված վարձու զինվորները:

Բնական սահմանների բացակայությունը, ինչպես նաև աշխարհագրական դիրքը խեթական տերությունը վերածում էին բոլոր կողմերից խոցելի քաղաքական միավորի, որի տարածքային ամբողջականությունը և անվտանգությունը հնարավոր էր պահպա-

նել միայն մարդկային և նյութական ռեսուրսների մշտական մոբիլիզացիայի, խոշոր մարտունակ բանակի և պարբերաբար իրականացվող կանխարգելիչ կամ պատժիչ ռազմական միջամտության միջոցով: Երկու կամ ավելի ուղղություններում միաժամանակյա ռազմական գործողությունները հաճախ ավարտվում էին զգալի տարածքային կորուստներով: Խեթական պետականության պատմության ընթացքում բազմիցս արտաքին և ներքին բացասական գործոնների համատեղ հանդես գալու պատճառով Տերությունը հաճախ հայտնվում էր անկման եզրին, և միայն մեծ ջանքերի գնով այն կրկին վերականգնվում էր (օրինակ՝ Մուրսիլիս I–ից, Առնուվանդաս I–ից, Սուպպիլուլիումաս I–ից հետո): Այս տեսանկյունից դիտարկելով խեթական տերության քաղաքական պատմության զարգացման միտումները՝ դրա տրոհումը Ք. ա. XII դ. սկզբներին հնարավոր է որակել որպես վերընթաց և վայրընթաց զարգացումների կանոնավոր հաջորդականության մի հերթական փուլ, որից հետո, սակայն, այն հնարավոր չեղավ վերակենդանացնել:

5. ԽԵԹԱԿԱՆ ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՅԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Խեթական մշակույթի ձևավորման գործում վճռորոշ դեր ուներ Փոքր Ասիայի բնակչության բազմաէթնիկ բնույթը: Այս ընդարձակ տարածաշրջանը բնակեցնող ժողովուրդների դարավոր շփումների արդյունքում էլ ձևավորվեց փոքրիշատե ընդհանուր գծերով առանձնացող մի մշակույթ, որն իր արմատներով հասնում էր ընդհուպ մինչև նեոլիթյան դարաշրջանի խորքերը, և որը պայմանականորեն անվանում են խեթական տերության մշակույթ:

Խեթական մշակույթի կարևոր դրսևորումներից էր գիրը: Խեթական դարաշրջանի Փոքր Ասիայում զուգահեռաբար գործում էին երկու տարբեր գրավոր ավանդույթներ՝ փոխառյալ միջագետքյան սեպագիրը և տեղական ծագում ունեցող հիերոգլիֆային (պատկերային) գիրը:

Սեպագիրը Փոքր Ասիա էր մուտք գործել երկու փուլով: Առաջինը դեռևս Ք. ա. XIX դ.՝ Աշշուրի փոքրասիական գաղութների գործունեության շրջանում, երկրորդը՝ արդեն Հին թագավորության կազմավորման փուլում: Ընդ որում՝ այս երկրորդ փուլում խեթերը սեպագիրը փոխառել են ոչ թե Աասրիստանից կամ Բաբելոնից, այլ Հյուսիսային Սիրիայի մեկ այլ սեպագրական գրչական դպրոցից:

Սեպագիրը լայն կիրառություն ուներ մայրաքաղաքի արքունի և տեղական վարչական կենտրոնների դիվաններում: Դրանով գրվում էին արքայական հրամաններ, հրահանգներ, ծիսապաշտամունքային և տնտեսական բնույթի տեքստեր, միջազգային պայմանագրեր և այլն: Ինչպես Միջագետքում և այլուր, գրում էին կավե սալիկների վրա, որոնք այնուհետև թրծվում և պահվում էին դիվաններում՝ նախապես ցուցակագրվելով: Մայրաքաղաքի դիվանում աշխատում էին հարյուրավոր գրիչներ: Բոլոր քիչ թե շատ կարևոր տեքստերը պարբերաբար արտագրվում էին՝

դրանք ոչնչանալուց փրկելու նպատակով: Այսօր հայտնի են ավելի քան 30 հազար սեպագիր տաքիկներ, որոնց գերակշիռ մասը արդեն հրատարակված է:

Սեպագրական ավանդույթը Փոքր Ասիայում ավարտվեց Խեթական տերության տրոհման հետ միաժամանակ՝ իր տեղը զիջելով հիերոգլիֆային գրին:

Հիերոգլիֆային գիրը իր արմատներով հասնում է առնվազն Ք. ա. II հազ. սկզբները, սակայն առաջին գրավոր հուշարձանը Ք. ա. XVI դ. Կիցցուվատնայի արքա Իսպուտահսուի կնիքն է: Հետագայում, մասնավորապես XIII դ. հիերոգլիֆային գիրը սկսում է ավելի լայն կիրառություն ստանալ հատկապես վերջին արքաների օրոք: Դրանով արդեն սկսում են գրել մեծածավալ տեքստեր: Մայրաքաղաքի արքունի դիվանում (թերևս նաև այլ վայրերում) աշխատում էին հիերոգլիֆային գրով գրող գրիչներ, որոնք կոչվում էին «փայտի վրա գրող գրիչ»: Այս անվանումը կարող է նշել, որ նախապես հիերոգլիֆներով գրում էին փայտի վրա և միայն հետագայում՝ այլ նյութերի:

Խեթական արխիվներում պահվող սեպագիր տեքստերը գրված են մի շարք լեզուներով՝ խեթերեն, սեպագիր լուվիերեն (ի տարբերություն Տերության տրոհումից հետո հայտնի լուվիերենի՝ հիերոգլիֆային գրով գրված բարբառի), պալայերեն, խաթերեն, աքքադերեն, խուրրիերեն, շումերերեն: Միևնույն տեքստում (հատկապես ծիսական բնույթի) հանդիպող տարբեր լեզուներով գրված հատվածների առկայությունը վկայում է այն մասին, որ գրիչները տիրապետում էին առնվազն մի քանի լեզուների:

Խեթական սեպագրական ավանդույթի բաղկացուցիչ մասն է գեղարվեստական գրականությունը, որը գերազանցապես ներկայացված է ծիսապաշտամունքային ոլորտով:

Ջուտ գեղարվեստական գրականության հուշարձաններից պահպանվել են միայն խեթական, խաթական և խուրրիական ծագման առասպելները: Դրանք ներկայացնում են տարբեր աստվածների գործունեությանը նվիրված պատմություններ: Այս տիպի ստեղծագործությունները, ինչպես, օրինակ, աշխարհաստեղծման առասպելը, մեռնող–հառնող աստված Տելեպինուսի մասին պատմությունը, աստվածամարտը («Երգ Ուլլիկումմիի մասին»), վիշապամարտը և այլ թեմաներ, ներկայացվում էին հանդիսականներին՝ համապատասխան աստվածներին նվիրված կրոնական տոների ժամանակ:

Խեթերի մոտ գեղարվեստական գրականության այլ ժանրերի մասին աղբյուրներում տեղեկությունները խիստ սուղ են: Առկա սահմանափակ թվով գեղարվեստական գրականության նմուշները գրված են գերազանցապես աքքադերեն լեզվով՝ ներկայացնելով միջագետքյան գեղարվեստական ժանրը: Մասնավորապես առասպելաբանական բնույթի «չափածո» ժանրի ստեղծագործությունները բացառապես միջագետքյան ազդեցության արդյունք են:

Խեթական Փոքր Ասիայի նյութական մշակույթի կարևոր բնագավառներից են ճարտարապետությունը և քանդակագործությունը: Շինանյութով, հատկապես քարատեսակներով հարուստ այս տարածաշրջանում ստեղծվեցին կոթողային

կառույցներ, որոնց հիմնական առանձնահատկությունը տեղանքի պայմաններին առավելագույն հարմարվածությունն էր: Այս առումով նշելի են հատկապես ամրաշինությունը և ժայռափոր տաճար–սրբավայրերը:

Խեթական ճարտարապետությունը կոթողային է, կառուցապատման եղանակը՝ «կիկլոպյան»: Բնակավայրի կամ սրբավայրի հարմարվողականությունը ժայռին և ժայռակերտ կառույցներն ընդհանրապես խեթական ճարտարապետական լանդշաֆտի կերտման կարևորագույն առանձնահատկություններն են: Խեթական քաղաքը բաղկացած էր հիմնականում երեք մասերից՝ ամրացված միջնաբերդ, ներքին և արտաքին քաղաք: Քաղաքների հատակագիծը, որպես կանոն, անհամաչափ է, կազմված տարբեր շինությունների առանձնացման սկզբունքով, ընդ որում՝ յուրաքանչյուր շինություն յուրահատուկ է և չի կրկնում մյուսին: Հիմքերը հիմնականում քարից են, պատերը՝ հում աղյուսից, տանիքները՝ տափակ: Խեթական կոթողայնության ամենափայլուն օրինակը Խաթթուսասն է, որն իր միջնաբերդի, ներքին ու արտաքին քաղաքների պարիսպներով, բանդակազարդ դարպասներով, պալատներով, տաճարներով և ամբարներով Առաջավոր Ասիայի առավել տպավորիչ քաղաքներից մեկն էր:

Խեթական արվեստը ոճաբանական տեսանկյունից բնորոշվում է պլաստիկությամբ՝ լայն, պարզ ձևերով, որոնք ենթադրում են յուրահատուկ շարժում: Հիմնական թեմաները կրոնական են, ավելի քիչ են որսի և պատերազմական տեսարանները: Քանդակագործության գլխավոր մոտիվը մարդու/աստվածության և կենդանու (հիմնականում՝ ցուլի և առյուծի) պատկերագրությունն է: Հատկապես յուրահատուկ են ժայռերի վրա կատարված ռելիեֆային պատկերները: Նմանատիպ պատկերագրությամբ են բնորոշվում նաև խեթական կնիքները, որոնք հիմնականում դրոշմ–կնիքներ են, չնայած խեթերն օգտագործել են նաև գլանաձև կնիքներ: Խեթական խեցեղենը հիմնականում ունի կարմիր հիմնագույն և դեռևս Միջին Բրոնզի դարից ժառանգված ձևեր: Խեթերի կողմից հատկապես սիրված են եղել կենդանակերպ անոթները:

Խեթերը, որոշակիորեն ազդվելով սիրիա–միջագետքյան և եգիպտական մշակույթներից, կարողացան ստեղծել մի ուրույն կոթողային մշակույթ, որի ազդեցության տակ էին գտնվում հարակից տարածքները: Այդ ազդեցությունները մասամբ շարունակվեցին նաև հետագա ժամանակաշրջաններում ու տեսանելի են հատկապես փոյուգական և ուրարտական միջավայրերում:

Խեթական դարաշրջանի Փոքր Ասիայի կրոնական համակարգը բազմաշերտ էր և ներառում էր այս տարածաշրջանը բնակեցնող տարբեր ժողովուրդների կրոնական պատկերացումները:

Հին թագավորության դիցարանում ուժեղ էր կենտրոնական Փոքր Ասիայի նախախեթական բնակչության՝ խաթերի ազդեցությունը: Խաթական աստվածները (Իստանուս, Վուրու(ն)եմու, Մեցցուլա, Կատահցիֆուրի, Տարու և այլն) կարևոր տեղ ունեին թագավորության պաշտոնական դիցարանում:

Ոչ հնդեվրոպական խաթական աստվածների պաշտամունքը խեթական պե-

տության օրոք պահպանվեց և գոյատևեց արդեն հնդեվրոպական խեթա-լուվիական աստվածությունների հետ կողք կողքի: Վերջիններս ներկայացված էին հետևյալ աստվածներով՝ Թարխունտաս (Ամպրոպի աստված), Պիրվա (ռազմի աստծո հատկանիշներով օժտված հովանավոր աստված), Շիվատ-Տիվատ (Արևի-Օրվա աստված), Յարրի (ռազմի աստված), Արմաս (Լուսնի աստված) և այլն:

Ք. ա. XV դ.՝ խուրրիական արքայատոհմի իշխանության գալով, արմատապես փոխվում են պաշտոնական դիցարանի կազմը և բնույթը: Դիցարան են ներառվում խուրրիական հիմնական աստվածությունները (օրինակ՝ Թեշուբ, Խեբատ, Շարրումա աստվածային եռյակը), ինչպես նաև դրա հետ կապված խուրրիական առասպելների մի ողջ շարք է ներթափանցում Փոքր Ասիա: Նոր դիցարանի վառ դրսևորումն էր Խաթթուսասից ոչ հեռու գտնվող ժայռափոր խոշոր սրբավայրը: Խուրրիական աստվածների մուտքը չվերացրեց տեղական աստվածությունների պաշտամունքը: Նախկինի պես առաջին պլանում էր գտնվում խեթական դիցարանի գերագույն աստված Թարխունտասի պաշտամունքը, որի տաճարները սփռված էին Փոքր Ասիայի գրեթե բոլոր շրջաններում, և որը նույնացվում էր խուրրիական Թեշուբի հետ:

Կրոնը արտակարգ կարևոր դեր ուներ խեթական Փոքր Ասիայում: Տարվա ընթացքում արքայի անմիջական հովանավորությամբ և մասնակցությամբ իրականացվում էին մի շարք համապետական ծեսեր (*անտահշում պուռուլլիա* և այլն): Արքան պարտավոր էր ծեսերի ընթացքում անձամբ գլխավորել բոլոր հիմնական գործողությունները նույնիսկ պատերազմների ժամանակ: Գարնանային գլխավոր տոնը *անտահշում* կոչվող ծեսն էր, որի ընթացքում ծիսական թափորը, արքայի և թագուհու գլխավորությամբ, շրջում էր մայրաքաղաքին հարող բնակավայրերում: Ծեսեր էին իրականացվում նաև Տերության այլ քաղաքներում և մանր բնակավայրերում գտնվող տաճարներում, որտեղ պահպանվում էին աստվածների (այդ թվում՝ օտար) արձանիկները: Միանակատարության ընթացքը կանոնակարգված էր, և դրա որևէ տարրի խախտումը համարվում էր սրբապղծություն, որը աստվածային պատժի հիմք կարող էր ծառայել:

Խեթերի առօրյա կյանքում խիստ կարևոր դեր ունեին կրոնական պատկերացումներին սերտորեն առնչվող գուշակությունները և մոգությունը (վերջինս իր երկու դրսևորումներով՝ «սպիտակ» և «սև»): Ներկայացված էին գուշակության ամենատարբեր ձևեր՝ թռչունների ներքին օրգանների, թռիչքի հետազոտություն, խաղաքարերի նետում և այլն: Պաշտամունքային ոլորտը ներառում էր նաև բժշկության բնագավառը. գուշակության միջոցով փորձում էին պարզել հիվանդության աղբյուրը և առաջարկել բուժում:

Ընդհանուր առմամբ, ինչպես և Առաջավոր Ասիայի մյուս երկրներում, խեթերի մոտ էլ առօրյա կյանքը իր բոլոր դրսևորումներով ներծծված էր կրոնական պատկերացումներով:

6. ԽԵԹԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ԵՐԿՐՆԵՐԸ

Խեթական դարաշրջանի Փոքր Ասիայի և նրան արևելքից հարող Հայկական լեռնաշխարհի հասարակությունների միջև տարաբնույթ առնչությունները, ընդհուպ մինչև Ք. ա. XVI դ., վերականգնվում են միայն նյութական մշակույթի հուշարձանների հիման վրա: Իսկ նշված ժամանակից սկսած՝ Հայկական լեռնաշխարհի պետական կազմավորումները, սկզբում դիպվածաբար, այնուհետև շատ ավելի կանոնավոր սկսում են հանդես գալ խեթական սեպագիր աղբյուրներում:

Քաղաքական փոխհարաբերություններ

Արդեն Հին թագավորության արքա Խաթթուսիլիս I–ի օրոք խեթերը քաղաքական շահեր ունեին Վերին Եփրատի ավազանի շրջանում: Խեթական արքայի սիրիական պատերազմների համատեքստում հիշատակվում է հայկական Ծոփքի տարածքում հետագայի խեթական և ասորեստանյան տեքստերից հայտնի Խինձուտա քաղաքը: Հին թագավորության հետագա պատմության ընթացքում պետության տևական թուլացման պատճառով խեթական աղբյուրներում այլ տեղեկություններ չեն պահպանվել:

Ք. ա. XV դ. երկրորդ կեսից՝ Թուդխալիյաս II–ի նվաճողական պատերազմների շրջանում, խեթական աղբյուրները սկսում են ավելի հաճախակի անդրադառնալ Հայկական լեռնաշխարհի երկրներին: Միտաննիի և նրա դաշնակիցների դեմ ձեռնարկված արշավանքների ընթացքում Թուդխալիյասը նվաճում է «ընդարձակ երկիր» Իսուվան, որին աջակցում էր Միտաննիի արքա Սաուստատարը (= Սաուսաղատտար): Խեթերի հարձակման ժամանակ իսուվական բնակչության մի մասը հարկադրված էր ապաստան գտնել դաշնակից Միտաննիում, և վերջինիս արքան հրաժարվել էր վերադարձնել փախստականներին: Իսուվան և վերինեփրատյան երկրները այս պահից հայտնվում են խեթական գերիշխանության տակ:

Քիչ ավելի ուշ շրջանի աղբյուրներից պարզվում է, որ խեթական տիրապետությունը այնքան էլ հիմնավոր չէր, քանի որ վերինեփրատյան երկրների մի մասը արդեն հաջորդ արքայի՝ Առնուվանդաս I–ի օրոք փորձում էր թոթափել օտար տիրապետությունը:

Առնուվանդաս I–ի կառավարման սկզբում կամ ավելի վաղ Պախխուվայում նախ՝ Ուսապայի, այնուհետև՝ Միտայի գլխավորությամբ սկսվեց ապստամբություն. Պախխուվային հարում էին որոշ այլ երկրներ (օրինակ՝ Արխիտան՝ հետագայի Հայասայում): Խեթերին դժվարությամբ հաջողվեց ճնշել ապստամբությունը, որի ավարտին Առնուվանդասը վերինեփրատյան երկրների հետ կնքեց կոլեկտիվ պայմանագիր:

Պայմանագրի կետերից պարզվում են այն պարտավորությունները, որոնք վերինեփրատյան երկրները պետք է ստանձնեին Տերության հանդեպ՝ ա) հավատարմություն խեթական արքայի նկատմամբ, բ) պատերազմի դեպքում ռազմական ջո-

կատների տրամադրում, գ) առանց խեթական արքայի գիտության որևէ պետության հետ հարաբերություններ չունենալ: Այս տարածաշրջանից խեթերը զգալի քանակությամբ գինվորներ էին հավաքագրում խեթական բանակ: Հայտնի է, որ Կումմախա քաղաքի (հետագայի հայկ. Կամախ–Անի) գինվորները ներգրավված էին խեթական մայրաքաղաքի արքայական պալատի պահապան գորամասում:

Հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ վերոհիշյալ պայմանագիրը ուժի մեջ մնաց միայն մի կարճ ժամանակ: Առնուվանդասից հետո ներքաղաքական լուրջ խնդիրների առջև կանգնած Տերության քայլ առ քայլ կորցրեց իր նվաճումները: Ավելին՝ խեթական տարածքները պարբերաբար ենթարկվում էին նրանց հարձակումներին: Հենց այս ժամանակաշրջանում էր, որ Իսուվան և Ազզին, անցնելով հարձակման, զգալի տարածքներ նվաճեցին խեթերից (տե՛ս վերը՝ «Միջին թագավորություն. խեթական պետության կազմավորումը» բաժինը): Իսուվացիները գրավեցին Եփրատից արևմուտք ընկած Թեգարաման, իսկ ազզեցիները սահման դարձրին Սամոխան (Հալիսի վերին հոսանքների շրջանում):

Այս իրադարձություններից որոշ ժամանակ անց սկսվեց խեթերի և Հայկական լեռնաշխարհի երկրների միջև ինտենսիվ հարաբերությունների նոր փուլ: Սկզբում Թուդխալիյաս III–ը, այնուհետև Սուպպիլուլիումաս I–ը Տերության տարածքների վերանվաճման շրջանում ազզեցիների և իսուվացիների հետ մշտական բախումների մեջ էին: Հակամարտությունը տևական բնույթ ուներ, քանի որ ազզեցիները խուսափում էին վճռական ճակատամարտերից և պարբերաբար ասպատակում էին խեթերին պատկանող Վերին երկիրը (Եփրատի և Հալիսի միջև ընկած շրջանը):

Թուդխալիյասին հաջողվեց Կումմախա քաղաքի մոտ հաջողության հասնել Հայասայի արքա Կարաննիսի նկատմամբ: Հավանաբար ճակատամարտից հետո Կարաննիսը զրկվեց իր իշխանությունից, նշանակվեց նոր արքա՝ Մարիյասը, որի հետ կնքվեց պայմանագիր: Հայասայի նվաճումը հիմնավոր չէր, քանի որ որոշ ժամանակ անց Մարիյասը հրավիրվեց Խաթթուսաս և այնտեղ մահապատժի ենթարկվեց: Թերևս Հայասայի անհնազանդությունն էր պատճառը, որ Սուպպիլուլիումաս I–ը Հայասայի արքա նշանակեց խեթական ծառայության մեջ գտնվող հայասացի ազնվական Խուկկանային՝ նրա հետ կնքելով պայմանագիր. Խուկկանային կնության տրվեց խեթական արքայի քույրերից մեկը:

Պայմանագիրը խեթերի արտաքին քաղաքականության ասպարեզում նշանավորում էր նոր փուլ այն առումով, որ առաջին անգամ մետրոպոլիայի և կախյալ պետության միջև հաստատվում էին սկզբունքորեն նոր տիպի փոխհարաբերություններ: Դինաստիական ամուսնությամբ ամրապնդված պայմանագիրը կախյալ Հայասայի համար նախատեսում էր անհամեմատ ավելի արտոնյալ կարգավիճակ, քան առկա էր Խաթթիի և մյուս նվաճված երկրների փոխհարաբերություններում: Մետրոպոլիայի և կախյալ երկրի միջև այսպիսի հարաբերությունների հաստատումը դարձավ խեթերի տերության կազմակերպման գերիշխող միտումը հաջորդ՝ Ք. ա. XIII դ.:

Սուպպիլուլիումասի օրոք Հայկական լեռնաշխարհի մեկ այլ պետության՝

Իսուվայի հետ խեթերի հարաբերությունները այլ բնույթի էին: Իսուվայում ավանդապաշտ ուժեղ էին միտաննամետ ձգտումները, որոնք վկայված էին դեռևս Ք. ա. XV դ.: Սուպպիլուլիումասի կողմից Տերության տարածքների վերանվաճման շրջանում Իսուվա էին հեռացել խեթահալատակ շրջանների շատ բնակիչներ: Օգտվելով հարմար առիթից և որպես նախապատրաստություն իր միտաննական արշավանքի՝ խեթական արքան գրավեց Իսուվան, վերադարձնելով այստեղ ապաստան գտած բնակչությանը: Թերևս խեթական նվաճումն այնքան հիմնավոր էր, որ այսուհետև Իսուվան դադարում է հանդես գալ որպես հակախեթական ուժ, իսկ արդեն Ք. ա. XIII դ. այստեղ կազմավորվում է խեթամետ դիրքորոշում ունեցող Իսուվայի թագավորությունը:

Սուպպիլուլիումասի մահից հետո Խաթթիում սկսված քաղաքական ճգնաժամի փուլում Հայասան և Ազզին կրկին դուրս են գալիս խեթերի գերիշխանությունից: Մուրսիլիս II–ի կառավարման սկզբում այս երկրները, ինչպես նախկինում, ապստամբում էին խեթական տարածքները և հրաժարվում վերադարձնել ռազմագերիներին և իրենց մոտ փախած խեթական բնակչությանը:

Ք. ա. 1315 կամ 1314 թ. Մուրսիլիսը պատերազմ սկսեց Հայասայի և Ազզիի դեմ, որն ավարտվեց միայն երեք տարի անց: Պատերազմի ավարտից հետո նրա և Հայասայի արքա Աննիյայի միջև կնքվեց պայմանագիր:

Մուրսիլիսի արշավանքներից հետո շուրջ կես դար Հայկական լեռնաշխարհի պետականությունները այլևս չեն հիշատակվում խեթական աղբյուրներում: Ք. ա. XIII դ. տեքստերից կարելի է ենթադրել, որ Հայասայի և Ազզիի նկատմամբ Աննիյայի պայմանագրով հաստատագրված՝ խեթերի ունեցած գերիշխանությունը կարճատև պետք է լիներ: Այդ մասին կարելի է եզրակացնել Խաթթուսիլիս III–ի շրջանի տեքստերից մեկում հիշատակվող իրադարձության հիման վրա: Ըստ դրա՝ Խաթթիի հյուսիսարևելյան շրջաններում գտնվող բնակավայրերից մեկում արքան տեղավորել էր Ազզիից բերված վերաբնակիչների: Այս փաստը կարող է վկայել խեթերի և ազգեցիների միջև վերսկսված բախումների առկայության մասին, իրավիճակ, որի վերաբերյալ կան տեղեկություններ ինչպես Խաթթուսիլիսի, այնպես էլ նրա հաջորդ Թուդխալիյաս IV–ի տեքստերում: Այս առումով հիշատակության են արժանի Թուդխալիյասի «Հրահանգները»՝ ուղղված Տերության սահմանամերձ շրջանների կառավարիչներին, որտեղ արքան, ի թիվս որոշ երկրների, հանձնարարում է Ազզիին սահմանակից շրջանի կառավարչին աչալուրջ լինել և բացառել բնակչության տեղաշարժեր Խաթթիից Ազզի և հակառակը:

Ի տարբերություն Ազզիի՝ Խաթթուսիլիսի օրոք բացարձակապես այլ բնույթի հարաբերություններ են հաստատվում Խաթթիի և Իսուվայի միջև: Աղբյուրների բացակայության պատճառով դժվար է ուրվագծել Իսուվայում խեթամետ թագավորության կազմավորման ընթացքը: Սակայն կան որոշ հիմքեր, որոնք թույլ են տալիս ենթադրել, որ Խաթթուսիլիսը խեթական ծառայության մեջ գտնվող իսուվական ազնվականական տոհմերից մեկի ներկայացուցչին նշանակել էր ժառանգական իշխանությամբ օժտված արքա: Տեքստերից հայտնի Իսուվայի առաջին արքան Արի–Շարրուման էր, որն ամուսնացած էր խեթական արքայի դուստր Կիլուշխեպայի հետ:

Նրան հաջորդեց որդին՝ Էխլի-Շարրուման, որը մինչև գահակալումը ապրում էր Խաթթուսասում:

Հոգևոր-մշակութային փոխհարաբերություններ

Խեթական տերության և Հայկական լեռնաշխարհի երկրների միջև քաղաքական հարաբերությունների հետ զուգահեռաբար առկա էին նաև խոր հոգևոր-մշակութային փոխառնչություններ, որոնք ձևավորվել էին երկու տարածաշրջանների ժողովուրդների դարավոր շփումների արդյունքում: Աղբյուրների սակավության պատճառով ներկայումս դրանք հնարավոր է ներկայացնել միայն երկու բնագավառների միջոցով՝ լեզվական և ծիսապաշտամունքային: Ընդ որում՝ այդ փոխառնչությունները վկայված են ինչպես հնդեվրոպական խեթա-լուվիական լեզուների և հայերենի, այնպես էլ ոչ հնդեվրոպական խաթերենի և հայերենի միջև:

Փոքրասիական-հայկական լեզվական առնչություններ

Հին փոքրասիական քաղաքակրթությունների անմիջական հարևանությամբ գտնվող Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան հատվածի բնակչությունը լեզվական շփումներ է ունեցել ինչպես հնդեվրոպական խեթա-լուվիական (հատկապես Ք. ա. II հազ. վկայված խեթերեն, պալայերեն, լուվիերեն՝ սեպագիր և հիերոգլիֆային տարբերակներով), այնպես էլ ոչ հնդեվրոպական լեզուների կրողների հետ: Խեթերենը, պալայերենը և լուվիերենը տարածված էին Հայկական լեռնաշխարհի մերձակայքում: Այդ շփումների արդյունքում առկա է որոշակի քանակությամբ բառապաշար, որը մասնագետները համարում են ուղղակի կամ միջնորդավորված փոխառություն խեթերենից և լուվիերենից: Խեթա-լուվիական լեզուներից հայերենում կատարված փոխառությունների իրական ծավալը այսօր դժվար է որոշել հայոց լեզվի առաջին հուշարձանների (Ք. ի. V դար) և վերոհիշյալ լեզուների միջև ընկած մեծ ժամանակահատվածի պատճառով (խեթերենի և սեպագիր լուվիերենի պարագայում՝ շուրջ 1500 տարի): Բացի այդ, մինչև վերջին երկու-երեք տասնամյակները հնդեվրոպաբանները և ընդհանրապես հայագետները հայերենի կրողների մուտքը Հայկական լեռնաշխարհ տեղադրում էին լավագույն դեպքում Ք. ա. XII դ., այն է՝ խեթական տերության տրոհման շրջանում: Իսկ դրանից բխում է, որ այս փուլում խեթերենը հայերենի վրա չէր կարող ուժեղ ազդեցություն թողնել, քանի որ Տերությունը արդեն գոյություն չուներ: Մեկ այլ, ոչ պակաս լուրջ բարդություն է շատ մասնագետների այն մտավախությունը, որ հայերենում փոխառյալ որակվող զգալի քանակությամբ բառաձևեր կարող էին երկու լեզուներում հանդիսանալ հնդեվրոպական ընդհանրության ժամանակներից եկող ժառանգություն:

Նույնիսկ վերոհիշյալ բարդությունները ամենևին չեն խոչընդոտում հայերենում տասնյակ խեթա-լուվիական բառաձևերի ներկայությունը առանձնացնելուն: Դրանք ներառում են ինչպես հասարակ (գոյականներ, բայեր), այնպես էլ հատուկ անուններ (դիցանուններ, անձնանուններ, տեղանուններ):

Հայ–փոքրասիական լեզվական առնչությունների բնույթը որակելիս մասնագետները հիմնականում որպես ելակետ են ընդունել համեմատական լեզվաբանության մեջ համատարած ընդունված չափանիշը՝ հնչյունական համապատասխանությունը: Ընդունելով դրա կարևորությունը՝ այնուամենայնիվ անհրաժեշտ է հաշվի առնել վերոհիշյալ փոխհարաբերությունների պատմական ենթատեքստը:

Իր վաղ շրջանի ուսումնասիրություններում ակադ. Գ. Ջահուկյանը նշել էր խեթերենից հայերեն հնարավոր փոխառությունների ենթաշերտային ազդեցությունը, սակայն իր հետագա հետազոտություններում չխորացրեց այն: Խոսքը պետականության անկումից հետո խեթա–լուվիական լեզուների կրողների որոշ հատվածների ձուլման մասին է հայ ժողովրդի մեջ, որի արդյունքում առաջինները իրենց հետ պետք է հայերեն ներմուծեին մայրենի լեզվի բառեր:

Վերջին շրջանում ի հայտ են եկել հայերենի վրա խեթա–լուվիական լեզուների ենթաշերտային ազդեցությունը հիմնավորող փաստեր, սակայն ոչ թե հայ–փոքրասիական կոնտակտային գոտում, այլ Հայկական լեռնաշխարհի հարավում և արևելքում (Վանա և Սևանա լճերի շրջանը): Այսինքն՝ խեթերի պատմական տարածքից հեռու ընկած տարածքների որոշ հին անվանումների քննությունը ցույց է տալիս, որ տեղի բնակչության մեջ եղել է, ամենայն հավանականությամբ, խեթերենին մոտ լեզվով խոսող մի շերտ: Այս լեզվից կարող էին ծագել հին *Մեռան, Մինդիք* (նոր՝ Սևան, Սյունիք) տեղանունները, համմտ. խեթ. šiua–, šiuna/i– «աստված»> «արևի աստված», šiwanni «աստվածային» բառերը, հնդեվրոպական արևի և լուսավոր երկնքի աստծու *dyeu– անունից (անպագիր š–ն խեթերենում սովորաբար ներկայացնում է s հնչյունը): Հատկանշական են Սյունիքի արև հիմքով տեղանունները, որոնց մեջ *Արև-ին, Արնիք, Արնյաց տուն* ձևերը ցեղանվանական բնույթ ունեն (որպես «արևյաններ՝ արևապաշտների ցեղ/երկիր, Սյունիքի հավանական թարգմանությունը):

Հայկական լեռնաշխարհին հարող խեթական տերության արևելյան շրջանները այդ պետականության ձևավորման փուլում խեթերի բնօրրանն էին. այստեղ է տեղադրվում Պիթխանայի և Անիտտայի թագավորությունը, այստեղից էր միաժամանակ կառավարում Խաթթուսիլիս I–ը (տե՛ս վերը՝ «Հին թագավորություն» բաժնում): Արևելքում խեթական հոծ բնակչության առկայության օգտին է վկայում Ք. ա. XII դ. այստեղ լուվիական Մելիդի թագավորության կազմավորման փաստը: Խեթական տերության տրոհման շրջանում Կենտրոնական Փոքր Ասիայի բնակչության արտագաղթը երկու հիմնական ուղղություն ուներ՝ հարավ և արևելք (թերևս՝ նաև արևմուտք), որի վկայությունը Մելիդի պետականության երկարատև գոյությունն էր:

Ավելին՝ խեթական տեքստերում հիմնավոր վկայություններ կան Խաթթիի և Վերին Եփրատի ավազանի երկրների միջև քաղաքական շփումների, այստեղ խեթա–լուվիական լեզուների առկայության օգտին (տե՛ս վերը): Ք. ա. XIII դ. Իսուվայի և Խաթթիի միջև հարաբերությունների սերտացումը նույնպես ենթադրում է խեթական հավելյալ բնակչության ներհոսք: Իսուվայի քույր–թագավորությունը գտնվում էր խեթական տերության քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր–մշակութային ուժեղ ազդեցության ոլորտում, այստեղ ծանոթ էին խեթական սեպագրական գրչությանը:

Ավելին՝ Առնուվանդաս I–ի և վերիննփրատյան երկրների միջև կնքված կոնկրետիվ պայմանագրում Խոտվայում և հարևան շրջաններում հիշատակվում են խեթա–լուվիական անուններ կրող տեղացի ազնվականներ («ավագներ»)՝ Վալվացիտիս, Սանթաս, Թարխունդացիտի, Ուրտավակոի և այլն:

Հայերենի և ոչ հնդեվրոպական խաթերենի հավանական ընդհանուր բառերից հիշատակելի են հետևյալները. ահա (խաթ. ah– «ծիսական կանչ»), հագաժիմ «կերուխումի հետևից ընկնել» (խաթ. haggazuel – «մատուռակ»(?)), ջնար (zinar– «երաժշտական գործիք»), փաղ–, բաղ– «հատա» (pala «և, նաև»): Սրանց կարելի է ավելացնել նաև hali(ya)–ri «(ծիսական) երգիչ», որն անթաժանելի է խուրրիական halmi – «երգ» և հայ. խաղ «երգ» բառերից և հաշմ/խաշմ «խեղ, կոտրած անդամով, պակասավոր», համադրելի խաթական դարքնության աստված Hašamili–ի հետ (տարածաշրջանի դարքնության աստվածները պատկերացվել են որպես հաշմված, հմմտ. հուն. Հեփեստոսի կերպարը, որը նույնպես խաթական փոխառություն պետք է համարել): Այս զուգահեռները, որոնք բոլորը չէ, որ միարժեքորեն ընդունելի են, հիմնականում հակված են բացատրելու որպես միջնորդավորված ազդեցության արդյունքներ (հիմնականում՝ խաթերենից խեթերեն, ապա՝ հայերեն):

Կան նաև հայ–խաթական անվանաբանական համընկնումներ: Այսպես՝ Քսենոփոնը Մշո դաշտավայրի գետը՝ Մեղրագետը, անվանում է Teleboas (Անաբասիս. IV, 4, 3): Այս անունն ակներևորեն համադրելի է teleb/p– արմատով հինանատոլիական անունների հետ, որոնք պետք է կապված լինեն խաթական Teleb/pinus, Teleb/pi (կրճատ տարբերակ) դիցանվան հետ: Այս աստվածը հանդես է գալիս որպես ամպրոպի աստծու անհետացող որդի, որին կարողանում է գտնել միայն մեղուն (հմմտ. Մեղրագետ–մեղու առնչությունը): Մեղրագետի շրջանը՝ Տարոն գավառը, հին հնչողությամբ՝ Տարաւն, միանգամայն համեմատելի է խաթական ամպրոպի աստված Տարոի անվան հետ, որի խեթական ձևն էր Tarawa: Նախաքրիստոնեական դարաշրջանում Տարոնը ամպրոպային հատկանիշներ ունեցող Վահագն աստծու պաշտամունքի կենտրոնն էր: Այս համընկնումները ցույց են տալիս, որ խաթերենը կամ նրա մի բարբառը հավանաբար հնում խոսվել է Հայկական լեռնաշխարհում, և որևէ եղել են հայ–խաթական ուղղակի առնչություններ:

Վերոհիշյալը թույլ է տալիս խոսել հայ–փոքրասիական դարավոր փոխհարաբերությունների մասին, որը և պետք է արտացոլվեր լեզվական շփումներում: Եվ, ի վերջո, Մալիդի թագավորության տարածքը հետագայում ներառվեց Փոքր Հայքի մեջ, որտեղ էլ կարող էին տեղ գտնել լեզվական ընդհանրություններ բուն խեթա–լուվիական և հայաիտս բեռակչության միջև:

Խեթա–հայկական ծիսապաշտամունքային առնչություններ

Խեթական դարաշրջանի Փոքր Ասիայի և Հայկական լեռնաշխարհի վաղ հասարակությունների միջև սերտ փոխհարաբերությունների համատեքստում առանձնահատուկ տեղ ունի պաշտամունքային ոլորտը: Գր. Ղափանցյանից սկսած՝ ուսումնասիրողները բացահայտել են հայկական հեթանոսական դիցարանի և պաշտա-

մունքային ոլորտին առնչվող քառաֆոնդի վրա փոքրասիական ազդեցության էական հետքեր:

Հայկական լեռնաշխարհի հոգևոր մշակույթի վրա փոքրասիական կրոնի ազդեցության աստիճանը նշմարելի է խնթական սեպագիր աղբյուրների հիմնավոր տեղեկությունների հիման վրա: Վերջիններս վկայում են նաև այս ասպարեզում սերտ շփումների առկայության օգտին: Ընդ որում՝ վերոհիշյալ ազդեցությունը միակողմանի չի եղել: Առկա են զգալի թվով տեղեկություններ Հայկական լեռնաշխարհի աստվածությունների՝ խնթական տերությունում երկրպագվելու վերաբերյալ: Հատկանշական է, որ Հայասայի, Ազզիի և Իսուվայի աստվածությունները կանոնավոր կերպով երկրպագվում էին Տերության տարբեր պաշտամունքային կենտրոններում, այդ թվում՝ մայրաքաղաք Խաթթուսասում: Այդ աստվածներից, մասնավորապես, հիշատակվում են Հայասայի Ս. GUR-ը (սա միջագետքյան անդրշիրիմյան Ներգալ աստծո համարժեքն էր), Ազզիի Անպրոպի աստվածը, Հայասայի Անպրոպի աստվածը, Իսուվայի Սուլյամա քաղաքի Իշտար աստվածուհին, Կումմախայի Պիրվան և այլն:

Վերոհիշյալ տնտեսկունից հատկապես հիշատակության է արժանի Կումմախա քաղաքի (Կամախ–Անի) տաճարում կատարվող գուշակությունների վերաբերյալ: Ըստ դրա՝ խնթական արքայի պատվերով այստեղի քրմերը Տերության և արքայի համար կարևոր նշանակություն ունեցող գուշակային գործողություններ էին կատարում:

Ուշադրության արժանի են նաև Ք. ա. XIII դ. Իսուվայի արքաների վրա խնթական մեծ արքայի կողմից դրված պաշտամունքային պարտավորությունները: Նրանք էին կազմակերպում Տերության շատ պաշտամունքային կենտրոններում իրականացվող կրոնական միջոցառումներ:

ԼՈՒՎԻԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. ՏԱՐԱԾՔԸ, ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

Ք. ա. XII դ. սկզբներին՝ խեթական տերության տրոհումից հետո, Փոքր Ասիայում և հարակից շրջաններում տեղի ունեցան արմատական փոփոխություններ, որոնց հետևանքով հիմնավորապես վերաձևվեց քննարկվող տարածաշրջանի քաղաքական, էթնիկական և մշակութային պատկերը:

Խեթերի բնօրրան կենտրոնական Փոքր Ասիայի առաջատար կենտրոնները մայրաքաղաք Խաթթուսասի հետ միասին լքվեցին, իսկ բնակչությունը հեռացավ այլ վայրեր: Նույնիսկ հետագա դարերում այս շրջանները բնակչության խտությամբ աչքի չէին ընկնում: Մասնավորապես, Խաթթուսասի տեղում Ք. ա. XII–IX դդ. հնագիտորեն վկայված են ընդամենը երկու փոքր բնակավայրեր, որոնց բնակչությունը, թերևս, գտնվում էր մինչպետական փուլում:

Այնուամենայնիվ, խեթական պետականության ավանդույթները չընդհատվեցին, այլ շարունակվեցին նախկին տերության կազմում գտնվող այլ շրջաններում՝ Հարավարևելյան Փոքր Ասիայում և Հյուսիսային Սիրիայում: Արդեն Ք. ա. XII դ. գոյություն ունեին երեք համեմատաբար խոշոր քաղաքական միավորներ՝ Կարգամիսը, Թարխունտասան և Մելիդը (վերջինս առժամանակ գտնվում էր Կարգամիսի ենթակայության տակ): Այս և հետագայում ձևավորված պետականությունները սովորաբար կոչվում են «ուշ խեթական», «նոր խեթական» կամ «հետխեթական»: Սրանց երբեմն անվանում են նաև «լուվիական», քանի որ այս պետություններում որպես պաշտոնական գրագրության լեզու կիրառվում էր հիերոգլիֆային լուվիերենը: Լուվիական պետությունների պաշտոնական արձանագրություններում չկա դրանք բնորոշող ընդհանուր անվանում, որը հնարավոր կլիներ տարածել նաև մյուսների վրա: Դրանցից յուրաքանչյուրի արքաները իրենց պետությունների նկատմամբ կիրառում էին կոնկրետ անվանումներ (Կարգամիսի արքա, Մաղդիայի [= Մելիդ] արքա, Տուվանայի արքա և այլն): Իսկ օտար աղբյուրներում (ասորեստանյան և ուրարտական), ընդհակառակը, կանոնավոր կերպով կիրառվում է «խաթթի» տերմինը՝ նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ վերոհիշյալ պետությունները մի ժամանակ գտնվել են խեթական տերության կազմում:

Ք. ա. XI–X դդ. լուվիական պետություններից Կարգամիսը և Թարխունտասան տրոհվեցին մի շարք մանր քաղաքական միավորների: Կարգամիսից անջատվեցին

Մելիդը (Մալաթիա), Համաթը (ժաման. Համաթ՝ Սիրիայում), Ունքի/Պատտինը (Ամուք լճի շրջակայքը՝ Սիրիայի հյուսիս–արևմուտքում), Գուրգումը (ժաման. Մարդաշ), Մացուվատին (ասորեստ. Թիլ–Բարսիպ = ժաման. Թել էլ Ախմար), թերևս, նաև Կումմուխը (Կոմմագենե): Թարխունտասայի տարածքում առաջ եկան Բիթ–Բուրուտաշը, Շինուխտուն, Տուվանան (ասորեստ. Տուխանա, անտիկ Տիյանա), Ատունան և այլն, որոնք ասորեստանյան աղբյուրներում հաճախ կրում են Թարթալ հավաքական անվանումը: Դաշտային Կիլիկիայում ստեղծվեց Կումն: Սրանց մի զգալի մասը քաղաք–պետություն էր:

Քաղաքական տեսանկյունից Ք. ա. XII–VIII դդ. զոյատևած խեթական պետականության հիմնական բնորոշ առանձնահատկությունը պետությունների աստիճանական տրոհումն էր ավելի մանր միավորների:

Այսպիսով՝ խեթական տերության ժառանգորդ հանդիսացող լուվիական պետականությունները գրաղեցնում էին Փոքր Ասիայի արևելյան, հարավկենտրոնական շրջանները (Հալիսի մեծ ոլորանի շրջանը), Կիլիկիան, ինչպես նաև Հյուսիսային Սիրիան: Լուվիական պետությունների տարածքի խնդիրը հիմնականում կախված է սեպական հիերոգլիֆային արձանագրությունների հայտնաբերման վայրերից, ինչպես նաև համաժամանակյա հարևան պետությունների գրավոր աղբյուրների տեղեկություններից: Հնարավոր է՝ այն որոշակիորեն ավելի ընդարձակ է եղել, սակայն առայժմ այդ մասին ուղղակի տեղեկություններ չկան:

Լուվիական պետությունների բնակչության էթնիկական կազմի խնդիրը ավելի բարդ է, քան զբաղեցրած տարածքի ճշգրտումը: Բացի լուվիացիներից և խեթերից, բավական ստվար զանգված պիտի կազմեին կասկերը (Կենտրոնական Փոքր Ասիայում), սեմական ժողովուրդները՝ հիմնականում արամեական ցեղերը (Հյուսիսային Սիրիայում), վաղ հայկական լեզվական տարրը (թերակղզու արևելքում՝ Եփրատին հարող շրջաններում) և փռյուգացիները (Արևմտակենտրոնական Փոքր Ասիայում):

Լուվիական պետականության տարածքը միատարր չէր: Ք. ա. XII դ. էթնիկական տեղաշարժերի հետևանքով որոշ շրջաններում ձևավորվել էին այլալեզու անկյալներ: Այսպես՝ Հյուսիսային Սիրիայում և Տավրոսի հարավային նախալեռներում էին գտնվում խառը՝ խեթա–լուվիական և արամեական բնակչություն ունեցող իշխանություններ (օրինակ՝ Սամալը և Բիթ–Ադինին), որտեղ իշխում էին արամեական արքայատոհմերը:

Լուվիական պետությունների պատմության աղբյուրները բազմաբնույթ են և պահպանվել են ինչպես սեպական, այնպես էլ հարևան երկրների գրավոր ավանդություններում: Դրանք առաջին հերթին լուվիական պետությունների պաշտոնական գրագրության լեզու հանդիսացող հիերոգլիֆային լուվիերեն արձանագրություններն են, որոնց վերծանությունը հիմնականում ավարտվեց 1940–50-ական թվականներին (տես Բաժին 2. Գլուխ 1): Այս՝ գերազանցապես շինարարական բնույթի կոթողային արձանագրությունները կազմված են լուվիական արքաների և այլ կարգավիճակ ունեցող կառավարիչների կողմից և հավաստի սկզբնաղբյուրներ են այդ պետությունների պատմության վերաբերյալ:

Կարևորագույն աղբյուրներ են նաև համաժամանակյա ասորեստանյան և Վանի թագավորության սեպագիր տեքստերը, որոնք մինչև հիերոգլիֆային արձանագրությունների վերծանվելը այս պետականությունների պատմության հիմնական սկզբնաղբյուրներն էին:

Հետխեթական դարաշրջանի Փոքր Ասիայի նյութական մշակույթի ուսումնասիրության համար կարևորագույն աղբյուրներ են մի շարք հնավայրերի հնագիտական հետազոտությունների ընթացքում հայտնաբերված նյութերը:

Լուվիական պետությունների պատմության ուսումնասիրության առաջարկում, որ հիմնավորապես խթանվեց հիերոգլիֆային գրի վերծանության շնորհիվ, խոշոր ներդրում ունեն այնպիսի մասնագետներ, ինչպես Բ. Լանդսբերգերը, Թ. Հ. Բոսերտը, Դ. Հոկինեը, Մ. Վեֆլերը, Ա. Մ. Ձասինքը, Ա.–Մ. Վիտկեն և այլք: Լուվիական պետականության պատմության խնդիրները ուսումնասիրվել են նաև Հայաստանում:

2. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Լուվիական պետությունները Ք. ա. XII–X դարերում

Հետխեթական դարաշրջանում Փոքր Ասիայում և Հյուսիսային Սիրիայում կազմավորված և շուրջ 500 տարի գոյատևած լուվիական պետականության պատմությունը կարելի է պայմանականորեն բաժանել երկու շրջափուլերի: Առաջինը, որ մոտավորապես ընդգրկում է Ք. ա. XII–X դդ., բնութագրվում է խեթական տերության տրոհումից հետո նրա տարածքի մի մասում պետականության և մշակութային ավանդույթների գոյատևումով և այդ պետությունների հետագա ռազմաքաղաքական վերելքով, ընդհուպ մինչև դրանց մեծ մասի տրոհումը թաղկացուցիչ մասերի: Երկրորդ փուլը (Ք. ա. IX–VIII/VII դդ.) բնորոշվում է լուվիական պետությունների ներառմամբ ասորեստանյան ու ուրարտական էքսպանսիայի ոլորտը, որի ավարտին դրանց մեծ մասը կորցրեց իր անկախությունը, ապրեց ժողովրդագրական էական փոփոխություններ՝ ինչպես Ասորեստանի և Վանի թագավորության արբանների կողմից իրականացվող տեղահանությունների, այնպես էլ արտաքին աշխարհից նոր էթնիկական խմբերի ներհոսքի հետևանքով:

Ստորև լուվիական պետությունների պատմությունը կներկայացվի վերոհիշյալ շրջափուլերով, քանզի առանձին պետությունների պատմության սկզբնաղբյուրները չափազանց տարբեր են: Երկու փուլերում էլ առավել աչքի ընկնող լուվիական պետություններն էին Կարգամիսը, Մելիդը, ինչպես նաև Ք. ա. VIII դ.՝ թարայան երկրները:

Դատելով հետխեթական շրջանի առավել վաղ հիերոգլիֆային արձանագրություններից և համաժամանակյա ասորեստանյան տեքստերից՝ խեթական տերության տրոհման շրջանում Կարգամիսը և Թարիսուվասսան էին այն կենտրոնները, որտեղ առանց ընդմիջման շարունակվեցին խեթական պետականության ավանդույթները:

Կարգամիսի (ժաման. Ջերաբլուս, թուրք–սիրիական սահմանի վրա՝ Եփրատի ափին) շուրջ մեկդարյա պեղումները որևէ հիմք չեն տալիս ենթադրելու XII դ. ընթացքում եղած ավերածությունների մասին՝ ի տարբերություն ավելի արևմուտք ընկած սիրիական ծովափնյա բնակավայրերի: Ամենայն հավանականությամբ, «ծովի ժողովուրդների» ալիքը չէր հասել Սիրիայի խորքերը:

Ինչպես հայտնի է, Կարգամիսի խեթական արքայատոհմի՝ խեթական վերջին արքա Սուպպիլուլիումաս II–ի ժամանակակիցը Տալմի–Թեշուբն էր, որից հետո՝ XII դ. վերջերին, Թիգլաթպալասար I–ի տեքստերում հիշատակվում է «Խաթթիի քաղաք Կարգամիսի արքա Ինի–Թեշուբը»: Այսինքն՝ երկու արքաների միջև ընկած էր շուրջ մեկդարյա ժամանակահատված: Կարգամիսի արքայի խուրրիական անունը ենթադրում է խեթական դարաշրջանի քաղաքական ավանդույթների շարունակականություն:

Վճռական փաստարկը Եփրատի արևելյան ափին գտնվող Լիդար Հյոյուքից (Սամսատ քաղաքից ոչ հեռու) հայտնաբերված և նախկինում որպես Կարգամիսի վերջին արքա ենթադրվող Տալմի–Թեշուբի որդու կնիքի երկու դաջվածքներն են: Այս երկլեզվյան (հիերոգլիֆային և սեպագիր) կնիքի վրա պահպանված տեքստը հայտնում է հետևյալը. «*Արքա Կուցի–Թեշուբ, Կարգամիս երկրի արքա, Տալմի–Թեշուբի՝ Կարգամիս երկրի արքայի՝ առաջնեկից ճանաչված որդի*»:

Այսպիսով՝ Տալմի–Թեշուբին Կարգամիսի գահին հաջորդել է որդին՝ Կուցի–Թեշուբը, որի հետնորդները կառավարել են նաև Փոքր Ասիայի արևելքում՝ Մելիդում: Մելիդի արքայատոհմի կապը Կուցի–Թեշուբի հետ պարզվեց Արսլանթեփեից (հին Մալաթիա) վաղուց հայտնի երկու արձանագրություններից, որտեղ մելիդյան արքաներ Ռունտիյասը և Առնուվանտիսը հիշատակում են իրենց պապին՝ Կուցի–Թեշուբին:

Այս հայտնագործության պատմագիտական արժեքը դժվար է գերագնահատել, քանի որ այն միանշանակ վկայում է Կարգամիսում խեթական ժամանակներից եկող արքայական իշխանության շարունակականության մասին: Որ այս դարաշրջանում Կարգամիսը ամենևին փոքր քաղաքական միավոր չի եղել, փաստվում է Մելիդում կարգամիսյան արքայատոհմի մի ճյուղի տիրապետությունը հաստատող մելիդյան արձանագրություններով:

Կարգամիսյան արձանագրությունները պահպանել են շուրջ մեկ տասնյակ արքաների անուններ, սա երեքը՝ Ինի–Թեշուբը, Սանգարան և Պիսիրիսը հայտնի են ասորեստանյան տեքստերից: Սրանցից Ք. ա. XII–XI դդ. թվագրվում են, բացի Ինի–Թեշուբից, ևս երկուսը՝ X–pa–ziti–ն և նրա որդի Ուրա–Թարխունտասը: Դ. Հոկինսը արիայիկ արձանագրություններից մեկում ընթերցում է «Մեծ արքա Թուդխալիյաս», որին, եկատի ունենալով այս տիտղոսի առկայությունը, նույնպես կարելի է տեղադրել XII–XI դդ.:

Այսպիսով՝ Խաթթիի տրոհումից հետո անցած երկու դարերի ընթացքում Կարգամիսում վկայված են հինգ արքաներ, որոնք բոլորն էլ կրում են խեթական արքաների «մեծ արքա» տիտղոսը՝ Կուցի–Թեշուբ, Ինի–Թեշուբ, Թուդխալիյաս, X–pa–ziti

և Ուրա–Թարխունտասա: Սրանցից վերջին երկուսը, անկասկած, կառավարել են մոտավորապես Ք. ա. XI դ. երկրորդ կեսին – X դ. սկզբներին, և Ուրա–Թարխունտասից հետո, ամենայն հավանականությամբ, Կարգամիսում տեղի է ունեցել արքայատոհմի փոփոխություն:

Այսպիսով՝ Խաթթիի տրոհումից հետո նախկին տերության սիրիական և արևելափորթրասիական տիրույթներում շուրջ երկու դար շարունակեց գոյատևել Կարգամիսի թույր–թագավորությունը: Ասորեստանյան արքաների համաժամանակյա տեքստերում այս պետությունը շարունակում էր կոչվել «Մեծ Խաթթի»՝ այնպես, ինչպես Խեթական տերությունը: Կարգամիսում իշխում էին խեթական արքա Սուպպիլուլիումաս I–ի որդիներից Պիյասիլիի հիմնած արքայատոհմի արքաները, ընդհուպ մինչև Ք. ա. XI դ. վերջերը – X դ. սկզբները:

Այս նույն ժամանակներում Խաթթիի փորթրասիական շրջանների մի մասում շարունակում էր գոյատևել մեկ այլ պետություն, որը իր՝ խեթական ժամանակաշրջանից հայտնի մայրաքաղաքի անունով պայմանականորեն ընդունված է անվանել «Թարխունտասա»:

Խաթթիի ժառանգորդ Թարխունտասայի գոյությունը հաստատվում է Կոնյայի հարթավայրի երկու վայրերից հայտնաբերված արձանագրությունների հիման վրա՝ կազմված «մեծ արքա» Խարտապուի կողմից: Նկատի ունենալով հետագայում՝ Ք. ա. IX–VIII դդ. ասորեստանյան և Վանի թագավորության աղբյուրներում այս շրջանում հիշատակվող Թաբալի մեծաքանակ պետությունների առկայությունը՝ ենթադրվում է, որ Խեթական տերության անկումից հետո այստեղ խեթական պետականության ավանդույթները պետք է շարունակվեին: Խարտապուի պետությունը, փաստորեն, դեռևս XIII դ. 60–ական թվականներից Կոնյայի հարթավայրում և հարակից շրջաններում խեթական արքայատոհմի մի ճյուղի (Մուվատալլիս II–ի թոռ Կուրունտան) կողմից կառավարվող և Կարգամիսին համասար կարգավիճակ ունեցող թագավորության շարունակությունն էր:

Թարխունտասայի թագավորության զբաղեցրած տարածքի և քաղաքական պատմության վերաբերյալ տեղեկությունները առայժմ խիստ սուղ են:

Ինչ վերաբերում է Արևելյան Փոքր Ասիային, որտեղ Կարգամիսի արքաների գերակայությամբ գոյություն ուներ Մելիդի թագավորությունը, ապա Խաթթիի տրոհման շրջանում այստեղ հնագիտորեն ավերածություններ վկայված չեն: Հյուսիսբալկանյան ժողովուրդների տեղաշարժերը չեն ընդգրկել այս շրջանը, նույնը նաև ասորեստանյան աղբյուրների հիշատակած մուշկերի, ուրումեացիների և կասկերի տեղաշարժերը: Փաստորեն, Խեթական տերության գոյության շրջանում այստեղ գտնվող Մալդիա–Թեգարամայի շրջանը նույնպես շարունակում էր մնալ խեթական քաղաքական ավանդույթների ոլորտում:

Լուվիական պետությունների շարքում առանձնահատուկ տեղ էր զբաղեցնում Կարգամիսը, որը՝ որպես նախկինում խեթական տերության թույր–պետություն, կարևորագույն դերակատարում ուներ Խաթթիի արտաքին քաղաքականության ոլորտում՝ ապահովելով վերջինիս սիրիա–միջագետքյան քոլոր ձեռնարկումների իրակա-

նացումը: Որպես կանոն՝ խեթերը սիրիական կախյալ երկրների նկատմամբ վերահսկողությունն իրականացնում էին Կարգամիսի միջոցով: Դատելով ըստ ամենայնի՝ Խաթթիի տրոհումից հետո Կարգամիսը բավական երկար պահպանեց իր այդ՝ նախկինում ունեցած դերը սիրիական տարածաշրջանում՝ անմիջականորեն վերահսկելով Տավրոսից հարավ ընկած նախկին խեթական տիրույթների մեծ մասը:

Կարգամիսի պատմության առաջին փուլի ընթացքում տեղի ունեցած քաղաքական իրադարձությունների մասին աղբյուրների տեղեկությունները խիստ սահմանափակ են, սակայն Հյուսիսային Սիրիայի այլ յուվիական պետություններից մեզ հասած տեքստերի հետ համադրումը թույլ է տալիս հանգել կարևոր եզրակացությունների:

Խեթական տերության տրոհումից հետո Կարգամիսի առաջին հավաստի հիշատակությունը գալիս է Ասորեստանի արքա Թիգլաթպալասար I–ից, ում հեռահար արշավանքի հետևանքով ասորեստանյան բանակը, կտրել–անցնելով Հյուսիսային Սիրիան, հասավ Միջերկրական ծովի ափերը (տե՛ս «Բաժին 1. Մաս 2. Գլուխ 2»): Արշավանքը չէր կարող բացատական անդրադարձ ունենալ Կարգամիսի թագավորության հետագա գոյության համար, քանի որ վերջինիս արքա Ինի–Թեշուբը, միաժամանակյա հարկ տալով նվաճողին, պահպանեց իր երկրի միասնությունը:

Այս նույն ժամանակներում է առաջին անգամ հիշատակվում Մելիդի թագավորությունը՝ Ասորեստանի արքա Թիգլաթպալասար I–ի՝ Ք. ա. 1112 թ. դեպի «Վերին ծով» կազմակերպած արշավանքը նկարագրող տեքստում: Քիչ ավելի ուշ հիշատակվում է «Միլիդիա քաղաքի արքա Ալյումարին», որից ասորեստանյան արքան հարկ էր ստացել: Այս պահից ի վեր, ընդհուպ մինչև Ք. ա. IX դ. առաջին կեսը, Մելիդը ասորեստանյան աղբյուրներում այլևս չի հիշատակվում:

Անցած ավելի քան երկու հարյուր տարվա ընթացքում Մելիդի թագավորության պատմության վերաբերյալ տեղեկությունները սահմանափակվում են տեղական՝ հիերոգլիֆային արձանագրությունների (թվով շուրջ 20)՝ դժվարընթեռնելի հատվածներ պարունակող ենթատեքստերում: Վերոհիշյալ արձանագրությունները թույլ են տալիս լրացնել Մելիդի պատմության «խավար դարաշրջանի» պատմությունը:

Մելիդյան արձանագրություններում պահպանվել են Ք. ա. XII–X դդ. կառավարած առնվազն 10 արքաների անուններ, որոնցից առաջինի անվան առաջին սկզբնամասը գրված է գաղափարագրով՝ PUGNUS–mili: Այն նախկինում ընթերցվել է որպես Սուլումիլի՝ Թիգլաթպալասար III–ի տեքստերում որպես Մելիդի արքա հիշատակվող Սուլումալի անվան հետ համադրման հիման վրա:

Հետխեթական փուլի առաջին երկու դարերի ընթացքում, շնորհիվ մելիդյան վաղ շրջանի հիերոգլիֆային արձանագրություններում պահպանված սուղ տեղեկությունների, կարելի է մասնակիորեն վերականգնել Մելիդի քաղաքական պատմության որոշ հարցեր: Վերոհիշյալ արձանագրություններից երեքում տեղեկություններ են հաղորդվում Մելիդի տարածքի և ռազմաքաղաքական պատմության որոշ խնդիրների վերաբերյալ:

Մելիդյան արքայատոհմի երկրորդ ներկայացուցիչ Ռունտիյասի երկու արձանագրությունները վկայում են հօգուտ այն բանի, որ արդեն XII դ. կեսերին արևելա-

փոքրասիական այս պետությունը զգալի քաղաքական ակտիվություն է ցուցաբերել, հատկապես Եփրատից արևմուտք ուղղությամբ:

Տեքստերից մեկում հիշատակվում է երկու լեռների եվաճումը (Խարխար և Մուցի): Սրանց տեղայնացման համար բավարար տեղեկություններ են պահպանվել Ք. ա. IX–VIII դդ. հիերոգլիֆային լուվիական և ասորեստանյան աղբյուրներում: Վերջիններիս օգնությամբ հնարավոր է դառնում Խարխարը համարել ներկայիս Էրջիյաս (անտիկ Արգեոս) լեռան տեղական անվանումը, իսկ Մուցին՝ Կիլիկյան Տավրոսի մի մասը հանդիսացող ժամանակակից Բոլկարդաղլարը անվանումը կրող լեռնազանգվածի խեթա–լուվիական անվանաձևերը:

Հենվելով Ռունտիյասի արձանագրության մեջ հաղորդվող տեղեկությունների վրա՝ հնարավոր է հանգել մի կարևոր եզրակացության, այն է՝ արդեն այս ժամանակաշրջանում Մելիդը դրսևորել է արտաքին քաղաքական մեծ ակտիվություն, քանի որ Ռունտիյասը ի վիճակի է եղել ռազմական արշավանք կազմակերպելու դեպի ժամանակակից Կապսերիի շրջան և հարակից տարածքներ: Սա այն շրջանն է, որի անմիջական հարևանությամբ է ենթադրվում Թարխունտասա – «Խարտապուի պետությունը»:

Եթե ընդունենք, որ Մելիդի տիրույթներն արևելքում սահմանափակվել են Եփրատով, ապա Ռունտիյասի արևմտյան արշավանքի տվյալների հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ նրա օրոք այս պետությունն ունեցել է բավական խոշոր տարածք՝ շուրջ 300 կմ արևելքից արևմուտք: Ռունտիյասի հաջորդների օրոք (Առնուվանտիս և Տարաս) նույնպես շարունակվել են արտաքին քաղաքական ձեռնարկումները, որոնց վերաբերյալ կան որոշ տեղեկություններ:

Այսպիսով՝ Խաթթիի տրոհումից հետո Մելիդը խեթական պետականության ժառանգորդն էր Հարավարևելյան Փոքր Ասիայում: Կարգամիսից ծագող տեղական արքայատոհմի արքաները Ք. ա. XII–XI դդ. ստեղծել են մի զգալի տարածք ընդգրկող պետություն: Դատելով Մելիդի ավելի ուշ շրջանի պատմությունից՝ ըստ ասորեստանյան և ուրարտական աղբյուրների, այս քաղաքական միավորը զգալի դեր է խաղացել լուվիական քաղաքական–մշակութային համակարգում: Մելիդի քաղաքական վերելքին անկասկած պետք է նպաստեր փոքրասիական տարածաշրջանում հզոր ռազմաքաղաքական ներուժ ունեցող պետության բացակայությունը, ինչպիսիք էին արդեն Ք. ա. IX–VII դդ. Ասորեստանը և Վանի թագավորությունը:

Լուվիական պետությունները Ք. ա. IX–VIII դարերում. Ասորեստանի և Վանի թագավորության էքսպանսիան

Ք. ա. IX դ. կեսերից Մելիդի թագավորությունը, ինչպես նաև Հարավարևելյան Փոքր Ասիայի և Հյուսիսային Սիրիայի լուվիական ու արամեական պետականությունները ներքաշվեցին ռազմաքաղաքական վերելք ապրող Ասորեստանի Նոր թագավորության արտաքին քաղաքականության ոլորտը:

Ասորեստանյան առաջին արքան Աշշուրնածիրապալ II–ն էր, ում օրոք սկսվեց Հյուսիսային Սիրիայի եվաճումը: Ք. ա. 876 թ. անցնելով Եփրատը արամեական

Բիթ–Ադինիի տարածքով՝ ասորեստանյան զորքը մտավ Կարգամիսի տարածք (աղբյուրն այն անվանում է «Խաթթի») և ստացավ դրա արքա Սանգարայի հարկը: Այնուհետև, շարունակելով երթը, ասորեստանցիք հաջորդաբար ներթափանցեցին արամեական Բիթ–Ագուսի, լուվիական Ունքի (տեղական անվանումը՝ Պատտին, ժամանակակից Ամուք լճին հարող շրջաններում), որից հետո Օրոնտես գետի հովտով հասան մինչև փյունիկյան ծովեզերք: Այս արշավանքի ընթացքում հյուսիսսիրիական պետությունները դիմադրություն ցույց չտվեցին՝ սահմանափակվելով միայն ասորեստանյան արքային նվերներով սիրաշահելով: Այն որևէ քաղաքական հետևանք չունեցավ, ինչի ապացույցը Սալմանասար III–ի կողմից սկսված նոր արշավանքների շարքն էր:

Սալմանասարի արևմտյան արշավանքներն ընդգրկեցին ողջ հյուսիսսիրիական տարածաշրջանը, ինչպես նաև Հարավարևելյան Փոքր Ասիան և տևեցին շուրջ քառորդ դար: Ք. ա. 858 թ. սկսած՝ ասորեստանյան զորքերը կանոնավոր արշավում էին՝ փորձելով Ասորեստանի կայուն ներկայությունն ապահովել այստեղ:

Ասորեստանի առաջին հարվածն իր վրա ընդունեց Բիթ–Ադինին Ք. ա. 858–855 թթ.: Ավարտելով դրա նվաճումը՝ Սալմանասարը եփրատից արևմուտք բախվեց Կարգամիսի, Սամալի և Ունքիի միացյալ ուժերի հետ, որոնց աջակցում էին ևս երկու լուվիական երկրներ՝ Կուեն և Խիլակկուն (Կուեից արևմուտք): Հաջողությունն ուղեկցեց ասորեստանցիներին, որից հետո արքան վերադարձավ: Այնուամենայնիվ, արևմուտքում նա դեռ խնդիրներ ուներ լուծելու, քանի որ հաջորդ տարի ասորեստանցիք կրկին արշավեցին, ստացան նախորդ տարում պարտված երկրների հարկը (նաև Մելիդի արքա Լալլիի հարկը), որից հետո շարժվեցին հարավ: Ք. ա. 855 թ. անհաջողություն կրելով Կարկարի մոտ (Օրոնտեսի ափին) արամեական Դամասկոսի և լուվիական Համատի կողմից ստեղծված 12 պետություններից բաղկացած միացյալ զորքի դեմ ճակատամարտում՝ նա հետ դարձավ: Սալմանասարի հետագա տարիների արշավանքները Կենտրոնական Սիրիայում էական հաջողություն չբերեցին Ասորեստանին:

Հնազանդեցնելով Սիրիայի հյուսիսը՝ Սալմանասարը սկսեց Հարավարևելյան Փոքր Ասիայի նվաճումը: Առաջին արշավանքն ուղղված էր Կուեի դեմ (Ք. ա. 839 թ.), որին հաջորդեց Ք. ա. 837 թ. արշավանքը Մելիդի հարավային սահմաններով դեպի Թաբալ: Թաբալի արքա Տուատտեն (լուվիական Տուվատիս), ինչպես նաև դրա հարևանությամբ գտնվող Խուրուշնան (անտիկ Կիբիստրա) առանց դիմադրության հպատակվեցին: Այստեղից իջնելով Կուե՝ Սալմանասարը վերադարձավ Ասորեստան: Նրա կառավարման վերջին տարիներին Կուեում և Հյուսիսային Սիրիայի որոշ երկրներում տեղի ունեցան անհնազանդության դեպքեր, որոնք ճնշվեցին:

Չնայած Սալմանասարի շարունակական արշավանքներին և լուվիական ու արամեական պետությունների նվաճմանը՝ Ասորեստանի դիրքերն այստեղ կայուն չէին: Բիթ–Ադինիում տեղակայված ասորեստանյան կառավարիչը ի վիճակի չէր վերահսկելու բոլոր այս երկրները: Այստեղ շարունակում էին ժառանգաբար կառավարել տեղական արքայատոհմերը, և կախվածությունը Ասորեստանից արտահայտվում

էր միայն ամենամյա հարկի առաքմամբ: Նրանք ներքին կյանքում ինքնուրույն էին, և միայն դեպքից դեպք ասորեստանցիները միջամտում էին: Սալմանասարի մահից հետո ավելի քան կես դար Ասորեստանը հիմնականում դուրս մղվեց Հյուսիսային Սիրիայից և Փոքր Ասիայից՝ զրկվելով նաև իր ներկայությունից բիրտ տնտեսական խոշոր հեռանկարներից: Աղաղնիրարի III–ը փորձում էր ակտիվություն ցուցաբերել Սիրիայում, սակայն նրա գործողությունները լուրջ հաջողություն չբերեցին և համեմատելի չէին Սալմանասարի արշավանքների հետ:

Ասորեստանը փոքրասիական լուվիական երկրների հանդեպ նկրտումներ ունեցող միակ հզոր ուժը չէր: Ք. ա. IX դ. վերջերից խաղի մեջ մտավ Վանի թագավորությունը: Սկզբում Մենուան իր գերիշխանությունը հաստատեց Մելիդի նկատմամբ, այնուհետև Արգիշտի I–ը, կտրել–անցնելով Մելիդը, իր հետագա արշավանքն ավարտեց նրա արևմտյան հարևան Թաբալի տարածքում: Վանի թագավորության արշավանքների հետևանքով Մելիդը ուղղակի կախման մեջ ընկավ նրանից, մի բան, որ վկայված է Արգիշտիի հաջորդ Սարդուրի II–ի օրոք:

Աղաղնիրարի III–ի օրոք Ասորեստանի արտաքին քաղաքականության որոշ ակտիվացումը չէր կարող չանդրադառնալ հզորացած Վանի թագավորության հետ Մելիդի փոխհարաբերությունների վրա: Արդեն Ք. ա. VIII դ. կեսերից լուվիական և արամեական երկրները հայտնվեցին Ասորեստանի և Վանի թագավորության առճակատման ոլորտում: Մելիդի, Գուրգումի, Կումմուխի, Բիթ–Ագուսիի և այլոց զորքերը մասնակցում էին Ք. ա. 743 թ. Քիշտանի և Խալպիի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտին, որտեղ Թիգլաթպալասար III–ի հաղթանակով սկսվեց Ասորեստանի կողմից լուվիական պետությունների նվաճման գործընթացը:

Իրավիճակը կտրուկ փոխվեց Թիգլաթպալասար III–ի իշխանության գալով: Ք. ա. 743 թ. Քիշտանի և Խալպիի ճակատամարտում Վանի թագավորության և նրա դաշնակից լուվիական ու արամեական երկրների նկատմամբ տարած հաղթանակներից հետո ասորեստանցիները սկսեցին սիրիափոքրասիական տարածաշրջանի լուվիական և արամեական երկրների նվաճումը: Մի քանի տարում Ասորեստանի տիրապետությունը տարածվեց Կենտրոնական Սիրիայից մինչև Տավրոսից հյուսիս ընկած Թաբալի վրա: Աղբյուրները, որպես Ասորեստանի հարկատուներ, հիշատակում են, Կումմուխը, Կուեն, Դամասկոսը, Կարգամիսը, Համաստը, Սամալը, Գուրգումը, Մելիդը, Թաբալը, Տուխանան, Ատունան, Իշտունդան, Խոթինան:

Թիգլաթպալասարի օրոք արմատապես փոխվեց սիրիափոքրասիական երկրների նկատմամբ Ասորեստանի քաղաքականությունը: Նախկինում ասորեստանցիք սահմանափակվում էին վերոհիշյալ տարածաշրջանի երկրների նկատմամբ գերիշխանության հաստատմամբ, որը հիմնականում արտահայտվում էր ամենամյա հարկի սահմանումով: Այստեղ շարունակում էին իշխել տեղական արքայատոհմերը, և ներքին գործերում նրանք որոշակիորեն ինքնուրույն էին: Թիգլաթպալասարն առաջինն էր, ով ձեռնարկեց կախյալ երկրները ասորեստանյան վարչաքաղաքական համակարգ ներառելու գործը: Ք. ա. 730–ական թվականներին սիրիական մի շարք երկրներում վերացվեց տեղական արքայատոհմերի իշխանությունը, և վեր-

ջիններս վերածվեցին ասորեստանյան մարզերի՝ ողղակիորեն կառավարվելով ասորեստանյան կառավարիչների կողմից (Ունքի, Կուլլանի, Խատարիկկա, Դիմիրրա, Դամասկոս, Նաև, հավանաբար, Մանծուատն)։ Այս քաղաքականության նպատակը նվաճված երկրների բնակչության կենտրոնախույս միտումների դրսևորման հնարավորությունը նվազագույնի հասցնելն էր, քանի որ մարզերի կազմակերպումը ուղեկցվում էր արքայատոհմերի և ազնվականության մի մասի բռնի տեղահանմամբ ու ասորեստանյան տերության այլ շրջաններում բնակեցմամբ։ Տեղերից բնակչության դուրսբերման հետ միաժամանակ այնտեղ բնակեցվում էր Ասորեստանի այլ շրջաններից բերված այլախոս բնակչություն։ Մի քաղաքականություն, որն իր բարձրակետին հասավ Սարգոն II–ի օրոք։

Սարգոնի ակտիվությունը հյուսիսում և արևմուտքում թերևս համեմատելի է Սալմանասար III–ի շրջանի հետ։ Սկսած Ք. ա. 718 թ.՝ ասորեստանյան զորքերը առանձնահատուկ եռանդով իրականացրին մի շարք ռազմական գործողություններ, որոնց հետևանքով Սիրիայի հյուսիսը և Հարավարևելյան Փոքր Ասիան վերածվեցին ասորեստանյան մարզերի։ Առաջինը թաբալյան Շինուխտուն էր, որի արքա Կիյակկին մահապատժի ենթարկվեց, երկրի տարածքը հանձնվեց հարևան Ատունային, իսկ ազնվականությունը տեղահանվեց Ասորեստան։ Նույն թվականին գահընկեց արվեց Թաբալի առավել հզոր պետություն Բիթ–Բուրուտաշի արքա Խուլլին, փոխարենը արքա հռչակվեց Ամբարիսը, որին կնության տրվեց Սարգոնի դուստրերից մեկը՝ Ախատ–աթիշան։ Սակայն հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ նման քայլերն էլ ի վիճակի չէին կարգավորելու արտաքին քաղաքական խնդիրները։

Ք. ա. 714 թ. Սարգոնի՝ դևպի Վանի թագավորություն ձեռնարկած արշավանքի շրջանում Թաբալի երկրները դուրս եկան Ասորեստանի վերահսկողությունից հավանաբար Ռուսա I–ի և Փռյուգիայի արքա Միտայի (անտիկ աղբյուրների Միդաս) ջանքերի շնորհիվ, որոնք փորձում էին ստեղծել հակաասորեստանյան դաշինք։ Սարգոնի՝ Կումի ասորեստանյան կառավարչի հետ ունեցած նամակագրությունից պարզվում է, որ Կումի արքա Ուրիկկին փորձել էր դեսպանություն առաքել Վանի թագավորություն, սակայն նրանք ձերբակալվել էին Միտայի կողմից և հանձնվել ասորեստանցիներին։ Սարգոնը գահազրկեց Ամբարիսին՝ վերջինիս 500 մերձավորների հետ միասին տեղահանելով Ասորեստան։ Նույն թվականին գահազրկվեց Բիթ–Բուրուտաշի արևելյան հարևան Մելիդի արքա Գունգինանին, իսկ հաջորդ տարի՝ նաև վերջինիս փոխարեն արքա նշանակված Թարիխունազին։ Մելիդում նոր արքա չնշանակվեց, այլ փոխարենը նրա տարածքը կցվեց Տավրոսից հարավ ընկած և Սարգոնի պատկերացմամբ՝ հավատարիմ Կումմուխին։

Ք. ա. 717 թ. գահազրկվեց Կարգամիսի արքա Պիսիրիսը, և երկիրը վերածվեց ասորեստանյան մարզի։ Տավրոսից հարավ ընկած լուվիական պետություններից միայն Կումմուխն էր, որ դեռ որոշ ժամանակ պահպանեց իր հարաբերական ինքնուրույնությունը՝ գերազանցապես շնորհիվ Ասորեստանի նկատմամբ լոյալության։ Սակայն Ք. ա. 708 թ. Կումմուխն էլ նվաճվեց, և նրա վերջին արքա Մուտալլուն (Մուվատալլիս) գերեվարվեց Ասորեստան։

Այսպիսով՝ Ք. ա. 708 թ. լուվիական պետականությունները մի կարճ ժամանակահատվածում գրեթե ամբողջությամբ ներառվեցին Ասորեստանի վարչաքաղաքական համակարգ: Այնուամենայնիվ, հետագա քաղաքական զարգացումներն անկանխատեսելի էին:

Լուվիական պետությունները Ք. ա. VII դարում. ասորեստանյան տիրապետության ավարտը

Չնայած Սարգոն II–ի ձեռնարկումներին, որոնց ընթացքում Փոքր Ասիայի լուվիական երկրները կորցրին իրենց անկախությունը՝ վերածվելով ասորեստանյան մարզերի, այնուամենայնիվ այս ընդարձակ տարածաշրջանում Ասորեստանի հաջողությունները ժամանակավոր էին: Ընդամենը մի քանի տարի անց՝ Ք. ա. 705 թ., Սարգոնը ստիպված էր անձամբ ղեկավարել ասորեստանյան զորքն ընդդեմ Կուլումմայի կառավարիչ Գուրդիի: Ճակատամարտն ավարտվեց նրա պարտությամբ: Արբան ընկավ մարտում, մի իրադարձություն, որով Ասորեստանի փաստացի տիրապետությունը Փոքր Ասիայում՝ Տավրոսից հյուսիս, ավարտվեց: Արդեն հաջորդ տարի Սինախխերիբի արշավանքը Թաբալ ավարտվեց անհաջողությամբ, իսկ չուրջ տասը տարի անց՝ Ք. ա. 695 թ., ասորեստանյան աղբյուրները հաղորդում են Թիլգարիմմուում (նախկին Մելիդի կարևոր կենտրոններից մեկը) ոմն Գուրդիի կողմից պետության ստեղծման մասին: Դժվար է կապ չտեսնել այս վերջինի և Ք. ա. 705 թ. Սարգոնի հակառակորդի միջև:

Սարգոն II–ի կառավարման օրոք և հետագայում Փոքր Ասիայում հակաասորեստանյան միտումների աճը և ասորեստանյան տիրապետության ավարտը թերևս պայմանավորված էին այս տարածաշրջանում ժողովրդագրական լուրջ փոփոխություններով ու ասորեստանցիների կողմից լուծարված լուվիական պետականությունների տարածքում ապրող էթնիկական այլ խմբի ակտիվությամբ: Փաստորեն, Գուրդին վերականգնեց Մելիդը, իսկ որոշ ժամանակ անց ասորեստանյան աղբյուրները հաղորդում են նաև Թաբալի պետության գոյության մասին:

Գուրդին ոչ միայն կարողացավ թոթափել Ասորեստանի գերիշխանությունը, այլև զգալիորեն ընդարձակեց իր տիրույթները: Մելիդում ստեղծված նոր պետականությունը բավական կայուն դուրս եկավ: Ո՛չ Սինախխերիբը, ո՛չ էլ նրա հաջորդներ Ասարհադդոնը և Աշշուրբանապալը չկարողացան այստեղ գերիշխանություն հաստատել:

Ըստ աղբյուրների՝ Ասարհադդոնի օրոք Արևելյան Փոքր Ասիայում, ինչպես նաև Թաբալում սուր հակամարտություն էր ընթանում մի կողմից՝ Ասորեստանի, մյուս կողմից՝ Մելիդի, Թաբալի և նրանց հետ դաշնակցած կիմմերների միջև: Ասարհադդոնի կողմից Ք. ա. 679 թ. Խուրուշնայի մոտ (նախկին լուվիական Խուբիսնաան) կիմմերներին հասցված պարտությունից մի քանի տարի անց՝ Ք. ա. 675 թ., Ասորեստանը պատերազմ սկսեց ընդդեմ Մելիդի արբա Մուգալ-

լուի, որը նրան հաջողություն չբերեց: Այդ է վկայում այն փաստը, որ արքայի պաշտոնական արձանագրություններում արշավանքի մասին տեղեկությունները պահպանվել են Ծամաշ աստծուն ուղղված ասորեստանյան արքայի գուշակական տեքստերում: Այստեղ հիշատակվում են Մելիդի արքա Մուգալլուն և Թաբալի արքա Իշկալլուն, որոնց դեմ ռազմական գործողություններ էին վարում ասորեստանյան զորավարները: Այնինչ Ք. ա. 675 թ. թվագրվող բաբելոնյան ժամանակագրության մեջ հիշատակվում է Ասարհադդոնի արշավանքն ընդդեմ Մելիդի՝ առանց նշելու պատերազմի արդյունքը: Մասնագետների միահամուռ կարծիքով՝ այս պահին Մուգալլուն Ասորեստանից լիովին անկախ կառավարիչ էր, ինչպես և նրան ժամանակակից, հարևան Թաբալի կառավարիչ Իշկալլուն: Թե ինչպիսի ավարտ ունեցավ այդ հակամարտությունը, պարզ չէ, սակայն Աշշուրբանապալի կառավարման առաջին տարիներով թվագրվող մեկ այլ ասորեստանյան տեքստ արդեն հիշատակում է Թաբալի արքա Մուգալլուին: Անկասկած, նախորդ շրջանի իրադարձությունների զարգացումը հանգեցրել էր Մելիդի և Թաբալի միավորմանը մեկ միասնական պետության մեջ:

Մուգալլուի ստեղծած պետության հետագա պատմության վերաբերյալ առկա է նա մեկ տեղեկություն: Աշշուրբանապալի ուշ շրջանի տեքստերից մեկը (մոտ Ք. ա. 640 թ.) հաղորդում է Մուգալլուի որդու մասին, ով սկզբում հարկ էր առաքում Ասորեստան, սակայն այնուհետև միացել էր կիմմերական առաջնորդ Դուգդամմեի (Հերոդոտոսի Լիգդամիսը) հետ: Կիմմերների հետ Մելիդ–Թաբալի դաշինքը, թերևս, կայացել էր Դուգդամմեի՝ դեպի Լիդիա ձեռնարկած հաջող արշավանքի և դրա մայրաքաղաք Սարդեսի գրավման համատեքստում:

Այսպիսով՝ Ասարհադդոնի օրոք ավարտվում են Փոքր Ասիայում ասորեստանյան տիրապետությունը վերականգնելու փորձերը, և այստեղ ձևավորվում են նոր պետականություններ: Դրանց հետագա պատմության վերաբերյալ գրավոր աղբյուրներում էական նշանակություն ունեցող տեղեկություններ այլևս չկան մինչև այն պահը, երբ այս տարածքի արևելյան մասն ընդգրկվում է Աքեմենյան տերության մեջ՝ կազմելով դրա Ք. ա. XIII սատրապության մասը:

3. ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՅԻ ԵՎ ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ՍԻՐԻԱՅԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Ք. ա. II հազ. վերջին դարերում՝ խեթական տերության տրոհումից հետո, նրա մշակութային ժառանգությունը շարունակվեց այն տարածքում, որտեղ ձևավորվեցին լուվիական պետությունները: Դա վերաբերում է ինչպես նյութական (ճարտարապետություն, քանդակագործություն և այլն), այնպես էլ հոգևոր մշակույթին:

Հետխեթական շրջանի Փոքր Ասիայի և Սիրիայի լուվիական պետականությունների նյութական և հոգևոր մշակույթի գլխավոր առանձնահատկություններն են խեթական տերության մշակութային ավանդույթների շարունակումը, միաժամանակ՝

դրանց տնտեսական դրսևորումների հետագա կարծրացումը, որոնք ժամանակի ընթացքում վերածվում են ուղղորդիչ միտումի: Ոչ պակաս կարևոր առանձնահատկություն պետք է համարել հարևան մշակութային համալիրների (առաջին հերթին՝ սեմական) ազդեցության աճը՝ համեմատած խեթական տերության ժամանակների հետ: Լուվիական դարաշրջանի մշակույթի վերաբերյալ աղբյուրները համեմատաբար սահմանափակ են և ներառում են կոթողային կառույցների մնացորդները, ինչպես նաև ծիսապաշտամունքային ոլորտը:

Ինչպես և խեթական դարաշրջանում, խոշոր քաղաքները բաղկացած էին երկու մասերից՝ պարսպապատ բարձրադիր միջնաբերդից և ստորին քաղաքից, որը նույնպես ամրացված էր պարսպով: Արքայական պալատի կարևորագույն մասն էր կազմում պոռնաշար դահլիճը (աքքադ.՝ *բիթ խիլանի* – «խիլանի տուն»), մի ոճ, որը Ք. ա. IX դ. ասորեստանյան արշավանքների ընթացքում տարածվեց Միջագետքում: Պալատների, տաճարների, նաև պարիսպների մուտքի մոտ ստորին շարվածքի քարերը գրեթե ամենուրեք զարդարվում էին առասպելական կամ ռազմի տեսարաններ պատկերող բարձրաքանդակներով: Մեծ քանակություն են կազմում կոթողային արձանները (աստվածներ, արքաներ): Ուշ խեթական մշակույթի ուժեղ ազդեցություն են կրում նաև Սիրիայի արամեական պետությունները (Սամալ, Բիթ–Ագուսի, Բիթ–Ադինի և այլն):

Խեթական դիցարանի սինկրետիկ կառուցվածքը ժառանգվեց լուվիական պետությունների կողմից: Դիցարանը գլխավորում էր Ամպրոպի աստված Թարխունտասը: Մեծ ժողովրդականություն էին վայելում Կուրաքան (փոյուգական Կիբելե), Կարխուխասը (այս երկուսը՝ հատկապես Կարգամիսում), Արևի աստված Տիվատը, Լուանի աստված Արմասը:

4. ԼՈՒՎԻԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ

Լուվիական պետություններից Մելիդի տարածքը համապատասխանում էր պատմական Փոքր Հայքին, ինչից բխում է, որ հետագայի հայկական պետականության և էթնոսի ձևավորման գործընթացում մեծ պետք է լիներ լուվիական բաղադրիչի դերը: Հայագիտական ուսումնասիրություններում, սկսած Պատմահայր Մովսես Խորենացուց, Փոքր Հայքի և հարակից շրջանների հետ է հիմնականում առնչվում հայ ժողովրդի վաղ պատմությունը. Մելիդում էր գտնվում «Տուն Թորգոման», որտեղից առաջին հայկյանները, ըստ ավանդության, տարածվեցին և բնակեցրին Մեծ Հայքը: Վերոհիշյալի լույսի տակ լուվիական–հայկական առնչությունները նոր բովանդակություն են ստանում, և ըստ այդմ՝ լուվիաբնակ աշխարհի՝ Հայկական լեռնաշխարհին հարող տարածքների հետ կապերը կարող են ներկայանալ ոչ որպես երկու կամ ավելի պետականությունների, համապա-

տասիանաբար նաև էթնիկական խմբերի միջև փոխհարաբերություններ, այլ հայոց պատմության բաղկացուցիչ մաս: Ստորև համառոտակի բնութագրենք այդ փոխառնչությունները, քաղաքական և լեզվամշակութային տեսանկյուններից (հայ–փոքրասիական փոխառնչությունների՝ ավելի վաղ շրջանի իրողությունների մասին տե՛ս Բաժին 2. Գլուխ 1):

Հայկական լեռնաշխարհի և Փոքր Ասիայի միջև քաղաքական առնչությունների կիզակետում ընկած է «Տուն Թորգոմայի» խնդիրը, որն առ այսօր մասնագիտական քննարկումների առարկա է: Նկատի առնելով «Տուն Թորգոմայի» հետ հայոց առաջին նահապետների՝ խորենացիական կապը, մասնագետների զգալի մասը հակված է հենց անդրնիփրատյան տարածքներում փնտրելու հայոց վաղ պետականության հնագույն օջախներից մեկը: Ըստ վաղուց ի վեր ձևակերպված տեսության՝ Ք. ա. VIII դ. վերջերին Մելիդի թագավորության անկման շրջանում այստեղ պետք է տեղի ունենար իշխանության փաստացի անցում գահազրկված և Ասորեստան բռնագաղթված լուվիական արքայատոհմից հայկականին: Այդ տեսակետի հիմնավորումը, բացի տարածքային համապատասխանությունից, կարելի է տեսնել ի դեմս Մելիդում լուվիական արքայատոհմի անկմանը հաջորդող տասնամյակների ընթացքում գրավոր աղբյուրներով լավ վկայված աննախադեպ քաղաքական ակտիվության:

Ք. ա. 712 թ.՝ Մելիդի վերջին արքա Թարխունազիի գահազրկումից և պետության տարածքի՝ նրա հարավային հարևան Կումմուխին կցելուց մի քանի տարի հետո, այստեղ Ասորեստանը բախվեց մի նոր հակառակորդի հետ, որը վերստեղծեց պետականությունը և մարտահրավեր նետեց իր ավանդական հակառակորդին: Ք. ա. 705 թ. Սարգոն II–ի վերջին ճակատամարտը և վախճանը մարտադաշտում հենց այս հակառակորդի դեմ էր մղվում: Թե՛ Սինախխերիբը, թե՛ նրա հաջորդ Ասարհադդոնը չկարողացան լուծել Մելիդի խնդիրը: Վերջինիս օրոք Մելիդը նույնիսկ ընդարձակվեց իր արևմտյան հարևան Թաբալի հաշվին՝ անհաղթահարելի պատնեշ ստեղծելով Ասորեստանի համար:

Մելիդում և լուվիաբնակ տարածքներում իշխանության անցումը ենթադրաբար վաղ հայկական իշխանություններին պետք է ընթանար ասորեստանցիների կողմից տեղահանության քաղաքականության համատեքստում: Ընդ որում՝ հնարավոր է, որ Ասորեստանի արքաները, հատկապես Թիգլաթպալասար III–ը և Սարգոն II–ը կարող էին հենց իրենք միտումնավոր կերպով նպաստել դրան՝ նպատակ ունենալով ապահովագրել իրենց ավանդաբար հակաասորեստանյան դիրքորոշում որդեգրած լուվիական ազնվականության և բնակչության անջատողականությունից: Մի իրավիճակ, որ հիշեցնում է նույն ժամանակներում և ավելի ուշ Ասորեստանի և նրա արևելյան հարևան Էլամի փոխհարաբերությունները, որոնց արդյունքում իրանալեզու տարրը աստիճանաբար զբաղեցրեց նախկին էլամական տարածքը՝ ժամանակի ընթացքում վերածվելով է՛լ ավելի վտանգավոր հակառակորդի (տե՛ս Բաժին 3. Գլուխ 1 և 2):

Այսպիսով՝ լուվիական պետականության արևելյան հատվածը (Մելիդ, մասամբ

նան՝ Կումմուխ) վստահաբար կարող են դիտվել որպես հայկական էթնոսի և պետականության ձևավորման կարևորագույն տարածք, մի կոնտակտային գոտի, որտեղ խեթա–լուվիական և վաղ հայկական էթնոմշակութային աշխարհները բավական երկար գոյատևել են միմյանց հետ և սերտ շփումներ ունեցել: Այս առումով լուվիական պետականության արևելյան հատվածը պետք է որոշակիորեն մաս կազմեր հայոց վաղ պատմության:

Լուվիական էթնոսի հետ դարեր տևած սերտ շփումները պետք է իրենց արտահայտությունը գտնեին հայոց լեզվում լուվիերենից կատարված փոխառություններում: Ներկայումս այս հարցում մասնագետները միակարծիք չեն, քանի որ չկան հատակ չափանիշներ, որոնք թույլ կտան այս կամ այն բառի ծագումը վերագրել հենց լուվիերենին, այլ ոչ խեթերենին կամ որևէ այլ խեթա–լուվիական լեզվի: Փոքր Հայքում և Կոմմագենեում լուվիական էթնոսի տևական առկայությունը, Ք. ա. VIII–VII դդ. նրանց պետականությունների անկումը՝ մի կողմից, մյուս կողմից՝ հետագայում դրանց ներառումը հայոց պետականության ոլորտ քնականոն կերպով պետք է հանգեցնեին լուվիացիների հայացմանը: Թերևս հայերենի լուվիզմները հենց այս եղանակով կարող էին հայտնվել հայերենում, այսինքն՝ հայկական էթնոսի արևմտյան և հարավարևմտյան եզրագծային շրջանների բնակչության մեջ զգալի տոկոս պետք է կազմեին նախկին լուվիացիները՝ հայոց լեզվի որոշ բարբառներ ներմուծելով իրենց գենետիկ նախնիների բառաֆոնդը:

ԽԵԹԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՔԱՅԱՑԱՆԿԸ

Խաթթուսիլիս I .....(XVII դ. երկրորդ կես)
Մուրսիլիս I .....(XVII դ. վերջ XVI դ. սկիզբ)
Խանտիլիս I
Ցիդանտաս I
Ամմունաս
Խուցցիյաս I
Տելեպինուս .....(մոտ. 1500 թ.)
Տախուրվաիլի
Ալլուվամնա
Խանտիլիս II
Ցիդանտա II
Խուցցիյա II
Մուվատալլիս I
Թուդխալիյաս I
Խաթթուսիլիս III?
Թուդխալիյաս II ..... (XV դ. երկրորդ կես)
Առնուվանդաս I ..... (XV դ. երկրորդ վերջ – XIV դ. սկիզբ)
Թուդխալիյաս III .....(XIV դ. առաջին կես)
Սուպպիլուլիումաս I..... (մոտ. 1343–1322 կամ 1218)
Առնուվանդաս II..... (1322/21 կամ 1318/17)
Մուրսիլիս II .....(մոտ. 1322/21–?)
Մուվատալլիս II..... (XIII դ. առաջին քառորդ)
Մուրսիլիս III .....(մոտ. 1270–1266)
Խաթթուսիլիս III .....(մոտ.1266(2–1236)
Թուդխալիյաս IV .....(մոտ. 1236(2–1220)
Սուպպիլուլիումաս II .....(մոտ. 1220–1200)

Դյակոնով Ի. Մ., Խեթերը, փռյուգացիները և հայերը, ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր II, 57–80, 1956:

Խանզադյան Մ., Իսուվայի աջքան և Թուդխալիա IV–ը (KUB XXXI 68), ՄՄԱԵԺ XXIII, 339–346, 2004:

Խանզադյան Մ., Խեթական արտաքին քաղաքականության որոշ հարցերի շուրջ, ՄՄԱԵԺ XXVI, 13–24, 2007:

Խաչատրյան Վ. Ն., Հայաստանը մ. թ. ա. XV–VII դարերում, Երևան, 1998:

Հմայակյան Հ., Հայասական ^{d}U. GUR–ը և Արա Գեղեցիկը, ՄՄԱԵԺ XXIII, 381–394, 2004:

Հմայակյան Հ., Խեթերեն marnuwa բառը, ՄՄԱԵԺ XXVI, 45–51, 2007:

Ղազարյան Ռ., Հայասա–Ազզիի տեղադրության հարցի շուրջ, Մերձավոր Արևելք, Երևան, 35–39, 2005:

Ղազարյան Ռ., Կասկա երկիրն ըստ սեպագիր աղբյուրների, ՄՄԱԵԺ XXVI, 52–64, 2007:

Ղազարյան Ռ., Հայասա. քաղաքական և մշակութային պատմությունը, Երևան, 2009:

Մարտիրոսյան Ն., Խաթթիերի շրջանները՝ հայոց հեռագույն օրրանը, 87–166 (խաթթերդ և անոր ոսկեղէն դպչուը, Նոր Տորք, գրքում), 1957:

Մարտիրոսյան Ն., Պրպտումներ փոքրասիական անուններու մասին, ՊԲՀ 3, 82–107, 1961:

Մկրտչյան Ն. Ա., Հայերենի և խեթերենի բառային որոշ ընդհանրություններ, ՊԲՀ 1, 238–246, 1969:

Մկրտչյան Ն. Ա., Խեթա–հայկական զուգահեռներ, ԼՀԳ 7, 58–69, 1970:

Պետրոսյան Ա. Ե., Հայոց ազգածագման հարցեր ավանդական տվյալների քննության լույսի տակ, ՊԲՀ 2, 189–224, 2003:

Պետրոսյան Ա. Ե., Հայկական դիցարանի հնագույն ակունքները, ՊԲՀ 2, 205–233, 2004:

Պետրոսյան Ա. Ե., Հայոց ազգածագման հարցեր, Երևան, 2006:

Պետրոսյան Ա. Ե., Աբրահամ, Երևան, 2006:

Պետրոսյան Ա. Ե., Հայկական ավանդական դրամայի ակունքների շուրջ, ՊԲՀ 2, 256–284, 2006:

Պետրոսյան Ա. Ե., Ստուգաբանություններ. Հանդէս ամսօրյա, 2007:

Ջահուկյան Գ. Բ., Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Երևան, 1970:

Ջահուկյան Գ. Բ., Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987:

Քոսյան Ա. Վ., Ուշխեթական Մելիդ պետության ըստ հիերոգլիֆային լուվիական աղբյուրների, ԼՀԳ 6, 62–70, 1984:

Քոսյան Ա. Վ., Էթնիկական տեղաշարժերը Փոքր Ասիայում և Հայկական լեռնաշխարհում մ. թ. ա. XII դարում, ՊԲՀ 1, 65–78, 1991:

Քոսյան Ա. Վ., Կրկին էթնիկական տեղաշարժերի մասին, ՊԲՀ 1/2, 247–255, 1994:

Քոսյան Ա. Վ., «Արևելյան» և «արևմտյան» մուշկների խնդիրը, ՊԲՀ 1/2, 207–220, 1996:

Քոսյան Ա. Վ., Խեթական տերությունը և Ախխիյավան (Տրոյական պատերազմը), Երևան, 1997:

Քոսյան Ա. Վ., Իսուվան (Ծոփքը) մ. թ. ա. XIII–XII դդ., ՊԲՀ 1/2, 177–192, 1997:

Քոսյան Ա. Վ., Տուն Թորգոմայ (առասպել և իրականություն), Երևան, 1998:

Քոսյան Ա. Վ., Մ. թ. ա. XII դարի Մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1999:

Քոսյան Ա., Սարգոն II–ը և Արևելյան Փոքր Ասիայի երկրները, ՄՄԱԵԺ XVIII, 219–229, 1999:

Քոսյան Ա. Վ., Խեթական պետությունը և Հայկական լեռնաշխարհի երկրները մ. թ. ա. XV դարում, ՊԲՀ 3, 161–174, 2000:

Քոսյան Ա. Վ., Նոր նյութեր խեթական տերության և Հայկական լեռնաշխարհի երկրների փոխհարաբերությունների մասին, ՄՄԱԵԺ XX, 233–245, 2001:

Քոսյան Ա. Վ., Անի–Համախը խեթական դարաշրջանում, ՊԲՀ 3, 225–241, 2002:

Քոսյան Ա. Վ., Իսուվայի կրոնական կենտրոննե-

ը՝ խեթական դարաշրջանում, ՄՄՄԵԺ XXI, 315–331, 2002:

Քոսյան Ա. Վ., Հայկական յիոնաչխարհի անդամունները (ըստ խեթական սեպագիր աղբյուրների), Երևան, 2004:

Քոսյան Ա. Վ., Մուրշիլիս II-ի հազարամյան աղյուսանկնները (նոր սկզբնաղբյուրներ), ՊԲՀ 2, 197–204, 2004:

Քոսյան Ա. Վ., խեթական KUB XXVI 62 սեպագիր տեքստը և Վերին Եփրատի ավազանի պատմական աշխարհագրության խնդիրները, ՄՄՄԵԺ XXIII, 472–484, 2004:

Քոսյան Ա. Վ., Հարաուպի աստվածները (KUB XXVI 39), ՄՄՄԵԺ XXIV, 444–457, 2005:

Аветисян Г. М., Государство Митанни, Ереван, 1984.

Араксян А. Б., Назначение сооружения ^{É}ARKIU по данным хеттских текстов, ВОНА 9, 88–92, 1975.

Араксян А. Б., Термин ^{dIŠ}šinapši в хеттских клинописных текстах, ИФЖ 3, 238–241, 1975.

Араксян А. Б., Hilammar по данным хеттских текстов, ДВ 3, 107–114, 1978.

Араксян А. Б., Хеттские источники о халентуве, ВОНА 11, 62–67, 1983.

Ардзинба В. Г., Ритуалы и мифы древней Анатолии, Москва, 1982.

Ардзинба В. Г., Хеттское царство и Эгейский мир. – В кн.: ИДВ II, 118–201, 1988.

Арутюнян Н. В., Топонимика Урарту, Ереван, 1985.

Арутюнян Н. В., Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001.

Арутюнян Р. С., Домашняя жизнь хеттов (хеттские представления и обряды, связанные с домом) (Автореферат диссертации на соиск. уч. степ. к. и. н.), Ереван, 1992.

Арутюнян Р. С., Некоторые особенности хеттских домашних праздников, ВДИ 1, 1992.

Вардумян Г. Д., Дохристианские культы армян. – В сб.: Армянская этнография и фольклор 18, 61–146, 1991.

Гюргадзе Г. Г., Ранняя Малая Азия и Хеттское царство. – В кн.: ИДМ I, 212–234, 1989.

Головлева Л. М., Царство Алэи во второй половине II тыс. до н. э., ДВ III, 71–87, 1987.

Джаукян Г. Б., Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Ереван, 1967.

Джаукян Г. Б., О соотношении хаттского и армянского языков. I–III, ИФЖ 1, 68–88, 2; 60–79, 1988.

Дьяконов И. М., Хетты, фригийцы и армяне, ПС 1, 333–368, 1961.

Дьяконов И. М., Предыстория армянского народа, Ереван, 1968.

Дьяконов И. М., Малая Азия и Армения около 600 г. до н. э. и северные походы вавилонских царей, ВДИ 2, 34–64, 1981.

Капанцян Гр., Хеттские боги у армян, Ь^{a}Հ, Գիտական աշխատություններ, հատ. XIV, Երևան, 243–316, 1940.

Капанцян Гр., Хайаса-колыбель армян, Ереван, 1948.

Косян А. В., Лувийские царства Малой Азии и прилегающих областей в XII–VIII вв. до н. э. (по иероглифическим лувийским источникам), Ереван, 1994.

Меликишвили Г. А., Урартские клинообразные надписи, Москва, 1960.

Мкртчян Н. А., Редупликация глаголов в хеттском и армянском, ДВ II, 76–85, 1976.

Петросян А. Е., Армянский эпос и мифология, Ереван, 2002.

Хачатрян В. Н., Некоторые вопросы хеттской лексики, ИАН 12, 91–102, 1963.

Хачатрян В. Н., Хеттская надпись KUB XXIX N. 7, ИФЖ 2, 165–181, 1964.

Хачатрян В. Н., Восточные провинции Хеттской империи, Ереван, 1971.

Akurgal E., The Art of the Hittites, London, 1962.

Akurgal E. und M. Hirmer, Die Kunst der Hethiter, München, 1976.

Albright W. F., The Amarna Letters from Palestine. – In: CAH II/2, 98–116, 1975.

Archi A., Hittite and Hurrian Literatures: an Overview. – In.: CANE III–IV, 2367–2377, 1995.

Archi A. und H. Klengel, Ein hethitischer Text über die Reorganisation des Kultes, AoF 7, 143–157, 1980.

Aro S., Tabal. Zur Geschichte und materiellen Kultur des zentralanatolischen Hochplateaus, Helsinki, 1998.

Astour M. C., The Arena of Tiglath-Pileser III's Campaign Against Sarduri II (743 B. C.), Assur 2/3, 1–23, 1979.

Barnett R. D., Phrygia and the Peoples of Anatolia in the Iron Age. – In: CAH I/2, 417–442, 1975.

Beal R., The History of Kizzuwatna and the Date of the Šunaššura Treaty, Or 55, 424–445, 1986.

Beckman G., Hittite Diplomatic Texts, Atlanta, 1996.

Beckman G., Hittite Birth Rituals, Wiesbaden (=StBoT 29), 1983.

Bittel K., Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens. 2. erweiterte Auflage,Tübingen, 1950.

Bittel K., Hattusha, the Capital of the Hittites, New York, 1970.

Bittel K., Das Ende des Hethiterreiches. – In: Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt, 36–56, 1976.

Bittel K., Die archaologische Situation in Kleinasien um 1200 v. Chr. und während der nachfolgenden vier Jahrhunderte. – In: Griechenland, die Ägäis und die Levante während der "Dark Ages" vom 12. bis zum 9. Jh. v. Chr. Akte des Symposions von Stift Zwettl (NO) 11. – 14. Oktober 1980 (Hrsg. von S. Deger-Jalkotzy), Wien, 24–47, 1983.

Bossert H. Th., Die phönizisch-hethitischen Bilinguen vom Karatepe, Oriens I, 163–192, 1948.

Bossert H. Th., Zur Geschichte von Karkamis, SCO 1, 35–67, 1951.

Breasted H., Ancient Records of Egypt. Historical Documents From the Earliest Times, 5 vols., Chicago, 1906–1907.

Bryce T. R., Some Reflections on the Historical Significance of the Tawagalawas Letter (KUB XIV 3), Or. 48/1, 91–96, 1979.

Bryce T. R., A Reinterpretation of the Milawata Letter in the Light of the New Join Piece, AnSt 35, 13–23, 1985.

Bryce T. R., The Boundaries of Hatti and Hittite Border Policy, Tel Aviv 13–14, 85–102, 1986–1987.

Bryce T. R., The Kingdom of the Hittites, Oxford, 1998.

Bryce T. R., Life and Society in the Hittite World, Oxford, 2002.

Carruba O., Beiträge zur mittelhethitische Geschichte. I–II, SMEA 18, 137–195, 1977.

Cavaignac E., Les Hittites, Paris.

Cornelius Fr., Geschichte der Hethiter, Darmstadt, 1973.

Delaporte L., Malatya, Paris, 1946.

Diakonoff I. M. and S. M. Kashkai, Geographical Names According to Urartian Texts, Wiesbaden (= RGTC 9), 1981.

Edel E., Der Vertrag zwischen Ramses III. von Ägypten und Hattusili III. von Hatti, Berlin, 1997.

Fales F. M., Notes on Some Nineveh Horse Lists, Assur I/3, 5–24, 1974.

Falkner M., Studien zur Geographie des alten Mesopotamien, AfO 18, 1–37, 1957–1958.

Forlanini M., Appunti di geografia etea. – In:Studia Mediterranea I (=Fs. P. Meriggi), Pavia, 165–184, 1979.

Forlanini M., The Kings of Kanič. – In: Atti del II Congresso Internazionale di Hittitologia (Pavia 28 VI – 2 IX 1993 (Ed. O. Carruba), Pavia, 123–132, 1995.

Forrer E., Die Provinzeinteilung des Assyrischen Reiches, Leipzig, 1920.

Forrer E., Die Boghazköi-Texte in Umschrift. I–II, Leipzig, 1922–1926.

Forrer E., Hajasa-Azzi, Caucasica IX, 1–24, 1931.

Frantz-Szabo G., Hittite Witchcraft, Magic, and Divination. – In.: CANE III–IV, 2007–2019, 1995.

Friedrich J., Staatsverträge der Hatti-Reiches in hethitischen Sprache, Bd. 2, Leipzig (= MVAG 34), 1930.

Fuchs A., Die Inschriften Sargons II. aus Khorsabad, Göttingen, 1994.

Gardiner A. H., The Kadesh Inscriptions of Ramesses II, Oxford, 1960.

Garelli P., Les Assyriens en Cappadoce, Paris, 1963.

Garelli P., Tablettes cappadociennes de collections diverses, RA LVIII/2, 53–68, 1964.

Garelli P., Tablettes cappadociennes de collections diverses (suite), RA LIX/1, 19–48, 1965.

Garstang J., The Hittite Empire, London, 1923.

Gelb I., Hittite Hieroglyphs. vols. I–III, Chicago, 1931–1942.

Genge H., Nordsyrisch-südanatolische Reliefs. Eine archäologisch-historische Untersuchung,

Datierung und Bestimmung, Copenhagen, 1979.
Gessel van B. H. L., Onomasticon of the Hittite Pantheon, vols. I–III, Leiden – New York – Köln, 1998.
Goetze A., Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography, New Haven, 1940.
Götze A., Die Pestgebete des Mursilis, KIF I, H. 2, 161–251, 1930.
Goetze A., Some Groups of Ancient Anatolian Proper Names, Language 30/3–4, 349–359, 1954.
Grayson A. K., Assyrian Royal Inscriptions. vol. I, Wiesbaden, 1972.
Grayson A. K., Assyrian and Babylonian Chronicles, Locust Valley/New York, 1975.
Grayson A. K., Assyrian Royal Inscriptions, vol. II, Wiesbaden, 1976.
Grayson A. K., The Correspondence of Sargon II, Part I, Helsinki (= SAA I), 1987.
Grayson A. K., The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods / Vol. 2: Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114–859 BC), Toronto–Buffalo–London, 1991.
Grayson A. K., The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods / Vol. 3: Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858–745 BC), Toronto–Buffalo–London, 1996.
Grelois J. –P., Les Annales Decennales de Mursili II (CTH 61. I), Hethitica IX, 17–146, 1988.
Greppin J. A. C., Luwian Elements in Armenian, ДВ III, 115–126, 1973.
Greppin, J. A. C., The Anatolian Substrata in Armenian – An Interim Report, AAL 3, 65–71, 1982.
Greppin J. A. C., The Survival of Ancient Anatolian and Mesopotamian Vocabulary until the Present, JNES 50/3, 203–207, 1991
Gurney O. R., Anatolia c. 1750–1600, – In: CAH II, Ch. VI, 1–33, 1962.
Gurney O. R., The Hittites, Baltimore, 1966 (имп. рирql.˙ Москва, 1987).
Gurney O. R., Anatolia, c. 1600–1380B. C. – In: CAH vol. II, Ch. XV/a, 3–30, 1973.
Güterbock H. G., The Deeds of Suppiluliumas as told by his son, Mursilis II, JCS X, 41–68, 75–98,107–130, 1956.
Güterbock H. G., Toward a Definition of the Term Hittite, Oriens 10, 233–239, 1957.
Güterbock H. G., A View of Hittite Literature, JAOS 84/2, 107–115, 1964.
Güterbock H. G., The Hittite Conquest of Cyprus Reconsidered, JNES 26, 73–81, 1967.
Güterbock H. G., Les hiéroglyphes de Yazılıkaya, Paris, 1982.
Güterbock H. G. and Th. P. J. den Hout, The Hittite Instruction for the Royal Bodyguard, Chicago (= AS 24), 1991.
Haas V., Magie und Mythen im Reich der Hethiter, Hamburg, 1977.
Haas V., Betrachtungen zur Dynastie von Hattusa im Mittleren Reich (ca. 1450–1380), AoF 12/2, 269–277, 1985.
Haas V., Geschichte der hethitischen Religion (=Handbuch der Orientalistik. Abt. 1, Bd. 15), Leiden, 1994.
Hawkins J. D., Assyrians and Hittites, Iraq 36, P. 1/2, 67–83, 1974.
Hawkins J. D., Some Historical Problems of the Hieroglyphic Luwian Inscriptions, AnSt 29, 153–167, 1979.
Hawkins J. D., Kargamis. – In: RlA V/1, 426–446, 1980.
Hawkins J. D., The Neo–Hittite States in Syria and Anatolia. – In: CAH III/1, 372–441, 1982.
Hawkins J. D., Kuzi–Teŝub and the "Great Kings" of Karkamis, AnSt 38, 99–108, 1988.
Hawkins J. D., The Inscriptions of the Kızıldağ and the Karadağ in the light of the Yalburt Inscription – In: Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honor of Sedat Alp Ed, Ankara, 259–275, 1992.
Hawkins J. D., The Historical Significance of the Karahöyük (Elbistan) Stele. – In: Aspects of Arts and Iconography: Anatolia and its Neighbors. Studies in Honor of Nimet Özgüç (Eds. M. J. Mellink, E. Porada and T. Özgüç). Ankara, 273–279, 1993.
Hawkins J. D., Karkamish and Karatepe: Neo–Hittite City–States in North Syria. – In: CANE I–II, 1295–1307, 1995.
Hawkins J. D., The Hieroglyphic Inscription of the Sacred Pool Complex at Hattusa (Südburg). Wiesbaden (= StBoT, Beiheft 3), 1995.
Hawkins J. D., "Great Kings" and "Country–Lords"

at Malatya and Karkamiš. – In: Studio Historiae Ardens. Ancient Near Eastern Studies Presented to Philo H. J. Houwink ten Cate on the Occasion of his 65th Birthday (Eds. Th. P. J. van den Hout and J. de Roos), Istanbul, 73–85, 1995.

Hawkins J. D., Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Berlin – New York, 2000.

Hawkins J. D. and J. N. Postgate, Tribute from Tabal, SAAB II/1, 31–40, 1988.

Heinhold-Krahmer S., Untersuchungen zu Piyamaradu (Teil I), Or. 52/1, 81–97, 1983.

Helck W., Nochmals zur Ramses. III Seevölkerbericht, SAK 14, 129–145, 1987.

Hoffmann I., Der Erlaß Telipinus, Heidelberg, 1984.

Hoffner H. A., A Join to the Hittite Mita-text, JCS 28, 60–62, 1976.

Hoffner H. A., The Milawata Letter Augmented and Reinterpreted. –In: 28ème Rencontre Assyriologique Internationale, Vienna, 1981 (= AfO Beiheft 19), 130–137, 1983.

Hoffner H. A., Hittite Myths, Atlanta, 1990.

Hoffner H. A., The Laws of the Hittites, Leiden – New York – Köln, 1997.

Hout Th. P. J. van den., Der Ulmitešub-Vertrag: Eine prosopographische Untersuchung, Wiesbaden (=StBoT 38), 1995.

Houwink ten Cate Ph. H. J., The History of Warfare According to Hittite Sources: the Annals of Hattusilis I (Part II), Anatolica XI, 47–83, 1984.

Hrozny B., Inscriptions Cunéiformes du Kültepe, vol. I, Praha, 1952.

Huxley G. L., Achaeans and Hittites, Oxford, 1960.

Imparati F., La leggi ittite, Roma, 1964.

Jahukyan G. B., The Hayasa Language and its Relation to the Indo-European Languages, ArOr 29, 353–405, 1961.

Jahukyan G. B., Did Armenians Live in Asia Anterior Before the Twelfth Century B. C. – In: When Worlds Collide: Indo-Europeans and Pre-Indo-Europeans (Eds. T. L. Markey and J. A. C. Greppin), Ann Arbor, 25–33, 1990.

Jasink A. M., Gli stati Neo-Ittiti. Analisi delle fonti scritte e sintesi storica, Pavia (= Studia Mediterranea 10), 1995.

Kalaç M., Das Pantheon der hieroglyphenluwischen-Inschriften, Or 34/4, 401–427, 1965.

Kammenhuber A., Hippologia Hethitica, Wiesbaden, 1961.

Klengel H., "Hungerjahre" im Hatti, AoF 1, 165–174, 1974.

Klengel H. et al., Geschichte des Hethitischen Reiches, Leiden-Boston-Köln, 1999.

Kosyan A. V., The Epithet "Celestial" in Hieroglyphic Luwian Inscriptions, AoF 15/1, 114–118, 1988.

Kosyan A., Hartapus and the Problem of Early Tabalian History (12th–10th B. C.). – In: ŠULMU IV: Everyday Life in Ancient Near East. Papers Presented at the International Conference, Poznan, 19–22 September, 1989, Poznan, 183–187, 1993.

Kosyan A. V., The Mushki Problem Reconsidered, SMEA XXXIX/2, 253–266, 1997.

Kosyan A. V., The End of the Hittite Empire: Thracians in Armenian Highland? – In: Armenian Perspectives (Ed. N. Awde), London, 35–38, 1997.

Kosyan A. V., Sargon II and Kurtis of Atuna: an Interpretation. – In: Studia Linguarum 3/I (Memoriae A. A. Korolev dicata), Moscow, 191–203, 2002.

Kosyan A. V., Arnuwandas I in the East, AJNES I, 72–97, 2006.

Kosyan A. V., An Aryan in Isuwa, Iran and the Caucasus 10/1, 1–6, 2006.

Kühne C. und H. Otten, Der Šaušgamuwa-Vertrag, Wiesbaden (= StBoT 16). 1971.

Landsberger B., Sam'al, Ankara. 1948.

Landsberger B., Assyrische Königsliste und 'Dunkles Zeitalter', JCS 8, 31–73, 106–133, 1954.

Lanfranchi B., Sargon's Letter to Aššur-šarru-uṣur: an Interpretation, SAAB II/1, 59–64, 1988.

Laroche E., Lécanomancie hittite, RA 52, 150–162. 1958.

Laroche E., Les hiéroglyphes hittites. Première partie. L'écriture, Paris. 1960

Laroche E., Textes mythologiques hittites en transcription. Première partie: Mythologie anatolienne, RHA 23, fasc. 77, 61–178, 1965.

Larsen M. T., The Old Assyrian City-State and Its Colonies, Copenhagen, 1975.

Lebrun R., Hymnes et prières Hittites, Louvain-la-Neuve, 1980.

Lewy H., Anatolia in the Old Assyrian Period. – In: CAH I, Ch. XXIV, 1–29, 1965.

Lloyd S., Early Highland Peoples of Anatolia, London, 1967.

Loon M. van, Anatolia in the Second Millennium B. C., Leiden, 1985.

Luckenbill D. D., Ancient Records of Assyria and Babylonia, vol. I (From the Earliest Times to Sargon), Chicago, 1926.

Luckenbill D. D., Ancient Records of Assyria and Babylonia, vol. II (From Sargon to the end), Chicago, 1927.

Macqueen J., Hittites and Their Contemporaries in Asia Minor, London 1975 (hpljgnpnj hpwuun. 1986, nnuu. hpwuun.' Москва 1983).

Masson E., Le pantheon de Yazılıkaya, Paris, 1981.

Matouš L. und M. Matoušová-Raymová, Kappadokische Keilschrifttafeln mit Siegeln, Praha, 1984.

McMahon G., The Hittite State Cult of the Tutelary Deities, Chicago (= AS 25), 1991.

Mellaart J., Troy VIIA in Anatolian Perspective. – In: The Trojan War. Its Historicity and Context (Eds. L. Foxhall and J. K. Davies), Liverpool, 65–72, 1984.

Meriggi P., Die hethitische Hieroglyphenschrift, ZA 39, 165–212, 1929–1930.

Meriggi P., Sur le déchiffrement et la langue des Hiéroglyphes „Hittites", RHA 2, fasc. 9, 1–58, 1932.

Meriggi P., Hieroglyphisch-hethitisches Glossar. Zweite, völlig umgearbeitete Auflage, Heidelberg, 1962.

Meriggi P., Manuale di eteo geroglifico, P. I: Grammatica (Incunabula graeca, vol. XIII), Roma, 1966.

Meriggi P., Manuale di eteo geroglifico, P. II: Testi – 1a serie (Incunabula graeca, vol. XIV), Roma, 1967.

Meriggi P., Manuale di eteo geroglifico, P. II: Testi – 2a e 3a serie (Incunabula graeca, vol. XV), Roma, 1975.

Meriggi P., Manuale di eteo Geroglifico, Parte II: Tavole – 2a e 3a serie (Incunabula graeca, vol. XV), Roma, 1975.

Mkrtchyan N. A., Neue hethitisch-armenische lexikalische Parallelen, AcAn 22/1–4, 313–319, 1974.

Neu E., Der Anitta-Text, Wiesbaden, 1974.

Orlin L. L., Assyrian Colonies in Cappadocia, The Hague – Paris, 1970.

Orthmann W., Untersuchungen zur späthethitischen Kunst, Bonn, 1971.

Otten H., Ein althethitischer Vertrag mit Kizzuwatna, JCS 5/4, 129–132, 1951.

Otten H., Neue Quellen zum Ausklang des Hethitischen Reiches, MDOG 94, 1–23, 1963.

Otten H., Die Apologie Hattusilis III. Das Bild der Überlieferung, Wiesbaden (= StBoT 24), 1981.

Otten H., Die Bronzetafel aus Bogazköy. Ein Staatsvertrag Tuthalijas IV, Wiesbaden (= StBoT,Beih. 1), 1988.

Özgüç T., Kültepe and its Vicinity in the Iron Age, Ankara, 1971.

Özgüç T., Maşat-Höyük, Ankara, 1977.

Özgüç T., Inandıktepe, Ankara, 1988.

Petrosyan, The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic, Washington DC. (= JIES Monograph No 42), 2002.

Russell H., Preclassical Pottery of Eastern Anatolia, Oxford, 1980.

Saggs H. W. F., The Nimrud Letters, 1952, Trowbridge, 2001.

Saporetti Cl. – F. Imparati, L'autobiografia di Hattusili I, SCO 14, 40–85, 1965.

Schuler E. von, Hethitische Dienstanweisungen für höhere Hof- und Staatsbeamte, Graz, 1957.

Schuler E. von, Die Kaškäer. ein Beitrag zur Ethnographie des alten Kleinasien, Berlin, 1965.

Schultheiss T., Hethitisch und Armenisch, KZ 77/3–4, 219–234, 1961.

Sevin V., The Early Iron Age in the Elâzığ Region and the Problem of the Mushkians, AnSt 41, 87–97, 1991.

Singer I., Hittites and Hattians in Anatolia at the Beginning of the Second Millennium B. C., JIES 9, 119–134, 1981.

Singer I., Western Anatolia in the Thirteenth Century B. C according to the Hittite Sources, AnSt 33, 205–217, 1983.

Singer I., The Battle of Nihriya and the End of the Hittite Empire, ZA 75, 100–123, 1985.

Starr I., Queries to the Sungod, Helsinki (= SAA IV), 1990.

Stefanini R., Studi ittiti, Athenaeum 40, 22–30, 1962.

Sürenhagen D., Ein Königssiegel aus Kargamis, MDOG 118, 183–190, 1986.

Tadmor H., Assyria and the West: the ninth century and its aftermath. – In: Unity and Diversity (Eds. H. Goedicke and J. J. M. Roberts), Baltimore and London, 36–48, 1975.

The Cambridge Encyclopedia of World's Ancient Languages, Cambridge, 2004.

Vieyra M., Hittite Art, London, 1955.

Wäfler M., Zum assyrisch-urartäischen Westkonflikt, Acta prachistorica et archaeologica, 11/12, 79–97, 1980–1981.

Wäfler M., Zu Status und Lage von Tabal, Or 52/1, 181–193, 1983.

Weidner E., Politische Dokumente aus Kleinasien, Leipzig, 1923.

Wilhelm G., The Hurrians, Warminster, 1989.

Wilhelm G. und J. Boese, Absolute Chronologie und die hethitische Geschichte des 15. und 14. Jahrhunderte v. Chr. – In.: High, Middle or Low? (Acts of an International Colloquium on Absolute Chronology Held at the University of Gothenburg), Gothenburg, 74–117, 1987.

Winter I., Carchemish *ša kišad Purati*, AnSt 33, 177–197, 1983.

Woolley L., Carchemish, London, 1921.

Yakar J., The Indo-Europeans and their Impact on Anatolian Cultural Development, JIES 9, Nos.1/2, 94–112, 1981.

Yakar J., Anatolian Civilization Following the Disintegration of the Hittite Empire: an Archaeological Appraisal, Tel Aviv 20, 3–28, 1993.

ԲԱԺԻՆ 3

ՀԻՆ ԻՐԱՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Իրանական բարձրավանդակը Կասպից ծովից մինչև Հնդկական օվկիանոս ընկած և Առաջավոր Ասիան արևելքից եզերող այն կարևոր տարածաշրջանն է, որտեղով անցնում են արևելքից դեպի Կենտրոնական Ասիա, Չինաստան և Հնդկաստան տանող բոլոր ցամաքային ճանապարհները: Քաղաքակրթության արշալույսին ներկայիս Իրանի տարածքը ներկայանում էր որպես բազմաէթնիկ և բազմամշակույթ մի հսկա շրջան, որի միայն հարավարևմտյան հատվածն էր ակտիվորեն ներառված ժամանակի քաղաքակրթական ակտիվ գործընթացների մեջ (Ֆարս, ավելի ուշ՝ նաև Խուզիստան, Լուրիստան և այլն):

Վաղ պետականությունները Իրանական բարձրավանդակում ձևավորվում են արդեն Ք. ա. IV հազ. վերջերից: Առաջինը Էլամական պետություններն էին, որոնք տարբեր տարածքային ընդգրկումներով գոյատևեցին ընդհուպ մինչև Ք. ա. VII դ.: Մեծ է Էլամի դերը հետագայի իրանական քաղաքակրթական աշխարհի ձևավորման գործում: Հին Միջագետքի պետությունների հետ սերտ շփումների արդյունքում Էլամական աշխարհ ներթափանցեցին քաղաքակրթական այնպիսի արժեքներ, ինչպիսիք էին պետականությունը, գիրը, կոթողային ճարտարապետությունը: Այսինքն՝ Էլամը Իրանական աշխարհում քաղաքակրթության կրողն էր, որն էլ հետագայում դարձավ Աքեմենյան տերության քաղաքական և մշակութային կենտրոնը:

Էլամից հյուսիս և հյուսիս-արևմուտք, դեպի Իրանական բարձրավանդակ Ք. ա. II–I հազարամյակներում ընթացած էթնիկական տեղաշարժերի արդյունքում, իրանալեզու ցեղային աշխարհի հիման վրա Ք. ա. VIII–VI դդ. ձևավորվեց մեկ այլ քաղաքական միավորում, այն է՝ Մարաստանը (ավելի ստույգ՝ Մարական միությունը), որը, Էլամի հետ միասին, դարձավ Աքեմենյան տերության տարածքային և քաղաքակրթական հենքը:

Ք. ա. VI դ. կեսերին Կյուրոս Մեծի, իսկ այնուհետև Դարեհ I-ի գործունեության հետ է կապված հին Առաջավոր Ասիայի առաջին «հսկայական պետության» Աքեմենյան տերության կազմավորումը: Աքեմենյան Իրանը միավորում էր Կենտրոնական Ասիայից և Հնդկաստանից մինչև Արևելյան Միջերկրական ընկած հսկա տարածքը: Աքեմենյան տերության գոյության ընթացքում Առաջավոր Ասիան երկար ժամանակով միավորվեց մեկ քաղաքական, տնտեսական և մշակութային համակիրում՝ նպաստելով այստեղի ժողովուրդների

միջև սերտ փոխշփումներին և հիմք ստեղծելով Ք. ա. IV դարի վերջին քառորդից ձևավորված հելլենիստական քաղաքակրթության կայացման և հետագա զարգացման համար:

Հին Իրանի բաժինը եզրափակում է Պարթևաստանը, որը, ձևավորվելով հելլենիստական աշխարհի արևելյան մասում, քիչ անց վերածվեց ժամանակի հզորագույն տերություններից մեկի՝ հանդիսանալով սկզբում Սելևկյան տերության, այնուհետև Հռոմի գլխավոր հակակշիռ ուժը Առաջավոր Ասիայում:

Հին Իրանի պետությունները, սկսած մարական դարաշրջանից, իրենց ողջ պատմության ընթացքում սերտ շփումների մեջ են եղել Հայաստանի հետ, ինչը հատկապես ակնառու է՝ սկսած Աքեմենյան տերության ժամանակներից:

ԷԼԱՄ

1. ՏԱՐԱԾՔԸ ԵՎ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

«Էլամ» անվանումը ծագում է եբրայերեն ʿēlām–ից, որի աղբյուրը աքքադական տեքստերի ^{KUR}Elamti/u (շումերերեն՝ ^{KUR}Elama, գաղափարագիր՝ ^{KUR}NIM. MA^{KI}) և էլամական տեքստերի Ha(l)tamti անվանաձևերն են:

Հնարավոր չէ միանշանակ ուրվագծել էլամական պետական կազմավորումների սահմանները պատմական տարբեր դարաշրջաններում, քանի որ դրանք շարունակաբար փոխվել են: Ք. ա. III հազ. – II հազ. սկզբին Էլամ երկրանունը համապատասխանում էր հետագայի Պարսքի (Ֆարս) տարածքին, այն է՝ Անշան (կամ Անճան, Անչան) երկրին: Իր առավել ընդարձակ շրջանում Էլամն ընդգրկում էր Իրանական բարձրավանդակի հարավային, հարավարևմտյան և արևմտյան հատվածը, այն է՝ ներկայիս Իրանի Իսլամական Հանրապետության Խուզիստան և Իլամ, Լուրիստան, Բախթիարիա և Չհարմահալ, Ֆարս, Բոյերահմադի և Քոհգիլուն, Բուշհիր օստանները (նահանգները): Էլամի հարավային սահմանը Պարսից ծոցն էր, արևմուտքից այն սահմանակից էր Եփրատ և Տիգրիս գետերի ստորին հոսանքների շրջաններին, որը հետո հայտնի էր որպես «Ծովի երկիր»: Էլամի հյուսիսային սահմանները ճշգրիտ հայտնի չեն: Էլամի ազդեցության գոտին տարածվել է մինչև Փոքր Զաբ գետի ավազան (հյուսիսում) և կենտրոնական Իրան՝ Դաշտ–է Քյավիրի և Դաշտ–է Լութի անապատներ (հյուսիս, հյուսիս–արևելք), որտեղից հայտնի են վաղ էլամական մի քանի գաղութներ (օրինակ՝ Թեփե Սիալկ հնավայրը): Հայտնի չէ, թե որքան է տարածվել Էլամի ազդեցությունը Պարսքից արևելք և հարավ–արևելք՝ դեպի Բելուջիստան և Սիստան ձգվող շրջաններում: Միջին էլամական փուլում էլամական պետություններն ընդգրկում էին հիմնականում Խուզիստանի, Պարսքի և Բուշհիրի շրջանները: Ք. ա. I հազ., կապված իրանական էթնիկ տարրի ներհոսքի, ապա և ասորեստանյան ներխուժումների հետ, երկրի սահմանները աստիճանաբար սեղմվեցին, և Ք. ա. VII դ. Էլամը հիմնականում պարփակվել էր Խուզիստանում:

Էլամերեն լեզվի տարածման շրջանը Կենտրոնական Զագրոսներից մինչև Բելուջիստան ձգվող շրջան է: Էլամերենի տեղական անվանումը չի պահպանվել, իսկ գիտական գրականության մեջ կիրառվող «էլամերեն լեզու» տերմինը վերցվել է շումերերեն *eme Elama* ՝ «Էլամի լեզու» անվանումից: Վերջնական լուծում չի գտել էլամերենի լեզվական պատկանելության խնդիրը: Այն գերազանցապես աղերսում են դրավիդյան լեզուների խմբին:

Էլամի տարածքը պատմաաշխարհագրական առումով բաժանվում է երկու հիմնական շրջանների՝ Սուսա և Անշան: Սեպագիր աղբյուրներում դրանք տարբերակվում էին որպես «ստորին» և «վերին» Էլամ: Այս երկու քաղաքական կենտրոններից առաջինն ընկած էր Զագրոսի լեռնաշղթայի երկայնքով ձգվող հարթավայրային շրջաններում (Խուզիստան), երկրորդն առավել բարձրադիր էր և գտնվում էր Պարսքում (միջին բարձրությունը՝ մոտ 1600 մ): Անշանը (Թել–ի Մալյան հնավայրը) մինչաքեմենյան դարաշրջանի խոշորագույն բնակավայրն էր Իրանի տարածքում, Խուզիստանում խոշորագույնը Սուսան էր:

Էլամի հարթավայրային շրջաններն ու լեռնային հովիտներն ունեն արտակարգ բերրի հողեր: Դրանք սնուցող ջրի հիմնական աղբյուրը Քարուն, Քարխե, Մանդ և Քուր գետերն են: Տարեկան տեղումները Խուզիստանում տատանվում են 250–380 մմ սահմաններում, Պարսքում՝ մոտ 200–340 մմ:

Իրանական բարձրավանդակը հարուստ է ամենատարբեր օգտակար հանածոներով: Երկաթի հանքեր կան Կենտրոնական Իրանում (Յազդ), պղնձի և անագի հարուստ հանքեր՝ Քերմանի և Սպահանի օստաններում: Մետաղահանքերով, հատկապես անագի պաշարներով արտակարգ հարուստ է նաև Իրանական բարձրավանդակին հարևանող ներկայիս Աֆղանստանի տարածքը: Այս տարածաշրջանը հայտնի է որպես մետաղագործության հնագույն կենտրոններից մեկը:

2. ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

Էլամական քաղաքակրթությանը վերաբերող տարաբնույթ վկայություններն ընդգրկում են ավելի քան երեքհազարամյա մի ժամանակաշրջան: Գրավոր վկայությունները բազմաթիվ են, ընդ որում՝ էլամական քաղաքակրթությունը առանձնանում է իր թողած, էլամական սեպագրով գրված հարուստ գրավոր մշակույթի բազմազանությամբ: Էլամական սեպագիր դպրության հնագույն օրինակները վերաբերում են Ք. ա. XXIII դ. և կիրառվել են ընդհուպ մինչև Ք. ա. 350 թ.: Սեպագիր էլամերենից բացի՝ կիրառվել է, այսպես կոչված, «գծային էլամական» գիրը, որոնց նախորդել է «նախաէլամական» գրի դարաշրջանը:

Վերջին երկու գրահամակարգերից առավել բազմաբանակ են և աշխարհագրական լայն տարածում ունեն «նախաէլամական» գրի հուշարձանները: Դրանք հայտնաբերվել են Իրանական բարձրավանդակի մի շարք հուշարձաններից, մասնավորապես Սուսայից, Թեփե Օգրաքիից և Թեփե–Սիալկից, հարավային և հարավարևելյան Իրանի հուշարձաններից (Թել–ի Մալյան և Թեփե Յահյա), ինչպես նաև Շահր–ի Սոխթայից: «Նախաէլամական» գրով արձանագրված տեքստերի քանակը հասնում է մոտ 1600–ի, իսկ գիրը կիրառվել է Ք. ա. 3100–2900 թթ. ընկած ժամանակահատվածում: «Գծային էլամական» գրից մեզ են հասել 22 տեքստեր՝ գրված Ք. ա. 2150–2100 թթ. սահմաններում: Գրավոր մշակույթի այս յուրահատուկ գծապատկերային համակարգերը ցայսօր վերծանված չեն կամ ընթերցվում են մասնակի:

Էլամական սեպագիր աղբյուրների քանակը հասնում է մի քանի հազար միավորի: Դրանց հիմնական զանգվածը կազմում են վարչատնտեսական բնույթի տեքստերը: Շատ ավելի հազվադեպ են արքայական հանդիսավոր արձանագրությունները՝ գերազանցապես ընծայագրեր: Դրանք անգնահատելի աղբյուր են հատկապես այն ժամանակահատվածների համար, երբ միջագետքյան համաժամանակյա աղբյուրները գրեթե ոչինչ չեն հաղորդում Էլամի մասին:

Էլամական արձանագրությունների բազմաթանակությանը հակառակ՝ դրանցից քաղվող տեղեկատվությունը սահմանափակ է: Դա պայմանավորված է ինչպես արքունի արձանագրություններին բնորոշ կաղապարայնությամբ, այնպես էլ բառապաշարի, քերականական կառուցվածքի, ինչպես նաև կապված խնդիրներով, որոնք թեական են դարձնում տեքստերի ընթերցումները: Ընդ որում՝ էլամական տեքստերի մի զգալի մասը վերաբերում է Աքեմենյան դարաշրջանին և Էլամի քաղաքական պատմության ուսումնասիրության համար առաջնակարգ աղբյուր չի հանդիսանում:

Էլամի պատմության հաջորդ աղբյուրը համաժամանակյա միջագետքյան տեքստերն են: Հին էլամական դարաշրջանը լուսաբանվում է շումերա–աքքադական և հին ու միջին բաբելոնյան դարաշրջանների աղբյուրների շնորհիվ: Անհամեմատ հարուստ տեղեկություններ են պարունակում նոր էլամական դարաշրջանին վերաբերող ասորա–բաբելոնյան աղբյուրները: Դրանց շարքում առաջնահերթ տեղ ունեն արքայական արձանագրությունները և տարեգրությունները, արքունի դիվանի նամակները, գուշակային տեքստերը, վարչատնտեսական բնույթի հաշվետվությունները և այլն: Կարևորագույն տեղեկություններ են պահպանել նաև բաբելոնյան աղբյուրները, որոնց շարքում հատկապես առանձնանում են «ժամանակագրությունները»: Էլամին վերաբերող վաղ աղբյուրներից է նաև «Անտվածաշունչը»:

Էլամը, շնորհիվ իր թողած հարուստ պատմական ժառանգության, մշտապես գտնվել է Հին Արևելքի պատմություն ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում[1]: Առկա են Էլամի պատմությանը, պատմական աշխարհագրությանը, հնագիտությանը, մշակույթին, լեզվաշխարհին վերաբերող մասնավոր և ընդհանուր բնույթի մեծաքանակ ուսումնասիրություններ: Դրանցից առանձնանում են Ֆ. Վ. Ֆյոնիգի, Ջ. Քամերոնի, Վ. Հինցի, Ի. Դյակոնովի, Մ. Սթոլփերի և այլոց ընդհանրացնող աշխատանքները Էլամի պատմության և հնագիտության, Ֆ. Վալտլի աշխատությունը Էլամի պատմական աշխարհագրության, Հ. Փեյփերի, Է. Ռայների, Ա. Կամմենհուբերի, Ի. Դյակոնովի, Ֆ. Գրիյո–Այոզինիի, Մ. Սթոլփերի, Վ. Հինցի և Հ. Քոխի, Մ. Ժ. Սթևի, Մ. Խաչիկյանի և այլոց ուսումնասիրությունները էլամական արձանագ-

[1] Էլամի պատմության առկա են մի շարք ընդհանրացնող աշխատություններ՝ König F.W., Geschichte Elams, AO 29, 1931, 1ff.; Cameron G.G., History of Early Iran, Chicago, 1936; Hinz W., Das Reich Elam, Stuttgart, 1964; Carter E., M.W.Stolper, Elam. Surveys of Political History and Archaeology, Berkeley - Los Angeles – London, 1984; Potts D.T., The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State, Cambridge, 1999 և այլն: Էլամերեն լեզվի մասին տես Reiner E., The Elamite Language. - In: Spuler (ed.) Altkleinasiatische Sprachen, HdOr, I.2.2, Leiden – Köln, 1969, 54ff.; Hinz W., H. Koch, Elamisches Wörterbuch 1-2, Berlin, 1987; Khačikjan M., The Elamite Language, DocAs IV, Roma, 1998 և այլն:

թությունների և էլամերեն լեզվի մասին: Էլամի նյութական մշակույթի, էլամական տարածքներում իրականացված հնագիտական աշխատանքների ամփոփումը կարելի է գտնել Պ. Ամյեի, Լ. Վանդեն Բերգի, Է. Փորադայի, Է. Քարթերի, Դ. Փոթսի և այլոց աշխատություններում: Էլամական կրոնին և հավատալիքներին են անդրադարձել Վ. Հինցը, Պ. դե Միրոշեջին, Հ. Ֆլոհը, Ֆ. Վալան և այլք:

3. ՎԱՂ ԷԼԱՄԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Էլամի տարածքում առաջին պետական կազմավորումները ի հայտ նկան Ք. ա. III հազ. սկզբներին: Դրանցից էին, օրինակ, առևտրական կարևորագույն մայրուղիների խաչմերուկում ընկած Սուսան (Շոշը՝ Խուզիստանում), Ավանը, Անշանը (ներկայիս Թել–ի Մալյան հնավայրը Պարսքում), Սիմաշկին: Հետագայում դրանք միավորվեցին յուրատեսակ դաշնության՝ Էլամի թագավորության մեջ, որի մայրաքաղաքներն էին սկզբնապես Ավանը, Անշանը, ապա և Սուսան:

Էլամական քաղաք–պետությունների ծնունդը մեծավ մասամբ պայմանավորված էր Հարավային Միջագետքի և Իրանական բարձրավանդակի միջև կամ վերջինիս միջնորդությամբ էլ ավելի հեռավոր շրջանների հետ իրականացվող աշխույժ առևտրով: Էլամցիները ձգտում էին ներթափանցելու Իրանական բարձրավանդակի խորքերը, հաստատվելու այստեղ և վերահսկելու Իրանական բարձրավանդակի վրայով կատարվող միջազգային առևտուրը: Էլամցիների ներկայությունը վկայված է Իրանական բարձրավանդակի գրեթե ողջ տարածքում, իսկ Էլամի ազդեցությունը տարածվում էր մինչև ներկայիս Աֆղանստան և Պակիստան, ինչպես նաև Պարսից ծոցի հարավային ափեր:

Էլամը իր գոյության ընթացքում սերտորեն կապված էր Միջագետքյան քաղաքակրթությունների հետ: Երկրանվան առաջին հիշատակումները վերաբերում են Շումերի պատմության Վաղդինաստիական դարաշրջանին: Այդ հիշատակումները հանդիպում են գերազանցապես դիցերգերում, և դրանց պատմականության վրա միշտ չէ, որ կարելի է հենվել: Այնուամենայնիվ, դրանք մնում են որպես հիմնական աղբյուր Էլամի վաղ պատմության ուսումնասիրության համար:

Դեռևս Ք. ա. մոտ 2600 թ. վերաբերող շումերական արքայացանկը (կազմված Ք. ա. մոտ 2100 թ.) հիշում է Վաղդինաստիական II շրջանի Քիշի առաջնորդ Էն–Մեբարագեսիին, ով «*որպես ավար տարավ է Էլամ երկրի զենքերը*»: Աղբյուրները հավաստում են այս անձի պատմականությունը, սակայն նրա էլամական արշավանքների մասին ոչինչ հայտնի չէ:

Շումերական արքայացանկում հիշատակված մի քանի առասպելական հերոսներ՝ Էնմերկարը, Լուգալբանդան, Դումուզին և Գիլգամեշը, նույնպես առնչվել են Էլամական աշխարհի հետ: Հնարավոր է, որ դիցերգերը պահպանել են Միջագետքի և Էլամի միջև տեղ գտած հնագույն շփումների սոսկ արձագանքները:

արտացոլուն է Ք. ա. մոտ 2230 թ. մի կողմից՝ Նարամսինի, իսկ մյուս կողմից՝ Ավանի առաջնորդի միջև կնքված պայմանագիրը: Դրանով Էլամի կառավարիչը պարտավորվում էր հանդես գալ Նարամսինի թշնամիների դեմ: Աքքադական հարստության իշխանությունը տարածվում էր Էլամի զգալի մասի վրա, որը կառավարվում էր Սուսայի «կառավարիչ» և Էլամի «փոխարքա» կոչումներն ունեցող անձանց կողմից:

Սակայն միջագետյան ընկալումներում Էլամ երկրանունը ընդհանրական անվանում էր, և այս տարածքն իրականում ներկայացնում էր մի քանի քաղաքական միավորներ: Դրանցից մեկը Սուսան էր, որն այս շրջանում ուներ երկրորդական դեր՝ Ավանի համեմատությամբ: Տվյալներ կան նշելու առնվազն երեք–չորս էլամական այլ քաղաքական միավորների գոյության մասին, որոնցից մեկը կարող էր լինել Սիմաշկին:

Ավանի վերոհիշյալ 12 արքաներից վերջինը Պուզուր–Ինշուշինակն էր: Նա հիշատակվում է նաև Լագաշի արքա Պուզուր–Մամայի մի արձանագրության մեջ: Վերջինս Շար–կալի–շարրիի կառավարման ավարտին նշանակվել էր Լարսայի կառավարիչ, իսկ հետո իրեն հռչակել անկախ տիրակալ: Ըստ այդմ՝ Պուզուր–Ինշուշինակի կառավարումն ընկնում է ինչ–որ մի շրջանում՝ Շար–կալի–շարրիի օրոք կամ նրանից հետո: Ենթադրվում է, որ նա կարող էր լինել նաև Ուրի III հարստության հիմնադիր Ուր–Նամմուի ժամանակակիցը:

Պուզուր–Ինշուշինակը վարում էր ակտիվ նվաճողական քաղաքականություն: Ավանի արքան նվաճեց Սուսան և Անշանը, արշավեց դեպի հյուսիս, որ նա հասավ մինչև Կիմաշ՝ Փոքր Զաբի ավազանում: Նա հաղթեց կուտիներին, ինչպես նաև Սիմաշկի երկրի արքային: Սակայն Պուզուր–Ինշուշինակի հաջողություններն անցողիկ էին: Ք. ա. XXII դ. երկրորդ կեսին Էլամը հիշատակվում է Լագաշի կառավարիչ Գուդեայի արձանագրություններում: Դրանցում հայտնվում է Անշանի և Էլամի նկատմամբ հաղթանակի, ինչպես նաև Լագաշ եկած էլամցիների և «սուսեցիների» կողմից քաղաքի տաճարները հարդարելու մասին:

Միջագետքում Ուրի III հարստության հաստատմամբ սկսվեց նոր փուլ Էլամական աշխարհի հետ հարաբերություններում: Ուրի արքա Շուլգիի տնքստները վկայում են նրա իշխանության առկայությունը Սուսայում: Շուլգիի իշխանությունը վկայված է նաև էլամական մեկ այլ կենտրոնում՝ Աղամդունում: Արձանագրություններում վերստին հիշատակվում են շումերների նշանակած Սուսայի «կառավարիչները» և Էլամի «փոխարքաները»: Դինաստիական ամուսնությունների միջոցով սերտ հարաբերություններ հաստատվեցին Ուրի ուղղակի ենթակայությունից դուրս գտնվող էլամական այլ կազմավորումների հետ: Օրինակ՝ Շուլգիի դուստրերն ամուսնացել էին Ախանի, Մարխաշիի և Բաշիմն երկրի արքաների հետ: Խորացան տնտեսական կապերը, ստեղծվեց կանոնավոր հաղորդակցության ցանց, լայն ծավալներ ընդունեց վարձկանությունը. շումերները վարձում էին էլամցիներին աշխատանքի կամ ռազմական ծառայության:

Շուլգիի գործողությունների արդյունքում հնարավոր դարձավ խորացնել միջագետքյան ազդեցությունը հարավարևմտյան Իրանում: Սուսայի շրջանը Շուլգիի

հաջորդ Ամար–Սուենի օրոք վերածվից շումերական նահանգի: Սուսայում սկսեցին պահել Ուրի III հարստության արխիվները, քաղաքը ենթարկվում էր շումերցի կառավարչի: Պատահական չէ, որ Ուրի III հարստության տնքստները տարբերակում էին «Սուսա երկիրը» «Էլամ երկրից»:

Իրավիճակը փոխվեց Ամար–Սուենի հաջորդ Շու–Սուենի օրոք: Թեև նա շարունակում էր իշխել Սուսայում և փորձում էր դիվանագիտական ամուսնությունների ճանապարհով պահպանել իր ազդեցությունը, սակայն շուտով ներքաշվեց պատերազմների մեջ՝ մասնավորապես ընդդեմ Անշան, Սիմաշկի և Ջաբշալի երկրների: Նրա հաջողություններն անցողիկ էին, և արդեն Իբբի–Սուենի օրոք երկիրը կորցրեց Սուսան: Իբբի–Սուենը փորձում էր պահպանել իր ազդեցությունն այստեղ՝ մերթ դիմելով զենքի ուժին, մերթ՝ դիվանագիտական ամուսնության: Աղբյուրները հայտնում են Խուխնուր, Սուսա, Ավան և Աղամդուն երկրների դեմ նրա մղած պատերազմների մասին: Թեև Իբբի–Սուենը հայտնում է իր հաղթանակի մասին, սակայն քիչ անց նա պարտվեց էլամցիների և նրանց դաշնակից «Սու ժողովրդի» կողմից: Մայրաքաղաք Ուրը գրավվեց, էլամցիները գերեվարեցին Իբբի–Սուենին, որը և մահացավ գերության մեջ: Ուրի III հարստությունը կործանած էլամական այս ուժը Սիմաշկին էր:

Սիմաշկիի ճշգրիտ տեղորոշումը ցայսօր անհայտ է: Ենթադրվում է, որ այն գտնվել է կա՛մ Լուրիստանում՝ Սպահանի մոտ, կա՛մ Քնրմանից Քաշան ձգվող հատվածում: Շումերական աղբյուրներում Սիմաշկին հանդես է գալիս որպես հավաքական անվանում՝ «Սիմաշկի երկրներ», ինչը վկայում է, որ գործ ունենք մաս պետական կազմավորումների խմբի կամ պարզապես ինչ–որ տարածք մատնանշող ընդհանրական անվանման հետ: Հնարավոր է, որ այդ արքաների մի մասը իշխել է զուգահեռ՝ ցանկում նշված մեկ կամ մի քանի արքաների հետ:

Միջագետքում Ուրի III հարստության անկմանը հաջորդած էլամական գերիշխանության դեմ հանդես եկավ Իսինի արքա Իշբի–Էրրան (2017–1985): Արքային հաջողվեց Ուրից դուրս մղել էլամական կայազորն ու ազատագրել քաղաքը: Իսինի հարաբերությունները էլամցիների հետ միշտ չէ, որ թշնամական էին: Իշբի–Էրրայի արձանագրությունները հայտնում են էլամական արքաներ Կինդատտուի և Իդադդուի ուղարկած դեսպանությունների և դինաստիական ամուսնության մասին: Նրա դուստրերից մեկն ամուսնացել էր Սուսայի կառավարիչ Խու(մ)բան–Շիմտիի հետ: Ըստ երևույթին երկու երկրների միջև հաստատվեցին խաղաղ հարաբերություններ, Իշբի–Էրրայի հաջորդ Շու–Իլիշան նշում է Անշանից Ուրի գլխավոր աստվածության՝ Նաննայի վերադարձի մասին, որը «գերի էր տարվել» էլամցիների կողմից Ուրի գրավման ժամանակ:

Էլամը խաղաղ հարաբերություններ ուներ նաև իր մեկ այլ հարևանի՝ Էշնուննայի հետ: Մասնավորապես հայտնի է, որ էլամական արքա Տան–Ռուհուրատերն ամուսնացել էր Էշնուննայի տիրակալ Բիլալամայի դստեր հետ: Անշանի տիրակալներից մեկի և Իսինի արքա Շու–Իլիշուի հաջորդ Իդդին–Դագանի դստեր ամուսնության մասին հայտնի է այլ տեքստերից: Այսպիսով՝ դինաստիական ամուսնությունների շնորհիվ աստիճանաբար ձևավորվեց միջագետքյան պետություններից մի քանիսի

և Էլամական աշխարհի միջև «պայմանագրային հարաբերությունների» յուրատեսակ համակարգ:

Այս համակարգը գործում էր արդյունավետ, և հաճախ Միջագետքում առաջնության համար ընթացող պատերազմներին Իսինը և Էլամը հանդես էին գալիս համատեղ: Այդպիսին էր Իսինի արքա Ջամբիայի պայքարը Լարսայի տիրակալ Սին-իկիշոմի դեմ, ուր Ջամբիային աջակցում էին էլամական զորքերը: Մինչ այդ Լարսայի ուժերի և էլամցիների միջև տեղի ունեցած բախումների մասին են հայտնում Լարսայի տիրակալ Գունգունումի արձանագրությունները:

Միջագետքյան պետությունների և Էլամի հարաբերություններին վերաբերող Ք. ա. XX–XIX դդ. տեղեկությունները սուղ են: Դրանք գերազանցապես վկայում են ռազմական բախումների մասին, ինչպես, օրինակ, վերոհիշյալ Գունգունումի արձանագրություններում: Վերջինս հայտնում է Բաշիմնի և Անշանի նկատմամբ ձեռք բերված հաղթանակների մասին: Ենթադրվում է, որ Գունգունումի հաղթանակները էլամական պետությունների նկատմամբ սիմաշկյան գերիշխանության անկման պատճառ դարձան: Էլամը մուտք գործեց զարգացման նոր շրջան:

4. ԷԼԱՄԸ «ՍՈՒԿԿԱԼՄԱԽՆԵՐԻ» ՕՐՈՔ

Էլամի պատմության այս շրջանն այդպես է կոչվում էլամական արքաների կրած շումերական sukkal. mah (արքաներնն՝ sukkalmahu) տիտղոսի պատճառով, թեև մասնագիտական գրականության մեջ այս դարաշրջանը կոչվում է նաև «Էբարտյան»՝ հարստության հիմնադիրը համարվող Էբարատ (Էբարտի) II-ի անունից:

Երկրում գերագույն իշխանությունը պատկանում էր արքային, որը կրում էր շումերական sukkal. mah՝ «մեծ նախարար» (= արքա) տիտղոսը: Նրանք միջագետքյան աղբյուրներում հիշատակվում են որպես «Էլամի մեծ արքաներ»: Երկրում երկրորդ դեմքը, գահակից արքան և պետության փաստացի առաջնորդը մեծ արքայի կրտսեր եղբայրն էր (հազվադեպ՝ որդին), ով կրում էր շումերական sukkal տիտղոսը՝ համարվելով Էլամ և Սիմաշկի երկրների «նախարար–արքա»: Նա նաև գահաժառանգն էր: Պետության մեջ երրորդ դիրքը գրաղեցնում էր նույնպես sukkal տիտղոսը կրող Սուսայի «նախարար–արքան» (սովորաբար՝ «մեծ արքայի» որդին կամ ազգականը): «Մեծ արքայի» մահվան դեպքում նրան հաջորդում էր Էլամի և Սիմաշկիի արքան, որի գահին բազմում էր Սուսայի արքան, իսկ նրա փոխարեն Սուսայի արքա էր ընտրվում մեկ այլ անձ: Իրական իշխանությունը, սակայն, գտնվում էր էլամական զանազան քաղաքներում իշխող տեղական հարստությունների ձեռքին: Երկիրը բաժանված էր ավելի փոքր վարչաքաղաքական միավորների, որոնք կառավարվում էին «հայրերի» կողմից:

Արքայի մահվան դեպքում իշխանությունն անցնում էր մայրական գծով՝ քրոջ որդիներին: Էլամական արքունիքում ընդունված էր ամուսնությունը հարազատների՝

եղբոր և քրոջ միջև, իշխում էր լևիրատը, երբ արքայի մահից հետո նրա եղբայրը կամ եղբոր ժառանգը ամուսնանում էր թագուհու հետ և դրանով ձեռք բերում գահին բազմելու իրավունք:

Սուկկալմախների հարստության հիմնադիրն էր «մեծ արքա» Էթարատը, ով արձանագրություններում հիշվում է իր որդի Էլամի և Սիմաշկիի արքա Շիլխախայի հետ: Սակայն ավելի ուշ շրջանի տեքստերում հենց Շիլխախան է համարվում հարստության հիմնադիրը. էլամական ուշ շրջանի արքաները իրենց ծագումը հասցնում էին Շիլխախայի քրոջ որդուն: Էլամական արմատներ ուներ նաև Լարսայում հաստատված արքայատոհմը: Լարսայի արքաներ Վարադ-Սինը և Ռիմ-Սինը ակնհայտ էլամական անուն կրող Շիմտի-Շիլխակի որդի Կուդուր-մաբուկի զավակներն էին: Ընդ որում՝ առկա է կարծիք հիշյալ Շիմտի-Շիլխակի և Շիլխախայի նույնականության մասին:

Սուկկալմախների իշխանության շրջանում Էլամն արագորեն դուրս նկավ սիմաշկյան հարստության վերջում նկատվող ճգնաժամից և սկսեց վարել ակտիվ արտաքին քաղաքականություն: Էլամական դեսպաններ են հիշատակվում Մարիում և Բաբելոնի արքա Համմուրապիի արքունիքում, դեսպանների փոխանակություն է կատարվել հյուսիսսիրիական Քատնա պետության և Էլամի միջև:

Էլամի ռազմական ակտիվությանը վերաբերող առաջին տեղեկությունը գալիս է Շուշշարրա քաղաքի առաջնորդի կողմից Աշշուրի ամորեական հարստության հիմնադիր Շամշի-Ադադ I-ին ուղղված նամակից: Այնտեղ ասվում է Էլամի արքա Շուրուխտուխի կողմից բանակի առաքման մասին Փոքր Զաբի ավազան՝ Գուտիում: Էլամական այս արքայի հաղթակոթողում նշվում է ավելի քան 70 քաղաքների նվաճման մասին: Էլամի ծավալման մասին տեղեկություններ են պահպանվել Մարիի տեքստերում: Վերջիններս հիշում են էլամական երկու արքաների՝ Շեպլարպակին և Կուդուզուլուշին, որոնցից առաջինը Անշանի արքան էր և կրում էր Էլամի «նախաարար-արքա» տիտղոսը, իսկ երկրորդը Սուսայի «նախաարար-արքան» էր: Նրանք երկուսն էլ Շուրուխտուխի նռապետության անդամներ էին և հետագայում հաջորդեցին նրան որպես «մեծ արքաներ»: Նրանց օրոք էլամական զորքերը հայտնվեցին Գուտիումում և Էշնուննայում, այնուհետև գրավեցին Շուրաթ-Էնլիլ և Էկալլատում քաղաքները: Էլամական հռնդաշնությունն ապրեց աննախադեպ վերելք: Դրա վկայությունն էր այն, որ եթե Բաբելոնի արքա Համմուրապին և Մարիի արքա Զիմրի-Լիմը միմյանց դիմում էին որպես «եղբայր»՝ ճանաչելով իրենց իրավահավասարությունը, ապա նրանք երկուսն էլ էլամական «մեծ արքային» դիմում էին որպես իրենց «հոր»:

Էլամի և նրա դաշնակից Էշնուննայի զորքերը շարունակեցին առաջխաղացումը դեպի Սիրիա: Դուրս գալով Բալիխ և Խաբուր գետերի ավազան՝ նրանք գրավեցին Իդամարազ քաղաքը: Դաշնակիցները պաշարեցին Ռազամա քաղաքը, ապա Մարիից պաշարվածներին օգնելու հնարավորությունը բացառելու նպատակով էլամական մեկ այլ բանակ շարժվեց Մարի: Սակայն քաղաքը գրավել չհաջողվեց:

Էլամը յայնորեն ներկայացված էր Միջագետքի ոչ միայն քաղաքական կյանքում:

Ունենալով բացառիկ կարևոր դեր առևտրական հարաբերություններում՝ էլամցիները իրենց ձեռքում էին պահում մետաղների տարանցիկ առևտուրը, հատկապես պղնձի և անագի, որի կարիքը մեծապես զգում էին Միջագետքում: Էլամը (Անշանը) և՛ հանքեր ուներ, և՛ մետաղ էր ստանում արևելքից՝ հաճախ գալով նաև որպես միջնորդ: Արևելքում էլամական տիրապետության կամ ազդեցության սահմանագիծը հայտնի չէ: Թել-ի Մալյանից գտնված արձանագրության մեջ առկա է էլամական «մեծ արքաների» տիտղոսաշարը, ինչից կարելի է ենթադրել, որ էլամական իշխանությունը առնվազն տարածվում էր մինչև Մալյան: Էլամի արքա Շուրուխտուխի (էլամ. Շիրուկտուխ) գահակցի՝ Շիմուտ-վարտաշի անունն է ընթերցվում Լիյանից (Բուշեհր) գտնված նվիրատվական արձանագրության մեջ, ինչը ևս կարող է վկայել Պարսքի ծովափնյա հատվածի վրա էլամական գերիշխանության առկայության մասին:

Հյուսիսային Միջագետքում էլամցիների առաջխաղացումը փորձեց կանխել Բաբելոնիան: Մարիի հաղթանակից հետո Էլամի հետագա հարձակումները բացառելու նպատակով Համմուրապին արշավեց Էլամի դաշնակիցների՝ Էշնուննայի, Սութարտուի և Գուտիումի դեմ: Նրա որդի Սամսուիլունայի արձանագրությունները հայտնում են Գուտիումից մինչև Էլամի սահման ձգվող պատերազմների մասին: Միջագետքյան աղբյուրներում «մեծ արքա» կուկ-նաշուր III-ից հետո այլևս էլամական առաջնորդներ չեն հիշատակվում: Ենթադրվում է, որ «մեծ արքաների» դարաշրջանը շարունակվեց ընդհուպ մինչև Ք. ա. XV դ. առաջին կեսը:

5. ՄԻՋԻՆ ԷԼԱՄԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ք. ա. XV–XIV դդ. միջագետքյան աղբյուրներն Էլամին քիչ են անդրադառնում: Ենթադրվում է, որ այս փուլում Էլամն ապրում էր մասնատվածության շրջան: Այնուամենայնիվ, որոշ առաջնորդներ հավակնում էին համաէլամական տիրապետության: Նրանցից էր Կիդինուն, որն իր արձանագրության մեջ հանդես էր գալիս «Սուսայի և Անշանի արքա» տիտղոսով: Նույն տիտղոսն էին կրում էլամական այլ առաջնորդներ՝ Տան-Ռուխուրատերը և Ինշուշինակ-շար-իլանին: Սրանց ոչ կառավարման տարիները, ոչ անգամ հերթականությունը հայտնի չէ:

Ք. ա. XIV դ. վերջերի բաբելոնյան ժամանակագրություններից մեկը հայտնում է կասսիտական արքա Կուրիգալզու II-ի կողմից (Ք. ա. 1332–1308 թթ.) Էլամ իրագործված արշավանքի, նրա արքա Խուրբատիլային հաղթելու և երկիրը նվաճելու մասին: Կուրիգալզուի արձանագրություններում նշվում է Սուսայի, Էլամի և Մարխաշիի նվաճման մասին: Նրա մի քանի տեքստեր հայտնաբերվել են նաև Սուսայից: Էլամը կարծես թե հայտնվել էր կասսիտական տիրապետության տակ:

Դեռևս Ք. ա. XIV դ. վերջերին Էլամական աշխարհում աճեց Իգե-Խալկիի իշխանական տան հեղինակությունը: Հարստության հիմնադիր Իգե-Խալկին կրում էր «արքա» տիտղոսը: Նրան հաջորդեցին որդիները, որոնցից վերջինը արդեն իշխում

էր նաև Սուսայում: Արքա Խումբան-նումենան Սուսայում կառուցեց տեղի Ինշուշինակ աստծուն նվիրված տաճար, իր արձանագրություններում նա կրում էր «Սուսայի և Անշանի արքա», «թագավորությունը ընդարձակող» տիտղոսները: Շատ ավելի բազմաթանակ են նրա որդու՝ Ունտաշ-Նապիրիշայի արձանագրությունները: Նա կատարեց լայնածավալ շինարարական աշխատանքներ՝ այդ թվում կառուցելով նոր նստավայր՝ Ալ-Ունտաշ-Նապիրիշան, Սուսայից 40 կմ հարավ-արևելք:

Նոր նստավայրի կառուցումը թերևս նպատակ ուներ վերացնելու Սուսայի և Անշանի մրցակցությունը հօգուտ երրորդի: Փոփոխություններ են նկատվում նոր արքայատոհմի որդեգրած գաղափարախոսության մեջ: Սկսվեց «աքքադականացված» Սուսայի «էլամականացումը»: Նրանք, Սուսայի Ինշուշինակ աստծուն գուգահեռ (հարթավայրային էլամ), առաջ մղեցին Լեռնային էլամի Նապիրիշա աստծո պաշտամունքը: Այս երկու աստվածությունները սկսեցին հիշատակվել համատեղ, որոշակիորեն վերացավ անջրպետը էլամի երկու հատվածների միջև:

Երկրի նյութական և մարդկային միջոցների կենտրոնացումը մեկ իշխանության ներքո հնարավորություն տվեց արդյունավետ օգտագործելու հնարավորությունները նաև արտաքին ասպարեզում: Դատելով էլամ տարված միջագետքյան Իմմերիյա աստծո արձանի վրա առկա արձանագրությունից՝ էլամական բանակն ավարառության էր ենթարկել Տուպլիաշ երկիրը, որտեղից և տարվել էր արձանը: Սերտ հարաբերություններ հաստատվեցին էլամական և կասսիտական արքայատների միջև: Տեղ գտան դինաստիական ամուսնություններ:

Էլամն օգտվեց իր հարևան կասսիտական Բաբելոնիայի թուլացումից և Ասորեստանի կողմից Ք. ա. 1225 թ. նրա նվաճումից: Էլամական արքա Կիդին-Խուտրան I-ը Ք. ա. 1224 թ. արշավեց Բաբելոնիա, գրավեց Դեր և Սիպպար քաղաքները: Բաբելոնիայում ասորեստանյան դրածոն գահընկեց արվեց: Բաբելոնյան գահին ասորեստանյան հաջորդ դրածո Աշուր-շում-իդդինի կառավարման տարիներին Կիդին-Խուտրանը մեկ անգամ ևս արշավեց Բաբելոնիա և գրավեց Իսին ու Մարադ քաղաքները:

Կիդին-Խուտրանի գահակալության այլ մանրամասներ հայտնի չեն: Ընդհանրապես մութ է մնում էլամի պատմության շուրջ կեսդարյա մի ժամանակահատված՝ մինչև աղբյուրներում հստակ վկայված էլամական հաջորդ արքայի հիշատակությունը: Վերջինս «Շուտրուկյան» հարստության հիմնադիր և միջին էլամական դարաշրջանի հզորագույն արքա Շուտրուկ-Նախխունտե I-ն էր:

Շուտրուկ-Նախխունտեի իշխանությունը տարածվում էր գրեթե ողջ Էլամի վրա: Արքայի գործունեության վկայություններ կան Սուսայում, Անշանում և այլուր: Էլամական արքան վարում էր ակտիվ արտաքին քաղաքականություն, հատկապես դեպի Բաբելոնիա: Ք. ա. 1158 թ. Շուտրուկ-Նախխունտեն ներխուժեց Բաբելոնիա և գահընկեց արեց նրա արքա Զաբաբա-շում-իդդինային: Էլամական տեքստերից մեկը հայտնում է «700 քաղաքների» նվաճման մասին: Նրանք մեծ ռազմավար տարան Բաբելոնիայի խոշոր քաղաքներից, այդ թվում՝ Աքքադի արքա Մանիշտուսուի արձանը, Նարամսինի հաղթակոթողը, Համմուրապիի օրենքների կոթողը և այլն:

Բաբելոնյան արշավանքը կրկնվեց Ք. ա. 1155 թ.: Էլամական բանակը մոտավ Բաբելոնիա և գերեց կասսիտական հարստության վերջին արքա Էնլիլ-նադին-ախխեին: Գերեվարվեց բազմահազար բնակչություն, ավարառության ենթարկվեցին բաբելոնյան սրբազան քաղաքները: Որպես ռազմավար տարվեցին աստվածների արձանները, այդ թվում՝ գերագույն՝ Մարդուկ աստծո արձանը:

Էլամի վերելքը շարունակվեց Շիլհակ-Ինշուշինակ I-ի օրոք: Էլամական պետությունը ապրեց աննախադեպ տարածքային աճ: Արևմուտքում էլամական զորքերը հասան մինչև Էբիխա (Ջեբել-Խամրին)՝ դուրս գալով Եփրատի ափ, հյուսիսում՝ Առապխա և Նուզի՝ Փոքր Զաբի ավազանում, մտան ասորեստանյան միջնաշխարհ: Էլամական ազդեցության սահմանն ընդարձակվեց նաև արևելքում՝ մինչև Մարվ-Դաշտ: Երկրում լայն ծավալներ ընդունած տաճարաշինությունը շարունակեց էլամական հաջորդ արքան՝ Խուտելուդուշ-Ինշուշինակը: Սա Էլամի հզորության զագաթնակետն էր:

Էլամցիները երկար պահպանեցին իրենց դիրքերը Բաբելոնիայում. Շուտրուկ-Նախխունտեի հաջորդների կառավարման շրջանում Բաբելոնիան վերածվել էր էլամական նահանգի՝ կառավարվելով էլամցի տեղապահների կողմից:

Էլամն անսպառելի ծանր հարված ստացավ Իսինից: Իսինի II հարստության արքաներից Նաբուգոդոնոսոր I-ը Ք. ա. մոտ 1115/1110 թ. սահմաններում Դեր քաղաքի մոտ գլխովին ջախջախեց Խուտելուդուշ-Ինշուշինակին: Բաբելոնյան զորքերը ներխուժեցին Էլամ, իսկ Խուտելուդուշ-Ինշուշինակը ստիպված էր նահանջել մինչև Անշան: Էլամը ենթարկվեց ավարառության, բաբելոնցիները վերադարձրին Էլամ գերեվարված աստվածներին:

Ամենայն հավանականությամբ, այս իրադարձությունից հետո Շուտրուկյան հարստությունը սպառվեց: Հաջորդած երեք հարյուրամյակներում Էլամը գրեթե դադարում է աղբյուրներում հիշատակվելուց:

6. ՆՈՐ ԷԼԱՄԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Էլամական պետության կտրուկ անկումը պայմանավորված չէր միայն բաբելոնյան հարվածներով: Էլամի անկման խնդրում որոշակի դերակատարում կարող էր ունենալ իրանախոս էթնիկ տարրերի հոսքը Էլամ: Ուշագրավ է, որ էլամական մի քանի քաղաքներ, օրինակ՝ Անշանը, որը դեռևս Ք. ա. մոտ 1100–1000 թթ. շարունակում էր մնալ Էլամի քաղաքական և տնտեսական գլխավոր կենտրոններից մեկը, արդեն Ք. ա. X դ. սահմաններում լքվում է: Դրա պատճառները հայտնի չեն, թեև որոշակի դերակատարում հնարավոր է վերագրել Էլամ ներթափանցող իրանախոս զանգվածներին:

Ք. ա. X դ. մինչև VIII դ. կեսերն ընկած ժամանակահատվածին վերաբերող համաժամանակյա փաստական տվյալները սուղ են: Բաբելոնյան «ժամանակագրություններից» մեկում հիշվում է ոմն Մար-բիթի-ապլա-ուծուր, որին աղբյուրն անվանում

է «Էլամի հնագույն ժառանգ», և որը Բաբելոնիայում կառավարել է 6 տարի (Ք. ա. 984–979 թթ.): Հնարավոր է, որ նա ուներ էլամական արմատներ, թեև դա այնուամենայնիվ թույլ չի տալիս ենթադրել Բաբելոնիայի գահին Էլամի աջակցությամբ նրա բազմելու հնարավորության մասին: Իսկ Էլամում քաղաքական իրավիճակի մասին այս շրջանում որևէ տվյալ հայտնի չէ:

Ասորեստանյան արքա Շամշի-Ադադ V-ի դեմ Ք. ա. 814 թ. մղած ճակատամարտում բաբելոնյան արքա Մարդուկ-բալասսու-իկբիին աջակցում էին էլամական զորքեր: Բացի այդ, Էլամն ապաստան տվեց բաբելոնցի փախստականներին: Այս փաստը ցույց է տալիս, որ Էլամը դուրս էր եկել ճգնաժամից և ի զորու էր միջամտելու Միջագետքի քաղաքական կյանքին՝ հանդես գալով նույնիսկ ընդդեմ Ասորեստանի:

Աստիճանաբար աճեց Էլամի ներգրավվածությունը Միջագետքի ոչ միայն քաղաքական կյանքին: Էլամցիներ են հիշատակվում հաջորդ դարասկզբի ասորեստանյան աղբյուրներում: Էլամական որոշ գինատեսակներ, հատկապես աղեղը մուտք գործեցին ասորեստանյան բանակ:

Էլամում ճգնաժամի հաղթահարման և քաղաքական կենտրոնացվածության հաջորդ վկայությունը բաբելոնյան աղբյուրների այն տեղեկությունն է, ըստ որի՝ բաբելոնյան արքա Նաբու-նաձիրի կառավարման 5-րդ տարում (Ք. ա. 743 թ.) ոմն Խութրան-նիկաշ դարձել էր Էլամի արքա:

Խութրան-նիկաշ I-ի (Ք. ա. 743–717 թթ.) գահակալությունը հարուստ էր իրադարձություններով, որոնց արձագանքներն են միայն պահպանվել միջագետքյան աղբյուրներում: Բացակայում են նաև ուղղակի վկայություններ՝ Խութրան-նիկաշի ժամանակ իր արևմտյան հարևանների հետ Էլամի ունեցած հարաբերությունների մասին ընդհուպ մինչև Ք. ա. 720 թ.: Սակայն հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ Էլամն արդեն Միջագետքի քաղաքական կյանքի հիմնական դերակատարներից էր և տրամադրված էր Միջագետքում իր շահերը պաշտպանելու խնդրում՝ ասորեստանյան ակտիվության պայմաններում: Էլամի շահերը չէին ենթադրում իր անմիջական հարևանի՝ Բաբելոնիայի նկատմամբ ասորեստանյան գերիշխանության որևէ հնարավորություն մի քանի պատճառներով:

Բաբելոնիայի հետ Էլամը հնուց ի վեր ուներ սերտ հարաբերություններ, և այն շատ ավելի կանխատեսելի հարևան էր, քան Ասորեստանը: Բացի այդ, բաբելոնյան տարածքները ծառայում էին որպես տարանջատիչ գոտի Ասորեստանի և Էլամի միջև: Եվ վերջապես Էլամը Բաբելոնիան հումքի աղբյուրներին կապող հիմնական տարանցիկ երկիրն էր, իսկ ասորեստանյան տիրապետությունը Բաբելոնիայում կհանգեցներ առևտրական մայրուղիների ծանրաբեռնվածության տեղափոխությանը դեպի հյուսիս՝ «Խորասանյան մեծ ճանապարհ», որը մասամբ Ասորեստանի վերահսկողության տակ էր: Բաբելոնյան սպառման շուկաների կորուստը, առևտրական ուղիների փոփոխությունը մահացու հարված կլինեին Էլամի համար: Ասորեստանյան ներածման սպառնալիքի տակ գտնվող Բաբելոնիայի համար ևս կարևորվում էր Էլամով անցնող առևտրական մայրուղին, որը երկու երկրներին դարձնում էր բնական դաշնակիցներ:

Վաղդինաստիական II շրջանում էլամական խոշորագույն քաղաքական կենտրոն էր Ավանը, որի ճշգրիտ տեղորոշումը ցայսօր մնում է անհայտ: Շումերական արթայացանկը հիշում է հարավային Միջագետքում գերիշխանություն հաստատած Ավանի հարստության երեք արքաների (Ք. ա. մոտ 2500 թ.), որոնք իշխել էին «356 տարի»: Սուսայից հայտնաբերված մեկ այլ արթայացանկ հայտնում է Ավանի 12 արքաների անուններ («Ավանի II հարստություն»), որոնցից յոթն այլ աղբյուրներում չեն հանդիպում: Աղբյուրը չի նշում նաև այս արքաների կապը միմյանց հետ կամ կառավարման որևէ թվական: Ավանի հարստության հիմնադիրն էր Պեյին:

Վաղդինաստիական III շրջանի՝ պատմականորեն արդեն վկայված արքաներից Քիշի տիրակալ Էննա-Իլը, Լագաշի տիրակալ Էաննատումը (Ք. ա. մոտ 2450 թ.) հայտնում են Էլամի դեմ մղված ճակատամարտերի, իսկ վերջինս նաև Սուսայի նկատմամբ ձեռք բերված հաղթանակի մասին: Այս բախումների պատճառների մասին կարելի է դատել Լագաշի առաջնորդներից Էննատարզիի այն տեղեկությունից, ըստ որի՝ Լագաշի ուժերը ջախջախել են ավարառության դուրս եկած էլամական 600-հոգանոց մի խմբի և հետ վերցրել Լագաշից տարված ավարը: Շումերական քաղաքների և Էլամի միջև իրականացվում էր նաև աշխույժ առևտուր, ինչի վկայությունն են Լագաշից հայտնաբերված տնտեսական բովանդակությամբ տեքստերը:

Միջագետքում Սարգոն Աքքադացու պետության ի հայտ գալով սկսվեցին աքքադական արշավանքներն Էլամի դեմ: Իր լայնածավալ տերությունը Սարգոնը կերտեց նաև Էլամի և Բարախշի/Պարախշում (= Մարխաշի) երկրի նկատմամբ ձեռք բերված հաղթանակների շնորհիվ: Սարգոնի տեքստերը հիշատակում են բազում էլամական առաջնորդների և մի շարք տեղանուններ՝ ներառյալ Սուսան և Ավանը, որոնք գրավվել էին աքքադացիների կողմից:

Դեպի Էլամ և Բարախշի արշավանքները շարունակեց Սարգոնի որդի Ռիմուշը: Վերջինիս արձանագրությունները փաստում են աքքադացիների հաղթանակի մասին: Էլամն ընկավ աքքադական գերիշխանության տակ, ինչը շարունակվեց նրա հաջորդ Մանիշտուսուի օրոք ևս: Էլամի կառավարիչներից Էշպումը, օրինակ, իրեն համարում էր «Մանիշտուսուի ծառա»: Աքքադի հիշյալ արքայի արձանագրությունները հայտնում են նաև Անշանի և Շիրիխումի նվաճման մասին՝ «ծովի այն կողմում» ընկած երեսուներկու այլ քաղաքների հետ միասին:

Նարամսինի կառավարման տարիները հիմնականում անցան զանազան երկրների «ապստամբությունները» ճնշելով: Դրանց շարքում էր Էլամը, որի նկատմամբ հաղթանակներ են արձանագրում աքքադական տեքստերը: Նարամսինի դարաշրջանին վերաբերող հետագա՝ հին բաբելոնյան շրջանի տեքստերից մեկը նշում է նրա կողմից *«ողջ Էլամ երկիրը՝ մինչև Բարախշի և Սուբարտու երկիր»* նվաճելու մասին:

Ք. ա. XXIV դ. վերջերից ընդհուպ մինչև XXIII դ. վերջ Էլամը գտնվում էր Աքքադի թագավորության քաղաքական և մշակութային հզոր ազդեցության ներքո: Այս շրջանում Էլամում պաշտոնական ու տնտեսական բնույթի գրառումները կատարվում էին աքքադերեն լեզվով: Անգամ էլամական տաճարներում դրվում էին աքքադական արքաների արձանները: Էլամի և Աքքադի թագավորության փոխհարաբերությունների

Վերջինս ընդունեց ընծաները, բայց ձեռնպահ մնաց բաբելոնյան արքային օժանդակելուց՝ միաժամանակ թույլ չտալով, որ նա մտնի Էլամ: Ք. ա. 709 թ. Սարգոնը վերադարձավ Բաբելոնիա՝ գրավելով Մարդուկ-ապլա-իդդինայի ձեռքին մնացած վերջին ամրությունները, սակայն խուսափեց Էլամի դեմ որևէ քայլ իրականացնելուց՝ բավարարվելով միայն էլամա-բաբելոնյան սահմանը ամրացնելով:

Ք. ա. 708 թ. Էլիպիի ասուրամետ արքա Դալտան մահացավ, և գահի համար պայքար սկսվեց նրա երեք որդիների միջև: Նրանցից մեկը՝ Նիբենը, օգնության խնդրանքով դիմեց Շուտրուկ-Նախխունտեին, իսկ մյուսը ապավինեց Սարգոնին: Շուտրուկ-Նախխունտեն զորքեր ուղարկեց Նիբենին հաստատելու գահին, սակայն հաջողություն չունեցավ: Ասորեստանյան զորքերը գրավեցին Նիբենի կենտրոնատեղին՝ Մարուբիշտու ամրոցը: Ասորեստանյան մեկ այլ տեքստ հայտնում է, որ Դալտայի որդիներից մեկ ուրիշը մնկնել է էլամական արքայի մոտ, ենթադրելի է՝ նույն պատճառով: Էլամցիները աջակցեցին նոր հավակնորդին՝ Լուդուին: Էլամին չհաջողվեց Էլիպիի գահին նստեցնել իր թեկնածուին, և երկիրը կորցրեց այդ տարանջատիչ գոտին:

Ք. ա. 703 թ., նոր Մարդուկ-ապլա-իդդինան հերթական անգամ տիրեց Բաբելոնին, ասորեստանյան նոր ներխուժման սպառնալիքի առջև նա ստիպված էր օգնություն խնդրել Էլամից: Այս անգամ Շուտրուկ-Նախխունտեն Բաբելոնիա ուղարկեց խոշոր բանակ: Դաշնակիցները սկզբնապես հասան հաջողության Քիշ քաղաքի մոտ: Սակայն Սինախխերիբի բանակը Քիշ քաղաքի մոտ ծանր պարտության մատնեց հակառակորդներին: Սինախխերիբը Բաբելոնիայի արքա նշանակեց ոմն Բել-իբնիին, իսկ Մարդուկ-ապլա-իդդինան ստիպված էր վերստին փախչել:

Շուտրուկ Նախխունտե II-ը նոր անհաջողություն կրեց Էլիպիում: Վերջինիս արքա Աշպաբարան, թեև գահին էր բազմել ասորեստանյան ուժի շնորհիվ, սակայն աստիճանաբար հեռացել էր Ասորեստանից: Ք. ա. 702 թ. Սինախխերիբն արշավեց Էլիպի, գրավեց երկրի կարևորագույն քաղաքները, ապա Էլիպիի երկրամասերից Բիթ-Բարրուն կցեց Ասորեստանին: Օղակը Էլամի շուրջը սկսեց սեղմվել:

Մի քանի տարի անց Բել-իբնին գահից հեռացվեց, ասորեստանցիները նրան կասկածում էին էլամցիների հետ գաղտնի կապեր հաստատելու մեջ: Հակառակ Բել-իբնիի արդարացումներին՝ Սինախխերիբը նրան գահընկեց արեց և Բաբելոնի թագավոր հռչակեց իր գահաժառանգ որդի Աշշուր-նադին-շումիին: Մարդուկ-ապլա-իդդինան, որը Ք. ա. 700 թ. մեկ անգամ ևս փորձել էր տիրել Բաբելոնին՝ ապավինելով Էլամի աջակցությանը, կրեց նոր պարտություն և այս անգամ արդեն ընդմիշտ ստիպված եղավ հրաժարվել իր հավակնություններից ու լքել Բաբելոնիայի սահմանները: Հայտնի չէ՝ այս անցքերին Էլամն ունեցավ որևէ մասնակցություն, թե ոչ: Սինախխերիբի ասորեստանյան աղբյուրները Շուտրուկ-Նախխունտեին շարունակում են կոչել Մարդուկ-ապլա-իդդինայի դաշնակից, միաժամանակ տեղեկանում՝ հայտնելով Էլամի արքային իր համակած «սարսափի» մասին:

Շուտրուկ Նախխունտե II-ի անհաջողությունները դժգոհություն առաջացրին էլամական վերնախավի մոտ: «Բաբելոնյան ժամանակագրության» հաղորդմամբ

արքայի եղբայր Խալլուշուն գերեց նրան: Ենթադրելի է, որ էլամական արքան կա՛մ սպանվել է, կա՛մ բանտարկվել: Գահին տիրեց Խալլուշուն (Ք. ա. 699–693 թթ.):

«Բաբելոնյան ժամանակագրության» մեջ Խալլուշու անունով հիշատակվող էլամական նոր արքան համադրվում է Սուսայից գտնված մի քանի շինարարական-նվիրատվական բնույթի արձանագրություններում հիշատակվող Խալլուտաշ-Ինշուշինակի հետ:

Խալլուտաշ-Ինշուշինակը հավատարիմ մնաց հակաասորեստանյան ավանդական քաղաքականությանը: Թեև նրա կառավարման առաջին տարիների մասին աղբյուրները ոչինչ չեն հայտնում, բայց հետագա տեքստերից կարելի է եզրակացնել, որ Էլամը ապաստան էր տալիս փախստականների, հավանաբար՝ Մարդուկ-ապլա-իդդինայի կողմնակիցների և, ընդհանրապես, բոլոր նրանց, ովքեր տրամադրված էին Ասորեստանի դեմ:

Էլամի տարածքներից ասորեստանյան տիրապետության դեմ գործող խմբավորումներին չեզոքացնելու նպատակով Սինախխերիբը Ք. ա. 694 թ. արշավանք ձեռնարկեց Էլամի դեմ: Նրա արձանագրությունները հայտնում են էլամական հինգ շրջաններ գրավելու, արամեացիների և էլամցիների գերեվարելու և թալանի մասին:

Ասորեստանյան բանակի հետագա առաջխաղացումը կանխելու նպատակով Խալլուտաշ-Ինշուշինակը իրականացրեց պատասխան հարված՝ արշավելով Բաբելոնիա և գրավելով Սիպպարը: Սինախխերիբի որդին՝ Բաբելոնիայի արքա հռչակված Աշշուր-նադին-շումին, գերվեց և ուղարկվեց Էլամ: Էլամցիները սկսեցին սպառնալ նաև Դեր քաղաքին:

Ք. ա. 694 թ. Բաբելոնիայում ստեղծվեց այսպիսի իրավիճակ. երկրի հյուսիսում գործում էր էլամա-բաբելոնյան բանակը, մինչ ասորեստանյան զորքերը երկրի հարավում հայտնվել էին փաստացի շրջապատման մեջ: Էլամական բանակը հետ մղեց ասորեստանցիների մի քանի գրոհներ՝ նրանց ստիպելով նահանջել դեպի Էրիդու, ինչը հնարավորություն տվեց Խալլուտաշ-Ինշուշինակին բաբելոնյան գահին բազմեցնելու Ներգալ-ուշեզիբին:

Էլամցիների հաջողությունը երկար չտևեց: Սինախխերիբի արձանագրությունները հաղորդում են ասորեստանյան նոր գրոհի մասին, որի արդյունքում էլամցիները հետ էին քշվել, իսկ Խալլուտաշ-Ինշուշինակի որդին սպանվել էր մարտում: Թեև աղբյուրը չունի հստակ թվագրում, սակայն նկարագրված դեպքերը կարող էին տեղի ունեցած լինել Ներգալ-ուշեզիբին բաբելոնյան գահին հաստատելուց ոչ շատ անց:

Ք. ա. 693 թ. Ներգալ-ուշեզիբի զորքերը գրավեցին ասորեստանյան հսկողության տակ գտնվող Նիպպուր քաղաքը: Ենթադրվում է այդ գրոհին էլամական ուժերի մասնակցություն: Ասորեստանյան բանակը Հարափային Բաբելոնիայում մնկոտացված գործեց գրեթե ինը ամիս՝ գրավելով Ուրուկ քաղաքը: Ներգալ-ուշեզիբը օգնության դիմեց Խալլուտաշ-Ինշուշինակին, բայց չսպասելով նրա ուժերին՝ ճակատամարտ տվեց ասորեստանցիներին: Ուրուկի անկումից 7 օր անց Նիպպուրի մոտ նա ծանր պարտություն կրեց, գերի ընկավ և ուղարկվեց Ասորեստան: Ջախջախվեցին նաև օգնության շտապող էլամական զորքերը: Այս պարտությունները Խալլուտաշ-Ինշուշինակի համար արժեցան

նրա գահը: Ըստ «Բաբելոնյան ժամանակագրության»՝ արքայի հպատակները Ք. ա. 693 թ. սպանեցին նրան: Գահն անցավ նրա որդի Կուդուր-Նախխունտիին (Ք. ա. 693–692 թթ.): Վերջինս ստիպված էր դիմակայել դեպի Էլամ առաջացող ասորեստանյան բանակին: Ք. ա. 692 թ. Սինախխերիբի բանակը ներխուժեց Էլամ: Կուդուր-Նախխունտեն տեղափոխվեց առավել ապահով վայր՝ Խիդալու, որը գտնվում էր «հեռավոր լեռներում»: Սակայն խոովության հետևանքով Կուդուր-Նախխունտեն սպանվեց:

Կուդուր-Նախխունտիին հաջորդեց նրա եղբայր Խումբան-մենանուն (Ք. ա. 692–689 թթ.): Էլամի արքան, ասորեստանյան նոր արշավանքը բացառելու միտումով, փորձեց նրանց ուշադրությունը շեղել դեպի Բաբելոնիա: Հավանաբար ոչ առանց էլամական աջակցության՝ բաբելոնյան արքա Մուշեզիբ-Մարդուկը հանդես եկավ Ասորեստանի դեմ: Խումբան-մենանուն հավաքեց խոշոր բանակ, ներառյալ զորքեր Էլիպիից, Պարսումաշից և Անշանից: Էլամական ճամբար զորքեր էին ուղարկել նաև քաղդեական և արամեական բազում ցեղեր: Միացյալ բանակի թիվը, ըստ ասորեստանյան աղբյուրներից մեկի, անցնում էր 150 հազարից:

Ասորեստանյան և դաշնակից բանակները հանդիպեցին Խալուլեում՝ Տիգրիսի ափին: Ճակատամարտը վճռական հաջողություն չբերեց կողմերից որևէ մեկին: Էլամցիների հաղթանակը բավարարեց միայն ասորեստանյան առաջխաղացումը դեպի Էլամ կասեցնելու համար, սակայն դրա փոխարեն չվերացավ Բաբելոնիայի գլխին կախված սպառնալիքը: Ավելին՝ Ասորեստանն իր ողջ ներուժն ուղղեց Բաբելոնիայի դեմ և Ք. ա. 689 թ. պաշարեց Բաբելոնը: Մինչ ծանր մարտեր էին ընթանում քաղաքի պարիսպների մոտ, Էլամը դուրս եկավ խաղից: Պատճառը Խումբան-մենանուի առողջական վիճակն էր: Նույն թվականին նա մահացավ:

Խումբան-մենանուին հաջորդեց Խումբան-խալտաշ I-ը (Ք. ա. 689–681 թթ.): Նրանից արձանագրություններ հայտնի չեն: Միջագետքյան աղբյուրները ևս չեն մանրամասնում նրա կապը նախորդ արքաների հետ: Միակ փաստը, որը հայտնում է «Բաբելոնյան ժամանակագրությունը», հավանաբար էլամցիների կողմից գերի տարված Ուրուկի աստվածների վերադարձն էր Բաբելոնիա: Աղբյուրը հայտնում է նաև, որ դրանից ոչ շատ անց Խումբան-խալտաշը հանկարծամահ է եղել:

Բաբելոնիայի կորուստը կարծես թե ամրապնդեց Էլամում ասուրամետ խմբավորման դիրքերը, և թերևս պատահական չէ, որ Խալուլեի ճակատամարտին հաջորդած տասը տարիների ընթացքում աղբյուրները չեն արձանագրում ասուրա-էլամական որևէ առճակատում: Կարելի է ենթադրել, որ Խումբան-խալտաշն ինքը եղել է այդ խմբավորման անդամ կամ առնվազն վայելել նրա աջակցությունը:

Խումբան-խալտաշ I-ին հաջորդեց նույնանուն արքա՝ Խումբան-խալտաշ II-ը (Ք. ա. 681–675 թթ.): Ընդ որում՝ կարելի է ենթադրել, որ նա գահին է բազմել նույն ասուրամետ խմբավորման աջակցության շնորհիվ: Դա երևում է հետևյալ փաստից: Մարդուկ-ապլա-իդդինայի որդին, օգտվելով Սինախխերիբի մահվանից, փորձ կատարեց գրավելու բաբելոնյան գահը, բայց մատնվեց անհաջողության և ապաստանեց Էլամում: Խումբան-խալտաշի հրամանով նա սպանվեց: Բաբելոնյան գահի մեկ այլ հավակնորդ, որը փորձում էր ստանալ Էլամի ռազմական օժանդակությունը,

նույնպես մերժում ստացավ: Ըստ երևույթին էլամական արքունիքում արդեն տիրում էր այն միտքը, որ ասորեստանյան արշավանքներից խուսափելու լավագույն միջոցը բաբելոնյան գահի հավակնորդներին չօժանդակելն է:

Սակայն իր կառավարման վերջում Խութան-Խալտաշը վերստին սկսեց միջամտել բաբելոնյան գործերին: Մասնավորապես նա աջակցում էր Մարդուկ-ապլա-իդդինայի որդիներից Նաբու-ուշալլիմին՝ ընդդեմ ասորեստանյան գերիշխանությունը ճանաչած նրա եղբոր՝ Նա'իդ-Մարդուկի: Էլամցիները պատվիրակություններ էին ուղարկում Նա'իդ-Մարդուկի տիրույթ՝ «Ծովի-երկիր»՝ փորձելով գտնել աջակիցներ: Հաջողություն չունենալով՝ նրանք սկսեցին ամպագնել «Ծովի երկրի» բնակատեղիները: Ավելին՝ Ք. ա. 675 թ. Խութան-Խալտաշն անձամբ արշավեց դեպի Բաբելոնիա և գրավեց Սիպպարը: Ասորեստանի արքա Ասարհադդոնը ստիպված էր միջոցներ ձեռնարկել՝ Բաբելոնիայի սահմաններն ամրացնելու ուղղությամբ: Սակայն Էլամի արքան շուտով մահացավ: Գահն անցավ նրա եղբորը՝ Ուրտակին (Ք. ա. 675–664 թթ.):

Ասարհադդոնի արձանագրությունները նշում են, որ նրն նախկինում Էլամի և Գուտիումի արքաները թշնամաբար էին տրամադրված ասորեստանյան արքաների հանդեպ, ապա այժմ «սարսափելով» ասորեստանյան հզորությունից՝ նրանք պատվիրակություններ ուղարկեցին Նինվե՝ բարեկամության ձեռք մեկնելով: Էլամական արքայի անունը չի հիշատակվում, սակայն տեքստը վերաբերում է Ք. ա. 673 թ. իրադարձություններին և ամենայն հավանականությամբ նկատի ունի Ուրտակին: Վերջինիս գահ բարձրանալով՝ ասորա-էլամական հարաբերություններում նկատվում են բարիդրացիական միտումներ: Դրանում կարող էր դեր խաղալ Իրանական բարձրավանդակում քաղաքական իրավիճակի փոփոխությունը: Ասորեստանյան տերությունը ցնցած մարական հզոր ապստամբությունն ու մարական միության ծնունդը, հնարավոր է, խթան դարձան երկու երկրների մերձեցման համար:

Ք. ա. 674 թ. էլամցիները Բաբելոնիա վերադարձրին Իշտար դիցուհու և բաբելոնյան այլ աստվածությունների արձանները: Աղբյուրները հայտնում են Ասարհադդոնին Ուրտակի գրած նամակի մասին՝ խաղաղության առաջարկով: Ասորեստանցիներին հետաքրքրում էր էլամական արքայի անկեղծությունը, ինչի համար իրականացվեցին գուշակություններ: Երկու երկրների միջև կնքվեց դաշինք:

Ուրտակը հավատարիմ մնաց այս դաշինքին: Ասորեստանյան տեքստերից մեկը հայտնում է, որ Էլամի արքան չանսաց իր եղբայրների հորդորներին՝ եվաճելու Բաբելոնիան: Ասորա-էլամական խաղաղ հարաբերությունները շարունակվեցին նաև Աշշուրբանապալի կառավարման առաջին տարիներին: Ասորեստանն օգնեց սովի մատնված Էլամին՝ առաքելով հացահատիկ և ապաստան տալով Ասորեստան գաղթած էլամցիներին: Այս անցքերը տեղի ունեցան Ք. ա. 669–664 թթ. տահմաններում: Իսկ Ք. ա. 664 թ. Ուրտակի բանակը ներխուժեց Բաբելոնիա: Էլամական արքայի այս քայլն անսպասելի էր նաև Աշշուրբանապալի համար: Նա անմիջապես արձագանքեց դրան և զորք ուղարկեց: Ասորեստանյան բանակի առաջխաղացման մասին տեղեկանալով՝ Ուրտակը նահանջեց Էլամ:

Ուրտակի գործողությունների դրդապատճառները պարզ չեն: Այս անցքերին վե-

բաբերող տեքստերից կարելի է եզրակացնել, որ Ուրտակը Բաբելոնիայում ուներ համախոհներ, որոնք կարող էին ունենալ որոշակի դերակատարություն: Ենթադրվում է, որ Բաբելոնիա արշավելով՝ Ուրտակը վստահ էր, որ ասորեստանյան ռազմական հակազդեցություն չի լինելու:

Աշշուրբանապալը չփորձեց սակայն ներխուժել Էլամ, որ պետք է բացատրել այլ ճակատներում արքայի մղած մարտերով: Դրա փոխարեն Աշշուրբանապալի տարեգրությունը հայտնում է նույն տարում Ուրտակի վաղաժամ մահվան մասին: Բացառված չէ արքայի թոնի մահվան հնարավորությունը, թերևս, ասորեստանյան դրդմամբ: Աշշուրբանապալի աղբյուրները հայտնում են մեծաթիվ էլամցիների՝ Ասորեստան փախուստի մասին, ընդ որում՝ նրանց շարքում եղել են արքայական ընտանիքի 60 անդամներ, Էլամի «անհաշիվ քանակությամբ» ներտաձիգներ ու քաղաքացիներ, այդ թվում՝ Ուրտակի երեք և Խումբան-նիկաշ II-ի երկու որդիները: Կարելի է ենթադրել, որ Ուրտակի մահը Էլամում առաջ է բերել գահակալական պայքար, որի արդյունքում խմբավորումներից մեկը, որն ուներ ասուրամետ դիրքորոշում և թերևս արքայի սպանության կազմակերպիչն էր, պարտվելով ապաստանել էր Ասորեստանում:

Էլամի գահին բազմեց Ուրտակի խորթ եղբայր Թե-ումմանը (Ք. ա. 664–653 թթ.), որի կառավարման տարիների հիմնական իրադարձությունները մնում են անհայտ: Բաբելոնյան գործերին նրա միջամտության մասին որևէ վկայություն ևս առկա չէ: Ասորեստանի և Էլամի հարաբերությունների մասին կարելի է դատել այն փաստից, որ Աշշուրբանապալն իր արձանագրություններում էլամցուն անվանում էր «հրեշադեմ»:

Եթե Թե-ումմանն իրոք նույնանում է Տեպտի-Խումբան-Ինշուշինակին, ապա կարելի է առանձնացնել նրա ձեռնարկած հեռավոր արշավանքը դեպի Բալախուտն և Լալլար՝ Փոքր Զաբ գետի ավազանում, ինչն աննախադեպ էր նախորդ դարաշրջանների համար: Էլամական ակտիվությունը ասորեստանյան սահմանների մոտ կարող էր լինել միայն պատճառներից մեկը՝ Աշշուրբանապալի էլամական արշավանքի համար: Պատճառներից մեկն էլ Թե-ումմանի պահանջն էր՝ ուղղված Աշշուրբանապալին՝ հանձնելու նրա մոտ ապաստանած էլամցիներին, ինչն ասորեստանյան արքան մերժեց: Պահպանված տեքստերից մեկում նշվում են Թե-ումմանի խոսքերը՝ Ասորեստանը նվաճելու իր մտադրության մասին: Արքան ասում էր. *«Ես չեմ [քնի մինչև] չգամ ու խնջույք չանեմ Նինվեի պալատում»*: Էլամական բանակը շարժվեց դեպի Ասորեստան: Սակայն տեղեկանալով ասորեստանյան բանակի մոտենալու մասին՝ Թե-ումմանը շրջվեց հետ և վերադարձավ Սուսա:

Թե-ումմանի կառավարման շրջանի գլխավոր իրադարձությունը Ուլայա գետի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտն էր, որտեղ էլամական բանակը գլխովին ջախջախվեց: Վիրավորված Թե-ումմանը փորձեց փախչել իր որդու՝ Տամմարիտուի հետ, սակայն գերվեց և գլխատվեց:

Արշավանքի հաղթական ավարտից հետո Աշշուրբանապալին հղված նամակում պաշտոնյաներից մեկը առաջարկում էր արքայորդիներին կարգել նահանգապե-

տեր Էլամի և «Ծովի երկրի» վրա: Սակայն ասորեստանյան արքան չգնաց նման արմատական քայլի: Նա սպանված արքաների փոխարեն գահ բարձրացրեց ասորեստանյան արքունիքում ապաստանած Ուրտակի երկու որդիներին: Խութան-նիկաշը հռչակվեց Էլամի թագավոր, իսկ եղբայրը՝ Տամմարիտուն, դարձավ Խիդալուի արքա: Աշշուրբանապալը պահպանեց նախկին կարգը՝ սպանված երկու արքաների փոխարեն գահ բարձրացնելով երկու արքաների: Փոխարենը էլամական արքաներին «առաջարկվեց» դաշինք կնքել Ասորեստանի հետ: Նրանք պարտավորվեցին ճանաչել Ասորեստանի գերիշխանությունը և վճարել հարկեր: Էլամցիները ստիպված էին համաձայնվել նաև զգալի տարածքային կորուստների հետ: Տեքստերից մեկում արդեն ինքը՝ Աշշուրբանապալն է հանդես գալիս «Ասորեստանի և Էլամի արքա» տիտղոսով:

Խութան-նիկաշ II-ը կառավարեց կարճ (Ք. ա. 653–652/1 թթ.): Աշշուրբանապալը հայտնում է, որ էլամցին դրժեց իր հետ կնքած դաշինքը: Աշշուրբանապալը հայտնում է նաև Ք. ա. 652 թ. Բաբելոնիայում իր գահակալ եղբոր՝ Շամաշ-շում-ուկինի բարձրացրած ապստամբությանը էլամական արքայի ներգրավվածության մասին «կաշառքի» դիմաց:

Խութան-նիկաշ II-ի բանակը Ունդասիի (Էլամ. Ունտաշ)՝ Թե-ումմանի որդիներից մեկի առաջնորդությամբ շարժվեց դեպի Ասորեստան: Ասորեստանյան զորքերի հետ հանդիպումը տեղի ունեցավ Մանգիծի քաղաքի մոտ: Էլամական բանակն այս անգամ ևս կրեց ծանր պարտություն:

Ք. ա. 652/1 թ. էլամական արքունիքում կազմակերպվեց հերթական դավադրությունը, և Խութան-նիկաշ II-ը գահընկեց արվեց: Ընդ որում՝ Աշշուրբանապալի կողմից ուղարկված նամակում դեռևս խոսվում է այն մասին, որ ասորեստանյան արքան աջակիցներ ունի Էլամում: Նրանցից մեկն էլ հաացեատերն էր՝ ոմն Մենանու, ով արքային խոստանում էր վրեժ առնել Խութան-նիկաշից, ինչը և, ըստ երևույթին, նա իրագործեց: Դավադրության մյուս մասնակիցը Խիդալուի արքա Տամմարիտուն էր: Վերջինս էլ հռչակվեց Էլամի արքա:

Տամմարիտուի համար ասորեստանյան բարեհաճության ապահովումն ըստ էության միջոց էր միայն գահ բարձրանալու համար: Ասորեստանյան արքունիքում հույս ունեին, որ Տամմարիտուի գահակալումով Էլամը դուրս կգա պատերազմից: Այս մասին է վկայում նրա գահակալության առաջին օրերին վերաբերող գուշակային հարցումներից մեկը, թե արդյոք էլամական արքան կմիանա պատերազմին: Սակայն Տամմարիտուն շարունակեց աջակցել Բաբելոնիային: Աշշուրբանապալի տարեգրության մեջ նա մեղադրվում է Շամաշ-շում-ուկինին աջակցելու և ասորեստանյան իշխանությունը չճանաչելու մեջ:

Նոր արքայի օրոք էլամական զորքերն ակտիվացրին իրենց գործողությունները Բաբելոնիայում: Օրինակ՝ գուշակային տեքստերից մեկում նշում է ասորեստանյան զորքերի կողմից Ք. ա. 651 թ. բաբելոնացիներից գրավված Նիպպուր քաղաքի վրա էլամական գրոհի հնարավորության մասին:

Տամմարիտուի գահակալությունն ավարտվեց նույն կերպ. նա գահընկեց արվեց:

Աշշուրբանապալի տարեգրությունը հայտնում է Տամմարիտուի «ծառաներից» ոմն Ինդաբիբիի ապստամբելու և գահին տիրելու մասին: Ըստ երևույթին էլամական արքունիքում ասուրամետ ուժերը շարունակում էին ակտիվորեն գործել: Տամմարիտուն ծովային ճանապարհով փախավ Բաբելոնիա, սակայն և ապաստան խնդրեց Աշշուրբանապալից իր հարազատների և մեծամեծների հետ միասին: Աշշուրբանապալն ընդառաջեց՝ թերևս ցանկանալով նրան հետագայում օգտագործել էլամական իր ծրագրերում:

Ինդաբիբիի գահակալության հանգամանքների վրա լույս է սփռում նաև այն փաստը, որ նրա օրոք էլամա-ասորեստանյան հարաբերությունները սկսեցին վերստին ջերմանալ: Պատահական չէ, որ Ք. ա. 649 թ. Աշշուրբանապալն Ինդաբիբիին ուղղած նամակում նրան անվանում է «իմ եղբայր», ինչը ոչ միայն խոսում է հարաբերությունների կարգավորման մասին, այլև մատնանշում երկու երկրների իրավահավասարությունը: Կան որոշակի հիմքեր՝ ենթադրելու երկու արքաների միջև կնքված դաշինքի մասին, ինչը, սակայն, չէր խանգարում Աշշուրբանապալին՝ հարկ եղած դեպքում խոսելու ուժի դիրքերից: Օրինակ՝ պահանջելով վերադարձնել հավանաբար դեռևս մինչև Ինդաբիբիի գահակալումը գերի ընկած ասորեստանցիներին՝ Աշշուրբանապալը հակառակ պարագայում սպառնում էր ավերել նրա քաղաքները և էլամական գահին թագմեցնել մեկ ուրիշի: Ասորեստանյան արքան սպառնալից տոնի համար կարծես թե ուներ պատճառներ: Էլամական արքունիքի ասուրամետ խմբավորումը գործեց շատ ավելի արագ: Ինդաբիբին սպանվեց, և գահ բարձրացավ Խութան-խալտաշ III-ը (մոտ Ք. ա. 649/8–645 թթ.):

Աշշուրբանապալի տարեգրության հատվածքն՝ Խութան-խալտաշ III-ի հայրը Ատտամետուն էր: Նման անուն կրում էր Խութան-նիկաշ II արքայի նետաձիգների հրամանատարը, թեև պնդել այս երկուսի նույնականությունը դժվար է: Հնարավոր է, որ Խութան-խալտաշ III-ը գահ էր բարձրացել Բաբելոնի անկումից հետո, ինչը կարող էր խրախուսել և ամրապնդել ասուրամետ խմբավորման դիրքերը՝ տապալելու Ինդաբիբիին: Խժռումները Էլամում սրանով չավարտվեցին: Երկրում չէին դադարում խռովությունները, որոնցից մեկի ժամանակ սպանվել էր արքայի եղբայրը:

Աշշուրբանապալի առաջին արշավանքն իրականացվեց Ք. ա. 648 կամ 647 թ.: Ջորքերը Էլամ մտան երկու ուղղությամբ: Ասորեստանյան զորքերն առաջացան և գրավեցին «արքայական քաղաք» Բիթ-Իմբին: Գերի վերցվեցին արքայի եղբայրը, Թե-ումմանի կինը և մի քանի որդիները, այլ պաշտոնյաներ: Խութան-խալտաշը լքեց իր նստավայր Մադակտուն և նահանջեց լեռները: Աշշուրբանապալը Էլամի գահին վերահաստատեց Տամմարիտու II-ին:

Տամմարիտուն գահին մնաց մի քանի ամիս: Նա շուտով գահընկեց արվեց, ձերբակալվեց և հետ տարվեց Նինվե: Ասորեստանյան աղբյուրն արդեն նրան հիշում է այլ գերի արքաների հետ Աշշուրբանապալի կառքին լծված: Արշավանքի ընթացքում գրավվեցին Էլամի արևմուտքում ընկած 29 քաղաքներ: Հետագայում էլ Բաբելոնիայի տարածքից իրականացվում էին պարբերական ներխուժումներ դեպի Էլամ: Ստեղծված իրավիճակից փորձեց օգտվել ոմն Խութան-նիկաշը, ով ապստամբեց

Խութրան–խալտաշի դեմ: Այս քաոսային իրավիճակում որոշ առաջնորդներ Աշշուրբանապալի հետ բանակցելու փորձ ձեռնարկեցին: Վերջիններս Էլամի դժբախտությունների պատճառ համարում էին Շամաշ–շում–ուկկինի աջակից քաղդեացի Նաբու–բել–շումատիին, ով ապաստան էր գտել Էլամում և այստեղից շարունակում էր գործել Ասորեստանի դեմ: Աշշուրբանապալին ուղղված էլամցիների նամակում տարակուսանք էր հայտնվում Աշշուրբանապալի քայլերի համար՝ գտնելով, որ իրենք մեղավոր չեն և պատրաստ են հանձնելու Նաբու–բել–շումատիին: Էլամցիներին անշուշտ հայտնի էին ասորեստանյան արքայի գործողությունների պատճառները. Նաբու–բել–շումատին Էլամում աջակիցներ ուներ: Գտնելով, որ իր պահանջը չի կատարվում՝ ասորեստանցիները մեկ անգամ ևս արշավեցին Էլամ:

Խութրան–խալտաշը նահանջեց երկրի խորքը՝ դեպի Դուր–Ունտաշ, այնուհետև ապաստանեց լեռներում: Էլամի դաշտավայրային հատվածն անցավ ասորեստանցիների վերահսկողության տակ: Գրավվեց մայրաքաղաք Սուսան, քաղաքը թալանվեց, քանդվեց գլխավոր զիկկուրատ–տաճարը, գերեվարվեց քրմությունը և մնացած բնակչություն, աստվածների և արքաների արձաններն ու անգամ տաճարների զարդաքանդակները: Էլամական արքաների դամբարանները քանդվեցին, իսկ ոսկորները տարան Ասորեստան:

Այնուամենայնիվ սրանից հետո էլ Էլամը դեռևս գոյատևում էր: Էլամի հերթական արքա է հիշատակվում ոմն Պա'էն, սակայն դեռևս ողջ էր Խութրան–խալտաշը, որը վերադարձել էր ամայացած Մադակտու՝ այդ ընթացքում ճնշելով վերոհիշյալ Խութրան–նիկաշի ապստամբությունը: Պա'էն չկարողացավ հաստատվել գահին և ստիպված էր փախչել Ասորեստան: Խութրան–խալտաշը Էլամից դուրս մղեց Նաբու–բել–շումատիի ուժերին, իսկ սպանված քաղդեացու մարմինն ուղարկվեց Ասորեստան: Այս մասին հայտնում էր անձամբ Էլամի արքան Աշշուրբանապալին ուղղված նամակում: Որոշ ժամանակ անց Խութրան–խալտաշի դեմ սկսվեցին նոր խռովություններ, և արքան ստիպված էր վերստին ապաստանել լեռներում: Այստեղ նա գերվեց, ապա և տարվեց Նինվե: Աշշուրբանապալի աղբյուրներն այնուհետ Խութրան–խալտաշին հիշում են որպես այն չորս արքաներից մեկը, որին ձոնել էին Աշշուրբանապալի մարտակառքին:

Ք. ա. 646 թ.՝ Էլամի ջախջախումից հետո, միջագետքյան սեպագիր աղբյուրներում այս երկիրը հիմնականում դադարում է հիշատակվելուց: Էլամի պատմության հաջորդող շրջանը գերազանցապես մնում է անհայտ: Այս մութ շրջանի վրա որոշակի լույս են սփռում էլամական արձանագրությունները, թեև դրանց սուղ նյութը թույլ չի տալիս վերհանել անգամ էլամական նոր արքաների իշխանության ժամանակագրությունը:

Հիմնական խնդիրը վերաբերում է Ք. ա. 646 թ. հետո իշխած էլամական առաջին արքային: Որոշ հետազոտողներ այստեղ տեսնում են Խութրան–իմմենայի որդի Շուտուր–Նախխունտեին՝ տարբերակելով նրան Շուտրուկ–Նախխունտե II–ից: Անորոշություն է տիրում նաև այս շրջանում էլամական այլ, թերևս արդեն տեղական առաջնորդների իշխանության հարցում: Պահպանվել են արձանագիր վիմաքան-

դակներ, որոնցում հիշատակվում են *ֆուտուր* (արքայազն, իշխան) խաների, էլամական արքաներ Շուտուր-Նախխունտեն, Խոբան-շուտրուկը, Ումտա-խամիտի-Ինշուշինակը, որոնք դեռևս իշխում էին՝ կրելով էլամական արքաների ավանդական տիտղոսաշարը՝ *«Մնշանի և Սուսայի արքա, թագավորությունը ընդարձակող, տկրը(?) Էլամ (երկրի), ինքնակալը(?) Էլամ (երկրի)»*: Էլամական անուններ կրող այլ «արքաներ» էլ են հիշատակվում (VII դ. վերջ – VI դ. սկիզբ): Հաճախ համատեքստից դուրս այս հիշատակումները պարզապես վկայում են էլամական պետականության ավանդույթների շարունակության մասին, հնարավոր է՝ Էլամի մի զգալի հատվածի վրա:

Ք. ա. 640-ականներից հետո և հավանաբար ընդհուպ մինչև 550-ական թթ. Էլամի տարբեր հատվածներում գոյությունը շարունակեցին մի քանի պետական կազմավորումներ: Ք. ա. 626 թ. քաղդեացի Նաբոպալասարը Բաբելոնի գրավումից հետո, փորձելով սիրաշահել էլամցիներին, Սուսա վերադարձրեց ասորեստանցիների կողմից գերեվարված էլամական աստվածների արձանները: Էլամական աջակցությունը կարևոր էր քաղդեացիների համար, և պատահական չէ, որ էլամական մասնակցության հետքեր են տեսանելի Նինվեն գրոհած ուժերի շարքում: Սա վկայում է, որ առնվազն Սուսայում պետք է որ գոյություն ունենար ինչ-որ պետական կազմավորում: Սուսայից բացի՝ պետականություններ պետք է լինեին Էլամի լեռնային շրջաններում: Դրանցից էին, օրինակ, Սամաքին, հավանաբար՝ Խուզիստանի հյուսիսում կամ Լորիստանում: Սամաքիից հայտնի են առնվազն չորս արքաների անուններ:

Էլամական պետականության որոշակի վերելք կարելի է տեսնել բաբելոնյան արքա Նաբուգոդոնոսորի աղբյուրներում: Մասնավորապես հայտնի է Ք. ա. 596 թ. Բաբելոնիա էլամական ներխուժման մասին:

Աստվածաշնչյան տվյալներից դատելով՝ այդ հարաբերությունները միշտ չէ, որ խաղաղ էին: Երեմիայի մարգարեություններից մեկում խոսվում է «էլամական աղեղի» կոտրվելու, թագավորության կործանման և նրա ժողովրդի ցիրուցան լինելու մասին: Եզեկիելը նկարագրում է Ասորեստանի ու Էլամի կործանումը նույնանման խոսքերով, ընդ որում՝ տեքստը վերաբերում է Ք. ա. 584 թ.: Գրեթե նույն շրջանով թվագրվող Երեմիայի մարգարեությունում կիմմերների և մարների թագավորների հետ մեկտեղ հիշատակվում են Էլամի թագավորները: Էլամը հիշատակվում է նաև Դանիելի մարգարեություններից մեկում՝ «Բաբելոնիայի արքա» Բաղդասարի կառավարման երրորդ տարում: Հիշյալ Բաղդասարը նույնացվում է բաբելոնյան արքա Նաբոնիդի որդի Բել-շար-ուծուրի հետ, ով Բաբելոնի կառավարիչն էր: Ըստ այդմ՝ տեքստը հնարավոր է թվագրել 555–542 թթ. ընկած ինչ-որ մի շրջանով:

Էլամական պետականություններին սպառնացող հիմնական վտանգը դեռևս Ք. ա. X դ. սկսված Էլամական աշխարհի իրանականացումն էր: Հավանաբար արդեն Ք. ա. VII դ. առաջին կեսին էլամական տարածքի մի զգալի մասը իրանախոս էր: Վերջիններս ներկայացնում էին մի քանի պետական կազմավորումներ էին, որոնցից գլխավորներն էին Պարսումաշը և Անշանը: Ասորեստանյան ազդեցության աճով պայմանավորված՝ այս երկրները կարող էին որոշակի մասնակցություն ունենալ արդեն Էլամի դեմ Ասորեստանի վարած քաղաքականու-

թյանը՝ դրանից բխող հետևանքներով: Կյուրոս II–ը և նրան նախորդած երեք արքաները կրում էին «Անշանի արքա» տիտղոսը, ինչը վկայում է, որ էլամական վերջին արքաների «Անշանի և Սուսայի արքա» տիտղոսը նախկին ավանդության բովանդակազուրկ շարունակությունն էր: Անշան քաղաքը ևս անկում էր ապրում Պարսքում ընթացող արմատական տեղաշարժերի, մասնավորապես քոչվորական կենսակերպի աննախադեպ աճի պայմաններում՝ պայմանավորված իրանական էթնիկ տարրերի ներթափանցման հետևանքով ժողովրդագրության փոփոխությամբ:

Էլամական աշխարհում Պարսումաշի և Անշանի դերակատարությունը կարող էր աճել Ատրնետանի անկումից և մարական միության քայքայումից հետո: Ենթադրվում է, որ Ք. ա. 540 թ. սահմաններում էլամական քաղաքական միավորումներն արդեն գտնվել են Կյուրոս II–ի գերիշխանության ներքո:

Ք. ա. 522–519 թթ. էլամական ապստամբությունները պարսկական գահին բազմած Դարեհի դեմ՝ Աճինայի, ապա և Մարտիյայի գլխավորությամբ, հաջողություն չունեցան: Նրանց երրորդ ապստամբությունը Ատտամետուի գլխավորությամբ հնարավոր եղավ ճնշել պարսկական բանակի խոշոր ուժերի մասնակցությամբ միայն: Էլամցիները պարտվեցին, Ատտամետուն գերվեց և ենթարկվեց մահապատժի: Էլամի տարածքը վերակազմավորվեց պարսկական սատրապության, որը հին պարսկերենում կոչվում էր Խուժա՝ Սուսա կենտրոնով: Էլամի երբեմնի մայրաքաղաքը դարձավ Աքեմենյան տերության քաղաքական կենտրոն և արքայանիստ:

Էլամական քաղաքակրթությունը հսկայական հետք թողեց Աքեմենյանների տերության վրա: Էլամերենն Աքեմենյան տերության պաշտոնական գրագրության լեզուներից էր և ընկած էր Աքեմենյան սեպագրի ակունքներում, էլամական ազդեցությունը նկատվում է Աքեմենյան ճարտարապետության և քանդակագործության մեջ, հոգևոր և աշխարհիկ կյանքի այլ ոլորտներում: Պատահական չէ, որ Էլամը հիշատակվում է երկրորդը՝ պարսիկներից հետո, մինչդեռ Աքեմենյանները կրում էին «պարսիկների և մարերի արքա» տիտղոսը: Հատկապես մեծ էր էլամցիների ներգրավվածությունը Աքեմենյան վարչակազմում:

Աստիճանաբար էլամական էթնիկ տարրը տարրալուծվեց իրանական աշխարհի մեջ: Արաբ միջնադարյան հեղինակների (Իստահրի, ալ–Մութքադասի) վկայությամբ Խուզիստանի տարածքում դեռևս խոսում էին իրենց համար ոչ հասկանալի, «դիվային» լեզվով, որն անվանում էին «Խուզի»: Փաստական տվյալների բացակայության պատճառով հնարավոր չէ միանշանակ պնդել հնագույն էլամերենի հետ այդ լեզվի ունեցած հնարավոր կապը: Էլամ երկրանունը դեռևս Աքեմենյան դարաշրջանում կիրառվում էր տարածական նշանակությամբ և հետագայում պահպանվեց որպես պատմաաշխարհագրական անվանում՝ Էլիմայիս՝ հանդիպելով հունահռոմեական աղբյուրներում և հարատևելով մինչև մեր օրերը (Իլամ):

7. ԷԼԱՄԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Էլամի մշակույթի վերաբերյալ գիտության տրամադրության տակ առկա են սահմանափակ քանակությամբ տեղեկություններ, որոնք թույլ են տալիս միայն մասնակիորեն վերականգնել էլամական քաղաքակրթության մշակութային ժառանգությունը: Դրանք արձանագրված են ի դեմս համաժամանակյա շումերական, ասորեստանյան և բաբելոնյան գրավոր աղբյուրներում հիշատակվող էլամական դիցանունների, ինչպես նաև Էլամի տարածքում պեղված նյութական մշակույթի հուշարձանների:

1. ԿՐՈՆԸ

Քաղաքականապես մասնատված Էլամական աշխարհը չուներ միասնական, կանոնակարգված դիցարան: Յուրաքանչյուր խոշոր քաղաքական միավոր ուներ իր դիցարանը, որը մյուսներից տարբերվում էր թե՛ իր կազմով և թե՛ աստվածների քանակով ու նրանց գործառույթներով: Նման տեղական դիցարաններից հայտնի է Ավանինը, որի աստվածներից էին Պինիգիրը, Խումպանը, Նախխունտեն, Խումբանը և Կիրմաշիրը: Սիմաշկի պետության աստվածներից հայտնի են Խիշմիտիկը, Ռոխուրատերը և Նապիրիշան, Անշանի աստվածներից էին Կիրիրիշան, Սիմութը, Կիլախ-շուպիրը, Ուպուրկուպալակը և այլն: Սուսայում երկրպագվող աստվածներից էին Ինշուշինակը, Իշնիկարաբը, Լագամալը, Մանզաթը և այլն: Ընդ որում՝ առկա տեղեկությունների մեծ մասը վերաբերում է միայն Սուսայի շրջանին, իսկ Վերին կամ «Խորքային» Էլամին վերաբերող տվյալները սուղ են: Բացառություն են կազմում վիմագրերն ու բարձրաքանդակները, որոնք որոշ չափով լրացնում են բացը:

Սեպագիր աղբյուրներում հիշատակվող ավելի քան 200 դիցանունների մեծ մասը բուն էլամական աստվածություններն են, սակայն քիչ չէ նաև միջագետքյան աստվածների թիվը, որոնք հավասարապես երկրպագվում էին էլամցիների կողմից: Շումերական և աքքադական բազում աստվածություններ, օրինակ՝ Ինաննան, Սինը, Բելետ-ալին, Շալան, Իշկուր/Ադադը և այլն, իրենց տաճարներն ունեին Սուսայում: Բնակչության մեջ սրանց պաշտամունքի առկայության վկայությունն է բազում էլամցիների անձնանունների բաղադրիչ հանդես եկող միջագետքյան աստվածությունների անունները (օրինակ՝ Էրեա, Էա, Էնլիլ, Սին, Ադադ և այլն):

Էլամում միջագետքյան աստվածություններից բացի՝ առկա էր նաև այն հնառավոր երկրների աստվածների պաշտամունքը, որոնց հետ Էլամն ուներ ակտիվ առևտրական կապեր: Օրինակ՝ Էլամում հայտնի էր Էնզագ աստծո պաշտամունքը, որը Դիլմունի (ներկայիս Բահրեյն) մեծ աստվածն էր:

Բուն էլամական աստվածների մեծ մասը հանդես է գալիս պատմական որոշակի ժամանակաշրջանում, իսկ հետագա դարերի գրավոր աղբյուրներում նրանք դադարում են հիշատակվելուց: Որոշ աստվածություններ հիշատակվում են ընդամենը մեկ անգամ, շատերը հայտնի են միայն վարչատնտեսական և առօրյա կյանքին վերա-

բերող տեքստերից, մնծավ մասամբ՝ որպես անձնանունների բաղադրիչներ, իսկ էլամական աստվածությունների մոտ կնոջ հայտնի է միայն շումերական և աքքադական աղբյուրներից:

Ըստ այդմ՝ ընդունված է էլամական դիցարանը դիտարկել ըստ պատմական փուլերի՝ ստորաբաժանելով հին, միջին և նոր էլամական շրջանների:

Հին էլամական շրջան

Այս շրջանին վերաբերող առաջին կարևոր աղբյուրը Նարամսինի և հավանաբար Խիտալի՝ Ավանի առաջնորդի միջև կնքված դաշնագիրն է, ուր հիշատակվել են մոտ քառասուն աստվածներ (պահպանվել է երեսուներեք դիցանուն): Նրանց գրեթե կեսը հանդիպում է միմիայն այս դաշնագրում, իսկ մյուսները՝ հետագայում ևս:

Այս աստվածություններից ամենից հաճախ հիշատակվում է Ինշուշինակը, որը Սուսայի գլխավոր աստվածն էր (նրա անունը նշանակում է «Սուսայի տեր»): Հին էլամական դարաշրջանում Սուսայում իշխած էլամական տարբեր հարստությունների տիրակալները մեծապես կարևորել են Ինշուշինակի պաշտամունքը: Գրեթե յուրաքանչյուր արքա վերանորոգել է նրան ձոնված տաճարները կամ կառուցել նորերը: Արձանագրություններում հազվադեպ հանդես է գալիս նաև Նարունդի աստվածուհին: Սակայն նրա էլամական ծագումը վիճելի է, առավել ևս, որ Միջագետքում նա ընկալվում էր իբրև Իգիգի աստվածությունների կին: Դիցանունների ճնշող մեծամասնությունը պատկանում է միջագետքյան այն աստվածություններին, որոնց պաշտամունքը խորությամբ արմատավորվել էր Սուսայի շրջանում: Ուշագրավ է, որ Վերին Էլամի այս կամ այն հարստության արքաները, որոնք իրենց տիրապետությունն էին հաստատել Սուսայի վրա, չէին փորձում տեղի բնակչությանը պարտադրել իրենց աստվածների պաշտամունքը:

Միջին էլամական շրջան

Միջին էլամական փուլում նկատելի տեղաշարժեր արձանագրվեցին էլամական արքաների կրոնական քաղաքականության մեջ: Սուսայի շրջանում վերջնական տիրապետության հաստնելու նպատակով նրանք փորձում էին նվազեցնել միջագետքյան ավանդական ազդեցությունը, Սուսայի բնակչությանը կապել Վերին Էլամի հետ, նախ և առաջ, հոգևոր կապերով:

Այս քաղաքականության սկիզբը դրվեց Իգե-Խալկիի հարստության արքաների օրոք, որոնց արձանագրություններում առավել ու առավել սակավ են հանդիպում միջագետքյան աստվածությունները, փոխարենը լայնորեն ներկայացված են էլամական աստվածները: Այսպես՝ «Կիդինյան» հարստության արքաներն իրենց համարում էին «Կիրմաշիր աստծո ծառա»: Երդմնագրերում, որոնք նախկինում կազմվում էին Արևի աքքադական աստված Շամաշի անունով, սկսում է հանդես գալ էլամական Ռուխուրատեր աստվածը: Այս զարգացումները խորացան Ուետաշ-Նապիրիշայի օրոք: Նա սկսեց իր հարստության աստվածների պաշտամունքը ոչ միայն ներմուծել Սուսա, այլև պարտադրել տեղի բնակչությանը: Սուսայից ոչ հեռու կա-

ռուցված Դուր-Ունտաշ քաղաքի տաճարային համալիրը, որը սկզբնապես ձոնվել էր Սուսայի Ինշուշինակ աստծուն, քանդվեց և վերակառուցվեց հսկայածավալ մի շինության՝ էլամական մեծ աստված Նապիրիշայի տաճար-զիկկուրատի: Սուսայի շրջան ներմուծված այլ աստվածություններից էին Տեմտին, Մաշտի և Ոսպուրկոպպակ աստվածուհիները, որոնց համար արքան կառուցեց տաճարներ:

Այդ գործընթացը շարունակվեց «Շուտրուկյան» հարստության օրոք: Թեև Ինշուշինակը պահպանեց իր դիրքը, սակայն արձանագրություններում նրան սկսեցին նախորդել այլ աստվածություններ, մասնավորապես՝ Նապիրիշան և նրա կին Կիրիրիշա աստվածուհին, ովքեր հետին պլան մղեցին Սուսայի գլխավոր աստծուն: Միջագետքյան աստվածությունների դերակատարությունը ևս հասցվեց նվազագույնի. Շիլհակ-Ինշուշինակ I-ի տեքստում հիշատակվող աստվածություններից միայն Նաննարն էր, ով ուներ միջագետքյան ծագում:

Նոր էլամական շրջան

Սուսայի «էլամականացման» գործընթացը շարունակվեց նոր էլամական շրջանում ևս՝ ընդհուպ մինչև էլամական համադաշնության անկում: Մեծ հեղինակություն վայելող Ինշուշինակի, Նապիրիշայի, Լագամալի, Պինիգիրի, Նախխունտեի կողքին ի հայտ են գալիս նախկինում չվկայված կամ քիչ հայտնի աստվածություններ, ինչպիսիք էին Մաշտին, Տեպտին, Շաշումը, Շատին և Լալին: Սուսայում աննախադեպ աճում է Խում(մ)բան աստծո դերակատարությունը: Այս աստծո անունը՝ որպես անձնանվան բաղադրիչ, հանդիպում է նոր էլամական դարաշրջանի արքաների կամ արքայական ընտանիքի անդամների գրեթե կեսի անուններում:

Էլամական աստվածների գործառույթները, հավատալիքներն ու պաշտամունքային կառույցները

Էլամական դիցարանը, լինելով տեղային դիցարանների մի խառնակույտ, երբևէ չկանոնակարգվեց: Առկա փորձերը հետապնդում էին քաղաքական նպատակներ և խորությամբ չարմատավորվեցին էլամցիների շրջանում: Օրինակ՝ ձգտելով ամրապնդել Անշանի հարստության համաէլամական տիրապետությունը՝ Շիլհակ-Ինշուշինակ I-ը Ավանի աստվածներից հռչակեց անշանյան Նապիրիշա աստծո և Կիրիրիշա աստվածուհու որդի: Աստվածային մեկ այլ զույգ էին կազմում Ինշուշինակ աստվածն ու նրա կինը, որի անունը գրվում էր շումերական Ինանննա աստվածուհու գաղափարագրով: Կիրիրիշա և Մաշտի աստվածուհիները համարվում էին «աստվածների մայր»:

Քիչ են տվյալները էլամական այս կամ այն աստծո գործառույթների մասին, հայտնի չէ՝ հատկապես որոնք էին գլխավոր, և որոնք՝ երկրորդական աստվածներ: Օրինակ՝ բազմաթիվ աստվածներ են հանդես գալիս միևնույն՝ «մեծ» տիտղոսով, ինչը նշանակում էր դիցարանի գլխավոր, ընդ որում՝ նրանց շարքում կային նաև աստվածուհիներ: Առկա նյութերը հնարավորություն են տալիս պատկերացում կազմելու սոսկ առանձին աստվածությունների գործառույթների մասին:

Էլամական գերագույն աստվածներից Նապիրիշայի մասին հնարավոր է դատել Կուրանգունի սրբավայրի քարձրաքանդակներից: Այստեղ Նապիրիշան պատկերված է մարդու գլխով՝ վիշապօձի վրա քայլած: Աստվածությունը մի ձեռքով բռնել էր վիշապօձի գլուխը, իսկ մյուս ձեռքին կենաց ջրերի ակունք–սափորն էր: Սափորից երկու առվակով հոսող կենաց ջրերի մոտիվը պատկերագրության մեջ երան մոտեցնում է ջրերի միջագետքյան Էա (Էնկի) աստծուն: Մեկ այլ աստված՝ Լագամալը, զուգադրվում էր Անդրաշխարհի տիրակալ Ներգալի հետ: Էլամում Արևի աստվածն էր Նախխունտեն, թեև միջագետքյան տեքստերից մեկում նա հիշվում է որպես Լուսնի աստված: Այդ նույն տեքստում Նարունդի աստվածուհին է համարվում Արևի աստված: Էլամական աղբյուրները չեն մատնանշում ռազմի գործառույթներ ունեցող որևէ կոնկրետ աստծո. հայտնի են միանգամից մի քանիսը, որոնք հաղթանակ էին պարգևում: Մինչդեռ միջագետքցիները էլամական մի քանի աստվածների նույնացնում էին Նինուրտայի հետ՝ հավանաբար նրանցում տեսնելով ռազմի հատկանիշներ: Մեծ թիվ էին կազմում պահապան աստվածները (Ինշուշինակ, Կիրիրիշա, Նապիր, Մանզաթ, Սիլիր–կատրու ևն), որոնք ընկալվում էին որպես արքաների կամ ամբողջ երկրի հովանավոր:

Էլամական դիցարանի առանձնահատկություններից էր իգական աստվածությունների բացառիկ կարևոր դերակատարությունը: Սկզբնապես էլամական դիցարանները գլխավորում էին աստվածուհիներ: Նարամսինի՝ էլամական առաջնորդի հետ կնքած պայմանագրում աստվածների թվարկումը սկսվում է Պինիգիր աստվածուհով: Այլ՝ առավել հայտնի աստվածուհիներից էին Կիրիրիշան, Ուպուրկուպսակը, Մաշտին և Մանզաթը: Պատահական չէ, որ Էլամի պատմության գրեթե ողջ շրջանում արքայական իշխանությունը փոխանցվում էր իգական գծով:

Էլամցիների մոտ խորն էր հավատը հանդերձյալ կյանքի հանդեպ: Էլամական գրեթե բոլոր աստվածությունները այս կամ այն կերպ կապվում էին մահվան և հանդերձյալ կյանքի հետ: Նման աստվածությունները կոչվում էին «մահվան» աստվածներ: Հանդերձյալ կյանքը կապվում էր դռների կամ դարպասների՝ որպես այդ կյանք տանող մուտքերի պաշտամունքի հետ, ընդ որում՝ որպես «դարպաս» հանդես էր գալիս նաև խոտածածկ հողը: Օրինակ՝ Կիրիրիշա աստվածուհին, որի անունը պարզապես նշանակում էր «մեծ աստվածուհի», տեքստերից մեկում բնորոշվում է որպես *«կյանքի տիրուհի, որն իշխանություն ունի մարգագնեհիններդ՝ դարպասների կյուռ»*: Հանդերձյալ աշխարհը կապվում էր նաև բերրիության և պտղաբերության հետ: Անդրաշխարհի և բերրիության հետ կապվող մյուս աստվածներից էին Ինշուշինակը, Իշնիկարաբը, Լագամալը և Նապիրիշան: Տվյալներ են պահպանվել աստվածների կոնկրետ գործառույթների մասին: Մասնավորապես հանդերձյալի հոգին Իշնիկարաբ և Լագամալ աստվածներն ուղեկցում էին Ինշուշինակի մոտ, որը համարվում էր դատավոր (բառացի՝ «կշռող») և վճռում նրա ճակատագիրը: Տաճարում իրականացվող այս արարողությունից հետո միայն հանգուցյալը կարող էր հուղարկավորվել:

Էլամի տարածքից հայտնի են պաշտամունքային մեծ նշանակություն ունեցող մի

քանի սրբավայրեր, այդ թվում՝ Կուրանգունը, Իզա/Մալամիրը և Նախչ–է Ռոստեմը, վերջինս իր նշանակությունը պահպանեց ընդհուպ մինչև սասանյան շրջան:

Էլամական հուշարձանները բացօթյա սրբավայրեր են՝ աստվածներ, ծիսական շքերթներ և երկրպագողներ պատկերող բարձրաքանդակներով, ուր տոնակատարությունների ժամանակ այցելության էին մեկնում արքաները՝ իրականացնելով ծեսեր քրմերի և բազմության ներկայությամբ: Բացօթյա սրբավայրերից հնագույնը Կուրանգունն է, որը թվագրվում է Ք. ա. XVII դ. :

Բացի սրբավայրերից, Էլամում գոյություն են ունեցել տաճարների մի քանի տիպեր: Առավել նշանակալի և խոշոր կառույցները զիկկուրատներն էին: Դրանք մի քանի մակարդակ ունեցող խոշորածավալ շինություններ էին, որոնց վերին հատվածում գտնվում էր «բարձր տաճարը»: Վերջինս զարդարված էր ջնարակած սալիկներով, իսկ տանիքին տեղադրված էին բրոնզաձույլ եղջյուրներ, որոնք տաճարների հարդարանքի կարևոր բաղադրամասերից էին: Զիկկուրատի ստորոտին կառուցված տաճարի մոտ էր գտնվում հանդիսավոր դարպասը, իսկ ողջ համալիրը կառուցվում էր սրբազան մարգագետնի տարածքում և կոչվում էր «մարգագետնի տաճար»: Պահպանված խոշորագույն տաճարային համալիրը գտնվում է Չողա Զանբիլում: Վերջինիս զիկկուրատը շրջապատված էր մոտ մեկ տասնյակի հասնող էլամական տարբեր աստվածների տաճարներով:

Էլամում մարդկանց կյանքը հագեցած էր կրոնական արարողություններով: Էլամցիներն ունեցել են Նորալուսնի տոն, Կիրմաշիր/Կիրվաշիր աստծուն նվիրված տոն, տարբեր ամիսներին նվիրված տոնակատարություններ, հատուկ ծիսական արարողություններ են իրականացվել նաև «աստծո մարտակառքի» և «արքայի մարտակառքի» առջև: Կարևորագույն ծեսերից էր Նոր տարվա տոնակատարությունը, որը նշվում էր գարնանային գիշերահավասարի օրը և պահանջում էր արքայի ու թագուհու անմիջական մասնակցություն: Ծեսերն ուղեկցվում էին երաժշտությամբ:

Էլամի հոգևոր կյանքին ծանր հարված հասցրեց Ասորեստանը: Ասորեստանյան արքա Աշշուրբանապալի արձանագրությունները նշում են նվաճված Սուսայից Ինշուշինակ, Սիմութ, Լագամալ, Պինիգիր, Խուտրան, Կիրմաշիր և այլ աստվածների գերեվարման մասին: Սուսայի շրջանի խոշոր տաճարներն ու սրբարանները հիմնովին ավերվեցին և թալանվեցին, քրմությունը գերեվարվեց կամ կոտորվեց: Հետագայում Էլամում հոգևոր կյանքն ապրեց որոշակի վերածնունդ՝ պայմանավորված նոր էլամական դարաշրջանի մանր քաղաքական կազմավորումների վերելքով: Մասնավորապես այս շրջանում էր՝ Ք. ա. VI դ. առաջին կեսին, որ կերտվեցին ծիսապաշտամունքային մեծածավալ բարձրաքանդակներ: Հոգևոր կյանքը որոշ չափով վերականգնվեց Սուսայում: Հայտնի է, որ Ասորեստանի կործանումից հետո Աշշուրբանապալի «գերեվարած» աստվածները բաբելոնյան արքա Նաբոպալասարի կողմից վերադարձվեցին իրենց պաշտամունքային կենտրոններ:

Նոր էլամական շրջանի ուշ փուլում տեղ գտած էլամական բաղաքակրթության վերելքը կարճ տևեց: Շուտով էլամական տարածքները նվաճվեցին Կյուրոս II–ի կողմից, ապա հայտնվեցին Աքեմենյան տերության կազմում: Արդեն Քսերքսես I–ի

օրոք սկսված և ողջ տերության մեջ նկատվող կրոնական անհանդուրժողականությունը իր հետևանքներն էր ունենալու նաև Էլամում՝ հանգեցնելով պաշտամունքային հնագույն կենտրոնների կործանմանը:

2. ԱՐՎԵՍՏԸ ԵՎ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հարուստ է և ինքնատիպ էլամցիների թողած մշակութային ժառանգությունը: Նրանք ստեղծել են սեփական գիր (գծային էլամերեն), սեպագիր դպրություն, որը, ազդված լինելով միջագետքյանից, այնուամենայնիվ, չէր կրկնում նրան. այն հետագայում ընկալ Աքեմենյան սեպագիր դպրության ակունքներում: Էլամցիներն ունեին յուրօրինակ արվեստ, հզոր ճարտարապետություն, քարէքարվեստ քանդակագործություն:

«Էլամական արվեստ» ասելով՝ հասկանում ենք նյութական մշակույթի այն աշխարհը, որն ընդգրկում է Ք. ա. 3400 թ. մինչև Ք. ա. մոտ 525 թ. ընկած ժամանակաշրջանը: Այն ներկայանում է մի քանի տասնյակ հուշարձաններից հայտնաբերված նյութական մշակույթի նմուշներով, որոնց մեծ մասը ծագում է Սուսայից: Այդ իսկ պատճառով երկար ժամանակ Սուսայի արվեստը նույնացվում էր էլամականի հետ: Մինչդեռ Սուսան, գտնվելով միջագետքյան աշխարհի հարևանությամբ, իր վրա էր կրում միջագետքյան արվեստի հզոր ազդեցությունը և, առնվազն սկզբնապես, այդ աշխարհի մի մասնիկն էր:

Էլամական արվեստի անցած ուղին ստորաբաժանվում է նախաէլամական, հին, միջին և նոր էլամական արվեստի փուլերի:

Նախաէլամական փուլի (Ք. ա. IV հազ. վերջ – III հազ. առաջին կես) արվեստին բնորոշ ճյուղերը երկուսն են՝ խեցեգործություն և կնիքագործություն: Հայտնի են դրանց տասնյակ ձևեր, որոնց ակունքներում ընկած են Իրանական բարձրավանդակի ենոլիթյան հասարակությունների թողած խեցեգործական իրերի տիպերն ու զարդանախշերը: Յուրահատուկ է հատկապես կնիքների պատկերագրությունը: Այստեղ, երկրպագության տեսարաններին զուգահեռ, գերակշռում են երևակայական էակները: Դրանք ներկայացնում են մարդու գլխով երկոտանի կենդանիներ, կեսմարդ–կեսկենդանի կամ մի քանի կենդանիների խառնուրդ կազմող երևակայական էակներ, այսպես կոչված «գրիֆոններ» և այլն: Պատկերագրության այս մոտիվներն ունեին հնագույն ակունքներ, և թեև դրանք հանդիպում են հինառևելյան այլ հասարակություններում ևս, սակայն ամենևին չեն նույնանում միմյանց: Հնարավոր է, որ որոշ մոտիվների մուտքը Միջագետք տեղի է ունեցել Էլամից: Էլամական վաղ պատկերագրությունն ուներ բազում առանձնահատկություններ: Բավական երկարատև կյանք ունեցավ հատկապես մարդու գլխով օձակերպ արարածների պատկերումը: Այդ երկպատկերությունը պայմանավորված էր էլամցիների պատկերացումներով, երբ օձերը նույնանում էին կենաց ջրերի, նրանց հոսքի հետ, կապվում վերարտադրության և պտղաբերության մասին պատկերացումներին: Պատահական

չէ, որ աստվածուհիների մեծ մասը սովորաբար պատկերվում էր օձի իրանով, օձերի շրջապատում կամ այս կամ այն կերպ առոցացվում այդ սողուններին:

Հին էլամական արվեստի փուլն ընդգրկում է Ք. ա. 2100–1600 թթ. ընկած շրջանը: Այս շրջանի համար բնութագրական են գերազանցապես Սուսայից հայտնաբերված մեծաթիվ բրոնզե արձանիկներն ու կնիքները: Հիմնականում գերիշխում են կրոնական, առասպելաբանական թեմաները:

Միջին էլամական շրջանից, որն ընդգրկում է մոտ Ք. ա. 1600–1150 թթ., մեզ են հասել սակավաթիվ նյութեր, որոնց մեծամասնությունը գտնվել է այս շրջանի խոշորագույն Հաֆթ-թեփեի հնավայրից: Այս դարաշրջանի արվեստի գլուխգործոցներն են էլամական արքա Ունտաշ-Նապիրիշայի կոթող-վիմագիրը և նրա կնոջ՝ թագուհի Նապիրասուի բրոնզաձույլ արձանը, որի միայն իրանը կշռում է 1800 կգ: Միջին էլամական դարաշրջանի աչքի ընկնող արվեստի գործերից է այսպես կոչված «էլամական արքայի գլուխը»:

Այս դարաշրջանի էլամական արվեստում ի հայտ է գալիս որմնանկարչությունը, որի օրինակները հայտնաբերվել են Անշանից: Էլամական նորամուծություն էր ջնարակած աղիկների կիրառությունը, որը հետագայում լայն տարածում գտավ Աքեմենյան շրջանում: Շուտրուկ-Նախխունտե I-ն իր արձանագրություններից մեկում նշում է, որ ինքն առաջինն է տաճարը զարդարել ջնարակած աղիկներով: Դամբարաններում ի հայտ են գալիս թաղման ծեսի հետ կապված և չթրծված կավից պատրաստված մարդու գոնազարդ գլուխներ, որոնք հանգուցյալի և դամբարանային իրերի հետ միասին իջեցվել էին այնտեղ:

Արվեստի ուշագրավ գործ է Սուսայից հայտնաբերված տաճարային համալիրի բրոնզե մանրակերտը (60x40 սմ): Այստեղ՝ տաճարի աշտարակների, սրբազան ծառերի, ծիսական առոթների շարքում, պատկերված են մերկամարմին երկու քրմեր ինչ-որ արարողություն կատարելիս: Մանրակերտը տաճարին էր ընծայել Շիլհակ-Ինշուշինակ I-ը: Ընդհանրապես, Էլամը բրոնզագործության հայտնի կենտրոն էր և այդ դերը պահպանեց ընդհուպ մինչև հելլենիստական դարաշրջան:

Նոր էլամական արվեստի (Ք. ա. մոտ 1000–525 թթ.) կարևոր օրինակներից է Առուա-խամիտի-Ինշուշինակի բարձրաքանդակը: Ընդհանրապես, արքայական կոթողային բարձրաքանդակներն աչքի են ընկնում հանդիսավորությամբ, կերպարները ստատիկ են, դրա փոխարեն դինամիկ է կնիքների պատկերագրությունը՝ առօրյա կյանքի բազում մանրամասնություններով: Նոր էլամական շրջանի ուշ փուլում նոր ծաղկում է ապրում քանդակագործությունը, հատկապես ժայռերի վրա կատարված ռելիեֆային պատկերները:

Էլամական արվեստի ազդեցությունը զգալի է ինչպես Իրանական բարձրավանդակի՝ Էլամին հարևան մանր պետական կազմավորումներում, այլև Միջագետքի հարթավային ափերին ընկած Մանայի թագավորությունում: Պատահական չէ, որ էլամական արվեստը՝ պետականության կորստից հետո չանհետացավ, այլ իր տարրեր դրսևորումներով առժամանակ ևս ապրեց Աքեմենյան տերության արվեստի մեջ:

Էլամի առավել եզանակալի և խոշոր կառույցները զիկկուրատներն էին: Այդպի-

սիք հայտնաբերվել են Սուսայից, Ալ-Ռնտաշ-Նապիրիշա/Դուր-Ռնտաշ քաղաքից (Չողա Ջանբիլ) և Չողա Պանիից: Ջիկկուրատի հետքեր հայտնաբերվել են նաև Հաֆթ-Թեփե հնավայրից:

Էլամական կոթողային ճարտարապետության ամենափայլուն օրինակը Դուր-Ռնտաշի զիկկուրատն է: Այն կառուցել է Ռնտաշ-Նապիրիշա արքան: Կառույցն աղյուսաշեն է, երեք կողմերից յուրաքանչյուրի երկարությունն է 105 մ, իսկ չորրորդ կողմն ունի 109 մ երկարություն: Զիկկուրատն ունի 4 մակարդակ, որոնցից վերջինի վրա բարձրանում է հինգերորդը՝ այսպես կոչված «վերին տաճարը»: Զիկկուրատի ընդհանուր բարձրությունն է 52,5 մ, շրջապատված է կրկնակի պարիսպներով (1200x800 և 400x400 մ) և ունի 7 մուտք: Համալիրի առջև հայտնաբերվել են տասնչորս զոհասեղաններ: Զիկկուրատի մերձակայքում պահպանվել են մոտ մեկ տասնյակ ատվածությունների առաձին տաճարներ: Զիկկուրատի գլխավոր մուտքը երեսապատված էր տարբեր գույների ջնարակած սալիկներով: Ճարտարապետության մեջ էլամական նորամուծություն է դիտվում կամարակապ եռաստիճան որմնախորշերի կառուցումը, բիտումի օգտագործումն իբրև կապակցող նյութ շինարարության մեջ:

Էլամական ճարտարապետության լավագույն օրինակը Սուսա քաղաքն է: Քաղաքի վրա իշխում էր ամրացված միջնաբերդը, որն ուներ իր արքազան հատվածը, որտեղ գտնվում էր Սուսայի զիկկուրատը: Քաղաքում մեծ թիվ են կազմել տաճարները, իսկ նրա երբեմնի տեսքի մասին պատկերացում են տալիս Սուսայի գրավումը պատկերող ասորեստանյան բարձրաքանդակները: Սուսան իր միջնաբերդով, զիկկուրատով, պալատական համալիրներով և պարիսպներից դուրս սփռված քաղաքային թաղամասերով Առաջավոր Ասիայի խոշորագույն քաղաքներից մեկն էր:

ԷԼԱՄԻ ԱՐՔԱՅԱՑԱՆԿԸ

«Ավանի I հարստություն»

երեք արքաներ որոնք իշխել են «356 տարի»:

? .....
Լու [.....]
Կուտլ [-Իշշակ՛] .....(մոտ 2550 թ.)

Նապիլ-Խուշ
Կիկկու-Ծիմե-տեմտի
Լուխ-Իշշան .....(2300-ական թթ.)
Խիշեպրաշինի
(Խիշեպրատեպ)..... (2270-ական թթ.)
Խիենու՛
Խիտա ..... (2230-ական թթ.)
Պուզուր-Ինշուշինակ ..... (2200-ական թթ.)

«Ավանի II հարստությունը»

Պելի
Տարի՛
Ունկու-Տափիշ
Խիշուր
Շուշուն-տարանա

Սիմաշկիի արքայատոհմը

Գիրնամմե .....(XXI դ. առաջին կես)
Տագիտահա I.....(2040-ական թթ.)
Էպարտի I .....(2030-ական թթ.)

Տազիտտա II
Լու[..բ]ակրախան (Տան-Ոռխուրատեր I)
Կինդատտու..... (XXI դ. վերջին քառորդ)
Իդադդու I (Ինդատտու-Ինշուշինակ՞)
Տան-Ոռխուրատեր I .....
(մոտ 1980–1970-ական թթ.)
Էբարատ (Էբարտի II)
Իդադդու II..... (մոտ 1920-ական թթ.)
Իդադդու-նապիր
Իդադդու-տեմտի

«Սուկկալմախների» (էբարտյան) արքայատոհմը

Էբարատ (= Էբարտի II՞)
Շիլխախա ..... (XIX դ. առաջին քառորդ)
Կուկ-Նաշուր I՞
Ատտա-Հուշու
Շուրուխատուխ (Շիրուկտուխ I) .....(XVIII դ. առաջին քառորդ)
Շեպարպակ (Շիկե-պալար-խոփաքակ) ... (XVIII դ. երկրորդ քառորդ)
Կուդուզուլուշ I..... (XVIII դ. երկրորդ քառորդ)
Իդամարազի.....(XVIII դ. երկրորդ կես)
Կուտիր-Նախխունտե I... (1730–1710-ական թթ.)
Լիլա-Իրտաշ.....(XVIII դ. վերջ)
Տեպտի-Ագուն.....(XVII դ. սկիզբ)
Տան-Ուլի ..... (1680-ական թթ.)
Տեպտի-Խալկի.....(XVII դ. կեսեր)
Կուկ-Նաշուր II..... (մոտ 1650 թ.)
Կուտիր-Շիլխախա I...(XVII դ. երրորդ քառորդ)
Կուկ-Նաշուր III.....(XVII դ. երրորդ քառորդ)
Տեպտի-ռաապտաշ .....(1620-ական թթ.)
Կուդուզուլուշ III.....(XVII դ. վերջ)
Տատտա .....(մոտ 1600 թ.)
Ատտա-մերրա-Խալկի ..... (մոտ 1580 թ.)
Պալա-Իշշան ..... (մոտ 1570 թ.)
Կուկ-Կիրմաշ .....(1540-ական թթ.)
Կուկ-Նախխունտե .....(1520-ական թթ.)
Կուտիր-Նախխունտե II
Կուտիր-Շիլխախա II

Միջին էլամական դարաշրջան

Կիդինու.....(XV դ. սկիզբ)
Տան-Ոռխուրատեր II
Շալլա
Ինշուշինակ-շար-իլանի
(Ինշուշինակ-սունկիր-նապալիպիր)
Տեպտի-ախար .....(XIV դ. կեսեր)
Խուրբատիլա ..... (XIV դ. վերջին քառորդ)

Իգե-Խալկիի արքայատոհմ

Իգե-Խալկի ..... (XIV դ. վերջին քառորդ)
Պախիր-Իշշան.....(XIV դ. վերջին քառորդ)
Ատտար-Կիտտախ
Խումբան-Նումենա..... (մոտ 1270-ական թթ.)
Ունտաշ-Նապիրիշա .....
(մոտ 1350–1330-ական թթ.)
Ունտախաշ-Նապիրիշա
Կիդին-Խուտրան I... (XIII դ. վերջին քառորդ)
Կիդին-Խուտրան II
Նապիրիշա-Ունտաշ
Կիդին-Խուտրան III

Շուտրուկյան հարստություն

Խալլուտուշ-Ինշուշինակ՞..... (XII դ. առաջին կես)
Շուտրուկ-Նախխունտե I ... (1160-ական թթ.)
Կուտիր-Նախխունտե III..... (1150-ական թթ.)
Շիլխակ-Ինշուշինակ I....(XII դ. երկրորդ կես)
Խուտելդուշ-Ինշուշինակ .....
(XII դ. վերջին քառորդ)
Շիլխինա-Խամրու-Լագամար

Էլամական դարաշրջան

Խումբան-տահրա (՞).....(760՞–743)
Խումբան-նիկաշ I.....(743–717)
Շուտրուկ-Նախխունտե II ..... (717–699)
Խալլուշու (Խալլուտաշ-Ինշուշինակ՞)...(699–693)

Կուդուր-Նախխունտե .....(693–692)
Խումբան-մենանու..... (692–689)
Խումբան-խալտաշ I .....(689–681)
Խումբան-խալտաշ II..... (681–675)
Ուրտակ .....(675–664)
Թե-ումման
(Տեաւպի-Խումբան-Ինշուշինակ՞)... (664–653)
Խումբան-նիկաշ II..... (653–652/1)
Տամնարիտու .....(652/1ՈՒ – 650/49ՈՒ)
Ինդաբիբի ..... (650/49ՈՒ – 649/648ՈՒ)
Խումբան-խալտաշ III..... (649/8ՈՒ–645/ՈՒ)
Ումբախաբրա (Խումբան-խաբրա) .....(648/647թ.)
Տամնարիտու II ..... (648/647թ.)
Պա'է ..... (647/646թ.)

Ուշ Էլամական դարաշրջանի տեղական իշխողներ (Ք.ա. 640–540-ական թթ.)

Շուտուր-Նախխունտե (III ՈՒ)
Խումբան-շուտուրուկ
Ատտա-Խամիտի-Ինշուշինակ(Ատտամետու՞)

Սամաթի արքաները

Ամպիրիշ
Ասնի-Շիլհակ
Ունզի-Կիլկիկ
Ունտակ

ՄԱՐԱՍՏԱՆ

Մինչև XIX դ. երկրորդ կեսը, երբ հայտնաբերվեցին միջագետքյան հնագույն քաղաքակրթություններին վերաբերող հնագիտական և գրավոր վկայությունները, Առաջավոր Ասիայի երկրների պատմության հիմնական աղբյուր էին հունահռոմեական պատմագրության տվյալները, մասնավ՝ «Աստվածաշունչը»: Դրանք մեծապես ազդեցին տարածաշրջանի վաղ պատմությանը նվիրված առաջին գիտական ուսումնասիրությունների վրա: Հունահռոմեական՝ հաճախ քաղաքականացված պատմագրության տվյալները հիմնականում ընդունվում էին անքննադատ, և դրանց հիման վրա կառուցվել էր աշխարհի այնպիսի մի մանրակերտ, որի առանցքում էր «իդեալական Արևմուտքի» և «բարբարոսական Արևելքի» հակադրությունը: Հաճախ արհեստականորեն ուռճացվում էր Արևելքի երկրների դերը, երկրներ, որոնց հաղթելու էր հունական, ապա և հռոմեական ուժը: Այս հիմքի վրա հնում գծագրվում էին սահմաններ, որոնց երբևէ չէր հասել այն ուժը, որին վերագրվում էին այդ սահմանները: Նմանապես պատմական իրադարձությունները հաճախ էին ուղեկցվում մոռացածին, առասպելական սյուժեներով և դրանց մաս կազմող անձանց կերպարանավորումներով:

Անտիկ պատմագրության մասին ասվածը գերազանցապես վերաբերում է մինչև Աքեմենյան տերության անկումն ընկած դարաշրջանի և, ի մասնավորի, Մարաստանի պատմությանը: Օրինակ՝ Ռոմաց Ազգաց-ը շարադրած Հերոդոտոսին հասանելի չի եղել ուղիղ տեղեկատվություն Մարաստանի կամ Ասորեստանի մասին: Հերոդոտոսի տեղեկատվությունը միջնորդավորված էր, հաճախ առասպելականացված և կրում էր Աքեմենյան արքունիքի պաշտոնական գաղափարախոսության ազդեցությունը: Թերևս սրանով էր պայմանավորված այն փաստը, որ Հերոդոտոսի ուրվագծած «Մարական տերության» սահմանները գրեթե համապատասխանում էին իրօրյա Աքեմենյան տերության տարածքին:

1. ՏԱՐԱԾՔԸ

Տեղեկությունները մարերի բնակության սահմանների մասին սուղ են, իսկ առկա աղբյուրների տվյալները՝ վիճելի: Հստակ չեն նաև հիշատակվող տեղանունների տեղորոշումները, ինչը թույլ կտար որվագծել մարերի բնակության մոտավոր սահմանները: Գլխավոր խնդիրները երկուսն են: Առաջինը ասորեստանյան աղբյուրներում հիշատակվող Սագրիքի նույնացումն է Էկբատանայի (ներկայիս Համադան) հետ,

որը մարերի «մայրաքաղաք–կենտրոնատեղին» էր: Երկրորդը վերաբերում է որպես մարերի բնակության հնագույն սահման դիտվող Բիկնի լեռան տեղորոշմանը: Այն նույնացվում է Իրանական բարձրավանդակի Նամավենդ լեռնագագաթին՝ Թեհրանից հյուսիս–արևելք, թեև առկա է կարծիք՝ Բիկնին որոնելու Զագրոսյան լեռներում: Առավել հստակ ուրվագծվում է մարերի տարածման արևմտյան՝ Զագրոսյան լեռներով անցնող սահմանը: Այն, սակայն, շարունակաբար փոխվում էր՝ մարական ներթափանցման արդյունքում տեղ գտած ժողովրդագրական փոփոխություններով պայմանավորված: Այսպես՝ Զագրոսյան գոտում տեղորոշվող մի շարք երկրներ ասորեստանյան արշավանքների արդյունքում կորցնում են իրենց բնիկ բնակչությանը, իսկ մարերի ներհոսքը հանգեցնում էր դրանց մարականացմանը: Հետագայում դրանք պարզապես հիշատակվում են որպես «մարական»: Հարավում մարական սահմանը մոտենում էր Էլամին, որից բաժանված էր մի քանի «բուֆերային» երկրներով: Մարերի բնակության հյուսիսային և արևելյան սահմանները հստակ չեն:

Իրանական բարձրավանդակի հնագույն քաղաքակրթություններին ուսումնասիրությանն են նվիրվել հազարավոր ուսումնասիրություններ, այդ թվում՝ Մարաստանի պատմությանն ու պատմական աշխարհագրությանը, այստեղ իրականացված հնագիտական աշխատանքներին[1], այսպես կոչված «մարերենի» ուսումնասիրությանը, մարերի և ընդհանրապես իրանախոս ցեղերի նախապատմությանը, Մարաստանի նյութական և հոգևոր մշակույթին:

2. ՄԱՐԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐԸ ԵՎ ՄԻՋԱԳԵՏՔԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Միջագետքը Իրանական բարձրավանդակից զատող Զագրոսյան լեռներում ձևավորվել էր Զամուա միությունը, որը հնտևողական պայքար էր մղում Ք. ա. I հազ. սկզբներից վերստին սկսված ասորեստանյան արշավանքների դեմ: Դրանք մեծ ծավալ ընդունեցին հատկապես ասորեստանյան արքա Աշշուրնածիրապալ II–ի իշխանության առաջին տարիներին: Զամուայի կազմում միավորված տասնյակ իշխանություններն ի զորու չգտնվեցին կանխելու ասորեստանցիների մուտքը Զագրոսյան տարածաշրջան: Սալմանասար III–ն արդեն իրականացնում էր տարածքային նվաճումներ, որի առաջին արդյունքը Զագրոսյան լեռների փեշերին ձգվող ասորեստանյան խաբրուրի նահանգն էր: Հաջորդող տարիներին ասորեստանցիները

[1] Дьяконов И.М., История Мидии от древнейших времен до конца IV в., Москва – Ленинград, 1956; Грантовский Э.А., Ирак и иранцы до Ахеменидов, Москва, 1998; Diakonoff I.M., Media. - In: Gershevitch I. (ed.), The Cambridge History of Iran, vol. 2: The Median and Achaemenian Periods, Cambridge, 1985, 36ff.; Medvedskaya I.N., Iran. Iron Age, Oxford, 1982; Zawadzki S., The Fall of Assyria and Median-Babylonian relations in the Light of Nabopolassar Chronicle, Poznan, 1988; Young T.C., The Early History of the Medes and the Persians and the Achaemenid Empire to the Death of Cambyses. - In: CAH IV (2nd ed.), Cambridge, 1988, 1ff.; Liverani M., The Rise and Fall of Media. - In: Fales F.M. (Ed.-in-Chief), Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia, HANE/M V, Padova, 2003, 1ff.; Roaf M., The Median Dark Age. - In: Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia, HANE/M V, Padova, 2003, 13ff. և այլն:

ձգտում էին պահպանելու Զագրոսյան տարածաշրջանում ստատուս քվոն և արևելք էին արշավում գրեթե տասնամյա պարբերականությամբ:

Տարածաշրջան ձեռնարկված հաջորդ արշավանքը կապված էր Սալմանասար III–ի կողմից Նաիրու երկրում Ք. ա. 843 թ. գահ բարձրացված արքա Յանզուի գործունեության հետ: Ք. ա. 834 թ. ասորեստանյան զորքերը վերստին արշավեցին դեպի Զագրոսյան լեռներ: Արշավանքի նկարագրությունը պահպանած տեքստերից այսպես կոչված «Սև կոթողը» հայտնում է.

«Շարժվելով Պարսուա երկրից՝ իշա դեպի Մնաու երկիրը, Ամադայա (mᵘAmādāya) երկիրը, Միագիշշ երկիրը (և) Խալդիար երկիրը, նվաճեցի ..... քաղաքները՝ դրանց շրջակա բնակավայրերի հետ: Ես ոչնչացրի և թալանեցի նրանց, նվաճեցի, ավերեցի (և) քաղաքները հա այրեցի: Ես կանգնեցրի իմ արքայական պատկերը Խարխար քաղաքում»:

Ամադայա անվամբ երկիր (mᵘAmādāya, mᵘHamādāya) ասորեստանյան աղբյուրներում հիշատակվում է առաջին անգամ: Ասորեստանյան աղբյուրը այս երկրանվան հետ կապված այլ մանրամասներ չի հաղորդում և սահմանափակվում է վերոհիշյալ Յանզու արքային գերնվաճելու մասին տեղեկատվությամբ:

Տարբեր կարծիքներ են հայտնվել «(Ա)Մադայա» («մար») անվան ծագման մասին: Սկզբնապես այս տերմինն ընկալվում էր որպես էթնիկ անվանում: Նորագույն հետազոտությունները կասկածի տակ են վերցնում տերմինի ինքնանվանում լինելու, ինչպես նաև իրանական լեզվաշխարհին պատկանելու հնարավորությունն ընդհանրապես: Ենթադրվում է, որ այն կարող էր վերաբերել Զագրոսյան լեռներում գոյություն ունեցած փոքր ցեղապետություններից մեկին կամ լիներ սոցիալական տերմինի վերածված անվանում, որով զագրոսյան տեղաբնիկները կոչում էին որոշակի կենցաղավարական ընդհանրություններ ցուցաբերող խմբերի՝ անկախ դրանց էթնիկ պատկանելությունից, որը և մուտք էր գործել նախ միջագետքյան, ապա և պարսկական դպրություն՝ հետագայում հասանելի դառնալով նաև հունական աշխարհին: Հերոդոտոսին հայտնի չէր «մար(եր)», «Մարաստան» տերմիններից որևէ բացատրություն: Նա խոսում է վեց ցեղերի հիման վրա Մարաստանի «կազմավորման» մասին, որոնցից ոչ մեկը չէր կրում «մար» անվանումը, իսկ նշվածներից առնվազն մեկը՝ մագերը, իրականում սոցիալական տերմին էր, այլ ոչ ցեղանուն: Խոսել մարական «ինքնության» մասին ըստ էության հնարավոր չէ:

Հաջորդ առանձնահատկությունն այն է, որ հարյուրավոր էթնիկ խմբերից և երկրներից միայն մարերն են, որոնց ասորեստանյան աղբյուրները հիշատակելու էին «հզոր մարեր» (*madāyu dannūti*) մակդիրով: Մարերին տրված այս «մակդիրն» ընկալելի է դառնում, երբ անդրադարձ է արվում միջագետքյան սեպագիր դպրության ավանդույթներին:

Նախ *dannu* տերմինի «հզոր» թարգմանությունը դրա նշանակություններից մեկն է միայն, իսկ երբեմն նույն այս տերմինը կիրառվում է բացասական՝ «դաժան», «վայրի» և պարզապես «վատ» իմաստներով, որոնք տիպական են հակառակորդներին բնորոշելիս:

Ասորեստանցիների և ընդհանրապես Միջագետքի բնակչության ընկալմամբ հա-

կառակորդ համարվում էին բոլոր լեռնաբնակները անխտիր: Նրանք, ի տարբերություն «քաղաքակիրթ» դաշտաբնակի, ընկալվում էին որպես բարբարոս, քաղաքակրթություն չունեցող ժողովուրդներ, և այս հակադրությունը սեպագիր աղբյուրներում շեշտվում է բազմիցս: Այն արտահայտվել է միջագետքյան առասպելաբանության մեջ. օրինակ՝ կուտիները, որոնց Միջագետքի բնակիչը բնութագրում էր որպես դաժան, անողորմ թշնամի, և որոնք կործանեցին Աքքադի թագավորությունը. հետագա դիցերգերում արդեն անձնավորվում էին որպես լեռներում ծնված կիսամարդ–կիսաառասպելական էակներ՝ «ումման–մանդա» (թարգմանաբար՝ «*կարծես թե՝ մա՛ր*»):

Ենթադրվում է, որ «մար» տերմինը սկզբնապես վերաբերել է Զագրոսների առաջին իսկ կամ Ասորեստանից հետո ընկած ինչ–որ շրջանի, որ և հանդիպելով իրենց անծանոթ եկվորների՝ ոչ միայն «մար» անվանումն են փոխանցել նրանց, այլև բնորոշել ժառանգ տերմինով՝ ելնելով նաև առասպելաբանական պատկերացումներից: Պատահական չէ, որ Զագրոսյան լեռնաբնակներին ասորեստանյան աղբյուրները մշտապես անվանել են նաև «կուտիներ»: Իսկ այն փաստը, որ տեքստերից մեկում «մար» անվան փոխարեն գրվել է «մանդա», պատահական չէ, առավել ևս, որ ավելի ուշ շրջանի բաբելոնյան տեքստերը մարերին հիշում են գերազանցապես որպես «ումման–մանդա»: Ուշագրավ է, որ հայկական վաղ պատմագրության մեջ մարերը հիշվում են որպես կիսաառասպելական էակներ՝ «վիշապազունք», Աժդահակի (Դահակ–վիշապի) սերունդ:

Միայն Սարգոն II–ի ժամանակաշրջանից սկսած՝ տեքստերում առասպելականի կողքին սկսում են գերակշռել մարերի «իրատեսական» բնութագրումները, ինչպիսիք էին «հեռավոր մարեր», «Բիկնի լեռան շրջակայքի մարեր» արտահայտությունները: Ուստի և «մար», «մարական» տերմինները կիրառվում են լայն իմաստով՝ որպես պատմական ասպարեզ իջած իրանալեզու կամ գերազանցապես իրանալեզու էթնիկ տարրերի ամբողջություն:

***

Ք. ա. 832–828 թթ. ասորեստանյան բանակը կրկին ուղղվեց դեպի Զագրոսներ՝ խոր թանալով այն նույն տարածքներում, ինչ Ք. ա. 834 թ.: Սակայն արշավանքը մանրամասնող տեքստերը չեն հիշատակում Անադայան: Հետաքրքիր է, ասորեստանյան բանակի երթուղին չի անցել այս երկրի մոտով կամ գուցե այդ անվանումը իրականում կրել է շարժունակ էթնիկ մի խումբ, որը չուներ մշտական բնակության տարածք և դեգերում էր ինչ–որ մի տեղ՝ Խարիսար և Արազիաշ երկրների միջակայքում: Ընդհանրապես, քոչվորությունը զագրոսյան բնակչության կենցաղավարության հիմնական ձևերից մեկն էր:

Սալմանասարից հետո առաջին խոշոր արշավանքը մարերի դեմ ձեռնարկեց Շամշի–Ադադ V–ը Ք. ա. 820 թ.: Անցնելով տասնյակ հարկատու երկրներով՝ ասորեստանյան բանակը բախվեց Պիզիլիբունդա երկրի առաջնորդներից Կինադկիի ուժերին, ապա Ուրաշ քաղաքի մոտ ջախջախեց գիզիլբունդացիների միացյալ ուժերին առաջնորդող արքա Պիրիշատիին: Ձեռք բերելով մեծ ռազմավար՝ ասորեստանցիները պարտության մատնեցին մար Խանաճիրուկային և Արազիաշի տի-

րակալ Մանիրսուարտային: «Նաիրի երկրի արքաները» հրաժարվեցին շարունակել դիմադրությունը, և ստանալով նրանց 27 առաջնորդների հարկը՝ Շամշի-Ադադը վերադարձավ Ասորեստան:

Դատելով աղբյուրից՝ մարերի ներիոսքը զագրոսյան լեռնաշխարհի շարունակվում էր, ընդ որում՝ ընդլայնվել էին նրանց ներկայության աշխարհագրական սահմանները: Խանաձիրուկայի զորքից 140 հեծյալ ռազմագերիների հիշատակությունը հուշում է, որ նրա ուժերն ընդհանրապես կարող էին բաղկացած լինել միայն հեծյալներից, ինչն ակնարկում է մարերի քոչվորական կենսակերպի մասին: Իսկ աղբյուրի հիշատակած Խանաձիրուկայի «արքայական քաղաք» Սագրիքը, թեև երբեմն նույնացվում է հետագա Մարաստանի մայրաքաղաք Էկբատանայի հետ, սակայն իրականում կարող էր լինել ոչ ավելին, քան ժամանակավոր ճամբար-բնակատեղի:

Գիզիլբունդայի և Արազիաշի մերձավորությամբ մարական համայնքների առկայությունը տարածաշրջանում չուներ խոր արմատներ, և նոր տարածքներում հիմնվելու համար նրանք համագործակցում էին տեղի ուժերի հետ: Վերջիններս դրանով հնարավորություն էին ստանում մարերի զինական ուժն օգտագործելու Ասորեստանի և այլ երկրների դեմ: Ամենայն հավանականությամբ՝ ռազմական ծառայության դիմաց մարերին տրվում էր բնակության տարածք: Այդպիսին էր, հավանաբար, Գիզիլբունդայի արքա Պիրիշատիի, Արազիաշի տիրակալ Մանիրսուարտայի և մար առաջնորդների միջև կայացած համաձայնությունը: Համագործակցությունը առժամանակ շարունակվեց, և Աղադնիրարի III-ի արձանագրությունները զագրոսյան երկրների շարքում հիշատակում էին մարերի հետ տեղ գտած բախումները (Ք. ա. 809 թ.):

Իրավիճակն արմատապես փոխվեց Ք. ա. VIII դ. սկզբին: Զագրոսյան տարածաշրջանի պետություններին ասորեստանցիների հասցրած հարվածները ճանապարհ էին բացում մարերի առջև: Ավելին՝ հնարավոր է ենթադրել, որ այս շրջանում տեղ են գտել առաջին շփումները մարերի և զագրոսյան լեռնաշխարհում նվաճողական ակտիվ քաղաքականություն վարող Վանի թագավորության միջև: Վերջինիս հաջողվել էր դեռևս Մենուայի օրոք վերահսկողության տակ վերցնել Ասորեստանը հումքի աղբյուրներին կապող հյուսիսզագրոսյան ճանապարհները, իսկ արդեն Արգիշտին ձգտում էր վերահսկողության հասնելու նաև կենտրոնական Զագրոսներով անցնող կարևորագույն մայրուղու՝ այսպես կոչված «Խորասանյան մեծ ճանապարհի» նկատմամբ (հետագայի «Մետաքսի ճանապարհի» մի հատվածը): Ըստ այդմ՝ Ք. ա. VIII դ. առաջին տասնամյակներում նկատվող մարերի ակտիվության աննախադեպ աճը կարող էր պայմանավորված լինել վերոհիշյալ գործոններով: Մարերի ձեռնարկած հնձնլազորային, ավարառուական արշավները, հնարավոր է, ուղղորդված էին Վանի թագավորության կողմից:

Մարերի աճող դերակատարման մասին է վկայում ասորեստանյան էպոնիմների ցանկը: Վերջինս մարերի դեմ ուղղված արշավանքներ է արձանագրել Ք. ա. 800, 799, 793, 792, 789, 788, 787 թթ., ի լրումն Ք. ա. 797 թ. դեպի Նամրի ձեռնարկված արշավանքի, ինչը նույնպես կարող էր ուղղված լինել մարերի դեմ: Միմյանց հաջորդող արշավանքների կրկնությունը կարող է հուշել ոչ այնքան ռազմական բախումների,

որքան դրանց բացակայության մասին: Չունենալով բնակության մշտական տարածք՝ շարժունակ մարերը խուսափում էին ասորեստանցիներից, և վերջիններիս տասնյակ արշավանքներն ըստ էության ավարտվում էին անարդյունք:

Ավելին՝ Ք. ա. մոտ 785 թ. սկիզբ առած ասորա–ուրարտական լայնածավալ պատերազմն ավարտվեց Ասորեստանի պարտությամբ, և Զագրոսյան տարածաշրջանը հայտնվեց Վանի թագավորության վերահսկողության տակ: Վերջինս զագրոսյան ռազմերի վերահսկողությունը մասամբ իրականացնում էր ենթակա թագավորությունների ուժերով, ինչպիսիք էին Մանան և Պարսուան, հավանաբար, որոշակի ռազմիկանական դեր վերապահված էր նաև մարերին:

Արդյունքում Ասորեստանը կտրվեց հումքի աղբյուրներից և հայտնվեց ծանր իրավիճակում: Ճգնաժամից դուրս գալու փորձ ձեռնարկեց Աշշուրդան III–ը՝ Ք. ա. 766 թ. արշավանք ձեռնարկելով մարերի դեմ: Անհաջողությամբ ավարտվեցին նաև Աշշուրնիրարի V–ի արշավանքը դեպի Վանի թագավորություն և վերջինիս գերիշխանության տակ գտնվող երկրներին ոտքի հանելու նրա փորձերը: Սարդուրի II–ը Զագրոսյան լեռներ ձեռնարկած խոշոր արշավանքով վերահաստատեց իր գերիշխանությունը տարածաշրջանում:

3. ՄԱՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ Ք. Ա. VIII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

Ք. ա. 744 թ. գահ բարձրացած Թիգլաթպալասար III–ը ի գորու գտնվեց հաջողությամբ պայքարելու Վանի թագավորության դեմ: Վերջինս կորցրեց իր գերիշխանությունը Զագրոսներում, անկախացավ Մանան, որը հայտնվեց Ասորեստանի ազդեցության տակ: Նոր իրավիճակում փոփոխվեց նաև Ասորեստանի արտաքին քաղաքականությունը: Այն սկսեց իրականացնել ծավալման քաղաքականություն և ձեռնամուխ եղավ Զագրոսյան գոտու յուրացմանը՝ ձգտելով ապահովել առևտրական ուղիների անվտանգությունը մշտական ներկայությամբ:

Թիգլաթպալասար III–ը, արշավելով Իրանական բարձրավանդակ, վերացրեց Պարսուայի և Բիթ–Խամբանի անկախությունը. ծանր հարված հասցվեց նաև մարերին: Մարերի հարևան դարձած Ասորեստանը արդեն ի գորու էր նրանց դեմ գործելու առավել արդյունավետ:

Նախապատրաստվելով Վանի թագավորության հետ վճռական բախման՝ Թիգլաթպալասար III–ը Ք. ա. 737 թ. կազմակերպեց աննախադեպ արշավանք դեպի Իրանական բարձրավանդակ: Ասորեստանցիները խորացան Կենտրոնական Իրանի կիսաանապատային տարածքներում՝ հասնելով Նիշշա, այն է՝ հունա–հռոմեական աղբյուրների Նիսեական դաշտը Ղազվինի շրջանում, ապա Ռուա (թերևս Ռեյը՝ Թեհրանի մոտ) և «Աղի անապատ» (Դաշտ–է Քյավիր): Վերադարձին նրանք ծանր հարված հասցրին մարերին մինչ այդ անհասանելի մարական տարածքներում: Տասնյակ ցեղեր դարձան Ասորեստանի հարկատուներ:

Ասորեստանյան արշավանքների արատավոր սահմանափակվեց մարերի ռազ-

մական ակտիվությունը: Մարները գրեթե վերջ տվեցին իրենց արշավներին: Նրանք սկսեցին ասորեստանեցիների հետ մտնել առևտրական հարաբերությունների մեջ՝ հանդես գալով որպես ուղղակի և միջնորդ առևտրականներ: Թերևս պատահական չէ, որ արևելքում հիմնադրված ասորեստանյան նոր կենտրոններն իրենց անվանումներում գերազանցապես կրում էին «Kār» բաղադրիչը: Այն աքքադերեն kāru(m) բառն է, որը նշանակում է «նավահանգիստ/հանգրվան, առևտրական կետ»: Հիշյալ կենտրոնները մարների հետ իրականացվող փոխանակային առևտրի վայրեր էին: Ասորեստանեցիները նախ և առաջ շահագրգռված էին ձիերի առևտրի մեջ, անգամ այս տարածքներ գործուղվեցին ձիերի առքուվաճառքով զբաղվող առևտրականներ: Մարերից հարկը հավաքվում էր գրեթե բացառապես ձիերով, հնարավոր է՝ նաև լաջվարդով կամ մետաղներով. ասորեստանյան պատկերացմամբ՝ Բիկնի լեռն ընկալվում էր որպես «լաջվարդի լեռ»: Սակայն հայտնի է, որ Միջագետքը լաջվարդ ստանում էր շատ ավելի հեռվից՝ Բադախշանի լեռներից, և մարները միայն միջնորդներ էին լաջվարդի առևտրում: Մարերը սկսեցին կարևոր դեր խաղալ հատկապես բարավանային առևտրի մեջ: Առևտրի այս ձևը Միջագետք–Իրանական բարձրավանդակ առևտրում նորամուծություն էր, իսկ մարերը հայտնի էին նաև որպես ուղտաբույծներ: Պատահական չէ, որ մարներին Թիգլաթպալասար III–ի ժամանակաշրջանի տեքստերի տված անվանումներից մեկն էլ «արևելքի արաբներ» տերմինն էր, ինչը ևս հուշում է ոչ միայն մարերի կենցաղավարության ձևը, այլև վկայում է քարավանային առևտրում նրանց առաջնային դերակատարման մասին:

Հաստատված անդորրը նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում մարերի խաղաղ ներթափանցման համար դեպի Միջագետք: Մար առևտրականներ հայտնվեցին նաև Ասորեստանում: Աշշուր մայրաքաղաքում աշխատում էին ծագումով մար արհեստավորներ: «Մար» անձնանունը կրող անձինք են հիշվում ասորեստանյան գրագրություններում որպես, օրինակ, գործարքի վկա, վարկատու կամ պաշտոնյա:

Խաղաղ գոյակցության շնորհիվ Զագրոսյան լեռներում սկսվեցին ժողովրդագրական փոփոխություններ՝ մարական տարրի աճող դերակատարմամբ: Տարածաշրջանի տասնյակ պետական կազմավորումներ, որոնք կապ չունեին մարերի հետ, մի քանի տասնամյակ անց հիշատակվում են «Մադայա» ընդհանրական անվանումով, այսինքն՝ արդեն ընկալվում էին որպես մարական: Նույն երևույթը նկատվում էր զագրոսյան երկրներում, օրինակ՝ Մանայում: Վերջինիս մի շարք մարզեր նույնպես ենթարկվել էին մարականացման, աղբյուրներում հիշատակվում են անձինք, ովքեր կրում էին իրանական անձնանուններ՝ Դայաուկկու (հին պարսկ. *Daiyu-ka-), Բագադատտի (հին պարսկ. *Baga dāta) և այլն:

Մարական տարրի աճող դերը տեղի պետական կազմավորումներին կանգնեցրեց խնդիրների առջև: Ձեռք բերելով իշխանական լծակներ և աջակցություն ստանալով մարական աշխարհից՝ մարերը հաճախ էին ապստամբում տեղի արքայատոհմերի դեմ: Նմանատիպ գործընթաց վկայված է Մանայում, երբ ակնհայտ իրանական անուններ կրող մանայական մի քանի նահանգապետեր բազմիցս ապստամբում էին տեղի արքայատոհմի դեմ:

Նույն խնդրի առջև էր հայտնվել նաև Ասորեստանը: Թիգլաթպալասար III–ի իրանական արշավանքները թեև ապահովեցին տարածքային աճ, սակայն ունեցան նաև բացասական հետևանքներ: Նպատակ ունենալով ստեղծել «տարածքային կայսրություն»՝ կենտրոնական իշխանության եշանական վարչակազմերով, նորանվաճ Պարսուա և Բիթ–Խամբան երկրների իշխող վերնախավը և բնակչության մեծ մասը ասորեստանցիների կողմից զանգվածաբար տեղահանվելով՝ արմատախիլ արվեց: Դա ճանապարհ էր բացում մարական ներթափանցման առջև: Թիգլաթպալասարի մարական արշավանքից երկու–երեք տասնամյակ անց այստեղ հիշատակվող ցեղապետերի անունների մեծ մասն իրանական են:

Հաջորդը Միջագետքի հետ ավանդաբար կապված, արևմտյան Իրանի հանգուցային կետերից Կիշեսատն էր: Ք. ա. 716 թ. ասորեստանյան արքա Սարգոն II–ը նվաճեց Կիշեսատն, տեղական բնակչությունը գերեվարվեց: Շրջակա տարածքները հավելվեցին Կիշեսատին, և կազմակերպվեց նոր նահանգ: Բուն քաղաքը վերանվանվեց Կար–Ներգալ, իսկ տարածքը վերաբնակեցվեց տերության այլ ծայրամասերից բերված բնակիչներով: Նույնը կատարվեց Խարխար քաղաքում, որտեղ ձևավորվեց նոր նահանգ: Արշավանքը եզրափակվեց՝ «հզոր մարերի» 28 առաջնորդներից հարկեր հավաքելով: Թեև ասորեստանցիները նորանվաճ տարածքներ տեղափոխեցին իրենց բնիկների համայնքներ, սակայն այստեղ իրանական էթնիկ տարրի գերազանցությունն արդեն իրողություն էր:

Արևելքում ասորեստանցիներն այլևս խոշոր նվաճումներ չիրագործեցին: Հիմնական ուժերը Վանի թագավորության և լուվիական երկրների դեմ ուղղած Սարգոն II–ը ստիպված էր սահմանափակել իր գործողություններն Իրանական բարձրավանդակում: Ասորեստանը փորձում էր պարզապես պահպանել կայունությունը արևելյան նահանգներում: Մասնավորապես, զագրոսյան երկրներից Կարալդուի Ք. ա. 713 թ. ապստամբությունը կարծես թե աջակցություն էր ստացել դրսից: Պատահական չէ, որ Կարալդուն հնազանդեցնելուց հետո ասորեստանյան բանակը ասպատակեց տասնյակ մարական ցեղապետությունների տարածքը: Նույն աղբյուրները հայտնում են մարերի 45 առաջնորդներից հարկեր ստանալու մասին: Շատ ավելի ծավալուն էր Ք. ա. 715 թ. նորանվաճ Խարխարում սկսված ապստամբությունը, որը տարածվել էր դեպի Բիթ–Խամբան և Նամրու: Ապստամբության ճնշումից հետո Խարխար քաղաքն ամրացվեց «Մադայայի հնազանդեցման համար»: Սա անուղղակի փաստում է ապստամբությանը մարական այլ ցեղերի մասնակցության մասին: Սարգոնյան ժամանակաշրջանի տեքստերը հայտնում են Կար–Շարրու–ուկին (Խարխար) նահանգում հաստատված մարերի մասին: Հավանաբար մարական տարրն էր, որ ապստամբեց Կարալդուում Ք. ա. 706 թ., քանի որ տեղի բնակչությունը նախկինում Սարգոնի կողմից ամբողջությամբ տեղահանվել էր: Այս ամենի արդյունքում ասորեստանյան արքան ստիպված էր փոքրասիական իր հայտնի արշավանքը ձեռնարկելուց առաջ մեկ անգամ ևս շարժվել արևելք:

Իրավիճակն արևելքում արմատապես փոխվեց Սինեախերիբի իշխանության տարիներին: Սարգոն II–ի իրագործած «VIII տարվա արշավանքի» արդյունքում

ուրարտական վտանգից ձերբազատված Մանայի թագավորությունը սկսեց հեռանալ Ասորեստանից և նրա «հովանավորությունից»: Մանացիները, ի զորու չլինելով ուղղակի հանդես գալու Ասորեստանի դեմ, աստիճանաբար բարելավեցին իրենց հարաբերությունները մարական ցեղերի հետ՝ աջակցության խոստումներով վերջիններիս դրդելով հակաասորեստանյան ելույթների:

4. ՄԱՐԱՍՏԱՆԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

Սինախխերիբի իշխանության տարիներին Ասորեստանը հիմնականում զբաղված էր փոքրասիական երկրների, արամեացիների, Բաբելոնիայի, Էլամի դեմ պատերազմելով և խուսափում էր արևելքում նոր նվաճումներ իրականացնելուց: Նրա օրոք ասորեստանյան տիրապետության սահմանագիծն արևելքում անցնում էր ներկայիս Սանանդաջ–Կանգավար–Նահավանդ–Խորամաբադ–Դեհլորան գծով: Հավանաբար այս նույն շրջանում Սարգոն II–ի հիմնած երկու նահանգների փոխարեն կազմվեցին հինգը՝ Կիշեսուն, Խարխարը, Սապարդան, Կար–Կաշշին և Մադայան:

Վարչական նոր բաժանումը միտված էր արևելյան նահանգներում ասորեստանյան վերահսկողության արդյունավետության բարձրացմանը: Ըստ երևույթին ասորեստացիներին մտահոգում էր բնակչության մեծամասնությունը կազմող և փաստացի ինքնուրույն, սեփական տոհմիկ վերնախավի կողմից առաջնորդվող մարերի կիսանկախ կարգավիճակը: Մար առաջնորդների շրջանում հատուկանում էր օտար տիրապետությունը թոթափելու միտքը: Սկավեցին բախումներ մար առաջնորդների միջև, որոնցից ասորամետ կողմնորոշում ունեցողներն առայժմ իշխանության էին մնում ասորեստացիների շնորհիվ:

Ժամանակի ընթացքում ասորեստանյան նահանգային վարչակազմերին ավելի ու ավելի մեծ դժվարությամբ էր հաջողվում բնակչությունից հավաքել հարկերը: Հարկահավաքությունը աստիճանաբար վերածվեց պատժիչ արշավանքների: Ասորեստանյան տիրապետությունն Արևելքում դարձավ ձևական՝ սահմանափակվելով նահանգային կենտրոններով կամ ռազմական հենակետերով: Դրանցից դուրս ափռված բնակավայրերում տնօրինում էին մար առաջնորդները:

Մարերի մոտ իշխող տրամադրությունների արմատական փոփոխություն տեղի ունեցավ՝ կապված Ք. ա. 680–ական թթ. վերջերից սկսված ասորա–մանայական հակամարտության հետ: Դաշնակցելով սկյութների հետ՝ մանացիները հանդես էին եկել Ասորեստանի դեմ: Ք. ա. 678–676 թթ. ընթացքում մանացիներն ու սկյութները սկսեցին պարբերաբար ներխուժել նաև մարական նահանգներ: Մանայական զորքերի հարձակման հետևանքով Ասորեստանը կորցրեց հյուսիսազգրոսյան լեռնանցքների վերահսկողությունը: Մանացիները մտան Խոզուշկիա, և ստեղծվեց Ասորեստան ներխուժման իրական սպառնալիք:

Ասուրա-մանայական պատերազմի սկզբում Ասորեստանը կորցրել էր վերահսկողությունը արևելյան նահանգներում՝ Սապարդա, Կար-Կաշշի, Մադայա, մասամբ նաև՝ Բիթ-Խամբան, Կիշեսու, Խարխար: Կտրվել էր կապը նահանգային կենտրոնների և զորքերի հանգրվանների միջև: Ասորեստանյան կայազորները հայտնվել էին պաշարման մեջ:

Մարերի հակաասուրական տրամադրությունների, տարբեր առաջնորդների միջև տարվող բանակցությունների մասին տեղեկություններ են պահպանել ասորեստանյան աղբյուրները: Առավել երևելի առաջնորդներից հիշատակվում են «քաղաքի տեր» Կաշտարիտին՝ Կար-Կաշշի «երկրի» փաստացի տիրակալը, Մամիտարշուն՝ Մադայայից, և Դուսաննին՝ Սապարդայից: Շուտով սկսվեց համընդհանուր ապստամբություն Կաշտարիտիի գլխավորությամբ: Մարերը գրավեցին այդ երեք նահանգները: Ապստամբությունը սկսվելուց կարճ ժամանակ անց մարերը ներխուժեցին Կիշեսու, դեպի ուր շարժվեցին նաև մանացիներն ու սկյութները: Կիշեսուի նույնանուն կենտրոնը պաշարվեց դաշնակիցների կողմից:

Մինչ դաշնակիցները զբաղված էին ասորեստանյան ամրոցները պաշարելով, Ասարհադդոնը ձեռնարկեց պատասխան արշավանք: Արշավանքն անարդյունք էր, և դաշնակիցները շարունակեցին առաջխաղացումը դեպի Խարխար, Բիթ-Խամբան և Պարսումաշ՝ նպատակ ունենալով պատերազմը տեղափոխել Ասորեստանի տարածք: Նրանք մոտեցան Դուր-Աշշուր քաղաքին, որտեղով անցնում էին Ասորեստանի սահմանները գրեթե երկու դար առաջ՝ դեռևս Աշշուրնածիրապալ II-ի օրոք:

Ասորեստանը հայտնվեց ծանր իրավիճակում, և միայն Շուրրիայի նկատմամբ ձեռք բերված հաղթանակը հնարավորություն տվեց Ասարհադդոնին ուժերն ուղղել արևելք: Արշավանքը սկզբում անհաջողությամբ էր ընթանում, որը դժգոհություն առաջ բերեց երկրում: Ասարհադդոնը ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու ելքը գտավ դիվանագիտության մեջ: Նա անջատ բանակցություններ սկսեց Կաշտարիտիի, Մամիտարշուի և սկյութների հետ: Արքան կարողացավ համաձայնության գալ սկյութական առաջնորդ Պարտատուայի հետ, որն ամրապնդվեց ասորեստանյան արքայադստեր հետ Պարտատուայի ամուսնությամբ:

Այսպիսով՝ սկյութների մի զգալի զանգված անցավ ասորեստանցիների կողմը, որը ստիպեց մարերին գնալ զիջումների: Մարական մի քանի ցեղապետեր Ք. ա. 672 թ. Ասարհադդոնի հետ կնքեցին դաշնագրեր: Մարերը դուրս բերեցին զորքերը նվաճված տարածքներից՝ բավարարվելով ապստամբության օջախ երեք նահանգներով: Ապստամբությունն ավարտվեց:

5. ՄԱՐԱՍՏԱՆԸ Ք. Ա. VII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

Մարական ապստամբությանը հաջորդած տարիներին Իրանական բարձրավանդակում էական տեղաշարժեր չարձանագրվեցին: Ասորեստանը, թեև կրեց տարածքա-

յին կորուստներ, սակայն պահպանեց իր ներկայությունը Զագրոսյան լեռներից արևելք: Այստեղ նա, ի դեմս Պարտատոուայի սկյութների, ձեռք բերեց կարևոր դաշնակցի, որի օգնությամբ առժամանակ պիտի պահպաներ իր դիրքերն Արևմտյան Իրանում:

Ինչ վերաբերում է Մանային, ապա մարական ապստամբության ավարտից հետո նա նահանջեց նվաճված տարածքների մեծ մասից: Այնուամենայնիվ, հաջորդող շրջանում Մանան ապրեց տարածքային աճ՝ ընդարձակվելով դեպի արևելք՝ ի հաշիվ մարական տարածքների: Մարական որոշ ցեղեր հայտնվեցին մանացիների գերիշխանության տակ:

Իր գոյությունը պահպանում էր Էլլիպի երկիրը, որին հարևանող շրջաններում, Ք. ա. VII դարի կեսերից սկսած, հաստատվել էր պարսկական ցեղերի կազմած Պարսումաշի թագավորությունը:

Ք. ա. 670-ական թթ. իրադարձություններից առավելապես չահեցին մարերը: Ասորեստանի մարաբնակ նահանգներից երեքը՝ Կար-Կաշշին, Մադայան և Սապարդան, ձեռք բերեցին անկախություն՝ կազմելով այսպես կոչված «միասնական» Մարաստան պետությունը:

Մարաստանի՝ մարական ապստամբությանը հաջորդած պատմությանը վերաբերող աղբյուրների սղությունը թույլ չի տալիս որվագծել նրա տարածքը ինչպես այս փուլում, այնպես էլ հետագայում: Մարական տարածքները հաճախ հիշատակող աղբյուրները որպես նրանց բնակության հեռավոր սահման նշում են Բիկնի լեռը (հավանաբար՝ ներկայիս Դեմավենդը) և Պատուշ՚արդի երկիրը «Աղի անապատի հարևանությամբ»՝ Թեհրանի մոտ: Այս տեղանունների կապակցությամբ ասորեստանյան արքաներից մեկը դրանք համարում է «*մարների բնակության հեռավոր տարածքներ, որտեղ արքաներից՝ իմ հայրերից ոչ մեկը երբեք ոտք չէր դրել*»: Միաժամանակ, սակայն, հնարավոր չէ Զագրոսներից մինչև հյուսիսարևելյան Իրան ձգվող այս տարածքը մարական համարել: Ասորեստանյան ընկալմամբ «մարական» տարածքները պատմական այս ժամանակաշրջանում կարող էին ժողովրդագրական այլ դիմագիծ ունենալ:

Նույնը կարելի է ասել մարական պետության դեպի Հայկական լեռնաշխարհ և Ատրպատական ծավալման մասին: Որպես դրա վկայություն ընդունվող «Ռուսայի փոքր քաղաքի» նվաճման հնարավորությունը մարերի կողմից Ք. ա. 640-ական թթ. սահմաններում հիմնավորված չէ, քանի որ ամրոցը կործանվել էր Վանի թագավորությունում տեղ գտած քաղաքացիական պատերազմների ընթացքում: Մարաստանը իր կազմավորման հաջորդող տասնամյակներում քաղաքական թույլ միավոր էր և նման հնարավորություն չուներ: Հնարավոր է միայն որվագծել մարական պետության արևմտյան սահմանը՝ ելնելով ասորեստանյան նահանգների տեղադրությունից: Պետք է ենթադրել, որ մարական պետությունը Ք. ա. VII դ. երկրորդ կեսին գրաղեցնում էր ներկայիս Ղազվինից դեպի Գորգան, Դաշտ-է Քյավիրի անապատներից Համադան ձգվող տարածքը, որը մասամբ համապատասխանում է հետագայի Ատրպատականին կամ Փոքր Մարաստանին:

Մարական նորակազմ պետության ակտիվության առաջին փորձը՝ Ք. ա. 652 թ.

միջամտելու Միջագետքում ընթացող զարգացումներին (նթե խոսքն այստեղ իրոք վերաբերում է մարերին), ավարտվեց անհաջողությամբ: Որպես Բաբելոնիայի դաշնակիցներ՝ ընդդեմ Ասորեստանի հանդես եկած մարերը կրեցին ջախջախիչ պարտություն: Ըստ Հերոդոտոսի՝ Ասորեստանին հաղթանակ պարգևեցին նրա դաշնակից Պարտատուայի սկյութները:

Ք. ա. VII դ. երկրորդ կեսի համար բացակայում են հստակ տեղեկություններ մարական պետության տարածքի, կառուցվածքի և կազմի մասին: Դատելով հնագիտական տվյալներից՝ մարական անկախացած նահանգներում տիրում էր այն նույն իրավիճակը, ինչ որ նախորդ դարում: Մարաստանը պահպանեց իր ցեղային կառուցվածքը, և քաղաքական իշխանության որոշակի կենտրոնացում տեղի չունեցավ: Անգամ Հերոդոտոսը տեղյակ էր, որ արքաներն ընտրվում էին: Թերևս զուգադիպություն չէ, որ Մարաստանի մայրաքաղաք Էկբատանայի անունը թարգմանվում է որպես «հավաք(ատեղի)»: Մարաստանի արքան մեկն էր հարյուրավոր ցեղային առաջնորդներից և միայն «առաջինը՝ հավասարների մեջ»: Իսկ նման ձևաչափ ունեցող կառավարման համակարգը բնորոշ էր տոհմացեղային հարաբերություններին: Ներկայումս շրջանառվում է մարերի այսպես կոչված «բոչվորական պետության» տեսությունը, որը շուտով վերածվելու էր Մարաստանի «բոչվորական տերության»:

Դրա փոխարեն տեղի էր ունենում բուն Ասորեստանի արևելյան հատվածի մարակառուցում: Մարական էթնիկ տարրը գերակշռող դարձավ ոչ միայն Ասորեստանի անդրզագրոսյան տարածքներում, այլև Հյուսիսային Միջագետքի մի շարք շրջաններում: Ասորեստանյան արքաները ստիպված էին հաշվի նստել այս իրողության հետ և փորձում էին մար առաջնորդներին հնարավորինս մոտ պահել արքունիքին:

Ասորեստանյան արքունիքում մարերին սկսեցին շնորհել կարևոր դիրքեր, ինչպիսին էր, օրինակ, «արքունի թիկնապահի» պաշտոնը: Աճեց մարերի դերը բանակում: Հնարավոր է, որ դեռևս Սարգոն II–ի օրոք են մարերը ծառայության վերցվել ասորեստանյան բանակում, իսկ այժմ արդեն ամբողջ զորամասեր բաղկացած էին մարերից: Մարերից էր կազմված արքայազնի թիկնազորը, հնարավոր է՝ նաև պալատի պահակազորն ընդհանրապես: Մարական ուժերի առաջնորդը, ըստ Կտեսիասի, Արբակեան էր: Ամբողջ մարական ցեղեր վերցվում էին ռազմական ծառայության, նրանց հետ կնքվում էին պայմանագրային հարաբերություններ:

6. ՄԱՐԱՍՏԱՆԻ «ՎԵՐԵԼՔԸ ԵՎ ԱՆԿՈՒՄԸ»

Կյուաքսարեսի թագավորությունը

Ք. ա. VII դ. կեսերի Մարաստանի պատմության հիմնական աղբյուրը Հերոդոտոսն է: Նա հայտնում է մարական երկու արքաների՝ Դեյոկեսի հաջորդ Փրաորտեսի և վերջինիս որդի Կյուաքսարեսի գործունեության մասին: Առաջինը իշխել է 22, երկրորդը՝ 40 տարի, ներառյալ Մարաստանում սկյութների գերիշխանության

28 տարիները: Ըստ այդմ՝ հիշյալ արքաների կառավարման համար առաջարկվել են երկու տարբեր ժամանակագրություններ: Դրանցից առաջինը միանշանակ հենվում է Հերոդոտոսի պատմության վրա և, ըստ այդմ, մար արքաների համար առաջարկում կառավարման մոտ 150-ամյա շրջան, այն է՝ Դեյոկես (Ք. ա. 699–647 թթ.), Փրաորտես (Ք. ա. 646–625 թթ.), Կյուաքսարես (Ք. ա. 624–585 թթ.) և Աստյուագես (Ք. ա. 585–550 թթ.): Հետագայում առաջարկվեց Կյուաքսարեսի կառավարման 40 տարիներից հանել «սկյութական տիրապետության» 28 տարիները՝ Փրաորտեսի համար առաջարկելով Ք. ա. 674–653 թթ., իսկ Կյուաքսարեսի համար՝ Ք. ա. 624–585 թթ.՝ Ք. ա. 652–625 թթ. ընդունելով որպես «սկյութական տիրապետության» դարաշրջան: Այս վերակազմության հիման վրա փորձ է արվում համատեղելու անտիկ և սեպագիր աղբյուրների տվյալները:

Միանգամայն այլ է պատկերը համաժամանակյա սեպագիր աղբյուրների տեսանկյունից: Տարօրինակ կերպով դրանք չեն արձագանքել Մարաստանի կյանքի որևէ դրվագի՝ սահմանափակելով պատմական այս դարաշրջանը վերականգնելու հնարավորությունները:

Եթե Հերոդոտոսի պատումը Իրանական բարձրավանդակում և, ընդհանրապես, «Ասիայում» սկյութների 28-ամյա գերիշխանության մասին ունի որևէ պատմական հիմք, ապա դա կարող է վկայել վերջիններիս ոչ թե իրական տիրապետության, այլ մարական աշխարհում նրանց խաղացած ակտիվ դերի մասին: Այդ դերակատարությունն իրականում ոչ այլ ինչ էր, քան պարբերաբար իրագործվող ավարառուական բնույթի արշավներ: Ասորեստանը շարունակում էր օգտագործել սկյութներին իր հակառակորդների դեմ: Սկյութների ուժերով Ք. ա. 650-ական թթ. սահմաններում վանի թագավորությանը հասցվեց ծանր հարված, Ասորեստանը նրանց ուղղեց կիմմերների դեմ՝ դեպի Փոքր Ասիա: Կարելի է ենթադրել, որ արդեն Ք. ա. 630–620-ական թթ. սահմաններում մարական աշխարհում սկյութներն այլևս չէին կարող ապահովել նշանակալի ներկայություն: Ինքը՝ Հերոդոտոսը, պատմում է ներկայացնում սկյութների բացակայությունը. *«Սկյութները քառասուն տարի տիրեցին Ասիայում և իրենց բռնությամբ ու անկազմակերպությամբ ամեն ինչ կործանման հասցրին: Բացի յուրաքանչյուր ժողովրդից վերցրած որոշակի հարկից, նրանք անցնում էին նրկրով մեկ և հափշտակում ամեն ինչ: Միա պրանց մեծ մասին Կյուաքսարեսը և մեղացիները հրավիրեցին խնջույքի և հարբեցնելով նրանց՝ կոտորեցին. այսպիսով՝ մեդացիները նորից վերականգնեցին իրենց իշխանությունը...»:*

Մարերը ձերբազատվեցին սկյութներից, իսկ Ասորեստանը կորցրեց այն լծակը, որն ապահովում էր նրա դիրքերը Իրանական բարձրավանդակում: Ասորեստանն այլևս չուներ բավարար ներուժ՝ անգամ իր սահմաններն անխախտ պահելու համար: Բաբելոնիայի կորուստը Ք. ա. 626 թ. և դրան հաջորդած ծանր պատերազմը, արևելյան նահանգներին վերաբերող տեղեկությունների բացակայությունը հուշում է, որ երբեմնի գնրհզոր տերությունը կորցրել էր իր արևելյան տիրույթները: Դրանց մեծ մասը հավանաբար անցավ մարերին, մասամբ, հնարավոր է, Պարսոմաշին կամ Անշանին:

Ասորեստանյան տերությունն Աշշուրբանապալի իշխանության վերջում ընկղմ-

վեց ճգնաժամի մեջ, որից ի զորու չէր դուրս գալու: Դրա առաջին նշաններից էր Բաբելոնի կորուստը Ք. ա. 626 թ.: Բոլն Ասորեստանում բռնկվեց գահակալական պայքար՝ առավել խորացնելով ճգնաժամը: Ի վերջո Սին-շար-իշկունի կառավարման շրջանում Ասորեստանը ստիպված էր մղել պարզապես գոյության պայքար (տե՛ս Բաժին 1. Մաս 2. Գլուխ 3):

Սկզբում Ասորեստանի հիմնական հակառակորդը Բաբելոնիայի արքա հռչակված քաղդեացի Նաբոպալասարն էր: Ք. ա. 618–617 թթ. ընթացքում Նաբոպալասարն ավարտեց Բաբելոնիայի ենթաճումը և պատերազմը տեղափոխեց Ասորեստանի տարածք: Եվս երկու տարի, և ասուրա-բաբելոնյան հակամարտությանը միջամտեց Մարաստանը:

Դեռևս Ք. ա. 616 թ. դրությամբ ոչինչ չէր վկայում ասուրա-բաբելոնյան պայքարին մարերի ներգրավման հնարավորության մասին: Փաստն այն է, որ Ասորեստանի դաշնակից Մանայի թագավորությունը օգնական զորքեր էր ուղարկել բաբելոնյան բանակի դեմ մարտնչող ասորեստանյան զորակայան: Մանայական զորքերի հայտնվելը Մանայից հետո հուշում է, որ այս ժամանակաշրջանում Ասորեստանի դաշնակիցը վտանգ չի զգացել մարերից:

Իսկ Ք. ա. 615 թ. մարտական գործողությունների ավարտական փուլում անսպասելիորեն Ասորեստան ներխուժեցին մարերը, և Ասորեստանը կանգնեց ծանր իրավիճակի առջև: Ք. ա. 614 թ. նրանք ոմն Ումաքիշտարի առաջնորդությամբ ընթացան դեպի Նինվե և գրավեցին Աշշուրը: Դեպի Աշշուր առաջացող Նաբոպալասարի բանակը կա՛մ միտումնավոր կերպով չմասնակցեց քաղաքի գրավմանը, կա՛մ Աշշուրի անկումը անսպասելի էր նաև նրանց համար, աղբյուրը հայտնում է, որ Նաբոպալասարը շարժվել էր դեպի Աշշուր՝ օգնելու մարերին: Քաղաքի ավերակների մոտ նա Ումաքիշտարի հետ կնքեց դաշնագիր: Սրանով ավարտվեցին մարտական գործողությունները:

Ք. ա. 612 թ. բաբելոնյան և մարական զորքերը տարբեր ուղղություններով շարժվեցին դեպի Նինվե և նոյեմբեր պաշարումից հետո գրավեցին այն: Նինվեից հետո բաբելոնյան բանակը շարունակում էր մարտեր մղել ասորեստանյան տերության արևմուտքում: Երկամյա դադարից հետո աղբյուրները մարերին հիշում են մեկ անգամ ևս՝ Ք. ա. 610 թ. հսոան քաղաքի գրավման կապակցությամբ: Բաբելոնա-մարական միացյալ ուժերը գրավեցին հսոանը, որից հետո մարերը հետ վերադարձան:

Այսպիսով՝ մոտ քառասուն տարի անց մարերը վերստին հայտնվեցին աղբյուրների տեսադաշտում: Միջագետք ներխուժման և Ասորեստանի դեմ պատերազմում մարերի կարևորագույն դերակատարման մասին են փաստում և՛ սեպագիր, և՛ անտիկ աղբյուրները: Կտեսիասը շեշտում է, որ բաբելացիները պատերազմի ժամանակ ընդունել էին մարերի առաջնորդ Արբակեսի առաջնայնությունը: Հերոդոտոսը Նինվեի գրավման կապակցությամբ անգամ չի հիշատակում բաբելացիներին: Միաժամանակ, Նաբոպալասարի աղբյուրներում միայն մեկ անգամ որպես մարերի արքա հիշատակվող Ումաքիշտարի անունը մեկն է այն երկու անձնանուններից, որ համահունչ է Հերոդոտոսի հերոսների անուններին: Վերջինիս մոտ որպես մարերի արքա է հիշատակվում Կյուաքսարեսը, որի անունն աղերսվում է Ումաքիշտարի հետ:

Ըստ Հերոդոտոսի՝ Կյուաքսարեսը Փրաորտեսի որդին էր և Դեյոկեսի թոռը, որը ոչնչացրեց ասկութական վերնախավին, վերջ տվեց նրանց գերիշխանությանը և մասնակցեց Ասորեստանի կործանմանը՝ հիմք դնելով մարական տերությանը: Հերոդոտոսը երան է վերագրում մարական աշխարհագորը կանոնավոր բանակի վերակազմավորելու գործը:

Կտեսիասի հաղորդումը ասորեստանցիների մոտ ծառայող մարերի, Հերոդոտոսի հաղորդումը Կյուաքսարեսի ռազմական բարեփոխումների մասին իրականում կարող էին լինել հեռավոր արձագանքը ասորեստանյան բանակի կազմում ձևավորված մարական կանոնավոր զորամասերի մասին: Հետարավոր է՝ Ումաքիշտարն իրականում ասորեստանյան բանակի մարական ստորաբաժանումների հրամանատարն էր կամ էլ վերը հիշված ասորեստանյան դաշնագրային համակարգի անդամներից մեկը: Համակարգը կազմվել էր Ասարհադդոնի կողմից և, ամենայն հավանականությամբ, գործում էր Աշշուրբանապալի օրոք ևս:

Այսպիսով՝ Ումաքիշտար–Կյուաքսարեսի մարերը կա՛մ ծառոտ էին ասորեստանյան ռազմարվեստին, կա՛մ անգնահատելի օգնություն էին ստացել ասորեստանյան բանակի մարական զորամասերից, որոնք կարող էին անցնել իրենց հայրենակիցների կողմը և ապահովել Աշշուրի գրավումը:

Հետարավոր է, որ մարերի մասնակցությունը Ասորեստանի նվաճմանը պայմանավորված էր զուտ ավարառուական նպատակներով: Ուշադրության է արժանացել այն փաստը, որ մարերը հիշատակվում են առնվազն չորս խոշոր քաղաքների գրավման կապակցությամբ՝ Առապխա, Աշշուր, Նինվե և Խառան: Դրանց նվաճումից հետո մարերը սովորաբար վերադառնում էին, իսկ բաբելոնյան բանակը շարունակում էր մարտական գործողությունները: Օրինակ՝ Նինվեի անկումից հետո բաբելոնյան բանակը շարունակեց առաջ շարժվել դեպի Նաէիբինա (Մծբին), մինչդեռ մարերն, ավարով բեռնված, վերադարձել էին: Տպավորություն է ստեղծվում, որ մարերն ընդհանրապես հետաքրքրված չէին տարածքային նվաճումներով, և նրանց մասնակցության շարժիչ ուժը ռազմավար ձեռք բերելու հեռանկարն էր:

Ենթադրվում է, որ իրականում բաբելացիներն էին, որ հատկապես Ք. ա. 615 թ. Աշշուրը գրավելու անհաջող փորձից հետո կարողացան պայքարի մեջ ներգրավել մարական այն ուժերին, որոնց կիետաքրքրեր ասորեստանյան քաղաքների հարստությունը, բայց ոչ ասորեստանյան տարածքները:

Նինվեի գրավման գործում մարերի դերակատարման և դրանում հայերի մասնակցության մասին ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում նաև Պատմահայր Մովսես Խորենացին: Ըստ նրա՝ հայոց արքա Պարույր Սկայորդին մարաց արքայից, որին նա անվանում է Վարրակնես, թագ էր ստացել մարերին ռազմական ուժով աջակցելու համար:

Մադյացիների թագավորությունը

Ք. ա. 612 թ. համարվում է մարական լայնածավալ տերության սկզբնավորման թվական՝ հիմնվելով բացառապես անտիկ պատմագրության տվյալների վրա: Սա-

կայն ակնհայտ հակասություն կա այդ տվյալների և սեպագիր ու հնագիտական աղբյուրների միջև:

Տարօրինակ է, սակայն փաստ, որ բաբելոնյան աղբյուրները, որոնք հստակ պատկերացում ունեին մարերի մասին, Հառանի գրավմանը հաջորդած շուրջ 50–ամյա դարաշրջանում ոչինչ չեն հաղորդում Մարաստանի վերաբերյալ: Պահպանված աղբյուրները հիշատակում են առանձին մարերի՝ մարական աշխարհի հետ կապ չունեցող համատեքստում:

Ըստ Հերոդոտոսի՝ Նինվեից հետո Կյուաքսարեսը հպատակեցրել էր ասորեստանցիներին և տիրել Հալիս գետից արևելք ձգվող ողջ Ասիային: Ըստ այդմ՝ ընդունված էր կարծել, թե ասորեստանյան տարածքները բաժանվել են դաշնակիցների միջև, և որ Հյուսիսային Միջագետքն ու Հյուսիսային Սիրիան անցել են մարերին: Նույն աղբյուրի համաձայն՝ մարա–լիդիական պատերազմից հետո Հալիս գետը ճանաչվել էր Մարաստանի և Լիդիայի սահման: Արևելքում մարերի գերիշխանությունը, ըստ անտիկ պատմագրության, տարածվում էր մինչև Կենտրոնական Ասիա, Աֆղանստան և Տաջիկստան, իսկ Բակտրիան և սակերի ցեղերը կախման մեջ էին մարերից: Այս տեղեկությունների հիման վրա ծնվեց «մարական տերությունը»:

Ակնհայտ է, որ անտիկ պատմագրության կողմից «մարական տերության» տարածքը համապատասխանեցվել է իրենց բաջածանոթ Աքեմենյան տերության տարածքին, որը ևս Փոքր Ասիայից ձգվում էր Կենտրոնական Ասիա և Հնդկաստան: Սրանում թերևս տեսանելի է Աքեմենյանների՝ մարերի իրավահաջորդ լինելու պաշտոնական գաղափարախոսության ազդեցությունը, որով Աքեմենյան տարածքները Հերոդոտոսի մոտ ինքնաբերաբար նույնացվել են մարականին:

Մյուս միտումը, որն իր կնիքն է թողել Մարաստանի «հերոդոտոսյան» սահմանների վրա, Փոքր Ասիայի արևմուտքի՝ Հոնիայի, Միսիայի, Լիդիայի, Լիկիայի և Պիսիդիայի համար հունական պոլիսների և Աքեմենյան տերության միջև ընթացող պատերազմի գաղափարական հիմնավորումն էր հօգուտ հույների: Հալիս գետը հայտարարելով Մարաստանի և Լիդիայի սահման՝ Հերոդոտոսը փորձում էր ցույց տալ, որ մարերի իրավահաջորդ Աքեմենյաններն իրավունք չունեին Հալիսից դեպի արևմուտք ընկած տարածքների նկատմամբ:

Հերոդոտոսը, խոսելով Դեյոկեսի կողմից մարական վեց ցեղերը միավորելու մասին, հիշում է նրանց անվանատես՝ բուսներ, պարետակեններ, ստրուքատներ, արիզանտներ, բուդիններ, մոգեր: Ցեղերից Պարետակեննեն նույնացվել է Ասարհադդոնի հիշատակած մարական Պարտուկկա կամ Պարտակկա երկրների կամ անգամ հետագայի պարթևների հայրենիքի հետ: Սա կարող է ակնարկել մարերի տարածման սահմանները մինչև Կասպից ծովի հարավարևելյան շրջանները: Մեկ այլ համադրությամբ՝ Պարետակեննեն կարող է նույնական լինել Սարգոն II–ի մի տեքստում հիշատակվող մարական Պարտականու երկրի հետ: Այս դեպքում այն կարող էր գտնվել Քարունի վտակ Դեզ գետի վերին ակունքների շրջանում՝ Համադանից հարավ–արևելք: Հայտնի են նաև բուդինները, եթե այս ցեղանունը իրականում կապված է սեպագիր աղբյուրներում հիշատակվող Բուդու երկրի հետ: Վերջինս ընկած

էր Բաբելոնիայի և Էլամի սահմանագծին: Այս հատվածները կարող են ուրվագծել «մարական տերության» որոշակի տարածք Կասպից ծովի մերձափնյա շրջաններից Զագրոսյան լեռներ ձգվող հատվածում:

Տարօրինակ է, որ ասորեստանյան տիրապետության տապալումից հետո մարական տարածքներում չեն նկատվում ասորեստանյան պետական կառույցների ժառանգորդության փաստեր, ասորեստանյան քաղաքական կառույցները չվոխարինվեցին մարականով: Ասորեստանյան տիրապետության շրջանում ծաղկում ապրող քաղաքատիպ կենտրոններն ու տաճարները, ինչպիսիք էին Թեպեի Նուշ-ի Ջան, Թեփե Բաբա Ջան, Գողին Թեփեի հնավայրերը, մարական տիրապետության շրջանում խաղաղ կերպով լքվում են: Նկատվում է քոչվորական կենսաձևի նոր վերելք, բնակչության շարժունակության կտրուկ աճ: Մարաստանի պատմության տերունական շրջանի մշտական բնակավայրեր վկայված չեն: Հերոդոտոսի կողմից Մարաստանի մայրաքաղաք հռչակված յոթնապարիսպ Էկբատանան թվագրվում է ոչ վաղ, քան Աքեմենյան դարաշրջանով, իսկ մարական դիտվող մի շարք կառույցներ իրականում պատկանել են սասանյան դարաշրջանին: Բացակայում են պետականության պայման հանդիսացող երկու կարևոր բաղադրիչները՝ կոթողային ճարտարապետությամբ բնակավայրեր ու արքունի դիվանները, այսինքն՝ արքունիք, պաշտոնեություն, հետևաբար և տարածքային կառավարում ենթադրող համակարգը:

Մարական կենտրոնացված պետության բացակայության մասին են խոսում և՛ սեպագիր, և՛ աստվածաշնչյան համաժամանակյա աղբյուրները:

Բաբելոնյան արքա Նաբոնիդի օրոք մարերը ներկայացվում են որպես *ոմմանմանդա* զումարած երանց կողքից գնացող արքաների բազմություն: Նույն պատկերն է նաև աստվածաշնչյան աղբյուրներում: Դրանք շեշտում են մարերի արքաների բազմության մասին, ինչպես, օրինակ՝ Երեմիայի մարգարեություններում. *«Ե՛վ ֆիմեներացիների բոլոր թագավորներին, և՛ Էլամի բոլոր թագավորներին, և՛ մարերի բոլոր թագավորներին, հյուսիսի բոլոր թագավորներին՝ իրար մոտիկ թե հեռու, և՛ աշխարհի բոլոր թագավորություններին, որ երկրի երեսին են...»*:

Ք. ա. մոտ 594/3 թ. թվագրվող Երեմիայի մարգարեություններից մեկում կոչ էր արվում Արարատի, Մինևիի, Աքսենազի թագավորություններին հանդես գալ Բաբելոնիայի դեմ: Այս կոչում վերստին հիշվում են մարաց արքաները: Բաբելոնի դեմ մար արքաներին հրավիրելու մասին խոսվում է մարգարեության մեկ այլ հատվածում:

Այն, որ «մարական տերությունը» մեկ կառույց չէր, հայտնի էր անգամ անտիկ աղբյուրներին: Հերոդոտոսի համաձայն՝ թագավորական իշխանությունը խորթ էր մարերին, երանք ունեին բազմաթիվ առաջնորդներ, և քիչ չէին այնպիսիք, որոնք *«ծագում էին հայոնի առնիներից և արիությամբ իրեն* (այսինքն՝ Դեյոկեսին – Ե. Գ.) *չէին զիջում»*: Քսենոփոնը «մարական տերության» կազմում տեսնում էր մի քանի թագավորությունների՝ հիշելով, օրինակ, Հայաստանի և Կապադովկիայի արքաներին:

Կարելի է կարծել, որ «մարական տերություն» ասվածը որոշակի միջնաշխարհաքաղաքական տարբեր միավորների այն

ամբողջությունն էր, ուր էական, բայց ոչ բացարձակ դերակատարում ունեին մարները: Նրանք կապված էին միմյանց հետ այնքանով, որքանով որ ունեին ընդհանուր շահեր ընդդեմ սկզբնապես ասորեստանյան, հետագայում՝ նոր բաբելոնյան տերությունների: Ընդ որում՝ հարաբերությունների այս մակարդակը չէր ենթադրում երկարատև համագործակցություն: Դրա լավագույն օրինակը տեսնում ենք Հայաստանի և Մարաստանի փոխհարաբերություններում (տե՛ս ստորև «Մարաստանը և Հայաստանը» բաժնում):

Ըստ այդմ՝ բովանդակային առումով «մարական տերություն» տերմինը կարելի է ընկալել զուտ որպես պայմանական միավոր՝ փյունիկյան ծովափից Զագրոսյան լեռներ ձգվող աշխարհից դուրս, և դրան հակադիր մեկ այլ աշխարհ: Այդպիսին էր ժամանակին Աքքադի արքա Նարամսինի դեմ ձևավորված հյուսիսի 17 թագավորների դաշինքը, այդպիսին էր նաիրյան արքաների, հետագայում՝ Վանի թագավորության, լուվիական և զագրոսյան արքաների դաշինքը Ասորեստանի դեմ:

Այս տեսանկյունից է բացատրվում նաև Փոքր Ասիայում մարների ներկայությունը վերաբերող Հերոդոտոսի տեղեկությունը՝ արտահայտված լիդիա–մարական վեցամյա պատերազմի տեսքով: Ենթադրվում է, որ այստեղ ևս գործ ունենք տարածքային նվաճումներ չենթադրող արշավանքների հետ՝ մարների և Հայկական ու Իրանական բարձրավանդակների այլ ուժերի մասնակցությամբ: Ըստ այդմ՝ կասկածելի են նաև Հայկական լեռնաշխարհում մարների գերիշխանության և Վանի թագավորության նվաճման մասին առկա տեսակետները, որ թիում էին լիդիա–մարական պատերազմին վերաբերող Հերոդոտոսի այս նույն պատումից:

Հնագիտական տվյալները ևս չեն վկայում արևմտյան ուղղությամբ Մարաստանի տարածքային ազի մասին: Փոքր Ասիայում մարական տիրապետության հանգուցակետ համարվող Կերկենես լեռան խոշոր ամրոցը, որը երբեմն նույնացնում են Հերոդոտոսի հիշատակած Պտերիայի հետ Կապադովկիայում, ըստ երևույթին ընդհանրապես կապ չի ունեցել մարների հետ: Ոչ միայն Փոքր Ասիայում, այլև, ընդհանրապես, Զագրոսներից արևմուտք մարական տիրապետության նյութական վկայություններ չկան:

Մարաստանի «վերելքը և անկումը»

Մարաստանի վերջին արքան Աստյուագեսն էր: Ըստ Հերոդոտոսի՝ նա գահ է բարձրացել լիդիա–մարական պատերազմի ավարտից ոչ շատ անց՝ Կյուաքսարեսի մահվանից հետո՝ կառավարելով 35 տարի: Աստյուագեսը հայտնի է նաև բաբելոնյան աղբյուրներից, որոնք նրան հիշում են Իշտումեգու անունով: Բաբելոնյան աղբյուրները Նաբոնիդի կառավարման շրջանում վերստին անդրադառնում են մարներին՝ թեև արքայական արձանագրություններում «մար», «Մարաստան» տերմինները չեն հանդիպում, այլ շարունակվում է կիրառվել արխայիկ անվանաձև *ումման-մանդա*: Իշտումեգուն վերջինիս արքան էր:

Աստյուագես–Իշտումեգուի կառավարման առաջին երկու տասնամյակների մա-

սին ոչ մի վկայություն չկա: Աստղդակի փաստերից կարելի է ենթադրել, որ հիշյալ ժամանակահատվածում մարա–բաբելոնյան հարաբերությունները խիստ սրվել են: Այն դերակատարությունը, որ ունեցան մարները Ասորեստանի կործանման հարցում, այժմ սպառնում էր Բաբելոնիային: Այս մասին կարելի է դատել երեմիայի մարգարեություններում մար արքաներին ուղղված կոչից՝ Արարատի, Միննիի և Ասքանազի թագավորությունների հետ համատեղ հանդես գալու Բաբելոնիայի դեմ դեռևս Նաբուգոդոնոսոր II–ի օրոք:

Միաժամանակ մոալ գոյներով են ներկայացվում մարները Նաբուգոդոնոսոր II–ի հաջորդների արձանագրություններում: Բաբելոնյան աղբյուրներում մարներին վերագրվում է կործանողի դեր՝ շեշտելով, մասնավորապես, Խառանի և նրա Սին աստծո տաճարի ավերումը *ումման–մանդայի* կողմից, թեև հայտնի էր, որ քաղաքի գրավումը իրականացվել է նույն բաբելոնյան զորքերի ծանրակշիռ մասնակցությամբ: Աղբյուրների միտումը՝ *ումման–մանդային* վերագրելու ողջ բացասական դերակատարությունը, կարող է վկայել մարա–բաբելոնյան լարված հարաբերությունների մասին: Պատահական չէ, որ Նաբոնիդի արձանագրություններից մեկը շեշտում է, որ մարները ավերել են ոչ միայն ասորեստանյան, այլև բաբելոնյան քաղաքները:

Պատմագիտության մեջ տարածված տեսակետի համաձայն՝ Ասորեստանի կործանումից հետո Հյուսիսային Միջագետքն ու Հյուսիսային Սիրիան անցել են մարներին: Դրա հավաստիության բացահայտման համար, գրավոր տեղեկություններից զատ, կարևորվում է հնագիտական աշխատանքների արդյունքների վերլուծությունը: Սակայն դրանք վկայում են այստեղ ոչ թե մարական, այլ բաբելոնյան տիրապետության մասին:

Նախ և առաջ՝ ասորեստանյան քաղաքները չանհետացան պատմության թատերաբեմից: Վերակառուցման հետքեր են առկա Աշշուրում, Նինվեում, Կալխուում, Դուր–Շարրուկինում, Առասպապում: Ընդ որում՝ քաղաքային կենտրոնների ավերմանը հաջորդած վերականգնողական աշխատանքներն իրականացվել են ասորա–բաբելոնյան մշակույթի կրողների կողմից: Այսինքն՝ քաղաքներ վերաարձողների զգալի մասը նախկին բնակիչներն էին: Հետասորեստանյան դարաշրջանի նյութական մշակույթի շատ նմուշներ ակնհայտորեն բաբելոնյան արտադրանք են: Բացի այդ, որոշ շինություններում վերակառուցումներն արվել են բաբելոնյան ճարտարապետությանը բնորոշ գծերով: Նիմրուդ–Կալխուից հայտնաբերվել են անգամ Նոր բաբելոնյան սեպագիր տեքստեր: Վերջիններս հայտնի են Դուր–Կատլիմուից և Գուզանայից (Խաբուր գետի ավազան): Բաբելոնյան տեքստերից մեկը հայտնում է Գուզանայի բաբելոնյան կառավարչի անունը: Իսկ Սիպպարից հայտնաբերված տեքստում խոսվում է Աշշուրի բաբելոնյան կառավարչի մասին: Վերջին տեքստը թվագրվում է Ք. ա. 559 թ.:

Նինվեում ևս քաղաքի ավերմանը հաջորդած շրջանում նկատվում են վերականգնողական աշխատանքների հետքեր. վերականգնվել է Նաբու աստծու տաճարը, պալատական որոշ համալիրներ և այլ շինություններ: Նմանատիպ իրավիճակ է նաև ասորեստանյան այլ կենտրոններում:

Կարևոր տեղեկություններ են պահպանվել նաև Նաբոպալասարին հաջորդած արքաներից: Նաբուգոդոնոսոր II–ի արձանագրություններից մեկում հիշատակվում է Ջամուայի բաբելոնյան նահանգապետը: Երբեմնի ասորեստանյան նահանգ Ջամուան ընկած էր ասորեստանյան միջնաշխարհի անմիջական հարևանությամբ՝ Ջագրոսյան լեռների ստորոտին: Իսկ դա հուշում է, որ նրանից արևմուտք ընկած ասորեստանյան կենտրոնները, մասնավորապես Նինվեն և Աշշուրը ևս պատկանել են Բաբելոնիային: Նույնը վերաբերում է Առապիային և Խառանին, խիստ կասկածելի է վերջիններիս՝ մարերի ձեռքն անցնելու հնարավորությունը: Ամենայն հավանականությամբ, ասորեստանյան միջնաշխարհին ամբողջությամբ, ինչպես նաև դրանից արևմուտք ձգվող ասորեստանյան նախկին տիրույթները անցան Բաբելոնիային:

Սակայն Նոր բաբելոնյան տերությունը ի զորու չգտնվեց յուրացնելու այս տարածքները, քաղաքակրթության կենտրոնից այն վերածվեց տերության ծայրամասի: Ամենայն հավանականությամբ՝ մարական մշտական սպառնալիքը թույլ չտվեց բաբելացիներին հիմնովին հաստատվել այստեղ: Օրինակ՝ Բաբելոնի արքա Ներգալ–շար–ուծուրը ստիպված էր Առապխայից Սիպպար տեղափոխել աստվածների արձանները, որ, թերևս, պայմանավորված էր քաղաքին սպառնացող մարական ներխուժման հնարավորությամբ: Բաբելոնյան իշխանություններին մշտապես մտահոգում էր տերության արևելյան սահմանների և անգամ Միջնաշխարհի անվտանգությունը: Դեռևս Նաբուգոդոնոսոր II–ն էր ձեռնամուխ եղել ամրացնելու Բաբելոնը և նրա մերձավորությամբ ընկած կարևորագույն քաղաքները՝ կառուցելով Սիպպարից մինչև Օպիս ձգվող ամրությունների հզոր շղթա, որը Քսենոփոնը հիշատակում է որպես «մարական պատ»:

Ամենայն հավանականությամբ՝ մարական սպառնալիքն ի վերջո դարձել է իրականություն, և կարող ենք ենթադրել արդեն Նաբուգոդոնոսոր II–ի օրոք և հաջորդած տարիներին տեղ գտած մարական արշավանքների մասին: Դրանք էին, որ պատճառ դարձան երբեմնի ասորեստանյան, այժմ արդեն բաբելոնյան քաղաքների ավերմանն ու դրանց մի մասի վերջնական լքմանը:

Այսպես կոչված Նաբոնիդի «տրազը» նկարագրող արձանագրության համաձայն՝ Մարդուկ աստվածն արքային հրամայել է վերականգնել Խառանի Սին աստծո տաճարը, որը ավերակ էր մնացել 54 տարի շարունակ: Հիմնվելով այս տեղեկության վրա՝ ենթադրվել է, որ քաղաքն այդ ընթացքում գտնվել է մարների ձեռքին, ինչն էլ անհնար է դարձրել տաճարի վերականգնումը: Այս տեղեկությունը, սակայն, իրականում վկայում է ոչ թե մարական տիրապետության մասին, այլ 54–ամյա վաղեմության դեպքերի արտահայտությունն էր Խառանի գրավման ժամանակ մարերի ունեցած դերակատարության մասին: Հայտնի է, որ Խառանի Սին աստծո տաճարը՝ Էխուլխուլը, որի քրմուհին էր եղել Բաբելոնիայի արքա Նաբոնիդի մայր Ադդա–գուպպին, այդ անցքերի ժամանակ հիմնովին ավերվել էր, և Նաբոնիդի օրոք Բաբելոնիայում տիրող հակամարական պաշտոնական գաղափարախոսության պայմաններում Խառանի եղածոն վերագրվել է մարերին, իսկ դրա վերականգնումը

Նաբոնիդի կողմից հանարվել Մարդուկ աստծո կանքը, որը «տպասել էր» նրա գահ բարձրանալուն: Այստեղից էլ գոյանում է 54 տարին (Ք. ա. 610–556 թթ.):

Նաբոնիդի մի արձանագրության մեջ հայտնվում է Սին աստծո տաճարը վերականգնելու անհնարինության մասին՝ քաղաքը շրջապատած *ռամման-մանդայի* պատճառով: Կարելի է ենթադրել, որ թշնամական Մարաստանի սահմանները նրա օրոք մոտեցել էին Խառանին: Հետևաբար մարերը վերահսկում էին Ջագրոսներից մինչև Խառան ձգվող տարածքը: Սա վստահությամբ կարելի է ասել մանավորապես Արբա'իլի հանար: Հայտնի է, որ քաղաքին ինչ–որ մի պահ տիրել են մարերը, ավելի կոնկրետ՝ իրանախոս սագարտիացիները: Արբա'իլը հավանաբար ծառայում էր որպես հենակետ՝ հյուսիսային Միջագետք և Հյուսիսային Սիրիա մարական հետագա առաջխաղացման համար: Ընդ որում՝ կարող ենք հետևել մարերի ծավալմանը ոչ միայն արևմտյան ուղղությամբ: Մասնավորապես Քսենոփոնի մոտ հանդիպում ենք Հայաստանի հպատակեցման մասին ընդարձակ վկայությունների՝ մարերի արքա Աստյուագեսի օրոք, թեև Հայաստանի արքան, այնուամենայնիվ, մնաց իշխանության: Ընդհանրապես, այսպես է ներկայանում «մարական տերությունը» Հերոդոտոսի մոտ. *«Մեդական տիրապետության ժամանակ … ամեն ազգ իշխում էր մյուսին, բայց մեդացիները՝ բոլորին, նաև իրենց մերձավոր հարևաններին. սրանք՝ իրենց հարևաններին, սրանք էլ՝ իրենց հարևաններին և այլն»*:

Հերոդոտոսի հիշյալ խոսքերը, սեպագրական և հնագիտական աղբյուրների տվյալները վկայում են, որ «մարական տերություն» ասվածն իրականում պետական կառավարման կայուն ավանդույթներ չունեցող, զարգացման տարբեր աստիճանների վրա գտնվող էթնոքաղաքական բազում ուժեր ընդգրկող մի բարդ կոնգլոմերատ էր, ուր մար արքաներն ունեին հեղինակություն, բայց ոչ բացարձակ իշխանություն:

Հերոդոտոսի կողմից Աստյուագեսի կառավարման վերջին շրջանի համար նրա տված նկարագրությունից կարելի է եզրակացնել, որ մարական վերնախավը արքայի հանդեպ թշնամաբար էր տրամադրված: Հերոդոտոսը հայտնում է մարական վերնախավի ներկայացուցիչ Հարպագոսի և «առաջին մարերի» միջև կայացած համաձայնության մասին՝ ընդդեմ Աստյուագեսի: Դրա պատճառը, թերևս, Աստյուագեսի փորձն էր սահմանափակելու մար առաջնորդների դերը՝ փորձելով կենտրոնացնել իշխանությունը արքայի և արքայատոհմի ձեռքում: Ընդ որում՝ այս փորձը կարող էր և ունենալ գաղափարական հենք՝ լինելով իրանական աշխարհում նոր ուժմունքի՝ զրադաշտականության արմատավորման առաջին վկայություններից մեկը: Զրադաշտը, որը Կյուաքսարեսի, գուցե նաև Աստյուագեսի ժամանակակիցն էր, իր քարոզներում դեմ էր արտահայտվում տոհմային ազնվականությանը: Ամենայն հավանականությամբ, Աստյուագեսը հարել էր զրադաշտականությանը: Պատահական չէ, որ խոսելով մար արքայի մասին՝ Հերոդոտոսը շեշտում էր մոգերի խորհուրդներին հետևելու նրա հակվածությունը: Ասորեստանյան կամ բաբելոնյան օրինակով պետություն ստեղծելու Աստյուագեսի ջանքերը կարող էին վերածվել գաղափարաբա-

նական պայքարի՝ զրադաշտ արքայի և հին աստվածներին հարող տոհմային ազնվականության միջև:

Եթե ամբողջացնելու լիներք Նաբոնիդի շրջանի աղբյուրների տեղեկությունները, կարելի է ենթադրել բաբելոնյան պետության նկատմամբ մարական իրական սպառնալիքի գոյությունը: Նաբոնիդը հապաղում էր կատարելու Մարդուկ աստծո հրամանը՝ թերևս զգուշանալով, որ Խառանի վերականգնումը կարող էր դիտվել հակամարական քայլ և ազդակ կիանդիսանար մարական ներխուժման համար: Նաբոնիդը կատարեց իր խոստումը մի քանի տարի անց՝ մարական վտանգի բացակայության պայմաններում:

Դատելով այն սպառնալիքից, որի առջև կանգնած էր բաբելոնյան պետությունը, կարելի է ենթադրել, որ պարսիկների հակամարական ապստամբությունն իրականում ուղղորդված էր բաբելացիների կողմից և ճիշտ ժամանակին էր: Դա թույլ տվեց բաբելոնյան արքային ոչ միայն վերացնել մարական սպառնալիքը, այլև իրագործել նոր նվաճումներ Արաբական սարահարթում:

Ե՛վ սեպագիր, և՛ անտիկ աղբյուրները համակարծիք են՝ հայտնելով մարերի դեմ պարսկական ցեղերի բարձրացրած ապստամբության և դրա արդյունքների մասին: Դրանցից «Նաբոնիդի ժամանակագրությունը» արձանագրում է. *«[Վեցերորդ տարի ..., Իշտումեգուն] հավաքեց [իր բանակը] և շարժվեց Կուրաշի՝ Ընշանի արքայի դեմ՝ գնդակռու նրան (և) նվաճելու [նրա երկիրը]: Իշտումեգուի բանակը ապստամբեց նրա դեմ և գնդեց նրան: Նրա՝ նաև հանձնեցին նրան[Կուրաշին: ([...]) Կուրաշը (արշավեց) դեպի Էկբատանա արքայական քաղաքը: Արծաթ, ոսկի, բարիքներ, ունեցվածք [...], որ նա տարավ Էկբատանայից դրսեն ավար, նա տարավ Ընշան: [...]ունեցվածքն ու բարիքները, որ գողքերը [...]»:*

Ավելի ընդարձակ տեղեկություններ են պահպանվել անտիկ աղբյուրներում: Հերոդոտոսը հայտնում է Աստյուագեսի թագավորության 35–րդ տարում (Ք. ա. 550 թ.) պարսիկների առաջնորդ Կյուրոսի ապստամբության և նրա դեմ Աստյուագեսի մղած երկու ճակատամարտերի մասին: Դրանցից առաջինը մարերի արքան տանուլ տվեց այն պատճառով, որ մարական բանակն առաջնորդող Հարպագոսը և մար առաջնորդների մեծ մասը անցան պարսիկների կողմը: Երկրորդ ճակատամարտը նա, ուր մարական բանակին գլխավորում էր անձամբ Աստյուագեսը, ավարտվեց Կյուրոսի հաղթանակով: Կյուրոսը, ով, ըստ անտիկ պատմագրության, մայրական գծով Աստյուագեսի թոռն էր, կենդանի թողեց նրան՝ թույլատրելով ապրել մինչև իր մահը:

Մարական տարրը նորաստեղծ Աքեմենյան պետության մեջ ունեցավ կարևոր դերակատարում՝ ծառայելով պետությանը կամ հանդես գալով դրա դեմ՝ փորձելով վերականգնել իր անկախությունը: «Մարաստան» տերմինը ժամանակի ընթացքում վերածվեց աշխարհագրական հասկացության՝ զուրկ էթնիկ բովանդակությունից: Էկբատանայի շրջանը հունահռոմեական պատմագրության կողմից արդեն կոչվում էր Սիրոմեդիա՝ այստեղ արամեական կամ արամեախոս դարձած էթնիկ տարրի զգալի դերի պատճառով:

7. ՄԱՐԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Հայ–մարական առնչությունների պարզաբանումը բավական միճճահարույց խնդիր է՝ կապված այն հանգամանքի հետ, որ արդեն մեր թվարկության սկզբներին մարները՝ որպես առանձին ժողովուրդ, վերացել էին պատմության թատերաբեմից, և այսօր դժվար է որոշել, թե մասնավորապես մշակույթի և լեզվի որ բնորոշ տարրերը պետք է համարել մարական: Հատկանշական է նաև, որ արդեն Ք. ա. II դ. պարթևական աշխարհակալության տարածումն իր մեջ կլանեց մարական մշակույթն ու լեզուն. մարերն, ըստ էության, մասամբ հայացան, մասամբ էլ դարձան պարթև: Այնպես որ, հայերենում որոշ իրանական ազդեցությունների ծագումնաբանությունը հավասարապես կարող է վերաբերել թե՛ պարթևական, թե՛ «միջին մարական» լեզվոլորտին: Այլ խոսքերով ասած՝ հայերենում որոշ մարաբանություններ կարող էին անցնել պարթևերենի միջոցով, և հակառակը՝ որոշ պարթևաբանություններ կարող էին մարական ծագում ունենալ: Հնարավոր է նաև հին մարական բառաձևերի մի մասի փոխարինումը նոր պարթևական կամ միջինպարսկական ձևերով:

Հայ–մարական շփումների վաղեմությունը նույնպես դժվարացնում է դրանց բնույթը որոշելու գործը: Քանի որ մարական պետությունը ստեղծվից Հայկական լեռնաշխարհի անմիջական հարևանությամբ, դեռ ավելին՝ նախամարական ցեղերը, ըստ ասորեստանյան սեպագիր աղբյուրների, նախապես բնակվում էին Վերին Զագրոսի ճյուղավորումներում (տե՛ս վերը), ապա հայերի և մարերի շփումները սկսվել են շատ ավելի վաղ, քան այդ ժողովուրդների ստեղծած պետությունների քաղաքական փոխհարաբերություններն ու առնչությունները:

Ելնելով պահպանված տեղանունների քննությունից՝ հայերի և մարերի առաջին շփումները տեղի են ունեցել Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևելյան մասույցներում՝ Վասպուրական և Պարսկահայք (Նոշիրական) նահանգների տարածքներում: Այդ մասին վկայում է, նախ և առաջ, Մարանդ գավառի անվանումը, որի մեջ –անդ տեղանվանական վերջածանցը (հմմտ. Վան–անդ, Հար–անդ) կցված է մար արմատին՝ մարերի ցեղանվան հայկական տարբերակին: Եթե հաշվի առնենք, որ վերջածանցները հաճախ ծագում են գոյականներից, ապա –անդ ձևը հնարավոր է նույնացնել հայ. անդ/հանդ «արտ» բառի հետ, ըստ այդմ՝ ողջ տեղանունը կնշանակի «մարական դաշտ, հովիտ»:

Սակայն հնարավոր է նաև նույն գավառանունը բացատրել որպես իրանական կազմություն՝ հրան. –(w)and վերջածանցով (ինչպես Damāwand, Nahāwand, Bagrewand/Bagrawand, Zarewand/Zarawand տեղանունները, նաև իրանականից փոխառյալ հայ. դարաւանդ բառը և այլն): Այս դեպքում դժվարություն է առաջանում բացատրելու /r/–ի առկայությունը մար ցեղանվան մեջ, քանի որ սպասելի էր հրան. *Mādand ձևը: Ի դեպ, Մարանդի կենտրոնական քաղաքը նույնպես կոչվում է Մարանդ, որը մինչ օրս էլ գոյություն ունի Իրանի Ատրպատականում:

Մարանդ գավառից արևմուտք գտնվում էր Ճուարչ–ռուտ գավառը. այս անվանումն արդեն ակնհայտորեն ունի իրանական ծագում: Այստեղ էր Վասպուրականի իշխան-

ների ձմեռանոցը՝ Մարական ափսեր (նոր ժամանակներում՝ Մարաթյանդ), որի անվանումը, ամենայն հավանականությամբ, կրկին առնչվում է «մար» ցեղանվանը: Ս. Երեմյանը Մարական բնակավայրի հետ է նույնացնում Մարակերտը, որը, սակայն, Գողթան երգերը հիշատակում են Շարուրի դաշտում՝ Ճուարշ–ռոտ գավառից հյուսիս:

Մարանդ գավառի մյուս՝ արևելյան կողմում գտնվում էր Պարսպատունիք գավառը (*հրեա. *parθ– / pars– «ժայռամաս, ժայռագագաթ»*), որը հայոց միջնադարյան աղբյուրներում կոչվում էր նաև «Մարաց կողմանք»: Ուրմիա լճի արևմտյան ափին էր տեղադրված Մարի գավառը, նոր ժամանակներում՝ Մարգավար < *Մար–գավառ, Բարանդուզ գետի հովտում: Մարի անվան հիմքում հավանաբար նույնպես ընկած է «մար» ցեղանունը: Մարիից հարավ–արևմուտք գտնվող գավառները՝ Նիխորականը, Դասնը և Մահկերտ–տունը, միասին կոչվում էին «Մարաց ամուր աշխարհ»: Մովսես Խորենացին մինչև այս շրջանները, մասնավորապես մինչև Ջարասպ լեռ է հասցնում հայոց իշխանության տարածումը:

Ըստ Խորենացու հաղորդած հայոց ծննդաբանական ավանդազրույցի՝ հայերի երկրորդ անվանադիր նախնու՝ Արամ նահապետի հիմնական հակառակորդը մարերի առաջնորդ Նիւքար Մադէսն էր «այր հպարտ և պատերազմասէր»: Ց. Մարկվարտի կարծիքով՝ Նիւքար անունը նույնական է վերոհիշյալ Նիխոր–ական գավառանվան հետ, որը ծագում է *հրեա. *ni–xvār–akan ձևից: Պետք է ենթադրել, որ այս տարածքը եղել է մարերի գլխավոր կենտրոններից կամ հենակետերից մեկը, որտեղից մարական ռազմաշունչ ցեղերը հարձակումներ էին գործում դեպի Հայկական լեռնաշխարհ: Հետևաբար Արամի և Նյուքար Մադեսի (Նյուքար «Մարացի») հակամարտության պատմությունն այլաբանորեն ներկայացնում է հայկական և մարական ցեղերի պայքարը, թեև չպետք է բացառել, որ նաև որոշ իրական պատմական դեպքեր կարող էին լինել այս առասպելի կերպարների նախատիպերը:

Խորենացու պատումի համաձայն՝ Նյուքարի զորքերը «քուշանների նման» զրահապատակել էին հայոց սահմանները և երկու տարի իրեն ծառայեցրել: Արամը ժողովում է մոտ հինգ բյուր քաջ աղեղնավորներ ու նիզակավորներ և *«պատահէ Մեդացւոցն նիւսաւարդաց» «յնգհրս սահմանացն հայոց»: Հանկարծորեն Արամը «յաւուր քան զծագել արևագալն, առտուկեաց զրազմութիւն ամբոխիցն, և զնոյն ինքն զՆիւքարն գիւղնգնայն Մադէս ձերբակալ արարեալ ածէ յԱրմաւիր, և անդ որեւն ի ժայռս աշտարակի պարսպին գիշ վարնալ երկաթի ընդ ճակատն, յորմն վարեալ հրամայէ, ի տնանիլ անցաւորաց և ամենայն ևկնդոց անդր. և զաշխարհն նորա մինչև ի լեառնն անուանեալ Ջարասպ՝ ի ծառայութեան հարկի կալաւ մինչև զթագաւորութիւնն Նինուէի ի գնալ Սարդանապաղի և Նինուէի»*: Նշված Ջարասպ լեռն, ըստ Ս. Երեմյանի տեղորոշման, համապատասխանում է Զագրոսի լեռնահամակարգին պատկանող ներկայիս Սիահ–քուհին (Սև լեռ)՝ 3497 մ բարձրությամբ, և գտնվել է Մարի, Նիխորական, Մահկերտ ու Մատեանք գավառների միջև:

Հետաքրքիր է, որ հույն աշխարհագրագետ Ստրաբոնը նույնպես հայկական ցեղերի իշխանության տարածումը հասցնում է մինչև Ջարասպ լեռ, Դասն և Մահկերտ–տուն գավառներ: Թեև նա կոնկրետ այդ տեղանունները չի նշում, սակայն

հիշատակում է դրանց անմիջական հարևանությամբ գտնվող Աղիաբեններ: Ստրաբոնը Արամին կոչում է Արմենոս հունական անվանաձևով և նրան համարում արգոնավորդներից մեկը՝ Յասոնի ողեկիցը: Հետաքրքիր է, որ Արմենոսի և Յասոնի հակառակորդի դուստրը՝ Մեդեան, հունական պատմագրության մեջ համարվում էր մեդացիների (մարերի) անվանադիր նախամայրը: Այսինքն՝ Ստրաբոնի պատռոմի համաձայն՝ նույնպես ստացվում է, որ հայերի նախահոր հակառակորդները մարական ցեղերն էին: «Արմենոսի հետ եղողները», ըստ Ստրաբոնի, բնակեցրել են Հայաստանի որոշ գավառներ՝ «մինչև Քալաքենե ու Աղիաքենե՝ Հայաստանի սահմաններից դուրս»: Արմենոսն «իր անունը թողել է Արմենիային»: Քալաքենիի և Աղիաքենիի հիշատակումը հստակ ցույց է տալիս, որ հայերի նախնիները հասել են ներառյալ մինչև «Մարաց ամուր աշխարհը», որն էլ հետագայում մտել է Մեծ Հայքի թագավորության մեջ:

Հայերն իրենց հակամարտությունը մարերի հետ արտահայտել են նաև սրբազան պաշտամունքատեղիների՝ լեռների պայքարի միջոցով: Մեր օրերում գրառված, չափազանց արխաիկ մի առասպելում հայերի խորհրդանիշը Տավրոս լեռն է, որը հանդես է գալիս որպես ամպրոպային ցլակերպ հերոս՝ հակայական եղջյուրներով: Տավրոսի հակառակորդը վիշապազուն մարերի խորհրդանիշն է՝ եղջերավոր վիշապ Զագրոսը: Այս լեռնաշղթան Ուրմիո և Վանա լճերի ավազանների ջրբաժանն է (այն, ի դեպ, որոշ աղբյուրներում կոչվում է նաև Նիխորական): Ուշագրավ է, որ նշված առասպելում Տավրոսի ու Զագրոսի եղջյուրները նույնպես լեռնագագաթներ են՝ երկվորյակ անուններով՝ Առնոս և Արտոս, Մասիոս և Մասիս:

Ըստ առասպելի՝ վիշապ Զագրոսն ուզում է ուտել Տավրոսին և կռվի է ելնում նրա դեմ (կրկին պատեղ տեսնում ենք մարերի նախահարձակ լինելը, ինչպես Նյութար Մադեսի դեպքում): Հետաքրքիր է, որ Զագրոսի ու Տավրոսի կռիվը տեղի է ունենում Հաքքարիում՝ «Արգեոլի և Ջուդիի կողմերում»: Մարտի հենց սկզբում Տավրոսը, *«թեև տարածությամբ ավելի փոքր, բայց ավելի ուժեղ լինելով, այնպես է հարվածում Զագրոսի ճակատին, որ նրա եղջյուրները պոկվում են: Մի եղջյուրը թռչում, ընկնում է Արգեոլից ոչ հեռու և ցցվում է գետնի մեջ, որը մինչև այսօր Մասիոս է կոչվում, իսկ մյուս եղջյուրը թռչում և խրվում է Արարատի կողը, որը մինչ այսօր Մասիս է կոչվում»*: Այս դրվագում բացատրվում է երկու նշանավոր լեռների առաջացումը՝ Մեծ Մասիսի և Մասիոսի (= Տուր Աբդին կամ Մարդինի լեռնաշղթա):

Այնուհետև *«Զագրոսը շշմած մնջբը դեմ է տալիս Տավրոսի Առնոս և Արտոս եղջյուրներին: Տավրոսը բարկացած այնպես ուժեղ է խփում նրա մնջբին ու փորին, որ մի մեծ ձոր է բացում Կոստուրից սկսած մինչև Տիարսախուբ: Այդ ձորը, իբրև փկա, մինչև օրս էլ մնում է, որով հոսում է Ջաբ գետը: Ասում են, թե այդ ձորը Զագրոսի արյունն է, որը թեև վշշում է, բայց անուշ ու անմահական ջուր է»*: Տավրոսի հարվածից նոր սնյամին գործընթացներ են տեղի ունենում, և պարտված Զագրոսի փորոտիքի աղի ջրերի մի մասը հոսում է դեպի Վան ու կազմում Վանա լիճը: «Այդ օրվանից սկսած՝ Զագրոսը, իր գլուխն առած, քաշվում է մի կողմ: Նրա մարմնի մի ծայրը հասնում է Արարատ, իսկ գլուխը՝ Շիրազ և Հնդստան»:

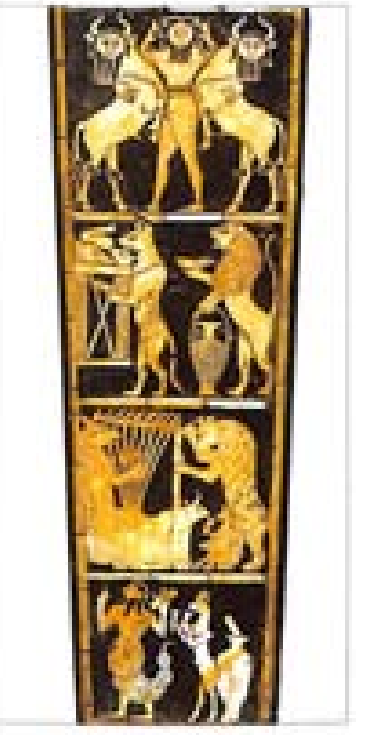
Հայերը «մար» ցեղանունը կապել են իրան. *mār «օձ»* բառի հետ, այդ պատճառով էլ մարերին համարել են «վիշապազուններ»: Հայոց հնագույն էպոսում՝ «Վիպասանքում», կարմիր թելի նման անցնում է վիշապ–մարերի և հայոց ամպրոպային հերոսների մի քանի սերունդ տևող հակամարտության պատմությունը: Այս հակամարտությունը կարելի է մեկնաբանել նաև որպես հայրիշխանական սոցիալական կառուցվածք ունեցող ցեղերի պայքար՝ ընդդեմ մայրիշխանության: Ի տարբերություն հայոց անվանադիր նախնիների (Հայկ, Արամ)՝ որպես մարերի նախնի հիշվում են կանայք. հունական առասպելաբանության մեջ՝ Մեդեան, իսկ հայոց էպոսում Մեծ Հայքի մարական ցեղերի նախամայրը կոչվում է Անույշ: Ըստ Մովսես Խորենացու հաղորդած առասպելների՝ Անույշը Մարաց վերջին թագավոր Աժդահակի կինն էր, որի անվան մասին նույնպես հայոց Պատմահայրը նշում է. *«զի Աժդահակ՝ ի մեր լեզուս է վիշապ»*:

Ուշագրավ է, որ Աժդահակի հակառակորդի՝ հայոց արքա Տիգրանի անունը լեզվաբանների կողմից սովորաբար նույնպես ստուգաբանվել է մարերենով: Այն կազմված է նույն արմատից, ինչ Տիգրիս գետանունը, որը, ըստ Ստրաբոնի, մարերեն լեզվով պարզապես նշանակում է «նետաձգություն»: Տիգրանի անունը կարելի է բացատրել որպես «տեգով սպանող» կամ «նիզակակիր»: «Վիպասանք» էպոսում պատմվում է, թե ինչպես է Տիգրանը ծնվում «Հայկազանց երկրի» բարձրաբերձ լեռան գագաթին, *«որոյ գագաթն առաստիւքնամբ առնամանեաց բուէր պատեալ»*: Ակնհայտորեն այստեղ ակնարկվում է Մեծ Մասիսը, քանի որ Տիգրանը, ծնվելով ծիրանագեղեցիկ կնոջից, անմիջապես մի վիշապ սանձելով, արշավում է դեպի հարավ–արևելք՝ Մարաստանի վրա: Առասպելում կենդանակերպ խորհրդանիշի միջոցով բնորոշվում է մարերի և Մարաստանի վիշապային ընկալումը հայերի կողմից:

Տիգրանի և Աժդահակի մենամարտը նկարագրվում է ամպրոպի աստծո և վիշապի պայքարի խիստ տիպական հատկանիշներով: Արծվի թևերով սլանալով՝ Տիգրանը հասնում է Աժդահակի արքունական ապարանքին: Վերջինս կանգնած էր ապարանքի տանիքին՝ գեղեցիկ շատրվանների մեջ: Տիգրանն իսկույն հարձակվում է նրա վրա. ամենի աչքերը *«նախ ի սէզ նիզակաց զմարմինս նրկաբանչիւրոցս յօշնով, վտակս արեան ի վէրս հոսանցուցաք, և զգետակնատեառ նրեաս ապարանիցս արեան հոսանալ ցուցաք ծով»*: Պատեղ արյան ծովի և վերևից հոսող արյան վտակների հիշատակումն արտացոլում է հայոց ժողովրդական հավատալիքներում առկա երկնային «Ջիրանի ծովի» առասպելույթը, որն ամպրոպի ժամանակ ալեկոծվում, և որտեղից անձրև է թափվում երկրի վրա: Նույն մտածելակերպն առկա է նաև այն պատկերացման մեջ, թե իբր ամպրոպային հերոսները ճիպոտահարում են երկնքում բառաչող վիշապին, որի արյան շիթերը հոսում են ներքև անձրևի տեսքով:

Ի վերջո Տիգրանը սպանում է Աժդահակին, ընդ որում՝ հայտնի է նաև նույն մենամարտի առավել պատմականացված տարբերակը, ըստ որի՝ հայոց և մարաց բանակների բախման ժամանակ Տիգրանը *«նիզակաւ օրինակ իմն որպէս զբուռ հնձեալ զերկաթի աւուրս հանգերձն՝ շամփրէ զԱժդահակ յընդարձակ սէզ նիզակին, և յամփոփել միւսանգամ զձեռնն՝ արտաքս զկէս մասն բորոցն հանդերձ զինուն ի գուրս բերէ»*: Աժ-

Միջագետքյան մշակույթի հուշարձաններ

Ուր քաղաքի «չոափգարտը», Ք. ա. III հազ.

Սիջագիրքերի սեպագիր արձանագրություններ

Լագաշի կառավարիչ Գուդեա

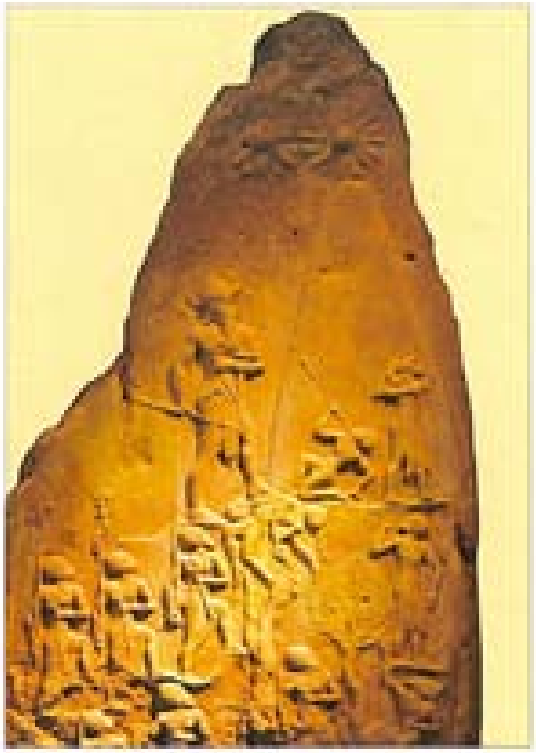
Շումերական արձանիկ

Ուր քաղաքի զիկկուրատը. Ք. ա. III հազ.

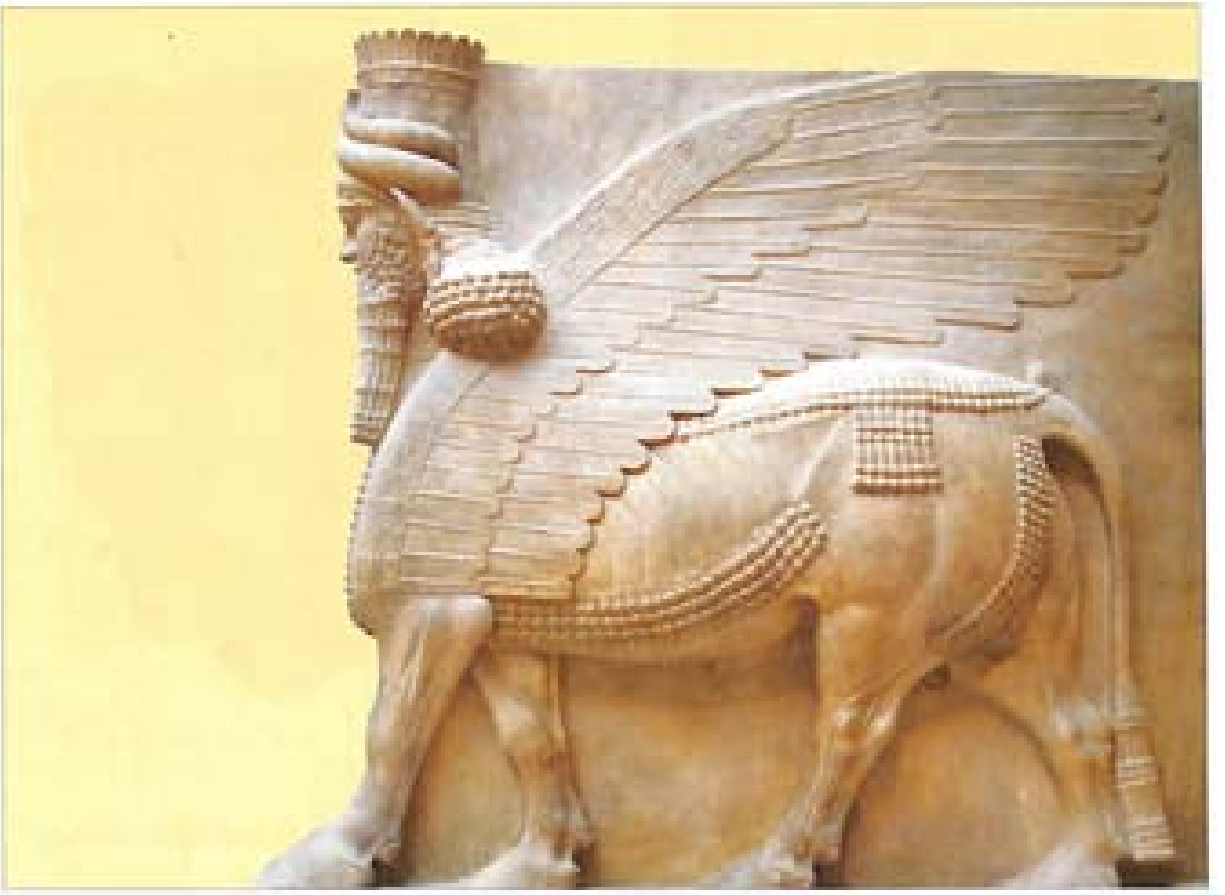
Աքքադի արքա Սարգոնը

Աքքադի արքա Նարամսինի հաղթական արձանագրությունը

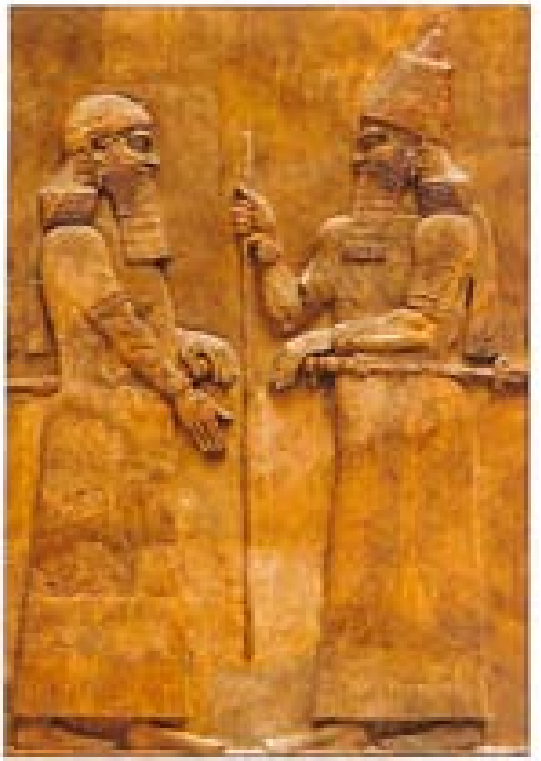
Փորրսաիական բարձրաքանդակ, Ք. ա. VIII դար

Ասուպիլեկան էակ (յոնճասաու)

Ասորեստանյան բաղբաթանդակ. Աշշուրբանիպալ II-ը ատլասի որսի պահին

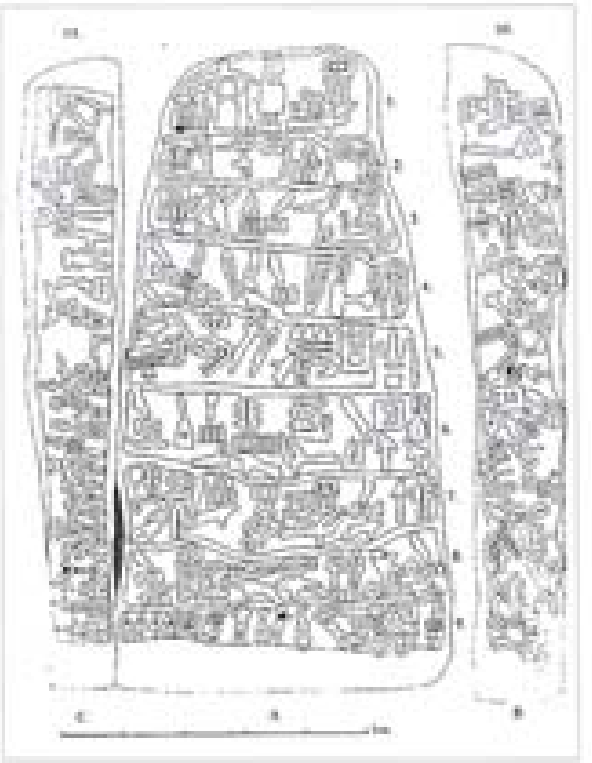
Սարգոն II

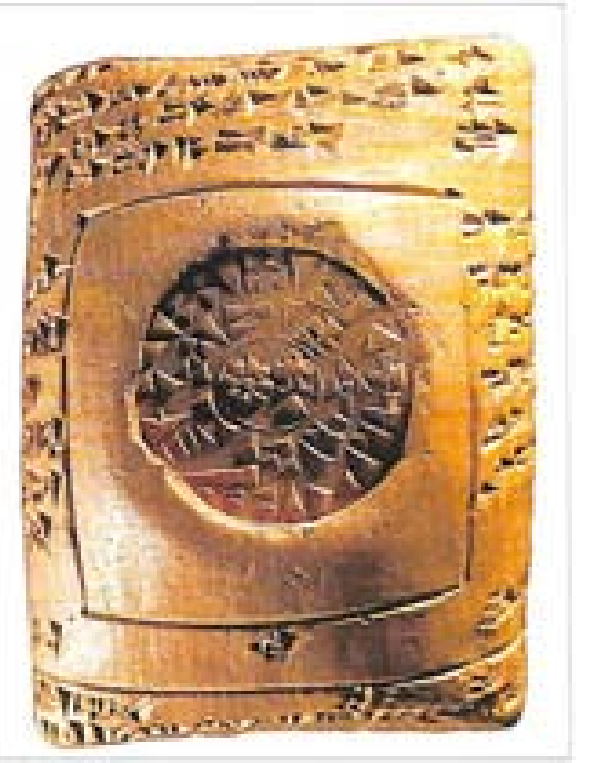
Աշխարհի բարկության քարտեզը

Միջագետքյան աստվածներ. Ք. ա. III հազ.

Հիերոգլիֆային յուժիական արձանագրություն, Ք. ա. XIII դ.

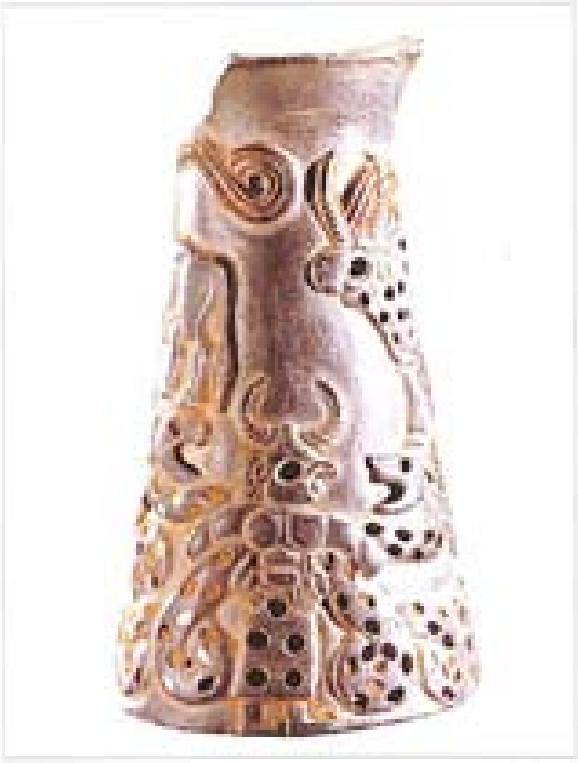

Խեթական արքայի քնժայագիր՝ արքայական կնիքով, Ք. ա. XV դ.

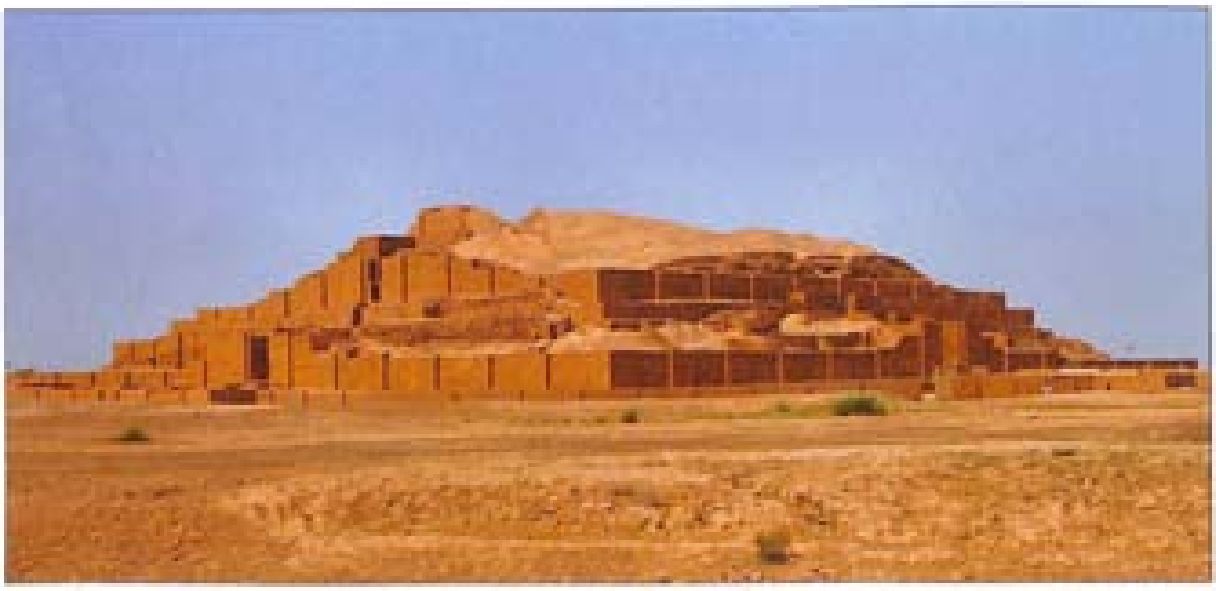

Խեթական մայրաքաղաք Հաթթուսասի «Առյուծի դարպաս»

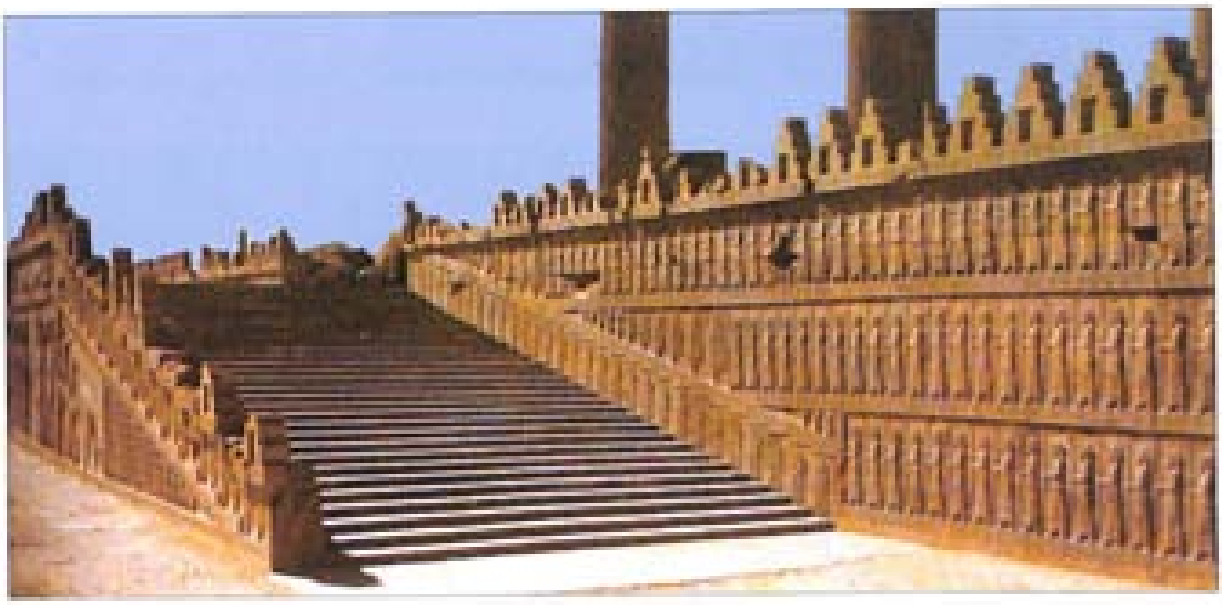
Էլամական մշակույթի առարկաներ. Ք. ա. III–II հազարամյակներ

Դար Ունտաշ Նապիրիշա քաղաքը. Էլամ. Ք. ա. XIII դար

Պերսեպոլիս

Տաճարի
Պերսեպոլիսից

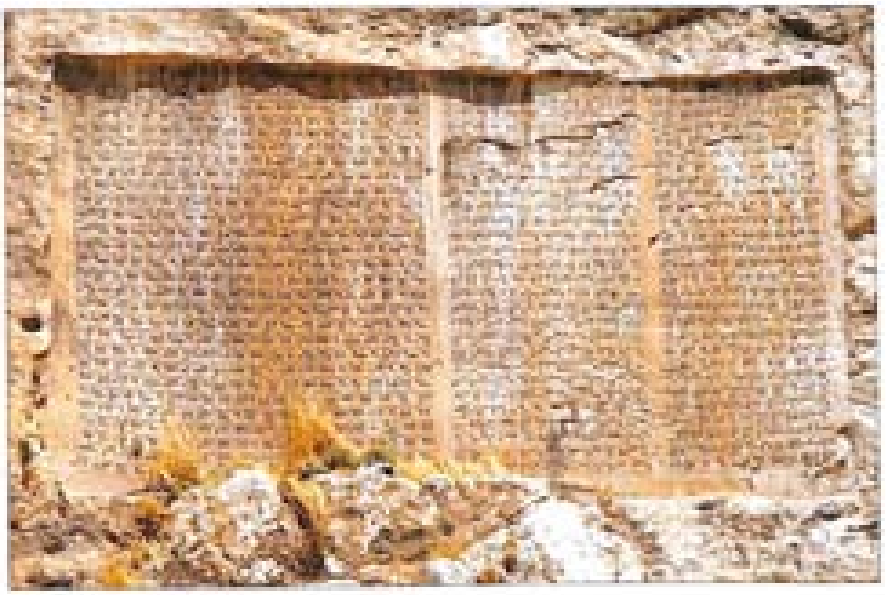
Հատված Բեհիստունյան
արձանագրությունից

Պերսեպոլիսի համալիրապատկերը

Նախշ-է Ռուստամ. Աքեմենյան արքաների դամբարանը

Քսերքսես արքայի արձանագրությունը Վանից

Աքեմենյան զինվորներ

Արշակ I

Արշակ II

Միհրդատ I

Արտավան II

Տիգրան I

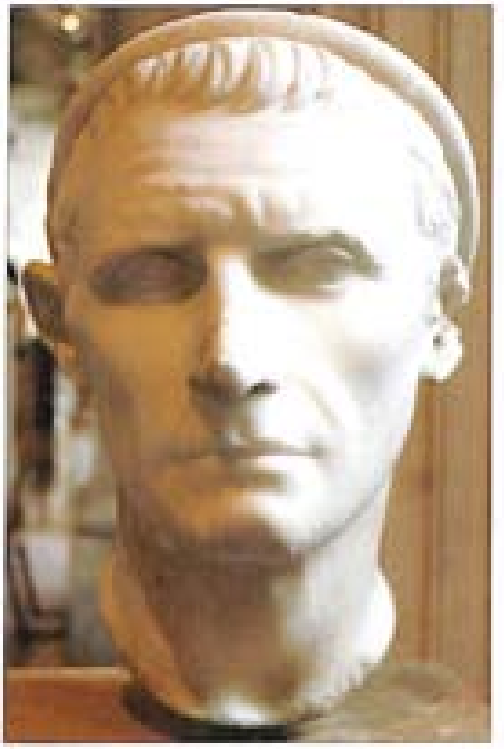
Արտաշես II

Տրդատ III

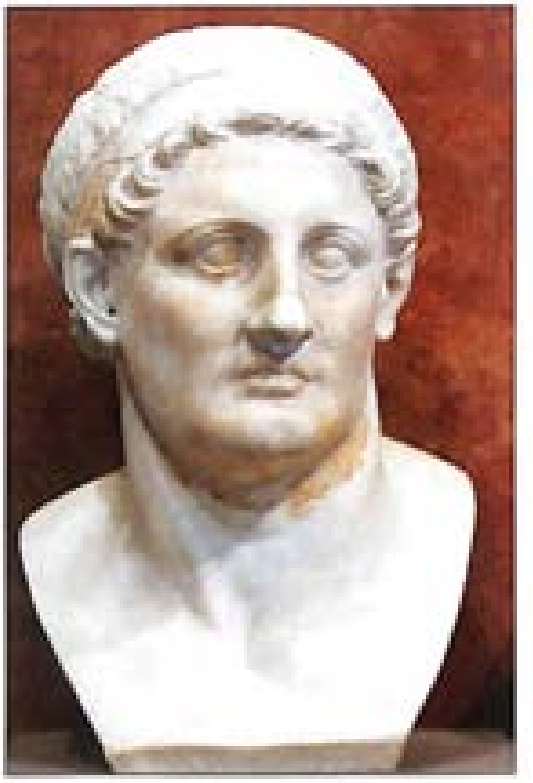
Վաղարշ IV

Ադրիանոս II
(Անգլիայի արքա)

Միհրդատ Եվպատոր
(Պոնտոսի արքա)

Պտղոմեոս I
(Եգիպտոսի արքա)

Արտաշես II Մեծ

Սկևկոս I

Արտիոքոս I Սոտեր

Վաղարշոս I Սոտեր

Պերգամոն քաղաքի մանրակերտը (ժամանակակից վերակառուցում)

Պերգամոնի թատրոնը

դահակի առաջին կնոջը՝ Անուշին, և ավելի քան մեկ բյուր մար աղջիկներ ու պատանիներ՝ գերիների բազմությամբ. Տիգրանը բնակեցնում է Մասիսի արևելյան կողմում՝ մինչև Գողթնի սահմանները՝ «մինչև հանդիպ ամրոցին Նախճաւանու»՝ նրանց տալով բազմաթիվ դաստակերտներ և երեք ավաններ՝ Խրամ, Ջուղա և Խորշակունիք: Խորենացու խոսքերով՝ այս բոլոր առասպելախառը իրադարձությունները պատմվում էին «թռելիաց» երգերում:

Հետաքրքիր է, որ Թովմա Արծրունու հաղորդած մի հին ավանդապրույցի համաձայն՝ Հաքքարիի Ջուլամերկ կամ Ջլմար բնակավայրի անվանումը նույնպես առնչվել է առասպելական Աժդահակի անվան հետ. ըստ Վասպուրական աշխարհի պատմագրի՝ Կորճայքի Փոքր Աղբակ գավառի Ջլմար և Սրինգ ամրոցներում իշխում էր մարաց վերջին թագավոր Աժդահակի զարմից մի կին՝ Ջայլամար անունով, որի անունով էր կոչվում ամրոցը. Ջայլամարի դուստր Անուշին կնության առավ Սահակ Արծրունին՝ միաժամանակ նաև տիրանալով կնոջ ընդարձակ կալվածքներին: Ինչպես երևում է Արծրունու այս տեղեկությունից, Տահուկ գավառն իր Ջլմար կենտրոնով այդ ժամանակ մտնում էր Փոքր Աղբակի մեջ, այդտեղ էր գտնվում նաև Ջողա լեռը, որոնք բոլորն էլ տեղադրված էին Նիխորական գավառից հյուսիս: Պատահականություն չէ, որ նույն տեղանունները՝ Ջահուկ/Ճահուկ, Ջողա/Ջուղա/Ճողա, հանդիպում ենք նաև Նախճավանում՝ Խորենացու հաղորդած մարերի վերաբնակեցման պատմության մեջ:

Ցավոք, մարերեն լեզվով ոչ մի արձանագրություն հայտնի չէ, ուստի մարերենի վերաբերյալ շատ քիչ տեղեկություններ կան: Բացի անձնանուններից և տեղանուններից՝ մարերեն առանձին բառեր կան պահպանված հունական աղբյուրներում, ինչպես նաև հին պարսկական սեպագիր տեքստերում: Մարերենի՝ հին պարսկերենի վրա ունեցած ազդեցության մասին գրել են շատ գիտնականներ, այդ թվում՝ Ա. Մեյեն և Է. Բենվենիստը: Եղած աղբյուրների հիման վրա մարերենի վերականգնման փորձ է արել Մ. Մայրհոֆերը: Դեռևս Հ. Հյուբշմանը մարերենից փոխառյալ էր համարում հայ. բրինձ, պղինձ, գառն բառերը, որոնց մեջ պարսկերեն ջ–ի դիմաց ունենք ձ:

Վ. Բ. Հենինգը առաջին իրանագետներից մեկն էր, որ մատնացույց արեց հայ–մարական լեզվական առնչությունները և նշեց դրանց մի հնչյունական օրինաչափության մասին: Ըստ նրա՝ մարական –zn– հնչյունակապակցությունը հայերենում տվել է –ez– (իսկ հետագայում՝ –ոj–), որից և ունենք հայ. գառն, գինձ բառերը:

Ըստ Ա. Փերիխանյանի՝ Արտաշես I–ի մի արամեատառ արձանագրության մեջ, որը գտնվել է Իշխանասարի ստորոտից (Սիսիանից Գորիս տանող ճանապարհին), հանդիպում են մարական բառեր: Այս սահմանաքարի տեքստի բովանդակությունը բանականին տարբերվում է նախորդներից, այդ իսկ պատճառով էլ ենթադրվում է, որ այն իր վրա կրում է Սյունիքին սահմանակից իրանական երկրամասի՝ Աորպատականի, այն է՝ Փոքր Մարաստանի լեզվի ազդեցությունը: Հաշվի առնելով գտնված կոթողագրյան (ստելա) թվագրման ժամանակաշրջանը՝ դրա լեզուն բնորոշվում է որպես «միջին մարերեն»:

Այս արձանագրության յոթերորդ տողում վկայված wnqpr բառը թարգմանվում է «հաղթափառ» և ստուգաբանվում *միջ. մար.* *Vanakafarr ձևով, որն, իր հերթին, ծագում է հին մարերեն *Vanakafarnah– կազմությունից և նշանակում է «հաղթական Ֆառնը կրող»: Հին իրանցիների կրոնում xvarnah– «*Ֆառն, Փառք*» հասկացությունն ունեցել է առանցքային նշանակություն: Ի դեպ, Կտեսիասի մոտ վկայված կատիշների արքայի անունը՝ Ὀναφέρσης, ծագում է հենց *Vana–farnah ձևից, որը հնչյունապես ավելի հետու է Իշխանասարի արտաշիրյան սահմանաքարի տնքստում արձանագրված մականունից:

Նույն արձանագրության ութերորդ տողում վկայված է զյrbr բարդ բառը, որի առաջին բաղադրիչը գրված է հետերոգրաֆիական փոխանցմամբ, այսինքն՝ նրա փոխարեն դրված է արամեական գաղափարագիր, և ուստի ամբողջ բառը *միջ. մար.* *tāgabar «*թագավոր, թագակիր*» կազմությունն է:

Նույն արձանագրության վերջին՝ իններորդ տողում գրված բառը՝ ՚՚štrsrt, ծագում է *միջ. մար.* *axšahrasart (իրան. *xšaθra–sarta) «Շահրի հետ միացած» կամ «Շահրով պաշտպանված» կազմությունից:

Մարերենին, ամենայն հավանականությամբ, բնորոշ է եղել նախահավելվածային (պրոթետիկ) a–ի առկայությունը իրանական այն կազմություններում, որոնք սկսվում են բաղաձայններով: Այս օրինաչափությունը հաշվի առնելով՝ հայերենում մարական փոխառություններ են համարվում այն բառերը, որոնք /r/–ից առաջ ունեն /a/ ձայնավոր, օրինակ՝ արագ (հնմնտ. *պարթ.* rag) «*արագ*», առասան (հնմնտ. *պարսկ.* rasan) «*ճոպան, պարան*», արոյր (հնմնտ. *պարթ.* rōδ, *միջ. պարսկ.* rōy) «*բրոնզ*» և այլն, ընդ որում՝ ուշագրավ է, որ այս բառերից շատերը հետագայում փոխառվել են նաև պարթևական համապատասխան ձևերից և ստացել /e/ նախահավելվածային ձայնավոր՝ երագ – «*արագ*», երասան «*սանձ*» (ինչպես երանգ, երուանդ, Երուազ բառերում): Նույն օրինաչափությանը հանդիպում ենք Երասխ (Արաքս) գետանվան մեջ, որի մեկ այլ տարբերակը վկայված է «մարական» Արասխ ձևով. այդ գետը հոսում է Ուրմիո ծովակից հարավ՝ սկիզբ առնելով Զարասպ լեռան արևելյան լանջից և թափվելով Լիճը. ժամանակին այն կազմում էր համանուն Արասխ գավառի և Մեծ Հայքի հարավային սահմանը:

ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Աքեմենյան տերությունը իր ամենաընդարձակ շրջանում ձգվում էր հյուսիսային Բալկաններից մինչև Հնդկաստան, Կովկասյան լեռներից և Կենտրոնական Ասիայի տափաստաններից մինչև Եթովպիա: Տերության սիրտը Պարսքն էր, որը մասամբ համապատասխանում է ներկայիս Իրանի Իսլամական Հանրապետության Ֆարս օստանին: Տարբեր ժամանակներում Պարսքը ներառել է հարևան Քերմանը, Մարվը, արևմուտքում հասել մինչև Պարսից ծոց, հարավում՝ Հորմուզի նեղուց:

Պարսքի տարածքը գերազանցապես բարձրադիր է (միջին բարձրությունը՝ մոտ 1600 մ)՝ ձգված տարբեր կլիմայական գոտիներում, տարեկան տեղումները տատանվում են 200–340 մմ սահմաններում, որոշ հատվածներում՝ ավելի քիչ (Թանգեստան): Ընորհիվ կլիմայական գոտիականության՝ Պարսքն ունի բուսատեսակների հարուստ բազմազանություն: Հետաքրքիր է գրաղվել երկրագործությամբ: 1200–ից մինչև 1500 մ բարձրության վրա մշակում են արմավենի, մինչև 1600 մ բարձրության վրա աճում է նոնենին, իսկ ոռոգողագործությամբ հնարավոր է զբաղվել անգամ 2200 մ բարձրություն ունեցող գոտիներում: Մեծ են Պարսքի անասնապահական հնարավորությունները: Ամենայն հավանականությամբ, նրա տարածքն է շումերական աղբյուրներում հանդես գալիս որպես «Ձիերի երկիր»: Պարսքում մինչ օրս որոշ ցեղեր վարում են քոչվորական կյանք՝ տեղափոխվելով տեղից տեղ հաճախ մինչև 300 կմ, նրանց հիմնական զբաղմունքը անասնապահությունն է: Պարսքի տարածքը հարուստ է օգտակար հանածոներով, հատկապես՝ մետաղահանքերով:

1. ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

Աքեմենյան տերությանը վերաբերող գրավոր վկայությունները բազմաթիվ են և հարուստ: Այն առանձնանում է նաև սեփական՝ Աքեմենյան սեպագիր դպրության թողած գրավոր մշակույթի հարուստ ժառանգությամբ: Աքեմենյան սեպագիր տեքստերը կազմվել են հին իրանական ենթախմբի երկու լեզուներից մեկով՝ հին պարսկերենով: Այս լեզուն արձանագրություններում հանդես է գալիս «արիերեն» անունով (arīyā): Աքեմենյան սեպագիր գրահամակարգը կազմվել է՝ հին պարսկերենի հնչյունական օրինաչափություններից ելնելով: Այս գրահամակարգի հնագույն օրինակները վերաբերում են Ք. ա. VI դ. վերջին քառորդին և կիրառվել են ընդհուպ մինչև Ք. ա. IV դ. երրորդ քառորդը:

Աքեմենյան սեպագիր արձանագրությունները հիմնականում ծագում են Պարսքից, Էլամից և Մարաստանից (Սուսա, Պերսեպոլիս, Պասարգադ, Բեհիստուն, Նախշ–է Ռոստեմ, Էկբատանա/Համադան): Արձանագրությունները գլխավորա-

պես վիմագիր են՝ արձանագրված ժայռերի, պատերի կամ քարե խարիսխների վրա: Զգալի թիվ են կազմում ոսկե և արծաթե թիթեղների վրա գրված տեքստերը, արձանագիր առարկաները (կնճռագաղային իրեր, գնդեր են) և կնիքները: Վերջիններիս առավել մեծ քանակը հայտնաբերվել է Դասկիլեյա քաղաքից (ժաման. Էրեղլի)՝ Աքեմենյան տերության փոքրասիական Փռյուգիա սատրապության երբեմնի կենտրոնից: Հին պարսկերեն սեպագիր տեքստերից մինչ օրս հայտնի է մոտ 200-ը:

Աքեմենյան տեքստերը հիմնականում կաղապարային բնույթի՝ գերազանցապես նուալեզու (հին պարսկերեն, բաբելերեն և էլամերեն), սակավ՝ բազալեզու (նաև հին եգիպտերեն) հանդիսավոր արձանագրություններ են: Բացառություն է կազմում Դարեհ I-ի Բեհիսթունի նուալեզու արձանագրությունը, որի միայն հին պարսկերեն տեքստը կազմում է 515 տող: Կարևոր պատմական տեղեկություններ են պարունակում Աքեմենյան արքաների՝ Նախշ-է Ռոստեմի վիմափոր դամբարաններին կից գրված տեքստերը, Քսերքսես I-ի կրոնաքաղաքական բովանդակությամբ տեքստերը Պերսեպոլիսից և Պասարգադից: Մեզ հասած տեքստերի հիմնական զանգվածը կազմվել է Դարեհ I-ից Քսերքսես I-ն ընկած շրջանում: Արտաքսերքսես I-ից սկսած՝ դրանց քանակը կտրուկ նվազում է: Աքեմենյան սեպագիրը լայն կիրառություն չուներ և ատիճանաբար դուրս մղվեց գործածությունից: Առօրյա գրագրության համար օգտագործում էին այլ գրահամակարգեր, և պատահական չէ, որ առկա է Ք. ա. 500 թ. ամիմաններում կազմված ընդամենը մեկ սեպագիր աղյուսակ՝ գրված հին պարսկերենով:

Իրանական ցեղերի վաղ պատմության և Աքեմենյան տերության կազմավորման դարաշրջանի լուսաբանման համար բացառիկ կարևորություն ունեն ասսուրա-բաբելոնյան աղբյուրները, որոնցից առանձնանում են Ք. ա. VII դ. ասորեստանյան արքաներ Սինախխերիբի և Աշշուրբանապալի արձանագրությունները: Ասսուրա-բաբելոնյան աղբյուրներից հայտնի են իրանական մեծաթիվ անձնանուններ, դիցանուններ և տեղանուններ: Կարևոր տեղեկություններ են պահպանել Նոր բաբելոնյան դարաշրջանի արքայական արձանագրությունները, որոնց շարքում առանձնանում են բաբելոնյան արքա Նաբոնիդի «ժամանակագրությունները»: Բաբելոնիայից հայտնի են նաև աքքադերենով գրված Կյուրոս II-ի մի քանի արձանագրություններ:

Աքեմենյանների կողմից նվաճվելուց հետո Բաբելոնիայում շարունակվում էր կիրառվել սեպագիր գրահամակարգը: Մեզ են հասել տարբեր քաղաքներում կազմված հազարավոր տեքստեր, որոնց հրատարակությունը կամ վերահրատարակումը շարունակվում է մինչ օրս: Օրինակ՝ հատկապես մեծաքանակ են բաբելոնյան խոշոր վաճառական տներից Մուրաշու և Էգիբի ընտանիքների թողած գրագրությունները, մատյաններն ու առևտրական գործարքների արձանագրումները:

Երրորդ կարևոր խումբը էլամական աղբյուրներն են: Էլամերենով կազմվել են ոչ միայն հանդիսավոր բնույթի արձանագրություններ, այլև այն կիրառվել է որպես պաշտոնական գրագրության լեզու: Նման օրինակներ են նաև, հավանաբար, Հայաստանի Արմավիր հնավայրից հայտնաբերված էլամերեն տեքստերը: Էլամական արձանագրությունների հիմնական զանգվածը ծագում է Սուսայից և Պերսեպոլսից: Սուսայի արխիվը (մոտ 300 տեքստ) գերազանցապես վերաբերում է նոր էլամական դարաշրջանի ոչ վուշին և վաղ Աքեմենյան շրջանին: Աքեմենյան դարաշրջանում

կազմված էլամական խոշորագույն արխիվը հայտնաբերվել է Պերսեպոլսից: Դրանք հիմնականում տնտեսական բնույթի փաստաթղթեր են և արքունի պաշտոնյաների գրագրություններ: Այդ տեքստերում պահպանված իրանական միայն անձնանունների թիվը կազմում է մոտ երկու հազար:

Հին պարսկերենը երբեք չդարձավ *lingua franca*: Որպես այդպիսին ծառայում էր այսպես կոչված «տերունական» կամ «պաշտոնական արամներենը»: Արամներենը նման դերակատարում ուներ դեռևս ասորեստանյան տերության մեջ, ապա փոխանցվեց Նոր բաբելոնյան տերությանը և շարունակեց իր դերակատարումը ևս մոտ 1500 տարի:

Աղբյուրների հաջորդ խումբը արամեական տեքստերն են: Աքեմենյան դարաշրջանում կազմված արամերեն տեքստերը՝ գրված գլանափաթեթների վրա, մեծավ մասամբ պահպանվել են Եգիպտոսում: Մի քանի հարյուրի հասնող տեքստերի մեծ մասը հայտնաբերվել է Էլեֆանտինեի ռազմական ճամբարի տարածքից և Սաքքարայից (Մեմֆիս): Դրանք ընդգրկում են ինչպես հանդիսավոր բնույթի արձանագրություններ (օրինակ՝ Բեհիստունի արձանագրության արամերեն տարբերակը), այնպես էլ վերաբերում են առօրյա կյանքի տարբեր ոլորտների: Արամերեն տեքստեր են հայտնաբերվել Պերսեպոլսից, Փոքր Ասիայից (Սարդես, Դասկիլեյա, Արեքսուն), Պաղեստինից (Սամարիա) ևս: Տերության մեջ արամերենով է իրականացվել արքունի գրագրության ճնշող մասը: Սատրապական դրամների մի մասը ևս կրել է արամերեն արձանագրություններ: Պահպանվել են ինչպես արամեատառ արձանագրություններ՝ գրված հին պարսկերենով, այնպես էլ հայտնի են արամերենով գրված սեպագիր տեքստեր:

Աքեմենյան տերության պատմության աղբյուրների առանձին խումբ են կազմում եգիպտական արձանագրությունները: Առկա են նաև Դարեհ I–ին պատկանող շինարարական բնույթի արձանագրություններ: Աքեմենյան շրջանի Եգիպտոսի պատմության անցքերը լուսաբանվել են եգիպտական արձանագրություններում, որոնց զգալի մասը գրված է դեմոթական գրով:

Աքեմենյան տերության մեջ օգտագործվել է նաև հունարենը որպես պաշտոնական հաղորդակցության միջոց: Աքեմենյան արքունիքում կային հույն դպիրներ, լայնորեն տարածված էին փոքրասիական սատրապների հատած դրամները՝ հունարեն մակագրություններով:

Ճնորհիվ հունական աշխարհի հետ անմիջական հարևանության՝ Աքեմենյան տերությունը մշտապես գտնվել է հունահռոմեական պատմագրության ուշադրության կենտրոնում: Հույն և հռոմեացի հեղինակներից առանձնանում են Հեկատեոս Միլեթցու, Հերոդոտոսի, Կտեսիասի, Թուկիդիդեսի, Քսենոփոնի, Թեոպոմպի, Ստրաբոնի, Դիոդորոսի, Պոմպեոս Տրոգոսի և այլոց գործերը, որոնք ամբողջությամբ կամ մասնակի նվիրված են Աքեմենյան տերության պատմությանը: Այս խմբին են պատկանում նաև օտարազգի, սակայն հունարենով գրած պատմիչները, ինչպիսիք են Բերոսոսը և Մանեթոնը:

Հին իրանցիների հոգևոր ընկալումների, սոցիալական հարաբերությունների կարևորագույն աղբյուր է Ավեստան: Պատմական բնույթի բազում տեղեկությունների կարելի է հանդիպել «Վաստվածաշնչում»: Դրանց շարքում է, օրինակ, Կյուրոսի հրամանագիրը՝ հրեաներին Երուսաղեմ վերադարձնելու մասին:

Աքեմենյան տերության պատմությանը և մշակույթին նվիրված են հազարավոր արժեքավոր ուսումնասիրություններ[1], որում խոշոր ավանդ ունեն Ա. Օլմսթեդը, Է. Հերցֆելդը, Գ. Քամերոնը, Ռ. Գիրշմանը, Մ. Դանդամաևը, Պ. Բրիանը, Ի. Դյակոնովը, Պ. դե Միրոշեջին, Է. Գրանտովսկին, Մ. Մայրհոֆերը, Ռ. Ցադոկը (Իրանի պատմություն, պատմական աշխարհագրություն, էթնիկ խնդիրներ), Ջ. Քամերոնը, Է. Հերցֆելդը, Ռ. Քենթը, Վ. Հինցը և այլք (աղբյուրների հրատարակություններ և աղբյուրագիտական ուսումնասիրություններ), Բ. Պորտենը, Մ. Դանդամաևը, Պ. Բրիանը, Վ. Լուկոնինը և այլք (սոցիալ–տնտեսական և հասարակական հարաբերություններ): Հին պարսկերենի ուսումնասիրության ուղղությամբ անգնահատելի ծառայություններ են մատուցել Ռ. Քենթը, Ա. Մեյեն, Է. Բենվենիստը, Վ. Հինցը, Մ. Մայրհոֆերը, Վ. Բրանդենշտայնը, Ֆ. Վալան, Ռ. Շմիդտը և այլք[2]:

Աքեմենյան Իրանի արվեստի, մշակույթի, տարբեր մշակույթների փոխազդեցության ուսումնասիրության ուղղությամբ աշխատանքներ են իրականացրել Ռ. Գիրշմանը, Է. Պորադան, Կ. Նիլանդերը, Վ. Լուկոնինը, Պ. Կալմեյերը, Է. Ակերգալը և այլք: Աքեմենյան դարաշրջանի հուշարձաններն ու նյութական մշակույթն ուսումնասիրել են Է. Հերցֆելդը, Ռ. Գիրշմանը, Դ. Ստրոնախը, Լ. Վանդեն Բերգը, Մ. Ռոֆը և այլք: Բազում ուսումնասիրություններ են իրականացվել՝ նվիրված հին իրանական լեզուին՝ Է. Հերցֆելդ, Հ. Նյուբերգ, Ռ. Ֆրայ, Վ. Հենինգ և այլք: Հայ իրանագետները նույնպես զգալի ավանդ ունեն Աքեմենյան դարաշրջանի պատմության և մշակույթի ուսումնասիրության հարցում:

2. ԱՆՎԱՆԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Իրանական ցեղերի՝ Իրանական բարձրավանդակ մուտք գործելու ճշգրիտ ժամանակը հայտնի չէ: Ամենավաղ թվագրությունը, որն առաջարկվել է Իրանական բարձրավանդակ այդ ցեղերի մուտքի համար, Ք. ա. 1600 թվականն է: Այս թվագրումն առաջարկվել է՝ հիմքում ունենալով տեղի էլամական բնակավայրերի կտրուկ անկումը, ինչը կարող էր պայմանավորված լինել տարածք նոր էթնիկ խմբերի ներթափանցմամբ: Վերջիններիս մեջ տեսնում են «հիպոթետիկ վաղ պարսիկների»:

Ք. ա. մոտ 1000 թ. սահմաններում էլամական երբեմնի խոշորագույն Անշան քաղաքն ու հարակից բնակավայրերը վերջնականապես լքվում են: Այս փաստը հիմք

[1] Cameron G.G., History of Early Iran, Chicago, 1936; Olmstead A.T., History of the Persian Empire, Chicago, 1948; Ghirshman R.D., Persia from the Origins to Alexander the Great, London, 1964; Herzfeld E., The Persian Empire. Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East, Wiesbaden, 1968; Дандамаев М.А., Иран при первых Ахеменидах, Москва, 1963; Дандамаев М.А., Политическая история Ахеменидской державы, Москва, 1985; Briant P., From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire, Winona Lake, 2002; Cook J.M., The Persian Empire, London – Melbourne – Toronto, 1983; Curtis J., Ancient Persia, London, 2000; Allen L., The Persian Empire, London, 2005 և այլն:

[2] Meillet A., E. Benveniste, Grammaire du vieux-perse, Paris, 1931; Kent R.G., Old Persian. Grammer, Texts, Lexicon, New Haven, 1953; Brandenstein W., M.Mayrhofer, Handbuch des Altpersischen, Wiesbaden, 1964; Hinz W., Altiranische Sprachgut der Nebenüberlieferungen, Wiesbaden, 1975; Schmitt R., Old Persian. – In: Woodard R.D. (ed.), The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages, Cambridge, 2004, 717ff. և այլն:

ընդունելով՝ հիշյալ թվականն ընդունվում է որպես Անշանում պարսկական ցեղերի լուրջ ներկայության հետևանք, որը պարտադրել է նաև իր կենսակերպը՝ քաղաքային կյանք չենթադրող քոչվորություն: Որպես Իրանական բարձրավանդակ պարսկական ցեղերի մուտքի ստորին սահման առաջարկվում է Ք. ա. 850 թ.:

Խնդիրներ են առկա նաև Պարսքում առաջին պարսկական բնակավայրերի նույնականացման և դրանց ի հայտ գալու ժամանակաշրջանի հետ կապված: Առաջարկված թվագրումները տատանվում են Ք. ա. VIII դ. ընդհուպ մինչև VI դ.: Այս շրջանով թվագրվող ոչխարական կոթողային կառույցներ հայտնի չեն, ինչը կարող է կապված լինել պարսկական ցեղերի կիսաքոչվոր կենցաղավարման հետ: Ըստ Հերոդոտոսի՝ պարսկական տասը ցեղերից վեցը հողագործ էին, չորսը՝ անասնապահ քոչվորներ: Ենթադրվում է, որ Աքեմենյան առաջին արքաներն իրականում անասնապահությամբ և մասամբ երկրագործությամբ զբաղվող ցեղերի առաջնորդներ էին, ինչպես նախկինում մարական «տերությունը»:

Դեռևս անցյալ դարի սկզբներից Աքեմենյան Իրանի վաղ պատմությանը վերաբերող աշխատանքներում գերակշռում է Ուրմիա լճի ավազանը որպես պարսկական ցեղերի բնօրրան դիտելու տեսակետը: Պարսումաշ երկրի հիշատակությունը ասորեստանյան Ք. ա. VII դ. աղբյուրներում՝ երբեմնի էլամական Անշան երկրի տարածքում կամ մերձավորությամբ, թույլ է տվել ենթադրել պարսկական ցեղերի գաղթ մերձուրմյան ավազանից դեպի հետագայի Պարսք Ք. ա. 800–600 թթ. ընթացքում: Սակայն նման գաղթ ո՛չ ասեպագիր աղբյուրներում, ո՛չ էլ հնագիտորեն վկայված չէ, իսկ այս տեսակետը ծագել է Բարշուա/Պարսուա երկրի գուտ անվանական նմանությունից և դրա՝ Ուրմիա լճի ավազանում տեղորոշելու հնարավորությունից: Այնինչ Բարշուա/Պարսուա երկիրը գտնվել է Կենտրոնական Զագրոսներում և, բացի անվանական նմանությունից, ամենևին հավանականությամբ որևէ կապ չի ունեցել Պարսումաշ/Պարսքի հետ:

Պարսումաշ/Պարսք երկրանունը հավանաբար զուգահեռ է հին հնդկերեն pārśva–ին, որ նշանակում էր «հարևան/սահմանային շրջան», «անմիջական հարևանություն»: Այս անունը ստացել են դեպի Իրանական բարձրավանդակ հնդիրանական ցեղերի տեղաշարժի առաջին ալիքի կրողները: Ըստ այդմ՝ «պարսիկ» տերմինը նշանակել է «նվաճողների (արիացիների) առաջապահ խմբի անդամ», «առաջամարտիկ»: Ի դեպ, Աքեմենյան արքաները բազմիցս են շեշտում իրենց՝ «արիական» ընդհանուր էթնիկ աշխարհի մաս կազմելու մասին, ինչպիսին է, օրինակ, հին պարսկերեն արձանագրություններում հաճախ հանդիպող «...*պարսիկ, պարսիկի որդի, արիացի, արիական ցեղից*» ձևակերպումը:

3. ՑԵՂԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

Իրանական բարձրավանդակում հաստատված պարսկական տարակազմ ցեղերի շարքում աքեմենյան տոհմի՝ գերիշխանության հասնելու ճշգրիտ ժամանակը նույնպես հայտնի չէ: Ենթադրվում է, որ Աքեմենյաններն առաջատար դիրքեր ունեին արդեն Ք. ա. IX դ. վերջերին, չնայած այդ մասին փաստացի տվյալներ չկան:

Ասորեստանյան արքա Սինախխերիբի արձանագրությունները, ներկայացնելով էլամա–բաբելոնյան դաշինքի դեմ Ք. ա. 691 թ. արքայի ձեռնարկած արշավանքն ու Խալուլեի ճակատամարտի դրվագները, Էլամի արքայի մի շարք դաշնակիցների թվում հիշատակում են նաև Պարսումաշ և Անշան երկրները: Աշշուրբանապալը Ք. ա. 646 թ. Էլամի նկատմամբ ձեռք բերած վճռական հաղթանակից հետո հիշատակում է ոմն Կուրաշի կողմից Նինվե ուղարկված դեսպանության մասին, որը ժամանել էր Պարսումաշ երկրից.

«Կուրաշը՝ Պարսումաշ երկրի արքան, լսելով իմ հզոր հաղթանակի մասին, որին ես հասա Աշշուրի, Բելի և Նաբուի՝ մեծ աստվածների, իմ տերերի հետ միասին Էլամի նկատմամբ, (և որ) ես ինչպես հնդեց խորտակեցի Էլամ երկիրը, Արուկկուին՝ իր ավագ որդուն, իր տուրքի հետ միասին նա ուղարկեց Նինվե՝ իմ տիրուհական քաղաքը, և խնդրեց իմ սիրալիրությունը»:

Ընդունված է կարծել, որ Կուրաշը Աքեմենյան առաջին արքաներից էր՝ Կյուրոս I–ը (Ք. ա. մոտ 650–600 թթ.): Էլամի ջախջախումից հետո նա ընդունել է Ասորեստանի գերիշխանությունը և Ասորեստան որպես պատանդ ուղարկել իր որդի Արուկկուին: Կյուրոսին հաջորդել է Կամբիզ I–ը (մոտ Ք. ա. 600 թ. մինչև 559 թ.), որը մարական արքա Աստյուագեսի դստեր առուսինն էր և գտնվել է մարական գերիշխանության տակ: Կյուրոս I–ը և Կամբիզ I–ը հիշատակվում են հետագայում Կյուրոս II–ի կողմից՝ որպես իր անմիջական նախորդներ: Այս արքաների պատկանելությունը Աքեմենյան տոհմին նախկինում կասկած չէր հարուցում:

Աղբյուրները (Կյուրոս II–ի «Բաբելոնյան գլանը» և Աքեմենյան տոհմից Դարեհ I–ի Բեհիսթունի արձանագրությունը) մատնանշում են երկու տարբեր արքայացանկեր: Կյուրոսի արձանագրությունը հայտնում է.

«..., Կյուրոս, որդին Կամբիզի՝ մեծ արքայի, Անշան (քաղաքի) արքայի, թոռը Կյուրոսի՝ մեծ արքայի, Անշան (քաղաքի) արքայի, ծոռը Չիշպիշի՝ մեծ արքայի, Անշան (քաղաքի) արքայի»:

Այլ է պատկերը Դարեհ I–ի մոտ: Վերջինս հայտնում է.

«Իմ հայրն էր Վշտաստպը, Վշտաստպի հայրն էր Արշամը, Արշամի հայրն էր Արիարամնեսը, Արիարամնեսի հայրն էր Չիշպիշը, Չիշպիշի հայրն էր Աքեմենը»:

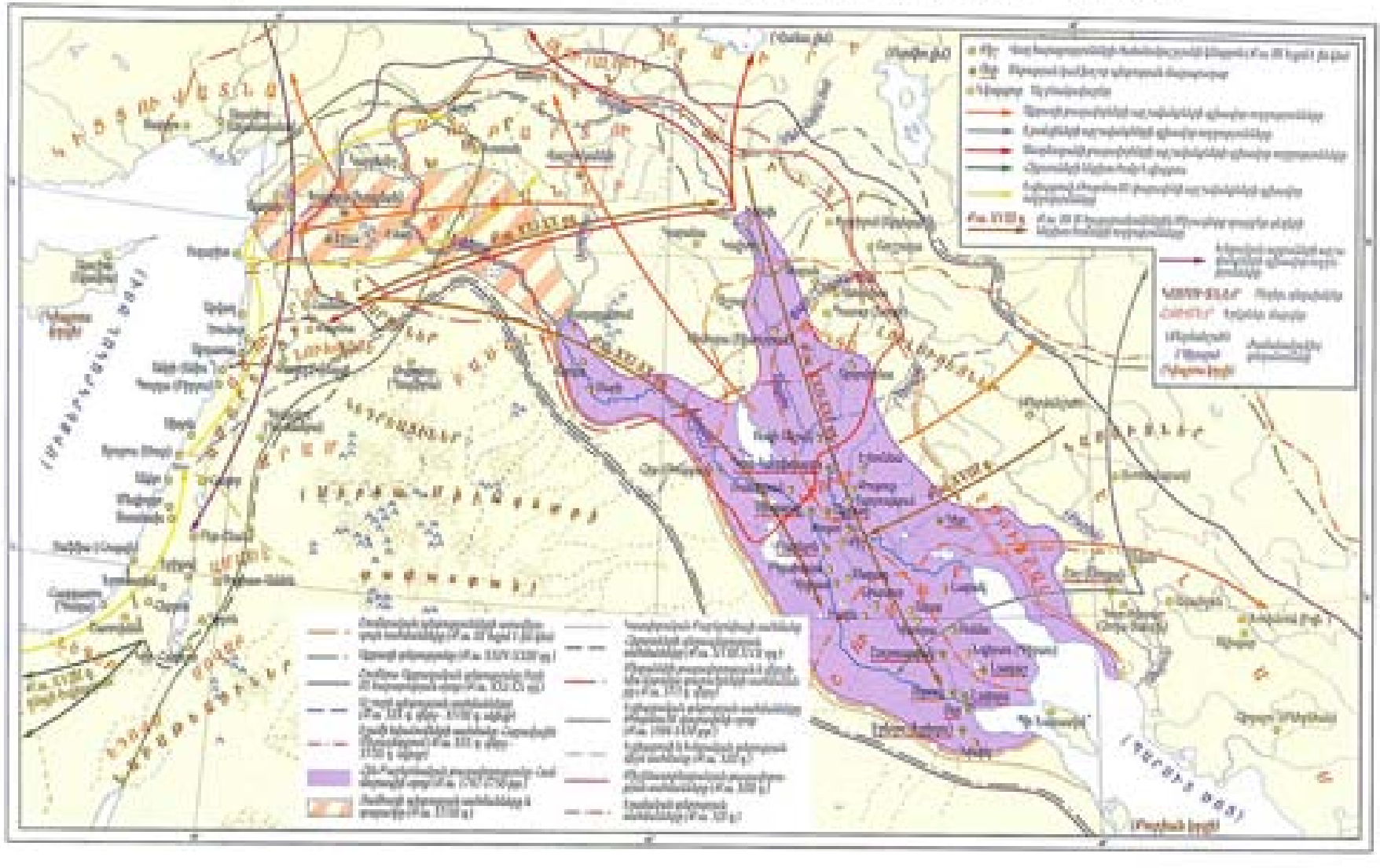
Գրականության մեջ որպես իրական ընդունվում էր կա՛մ մեկը, կա՛մ մյուսը՝ կապված այն հանգամանքի հետ, որ Կյուրոսի արքայացանկն ավարտվում է Չիշպիշով, Աքեմենյան տոհմի նախահայր Աքեմենին նա չի հիշատակում, այն դեպքում, երբ Դարեհի մոտ Չիշպիշը Աքեմենի որդին էր: Ենթադրվել է, որ Կյուրոսը ներկայացրել է Աքեմենյանների երկու ճյուղավորումներից մեկը, որով նա և Դարեհը դառնում էին հեռավոր ազգականներ:

Երկու արքայատների ծագումը Աքեմենից՝ երանից վերնով Կյուրոսի նախնի Չիշպիշին, իրականում չունի պատմական հենք և ամենայն հավանականությամբ արվել էր քաղաքական նկատառումներով՝ Դարեհի կամքով: Այս առումով Բաբելոնից գտնված Կյուրոս II–ի արձանագրությունը, որում նա իրեն հռչակում էր «Աքեմենյան», կարող էր կազմված լինել հետագայում՝ Դարեհի օրոք: Այս միտումը շա-

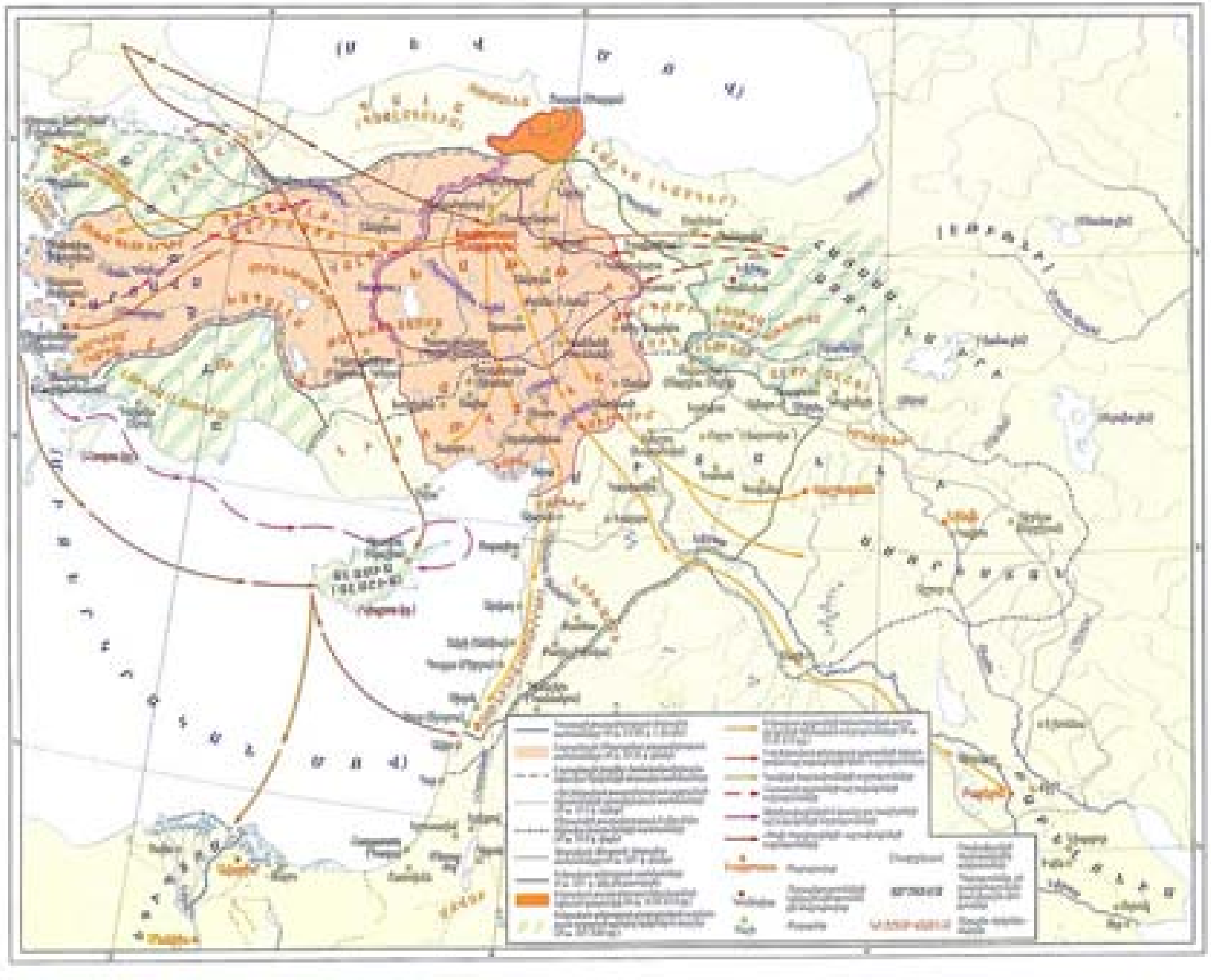
ԱՒԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱ

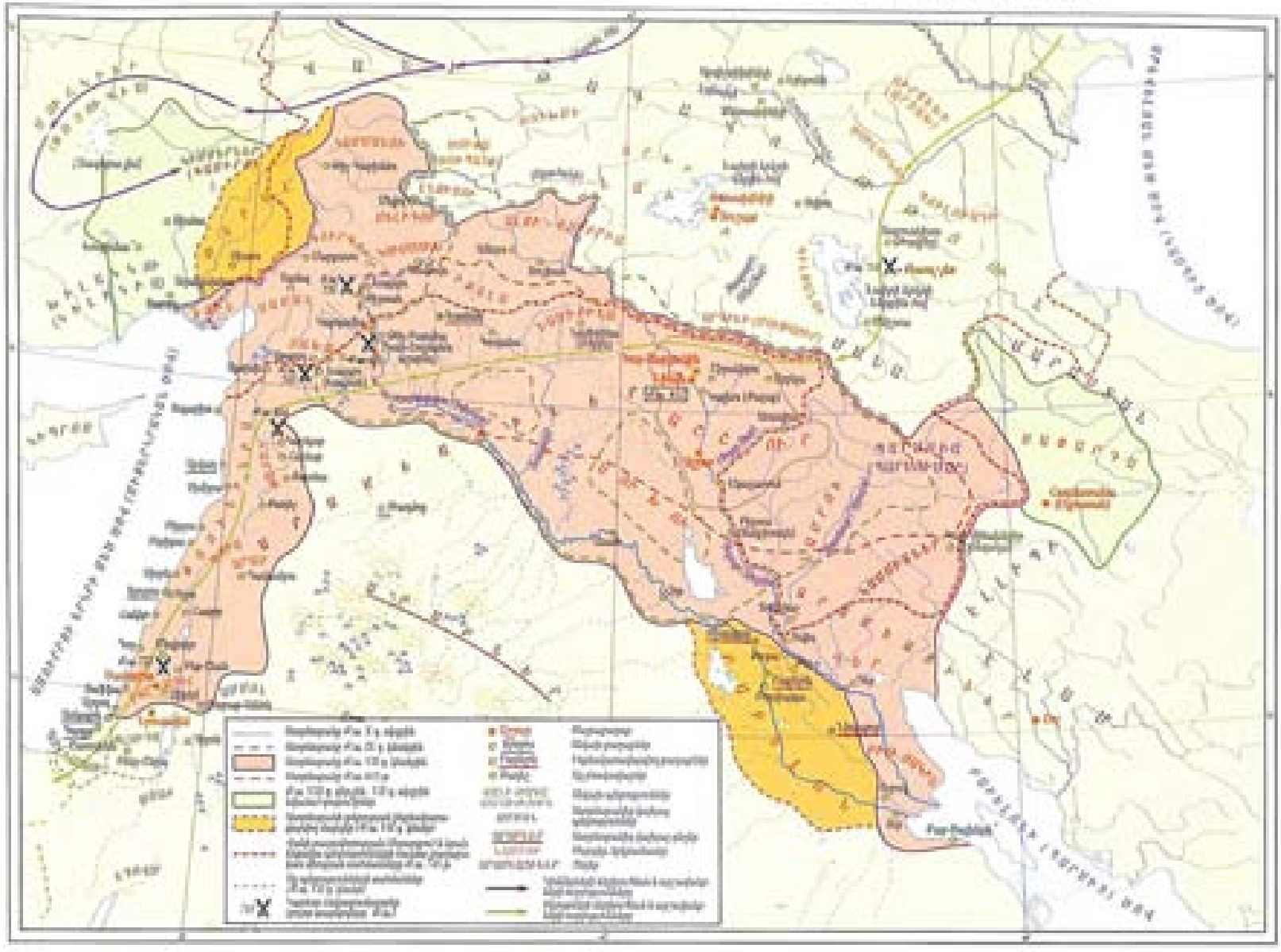
ՄԻՋԱԳԵՏՔ ԵՎ ԱՐՎԵԼՅԱՆ ՄԻՋԵՐԿՐԱՅՔ
(Ք. Ա. III ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿ – II ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ)

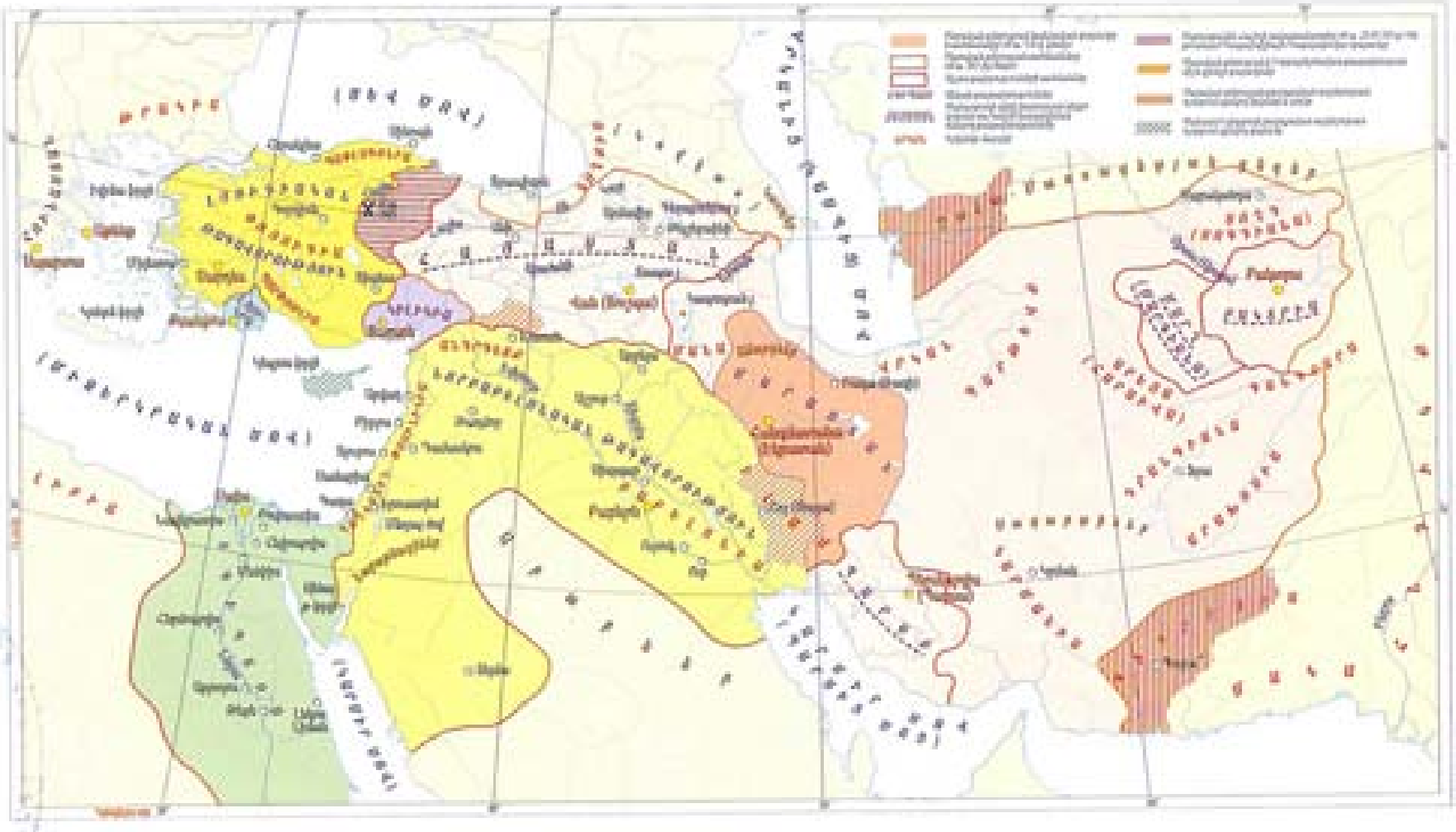
ԽԵԹԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ Ք. Ա. XVIII–XII ԴԴ.

ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ԵՐԿՐՆԵՐԸ Ք. Ա. IX–VII ԴԴ.

ՄԱՐԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Ք. Ա. VI Դ. ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

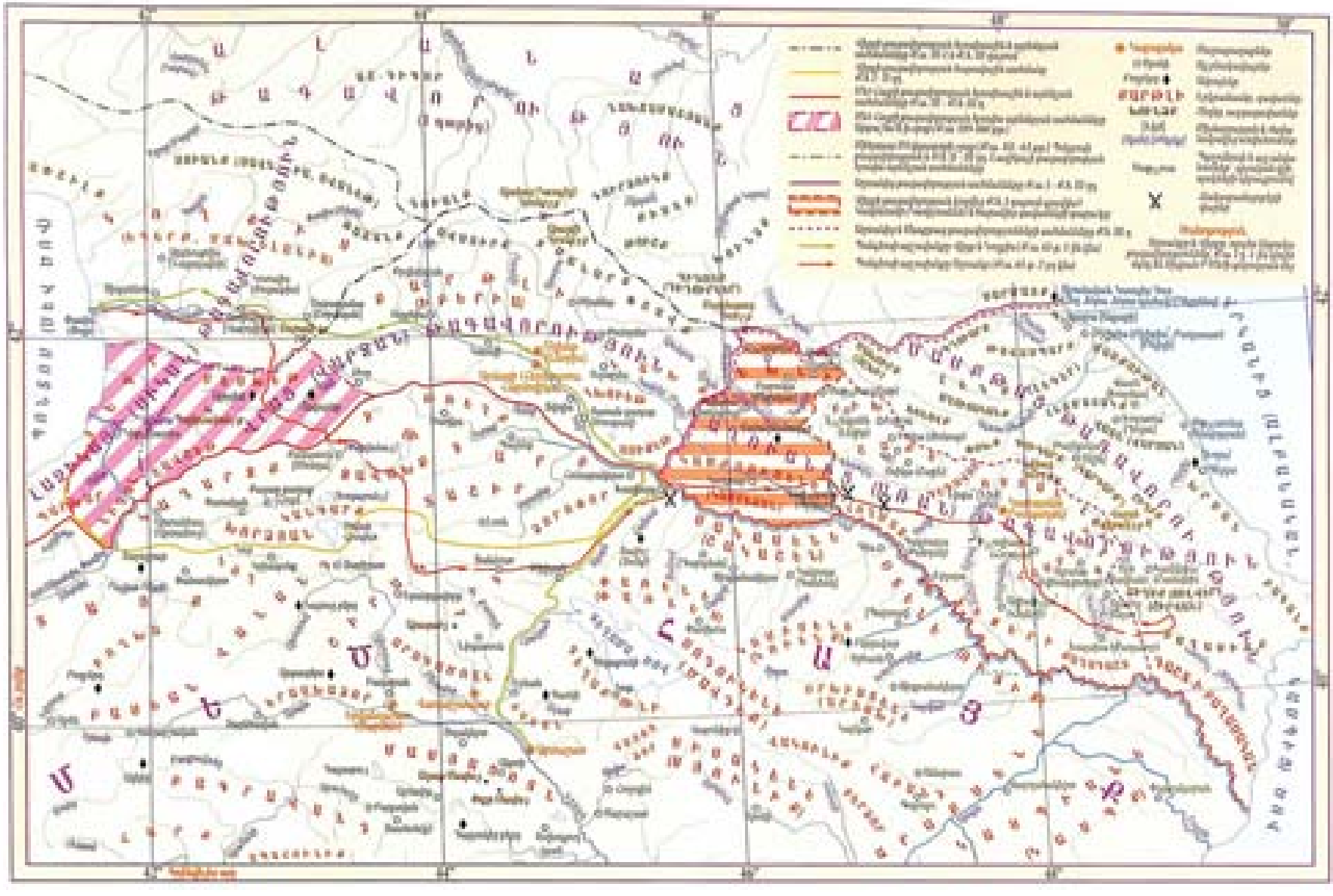
ԱՐԵՄԵՆՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Ք. Ա. III–I ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ՎԻՐՔՆ ՈՒ ԱՂՈՒԱՆՔԸ Ք. Ա. III Դ. ՎԵՐՋԻՑ Ք. Հ. III Դ.

ռուեակվից Դարեհի հաջորդների կողմից: Հայտնի են հին պարսկերեն տեքստեր, որոնք իբր կազմվել էին Դարեհի նախնիներ Արշամի և Արիարամնեսի կողմից: Այդ տեքստերում վերջիններս հանդես են գալիս «մեծ արքա, արքայից արքա, Պարսքի արքա» տիտղոսներով՝ կարծես հավաստելով Դարեհի խոսքերն իր՝ իրր արքաների ընտանիքի պատկանելու մասին: Միևչդեռ պարզվել է, որ դրանք իրականում կեղծ էին և կազմվել են ուշ աքեմենյան շրջանում:

Նման դրսևորումները թույլ են տալիս ենթադրել, որ Դարեհ I–ի գահ բարձրանալով իրականում նախորդ արքայատոհմի ժառանգական իշխանությունը վերացել է, և տերության մեջ հաստատվել է Աքեմենյան տոհմի բռնապետությունը:

Համաժամանակյա սեպագիր աղբյուրներից Աշշուրբանապալի վերոհիշյալ տեքստը Կուրաշին միանշանակ համարում է Պարսումաշի արքա: Կուրաշ անունը հանդես է գալիս նաև Պերսեպոլսի տեքստերում, որոնցից երկուսը կնքված են «*անշանցի Կուրաշի՝ Ճիշպիշի որդու*» (Չիշպիշի որդի Կյուրոսի) կնիքով: Վերջինս կարող էր լինել Կյուրոս I–ը, քայց հազիվ թե Աշշուրբանապալի հիշատակած «Պարսումաշի արքա Կուրաշը»: Ըստ այդմ՝ Պարսումաշ և Անշան երկրների նույնական լինելու հնարավորությունը ևս թեական է: Այլ պարագայում պետք է ընդունել, որ Կյուրոս II–ին նախորդած երկու արքաները միասին կառավարել են առնվազն 90 տարի, ինչը քիչ է հնարավոր: Կյուրոս I–ը կառավարել է Ք. ա. մոտ 610–585 թթ.: Վերջինս, ըստ այդմ, չէր նույնանում «Պարսումաշի արքա» Կուրաշին:

Կյուրոս II–ի մոտ ևս Կուրաշը՝ Չիշպիշի որդին, անվանված է «Անշանի արքա»: Այս բնորոշումը համահունչ է Պերսեպոլսի տեքստերի տվյալներին: Ինքը՝ Կյուրոս II–ը, բաբելոնյան արքա Նաբոնիդի արձանագրություններում նույնպես հանդես է գալիս որպես Անշանի արքա: Փաստորեն, Կյուրոսի արքայատոհմը կրում էր «Անշանի արքա» տիտղոսը: Կյուրոսն ուներ պարսկական ծագում, թեև, հավանաբար, կրում էր էլամական անուն: Կուրաշ անունը տարածված էր Էլամական աշխարհում: Ընդհանրապես, Կյուրոսի պետությունը, գտնվելով երթևեկի էլամի մի հատվածում, ենթարկվել էր էլամականացման:

Կյուրոս II–ը Անշանի արքա հռչակվեց Ք. ա. 559/558 թ. սահմաններում՝ հաջորդելով հորը՝ Կամբիզ I–ին: Ըստ անտիկ աղբյուրների՝ նա մայրական գծով Աստյուագեսի թոռն էր: Այս նույն աղբյուրները Կյուրոսին են վերագրում մայրաքաղաք Պասարգադքի կառուցումը: Կյուրոս II–ի՝ պատմության թատերաբեմ իջնելը կապված էր Բաբելոնիայի և Մարաստանի միջև սկիզբ առած թշնամանքի հետ, որում ներգրավվեց նաև Անշանը: Այդ թշնամանքը հանգուցալուծվեց Ք. ա. 550 թ. Կյուրոսի կողմից մարերին ջախջախելու շնորհիվ, երբ մարական արքա Իշտումեգոն (Աստյուագես) գերվեց:

Ք. ա. 550 թ. հետո Կյուրոսը զբաղվեց պետության ընդարձակմամբ՝ իր գերիշխանությունը հաստատելով Իրանական բարձրավանդակի մեծ մասի վրա: Ըստ անտիկ պատմագրության՝ Կյուրոսի իշխանությունը ճանաչեցին «մարական տերության» կազմում գտնվող երկրները, մասնավորապես՝ Հիրկանիան և Պարթևաստանը: «Բաբելոնյան ժամանակագրությունը» այս ընթացքում Կյուրոսին հիշում է միայն մեկ անգամ՝ Ք. ա. 547 թ., Հայաստան արշավելիս.

«Նիսայան (I) ամսին Կյուրոչը՝ Պարսից երկրի արքան, իր զորքը հավաքեց և անցավ Տիգրիսը Արբա՝խից ցած: Այար (II) ամսին նա [արշավեց] դեպի Ոլլուբաշտու (երկիր)..., պարտության մատնեց նրա արքային, վերցրեց նրա ունեցվածքը, հաստատեց իր ֆայազորն այնտեղ [...]: Այնուհետ արքան և իր ֆայազորը մնացին այնտեղ»:

Արշավանքի արդյունքների մասին տվյալները սուղ են, սակայն այն փաստը, որ Կյուրոսի որդի Թանաոքսարեսը հիշատակվում է որպես Հայաստանի սատրապ, հիմք է տալիս արշավանքին դրական արդյունք վերագրելու համար:

Հայաստան ձեռնարկված արշավանքի նորահայտ փաստը մեզ ստիպում է վերաքվագրել նաև Կյուրոսի փոքրասիական արշավանքն ու Լիդիայի նվաճումը, որն ընդունված է թվագրել Ք. ա. 547 թ.: Ըստ Հերոդոտոսի՝ պատերազմի նախաձեռնությունը պատկանում էր Լիդիայի արքա Կրեսոսին: Սակայն դեպի Կապադովկիա նրա արշավանքն ավարտվեց անարդյունք: Սարդես նահանջած Կրեսոսի բանակը քաղաքի մոտ ջախջախվեց, քաղաքը գրավվեց, իսկ Կրեսոսը գերվեց: Պատրվակ ընտրելով Սարդեսում ծագած հակապարսկական ապստամբությանը հոնիական պոլիսների աջակցությունը՝ պարսիկները գրավեցին վերջիններս: Հետագայում ենթարկվեցին նաև լիկիացիները, իսկ Ք. ա. 543 թ.՝ Կիլիկիայի թագավորությունը: Փորր Ասիան անցավ պարսիկներին: Հունական պոլիսները, թեև պահպանեցին ներքին ինքնավարությունը, սակայն պարտավոր էին վճարել հարկեր, կատարել ռազմական պարտականներ:

Ք. ա. 545–539 թթ. ընթացքում Կյուրոսը նվաճեց արևելաիրանական մի շարք երկրներ՝ Դրանգիանան, Մարգիանան, Խորեզմը, Սոգդիանան, Բակտրիան, Արախոսիան և Գանդհարան (ներկայիս Աֆղանստանի, Պակիստանի և Հնդկաստանի տարածքներում): Ճշգրիտ հայտնի չէ Էլամի նվաճման ժամանակաշրջանը: Ենթադրվում է, որ Էլամը կարող էր նվաճվել մարերի նկատմամբ Կյուրոսի ձնռք բերած հաղթանակի շրջանում՝ Ք. ա. 549 թ.:

Ըստ բաբելոնյան ժամանակագրության՝ Ք. ա. 539 թ. պարսկական բանակը ներխուժեց Բաբելոնիա: Կյուրոսը Բաբելոնիայում աջակիցներ ուներ: Դրանցից առաջինը քրմության մի հատվածն էր, որը դժգոհ էր Բաբելոնիայի արքա Նաբոնիդի վարած կրոնական քաղաքականությունից: Իսկ պարսկական նվաճումների արդյունքում Բաբելոնիայի հայտնվելը փաստացի շրջափակման մեջ մեծ վնաս էր հասցնում առևտրական խավի շահերին, որը նույնպես վերածվեց ընդդիմադիր ուժի:

Ք. ա. 539 թ. Կյուրոսը ձեռնամուխ եղավ Բաբելոնիայի նվաճմանը: Շարժվելով Միջագետքը Իրանական բարձրավանդակին կապող «Խորասանյան մեծ ճանապարհով»՝ նա մտավ բաբելոնյան Գուտիում նահանգ: Վերջինիս կառավարիչ Ուգբարուն (անտիկ աղբյուրների Գոբրիաս) անցավ Կյուրոսի կողմը:

Հայտնվելով պարսկական ներխուժման փաստի առջև՝ Նաբոնիդը Բաբելոն տեղափոխեց աստվածների արձանները: Արքայազն Բել-շար-ուծուրի գլխավորած բանակը պարսկական զորքերին հանդիպեց Օպիս քաղաքի մոտ: Ճակատամարտում բաբելացիները կրեցին ջախջախիչ պարտություն, իսկ արքայազնը գերի ընկավ: Օպիսի բնակիչներն ապստամբեցին Նաբոնիդի դեմ, իսկ կարճ ժամանակ

անց Օպիսը հայտնվեց պարսիկների ձեռքին: Այդ հաղթանակը հնարավորություն տվեց Կյուրոսին շրջանցելու Նաբուգոդոնոսոր II–ի օրոք կառուցված շուրջ 150 կմ երկարությամբ ամրությունների շղթան, որն իր մեջ էր պարփակում խոշորագույն քաղաքներ Սիպպարը, Բորսիպպան, Քութան և Բաբելոնը, ու շարժվել ամրաշղթայի հանգուցային կետերից Սիպպար: Սիպպարի պաշտպանությունը գլխավորում էր անձամբ բաբելոնյան արքան:

Նաբոնիդին չհաջողվեց շտկել իրավիճակը: Կայազորը չդիմադրեց, և նա ստիպված էր փախչել: Երկու օր անց Ուգբարուի բանակը առանց մարտերի մտավ Բաբելոն, գրեթե անարյունահեղ գրավվեց նաև Նաբոնիդը: «Բաբելոնյան ժամանակագրությունը» հայտնում է, որ տիրելով երկրին՝ Կյուրոսը բաբելոնյան քաղաքներ վերադարձրեց մայրաքաղաք տարված աստվածների արձանները, իսկ Բաբելոնիայի կառավարիչ նշանակեց Ուգբարուին:

Նաբոնիդի ճակատագրի մասին բաբելոնյան աղբյուրները ոչինչ չեն հայտնում: Ըստ Բերոսոսի՝ Կյուրոսը խնայել էր Նաբոնիդի կյանքը և նրան ուղարկել պատվավոր աքսորի՝ նշանակելով հեռավոր Կարմանիայի (ներկայիս Քերմանը) կառավարիչ: Կյուրոսն այլ կերպ վարվեց արքայազն Բել–շար–ուծուրի հետ, որը ենթարկվեց մահապատժի:

Բաբելոնի անկումով Միջագետքը հայտնվեց պարսիկների իշխանության տակ: Կյուրոսը պահպանեց Բաբելոնիայի քաղաքականությունը՝ այն անձնական ունիայով միացնելով իր տերությանը: Նա սկսեց կրել «Բաբելոնի արքա, բազմաց արքա» տիտղոսը: Բաբելոնյան պաշտոնեությունը պահպանեց իր տեղը, քրմությունը ազատ գործելու հնարավորություն ստացավ: Բաբելոնիան վերածվեց Կյուրոսի տերության մի հատվածի, իսկ Բաբելոնը դարձավ արքայի նստավայրերից մեկը: Ք. ա. 538 թ. Բաբելոնի արքա հռչակվեց Կյուրոսի որդի Կամբիզը:

Բաբելոնիայի նվաճմանը հաջորդած ինչ–որ մի շրջանում պարսկական տիրապետությունը հաստատվեց նաև բաբելոնյան տերության միջերկրածովյան հատվածում: Ք. ա. 535 թ. ստեղծվեց Միջագետքն ու «Գետից անդին» կոչվող երկրամասն ընդգրկող նոր սատրապություն: Իր արձանագրություններից մեկում Կյուրոսը հիշատակում է «պալատներում բնակվող» և «վրանաբնակ» արքաների, որոնք ընծաներ են մատուցել իրեն: Ենթադրվում է՝ արձանագրությունը նկատի է ունեցել փյունիկյան քաղաք–պետությունների արքաներին և արաբական ցեղերի առաջնորդներին: Նույն տեղում խոսվում է «Վերին ծովից Ստորին ծով» կամ «Արևմուտքի բոլոր արքաների» կողմից ընծաներ ստանալու մասին: Թերևս արդեն Կյուրոսի օրոք պարսկական տիրապետությունը տարածվում էր մինչև Միջերկրական ծով: Երկիրը բաժանվեց վարչատարածքային միավորների՝ սատրապությունների: Կյուրոս II–ի արշավանքների արդյունքում կազմավորվեց ընդարձակ տերություն:

Այնուհետև Կյուրոսը վճռեց արշավել հյուսիս–արևելք՝ ընդդեմ կենտրոնասիական քոչվոր ցեղերի՝ մասսագետների: Ենթադրվում է, որ արշավանքը միտված էր կանխարգելելու քոչվորների ավարառուական արշավները և ամրապնդելու տերության հյուսիսարևելյան սահմանները եգիպտական արշավանքի նախօրեին:

Ք. ա. 530 թ. Կյուրոսը շարժվեց դեպի Կենտրոնական Ասիա: Արաքս (Ցաքսարտես՝ ներկայիս Սիրդարյա) գետի ափին տեղի ունեցած ճակատամարտում պարսկական բանակը ջախջախվեց, զոհվածների թվում էր նաև Կյուրոսը: Կյուրոսը թաղվեց հայրենիքում՝ Պասարգադում, ուր պահպանվել է նրա դամբարանը:

Կյուրոսին հաջորդեց նրա որդի Կամբիզ II–ը (Ք. ա. 530/529–522 թթ.): Գահ բարձրանալով՝ նա չփորձեց կրկնել Կյուրոսի արշավանքը դեպի Կենտրոնական Ասիա: Դրա փոխարեն նա սկսեց նախապատրաստվել Եգիպտոսի նվաճմանը: Կենտրոնանալով Պաղեստինում և համալրվելով փյունիկյան, կիպրոսյան և Սամոս կղզու տիրան Պոլյուկրատեսի ուղարկած նավերով՝ Կամբիզի բանակը Ք. ա. 525 թ. շարժվեց դեպի Եգիպտոս:

Եգիպտոսում այս շրջանում կառավարում էին 26–րդ (Սաիսյան) արքայատոհմի փարավոնները, որոնց օրոք երկիրը ծաղկում էր ապրում: Թեև Եգիպտոսի փորձը՝ տիրելու ասորեստանյան ժառանգությանը, ավարտվեց անհաջողությամբ, սակայն սաիսյան փարավոնները ի զորու եղան կասեցնելու Եգիպտոս ուղղված բաբելոնյան արշավանքները: Եգիպտոսը դաշնակցային հարաբերություններ ուներ Բաբելոնիայի, Լիդիայի, հունական մի շարք պոլիսների հետ: Եգիպտական բանակի զգալի մասը հոյն և կարիացի վարձկաններ էին, որոնց թիվը բանակում հասնում էր մինչև 20 հազար մարդու: Եգիպտոսում պարսկական արշավանքի նախօրեին կառավարում էր Պսամմետիխ III–ը (Ք. ա. 526–525 թթ.):

Պարսկական բանակը եգիպտական զորքին հանդիպեց սահմանային Պելուսիա քաղաքի մոտ: Հոյն վարձկան զորքերի հրամանատար Փանեսը դավաճանեց փարավոնին և անցավ պարսիկների կողմը: Արդյունքում, եգիպտական բանակը ջախջախվեց ճակատամարտում: Փարավոնին դավաճանեցին նրա այլ մերձավորներ ևս, իսկ նավատորմի հրամանատարը առանց մարտի պարսիկներին հանձնեց եգիպտական նավատորմն ու Սաիս քաղաքը: Մայրաքաղաք Մեմֆիսը գրավվեց, իսկ Պսամմետիխ III–ը գերվեց: Շուրջ 2000 մարդու, այդ թվում՝ թագաժառանգին, Կամբիզը մահապատժի ենթարկեց:

Ստորին Եգիպտոսը հայտնվեց պարսիկների ձեռքին: Երկիրը վերածվեց պարսկական սատրապության, թեև թագավորական իշխանությունն այստեղ ձևականորեն պահպանվեց. Կամբիզն իրեն հռչակեց նաև Եգիպտոսի փարավոն՝ թագադրվելով եգիպտական ծեսով: Եգիպտոսն անձնական ունիայով միացվեց տերությանը, և սկսվեց 27–րդ (պարսկական) հարստության դարաշրջանը: Պարսկական գերիշխանությունը ճանաչեցին նաև Եգիպտոսի հարևան լիբիական ցեղերն ու Կիրենաիկայի (ժաման. Լիբիայի մի մասը) հոյները:

Կյանքը Եգիպտոսում սակայն ոչնչով չփոխվեց: Եգիպտացիները շարունակում էին ապրել իրենց առօրյա կյանքով, ազատ էին իրագործելու կրոնական արարողություններ, բազում եգիպտացի մնծատոհմիկներ պահպանեցին իրենց զբաղեցրած պաշտոնները: Եգիպտոսում ստեղծվեց անգամ առասպել Կամբիզի՝ իբր եգիպտական արքայադուստր Նիտետիսի որդի լինելու մասին:

Ստորին Եգիպտոսի նվաճումից հետո Կամբիզը ձեռնամուխ եղավ Վերին Եգիպտոսի

և Եթովպիայի նվաճմանը: Արշավանքը վատ էր նախապատրաստված, բանակը չուներ պարենի և ջրի անհրաժեշտ պաշարներ: Դրա արդյունքում պարսկական զորքերը հայտնվեցին ծանր իրավիճակում: Կամբիզը ստիպված էր դադարեցնել արշավանքը: Անհաջողությամբ ավարտվեց նաև լիբիական օազիսներից մեկում գտնվող Ամոն աստծո տաճար ձեռնարկված արշավանքը: Ողջ բանակը կործանվեց ավազամրրիկի հետևանքով:

Այս ընթացքում, օգտվելով Կամբիզի բացակայությունից, եգիպտացիները ապստամբություն բարձրացրին: Վերադառնալով Մեմֆիս՝ Կամբիզը դաժանորեն ճնշեց ապստամբությունը, իսկ նախկին փարավոն Պսամմետիխը, որն ապստամբության ոգեշնչողն էր, ստիպված էր ինքնասպան լինել: Կամբիզը սկսեց անարգել եգիպտական տաճարները և անգամ սպանեց եգիպտացիների համար պտղաբերության խորհրդանիշ հանդիսացող Ապիսին՝ աստվածացված ցլին:

Ք. ա. 522 թ.՝ մինչ Կամբիզը շարունակում էր գտնվել Եգիպտոսում, լուր ստացվեց նրա կրտսեր եղբայր Բարդիայի ապստամբելու մասին, որն իրեն հռչակել էր Պարսկաստանի արքա: Կամբիզը շտապ շարժվեց Պարսք, սակայն ճանապարհին նա մահացավ:

4. ԱՔԵՄԵՆՅԱՆՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ. ԴԱՐԵՀ I

Հետագա իրադարձությունները հայտնի են երկու խոսք աղբյուրներից: Դրանցից առաջինը քիչ ավելի ուշ շրջանում կազմված Բեհիսթունի ընդարձակ արձանագրությունն է՝ իրադարձությունների պաշտոնական մեկնաբանությունը: Ըստ դրա՝ Կամբիզը սպանել էր իր եղբորը դեռևս եգիպտական արշավանքի նախօրեին: Բարդիայի մահը պահվել էր գաղտնի: Ումն մոգ Գաումատա, ներկայանալով որպես Բարդիա, տիրում է արքայական իշխանությանը: Բեհիսթունի պաշտոնական մեկնաբանությունն այս փաստն արձանագրեց «*երկրում աճեց սուտը*» բառերով:

Ըստ արձանագրության՝ նախքան նրա գահակալումը երկրում տեղի են ունեցել հուզումներ՝ ընդդեմ Կամբիզի, որոնք դադարել են Գաումատա–Բարդիայի իշխանության գալուց հետո: Ք. ա. 522 թ. մարտի 11–ին՝ գահ բարձրանալուց մեկ ամիս անց, Գաումատայի իշխանությունը ճանաչեց Բաբելոնիան: Այս երկրամասի տարբեր քաղաքներում տեքստերը սկսեցին թվագրել նրա անունով: Գաումատա–Բարդիայի իշխանությունը ճանաչեցին նաև տերության այլ երկրամասեր, և նա պաշտոնապես թագադրվեց Պասարգադեում:

Իր իշխանությունն ամրապնդելու նպատակով Գաումատան ենթակա երկրներին երեք տարով ազատեց հարկային և զինվորական պարտավորություններից, փորձեց սահմանափակել պարսկական տոհմային ավագանու իրավունքները: Այս քաղաքականության մեջ հնարավոր է տեսնել նաև զրադաշտականության գաղափարախոսության որոշակի ազդեցություն: Գաումատա–Բարդիայի գործողություն-

ները, որ հավանաբար իր նախորդի՝ Կամբիզի քաղաքականության շարունակությունն էին, նպատակ ունեին ամրապնդելու արքայական իշխանությունը երկրում և ստեղծելու կենտրոնացված պետություն:

Գաումատայի գործողություններն առաջ բերեցին պարսկական ավագանու դժգոհությունը: Արքայի դեմ կազմակերպվեց դավադրություն, և նա Ք. ա. 522 թ. սեպտեմբերի 29–ին սպանվեց Մարաստանի Սիկայաուվատի վայրում: Գահն անցավ պարսկական խոշոր ազնվական տներից մեկի ներկայացուցիչ Դարեհին (Ք. ա. 522–486 թթ.):

Գիտության մեջ իշխող տեսակետի համաձայն՝ «Գաումատան» իրականում նույն Բարդիան էր՝ Կամբիզի եղբայրը: Ուշագրավ է, որ անտիկ աղբյուրները համակարծիք են մի հարցում՝ Կամբիզի եղբայրն ու գահին բազմած ինքնակոչ մոգը չափազանց նման են եղել միմյանց, անգամ մերձավորները նրանց չեն զանազանել: Ըստ Հերոդոտոսի՝ պարսիկները սկզբնապես չեն էլ կասկածել, որ իրական Սմերդիան է դարձել արքա:

Ըստ ադմ՝ Կամբիզի կողմից կամ նրա հրամանով Բարդիային սպանելու մասին պատմությունը կարող էր լինել Դարեհի կամքով արված նոպագրում, որով իշխանության եկած Աքեմենյան տոհմի ներկայացուցիչը, այսպիսով, զերծ էր մնում արքայական տոհմի անդամի սպանության մեղքից, իբր, տապալելով ինքնակոչ–րոնակալի, այն է՝ մոգացածին «մոգ Գաումատային»: Իրականում Դարեհը, օգտվելով երկրում Բարդիայի և Կամբիզի միջև ծավալված պայքարից և վերջինիս մահից, ամենայն հավանականությամբ իրագործել է հեղաշրջում՝ սպանելով արդեն օրինական արքային և տիրելով գահին:

«Ասում է Դարեհ արքան. «Սա (այն) այրերը, որոնք ինձ հետ էին, երբ ես սպանեցի մոգ Գաումատային, որն իրեն կոչում էր Բարդիա. Վիդաֆառնա անունով (այրը)՝ Վայսպարայի որդին, պարսիկ, Ուտանա անունով (այրը)՝ Տուխրիի որդին, պարսիկ, Գաոբարուվա անունով (այրը)՝ Մարդոնիայի որդին, պարսիկ, Վիդառնա անունով (այրը)՝ Բագաբիգնայի որդին, պարսիկ, Բագաբուխշա անունով (այրը)՝ Դատույահիայի որդին, պարսիկ, Արտոսմանիշ անունով (այրը)՝ Վահաուկայի որդին, պարսիկ»: Ասում է Դարեհ արքան. «Դու, որ ապագայում կլինես արքա, հո՛գ տար այս այրերի անուններին համար»:

Գաումատայի սպանությանը մասնակից յոթ պարսիկներից վեցը գահի հավակնորդ էին: Միայն Ուտանեսը (Ուտանա)՝ դավադրության իրական կազմակերպիչն ու գլխավոր ոգեշնչողը, հրաժարվեց իր իրավունքից: Մնացյալ վեցից Դարեհը, թերևս, գահի ամենաթույլ հավակնորդն էր: Անտիկ աղբյուրները համակարծիք են՝ դավադրության գործում նրան վերագրելով եվազագույն դերակատարություն: Հերոդոտոսի պնդմամբ՝ մինչև թագավորելը *«Դարեհը կամքյուռեսի բինդնապահն էր և մեծ համարում չուներ»*: Դարեհի խոսքերն իր՝ իրը արքայական ընտանիքի պատկանելու մասին, կասկածելի են: Պատահական չէ, որ իր թագավորելը Դարեհը պայմանավորում էր Աուրամազդայի աստվածային կամքով: Դարեհի գահակալությունը միանշանակ չընդունվեց անգամ պարսկական ավագանու որոշ անդամների կողմից: Դա-

րնիի ընտրությունից դժգոհ Վիդափառնան՝ վերոհիշյալ յոթ պարսիկներից մեկը, ի վերջո սպանվեց Դարեհի հրամանով:

Սակայն պարսկական ավազանու մեծ մասը հավատարիմ մնաց Դարեհին: Այդ պատճառով նա շտապեց վերականգնել ավազանու իրավունքները, դավադրության մասնակիցները զանազան պարգևներ ստացան: Օտանեսը, օրինակ, ընդարձակ կալվածքներ ստացավ Կապադովկիայում, նրան վերապահվեցին մի շարք արտոնություններ: Գաուբարուվան (Գոբրյուաս) ամուսնացավ Դարեհի քրոջ հետ և նշանակվեց արքունի թիկնազորի հրամանատար: Վիդարնան որպես ժառանգական տիրույթ ստացավ Հայաստանը, ուր նրա սերունդները իշխում էին դեռևս Ք. ա. III դ.:

Սակայն Կամբիզի մահը և երկրում ակված խառնակ իրավիճակը ապստամբություններ առաջ բերեցին նվաճված երկրներում:

Առաջին ելույթը տեղի ունեցավ Էլամում, որն անմիջապես ճնշվեց: Սակայն շուտով ապստամբություն ծագեց Բաբելոնում: Վտարելով Աքեմենյան սատրապին՝ բաբելոնեցիները արքա հռչակեցին ոմն Նիդինտու-Բելին: Վերջինս իրեն հայտարարեց Բաբելոնի արքա Նաբոնիդի որդի և գահ բարձրացավ դինաստիական Նաբու-կուդուրրի-ուծուր անունով (Նաբուգոդոնոսոր III): Նրա իշխանությունը ճանաչեցին բաբելոնյան մի քանի քաղաքներ, ներառյալ Սիպպարն ու Բորսիպպան: Դարեհն անձամբ գլխավորեց արշավանքը՝ պարտության մատնելով ապստամբներին: Դարեհի զորքերը գրավեցին Բաբելոնը, իսկ ինքնակոչ արքան մահապատժի ենթարկվեց:

Մինչ Դարեհը գրաղված էր բաբելոնյան խնդրով, ապստամբություններ ծագեցին Մարաստանում, Մարգիանայում, Պարթևաստանում, Եգիպտոսում, Էլամում: Դարեհն ամոր հենարան չուներ անգամ քուն Պարսքում: Այստեղ ապստամբություն բարձրացրեց Վահյազդատան, որն իրեն հայտարարել էր Կամբիզի որդի Բարդիա:

Բաբելոնում վերահսկողություն հաստատելուց հետո Դարեհն իր բանակն ուղղեց Վահյազդատայի դեմ: Մինչ այդ նրա զորավարներից մեկը՝ Բակտրիայի սատրապ Դաղարշիշը, ճնշեց ապստամբությունը Մարգիանայում: Սպանվեց ավելի քան 55 հազար մարդ, մոտ 7000-ը գերի վերցվեց: Ապստամբության առաջնորդ Փրադան, որն իրեն հռչակել էր արքա, գերվեց և մահապատժի ենթարկվեց:

Այս ընթացքում Վահյազդատան ընդարձակեց իր իշխանությունը տերության արևելքում՝ այն հասցնելով մինչև Արախոսիա: Ք. ա. 522 թ. դեկտեմբերից մինչև 521 թ. փետրվար Վահյազդատայի դեմ ուղարկված զորավար Վիվանան պարտության մատնեց Վահյազդատայի ուժերին և գրավեց երկրամասը: Դա հնարավորություն տվեց Դարեհին գլխավոր ուժերն ուղղելու Պարսք՝ զորավար Արտավարդիայի գլխավորությամբ: Ք. ա. 521 թ. Պարսքում՝ Պարգա լեռան մոտ, Վահյազդատան ջախջախվեց: Նա գերի ընկավ և իր մերձավորների հետ միասին ցից բարձրացվեց: Պարսքն ամբողջությամբ հայտնվեց Դարեհի իշխանության տակ:

Ապստամբության հաջորդ օջախը Մարաստանն էր: Այստեղ գահ էր բարձրացել մարական ավազանու ներկայացուցիչներից Ֆրավարտիշը (Ֆրաորտես II), որն իրեն հայտարարել էր մարական արքա Ումաքիշթարի (Կիաքսար) սերնդից՝ վերց-

նելով Բջատրիթա անունը: Դարեհն ապստամբությունը ճնշելու համար Մարաստան ուղարկեց իր զորավարներից Վիդառնային: Ք. ա. 521 թ. տեղի ունեցած առաջին ճակատամարտն ապստամբների դեմ ավարտվեց անարդյունք: Թեև Բեհիսթունի արձանագրությունը հայտնում է «Ահուրամազդայի կամքով» ձեռք բերված հաղթանակի մասին, սակայն այն փաստը, որ Վիդարնան չի զարգացրել հաջողությունը՝ մի քանի ամիս ապասելով Դարեհի գլխավոր ուժերի ժամանմանը, չի վկայում հաղթանակի օգտին:

Ջորքերը կենտրոնացնելով Էկբատանայում՝ Դարեհն անձամբ գլխավորեց նոր արշավանքը Ֆրավարտիշի դեմ: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Մարաստանի Կունդուրուշ վայրում: Ֆրավարտիշը ջախջախվեց. սպանվեց մոտ 34 500 մարտիկ, գերի վերցվեց ավելի քան 18 հազար մարդ: Թեև Ֆրավարտիշը կարողացավ փոքրաթիվ կողմնակիցներով փախչել դեպի Ռագա, սակայն մեկ ամիս անց նա գերվեց: Դարեհն անձամբ նրան ենթարկեց զանազան տանջանքների, ապա և հրամայեց սպանել: Ֆրավարտիշի մերձավորները մորթազերծ արվեցին, նրանց մարմինները կախեցին քաղաքի պարիսպներից՝ ի տես ժողովրդի: Դարեհը ճնշեց նաև Հյուսիսային Միջագետքում իրանահաս ապագարտիացիների բարձրացրած ապստամբությունը:

Ֆրավարտիշի ապստամբությունը տարածվել էր նաև Պարթևստանում և Հիրկանիայում: Ապստամբությունը ճնշելու կոչված Վշտասպը՝ Դարեհի հայրը, ճակատամարտեց ապստամբների դեմ, սակայն շարժումը ճնշել նրան չհաջողվեց: Միայն երեք ամիս անց՝ օգնական ուժեր ստանալուց հետո, նոր ճակատամարտում նա ջախջախեց ապստամբներին: Սպանվեց մոտ 6600 մարդ, ևս 4000-ը գերի ընկավ: Ապստամբության ավելի քան 80 առաջնորդներ ենթարկվեցին մահապատժի:

Դարեհը հաջող մարտեր մղեց նաև Հայաստանի ապստամբների դեմ: Առաջին ճակատամարտը հայերի դեմ Դարեհի զորավարներից պարսիկ Վահումիսան տվեց Հայաստանի սահմաններից դուրս՝ Իզալայի շրջանում (Հյուսիսային Միջագետք), Ք. ա. 522 թ. առանց էական հաջողության: Արշավանքները շարունակվեցին հաջորդ գարնանը: Ք. ա. 521 թ. մայիս–հուլիս ամիսներին Վահումիսային փոխարինած հայազգի Դադարշիշի, ապա և նույն Վահումիսայի գլխավորությամբ Դարեհի զորքերը արդեն Հայաստանի սահմաններում չորս ճակատամարտ մղեցին հայերի դեմ (Ջուզահայում, Տիգրայում, Ույամայում և Առտիյարայում): Վերջին ճակատամարտն ավարտվեց ապստամբների պարտությամբ, և Հայաստանը վերստին հայտնվեց պարսկական իշխանության տակ:

Ք. ա. 521 թ. ամռանը նոր ապստամբություն ծագեց Բաբելոնիայում ազգությամբ հայ, Խալդիտայի որդի Արախայի գլխավորությամբ: Բեհիսթունի արձանագրության բաբելոնյան տարբերակում նշվում է ապստամբության վայրը՝ հին քաղաքը Հարավային Բաբելոնիայում, մինչդեռ հին պարսկերեն և էլամերեն տեքստերում որպես ապստամբության օջախ նշվում է Դուբալա քաղաքը: Արախայի ապստամբությունը արձագանք գտավ Բաբելոնում, և շուտով նա իրեն հռչակեց արքա՝ ներկայանալով որպես Նաբոնիդի որդի և ստանալով Նաբուգոդոնոսոր IV անունը: Արախայի

իշխանությունը ճանաչեցին բոլոր խոշոր բաբելոնյան քաղաքները, ներառյալ Սիպպարը, Բորսիպպան և Ուրուկը:

Ապստամբների դեմ ուղարկված Վինդափառնան հաղթեց Արախային և գրավեց Բաբելոնը, իսկ Արախան և նրա մերձավորները մահապատժի ենթարկվեցին: Համաձայն Հերոդոտոսի՝ Դարեհը հրամայեց մահապատժի ենթարկել նաև բաբելոնյան ազնվականության մոտ 3000 ներկայացուցչի, ինչպես նաև քանդել քաղաքի պարիսպները:

Դարեհի դեմ վերջին խոշոր ապստամբությունը ծագեց Էլամում: Աչիենայի, ապա և Մարտիայի ելույթներին այս անգամ հաջորդեց Ասամաիտայի (Ասոամմետու) գլխավորած նոր ապստամբությունը Դարեհի կառավարման երրորդ տարում: Էլամցիների դեմ ուղարկվեցին զորքեր՝ Գաուբարուվայի գլխավորությամբ: Ասամաիտան պարտվեց և ենթարկվեց մահապատժի: Ք. ա. 520–519 թթ. ճնշվեցին ապստամբության մնացյալ օջախները, այդ թվում նաև Փոքր Ասիայում: Այս նույն ժամանակ Դարեհն իր առաջին արշավանքն իրագործեց կենտրոնասիական սակերի (սկյութների) դեմ:

Ք. ա. 518 թ. Դարեհն անցկացրեց Եգիպտոսում: Այստեղ նա մահապատժի ենթարկեց դեռևս Կամբիզի կողմից Եգիպտոսի սատրապ նշանակված Արյուանդեսին և սատրապ նշանակեց Ֆերենդատին: Եգիպտոսում Դարեհն իրականացրեց շինարարական աշխատանքներ, որոնցից առավել կարևորը դեռևս սաիսյան փարավոն Նեխո II–ի սկսած և Նեղոս գետը Կարմիր ծովին կապող 84 կմ եռավարկելի ջրանցքն էր: Վերականգնվեցին Մեմֆիսի և Սաիսի աստվածների տաճարները: Նոր տաճար կառուցվեց Ամոն աստծո համար Թեբեի մոտ, որի կառուցումը տևեց շուրջ 20 տարի: Այստեղից գտնված արձանագրության մեջ Դարեհը հանդես է գալիս որպես Ամոն աստծո որդի: Ըստ աղբյուրի՝ պարսից արքան համակրանք էր վայելում Եգիպտոսում: Պատահական չէ, որ նրանից մեզ են հասել այստեղ կազմված եգիպտերեն հարյուրավոր արձանագրություններ՝ ավելի շատ, քան մնացյալ Աքեմենյան արքաներինը միասին վերցված:

Ապստամբությունները Դարեհից խլեցին նրա կառավարման առաջին 15 ամիսները, երկիրը հնազանդեցնելու համար նրանից պահանջվեց տալ 19 ճակատամարտ, միայն զոհվածների թիվը, որ հայտնում են աղբյուրները, անցնում էր 100 հազարից:

Իր գործերը նա հավերժացրեց Բեհիստունի բարձրաքանդակների և կից եռալեզու ընդարձակ արձանագրության մեջ: Այստեղ պատկերված է Դարեհը՝ իր երկու զինակիցներով, իսկ նրա առջևում են ինը կապկպված ինքնակոչ արքաներ: Դարեհ I–ի գահակալությամբ սկսվեց նոր՝ Աքեմենյան տոհմի իշխանության դարաշրջանը:

Դարեհը շրջահայաց գործիչ էր: Ահա այսպես է նա ներկայանում արձանագրություններից մեկում.

«... Ես տաքարյուն չեմ: Բարկության պահին ես զսպում եմ ինձ: Ես տիրապետում եմ ինձ...: Ես ունեմ ամուր մարմին: Որպես ռազմիկ՝ ես բավ պատերազմող եմ...: Ես տեսնում եմ՝ ով է ընդվզող, և ով՝ ոչ: Սկզբում ես մտածում եմ, ապա նոր գործում»:

Չգտնելով օրինական տեսք տալ իր իշխանությանը՝ Դարեհը փորձեց կապ ստեղծել իր և նախորդ արքայատան միջև: Այդ նպատակով նա ամուսնացավ Կյուրոսի դուստրերի՝ Ատոսսայի և Արտյուստոնեի հետ: Բացի այդ՝ նա գտավ, որ իր և Կյուրոսի տոհմերը «ներում են» նույն անձից՝ իր տոհմի նախահայր Աքեմենից (տե՛ս վերը): Իր այս քայլով նա փորձում էր կապվել Կյուրոսի արքայատան հետ՝ իր նախահայր Աքեմենին համարելով նաև Կյուրոսի նախնի, իր գահակալության համար ստեղծելով օրինականության շղարշ:

Ամրապնդելով իր իշխանությունը՝ Դարեհը Ք. ա. 520–519 թթ. սահմաններում կատարեց վարչական բարեփոխում: Երկրում ներդրվեց սատրապական համակարգը, վերացվեցին ենթակա երկրների պետականությունները: Բեհիսթունի արձանագրության մեջ թվարկվում են 23 երկրներ: Ըստ Հերոդոտոսի՝ Աքեմենյան տերության մեջ ապրում էին 70 ժողովուրդներ, և կային 20 սատրապություններ: Այս թիվը, սակայն, մնայուն չէր, և սատրապությունների քանակը շարունակաբար փոխվում էր:

Վերակազմավորվեց բանակը: Նրա հիմքը կազմում էր այսպես կոչված «Անմահների գունդը»՝ բաղկացած 10 հազար մարտիկներից: Այս գունդը գերազանցապես համալրվում էր պարսիկներից և մարերից, սակավ դեպքերում նաև ընդգրկում էր էլամցիների: Այս զորամիավորման մի մասը (1000 մարտիկ) կազմված էր բացառապես պարսիկ ազնվականներից և ծառայում էր իբրև արքայի անձնական թիկնազոր:

Բանակը կազմված էր հիմնականում իրանախոս տարրերից: Օրինակ՝ պարսիկներից և մարերից զատ, մեծ էր արևելաիրանական ժողովուրդներից հավաքված ռազմիկների թիվը՝ գերազանցապես հեծյալ նետաձիգներ: Արշավանքների ժամանակ զորքեր էին հավաքում նաև ենթակա այլ ժողովուրդներից, սակայն գլխավոր հրամանատարությունը գտնվում էր պարսիկների ձեռքին: Աքեմենյանները պահում էին մեծաքանակ մշտական զորքեր՝ այն տեղաբաշխելով տերության տարբեր հատվածներում: Միայն Եգիպտոսում Աքեմենյանները պահում էին 10–12-հազարանոց զորաբանակ: Միջերկրական ծովում Աքեմենյաններն ունեին հարյուրավոր նավերից բաղկացած հզոր նավատորմ:

Ք. ա. 518 թ. Դարեհը երկրում ներդրեց համընդհանուր հարկային համակարգ: Աղբյուրներից հայտնի է ե–ra/u տերմինը, որը դրամով վճարվող արքայական հարկն էր: Ըստ Հերոդոտոսի՝ պարսիկները, որպես իշխող խավ, ազատված էին հարկերից: Սակայն պահպանված տնտեսական բնույթի գրագրություններից դատելով՝ պարսիկներն առնվազն վճարել են բնահարկ: Հերոդոտոսի ներկայացրած ցանկի համաձայն՝ սատրապություններից գանձվող հարկերի տարեկան գումարը կազմում էր 7740 բաբելոնյան արծաթ տաղանդ:

Ներդրվեց նաև միասնական դրամական համակարգ: Դրա հիմքում ընկած էր ոսկե դարեհիկը (1 = 8,416 գ ոսկի): Աքեմենյան տերության մեջ սկսեցին հատել չորս տիպի դրամներ՝ արքայական և սատրապական՝ արքայի պատկերով, ինչպես նաև Աքեմենյաններին ենթակա երկրների և բաղաքների դրամները, հաճախ՝ տեղի կառավարիչների պատկերով:

Ք. ա. 517 թ. ընթացքում Դարեհ I–ը արշավեց Հնդկաստան: Արշավանքին նա-

խորդել էր արքայի հրամանով կարիացի Սկիլակոսի ծովային ճանապարհորդությունը Հնդկաստան՝ ծանոթանալու երկրին: Պարսիկները գրավեցին երկրի հյուսիս–արևմուտքը, որտեղ կազմվեց նոր սատրապություն, որն ընդգրկում էր Ինդոս գետի միջին և ստորին հոսանքի շրջանը:

Աքեմենյան տերությունը Դարեհի օրոք սկսեց ծավալվել նաև դեպի արևմուտք: Ք. ա. 517 թ. Աքեմենյան նավատորմը Օտանեսի գլխավորությամբ գրավեց հունական Սամոս և Լեմնոս կղզիները, իսկ Քիոս կղզին կամավոր ճանաչեց պարսկական գերիշխանությունը: Ք. ա. 516 թ. Աքեմենյան զորքերը Հելլեսպոնտոսի (Բոսֆոր) նեղուցով առաջին անգամ անցան եվրոպական մայրցամաք: Տեղի բնակչությունն ու հունական գաղութները ճանաչեցին պարսկական գերիշխանությունը: Առանց դիմադրության հնազանդեցվեց Թրակիան: Աքեմենյան զորքերը դուրս եկան Իստրա (Դանուբ) գետի ափեր: Դարեհը, սակայն, անհաջողության մատնվեց հյուսիսածովյան սկյութների դեմ ձեռնարկած արշավանքում: Դարեհի զորավար Մեգաբազոսն ավարտեց Թրակիայի մնացյալ հատվածի և Էգեյան ծովի հյուսիսային ափերի հունական քաղաքների նվաճումը: Պարսիկներին հպատակվեց նաև Մակեդոնիայի արքա Ալեքսանդր I–ը: Ք. ա. 512 թ. դրությամբ Էգեյան ծովը Սև ծովին կապող նեղուցների գոտին անցել էր պարսիկների վերահսկողության տակ:

5. ԱՔԵՄԵՆՅԱՆՆԵՐԻ «ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Պարսկական արքունիքը Փոքր Ասիայի հունական քաղաքների հանդեպ վարում էր մեղմ քաղաքականություն: Պարսիկները չէին միջամտում նրանց ներքին կյանքին, գործում էին տեղական ինքնակառավարման մարմինները, ծաղկում էին արհեստներն ու առևտուրը՝ շնորհիվ նաև տերության տարածքում ազատ առևտուր անելու հնարավորության: Պարսիկները հունական պոլիսների վերահսկողությունն իրականացնում էին հույն վերնախավի շարքերից ընտրված կառավարիչների՝ տիրանների միջոցով, որոնք հավատարիմ էին արքունիքին: Այսպես՝ Դարեհ I–ին մեծ ծառայություններ մատուցեց Միլեթի տիրան Հիստիայոսը արքայի սկյութական արշավանքի ժամանակ, որի դիմաց ստացավ ընդարձակ տարածքներ Թրակիայում:

Արևմուտքում Դարեհի քաղաքականությունը շոշափում էր մայրցամաքային Հունաստանի և հատկապես Աթենքի կենսական շահերը: Վերջինիս համար անձեռնմխելի գաղութները հացի հիմնական մատակարարներն էին, իսկ նեղուցների գրավումը պարսիկների կողմից անհնար էր դարձնում դրա իրականացումը: Հունաստանի պոլիսների մուտքը Աքեմենյան շուկա սահմանափակ էր, իսկ նրանց հիմնական առևտրական հակառակորդը Աքեմենյանների կողմից հովանավորվող փյունիկյան քաղաքներն էին: Աքեմենյան իշխանության ամրապնդումը Էգեյան ծովի արևելքում սպառնում էր Հունաստանի պոլիսներին, քանի որ պարսիկներն այժմ տնօրինում էին ռազմածովային խոշոր ուժերի: Աքեմենյան արքունիքն ապստամբած էր տալիս

հունական պոլիսներից բաղաքական պայքարի արդյունքում վտարված ազնվականներին: Այսպես՝ Դարեհն ապաստան տվեց Աթենքից վտարված տիրան Հիպպիասին՝ Պիսիստրատոսի որդուն:

Աբեմենյան տերության և մայրցամաքային Հունաստանի հակամարտության հարթ հիմք հանդիսացան Հոնիական Հունաստանում ծավալված իրադարձությունները:

Ք. ա. 500 թ. Կիկլադյան կղզիներից մեկում՝ Նաքսոսում, իրականացվեց հեղաշրջում: Իշխանությունն անցավ դեմոսին, իսկ այստեղից վտարված ազնվականներն ապաստան գտան Միլեթում: Միլեթի տիրան Արիստագորասն առաջարկեց Լիդիայի սատրապ Արտաֆրեննեսին, որը Դարեհի եղբայրն էր, համատեղ արշավանք կազմակերպել Սամոս՝ վերականգնելու այստեղ տիրանիան: Ք. ա. 499 թ. Աբեմենյանների և միլեթցիների 200 նավից բաղկացած տորմիղը՝ պարսիկ Մեգաբատեսի և Արիստագորասի գլխավորությամբ շարժվեց Նաքսոս, սակայն արշավանքը ձախողվեց: Սա պատճառ դարձավ, որպեսզի Միլեթում բռնկվի ապստամբություն: Ապստամբության ակունքում կանգնած էին Արիստագորասը, որը դրանով փորձում էր խուսափել պատասխանատվությունից, և Դարեհի արքունիքում գտնվող Հիստիայոսը՝ արքայի խորհրդականը:

Միլեթի ապստամբությունը ոգևորությամբ ընդունվեց հունիական մի շարք պոլիսներում, որտեղ նույնպես սկսեցին տապալել տիրաններին: Արիստագորասը մեկնեց մայրցամաքային Հունաստան՝ աջակցություն խնդրելու: Սակայն նրա ակնկալիքներն այստեղ չարդարացան: Սպարտայի արքա Կլեոմենեսը հրաժարվեց օգնել: Աթենքում թեև խոստացան աջակցել, բայց օգնությունը չնչին էր: Աթենացիներն ուղարկեցին ընդամենը 20 ռազմանավ, ևս 5 ռազմանավ տրամադրեց Միլեթի հետ ավանդաբար կապված Էրետրիան՝ Էվբեա կղզու պոլիսներից մեկը:

Վերադառնալով Միլեթ՝ Արիստագորասը գլխավորեց դեպի Սարդես ձեռնարկված արշավանքը: Ապստամբները գրավեցին քաղաքը, սակայն միջնաբերդը մնաց անառիկ: Ավելին՝ քաղաքը գրեթե ամբողջությամբ հրդեհվեց, այրվեց նաև լիդիացիների գլխավոր՝ Կիբելե աստվածուհու տաճարը, ինչը լիդիացիներին տրամադրեց հունիացիների դեմ: Վերջիններս ստիպված էին նահանջել: Ք. ա. 498 թ. Եփեսոսի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում ապստամբները ջախջախվեցին, իսկ հունիական քաղաքների միությունը կազմալուծվեց:

Հաջողության չհասնելով ցամաքում՝ ապստամբներն ակտիվացրին ծովային գործողությունները: Նրանք գրավեցին Բյուզանդիոն քաղաքը, հաջողվեց նաև ոտքի հանել Կարիայի և Լիկիայի մի շարք քաղաքների: Ապստամբներին հարեց Կիպրոսի խոշորագույն քաղաք Սալամինը: Սակայն Ք. ա. 497–496 թթ. պարսիկները վերանվաճեցին Կիպրոսը, ապա սկսեցին գրավել Փոքր Ասիայի քաղաքները: Ք. ա. 494 թ. Միլեթից ոչ հեռու՝ Լադա կղզու մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում հունիական նավատորմը ջախջախվեց, որից հետո գրավվեց նաև ապստամբության կենտրոն Միլեթը:

Աբեմենյան զորքերը զարգացրին հաջողությունը՝ Ք. ա. 493 թ. գրավելով հո-

նիական ապստամբներին աջակցած Քիոս կղզին, ապա նաև Լեսբոսն ու Հելլեսպոնտոսի բաղաքները: Հոնիական պոլիսներում պարսիկները վերականգնեցին տիրանների իշխանությունը: Աքեմենյան արքունիքում սկսեցին մտածել նաև մայրցամաքային Հունաստանի նվաճման մասին: Ըստ անտիկ ավանդության՝ Դարեհը, առաջին անգամ լսելով Սարդեսը հրդեհած աթենացիների անունը, պատվիրել էր իր ապատավորին ամեն օր՝ ընթրիքից առաջ, ասել՝ «*Ո՛վ տեր, հիշի՛ր աթենացիներին*»:

Ք. ա. 492 թ. Դարեհը ձեռնարկեց իր առաջին արշավանքը մայրցամաքային Հունաստան: Աքեմենյան բանակն ու նավատորմը՝ շուրջ 30 հազար զինվոր և 600 ռազմանավ, Դարեհի փեսա Մարդոնիոսի գլխավորությամբ շարժվեց դեպի Հելլեսպոնտոս: Սակայն արշավանքը ձախողվեց: Աֆոնի հրվանդանի մոտ փոթորիկը խորտակեց նավատորմի գրեթե կեսը, զոհվեց շուրջ 20 հազար մարդ:

Այս անհաջողությունը չիոհնեց Դարեհի մտադրությունները: Արքայի պահանջով մայրցամաքային Հունաստանի և Էգեյան ծովի կղզիների՝ դեռևս անկախ պոլիսներ ժամանեցին պարսկական դեսպանություններ՝ հույներից պահանջելով իրենց հանձնել «հողն ու ջուրը», այն է՝ ճանաչել Աքեմենյան արքայի գերիշխանությունը: Պոլիսների մեծ մասն ընդունեց այդ պահանջը, սակայն Սպարտան և Աթենքը մերժեցին: Ք. ա. 490 թ. Աքեմենյան նավատորմը շարժվեց դեպի Հունաստան՝ Դարեհի եղբորորդի Արտաֆրեննեսի և Դատիսի գլխավորությամբ: Աքեմենյան ուժերը նախ գրավեցին Նաքսոս կղզին, ապա շարժվեցին դեպի Էվբեա և գրավեցին Էրետրիա քաղաքը: Մի քանի օր անց պարսկական 20-հազարանոց բանակն ափ իջավ Ատտիկայում՝ Մարաթոնի դաշտում՝ Աթենքից ընդամենը 42 կմ հեռու:

Աթենական 10-հազարանոց բանակը, որին միացան Պլատեա քաղաքի շուրջ 1000 զինվորները, ուղարկվեցին պարսիկներին ընդառաջ: Քանի որ տեղանքը հնարավորություն չէր տալիս պարսկական հեծելազորին ազատ գործելու, ուստի Դատիսը վճռեց Աթենքը գրավել ծովից: Օգտվելով այն հանգամանքից, որ Աքեմենյանների զորքերի մի մասն արդեն գտնվում էր նավերի վրա՝ աթենացիները նետվեցին գրոհի և ջախջախեցին պարսիկներին: Դատիսը փորձեց անակնկալ գրոհով գրավել անպաշտպան Աթենքը, սակայն հույները ժամանակին վերադարձան քաղաք: Պարսիկները ստիպված էին հետ վերադառնալ: Դարեհը սկսեց նախապատրաստվել նոր արշավանքի, սակայն Ք. ա. 486 թ. եգիպտոսում ծագած ապստամբությունը խանգարեց նրա մտահղացման իրականացմանը: Նույն թվականին՝ 36 տարի թագավորելուց հետո, Դարեհը մահացավ:

Դարեհը գահաժառանգ էր հռչակել Կյուրոսի դուստր Ատոսսայից ծնված իր չորս որդիներից առաջնեկին՝ Քսերքսեսին, թեև նա ուներ նրանից ավագ ևս երեք որդի՝ ծնված իր առաջին կնոջից: Անտիկ պատմիչները Դարեհի ընտրությունը պայմանավորում են պարսիկների շրջանում առկա սովորությամբ՝ գահին էր բազմում ոչ թե ավագ որդին, այլ որդիներից նա, ով առաջինը կծնվեր հոր գահակալելուց հետո:

Քսերքսեսի (Ք. ա. 486–465 թթ.) առաջին գործողություններից մեկը եգիպտոսի ապստամբության ճնշումն էր: Եգիպտոսը ենթարկվեց ավերածությունների, կործանվեցին և թալանվեցին բազում տաճարներ: Նա հրաժարվեց եգիպտոսի փարա-

վոնի տիտղոսից՝ դրանով փաստորեն վերացնելով եգիպտական թագավորությունը: Հավանաբար ապստամբության ընթացքում սպանված սատրապ Ֆերենդատի փոխարեն Քսերքսեսը Եգիպտոսի սատրապ նշանակեց իր եղբայր Աքեմենին:

Եգիպտոսը հնազանդեցնելուց ոչ շատ անց ապստամբություն բռնկվեց Բաբելոնում: Ապստամբներին այստեղ առաջնորդում էր ոմն Բել-շիմաննին: Վերջինս իրեն հռչակեց արքա, նրա իշխանությունը ճանաչեցին բաբելոնյան մի քանի քաղաքներ, մասնավորապես Բորսիպպան և Դիլբատը: Սակայն ապստամբությունը լայն ծավալներ չընդունեց: Դրա բռնկումից երկու շաբաթ անց այն ճնշվեց, ապստամբության առաջնորդները մահապատժի ենթարկվեցին:

Բել-շիմաննիի ապստամբությունից երկու տարի անց Բաբելոնում բռնկվեց նոր ապստամբություն՝ Շամաշ-ռիբիի գլխավորությամբ: Օգտվելով այն հանգամանքից, որ Աքեմենյան բանակի գլխավոր ուժերը սկսել էին կենտրոնանալ Փոքր Ասիայում, նախապատրաստվելով հունական արշավանքին՝ ապստամբները իրենց իշխանությունը հաստատեցին շրջակա խոշոր քաղաքների վրա: Քսերքսեսի հրամանով շտապ հետ կանչված զորքերը Մեգաբյուզոսի գլխավորությամբ գրավեցին Բաբելոնիան: Քսերքսեսը հրամայեց քանդել քաղաքի պարիսպները, ավերվեցին նաև Էսագիլան և Է-տեմեն-անկին, դրանց հարստությունը բռնագրավվեց. Պերսեպոլիս տարվեց անգամ Մարդուկի ոսկե արձանը: Քսերքսեսը, ինչպես եգիպտոսի պարագայում, հրաժարվեց «Բաբելոնի թագավոր» տիտղոսից: Բաբելոնը թեև որպես արքունի նստավայր շարունակում էր գոյատևել, սակայն կորցրեց իր նշանակությունը:

Նախապատրաստվելով հունական արշավանքին՝ հայկիդիկն թերակղզում՝ Աֆոն հրվանդանի մոտ, փորվում էր հրվանդանը շրջանցող ջրանցք: Միաժամանակ, ցամաքային բանակի անցման համար պոնտոնային կամուրջներ կառուցվեցին Հելեսպոնտոսի վրա: Ավելին՝ Աքեմենյան արքունիքը համաձայնության եկավ Կարթագենի հետ՝ նրան հրահրելով պատերազմ սկսել Սիցիլիայի հունական գաղութների դեմ՝ վերջիններիս հնարավոր օգնությունը մետրոպոլիայի պոլիսներին բացառելու նպատակով:

Ք. ա. 481 թ. սկսված արշավանքը Քսերքսեսն անձամբ էր ղեկավարում: Ըստ Հերոդոտոսի՝ Քսերքսեսի ցամաքային բանակն ուներ 1 մլն 700 հազար հետևակ, 100 հազ. հեծյալ, որոնցից 20 հազարը՝ ուղտերի վրա, նավերում կար 517 հազար 610 զինվոր, իսկ գումակի և նավերի անձնակազմի հետ միասին զորքերի ընդհանուր թիվը հասնում էր 5 մլն 283 հազար 220 մարդու: Այլ անտիկ հեղինակների մոտ թվերն առավել «համեստ են»՝ տատանվում են 700 հազարից 800 հազարի սահմաններում: Հետազոտողների մեծ մասի կարծիքով՝ պարսիկների թիվը տատանվում էր մոտ 200 հազար մարդու սահմաններում, իսկ նվազագույն թիվը, որ թերվում է գրականության մեջ՝ 50–75 հազար է: Հիմք ընդունելով բանակի մատակարարման և թիկունքի ապահովման հետ կապված խնդիրները՝ ենթադրվում է, որ Հունաստանում գործող Քսերքսեսի բանակը կարող էր ունենալ ոչ ավելի, քան 100–120 հազար զինվոր:

Աքեմենյան բանակը Հելեսպոնտոսով մտավ Թրակիա, ապա բաժանվելով երեք

զորաբանակի՝ մի քանի ուղղություններով շարժվեց դեպի հարավ: Նավատորմն ընթանում էր ափագծի երկայնքով: Թերմն թաղաքի մոտ զորքերը վերստին միավորվեցին: Պատեղ արքան ընդունեց հունական պոլիսներից վերադարձած պատվիրակներին: Որոշ պոլիսներ, այդ թվում՝ Թեբեն և Աքայան, ճանաչել էին արքայի գերիշխանությունը: Իսկ թեսալացիներն ուղղակի անցան պարսիկների կողմը: Քսերքսեսի բանակը առանց դիմադրության տիրեց Հյուսիսային Հունաստանին:

Հունական պոլիսների համաժողովը վճռեց նվաճողներին դիմադրել Հյուսիսային Հունաստանը Միջին Հունաստանին կապող Թերմոպիլյան լեռնանցքում՝ թույլ չտալու նրանց հետագա առաջխաղացումը: Սակայն սպարտացիները, ովքեր ընդհանրապես դեմ էին Միջին Հունաստանը պաշտպաններուն, այս հարցում չհասնելով համաձայնության, Թերմոպիլե ուղարկեցին ընդամենը 300 զինվոր՝ արքա Լեոնիդասի գլխավորությամբ: Թերմոպիլեում տարբեր պոլիսներից հավաքված զինվորների ընդհանուր թիվը հասավ 6500 մարդու: Միաժամանակ հունական նավատորմը շարժվեց Էվբեա կղզու հյուսիսային ափեր՝ Արտեմիսիա հրվանդան՝ Աքեմենյան նավատորմին ընդառաջ:

Ք. ա. 480 թ. օգոստոսին երեք օր պարսիկներն անարդյունք գրոհում էին Թերմոպիլյան կիրճը: Չորրորդ օրը, երբ տեղի բնակիչներից Էֆիալտեսը պարսիկներին ցույց տվեց կիրճը շրջանցող լեռնային արահետներից մեկը, Լեոնիդասը հրամայեց բոլորին նահանջել: Նահանջն ապահովելու նպատակով նա մնաց իր սպարտացի զինվորներով: Կիրճի բոլոր պաշտպանները զոհվեցին: Պարսիկների կորուստները հասնում էին 20 հազար զինվորի:

Թերմոպիլյան կիրճի անկումից հետո բացվեց Միջին Հունաստան տանող ճանապարհը: Աքեմենյան զորքերը գրավեցին երկրամասի պոլիսները՝ Դորիդան, Լոկրիդան, Փոկիդան, իսկ Բեոտիայի պոլիսները վաղուց էին անցել պարսիկների կողմը:

Աթենական ժողովրդական ժողովը, ստրատեգոս ընտրված Թեմիստոկլեսի խորհրդով, վճռեց քաղաքն առանց դիմադրության հանձնել պարսիկներին: Բնակչությունը տեղափոխվելու էր մոտակա Սալամին և Էգինեն կղզիները, իսկ թշնամուն դիմագրավելու էին ծովում: Ջենքի ունակ ողջ բնակչությունը վերցվեց նավատորմ, ընդունվեց օրենք, որով թույլատրվում էր Աթենքից փոարկված քաղաքական փոարկանդիններին վերադառնալ և մասնակցել պատերազմին:

Քսերքսեսը մտավ Աթենք: Հաղթահարելով քաղաքի ակրոպոլիսում ամրացած փոքրաթիվ մարդկանց դիմադրությունը՝ պարսիկները տիրեցին քաղաքին, որը ենթարկվեց թալանի և ավերածությունների: Քսերքսեսի ցամաքային բանակի հետ միասին Աթենքին մոտեցավ նաև նավատորմը: Աքեմենյան արքան բանագնացներ ուղարկեց մայրաքաղաք Սուսա՝ ավետելու իր հաղթանակը:

Քսերքսեսը սակայն հեռու էր իրական հաղթանակից: Դեռ կանգուն էր հունական նավատորմը: Հելլեսպոնտոսն անցնելուց Աքեմենյան նավատորմը կրել էր խոշոր կորուստներ: Արշավանքի սկզբում ունեցած ճնշող գերակշռությունը հասել էր նվազագույնի: Ք. ա. 480 թ. սեպտեմբերի 28-ին Սալամինի մոտ հունական

նավատորմը հաղթանակ տարավ: Քսերքսեսը շտապեց բանակի հիմնական ուժերով նահանջել Փոքր Ասիա՝ Հունաստանում Մարդոնիոսի հրամանատարությամբ թողնելով զորաբանակ:

Ք. ա. 479 թ. Մարդոնիոսը բանակցություններ սկսեց աթենացիների հետ անջատ հաշտություն կնքելու նպատակով, սակայն աթենացիները մերժեցին: Արդյունքում Մարդոնիոսը մտավ Միջին Հունաստան և մեկ անգամ ևս գրավեց Աթենքը: Չհասնելով աթենացիների հետ համաձայնության, ապա և տեղեկանալով, որ սպարտական զորքերը մոտենում են քաղաքին՝ Մարդոնիոսը նահանջեց Թեբե, ուր տեղանքն առավել բարենպաստ էր պարսկական հեծելազորի գործողությունների համար: Գլխավոր ճակատամարտը տեղի ունեցավ Բեոտիայի Պլատեա քաղաքի մոտ: Հունական պոլիսների միացյալ բանակը Սպարտայի մանկահասակ արքայի խնամակալ Էֆոր Պաւսանիասի գլխավորությամբ վճռական հաղթանակ տարավ Մարդոնիոսի նկատմամբ: Մարդոնիոսը զոհվեց, իսկ Աքեմենյան բանակի մնացորդները նահանջեցին Փոքր Ասիա:

Հունական պոլիսները նոր հաղթանակի հասան արդեն Փոքր Ասիայի ափերի մոտ՝ Միլեթից ոչ հեռու գտնվող Միկալե հրվանդանի մոտ: Այստեղ կենտրոնացել էր Աքեմենյան 60-հազարանոց զորաբանակը Տիգրանի հրամանատարությամբ: Հունական նավատորմը Միկալեի մոտ անարգել դեսանտ իջեցրեց: Ճակատամարտում Աքեմենյանների ցամաքային բանակը կրեց նոր պարտություն, իսկ Տիգրանը զոհվեց: Միկալեի հաղթանակը հնարավորություն տվեց ազատագրելու նաև Էգեյան ավազանի կղզիները: Ք. ա. 478 թ. աթենական նավատորմը գրավեց Խերսոնես թերակղզին, միաժամանակ Պաւսանիասի առաջնորդած նավատորմը գրավեց Կիպրոսի մեծ մասը, ապա տիրեց Բյուզանդիոնին:

Միկալեի ճակատամարտից հետո հույն-պարսկական ընդհարումները տեղի էին ունենում մեծ ընդմիջումներով՝ որպես առանձին իրագործված փոքրածավալ գործողություններ: Միայն Ք. ա. 468 թ., այն բանից հետո, երբ Աքեմենյան իշխանությունը վերականգնվեց Կիպրոսում, աթենական միությունը անցավ վճռական գործողությունների: Փոքր Ասիայի հարավային ափեր ուղարկվեց նավատորմ՝ աթենացի Կիմոնի գլխավորությամբ: Էվրիմեդոնտ գետի մոտ տեղի ունեցած ծովային ճակատամարտում Աքեմենյան նավատորմը ջախջախվեց: Մարտերը շարունակվեցին ցամաքում, որտեղ մեկ անգամ ևս հաջողվեց պարտության մատնել Աքեմենյանների ցամաքային ուժերին:

Աքեմենյան տերությունը սկսեց ցնցվել: Դրա առաջին արտահայտությունը արքայի եղբայր Մասիստեսի ապստամբելու փորձն էր: Երկրում սկսված դժգոհության ալիքն ավելի խորացավ Ք. ա. 467 թ. բռնկված սովի պատճառով: Համաձայն պաշտոնական վավերագրերի՝ հացի գները թանկացել էին ավելի քան յոթ անգամ: Այս շրջանում արքայի նկատմամբ մեծ ազդեցություն ձեռք բերեցին նրա թիկնազորի հրամանատար Արտաբանոսը և ներքինի Ասպամիթրան: Վերջիններս դավադրություն կազմակերպեցին Քսերքսեսի դեմ և Ք. ա. 465 թ. նրան սպանեցին: Գահին բազմեց Քսերքսեսի որդի Արտաքսերքսես I-ը (Ք. ա. 465–424 թթ.):

Արտաքսերքսեսի կառավարումը հենց սկզբից հարթ չընթացավ: Ք. ա. 464 թ. նրա դեմ ապստամբեց եղբայրը՝ Բակտրիայի սատրապ Վշտասպը: Ապստամբությունը ճնշվեց, իսկ Վշտասպը գոհվեց մարտում: Անհանգստանալով, որ մյուս եղբայրները ևս կարող են ապստամբել, Արտաքսերքսեսը հրամայեց բոլորին կոտորել:

Ք. ա. 460 թ. խոշոր ապստամբություն բռնկվեց Եգիպտոսում: Ապստամբության պատճառը պարսկական վարչակազմի գործած ազօրինություններն էին հատկապես եգիպտական սրբավայրերի նպատակամբ, ինչպես նաև ծանր հարկերը: Առաջինը ոտքի ելան լիբիացիները՝ Ինարայի գլխավորությամբ: Մեկ այլ ապստամբություն ծագեց Սահում: Այստեղ ապստամբներին առաջնորդում էր Ամիրտիան: Նրանց ձեռքն անցավ ողջ Ստորին Եգիպտոսը՝ բացառությամբ Մեմֆիսի: Եգիպտոսի սատրապ Աքեմենը, հավաքելով խոշոր բանակ, դուրս եկավ ապստամբների դեմ: Տեղի ունեցած ճակատամարտում պարսիկները ջախջախվեցին, սպանվեց նաև Աքեմենը:

Ապստամբներն օգնության խնդրանքով դիմեցին աթենացիներին: Վերջիններս արձագանքեցին՝ եգիպտական ափեր ուղարկելով Աթենական միության ավելի քան 200 նավից բաղկացած նավատորմ՝ ցամաքային խոշոր ուժերով: Միության նավատորմը մտավ Նեղոս, ջախջախեց այստեղ Աքեմենյանների եգիպտական տորմիղը, ապա շարժվեց դեպի Մեմֆիս: Քաղաքի միջնաբերդը, ուր ամրացել էր պարսկական կայազորը, պաշարվեց:

Մեմֆիսի պաշարումը տևեց գրեթե մեկ տարի՝ պաշարողներին պատճառելով մեծ կորուստներ: Աքեմենյան արքունիքի փորձը՝ Աթենքի դեմ հանել Սպարտային, արդյունք չտվեց: Դա ստիպեց Արտաքսերքսեսին Եգիպտոսի դեմ հանել նոր բանակ՝ Սիրիայի և Փյունիկիայի սատրապ Մեգաբյուզոսի գլխավորությամբ: Ք. ա. 456 թ. Աքեմենյան զորքերը ջախջախեցին ապստամբներին և մինչև 454 թ. հնազանդեցրին գրեթե ողջ Եգիպտոսը: Ապստամբության առաջնորդներից Ինարան, ինչպես նաև մի քանի տասնյակ հույներ մահապատժի ենթարկվեցին: Եգիպտոսի նոր սատրապ նշանակվեց Արշամը:

Ք. ա. 450 թ. Արտաքսերքսեսի դեմ ապստամբեց նույն Մեգաբյուզոսը: Նա երկու անգամ պարտության մատնեց իր դեմ ուղարկված զորքերին: Աքեմենյան արքան ստիպված էր հաշտություն կնքել Մեգաբյուզոսի հետ՝ նրան տալով մի շարք արտոնություններ, պահպանելով նաև պաշտոնը՝ որպես Սիրիայի և Փյունիկիայի սատրապ: Արտաքսերքսեսի այդ քայլը պայմանավորված էր հունական նոր արշավանքի սպառնալիքով:

Ք. ա. 449 թ. Աթենական միության 200 նավից բաղկացած նավատորմը Կիմոնի գլխավորությամբ գրավեց Կիպրոսի մի մասը: Նա 60 նավից բաղկացած մի զորախումբ ուղարկեց եգիպտոսի ափեր՝ փորձելով նոր ապստամբություն հրահրել Ամիրտիայի գլխավորությամբ, որը դեռ շարունակում էր պայքարել պարսիկների դեմ: Մնացյալ նավախմբով Կիմոնը շարժվեց դեպի Կիտիոն՝ Կիպրոսի քաղաքներից մեկը: Քաղաքի պաշարումը անհաջող ընթացք ստացավ, հիվանդությունից մահացավ նաև Կիմոնը: Մոտեցող փյունիկյան և կիլիկյան տորմիղների պատճա-

ով աթենացիները դադարեցրին պաշարումը և նահանջեցին Սալամին՝ Կիպրոսի գլխավոր հունական քաղաքը: Սալամինի մոտ տեղի ունեցած ծովային և ցամաքային մարտերում Աքեմենյան զորքերը վերստին ջախջախվեցին:

Կիտիոնի և Սալամինի ճակատամարտերը հույն–պարսկական պատերազմների շարքում վերջինն էին: Հաշտություն կնքելու կողմնակիցների դիրքերն ամրապնդվեցին Աթենքում Կիմոնի մահից հետո: Աքեմենյան արքունիքում նման դիրքորոշում ունեին Մեգաբյուզոսն ու Թրակիայի սատրապ Արտաբազոսը: Վերջիններս տեղեկացրին աթենացիներին Արտաքսերքսեսի՝ հաշտություն կնքելու պատրաստակամության մասին: Աթենացիներն ընդունեցին հաշտություն կնքելու առաջարկը: Աքեմենյան տերության մայրաքաղաք Սուսա ուղարկվեց պատվիրակություն՝ Կալլիոսի գլխավորությամբ:

Ըստ պայմանագրի՝ Փոքր Ասիան և Էգեյան ավազանը բաժանվեցին ազդեցության գոտիների: Թեև փոքրասիական հունական քաղաքները ձևականորեն մնում էին Աքեմենյան գերիշխանության տակ, սակայն դրանց փաստացի կառավարումը, բացառությամբ մի քանիսի, անցնում էր աթենացիներին: Աքեմենյան զորքերը հետ էին քաշվելու Էգեյան ծովի ափերից: Աքեմենյան արքան փաստացի զրկվում էր նաև Էգեյան ծովում նավատորմ պահելու իրավունքից: Կիպրոսը վերադարձվեց Աքեմենյաններին, իսկ Աթենական միությունը ձեռնպահ էր մնալու այսուհետ Եգիպտոսին օժանդակելուց:

6. ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԱՐԵՀԻ ՀԱՋՈՐԴՆԵՐԻ ՕՐՈՔ

Արտաքսերքսեսի միակ օրինական ժառանգը՝ Քսերքսես II–ը, գահին մնաց ընդամենը մեկուկես ամիս և սպանվեց պալատական դավադրության հետևանքով: Գահ բարձրացած Արտաքսերքսես I–ի որդիներից Սոգդիանոսը՝ ծնված արքայի հարճերից մեկից, արքունիքում չուներ ամուր հենարան: Վերջինս ստիպված էր գահին բազմելու իրավիրել խորթ եղբորը՝ Բակտրիայի սատրապ Օքոսին (Վահաուկա): Վերջինս չէր շտապում մեկնել մայրաքաղաք և միայն արքունի որոշ մեծամեծների իր կողմը գրավելուց հետո, որոնց թվում էին Եգիպտոսի սատրապ Արշամն ու հեծելազորի հրամանատար Արբարը, իրեն հռչակեց արքա: Սոգդիանոսը վեցուկես ամիս կառավարելուց հետո անձնատուր եղավ՝ ապավինելով Օքոսի ողորմածությանը, սակայն ենթարկվեց մահապատժի:

Նոր արքան ընդունեց դինաստիական Դարեհ անվանումը (Դարեհ II, Ք. ա. 423–404 թթ.): Նա անմիջապես հրամայեց մահապատժի ենթարկել Քսերքսես II–ի սպանության մասնակիցներին, ապա ճնշեց իր եղբայր Արսիտայի ապստամբությունը Սիրիայում: Չնայած դրան՝ դավադրություններն ու պալատական հեղաշրջման փորձերը չդադարեցին: Տարբեր ժամանակներում արքայի դեմ ապստամբեցին պարսկական վերնախավի ներկայացուցիչներից Տերմտուքոսը և Ամորգոսը, որոնք

անհաջողություն կրեցին: Ք. ա. 413 թ. ապստամբեց Լիդիայի սատրապ Պիսսուֆնան: Ապստամբությունը ճնշվեց Տիսափեռնեսի կողմից, որն իր կողմը գրավեց սատրապի հույն վարձկանների հրամանատար Լիկոնին: Տիսափեռնեսն առատորեն պարգևատրվեց Դարեհ II–ի կողմից՝ նշանակվելով Լիդիայի, Կարիայի և Հոնիայի սատրապ:

Դարեհ II–ի օրոք Աքեմենյան արքունիքը փորձեց վերականգնել իր նախկին ազդեցությունն արևմուտքում: Օգտվելով Աթենքի ծանր դրությունից՝ նա Տիսափեռնեսին հանձնարարեց իր ձեռքը վերցնել հարկահանության գործը Հոնիայի քաղաքներում, որը մինչ այդ տնօրինում էին աթենացիները: Այդ նպատակով Տիսափեռնեսը Ք. ա. 412 թ. ձեռնտու դաշնագիր կնքեց Սպարտայի հետ: Դաշնագրով Սպարտան ճանաչում էր Աքեմենյան արքայի լիակատար իրավունքները Փոքր Ասիայի հունական պոլիսների նկատմամբ: Փոխարենը Աքեմենյան արքունիքը պարտավորվում էր ռազմական և նյութական օգնություն ցուցաբերել Սպարտային՝ Աթենական միության դեմ նրա մղած պայքարում: Տիսափեռնեսի բանակն ու սպարտացիները սկսեցին գրավել Փոքր Ասիայի անհնազանդ քաղաքները: Սակայն կարճ ժամանակ անց ի հայտ եկան տարաձայնություններ, ինչը ստիպեց վերանայել դաշնագրի դրույթները: Ք. ա. 410 թ. կնքվեց նոր դաշնագիր:

Սպարտայի հետ դաշնագիր կնքած մյուս պաշտոնյան Թրակիայի սատրապ Փառնաբազոսն էր, որի ուժերը գործուն մասնակցություն ունեցան Պելոպոնեսյան պատերազմների վերջին փուլին: Օրինակ՝ Ք. ա. 409 թ. Կիզիկոսի ծովամարտին Սպարտայի գլխավորած Կորնթոսյան միության հետ աթենացիների դեմ կռվում էր նաև Աքեմենյան սատրապ Փառնաբազոսի նավատորմը: Աքեմենյան արքունիքը վճռեց ավարտին հասցնել պատերազմը՝ ամբողջությամբ աջակցելով Սպարտային: Ք. ա. 408 թ. Տիսափեռնեսը պաշտոնազրկվեց՝ իր ձեռքում պահելով միայն Կարիայի սատրապի պաշտոնը, իսկ Լիդիայի, Փռյուգիայի և Կապադովկիայի սատրապությունները տրվեցին Դարեհի որդիներից Կյուրոս Կրտսերին: Վերջինս ուներ արտակարգ լիազորություններ, մասնավորապես նրան էին ենթարկվելու Փոքր Ասիայում տեղաբաշխված Աքեմենյան զորքերը:

Կյուրոս Կրտսերը սկսեց գործուն աջակցություն ցույց տալ Սպարտային: Աքեմենյան գանձարանից Սպարտային փոխանցվեց ընդհանուր առմամբ 5000 տաղանդ գումար: Դրանով հնարավոր էր հինգ տարի շարունակ պահել 100 նավ՝ իր անձնակազմով: Սպարտական ուժերը՝ Լիսանդրոսի հրամանատարությամբ, սկսեցին գրավել հոնիական պոլիսները՝ դրանց կառավարումը հանձնելով Կյուրոսին:

Պելոպոնեսյան պատերազմից, ըստ էության, հաղթանակած դուրս եկավ Աքեմենյան տերությունը: Աքեմենյանները, առանց լուրջ ռազմական գործողությունների, վերականգնեցին իրենց իշխանությունը ողջ Փոքր Ասիայում: Չնայած սրան՝ Աքեմենյանների հզորությունը խարխափիկ էր: Տերության ներսում այդպես էլ կայունություն չտիրեց: Փոքր Ասիայի սատրապները մշտապես պատերազմում էին միմյանց դեմ, ինչին սովորաբար արքունիքը չէր խառնվում: Քիչ չէին առանձին սատրապների ելույթները նաև կենտրոնական իշխանության դեմ: Ք. ա. 411–408 թթ.

Փոքր Ասիայում և Մարաստանում ծագած ապստամբություններին հետևեց նորը՝ այս անգամ արդեն Եգիպտոսում:

Ք. ա. 405–404 թթ. սահմաններում հուզումներ սկսվեցին Եգիպտոսում գտնվող լիբիացիների շրջանում: Այն վերածվեց ապստամբության՝ Ամիրտիա II–ի գլխավորությամբ, որն իրեն հռչակեց փարավոն: Ապստամբների ձեռքն անցավ ողջ Եգիպտոսը, այստեղ տեղաբաշխված պարսկական զորքերը վտարվեցին, իսկ այլազգիներից կազմված որոշ կայազորային ուժեր հավատարմության երդում տվեցին նոր փարավոնին: Սիրիայում տեղաբաշխված Աքեմենյան զորքերի հրամանատար Աբրոկոմը սկսեց գումարել զորքեր՝ Եգիպտոս արշավելու նպատակով, սակայն Փոքր Ասիայում սկսված նոր և անսպասելի զարգացումները փոխեցին Եգիպտոսը հնազանդեցնելու ծրագրերը: Կյուրոս Կրտսերն ապստամբություն էր բարձրացրել Փոքր Ասիայում:

Կյուրոս Կրտսերի ապստամբությունը կապված էր գահաժառանգման խնդրի հետ: Նա՝ որպես Դարեհ II–ի որդիներից կրտսերը, ձգտում էր տիրել գահին՝ ապավինելով մոր օժանդակությանը: Հայտնի է, որ թագուհի Պարիսատիդեն մեծ ազդեցություն ուներ ինչպես արքունիքում, այնպես էլ արքայի վրա: Սակայն արքան գահաժառանգ էր հռչակել ավագ որդուն՝ Արշակին, և հրաժարվում էր փոխել որոշումը: Կյուրոսն իր հավակնությունները բացատրում էր հնագույն սովորությամբ, ըստ որի՝ գահաժառանգ էր դառնալու արքայի որդիներից նա, ով առաջինն էր ծնվել հոր գահակալելուց հետո: Արքայի ավագ որդին ծնվել էր մինչև Դարեհի գահ բարձրանալը:

Ք. ա. 404 թ., տեղեկանալով Դարեհ II–ի հիվանդության մասին, Կյուրոս Կրտսերը շտապեց Բաբելոն: Նույն թվականին արքան մահացավ: Աքեմենյան մայրաքաղաք Պասարգադեում հանդիսավորությամբ գահին բազմեց Արշակը՝ ընդունելով դինաստիական Արտաքսերքսես անունը (Արտաքսերքսես II, Ք. ա. 404–358 թթ.):

Եղբոր գահակալությանն ընդդիմացած Կյուրոսը, վերադառնալով Փոքր Ասիա, հրաժարվեց նրա իշխանությունը ճանաչելուց: Նա սկսեց զորքեր գումարել, ռազմական օժանդակություն ստացավ Սպարտայից, վարձու զորքեր հավաքվեցին մայրցամաքային Հունաստանի մի շարք շրջաններից: Ռազմական նախապատրաստությունները պաշտոնապես իրականացվում էին իրեն թե Կարիայի սատրապ Տիսաֆեռնեսի դեմ արշավելու նպատակով:

Հավաքելով խոշոր բանակ, այդ թվում նաև մոտ 13 հազար հույն վարձկաններ՝ սպարտացի Կլեարքոսի գլխավորությամբ Կյուրոսը դուրս նկավ Սարդեսից՝ ուղղվելով դեպի Կիլիկիա: Երբ հույն վարձկանները հրաժարվեցին շարունակել ճանապարհը՝ կասկածելով, որ Կյուրոսն իրականում արշավում է արքայի դեմ, հայտարարվեց, թե արշավանքն ուղղված է Սիրիայի սատրապ Աբրոկոմի դեմ: Միայն Սիրիայում Կյուրոսը գինվորներին հայտնեց արշավանքի իրական նպատակակետը: Այս ընթացքում Աքեմենյան արքան գումարում էր զորքերը: Հետ կանչվեց Աբրոկոմի բանակը, որը պատրաստվում էր արշավելու Եգիպտոս: Հավաքելով մոտ 40-հազարանոց բանակ՝ Արտաքսերքսեսը շարժվեց դեպի Բաբելոնիա:

Երկու բանակները հանդիպեցին Ք. ա. 401 թ. սեպտեմբերի 3–ին Կունաքսայում՝

Բաբելոնից մոտ 90 կմ հեռու: Անտիկ հեղինակների պնդմամբ՝ Կյուրոսը մոտ էր հաղթելուն, սակայն գրոհներից մեկի ժամանակ նա սպանվեց: Կյուրոսի բանակը սկսեց նահանջել, իսկ հետո անցավ Արտաքսերքսեսի կողմը: Հույն վարձկանները, որոնք Կյուրոսի զոհվելու մասին իմացան միայն հաջորդ օրը, իրենց ծառայություններն առաջարկեցին Արտաքսերքսեսին: Կայացված համաձայնությամբ հույներին հնարավորություն տրվեց նահանջելու դեպի Հոնիա՝ պայմանով, որ ճանապարհին բռնություններ չեն լինելու: Սակայն պարսիկ զորավար Տիսափեռնեսի մոտ խորհրդակցության կանչված հույն զորավարները դավադրաբար սպանվեցին, և հունական զորքը ստիպված էր նահանջել դեպի Հյուսիսային Միջագետք, ապա և, անցում կատարելով Հայաստանի միջով, դուրս գալ Սևծովյան ափ:

Սպարտայի կողմից պատերազմը շարունակվեց նաև Կյուրոսի զոհվելուց հետո: Հոնիական քաղաքները, որոնք գտնվում էին Կյուրոսի իշխանության տակ, Արտաքսերքսեսի հնարավոր արշավանքի սպառնալիքի տակ օգնության խնդրանքով դիմեցին Սպարտային: Վերջինս 5000 զինվոր ուղարկեց Եփեսոս՝ պաշտպանելու տեղի բնակչությանը: Ք. ա. 395 թ. սպարտական 20–հազարանոց բանակը արքա Ագեսիլայոսի գլխավորությամբ Սարդեսի մոտ ջախջախեց Փոքր Ասիայի սատրապությունները ստացած Տիսափեռնեսի ուժերին: Վերջինս արքայի հրամանով ենթարկվեց մահապատժի: Նրան փոխարինած Տիփրավստեսը կարողացավ կաշառքի միջոցով հունական մի շարք պոլիսների, ներառյալ Աթենքը, Կորնթոսը, Արգոսը և Թեբեն, դուրս բերել Սպարտայի դեմ: Սկսվեց այսպես կոչված Կորնթոսյան պատերազմը: Ք. ա. 394 թ. դաշնակիցների միացյալ նավատորմը աթենացի Կոնոնի գլխավորությամբ, որին աջակցում էր Աքեմենյան սատրապ Փառնաբազոսի նավախումբը, գլխովին ջախջախեց Լիսանդրոսի հրամանատարած սպարտական նավատորմը: Փոքրասիական ափերի բազում կղզիներ, ինչպես նաև հոնիական մի քանի քաղաքներ կամավոր ընդունեցին Աքեմենյանների գերիշխանությունը: Մարտական գործողությունները շարունակվեցին առաջիկա տարիներին: Ի վերջո Սպարտան ստիպված եղավ զորքերը հետ կանչել Փոքր Ասիայից և հաշտություն խնդրել պարսիկներից: Վերջիններս ընդառաջեցին, քանի որ նրանց ծրագրերի մեջ չէր մտնում նաև Աթենքի չափազանց հզորացումը: Այս շրջանում Աթենքն ակտիվորեն աջակցում էր Աքեմենյան գերիշխանությունը թոթափած Սալամին քաղաքի արքա Էվագորասին, որի տիրապետության տակ էր հայտնվել գրեթե ողջ Կիպրոսը:

Սպարտական պատմիրակությունը Անտալկիդասի գլխավորությամբ Ք. ա. 387 թ. ժամանեց Սարդես: Այստեղ ժամանեցին նաև այլ պոլիսների դեսպանները: Հաշտության պայմանագիրը կնքվեց Ք. ա. 386 թ. և ստացավ Անտալկիդասի անունը: Պայմանագրով Աքեմենյանները վերականգնեցին իրենց նախկին դիրքերը Փոքր Ասիայում և Էգեյան ծովում: Բացառվելու էր հունական որևէ ռազմաքաղաքական դաշինքի ձևավորումը՝ բացառությամբ Սպարտայի և նրա դաշնակիցների: Հետագայում Աքեմենյան արքունիքը իր վրա վերցրեց նաև հունական պոլիսների միջև հաշտարարի դերը:

Եթե Աքեմենյաններին հաջողվում էր պահպանել իրենց քաղաքական կշիռը հունական աշխարհում, ապա այլ էր իրավիճակը Եգիպտոսում:

Դարեհ II–ի մահով Եգիպտոսում ապստամբից 27–րդ՝ պարսկական կամ «մարական» հարստությունը: Եգիպտոսում ապստամբություն բարձրացրած և իրեն փարաոն հռչակած Ամիրտիան նոր՝ 28–րդ հարստության միակ ներկայացուցիչն էր (Ք. ա. 405/404–399 թթ.): Նրանից հետո գահն անցավ Մենդես քաղաքից սերող Նեֆերիտ I–ին, որն էլ հիմնադրեց եգիպտական 29–րդ հարստությունը: Եգիպտոսը վերնք ապրեց հատկապես Նեֆերիտ I–ի հաջորդի՝ Ակորիսի օրոք (Ք. ա. 393–382/80 թթ.):

Ակորիսը վարում էր ակտիվ արտաքին քաղաքականություն, որի առանցքն ուղղված էր Աքեմենյան տերության դեմ: Նա դաշնակցային հարաբերություններ հաստատեց Աքեմենյանների հակառակորդների հետ, ներառյալ Աթենքը, Կիպրոսը, փոքրասիական պիսիդիացիները: Նրա օրոք վերստին աճեց հույն վարձկան զորքերի կշիռը եգիպտական բանակում: Միաժամանակ սկսվեց ռազմածովային խոշոր նավատորմի շինարարությունը:

Եգիպտոսի վերելքից անհանգստացած Արտաքսերքսես II–ը սկսեց ռազմական նախապատրաստություններ տեսնել: Անտալկիդասյան հաշտությունը հնարավորություն էր ընձեռում Աքեմենյան արքային ողջ ուժերն ուղղելու Կիպրոսի և Եգիպտոսի վերանվաճմանը:

Նախկինում Հայաստանի մի մասի սատրապ, ապա և Լիդիայի ու Հոնիայի սատրապ նշանակված Տիրիբազոսի գլխավորությամբ Աքեմենյան մի նավախումբ ուղղվեց Եգիպտոսի դաշնակից Կիպրոսի դեմ, իսկ ցամաքային ուժերը՝ Փառնաբազոսի և Տիտրավստեսի գլխավորությամբ, շարժվեցին Եգիպտոսի դեմ: Ք. ա. 385–383 թթ. Եգիպտոս իրագործված արշավանքներն անարդյունք էին: Ակորիսը ոչ միայն հաջողությամբ դիմագրավեց նրանց, այլև ինքն անցավ հարձակման: Նա գրավեց փյունիկյան քաղաք Տյուրոսը, իսկ եգիպտական նավատորմը սկսեց գերիշխել արևելամիջերկրածովյան ավազանում:

Ք. ա. 382 թ. Տիրիբազոսն ավարտեց նախապատրաստական աշխատանքները: Կիպրոսի նվաճման համար կենտրոնացվեցին ցամաքային և ծովային խոշոր ուժեր՝ Հայաստանի, ապա և Միտիայի սատրապ նշանակված Օրոնտասի գլխավորությամբ: Ք. ա. 381 թ. Կիտիոն քաղաքի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Կիպրոսի արքա Էվագորասը պարտվեց և ստիպված էր նահանջել Սալամին: Ի վերջո կողմերը եկան համաձայնության, որով Կիպրոսի արքան ճանաչելու էր իր գերիշխանությունը:

Մինչ Աքեմենյանները զբաղված էին կիպրական խնդրով, Եգիպտոսում տեղի ունեցավ իշխանափոխություն: Ակորիսի մահից հետո երան հաջորդած երկու փարաոնները կառավարեցին ընդամենը մի քանի ամիս, և գահը բռնազավթվեց Նեկտանեբ I–ի կողմից, որն էլ հիմնեց եգիպտական 30–րդ հարստությունը:

Նեկտանեբ I–ը (Ք. ա. 380–363 թթ.) հաջողությամբ հետ մղեց Ք. ա. 373 թ. Եգիպտոս իրագործված պարսկական արշավանքը: Համաձայն աղբյուրների՝ Փառնա-

բազոսի առաջնորդած Աքեմենյան 200-հազարանոց բանակը, 20 հազար հոյն վարձկանների և 300 նավից կազմված տորմիղի ուղեկցությամբ հաղթահարելով սահմանային Պելոսիա քաղաքի մոտ կառուցված արգելքները, հաջողությամբ ափ իջավ Նեղոսի գետաբերանում և սկսեց ամայացնել երկիրը: Սակայն Փառնաբազոսը հապաղեց գրավել մայրաքաղաքը: Արդյունքում կորավեց բանկարժեք ժամանակը, սկսվեցին Նեղոսի վարարումները, և Աքեմենյան բանակը ստիպված էր ծանր կորուստներով հետ դառնալ:

Ք. ա. 363 թ. Նեկտանեբ I-ին հաջորդեց որդին՝ փարաւոն Տախեն (Ք. ա. 363–361 թթ.): Նա շարունակեց պայքարը Աքեմենյանների դեմ: Դաշնակցելով Փոյուգիայի սատրապ Արիոբարզանեսի հետ, որն ապստամբել էր արքայից արքայի դեմ, Տախեն վճռեց գրավել Աքեմենյանների անդրհիւրատյան տարածքները՝ Սիրիան, Փյունիկիան ու Պաղեստինը:

Նրան հաջողվեց հավաքել խոշոր բանակ: Իր 80-հազարանոց բանակին միացան շուրջ 11 հազար հոյն վարձկաններ: Նրանց մեջ էր 80-ամյա Ագեսիլայոսը՝ առաջնորդելով սպարտացի վարձկաններին: Եգիպտական նավատորմն ուներ 120 նավ, որոնց միացան Փոքր Ասիայի ապստամբ սատրապների ուղարկած շուրջ 50 ռազմանավեր:

Ներխուժելով Սորիք՝ Տախեն սկսեց հաջողությամբ առաջանալ երկրում, սակայն նրա թիկունքում բռնկվեց ապստամբություն, որը արշավանքի ձախողման պատճառ դարձավ: Եգիպտական բանակի զորավարներից մեկը՝ Տախեի ազգական Նեկտանեբը, իրեն հռչակեց փարաւոն: Սպարտացի վարձկաններն աջակցեցին նրան, և Տախեն ստիպված էր փախչել Աքեմենյան արքայի մոտ: Ձնշելով Եգիպտոսում բարձրացված խռովությունը՝ Նեկտանեբ II-ը պաշտոնապես բազմեց գահին (Ք. ա. 361–343 թթ.):

Այսպիսով՝ Աքեմենյան արքունիքի փորձերը՝ հասնելու անջատված տարածքների վերանվաճմանը, ավարտվեցին անարդյունք: Իսկ արշավանքները խլում էին հսկայական նյութական և մարդկային միջոցներ: Միայն Տիրիբազոսի արշավանքը Կիպրոս արժեցավ 15 հազ. տաղանդ՝ չհաշված մարդկային կորուստները: Խորացավ քաղաքական մասնատվածությունը տերության մեջ: Հուզումները շարունակվում էին փյունիկյան և փոքրասիական սատրապություններում: Փոքր Ասիայում ստեղծվեց առանձին՝ Կարիայի թագավորությունը, որն առավել հզորացավ Մավսոլոս արքայի (Ք. ա. 377–353 թթ.) և Արտեմիսիա թագուհու օրոք (Ք. ա. 353–350 թթ.):

Աքեմենյանների տերությունը ցնցվեց հատկապես, այսպես կոչված, «սատրապների մեծ ապստամբության» ժամանակ: Նախկինում Արտաքսերքսես II-ի թիկնազորի հրամանատար, ապա փոքրասիական մի քանի սատրապությունների կառավարիչ նշանակված Դատամեսը Ք. ա. 373 թ. հրաժարվեց արքայից արքայի իշխանությունը ճանաչելուց: Նա Կապադովկիայում և Փոքր Ասիայի այլ շրջաններում կառավարում էր որպես անկախ տիրակալ՝ հատելով անգամ սեփական դրամներ՝ արքայականի նմանությամբ: Դատամեսին միացան Փոյուգիայի սատրապ Արիոբարզանեսը, Հոնիայի սատրապ Օրոնտասը և, ի վերջո, նաև Լիդիայի սատրապ

Ավտոփրադատեսը: Ապստամբ սատրապները ռազմական օժանդակություն ստացան փոքրասիական լիկիացիների և պիսիդիացիների կողմից, ինչպես նաև Սպարտայից և Աթենքից: Գրեթե տասը տարի Փոքր Ասիան անկախ էր Աքեմենյան արքայից: Սատրապներն անգամ պատրաստվում էին ներխուժել Սիրիա: Սակայն Աքեմենյան արքունիքին հաջողվեց խարդավանքների միջոցով՝ շահագրգռելով առանձին սատրապների, երկպառակություն սերմանել նրանց շարքերում և, ի վերջո, Ք. ա. 359 թ. Դատամեսի սպանությամբ ապստամբությունն ավարտվեց:

Աքեմենյան տերությունը տարածքներ էր կորցնում նաև արևելքում: Անջատվեցին Խորեզմը, Սոգդիանան, մի շարք սկյութական ցեղեր արքայի հպատակներից վերածվեցին նրա դաշնակիցների: Փլուզվող տերությունը փրկելու մի վերջին ջանք գործադրեց Արտաքսերքսես II–ին հաջորդած որդին՝ Օքոսը, որը ստացավ դինաստիական Արտաքսերքսես III անունը (Ք. ա. 358–338 թթ.): Նա անմիջապես հրամայեց կոտորել գահի բոլոր հնարավոր հավակնորդներին: Ըստ անտիկ հեղինակների՝ միայն մեկ օրում սպանվեցին նրա եղբայրներից 80–ը:

Արտաքսերքսեսը կարող գործիչ էր: Սկզբից նեթ նա լծվեց փլուզվող տերությունը վերականգնելու գործին: Ճնշվեցին հուզումները Փոքր Ասիայում և Սիրիայում, հնազանդեցվեցին մերձկասպյան կադուսիացիների ցեղերը, ընդ որում՝ այդ գործում աչքի ընկած Արշամ Կոդոմանոսը որպես պարգև ստացավ Հայաստանի սատրապի պաշտոնը:

Հաջորդ քայլն Աքեմենյանների իրական իշխանության վերականգնումն էր Փոքր Ասիայում: Արտաքսերքսեսն էապես սահմանափակեց փոքրասիական սատրապների իրավունքները, մասնավորապես՝ նրանց արգելելով պահել վարձու զորքեր: Բոլոր սատրապներից պահանջվեց ցրել զորքերը: Արքայի հրամանին ընդդիմացավ Փռյուգիայի սատրապ Արտաբազոսը, որին միացավ Միսիայի սատրապ Օրոնտասը: Ք. ա. 356 թ. նրանք կարողացան հույն վարձկանների ուժերով պարտության մատնել Արտաքսերքսեսի բանակին: Սակայն հաջորդ մարտերում սատրապները պարտվեցին, Օրոնտասը հանձնվեց արքայի ողորմածությանը, իսկ Արտաբազոսը ապաստան գտավ Մակեդոնիայում:

Ք. ա. 350 թ. Արտաքսերքսեսն առաջին փորձն արեց գրավելու Եգիպտոսը, ինչն ավարտվեց անհաջողությամբ: Ավելին՝ Ք. ա. 349 թ., ապավինելով եգիպտական օգնությանը, Աքեմենյանների դեմ ապստամբեցին փյունիկեցիները՝ Սիդոնի արքա Թեննեսի գլխավորությամբ: Ապստամբները, ստանալով Եգիպտոսի ռազմական օժանդակությունը, կարողացան երկու անգամ պարտության մատնել Աքեմենյան բանակներին: Ապստամբությունը ծավալվեց՝ ընդգրկելով Կիլիկիան, Կիպրոսը և Պաղեստինը: Այս իրավիճակում Արտաքսերքսեսն իր ձեռքը վերցրեց բանակի հրամանատարությունը՝ անձամբ գլխավորելով արշավանքը դեպի Փյունիկիա:

Ք. ա. 345 թ., հավաքելով հսկայական բանակ և շուրջ 300 նավից բաղկացած նավատորմ, Աքեմենյան արքան պաշարեց անառիկ Սիդոնը: Սիդոնի արքայի դավաճանության պատճառով Աքեմենյան զորքերը անակնկալ մտան քաղաք: Սիդոնը ենթարկվեց սարսափելի ավերածությունների, սպանվեց ավելի քան 40 հազար մարդ,

ողջ մնացած բնակչությունը գերնվարվեց և վաճառվեց ստրկության: Հաջորդ տարի փյունիկյան քաղաքները դադարեցրին դիմադրությունը: Փյունիկիան կցվեց Կիլիկիային, սատրապ նշանակվեց Մազայոսը: Նույն տարի վերանվաճվեց Կիպրոսը:

Ք. ա. 344 թ. Արտաքսերքսես III–ը մայրցամաքային Հունաստանի պոլիսներ ուղարկեց դեսպանություններ՝ նրանցից պահանջելով իրենց զորքերով մասնակցել արքայի եգիպտական արշավանքին: Աթենքն ու Սպարտան հրաժարվեցին զորք տրամադրելուց, սակայն մի քանի այլ պոլիսներ, այնուամենայնիվ, զորքեր ուղարկեցին: Ք. ա. 343 թ. Արտաքսերքսեսի բանակն ուղղվեց դեպի Եգիպտոս:

Աքեմենյան զորքերի դեմ փարավոն Նեկտանեբ II–ը կարողացավ դուրս բերել շուրջ 100–հազարանոց բանակ, որոնցից 20 հազար հույներ էին, նույնքան էլ կազմում էին լիբիացի վարձկանները: Փարավոնն ուներ նաև հզոր նավատորմ:

Մարտերը սկսվեցին սահմանային Պելուսիա քաղաքի մոտ: Մինչ եգիպտացիները հաջողությամբ պաշտպանում էին քաղաքը՝ հետ մղելով աքեմենյան բանակի բոլոր գրոհները, լուր ստացվեց այն մասին, որ պարսիկները գտնվում են եգիպտական բանակի խոր թիկունքում: Դա ստիպեց փարավոնին իր զորքերով հետ դառնալ: Պելուսիայից հետո Աքեմենյան զորքերը սկսեցին գրավել Դելտայի շրջանի քաղաքները և առաջանալ դեպի մայրաքաղաք Մեմֆիս: Այս նույն շրջանում տարաձայնություններ ծագեցին Նեկտանեբի հույն և եգիպտացի զորավարների միջև: Արդյունքում հույն վարձկանները դավաճանեցին փարավոնին և անցան Արտաքսերքսեսի կողմը: Նեկտանեբը ստիպված էր լքել մայրաքաղաքը և փախչել Նուբիա, ուր կառավարեց մինչև Ք. ա. 341 թ.:

Եգիպտոսը կորցրեց իր անկախությունը: Երկիրը ենթարկվեց թալանի և ավերածությունների. որպես պատիժ՝ ավերվեցին քաղաքների ամրությունները, հրդեհվեցին մի շարք տաճարներ: Սակայն Աքեմենյան արքայի կողմից եգիպտոսի սատրապ նշանակված Ֆերենդատին այդպես էլ չհաջողվեց լիովին հնազանդեցնել երկիրը: Արդեն Ք. ա. 338–336 թթ. Ստորին Եգիպտոսը վերագտավ իր անկախությունը: Այստեղ փարավոն հռչակվեց հավանաբար նուբիական ծագում ունեցող խաբաբաշը: Նրա դեմ պայքարել վիճակված էր արդեն Աքեմենյան հաջորդ արքային:

Արտաքսերքսես III–ի օրոք առժամանակ հաջողվեց վերականգնել փլուզվող տերությունը: Սակայն դա արվեց ոչ այնքան սեփական ուժերի, որքան բանակում աճող դերակատարություն ունեցող հույն վարձկանների շնորհիվ: Պատահական չէ, որ եգիպտական արշավանքի ժամանակ բանակի իրական հրամանատարությունն իրականացնում էին հույն զորավարները: Բացի այդ, գործադրված բոլոր միջոցներին հակառակ՝ երկիրը հնարավոր չեղավ զերծ պահել պարբերաբար կրկնվող հուզումներից, որին զոհարվում էր տարբեր խնդրավորումների պայքարն արքունիքում: Այս պայքարին զոհ գնաց նաև արքան: Ք. ա. 338 թ. ներքինի Բագոասի դրդմամբ արքան թունավորվեց իր անձնական բժշկի կողմից:

Գահին անցավ Արտաքսերքսեսի կրտսեր որդի Արշեսին (Ք. ա. 338–336 թթ.): Կարճ ժամանակ անց նա ևս սպանվեց իր ողջ ընտանիքով հանդերձ՝ զոհ գնալով նույն Բագոասի կազմակերպած դավադրությանը: Գահին բազմեց Աքեմենյանների կողմնա-

յին ճյուղերից մեկի ներկայացուցիչ, Հայաստանի սատրապ, 45-ամյա Արշամ Կոդոմանոսը: Վերջինս բարելոնյան տեքստերից մեկում հիշատակվում է Արտաշատ անունով: Գահ բարձրանալով՝ նա ընդունեց դինաստիական Դարեհ անունը:

Դարեհ III-ը (Ք. ա. 336–330) իր կառավարման սկզբում ստիպված էր մեկ անգամ ևս արշավել Եգիպտոս և ճնշել այստեղ բարձրացված ապստամբությունը: Թեև Եգիպտոսը վերանվաճվեց, սակայն Դարեհին վիճակված չէր շարունակել Արտաքսերքսեսի գործը: Աքեմենյան տերությանը սպառնում էր Մակեդոնիան:

7. ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Ք. ա. 338 թ.՝ Մակեդոնիայի կողմից Հունաստանի նվաճումից շատ չանցած, նրա արքա Փիլիպպոս II-ը սկսեց ծրագրեր մշակել դեպի Աքեմենյան տերություն արշավանք կազմակերպելու ուղղությամբ: Երկու տարի անց՝ Ք. ա. 336 թ., Փիլիպպոսը զորավար Պարմենիոնի գլխավորությամբ 10-հազարանոց զորաբանակ ուղարկեց Փոքր Ասիա: Սակայն նույն տարվա ամռանը՝ խնջույքներից մեկի ժամանակ, նա սպանվեց: Գահն անցավ նրա որդուն՝ 20-ամյա Ալեքսանդր III-ին (Ք. ա. 336–323 թթ.):

Վերջինս, ճնշելով իր դեմ բարձրացված ապստամբությունները Մակեդոնիայում և Հունաստանում, ձեռնամուխ եղավ վաղօրոք ծրագրված արշավանքի իրականացմանը: Պարմենիոնի բանակը հետ կանչվեց Փոքր Ասիայից՝ գլխավոր ուժերի հետ միասին նախապատրաստվելու նոր արշավանքին:

Աքեմենյան արքունիքը հարկ եղած միջոցառումները չձեռնարկեց վերահաս վտանգը կանխելու համար: Պարմենիոնի զորաբանակի ներխուժումը Փոքր Ասիա դիտվեց որպես թուղթիկ դրվագ, ինչպիսիք եղել էին տասնյակ անգամներ: Աքեմենյան բանակը ցրված էր տերության լայնածավալ տարածքներում և չէր կարող արագ կենտրոնացվել: Բանակը Աքեմենյան տերության գոյության ողջ ընթացքում այդպես էլ չդարձավ կուռ կառույց: Պահպանվեց այն ըստ ցեղերի և ազգություններ հավաքելու ավանդույթը: Պարսկական հետևակն իր մարտունակությամբ խիստ զիջում էր հունա-մակեդոնական փաղանգին: Հիմնական հարվածային ուժը արևելահրանական ժողովուրդներից հավաքվող հեծելազորն էր և հույն վարձկաններից կազմված հետևակը: Պատահական չէ, որ մակեդոնական ներխուժման նախօրեին բանակը համալրվեց շուրջ 30 000 հույն վարձկաններով:

Ք. ա. 334 թ. Ալեքսանդրի 35-հազարանոց բանակը, որի մի մասը կազմում էին հույն և կրետացի ռազմիկները, 160 նավից բաղկացած նավատորմի ուղեկցությամբ անցավ Հելեսպոնտոսը և Գրանիկոս գետի ափին մղված ճակատամարտում ջախջախեց փոքրասիական սատրապների միացյալ բանակը: Պարսկական հեծելազորը երկար չդիմադրեց, իսկ հույն վարձկանները, որոնց թիվը հասնում էր շուրջ 20 հազարի, ընկան շրջապատման մեջ և ջախջախվեցին: Ճակատամարտում սպան-

վեցին Լիդիայի և Հոնիայի սատրապ Սպիրիդատն ու Դարեհ III–ի որդիներից մեկը:

Լիդիան և Փոյուգիան, ինչպես նաև հոնիական քաղաքների մեծ մասը կամավոր ընդունեց Ալեքսանդրի գերիշխանությունը, թեև գտնվեցին և այնպիսիք, որոնք համառ դիմադրություն ցույց տվեցին նվաճողներին: Մասնավորապես՝ Ալեքսանդրի բանակը Միլեթ և Հալիկառնաս քաղաքները գրավեց միայն ծանր մարտերից հետո: Իր գործողություններն ակտիվացրեց Աքեմենյան նավատորմը՝ Գրանիկոսի ճակատամարտից հետո Դարեհի կողմից փոքրասիական բանակի և նավատորմի հրամանատար նշանակված տաղանդավոր զորավար, ծագումով հույն Մեմնոնի գլխավորությամբ: Վերջինս, ունենալով բացահայտ առավելություն ծովում, սկսեց վերագրավել Էգեյան ծովի կղզիները: Գրավվեց Քիոսը, ապա և Լեսբոս կղզու մեծ մասը: Մեմնոնը ծրագրել էր անգամ ափ դուրս գալ բուն Հունաստանում, սակայն նրա անսպասելի մահը Լեսբոս կղզում՝ Միտիլենե քաղաքի պաշարման ժամանակ, խափանեց այն: Դարեհի կողմից նոր հրամանատար նշանակված Փառնաբազոսը չկարողացավ շարունակել Մեմնոնի ծրագիրը:

Այս ընթացքում Ալեքսանդրը շարունակում էր առաջանալ Փոքր Ասիայի ներքին շրջաններով: Ք. ա. 334–333 թթ. մակեդոնական արքան ձմեռն անցկացրեց տեղի լեռնական բնակչությանը հնազանդեցնելով, ապա արդեն Ք. ա. 333 թ. ամռանը շարժվեց դեպի Կիլիկիա: Ալեքսանդրի բանակին այս անգամ դիմավորեց անձամբ Աքեմենյան արքան՝ բազմահազար զորքով: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Կիլիկիայի և Սիրիայի սահմանագլխին ընկած Իսոս քաղաքի մոտ: Չնայած թվական գերակշռությանը՝ Դարեհի բանակը կրեց ջախջախիչ պարտություն: Նրա ճամբարը գրավվեց, գերի ընկան արքայի մայրը, կինը, երկու դուստրերն ու մանկահասակ որդին:

Իսոսի ճակատամարտը Ալեքսանդրի ձեռքը հանձնեց ողջ Սիրիան ու Փյունիկիան: Դամասկոսը, Արվադը, Բիբլոսն ու Սիդոնը առանց մարտի հանձնվեցին հաղթողին: Աքեմենյան նավատորմը զրկվեց իր հանգրվաններից, իսկ փյունիկյան և կիպրական նավերն սկսեցին ծառայել Ալեքսանդրին: Միայն կղզու վրա գտնվող անառիկ Տյուրոս քաղաքը համառ դիմադրություն ցույց տվեց նվաճողներին: Քաղաքի պաշարումը տևեց գրեթե յոթ ամիս և մեծ կորուստներ պատճառեց պաշարողներին: Ի վերջո, կառուցելով կղզին ցամաքին միացնող հողաթումբ՝ Ալեքսանդրի բանակը գրավեց քաղաքը և հաշվեհարդար տեսավ բնակչության հետ:

Մինչ Ալեքսանդրը գրաղված էր Տյուրոսի պաշարմամբ, Դարեհի զորավար Նաբարզանը անհաջող փորձ արեց վերագրավելու Փոքր Ասիան: Դարեհը սկսեց միջոցներ որոնել Ալեքսանդրի հետ հաշտություն կնքելու համար: Արքայի դեսպանները Ալեքսանդրին առաջարկեցին ստանալ Եփրատից արևմուտք ընկած բոլոր տարածքները, 10 հազար տաղանդ գումար՝ որպես փրկագին արքայական ընտանիքի համար, և ամուսնանալ արքայի դուստրերից Ստատիրայի հետ: Ալեքսանդրը մերժեց առաջարկը՝ առաջ քաշելով Դարեհի համար ավատացուցիչ պայմաններ:

Ք. ա. 332 թ. աշնանը հունա–մակեդոնական բանակը շարժվեց Եգիպտոս: Շուրջ երկամսյա պաշարումից հետո գրավվեց Գազան, տեղի բնակչությունն ու կայազո-

րը ոչնչացվեցին: Հասնելով Պելուսիա՝ նա քաղաքը գրավեց առանց մարտի: Ճանապարհը դեպի Եգիպտոս բաց էր: Եգիպտոսի Աբեմենյան նորանշանակ սատրապն իր տրամադրության տակ չուներ անհրաժեշտ ուժեր և ստիպված էր երկիրն առանց մարտի հանձնել նվաճողներին: Եգիպտացիները ցնծությամբ ընդունեցին Ալեքսանդրին: Նրան հռչակեցին Ամոն աստծո որդի՝ թագադրելով որպես Վերին և Ստորին Եգիպտոսների փարավոն: Ստեղծվեց անգամ առասպել Ալեքսանդրի՝ իբր Նեկտանեբ II–ի որդին լինելու մասին, որով օրինական տեսք էր հաղորդվում նրա գահակալությանը Եգիպտոսում:

Ալեքսանդրն իր արշավանքը վերսկսեց 331 թ. գարնանը: Դուրս գալով Եգիպտոսից՝ հունա–մակեդոնական մոտ 50–հազարանոց բանակը շարժվեց դեպի Միջագետք: Այս ընթացքում Դարեհն ակտիվորեն պատրաստվում էր հակահարվածի: Տերության տարբեր հատվածներից կանչվել էին զորքեր, երկրում ծավալվեց քարոզչական լայն աշխատանք:

Աբեմենյան զորքերի դեմ վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Հյուսիսային Միջագետքում՝ Արբելա քաղաքից ոչ հեռու՝ Գավգամելա գյուղի մոտ: Դարեհ III–ին հաջողվեց դուրս բերել մոտ 100–հազարանոց բանակ, որի առնվազն մեկ երրորդը կազմում էր հեծելազորը: Բանակն ուներ 200 մանգաղակիր մարտակառք և 15 մարտական փիղ:

Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Ք. ա. 331 թ. հոկտեմբերի 1–ին: Այն Դարեհի համար սկսվեց բավական հաջող: Աբեմենյան բանակի աջ թևը՝ Մազայոսի գլխավորությամբ, կարողացավ ճեղքել հակառակորդի ձախ թևը և սպառնալ Ալեքսանդրի ճամբարին: Ճակատամարտի ելքը լուծեց Ալեքսանդրի առաջնորդած հետևակայինների («ընկերների») ծանրագեն հեծելազորի գրոհը Աբեմենյան բանակի կենտրոնի վրա, ուր գտնվում էր Դարեհը: Վերջինս, չսպասելով ճակատամարտի ելքին, փախուստի դիմեց: Սկսվեց խուճապ, և բանակի կենտրոնը դիմեց փախուստի: Ալեքսանդրի բանակի ձախ թևը ջախջախած Մազայոսն ու հույն վարձկանները, տեսնելով ճակատի կազմալուծումը, դադարեցրին մարտը և նահանջեցին դեպի Բաբելոն:

Մազայոսն առանց մարտի քաղաքը հանձնեց Ալեքսանդրին, ինչի դիմաց վերահաստատվեց Բաբելոնի սատրապի պաշտոնում: Մեկ ամիս անցկացնելով Բաբելոնում՝ Ալեքսանդրի բանակը շարունակեց առաջխաղացումը և անարգել գրավեց Սուսան: Շարժվելով դեպի Պարսք՝ հունա–մակեդոնական զորքերն այստեղից դուրս մղեցին տեղի սատրապ Արիոբարզանեսի ուժերին: Վերջինս նահանջեց դեպի Էկբատանա, ուր ապաստանել էր Դարեհը: Աբեմենյանների մյուս մայրաքաղաքները՝ Պերսեպոլիսն ու Պասարգադը գրավվեցին առանց մարտի: Ալեքսանդրի ձեռքն ընկավ հսկայական հարստություն, իսկ Պերսեպոլիսում, ի պատասխան պարսիկների կողմից Աթենքի հրդեհման, նրա զինվորները հրդեհեցին Քսերքսեսի պալատը: Տեղի բնակչության զգալի մասը բնաջնջվեց:

Ք. ա. 330 թ. գարնանը Ալեքսանդրը շարժվեց դեպի Էկբատանա, ապա սկսեց հետապնդել Դարեհին, որը փոքրաթիվ զորքով, իրեն հավատարիմ մնացած հույն վարձկանների հետ նահանջում էր դեպի Բակտրիա՝ ձգտելով այստեղ հավաքել նոր

բանակ: Սակայն արքան սպանվեց իր ողնակիցներից մեկի՝ Բակտրիայի և հարակից երկրների սատրապ Բեսի կողմից: Դարեհի մարմինը Ալեքսանդրը հրամայեց հանդիսավորությամբ հուղարկավորել:

Իրեն արքա հռչակած Բեսը, չնայած նվաճողներին ցույց տվեց հատու դիմադրություն, սակայն ի վերջո գերվեց և ենթարկվեց դաժան մահապատժի (Ք. ա. 329 թ.): Շուրջ երեք տարի տևած ծանր մարտերից հետո նվաճվեցին տերության ծայրամասային տարածքները՝ Սոգդիանան և Դրանգիանան: Աքեմենյան տերությունը կործանվեց:

8. ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ–ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Պետական կարգը

Աքեմենյան տերության առաջնորդն ու երկրի տերը Հաքամանիշի (Աքեմեն) տոհմից սերող արքան էր, որն ուներ աներևակայելի իշխանություն: Աքեմենյան արքաները (հին պարսկ. xšāyaθiya, միջին և նոր պարսկ. šāh, արիներեն լեզվի *kšai՝ «կառավարել, իշխել» բառից) կրում էին «մեծ արքա», «արքայից արքա», «բազմաց (երկրների) արքա» և այլ տիտղոսներ: Բաբելոնյան սեպագիր և եգիպտական հիերոգլիֆային արձանագրություններում Աքեմենյանները ավանդույթի ուժով շարունակում են հանդես գալ տեղի արքաների տիտղոսաշարերով: Օրինակ՝ Դարեհ I–ը եգիպտական արձանագրություններում հիշատակվում է ոչ միայն որպես «Վերին և Ստորին Եգիպտոսի արքա» և «Ջույգ երկրների տեր», այլև «Առում աստծո որդի», «Ռա աստծո պատկեր» և այլն:

Աքեմենյան արքաները գահին տիրում էին ժառանգաբար: Սովորաբար գահը ժառանգում էր ավագ որդին: Սակայն, ըստ հունական աղբյուրների, պարսիկների մոտ առկա էր սովորույթ, ըստ որի՝ գահը ժառանգում էր այն որդին, ով առաջինն էր ծնվել հոր գահակալությունից հետո: Առկա է նաև կարծիք, ըստ որի՝ Դարեհ I–ից մինչև Արտաքսերքսես II Աքեմենյանները իշխում էին գահաժառանգ որդիների հետ համատեղ:

Աքեմենյան տերության զգալի հատվածում ստրկությունը անհայտ էր ընդհանրապես, առկա էին ավատատիրությունը հիշեցնող երևույթներ: Տերության մեջ գործում էր հստակ աստիճանակարգություն, ըստ որի՝ ազնվականությունը արքայից արքայի հետ կապված էր երդումով, որի արտահայտությունն էր նրանց կրած լայն գոտիները («կապերը»): Այս առանձնահատկությունն ուներ խոր արմատներ և տարածում էր դեպի հնդիրանական, թե ոչ՝ հնդեվրոպական ընդհանրության շրջան:

Աքեմենյան տերությունը բազմազգ երկիր էր, որտեղ, ըստ Հերոդոտոսի, ապրում էին 70 ժողովուրդներ: Նրանց մի մասը, մասնավորապես մարերն ու արևելաիրանական ժողովուրդները, ունեին համեմատաբար բարձր դիրք:

Դարեհ I–ի Բեհիսթունի արձանագրության մեջ թվարկվում են տերության կազմում գտնվող 23 երկրներ: Դրանք էին՝ Պարսք, Էլամ, Բաբելոն, Ասորեստան, Արաբիա, Եգիպտոս, «ծովի (մոտ ապրող) ժողովուրդներ», Լիդիա, Հունիա, Մարաստան, Հայաստան, Կապադովկիա, Պարթևաստան, Դրանգիանա, Արիանա, Խորեզմ, Բակտրիա, Սոգդիանա, Գանդհարա, Սկյութիա, Սատտարգիադա, Արախոսիա, Մակա: Տերությունը բաժանված էր սատրապությունների, որոնք, ըստ Հերոդոտոսի, 20–ն էին: Սատրապությունների քանակը մշտական չէր, և դրանց սահմանները հաճախ փոխվում էին: Օրինակ, եթե Փոքր Ասիան Դարեհ I–ի օրոք ներկայացնում էր չորս սատրապություն, ապա Դարեհ III–ի օրոք դրանց թիվը հասել էր յոթի: Որոշ շրջաններ, օրինակ՝ Կիլիկիան, թեև գտնվում էր տերության կազմում, բայց թագավորություն էր և ուներ իր սեփական արքայատունը. այն իշխանության մնաց ընդհուպ մինչև Արտաքսերքսես II–ը:

Սատրապությունները գլխավորում էին բարձրաստիճան պաշտոնյաները՝ սատրապները: Վերջիններս նշանակվում էին արքայի կողմից և ունեին լայն իշխանություն: Նրանց տնօրինության տակ էին սատրապության կառավարման, դատավարության, հարկահավաքման գործերը, հատում էին դրամներ, հաճախ առաջնորդում սատրապական զորքերը: Նրանք անգամ կարող էին մղել ինքնուրույն պատերազմներ: Սատրապների իշխանությունը Ք. ա. IV դ. դարձավ գրեթե անսահմանափակ: Սատրապության վարչակազմը կրկնում էր Աքեմենյան արքունիքին: Վարչակազմերն ունեին հաշվապահներ, գրագիրներ, մեծ թիվ էին կազմում տեսուչները՝ «արքայի աչքերը» կամ «դիտողները»: Այս անձինք հաճախ ուղեկցող զորախմբով շրջում էին ողջ երկրով մեկ ու հետևում հրամանների իրագործմանը և կարգուկանոնի պահպանմանը: Նրանք հաշվետու էին անձամբ արքային: Թեև այս պաշտոնյաների կոչումը մեզ հայտնի չէ, սակայն Էլեֆանտինայի արամեերեն ձեռագրերից մեկում պահպանված gwšky՝ տերմինը թույլ է տալիս ենթադրել, որ նրանք կոչվել են *gauška, իմա՝ «ունկնդիր, հետևող» (համմտ. հայ. *գուշակ*՝ «լրտես, մատնիչ»):

Տերության իշխող էթնիկ տարրի՝ պարսիկների ձեռքին էին գտնվում ոչ միայն արքունի բոլոր գլխավոր պաշտոնները՝ քաղաքացիական թե ռազմական, այլև նրանք էին գլխավորում սատրապությունների տեղական վարչակազմերը: Առավել կարևոր սատրապությունների կառավարումը շատ հաճախ տրվում էր արքայական տան անդամներին: Սատրապների իշխանությունը չուներ ժամկետային սահմանափակում, իսկ որոշ երկրներում (օրինակ՝ Հայաստանում) սատրապներն իշխում էին ժառանգաբար, որոնց պաշտոնը վերահաստատում էր արքան: Իրենք՝ պարսիկները, որպես իշխող էթնիկ տարր, ի տարբերություն այլ ժողովուրդների, չէին կառավարվում սատրապի կողմից, այլ նրանց առաջնորդ դիտվում էր անձամբ Աքեմենյան արքան:

Ընդհանուր առմամբ նվաճված ժողովուրդներն օգտվում էին բավարար ազատություններից: Կիլիկիան կառավարվում էր տեղի արքայատոհմ կողմից, առանձին թագավորություններ էին նաև փյունիկյան մի շարք քաղաքներ: Հունական քաղաքները պահպանեցին իրենց պոլիսային կառուցվածքը. այստեղ Աքեմենյան դարա-

շրջանում գործում էին ինքնակառավարման ինստիտուտները: Գրեթե կիսանկախ կարգավիճակ ունեին կենտրոնասիական ցեղերը:

Աքեմենյան տերությունն ուներ մի քանի մայրաքաղաքներ (Պերսեպոլիս, Պասարգադ, Էկբատանա, Բաբելոն, Սուսա): Սակայն տերության վարչական կենտրոնը, սկսած հավանաբար Դարեհ I–ից, Սուսան էր: Այդ են վկայում ոչ միայն Դարեհի կողմից Սուսայում իրականացված լայնածավալ շինարարական աշխատանքներն ու խոշոր պալատական համալիրի շինարարությունը, այլև այստեղ սեպագիր արխիվների գոյության փաստը: Պասարգադը Աքեմենյանների համար մնում էր իրրև սրբազան քաղաք, և համաձայն հունական աղբյուրների՝ այստեղ էին թագադրվում ոչ շրջանի արքաները: Աքեմենյանների համար առանձնահատուկ դեր ուներ Պերսեպոլիսը: Այստեղ էին նրանք դիմավորում Նոր տարին (պարսկ. Novrūz):

Աքեմենյան տերության վարչակազմը ձևավորվել էր հինարևելյան տերությունների (մասնավորապես՝ բաբելոնյան և էլամական) օրինակով՝ հարմարեցվելով նոր պահանջներին: Աքեմենյան արքունիքը գլխավորում էր հազարապետը, որը նաև արքայի անձնական թիկնազորի հրամանատարն էր: Արքունիքի գլխավոր պաշտոնյաների շարքից հայտնի են գանձապահը և գլխավոր մատռվակը. Հերոդոտոսն արքունի պաշտոնյաների շարքում հիշատակում է «սեղնկապետի», «լրաբերի» և այլն:

Արքունիքում և սատրապական կենտրոններում գործում էին մեծ թվով գրագիրներ: Կենտրոնի և սատրապությունների միջև գրագրությունն իրականացվում էր «տերունական արամեերենով», կիրառվում էին նաև էլամերենն ու բաբելերենը, տերության արևմուտքում՝ հունարենը, Եգիպտոսում՝ հիերոգլիֆային և դեմոթական եգիպտերենը և այլն: Ք. ա. 460 թ. սահմաններում Աքեմենյան դիվանը վերակազմավորվեց, և արքունի գրագրությունը սկսեցին վարել միմիայն տերունական արամեերենով:

Բանակը

Աքեմենյանները նոր նվաճումների, սահմանների պաշտպանության և տերության ամբողջականության ապահովման նպատակով զենքի տակ էին պահում մշտական խոշոր բանակ: Բանակի կազմն ու գինվածությունը փոխվում էր ժամանակին զուգընթաց: Եթե Կյուրոս II–ի ժամանակ արական սեռի բոլոր պարսիկները պարտավոր էին զինվորագրվել բանակին, ապա Դարեհ I–ի օրոք դրվեց կանոնավոր բանակի հիմքը:

Բանակը հիմնականում հավաքագրվում էր պարսիկներից և մարերից: Նրա միջուկը այսպես կոչված «Անմահների գունդն» էր՝ բաղկացած 10 հազար մարտիկներից: Ընդ որում՝ այս զորամիավորման առաջին գունդը՝ բաղկացած 1000 մարտիկներից, կազմված էր բացառապես պարսիկ ազնվականության ներկայացուցիչներից և ծառայում էր իրրև արքայի անձնական թիկնազոր: «Անմահների գնդի» մանրամասն գինվածության նկարագրությունը մեզ է հասցրել Հերոդոտոսը: «Անմահների գնդի» զինվորների հարյուրավոր բարձրաքանդակներով են պատված Պերսեպոլսի հանդիսավոր մուտքերը:

Մշտական բանակը հիմնականում կազմված էր իրանախոս տարրերից: Պարսիկներից ու մարերից հետո բանակում մեծ էր արևելաիրանական ժողովուրդներից հավաքված ռազմիկների թիվը: Բանակն անհրաժեշտության դեպքում համալրվում էր լրացուցիչ և օժանդակ ուժերով: Արշավանքների ժամանակ զորքեր էին հավաքում ենթակա ժողովուրդներից, որոնք ստորաբաժանվում էին ըստ էթնիկ կազմի և ունեին համապատասխան զինվածություն: Հերոդոտոսը, օրինակ, թվարկում է Քսերքսես I–ին զորքեր տրամադրած 46 ազգերի: Եգիպտա–նուբիական սահմանի մոտ գտնվող Էլեֆանտինայի ռազմական ճամբարում ծառայում էին տերության տարբեր հատվածներից հավաքագրված զինվորներ՝ պարսիկներ, մարեր, խորեզմցիներ, հույներ, կարիացիներ և մեծ թվով հրեաներ: Խաղաղ ժամանակ բանակը գտնվում էր ռազմական ճամբարներում կամ իրեն կայազորներ ցրված էր տերության տարբեր հատվածներում: Դրանք տեղաբաշխված էին խոշոր քաղաքներում և ամրոցներում, սահմանամերձ ամրություններում և գլխավոր ճանապարհների երկայնքով տեղակայված պահակակետերում:

Աքեմենյանները պահում էին նաև մեծաթիվ վարձու զորքեր, որոնք հավաքագրում էին գերազանցապես հույներից: Ծանրազեն հետևակայիններից կազմված այս ուժերը սկսեցին աստիճանաբար փոխարինել պարսկական հետևակին: Ժամանակի ընթացքում աճեց նաև հույն հրամանատարների դերը բանակում, որոնք սկսեցին գլխավորել անգամ առանձին արշավանքներ:

Միջերկրական ծովում Աքեմենյաններն ունեին մի քանի հարյուր նավերից բաղկացած հզոր նավատորմ: Պարսիկներին նավեր էին տրամադրում փոքրասիական հույները, լիկիացիները, կարիացիները, փյունիկեցիները, կիլիկեցիները, եգիպտացիները: Միայն կիպրոսցիները կարող էին տրամադրել 150 նավ: Նավատորմն ուներ մեծ թվով օժանդակ նավեր ու փոխադրամիջոցներ:

Սուղ են տվյալները Աքեմենյան բանակի կազմակերպվածության մասին: Հայտնի է, որ «Անմահների գնդի» հրամանատարը և ընդհանրապես ռազմական գործի տնօրինողը հազարապետն էր, որը համարվում էր «երկրորդը՝ արքայից հետո»: Գլխավոր հրամանատարությունը մշտապես պարսիկների ձեռքին էր, և միայն միջին ու ցածր հրամանատարական պաշտոնները կարող էին զբաղեցնել այլազգիները: Բանակը կազմված էր հեծելազորից և հետևակից, որոնք բաժանվում էին նիզակակիրների և նետաձիգների ջոկատների: Բանակն ուներ մանգաղակիր մարտակառքեր ու մարտական փղեր: Զորագնդերը ստորաբաժանվում էին առավել փոքր միավորների, որոնցից աղբյուրներում վկայված են «հարյուրակները»:

Տնտեսությունը

Աքեմենյան տերության տնտեսության հիմնական ճյուղերն էին գյուղատնտեսությունը (երկրագործություն և անասնապահություն), առևտուրն ու արհեստները:

Աքեմենյան տերության տնտեսությունը հավասարի չէր զարգացած և կախված էր բնակլիմայական պայմանների ընձեռած հնարավորություններից, ինչպես նաև

տեղի բնակչության կենցաղավարումից: Երկրագործական հնարավորություններով աչքի ընկնող շրջաններից էին Եգիպտոսը և Բաբելոնիան: Աքեմենյան իշխանությունները մշտական ուշադրություն էին դարձնում ոռոգման ցանցի պահպանման և ընդլայնման վրա՝ յուրացնելով նորանոր հողատարածքներ: Արհեստական ոռոգման հիման վրա հնարավոր դարձավ երկրագործությամբ զբաղվել Իրանական բարձրավանդակում, ինչպես նաև Աֆղանստանում. Աքեմենյան շրջանում ստեղծված ջրանցքները գործում են մինչ օրս: Հացահատիկային հիմնական մշակաբույսը գարին էր, աճեցնում էին նաև գորեն, կորեկ և այլն:

Հողատարածքների մեծ մասն արքայի, արքայական ընտանիքի անդամների, բարձրաստիճան պաշտոնյաների, տաճարների ու խոշոր վաճառականական տների սեփականությունն էր: Որոշ ջրանցքներ նույնպես տաճարների կամ մասնավոր անձանց սեփականությունն էին:

Աքեմենյան արքունի տնտեսությունները զբաղեցնում էին ընդարձակ տարածքներ, որոնցում աշխատում էին տասնյակ հազարավոր մարդիկ: Օրինակ՝ Դարեհ I–ի օրոք կազմված տեքստերում հիշատակվում են արքունի մոտ հարյուր քաղաքներ և գյուղեր՝ ավելի քան 16 հազար աշխատողներով, որոնց զգալի մասն արհեստավորներ էին: Նույն արքայի տեքստերից մեկում խոսվում է 700 հովիվների մասին:

Հողերը, այդ թվում՝ վարելահողեր, այգիներ, մարգագետիններ ևն, ինչպես նաև ընտանի կենդանիների հոտերը, սովորաբար սեփականատերերի կողմից տրվում էին վարձակալության անհատ մարդկանց: Վարձակալի ժառանգը կարող էր թարմացնել պայմանագիրը և հողը տնօրինել նաև հետագայում: Նման հարաբերությունները, սակայն, գործում էին հիմնականում Բաբելոնիայում, մասամբ նաև Եգիպտոսում:

Աքեմենյան տերությունը հսկայական եկամուտներ էր ապահովում առևտրից: Առևտրի ծաղկմանը նպաստեց Դարեհ I–ի կողմից չափ ու կշռի կայուն համակարգի ներդրումը: Հսկայական տարածքների միավորումը մեկ տերության մեջ հնարավորություններ էր ստեղծում վաճառականների համար՝ ծավալելու իրենց գործունեությունը: Աքեմենյան արքունիքն իր հերթին նպաստում էր առևտրի զարգացմանը՝ այդ նպատակով կառուցելով իշխանատներ ունեցող ապահով ճանապարհներ: Դրանցից առավել հայտնին այսպես կոչված «Արքունի ճանապարհն» էր, որը Սարդեսից և Եփեսոսից Փռյուգիայի, Կիլիկիայի, Կապադովկիայի, Հայաստանի և Միջագետքի վրայով ձգվում էր մինչև Սուսա: Ճանապարհի ընդհանուր երկարությունն էր 450 փարսախ կամ 13500 ստադիոն, այն է՝ մոտ 2600 կմ: Գործում էին նաև այսպես կոչված «ամենեղանակյա ճանապարհներ» (Բաբելոնից Սուսա և Պերսեպոլիս, Բաբելոնից Էկբատանա, Իսոսից Սինոպ և այլ երթուղիներով), որոնք ապահովում էին անխափան հաղորդակցություն: Առևտրին մեծապես նպաստեց նաև դեռևս եգիպտական փարավոն Նեխո II–ի օրոք սկսված և Դարեհ I–ի կողմից ավարտված Սուեզի ջրանցքի կառուցումը, որով Կարմիր ծովն ու հարավային ջրերը ներկայիս Սուեզի մոտից Նեղոսի դելտայի բազուկներից մեկով կապվեցին Միջերկրական ծովին: Ջրանցքն ուներ բավարար լայնություն երկու նավերի անցման համար, իսկ

անցումը Կարմիր ծովից Միջերկրական ծով տևում էր ընդամենը չորս օր: Դարեհի հրամանով իրագործվեց ծովային ճանապարհորդություն դեպի Հեղկաստան՝ ուսումնասիրելու նրա ափերը:

Համաձայն Հերոդոտոսի՝ Դարեհ I–ի իրագործած բարեփոխումների թվում էր նաև հարկային կուռ համակարգի ներդրումը, երբ ամրագրվեց յուրաքանչյուր սատրապության վճարելիք հարկի չափը: Ներության եկամուտների հիմնական մասը բաժին էր ընկնում հարկահավաքությանը: Հարկը կարող էր վճարվել ոսկով, արծաթով, փղոսկրով, մետաղե անոթներով, ընտանի կենդանիներով, գինով, ձեթով և այլն: Ըստ Հերոդոտոսի՝ սատրապություններից գանձվող հարկերի տարեկան գումարը հասնում էր 7740 բաբելոնյան արծաթե տաղանդի: Թեև Հերոդոտոսի հաղորդմամբ պարսիկներն ազատված էին հարկերից, սակայն առկա տվյալները թույլ են տալիս ենթադրել, որ նրանք վճարել են առնվազն բնահարկ: Կար նաև դրամով վճարվող արքայական հարկ: Հավաքված դրամը պահում էին Էկբատանայի, Սուսայի և Պերսեպոլսի գանձարաններում:

Դարեհի կողմից ներդրվեց միասնական դրամական համակարգ: Դրա հիմքում ընկած էր ոսկե դահեկանը (հուն. dareikós, հին պարսկ. dari «դեղին, ոսկե» բառից): Մեկ դահեկանը կշռում էր 8,416 գրամ ոսկի, իսկ երեք հազար դահեկանը կազմում էր մոտավորապես մեկ տաղանդ: Ոսկե դրամներ հատելու իրավունք ուներ միայն Աքեմենյան արքան: Ներության մեջ հատում էին չորս տիպի դրամներ՝ արքայական և սատրապական՝ արքայի պատկերով, ինչպես նաև Աքեմենյաններին ենթակա երկրների ու քաղաքների դրամները, հաճախ՝ տեղի կառավարիչների պատկերներով: Դրամների հիմնական զանգվածը արծաթից էր՝ միջինը 5,56 գրամ քաշով (դահեկանի արժեքի 1/20–րդը), և պղինձ: Աքեմենյան ոսկեդրամները չէին արձանագրվում: Արձանագրություններ ունեին գլխավորապես փոքրասիական սատրապների և քաղաքների հատած դրամները՝ հիմնականում արամներեն, հունարեն և լիկիերեն գրություններով:

Թեև արդեն Քսերքսես I–ի օրոք Դարեհի ներմուծած դրամական համակարգն ամբողջությամբ սկսեց գործել, սակայն դրա կիրառության շրջանակը սահմանափակ էր: Անգամ բարձրաստիճան պաշտոնյաներն իրենց վարձը ստանում էին արծաթի ձուլակտորներով կամ պատրաստի արտադրանքով: Դրամն օգտագործվում էր գերազանցապես Փոքր Ասիայի սատրապություններում, ինչպես նաև մայրցամաքային Հունաստանի պոլիսների հետ առևտուր անելու ու վարձկան զինվորներին վճարելու նպատակով: Ներության հիմնական հատվածում գերակշռում էին բնատնտեսությունն ու փոխանակային առևտուրը: Ընդ որում՝ ներության մեջ, հատկապես նրա գոյության վերջին շրջանում, լայնորեն շրջանառվում էին հունական, մասնավորապես՝ աթենական դրամները:

Հավաքված հարկերը ծախսվում էին երկրի պաշտոնեությանը, բազմամարդ արքունիքը պահելու, շինարարական աշխատանքների, բանակի կարիքները հոգալու վրա: Բնակչությունը, բացի հարկերից, պարտավոր էր կատարել աշխատանքային պարհակներ՝ մասնակցելով ամրոցաշինական, ջրանցքաշինական և այլ աշխատանքների:

Իրավունք և արդարադատություն

Իրավունքն ու արդարադատությունը կազմում էին Աքեմենյան տերության գաղափարական հիմքերից մեկը: Օրենքն ընկալվում էր իբրև Ահուրամազդա աստծո կողմից տրված, որի իրականացնողն էր արքան, և աղբյուրներում հանդիպում է «արքայի օրենք» անունով: Դարեհ I–ն իր գահակալությունն ու գործողությունները բացատրում էր երկրում աճած «սուտը» Ահուրամազդայի կամքով վերացնելու, արդարությունն ու կարգը վերահաստատելու ձգտումով: Աքեմենյան արքաներին հույն հեղինակները հաճախ բնութագրում էին իբրև արդարադատ, օրինապաշտ և առաքինի անձանց: Ըստ Պլատոնի՝ Դարեհ I–ի հաստատած օրենքների և իրավական համակարգի շնորհիվ էր, որ Աքեմենյան տերությունը գոյատևել է մինչև իր օրերը:

Աքեմենյան օրենքների որևէ ժողովածու չի պահպանվել: Այդ օրենքները կրում էին հինարևելյան իրավունքի մեծ ազդեցությունը: Օրինակ՝ Դարեհ I–ի հրամանով իրականացված տասնվեցամյա աշխատանքի արդյունքում ի մի բերվեցին եգիպտոսում գործող օրենքները և գրի առնվեցին արամեերենով և դեմոթական եգիպտերենով: Հայտնի է, որ Արտաքսերքսես I–ի օրոք ավարտվել է նաև հրեական օրենքների ժողովածուի կազմումը, ընդ որում՝ որպես դատավոր հանդես էր գալու հրեա քահանայապետը:

Իբրև երկրի գերագույն դատավոր և արդարադատություն իրականացնող հանդես էր գալիս արքան: Նրա կնիքով հաստատված հրամանն ընդունվում էր որպես անառարկելի օրենք՝ անսահմանափակ գործունեության ժամկետով: Օրինակ՝ Դարեհ I–ի կողմից պարսիկ ազնվական Օտանեսին տրված առանձնաշնորհումները գործում էին նաև հետագա արքաների օրոք:

Երկրում կային արդարադատություն իրականացնող պաշտոնյաներ, որոնց ընտրում էր արքան պարսիկների շարքից, և որոնք պաշտոնավարում էին ցմահ: Նրանք կոչվում էին «արքայական դատավորներ»: Հնարավոր է, որ Աքեմենյան դատական համակարգը փոխառվել էր Բաբելոնիայից, ուր ևս գործել է «արքայական դատավորներ»–ի ինստիտուտը: Դատավորներն ունեին նաև սովորութային օրենքները մեկնաբանելու իրավասություն:

Հերոդոտոսի հաղորդումներից դատելով՝ մեղավորին պատժելուց առաջ հաշվի էին առնում նրա ծառայություններն արքայական ընտանիքին և այն համեմատում գործված մեղքի հետ: Իրավունքի այս կերպ իրագործումը ծագում էր գրադաշտական գաղափարախոսությունից, երբ Ռաշնուն կշռում էր մահացածի բարի և չար գործերը: Արքաները խստորեն հետևում էին արդարադատության պահպանմանը: Կաշառակեր և անօրինություններ թույլ տված դատավորները ենթարկվում էին մահապատժի: Մեղավոր ճանաչված անձանց խստորեն պատժում էին: Տարածված էր մահապատիժը՝ ցից հանելու միջոցով, մարմնական տարբեր պատիժները՝ ընդհուպ մինչև խեղանդամություն և աքսոր:

Կրոնը

Աքեմենյան տերության կրոնը՝ զրադաշտականությունը, որի հիմնադիրն էր Զրադաշտը, իր արմատներով հանգում էր հնդեվրոպական հավատալիքներին: Զրադաշտականության հիմքում ընկած էր աստվածային և երկրային աշխարհները սահմանող բարձրագույն և արդար կարգը: Այն մարմնավորողը հավերժական հուրն էր, որի առջև զրադաշտականը պետք է օրվա մեջ հինգ անգամ աղոթեր:

Զրադաշտականությունը դուալիստական ուսմունք է, որի առանցքը Աստծո և Դևի, Բարու և Չարի, Լույսի և խավարի պայքարն է, ինչը մարմնավորվում էր ի դեմս երկու կերպարների՝ բարի և ստեղծարար ոգի Սպենտա Մանյուի՝ զրադաշտականության գերագույն աստված Ահուրամազդայի, և նրա հակառակորդ Անգրա Մանյուի՝ Ահրիմանի:

Ահուրամազդան արարիչ աստված էր՝ երկնքի և երկրի, մարդու և մարդկային հրջանկության արարիչը՝ «արիացիների աստվածը», ինչպես անվանվում է Նախշ-է Ռոստեմի արձանագրություններում: Աքեմենյանների աստվածաբանական միտքը կենտրոնացված էր նրա շուրջը: Նրա աստվածային կամքով էին Աքեմենյան արքաները պայմանավորում իրենց թագավորելը:

Ահուրամազդան ոչ միայն արքայի ու նրա տան, այլև ողջ երկրի հովանավորն էր: Իր արձանագրություններից մեկում Դարեհը խնդրում է Ահուրամազդայից, որ նա պաշտպանի երկիրը թշնամու բանակից, անբերրիությունից, սովից (ապստամբություններից) և այլն:

Ահուրամազդայի արարչությունն են Ամահրասպանդները՝ բնաշխարհի առանձին մասերի արարիչներն ու հովանավորները, որոնք վեցն էին, և Յազատները, որոնց շարքում են հին պարսկական դիցարանի աստվածներ Միթրան և Անահիտը: Այս աստվածությունները հանդես են գալիս՝ սկսած Արտաքսերքսես II-ից, թեև դեռևս Դարեհի արձանագրություններն են հիշում «աստվածների, որոնք կան»: Հերոդոտոսի հաղորդմամբ՝ պարսիկները «*... զոհեր մատուցում են արևին և լուսնին, և՛ հողին, և՛ հրին, և՛ ջրին, և՛ հոգմերին: Ի սկզբանե նրանք միայն սրանց էին զոհեր մատուցում, իսկ հետագայում նրանք ասորեստանցիներից և արաբներից սովորեցին զոհ մատուցել Ուրանիային: Ասորեստանցիները Միլոտիտին անվանում են Մոլիխտա, արաբները՝ Ալիտատ, իսկ պարսիկները՝ Միթրա*»:

Հանձայն Հերոդոտոսի՝ պարսիկները չունեին տաճարներ և աստվածների արձաններ ու ծեսերն իրականացնում էին բացօթյա: Դարեհ I-ի արձանագրություններում թեև հիշատակվում է «պաշտամունքի վայրը» կամ «աստվածների տունը», բայց այն կարող էր լինել բացօթյա սրբավայր:

Միայն Արտաքսերքսես I-ից սկսած՝ պարսիկներն իրենց աստվածների համար կանգնեցնում են մարդակերպ արձաններ: Այս մասին է հաղորդում Բերոսոսը՝ հայտնելով, որ առաջին նման արձանները կանգնեցվել են Բաբելոնում, Սուսայում, երկու Էկբատանաներում (Պարսքում և Բակտրիայում), Դամասկոսում և Սարդեսում:

Աքեմենյան արքաները՝ առնվազն մինչև Քսերքսես I-ը հանդուրժող էին այլ կրոնների հանդեպ, հովանավորում էին եգիպտական, բաբելոնյան, հունական և այլ տա-

ճարներին, կառուցում էին նորերը: Սակայն Քսերքսես I–ի, օրոք սկսվեց և լայն ծավալներ ընդունեց կրոնական անհանդուրժողականությունը, ինչին նպաստեցին երկրում ծագած ապստամբությունները: Օրինակ՝ Բաբելոնի Մարդուկ աստծո ոսկեձույլ արձանը արքայի հրամանով տարվեց Պերսեպոլիս և վերաձուլվելով մնկընդմիշտ ոչնչացվեց: Այս քաղաքականությունը նպատակ ուներ արմատախիլ անելու պետականության հին ավանդույթներ ունեցող երկրների անջատողական ձգտումները: Քսերքսեսի օրոք Ահուրամազդայի պաշտամունքը բացարձականացվեց: Նրա ընդարձակ արձանագրությունը («Ընդեմ Դևերի»), հայտնում է, որ Քսերքսեսը քարոզչական է արել «Դևերի» տաճարը և հաստատել Ահուրամազդայի պաշտամունքն այնտեղ:

Հայտնի է, որ Աքեմենյան արքաների անձը չէր աստվածացվում, թեև Էսքիլեսի մոտ Դարեհն ու Քսերքսեսը դիտվում են իբրև աստվածներ:

Արվեստը և ճարտարապետությունը

Աքեմենյան տերությունը զարգացման տարբեր աստիճանների վրա գտնվող և տարբեր մշակույթներ ունեցող բազում ժողովուրդների ամրողջություն էր: Այդպես էլ չստեղծվեց Աքեմենյան միասնական մշակույթ, ինչպես և չառաջացավ Աքեմենյան տերության «քաղաքացի»: Բայց, այնուամենայնիվ, մեծաթիվ ժողովուրդների հավաքը մեկ տանիքի ներքո չէր կարող ճանապարհ չհարթել տարաբնույթ փոխազդեցությունների համար, ինչի արդյունքում էլ ծնվեց այսպես կոչված «Աքեմենյան տերունական մշակույթը»:

Աքեմենյան արվեստի ձևավորումը և զարգացումն ընթացել են երկու փուլով՝ «արխաիկ» և «դասական»: «Արխաիկ» փուլը ներկայացված է գլխավորապես Պասարգադքի հուշարձանախմբով և թվագրվում է Կյուրոս Մեծի ժամանակաշրջանով: Պասարգադքը համարվում է Աքեմենյան արվեստի ծննդավայրը: Մինչդեռ «դասական» փուլը երկարատև մի շրջան էր՝ սկսած Պերսեպոլսի և Նախշ–է Ռոստեմի հուշարձանների կառուցումից և գրեթե անփոփոխ հարատևեց մինչև Աքեմենյան տերության անկումը:

Աքեմենյան արվեստն աչքի էր ընկնում իր յուրօրինակությամբ, երբ արվեստի որևէ ճյուղ, որն այս կամ այն դրսևորմամբ հանդիպում էր որևէ էթնիկ խմբի մոտ, նոր որակ էր ստանում՝ համակցվելով մեկ այլ էթնիկ խմբի նմանատիպ դրսևորման հետ: Հաճախ նման համակցությունն ունենում էր մի քանի ակունքներ՝ հոնիական–փոքրասիական, միջագետյան, եգիպտական–արևելամիջերկրածովյան, կենտրոնասիական և այլն: Այդ իսկ պատճառով հաճախ դժվար է Աքեմենյան արվեստում հենց իր՝ պարսկականի (կամ իրանականի) առանձնացումը:

Հայտնի չէ Աքեմենյան որևէ այլ հուշարձան, որը հնարավոր լիներ թվագրել մինչև Կյուրոս Մեծն ընկած ժամանակաշրջանով: Աքեմենյան ճարտարապետության «արխաիկ» փուլի գլխավոր հուշարձանը Պասարգադքն է՝ իր ժամանակի համար աննախադեպ ընդարձակ, նախկինում չորս կողմից պարսպեգներով շրջապատված պալատական մի համալիր: Պասարգադքի բնութագրական կառույցներից են հա-

մալիրի հանդիսավոր մուտքը, գահանիստ պալատը, «ընդունելությունների սրահը» և Կյուրոսի դամբարանը: Հաշվի առնելով հոնիական ճարտարապետության հզոր ազդեցությունը Պասարգադեում՝ ենթադրվում է, որ քաղաքը կառուցվել է Կյուրոսի կողմից Լիդիայի նվաճումից հետո՝ Փոքր Ասիայից բերված վարպետների մասնակցությամբ: Բացի Պասարգադեից, պալատական համալիրի ավերակներ են հայտնաբերվել նաև այլ վայրերից:

«Դասական» փուլի Աքեմենյան ճարտարապետությունը ներկայացված է Դարեհ I–ի հիմնադրած և հետագայում ընդարձակված Պերսեպոլսի հուշարձանախմբով՝ Պասարգադեից 43 կմ հյուսիս: Այն 450x300 մ մակերեսով արհեստական հարթակի վրա կառուցված պալատական համալիր է, որի կենտրոնում 100 սյունանոց հսկայական սրահն է՝ ապադանան (70x70 մ): Սրահի սյուները վեր են խոյանում գրեթե 20 մ՝ պսակվելով կենդանակերպ խոյակներով: Ապադանային կից կառուցված են սյունազարդ այլ սրահներ և առանձին շինություններ՝ այսպես կոչված «Դարեհի պալատը», «Գանձատունը», Քսերքսես I–ի «Հարեմի պալատը» և այլն: Աքեմենյան արքայի կողմից խոշորամասշտաբ աշխատանքներ իրականացվեցին Սուսայում և Էկբատանայում, որոնց բաղկացուցիչ մաս էր կազմում պալատական համալիրների կառուցումը:

«Դասական» շրջանի ճարտարապետությունը և արվեստն իրենց բարձրակետին հասան Քսերքսես I–ի օրոք՝ ստանալով նոր ձև ու բովանդակություն: Սակայն արդեն նրանից հետո «դասական» արվեստում նկատվում է կաղապարայնացում. հետագա բոլոր գործերը պարզապես կրկնում էին նախորդներին, թեև Աքեմենյան արքաները երկրում շարունակում էին իրականացնել լայնածավալ շինարարություն՝ ընդհուպ մինչև Արտաքսերքսես III:

Պերսեպոլսից ոչ հեռու՝ Նախշ–է Ռոստեմում են գտնվում Աքեմենյան չորս արքաների ժայռափոր դամբարանները: Առաջինը պատկանում է Դարեհ I–ին: Մյուս երկուքը, որոնցում հուղարկավորվել են Քսերքսես I–ը, Արտաքսերքսես I–ը և Դարեհ II–ը, առաջինի ճշգրիտ ընդօրինակությունն են: Նմանատիպ դամբարաններ են փորվել նաև Կոհ–է Ռահմաթ լեռան փեշերին և հավանաբար պատկանել են Արտաքսերքսես II և Արտաքսերքսես III արքաներին: Դրանցից ոչ հեռու հայտնի է ևս մեկ՝ ենթադրաբար՝ Դարեհ III–ին պատկանող, բայց անավարտ մնացած դամբարան:

Աքեմենյան ճարտարապետությանը բնորոշ կառույցներ հայտնի են տերության այլ վայրերից ևս: Դրանց շարքում առանձնանում է Սուսան՝ տերության վարչական կենտրոնը՝ իր հզոր միջնաբերդով և պալատական համալիրով: Վարչական շենքերը գտնվել են պալատից ոչ հեռու՝ այսպես կոչված «արքայական քաղաքում»:

Աքեմենյան դարաշրջանի նյութական մշակույթի ամենատարածված ճյուղը խեցեգործությունն է: Սակայն Աքեմենյան շրջանում չձևավորվեց խեցեղենի գերակա որևէ ձև, որը բնորոշվեր որպես «Աքեմենյան»: Օրինակ՝ միայն Իրանական բարձրավանդակը Աքեմենյան շրջանում ներկայացնում էր ինը գոտիներ՝ իրենց բնորոշ խեցեղենով:

Աքեմենյան արվեստի կարևորագույն և լավ ներկայացված ճյուղը քանդակագործությունն է: Դարեհի մերձավորների և գերեվարված «ինքնակոչ» արքաների պատ-

կերևներն են փորագրվել այսպես կոչված «Ասիայի դարպասների» մոտ՝ Բեհիսթունի ժայռի վրա: Պալատական համալիրները զարդարված էին հարյուրավոր բարձրաքանդակներով՝ ի ցույց դնելով արքաների հզորությունն ու տերության գաղափարախոսությունը: Աքեմենյան արքաների «ընդունելության տեսարաններ»-ն իրենց վրա կրում էին ասատրա-բաբելոնյան պատկերագրության ազդեցությունը: Եզակի բարձրաքանդակներ են հարկատու ժողովուրդների պատվիրակներին և Աքեմենյան բանակի զինվորներին ներկայացնող պատկերները: «Դասական» շրջանի Աքեմենյան քանդակագործության գլուխգործոց են Դարեհի պալատի բարձրաքանդակները՝ արքայից արքայի և գահաժառանգ արքայազնի պատկերներով:

Աքեմենյան արվեստի մյուս ճյուղը մետաղագործությունն էր: Այն առանձնանում է իր տարածվածությամբ և միակն է, որի նմուշներին կարելի է հանդիպել կենտրոնից դուրս՝ Փոքր Ասիայում, Հայաստանում, Սիրիայում, Պաղեստինում, Եգիպտոսում, Կենտրոնական Ասիայում և այլուր: Պահպանվել են մեծ թվով առարկաներ՝ ոսկե և արծաթե սպասք, տարատեսակ պոչակներ (ոիտոններ), սափորներ, պաշտամունքային անոթներ, զենքեր, ապարանջաններ, նվիրատվական թիթեղներ և այլն:

Հենց այս՝ «վերնախավային» բնույթի առարկաներով էր ներկայանում Աքեմենյան տերությունական մշակույթը, մշակույթ, որին իրականում անհաղորդակից մնացին Աքեմենյանների գերիշխանության տակ միավորված ժողովուրդները: Աքեմենյան տերությունական մշակույթը վերնախավային մշակույթ էր, և տերության անկումից հետո այն արագորեն տարրալուծվեց Արևելքի հունականացող մշակույթի մեջ:

9. ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ԻՐԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Իրանական բարձրավանդակի հետ Հայաստանն ուներ սերտ կապեր՝ սկսած դեռևս նախագրային ժամանակներից: Վանի թագավորության գոյության շրջանում Արևմտյան Իրանի տարածքները հայտնվեցին նրա գերիշխանության տակ: Իրանում Վանի թագավորության ներկայությունը խոր հետք թողեց տեղի հասարակությունների վրա, ինչն առավել ցայտուն դրսևորվեց ավելի ուշ, երբ պատմության ասպարեզ իջավ Աքեմենյան տերությունը:

Վանի թագավորության և Աքեմենյան քաղաքակրթությունները ժամանակագրորեն չեն հատվել միմյանց, սակայն վերջինս մասամբ Վանի թագավորության ժամանակ ստեղծված քաղաքակրթության ժառանգորդն էր: Թե ինչպես են այդ ավանդույթները փոխանցվել Աքեմենյաններին, պարզ չէ: Հնարավոր է, որ դրանում դերակատարություն է ունեցել մի երրորդ երկիր, ինչպիսին կարող էր լինել, օրինակ, Մերձուրմյան ավազանում ընկած Մանայի թագավորությունը, հնարավոր է՝ մարական որևէ ցեղապետություն:

Աքեմենյան քաղաքակրթության վրա Վանի թագավորության ազդեցությունը դրսևորվում է մի շարք ոլորտներում՝ սեպագիր դպրություն, նյութական և հոգևոր մշակույթ, արվեստ և ճարտարապետություն:

Սեպագիր գրություն

Թեև Աքեմենյան սեպագիր գրությունը ակունքներով հանգում է Էլամականին, սակայն դրանում հստակ դիտարկվում են Վանի թագավորության հանդիսավոր արձանագրություններին բնորոշ ոճական մի շարք առանձնահատկություններ: Ինչպես Վանի թագավորության տեքստերում, հին պարսկերեն արձանագրություններում ևս հանդիպում են գրեթե միանման, կաղապարային ձևակերպումներ, ինչպիսիք են, օրինակ՝ տարվա իրադարձությունների ամփոփագրերը: Հին պարսկերեն արձանագրություններում իրադարձությունների նկարագրությունը տրվում է իբրև արքայի ուղղակի խոսք, ինչը, Վանի թագավորությունից զատ, բնորոշ չէր այլ սեպագիր գրություններին: Հին պարսկերեն սեպագիր տեքստերում կիրառվում էին բառանջատիչ սեպեր, ինչը ևս հանդիպում է ուրարտական սեպագիր աղյուսակներում և այլն:

Ճարտարապետություն

Վանի թագավորության որոշ կենտրոններ գոյատևեցին նաև Աքեմենյան դարաշրջանում՝ մասամբ ենթարկվելով որոշ փոփոխությունների: Մյուս կողմից՝ Վանի թագավորության ճարտարապետությունը բողոք գուցե միջնորդավորված, բայց նշանակալի հետք Աքեմենյան ճարտարապետության վրա: Ընդ որում՝ այդ ազդեցությունը նկատվում է դեռևս մարական հուշարձաններում:

Կարծիք կա, որ Աքեմենյան ճարտարապետությանը բնորոշ գլխավոր կառույցներից մեկը՝ ապադանան, իր արմատներով հանգում է Վանի թագավորության այուսազարդ դահլիճներին: Նույնը վերաբերում է Աքեմենյան աշտարակ–տաճարներին, որոնց ակունքներում, թերևս, ընկած են Վանի թագավորության աշտարակավոր կառույցները: Աքեմենյան արքաների դամբարանները վիմափոր են և հիշեցնում են Վանի թագավորության նմանատիպ կառույցները: Ակնհայտ նմանություններ են առկա նաև շինարարական տեխնիկայի բնագավառում: Աքեմենյան ամրաշինության մեջ ևս նկատելի է Վանի թագավորության ազդեցությունը:

Արվեստ

Աքեմենյան արվեստը բազմաշերտ է և ներառում է տարբեր բոլոր այն ժողովուրդներից, որոնք հայտնվել էին տերության կազմում: Մյուս կողմից՝ Աքեմենյան տերության արվեստի վրա ուժգին ազդեցություն թողեցին առաջավորասիական այն երկրները, որոնք տերության կազմավորման շրջանում այլևս գոյություն չունեին: Դրանց թվում էին, նախ և առաջ, Ասորեստանը, ապա Բաբելոնիան և էլամական թագավորությունները: Հատկապես մեծ էր Էլամի ազդեցությունը Անշանի պարսկական պետության վրա: Մյուս կողմից՝ առկա է նաև Վանի թագավորության ներգրում:

Աքեմենյան արվեստում տարածված էր Արևի թևավոր սկավառակի մոտիվը: Այն ընդհանրապես բնորոշ չէր հինարևելյան հասարակություններին ընդհուպ մինչև Ք. ա. II հազ. սկիզբը և այստեղ հայտնվեց, թերևս, խուրրիական ներթափանցում-

ների հետ: Թևավոր սկավառակի մոտիվը արմատավորվեց հատկապես Հյուսիսային Միջագետքում՝ փոխառվելով ասորեստանցիների կողմից: Նրանց մոտ այն սկսեց մարմնավորել Աշշուր աստծուն: Այս մոտիվը լայնորեն վկայված է նաև Վանի թագավորության արվեստում՝ մարմնավորելով նրա գերագույն աստված Խալդիին: Հավանաբար Վանի թագավորությունից այն անցավ Իրանական բարձրավանդակ՝ աստիճանաբար փոխակերպվելով Աքեմենյանների գերագույն աստծո խորհրդանիշի: Թևաստարած արևի սկավառակը դարձավ Աքեմենյան տերունական արվեստի ամենատարածված մոտիվը, նաև արքայական իշխանության խորհրդանիշ: Հայաստանում պաշտոնավարած Աքեմենյան սատրապներից Տիրիբազոսի դրամների վրա ևս կարելի է տեսնել թևավոր սկավառակի պատկերը:

Վանի թագավորության ազդեցությունը դրսևորվում է նյութական մշակույթի գրեթե բոլոր ոլորտներում, հատկապես մետաղագործության մեջ: Օրինակ՝ Վանի թագավորության շրջանի բրոնզե առարկաների շարքում տարածված էին կենդանակերպ բռնակներով կաթսաները: Առյուծի կամ գրիֆոնի գլուխներով այդ բռնակները կոչված էին պաշտպանելու ծիսական կաթսաների պարունակությունը: Նման երևույթ նկատվում է նաև Աքեմենյան բրոնզագործության մեջ: Վանի թագավորության շրջանի նախատիպերից են ծագում, հավանաբար, Աքեմենյան դարաշրջանում լայնորեն վկայված բրոնզե զարդարուն թասերը՝ դրվագված ճառագայթաձև դասավորված լոտոսի պսակաթերթիկներով: Վանի թագավորության ազդեցությունն էին կրում Աքեմենյան արքաների գահերի բաղադրատարրերն ու զարդաքանդակները:

Նկատելի ընդհանրություններ են դիտվում նաև խեցեգործության մեջ. Աքեմենյան դարաշրջանի խեցեղենի որոշ նախատիպեր կարելի է տեսնել Վանի թագավորության խեցեղենի մեջ: Առավել բնութագրականը Վանի թագավորության ժամանակաշրջանի երկկանթանի բարձրադիր ստիորներն են, որոնք ոչ միայն հարատևեցին Հայաստանում (նման մետաղե ստիորով են պատկերված հայերը Պերսեպոլսի բարձրաքանդակներում), այլև լայն տարածում գտան Հայաստանից դուրս՝ նրան հարակից տարածքներում:

Հայտնի է, որ Աքեմենյանների վրա հսկայական ազդեցություն է թողել միջագետքյան պատկերագրությունը: Աքեմենյան արքային պատկերող հանդիսավոր բարձրաքանդակները հար և նման են ասորեստանյան նույնաբովանդակ օրինակներին: Այնուամենայնիվ, պատկերագրության մեջ Վանի թագավորության ազդեցությունը նույնպես նկատելի է:

Դիցաբանություն

Հայ–իրանական դիցաբանական կապերի գոյությունն անվիճելի է, թեև դրանց սկզբնավորումը, հավանաբար, տեղի էր ունեցել Աքեմենյան տերության կազմավորումից շատ առաջ: Հայտնի է, որ Վանի թագավորության դիցարանի գերագույն աստված Խալդիի կինը՝ Վարուբանի աստվածուհին, Խալդիի պաշտամունքային կենտրոն Մուծածիրում երկրպագվում էր Բագմաշտու կամ Բագբարտու անվամբ:

Այս անունը մեկնաբանվում է իրանական լեզվահիմքով՝ «Աստված իմաստուն»: Սա ըստ էության նույնն է, ինչ պարսկական Ահուրամազդան (Ahura Mazdā՝ «Իմաստության տեր» կամ «Տեր իմաստուն»). վերջինս, սակայն, արական աստվածություն է:

Մյուս կողմից՝ ակնհայտ կերպարային ընդհանրություններ են դիտվում Խալդիի և Ահուրամազդայի միջև: Օրինակ՝ երկու աստվածությունների բնութագրական կողմերից է նրանց անտեսանելի էությունը: Պատկերագրության մեջ այս երևույթի արտահայտչաձևերից էր այսպես կոչված «դատարկ կառքի» մոտիվը: Խալդին ուներ իր մարտակառքը, որում, սակայն, նա երբեք չէր պատկերվում: Ըստ Հերոդոտոսի՝ Աքեմենյան բանակի առջևից «Անմահների գնդի» ուղեկցությամբ տանում էին ութ ապիտակաթույր ձիեր լծած «Զևսի» (Ահուրամազդայի) դատարկ մարտակառքը:

Բանավոր ավանդազրույցներ

Աքեմենյան արքա Դարեհ I–ի գահակալության հերոդոտոսյան պատումը, դրա հետ կապված Պատմահոր հաղորդումը արքայի կանգնեցրած բարձրաքանդակի և կից արձանագրության մասին, որտեղ, իբր, ասվում էր, թե «*Դարեհը՝ Հյուստասպեսի որդին, իր ձիու… և ձիապան Օյբարեսի առաքինության շնորհիվ սկյութաց պարսից թագավորությանը*», հիշեցնում է ասորեստանյան աղբյուրների այն տեղեկությունը, ըստ որի՝ Մուծածիրի տաճարում պահվող Վանի թագավորության արքա Ռուսա I–ի պղնձաձույլ արձանախմբի վրա եղել է արքայի արձանագրությունը՝ «*Իմ երկու ձիերով և մեկ կառապանով իմ ձեռքը տիրեց Ուրարտուի արքայական իշխանությանը*»: Հնարավոր է, որ Վանի թագավորությունում գոյություն է ունեցել նման ավանդազրույց, որը պահպանվել ու փոխանցվել էր իրանական աշխարհի և, թերևս, կենդանի էր Հերոդոտոսի ժամանակներում ևս:

Նշված փաստերը վկայում են Աքեմենյան Իրանի վրա Վանի թագավորության մշակույթի ունեցած նշանակալի ազդեցության մասին: Դրա պատճառներն ու ազդեցությունների փոխանցման ձևերն առայժմ անհայտ են: Փաստ է միայն, որ Վանի թագավորության մշակույթը ակնհայտորեն հետաքրքրել է Աքեմենյաններին: Եվ պատահական չէր Աքեմենյան արքա Դարեհ I–ի ցանկությունը՝ արձանագրություն թողնել Վանի թագավորության երբեմնի մայրաքաղաք Տուշպայում՝ Վանա ժայռի վրա, ինչը, սակայն, իրագործեց միայն նրա որդին՝ Քսերքսես I–ը:

Հայաստանը Աքեմենյան տերության վարչատնտեսական և ռազմական համակարգում

Հայ–իրանական փոխհարաբերությունները դրսևորվեցին էլ ավելի ինտենսիվ կերպով Վանի թագավորության անկումից հետո:

Բաբելոնյան ժամանակագրության համաձայն՝ Ք. ա. 547 թ. Կյուրոս II–ը գրավել է Ուրաշտուն և այստեղ թողել կայազոր: Հավանաբար բաբելոնյան աղբյուրը նկատի է ունեցել Վանի թագավորությանը հաջորդած Երվանդունյաց թագավորությունը:

Հայաստանը դարձավ սկզբում Կյուրոսի պետության մաս, այնուհետև՝ Աքեմենյան տերության սատրապություն: Հայերի ապստամբությունը Դարեհ I–ի դեմ հաջողություն չունեցավ: Շուրջ երկու դար Հայաստանը գտնվում էր Աքեմենյանների գերիշխանության ներքո:

Աքեմենյանների արձանագրություններում Հայաստանը կոչվում է Արմինա (Armina), որից ծագել է հայերին հույների տված *արմենոն*, *Արմենիա* անվանումները (Ἀρμένιοι, Ἀρμενία): Աքեմենյանների էլամերեն տեքստերում երկրանունը հանդես է գալիս Har–mi–nu–ya(–ip) անվանաձևով, իսկ բաբելոնյան տեքստերում՝ *Ուրաշտու* (^{KUR}Ú–ra–áš–tu), բնակիչները՝ ուրարտացի, (^{LÚ}Ú–ra–áš–ta–a–a): Հայաստանը էլեֆանտինեայի արամերեն բնագրում հիշատակվում է 'rrṭ անվանումով (իմա՝ *Արարատ*, հնարավոր են այլ տարբերակներ ևս):

Աքեմենյան դարաշրջանին վերաբերող սեպագիր աղբյուրներում Հայաստանի և հայերի հիշատակումները մեծաքանակ չեն: Դրանք հիմնականում Դարեհ I–ի թողած արձանագրություններն են, ուր թվարկվում են ենթակա երկրները, այդ թվում՝ Հայաստանը: Աքեմենյան այլ արձանագրություններում Հայաստանի հիշատակումները շարունակվում են ընդհուպ մինչև Ք. ա. IV դ. կեսերը. վերջին հիշատակությունը պատկանում է Արտաքսերքսես III–ին: Հանդիսավոր արձանագրություններից դուրս հայերի մասին հիշատակվում են բաբելոնյան միայն մի տեքստում: Մուրաշու տան դիվանին պատկանող այդ տեքստը վճարման վկայագիր է, որը կնքել է «մելիտեացիների և ուրաշտացիների» կառավարիչ Իլտաամմշ–բարակկուն: Տեքստը թվագրվում է Դարեհ II–ի կառավարման 6–րդ տարով (Ք. ա. 418 թ.):

Աքեմենյան արձանագրություններում Հայաստանը հանդես է գալիս որպես առանձին երկիր: Մինչդեռ, ըստ անտիկ աղբյուրների, Հայաստանը առնվազն ինչ–որ մի ժամանակ բաժանված էր երկու վարչական հատվածների: Հերոդոտոսը դրանք հիշատակում է որպես XIII և XVIII սատրապություններ: Քսենոփոնը Հայաստանի սատրապ Օրոնտեսից զատ հիշատակում է «Արևմտյան Հայաստանի» կառավարիչ Տիրիբազոսին, որին կոչում է «հյուպարքոս»: Ալեքսանդրի արշավանքների ժամանակ հայկական զորքերին առաջնորդում էին երկու զորավարներ, որոնք, ենթադրվում է, ներկայացրել են հայաստանյան երկու սատրապությունները: Այնուամենայնիվ, Հայաստանի վարչական բաժանման խնդիրը դեռևս լուծված չէ:

Հայաստանի սատրապական կենտրոնների հարցը նույնպես պարզ չէ: Նախկինում որպես այդպիսին դիտարկվում էին Վանը և Էրեբունին: Սակայն Աքեմենյան դարաշրջանը ներկայացնող խոշոր պալատական համալիրի գոյությունը Բենիամինում (Շիրակ, Ք. ա. V–IV դդ.), Աքեմենյան սյունազարդ դահլիճն Ալթընթեփեում, էլամական սեպագիր տեքստերի առկայությունը Արգիշտիխինիլի–Արմավիրում, որոնք այժմ թվագրվում են Աքեմենյան դարաշրջանով և դիտարկվում իբրև վարչատնտեսական տեքստեր, դրդում են ընդլայնելու նման կենտրոնների թիվը Հայաստանում: Իսկ թե դրանցից որն է եղել սատրապական նստավայր, պարզ չէ: Քսենոփոնը հիշատակում է Հայաստանի սատրապի ապարանք–նստավայրեր, որոնց անունները, սակայն, չի հայտնում:

Հայաստանի սատրապներից հայտնի են Թանաոբսարեսը (-)՝ Կյուրոս Մեծի կրտսեր եղբայրը (Ք. ա. VI դ. երկրորդ կես), Օրոնտեսը (Ք. ա. V դ. վերջ – մոտ 380-ական թթ.), Տիրիբազոսը (Ք. ա. մոտ 400–394 թթ.), Օրոնտեսը (կրկին[?], Ք. ա. 362–354 թթ.[?]), Արշամը (Կոդոմանոս, Ք. ա. 354[?]–336 թթ.) և Օրոնտեսը (Ք. ա. 336[?]–330 թթ. որպես սատրապ, 330/29 թ. մինչև 300[?] թթ.՝ հայոց արքա): Այս ցանկը հնարավոր է թվում լրացնել այլ անուններով (Արոաեդես/Օրոնտես[?]՝ Ք. ա. V դ. կես, Արտասսուրա՝ [?]Ք. ա. V դ. երկրորդ կես):

Վերոհիշյալ սատրապներից մի քանիսը կրել են Օրոնտես (հայ. Երվանդ) անունը: Այս անվան կրկնությունը կարող է վկայել Հայաստանում սատրապական իշխանության՝ մեկ տոհմի պատկանելու մասին՝ սկսած առնվազն Ք. ա. V դ. վերջերից: Աքեմենյանների անկումից հետո Հայաստանի սատրապ Օրոնտես–Երվանդն իրեն հռչակեց արքա՝ հիմնելով Երվանդունիների արքայատոհմը: Երվանդունիների ծագման խնդիրը (հայկական, իրանական կամ մեկ այլ) դեռևս մնում է վիճահարույց: Ստրաբոնի հաղորդմամբ՝ Հայաստանում իշխել են «յոթ պարսիկներից» մեկի՝ Հյուդաոնեսի (Վիդառնա) սերունդները, որոնցից վերջինը նույնպես կրել է Օրոնտես անունը:

Սատրապից բացի, երկրում գործում էին Աքեմենյան կենտրոնական իշխանության նմանությամբ ստեղծված վարչական կառույցներ՝ նշանակումի պաշտոնյաներով: Արմավիրի տեքստերից մեկում հիշատակվում է frataraka–պաշտոնյան, որը կարևոր դիրք էր գրաղեցնում սատրապական վարչակազմում: Այլ պաշտոնյաների թվում էին, հավանաբար, մատովակները: Նրանք բարձր պաշտոններ էին գրաղեցնում ինչպես Աքեմենյան արքունիքում, այնպես էլ հինարևելյան երկրներում ընդհանրապես:

Հայաստանի Աքեմենյան վարչակազմը բնակչության հետ հարաբերությունները կարգավորում էր գնդջկավագների միջոցով, որոնք իրականացնում էին միջնորդի դեր համայնքի և իշխանությունների միջև:

Նվաճված երկրներում Աքեմենյանները տեղակայում էին կայազորներ: Եգիպտոսում տեղաբաշխված Աքեմենյան մշտական զորաբանակի թիվն, օրինակ, տատանվում էր 10–12 հազարի սահմաններում: Հայտնի չէ՝ արդյո՞ք Հայաստանում ևս Աքեմենյանները պահել են կայազորներ: Քսենոփոնը հիշատակում է Կյուրոսի կողմից հայերի և խալդայների շփման գոտում ամրություն կառուցելու և դրանում կայազոր թողնելու մասին, սակայն նրա այս պատումը, եթե անգամ ուներ պատմական հիմք, վերաբերում էր դեռևս մարական տիրապետության շրջանին: Ընդհանուր առմամբ կարելի է փաստել, որ Աքեմենյանների համար Հայաստանը չուներ այն ռազմավարական նշանակությունը, ինչ ներկայացնում էին տերության արևմտյան տարածքները, մասնավորապես Փոքր Ասիան, Եգիպտոսը, Փյունիկիան և Կիպրոսը: Այս երկրները, գտնվելով հունական աշխարհի անմիջական հարևանությամբ, մշտապես հարվածի տակ էին և խոցելի, ինչն առաջացնում էր Աքեմենյան բանակի խոշոր ուժերի մշտական ներկայության անհրաժեշտություն: Հունական աշխարհից նկող վտանգից բացի՝ փոքր դեր չէին խաղում թվարկված երկրների անջատողական ձգտումները, իսկ Հայաստանի պարագայում նման փաստ Ք. ա. 522–521 թթ. ապստամբությունից զատ չկա: Ըստ ամենայնի, Հայաստանում խոշոր զորաբանակ պահելու անհրաժեշտու-

թյուն չկար, հայտնի չեն նաև տվյալներ ամրոցներում այլազգիներից կազմված կայազորային ուժեր տեղակայելու մասին: Հավանաբար Աքեմենյանները Հայաստանում հենվում էին սատրապին ենթակա տեղական՝ սատրապական զորքի վրա, որին, ըստ անհրաժեշտության, գումարվում էր աշխարհազորը: Քսենոփոնը հիշատակում է սատրապական զորքերի, որոնք կազմված էին գերազանցապես հայերից, մարդերից, տաոխներից, խալդայներից են: Հայաստանը փոքրասիական սատրապությունների հետ միասին կազմում էր առանձին ռազմական միավոր:

Պարսիկներին հպատակ այլ ժողովուրդների պես հայերը նույնպես պարտավոր էին մասնակցել Աքեմենյան արքաների արշավանքներին: Հայերը հիշատակվում են Հունաստան արշաված Քսերքսես I–ի բանակի կազմում, ինչպես նաև հետագայում: Կունաքսայի ճակատամարտին (Ք. ա. 401 թ.) մասնակցում էր Հայաստանի սատրապներից Օրոնտեսը: Հայերը Աքեմենյան բանակի կազմում մասնակցում էին Իսոսի ճակատամարտին (Ք. ա. 333 թ.): Այստեղ հայոց բանակի թիվը կազմել է 40 հազար հետևակ և 7000 հեծյալ: Գավգամելայի ճակատամարտում հայկական զորքերը գտնվել են Աքեմենյան բանակի աջ թևում՝ Օրոնտեսի և Միթրաուստեսի հրամանատարությամբ:

Բաբելոնիայում ստեղծված ռազմական ճամբարներից մեկում ծառայում էին նաև հայ ռազմիկներ: Հնարավոր է, որ հայեր գտնվել են նաև Աքեմենյան տերության այլ տարածքներում տեղաբաշխված կայազորներում:

Աքեմենյան ռազմական արշավանքները գլխավորել են նաև Հայաստանում կառավարած սատրապները: Օրինակ՝ Ք. ա. 380–ական թթ. Տիրիբազոսը և Օրոնտեսը, որոնց ձեռքին էր կենտրոնացված փոքրասիական մի քանի սատրապությունների կառավարումը, առաջնորդել են Աքեմենյան բանակի ու նավատորմի արշավանքը դեպի Կիպրոս:

Տնտեսություն և առևտուր

Ինչպես Աքեմենյան տերության մեջ մտնող մյուս ժողովուրդները, հայերը ևս վճարում էին հարկեր և պետք է կատարեին զանազան պարհակներ: Հերոդոտոսը հայերին հիշատակում է Աքեմենյան XIII սատրապության կազմում, որոնք պակտյիկների ու մինչև Եվքսինյան Պոնտոս (Սև ծով) ձգվող տարածքների իրենց «հարևանների» հետ համատեղ պարտավոր էին վճարել 400 արծաթ տաղանդ հարկ: Հայաստանյան XVIII սատրապությունը պետք է վճարեր 200 տաղանդ:

Պերսեպոլսի Աքեմենյան պալատի թղթածրաքանդակներում պատկերված են պարսիկներին հարկատու ժողովուրդները: Հարկատուների շարքում են նաև հայերը, որոնք մատուցում են սահմանված հարկատեսակները խորհրդանշող ձի և երկվանք մետաղյա սափոր: Համաձայն Ստրաբոնի՝ հայերը պարտավոր էին տարեկան 20 հազար մտրուկ որպես տուրք վճարել Աքեմենյան արքային միհրական տոնակատարությունների համար: Որպես տուրք ձիեր տալու մասին հիշատակում է նաև Քսենոփոնը:

Քսենոփոնին Հայաստանը ներկայանում էր որպես ծաղկուն գյուղատնտեսական երկիր: Ի տարբերություն գյուղատնտեսության՝ չնչին են տեղեկությունները առևտրի

մասին: Հայաստանում իշխող բնատնտեսության պայմաններում առևտրադրամային հարաբերությունները թույլ էին զարգացած: Աքեմենյան սատրապներն իրավունք ունեին հատելու սեփական դրամ: Սակայն հայաստանյան սատրապների կողմից հատված դրամներ և դրանց շրջանառության մասին վկայություններ առկա չեն: Թեև հայտնի են Հայաստանի սատրապներից Տիրիբազոսի և Օրոնտեսի դրամները, բայց դրանք բոլորն էլ հատվել են հունական և կիլիկյան քաղաքներում՝ Փոքր Ասիայի տարբեր սատրապություններում նրանց պաշտոնավարման ժամանակ:

Հայաստանում դրամական շրջանառության փաստական վկայություններ, այնուամենայնիվ, հայտնի են: Էրեբունիից գտնվել է Ք. ա. V–IV դդ. հատված միլեթյան երկու դրամ, Ք. ա. VI–V դդ. թողարկված աթենական դրամ է հայտնաբերվել Սյունիքից: Այս շրջանում առևտրադրամային հարաբերությունների մեջ հավանաբար ներքաշված էին միմիայն հայաստանյան վերնախավն ու տեղի Աքեմենյան վարչակազմը:

Աքեմենյան տերության տնտեսական կյանքին Հայաստանի բնակչության մասնակցությունն ընդհանուր առմամբ մեծ չէր: Համեմատաբար, Աքեմենյան դարաշրջանի վարչատնտեսական բնույթի հազարավոր սեպագիր տեքստերում հայեր չեն հիշատակվում: Թերևս միջնորդավորված էր նաև Հայաստանի արտաքին առևտուրը: Հերոդոտոսը հաղորդում է Հայաստանից արտահանվող ընտիր գինու մասին: Գինու առևտուրը, որն իրականացվում էր Եփրատ գետով, հնարավոր է, իրենց ձեռքն էին վերցրել օտարազգի առևտրականները: Հերոդոտոսի այս հաղորդումից բացի՝ Եփրատով իրականացվող գինու առևտրի վկայությունների հանդիպում ենք հինարևելյան սեպագիր աղբյուրներում, ինչը վկայում է նման առևտրական հարաբերությունների երկարատև պատմության մասին:

Հավանաբար Հայաստանն առավելապես կապված էր Փոքր Ասիայի հետ, ինչի վկայություն կարելի է դիտել Հայաստանից հայտնաբերված հունական և աթենական դրամներն ու փոքրասիական ծագում ունեցող իրերը: Բացի այդ՝ Ստրաբոնի հաղորդումը՝ Կոմանայում (Կապադովկիա) Հայաստանից բերված ապրանքների կամ հայ վաճառականների ներկայության մասին, թեև վերաբերում է ավելի ուշ շրջանի, բայց նույնպես կարող է վկայել հայ–փոքրասիական տնտեսական վաղ կապերի գոյության օգտին:

Ծերության այլ հատվածների հետ Հայաստանն ուներ կանոնավոր հաղորդակցություն: Հայաստանով (XIII սատրապություն) էր անցնում Աքեմենյան «արքունի ճանապարհի» մի հատվածը՝ 56,5 փարսախ երկարությամբ (մոտ 340 կմ) և 15 կայաններով:

Նյութական մշակույթ

Հայաստանում նախորդ դարաշրջանից եկած մեծ թվով բնակավայրեր և ամրոցներ շարունակեցին իրենց կյանքը նաև Աքեմենյան շրջանում: Զուգահեռաբար Աքեմենյանների օրոք իրականացվեցին զգալի շինարարական աշխատանքներ՝ վերափոխելով և նոր պահանջներին համապատասխանեցնելով գլխավորապես Վանի թագավորության շրջանի շինությունները կամ կառուցելով նորերը:

Հայաստանում Աքեմենյան դարաշրջանում կառուցված թերևս միակ համալիր շինությունը Բենիամին գյուղի պալատական կառույցն է՝ Աքեմենյան ճարտարապետությանը բնորոշ մի շարք գծերով, ինչպիսիք են, օրինակ՝ «պերսեպոլիսյան» տիպի խարիսխները:

Առկա տվյալները ցույց են տալիս, որ կենտրոնի հետ շփումներն իրականացվել են առավելապես վերնախավային մակարդակով, որը հաղորդակից էր Աքեմենյան տերունական մշակույթին: Հայաստանի վարչական կենտրոններում այս մշակույթին բնորոշ գտածոների առկայությունը և կենտրոններից դուրս դրանց իսպառ բացակայությունը կարելի է դիտարկել այս հանգամանքաւում: Ամենայն հավանականությամբ բնակչության ճնշող մեծամասնությունը մնաց անհաղորդ Աքեմենյան տերունական մշակույթին:

Հայաստանի տարբեր հուշարձաններից հայտնաբերվել են Աքեմենյան մշակույթը ներկայացնող բազում իրեր: Դրանց թվում են Էրեբունիի արծաթյա պտղակները՝ հարուստ դրվագումներով: Պտղակներից մեկը պատրաստվել է իբրև հիմյալ: Վերջինս պատկերված է Աքեմենյան վերնախավին բնորոշ զգեստներով, կրում է «մարական» գդակ, ունի կարճ դաշույն՝ «ակինակ»: Պերսեպոլսի պալատական բարձրաքանդակներում հայերին առաջնորդող պաշտոնյան ևս կրում է այսպես կոչված «մարական» զգեստ:

Հայաստանի տարածքից հայտնաբերվել են Աքեմենյան դարաշրջանին բնութագրական իրեր, մասնավորապես՝ խեցեղեն:

Լեզվական փոխառություններ

Հնդեվրոպական մայր լեզվի տրոհումից հետո հայերենն ու հին իրանական լեզուները հանդիպեցին մեկ անգամ ևս՝ Աքեմենյան դարաշրջանում: Այս լեզուների անմիջական շփման արդյունք է հայերենում իրանական վաղ փոխառությունների գոյությունը: Ինչպես հայտնի է, հայերենն իրականացրել է մեծաքանակ փոխառություններ իրանական լեզուներից: Թեև փոխառությունների ճնշող մեծամասնությունն արվել է սկզբում պարթևերենից, ապա միայն միջին պարսկերենից, սակայն դրանց վաղագույն շերտը թվագրվում է դեռևս Աքեմենյան տիրապետության դարաշրջանով՝ արված հին իրանական լեզուներից, հատկապես հին պարսկերենից: Վաղ փոխառությունների թվում են, օրինակ՝ հայ. *գուշակ* (իմա՝ *լսուծա, մատնիչ*)՝ հին պարսկ. **gaušaka*, հայ. *թշնամի*՝ հին իրան. **duš-manyu*, հայ. *պապուճ*՝ հին իրան. **paridaiza*, հայ. *թշխառ*՝ հին իրան. **duš(h)uvarna* և այլն: Որոշ տերմինների (օրինակ՝ հայ. *ապաքան-ք, տաճար, վառն* և այլն) փոխառվելու ժամանակաշրջանը հայտնի չէ. դրանք կարող էին լինել ինչպես պարթևական, այնպես էլ Աքեմենյան շրջանում արված փոխառություններ:

Աքեմենյան տիրապետության շրջանում Հայաստանում սկսվեց իրանականացման գործընթաց, որի դրսևորումներից մեկն էլ պարսկերենի տարածումն էր երկրում: Ըստ Քսենոփոնի տեղեկությունների՝ Հայաստանի որոշ գյուղերում հասկանում և խոսում էին պարսկերեն, եթե, իհարկե, հույների համար հայերեն խոսքը

չէր ընկալվել իբրև «պարսկերեն»: Այս շրջանում Հայաստան մուտք գործեցին նաև տնտեսության պաշտոնական գրագրության լեզուները: Վանա ժայռի վրա պահպանվել է Քսերքսես I–ի եռալեզու արձանագրությունը, Արտավիրից հայտնաբերվել են էլամական տեքստեր: Արամեերենի լայն կիրառությունը Հայաստանում նույնպես կարող էր ժառանգված լինել Աքեմենյան ժամանակներից: Թեև Աքեմենյան դարաշրջանում Հայաստանում հունարենի գործածության վկայություններ չկան, բայց այս լեզուն ամենայն հավանականությամբ խորթ չէր տեղի վարչակազմին, մասամբ՝ վերնախավին, թերևս նաև առևտրականներին:

Հոգևոր կապեր

Աքեմենյան դարաշրջանում սկսված Հայաստանի իրանականացումն արտահայտվեց նաև դիցաբանական մակարդակում: Օրինակ՝ հայերենի իրանական (հին պարսկական) ինագույն փոխառություններից մեկը, ըստ մի կարծիքի, հայոց պետական դիցարանի գերագույն աստված *Արամազդի* անունն էր (հին պարսկ. Auramazdā): Ինչպես հայտնի է, հայոց դիցարանի աստվածների անունների մեծ մասն ունի իրանական ծագում (հայ., *Անահիտ*, ավեստ. Anāhitā, հայ., *Միհր*, ավեստ. Miθra, հայ., *Վահագն*, ավեստ. Vərəθraγna, հայ., *Սպանդարամետ*, ավեստ. Spəntā Ārmaitiš և այլն, որոնք փոխառված են պարթևներենից): Դիցանունների նույնությունը թույլ է տվել դեռևս անտիկ հեղինակներին նույնացնելու այս աստվածությունները ևս: Հետագայում Ստրաբոնը գրում էր, որ հայերը կատարում էին նույն սրբազան արարողությունները, ինչ որ պարսիկները: Բառապաշարի ընդհանրությունները չէին սահմանափակվում միայն դիցանուններով: Հոգևոր աշխարհին վերաբերող հին հայերեն շատ տերմիններ ևս ունեն իրանական ծագում, որոնց մի մասը փոխառվել է Աքեմենյան դարաշրջանում (օրինակ՝ հայ. *կախարդ* բառը ավեստ. kaxvarəδa–ից):

Իրանական ազդեցություն է նկատվում հայկական բանահյուսության մեջ, անգամ աշխարհիկ զույգերում: Հայտնի է «*Խորոզը մորուս է գտել*» առացվածքը, որը վերաբերում է սիրահար զույգերին: Հայերենում *Խորոզը (Խորոս)* և *մորոզը* ծաղկի տեսակներ էին, որ հանդիպում են Ավեստայում որպես դիցաբանական անուններ՝ Haurvatāt և Amərətāt:

Հայոց հոգևոր աշխարհում տեղ գտած այս գործընթացն արտահայտվեց հիմնականում անվանաբանության մեջ. հայկական աստվածությունները գերազանցապես պահպանեցին իրենց հնագույն կերպարները և իրանական նույնանուն աստվածներից տարբերվում էին իրենց գործառույթներով: Բացի այդ, ի տարբերություն իրանականի, հայոց դիցարանում բացակայում էր զրադաշտականության (հատկապես՝ մազդեականության) հիմքում ընկած երկու գլխավոր դերակատարներից մեկը՝ Ահուրամազդայի հակառակորդ Չարը խորհրդանշող Անրիմանը: Հին հայկական հավատալիքներում չար ուժեր, իհարկե, առկա էին, ընդ որում՝ դրանց անվանումներն իրանական էին (համմտ., օրինակ՝ *դև, վիշապ, պարիկ, հրեշտակ-պարիկ, նահանգ* են):

Հայոց դիցարանը, ի տարբերություն դիցանունների, քիչ ընդհանրություններ ուներ իրանականի հետ: Մյուս կողմից՝ Աքեմենյան տիրապետության դարաշրջանը

թերևս շրջադարձային էր հայ դիցաբանական մտքի ձևավորման առումով, որի հաջորդ աստիճանն էր դառնալու հետագա Հայաստանի պետական դիցարանը:

Աքեմենյանները հետագա հայ իրականության մեջ

Հետաքրքիր է, որ հայ–պարսկական (Աքեմենյան) փոխհարաբերություններն արտացոլող դրվագներ գրեթե տեղ չեն գտել հին հայ վիպական ժառանգության մեջ: Այս առումով հայ ավանդությունը հիմնական տեղը հատկացրել է հայ–մարական փոխհարաբերություններին: Այս շարքում են Նյութար Մադեսի դեմ հայոց նախնի հայկյան Արամի մղած պատերազմի, մար արքա Վարբակեսի և հայոց նախարար Պարույր Սկայորդու դաշինքի, Տիգրան Երվանդյանի և Աժդահակի մասին զրույցները:

Մինչդեռ Հայաստանում Աքեմենյան ավանդությունները տերության անկումով չմարեցին: Երվանդունիներին հաջորդած Արտաշեսյան արքաներն իրենց նախնիներին, ինչպես ենթադրվում է, հանգեցնում էին Աքեմենյաններին: Թեև սա տարածված երևույթ էր Արևելքի հելլենիստական թագավորություններում (Պոնտոս, Կապադովկիա), սակայն տվյալ դեպքում հնարավոր է այն ընդունել իբրև նրբեմնի իրողությունների հեռավոր արձագանք. Հայաստանի սատրապներից Օրոնտեսը, որին հիշատակում է Քսենոփոնը, ամուսնացած էր Արտաքսերքսես I–ի դուստր Հոդոգունեի հետ: Իսկ Արտաշեսյան հարստությունը, հնարավոր է, սերում էր Երվանդուհիներից: Իրենց նախնիներին Աքեմենյաններին էին հանգեցնում նաև Կոմմագենեի արքաները: Այս երկրի արքայատոհմը Երվանդունիների մի ճյուղն էր, որն իր ծագումնաբանությունը սկսում էր Դարեհ I–ից:

Հնարավոր է, որ սատրապական Հայաստանից հայկական թագավորությանը փոխանցվից Աքեմենյան կառավարման համակարգը: Հատկանշական է, որ Աքեմենյան արքաների տիտղոսաշարը գրեթե նույնությամբ հանդիպում է Արտաշես I–ի թողած արամեագիր տահմանաքարերին: Արմավիրի տաճարում, հնարավոր է, հայոց արքաների ասոված նախնիների շարքում կանգնեցվել են նաև Աքեմենյան արքաների արձանները:

ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՔԱՅԱՑԱՆԿԸ

Կյուրոս II ..... (559–530)
Կամբիզ ..... (529–522)
Բարդիա ..... (522)
Դարեհ I ..... (521–486)
Քսերքսես I ..... 485–465)
Արտաքսերքսես I ..... (464–424)
Քսերքսես II ..... (424)
Սոգդիանոս ..... (424)
Դարեհ II ..... (423–404)
Արտաքսերքսես II ..... (404–359)
Արտաքսերքսես III ..... (358–338)
Արտաքսերքսես IV ..... (337–336)
Ալեքսանդր Մեծ ..... (330–323)
Դարեհ III ..... (336–330)
Բես (Արտաքսերքսես IV/V) ..... (330)

ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

Իրանական բարձրավանդակը Աքեմենյան տերության անկումից հետո ներառվից նորաստեղծ հելլենիստական Սելևկյան պետության կազմում: Հաջորդող տասնամյակների ընթացքում Սելևկյանները տիրում էին Միջերկրական ծովից մինչև Հնդկաստան և Կենտրոնական Ասիա ընկած հսկայածավալ շրջաններին: Սակայն Սելևկյան պետության արքաներին չհաջողվեց երկար ժամանակ տիրել այս ընդարձակ և բազմաէթնիկ երկրամասին: Ք. ա. III դ. կեսերին այստեղ ձևավորվեց Պարթևական պետությունը, որը շուրջ հինգ հարյուր տարի պետք է կարևորագույն դեր խաղար Առաջավոր Ասիայի քաղաքական կյանքում[1]:

Ք. ա. III դ. ընթացքում անընդմեջ պատերազմների, երկպառակությունների և ապստամբությունների հետևանքով Սելևկյան պետությունը հետզհետե թուլանում էր: Նրանից շարունակ անջատվում էին նոր տարածքներ: Այդ պետության համար առանձնակի մեծ վտանգ հանդիսացավ Ք. ա. 256 թ. սկսված հյուսիսիրանական պարթ (կամ ապարթ) կոչված վայկատուն ցեղի ապստամբությունը Սելևկյան պետությունից անջատվելու համար: Հիշյալ ցեղի գոյությունը վկայված էր դեռևս Աքեմենյանների ժամանակներից, երբ նրանք զբաղեցնում էին մի տարածք, որը մոտավորապես համապատասխանում է ժամանակակից Իրանի Խորասան նահանգին: Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվանից հետո Արևմտյան Թուրքեստանում տեղի ունեցավ ցեղերի տեղաշարժ: Միանգամայն հավանական է, որ այդ ցեղերի մեջ էին գտնվում նաև պարնները:

Արևելքից՝ Բակտրիայից կամ Օխս գետի (ներկայիս Ամուդարյան) ափերից շարժվելով դեպի բուն Իրանի տարածքը՝ պարնները նախապես զբաղեցրին Կասպից ծովի ողջ հարավարևելյան երկրամասը՝ Պարթևք կամ Պարթևաստան, իսկ ավելի ուշ շարժվելով առաջ՝ հաստատվեցին ծովի արևմտյան ափերին՝ Մեծ Հայքի Բաղասական երկրում: Պարնների շարժումը կտրուկ ուժեղացավ, երբ այն սկսեցին գլխա-

[1] Պարթևաստանի պատմության վերաբերյալ առկա են բազմաթիվ ընդհանրացնող աշխատություններ՝ Gutschmid A., Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander dem Grossen bis zum Untergang der Arsaciden, Tübingen, 1888; Debevoise N.C., A Political History of Parthia, Chicago, 1938; Кошеленко Г.А., Культура Парфии, Москва, 1966; The Parthians, London, 1967; Wolski J., Arsace Ier, fondateur de L'Etat parthe, AI 3, 1974, 159ff.; Периханян А.Г., Общество и право Ирана в парфянский и сасанидский периоды, Москва, 1983; Brosius M, The Parthians, London and New York, 2006 և այլն:

վորել այդ ցեղի առաջնորդներ Արշակը (հուն.՝ Արսակ) և նրա եղբայր Տրդատը (Տիրիդատ): Այս երկու եղբայրները հանդես եկան հունա–մակեդոնական տիրապետության տեղական ներկայացուցիչների դեմ՝ որպես հույների կողմից ճնշված ասիական բնակչության առաջնորդներ:

Ամենայն հավանականությամբ, տեղեկանալով, որ Սելևկյան պետության ներսում տեղի են ունենում դինաստիական երկպառակություններ, իսկ արևմուտքում այն ջախջախիչ պարտություն էր կրել գալլերից ու առհասարակ ապրում էր խոր քաղաքական ճգնաժամ, Արշակը և Տրդատը սպանեցին Սելևկյանների սատրապին (ստրատեգոսին) և Ք. ա. 247 թ. ստեղծեցին Պարթևական կամ Արշակունիների պետությունը: Այս իրադարձությունը իրանցի պատմաբանների կողմից ընութագրվել է որպես Իրանի ըմբոստացում Արևմուտքի դեմ, որը հանգեցրեց նրա նոր վերածննդին:

Ներխուժելով Պարթևաստան՝ Արշակը հարկադրված էր հաղթահարելու ոչ միայն Սելևկյան իշխանության տեղական ներկայացուցիչների, այլև պարթևական բնակչության դիմադրությունը: Ստրաբոնը տեղեկացնում է, որ սկզբում Արշակը և իր հետնորդները *«քոչվոր էին, քանի որ մշտական պատնեշազմներ էին մղում մի ժողովրդի դեմ, որից խլվել էր այդ երկիրը»*: Սակայն հետագայում պարներն աստիճանաբար ձուլվեցին տեղացի պարթևների մեջ, ընդունեցին նրանց լեզուն, մշակույթը, կրոնը և բարքերը:

Այսպիսով՝ պարթևական պետության և հարստության հիմնադիր դարձավ Արշակ I–ը (Ք. ա. 247–217 թթ.), որի մասին հռոմեական պատմիչ Հուստինոսը արտահայտվել է հետևյալ կերպ. *«անհայտ ծագում ունեցող, բայց մեծ խիզախության տեր մարդ»*: Մինչև իր գահակալումը նա զբաղվել էր ավազակությամբ և կողոպուտով: Նույն պատմիչը նաև նշում է, որ Արշակը *«պարթևների համար նույնքան արժանահիշատակ էր, որքան պարսիկների համար՝ Կյուրոսը, մակեդոնացիների համար՝ Ալեքսանդրը, հռոմեացիների համար՝ Հռոմուլոսը»*:

Պարթև տիրակալները գահ բարձրանալուց հետո բոլորն էլ կոչվում էին Արշակ՝ պահպանելով, սակայն, իրենց անձնանունները: Արշակ անունը մեկնաբանվում է որպես ցեղի անվանում, որ ծագում է Ավեստայում հիշատակվող արձքա (արջ) բառից: Մեկ այլ վարկածի համաձայն՝ Արշակ նշանակում է «տղամարդ» «հերոս»՝ արշան բառից: Հետագայում Արշակ անունը ձեռք է բերում նաև դինաստիական տիտղոսի իմաստ («Արշակունի»):

Արշակունիներն իրենց նախահայր էին համարում Աքեմենյան Արտաքսերքսես II արքային: Սակայն այս ծագումնաբանությունը ոչ մի պատմական հիմք չունի: Իսկ միջնադարյան իրանական ավանդույթը Արշակունիների ծագումը վերագրում էր Քեյ Քավուսի որդի Սիյավուշին:

Պարթևական նորաստեղծ պետությունը կենսունակ գտնվեց և կարողացավ դիմագրավել իր առջև ծառացած բոլոր մարտահրավերներին: Սկզբնական շրջանում Պարթևաստանը ստիպված էր ճանաչել Սելևկյանների գերագույն իշխանությունը: Ընդ որում՝ այդ շրջանում Պարթևական պետության կազմի մեջ մտնում էին միայն

Կասպից ծովից արևելք և հարավ-արևելք ընկած տարածքները: Դեռևս չէին ձևավորվել նաև պետության կենսագործունեության համար անհրաժեշտ վարչաքաղաքական կառույցները: Դա տիպիկ ռազմա-ջոչվորական միապետություն էր, որը դեռևս պետք է ճանապարհ անցներ կազմակերպված պետականություն կերտելու համար: Տևական ժամանակ պարթևները չունեին նաև մշտական մայրաքաղաք: Հետագայում որպես Պարթևական պետության գահանիստեր հանդես են եկել Նիսան, Հեկատոմպիլոսը, Էկբատանան (Հանգամատանա), Տիգրիսի վրա գտնվող Սելևկիա քաղաքը և Քտեսիֆոնը (Տիզբոն):

Արշակը եռանդուն գործողություններով ընդարձակում էր իր պետությունը և դիմագրավում Սելևկոս II Կալլինիկոսի (Ք. ա. 238–237 թթ.) ճնշմանը: Վերջինիս փորձերը՝ վերջ տալու Պարթևաստանի անկախությանը, ավարտվեցին կատարյալ ձախողմամբ: Ուստի Սելևկոսը ստիպված էր միաժամանակ ճանաչել պարթևների ինքնուրույնությունը՝ իր գերիշխանության ներքո:

Տեղական բնակչության հետ ընդհարումներից մեկի ժամանակ Արշակ I-ը սպանվում է, մի հանգամանք, որը վկայում է այդ շրջանում Պարթևաստանում ռազմաքաղաքական իրադրության ծայրահեղ լարվածության մասին: Արշակ I Մեծին հաջորդեց նրա եղբայր Տրդատը, որն ընդունեց Արշակ II գահակալական անունը (Ք. ա. 217–211 թթ.): Նրա նստավայրն էր Ասակա քաղաքը, որի տեղը առ այսօր անհայտ է: Ենթադրվում է, որ այն գտնվել է Կասպից ծովի արևելյան ափերի մերձակայքում:

Սելևկյանների պետության թուլացման և հունա-բակտրիական թագավորության տրոհման ու քայքայման դարաշրջանում պարթևները վճռական քայլեր կատարեցին իրենց տարածքների ընդլայնման և անկախության ամրապնդման ուղղությամբ: Արշակ II-ը իր տիրույթներն ընդլայնեց Կոպետ-դաղ լեռնաշղթայից հարավ ընկած տարածքներում, կազմակերպեց մարտունակ բանակ, կառուցեց մի շարք քաղաքներ ու ամրոցներ: Նրան հաջողվեց գրավել Նիսա քաղաքը, որը մի կարճ ժամանակամիջոցում դարձավ պետական նոր կազմավորման քաղաքական կենտրոնը (այստեղ էր թաղված Արշակ I-ը): Հետագայում պարթևական պետության գահանիստը Տրդատը տեղափոխեց անմատչելի Դարու ամրոցը: Այնուհետև նրան հաջողվեց գրավել հարևան Հիրկանիան (Վրկանը), որը նորաստեղծ պետության պաշտպանունակության ամրապնդման համար առաջնակարգ նշանակություն ուներ:

Պարթևական պետության համար վտանգը հնարավոր էր ինչպես արևմուտքից, այնպես էլ արևելքից: Ուստի հենց սրանք էին պարթևաց արքայի ռազմական ծավալապաշտության հիմնական ուղղությունները: Մինչդեռ Սելևկյանների պետության արևմտյան շրջաններում ռազմաքաղաքական իրադրությունը աստիճանաբար կայունանում էր: Բաբելոնում, Սուզիանայում և Պերսիդայում ճնշելով հուզումները և ձեռք բերելով խաղաղ դադար՝ Սելևկոս II Կալլինիկոսը որոշեց գրավվել իր հսկայական պետության արևելյան գործերով: Մասնավորապես նա ծրագրել էր վերականգնել Սելևկյանների տիրապետությունը նրանից անջատված հնուռավոր հյուսիսարևելյան սատրապություններում:

Մի պահ Տրդատ I-ի (Արշակ II) վիճակը դառնում է օրհասական: Նա նույնիսկ

ստիպված է լինում փախուստի դիմել՝ ապաստան գտնելով ապահով կոչված ցեղերի մոտ: Սակայն վերադաստավորելով իր ուժերը՝ շուտով նրան հաջողվեց պարտության մատնել Սելևկյանների զորքերին և փրկել պետությունը վերահաս կործանումից: Այդ հաղթանակը, ըստ Հուստինոսի, հետագայում պարթևները համարում էին իրենց ազատագրության օրը և ամեն տարի նշում էին այն: Այսպիսով՝ Սելևկոս II–ի փորձը Պարթևաստանի անկախությունը ոչնչացնելու ուղղությամբ ավարտվեց կատարյալ ձախողմամբ:

Արշակ II–ին հաջողվեց պահպանել իր իշխանությունը Պարթևաստանի նկատմամբ ընդհուպ մինչև իր մահը՝ Ք. ա. 211 թ., երբ այդ պետությունն արդեն կայացած էր: Նրա մահվանից հետո պարթևական գահը ժառանգեց Արտավան I–ը, որի գահակալական անունն էր Արշակ III (Ք. ա. 211–191 թթ.): Սրա օրոք արևմուտքից Սելևկյան պետության սպառնալիքը շարունակում էր թևածել Պարթևաստանի վրա: Սելևկոս II–ի անհաջող արևելյան արշավանքից քսանութ տարի հետո նրա որդին՝ Անտիոքոս III–ը (Ք. ա. 223–187), Ք. ա. 209 թ. որոշում է հնազանդեցնել պարթևներին և արևելքում վերականգնել Սելևկոս Նիկատորի տիրապետության ժամանակ ստեղծված սահմանները:

Իր պետության արևմտյան և հյուսիսային ծայրամասերում ապահովելով խաղաղություն և անդորրություն, ինչպես նաև կարգավորելով գործերը Հայաստանում, միաժամանակ ստանալով Աորպատականա–Մարաստանի կառավարիչ Արտաբազանի աջակցության վերաբերյալ խոստումը՝ Սելևկյան արքան, անձամբ անցնելով իր հսկայական բանակի գլուխ, ձեռնամուխ է լինում արևելյան արշավանքին: Ի թիվս հիշատակված այլևայլ խնդիրների՝ Անտիոքոսի կարևորագույն նպատակն էր վերականգնել Սելևկյանների տիրապետությունը հելլենիստական աշխարհի հյուսիսարևելյան ռազմավարական կարևորագույն նշանակություն ունեցող երկրամասերում:

Անտիոքոս III–ը ներխուժում է պարթևական թագավորության տարածքը՝ թափանցելով նույնիսկ նրա խորքերը: Պարթևաստանի և նրա սահմանակից հունա–բակտրիական պետության միջև գոյություն ունեցող եթե ոչ թշնամական, համենայն դեպս ոչ բարեկամական հարաբերությունները նշանակալիորեն հեշտացնում էին Անտիոքոսի գործը Պարթևաստանի դեմ հարձակողական պատերազմ մղելու գործում:

Անտիոքոսի բանակը սկզբում ձեռք բերեց անկասելի հաջողություններ: Նրան նույնիսկ հաջողվեց գրավել պարթևական թագավորների պաշտոնական նստավայրերից մեկը՝ Հեկատոմպիլոսը: Գիտակցելով, որ ուժեղ հակառակորդի հետ բաց առճակատումը լավ հետևանքներ չի խոստանում՝ Արտավան I–ը լայնորեն օգտագործում էր պարթևական հայտնի նահանջ–հակահարձակում մարտավարությունը՝ անակնկալ և շարունակական հարվածներով հակառակորդին հյուծելու ու մաշեցնելու, նրան հուսահատության հասցնելու և վերջնական պարտության մատնելու բազմիցս փորձված ձևը:

Աստիճանաբար Անտիոքոսը համոզվեց, որ սա մի պատերազմ էր, որի հաջող ավարտը դժվար է գուշակել: Ոտարի նա գերադասեց հաշտությունը: Կողմերի միջև կնքվեց խաղաղության համաձայնագիր: Աորպատականա–Մարաստանի և

Հայաստանի կառավարիչների նման Պարթևաստանի թագավորը պարտավորվում էր ճանաչել Անտիոքոսի գերագույն իշխանությունը՝ միաժամանակ պահպանելով իր տիրույթներն ու արքայական տիտղոսը Սելևկյանների պետության դաշնակցի իրավունքով: Այսպիսով՝ Արտավան I–ը կարողացավ ձեռք բերել կարճատև խաղաղություն, որն անհրաժեշտ էր իր պետությունն ամրապնդելու համար:

Իրադրությունը սկսեց կտրուկ փոխվել հօգուտ Պարթևաստանի Ք. ա. 190 թ. Մագնեսիայի ճակատամարտում հռոմեացիներից Անտիոքոս III–ի բանակի ջախջախիչ պարտությունից և Սելևկյաններին պարտադրված պայմանագրից հետո:

Սելևկոս IV–ի օրոք (Ք. ա. 187–175 թթ.) Սելևկյանների տիրապետությունից Հայաստանի ազատագրումն անմիջական ներգործություն ունեցավ Ատրպատականի–Մարաստանի, Պարթևաստանի և հունա–բակտրիական թագավորության տիրակալների քաղաքական վարքագծի վրա: Պարթևական Հրահատ I արքան (Ք. ա. 176–171 թթ.) սկսում է իր գործողություններում ավելի ազատ զգալ: Միաժամանակ Ք. ա. 187 թ. Անտիոքոս III–ի մահը դեռևս կիսաանկախ պարթևական պետությանը հույս էր ներշնչում՝ ձեռք բերելու կատարյալ անկախություն:

Այսպիսով՝ պատերազմների բովով անցած պարթևական պետությունը իր գոյության ընդամենը կես հարյուրամյակի ընթացքում ոչ միայն կարողացավ կայունացնել իր ներքին ու արտաքին քաղաքական վիճակը, այլև դրսևորել հզորացման, վերելքի ու ծավալապաշտության անզուսպ ձգտումներ:

2. ՊԱՐԹԵՎԱՍՏԱՆԻ ՎԵՐԵԼՔԸ

Պարթևական աշխարհակալության իսկական հիմնադիրը Միհրդատ I Մեծն էր կամ Արշակ VI–ը (Ք. ա. 171–138 թթ.), որի օրոք Արշակունիների պետությունը վերածվեց համաշխարհային տերության: Միհրդատին հաջողվում է գրավել Հիրկանիայից և Պարթևաստանից Մարաստան տանող ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող լեռնանցքները (այսպես կոչված Կասպիական դարպասները) և Մարաստանի մեծ մասը միացնել իր պետությանը: Այնուհետև պարթևներն իրենց զենքը ուղղում են դեպի արևելք՝ բոչկորական ռազմաշունչ ցեղերի դեմ: Այստեղ նրանք իրենց պետությանն են միացնում Գեդրոսիան, Դրանգիանան (ներկայիս Սեյիստան/Սիստան կամ Սակաստան), Արիյանան (ներկայիս Աֆղանստանի Հերաթի շրջանը), ինչպես նաև Մարգիանայի օազիսը՝ դրանով իսկ դաժան հարված հասցնելով երկպառակություններից թուլացած հունա–բակտրիական պետությանը, որը շուտով նոր՝ ավելի սարսափելի հարձակման ենթարկվեց Կենտրոնական Ասիայի բոչկոր ցեղերի կողմից (Ք. ա. 136 թ.): Ի վերջո վաչկատուն ցեղերի հասցրած մահացու հարվածների հետևանքով հունա–բակտրիական պետությունը կործանվեց: Դա Պարթևաստանը ազատեց արևելքից մշտական հարձակման սպառնալիքից և պայմաններ ստեղծեց արևելքում ու հարավում նվաճողական քաղաքականություն

ծավալելու համար: Մասնավորապես պարթևները գրավեցին Իրանական բարձրավանդակի հարավային շրջանները՝ Պերսիդան կամ Պարսքը և Էլիմայիսը (Էլիամիդա): Տեղեկություններ կան, որ Միհրդատը պատերազմում էր նաև Հեդկաստանի սահմանների մոտ գտնվող Արախոսիայում:

Արևելյան սահմաններն ամրապնդելուց հետո՝ Ք. ա. 145 թ., Միհրդատը սկսում է իր հայացքն ուղղել դեպի արևմուտք՝ գրավելով Տիգրիսյան Սելևկիան (Ք. ա. 141 թ.), Բաբելոնիան և Ծոշը (Սուսան): Սելևկյան Դեմետրիոս II Նիկատորը (Ք. ա. 145–140 թթ.) փորձեց վերականգնել իր տերության սահմանները և հետ բերել կորցրածը: Այդ նպատակով նա ռազմական դաշինք կնքեց Հելիոկլես բակտրիացու հետ, որպեսզի ստիպի Միհրդատին պայքար մղել երկու ճակատով: Սակայն պարթևաց արքան Ք. ա. 141–140 թթ. ջախջախում է Հելիոկլեսին: Այնուհետև պարթևները խաբում են Դեմետրիոսին՝ կնքե բանակցություններ սկսելով նրա հետ՝ իբր թե խաղաղության դաշն կնքելու համար: Բանակցությունների ժամանակ անակնկալ կերպով գերում են նրան և, ըստ Հուստինոսի, ծաղրելու նպատակով նրան պատեցնում այն բոլոր քաղաքներով, որոնք ժամանակին անցել էին Դեմետրիոսի կողմը: Ի վերջո Միհրդատը ոչ միայն խնայում է գերված Սելևկյան արքայի կյանքը, այլև նրան ամուսնացնում իր աղջկա՝ Հոռոդոգունեի հետ և նրանց բնակեցնում Հիրկանիայում՝ իր կալվածքներից մեկում՝ հույսեր փայփայելով, որ հետագայում կկարողանա օգտագործել իր փեսային ինչ-ինչ քաղաքական ծրագրեր իրագործելու համար:

Պարթևների դեմ Դեմետրիոսի արշավանքի կատարյալ ձախողումը բացասական հետևանքներ ունեցավ Ասիայում՝ հելլենիստական հասարակության համակարգի վրա՝ հիմքից սասանելով այն:

Սելևկյան թագավորին գերեվարելուց հետո Միհրդատը բոլոր հիմքերն ուներ իրեն համարելու Աքեմենյանների և Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժառանգորդ: Նրա դրամների վրա դրոշմված «Մեծ արքա» տիտղոսը միանգամայն համապատասխանում էր իրական դրությանը: Հիրավի, նրա օրոք Պարթևաստանը արդեն դարձել էր համաշխարհային պետություն: Սակայն Արշակունիները բնավ մտադիր չէին սահման դնելու իրենց ձեռքբերումներին և դադարեցնելու նվաճողական եռանդը: Նրանք ձգտում էին իրենց տիրույթներն ընդլայնելու նաև ի հաշիվ Արևմտյան Արաբիայի, Փոքր Ասիայի և Եգիպտոսի, այսինքն՝ իրենց հակողության տակ գտնվող տարածքները հասցնելու այնպիսի սահմանների, որ ժամանակին ուներ Աքեմենյան պետությունը: Արևելքում Պարթևական թագավորությունը Միհրդատի օրոք շփումների մեջ մտավ այսպես կոչված ասկերի (չինացիներ) հետ, որոնք իրենց գոյության մասին արդեն սկսել էին ազդարարել հարավարևմտյան Եվրասիայի ժողովուրդներին: Միհրդատը շքեղ հանդիսավորությամբ ընդունեց չինական դեսպանին:

Դեմետրիոս II–ի եղբայր Անտիոքոս VII Սիդետեսը (Ք. ա. 138–129 թթ.) 130 թ. մեծ արշավանք կազմակերպեց պարթևների արքա Հրահատ II–ի (Արշակ VII, Ք. ա. 138–129 թթ.) դեմ: Սկզբում Անտիոքոսին ուղեկցում էր հաջողությունը: Մարտերում կոփված նրա հսկայական բանակը անկասելի թափով շարժվում էր առաջ՝ իրար հետևից գրավելով պարթևների հսկողության տակ գտնվող տարածքները: Պարթև-

ների նկատմամբ ատելությամբ լցված արևելյան թագավորները անցնում էին Անտիոքոսի կողմը: Առաջին պարտությունը պարթևական բանակը ճաշակեց Լիկա գետի մոտ: Այնուհետև այն կրեց ևս երկու պարտություն, որից հետո Անտիոքոսի զորքերը հանդիսավոր կերպով մուտք գործեցին Բաբելոն, որտեղ արքան ընդունեց Մնգաս («Մեծ») պատվավոր տիտղոսը:

Միջագետքից Սելևկյան բանակը շարժվեց դեպի «վերին սատրապություններ»՝ ճանապարհին ռազմակալման ենթարկելով Մարաստանը: Հուստինոսը հաղորդում է, որ «բոլորն անցան Անտիոքոսի կողմը, և պարթևներին ոչինչ չմնաց՝ բացի իրենց հայրենական հողերից»:

Ծանր վիճակում հայտնված պարթևների թագավոր Հրահատ II–ին այլևս ոչինչ չէր մնում բացի Անտիոքոսի մոտ դեսպաններ ուղարկելուց, որոնց խնդիրն էր ձեռք բերել հաշտություն: Միաժամանակ պարթևաց արքան մտադիր էր խաղաղ դադարն օգտագործել վճռական գործողությունների նախապատրաստվելու համար: Անտիոքոսն ընդունեց հաշտության առաջարկը, քանի որ այն համոզմունքին էր, որ պարտված և ուժասպառ եղած հակառակորդը այլևս անընդունակ է շարունակելու պատերազմը: Նա պարթևներին թելադրեց հաշտության ծանր պայմաններ:

Մինչդեռ ձգձգվող հաշտության բանակցությունների ընթացքում իրադրությունը փոխվեց ոչ հօգուտ Սելևկյանների: Օգտվելով դրանից՝ Հրահատը ոչ միայն կարողացավ վերակազմակերպել իր ուժերը, այլև անցնել հարձակման և ջախջախել Անտիոքոսի զորքերին: Վերջինս, չցանկանալով ընկնել թշնամու ձեռքը, իր ձիու հետ միասին նետվեց անդունդը (Ք. ա. 129 թ.): Հուստինոսը հաղորդում է, որ բարձր գնահատելով զոհված թշնամու խիզախությունը՝ Հրահատը նրա համար կազմակերպեց արքայական թաղում:

Անտիոքոս VII–ի և նրա բանակի կործանումը վերջնական ու մահացու հարված հասցրեց Սելևկյանների պետությանը: Երբեմնի այդ հզոր պետության բանակի ջախջախման հետ միաժամանակ կործանիչ հարված ստացավ նաև հունա–մակեդոնական տիրապետության ողջ համակարգը Առաջավոր Ասիայում:

Այս հաղթանակից հետո անցնելով Ջագրոսի լեռները՝ Հրահատի հեծելազորը մուտք գործեց Միջագետք և նվաճեց այն, այդ թվում՝ Տիգրիսի վրա գտնվող Սելևկիա քաղաքը, ինչպես նաև Բաբելոնը: Ի դեպ, Հրահատի կողմից Միջագետքում կուսակալ նշանակված Հիմերը Բաբելոնի բնակչությանը քշեց ստրկության դեպի Մարաստան:

Այս իրադարձություններից հետո Սելևկյանների համար Արևելքը վերջնականապես կորված էր: Սելևկյան պետությունը մնաց պարփակված Սիրիայի, Փյունիկիայի և Կիլիկիայի սահմաններում: Պարթևաստանը հնարավորություն էր ստանում կայուն քաղաքական տիրապետություն հաստատելու Եփրատից արևելք ու հարավ–արևելք ընկած բոլոր տարածքների վրա:

Պարթևական թագավորության առաջիագացումը դեպի արևմուտք դադարից կենտրոնական Ասիայից սակերի (սկյութներ)՝ Պարթևաստան ներխուժելու պատճառով: Ռազմաշունչ այդ ցեղերը ջախջախեցին Հրահատի բանակը: Ճակատա-

մարտերից մեկում զոհվեց նաև պարթևաց ներխուժող արքան: Գահ բարձրացավ նրա հորեղբայրը՝ Արտավան II–ը (Արշակ VIII, Ք. ա. 128–124 թթ.): Սակայն նա ի վիճակի չեղավ ստիպելու քոչվորներին վերադառնալ իրենց տափաստանները: Ք. ա. 124 թ. թոխարների դեմ ճակատամարտում Արտավանը վիրավորվեց և շուտով մահացավ: Արևելքում Միհրդատի կողմից նվաճված լայնածավալ տարածքները կորստյան մատնվեցին: Թվում էր, թե Պարթևական պետությունը իր ստացած կործանիչ հարվածների հետևանքով մոտ է կատարյալ քայքայման, մանավանդ որ քոչվորների զանգվածները շարունակում էին հորդել դեպի պարթևների հսկողության տակ գտնվող տարածքները և բնակություն հաստատել այնտեղ:

Այդ տագնապալից շրջանում արևմուտքից ևս պարթևներն ունեցան խոշոր կորուստներ: Պարթևական պետությունից անջատվեցին Էլիմայիսը և Պերսիդան: Հարավային Միջագետքում, օգտագործելով պարթևների դժվարին վիճակը, տեղական կառավարիչն իրեն պարթևներից անկախ հայտարարեց: Հայոց արքա Արտավազդը գրավեց մի շարք սահմանամերձ շրջաններ, իսկ հյուսիսում վերսկսվեցին հոների հարձակումները և ավերիչ ասպատակությունները:

Միհրդատ II–ը (Արշակ IX, Ք. ա. 123–87 թթ.), հորից ժառանգելով տևական պատերազմների, ներքին խռովությունների և քոչվորների դեմ մղվող անվերջանալի ընդհարումների հետևանքով թուլացած և կատարյալ անիշխանության մատնված մի պետություն, եռանդուն քայլեր էր ձեռնարկում տերության հզորությունը և արքայատոհմի վարկը վերականգնելու համար: Որպես առաջին քայլ՝ նա ձեռնամուխ եղավ պարթևական բանակի հիմնովին վերակառուցմանը: Նոր զինված ուժերի հիմնական կորիզը դարձան ծանր սպառազինություն կրող հնձելազորայինները՝ այսպես կոչված «անխոցելիները», որոնց յուրաքանչյուր ջոկատ բաղկացած էր 1000 ռազմիկից: Ջոկատների դրոշները երկար վիշապանման ձև ունեին, որի պատճառով հույներն այդ ջոկատներն անվանում էին «վիշապներ»: Բացի այդ՝ պարթևական բանակը բաղկացած էր հնձյալ նետաձիգներից և հետևակից:

Պետության արևելքում վերսկսելով պայքարը սակերի դեմ՝ Միհրդատը մի շարք ճակատամարտերից հետո ստիպեց նրանց առաջնորդներին ճանաչել իր գերագույն իշխանությունը (Ք. ա. մոտ 115–110 թթ.): Նրան հաջողվեց գրավել Մերվը, Արիանան և վերականգնել պարթևների իշխանությունն արևելքում: Սակայն, այնուամենայնիվ, սակերի նկատմամբ հաղթանակը կատարյալ չէր: Նրանց առաջնորդները՝ մասնավորապես գերագույն առաջնորդ Սուրենը, ճանաչվեց սակերի կողմից նվաճված Դրանգիանա (Ջարանգստան) նահանգի կառավարիչ, որն այդ ժամանակվանից սկսած կոչվեց Սակաստան: Բացի այդ՝ Սուրենը և նրա ընտանիքը պարթևական արքաների պալատում ստացան մի շարք ժառանգական իրավունքներ, մասնավորապես նորընտիր արքաների գլխին թագը դնելու, ինչպես նաև պատերազմների ժամանակ բանակի գլխավոր հրամանատարի պաշտոնը:

Միհրդատը պատերազմ սկսեց նաև հայոց արքա Արտավազդի դեմ: Նրան պարտության մատնելով՝ ստիպեց ոչ միայն վերադարձնել գրավված սահմանամերձ շրջանները, այլև պատանդ տալ իր որդուն՝ Տիգրանին: Նա մի շարք հաջող արշա-

վանքներ կառուցեց նաև դեպի արևմուտք՝ պարթևների տերության սահմանագիծը կրկին հասցնելով մինչև Եփրատ գետը: Ի դեպ, սա առաջին պարթևական թագավորն էր, որն իր դրամների վրա օգտագործում էր «արքայից արքա» Աքեմենյան հնագույն տիտղոսը:

Միհրդատի օրոք դաժան հարված հասցվեց առանց այն էլ հոգեվարքի մեջ գտնվող Սելևկյան պետությանը: Պարթևների ձգտումը դեպի արևմուտք այլևս թվում էր անկասելի: Նրանք Սելևկյաններին ուղղակի սեղմել էին Միջերկրականի ափերին: Պարթևական պետությունը դարձավ քաղաքակիրթ աշխարհի արևելյան և արևմտյան մասերը միմյանց հետ կապող օղակ: Իր կառավարման վերջին շրջանում Միհրդատը դիվանագիտական կապեր էր պահպանում ինչպես *անդզի* երկրի (Չինաստան), այնպես էլ Հռոմեական կայսրության հետ: Ք. ա. I դ. սկզբին Պարթևաստանը ներգրավվեց նաև միջազգային առևտրի մեջ՝ մասնավորապես դառնալով բարավանային մեծ ճանապարհի («Մետաքսի ճանապարհ») հատվածներից մեկը, մի ճանապարհ, որն, արևելքից կտրել–անցնելով ողջ Ասիան, չինական Հան պետությունը կապում էր Միջերկրածովյան աշխարհին:

Ք. ա. 87 թ. պարթևական գահի վրա բազմեց Բաքերոնի «սատրապաց սատրապ» Գոդերզը (Գոդարզ): Վերջինս գահակալությունը սկսեց ռազմական և քաղաքական մի շարք անհաջողություններով: Նրա կառավարման շրջանում Պարթևական պետության դեմ իր հետագա ծավալման ճանապարհին որպես ամուր պատնեշ հառնում էր հարաճուն կերպով հզորացող Հայաստանը: Պարթևաստանի այդ նոր տիրակալը հայոց արքա Տիգրան II–ի հետ ռազմական ընդհարումներում կրեց խոշոր պարտություններ, որոնց հետևեցին տարածքային կորուստները: Գոդերզի տիրապետության տակ մնաց լոկ կենտրոնական Միջագետքի մի աննշան մասը՝ Բաբելոն կենտրոնով: Այդ պարտությունները և առհասարակ պարթևաց արքայի անկարողությունն ու քաղաքական կամքի բացակայությունը առաջ բերեցին պարթևական ազնվականության և արքունիքի դժգոհությունը: Որպես դրա անխուսափելի հետևանք՝ անմիջապես հայտնվեց գահի նոր հավակնորդ՝ Որոդեսը (Օրոդես), որը Ք. ա. 80 թ. թագադրվեց որպես Պարթևաստանի թագավոր՝ ընդունելով Որոդես I (Արշակ XI, Ք. ա. 80–76/75 թթ.) գահակալական անունը: Սակայն վերջինիս կառավարումը շատ կարճ տևեց՝ ընդամենը չորս կամ հինգ տարի: Այդ տիրակալը չկարողացավ Պարթևաստանի համար անթարեհպաստ հունով զարգացող իրադարձությունների մեջ բեկում մտցնել: Ք. ա. 76 թ. պարթևական գահի վրա նրան փոխարինեց Արշակունի Սանատրուկը կամ Սինատրուկը (Արշակ XII, Ք. ա. 76–70/69 թթ.): Այդ ութսունամյա ծերունին իր կյանքի մի զգալի մասն անց էր կացրել արևելքի բոչվոր ցեղերից մեկի՝ *սակաուռակների* մոտ գերության մեջ: Ենթադրվում է, որ հենց այդ պատճառով նա կորցրել էր արքային վայել ոգու արիությունը և հպարտությունը: Նա խաղաղասեր մարդ էր և հանգիստ ու ապահով կյանքը գերադասում էր պատերազմներից: Ուստի, երբ Միհրդատ VI Եվպատորը Ք. ա. 72–71 թթ. նրան դիմեց՝ խնդրելով օգնություն հռոմեացիների դեմ մղվող պատերազմում, արքան կտրուկ մերժեց:

Սանատրուկի մահվանից հետո նրա ժառանգորդ դարձավ որդին՝ Հրահատ III–ը (Արշակ XIII, Ք. ա. 70/69–58/57 թթ.), որին վիճակված էր արդեն Սիրիայում և Միջագետքում տեսնել հռոմեացիներին որպես Պարթևական տերության վտանգավոր հարևանների: Սրա օրոք արևելքում կրկին սկսեցին դրսևորվել պարթևների աշխարհակալական ձգտումների մի նոր ալիքի առաջին նշանները: Ուշքի գալով վերջին տասնամյակների ընթացքում պարբերաբար կրած անհաջողություններից՝ Պարթևական տերությունը աստիճանաբար կարողացավ կայունացնել իր ներքին վիճակը և հնարավորություններ ստեղծել արտաքին ասպարեզում հաջողությունների ձեռքբերման համար:

Ք. ա. 57 թ. պարթևական գահին բազմեց Միհրդատ III–ը: Սակայն վերջինիս կառավարումը ևս կարճ տևեց: Պարթևական ազնվականության ավագների խորհուրդը նրան մեղադրեց «դաժանության» մեջ և գահընկեց արեց: Արքա հռչակվեց նրա եղբայր Որոդես II–ը (Ք. ա. 55–38/37 թթ.), որը հրամայեց սպանել իր եղբորը՝ Միհրդատին: Սա իր մայրաքաղաքը դարձրեց Տիգրոնը, քանի որ հայոց արքա Տիգրան Մեծը նվաճել էր պարթևների մայրաքաղաք Էկբատանան:

Պարթևական պետության մի նոր վերելքի շրջան սկսվեց Արտավան III–ի (Ք. հ. 12–38 թթ.) կառավարման տարիներին: Տերության հյուսիսային և արևելյան սահմանների մոտ Պարթևաստանի տիրակալը հաջող պատերազմներ էր մղում: Նա կարողացավ իր կողմը գրավել Միջագետքի քաղաքների վերնախավին, մանավանդ հրեաներին, որոնք նրան օգնեցին պայքարել Հռոմի կողմնակիցների դեմ: Արտավան III–ով սկսվում է Պարթևական տերության զարգացման մի նոր ժամանակաշրջան: Այս փուլում վերընթաց զարգացում ապրեց նաև պարթևական մշակույթը, գրադաշտականությունը ձևավորվեց իբրև պետական կրոն, և սկսվեց պայքար հելլենիստական պաշտամունքների դեմ:

Մեկ տասնամյակից ավելի Պարթևական պետության մեջ տեղ գտած քաղաքական անկայունությունից հետո գահ բարձրացավ Վաղարշ I–ը (Ք. ա. 51–75 թթ.), որին անտիկ հեղինակներն անվանում էին Վոլոգես: Սա պարթև Արշակունիների ամենահռչակավոր պետական և ռազմական գործիչներից էր: Սրա օրոք Պարթևաստանը կրկին նոր վերելք է ապրում և հասնում է իր հզորության գագաթնակետին: Տակիտոսը նշում է, որ պարթևական դաժան իշխողների մեջ նա միակն էր, որ իրավունքը գերադասում էր ուժից և ճշմարտությունն էր համարում մարդկային հարաբերությունների հիմքը:

Իր հզորության գագաթնակետի շրջանում պարթևական տերությունը տարածվում էր արևելքից՝ Հինդուկուշի լեռնաշղթայից մինչև արևմուտք՝ Եփրատ գետը: Պարթևները ձգտում էին իրենց տերության սահմանները հասցնել մինչև այնտեղ, ուր ժամանակին գտնվել էին Աքեմենյան տերության սահմանները:

Պարթև Արշակունիների աշխարհակալությունը բաժանված էր երկու տարաբնույթ մասերի՝ արևմտյան և արևելյան սատրապությունների: Արևմտյան պարթևներին ենթակա էին Միջագետքը և Ջագրոսյան լեռնաստանը, որը ձգվում էր մինչև Մարաստան: Այս երկրամասերի բնակչությունը հիմնականում բաղկացած էր սեմա-

լեզու արամեացիներից ու արաբական ցեղերից, ինչպես և հույներից, պարթևներից և այլ իրանալեզու ցեղերից:

Պարթևաստանի արևելյան և հյուսիսարևելյան նահանգներն էին Մարաստանը, Պարթևաց աշխարհը՝ «Ապար աշխարհը», Մարգիանան, Աստավանը, Ապավոիդենեն, Սակաստանը և սրանց հարակից երկրամասերը:

3. ՊԱՐԹԵՎԱ–ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

Պարթևական պետությունը, իր գոյության առաջին տարիներից սկսած, ստիպված էր մշտապես պայքար մղել հյուսիսից և արևելքից իրեն սպառնացող քոչվորական ռազմաշունչ ցեղերի դեմ: Սակայն առավել հզոր ուժը, որը Պարթևաստանի հետ մտավ հակամարտության մեջ, Հռոմեական կայսրությունն էր: Պարթևա–հռոմեական հարաբերությունները նորագույն պատմական գրականության մեջ ընդունված է անվանել «հին աշխարհի արևելյան հարց»: Ըստ այդ դարաշրջանի պատմիչների՝ «աշխարհը բաժանված էր Հռոմի և Պարթևաստանի միջև»: Այդ տեսակետի հիմքում ընկած է այն իրողությունը, որ դրանք հանդիսանում էին հին աշխարհի երկու մեծ պետությունները:

Սելևկյանների տերության վերացումից հետո Հռոմը և Պարթևաստանը դառնում են անմիջական հարևաններ, որոնց միջև գնալով ծայրահեղ սրվում էր քաղաքական ախոյանությունը: Ք. ա. 92 թ. Պարթևական պետության և Հռոմի միջև կնքված դաշնագրի համաձայն՝ երկու պետությունների միջև սահման ճանաչվեց Եփրատ գետը: Արդեն Ք. ա. 60–ական թվականների վերջին նրանց միջև հարաբերությունները շեշտված թշնամական էին: Պարթևների ծավալումը դեպի արևմուտք և Հռոմեական կայսրության ազդեցության ընդարձակումը դեպի արևելք ի վերջո հանգեցրին Միջագետքի հյուսիսային շրջաններում, Սիրիայում, Փոքր Ասիայում և Այսրկովկասում Պարթևաստանի ու Հռոմի շահերի բախմանը: Քանի որ երկու պետությունների միջև առկա էին Միհրդատ VI Պոնտացու և հայոց Տիգրան II–ի թագավորությունները, Պարթևաստանը և Հռոմը ունեին ընդհանուր թշնամիներ, սակայն 60–ական թվականներին, երբ այդ երկու պետությունների հզորությունը կոտրվեց, արևելյան Միջերկրածովյան ավազանում քաղաքական իրադրությունը ենթարկվեց արմատական փոփոխության: Այդ նոր պայմաններում պարթևները վերածվեցին վերին աստիճանի ազդեցիկ ուժի, որն ընդունակ էր ոչ միայն վարելու անկախ քաղաքականություն, այլև Հռոմր նկատմամբ ընդունելու ուղղակի թշնամական կեցվածք (Այս մասին հանգամանորեն տե՛ս Բաժին 5. Գլուխ 2):

Երկու հակառակորդների միջև կռվախնձոր էին հատկապես Միջագետքը և Հայաստանը: Վերջինս նախորդ դարաշրջաններում իր ունեցած թեև հզոր, բայց մեկ հարևանին դիմակայելու իրավիճակից անցնում է երկու հզոր հարևաններին դիմակայելու վիճակին: Կռանի ու սալի միջև հայտնված Հայաստանի համար ստեղծվում

է ախոյաններից մեկի վրա կողմնորոշվելու անհրաժեշտություն, քանի որ երանցից ոչ մեկը չէր հանդուրժում Հայաստանի ոչ միայն անկախությունը, այլև նույնիսկ չեզոքությունը: Այդ հողի վրա Հայաստանում ձևավորվում են երկու կուսակցություն՝ պարթևամետ և հռոմեամետ, որոնք պայքարի մեջ էին միմյանց հետ: Ազնվականական տոհմերի մեծ մասն ուներ պարթևական կողմնորոշում, փոքր մասը՝ հռոմեական: Ավելի ուշ՝ Օկտավիանոս Օգոստոսի և Տիբերիոսի տիրապետության շրջանում, գերակշռում է հռոմեական կուսակցությունը:

Գնեոս Պոմպեոսի և պարթևական թագավոր Հրահատ III–ի միջև առաջին յարջ ընդհարումը տեղի ունեցավ հռոմեական զորավարի կողմից հայոց գահաժառանգ Տիգրանի գերնվարման պատճառով (Ք. ա. 65 թ.), որն ամուսնացած էր Հրահատի դստեր հետ: Սակայն այդ միջադեպը դեռևս պատճառ չհանդիսացավ Պարթևաստանի և Հռոմի միջև կատարյալ իզման և ռազմական գործողություններ սկսելու համար:

Պարթևա–հռոմեական առաջին խոշոր բախումներից մեկը տեղի ունեցավ Ք. ա. 50–ական թվականներին: 54 թ. նոապետ Մարկոս Կրասոսը ռազմերթի դուրս նկավ պարթևների դեմ՝ նպատակ ունենալով կրկնել Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան արշավանքը: Պլուտարքոսի արտահայտությամբ՝ նա ձգտում էր հասնելու «*մինչև բակտրիացիները, հնդիկները և երանցից այն կողմ գտնվող ծովը*»: Այս պատերազմի ծախսերը հոգալու համար Կրասոսը նույնիսկ կանգ չառավ տաճարներ կողոպտելու գայթակղության առջև:

Հռոմեական զորքերը Ք. ա. 53 թ. անցան Եփրատը՝ պարթևների տերության արևմտյան սահմանը, հետո մոնցին սատրապ Սիլլակի փոքրաթիվ զորքը և Հյուսիսային Միջագետքում գրավեցին մի քանի քաղաքներ: Պարթևական թագավոր Որոդես II–ը դեսպաններ ուղարկեց Կրասոսի մոտ՝ բողոքելու հռոմեացիների ներխուժման դեմ, հարցում կատարելու հարձակման պատճառների վերաբերյալ, չոշափելու հռոմեացիների մտադրությունները և միաժամանակ ստույգ տեղեկություններ հավաքելու նրանց ուժերի, տեղակայման վայրերի և բանակի տեղաշարժերի մասին: Կրասոսը հայտարարեց, թե դեսպանների հարցման պատասխանը կտա Տիգրիսյան Սելևկիայում, այսինքն՝ պարթևներին նվաճելուց հետո: Դեսպաններից մեկը՝ Վահիզ անունով, նկատում է, թե ավելի շուտ իր ձեռքի ափին մազեր կբուսնեն, քան Կրասոսը կտեսնի Սելևկիան: Դեսպանների եզրակացությունը մեկն էր՝ պատերազմն անխուսափելի է:

Ք. ա. 53 թ. հռոմեական զորքերը վերսկսեցին ռազմական գործողությունները: Հռոմի դաշնակիցների թվում էր նաև հայոց արքա Արտավազդը: Ընդ որում՝ նա առաջարկեց Կրասոսին պարթևների դեմ արշավել ոչ թե Միջագետքի կիզիչ տափաստանների ու անապատների միջով, այլ Հայաստանի վրայով՝ հռոմեական բանակը հետու պահելու համար պարթևական հեծելազորի գործողությունների համար նպաստավոր հարթավայրերից: Անշուշտ դրանով Արտավազդը մտադիր էր նաև Հայաստանն ապահովել պարթևների հարվածից: Սակայն հռոմեացի զորավարը մերժեց հայոց թագավորի առաջարկը՝ հավատ ընծայելով արաբ շեյխերին, որոնք խոստանում էին նրան ավելի կարճ ճանապարհով տանել Տիգրոնի վրա:

Համոզված լինելով, որ Կրասոսի ընտրած արշավանքի երթուղին վտանգավոր ու աղետաբեր է, և առհասարակ հռոմեացիների արշավանքը վատ է նախապատրաստված, Արտավազդը վերադարձավ Հայաստան՝ ենթադրելով, որ իր մասնակցությունը պատերազմին կարող է անկանխատեսելի հետևանքներ ունենալ: Դա Կրասոսի կողմից մեկնաբանվեց որպես դավաճանություն: Նա ապառնաց պարթևների դեմ արշավանքից վերադառնալուց հետո հաշվեհարդար տեսնել Արտավազդի հետ: Մինչդեռ պարթևների արքա Որոդեսը, հանձին հայոց թագավորի տեսնելով հռոմեացիների դաշնակցի, իր զորքերի մի մասով հարձակվում է Հայաստանի վրա և ասպատակում երկիրը:

Կրասոսն իր բանակը շարժեց դեպի Կարրե (Խառան) քաղաքի կողմը՝ Միջագետքի կիզիչ տափաստաններով: Այդ դժվարին անցման ժամանակ ռազմիկները սովի, ծարավի և հոգնածության պատճառով ուժասպառ եղան, բարոյալքվեցին և կորցրին ոգու արիությունը:

Անապատելիորեն հռոմեական բանակի առջև հայտնվեցին պարթևական զորքերը՝ տաղանդավոր զորավար Սուրենի հրամանատարության ներքո: Պարթևները մոտ տարածությունից բացառիկ վարպետությամբ սկսեցին նետահարել հակառակորդին: Հռոմեացիները չկարողացան նաև դիմագրավել ուղտերի երամակի գրոհին: Այնուհետև պարթևները սկսեցին շրջանցել հռոմեական զորքի թևերը: Բոլորովին հուսալքված, բարոյապես ընկճված ու ջախջախված հռոմեական բանակի մնացորդները սկսեցին խուճապահար նահանջել դեպի հյուսիս՝ ձգտելով գիշերային խավարի քողի տակ կտրվել ահարկու հակառակորդից և հնարավորին չափ շուտ հասնել Կարրե: Խուճապահար փախչող հռոմեացիները հաղթողների քմահաճույքին թողեցին չորս հազար վիրավորների, որոնք կոտորվեցին պարթևների կողմից: Միաժամանակ պարթևական հեծելազորն անընդհատ հարվածներով մաշում էր թշնամու զորքը, այնուհետև շրջապատում ու գերի վերցնում նրա մեծ մասը: Մի փոքր մասին Կասսիոսի գլխավորությամբ հաջողվում է փախչել և վերադառնալ Սիրիա: Արշավանքի ընթացքում հռոմեացիները 20 հազար զոհ տվեցին և կորցրին լեգեոնների արծվենկիր դրոշները: Կեղծ բանակցությունների միջոցով Սուրենին հաջողվեց տեղեկանալ, թե որտեղ է գտնվում Կրասոսն իրեն ուղեկցող հրամանատարների և զինվորների հետ: Պարթևներն առաջարկեցին նրան անձնական բանակցություններ սկսել: Թեև Կրասոսը չէր հավատում թշնամուն, սակայն իր բարոյալքված զինվորների ճնշման տակ ստիպված էր տալ իր համաձայնությունը: Եվ երբ Կրասոսը, իրեն հավատարիմ մնացած զինվորների ուղեկցությամբ բլուրից իջնելով, ցած եկավ պարթևների մոտ, նրանք ոխտադրժորեն կոտորեցին բոլորին:

Այսպիսով՝ պարթևներին ընկճելու Հռոմի առաջին փորձը ավարտվեց անհաջողությամբ: Այն ունեցավ հսկայական ռազմաքաղաքական և հոգեբանական հետևանքներ: Մինչև Կարրեի ճակատամարտը հռոմեացիները Պարթևաստանը չէին համարում Արևելքի գլխավոր ուժը, ավելին՝ նրան վերաբերվում էին արհամարհանքով: Սակայն այդ ճակատամարտից հետո, համաձայն անտիկ հեղինակների, աշխարհը բաժանվեց Հռոմի և Պարթևաստանի միջև:

Հաջողությունից ոգևորված՝ Ք. ա. 51–50 թթ. պարթևները թագաժառանգ Բակուրի գլխավորությամբ շարժվեցին դեպի Սիրիա, իսկ առանձին զորամասեր թափանցեցին Կիլիկիա: Սակայն այդ արշավանքը հաջողություն չունեցավ: Կողոպուտի նպատակով ասպատակ սփռելով մի շարք հարուստ շրջաններում՝ պարթևական հնձելազորը վերադարձավ Եփրատի ափերը:

Հռոմեական զորքերի ջախջախիչ պարտությունից հետո հայոց արքա Արտավազդը դաշինք կնքեց Որոդես II–ի հետ՝ ընդդեմ Հռոմի: Այդ դաշինքը ամրակայվեց նաև դինաստիական ամուսնությամբ. Որոդեսի որդի Բակուրը (Պակոր) ամուսնացավ Արտավազդի քրոջ հետ: Պարթևաց արքան Արտավազդին վերադարձրեց Հյուսիսային Միջագետքի վիճելի տարածքները: Այդ պահից սկսած՝ Հայաստանը՝ իբրև պարթևական պետության դաշնակից, եռանդուն մասնակցություն էր բերում արևմուտքում հռոմեական կայսրության դեմ պարթևների ծավալած ակտիվ քաղաքականությանը, նրանց արշավանքներին և նվաճումներին:

Ք. ա. 40 թ. պարթևները կրկին ներխուժեցին Սիրիա, գրավեցին այն և սպա, զորքը բաժանելով երկու մասի, մի մասը Միջերկրական ծովի ափերով շարժվեց դեպի հարավ, երկրորդը՝ դեպի արևմուտք: Պարթևական զորքերը նվաճեցին նաև Փյունիկիան և Պաղեստինը: Այդ արշավանքին մասնակցել են նաև հայկական զորքերը, ինչը վկայում է այն մասին, որ հայ–պարթևական դաշինքը շարունակում էր ուժի մեջ մնալ:

Վերախմբավորելով իր ուժերը՝ Հռոմեական կայսրությունը սկսեց եռանդուն գործողություններ ծավալել պարթևների դեմ և արդեն Ք. ա. 37 թ. կարողացավ վերանվաճել Սիրիան ու պարթևներին դուրս մղել Եփրատի ափերից: Հատկապես Ք. ա. 38 թ. Սիրիայի Գինդար կոչված վայրում տեղի ունեցած ճակատամարտում, ինչպես նշում է Հուստինոսը, *«պարթևները ոչ մի պատերազմի ժամանակ չէին կրել այդպիսի ահռելի պարտություն»*: Ճակատամարտի դաշտում ընկավ նաև պարթևական բանակի հրամանատար գահաժառանգ Բակուրը:

Այս իրադարձություններով ավարտվեց արևելյան Միջերկրածովյան ավազանի երկրներում առաջնության համար հռոմեա–պարթևական պայքարի կարևոր փուլերից մեկը: Որոդես II–ը, որը նախապես փայլուն հաջողություններ էր ձեռք բերել Հռոմի հետ պայքարում, ի վերջո հայտնվեց դժվարին կացության մեջ: Նրա լայնահուն ծրագրերը՝ իրանական միապետությունը Աքեմենյանների տիրույթների սահմաններում վերականգնելու ուղղությամբ, մնան վրկռոյի: Ընդ որում՝ արևմտյան արշավանքների կործանարար ելքը, որն ուղեկցվեց մարդկային և նյութական խոշոր կորուստներով, պարթևական պետության մեջ առաջ բերեց սուր քաղաքական ճգնաժամ: Որոդես II–ը կորցրեց իր հեղինակությունը «ավագների խորհրդում», որի պահանջով հրաժարվեց իշխանությունից հօգուտ իր որդու՝ Հրահատ IV–ի (Ք. ա. 38–32 թթ.):

Ք. ա. 36 թ. Հռոմը նոր արշավանք կազմակերպեց պարթևների դեմ, որ գլխավորում էր Մարկոս Անտոնիոսը: Ջնգմայի մոտ անցնելով Եփրատը՝ նա իր հսկայական բանակը շարժեց Կարինի ուղղությամբ: Այդ արշավանքի նպատակներից մեկն էր լինելու պատժել պարթևներին Կրասոսի պարտության համար և Բաբելոնը անջատել Պարթևաստանից: Արշավանքը ծրագրված էր այս անգամ իրականացնել Հայաստանի

վրայով: Հայոց Արտավազդ արքան, իր կամքին հակառակ, միացավ հռոմեական արշավանքին՝ ձգտելով, որպեսզի Հայաստանը հնարավորինս քիչ տուժի:

Հռոմեական բանակը Կարնո դաշտից շարժվեց դեպի արևելք՝ նպատակ ունենալով նախ գրավել Ատրպատական-Մարաստանը, իսկ այնուհետև բուն Պարթևաստանը: Սակայն պարթևների անսպասելի հարվածները հռոմեացիներին հաջողության ոչ մի հույս չթողնեցին: Ամենուրեք պարթևները ոչնչացնում էին սննդի պաշարները և անասնակերը՝ հռոմեացիներին սովի մատնելու և նրանց տեղաշարժվելու հնարավորությունից զրկելու համար: Հակառակորդին աստիճանաբար մաշելու և նրան հուսահատության ու բարոյալքման մատնելու պարթևական նահանջ-հակահարձակում մարտավարությունը փայլուն արդյունքներ էր տալիս: Անտոնիոսի փորձերը՝ ստիպել հակառակորդին տալու վճռական ճակատամարտ, ամեն անգամ ավարտվում էին անհաջողությամբ: Հռոմեացիների առաջին անհաջողությունները հայոց արքա Արտավազդին մղեցին վերանայելու իր դիրքորոշումը: Նա հետ քաշեց իր ուժերը և հրաժարվեց հետագա գործողություններին մասնակցելուց: Անտոնիոսը ապարդյուն փորձեր էր անում՝ հակառակորդին ներքաշելու վճռական ճակատամարտի մեջ: Շուտով պարթևները կրակի մատնեցին հռոմեացիների ողջ պաշարողական տեխնիկան: Ցրտերը սկսվելուն պես կողմերը երկուստեք ցանկություն հայտնեցին բանակցություններ սկսելու: Սակայն դրանք ավարտվեցին անարդյունք: Դրանից հետո սկսվեց Անտոնիոսի զորքերի նահանջը, որն ուղեկցվում էր պարթևական հեծելազորի անընդհատ հարձակումներով:

Ք. ա. 30 թ. Հռոմը ծրագրից իր արևելյան քաղաքականությանը հաղորդել նոր ուղղվածություն: Այդ ծրագրի էությունն այն էր, որ ամրապնդվեն Հռոմի սահմանները Պարթևաստանի հետ, և դրանք հնարավորինս տեղաշարժվեն դեպի արևելք: Այդ քաղաքականության իրագործումը դրվեց Օկտավիանոս Օգոստոսի վրա (Ք. ա. 31 – Ք. հ. 14 թթ.): Վերջինս իր առջև դրված խնդիրը լուծելիս առավելությունը տալիս էր դիվանագիտությանը: Օկտավիանոսի դիվանագիտական ճկունությունը տվեց իր պտուղները: Ք. ա. 20 թ. մայիսի 12-ին Հռոմեական կայսրության և Պարթևական տերության միջև կնքվեց խաղաղության համաձայնագիր, որը վերջ տվեց նրանց միջև պատերազմական վիճակին: Պարթևները հանդիսավոր կերպով հռոմեացիներին վերադարձրին նրանց լեգեոնների արծվենիշեր դրոշները և դեռևս կենդանի մնացած գերիներին: Անկասկած դա հռոմեական դիվանագիտության խոշոր հաղթանակն էր: Հիշյալ պարտությամբ պարթևները Տիգրան III-ին ճանաչեցին որպես Հայաստանի թագավոր, իսկ Հայաստանը՝ որպես Հռոմի ազդեցության գոտի: Ատրպատական-Մարաստանը, որը մինչ այդ հայոց արքա Արտաշես II-ի տիրապետության ներքո էր, դառնում էր ինքնուրույն պետություն: Բացի այդ՝ պարթևները պարտադրվում են չպաշտպանել Հայաստանում, Կապադովկիայում և Հրեաստանում հռոմեացիների հակառակորդներին:

Չնայած պարթևա-հռոմեական հարաբերությունների թվացյալ կարգավորմանը՝ Ք. ա. I դ. մայրամուտին և մեր թվականության արշալույսին Հռոմը առիթը բաց չէր թողնում միջամտելու Պարթևաստանի ներքին գործերին: Այսպես՝ Օգոստոս կայսրը Հրահատ IV-ի ավագ որդի արքայազն Վոնոնին, որը պատանդ վիճակում

15 տարի գտնվել էր Հռոմում, նշանակեց Պարթևաստանի թագավոր: Նա կարողացավ կառավարել միայն հինգ տարի (7–11), քանի որ հնեարան չուներ պարթևական ավազանու շրջանում: Նրան օտար էին նաև պարթևական բարքերն ու սովորույթները, ինչը առաջ բերեց պարթևական ազնվականության բացարձակ ատելությունը: Հենվելով ազնվականության և արևելյան շրջանների ցեղերի ջոկատների վրա՝ Վրկանից աշխարհի և Կարամանիայի կառավարչի որդի Արտավանը, որը մոր կողմից Արշակունի էր, հանդես եկավ Վոնոնի դեմ՝ նրան հայտարարելով դավաճան: Նրա նկատմամբ հաղթանակ տանելով՝ Արտավանը հռչակվեց արքայից արքա՝ ընդունելով Արտավան III (Ք. ա. 12– Ք. հ. 38 թթ.) գահակալական անունը:

Արտավան III–ով սկսվում է Պարթևական պետության զարգացման մի նոր ժամանակաշրջան: Նա սկսում է վարել հակահռոմեական քաղաքականություն: Արտավանը աշխատում էր նաև պարթևական պետությանը ենթակա թագավորությունների գահերին բարձրացնել պարթև Արշակունիների հարստության ներկայացուցիչներին: Նրա ազգականներից մի քանիսը ցման կառավարման իրավունքով ստացան ամբողջ երկրներ՝ վերածվելով կիսանկախ կառավարիչների: Նա կարողացավ գրավել իր պետության թիկունքում գտնվող Ատրպատականը և վերացնել տեղական հարստությունը, որը հռոմեական քաղաքականության ջերմ պաշտպանն էր: Այդ երկրի արքայական գահը նա դարձրեց իր տոհմի ժառանգական սեփականություն: Ատրպատականի գահի վրա բազմեց Արտավանի եղբայր Վոնոնը, և այդպիսով այդ երկիրը հանվեց հռոմեական քաղաքական ազդեցության ոլորտից:

Վերականգնելով պարթևական պետության նախկին հզորությունը՝ Արտավանը միաժամանակ պայքար ծավալեց արևելքում քաղաքական գերիշխանության ձգտող Հռոմի դեմ: Արքայից արքան հստակ գիտակցում էր, թե որքան մեծ նշանակություն ունի հռոմեական կայսրության համար Հայաստանը, որին տիրելուց հետո հերթը պետք է հասներ Միջագետքին: Առհասարակ Արտավան III–ը մշակել էր հեռուն գնացող փառասիրական նպատակներ: Նա երազում էր նվաճել Հայաստանը, Կապադովկիան, Փոքր Ասիան ընդհուպ մինչև Միջերկրական ծովը և վերականգնել Աքեմենյան Իրանի սահմանները:

Վերոհիշյալ ծրագրի իրագործման համար նա ներխուժեց հռոմեական «պրովինցիա Կապադովկիա»: Սակայն Արտավանին չհաջողվեց ամբողջությամբ իրականացնել իր ծրագրերը: Նրանից դժգոհ մի խումբ պարթևական մեծատոհմիկ ազնվականներ Հռոմ՝ Տիբերիոս կայսեր մոտ ուղարկեցին դեսպանություն՝ խնդրելով, որ նա թույլ տա նախկինում գահընկեց արված Հրահատ IV–ի կրտսեր որդի Հրահատին, որը 40 տարուց ավելի բնակվում էր Հռոմում, վերադառնալ Պարթևաստան և ստանձնել գահը: Տիբերիոսը համաձայնվեց բավարարել պարթևական ընդդիմադիրների խնդրանքը: Ծերունի Հրահատն ուղարկվեց հայրենիք: Սակայն տևական ճանապարհորդությունը ծովով նրա համար կործանարար եղավ: Հազիվ հասնելով Սիրիա՝ նա հրաժեշտ տվեց կյանքին:

Մինչդեռ Պարթևաստանում տիրում էր անտերունչ վիճակ: Հռոմեական ռակին հետևողականորեն աշխատում էր ապակայունացնել պարթևական պետությունը:

Արտավան III–ի վիճակը դարձավ համարյա հուսահատական, երբ Հայաստանում նրա զորքերը ջախջախվեցին իրերների կողմից, և զոհվեցին նրա երկու որդիները: Երբ ծերունի արքան անձամբ բանակը շարժեց դեպի Հայաստան, նրա դեմ ապստամբություն բռնկվեց Միջագետքում, և նա ստիպված էր փախուստով փրկել իր կյանքը՝ ապաստան գտնելով Վրկանից աշխարհում: Այստեղ նա ռազմաշունչ ասկերից հավաքեց նոր զորքեր և մեկ տարի անց՝ 37 թ., վերագրավեց իր գահը:

Սակայն վերադարձած Արտավանին վիճակված չէր երկար թագավորել: Մեկ տարի անց նա մահացավ: Բայց նրան, այնուամենայնիվ, հաջողվել էր հաղթանակով պահպել իր պայքարը՝ պարթևական արևմտյան սահմանը հասցնելով մինչև Հրոսիսային Միջագետք: Դա ամրապնդվեց պարթևա–հռոմեական 37 թ. դաշնագրով: Ըստ վերջինիս՝ հռոմեական կայսրը Արտավանին ճանաչում էր որպես Պարթևաստանի թագավոր, իսկ Արտավանը Մեծ Հայքի թագավոր էր ճանաչում Միհրդատին՝ վրաց Փարսման I թագավորի եղբորը: Որպես պատանդ՝ Արտավանը Տիբերիոսի մոտ էր ուղարկում իր Դարեհ որդուն՝ բազում ընծաներով:

Արտավանի հետ խաղաղության պայմանագրի կնքումը Տիբերիոսի արտաքին քաղաքականության փայլուն հաղթանակն էր: Սակայն հռոմեական քաղաքականության հաջողությունը կարճատև էր: Տիբերիոսի մահը և Կալիգուլայի գահակալումը (37–41 թթ.) արմատապես փոխեցին հռոմեացիների համար բարենպաստ իրադրությունը, որը ստեղծվել էր Կայսրության արևելյան սահմաններում: Ատելությամբ լցված լինելով Տիբերիոսի նկատմամբ՝ Կալիգուլան ձգտում էր փոխել նրա արտաքին քաղաքական կողմնորոշումները: Հռոմեական սենատորների հրահրումով, որոնք ձգտում էին վերականգնել կառավարման հանրապետական համակարգը, 41 թ. Կալիգուլան սպանվեց:

55 թ. իր զորքերով Արևելք շարժվեց հայտնի զորավար և քաղաքական գործիչ Գնեոս Կորբուլոնը: Վերջինս դեսպաններ ուղարկեց Տիգրան, որպեսզի հաշտության բանակցություններ սկսի Վաղարշ I–ի հետ: Ստեղծված պայմանների ճնշման տակ պարթևաց արքան ստիպված էր ընդունել հռոմեացիների առաջարկած պայմանները և պատանդներ ուղարկել Հռոմ: «*Վոլոգեզը, որպեսզի թե՛ պատերազմին նախապատրաստվի, թե՛ պատանդների անվան տակ իրենից հեռացնի կատաղծնի մրցակիցներին, հանձնում է Արշակունիների ընտանիքից ամենաերևելիներին*»,— հաղորդում է Տակիտոսը:

I դ. երկրորդ կեսից սկսած՝ պարթև Արշակունիների արքայատոհմի ներսում անընդմեջ գահակալական կռիվներ էին գնում որա երկու թևերի միջև, որոնց հիմնական մասը հենվում էր արևելյան և հյուսիսարևելյան իրանական նահանգների վրա, իսկ նրանց հակառակորդները հենարան էին գտնում Միջագետքի հելլենականացած վերնախավի մոտ և սովորաբար հովանավորություն էին ստանում հռոմեական կայսրերի կողմից:

II դ. սկզբին երկու պետությունների միջև սկսվեց հակամարտությունների և առճակատումների մի նոր փուլ, որի պատճառն այն էր, որ այդ ժամանակ Հռոմը փորձեր էր կատարում իր զորքերը շարժելու դեպի Կասպից ծովի ափերը: Դրանով Հռոմը ձգտում էր նաև իր հակողության տակ վերցնել «Մեսոպոտամիայի» հյուսի-

վորումներից մեկը, որը հարավարևմտյան Ասիայի և Միջերկրածովյան ավազանի քաղաքակիրթ երկրները կապում էր չինական Հան կայսրության հետ: Սակայն այդ արշավանքը հաջողությամբ չավարտվեց, և հռոմեական զորքերը, հասնելով մինչև Աղվանքի խորքերը, մասամբ ոչնչացվեցին սարմատների կողմից, մասամբ ստիպված էին նահանջել Աղվանքի և Հայաստանի տարածքից:

Այդ շրջանում Հռոմեական կայսրության արևելյան սահմանների մոտ քաղաքական իրավիճակը վերին աստիճանի լարված էր: Պարթևների ուշադրությունը հիմնականում ուղղված էր Կենտրոնական Ասիայի վրա, ուր ներխուժել էր չինական բանակը՝ Բան-Չաոյի հրամանատարությամբ (Ք. հ. 97–98 թթ.): Բացի այդ՝ ավելի վաղ պարթևները բախվել էին մի նոր թշնամության: Նրանց թիկունքում՝ պետության հյուսիսարևելյան մասում, առաջացել էր հզոր քուշանաց թագավորությունը: Մյուս կողմից էլ Հյուսիսային Կովկասից վաչկատուն ցեղերը, ալանների գլխավորությամբ, անընդհատ հարձակումներ էին գործում պարթևական պետության վրա: Այդպիսի մի ավերիչ արշավանք տեղի ունեցավ Ք. հ. 75 թ.: Պարթևներն ուրիշ ելք չունեին, քան խնդրելու հռոմեական կայսրին միջոցներ ձեռնարկել այդ վտանգի դեմ: Դոմետիանոս կայսրը (Ք. հ. 81–96 թթ.) արձագանքեց այդ խնդրանքին և զորքեր ուղարկեց Հյուսիսային Կովկաս: Այդ զորքերը հասան մինչև Կասպից ծովի ափերը՝ փաստորեն իրենց հսկողության տակ վերցնելով Կովկասի բոլոր հաղորդակցության ուղիները: Ընդ որում՝ կայուն կերպով հաստատվելով այդ վայրերում՝ հարկ եղած ժամանակ Հռոմեական կայսրությունը թույլ էր տալիս, որ «բարբարոսները» ներխուժեն Այսրկովկաս:

Այս շրջանում Հռոմեական կայսրության և Պարթևստանի միջև հարաբերությունները խիստ հարափոփոխ էին, և մշտապես խաղաղությունն ընդմիջվում էր պատերազմով: Այդ պատերազմների հիմքում գլխավորապես ընկած էր միջազգային նշանակություն ունեցող առևտրական ճանապարհների նկատմամբ հսկողություն սահմանելու շահագրգռությունը: Մասնավորապես կողմերը ձգտում էին տիրանալու Արևելքը (Հնդկաստան, Չինաստան) Արևմուտքի (Միջերկրածովյան ավազան, Միջագետք, Հայաստան) հետ կապող կարևորագույն առևտրական-քարավանային ճանապարհին:

113 թ. Տրայանոս կայսրը ձեռնամուխ եղավ մի խոշոր արշավանքի դեպի արևելք: Նվաճելով Հայաստանը՝ այնուհետև Ք. հ. 115 թ. հռոմեացիները գրավեցին Տիգրոնը: Պարթևական թագավոր Օսրոը (Խոսրով) ստիպված էր փախուստի միջոցով փրկել իր կյանքը՝ հռոմեացիներին թողնելով արքայադստերը և հոչակավոր արքայական ոսկե գահը: Այնտեղից շարժվելով դեպի հարավ՝ Տրայանոսը հասավ մինչև պարթևական Մեսենեն (Մեչան) սատրապություն՝ Պարսից ծոցի ափին: Բոլոր այս երկրամասերը կցվեցին նորաստեղծ հռոմեական «պրովինցիա Մեսոպոտամիային»: Այդ հաղթանակի համար Ք. հ. 116 թ. Տրայանոսին շնորհվեց «Պարթևացի» պատվավոր տիտղոսը:

Թ. Մոմզենի պատկերավոր արտահայտությամբ՝ *«Տրայանոսի արևելյան նվաճումները յուրացրին Հռոմեական կայսրության մասչ մայրաքաղաքը այնպես, ինչպես*

կայծակն է մի ակնթարթ ցրում խավարը գիշերվա, բայց այս վերջինիս նման նոր արշալույսի նախագուշակներ չէին»:

Հ. Մանանդյանը նշում է, որ «*Տրայանոսի աշխարհակալական նոր քաղաքականությունը, որ կրկնությունն էր Կրասոսի և Անտոնիոսի ագրեսիվ ու նվաճողական արևելյան քաղաքականության, չտվից դրական հետևանքներ: Հռոմեական Ք. ի. 114–117 թթ. հարթական աշխատանքները փաստորեն ուժերի ու նյութական միջոցների գուր և անօգուտ վատնում էին: Հադրիանոսի ժամանակ... Հռոմեական կայսրության սահմանն արևելքում նորից դարձավ, ինչպես և առաջ, Եփրատ գետը»:*

Ք. ի. 117 թ. Տրայանոսը մահացավ՝ իր ժառանգորդին թողնելով մի դժվարին խնդիր. կայսրությունը դուրս բերել քաղաքական ճգնաժամից, որի մեջ նա հայտնվել էր արևելքում ագրեսիվ պատերազմի հետևանքով: Պարթևական պետությունը ևս, որը կրել էր դաժան պարտություններ, դեռևս չէր հաղթահարել ներքին դինաստիական պայքարը և ի վիճակի չէր Եփրատից արևմուտք անհապաղ վարելու հարձակողական պատերազմ Հռոմեական կայսրության դեմ: Այսպիսով՝ կողմերը կարիք ունեին խաղաղության կամ, ծայրահեղ դեպքում, զինադադարի: Տրայանոսի հաջորդներ Հադրիանոսը (Ք. ի. 117–138 թթ.) և Անտոնինոս Պիոսը (Ք. ի. 138–161 թթ.) հրաժարվեցին իրենց նախորդի բոլոր նվաճումներից և հեռացան Հայաստանից, Միջագետքից ու Ադիաբենից: Պարթևների ու հռոմեացիների միջև սահմանը կրկին դարձավ Եփրատ գետը: Միաժամանակ նրանք հարձակողական քաղաքականությունից անցան պաշտպանողականի. արևելքում վերականգնվեց նախկին վիճակը: Հադրիանոս կայսրը նույնիսկ վերադարձրեց Օսրոյի դստերը և խոստացավ վերադարձնել Տիգրոնում գրավված ոսկե գահը: Հայաստանը վերականգնվեց՝ որպես «բուֆերային» պետություն, որը պետք է կառավարեին հռոմեական կայսրերի կողմից հաստատված Արշակունի տոհմի թագավորները: Հռոմը միաժամանակ ստիպված էր իր արևելյան քաղաքականությունն իրագործելիս նախապատվությունը տալ դիվանագիտական և ռազմավարական պաշտպանությանը:

Վաղարշ II-ը (Ք. ի. 128/129–147 թթ.) փորձում էր Հռոմի հետ պահպանել բարեկամական հարաբերություններ, որը, սակայն, ոչ միշտ էր հաջողվում: Երբ պարթևական գահ բարձրացավ Վաղարշ III Պերոզը (Ք. ի. 148–191 թթ.), Պարթևաստանը նորից ուժեղացավ և անցավ ակտիվ արտաքին քաղաքականության: Վաղարշի «Պերոզ» («հաղթող, հաղթական») տիտղոսը վկայում էր նրա ռազմաշունչ ոգու և ծավալապաշտական նպատակների մասին: Նրա երկարամյա իշխանության ընթացքում ներքին խռովությունները Պարթևաստանում բոլորովին դադարել էին: Պատերազմական գործողություններ սկսելով հռոմեացիների դեմ՝ Էդեզիա քաղաքի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում պարթևները ծանր պարտության մատնեցին հռոմեացիներին: Այնուհետև անցնելով Եփրատը՝ պարթևական զորքերը ներխուժեցին Սիրիա, գրավեցին Եդեսիա քաղաքը և հասան մինչև Պաղեստին՝ ասպատակելով հռոմեական հսկողության տակ գտնվող երկրամասերը: Մարկոս Ավրելիոս կայսրը (Ք. ի. 161–180 թթ.) դիմեց կտրուկ միջոցների ռազմական գործողությունների ընթացքը արմատապես փոխելու համար: Նա Արևելք ներգաց կայսրության ողջ ռազմական ուժը: Շտավորն ռազմական նախա-

պատրաստությունների հետ մեկտեղ ձեռնարկվեցին նաև դիվանագիտական քայլեր: Մասնավորապես՝ Հռոմն առաջարկեց Վաղարշ III–ին դադարեցնել պատերազմը և կնքել խաղաղություն «status quo ante bellum» սկզբունքի հիման վրա: Սակայն այդ առաջարկը մնաց անպատասխան: Ուստի Ք. հ. 163 թ. հռոմեական զորքերն անցան հարձակողական գործողությունների Հայաստանում, Սիրիայում և Միջագետքում: Այս պատերազմը, որ պաշտոնապես կոչվում էր «հայկական և պարթևական», մղվում էր երկու ուղղությամբ՝ Արտաշատի և Տիգրոնի: Հայաստան ուղարկվեց հատուկ զորաբանակ Կապադովկիայի կուսակալ Ստատիոս Պրիսկոսի գլխավորությամբ, որը համան կռիվներից հետո ևս ազատեց Հայաստանը: Հռոմեական զորքերը գրոհով վերցրին Արտաշատը, որը ենթարկվեց կողոպուտի և ավերածության:

Այդ նույն ժամանակ հռոմեական մի ուրիշ զորաբանակ Ավիդիոս Կասսիոսի հրամանատարությամբ Ջեզմայի հարավակողմում՝ Դուրա–Եվրոպոս քաղաքի մոտ, հաղթանակ տարավ Վաղարշ III–ի նկատմամբ և մտավ Հյուսիսային Միջագետք, ուր գրավեց Եդեսիան և Մծբինը:

Վաղարշ III–ն, անընդհատ նահանջելով, ստիպված եղավ թողնել Միջագետքը և անցնել Տիգրիսի արևելյան ափը: Կասսիոսը, հալածելով նրան, հասավ Բաբելոնիա, որտեղ ավարի և հրդեհի մատնեց հնագիտական աշխարհի խոշորագույն կենտրոն Սելևկիա քաղաքը: Ավերածության մատնվեց նաև Տիգրոն մայրաքաղաքը, ուր Ք. հ. 165 թ. արքայական դղյակը հավասարեցվեց հողին: Այդ հաղթանակների համար Մարկոս Ավրելիոսը և Լուկիոս Վերոսը ստացան «Հայկական» («Armenicus») պատվանունը, իսկ երբ պարթևական պատերազմը ևս հաջողությամբ գլուխ բերվեց, երկուսն էլ ստացան նաև «Պարթևական» («Parthicus») տիտղոսը: Վաղարշ III–ը հարկադրված եղավ փախչել իր երկրի խորքերը, իսկ Կասսիոսը վերադարձավ Սիրիա, որովհետև Պարթևաստանում բռնկվել էր ժանտախտի համաճարակ, որը մեծ կորուստներ էր պատճառում իր բանակին:

Սակայն պարթևները իրենց մեջ ուժ գտան վերախմբավորելու բանակը և անցնելու պատասխան հակահարձակման, որը, սակայն, հաջողություն չունեցավ: Դրա հետևանքը Խաբուրից արևմուտք ընկած շրջանների հանձնումն էր Հռոմին և նրա քաղաքական տիրապետության հաստատումը Եդեսիայի ու Կարրեի նկատմամբ:

Հռոմեա–պարթևական ավելի քան չորս տարվա պատերազմից հետո՝ Ք. հ. 166 թ., կողմերի միջև կնքվեց խաղաղության պայմանագիր: Այդ պայմանագրի համաձայն՝ Հռոմեական կայսրությանն էր մնում Միջագետքի հյուսիսարևմտյան մասը՝ Եդեսիա, Կարրե, Մծբին, Դուրա–Եվրոպոս քաղաքներով հանդերձ: Այն սահմանագիծը, որ որոշվեց Միջագետքում, գոյություն ունեցավ գրեթե մինչև արաբների նվաճումները՝ VII դ. կեսերը: Իսկ Մեծ Հայքի թագավորության սահմանները հարատևեցին մինչև նրա բաժանումը՝ Ք. հ. 387 թ.:

Սակայն Ք. հ. 166 թ. պայմանագիրը երկու կողմերի համար ստիպողական մի դադար էր, քանի որ երկուստեք բավարարված չէին դրա պայմաններից: Հետևաբար առաջիկայում սպասվում էին նոր՝ ավելի դաժան ռազմական բախումներ:

Ք. հ. 191 թ. գահ բարձրացավ Վաղարշ IV–ը (Ք. հ. 191–207 թթ.): Վաղարշը փայ-

լուն կերպով օգտագործեց Հռոմեական կայսրության ներքին երկպառակությունները և վերստին հռոմեացիներից հետ նվաճեց Միջագետքը, որը, սակայն, շուտով կրկին կորավեց:

Պարթևաստանում արքայական իշխանության թուլությունը և գահի համար մշտական պայքարը դժվարացնում էին նրա դիմադրությունը Հռոմին: Դա հնարավորություն տվեց կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսին պարթևների դեմ կազմակերպելու մեծ արշավանք: Ք. հ. 198 թ. հռոմեական զորքերը կայսրի գլխավորությամբ Եփրատի ափերով իջան Բաբելոնիա և նավարկելի դարձնելով Եփրատը Տիգրիսի հետ միացնող հին ջրանցքը՝ շարժվեցին դեպի Տիգրիս գետը, ուր հանկարծակիի բերեցին պարթևական զորքին և մատնեցին ծանր պարտության: Նրանք գրավեցին Բաբելոն և Սելևկիա քաղաքները, որոնք պարթևների կողմից արդեն ավերված ու դատարկված էին: Իսկ Տիզբոն քաղաքը, որ անձնատուր էր եղել, մատնվեց կողոպուտի և կոտորածի: Սեպտիմիոս Սևերոսը դաժան ավերածություն կատարեց նաև Միջագետքի կենտրոնական շրջաններում և այնտեղից 100 հազար մարդ քշեց Սիրիա ստրկության վաճառելու համար:

Պարթևաստանի դեմ մղված պայքարում ձեռք բերված այդ հաջողությունների համար Սեպտիմիոս Սևերոսին հռոմեական սենատը շնորհեց «Parthicus Maximus» տիտղոսը: Հռոմեական այս հաղթական արշավանքի հետևանքով կայսրության արևելյան սահմանը առաջ շարժվեց մինչև Տիգրիս գետը:

Վաղարշ IV–ին փոխարինեց որդին՝ Վաղարշ V–ը (Ք. հ. 207/8–222/23 թթ.), իսկ Հռոմում Սեպտիմիոս Սևերոսին հաջորդեց Կարակալլան (Ք. հ. 211–217 թթ.): Այդ ժամանակ Պարթևաստանը գտնվում էր իր անկման նախօրյակին: Կարակալլան փորձեց օգտագործել պարթևների թուլացումը և մեկ հարվածով նվաճել ամբողջ Առաջավոր Ասիան: Նա երազում էր կրկնել Ալեքսանդր Մակեդոնացու հաղթարշավը դեպի արևելք: Կարակալլան պարթևների դեմ պատերազմ հրահրելու պատրվակ ծառայեցրեց հիմնականում Հայաստանը կառավարելու հարցը: Ք. հ. 211 թ. հռոմեական բանակը անցավ Տիգրիսը և գրավեց Միջագետքն ու Մարաստանի մի մասը: Իր ճանապարհին հռոմեական բանակը ավերածության ու կողոպուտի էր մատնում ամեն ինչ: Գրավելով Արբելա քաղաքը՝ Կարակալլան հրամայեց ցրիվ տալ այստեղ թաղված Արշակունի թագավորների ոսկորները և պղծել նրանց գերեզմանները:

Պարթևների և հռոմեացիների միջև վճռական բախումը կանխվեց շնորհիվ այն բանի, որ հռոմեական բարձրաստիճան զինվորականության կողմից Կարակալլայի դեմ կազմակերպվեց դավադրություն, և նա սպանվեց: Սակայն, այնուամենայնիվ, Կարակալլայի հաջորդը՝ Մակրինոս կայսրը, տվեց այդ ճակատամարտը: Այն տեղի ունեցավ Մծբինի շրջանում և տևեց երեք օր: Երկու կողմերն էլ ունեցան ծանր կորուստներ, սակայն ճակատամարտը կողմերից որևէ մեկին հաղթանակ չբերեց: Ուստի Մակրինոսը պատգամավորներ ուղարկեց պարթևաց արքայի մոտ՝ առաջարկելով հաշտություն: Վերջինս տվեց իր համաձայնությունը, և Ք. հ. 217 թ. կողմերի միջև կնքվեց խաղաղության պայմանագիր:

Արտավան V–ը (Ք. հ. 222/3–227 թթ.) եղավ պարթև Արշակունիների արքայատոհմի վերջին ներկայացուցիչը: Նրան հաջողվեց պարտության մատնել հռոմեա-

կան զորքերին: Դրանք, սակայն, պարթևների վերջին հաջողություններն էին նրանց թագավորության անկման նախօրյակին: Պարթևական աշխարհակալությունն արդեն ապրում էր իր մայրամուտը:

4. ՊԱՐԹԵՎԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

Փորձենք ներկայացնել պարթևական պետության թուլացման գլխավոր պատճառները, որոնք հանգեցրին նրա կործանմանը: Նախ՝ այդ պետությունը ներքուստ միատարր չէր: «*Նրանում բացակայում էր անհրաժեշտ էթնիկական ու քաղաքական զոդվածությունը: Արշակունիների պետությունը ոչ միայն բաժանված էր առանձին կախյալ թագավորությունների, այլև խայտաբղետ պատկեր էր ներկայացնում էթնիկական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային զարգացման տեսանկյնից*»: Ըստ էության, այդ պետությունը ռազմաքաղաքական տարբեր միավորներից բաղկացած մի համադաշնություն էր, որի մեջ մտնում էին աշխարհագրական պայմաններով, բնակչության էթնիկական կազմով, տնտեսական ու սոցիալ-քաղաքական զարգացման մակարդակով միմյանցից տարբերվող տարածքներ: Այսպես, օրինակ՝ պետության կազմի մեջ մտնող ինքնակառավարվող հունական պոլիսները պահպանում էին իրենց հարաբերական անկախությունը, իսկ մի շարք տարածքներ՝ Ադրպատականը, Էլամը, Պերսիդան, գտնվում էին պարթևներից կախման մեջ: Այդ երկրները, հատկապես հունական պոլիսները, շեշտված թշնամանքով էին վերաբերվում «բարբարոսների» (այդպես էին նրանք անվանում իշխող պարթևական տարրին) նկատմամբ՝ հաճախ բարձրացնելով ապստամբություններ կամ աջակցություն ցույց տալով նրանց հակառակորդներին: Սուր հակասություններ կային նաև պարթևական պետության մեջ մտնող առանձին երկրների միջև: Արշակունի վերջին կառավարիչները պետեն կորցրել էին իրենց վերահսկողությունը այն տարածքների մեծ մասի նկատմամբ, որոնք ձևականորեն հանդիսանում էին իրենց տիրույթները:

Պարթևստանի անկմանը զգալիորեն նպաստեց Առաջավոր Ասիայում II դ. վերջին և III դ. սկզբին սկսված սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական հարվնդիանուր ճգնաժամը, որի հետևանքով կտրուկ նվազեց քարավանային առևտրի ծավալը:

Պարթևական պետության անկմանը մեծապես նպաստեցին նաև արքայատոհմի ներսում անընդմեջ տեղի ունեցող գահակալական կռիվները դրա երկու թևերի միջև, որոնցից մեկը հենվում էր արևելյան և հյուսիսարևելյան իրանական նահանգների, իսկ մյուսը՝ Միջագետքի հելլենականացած վերնախավերի վրա:

Այդ բոլորի անխուսափելի հետևանքը եղավ այն, որ Պարթևական պետության մի շարք իրանական շրջաններում կյանքի կոչվեցին ուժեղ իշխանապետություններ, որոնց տիրապետող շրջանները և դրանք գլխավորող տեղական արքայատոհմերը այլևս չէին ուզում ենթարկվել Տիզբոնում նստող Արշակունի արքայից արքաներին: Պարթևական պետության մեջ հաստեղծում էր քաղաքացիական մեծ պատերազմ պարթևների, պարսիկների և մարների միջև: Պարթև Արշակունիները ի վիճակի չե-

ղան իշխանությունն իրենց ձեռքում պահելու, և նրանց պետությունը կործանվեց: Իրանական գահի վրա նրանց փոխարինելու եկավ Սասանյան պետությունը: Արտավան V-ի որդիները և պարթև ավագանու ներկայացուցիչները ապաստան գտան Հայաստանում: Թեև հայոց արքա Տրդատ II-ը փորձում էր Սասանյանների դեմ կազմակերպված արշավանքի միջոցով վերականգնել Պարթևական թագավորությունը, սակայն հաջողություն չունեցավ:

5. ՊԱՐԹԵՎԱՍՏԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Պարթևական պետությունը ձևավորվեց իր նախորդ Աքեմենյան տերության անկումից շուրջ 80 տարի անց՝ Սելևկյան տերության անմիջական քաղաքական գերիշխանության ընդմիջարկումից հետո, դեռևս վերջնական կոնսոլիդացիայից շատ հետու կանգնած իրանալեզու աշխարհում քաղաքական տեսանկյունից որպես դրա միավորող: Բուն իրանական ավանդական մշակույթի հիմնավոր ներծծումը հելլենիստական քաղաքային մշակույթի հզոր տարրերով չէր կարող իր հետքը չթողնել պարթևական մշակույթի վրա: Ոչ պակաս կարևոր գործոն էր նաև պարթևական պետության վարչաքաղաքական կառուցվածքը, որտեղ կենտրոնական իշխանության հարաբերական թուլությունը (տե՛ս վերը) էապես արգելակում էր միասնական մշակույթի ձևավորմանը: Այդ է պատճառը, որ Պարթևաստանի մշակույթ՝ որպես այդպիսին դժվար է տարբերակել: Տերության քաղաքական կենտրոնների՝ մայրաքաղաքների հաճախակի փոփոխությունները կարող էին նշանակել, որ նույնիսկ «տերունական մշակույթի» ձևավորումը անհրաժեշտ մակարդակի չէր հասել:

Հենց հիշյալ հանգամանքներով է պայմանավորված Պարթևաստանի մշակութային համայնապատկերի խայտաբղետ բնույթը, որը ներառում էր ամենատարբեր մշակութային իրողություններ: Կան հավաստի տեղեկություններ այն մասին, որ պարթևական արքաները որոշակի ջանքեր էին թափում Տերության ողջ տարածքում միասնականության տարրերի ներդրման ուղղությամբ: Այսպես՝ Վաղարշ I-ի հրամանով բոլոր մարզերից հավաքվեցին տվյալ տարածաշրջանի պատմության վերաբերյալ առկա գրավոր աղբյուրները և ի պահ տրվեցին արքունի դիվանում: Թերևս այս ձեռնարկման նպատակը Տերությունը բնակեցնող ժողովուրդներին ավելի լավ ճանաչելն էր նրանց մշակութային արժեքների միջոցով:

Չնայած պետության բնակչության հիմնական խոսակցական լեզուն պարթևերենն էր, ինչպես նաև իրանական այլ լեզուներ, սակայն արքունիքում և ազնվականության մի մասը օգտագործում էր հունարենը: Հունարենը միաժամանակ պետության պաշտոնական գրագրության լեզուն էր: Հունարենից ոչ պակաս կիրառություն ուներ դեռևս Աքեմենյան շրջանում իրանական աշխարհ ներթափանցած արամեական գիրը: Իսկ Պարթևաստանի միջագետքյան տիրույթներում երբեմն կիրառվում էր նույնիսկ իր վերջին շունչն ապրող բաբելոնյան սեպագիրը: Թերևս պարթևական շրջանում միտում կար արամեական այբուբենը վերածելու սեփական գրի համա-

կարգի, քանի որ պահպանվել են ավելի քան մեկ տասնյակ արամեատառ արձանագրություններ, որոնց լեզուն արդեն պարթևերենն էր:

Նույնպիսի իրավիճակ էր տիրում նաև քաղաքաշինության, մասնավորապես ճարտարապետության և քանդակագործության բնագավառում: Պարթևական տերության մշակույթը դրա գոյության մեծ մասի ընթացքում ակնհայտորեն հետերոգեն էր: Ամեներեք նկատվում էր միասնականության բացակայություն: Տերության արևելյան շրջանների նյութական մշակույթը զգալիորեն տարբեր էր արևմուտքից, որի վրա ուժեղ էր հելլենիստական (նաև հռոմեական) ազդեցությունը: Օրինակ՝ արևելքում շինարարության ժամանակ օգտագործվում էր հում աղյուս, այնինչ արևմուտքում՝ քար և թրծված աղյուս: Պարթևաստանի գոյության ողջ ընթացքում՝ հատկապես առաջին դարերում, տերության տարբեր շրջաններում պարզորոշ նկատվում էր հելլենիստական, իսկ Միջագետքում նաև տեղական ճարտարապետության ուժեղ ազդեցությունը: Դրա լավագույն օրինակը պարթևների մայրաքաղաք Տիզբոնն էր: Այն կառուցվեց Տիգրիսի ափին՝ հին միջագետքյան Օպիս քաղաքի տարածքում: Քաղաքը նախկին Արքայական ճանապարհի վրա էր: Դեռևս Սելևկոսը Օպիսի դիմաց՝ գետի հակառակ ափին, կառուցել էր Սելևկիա քաղաքը: Հետագայում պարթևները արքայանիստը Սելևկիայից տեղափոխեցին գետի հակառակ ափը՝ Տիզբոն: Սելևկիան հետագայում Սասանյանները անվանափոխեցին որպես Վեհ Արդաշիր՝ «Արդաշիրի գեղեցիկ քաղաք»: Քաղաքը շարունակաբար կառուցապատվում էր, իսկ բնակչությունը՝ աճում: Այն զբաղեցնում էր շուրջ 30 քառ. կմ տարածք (համեմ. Հռոմը՝ 13, 7):

Ավելի ուշ տեղական ճարտարապետները փորձում էին այն որոշակիորեն ձևափոխել՝ տուրք տալով տեղական ավանդույթներին: Արևմտյան շրջաններում քանդակագործությունը կրում էր հին առաջավորասիական ավանդույթների ակնհայտ ազդեցությունը, այնինչ Արևելքում այն ուներ տեղական, ավելի պարզունակ արմատներ. այստեղ արձանները սովորաբար կերտվում էին կավից և չափերով շատ ավելի փոքր էին:

Նույն երևույթը առկա է նաև որմնանկարչության և գեղարվեստական մշակույթի մյուս ոլորտներում: Դուրա–Եվրոպոսից հայտնաբերված Միթրա (Միհր) աստվածը պատկերված է որպես հնձյալ որսորդ՝ պալմիրյան ազնվականության հատկանշական հագուստով, ինչը վկայում է Լևանտյան նախատիպին ընդօրինակելու մասին:

Պարթևական պատկերագրությունը կարելի է դասել որպես հունա–հռոմեական «գավառական պատկերագրության» դրսևորում, որտեղ պարզորոշ երևում են տեղական տարրեր: Դա հատակ արտահայտված է մարդկային ֆիզիոլի պատկերման մեջ (ֆրոնտալ, խոշոր աչքերով): Սա Պարթևական տերության արևմտյան շրջաններում էր: Ինչ վերաբերում է բուն պարթևական տարածքներին, ապա այստեղ հելլենիստական ազդեցությունը շատ թույլ էր արտահայտված: Որմնանկարները կատարված են կոպիտ, առանց լրացուցիչ հարդարանքի (որոշ բացառություն են կազմում Միհրդատ II–ի և Գոդերզ II–ի պատկերները):

Պարթևական պատկերագրությունը առավել ամբողջական ներկայացված է դրամների վրա: Այստեղ է, որ հնարավոր է տեսնել պատկերագրության զարգաց-

ման փուլերը: Ինչպես և որմնանկարչության առպարեզում, այստեղ էլ ուժեղ է հելլենիստական ազդեցությունը:

Պարթևական ամենավաղ դրամի (Միհրդատ II) դիմային կողմում արքայի դիմագծերը խիստ ընդգծված են. աչքերը՝ խոշոր, ծնոտը՝ ամուր: Արքայի գլխանոցը հիշեցնում է մի կողմից՝ Աքեմենյան շրջանի սկյութական գլխանոցը, մյուս կողմից՝ Նոր Էլամական շրջանի բարձրաքանդակների վրա եղած պատկերները: Դրամի հակառակ կողմում պատկերված է արքայատոհմի նախնի Արշակի աստվածացված պատկերը: Վերջինիս ձեռքում աղեղ է, որով պատկերը հիշեցնում է Սելևկյաններ-ի դրամների հակառակ կողմում ներկայացված արքայատոհմի նախնի հաստարվող Ապոլլոն աստծո պատկերը: Փաստորեն, վաղ շրջանի պարթևական դրամները պատճենում էին Սելևկյան դրամները:

Սկսած Միհրդատ II–ից՝ նկատվում են փոփոխություններ: Արքան պատկերվում է երկար, սրածայր գլխանոցով՝ զարդարված թանկարժեք քարերով: Բացի այդ՝ արքան կրում է երկար մորուք: Այս պատկերագրությունը սկսում է գերիշխել հետագա ժամանակներում: Նոր փոփոխություն է վկայված արդեն Միհրդատ III–ի շրջանում: Եթե նախկինում արքան պատկերվում էր պրոֆիլով, ապա այժմ նա հանդես է գալիս ֆրոնտալ դիրքով:

Կրոնի ոլորտում Պարթևաստանը ներկայացված էր զրադաշտականությամբ, որին բնորոշ էր դուալիզմը՝ Ահուրամազդա (Որմիզդ) աստծով մարմնավորված բարի նախասկզբի և չարը խորհրդանշող Անրիմանի հավերժական պայքարը: Հետագայում զրադաշտականությունը ստացավ իր վերջնական ձևավորումը՝ ամրագրվելով հին իրանցիների սուրբ գրքում՝ Ավեստայում: Ահուրամազդայի հետ մնկտեղ կարևոր աստվածություններից էին Միթրան և Անահիտը: Պարթևական ազնվականության շրջանում ուժեղ էին սինկրետիկ միտումները՝ հելլենիստական և զրադաշտական կրոնների միաձուլումը: Այդ միտումը ակնառու է տերության տարբեր շրջաններում, որտեղ միաձուլված էին Ահուրամազդան և Զևսը, Միթրան և Հելիոսը, Վրթրագնան (Վահագն) և Հերակլեսը:

Պարթևական տերության կազմում գտնվող երկրներում պահպանվում էր տեղական ավանդական աստվածությունների պաշտամունքը: Այսպես՝ Միջագետքում, մասնավորապես Բաբելոնիայում շարունակվում էր Մարդուկ աստծո պաշտամունքը՝ Իշտարի և Նաննայի հետ միասին, այնպես, ինչպես Հրեաստանում սեփական աստվածները:

6. ՊԱՐԹԵՎԱ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ք. ա. I դ. առաջին տասնամյակներին Հայաստանը քայլ առ քայլ ընթանում էր աշխարհակալական պետություն դառնալու ճանապարհով: Բռնելով արտաքին նվաճումների ուղին՝ նրան հաջողվել էր Պարթևաստանից ևս գրավել մի շարք տարածքներ: Գնալով հզորացող Հայաստանը դառնում էր պարթևական պետության

գիտավոր ախոյանը: Հայաստանը իր տարածքով և քաղաքական կշռով ժամանակի երրորդ մեծ պետությունն էր: Ընդ որում, ի տարբերություն Պարթևաստանի, Մեծ Հայքի թագավորությունը իրենից ներկայացնում էր մի միաձույլ էթնիկական պետություն, քանի որ այն բնակեցված էր մեկ ժողովրդով՝ հայերով, որը խոսում էր մի լեզվով: *«Ահա այս հանգամանքներն էին, որ նշանակալից պատմական գործոն էին հանդիսանում և Մեծ Հայքին հնարավորություն էին տալիս տոկալու և գոյատևելու երկու մրցակից աշխարհակալություններուն միջև և նույնիսկ հարկադրելու, որ նրանք իրենց արտաքին քաղաքականությունը վարեին հաշվի նստելն Մեծ Հայքի պետության հետ»:*

Երկու հարևան պետությունները՝ Հայաստանը և Պարթևաստանը, դառնում են յուրջ մրցակիցներ, և նրանց միջև ծայր են առնում պատերազմներ, որոնք ընթանում էին փոփոխակի հաջողությամբ: Պարթևների արքայից արքա Միհրդատ II–ը, որի օրոք Պարթևաստանը սկսել էր վերնել ապրել, պատերազմելով հայոց թագավոր Արտավազդի դեմ, գրավում է Մեծ Հայքի թագավորության մի մասը, ինչպես նաև հետ է խլում նախկինում պարթևներին պատկանող սահմանամերձ հողերը: Նա ստիպում է, որ հայոց արքան որպես պատանդ իրեն հանձնի իր թագաժառանգ որդի Տիգրանին: Վերջինս իր կյանքի շուրջ մեկ տասնամյակ անց է կացնում պարթևական արքունիքում: Միհրդատ II–ի մոտ ծնվում է Արտավազդին գահընկեց անելու և նրա փոխարեն Տիգրանին հայոց գահի վրա նստեցնելու գաղափարը: Ուստի նա ազատ է արձակում Տիգրանին և օժանդակում նրա գահակալմանը՝ որպես հատուցում պահանջելով Հայաստանի հարավարևելյան մասում՝ մարական սահմանի մոտ գտնվող «Յոթանասուն հովիտներ» կոչվող տեղանքը: Տիգրանը թագադրվել է հենց այն վայրում, որտեղ նա հետագայում հիմնել է Տիգրանակերտ քաղաքը:

Հայոց Տիգրան II արքան (Ք. ա. 95–55 թթ.) սկզբնապես պարթևների նկատմամբ վարել է զգույշ քաղաքականություն և յոթ–ութ տարի՝ մինչև Միհրդատի մահը, ոչ մի ռազմական կամ դիվանագիտական քայլ չի ձեռնարկել նրանց դեմ: Ընդհակառակը՝ նա իր դուստր Աստղիկին ամուսնացրել էր Միհրդատի հետ: Սակայն Ք. ա. 87 թ., երբ վերջինս մահացավ, և պարթևական գահի վրա նստեց Գոդերզը (Արշակ X), Տիգրանի զորքերը պարթևներից հետ խլեցին «Յոթանասուն հովիտները», այնուհետև ներխուժեցին Ատրպատական–Մարաստան, իսկ ապա մտնելով բուն Մարաստան՝ գրավեցին պարթևական արքայից արքայի նստավայրերից մեկը՝ Էկբատանան, որտեղ հայկական զորքերը կրակի մատնեցին թագավորի դղյակը: Ահաբեկված ու շփոթահար Գոդերզը ստիպված էր խնդրել հաշտություն և հօգուտ Տիգրանի հրաժարվել ինչպես «Յոթանասուն հովիտներից», այնպես էլ Ատրպատյան Մարաստանի ու Հյուսիսային Միջագետքի նկատմամբ իր գերիշխանությունից: Իսկ ամենակարևորը՝ պարթևաց թագավորը ստիպված էր հրաժարվել «արքայից արքա» տիտղոսից, որն այսուհետև կրելու էր հաղթանակած Տիգրանը:

Այսպիսով՝ պարթևական պետությունն ընկճված էր: Այնուհետև շարժվելով դեպի հարավ՝ հաղթական հայկական բանակը իրար հետևից գրավեց Կորդուքը, Ադիաբենեն՝ պատմական Ասորեստանը, որտեղից դուրս եկավ Հյուսիսային Միջագետք՝ գրավելով Միգդոնիան՝ Մծբին մայրաքաղաքով և Օսրոխենեն՝ Ուռհա (Եդեսիա) քաղաքով:

Գոդերձին հաջորդած պարթևական թագավորները՝ Որոդես I–ը և Սանատրուկը (Սինատրուկ), քայլեր չկատարեցին հետ վերցնելու իրենց կորցրած հողերը և վերականգնելու Պարթևական պետության հեղինակությունը:

Երբ հռոմեական բանակը ներխուժեց Հայաստան, և Ք. ա. 69 թ. Տիգրանակերտի ճակատամարտում Տիգրանը պարտություն կրեց, Հայաստանը հայտնվեց արևելքից և արևմուտքից թշնամական օղակի մեջ: Թվում էր, թե պարթևների համար եկել էր հատուցման ժամը, և նրանք չեն հապաղի օգտվել իրենց համար ստեղծված բարենպաստ իրադրությունից, մանավանդ որ այդ ժամանակ Հայաստանը ծանր պատերազմների մեջ էր հռոմեացիների դեմ, իսկ Պարթևաստանը արդեն դուրս էր եկել այն ճնշված ու նվաստացած վիճակից, որի մեջ ընկել էր Տիգրանի պատճառով: Դա առավել հավանական էր նաև այն պատճառով, որ պարթևների հիշողության մեջ դեռևս թարմ էին Տիգրանի հետ պատերազմի ժամանակ իրենց ունեցած կորուստները, և պարթևական ազնվականության ռևանշիստական տրամադրություններ ունեցող մասը ճնշում էր գործադրում արքունիքի վրա՝ անցնելու վճռական գործողությունների:

Տիգրան II–ը և նրա դաշնակից Միհրդատ Եվպատորը դիմում են Հրահատ III–ին՝ նրան առաջարկելով դաշնակցել Հռոմի դեմ մղվող պատերազմում: Ընդ որում՝ Տիգրանը նույնիսկ խոստանում էր վերադարձնել «Յոթանասուն հովիտները» և Հյուսիսային Միջագետքի՝ նախկինում պարթևներին պատկանած հողերը: Ուշագրավ է, որ Ք. ա. 69 թ. Հրահատին դաշինք էր առաջարկել նաև Լուկուլլոսը, մի հանգամանք, որը հնարավորություն էր ընձեռում պարթևներին առանց մեծ ջանքեր գործադրելու հասնել առավելագույն արդյունքների:

Սակայն տեղի է ունենում անսպասելին: Շրջահայաց ու զգույշ պարթևական արքան գերադասում է չեզոք դիրք գրավել՝ բավարարվելով երկու կողմերին էլ անորոշ, ոչինչ չպարտավորեցնող խոստումներ տալով: Կասկածից վեր է, որ տվյալ պահին այդ չեզոքությունը առաջին հերթին ձեռնտու էր Հայաստանին: Միանգամայն ակնհայտ է, որ պարթևներին քնավ ձեռնտու չէր հռոմեացիների կողմից Հայաստանի և առհասարակ տարածաշրջանում հակահռոմեական ուժերի կատարյալ ջախջախումը:

Ավելի ուշ, երբ Հայաստանը դարձավ հռոմեացիների դաշնակիցը, վերագնահատելով միջազգային դրությունը՝ Ք. ա. 66–65 թթ. Հրահատ II–ը ռազմական գործողություններ ձեռնարկեց Հայաստանի դեմ: Այդ պատերազմը, տարածքային խնդիրներ լուծելուց բացի, հետապնդում էր նաև քաղաքական նպատակներ: Պարթևական արքունիքը ծրագրել էր հայկական գահի վրա Տիգրան II–ին փոխարինել Տիգրան Կրտսերով, քանի որ նա հնարավոր չէր համարում, մոռացության մատնելով անցյալը, Տիգրան Մեծի հետ կառուցել նոր տիպի հարաբերություններ:

Այդ պատերազմի ժամանակ, որի ընթացքում հաջողությունն ուղեկցում էր պարթևներին, նրանք գրավեցին Հայաստանի Կորդուք նահանգը, այնուհետև Միջագետքի հյուսիսարևմտյան մասի մի շարք շրջաններ, այդ թվում նաև Կարրեն, Նիկեփորիա և Եփրատ գետի մոտակայքում գտնվող որոշ քաղաքներ: Ք. ա. 65–64 թթ. Հրահատը կրկնեց արշավանքները դեպի Հայաստան, սակայն այս անգամ առանց

շոշափելի արդյունքի, քանի որ Պոմպեոսը հրամայեց իր զորքերին Հայաստանից վոնդել պարթևներին և այնտեղ վերականգնել Տիգրանի իշխանությունը:

Ստեղծված պայմաններում Հայաստանի վիճակի բարդությունն այն էր, որ երա չեզոքությունը միմյանց նկատմամբ թշնամական առճակատման մեջ գտնվող երկու հզոր տերություններից ոչ մեկին չէր բավարարում: Նրանք պահանջում էին ընտրություն կատարել միայն իրենց օգտին և ակտիվորեն համագործակցել միայն իրենց հետ: Հրաժարման դեպքում օգտագործվում էր զենքի լեզուն: Սա նշանակում էր, որ հայոց պետության քաղաքականությունը, կամա թե ակամա, կառուցվելու էր պահի թելադրանքով: Հավասարակշռություն պահպանելու այդ քաղաքականությունը ոչ միշտ է, որ տալիս էր դրական արդյունքներ, քանի որ հաճախ Հայաստանը ստիպված էր այդ հավասարակշռությունը կառուցել անդունդի եզրին:

Կրասոսի արևելյան արշավանքի ժամանակ կնքվեց հայ–պարթևական դաշինք, որն ամրապնդվեց դինաստիական ամուսնությամբ. հայոց արքա Արտավազդի քույրը կնության տրվեց պարթևական թագաժառանգ Բակուրին: Որոդես II–ը Արտավազդին վերադարձրեց Հյուսիսային Միջագետքում գտնվող վիճակի հողերը: Այդ ժամանակաշրջանից սկսած՝ Հայաստանը՝ իբրև պարթևական պետության դաշնակից, հռոմեական կայսրության դեմ պարթևների ծավալած ակտիվ քաղաքականությանը, նրանց արշավանքներին և նվաճումներին: Կռանի ու սապի միջև ընկած Մեծ Հայքը արդեն հասկացել էր, որ Հռոմի գերիշխանությունը անհամեմատ ավելի դաժան ու խիստ է, քան պարթևներինը: Համենայն դեպս, դա էր ցույց տվել Առաջավոր Ասիայի վերջին մեկուկես հարյուրամյակի պատմությունը: Պարթևներն ընդհանուր առմամբ շարունակում էին հելլենիստական մեծ պետությունների՝ հատկապես Սելևկյանների կառավարման ձևերով առաջնորդվել, ձևեր, որոնց մեջ մեծ տեղ էր հատկացվում ինքնավարման սկզբունքին: Բացի այդ՝ հայերին ու պարթևներին միավորում էին մի շարք ընդհանրություններ: Մշակույթի, կրոնի, բարքերի, տնտեսաձևի, պետական կառուցվածքի և այլ տեսակետներից հայերը շատ ավելի մոտ էին պարթևներին: Դա նկատել էր նաև Տակիտոսը. *«Հայերը տոհմապրությամբ և բարքերի նմանությամբ պարթևներին ավելի մոտ են, քանզի և խառնված են նրանց հետ ամուսնություններով»:* Ուստի քաղաքական կողմնորոշման առումով ընտրությունը կատարվեց հօգուտ պարթևների: Այդ կողմնորոշումը, ի բացառյալ առանձին միջադեպերի, շարունակվեց մինչև պարթևական պետության կործանումը:

Թեև Հայաստանում արդեն ձևավորվել էին հռոմեամետ և պարթևամետ խմբավորումներ, հռոմեացիների կողմից մահապատժի ենթարկված հայոց արքա Արտավազդի որդի Արտաշես II–ը վճռականորեն ընդունել էր պարթևական կողմնորոշումը: Վրեժ լուծելով հոր համար՝ նա նույնիսկ հրամայեց սրի քաշել Հայաստանում ու Արտաշատական–Մարաստանում գտնվող բոլոր հռոմեացիներին: Ի վերջո նա դառնում է հռոմեամետ կուսակցության դավադրության զոհը:

Երկու մեծ աշխարհակալությունների՝ Հռոմի և Պարթևաստանի միջև ընկած Հայաստանը իսպառ զուրկ չէր ինքնուրույնությունից ու սեփական ճակատագիրը տնօ-

րինելու հնարավորությունից: Հռոմն ու Պարթևաստանը իրենց արտաքին քաղաքականությունն իրագործելիս հարկադրված էին հաշվի նստել հայկական պետության հետ: Կարևոր է նաև նշել, որ *«երկու աշխարհակալությունների միջև գահակալական վեճերի պատճառով սկսված ընդհարումները դուրս են գալիս Մեծ Հայքի հարցի սահմաններից և տոնում միջազգային քաղաքականության բատերաբեմում առաջնության հասնելու համար մղվող պայքարի բնույթ: Գոնվելով տագնապալի գործողությունների մերձակիրատյան գնում՝ Հայաստանը հավասարազոր տագնապալուկան նշանակություն ուներ թե՛ Հռոմի և թե՛ Պարթևաստանի համար. Հայաստանի անցումը ախտականներից մեկի կողմը մեծ ապառնալիք էր առնշում մյուսի համար»*:

Օգտվելով Հայաստանի նկատմամբ իրենց ունեցած քաղաքական ազդեցությունից՝ պարթևական արքաները հաճախ կարողանում էին հայոց գահի վրա բազմեցնել Արշակունի թագավորների: Իսկ առանձին դեպքերում Պարթևաստանում գահազուրկ եղած արքաները դառնում էին Հայաստանի թագավոր: Այսպես՝ Ք. հ. 11 թ. պարթևական գահից զրկված Վոնոնը ապաստան է գտնում Հայաստանում և հռչակվում Մեծ Հայքի թագավոր (Ք. հ. 11–16 թթ.): Սակայն պարթևական գահին Վոնոնին փոխարինած Արտավան III–ը չէր կարող հանդուրժել, որ իր մրցակիցը հաստատվի հայկական գահի վրա, ուստի պատրաստություններ էր տեսնում Հայաստան ներխուժելու և նրան գահազրկելու համար: Ի վերջո Վոնոնը ստիպված հրաժարվում է հայոց գահից, հետևում դեպի հռոմեական տարածք, որտեղ անհայտ պայմաններում սպանվում է: Հռոմի դրածո, Հայաստանի թագավոր Ջենոն–Արտաշեսի մահվանից հետո՝ Ք. հ. 34 թ., Արտավան III–ը իր ավագ որդուն՝ թագաժառանգ Արշակին (ըստ հայկական ավանդության՝ սրա անունը Սանատրուկ էր) կարգեց Հայաստանի թագավոր: Դա հնարավոր էր տվյալ ժամանակաշրջանում Հռոմի առաջնության ոչնչացմանը Հայաստանում:

Պարթևական արքայից արքա Վաղարշ I–ը (Ք. հ. 51–75 թթ.), որի օրոք Պարթևաստանը նորից հառնում է իր հզորության գագաթնակետին, մտադիր էր իրագործել Արտավան III–ի ծրագիրը՝ Հայաստանը դարձնել պարթևական երկրորդ թագավորություն և դրանով իսկ այնտեղ ամրապնդել պարթևների քաղաքական ազդեցությունը: Այս քաղաքականությունը, բնականաբար, ավելի սուր կերպարանք էր հաղորդելու Հայաստանի հարցին՝ երկարատև ու անգիջում ընդհարումներ հարուցելով Պարսկաստանի և Հռոմի միջև: Անկասկած, պարթևների վերոհիշյալ քաղաքական ծրագրի իրագործումը համապատասխանում էր Հայաստանում տիրող տրամադրություններին, մանավանդ որ հայ ավագանուն Վաղարշ I–ը խոստանում էր երկրում կայուն իշխանություն:

Ք. հ. 54 թ. Վաղարշ I–ը իր եղբորը՝ Տրդատին, նստեցնում է հայկական գահին: Սակայն վերջինս Հռոմի կողմից չի ճանաչվում որպես թագավոր: Ներոնի ժամանակ (Ք. հ. 54–68 թթ.) Հայաստանի հարցի կապակցությամբ ձեռք բերվեց երկու պետությունների համար ընդունելի համաձայնություն. հայկական գահը հանձնվում էր պարթևական թագավոր Վաղարշի եղբայր Տրդատին, սակայն ապագա հայկական թագավորի թագադրությունը պետք է կատարվեր Հռոմում Ներոն կայսեր ձեռքով: Տակիտոսի ասելով՝ *«Վոլոգեզը քույր չէր տալիս, որ իր եղբայր Տիրիդատը հետացնի այն թագավորությունից, որը ինքն էր տվել նրան, կամ թե ուրիշ պետությունից ընդունի այն՝ իբրև նվեր»*:

Հայաստանի հարցի շուրջ պարթևա–հռոմեական հարաբերությունները մտնում են հակասությունների նոր փուլ: Արևելյան նահանգներում Ներոնի փոխարքա Կորբուլոնը Ք. հ. 55 թ. իր զորքերով ժամանում է Արևելք: Նա դեսպաններ է ուղարկում Տիգրոն, որպեսզի հաշտության բանակցություններ սկսի Վաղարշ I–ի հետ: Միաժամանակ վերջինիս մոտ դեսպանություն է ուղարկում նաև լեգատ Քվադրատոսը: Ստեղծված պայմանների ճնշման տակ Վաղարշ I–ը ստիպված է լինում վերականգնել պարթևական արքունիքի նախկին հարաբերությունները Հռոմի հետ և պատանդներ ուղարկել:

Ք. հ. 63 թ.՝ Հռանդեայի պայմանագիրը կնքելուց հետո, հռոմեա–պարթևական հարաբերությունները թևակոխում են մեղմացման փուլ, որի տրամաբանական շարունակությունն է դառնում Կորբուլոնի և Վաղարշի միջև 66 թ. համաձայնագրի ստորագրումը: Այդ նույն թվականին Տրդատը մեկնում է Հռոմ Ներոնի ձեռքից գահն ստանալու համար:

Այդ զարգացումների առթիվ Կորբուլոնին ուղղված իր նամակում Վաղարշը գրում էր, որ ներկայումս իր համար Հայաստանի հարցը կարելի է լուծված համարել: *«Մետվաճները՝ մերոցկանց և ծոցովուրդների ճակատագրերի այդ կարգադրիչները,— գրում էր նա,— Հայաստանը ամենքին պարթևներին՝ դրանով, ամբողջ, անարգանք չպատճառելով նաև հռոմեացիներին»:*

Այսպիսով՝ Հռոմը արտաքուստ պահպանեց իր արժանապատվությունը, իսկ Պարթևաստանը ձեռք բերեց փաստացի հսկողություն Հայաստանի նկատմամբ: Հայկական գահի վրա այսուհետև Հռոմի համաձայնությամբ բազմելու էին պարթև Արշակունի տոհմի ներկայացուցիչներ, որոնք շուտով բռնեցին հայացման ուղին:

Հայաստանում վերջնականապես հաստատվում է Արշակունիների հարստությունը, և Մեծ Հայքը Պարթևաստանից հետո դառնում է Արշակունիների երկրորդ թագավորությունը:

ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՔԱՅԱՑԱՆԿԸ

Արշակ I Մեծ ..... (247–217)
Տրդատ I (= Արշակ II) ..... (217–211)
Արտավան I (= Արշակ III) ..... (211–191)
Փրիապատ (= Արշակ IV) ..... (191–176)
Հրահատ I (= Արշակ V) ..... (176–171)
Միհրդատ I Մեծ (= Արշակ VI) ..... (171–138)
Հրահատ II (= Արշակ VII) ..... (138–129/128)
Արտավան II (= Արշակ VIII) ..... (129/128–124)
Միհրդատ II (= Արշակ IX) ..... (124/123–87)
Գոդերձ, Գոդարզ (= Արշակ X) ..... (90–80)
Որոդես I (= Արշակ XI) ..... (80–76/75)
Սանատրուկ, Սինատրուկ (= Արշակ XII) ..... (76/75–70–69)
Հրահատ III (= Արշակ XIII) ..... (70/69–58/57)
Միհրդատ III ..... (58/57–55)
Որոդես II ..... (55–38/37)
Հրահատ IV ..... (38/37–2)
Հրահատ V ..... (2–4)
Որոդես III ..... (4–6)
Վոնոն ..... (6/7–11/12)
Արտավան III ..... (11/12–38)
Վաղարշ I ..... (51–75)
Բակուր II ..... (78–110)
Խոսրով I ..... (110–128)
Վաղարշ II ..... (128/129–147)
Վաղարշ III Պերոզ ..... (148–191)
Վաղարշ IV ..... (191–207)
Վաղարշ V ..... (207/8–222/223)
Արտավան V ..... (222/3–227)

Աբեղյան Մ., երկեր, հատ. Ա, Երևան, 1966:
Աղոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987:
Ալեքսանդր Մակեդոնացի (Արիստոս Փլաբիոս, Ալեքսանդրի արշավանքը: Քվինտուս Կուրցիուս Ռուֆուս, Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը): Թարգմանությունը ռուսերենից՝ Ա. Ե. Սարգսյանի, Ռ. Բ. Մանիսալկալյանի, Երևան, 1987:
Անտուանաշուեյ, Էջմիածին, 1994:
Արծրունի Թովմա և Մեսրոպ, Պատմություն Արծրունեաց տան, Երևան, 1978:
Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Երևան, 2005:
Երեմյան Ս. Տ., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», Երևան, 1963:
Երեմյան Ս. Տ., Հայ ժողովրդի կազմավորման ավարտը և հայկական առաջին պետական կազմավորումները, ՀԺՊ, հ. I, 423–443, 1971:
Զամչյանց Մ., Պատմութիւն հայոց, հատ. Ա, Վենետիկ, 1784:
Լեո, Հայոց պատմություն, երկերի ժողովածու, հատ. Ա, Երևան, 1966.
Խաչատրյան Ժ., Իրանա-հայկական դիցաբանական աղերսների հարցի շուրջ, Լ(S) ՀԳ 2, 54–73, 1981:
Կրկաշարյան Ս., Թագավորական իշխանությունը հին Հայաստանում, ԲԵՀ 1 (10), 158–167, 1970:
Կրկաշարյան Ս., Հայաստանին վերաբերող հին հեռանկար պատմիչների մի քանի վկայությունների նոր թարգմանություն և մեկնաբանություն, «Հայագիտության արդի վիճակը և զարգացման հեռանկարները», Զեկուցումների ժողովածու, Երևան, 190–194, 2004:
Հակոբյան Թ. Խ., Ստ. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բաթոեղյան, Հայաստանի և հարակից երկրների տեղանունների բառարան, հ. 1–5, Երևան, 1986–2001:
Հարությունյան Բ. Հ., Աբեմելեյան Պարսկաստանի XVIII ատորդարության տեղադրության շուրջ, ՀԱ 1–12, 45–112, 1999:
Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից: Թարգմանությունը՝ Ս. Կրկաշարյանի, Երևան, 1986:
Հովսեփյան Ս., Ուրարտա-հայ-իրանական մշակութային փոխառնչություններ, Իրան-Նամէ, թիվ 2 (14–15), 33, 1993:
Հովհաննիսյան Լ. Ճ., Հայերենի իրանական փոխառությունները, Երևան, 1990:
Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, Երևան, 1944, հատ. Բ, մաս Ա, Երևան, 1957:
Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն հայոց, աշխատությամբ Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տփղիս, 1913 (աշխարհաբար թարգմանությունը՝ Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1968):
Մուշեղյան Խ. Ա., Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում, Երևան, 1983:
Նալբանդյան Գ., Դարեհի Վշտասպի Բիսեթունյան արձանագրությունը, Երևան, 1964:
Պետրոսյան Ա., Ուրարտական գլխավոր աստվածների եռյակը և պետության իշխող վերնախավի ծագման խնդիրը (Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտի ծննդյան 140-ամյակի առթիվ), ՊԲՀ 2, 243–270, 2002:
Պետրոսյան Ա., Հայկական դիցարանի հնագույն սկզբնաղբյուրը, ՊԲՀ, 2 205–233, 2004:
Պետրոսյան Ա., Հայոց ազգածագման հարցեր, Երևան, 2006:
Պետրոսյան Ա., Արամազդ. կերպար, պաշտամունք, նախատիպեր, Երևան, 2006:
Պետրոսյան Ա., Տիգրան Մեծի առասպելաբանական կերպարը, ՊԲՀ 2, 156–177, 2008:
Պլուտարքոս, երկեր, Երևան, 1987:
Ջահուկյան Գ. Բ., Հայկական շերտը ուրարտական դիցարանում, ՊԲՀ 1986, 1, 43–58, 1986:
Ջահուկյան Գ. Բ., Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987:
Սարգսյան Գ. Խ., Հայաստանի միավորումը և հզորացումը Արտաշես Ա-ի օրոք, ՀԺՊ, I, Երևան, 521–553, 1971:
Սարգսյան Գ. Խ., Պատմահայր Հերոդոտոս-

ագ: Հերոդոտոս. Պատմություն ինը գրքից (թարգմանությունը՝ Ս. Կրկյաշարյանի), Երևան, 553–578, 1986:

Ստրաբոն, Օտար աղբյուրները հայերի մասին (հունական աղբյուրներ, №1) (բաղդից և թարգմանեց Հ. Ամատյան), Երևան, 1940:

Տակիտոս Կ., Օտար աղբյուրները հայերի մասին (լատինական աղբյուրներ, № 3) (բաղդից և թարգմանեց Գ. Սուտնիկյան), Երևան, 1941:

Տիրացյան Գ. Ա., Երվանդունիները Հայաստանում, Լ(Տ)ՀԳ 6, 53–72, 1958:

Տիրացյան Գ. Ա., Ուրարտական բաղաքակրթությունը և Աքեմենյան Իրանը, ՊԲՀ 2 (25), 149–164, 1964:

Տիրացյան Գ. Ա., Հայաստանը Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության ներքո, ՀԺԴ, 1, Երևան, 446–463, 1971:

Տիրացյան Գ. Ա., Ուրարտու և Հայաստան (նյութական մշակույթի ժառանգորդության հարցի շուրջը), ՊԲՀ 1, 43–60, 1978:

Տիրացյան Գ. Ա., Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ. թ. ա. VI դ. վերջ – մ. թ. ա. III դ. վերջ), ՊԲՀ 2, 68–84, 1981:

Քոչյան Ա., Արամ նահապետը Կապադովկիայում (մի վարկածի առթիվ), ՊԲՀ 1, 237–259, 1999:

Քսենոփոն, Անաբասիս (թարգմանությունը՝ Ս. Մ. Կրկյաշարյանի), Երևան, 1970:

Քսենոփոն, Կյուրոպեդիա (թարգմանությունը՝ Ս. Մ. Կրկյաշարյանի), Երևան, 2000:

Օհանյան Մ., Աքեմենյան Սակեզոհացու արևելյան արշավանքը և Հայաստանը, Երևան, 2003:

Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана, Санкт–Петербург, 1908.

Аракелян Б. Н., Очерки по истории искусства древней Армении, Ереван, 1976.

Арутюнян Н. В., Биайнили (Урарту). Военно–политическая история и вопросы топонимики, Ереван, 1970.

Арутюнян Н. В., Топонимика Урарту, Ереван, 1985.

Бокщанин А. Г., Парфия и Рим. Возникновение системы политического дуализма в Передней Азии, ч. 1, Москва, 1960; ч. 2, Москва, 1966.

Дандамаев М. А., Иран при первых Ахеменидах, Москва, 1963.

Дандамаев М. А., Политическая история Ахеменидской державы, Москва, 1985.

Дандамаев М. А., В. Г. Луконин, Культура и экономика древнего Ирана, Москва, 1980.

Дьяконов И. М., Ассиро–вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ 2, 257–356; 3, 207–252, 4, 283–305, 1951.

Дьяконов И. М., История Мидии с древнейших времен до конца IV в., Москва – Ленинград, 1956.

Дьяконов М. М., Очерк истории Древнего Ирана, Москва, 1961.

Дьяконов И. М., Эламский язык. – В кн.: Языки Древней Передней Азии, Москва, 85–112, 1967.

Дьяконов И. М., Предыстория армянского народа, Ереван, 1968.

Дьяконов И. М. (ред.), История Древнего Востока: Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Часть первая: Месопотамия, Москва, 1983.

Дьяконов И. М., Киммерийцы и скифы на Древнем Востоке, РА 1, 108–116, 1994.

Грантовский Э. А., Ранняя история иранских племен в Передней Азии, Москва, 1970.

Грантовский Э. А., О распространении иранских племен на территории Ирана. – В сб.: История Иранского государства и культуры, Москва, 286–326, 1971.

Грантовский Э. А., О хронологии пребывания киммерийцев и скифов в Передней Азии, РА 3, 23–48, 1994.

Грантовский Э. А., Иран и иранцы до Ахеменидов, Москва, 1998.

Зеймаль Е. В., Парфия и Греко–Бактрийское царство. – В кн.: ИДМ II, 452–462, 1989.

Иванов М. С., Очерк истории Ирана, Москва, 1952.

Иванчик А. И., Античная традиция о фараоне Сесострисе и его войне со скифами, ВДИ 4, 4–36. История дипломатии, том I, Москва, 1959, 1999.

Кошеленко Г. А., Культура Парфии, Москва, 1966.

Кошеленко Г. А., Некоторые вопросы истории ранней Парфии, ВДИ 1, 53–71, 1968.

Крымский А., История Сасанидов, Москва, 1905.

Кудрявцев О. В., Рим, Армения и Парфия во второй половине правления Нерона, ВДИ 3, 46–59, 1949.

Лившиц В. А. (Гл. ред.), История и языки Древнего Востока: памяти И. М. Дьяконова, Санкт-Петербург, 2002.

Луконин В. Г., Искусство древнего Ирана, Москва, 1977.

Луконин В. Г., Древний и раннесредневековый Иран, Москва, 1987.

Манандян Я. А., О торговле и городах древней Армении в связи с мировой торговлей Древних времен, Ереван, 1954.

Массон М. Е., К вопросу о времени возникновения Парфянского государства, ИАН Турк. ССР 5, 1962.

Машкин Н. А., История Рима, том 3, Москва, 1941.

Медведская И. Н., Периодизация скифской архаики и Древний Восток, РА 3, 95–105, 1992.

Медведская И. Н., Конец Урарту: новые факты и гипотезы, Эрмитажные чтения памяти Б. Б. Пиотровского, Санкт-Петербург, 61–63, 1998.

Меликишвили Г. А., Древневосточные материалы по истории народов Закавказья: I. Наири-Урарту, Тбилиси, 1954.

Меликишвили Г. А., Урартские клинообразные надписи, Москва, 1960.

Моммзен Т., История Рима, том 5, Москва, 1949.

Периханян А. Г., Общество и право Ирана в парфянский и сасанидский периоды, Москва, 1983.

Пигулевская Н. В., Города Ирана в раннем средневековье, Москва–Ленинград, 1956.

Пигулевская Н. В., Якубовский А. Ю., Петрушевский И. П., Строева Л. В., Л. М. Беленицкий, История Ирана с древнейших времен до конца 18-го века, Ленинград, 1958.

Полибий. Всеобщая история (пер. Г. Мищенко), т. 1–3, Москва, 1890–1899.

Пьянков И. В., Борьба Кира II с Астиагом по данным античных авторов, ВДИ 3, 16–37, 1971.

Равнович А. Б., Эллинизм и его историческая роль, Москва–Ленинград, 1950.

Страбон, География (пер., статья и комментарии Г. А. Стратановского), Ленинград, 1964.

Тарн В., Эллинистическая цивилизация, Москва, 1949.

Тер-Мартиросов Ф., Границы Ахеменидских владений в Закавказье (V век до н. э.), ИФЖ 3, 133–142, 1998.

Тирацян Г. А., Страна Коммагена и Армения, ИАН 3, 69–74, 1956.

Тирацян Г. А., Новонайденная надпись Арташеса I-го, царя Армении, ВДИ 1, 88–90, 1959.

Тирацян Г. А., Урарту и Армения (к вопросу о преемственности материальной культуры), ВОН 2, 17–30, 1968.

Тирацян Г. А., Некоторые аспекты внутренней организации Армянской сатрапии, ИФЖ 2, 99–116, 1972.

Тирацян Г. А., Армянская тиара: опыт культурно-исторической интерпретации, ВДИ 2, 90–96, 1982.

Тирацян Г. А., Армения VI–IVвв. до н. э. – В кн.: Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии (Отв. ред. Г. А. Кошеленко), Москва, 37–40, 1985.

Тирацян Г. А., Культура Древней Армении VIв. до н. э. – IIIв. н. э., Ереван, 1988.

Тревер К. В., Очерки по истории культуры Древней Армении, Москва, 1953.

Халатянц Г. А., Армянские Аршакиды в истории Моисея Хоренского, Москва, 1903.

Хинц В., Государство Элам, Москва, 1977.

Abeghian M., Armenische Volksglaube, Leipzig, 1899.

Allen L., The Persian Empire, London, 2005.

Akurgal E., Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander, Berlin, 1961.

Amiet P., Elam, Auvers-sur-Oise, 1966.

André B., M. Salvini, Réflexions sur Puzur-Inšušinak, IA 24 (Mélanges P. Amiet, vol. II), 53–72 (pl. 1–6), 1989.

Andreau J., M.-F. Boussac et al. (eds.), Recherches récentes sur l'Empire achéménide, Topoi 7, Suppl. 1, Paris, 1997.

Anreiter P., H. M. Ölberg (Hrsg.), Wort – Text – Sprache und Kultur, Festschrift für Hans Schmeja zum 65-Geburtstag, Innsbrucker

Beiträge zur Kulturwissenschaft, Sonderheft 103, Innsbruck, 1998.

Aro S. and R. M. Whiting (eds.), Melammu Symposia I: The Heirs of Assyria. Proceedings of the Opening Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage Project, Held in Tvärminne, Helsinki, 2000.

Austin M. M., Greek Tyrants and the Persians, 546–479, CQ 40, 289–306, 1990.

Avesta, Die heiligen Bücher der Parsen (übers. Fritz Wolff), Strassburg, 1910.

Bakır T. (ed.), Achaemenid Anatolia, Leiden, 2001.

Barnett R. D., Xenophon and the Wall of Media, JHS 83, 1–26, 1963.

Beaulieu P. –A., The Reign of Nabonidus, King of Babylon 556–539, Yale Near Eastern Researches 10, New Haven–London, 1989.

Belli O., The Anzaf Fortresses and the Gods of Urartu, İstanbul, 1999.

Benedict W. C., E. N. von Voigtlander, Darius' Bisitun Inscription, Babylonian Version, Lines 1–29, JCS 10, 1–10, 1956.

Bengtson H. (ed.), The Greeks and the Persians from the Sixth to the Fourth Centuries, New York, 1968.

Bichler R., Some Observations on the Image of the Assyrian and Babylonian Kingdoms within the Greek Tradition. – In: Rollinger, Ulf 2004 (Hrsg.), Stuttgart, 2004.

Blum H., B. Faist, P. Pfälzner, A. –M. Wittke (Hrsg.), Brückenland Anatolien? Ursachen, Extensität und Modi des Kulturaustausches zwischen Anatolien und seinen Nachbarn, Tübingen, 2002.

Boardman J., Persia and the West: an Archaeological Investigation of the Genesis of Achaemenid Art, London, 2000.

Boardman J., N. G. L. Hammond, D. M. Lewis, M. Oswald (eds.), Persia, Greece and the Western Mediterranean c. 525–479 B. C. – CAH IV (2nd ed.), Cambridge, 1988.

Boehmer R. M., Zur Lage von Parsua im 9 Jahrhundert vor Christus, BJV 5, 187–198, 1965.

Borger R., Die Inschriften Asarhaddons, Königs von Assyrien, AfO Beiheft 9, Graz, 1956.

Borger R., Beiträge zum Inschriftenwerk Assurbanipals, Wiesbaden, 1996.

Borger R., W. Hinz, Die Behistun–Inschrift Darius des Grossen. – In: Kaiser 1984, 419–450, 1984.

Bowman R. A., Aramaic Ritual Texts from Persepolis, Chicago, 1970.

Boyce M., A History of Zoroastrianism, vol. I–II, Leiden, 1975–1982.

Boyce M., Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices, London, 1979.

Boyce M., Achaemenid Religion. – In: Yarshater 1985 –, 426–429, 1985.

Boyce M., Ahura Mazda. – In: Yarshater 1985 –, 684–687, 1985.

Boyce M., I. Gershevitch (eds.), W. B. Henning Memorial Volume, London, 1970.

Brandenstein W., M. Mayrhofer, Handbuch des Altpersischen, Wiesbaden, 1964.

Brentjes B., The History of Elam and Achaemenid Persia: An Overview. – In: Sasson 1995, 1001–1021, 1995.

Briant P., Alexander Le Grand, Paris, 1974.

Briant P., Villages et communautés villageoises d'Asie Achéménide et hellénistique, JESHO 19, 165–188, 1975.

Briant P., La perse avant l'empire (un état de question), IA 19, 71–118, 1984.

Briant P., Achaemenid History X: Histoire de l'empire perse de Gyrus à Alexandre, Leiden, 1996.

Briant P., From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire (trans. P. T. Daniels), Winona Lake, Indiana, 2002.

Briant P., R. Boucharlat (éds),, L'archéologie de l'empire achéménide: nouvelles recherches, Persika 6, Paris, 2005.

Brosius M, The Parthians, London and New York, 2006.

Brown S. C., Medien (Media). – In.: RIA VII, 619–623, 1987–1990.

Brown S. C., The Mēdikos Logos of Herodotus and the Evolution of the Median State. – In: Kuhrt, Sancisi–Weerdenburg 1988, 71–86, 1988.

Brown S. C., Media in the Achaemenid Period: the Late Iron Age in Central West Iran. – In: Sancisi–Weerdenburg, Kuhrt 1990, 63–76, 1990.

Burn A. R., Persia and the Greeks, the defense of the West, c. 546–478 B. C. (second edition), London, 1970.

Calmeyer P., Zur Genese altiranischer Motive II. Der leere Wagen, AMI 7, 49–77, 1974.

Calmeyer P., Zur Genese altiranischer Motive. V. Synarchie, AMI 9, 68–90, 1976.

Calmeyer P., History of Art. iii. Achaemenian Art

and Architecture. – In: Yarshater 1985–, 569–580, 1987.
Cameron G. G., History of Early Iran, Chicago, 1936.
Cameron G. G., Persepolis Treasure Tablets, Chicago (= OIP 65), 1948.
Cameron G. G., The Old Persian Text of the Bisitun Inscription, JCS 5, 47–54, 1951.
Cameron G. G., The Elamite Version of the Bisitun Inscriptions, JCS 14, 59–68, 1960.
Cameron G. G., Darius the Great and his Scythian (Saka) Campaign. Bisutun and Herodotus, AI 4, 77–88, 1975.
Campbell B., The Severan Dynasty. – In.: CAH XII (The Crisis of the Empire, A. D. 193–337), 1–27, 2007.
Carter E., M. W. Stolper, Elam. Surveys of Political History and Archaeology, NES 25, Berkeley – Los Angeles – London, 1984.
Chačatrjan Ž. D., Achaimenidische Traditionen im postachaimenidischen Armenien, AMIT 32, 43–49, 2000 [2001].
Charpin D., J. –M. Durand, La suzeraineté de l'empereur (sukkalmah) d'Élam sur la Mésopotamie et le 'nationalisme' amorrite. – In: de Meyer, Gasche 1991, 59–66, 1991.
Chaumont M. L., Armenia and Iran ii. The Pre-Islamic Period 7: Iranian Influences on Armenia. – In: Yarshater 1985–, 418–438, 1987.
Clay A. T., Business Documents of Murashû sons of Nippur Dated in the Reign of Darius II (424–404B. C.), The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania 10, Philadelphia, 1904.
Colledge M. A. R., The Parthians, London, 1967.
Colledge M. A. R., Parthian Art, London, 1977.
Cook J. M., The Persian Empire, London – Melbourne – Toronto, 1983.
Curtis J., (ed.) Later Mesopotamia and Iran: Tribes and Empires 1600–539 B. C., Proceedings of a Seminar in Memory of Vladimir G. Lukonin, London, 1995.
Curtis J., (ed.) Mesopotamia and Iran in the Persian Period: Conquest and Imperialism 539–331 B. C., London, 1997.
Curtis J., Ancient Persia, London, 2000.
Curtis J., The Assyrian Heartland in the Period 612–539 BC. – In: Fales 2003, 157–167, 2003.
Curtis J. and N. Tallis, Forgotten Empire. The World of Ancient Persia, London, 2005.
Cuyler Young T. Jr., A Comparative Ceramic Chronology for Western Iran 1500–500 B. C., Iran 3, 53–85, 1965.
Cuyler Young T. Jr., The Iranian Migration into the Zagros, Iran 5, 11–34, 1967.
Creason S., Aramaic. – In: Woodard 2004, 391–426, 2004.
Dahl J. L., Animal Husbandry in Susa during the Proto Elamite Period, SMEA 47, 81–134, 2005.
Dalley S., Foreign Chariotry and Cavalry in the Armies of Tiglath-Pileser III and Sargon II, Iraq 47, 31–48, 1985.
Dalley S. and J. N. Postgate, The Tablets from Fort Shalmaneser, CTN III, London, 1984.
Dandamayev M. A., Achaemenes. – In: Yarshater 1985–, 414, 1985.
Dandamayev M. A., Araxa. – In: Yarshater 1985–, 268, 1987.
Dandamayev M., Babylonia. – In: Yarshater 1989, 326–334, 1989.
Dandamayev M. A., Economy ii. In the Pre-Achaemenid Period. – In: Yarshater 1985–, 101–104, 1998.
Dandamayev M., E. Grantovskij, Assyria. I: The Kingdom of Assyria and its Relations with Iran. – In: Yarshater 1987, 806–815, 1987.
Daniels P. and W. Bright (eds.), The World's Writing Systems, Oxford – New York, 1996.
Debevoise N. C., A Political History of Parthia, Chicago, 1938.
Delaunay J. A, Assarhaddon. – In: Yarshater 1987, 803–805, 1987.
Delemen I., Casabonne O., Karagöz S., O. Tekin (eds.), The Achaemenid Impact on Local Populations and Cultures in Anatolia, Proceedings of the International Workshop held in Istanbul (May 2005), Istanbul, 2007.
Diakonoff I. M., The Origin of the 'Old Persian' Writing System and the Ancient Oriental Epigraphic And Annalistic Traditions. – In: Boyce, Gershevitch 1970, 98–124, 1970.
Diakonoff I. M., Media. – In: Gershevitch 1985, 36–148, 1985.
Diakonoff I. M., Elam. – In: Gershevitch 1985, 1–24, 1985.
Dietrich M., The Babylonian Correspondence of Sargon and Sennacherib, Helsinki (= SAA XVII), 2003.
Dobiaš J., Les premiers rapports des romaines avec les parthes, ArOr 3, 215–256, 1931.

Dombrowski B. W. W., Mazdā Ahura – Ahura Mazdā – Auramazdā = "Lord Wisdom", IA 17, 199–220, 1983.

Duchesne-Guillemin J., Ormazd et Ahriman, Paris, 1953.

Duchesne-Guillemin J., La religion de l'Iran ancien, Paris, 1962.

Duchesne-Guillemin J., Religion et politique, de Cyrus à Xerxès, Persica 3, 1–9, 1967–1968.

Edwards I. E. S., C. J. Gadd, N. G. L. Hammond (eds.), The Cambridge Ancient History I/2: Early History of the Middle East (Third Edition), Cambridge – London – New York – New Rochelle – Melbourne – Sydney, 1971.

Edzard D. O., Gudea and His Dinasty, Toronto – Buffalo – London, 1997.

Edzard D. O., G. Farber, Die Orts– und Gewässernamen der Zeit der 3. Dynastie von Ur, Wiesbaden, 1974.

Edzard D. O., G. Farber, E. Sollberger, Die Orts– und Gewässernamen der präsargonischen und sargonischen Zeit, Wiesbaden (= RGTC 1), 1977.

Englund R. K., The Proto-Elamite Script. – In: Daniels, Bright 1996, 160–164, 1996.

Englund R. K., Elam, iii. Proto-Elamite. – In: Yarshater 1998, 325–330, 1998.

Englund R. K., The State of Decipherment of Proto-Elamite. – In: Houston 2004, 100–149, 2004.

Fales F. M., J. N. Postgate, Imperial Administrative Records, Part I. Palace and Temple Administration, Helsinki (= SAA VII), 1992.

Fales F. M. (Ed. –in–Chief), Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia, HANE/M V, Padova, 2003.

Farkas A., Is there Anything Persian in Persian Art? – In: Schmandt-Besserat 1980, 15–21, 1980.

Frahm E., Einleitung in die Sanherib-Inschriften, Wien (= AfO Beiheft 26), 1997.

Frame G., Rulers of Babylonia: From the Second Dynasty of Isin of Babylonia to the End of the Assyrian Domination (1157–612 BC), vol. 2, Toronto – Buffalo – London, 1995.

Frankfort H., Art and Architecture of the Ancient Orient, Harmondsworth, 1954.

Frayne D. R., Old Babylonian Period (2003–1595 BC), Toronto – Buffalo – London, 1990.

Frayne D. R., Sargonic and Gutian Periods (2334–2113 BC), Toronto – Buffalo – London, 1993.

Frayne D. R., Ur III Period (2112–2004 BC), Toronto – Buffalo – London, 1997.

Frye R. N., Iranian Religions before Islam. – In: Religions in Antiquity, Leiden, 583–589, 1968.

Frye R. N., The 'Aramaic' Inscription on the Tomb of Darius, IA 17, 85–90, 1982.

Fuchs A., Die Inschriften Sargons II. aus Khorsabad, Göttingen, 1994.

Fuchs A., Die Annalen des Jahres 711 v. Chr., Helsinki (= SAAS VIII), 1998.

Fuchs A., S. Parpola, The Correspondence of Sargon II, Part III. Letters from Babylonia and the Eastern Provinces, Helsinki (= SAA XV), 2001.

Gadd C. J., The Harran Inscription of Nabonidus, AnSt 8, 35–92, 1958.

Geldner K., Avesta: The Sacred Books of the Parsis, Stuttgart, 1886–1896.

Genito B., The Medes: A Reassessment of the Archaeological Evidence, East and West 36/1–3, 11–81, 1986.

Genito B., The Archaeology of the Median Period: an Outline and a Research Perspective, IA 40, 315–340, 2005.

George C., The Greek Wars: The Failure of Persia, New York, 2005.

Gershevitch I. (ed.), The Cambridge History of Iran, vol. 2: The Median and Achaemenian Periods, Cambridge, 1985.

Ghirshman R. D, L'Iran des origines à l'Islam, Paris, 1976.

Glassner J. –J., Mesopotamian Chronicles, Atlanta (= WAW 19), 2004.

Gnoli G., A. Panaino (eds.), Proceedings of the First European Conference of Iranian Studies, Part I: Old and Middle Iranian Studies, Rome, 1990.

Godard A., L'art de l'Iran, Paris, 1962.

Cogan M., I. Eph'al (eds.), Ah, Assyria…, Studies in Ancient Near Eastern Historiography Presented to Hayim Tadmor, Jerusalem (= ScH XXXIII), 1991.

Gopnik H., The Ceramics from Godin II in the Late 7th to Early 5th Centuries BC. – In: Fales 2003, 249–267, 2003.

Grayson A. K., Assyrian and Babylonian Chronicles, Locust Valley, New York (= TCS 5), 1975.

Grayson A. K., Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC (858–745 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods, Toronto – Buffalo – London, 1996.

Grayson A. K., E. Sollberger, L'insurrection générale

contre Narâm-Suen, RA 70, 103–128, 1976.
Greenfield J. C., Aramaic in the Achaemenian Empire. – In: Gershevitch 1985, 698–713, 1985.
Griffin M., Trajan. – In.: CAH XI, 123–128, 2007.
Grillot-Susini F., Elam, v. Elamite Language. – In: Yarshater 1998, 332–335, 1998.
Gruen E. S., The Expansion of the Empire under Augustus. – In.: CAH X, 147–197, 2006.
Hale M., Avestan. – In: Woodard 2004, 742–763, 2004.
Hallo W. W., Gutium. – In: RLA III, 708–720, 1968–1971.
Hallock R. T., Persepolis Fortification Tablets, Chicago (= OIP 92), 1969.
Hansman J., Anshan. – In: Yarshater 1987, 103–107, 1987.
Henkelman W. F. M., Persians, Medes and Elamites: Acculturation in the Neo-Elamite Period. – In: Fales 2003, 181–231 (pls. 9–15), 2003.
Henning W. B., A Sogdian God, BSOAS 28/2, 242–254, 1965.
Henning W. B., E. Yarshater (eds.), A Locust's Leg: Studies in Honor of S. N. Taqizadeh, London, 1962.
Herrenschmidt C., Nugae Antico-Persianae. – In: Sancisi-Weerdenburg, Kuhrt 1990, 37–61, 1990.
Herzfeld E., Archaeological History of Iran, London, 1935.
Herzfeld E., Altpersische Inschriften, AMI Erg. 1, Berlin, 1938.
Herzfeld E., Iran in the Ancient East, London, 1941.
Herzfeld E., Zoroaster and his World, Princeton, 1947.
Herzfeld E., The Persian Empire. Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East, Wiesbaden, 1968.
Hewsen R. H., Introduction to the Armenian Historical Geography II: The Boundaries of Achaemenid Armenia, RÉA 17, 123–143, 1983.
Hewsen R. H., Introduction to the Armenian Historical Geography III: The Boundaries of Orontid Armenia, RÉA 18/1–2, 347–366, 1984.
Hinz W., Zur Entzifferung der elamischen Strichschrift, IA 2, 1–21, 1962.
Hinz W., Das Reich Elam, Stuttgart, 1964.
Hinz W., The Elamite God d. GAL, JNES 24/4, 351–54, 1965.
Hinz W., Elams Vertrag mit Narâm-Sîn von Akkade, ZA 58, 66–96, 1967.
Hinz W., Persia, c. 2400–1800 B. C. – In: Edwards et al. 1971, 644–680, 1971.
Hinz W., H. Koch, Elamisches Wörterbuch 1–2, Berlin (= AMI Erg. 17), 1987.
Hirsch H., Die Inschriften der Könige von Agade, AfO 20, 1–88, 1963.
Hole F. (ed.), The Archaeology of Western Iran, Washington, 1984.
Houston S. (ed.), The First Writing: Script Invention as History and Process, Cambridge, 2004.
Hunt N. B., Historical Atlas of Ancient Mesopotamia, New York, 2004.
Hübschmann H., Persische Studien, Strassburg, 1895.
Jacobsen Th., The Sumerian King List, Chicago (=AS 11), 1939.
Jacobsen Th., S. N. Kramer, The Myth of Inanna and Bilulu, JNES 12/3, 160–188, 1953.
Johnson E. C., Urartian Influnce upon Iranian Architecture in the Early First Millennium B. C., Marsyas 17, 21–38, 1974–1975.
Jursa M., Observations on the Problem of the Median "Empire" on the Basis of the Babylonian Sources. – In: Fales 2003, 169–179, 2003.
Jursa M., Neo-Babylonian Legal and Administrative Documents: Typology, Contents and Archives, Guides to the Mesopotamian Textual Record 1, Münster, 2005.
Kaiser (ed.), Texte der Umwelt des Alten Testament I/4, Gütersloh, 1984.
Kammenhuber A., Historisch-geographische Nachrichten aus der althurrischen Überlieferung, dem Altelamischen und den Inschriften der Könige von Akkad für die Zeit vor dem Einfall der Gutäer (ca. 2200–2130), AAASH 22/1–4, 157–247, 1974.
Kammenhuber A., Eine verkannte Überlieferungslücke in der sumerischen Königsliste, Or. NS 48/1, 1–25, 1979.
Kanecjan A. G., Beziehungen zwischen urartäischer und achaimenidischer Baukunst in Armenien, AMIT 32, 103–110, 2000 [2001].
Kaptan D. (ed.), Achaemenid History XII: The Daskyleion Bullae: Seal Images from the Western Achaemenid Empire (vol. I: Text, vol. II: Catalogue and Plates), Leiden, 2002.
Karapetjan I. N., Zur Typologie armenischer Siedlungen in achaimenidischer Zeit, AMIT 32, 111–117, 2000 [2001].

Kent R. G., Old Persian. Grammer, Texts, Lexicon, AOS 33, New Haven, Connecticut, 1953.
Khačikjan M., On the typological characteristics of the Elamite language. – In.: Šulmu IV: Everyday Life in Ancient near East, Poznań, 143–150, 1993.
Khačikjan M., The Elamite Language, DocAs IV, Roma, 1998.
Khurshudian E., Die parthischen und sasanidischen Verwaltungsinstitutionen, Jerewan, 1998.
Kienast B., The so-called 'Median Empire', BCSMS 34, 59–67, 1999.
Kinnier Wilson J. V., The Nimrud Wine Lists, CTN I, Hertford, 1972.
Koch H., Theology and Worship in Elam and Achaemenid Iran. – In: Sasson 1995, 1959–1969, 1995.
Komoróczy G., Ummān-Manda, AAASH 25, 43–67, 1977.
König F. W., Geschichte Elams, AO 29, 1–38, 1931.
König F. W. 1931–1932, Nabonid und Kurâš, AfO 7, 178–182,
König F. W., Die elamischen Königsinschriften, AfO, Beiheft 16, Graz, 1965.
Kroll S., Urartus Untergang in anderer Sicht, Ist. Mitt. 34, 151–170, 1984.
Kroll S., Medes and Persians in Transcaucasia? Archaeological Horizons in North-western Iran and Transcaucasia. – In: Fales 2003, 281–287, 2003.
Kuhrt A., The Ancient Near East c. 3000–330 BC, London – New York, 1995.
Kuhrt A., H. Sancisi-Weerdenburg (eds.), Achaemenid History III: Method and Theory, Proceedings of the London 1985 Achaemenid History Workshop, Leiden, 1988.
Kuiper F., On Zarathustra's Language, Amsterdam, 1978.
Lambert M., Shutruk-Nahunte et Shutur-Nahunte, Syria 44, 47–51, 1967.
Lambert W., The Akkadianization of Susiana under the Sukkalmahs. – In: de Meyer, Gasche 1991, 53–57, 1986.
Lanfranchi G. B., Esarhaddon, Assyria and Media, SAAB 12/2, 99–109, 1998.
Lanfranchi G. B., The Assyrian Expansion in the Zagros and the Local Ruling Elites. – In: Fales 2003, 79–118, 2003.
Levine L. D., Two Neo-Assyrian Stelae from Iran, Royal Ontario Museum, Occasional Paper 23, Toronto, 1972.
Levine L. D., Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros, Iran 11, VIII+1–27, 1973.
Levine L. D., Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros, Iran 12, 99–124, 1974.
Levine L. D., Sennacherib's Southern Front: 704–689 B. C., JCS 34, 28–58, 1982.
Lewy H., The Babylonian Background of the Kay Kâûs Legend, ArOr XVII, 28–109, 1949.
Liverani M., The Medes at Esarhaddon's Court, JCS 47, 57–62, 1995.
Liverani M., The Rise and Fall of Media. – In: Fales 2003, 1–12, 2003.
Livingstone A., Court Poetry and Literary Miscellania, Helsinki (= SAA III), 1989.
Luckenbill D. D., The Annals of Sennacherib, Chicago (= OIP 2), 1924.
Luckenbill D. D., Ancient Records of Assyria and Babylonia, vol I (From the Earliest Times to Sargon), Chicago, 1926.
Luckenbill D. D., Ancient Records of Assyria and Babylonia, vol. II (From Sargon to the End), Chicago, 1927.
Luukko M., G. Van Buylaere, The Political Correspondence of Esarhaddon, Helsinki (= SAA XVI), 2002.
Malcolm A. R., The Parthians, London, 1967.
Mallowan M., Early Mesopotamia and Iran, London, 1965.
Mallowan M., Cyrus the Great (558–529 B. C.), Iran 10, 1–17, 1972.
Mattila R., The Political Status of Elam after 653 B. C. according to ABL 839, SAAB I/1, 27–30, 1987.
Mayrhofer W., Supplement zur Sammlung der altpersischen Inschriften, Vienna, 1978.
MacGinnis J., Ctesias and the Fall of Nineveh, ICS 13, 37–41, 1987.
Mahboubian H., Treasures of the Mountains. The Art of the Medes, London, 1995.
Medvedskaya I. N., Iran. Iron Age, Oxford (= BAR 126), 1982.
Merhav R. (ed.), Urartu: A Metallworking Center in the First Millennium B. C. E., Jerusalem, 1991.
Meyer de L., E. Haerinck (eds.), Archaeologia Iranica et Orientalis: Miscellanea in Honorem Louis Vanden Berghe, Bd. I, Gent, 1989.
Meyer de L., H. Gasche (eds.), Mésopotamie et Elam. Actes de la XXXVIème Rencontre Assyriologique, Internationale, Mesopotamian

History and Environment, Occasional Publications 1, Ghent,1991.
Millard A. R., The Eponyms of the Assyrian Empire. 910–612 BC, Helsinki (= SAAS II), 1994.
Miroschedji de P., Le dieu élamite Napiriša, RA 74, 129–143, 1980.
Miroschedji de P., Le dieu élamite au serpent et aux eaux jaillissantes, IA 16, 1–25, 1981.
Miroschedji de P., La fin du royaume d'Anšan et Suse et la naissance de l'empire perse, ZA 75, 265–306, 1985.
Miroschedji de P., La fin de l'Élam: essai d'analyse et d'interprétation, IA 25, 47–95, 1990.
Muhly J. D., Copper and Tin. The Distribution of Mineral Resources and the Nature of the Metals Trade in the Bronze Age, TCAAS 43, New Haven, 1973.
Nashef Kh., Die Orts– und Gewässernamen der mittelbabylonischen und mittelassyrischen Zeit, Wiesbaden (=RGTC 5), 1982.
Nissen H. –J., J. Renger (Hrsg.), Mesopotamien und Seine Nachbarn I–2, Berlin, 1982.
Oates D., Studies in the Ancient History of Nothern Iraq, London, 1968.
Olmstead A. T., History of the Persian Empire, Chicago, 1948.
Osborne M. J., Orontes, Historia 22, 515–551, 1973.
Pahlavi Texts (transl. E. W. West), vol. I–V, Oxford, 1880 (Delhi 1993),
Polybius. Historiae, I–6, Cambridge, Mass–London,1960 (Loeb Classical Library).
Panaino A., The Mesopotamian Heritage of Achaemenian Kingship. – In: Aro, Whiting 2000, 35–49, 2000.
Parpola S., The Correspondence of Sargon II, Part I. Letters from Assyria and the West, Helsinki (= SAA I), 1987.
Parpola S., Sakas, India, Gobryas, and the Median Royal Court: Xenophon's Cyropaedia through the Eyes of an Assyriologist. – In: Fales 2003, 339–351, 2003.
Parpola S., K. Watanabe, Neo–Assyrian Treaties and Loyalty Oaths, Helsinki (=SAA II), 1988.
Porada E., Ancient Iran. The Art of Pre–Islamic Times, London, 1965.
Porada E., Art of the World. The Art of Ancient Iran: Pre–Islamic Cultures, New York, 1965.
Porada E., Art in Iran: i. Neolithic to Median, seventh millennium to seventh century B. C. – In: Yarshater 1987, 549–565, 1987.
Porada E., Seals and Related Objects from Early Mesopotamia and Iran, Early Mesopotamia and Iran, Contacts and Conflicts c. 3500–1600 BC, London, 44–53, 1993.
Potts D. T., The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State, Cambridge, 1999.
Radner K., An Assyrian View on the Medes. – In: Fales 2003, 37–64, 2003.
Reade J. E., Assyrian Eponyms, Kings and Pretenders, 648–605 BC, Or. 67, 255–265, 1998.
Reade J. E., Ninive (Nineveh). – RIA IX, 388–433, 2000.
Reade J. E., Why did the Medes Invade Assyria?. – In: Fales 2003: 149–156, 2003.
Roaf M., Media and Mesopotamia: History and Architecture. – In: Curtis 1995, 54–66, 1995.
Roaf M., The Median Dark Age. – In: Fales 2003, 13–22, 2003.
Roaf M., Persepolis. – RIA X/5–6, 293–412, 2004.
Rollinger R., Herodots Babylonischer Logos. Eine kritische Untersuchung der Glaubwürdigkeitsdiskussion an Hand ausgewählter Beispiele. Historische Parallelüberlieferung – Argumentationen Archäologische Befund – Konsequenz für eine Geschichte Babylons in persischer Zeit, Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, 84, Innsbruck, 1993.
Rollinger R., Zur Lokalisation von Parsu(m)a(š) in der Fārs und zu einigen Fragen der frühen persischen Geschichte, ZA 89, 115–139, 1999.
Rollinger R., The Western Expansion of the Median "Empire". A Re–Examination. – In: Fales, 289–319, 2003.
Rollinger R., Kerkenes Dağ and the Median "Empire". – In: Fales, 321–326, 2003.
Rollinger R., Ch. Ulf (Hrsg.), Melammu Symposia V, Commerce and Monetary Systems in the Ancient Word: Means of Transmission and Cultural Interaction, Stuttgart, 2004.
Root M. C., The King and Kingship in Achaemenid Art: Essays on the creation of an Iconography of Empire, AI Monograph Series 19, 1979.
Russell J. R., Zoroastrianizm in Armenia, HIS 5, Cambridge, 1987.
Russell J. R., Armenia and Iran iii. Armenian Religion. – In: Yarshater 1985–, 438–444, 1987.
Salvini M., Geschichte und Kultur der Urartäer, Darmstadt, 1995.

Sancisi-Weerdenburg H., Was there Ever a Median Empire? – In: Kuhrt, Sancisi-Weerdenburg 1988, 197–212, 1988.

Sancisi-Weerdenburg H., The Orality of Herodotos' Medikos Logos or: the Median Empire Revisited. – In: Sancisi-Weerdenburg et al. 1994, 39–55, 1994.

Sancisi-Weerdenburg H., A. Kuhrt (eds.), Achaemenid History IV: Centre and Periphery (Proceedings of the Groningen 1986 Achaemenid History Workshop), Leiden, 1990.

Sancisi-Weerdenburg H., A. Kuhrt, M. C. Root 1994 (eds.), Achaemenid History VIII: Continuity and Change (Proceedings of the Last Achaemenid History Workshop, April 6–8, 1990 Ann Arbor), Leiden,

Sasson J. M. (ed.), Civilizations of the Ancient Near East, vols. I–IV, New York, 1995.

Schaudig H., Die Inschriften Nabonids von Babylon und Kyros' des Großen samt den in ihrem Umfeld entstandenen Tendenzschriften. Textausgabe und Grammatik, AOAT 256, Münster, 2001.

Schmandt-Besserat D. (ed.), Ancient Persia: The Art of an Empire, Malibu, 1980.

Schmitt R., Armenia and Iran i. Armina, Achaemenid Province. – In: Yarshater 1985–, 417–418, 1987.

Schmitt R., The Bisitun Inscriptions of Darius the Great: Old Persian Text. – In: "Corpus Inscriptionum Iranicorum", Part 1: Inscriptions of Ancient Iran. Vol. I, Texts I, London, 1991.

Schmitt R., The Old Persian Inscriptions of Naqsh-i Rustam and Persepolis, London, 2000.

Schmitt R., Die Sprache der meder – eine Grosse unbekannte. – In: Fales 2003: 23–36, 2003.

Seidl U., Achaimenidische Entlehnungen aus der urartäischen Kultur. – In: Sancisi-Weerdenburg et al. 1994, 107–129, 1994.

Skalmowski W., Old Persian Parßava-. – In: Van Lerberghe, Schoors 1995, 305–312, 1995.

Starr I., Queries to the Sungod. Divination and Politics in Sargonid Assyria, Helsinki (= SAA IV), 1990.

Steinkeller P., The Question of Marhaši: A Contribution to the Historical Geography of Iran in the Third Millennium B. C., ZA 72, 237–65, 1982.

Steinkeller P., New Light on Marhaši and its Contacts with Makkan and Babylonia, JMS 1, 1–17, 2006.

Stech T., V. C. Piggott, The Metals Trade in Southwest Asia in the Third Millennium BC, Iraq 48, 39–64, 1986.

Stève M. –J., H. Gasche, L. de Meyer, P. Amiet, La Susiane au deuxième millénaire: à propos d'une Interprétation des fouilles de Suse, IA 15, 49–154, 1980.

Stolper M. W., On the Dynasty of Šimaški and the Early Sukkalmahs, ZA 72, 42–67, 1982.

Stolper M. W., Texts from Tall-i Malyan I: Elamite Administrative Texts [1972–1974], Philadelphia, 1984.

Strabo, Geography (transl. by H. L. Jones), 8 vols., London (Loeb).

Stronach D., Pasargadae. A Report on the Excavations Conducted by the British Institute of Persian Studies from 1961 to 1963, Oxford, 1978.

Stronach D., Archaeology. ii: Median and Achaemenid. – In: Yarshater 1985–, 288–296, 1987.

Stronach D., The Campaign of Cyrus the Great in 547 BC. A Hitherto Unrecognized Source for the Early History of Armenia?, AJNES II, 163–173, 2007.

Summers G. D., The Median Empire Reconsidered: A View from Kerkenes Dağ, An. St. 50, 55–73, 2000.

Sumner W. M., Archaeological Measures of Cultural Continuity and the Arrival of the Persians in Fars. – In: Sancisi-Weerdenburg et al. 1994, 97–105, 1994.

Tadmor H., The Aramaization of Assyria: Aspects of Western Impact. – In: Nissen, Renger 1982, 449–470, 1982.

Tadmor H., The Inscriptions of Tiglath-Pileser III King of Assyria, Critical Edition, with Introductions, Translations and Commentary, Jerusalem, 1994.

Ter-Martirosov F. I., Die Grenzen der achaimenidischen Gebiete in Transkaukasien, AMIT 32, 243–252, 2000 [2001].

Ter-Martirossov F. I., S. Deschamps, L'Arménie et les achéménides: Données récentes sur l'Arménie et l'empire perse achéménide, in: «Au pied du mond Ararat: Splendeurs de l'Arménie antique» («Les dossiers d'archéologie», No. 321, Mai/ Juin 2007), Arles, 68–72, 2007.

Tiratsian G. A., Some Aspects of the Inner Organization of the Armenian Satrapy, AAASH 29/1–4, 151–168, 1981.

Toumanoff C., The Orontids of Armenia. – In: Studies in Christian Caucasian History, Washington, 277–354, 1963.

Tuplin Ch., Xenophon in Media. – In: Fales 2003, 351–389, 2003.
Vallat F., Les textes cunéiformes de la statue de Darius, DAFI 4, 161–170, 1974.
Vallat F., Religion et civilisation élamites en Susiane, DHA 138, 46–49, 1989.
Vallat F., Réflexions sur l'époque des sukkalmaÆ, in: Vallat 1990, 119–127, 1990.
Vallat F. (ed.), Contribution à l'histoire de l'Iran. Mélanges offerts à Jean Perrot, Paris, 1990.
Vallat F., Les noms géographiques des sources suso-élamites, Wiesbaden (= RGTC 11), 1993.
Vallat F., Le royaume élamite de SAMATI, N. A. B. U. 1996/31, 21–22, 1996.
Vallat F., Nouveaux problèmes de succession en Élam, IA 32, 53–70, 1997.
Van Lerberghe K., A. Schoors (eds.), Immigration and Emigration within the Ancient Near East, Festschrift E. Lipiński, Leiden (= OLA 65), 1995.
Waterman L., Royal Correspondence of the Assyrian Empire, vol. 1–4, Ann Arbor, 1930–1936.
Waters M. W., The Earliest Persians in Southwestern Iran: The Textual Evidence, Iranian Studies 32, 99–107, 1999.
Waters M. W., A Survey of Neo-Elamite History, Helsinki (= SAAS XII), 2000.
Waters M. W., A Letter from Ashurbanipal to the Elders of Elam (BM 132980), JCS 54, 79–86, 2002.
Waters M. W., Cyrus and the Achaemenids, Iran 42, 91–102, 2004.
Weiskopf M., The so-called "Great Satrap's Revolt", Historia ES 63, Stuttgart, 1989.
Wiedemann T. E. J., Tiberius to Nero. – In.: CAH X (The Augustan Empire, 43 B. C. – A. D. 69), 198–255, 2006.
Wilkinson R. D., Orontes, Son of Artasyras, RÉA 7, 445–450, 1970.
Wolski J., Arsace Ier, fondateur de L'Etat parthe, AI 3, 159–199, 1974.
Woodard R. D. (ed.), The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages, Cambridge, 2004.
Yarshater E. (ed.), Encyclopaedia Iranica, 1985–, vol. Isqq, London – Boston – Henley – New York – Costa Mesa, 1985–.
Young G. D., M. V. Chavalas, E. R. Averbeck (eds.), Crossing Boundaries and Linking Horizons, Studies in Honor of M. C. Astour on his 80th Birthday, Maryland, 1997.
Young T. C., The Early History of the Medes and the Persians and the Achaemenid Empire to the Death of Cambyses. – In: Boardman et al. 1988, 1–52, 1988.
Zadok R., On the Connections between Iran and Babylonia in the Sixth Century B. C., Iran 14, 61–78, 1976.
Zadok R., The Elamite Onomasticon, Naples, 1984.
Zadok R., Geographical Names According to New- and Late-Babylonian Texts, Wiesbaden (=RGTC 8), 1985.
Zadok R., The Ethno-Lingustic Character of Northwestern Iran and Kurdistan in the Neo-Assyrian Period, Tel Aviv – Jaffa, 2002.
Zawadzki S., The Fall of Assyria and Median-Babylonian relations in the Light of Nabopolassar Chronicle, Uniwersytet im. Adama Mickeiwicza w Poznaniu, SH Nr. 149, Poznan, 1988.
Zawadzki S., The Building Project North of Sippar in the Time of Nabonidus, AOAT 330, 381–392, 2005.
Zimansky P. E., Xenophon and the Urartian Legacy, PALLAS, 43, 225–268, 1995.
Zimansky P. E., An Urartian Ozymandias, BA 58/2, 94–100, 1995.

ԲԱԺԻՆ 4

ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱՅԻ ՄՅՈՒՍ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԷԹՆՈՍՆԵՐԸ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական լեռնաշխարհի հարևանությամբ Ք. ա. III–I հազ. գրավոր աղբյուրներով վկայված են տասնյակ խոշոր և մանր էթնիկական խմբեր, որոնք մասամբ էականորեն, մասամբ էլ որոշակիորեն առնչվել են մեր տարածաշրջանի պատմությանը: Այդ ժողովուրդները իրենց պատմության ընթացքում ստեղծեցին պետականություններ, սակայն հետագայում կորցրին դրանք և ձուլվեցին հարևան էթնոսների մեջ:

Առաջավոր Ասիայի այդպիսի պետականություններից էր հնդարիական արքայատոհմի կողմից կառավարվող և խառը՝ խուրրիական և սեմական բնակչություն ունեցող ու Հայկական լեռնաշխարհի հարավամերձ շրջաններում Ք. ա. XVII–XIII դդ. գոյատևած Միտաննին, որի քաղաքական գերիշխանությունը տարածվում էր նաև Հայկական Տավրոսի մի հատվածի վրա: Նշանակալից էր Միտաննիի դերը Ք. ա. II հազ. Առաջավոր Ասիայի քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր–մշակութային կյանքում:

Ք. ա. III–II հազ. Հայկական լեռնաշխարհի հարևանությամբ վկայված են մի շարք ժողովուրդներ, որոնք ստեղծեցին ժամանակավոր և անկայուն քաղաքական միավորներ: Դրանցից համեմատաբար կարևոր դեր են խաղացել սուբարեցիները (Հայկական Տավրոսի գոտում), հնդիրանական լեզվախումբը ներկայացնող հնդարիացիները (կամ արիացիները), կասկերը (Փոքր Ասիայի հյուսիս–արևելքում), կուտիները (Միջագետքի և Հայկական լեռնաշխարհի հանդիպակայքում և Իրանական բարձրավանդակի հյուսիս–արևմուտքում), ինչպես նաև Հյուսիսային Միջագետքում և Սիրիայում ձևավորված տարբեր պետականություններում ներառված սեմական ծագման էթնիկական խմբեր (Էբլա, Մարի և այլն): Ավելի ուշ պատմական ասպարեզ են սեմական ծագման արամեացիները, որոնք, Ք. ա. XII դ. վերջերից սկսված լայն տեղաշարժերի շնորհիվ հաստատվելով Միջագետքում և Սիրիայում, կարողացան քիչ ավելի ուշ ստեղծել բազմաթիվ մանր պետականություններ և գոյատևել արդեն որպես ձևավորված ինքնուրույն էթնոս մինչև մեր օրերը (ներկայիս ասորիները):

Հինարևելյան դարաշրջանի ավարտական դարերում Առաջավոր Ասիայի քաղաքական ասպարեզ իջան նախ կիմմերական, ապա սկյութական ցեղերը,

որոնք տարաբնակվեցին ինչպես Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր շրջաններում, այնպես էլ դրա հարևանությամբ:

Բացի վերոհիշյալ էթնիկ խմբերից՝ Առաջավոր Ասիայում տարբեր ժամանակներում գոյություն են ունեցել տասնյակ այլ էթնիկական խմբեր, որոնց մի զգալի մասը տարբեր հանգամանքների բերումով այդպես էլ չստեղծեց պետականություններ: Դրանք իրենց զարգացման ընթացքում լավագույն դեպքում ձևավորեցին անկայուն վարչական (ցեղային) միավորներ, ժամանակի ընթացքում ներառվեցին իրենց հարևան պետականությունների մեջ՝ այդպիսով աստիճանաբար դուրս գալով պատմության ասպարեզից: Այդպիսի էթնոններից այժմ պահպանվել է լեզվական իրողությունների մի սահմանափակ շերտ ժամանակի գրավոր աղբյուրներում, գերազանցապես՝ հատուկ անունների տեսքով: Հաճախ էլ հայտնի է միայն դրանց՝ հարևանների կողմից տրված անվանումը, որի հիման վրա հնարավոր չէ պատկերացում կազմել տվյալ էթնոսի լեզվական պատկանելության վերաբերյալ: Այդպիսի էթնիկական խմբերից էին լուվուբեյները (Իյուսիսարևմտյան Իրանում), որոնց՝ միջագետքյան ժողովուրդների կողմից տրված անվանումը ուղղակի նշանակում է «բարբարոս, լեռնցի» (նույնն է, ինչ հների կողմից նմանատիպ կենցաղավարությամբ աչքի ընկնող ժողովուրդներին տրվող լուլլումու, հունական աղբյուրների լելեգներ և այլն): Որոշակիորեն այդպիսի բովանդակություն է ունեցել նաև կուտիների անվանումը, հատկապես Ք. ա. I հազ.:

ՄԻՏԱՆՆԻ

1. ՏԱՐԱԾՔԸ ԵՎ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այն տարածքը, որտեղ Ք. ա. XVII–XVI դդ. ձևավորվեց Միտաննին, ընկած է Եփրատի մեծ ոլորանի և Տիգրիսի վերին հոսանքների միջև՝ Հայկական Տավրոսի հարավային նախալեռնային շրջանում: Այստեղ են սկիզբ առնում Եփրատի վտակներ Խաբուրը և Բալիխը իրենց բազմաթիվ վտակների հետ միասին: Այս ջրառատ և բերրի շրջանը, որը կազմում է «Բարեբեր կիսալուսնի» հյուսիսային հատվածը, բնական կամուրջ է Կենտրոնական և Հարավային Միջագետքի ու Հայկական լեռնաշխարհի, սիրիա–փոքրասիական աշխարհի և Իրանական բարձրավանդակի միջև, որի հնարավորությունները անչափ մեծ էին ինչպես երկրագործական–արհեստագործական հասարակության ձևավորման, այնպես էլ ժամանակի միջազգային տարանցիկ առևտրին անմիջականորեն մասնակից լինելու առումներով: Այստեղ էին գտնվում Եփրատի և հատկապես Տիգրիսի մի շարք գետանցումները, որոնց երկայնքով էլ, բնականաբար, անցնում էին բոլոր քարավանային ուղիները:

Էթնիկական առումով Միտաննիի տարածքը, կապված նրա աշխարհագրական դիրքի հետ, նույնպես բազմատարր էր: Հյուսիս–հարավ, արևելք–արևմուտք և հակառակ ուղղություններով տեղաշարժվող էթնիկական խմբերը մասամբ հաստատվում էին այս բարեբեր տարածքում, որի արդյունքը ինչպես այս կամ այն էթնոսի քաղաքական գերիշխանության հերթագայություններն էին, այնպես էլ մշակութային պատկերի հարստացումը:

Սկզբնաղբյուրների հիման վրա ենթադրվում է, որ խուրրիների աշխարհագրական տարածման արեալը Միտաննիի կազմավորմանը նախորդող փուլում չափազանց մեծ է եղել: Այդ են վկայում մասնավորապես Հյուսիսային Սիրիայից հայտնի գրավոր աղբյուրները: Այսպես, օրինակ՝ Էբլայի (ժաման. Հալեպի շրջանում) դիցարանում ներկայացված էին մի ամբողջ շարք խուրրիական կարևոր աստվածներ՝ քաղաքի հովանավոր աստված Կուրա, ռազմի աստված Աշտաբի, Աղամմա, Ամմարիգու, Իշխարա, Իդակուլ: Թերևս Էբլայում առկա էր խուրրիական բնակչություն, ինչպես նաև խուրրիական ծագում ունեցող արքայատոհմ: Վերջին շրջանում ի հայտ եկան հնագիտական և լեզվական նոր տվյալներ հօգուտ այն ենթադրության, որ խուրրիները առկա են եղել Հյուսիսային Միջագետքում առնվազն Ք. ա. III հազ. սկզբներից, ինչպես նաև վկայված են հարավային ու հարավարևելյան Փոքր Ասիայում արդեն Քանեսի տեքստերում: Նկատի առնելով խուրրիներեն մի շարք բարբառ-

ների առկայությունը՝ խուրրիական էթնոսը պետք է բաղկացած լիներ համապատասխան քանակությամբ ինքնուրույն խմբերից, որոնց ձևավորումը արդյունք էր նրանց տարաբնակեցվածության դեռևս վաղ ժամանակներից:

Արդեն Միտաննիի կազմավորման նախօրեին Հյուսիսային Միջագետքի բնակչությունը գլխավորապես բաղկացած էր խուրրիական, սեմական (ամորեական) տարրից, ինչպես նաև որոշ քանակությամբ հնդիրանցիներից: Սրանցից հատկապես կարևոր դեր են խաղացել առաջին երկուսը:

Խուրրիները Միտաննիի տարածքում հայտնվել են Ք. ա. III–II հազ. ընթացքում՝ տարբեր տեղաշարժային ալիքներով: Նրանք լավ վկայված են Աքքադի և Ուրի III դինաստիայի պետություններից մեզ հասած գրավոր աղբյուրներում: Մասնագետների շրջանում գերիշխում է այն տեսակետը, որ նախքան Հյուսիսային Միջագետքում բնակվելը խուրրիները հանդիսացել են ինչ-որ լեռնային շրջանի բնակիչներ: Որպես այդպիսին հիմնականում նշվում է Հայկական լեռնաշխարհը[1]: Անկախ այն հանգամանքից, թե Հայկական լեռնաշխարհի կոնկրետ որ շրջաններում կարող էին բնակվել խուրրիները, պարզ է, որ ողջ II հազ. և I հազ. առաջին կեսին խուրրիական զգալի էթնիկական տարր իրոք բնակվում էր Հայկական Տավրոսի տարբեր շրջաններում և նույնիսկ դրանից հյուսիս: Դրա վկայությունն է խուրրիական անուններ կրող արքաների և այլ կարգավիճակ ունեցող կառավարիչների ներկայությունը այս տարածքում: Մասնավորապես՝ խուրրիական անուններ են կրում Ալզիի (հայկական Աղձնիք) արքա Անտարատալը (խեթական արքա Սուպպիլուլիումաս I–ի ժամանակակիցը), նույն Ալզիի արքա Էխլի-Թեշոբը Ք. ա. XIII դ. վերջին, Ալզիի հարավային հարևան Բարխիի արքա Կիլի-Թեշոբը՝ Կալի-Թեշոբի որդին, նույն շրջանում գտնվող Ուրրատինաշ քաղաքի կառավարիչ Շադի-Թեշոբը և այլք:

Ըստ գերիշխող տեսակետի՝ խուրրիները Միջագետք են ներթափանցել երկու տարբեր ալիքներով: Առաջինը Ք. ա. III հազ. կեսերին, իսկ երկրորդը՝ Ք. ա. XVII–XVI դդ.: Այս ենթադրության հիմքում ընկած է այն հանգամանքը, որ վաղ խուրրիերեն լեզուն զգալիորեն տարբեր է արդեն միտաննական շրջանի խուրրիերենից: Խուրրիերենի առնչությունը հին Առաջավոր Ասիայի կամ ժամանակակից որևէ լեզվաընտանիքի հետ առ այսօր քննարկման խնդիր է: Պարզ է միայն, որ Առաջավոր Ասիայի հնագույն լեզուներից միայն ուրարտերենն է, որ սերտորեն առնչվում է խուրրիերենին՝ նրա հետ միասին կազմելով առանձին լեզվախումբ: Մասնագիտական գրականության մեջ առաջ է քաշվել մի տեսակետ, ըստ որի՝ խուրրի–ուրարտական լեզվախումբը ծագումնաբանորեն առնչվում է արևելակովկասյան (դաղստանյան) լեզուների հետ:

[1] Gelb I., Hurrians and Subarians, Chicago, 1944, 70; Friedrich J. 1969, Churritisch. – In: Altkleinasiatische Sprachen. I A, Leiden/Köln, 1969, 1; Steiner G., Hurrian and Urartian as Caucasian Languages, AAL 13, 1992, 33; Steinkeller P., The Historical Background of Urkesh and the Hurrian Beginnings in Northern Mesopotamia - In: A View From the Highlands, Herent, 1998, 96 և այլն: Առաջարկվել են նաև այն տեղորոշումները (Կասպից ծովից հարավ և հարավ-արևելք՝ Kammenhuber A., Die Arier im Vorderen Orient und die historischen Wohnsitze der Hurriter, Or. 46, 1977, 214, Հյուսիսային Միջագետքի հնագույն բնակչությունը՝ Ungnad A., Subartu. Beiträge zur Kulturgeschichte und Völkerkunde Vorderasiens, Berlin und Leipzig, 1936, 134ff. և այլն):

Կան հիմնավոր վկայություններ Միտաննիի բնակչության կազմում հնդիրանական (կամ հնդարիական) տարրի առկայության մասին: Դրանք են՝ Միտաննիի արքայատոհմի արքաների դինաստիական անունները, Միտաննիի անմիջական գերիշխանության տակ գտնվող սիրիական մանր քաղաքական միավորների արքայիկների անունների նույնպես հնդիրանական ստուգաբանությունը, ինչպես նաև խեթական սեպագիր տեքստերից մեկում, որ ներկայացնում է ձիավարժության ձեռնարկ՝ կազմված ծագումով խուրրի Կիկկուլիի կողմից, մի շարք արիերեն տերմինների առկայությունը: Չնայած որոշ մասնագետներ կասկածի տակ են առել Միտաննիում արիացիների ներկայությունը՝ արիերեն բառերի և հատուկ անունների առկայությունը այստեղ համարելով դարեր առաջ այլ վայրերում (մասնավորապես՝ Այսրկովկասում կամ Ուրմիա լճի շրջակայքում) խուրրիների և արիացիների սերտ շփումների հետևանք, սակայն վերջին շրջանում հայտնվել է հիմնավոր կարծիք միտաննական արիերենի խոսակցական լինելու մասին[1]:

Խուրրիները և արիացիները գրավոր աղբյուրներով լավ վկայված են նաև Միտաննիից դուրս՝ Առաջավոր Ասիայի շատ տարածաշրջաններում: Նրանց ներկայությունը հատկապես զգալի էր Սիրիայում, Կիցցուվատնայում (Կիլիկիա), Փոքր Ասիայում, ինչպես նաև Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան և հարավարևմտյան շրջաններում: Դա բացատրվում է ոչ միայն Միտաննիի եռաճոռոգական քաղաքականությամբ, այլև նշված էթնիկական խմբերի շարժունությամբ: Ռազմական գործում հմուտ խուրրիները և արիացիները ծառայության էին անցնում տարբեր երկրների արքաների մոտ՝ ստանալով տիրույթներ և ակտիվորեն մասնակցելով ներքաղաքական կյանքին: Ժամանակի խոշոր պետությունների բանակներում (օրինակ՝ եգիպտական) խուրրիները և արիացիները համարվում էին էլիտար զորամասեր: Միտաննեցիները հայտնի էին որպես հմուտ կառավարներ, և նրանց բանակի գլխավոր հարվածային ուժը կազմում էին մարտակառքերի ջոկատները: Ք. ա. XVI–XIII դդ. Միջագետքի, Սիրիայի և Քանաանի պետությունների բանակներում երկանիվ թեթև մարտակառքերի զանգվածային կիրառությունը կապվում է Միտաննիի հետ:

2. ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

Միտաննիի պատմության վերաբերյալ գրավոր աղբյուրները պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ ա) Միտաննիի կազմավորմանը նախորդող շրջանում Հյուսիսային Միջագետքի խուրրիական իշխանություններին հիշատակող աղբյուրներ և բ) արդեն Միտաննիին համաժամանակյա աղբյուրներ:

Առաջին խմբի հնագույն սկզբնաղբյուրներն են Ք. ա. XXIII դ. թվագրվող, սեպագրերով գրված Ուրկեշ և Նավար քաղաքների արքա Առալշենի տեքստն է և մի քիչ ավելի ուշ շրջանում կազմված Ուրկեշի քուրմ Տիշատալի խուրրիերեն տեքստը:

[1] Wilhelm G., The Hurrians. Warminster, 1989: 17; Kühne C., Imperial Mittani: An Attempt at Historical Reconstruction. – In: SCCNH 10, 1999, 209f. և այլն:

Անհամեմատ ավելի ընդարձակ են Միտաննիի գոյության շրջանին վերաբերող աղբյուրները, որոնք իրենց հերթին բաղկացած են սեփական՝ միտաննական և հարևան պետությունների արձանագրություններից:

Բուն միտաննական սեպագիր արձանագրությունների քանակը շատ քիչ է, քանի որ առայժմ չի հայտնաբերվել որևէ արխիվ (մայրաքաղաք Վաշշուկաննիի կամ որևէ այլ վարչական կենտրոնի): Դրանք հիմնականում, բացի Տուշրաթթայի նամակից, Միտաննիի որոշ արքաների կնքադրոշմներ են, որտեղ նշված են նրանց անունը և տիտղոսը:

Ամենավաղ միտաննական աղբյուրը նրա արքա Շուստարնա I–ի (Ք. ա. XVI դ. վերջ) կնքադրոշմն է, որ հայտնաբերվել է Ալալախից: Հաջորդը Առապհայի արքա Իտխի–Թեշուբին հղված Միտաննիի արքա Սաուսադաստարի նամակն է:

Միտաննական աղբյուրներից առավել ընդարձակը Միտաննիի արքա Տուշրաթթայի նամակն է՝ հղված եգիպտոսի փարավոն Ամենհոտեպ III–ին, որտեղ ներկայացված են Տուշրաթթայի՝ իշխանության գալու հանգամանքները, միտաննա–եգիպտական փոխհարաբերությունները, ինչպես նաև Խաթթիի և Միտաննիի միջև առաջին ռազմական բախումը: Հաջորդը Տուշրաթթայի նամակն է Ամենհոտեպ IV–ին (Էխնաթոն), որտեղ հիշատակվում են արքայի պապի օրոք միտաննական արքայադստեր՝ եգիպտոսի փարավոնին կնության ուղարկելու հանգամանքները:

Եվ, վերջապես, Միտաննիի պատմության կարևոր աղբյուրներից է արդեն Ք. ա. XIV դ. երկրորդ կեսին Խաթթիից կախյալ միտաննական արքա Շատտիվազայի և խեթական արքա Սուպպիլուլիումաս I–ի միջև կնքված պայմանագիրը:

Անհամեմատ ավելի ընդարձակ է Միտաննիի վերաբերյալ օտար աղբյուրների ծավալը: Դրանք ներառում են եգիպտական, խեթական, ասորեստանյան, բաբելոնյան, ուգարիտյան և սիրիական մաներ քաղաքական միավորներից մեզ հասած սեպագիր տեքստերը: Վերջիններս կարևոր տեղեկություններ են պահպանել ոչ միայն Միտաննիի քաղաքական պատմության, այլև, որոշ դեպքերում ավելի մեծ չափով՝ խուրրիներեն լեզվի, նրանց կրոնի և ընդհանրապես մշակույթի վերաբերյալ:

Ժամանակագրորեն առաջին տեքստերն են Ալալախի արքա Իդրիմիի արձանագրությունը, ինչպես նաև նույն Իդրիմիի և Կիցցուվատնայի արքա Պիլլիյայի միջև կնքված պայմանագիրը, որտեղ հիշատակություններ կան Միտաննիի արքա Պարատառնայի մասին:

Միտաննիի և նրանից կախյալ սիրիական մաներ իշխանությունների հետ եգիպտոսի XVIII դինաստիայի փարավոնների՝ Ք. ա. XV դ. մղած տևական պատերազմները լուսաբանվում են բազմաթիվ եգիպտական աղբյուրներով:

Միտաննիի և խեթական տերության փոխհարաբերությունները բավական ընդարձակ կերպով լուսաբանվում են տարբեր երկրների հետ խեթական արքաների կնքած պայմանագրերով, ինչպես նաև այլ տեքստերով: Դրանց շարքում հատկապես կարևոր տեղեկություններ են պարունակում Թուդհալիյաս II–ի «Տարեգրությունները», նույն արքայի և Կիցցուվատնայի արքա Սունասսուրայի միջև կնքված պայմանագիրը, Առնուվանդաս I–ի և Իսմերիգայի ազնվականների միջև կնքված պայմանագիրը, Սուպպիլուլիումաս I–ի և Շատտիվազայի պայմանագրում, Սուպ-

պիլուլիումասի և սիրիական Նուխաշշե պետության արքա Տետտեի միջև կնքված պայմանագրերում, ինչպես նաև Սուպպիլուլիումասի և Միտաննիի արքա Տուշրատթայի միջև ընթացած պատերազմների մասին պատմող տեքստերը: Միտաննիի գոյության վերջին շրջանի վերաբերյալ տեղեկություններ կան խեթական արքաներ Խաթթուսիլիս III–ի և Թուդխալիյա IV–ի՝ տարբեր բնույթի տեքստերում:

Վերջապես կարևոր տեղեկություններ են հաղորդվում նաև Ք. ա. XIV–XIII դդ. ասորեստանյան տեքստերում, որոնք վերաբերում են դեպի խեթահպատակ Միտաննիի տարածք ուղղված Ասորեստանի միջին թագավորության արքաների արշավանքներին:

Միտաննիի և ընդհանրապես խուրրիների պատմության, լեզվի և մշակույթի վերաբերյալ առկա են մեծաքանակ հատուկ ուսումնասիրություններ: Պատմական բնույթի աղբյուրների սակավության պատճառով Միտաննիի պատմությունը հիմնականում ուսումնասիրվել է այս պետությունը տարբեր առիթներով հիշատակող հարևան պետությունների պատմության համատեքստում: Այնուամենայնիվ, առկա են որոշակի քանակությամբ հետազոտություններ, որոնցում փորձ է արվել հեռանկարներս ավելի հիմնավոր ներկայացնելու Միտաննիի համապարփակ պատմությունը[1]:

Շատ ավելի ընդարձակ են խուրրիերենին նվիրված ուսումնասիրությունները[2], որոնք հենվում են, բացի վերը նշված խուրրիերեն փորձաբանական տեքստերից, խուրրիերեն լեզվով գրված մեծաքանակ, հիմնականում ծիսական ոլորտին վերաբերող հազարավոր տեքստերի վրա, որոնք հայտնաբերվել են խեթական մայրաքաղաքից և այլ տեղական արխիվներից:

Միտաննիի պատմության և խուրրիերեն լեզվի ուսումնասիրության ասպարեզում կարևոր ավանդ ունեն նաև հայ մասնագետները[3]: Խուրրիերենի և հայերենի

---

[1] Götze A. 1936, Hethiter, Churriter und Assyrer, Oslo, 1936; Gelb I.J., Loc.cit.; Gelb I., New Light on Hurrians and Subarians, Studi Orientalistici in onore di Giorgio Levi della Vida I, Roma, 1956, 378ff.; O.Callaghan R.T., Aram Naharaim. A Contribution to the History of Upper Mesopotamia in the Second Millennium B.C., Roma, 1948, 51ff.; Wilhelm G., Loc.cit.; Wilhelm G., The Kingdom of Mitanni in Second-Millennium Upper Mesopotamia. – In: CANE I-II, 1995, 1243ff.; ИДВ II, 66слл.; Яковская Н.Б., Ассирр. Митанни, Арраххэ. – В кн.: ИДМ I, 1989, 184слл.; խուրրիական էթնիկ տարրի վաղ պատմության մասին տես Salvini M., The Earliest Evidence of the Hurrians Before the Formation of the Reign of Mittanni. - In: A View From the Highlands, Herent, 1998, 99ff.; Steinkeller P., Loc.cit., 75ff.

[2] Speiser E., Introduction to Hurrian, New Haven, 1941; Bush F.W., A Grammar of the Hurrian Language, Ann Arbor, 1964; Diakonoff I.M., Hurrisch und Urartäisch, München, 1971; Thiel 1975; Laroche 1980 և այլն:

[3] Аветисян Г.М., Военно-политические отношения между Митанни и Хеттским государством в середине XIV в.до н.э., BOHA 9, 1977, 104слл.; Аветисян Г.М., Хурриты на рубежах Малой Азии до установления могущества Митанни ДВ 3, 1978, 5слл.; Аветисян Г.М., Государство Митанни, Ереван, 1984 և այլն; Хачикян М.Л., Шумерско-хурритский словарь из Рас-Шамры как источник по хурритской диалектологии, ВДИ 3, 1975, 21слл.; Хачикян М.Л., Из старохурритских заклинаний, ДВ 2, 1976, 251слл.; Хачикян М.Л., Хурритский и урартский языки, Ереван, 1985; Khačikyan M.L., The Hurrian Verb Revisited. – In.: SCCNH 10, 1999, 257ff.; Khačikyan M.L., To the Genesis of the Category of Aspect in Hurrian and Urartian, AJNES III/1, 2008, 61ff.; Khačikyan M.L., Notes on Hurro-Urartian Phonology and Morphology, AoF 36/2, 2009, 234-242 և այլն:

միջև առնչությունների խնդիրը քննարկվել է հայագետ-լեզվաբանների տարբեր աշխատություններում[1]:

3. ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հյուսիսային Միջագետքում Միտաննիի կազմավորմանը նախորդող փուլի մասին տեղեկությունները խիստ տեսմանապակ են: Դեռևս Ք. ա. III հազ. երկրորդ կեսին այս տարածքում առկա մանր իշխանությունների հիշատակություններից մինչև Ք. ա. XVI դ., երբ առաջին անգամ հանդես է գալիս «Միտաննի» տերմինը որպես պետության անվանում, անցած շուրջ ութ դարերի ընթացքում, դատելով սկզբնաղբյուրներից, խուրրիական էթնիկական տարրը այստեղ նշանակալից դեր ուներ: Այստեղ Աքքադի, Ուրի III դինաստիայի, Աշշուրի և հին բաբելոնյան տեքստերում բազմիցս հիշատակվում են Հյուսիսային Միջագետքում իշխած խուրրիական անուններ կրող տեղական կառավարիչներ: Դրանք են՝ Տիշատալը և Ատալշենը (Ուրկեշ և Նավար քաղաքներից), Տախիշատիին (Ազուխինում), Կիրաշենիվեն և Պուտուհեատալը (Սիմուրրում), Տուրումեատկին (Ապում) և այլն:

Խուրրիական իշխանությունները Աշշուրի պետության, իսկ հետագայում նաև Բաբելոնի թուլացումից հետո ակնհայտորեն սկսում են իրենց ձեռքը վերցնել տարածաշրջանի քաղաքական դեկը: Այդ մասին կարելի է հստակ պատկերացում կազմել Ք. ա. XVI դ. ընթացքում խնթական արքաներ Խաթթուսիլիս I-ի և Մուրսիլիս I-ի սիրիական պատերազմների հատատեքստում խուրրիների հիշատակությունների հիման վրա: Խաստուվայի, Ուրշուի և այլ իշխանություններում խուրրիական տարրի առկայությունը, Մուրսիլիսի հաջորդ Խանտիլիս I-ի օրոք խուրրիների կողմից դեպի հնթական պետության տարածք ավերիչ արշավանքը վկայում են այն մասին, որ տվյալ պահին խուրրիները գերիշխում էին Հյուսիսային Միջագետքում: Թե արդյոք այս շրջանում արդեն ձևավորվել էր միասնական պետականություն, դժվար է ասել: Նմանապես անհայտ է մնում այն քաղաքական միավորը, որի շուրջ առնվազն Ք. ա. XVI դ. վերջերին արդեն միավորվել էին Հյուսիսային Միջագետքի խուրրիական իշխանությունները:

Միտաննիի կազմավորման խնդիրը սերտորեն առնչվում է այս պետության անվան հարցին:

«Միտաննի» տերմինը առաջին անգամ հանդես է գալիս գրեթե միաժամանակ ինչ-

[1] Հայերենում խուրրիներենից կատարված փոխառությունները հետազոտված են մի շարք մասնագետների կողմից (Ղափանցյան Գր., Հայոց լեզվի պատմություն. հին շրջան, Երևան, 1961, 104-130; Каланцян Гр., Историко-лингвистические работы (К начальной истории армян. Древняя Малая Азия), Ереван, 1975, 270стр.; Мкртчян Н.А. 1983, Субстратные названия растений в армянском языке. ДВ 4, 1983, 24стр.; Мкртчян Н.А., Семитские языки и армянский, Ереван, 2005, 30стр.; Хачикян М.Л., Хурритский и урартский языки, 55стр.; Զահուկյան Գ. Բ., Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, 422-427; Greppin J.A.C., Some Effects of the Hurro-Urartian People and their Languages upon the Earliest Armenians, JAOS 111/4, 1991, 720ff. և այլք):

պես միտաննական, այնպես էլ եգիպտական աղբյուրներում: Պիտությանը առայժմ հայտնի առաջին միտաննական արքայի՝ Շուտառնա I–ի կնիքով գրված է. «Շուտառնա, *Կիկտայի որդին, Մահտանիի արքա*»: Իսկ Թութմոս I–ի արձանագրության մեջ հիշատակվում է Մահտանի (հետագայում՝ Միտաննի) երկիրը: Սակայն «Միտաննի» տերմինը իր տարբերակներով համեմատաբար ավելի քիչ կիրառական էր, քան հարևանների կողմից պետությանը տրված մյուս երեք անվանումները:

Եգիպտական տեքստերը ավելի հաճախ կիրառում էին «Նախ(ա)րինա» (սեմական անվանում՝ «գետերի երկիր»), ասորեստանցիք՝ «Խանիգալբատ» (Խալիգալբատ, Խաբինգալբատ), իսկ խեթերը՝ հիմնականում «Միտաննի», իսկ երբեմն՝ «Խուրրի» և Խանիգալբատ:

Վերոհիշյալ անվանումներից «Խուրրին», մասնագետների կարծիքով, Միտաննիի իշխող բնակչության անվանումից է ծագում: Հատկանշական է, որ խեթական աղբյուրներում բազմիցս բնակավայրերը կրում են «խուրրիական» անվանումը (խեթ.՝ *hurlaš*)՝ ընդգծելու բնակչության էթնիկական պատկանելությունը: Նախ(ա)րինան, անկասկած, բուն Միտաննիի բնօրրանի աշխարհագրական առանձնահատկության (Խաբուրի բազմաթիվ վտակներով ոռոգվող տարածքը) հետ է կապված: Խանիգալբատի մննելաբանությունը առայժմ հնարավոր չէ: Ինչ վերաբերում է Միտաննիին, ապա առաջարկվել են մի շարք բացատրություններ, որոնցից որևէ մեկին դժվար է նախապատվություն տալ: Ներկայումս առավել ընդունելի պետք է համարել այն առայժմ դժվար հիմնավորվող ենթադրությունը, ըստ որի՝ Հյուսիսային Միջագետքում դեռևս Ք. ա. III հազ. կեսերից առկա բազմաթիվ խուրրիական քաղաքական միավորներից մեկը Ք. ա. XVI դ. հնդարիական ծագման արքայատոհմի գլխավորությամբ կարողացել էր միավորել տարածաշրջանի խուրրիական իշխանությունները և ստեղծել միասնական պետականություն: Հատկանշական է, որ նախքան Միտաննիի կազմավորումը դրա տարածքի հարուստ անվանաբանական նյութերում որևէ հնդարիական անձնանուն վկայված չէ, մի փաստ, որը թույլ է տալիս հենց վերջիններիս վերագրել վերոհիշյալ գործընթացը:

Միտաննիի առաջին արքաների կառավարման վերաբերյալ աղբյուրների տեղեկությունները խիստ կցկտուր են, և դրանց հիման վրա հնարավոր չէ պատկերացում կազմել դրա քաղաքական պատմության վերաբերյալ: Աղբյուրներից հայտնի առաջին չորս արքաների միայն անուններն են պահպանվել (Պարատտարնա, Կիրտա, Շուտտարնա, Պարսաղատտար):

Առաջին հիմնավոր վկայությունները գալիս են Պարսաղատտարի որդու՝ Սաուսաղատտարի կառավարման ժամանակաշրջանից: Վերջինիս կառավարումն ընդունված է տեղադրել Թութմոս III–ի ասիական արշավանքների ավարտական փուլում կամ դրանից հետո:

Թութմոսի արշավանքների ընթացքում Միտաննին կորցրել էր իր հյուսիսասիրիական դաշնակիցներին, վտանգվել էր նաև իր իսկ գոյությունը: Սաուսաղատտարը կարողացավ վերամիավորել պետությունը, հաղթել Աշշուրի արքա Աշշուր–նադին–ախխե I–ին և նույնիսկ Միտաննիի ազդեցությունը տարածել ընդհուպ մինչև Միջերկրականի ափերն ընկած պետությունների վրա՝ Հալեպ, Մուկիշ և Ուգարիտ:

Միտաննիի մայրաքաղաքը Վաշշուկաննին էր (նաև Ուշշուկանի), որը գտնվում էր ժամանակակից Մարդինի շրջանում:

Եթե Սաուսադատտարի ձեռնարկումները Տավրոսից հարավ ընկած շրջաններում հաջող էին, ապա այլ էր իրավիճակը հյուսիսում: Խեթական արքա Թուդխալիյաս II–ի ագրեսիվ գործողությունները արևելքում և հարավ–արևելքում զգալիորեն կրճատեցին Միտաննիի ազդեցության գոտիները: Խեթերին հաջողվեց գրավել Միտաննիի ազդեցության տակ գտնվող Իսուվան, իսկ որոշ ժամանակ անց նրանք պայմանագիր կնքեցին միտաննեամետ Կիցցուվատնայի արքա Սունաստուրայի հետ, որով վերջինս, փաստորեն, դուրս եկավ Միտաննիի հետ նախկինում ունեցած դաշնակցային դաշտից: Հավանաբար այս իրադարձությունների շրջանում Թուդխալիյասը նույնիսկ արշավել էր Միտաննիի մայրաքաղաքի շրջան: Խաթթիի հետ ունեցած անհաջող բախումներն էին թերևս պատճառը, որ Սաուսադատտարի որդու՝ Արտադամա I–ի օրոք Միտաննիի և Եգիպտոսի միջև հաստատվեց խաղաղություն, որն ամրապնդվեց դինաստիական ամուսնությամբ:

Խեթա–միտաննական հարաբերությունների վերը նշված ենթատեքստից բխում է, որ Սաուսադատտարի կառավարման վերջին շրջանում Միտաննիի ազդեցության ոլորտը զգալիորեն նվազել էր, և նրա որդին՝ Արտադամա I–ը, ստիպված էր է՛լ ավելի սերտ փոխհարաբերություններ հաստատել իր դաշնակից Եգիպտոսի հետ: Այնուամենայնիվ, այս փուլում արդեն պարզորոշ զգացվում էր, որ Միտաննիի քաղաքական կառույցը սկսել էր ճեղքեր տալ: Արտադամային փոխարինած Շուստարնա II–ը փորձում էր պահպանել իր պետության անվտանգությունը Եգիպտոսի միջոցով: Թեև որքանով դա հաջողվեց նրան, պարզ չէ, համենայնդեպս նրա հաջորդ Արտաշումարայի օրոք երկրում սկսվեցին ներքին երկպառակություններ:

Ոմն Ուտխի, ով արքայական ծագում չուներ, կազմակերպեց Արտաշումարայի սպանությունը և նրա փոխարեն արքա հռչակեց սպանվածի մանկահասակ եղբորը՝ Տուշրաթթային: Հնարավոր է՝ Ուտխին հականգիպտական ուժերի առաջնորդն էր, քանի որ նրա խնամակալության շրջանում հարաբերությունները Եգիպտոսի հետ ընդհատվեցին: Այնուամենայնիվ, Միտաննիի արտաքին քաղաքական կողմնորոշումը դեպի Եգիպտոս կարճ ժամանակում վերականգնվեց, ինչը ակնհայտ է Տուշրաթթայի ընդգծված հակախեթական և միաժամանակ եգիպտամետ դիրքորոշումից:

Տուշրաթթայի ինքնուրույն կառավարման շրջանում իրադարձությունների զարգացումը տանում էր դեպի Միտաննիի քաղաքական անկում, որ պայմանավորված էր ոչ միայն խեթական տերության ագրեսիվ արտաքին քաղաքականությամբ, այլև Եգիպտոսի պասիվությամբ ասիական թատերաբեմում, ինչպես նաև նախկինում Միտաննիից կախյալ Աորետտանի տարեցտարի հզորացմամբ:

Տուշրաթթայի նամակը Ամենհոտեպ III–ին ներկայացնում է մի իրավիճակ, երբ խեթական ապառնալիքը ակնհայտ էր, և արքան փորձում էր կրկին հենվել իր եգիպտական դաշնակցի վրա: Նամակում հիշատակվում է խեթերի նկատմամբ տարած հաղթանակը, որը, սակայն, ավելի շուտ երկրորդական նշանակության սահմանային բախում պետք է լիներ:

Արտաշումարայի սպանությունից և Տուշրաթթայի հակահեթանոսական դիրքորոշման ի հայտ գալուց հետո Միտաննիում սկսվում է պայքար գահի համար, որի մանրամասները պարզ չեն, սակայն հայտնի է, որ միտաննական դինաստիական անուն կրող ոմն Արտադամա, իսկ հետո նրա որդի Շուստարնան հանդես էր գալիս որպես խեթերի, ինչպես նաև Ասորեստանի դաշնակից: Մասնագետների մեծ մասը գտնում է, որ Արտադաման միտաննական արքայատոհմի ներկայացուցիչ էր, ով տիրում էր պետության հյուսիսարևելյան շրջաններին և չէր ընդունում Տուշրաթթայի իշխանությունը: Սակայն չի բացառվում, որ Արտադաման փաստացի տիրույթներ չուներ, այլ դիտվում էր որպես այդպիսին միայն խեթերի կողմից: Ամեն դեպքում իրավիճակը Միտաննիում ծայրաստիճան լարված էր, և իրադարձությունների զարգացումը հանգեցրեց նրա անկմանը:

Խեթական բանակը մտավ Իսուվա, այնուհետև Ալզի և մուտք գործեց բուն Միտանի՝ գրավելով նրա տարածքի մեծ մասը: Դրանից հետո զորքը շարժվեց ընդհուպ մինչև Եգիպտոսի կողմից վերահսկվող կենտրոնական Սիրիա՝ միաժամանակ պաշարման մեջ պահելով Կարգամիս քաղաքը: Քաղաքի գրավումից քիչ անց Տուշրաթթան սպանվեց իր մերձավորների կողմից, իսկ Շուստարնա III–ը ասորեստանցիների և ալզեցիների հետ գրավեց մայրաքաղաք Վաշշուկաննին: Նվաճողները միտաննական պալատի ողջ հարստությունը վերցրին որպես ռազմավար: Տուշրաթթայի որդին՝ Շատտիվազան, մարտակառքերի ջոկատի հետ փախավ Բաբելոնիա, իսկ հետագայում հեռացավ Փոքր Ասիա: Ստանալով խեթական արքայի հովանավորությունը՝ նա նշանակվեց արդեն խեթահպատակ Միտաննիի արքա:

Շատտիվազայի գահակալումով խեթերը փորձում էին Միտաննին վերածել կախյալ թագավորության և դրանով արգելել Ասորեստանի կողմից հովանավորվող Շուստարնա III–ի իշխանության գալը, որի հետևանքով Միտաննին կվերածվեր նրա ազդեցության գոտու:

Այսպիսով՝ Ք. ա. 1330–1320–ական թթ. Միտաննին դադարեց գոյություն ունենալուց որպես ինքնուրույն քաղաքական ուժ և այսուհետև, ընդհուպ մինչև իր անկումը՝ շուրջ մեկ դար, գտնվում էր մի կողմից խաթթիի, մյուս կողմից Ասորեստանի միջև՝ ծառայելով որպես արգելապատնեշ վերջինիս դեմ:

Միտաննիի հետագա շրջանի քաղաքական պատմության միայն առանձին դրվագներ են հայտնի: Այս շրջանում Միտաննիի մայրաքաղաքը արդեն տեղափոխվել էր Տաիդու (Տուր Աբդին լեռներից հյուսիս կամ Խաբուրի վերին հոսանքների շրջանում): Ք. ա. XIII դ. Միտաննին բազմիցս ենթարկվեց Ասորեստանի արքաներ Աշուռնիրարի I–ի, Սալմանասար I–ի և Թուկուլթի–Նինուրտա I–ի հարձակումներին: Շատտիվազային հաջորդած Միտաննիի վերջին երեք արքաները՝ Շատտուարա I–ը, Վասաշատտան և Շատտուարա II–ը, ի վիճակի չէին որևէ լուրջ դիմադրություն ցույց տալու անմիջական հարևան Ասորեստանի ալարբերաբար կրկնվող հարձակումներին: Միայն Խաթթիի ռազմական և դիվանագիտական ճնշմամբ էր պայմանավորված Միտաննիի գոյությունը:

Աշաղնիրարի I–ի տեքստի համաձայն՝ Միտաննիի արքա Շատտուարա I–ը թշնամություն էր սկսել Ասորեստանի դեմ, և նա ստիպված էր արշավանք կազմա-

կերպել: Միտաննիի արքան գերեվարվեց և տարվեց Ասորեստան, սակայն հետո երդվեց լոյալ գտնվել և ազատ արձակվեց: Շաուշտուարայի որդին՝ Վասաշատտան, նույնպես թշնամություն սկսեց՝ հույսը դնելով խեթերի վրա: Ասորեստանյան զորքի արշավանքն ավարտվեց Միտաննի մայրաքաղաքի և երկրի մեծ մասի նվաճումով և ավերումով: Չնայած կրած մեծ կորուստներին (գանձարանի բռնագրավում, արքայական ընտանիքի գերեվարում)՝ սա դեռ Միտաննիի վերջը չէր: Թևրևա իր դաշնակից Խաթթիի աջակցությամբ իշխանության եկավ Շաուշտուարա II–ը, որի օրոք շարունակվում էր հակամարտությունը Ասորեստանի հետ:

Հանգուցալուծումը վրա հասավ Սալմանասար I–ի կառավարման շրջանում: Վերջինս իր արշավանքի ընթացքում հասավ մինչև Եփրատ՝ կարգամիսի դիմաց՝ ավերելով 180 բնակավայր և գերեվարելով 14 400 մարդ: Շաուշտուարա II–ը ի վիճակի չէր դիմադրություն ցույց տալու: Այս արշավանքից հետո Միտաննիի մասին հիշատակությունները սեպագրական աղբյուրներում դադարում են: Ճիշտ է, Թուկուլթի–Նինուրտա I–ի տեքստերում հիշատակվում է արշավանքն ընդդեմ Սուբարու, Ամադանի, Աշշե (= Ալզի) և խուրրիական այլ քաղաքական միավորների, սակայն արդեն ակնհայտորեն խոսքը ոչ թե միասնական պետության, այլ Միտաննիի տարածքում գոյատևած առանձին իշխանությունների մասին է:

Միտաննիի՝ Ասորեստանի կողմից նվաճվելուց հետո նրա տարածքում և նախկին ազդեցության գոտիներում խուրրիական էթնիկական տարրը, ինչպես նաև մանր քաղաքական կազմավորումները պահպանվեցին և գոյատևեցին դեռ դարեր շարունակ, ինչի վկայությունը Հյուսիսային Միջագետքի և Հայկական լեռնաշխարհի հարավային ու հարավարևմտյան շրջաններում գրավոր աղբյուրներով վկայված բազմաթիվ խուրրիական անձնանուններն են:

4. ՄԻՏԱՆՆԻԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Միտաննին Առաջավոր Ասիայի այն եզակի պետականությունն էր, որի մշակութային պատմության ճնշող մասի վերաբերյալ տեղեկությունները պահպանվել են նրա մերձավոր և հեռավոր հարևաններից մեզ հասած սկզբնաղբյուրներում: Դրանք ներառում են ինչպես խուրրիներեն լեզվի հուշարձանները և օտարների կողմից «խուրրիական» որակվող մշակութային արժեքները (կրոնապաշտամունքային ոլորտի տարբեր իրողություններ, գեղարվեստական գրականություն և այլն), այնպես էլ այլ երկրներում խուրրիական անկլավների հնագիտական ուսումնասիրությունները: Այս է պատճառը, որ ավելի ճշգրիտ է խոսել ոչ թե Միտաննիի, այլ ընդհանրապես խուրրիական մշակույթի մասին: Միևնույն ժամանակ ակներև է, որ որպես խուրրիական դիտվող մշակութային իրողությունների համակարգում առկա են զգալի քանակությամբ օտար ազդեցություններ՝ կապված ողջ Առաջավոր Ասիայում խուրրիական էթնիկական տարրի մեծ ցրվածության հետ:

Սակայն միևնույն ժամանակ, ինչպես թուն Միտաննիի, այնպես էլ այլ երկրներում

խուրրիական անկյալներում խուրրիների հետ մեկտեղ առկա է որոշակի արխայական էթնիկ շերտ (տե՛ս վերը՝ «Միտաննիի տարածքը և բնակչությունը» բաժինը), և «խուրրիական մշակույթ» տերմինը լիովին չի արտացոլում իրերի իսկական վիճակը: Այդ է պատճառը, որ խուրրիական և Միտաննիի ու հարակից շրջանների հնդաբրիական մշակութային իրողությունները մասնագիտական գրականության մեջ ներկայացված են որպես մեկ մշակութային արեալին հատուկ երևույթներ:

Խուրրիական մշակույթի առանձնակարևոր և լավ ուսումնասիրված բնագավառը կրոնն է իր բոլոր դրսևորումներով, որին նվիրված են մեծաքանակ հետազոտություններ:

Խուրրիական դիցարանը, կրոնա–ծիսական ողջ համակարգը իր կառուցվածքով միատարր չէր: Բուն Միտաննիի, սիրիական իշխանությունների, ինչպես նաև փոքրասիական գրավոր աղբյուրներում հիշատակվող աստվածությունների ցանկերում առկա են զգալի տարբերություններ, որոնք հետևանք են խուրրիների և տարբեր էթնոմշակութային տարածաշրջանների տեղական փոխազդեցությունների: Այս խուրրիաքանակ շրջանների դիցարաններում առանձնանում են համախուրրիական մի շարք աստվածներ, որոնք միաժամանակ լայնորեն երկրպագվում էին նաև այլ ժողովուրդների կողմից:

Խուրրիական դիցարանը գլխավորում էր Ամպրոպի աստված Թեշոբը՝ «աստվածների հայրը» (նույնն է, ինչ ուրարտական Թեյշեբան), որի պաշտամունքային հիմնական կենտրոնը Կումմն քաղաքն էր Հյուսիսային Միջագետքում:

Թեշոբից ոչ պակաս տարածված էր Շավուշկա աստվածուհու պաշտամունքը, որը նույնացվում էր միջագետքյան–սեմական Իշտարի հետ: Շավուշկան մարմնավորում էր պտղաբերությունը, միաժամանակ նաև ուներ ռազմի աստվածուհու, ինչպես նաև երկրի հովանավորի գործառույթներ: Այս աստվածուհու արևմտասեմական համարժեքն է քանաանյան Աստարտե–Աշտորետը:

Խուրրիական հնագույն և կարևորագույն աստվածներից էր Կումարբին, որի գլխավոր պաշտամունքային կենտրոնն էր Ուրկեշ քաղաքը: Կարևոր դեր ունեին նաև ռազմի աստվածության գործառույթներով օժտված Նուպատիկ և Աշտաբի աստվածները, Լուանի աստված Կուշուխը, արևի աստված Շիմիգին և այլն:

Միտաննիում երկրպագվել են նաև զգալի թվով շումերական և սեմական աստվածներ (Անու, Ազազու, Էա, Նիկկալ = շումերական Նինգալ), որ բացատրվում է Հյուսիսային Միջագետքում սեմական էթնիկական տարրի ներկայությամբ:

Միտաննիում երկրպագվող աստվածների շարքում հիշատակվում են նաև յորսը, որոնց հեղարիական ծագումը կասկածի առարկա չէ: Դրանք են Ինդրա, Միթրա, Վարունա և Նասատյա երկվորյակները: Սրանց առկայությունն ընդունված է մեկնաբանել որպես իշխող արիական արքայատոհմի հովանավոր աստվածներ:

Միտաննական կրոնի կարևոր բաղկացուցիչ մասն է հիմնականում խեթական աղբյուրներից հայտնի խուրրիական առասպելաբանությունը, որի վրա, իր հերթին, զգալի է միջագետքյան և հյուսիսսիրիական ազդեցությունը:

Խուրրիական առասպելաբանության հենքում ընկած է աստվածների տարբեր սերունդների պայքարը իշխանության համար, որն արտացոլված է «Երկնքի արքա-

յության երգ» անվանումը կրող ստեղծագործության մեջ: Ըստ դրա՝ աստվածների երեք տարբեր սերունդներ հաջորդաբար պայքարել են միմյանց դեմ իշխանության համար, մինչև այն պահը, երբ իշխանությունը վերջնականապես անցել է Ամպրոպի աստծուն, որն իր հակառակորդներին ամփոփել է հողի մեջ:

«Ուլլիկումմիի երգը» աստվածների միջև իշխանության համար պայքարի ևս մեկ դրսևորումն է: Այստեղ Կումարբի աստվածը փորձում է պայքարել Ամպրոպի աստծո դեմ: Ծովի աստծո հետ դաշնակցելով՝ Կումարբին լճի մեջ ստեղծում է մի հսկա ժայռ: Միայն Էա աստծո օգնությամբ է Ամպրոպի աստվածը կարողանում հաղթել Ուլլիկումմիին: Ամպրոպի աստծո և Ուլլիկումմիի առասպելի ձևավորման միջավայրը, դատելով սկզբնական մոտիվի առանձնահատկություններից (հրեշի ծնունդը քարից), կարող էր ձևավորվել խուրրիների՝ Հայկական լեռնաշխարհում ապրած շրջանում և միայն հետագայում, արդեն Հյուսիսային Սիրիայում ստանալ իր վերջնական տեսքը:

Կումարբիի և Ամպրոպի աստծո պայքարի թեման հանդես է գալիս նաև Խեդամմու հրեշի մասին պատմող ապրում: Հին աստվածների կողմից ստեղծված հրեշի և Ամպրոպի աստծո պայքարի մոտիվը, ըստ մի կարծիքի, հետագայում Փոքր Ասիայի վրայով կարող էր անցնել հունական առասպելաբանություն՝ հանդես գալով ի դեմս Զևսի և Տիֆոնի մարտի:

Պահպանվել են այլ մոտիվներով ևս մի քանի առասպելական պատմություններ, որոնք թույլ են տալիս պատկերացում կազմել խուրրիական դիցաբանության խոր արմատների վերաբերյալ:

Որպես հին միջագետքյան, սիրիական փոքրասիական քաղաքակրթությունների շփման գոտի՝ սկզբում Հյուսիսային Միջագետքի խուրրիական իշխանությունները, այնուհետև Միտաննին մշակութային արժեքների ներկրող և փոխանցող էին: Ընդ որում, դատելով առկա նյութերից՝ այստեղ ընթանում էր տարբեր մշակութային աշխարհներում ստեղծված արժեքների հետագա զարգացման գործընթաց, որի հետևանքով, վերոհիշյալ իրողությունների սերտաճման շնորհիվ, ձևավորվում էր յուրատեսակ սիմբիոզ: Մասնավորապես, ասվածը վերաբերում է ինչպես կրոնապաշտամունքային ոլորտին, այնպես էլ սեպագրական գրավոր ավանդույթին: Միտաննեցիները դրանց պարզ ընդօրինակողները և փոխանցողները չէին, այլ որակական նոր մակարդակի հասցնող ժողովուրդ:

Միտաննական մշակույթի կարևոր բաղկացուցիչ մաս են կազմում ռազմական արվեստի ասպարեզում խուրրիների ներդրումը, Առաջավոր Ասիայում Ք. ա. II հազ-յան տարածում ստացած մարտակառքերը, նոր տիպի սղեղը, զինվորի և ձիու համատարած զրահավորման պրակտիկան և այլն: Մարտակառքին լծվող ձիերի վարժեցման ձեռնարկը (տե՛ս վերը) հավաստում է, որ խուրրիների մոտ այն հասել էր կատարելության աստիճանի:

Տվյալներ կան հօգուտ այն ենթադրության, որ խուրրիները հեղինակն էին մի շարք նորամուծությունների ասպակեզործության, թանկարժեք քարերի նմանակման, բրդի ներկման և այլ ասպարեզներում:

Մեծ է միտաննական հոգևոր և նյութական մշակույթի ազդեցությունը սիրիա-

միջագետքյան աշխարհի և Փոքր Ասիայի ու Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր շրջանների վրա: Մասամբ դա բացատրվում է, ինչպես նշվել է սույն բաժնի սկզբում, խուրրիների շարժունակությամբ, վերոհիշյալ տարածաշրջաններում խուրրիական խոշոր անկլավների ներկայությամբ: Սակայն դրա հետ մեկտեղ Միտաննիի կենտրոնական դիրքը նշված տարածքների հանդիպակայքում նույնպես կարևոր, եթե ոչ գլխավոր գործոն պետք է համարել մշակութային արժեքների տարածման առաջարկում: Միտաննական ազդեցությունը հատկապես նկատելի է Միջագետքի հարևան պետությունների՝ Սիրիայի և Խեթական տերության վրա:

5. ՄԻՏԱՆՆԻՆ, ԽՈՒՐՐԻՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ

Միտաննիի և Հայկական լեռնաշխարհի հասարակությունների միջև փոխհարաբերությունների վերաբերյալ սկզբնաղբյուրները սահմանափակ տեղեկություններ են պարունակում, որոնք գերազանցապես պահպանվել են համաժամանակյա խեթական սեպագիր տեքստերում՝ խեթա–միտաննական հարաբերությունների համատեքստում: Վերոհիշյալ աղբյուրները թույլ են տալիս ենթադրել Միտաննիի և Հայկական լեռնաշխարհի հարավային և հարավարևելյան շրջանների միջև գոյություն ունեցած բավական սերտ փոխհարաբերություններ, որոնց բնույթը, սակայն, հաճախ դժվար է բացահայտվում:

Ք. ա. XVI դ.՝ խեթական Հին թագավորության արքաներ Խաթթուսիլիս I–ի և Մուրսիլիս I–ի սիրիական պատերազմներից հետո, որոնք որոշակի տեղեկություններ են պարունակում ապագա Միտաննիի տարածքում գոյություն ունեցած խուրրիական իշխանությունների և Հայկական լեռնաշխարհի պետական կազմավորումների միջև (տե՛ս վերը՝ «Քաղաքական պատմություն» բաժինը), ժամանակագրորեն առաջինը աղբյուրը Թուդխալիյաս II–ի արևելյան արշավանքներն են: Ըստ դրա՝ Միտաննին և Իսուվան դաշնակիցներ էին, և խեթերի արշավանքի ժամանակ Միտաննիի արքա Սաուստատարը (= Սաուսադատտար) աջակցում էր Իսուվային: Հավանաբար խեթական նվաճումը հիմնավոր չէր, քանի որ Թուդխալիյասի հեռանալուց հետո Իսուվան, թերևս, Միտաննիի օգնությամբ կրկին անկախացել էր: Խեթերի երկրորդ արշավանքից հետո Իսուվայի բնակչության մի մասը ապաստան է գտնում Միտաննիում, և միտաննական արքան մերժում է Թուդխալիյասի պահանջը՝ նրանց հետ վերադարձնելու:

Վերոհիշյալ իրադարձությունը հավանաբար վկայում է Իսուվայի նկատմամբ Միտաննիի ունեցած քաղաքական ազդեցության, եթե ոչ ուղղակի գերիշխանության մասին: Միտաննի հեռացած իսուվացիները կարող էին լինել նաև խուրրիներ: Իսուվայի անմիջական հարևանությամբ խուրրիական էթնիկական տարրի ներկայությունը վկայված է Թուդխալիյաս II–ի հետևորդ Առնուվանդաս I–ի օրոք: Իսուվայում, անկասկած, առկա էր նաև խուրրիական բնակչություն, սակայն որոշ քանակությամբ խուրրիական անձնանունների կողքին, ըստ վաղագոյն խեթական տեքստերի, վկայված է շատ ավելի ստվար ոչ խուրրիական (խեթա–լուվիական, իսկ ավելի շատ՝ դժվար ստուգաբանելի):

Միտաննիի քաղաքական ազդեցության ոլորտում գտնվող հաջորդ կարևոր քաղաքական միավորը Խուռվայի հարավային հարևան Ալզին էր (հայկ. Աղձնիք), որի իշխող արքայատոհմը ծագումով խուրրիական էր (տե՛ս վերը):

Խուռվայի և Ալզիի նկատմամբ ունեցած քաղաքական ազդեցությունը թույլ է տալիս ենթադրել Վերին Եփրատի ու Վերին Տիգրիսի ավազանների հետ առնվազն Ք. ա. II հազ. Միտաննիի սերտ քաղաքական կապերի մասին, որը նաև զգալիորեն հետևանք էր վերոհիշյալ շրջաններում խուրրիական բնակչության ներկայության: Իսկ այդ պարագայում անխուսափելի էին անմիջական շփումները խուրրիների և հայոց լեզվի կրողների միջև, որը և արտացոլված է հայերենում՝ իր դնմս որոշակի քանակությամբ բառարմատներում: Դրանք ներկայացնում են լեզվի հիմնական բառաֆոնդը, որ կարող է վկայել, սերտ շփումներից զատ, նաև խուրրիերենի կրողների մի մասի՝ կազմավորվող հայոց էթնոսի մեջ ձուլվելու մասին:

Հայ–խուրրիական լեզվական առնչությունների առաջին հանգամանալից ուսումնասիրությունը պատկանում է Գր. Ղափանցյանին: Հետագա ուսումնասիրություններից կարևոր են Ջ. Գրնպինի, Ի. Դյակոնովի, Ն. Մկրտչյանի, Մ. Խաչիկյանի աշխատությունները այդ թեմային: Առկա նյութը բնական կերպով ներկայացված է Գ. Ջահուկյանի նշված հիմնարար աշխատության մեջ:

Կան նաև հայ–խուրրիական անվանաբանական ընդհանրություններ: Գր. Ղափանցյանը ներկայացրել է խուրրիերենից հայերենին անցած մի շարք հատուկ անուններ, որոնցից, ըստ Գ. Ջահուկյանի, քիչ թե շատ հավանական կարող են լինել հետևյալները՝ Ակիթ – Akitta/i, Արտիթ – Arditi, Բութ – Putu:

Խուրրիական առասպելաբանության մեջ կենտրոնական տեղ էր գրավում ամպրոպի աստված Թեշուբը, որը լուվիական դարաշրջանում գերագույն աստվածն էր նաև խեթական տերությունում: Հատկանշական է, որ խեթական տերության և խուրրիներենի՝ այդուրեք անհետացումից շատ դարեր անց՝ Ք. ա. VIII–VII դդ., այդ դիցանվամբ կազմված խուրրիական արքայանուններ են հիշվում Հայկական լեռնաշխարհի հարավում՝ Շուբրիա երկրում և մերձակայքում (տե՛ս վերը): Դա ցույց է տալիս խուրրիերենի գոյատևումը այդ շրջանում և նրա՝ Ամպրոպի աստծո պաշտամունքի նշանավոր կենտրոն լինելը: Շուբրիան հանապատասխանում է հետագա հայկական Սասունի շրջանին՝ հայոց Եպոս «Սասնա ծռերի» հայրենիքին: Էպոսում Սասունը հիմնում են Սանասարը և նրա երկվորյակ եղբայր Բաղդասարը Տիգրիս գետի մի վտակի ափին: Սանասարը՝ Եպոսի հերոսների զննքի՝ կաթնակի թրի առաջին տերը, ամպրոպի աստծո մի կերպարն է: Հատկանշական է, որ Թեշուբը ևս երկվորյակ է: նա հոգացվում է իր եղբայր Տաշմիշուի և Տիգրիս գետի հետ միասին: Ըստ այդմ՝ Սասունի հիմնադիր Սանասարը, փաստորեն, ոչ միայն տարբերակն է տեղի հին ամպրոպային աստծու՝ Շուբրիայի Թեշուբի:

Թեշուբի շարքի առասպելների հետքեր կարելի է տեսնել նաև Հայկական լեռնաշխարհի այլ շրջաններում, որտեղ բազում հնագույն անվանումներ, նաև խուրրիական ծագման, անցել են հայերենին: Թեշուբի պաշտամունքի կենտրոնները հայտնի են սեպագիր Kum– տարրով անվանումներով (Kummi, Kummiya): Հայոց գերագույն Արամազդ աստծու, որն ի թիվս այլոց նաև ամպրոպային հատկանիշներ ուներ, պաշտամունքի կենտրոնն էր Անի–Կամախը, որը խեթական ժամանակներում հայտնի էր

որպես Kummaha և ամպրոպի աստծո պաշտամունքի նշանավոր կենտրոնն էր: Սա ցույց է տալիս, որ Արամազդը տեղի Թեշոբի մի ժառանգորդն էր: Կումայրին (ներկայիս Գյումրի), թերևս, նույնպես կապված է Թեշոբի շարքի առասպելների հետ:

Թեշոբի գլխավոր հակառակորդներից էր քարե հրեշ Ուլլիկումմին (Ullikummi, հաճախ մեկնաբանվում է որպես «Կումմի քաղաքը կործանող», որն ընդամենը «ժողովրդական ստուգաբանություն» է): Այս անունը, որտեղ –mmi–ն կարող է խուրրիական մի ածանց լինել, շատ է հիշեցնում Վանի թագավորության աղբյուրների մերձևանային Uelika–ni/hi երկրի անվանումը (ni–ն և hi–ն ածանցներ են), որը հին հայկական Գեղաբունին է (հետագայում՝ Գեղարքունիք, հայերենին բնորոշ w > գ զարգացմամբ): Հենց Uelikuni երկրի տարածքներում են կենտրոնացած հնագույն Հայաստանի հանելուկային «վիշապ» քարակոթողները, և կարելի է ենթադրել, որ այդ տեղանունը, ի վերջո, կապված է հին առասպելական քարե հրեշի անվան հետ:

Հայկական լեռնաշխարհի հարավային և հարավարևելյան բարձրադիր շրջաններում խուրրիական էթնիկ տարրի գոյատևումը, որի հիմնավոր ապացույցներն են խուրրիներենից հայերենին անցած զգալի թվով բառերը (տե՛ս վերը), ենթադրում է խուրրիալեզու բնակչության որոշ մասի ձուլում հայ ժողովրդի մեջ: Երկու էթնոսների շփումները պետք է բավական ինտենսիվ և սերտ լինեին հատկապես Ք. ա. II հազ. վերջից սկսած, երբ միջագետքյան գրավոր աղբյուրները հիշատակում են Հայկական լեռնաշխարհից դեպի Հյուսիսային Միջագետք տևող գտած էթնիկական տեղաշարժերի մասին: Այս տեսանկյունից դիտարկելով հայ ժողովրդի կազմավորման խնդիրը՝ հայագիտության առջև կարող են նոր հեռանկարներ բացվել՝ կապված Պատմահայր Մովսես Խորենացու պատմության մեջ հիշատակվող Հայկազունների ցանկի հետ:

Ակնհայտորեն Պատմահայրը իր ցանկում միավորել է տարբեր ժամանակներում Հայկական լեռնաշխարհում և հարակից շրջաններում գոյատևած տարբեր պետական կազմավորումների տիրակալների: Դրանցից մեկը կարող էր լինել, թերևս, Միտաննին, որի տիրույթները տարածվում էին Լեռնաշխարհի Տավրոսյան գոտու Միտաննին, որի տիրույթները տարածվում էին Լեռնաշխարհի Տավրոսյան գոտու գգալի հատվածի վրա՝ ընդհուպ մինչև Իտուխա–Ծովիք: Այդպիսի ենթադրության օգտին է վկայում միտաննական արքայացանկի երկու արքաների՝ Պարատտարնայի և Վասաշատտայի անունների նմանությունը համապատասխանաբար Խորենացու ցանկի Պարնտի և Վաշտակի հետ:

ՄԻՏԱՆՆԻ ԱՐՔԱՅԱՑԱՆԿԸ

Պարատտարնա ..... (1470–ական թթ.)
Կիրտա
Շուտտարնա I ..... (1450–ական թթ.)
Պարսադատտար ..... (1440–ական թթ.)
Սաուստատտար (Սաուսադատտար) .....
(1420–ական թթ.)
Արտադամա I ..... (1400–ական թթ.)
Շուտտարնա II ..... (1380–ական թթ.)
Արտաշումարա
Տուշրաթթա ..... (1365–1335/1322)
Արտադամա II
Շուտտարնա III
Շատտիվազա
Շատտուարա I ..... (1290–ական թթ.)
Վասաշատտա
Շատտուարա II
Ատալ–Թեշոբ ..... (1220–ական թթ.)

ԷԲԼԱ[1]

1. ԷԲԼԱՅԻ ՔԱՂԱՔ–ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Միջերկրական ծովի արևելյան ավազանում մարդու բնակության հետքերը վերագրում են հինքարեդարյան ժամանակաշրջանին: Այն նաև հատկանշական է քաղաքակրթության հնագույն օջախներից մեկն է՝ կազմելով Առաջավոր Ասիան ուսումնասիրողների կողմից «Բարերար մահիկ» անվանակոչված տարածաշրջանի արևմտյան մասը: Այս տարածքը մոլորակի երկրագործական հնագույն օջախներից է, ընդ որում՝ այստեղ է վկայված բացառիկ կարևորություն ունեցող վաղ երկրագործական բնակատեղիներից երիքովը (Յերիխոն), որը թվագրվում է Ք. ա. VIII–VII հազ.: Տարածաշրջանում երկրագործական մշակույթը սկսեց լայն տարածում ստանալ Ք. ա. VI հազ.՝ ծնունդ տալով նստակյաց, երկրագործական բնակչությամբ բնակավայրերի:

Արևելամիջերկրածովյան ավազանը Ք. ա. IV հազ. վերջին և III հազ. հիշեցնում է տարբեր ցեղերի ու ժողովուրդների մի խառնարան: Նշված ժամանակաշրջանում մի կողմից տարածաշրջան են ներխուժում սեմալեզու ցեղերը, որոնցից հիշատակելի են քանանացիները, ամորեացիները (ամովրացիները), իրենց հետագա պետության անվամբ պայմանականորեն «էբլացիներ» կոչվողները, խուրրիական, ինչպես նաև հնդեվրոպական ցեղերը: Եթե սեմացիղ զանգվածները տարածաշրջան մուտք գործեցին հարավից, ապա խուրրիական և հնդեվրոպական էթնիկ տարրերը ներհոսեցին Հայկական լեռնաշխարհից և Փոքր Ասիայից:

Ք. ա. III հազ. սկզբներին արևելամիջերկրածովյան ավազանում հիմնվեցին առաջին քաղաքային տիպի բնակավայրերը, որոնք դարձան վաղ պետական կազմավորումների կենտրոններ: Դրանցից նշանավոր էին Ալալախը, Էբլան, Յարմուտին, Բիբլոսը, Տյուրոսը, Հազորը և այլն: Նշվածներից Ալալախում արդեն Ք. ա. IV հազ. վերջերին և III հազ. սկզբներին առկա է հնագույն տաճար, որը վկայում է վերջինիս կրոնապաշտամունքային կենտրոն լինելու մասին: Հետագայում, հատկապես Ք. ա. II հազ. առաջին կեսին Ալալախում առկա է պալատական համալիր, երկիրը քաղա-

[1] Արևելամիջերկրածովյան ավազանի վաղջահան ժամանակաշրջանների պատմության մասին կա մեծաքանակ գրականություն: Առավել բնութագրող աշխատանքներից տես Kenyon K.M., Archaeology in the Holy Land, London, 1960; Albright, W. F., The role of the Canaanites in the history of civilization, Appendix to The Bible and the Ancient Near East, Essays in Honor of William Foxwell Albright (Ed. E. G. Wright), Garden City/New York, 1961, 328ff; Кюнг Х. А., Восточное Средиземноморье в древности, Москва, 1970; Matthiae P., Ebla. Un Impero Ritrovato, Torino, 1977; Matthiae P., Ebla. An Empire Inscribed discovered, London-Sydney-Auckland-Toronto, 1980; Pettinato G., The Archives of Ebla. An Empire Inscribed in Clay, New York, 1981; Cagni L. (ed.), La Lingua di Ebla. Atti del convegno internazionale (Napoli, 21-23 aprile 1980), 1981; Cagni 1984; Cagni 1987; Klengel H., Syria 3000 to 300 B.C., Berlin, 1992; Alströn G.M., The History of Ancient Palestine from the Paleolithic Period to Alexander's Conquest, Sheffield, 1993.

քական, առևտրական և մշակութային հարաբերություններ ուներ ոչ միայն հարևան, այլև հեռավոր, հատկապես միջագետքյան հնագույն պետական կազմավորումների հետ, ընդ որում՝ Ալալախում կիրառվում էր միջագետքյան սեպագիրը:

Ք. ա. III հազ. կեսերին տարածաշրջանի խոշորագույն քաղաքական միավոր է դառնում Էբլան (Թել Մարդիխ հնավայրը՝ Հալեպից մոտ 55 կմ հարավ–արևմուտք), որի քաղաքական և տնտեսական ազդեցության տակ Ք. ա. XXV–XXIII դդ. հայտնվեց Սիրիայի մեծ մասը: 1970-ական թթ. Էբլայի հնավայրը պեղող իտալական արշավախումբը Պ. Մատիեի գլխավորությամբ հայտնաբերեց շուրջ 17 հազար սեպագիր տաշիկ, որի հիմնական մասը կազմում էր Էբլայի արքայական արխիվը (հայտնաբերված բեկորների թիվը հետագայում աճեց): Արձանագրությունների ընթերցումից պարզվեց, որ նշված ժամանակաշրջանում Էբլան եղել է բավականին հզոր պետություն, որն առևտրական լայն ցանցով կապված էր շրջակա երկրների հետ: Տեքստերի զգալի մասը տնտեսական բնույթի վավերագրեր են, որոնք վերաբերում են Էբլայի արքունի ծախսերին, այլ երկրների ու քաղաքների հետ ունեցած առևտրափոխանակային և այլ հարաբերություններին:

Էբլայից հայտնաբերված սեպագիր արձանագրությունները որոշակի պատկերացում են տալիս նաև պետական կառուցվածքի, հասարակական և սոցիալական հարաբերությունների, հավատալիքների մասին: Էբլայում պետության գլուխ կանգնած էր արքա–քրմապետը, որը կրում էր malikum (բառացի՝ «նա, *ում խորհուրդ են տալիս*» կամ «նա, *ով խորհուրդ է ընդունում*») տիտղոսը: Շումերա–աքքադական արձանագրություններում Էբլայի արքա–քրմապետը կրում էր lugal և en («արքա», «տեր», «տիրակալ») տիտղոսները: Արքան ուներ խորհրդականներ, արքունիքում գործում էին մեծ թվով նշանակովի պաշտոնյաներ: Դատելով փաստերից՝ Էբլայի կենտրոնական շրջանի բնակչության թիվը հասնում էր մինչև 30 հազարի, իսկ ողջ պետությանը՝ մոտ 260 հազարի, որը բավականին մեծ թիվ էր այն ժամանակներում:

Էբլայի ներքին և արտաքին կյանքում առանցքային նշանակություն ուներ առևտուրը, հատկապես միջազգային տարանցիկ առևտուրը: Առևտրական ճանապարհներին տիրելու, դրանք վերահսկելու համար Ք. ա. XXIV–XXIII դդ. սուր պայքար ծավալվեց Էբլայի և Աքքադի տերության միջև: Սարգոն Աքքադացու՝ Եփրատի հովտով դեպի հյուսիս և արևմուտք կատարած արշավանքի մասին տեքստերում Էբլան հիշատակվում է որպես նրա կողմից նվաճված քաղաք: Այդ նվաճումը, սակայն, ճակատագրական չեղավ, և Էբլան շարունակեց կարևոր միջազգային դերակատարումը:

Էբլայի վերջնական նվաճումն իրականացրեց Սարգոնի թոռ Նարամսինը Ք. ա. XXIII դ. վերջերին, երբ Էբլայի արքան էր Իբբի–Ջիքիրը: Էբլայի նվաճումից և ավերումից հարյուրամյակներ անց (Ք. ա. II հազ. վերջերին) Էբլան կրկին վերելք ապրեց, քաղաքը շրջապատվեց նոր պարիսպներով, վերակառուցվեց պալատը, սակայն այլևս չունեցավ իր նախկին հզորությունը:

2. ԷԲԼԱՆ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ

Հայկական լեռնաշխարհի վաղ հասարակությունների և Էբլայի հարաբերության հարցը քննարկման առարկա է դարձել դեռևս այն ժամանակներից, երբ հայտ-

նաբերվեցին Նարամսինի արձանագրությունները, որոնցում նա հանդես է գալիս «Ակադեմոն Արմանումի և Էբլայի» տիտղոսով: Խնդրի արծարծումն ավելի ակտիվացավ, երբ հայտնի դարձավ, որ Էբլայի տեքստերում ևս Արմին երբեմն հիշատակվում է Էբլայի հետ (Eb-laᵏⁱ wa Ar-miᵏⁱ), ուստի բազմաթիվ ուսումնասիրողներ իրավամբ այդ զույգը համադրեցին աքքադական աղբյուրների՝ «Արմանումի ու Էբլայի» հետ:

Ինչպես արդեն նշվել է (տե՛ս «Բաժին 1. Մաս 1. Գլուխ 1»), եղել են փորձեր՝ Արմանումը Հալեպի շրջանում տեղադրելու կամ Հալեպի հետ նույնացնելու, որոնք, սակայն, լիովին անհիմն դարձան, երբ հայտնի դարձավ, որ էբլայական բնագրերը Արմիից անկախ հիշատակում են Հալեպը՝ խալաբի ձևով, այն նույն կերպ հիշվում է նաև Մարիից գտնված տեքստերում:

Արմին բազմիցս հիշատակվում է Էբլայի տեքստերում: Դրանցից մեկում Արմին նշվում է Էբլայից և Դուրու քաղաքից հետո: Այսինքն՝ այդ քաղաքը գտնվել է Ուրսաումի (Նեռնեփալի) և Խառանի շրջանում: Էբլա–Դուրու–Արմի հաջորդականությունը հուշում է, որ վերջինս պետք է գտնվեր առաջին երկու բնակավայրերը կապող գծի ուղղության վրա, այն է՝ Եփրատի Հայկական Տավրոսով անցման շրջանում կամ հարակից տարածքներում:

Մեկ այլ տեքստում հիշվում են Արմիի երկու բնակիչ, որոնցից մեկն անվանված է Հայայի միջնորդ (լիազոր): Այնուհետև նույն բնագրում հիշատակվում է Ազի տեղանունը (կամ, գուցե, ցեղանունը): Վերջինս ակնհայտորեն հիշեցնում է խեթական աղբյուրների Ազզի երկրանունը, որը, թերևս, «Հայասայի» համարժեքն է: Մի ուրիշ բնագրում *Հայա* անունը կապվում է Խութիմու տեղանվան հետ, որը հիշատակվում է Ջաբարում, Ուտիգա/ու, Ուրշու (Ուրսաում), Իրրիտում, Խառան և Թիշում քաղաքներից հետո: Այսպիսով, մի կողմից՝ Արմիի հիշատակումն Ազիից առաջ, մյուս կողմից՝ Արմիի կապվելը Խութիմուի հետ *Հայա* ցեղանվան (հատուկ անվան) միջոցով, ինչպես նաև վերը բերված համադրումները վկայում են, որ Էբլայի բնագրերում հանդիպող *Արմի* երկրանունը վերաբերել է Հայկական լեռնաշխարհի տարածքին:

Արմիի՝ Հայկական լեռնաշխարհում գտնվելու ևս մեկ ապացույցն է նաև այն փաստը, որ այն Էբլայի բնագրերում առավել հաճախ հանդիպում է Ուրսաում (Ուրշու), Դուրու, Խառան, Ուտիգա/ու, Կակմի(ի)ում, Խազուվան (Խասսու), Նագար, Թուբ, Էսու (Էշու), Գուդադանում, Աբադիգ, Մանուվատ, Էբալ և այլ բնակավայրերի հետ, որոնք բոլորն էլ գտնվել են Հայկական լեռնաշխարհի հարավում, հարավ–արևմուտքում և կից շրջաններում:

Ըստ Էբլայի տեքստերի՝ Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում հիշատակվող իշխանություններից առնվազն երեքը՝ Արմին, Ուրսաումը և Կակմիումը, ունեցել են սեփական արքաներ: Չնայած այն հանգամանքին, որ նշված երեք թագավորությունների և Հայկական լեռնաշխարհի ու հարակից տարածքների երկու տասնյակից ավելի բնակավայրերի վերաբերյալ մեզ են հասել մի քանի տասնյակ տեքստեր, դրանք հայագիտության մեջ դեռևս չեն դարձել լուրջ քննարկման առարկա: Նշենք նաև, որ տնտեսական բնույթի վավերագրերից բացի, Էբլայից գտնվել են նաև Հայկական լեռնաշխարհին վերաբերող այլ տեքստեր, որոնք նույնպես չեն քննարկվել հայագիտական շրջանակներում:

ԿԱՍԿԵՐ

1. ՏԱՐԱԾՔԸ

Կաուկո անվանումը կրող ընդարձակ էթնիկական խմբի վերաբերյալ ամենավաղ տեղեկությունները պահպանվել են հիմնականում խեթական սեպագիր աղբյուրներում դեռևս խեթական Հին թագավորության շրջանից: Որոշ թռուցիկ հիշատակություններ կան նաև Ք. ա. XII դ. և Ք. ա. VIII դ. ասորեստանյան սեպագիր արձանագրություններում[1]:

Ըստ խեթական աղբյուրների՝ Կասկա կամ Գասգա ընդհանրական անվանումը կրող ցեղերը գրաղեցնում էին խեթերից հյուսիս և հյուսիս-արևելք ընկած շրջանները: Խեթերին կասկերից բաժանում էին Արևելապոնտական լեռները: Արևելքից արևմուտք կասկերի տարածքը սկսվում էր Հալիս (Կըզըլըրմակ) գետի վերին ավազանից մինչև Վերին Եփրատ՝ ներկայիս երզնկայից արևմուտք, ներառյալ Իրիս (Յեշիլըրմակ) և Լիկոս (Գալ-գետ, Կելկիտ) գետերի հովիտները: Այստեղից դեպի արևմուտք նրանք հիշատակվում են ընդհուպ մինչև Հալիսի գետաբերանի շրջանը: Հնարավոր է՝ Հալիս և Լիկոս գետերի ակունքներից հյուսիս-արևելք՝ ներկայիս Տրապիզոնի և Բաթումի շրջանները նույնպես բնակեցված են եղել կասկական ցեղերով:

Կասկերի էթնոլեզվական պատկանելության խնդիրը առ այսօր քննարկման առարկա է: Այդ հարցի պարզաբանման համար որպես աղբյուր են ծառայում խեթական աղբյուրներում պահպանված կասկական տեղանունները և անձնանունները:

Կասկերի անվանումը վաղուց հանդիպել է հյուսիսկովկասյան չերքեզների անվան հետ: Ք. ա. II հազ. վերջի ասորեստանյան աղբյուրները, որպես կասկերի անվան համարժեք, օգտագործել են նաև *ապխյա* (աբեշյա) ցեղանունը, որը նման է արևմտակովկասյան *աֆխազա* ցեղանվանը: Կասկերի լեզուն մերձեցվել է նաև խաթերենի հետ: Մասնագետները նշում են խաթերենի ազգակից լինելը կովկասյան լեզուներին, մասնավորապես՝ ութիխերենին, չերքեզերենին կամ աղըղերենին և աբխազերենին:

---

[1] Կասկական ցեղերը Ք.ա. II հազարամյակում բացառապես հիշատակվում են խեթական սեպագիր աղբյուրներում: Կասկերի քաղաքական պատմության և լեզվական կրթերի ամփոփ ուսումնասիրությունը տես Schuler von E., Die Kaškäer. Ein Beitrag zur Ethnographie des alten Kleinasien, Berlin, 1965; Гиоргадзе Г.Г., К вопросу о локализации и языковой структуре касских этнических и географических названий, ПС 1, 1961, 161стр. Խեթա-կասկական փոխհարաբերությունների մասին տես սույն հատորի «Խեթական պետությունը» գլխում:

Մինչև Ք. ա. XIV դ. կնաները կասկերը դեռևս գտնվում էին տոհմատիրական փուլում: Հայտնի է, որ միայն Մուրսիլիս II-ի օրոք էր, որ կասկական Տիբիյա երկրում առաջին անգամ հանդես է գալիս արքայական իշխանություն:

Համաձայն խեթական աղբյուրների՝ կասկերը իրենց հաճախակի կազմակերպած ավարառուական հարձակումներով մշտական սպառնալիք էին խեթերի բնօրրանի՝ մայրաքաղաքին հարող տարածքի համար: Կասկերը մարտունակ զինվորներ էին և հաճախ զինծառայության էին վերցվում խեթերի կողմից:

2. ԿԱՍԿԵՐԸ Ք. Ա. XVI–XIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Կասկական ցեղերի մասին առաջին գրավոր վկայությունները վերաբերում են Հին խեթական թագավորության շրջանին: Այս և հետագա դարերում կասկերի և խեթերի փոխհարաբերությունները բնութագրվում են բացահայտ հակամարտության դրսևորումներով, հատկապես խեթական պետության արտաքին քաղաքական խնդիրների սրման պայմաններում: Խաթթիի հյուսիսային և հյուսիսարևելյան սահմանների երկայնքով գրված կասկական բազմաթիվ ցեղերը օգտագործում էին յուրաքանչյուր առիթը՝ ասպատակելու սահմանամերձ շրջանները՝ երբեմն հասնելով նույնիսկ մայրաքաղաք Խաթթուսասին: Գրեթե յուրաքանչյուր խեթական արքայի գործունեությունը լուսաբանող տեքստերում առկա են կասկերի հետ բախումներն արտացոլող տեղեկություններ: Կասկերի այսպիսի դերակատարումը խեթական պետության հետ ունեցած փոխհարաբերություններում առաջին հերթին պայմանավորված էր ոչ այնքան կասկերի մարտունակությամբ կամ մեծաքանակությամբ, ինչպես նաև քաղաքական կազմակերպության ցածր մակարդակով, որքան նրանց զբաղեցրած տարածքի առանձնահատկություններով:

Խեթերի համար հյուսիսային Փոքր Ասիան տնտեսական յուրջ նշանակություն չուներ: Այն ընկած էր լեռնային մի շրջանում, որի հիմնական հարստությունը, բացի թերակղզու հյուսիս-արևմուտքի հարուստ մետաղահանքերից, լեռնաբնակ կասկերի անասնապահական տնտեսությունն էր: Բացի այդ՝ կասկական տարածքը հեռու էր ժամանակի առևտրական ուղիներից: Այստեղ չկար այն տնտեսական մեծ ակնկալիքը, որն առկա էր հարավում, արևմուտքում և արևելքում: Այդ էր պատճառը, որ խեթերին կասկերը մտահոգում էին այնքանով, որքանով անհրաժեշտ էր ապահովագրել բուն Խաթթիի հյուսիսային սահմանները՝ այլ ուղղություններում ծավալվող էքսպանսիայի համար: Այսպիսով՝ կասկերի և խեթերի հարաբերություններում առաջինները հանդես էին գալիս որպես Խաթթիի անկառավարելի հարևաններ, որոնց նկատմամբ անհրաժեշտ էր մշտական աչալրջություն:

Սակայն խեթա-կասկական պարբերաբար կրկնող բնդհարումները ամենևին չեն նշանակում, որ նրանց միջև այլ բնույթի փոխհարաբերություններ չեն եղել: Աղբյուրների վկայությամբ՝ կասկական ցեղերից խեթերը մշտապես զինվորներ էին

հավաքագրում՝ պայմանագրային հիմունքներով: Որպես հմուտ մետաղագործներ՝ կասկ–արիեստավորների արտադրանքը հայտնի էր ոչ միայն Խաթթիում, այլև այլ երկրներում:

Կասկերի առաջին հիշատակությունը վերաբերում է խեթական արքա Խանտիլիս I–ի կառավարման ժամանակաշրջանին (Ք. ա. XVI դ. երկրորդ կես): Խանտիլիսը ստիպված էր պատերազմներ մղել երկու ճակատով՝ սիրիական խուրրիների և հյուսիսի կասկերի դեմ: Օգտվելով այն հանգամանքից, որ խեթական արքայի հիմնական ուշադրությունը բևեռված էր խուրրիների վրա, կասկերը նվաճեցին և ավերեցին խեթերի կարևորագույն պաշտամունքային կենտրոններ Ներիկ և Տիլիուրա քաղաքները, որի հետևանքով խեթական պետությունը կտրվեց սևծովյան ափամերձ տարածքներից: Խանտիլիսը հրամայեց նոր ամրություններ կառուցել Խաթթուսաի և հարակից քաղաքների շուրջ՝ հիմնականում հյուսիսից սպասվող վտանգի դեմ:

Խեթական արքա Տելեպինուսի (Ք. ա. XVI դ. վերջ) կառավարման նախօրեին խեթական պետությունը գերազանցապես սահմանափակվում էր Խաթթիի բնօրրանով՝ մայրաքաղաքի շրջակայքով և որոշ այլ տարածքներով: Հարավ–արևելքից խուրրիները, հյուսիսից և հյուսիս–արևելքից կասկական ցեղերը, իսկ արևմուտքից Ասուվա հավաքական անվանումը կրող մաներ պետականությունները պարբերաբար ասպատակում և ավերում էին երկիրը: Խեթերը դժվարությամբ էին կարողանում պահպանել իրենց գերիշխանությունը ենթակա տարածքներում. ավելին՝ նրանց պետության բնօրրանը նույնպես վտանգի տակ էր: Տելեպինուսին հաջողվեց վերականգնել խեթական պետության թուլացած դիրքերը և որոշ չափով ամրապնդել պետությունը:

Թուդխալիյաս II–ը (Ք. ա. XV դ. երկրորդ կես) կարողացավ նվաճել գրեթե ողջ Փոքր Ասիան: Սակայն այն ժամանակ, երբ խեթերի հիմնական ուժերը գտնվում էին թերակղզու արևմուտքում, հյուսիսից ներխուժած կասկերը ավերեցին խեթական պետության կենտրոնական շրջանները: Թուդխալիյասը ստիպված էր վերադառնալ Խաթթուսաս: Խեթական զորքերին հաջողվեց մաքրել երկիրը կասկերից, այնուհետև, հետապնդելով նրանց՝ ներխուժել Կասկա, որտեղ նրանց դեմ դուրս եկավ կասկերի միացյալ բանակը: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Տիվարա բնակավայրի մոտ, որտեղ խեթերը հաղթանակ տարան և սկսեցին գրավել լեռներում գտնվող կասկերի դժվարամատչելի ամրություններն: Հաջորդ տարի Թուդխալիյասը կրկնեց իր արշավանքը և նվաճեց Կասկա երկիրը:

Թուդխալիյասին հաջորդած Առնուվանդաս I–ի օրոք (Ք. ա. XV դ. վերջ – XV դ. սկիզբ) կասկերը սկսել էին ասպատակել խեթահպատակ շրջանները՝ ավերելով նույնիսկ մայրաքաղաքին հարող բուն խեթական բնակավայրերը: Ամերվել և ամայացել էին խեթա–կասկական սահմանային գոտում գտնվող մի շարք խեթական պաշտամունքային կենտրոններ՝ Ներիկը, Խոտրաման, Կամոռուան, Սերիսան, Խիմուան և այլ բնակավայրեր (Հալիսի ստորին հոսանքներում): Այստեղի տաճարները թալանվել էին, իսկ սպասարկող անձնակազմը գերեվարվել էր: Առնուվանդասները թալանվել էին, իսկ սպասարկող անձնակազմը գերեվարվել էր: Առնուվանդասը ջանքեր էր գործադրում՝ ամրապնդելու հյուսիսային սահմանը: Այդ նպատակով

նա պարտաճագրեր կնքեց կասկական ցեղերի հետ, որից հետո միայն ուժերի գերագույն լարումով կարողացավ վերահսկողության տակ առնել իրավիճակը: Սակայն երանից հետո իրավիճակը կրկին սրվեց:

Ք. ա. XIII դ. Խաթթուսիլիս III–ի օրոք կազմված տնեքտում նկարագրվում է Առնուվանդասից հետո Խեթական տերությունում տիրող ծայրաստիճան ծանր վիճակը: Խաթթիին հարևան մի շարք երկրներ հարձակվել էին և նվաճել խեթական բազմաթիվ տարածքներ: Այսպես՝ կասկերը ավերել էին պետության կենտրոնական շրջանները՝ մայրաքաղաք Խաթթուսասով հանդերձ, իսկ Նենասսա քաղաքն իրենց սահմանն էին դարձրել: Հնարավոր է, որ կասկերի լայնածավալ հարձակման պատճառով խեթական հիմնական ուժերը կենտրոնացել էին Հյուսիսային ուղղության վրա, հատկապես որ վտանգված էր մայրաքաղաքը, ինչն անպաշտպան էր թողել խեթերի այլ սահմանամերձ շրջանները:

Թուդխալիյաս III–ից (Ք. ա. XIV դ. առաջին կես) մեծ ջանքեր պահանջվեցին կորցրած տարածքները հետ գրավելու համար: Այդ պայքարում երան օգնում էր որդին՝ արքայազն Սուպպիլուլիումասը: Խեթական արքան իր հետագա գործողությունների համար հենակետ դարձրեց Վերին երկիրը:

Նախ և առաջ հարկավոր էր Վերին երկիրը անվտանգ դարձնել Կասկա և Հայասա երկրների հարձակումներից: Այդ երկրների դեմ արշավանքը ղեկավարել է Սուպպիլուլիումասը, որը, չհանդիպելով Հայասայի զորքին, բախվել է Կասկա երկրի զորքերին և հաղթել նրանց: Ավելի ուշ արշավանքը կրկնվել է, և Սուպպիլուլիումասի զորքը նորից հանդիպել է կասկերի մեծաքանակ ուժերին, որոնց օգնության էին եկել օգնական ուժեր: Խեթերին հաջողվել է ծուղակը գցել նրանց և ջախջախել՝ մեծ քանակությամբ գերիներ վերցնելով:

Այնուհետև բախումները շարունակվել են բուն Խաթթիում: Այստեղ կասկական ուժերն առժամանակ նահանջեցին՝ հնարավորություն տալով խեթերին վերականգնելու իրենց ավերված քաղաքները: Թուդխալիյասն այժմ իր ուժերն ուղղեց դեպի Փոքր Ասիայի արևմուտք: Օգտվելով խեթական բանակի հեռացումից՝ կասկերը Կատխարիյա և Գազգագա բնակավայրերի կողմից (Հալիսի ստորին հոսանքներում) հարձակվեցին և նորից ավերեցին արքայազն Սուպպիլուլիումասի ամրացրած խեթական քաղաքները: Թուդխալիյասը վերադարձավ և գրավեց դրանք, իսկ օգնության եկած կասկական ուժերին պարտության մատնեց: Սակայն Թուդխալիյասին չհաջողվեց երկար ճաշակել իր հաղթանակի պտուղները. խեթա–կասկական պատերազմը դեռ ավարտված չէր: Շուտով կասկերի տասներկու ցեղերից բաղկացած զորքը ներխուժեց Խաթթի: Սուպպիլուլիումասը մեկ անգամ ևս հաղթեց նրանց և հետ խլեց վերցրած ավարը:

Թուդխալիյաս III–ին հաջորդած Սուպպիլուլիումաս I–ի օրոք (Ք. ա. 1344–1322 թթ.) սկսվեց Խաթթիի նոր վերելքը: Օգտվելով խաղաղությունից՝ խեթական բնակչությունը սկսեց վերադառնալ իր նախկին բնակավայրերը, որոնք գտնվում էին կասկական տարածքների մոտ: Սակայն այն բանից հետո, երբ կասկերին հայտնի դարձավ, որ խեթական բանակում համաճարակ է տարածված, նրանք հարձակվեցին և

գերեվարեցին վերաբնակիչներին: Նրանք նաև գրոհեցին այնտեղ գտնվող խեթական զորքերի ամրացված ճամբարների վրա: Սակայն խեթերին հաջողվեց հետ մղել կասկերի գրոհը և ստիպել նրանց հեռանալ այդ տարածքներից: Սուպպիլուլիումասին հաջողվեց նաև կասկերին քշել Իստախարա երկրից և այնտեղ վերականգնել խեթական տիրապետությունը: Սուպպիլուլիումասն իրեն ենթարկեց կասկերի «հաներահարտ Տիմոխալա քաղաքը»:

Մուրսիլիս II–ն իր տարեգրության մեջ նշում է, որ այն ժամանակ, երբ իր հայրը (Սուպպիլուլիումաս I–ը) կռիվներ էր մղում խուրրիական երկրներում, Կասկա երկիրը թիկունքից հարվածեց և ավերեց տերության տարածքների մի մասը, իսկ մի մասն էլ զավթեց: Այստեղ առաջին անգամ հիշատակվում է կասկական Տիբիյա երկրի առաջնորդ Պիխունիյան, որը հարձակվել էր Վերին երկրի վրա և գրավել Իստիտինա երկիրը, այնուհետև հասել մինչև Զազզիսա երկիր:

Խեթա–կասկական մի հերթական բախում էլ տեղի էր ունեցել նախկինում խեթերին պատկանող սրբազան Ներիկ քաղաքի մոտ: Ըստ խեթական աղբյուրի՝ խեթերն այստեղ հաղթանակ են տարել, բայց Ներիկն այդ ժամանակ չի ներառվել խաթթիի կազմի մեջ: Դա իրականացվեց միայն Սուպպիլուլիումասի թոռան՝ Խաթթուսիլիս III–օրոք:

Սուպպիլուլիումասի օրոք թեև խաթթին ջախջախեց Միտաննիին, նվաճեց Սիրիան ու սկսեց մրցակցել Եգիպտոսի հետ, սակայն կասկերի հարցն այդպես էլ մնաց չլուծված: Այն ժամանակ, երբ հիմնական խեթական ռազմական ուժերը բացակայում էին բուն խաթթիից, կասկերը վերսկսեցին իրենց հարձակումները խեթական տարածքների վրա, և խեթերը հարկադրված եղան շատ տարիներ վատնել նրանց ապստամբությունների հետևանքները վերացնելու համար:

Հարևան երկրները սկսեցին թշնամանալ խեթական տերության դեմ դեռևս Սուպպիլուլիումաս I–ի կենդանության վերջին տարիներին, երբ համաճարակ էր տարածվել խաթթիում: Այնուհետև թշնամիների թիվը գնալով աճեց՝ պայմանավորված այդ արքայի և հաջորդ գահակալի՝ Առնուվանդաս II–ի (Ք. ա. 1322–1321 թթ.) մահով: Իսկ երբ խեթական գահը փոխանցվեց դեռահաս Մուրսիլիսին, քաղաքական իրավիճակը երկրում չկարգավորվեց:

Մուրսիլիս II–ը (Ք. ա. 1321–1295 թթ.) իր տարեգրություններում հաղորդում է այն մասին, որ թշնամի երկրները, այդ թվում նաև Կասկան, հարձակվել էին խեթական տարածքների վրա և ավերել դրանք: Իր կառավարման առաջին երկու տարիներին Մուրսիլիսը, այլ երկրների ապստամբությունները ճնշելուց զատ, զբաղված էր նաև կասկերի արշավանքների հետևանքները վերացնելով և նրանց դեմ պատժիչ գործողություններ ձեռնարկելով: Իր թագավորության միայն երրորդ տարում նրան հաջողվեց հաղթել կասկերին և իր ուժերն ուղղել դեպի Արցավա երկիր:

Իր գահակալության հինգերորդ տարում Մուրսիլիս II–ը լեռնային Ախհարպայա երկրում գրոհեց կասկական ուժերի վրա և հաղթելով նրանց՝ ազատագրեց դեպի Պալա երկիր (անտիկ շրջանի Պափլագոնիա) տանող ճանապարհները: Հաջորդ տարի խեթերը նոր պատժիչ արշավանք ձեռնարկեցին Ջիխարիյա երկրի կասկեցիների դեմ, որոնց մեղադրեցին դեռևս Թուդխալիյաս III–ի ժամանակ Տարիկարիմու րի դեմ, որոնց մեղադրեցին դեռևս Թուդխալիյաս III–ի ժամանակ Տարիկարիմու

լեռնային երկրի կողմից խաթթուսասի վրա արշավելու համար: Հավանաբար սա միայն պատճառ էր, որպեսզի արդարացվեն խեթերի կողմից պատժիչ արշավանքի ընթացքում կասկերի դեմ գործադրված դաժանությունները. Ջինարիյան Տարիկարիմուի հետ միասին նվաճվեց, իսկ բնակավայրերն ավերվեցին: Այս երկիրը, հավանաբար, մոտ էր գտնվում մայրաքաղաքին, այդ պատճառով Մուրսիլիան ավերեց այն, որպեսզի կասկերի հերթական արշավանքի համար հենակետ չդառնա:

Սակայն Վերին երկրի անվտանգության հարցն այդպես էլ մնաց չլուծված, քանի որ այն սահմանակից էր ոչ միայն Կասկա երկրին, այլ նաև խաթթիի մեկ այլ վտանգավոր թշնամուն՝ Հայասային, որը նույնպես սպառնում էր այս խեթական երկրամասին և ժամանակ առ ժամանակ նաև համագործակցելով կասկերի հետ՝ ներխուժում այդ տարածքներ: Վտանգն առավել ցայտուն դարձավ, երբ կասկական Տիբիյա երկրի առաջնորդ Պիխխունիյան իրեն հռչակեց արքա: Եթե նախկինում խեթերը բախվում էին լեռնաբնակ կասկական տարբեր ցեղերի հարձակումներին, որոնք, հավանաբար, միավորվում էին միայն խեթերի դեմ արշավանքների ժամանակ, ապա այժմ՝ Պիխխունիյայի ի հայտ գալով, վտանգ ստեղծվեց, որ կասկական ցրված ցեղերը կարող են միավորվել մեկ արքայի իշխանության ներքո և ավելի կազմակերպված արշավանքներ ձեռնարկել խեթական տարածքների վրա: Խեթերի համար վտանգավոր էր հյուսիսում ունենալ կասկերի նման ռազմատենչ ցեղերի կենտրոնացված թագավորություն: Այդ պատճառով Մուրսիլիան անմիջապես միջոցներ ձեռնարկեց՝ վերացնելու վտանգը: Պատերազմի համար առիթ հանդիսացավ Պիխխունիյայի հանդուգն պատասխանը խեթական արքայի պահանջին՝ վերադարձնել կասկերի կողմից գերված խեթահպատակներին և ազատել խեթական տարածքները: Խեթական զորքը ներխուժեց Տիբիյա, որտեղ տեղի ունեցած ճակատամարտում կասկերը պարտություն կրեցին, երկիրն ամայացվեց, իսկ Պիխխունիյան գերվեց: Այնուհետև խեթերն իրենց իշխանությունը վերահաստատեցին Իստիտինա երկրում, որը մինչ այդ նվաճվել էր Պիխխունիյայի կողմից: Կասկերի առաջնորդի հետագա ճակատագիրը հայտնի չէ: Հավանաբար խեթական արքան նրան կա՛մ մահապատժի էր ենթարկել, կա՛մ պատանդ վերցրել՝ Տիբիյա երկիրը հնազանդ պահելու համար:

Սակայն կասկական խնդիրն այդպես էլ մնաց չլուծված: Իր թագավորման հետագա տարիներին Մուրսիլիսը կրկին արշավեց դեպի Կասկա երկիր: Կասկական Կապուպուվա բնակավայրի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում խեթական արքան հաղթանակ տարավ: Այս արշավանքի ընթացքում Մուրսիլիսը հավաստիացնում էր, որ իրեն հաջողվել է հասնել այնտեղ, որտեղ մինչ այդ ոչ մի խեթական արքա ոտք չէր դրել: Դրանից հետո նա մեկ անգամ ևս արշավեց Կասկա երկիր և գրավեց Տապապանուվա երկիրը, այնուհետև շարժվեց դեպի Խատենցուվա երկիր և նվաճեց Ծիտխարիյա բնակավայրը: Մուրսիլիսը նշում է, որ Տելիպինուսից հետո ինքն առաջինն էր, ով նվաճեց Խատենցուվան:

Մուրսիլիսը շարունակեց քայլեր ձեռնարկել պետության հյուսիսային սահմանները ամրացնելու ուղղությամբ: Նա իր կառավարման քսանչորսերորդ տարում ավերեց և նվաճեց կասկական Տիմոխալա, Կարասուվա, Ցիմումուվա, Տասմախա,

Զիյանտիակա, Տապապանուվա և այլ բնակավայրերը, որտեղից մեծ քանակությամբ ավար վերցրեց: Հաջորդ տարի նրա զորքերը կրկին արշավեցին նույն ուղղությամբ: Նվաճվեցին նաև Կապերի և Խուրնա սրբավայրերը, որոնք, չնայած չքայանվեցին, սակայն հարկատու դարձան:

Մուրսիլիսի կառավարման վերջին տարիներին խեթա–կասկական պատերազմները վերսկսվեցին: Խեթական արքան գրավեց և ավերեց կասկական Տագաստա, Իստալուպա, Կապուպուվա, Խուտալա, Ցագապուրա, Կասիպա քաղաքները, քարթրացավ Կապագապա լեռները, գրավեց Տախանտատիպան և Տակկուվախինան: Մուրսիլիսը ձեռնարկեց նաև կասկական տարածքներին հարող ավերված բնակավայրերի վերաբնակեցման միջոցառումներ, որպեսզի ամուր պատնեշ ստեղծի կասկական ներխուժումների դեմ: Մասնավորապես, նա վերականգնեց դեռևս Խանտիլիսի օրոք լքված Տիլիորա քաղաքը, փորձ արեց նաև վերահաստատելու խեթական իշխանությունը սրբազան Ներիկ քաղաքի վրա: Այդ նպատակով հազարավոր մարդիկ նվաճված երկրներից և խաթթիի տարբեր շրջաններից վերաբնակեցվեցին այստեղ:

Մուրսիլիսին հաջորդած Մուվատալլիս II–ի օրոք (Ք. ա. 1295–1272 թթ.) նորից ծառացավ կասկական խնդիրը: Սուպպիլուլիումասի և Մուրսիլիսի կողմից իրականացված ռազմական նվաճումները և վերաբնակեցման քաղաքականությունը բավարար չէին կասկական խնդրի վերջնական լուծման համար: Մուվատալլիսի թագավորման տարիներին նորից տեղի ունեցան կասկական ներխուժումներ դեպի տերության մայրաքաղաքից հյուսիս և հյուսիս–արևելք ընկած տարածքներ: Եգիպտոսի դեմ պատերազմի նախօրեին Մուվատալլիսը խաթթիի մայրաքաղաքը տեղափոխեց հարավային Փոքր Ասիայում գտնվող երկրորդական նշանակություն ունեցող Թարհունտասա բնակավայր: Այս ձեռնարկման պատճառները հիմնականում երկուսն էին: Արքան նպատակ ուներ նստավայր դարձնելու Սիրիային շատ ավելի մոտ գտնվող քաղաքը, որտեղից հեշտ էր ղեկավարել Եգիպտոսի դեմ սպասվող պատերազմը: Սակայն այս քայլին դիմելու առավել հիմնավոր պատճառ էր մայրաքաղաք խաթթուսասին մշտապես սպառնացող կասկական վտանգը: Մինչ այդ տեղի էր ունեցել հերթական ասպատակությունը, որի ժամանակ կասկական միացյալ զորքերը (բաղկացած 800 մարտակառքից և մեծ քանակությամբ հետևազորից), անցնելով Մարաասանտիյա (Հալիս) գետը, հասել էին մինչև Քանեա (ներկայիս Քյուլթեփե, Կայսերիի մոտ):

Կասկերի վտանգավոր ավարառուական արշավանքները չեզոքացնելու համար Մուվատալլիսը նրանց երկրին հարող ողջ սահմանամերձ գոտին, այդ թվում՝ Վերին երկիրը, հանձնեց իր եղբորը՝ խաթթուսիլիսին: Նրան հանձնված տարածքներում ստեղծվեց ռազմականացված գոտի: Այն արևմուտքից արևելք ձգվում էր մոտավորապես ժամանակակից Մերզիֆոնից մինչև Սիվաս–Մեթաստիա՝ ընդգրկելով կասկական ցեղերին հարող մի շարք առանցքային շրջաններ (Իսխուպիտտա, Մաթիտա, Խիասխուպա, Կատապա, Խանիսանա և այլն): Մուվատալլիսը խաթթուսիլիսին նշանակեց նաև հակաիս երկրի արքա:

Փաստորեն, խեթական արքան կասկական խնդրի լուծումը փորձեց գտնել սահմանադրած թագավորության ստեղծումով: Այժմ տերության կենտրոնական նահանգներին վտանգ չէր սպառնում, և Մուվատալլիսը սկսեց ազատ գործել հարավում: Համենայնդեպս, Ք. ա. 1274 թ. Սիրիայի Քադեշ քաղաքի մոտ տեղի ունեցած խոշոր ճակատամարտում, ի թիվս այլ երկրների, որոնք ճակատամարտին մասնակցել են խեթական կողմից, եգիպտական տեքստում նշվում է նաև Կասկա երկիրը: Սա կարող է փաստել միայն այն մասին, որ կա՛մ այդ ժամանակ կասկական որոշ ցեղեր ենթարկվում էին Խաթթիին, կա՛մ ճակատամարտին մասնակցել են վարձկան կասկ զինվորներ, ինչն ավելի հավանական է: Այս գործում, հավանաբար, կարևոր դեր է ունեցել Խաթթուսիլիսը:

Մուվատալլիսին հաջորդեց նրա որդին՝ Ուրխի-Թեշուբը (Ք. ա. 1272–1267 թթ.), որի կառավարման տարիներն անցան հորեղբոր՝ Խաթթուսիլիսի հետ հակամարտության պայմաններում: Այս առճակատման ընթացքում մի շարք կասկական ցեղեր օժանդակեցին Խաթթուսիլիսին՝ խեթական տարածքներում բնակվելու իրավունք ստանալու դիմաց: Խաթթուսիլիսի՝ արքա հռչակվելուց հետո (Ք. ա. 1267–1237 թթ.) ոչ մի հիշատակություն չկա այն մասին, որ կասկերն արշավել են Խաթթիի վրա. նույնը նաև նրա հաջորդ Թուդխալիյասի օրոք: Ավելին՝ եգիպտական մի արձանագրությունում նշվում է, որ Խաթթիի տիրակալը (Խաթթուսիլիսը), փարավոնին կնության տալով իր դստերը, նաև հարուստ ընծաներ է ուղարկել Կասկա (տեքստում տրված է Կեշկեշ) և Արցավա երկրներից: Սա կարող է փաստել այն մասին, որ կասկերի մի մասը այդ ժամանակ ենթակա էր խեթերին:

Կասկերի վերաբերյալ ժամանակագրորեն վերջին հիշատակությունը խեթերի մոտ հանդիպում ենք Խաթթիի արքա Թուդխալիյաս IV–ի (Ք. ա. 1230–20-ական թթ.) կառավարման շրջանից: Խաթթիի տահիմանային նահանգների կառավարիչներին տրված հրահանգներում արքան հանձնարարում էր նախազգուշական միջոցներ ձեռնարկել ընդդեմ Ազզի, Կասկա և Լուկկա երկրների: Ուրեմն նշված ժամանակաշրջանում Խաթթին բարիդրացիական հարաբերությունների մեջ չի եղել Կասկայի հետ: Թուդխալիյասին հաջողվեց ժամանակավորապես կայունացնել իրավիճակը, սակայն նրա հաջորդ Առնուվանդաս III–ի կարճատև կառավարումից հետո իշխանության եկած մյուս որդու՝ Սուպպիլուլիումաս II–ի օրոք՝ Ք. ա. XII դ. սկզբներին, Խեթական տերությունը հեռացավ պատմական ասպարեզից, ինչի վկայությունը խեթական գրավոր ավանդույթի ընդհատումն է և մայրաքաղաք Խաթթուսասի ու կենտրոնական Փոքր Ասիայի մի շարք քաղաքների ավերածությունները և ապաբնակեցումը:

Հաշվի առնելով խեթերի հյուսիսային, հյուսիսարևելյան հարևան կասկական ցեղերի կողմից Խաթթուսասի և շրջակա քաղաքների վրա մշտապես կատարվող առնիչ արշավանքների մասին բազմաթիվ հիշատակությունները խեթական աղբյուրներում՝ մասնագետների մի մասը հենց նրանց կամ միաժամանակ մի քանի ժողովուրդների հարձակմանն է վերագրում կենտրոնական Փոքր Ասիայի՝ Ք. ա. XII դ. սկզբի ավերածությունները:

Կասկերի և թերակղզու այս շրջանի այլ ժողովուրդների մասնակցությունը նշված իրադարձություններին տրամաբանական է ոչ միայն նախորդ ժամանակաշրջանի նմանատիպ դեպքերի, այլև Ք. ա. XII դ. կեսերին կասկերի՝ մեկ այլ ուղղությամբ ընթացած տեղաշարժերի տեսանկյունից: Խոսքը վերաբերում է Թիգլաթպալասար I–ի կողմից Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում կասկերի և այլ ժողովուրդների շարժումների հիշատակությանը:

Մինչ այդ կասկական ցեղերի մշտական հարձակումները խեթական թագավորության վրա թույլ են տալիս ենթադրել նրանց ակտիվությունը նաև Ք. ա. XIII դ. վերջին:

3. ԿԱՍԿԵՐԸ Ք. Ա. XII–VIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Խեթական տերության տրոհման հետևանքով Ք. ա. XII–X դդ. Առաջավոր Ասիայի պատմության վերաբերյալ գրավոր աղբյուրները կտրուկ նվազում են, իսկ եղած սահմանափակ նյութը լուսաբանում է գլխավորապես ներմիջագետքյան և ներգիպտական խնդիրները՝ բացառությամբ Ք. ա. XII դ. վերջերի և XI դ. առաջին կեսի ասորեստանյան տեքստերի:

Ասորեստանի արքա Թիգլաթպալասար I–ը (Ք. ա. 1114–1077 թթ.) հայտնում է, որ 4000 կասկեր և ուրումեացիներ ներխուժել են Ասորեստանին ենթակա Սուբարտու երկիր և գրավել նրա քաղաքները, այնուհետև, հավանաբար տեղի տալով ասորեստանյան գերազանցող ուժերին, հնազանդվել և ենթարկվել են Ասորեստանի արքային: Նույն իրադարձության մասին են պատմում Թիգլաթպալասարի ևս երկու տեքստեր, որտեղ կասկերի փոխարեն հիշատակվում են ապիշլուները:

Այս իրադարձությունից հետո ավելի քան երեք դար կասկերը դուրս են մնում հարևան երկրների գրավոր աղբյուրների տեսադաշտից: Ամենայն հավանականությամբ, նրանք շարունակում էին բնակվել իրենց նախնական բնակության վայրերում՝ բացառությամբ այն հատվածների, որոնք առաջավորասիական ճգնաժամի շրջանում տեղաշարժվել էին Փոքր Ասիայի տարբեր շրջաններում: Այդ է վկայում Ասորեստանի արքա Թիգլաթպալասար III–ի (Ք. ա. 744–727 թթ.) տեքստերից մեկում, ի թիվս Մելիդի և Թաբալի հարկատու արքաների, Կասկու երկրի արքա Դադիլուի հիշատակությունը: Իսկ Սարգոն II–ի օրոք (Ք. ա. 721–705 թթ.) Կասկուն նշվում է որպես մեկը Փոքր Ասիայի հայկաասորեստանյան դիրքորոշում ունեցող երկրներից, որոնց բնակչության մի մասը բռնի կերպով տարհանվել և վերաբնակեցվել էր այլ վայրերում: Մեկ այլ տեքստում Ասորեստանի արքան տալիս է այն երկրների ցանկը, որոնք նա նվաճել էր, այստեղ հիշատակվում է նաև Կասկու երկիրը: Սա կասկերի վերջին հիշատակությունն է սեպագրական աղբյուրներում:

ՀՆԴԱՐԻԱՑԻՆԵՐ

Առաջավոր Ասիայի քաղաքական կյանքում որոշակի դերակատարում ունեցած էթնիկական խմբերից էին հնդարիացիները, որոնց հիմնական զանգվածը Ք. ա. II հազ. բնակություն հաստատեց տարածաշրջանի արևելյան հատվածում՝ հիմք դնելով իրանալեզու պետականություններին (տե՛ս Բաժին 3. Գլուխ 3): Մյուս, առավել փոքրաքանակ հատվածը ավելի վաղ՝ Ք. ա. II հազ., տարածվեց Միջագետքում և Սիրիայում, նաև Փոքր Ասիայի տարբեր շրջաններում, որտեղ հանդես էր գալիս որպես մի շարք խոշոր և մանր պետականությունների հիմնադիր և իշխող քաղաքական վերնախավ (տե՛ս Բաժին 4. Գլուխ 1): Արիացիների այս երկրորդ խմբի քաղաքական ակտիվությունը տևեց համեմատաբար կարճ և ավարտվեց Ք. ա. XIII դ.՝ Միտաննիի և նրա հովանավորության տակ գտնվող սիրիական մանր իշխանությունների անկումով: Արիացիների մեկ այլ խումբ Իրանական բարձրավանդակի վրայով ներթափանցեց Հյուսիսային Հնդկաստան:

«Արիացի(ներ)» (հին հնդկերեն՝ árya, հին պարսկերեն՝ ariya, Ավեստայի լեզվով՝ airiia) անունն էին կրում գլխավորապես Հնդկաստանում և Իրանական բարձրավանդակում հաստատված այն ժողովուրդները, որոնք ներկայացնում էին հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի հնդիրանական կամ «արիական» ճյուղը[1]: Այն ընդգրկում է հնդարիական կամ հնդկական լեզվախումբը (հատկապես՝ սանսկրիտը, որի հնագույն ձևը Վեդաների լեզուն է՝ «վեդայական սանսկրիտը»), «ավեստերենը» (Ավեստայի լեզուն) և հին պարսկերենը:

«Արիացի» անունն ուներ ընդհանրական նշանակություն՝ հատակ տարբերակելով «արիական» լեզվի կրողին «ոչ արիացուց» (հին հնդկերեն՝ an–árya, հին պարսկերեն՝ an–ariya, Ավեստայի լեզվով՝ an–airiia): Վերջինս կարող էր լինել ինչպես հնդեվրոպական այլ ճյուղի ներկայացուցիչ, այնպես էլ ոչ հնդեվրոպացի: «Արիացի» անունը պահպանվել է «Երան» (Իրան, իրանցի), «Իո» կամ «Իոոն» (ալան), հավանաբար նաև «Էյրև» (Իռլանդիա) անունների մեջ:

---

[1] Ավելի տես Parpola A., The Formation of the Aryan Branch of Indo-European. - In: Blench, Spriggs 1999, 180ff.; Sims-Williams N.(ed.), Indo-Iranian Languages and Peoples. Proceedings of the British Academy 116, Oxford, 2002. Ar(i)ya տերմինը (ի.-ե. «տեր») սանսկրիտում և «Ավեստայի լեզվում» ուներ «ազնվական», «վեհազարմ», «հավատարիմ», «արքազան» նշանակությունները, որոնք բնութագրում էին արիացիների նախնական հարթնիքի՝ Áryāvarta-յի (հին պարսկերեն՝ Ariyāna, ավեստ. Ærγānam Vāējāh) բնակչին: Հետագայում այն ձեռք բերեց «տեր», «վեհաշարգ» և համանման իմաստներ: Տերմինի նշանակության համար որպես «տարբական», «վերարնակիչ», «հավատող» տես և հմմտ. Thieme P., Der Fremdling im Rigveda. Eine Studie über die Bedeutung der Worte ari, arya, aryaman und aarya, Leipzig, 1938; Skalmowski W. 1995, Old Persian Parθava-. - In: Van Lerberghe, Schoors 1995, 311ff.

Հնդարիական նախահայրենիքի տեղորոշման հարցում կարծիքները տարամետ են: Ներկայումս առավել հավանական է դիտվում արիական նախահայրենիքի «պոնտական» տեղադրությունը՝ նկատի ունենալով Սև ծովից հյուսիս ձգվող տափաստանային տարածքները[1]: Մյուս կողմից՝ որոշ հետազոտողներ հյուսիսարևմտյան Իրանում՝ Ուրմիա լճի ավազանում, տեսնում են ոչ միայն հնդիրանական էթնոսի որոշակի ներկայություն («միտաննական կամ միջագետքյան արիացիներ»–ի բնակության շրջանը)[2], այլև այստեղ են տեղադրում արիացիների նախահայրենիքն ընդհանրապես[3]:

Հնդիրանցիների տրոհումը երկու հիմնական խմբի՝ հնդարիացիների և իրանցիների, տեղի ունեցավ Ք. ա. II հազ. սկզբներին:

Հնդարիացիների մուտքը Հնդկաստան (սկզբնապես Փենջաբ և հարակից տարածքներ) թվագրվում է՝ սկսած Ք. ա. մոտ 1700–ական թթ.: Հաղթահարելով տեղի բնակչության դիմադրությունը, որոնք Վեդաներում հիշատակվում են Դասա կամ Դասյու անվամբ, հնդարիացիները սփռվեցին ողջ Հյուսիսային Հնդկաստանի տարածքով: Նրանց մուտքը Հնդկաստան ընթացել է մի քանի փուլերով, ընդ որում՝ այդ փուլերին ներթափանցող խմբերն արդեն խոսել են միմյանցից որոշակիորեն տարբերվող բարբառներով:

Իսկ Առաջավոր Ասիայի գրավոր աղբյուրներում հնդարիացիների առաջին հիշատակումները վերաբերում են Ք. ա. XVII–XVI դդ.: Նրանց առանձին խմբեր շարժվեցին արևմուտք՝ Բերրի Կիսալուսնի գոտի, ենթադրվում է՝ այս տարածք խուրրիական ներգաղթի վերջին հոսանքին զուգահեռ: Հայտնի է, որ խուրրիական Միտաննի պետության իշխող խավը, ներառյալ արքայատոհմը, ուներ արիական ծագում: Վկայված են նրանց ներկայության հետքեր՝ արիական լեզվաշխարհին պատկանող բազմաթիվ անձնանուններ, Միտաննիի պետական դիցարանում հիշատակված դիցանուններ, ինչպես և առանձին տերմիններ: «Միտաննական արիներեն»–ով են առուգաբանվում արքայանունները (Արտադամա, Տուշրաթթա, Շաուտիվազա), այլ անձնանուններ (Ակիզզորա, Կալմաշորա, Վարասամա, Պուրդայա և այլն), մի քանի դիցանուններ (Ինդրա, Միթրա, Վարունա, Նասատյաներ) և գլխավորապես ձիավարժությանն առնչվող տերմիններ (aššuššani «ձիավարժ», aikawartanna «մեկ շրջան», panzawartanna «հինգ շրջան» և այլն)[4]:

Արիացիները համակեցության մեջ մտան խուրրիների հետ՝ աստիճանաբար ձուլվելով նրանց ինչ–որ գոտիներում, սակայն դեռ երկար պահպանելով իրենց ինքնությունը: Արիական ներկայության հետքեր են նրանում նաև Միտաննիից դուրս՝ այս

---

[1] Parpola A., Nāsatyas, the Chariot and Proto-Aryan Religion, Journal of Indological Studies 16-17, 2004-2005, 1ff.

[2] Diakonoff I.M. 1972. Die Arier im Vorderen Orient: Ende eines Mythos (Zur Methodik der Erforschung verschollener Sprachen), Or. NS, 41/1, 1972, 118ff.

[3] Sarianidi V., Near Eastern Aryans in Central Asia, JIES 27, 1999, 295.

[4] Մանրամասն տես Mayrhofer M., Die Arier im Vorderen Orient – ein Mythus? (Österreichische Akad.d.Wiss. Phil.-Hist. Klasse, Bd.294, Abh.1), Wien, 1974; Mayrhofer M. 1983, The Earliest Linguistic Traces of Aryans outside India and Iran, Journal of the K.R. Cama Oriental Institute 50, 1983, 87, 87ff. Kammenhuber A., Die Arier im Vorderen Orient, Heidelberg, 1968.

պետության և խեթական ու եգիպտական տերությունների ազդեցության գոտիներում ընկած մի շարք պետական կազմավորումներում[1]: Լինելով խիստ ռազմունակ՝ արիացիները զգալի դերակատարում ունեցան տարածաշրջանի ռազմաքաղաքական կյանքում: Դրա վկայությունը սիրիա–պաղեստինյան գոտում Ք. ա. XV–XIII դդ. գոյություն ունեցած մի քանի տասնյակ մանր պետական կազմավորումների արքայիկների արիական անուններն են (Քադեշի իշխան Այտագամա, Արինայի իշխան Արիվանա, Կանիտխիի իշխան Պիրիյաշտումա, Հեբրոնի իշխան Շուվարդատա և այլն[2]: Արիական ազնվականության ակնհայտ վկայություններ կան Փոքր Ասիայում՝ Կիցցուվատնա–Կիլիկիայի արքա Սուռնաստուրա և Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում՝ Իսուվայում:

Ինչ վերաբերում է իրանցիներին, ապա, տարածում գտած կարծիքի համաձայն, նրանց տեղաշարժը դեպի հարավ՝ Կենտրոնական Ասիա և Իրանական բարձրավանդակ, տեղ է գտել ավելի ուշ: Ներհոսքն ընթացել է մի քանի փուլերով, ամեն անգամ՝ մի որոշակի բարբառով խոսող իրանական ցեղախմբի կողմից: Ներթափանցման ճշգրիտ ուղիները դեռևս հստակ չեն: Կարծիքներից մեկի համաձայն՝ իրանցիները («արևմտյան իրանցիներ», այն է՝ մարերն ու պարսիկները) Իրանական բարձրավանդակ են շարժվել Հայկական լեռնաշխարհի վրայով՝ անցնելով Կովկասյան լեռները, ուր նրանք հայտնվել են՝ շարժվելով Կասպից ծովի հյուսիսային ափագծի երկայնքով: Ըստ երկրորդ մոտեցման՝ նրանք շարժվել են Կենտրոնական Ասիայի տափաստաններից ուղիղ դեպի հարավ, ապա, անցնելով Դաշտ–է Քյավիրի անապատը, հասել Զագրոսյան լեռներ, ուր և նրանք վկայված են՝ սկսած Ք. ա. IX դարից: Այս վերջին տեսակետը թվում է առավել հիմնավոր՝ ելնելով, նախ, «իրանական» խեցեղենի տարածման ուղիներից, հետագա պատմական դարաշրջանում նման ներթափանցումների կրկնություններից (սելջուկ–թյուրքեր, մոնղոլներ են), ինչպես նաև հին պարսկերեն (հարավարևմտյան իրանական) և սողդերեն (հյուսիսարևելյան իրանական) լեզուների միջև նկատվող որոշակի մերձավորությունից, ինչը ևս կարող է հուշել իրանցիների շարժման ուղղությունը:

Վերջին ներթափանցող խմբերն այսպես կոչված «արևելյան իրանցիներն» էին (արևելաիրանական ժողովուրդները), որոնք հաստատվեցին Բակտրիայում, Արաքոսիայում, Մարգիանայում (մոտավորապես ներկայիս Աֆղանստանի տարածք), ինչպես նաև Բելուջիստանում (Պակիստանի և Հնդկաստանի սահմաններում):

[1] Ջոսյան Ա., Արիացիները Պախխուվայում, ՄՄՍԵԺ XXV, 247-258; Kosyan A., An Aryan in Isuwa, Iran and the Caucasus 10/2, 2006, 1ff.

ԱՐԱՄԵԱՑԻՆԵՐ

Ք. ա. II հազ. վերջերից Առաջավոր Ասիայի քաղաքական թատերաբեմում հայտնված և հաջորդ հազարամյակում քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային յուրահատուկ բնութագրիչներով աչքի ընկնող էթնիկական խմբերից էին սեմական ծագման արամեական ցեղերը, որոնց աշխարհագրական տարածման արեալը զգալի էր՝ Սիրիայի ներքին շրջաններից մինչև Իրանական բարձրավանդակ, Հարավային Միջագետքից մինչև Հայկական Տավրոսի գոտի: Պատմական ասպարեզ դուրս գալու պահին կիսաքոչվոր կենցաղավարությամբ հայտնի, տասնյակ խոշոր և մանր ցեղերից բաղկացած այս էթնիկական ընդհանրությունը, մի քանի դար շարունակ բնակվելով Առաջավոր Ասիայի տարբեր պետականությունների անմիջական հարևանությամբ, ի վերջո կարողացավ իր հաստատուն տեղը գտնել՝ հասնելով պետականության աստիճանի՝ ցեղապետություններից մինչև ավելի խոշոր միավորներ[1]:

1. ԱՐԱՄԵԱՑԻՆԵՐԸ Ք. Ա. II ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՈՒՄ

Արամեացիների վաղ շրջանի պատմությունը թաղված է անհայտության մեջ, քանզի համաժամանակյա միջագետքյան սեպագրական աղբյուրներում Առթեստանից և Բաբելոնիայից արևմուտք՝ սիրիական տափաստաններում բնակվող ցեղերին հաճախ տրվում էին ընդհանրական անվանումներ՝ առանց էթնիկական տարբերակման (*առուռումներ* և *ախլամու–արամեացիներ*): Սրանցից առաջինը՝ *առուռու* կոչվող ցեղերը, հանդես են գալիս դեռևս Ք. ա. III հազ. վերջերից՝ Ուրի III հարստության շրջանից՝ որպես անապատի բոշվորներ: *Ուռամ* անունը կրող քաղաք–երկիրը հայտնի է Նարամսինի երկու տեքստերից, որտեղ հիշատակվում է նրա կառավարիչ Դուքուլը:

---

[1] Արամեացիների՝ հինարևելյան դարաշրջանի վերաբերյալ առկա են մի շարք հիմնարար հետազոտություններ՝ Kraeling E.G., Aram and Israel, New York, 1918; Schiffer 1911; O.Callaghan R.T., Aram Naharaim. A Contribution to the History of Upper Mesopotamia in the Second Millennium B.C., Roma, 1948 [համապատասխան հատվածներով]: Dion P.E., Aramaean Tribes and Nations of First–Millennium Western Asia - In. CANE I-II. 1995. 1281ff.; Lipinski E., The Aramaeans. Their Ancient History, Culture, Religion, Leuven-Paris, 2000; նաև Հ. Ավետիսյանի ուսումնասիրությունները՝ Аветисян Г.М., Северная Месопотамия и юго–западные области Армянского нагорья, Ереван, 1997; Ավետիսյան Հ.Մ., Հայկական լեռնաշխարհի և Հրուսթային Միջագետքի պետական կազմավորումների քաղաքական պատմությունը մ. թ. ա. XVII–IX դարերում, Երևան, 2002:

Arami, Arame, Aramu անունով տեղանունը հաճախակի հիշատակվում է Ուրի III հարստության և հին բաբելոնյան շրջանի տեքստերում: Ամեն ինչ վկայում է այն մասին, որ վերոհիշյալ քաղաքը մի փոքր քաղաքական միավոր էր:

Արամ երկրի տարածքը վաղուց ի վեր համադրվել է աստվածաշնչյան Պադդան–Արամի հետ, որն ընկած էր Հյուսիսային Միջագետքի կարևոր կենտրոններից հառան քաղաքի շրջանում: Սա այն վայրն է, որտեղ Ասորեստանի արքա Աղադնիրարի I–ը առաջին անգամ հիշատակում է արամեական *ախլամու* ցեղին, և որտեղ, ըստ Աստվածաշնչի, բնակվում էին արամեացիները: Արամեացիների և սուտուների միջև հնարավոր կապի մասին կարծիքը դժվար է հիմնավորել, քանի որ հետագայում էլ՝ Նոր ասորեստանյան շրջանում, նրանք զուգահեռաբար հիշատակվում են որպես Բաբելոնիայի բնակչություն:

Վաղ արամեացիներին տրված *ախլամու* անվանումը ամենայն հավանականությամբ նրանց ցեղանունը չէ, այլ ընդհանրական անվանում, որ կարող էր նշանակել «ընկեր, գործակից, դաշնակից»: Արամեացիների ցեղանունը՝ *արամ*, բացատրվում է որպես «քոչվոր»: Բացառված չէ, որ արամեացիների ցեղանունը որևէ կապ չունի սեմական կամ խուրրիական աշխարհի հետ: Արամեացիների ցեղանվան մեկ այլ բացատրություն է առաջարկում Է. Լիպինսկին՝ փորձելով այն բխեցնել ենթադրյալ վաղ սեմական բառից (*ʾărăm*), որը արաբերենում նշանակում է «վայրի ցուլեր»:

Արամեացիների վաղ պատմության հարցում առկա վերոհիշյալ խնդիրները թույլ չեն տալիս հաստատապես պարզել ինչպես նրանց նախնական բնակության աշխարհագրական տարածքը, այնպես էլ այդ էթնոնիմով բնորոշվող ցեղախմբերի տարածման արեալը՝ ընդհուպ մինչև այն պահը, երբ նրանք սկսեցին կանոնավոր կերպով հիշատակվել սեպագրական աղբյուրներում:

Ընդհուպ մինչև Ք. ա. XIII դ. արամեացիները ժամանակի խոշոր պետությունների կազմում կամ նրանց քաղաքական ազդեցության հանդիպավայրում գտնվող և ժամանակ առ ժամանակ ինքնուրույնություն դրսևորող բնակչություն էին: Մինչև 1330–ական թվականները նրանց նախնական բնակության տարածքը գտնվում էր Միտաննիի կազմում: Վերջինիս՝ խեթերի կողմից ևս ճնշվելուց հետո՝ արդեն Աղադնիրարի I–ի, Սալմանասար I–ի և Թուկուլթի–Նինուրտա I–ի միտաննական արշավանքների շրջանում և Ք. ա. XII դ. ճգնաժամի փուլում, ախլամու արամեացիները սկսում են աստիճանաբար դուրս գալ տարածաշրջանի քաղաքական թատերաբեմ: Մասնավորապես նրանք հիշատակվում են Սալմանասարի կողմից՝ որպես խեթահպատակ Միտաննիի և խեթերի դաշնակիցներ՝ ընդդեմ Ասորեստանի: Իսկ դրանից ավելի վաղ՝ խեթական արքա Խաթթուսիլիս III–ի՝ Բաբելոնիայի արքա Կադաշման–Էնլիլ II–ին հղված նամակում խոսվում է Փոքր Ասիայից Բաբելոնիա ճանապարհին ախլամուների ավազակային գործողությունների մասին, որի պատճառով բաբելոնյան արքան խուսափել է դեսպանություն առաքել իր դաշնակցին:

Առաջավորասիական ճգնաժամի հենց առաջին շրջանից կտրուկ աճում է արամեացիների՝ առանց այդ էլ մեծ շարժունակությունը: Միջագետքի ողջ արևմտյան

սահմանամերձ գոտում՝ ընդհուպ մինչև անդրեփրատյան տարածքներ, ներառյալ Ամուրրուն (Փյունիկիա), ասորեստանյան արքաները հիշատակում են արամեացիների դեմ մղվող անվերջ բախումները: Արամեացիների հիմնական զանգվածը ձգտում էր ներթափանցել Միջագետքի հյուսիս, թերևս այն պատճառով, որ այդ տարածքն ավելի մոտ էր գտնվում իրենց պատմական բնակության վայրին: Նրանց մի հատվածը, որը կարող էր նույնանալ իրենց ազգակից քաղդեական ցեղերին, շարժվում էր կենտրոնական և հարավային Միջագետք: Թիգլաթպալասարի և Աշշուրբելկալայի՝ արամեացիների դեմ մղած արշավանքներից հետո՝ Ասորեստանի տևական թուլացման շրջանում, արամեացիների շարժումները շարունակվեցին: Այլևս գրեթե չհանդիպելով լուրջ դիմադրության՝ նրանք աստիճանաբար նստադրվեցին Կենտրոնական և Հյուսիսային Սիրիայում, Հայկական Տավրոսի հարավամերձ շրջաններում, ինչպես նաև բուն Միջագետքում՝ Ասորեստանում և Բաբելոնիայում:

2. ԱՐԱՄԵԱՑԻՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (Ք. Ա. X–VIII ԴԱՐԵՐ)

Երբ Ասորեստանը կրկին սկսեց վերելք ապրել և անցավ ակտիվ արտաքին քաղաքականության, միջագետքյան սեպագրական աղբյուրները տեղեկացնում են տասնյակ արամեական իշխանությունների առկայության մասին, որոնք սփռված էին Միջագետքին հարող շրջաններում՝ միջին Եփրատի երկայնքով, ինչպես նաև Սիրիայում: Միջագետքյան պետությունները ի վիճակի չեղան արգելելու արամեացիների ներհոսքը դեպի իրենց կողմից նախկինում վերահսկվող տարածքներ: Նախկին Միտաննիի տարածքում կազմավորվեցին բազմական խոշոր արամեական իշխանություններ, ինչպես Բիթ–Բախիանի (Խաբուրի վերին հոսանքների շրջանում), Բիթ–Խալուպեի (Խաբուրի ստորին հոսանքների շրջանում), Բիթ–Ադինի (Եփրատի մեծ կեռմանից հարավ՝ լուվիական Կարգամիսի հարևանությամբ), Բիթ–Ջամանի (ժաման. Դիյարբաքրի շրջանում), Կապարայի իշխանությունը (անվանումը հայտնի չէ. Կապարան դրա կառավարիչն էր), տեմանիի կոչվող արամեական տոհմի կողմից ստեղծված քաղաքական միավորները (վերջիններս՝ Նածիբինա–Մծբինի և Խուզիրինա քաղաքների [ժաման. Մարդինից հարավ–արևելք] շրջանում):

Արամեական իշխանությունների մի ողջ շարք կազմավորվեց Եփրատից արևմուտք՝ Հյուսիսային և Կենտրոնական Սիրիայում: Եթե Միջագետքին հարող շրջաններում արամեացիները ստիպված էին իրենց ներկայությունը ապացուցել քիչ թե շատ հզոր Ասորեստանի և Բաբելոնիայի դեմ տևական պայքարում, ապա այլ էր իրավիճակը Սիրիայում: Չնայած աղբյուրները գրեթե տեղեկություններ չեն պարունակում այստեղ նրանց առաջխաղացման մասին, սակայն այս տարածաշրջանի հետագա պատմության լույսի տակ հնարավոր է ենթադրել, որ արամեացիների շարժումը լուվիական պետականության արեալ, գերազանցապես խաղաղ

ներթափանցման արդյունք պետք է լիներ: Ք. ա. XII–XI դդ. Հյուսիսային Սիրիայում ձևավորվեն քաղաքական հեգեմոն դիտվող Կարգամիսի և հարևան շրջանների տարբեր հատվածներում արամեացիները ստեղծեցին տարածքով փոքր, սակայն բավական կայուն քաղաքական միավորներ՝ Սամալ (Ամանոսի լեռների արևելյան հատվածում, կենտրոնը՝ ժաման. Զինջիրլի բնակավայրը), Բիթ–Ագուսի (կամ Յախան)՝ Արպադ մայրաքաղաքով (Բիթ–Աղիևիից արևմուտք): Իսկ Կենտրոնական Սիրիայում ձևավորվեց արամեական ամենահզոր պետությունը՝ Դամասկոսը:

Սիրիա–միջագետքյան աշխարհում արամեական ցեղերի տարածման և նրանց պետականությունների ստեղծման գործընթացն ուներ մի կարևոր առանձնահատկություն, որը տարբերում էր արամեացիներին Առաջավոր Ասիայում և այլ տարածաշրջաններում էթնիկական խմբերի ներթափանցման շատ օրինակներից: Արամեացիների տեղաշիոխությունը բնակության նոր վայրեր միայն հազվադեպ էր ուղեկցվում բռնի եղանակով և բախումներով, այն էլ, որպես կանոն, միայն Միջագետքում: Արամեացիները շատ արագ հարմարվում էին տեղական պայմաններին և համագործակցում տեղի քաղաքական միավորների հետ: Դրա լավագույն օրինակը նախկին Միտաննիի տարածքում և Սիրիայում գոյություն ունեցող պետականությունների և արամեական իշխանությունների հարաբերություններն են, որոնք արտացոլված են ասորեստանյան աղբյուրներում: Երկու դեպքում էլ ասորեստանցիները հանդիպում էին լուվիական–արամեական և խուրրիական–արամեական համատեղ միությունների: Պատճառը, թերևս, այն էր, որ արամեացիները օտար էթնիկական խումբ չէին Առաջավոր Ասիայում, այլ ընդամենը ժամանակի քաղաքական կենտրոնների անմիջական հարևանությամբ ապրող ժողովուրդ, որը, չնայած այդպես էլ չհասավ համախմբման այն աստիճանին, որպեսզի ստեղծի միասնական պետականություն, սակայն անբաժանելի մասն էր կազմում իր նոր կենսատարածքի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային իրողությունների:

3. ԱՐԱՄԵԱՑԻՆԵՐԸ Ք. Ա. VIII–VII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Արամեական իշխանությունների աստիճանական ևաճումը և ներառումը Նոր ասորեստանյան տերության կազմում իր հետ բերեց նրանց կենսագործունեության շարունակման նոր եղանակներ: Դա արամեացիների ինտեգրումն էր ասորեստանյան պետության կյանքին: Հատկապես Ք. ա. VIII դ. կեսերից ասորեստանյան տեքստերն ավելի ու ավելի հաճախ են հիշատակում պետության ռազմաքաղաքական և տնտեսական կյանքում արամեացիների ներկայությունը:

Արամեացիներից շատերը պետական կառավարման համակարգում և բանակում զբաղեցնում էին բարձր պաշտոններ: Արամեական անուններ են կրում, օրինակ, մի շարք եպոնիմներ և նահանգապետեր, բանակային բարձր հրամանատարներ: Մեծ բանակությամբ արամեացիներ էին ծառայում ասորեստանյան բանակում, և նրանց

մի մասը հասել էր շատ բարձր դիրքի: Այսպես՝ հայտնի են «մայր–թագուհու թիկնազորի հրամանատար Սալամանուն», «ներքինապետի թիկնազորի հրամանատար Խանուռուն» և այլն: Բարձր գինվորականության պարագայում արամեացիների ներգրավվածության աստիճանը զգալիորեն կախված էր Նոր ասորեստանյան արքաների կողմից իրականացվող զանգվածային տեղահանությունների քաղաքականությունից:

Արամեացիների ներկայությունը և դերը Ասորեստանում չէր սահմանափակվում միայն ռազմավարչական համակարգում ծառայությամբ: Էլ ավելի խոսուն են այն փաստերը, որոնք վկայում են ասորեստանյան տերության մշակույթում արամեական տարրերի աստիճանական ներթափանցման մասին: Ասորեստանի տարբեր շրջաններից հայտնի են սեպագիր տեքստեր պարունակող աղյուսակներ և այլ գրված իրեր, որոնց վրա առկա են արամեերեն այբուբենով արված նշումներ: Դրանց շարքում կան նույնիսկ երկլեզվյան՝ սեպագրով և արամեերենով կազմված կնիքներ, որ միանշանակ վկայում է դրանց տերերի արամեական պատկանելության մասին: Արքունիքում, շատ ազնվականական տներում, բանակում և այլուր աշխատում էին արամեացի գրիչներ, որոնք գրում էին ոչ թե աքքադերենով, որին լավ էին տիրապետում, այլ սեփական այբուբենային գրով՝ մագաղաթի վրա: Արամեական գրի կիրառությունը Ասորեստանում կարող է բացատրվել այբուբենային գրի գործնականությամբ, դրանով անհամեմատ ավելի հեշտ և արագ կարելի էր գրել: Կան փաստեր, որոնք վկայում են արամեական գրի կիրառման մասին նույնիսկ հեռավոր փյունիկյան քաղաքներում:

Արամեական այբուբենը իր համար ճանապարհ էր հարթում ոչ միայն Ասորեստանում: Սիրիայի և հարավային Փոքր Ասիայի լուվիական պետություններում դրանով երբեմն գրում էին արքաների պաշտոնական արձանագրությունները: Դրա լավագույն օրինակը Կուների (Դաշտային Կիլիկիայում) լուվիական արքա/կառավարիչ Ացատիվատաի մեծածավալ երկլեզվյան կոթողային արձանագրությունն է Կարատեփեից, որտեղ ներկայացված են տեքստի երկու զուգահեռ տարբերակները՝ հիերոգլիֆային լուվիերենով և արամեերենով: Զգալի քանակությամբ արամեերեն արձանագրություններ են պահպանվել Սիրիայի բուն արամեական պետություններից:

Ասորեստանում արամեական բնակչության երկարատև գոյությունը, երկու ժողովուրդների շփումները արտահայտվել են նաև լեզվական ոլորտում: Արամեերեն այբուբենի անվիճելի ազդեցության հետ միաժամանակ, որ բնական էր, նի վրա աքքադեր

4. ԱՐԱՄԵԱՑԻՆԵՐԸ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Նոր բաբելոնյան տերության շրջանում արամեական ազնվականությունը, ժամանակավորապես երկրորդ պլան մղված լինելով երկրի քաղաքական կյանքից, ի վերջո հասավ իշխանության: Բաբելոնիայի արամեացի ազնվական Նաբու-բալասու-իքբիի որդի Նաբոնիդը Ք. ա. 555 թ. դարձավ արքա: Որ վերջինս ոչ միայն պահպանում էր հիշողությունները իր ծագման մասին, այլև փորձում էր մեծացնել արամեացիների դերը երկրում, վկայում է Նաբոնիդի քաղաքականությունը պաշտամունքային ասպարեզում: Նա իր արձանագրություններից մեկում արամեացիների կարևոր քաղաքական և կրոնական կենտրոն Խառան քաղաքի Լուսնի աստված Սինին հայտարարում է «բոլոր աստվածների վրա աստվածային արքա», որ կարող էր նշանակել միայն վերոհիշյալ աստվածության պաշտամունքի գերակայության հաստատման ձգտում:

Միջագետքի՝ Աքեմենյան տերության կազմ ներառվելուց հետո էլ շարունակվում է արամեացիների ակտիվ կենսագործունեությունը: Աքեմենյանների հանդուրժողական քաղաքականությունը նվաճված երկրների նկատմամբ, որի արդյունքում տեղերում պահպանվեցին բաղաքական, տնտեսական և մշակութային ենթակառուցվածքները, արամեացիների դերը նույնիսկ էլ ավելի աճեց նախորդ փուլի համեմատ: Արդեն Դարեհ I-ի օրոք արամեական այբուբենը վերածվում է արքունի և տնտեսական դիվանների գրագրության հիմնական միջոցի՝ դրանով իսկ ստանալով պետական գրի կարգավիճակ: Աքեմենյանների օրոք արամերեն գրի և լեզվի կիրառումը հզոր ազդակ դարձավ դրանց տարածման համար Տերության գերիշխանության տակ գտնվող երկրներում՝ Փոքր Ասիայում, Լևանտում, Եգիպտոսում, ինչպես նաև Հայաստանում (վերջինում այն շարունակվեց նաև հետագայում՝ Արտաշեսյան հարստության օրոք): Ավելին՝ արամերենը նույնիսկ վերածվել էր հիմնական խոսակցական լեզվի ողջ Միջագետքում (lingua franca):

Արամեացիների հետագա պատմությունը սերտորեն շաղկապված է Առաջավոր Ասիայի տարբեր երկրների քաղաքական, հոգևոր-մշակութային և տնտեսական պատմության հետ՝ ներկայանալով որպես օրինակ պետականազուրկ էթնոսի գոյատևման՝ շնորհիվ գոյություն ունեցող էթնոքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական իրավիճակներին առավելագույնս ինտեգրվելու ունակ էթնիկական հաներույթ: Այս դարաշրջանից ի վեր արամեացիները իրենց ժամանակակիցներին հայտնի են ասոր (հայերեն «ասորի» անվամբ), որը ծագում է Ատրեատանի անվանումից:

ՍԿՅՈՒԹՆԵՐ

1. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սկյութները Առաջավոր Ասիայի քաղաքական թատերաբեմում հայտնվեցին Ք. ա. VII դ.՝ կապված դեպի այս տարածաշրջան նրանց արշավանքների հետ:

Սկյութների արշավանքների, նրանց և առաջավորասիական պետությունների փոխհարաբերությունների մասին պահպանվել են կարևոր տեղեկություններ միջագետքյան սեպագիր աղբյուրներում: Արժեքավոր հաղորդումներ են պարունակում նաև հույն հեղինակների աշխատությունները ոչ միայն նրանց առաջավորասիական, այլև հյուսիսամերձևնծովյան բնակության վայրի և գործունեության մասին: Հայ մատենագիրների երկերում անուղղակի վկայություններ կան սկյութական արշավանքների վերաբերյալ: Դրանք սերտորեն միահյուսված են հայոց պատմությանը և դիտարկվում են հայ արքաների գահակալական շարքի ընդհանուր համատեքստում: Վերջապես, ժամանակակից հետազոտության համար անգնահատելի աղբյուր են հնագիտական և լեզվաբանական տվյալները:

Առաջավոր Ասիայում սկյութների մուտքը և քաղաքական ազդեցությունը վերաբերում է Ք. ա. VII–VI դդ.: Հերոդոտոսի տեղեկության հիման վրա ընդունված է համարել, որ Ք. ա. VII դ. սկզբին կիմմերական ցեղերի հետքերով սկյութները ներխուժել են Առաջավոր Ասիա՝ հասնելով մինչև Ուրմիա լճի ավազան, պարբերաբար ավազակային հարձակումների ենթարկել Ասորեստանի հյուսիսային տարածքները, իսկ հետագայում դաշինք կնքել Ասորեստանի արքայի հետ:

Կիմմերներին հետապնդելով Առաջավոր Ասիայում հայտնվելը առասպելական ավանդազրույցին բնորոշ հատկանիշ է, որպիսին հանդիպում է Հերոդոտոսի երկի այլ հատվածներում ևս: Պատմական իրականությունն այն է, որ Առաջավոր Ասիայում սկյութական յայնածավալ նվաճումները հաջորդել են կիմմերական նվաճումներին:

Ասորեստանյան աղբյուրներում նշվում է, որ սկյութները կայանել էին «Մանացիների երկրում», այսինքն՝ Սկյութական «թագավորությունը» հարևան էր Ուրմիա լճի հարավ–արևելքում գտնվող Մանայի թագավորությանը: Սակայն որտեղից էին սկյութները հասել Մանայի տարածք, մինչև ուր էին հասնում նրանց գերիշխանության սահմանները, երբ և ինչ ուղիներով են տնօրի ունեցել նրանց տեղաշարժերը, առայժմ մնում է անհայտ:

Սկզբնաղբյուրներում առաջին անգամ *սկյութ* ցեղանունը հիշատակվում է Ասարհադդոնի իշխանության տարիներին՝ Ք. ա. 670-ական թթ.: Այստեղ նրանց Ishʒa անվանումը հանդես է գալիս *աշկ/գուզա* տարբերակով: Սկյութների տարածքը, որը տարածվում էր մինչև Մանա երկրի սահմանները և Ուրմիո լիճ, կոչվում էր Iškuzâ(y) կամ Aškuzâ(y)/Asguzâ(y):

2. ՍԿՅՈՒԹԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐԻ ՆԱԽԱՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ԽՆԴԻՐԸ

Ըստ Հերոդոտոսի՝ սկյութները Առաջավոր Ասիա են ներթափանցել Մեծ Կովկասի լեռնաշղթայով՝ Սև ծովի հյուսիսային առափնյա շրջաններից: Ուշագրավ է, սակայն, որ «Իլիականը» այդ շրջաններում հիշատակում է միայն թրակացիներին, մյուսներին և արիներին: Դա նշանակում է, որ Ք. ա. X–VIII դդ. հույնի համար անծանոթ է եղել *սկյութ* ցեղանունը:

Սկյութների ծագման հերոդոտոսյան հատվածից երևում է, որ Պատմահայրն օգտվել է իրարամերժ աղբյուրներից՝ դրանց տվյալները համադրելով իր պատմական հայեցակարգին: Նրա օրոք հելլենները սկյութ էին անվանում հյուսիսսևծովյան տարածքի բնակիչներին, այնինչ Առաջավոր Ասիայում այլևս սկյութներ հայտնի չէին: Հերոդոտոսը տեղյակ էր սկյութների կողմից կիմմերների երկիրը գրավելու գրույցին, սակայն այդ պատմությունը նա փորձում է տեղայնացնել իրեն ծանոթ աշխարհագրական տարածքներում: Այնուամենայնիվ, ըստ Հերոդոտոսի, սկյութների ծագման մասին *«կա մեկ այլ գրույց ևս, որին ես առավել հակված եմ: Այն այսպիսին է: Ասիայում բնակվող վաչկատուն սկյութները, պատերազմում ենթակվով մասագետներից, անցել են Արաքս գետը և եկել կիմմերների երկիրը, քանզի, ինչպես պատմում են, այժմ սկյութների գրավյալ երկիրը անցյալում պատկանել է նրա կիմմերներին»:*

Հաշվի առնելով այն փաստը, որ մասագետները Հերոդոտոսի ժամանակ տարածվում էին Կասպից ծովից արևելք, սույն տեղեկության մեջ հիշատակված Արաքսը հետազոտողները հաճախ նույնացրել են Սիրդարյա գետին: Սակայն իրավացիորեն նշվել է, որ Արաքս անունով կարող էին կոչվել Սիրդարյա, Վոլգա կամ հայկական Արաքս գետերը: Կարծիք կա նաև, որ այդ գետը եղել է Ամուդարյան, որի իսկական անունն էր Օքսուս, բայց հայկական Արաքսի ազդեցությամբ այն անտիկ հեղինակները հաճախ կոչել են Արաքս:

Հետագայում Արտամոնովը հակվեց հերոդոտոսյան Արաքսը հայկական Երասխի հետ նույնացմանը: Նրա կարծիքով՝ սկյութները Արաքսն անցել են Առաջավոր Ասիայում իշխելուց հետո և կրկին վերադարձել Կովկասից հյուսիս գտնվող իրենց նախահայրենիք: Այս տեսության հիման վրա ենթադրվեց, որ սկյութները նախապես բնակվել են Կենտրոնական Ասիայում և հետագայում անցնելով Ամուդարյա–Արաքսը՝ շարժվել են դեպի Առաջավոր և Փոքր Ասիա, իսկ ավելի ուշ պարտվելով մարերից՝ անցել են Երասխ–Արաքսը և հայտնվել Սև ծովի հյուսիսում:

Այնուամենայնիվ, Հերոդոտոսի և Դիոդորոս Սիկիլիացու հաղորդումներից կարելի է հանգել այն հետևության, որ սկյութներն իսկապես կիմմերների երկրում հայտնվել են՝ անցնելով հայկական Արաքսը: Ընդ որում՝ Այսրկովկասից նրանց «վերադարձի» մասին որևէ ակնարկ չկա վերոհիշյալ երկերում: Ավելին՝ նրանք պարզորոշ նշում են, որ արաքսաեղերձ շրջանը սկյութների սկզբնական բնակության տարածքն էր:

Դիոդորոսը, որն օգտվել է առավել հին աղբյուրներից, գրում է, որ սկյութները սկզբում փոքր թվով բնակվում էին Արաքս գետի մոտ, բայց շնորհիվ իրենց ռազմասեր արքաներից մեկի, նրանք նվաճեցին մինչև Կովկասյան լեռնային երկիրը, ինչպես նաև այլ շրջաններ Մայոտիս լճի երկայնքով՝ ընդհուպ մինչև Թանաիս գետը:

Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ սկյութների ծագման առնչությամբ նշված գետը հայկական Արաքսն է, որտեղից սկյութներն անցել են Կովկասյան լեռները և հասել մինչև Ազովի ծով (= Մայոտիս լիճ) և Դոն գետ (= Թանաիս): Հետևաբար սկյութների նախնական բնակության տարածքը եղել է Արաքս–Երասխ-գետի ստորին հոսանքի մոտ՝ Առանի կամ Մուղանի դաշտավայրում, որտեղ հասել են մասսագետների արշավանքները: Ս. Երեմյանի կարծիքով՝ մասսագետները դեռ մեր թվարկության սկզբին բնակվելիս են եղել Ապշերոնի թերակղզուց հյուսիս՝ մինչև Սաուր գետ: Թեև որ դարում են նրանք այնտեղ թափանցել, դժվար է ասել: Այսուհանդերձ, սկյութների նախահայրենիքը բավական հեռու է եղել Կասպից ծովից, քանի որ թե՝ Հերոդոտոսը, թե՝ Դիոդորոսը, նշելով Արաքսի մասին, ոչինչ չեն գրում Կասպիցի վերաբերյալ:

Հետագայում հենց այս շրջաններից պետք է սկյութա–սակերի մի ալիքը տեղաշարժվեր անդրկասպյան տարածքներ և Կենտրոնական Ասիա՝ Արաքս գետի անունը տեղափոխելով Ամուդարյա կամ Սիրդարյա գետերի վրա: Պատահական չէ, որ մարդաբանական նյութի քննությունը ցույց է տալիս, որ կենտրոնասիական սակերին վերագրվող հատկանիշներն ունեն ակնհայտորեն առաջավորասիական ծագում:

Սկյութների ինքնանվան՝ ազգ. ցեղանվան հնագույն տարբերակը՝ *sk(ï)olo– կամ *sk(ï)olo– արմատը, սեպագիր աղբյուրներում հիշատակվում է դեռևս Ք. ա. VIII դ.: Այն նշվում է առանց «սկյութական» հոգնակիիակներտ –է վերջածանցի, որտեղից կարելի է եզրակացնել, որ այդ ցեղը կամ ժողովուրդը եղել է ոչ իրանական, այսինքն՝ պատկանել է այժմ ընդունված ընկալմամբ սկյութների՝ նախահիրանական բաղկացուցիչ շերտին:

Ուրարտագիտության մեջ ընդունված էր այս ժողովրդի և նրա երկրի անունը կարդալ ˢᵘᵐᵉⁱš–qi–gu–la կամ ˢᵘᵐᵉⁱš–qu–gu–ul–hi: Սակայն եթե հաշվի առնենք, որ ուրարտերեում երկու ձայնավորի միջև տարածված է եղել –y– > –g– անցումը, ապա Իշկիգուլու կամ Իշկուգուլիի երկրանունը պետք է ընթերցվեր ˢᵘᵐᵉⁱš–qi–ya–la կամ ˢᵘᵐᵉⁱš–qu–yu–ul–hi: Այս դեպքում արդեն ակնառու է սկյութների սկզբ. ցեղանվան *sk(ï)olo– / *sk(ï)olo– արմատի հետ նրա առնչությունը՝ սեպագրին հատուկ i– նախահավելվածով:

Իշկի(ɣ)ուլու տեղադրվում է միջնադարյան Աշոցք գավառի տեղում՝ մինչև Չալդր լճի արևելյան ափը: Ունանք այս ցեղի բնակության սահմանները հյուսիսում հասցլճի արևելյան ափը: Ունանք այս ցեղի բնակության սահմանները հյուսիսում հասց-

նում էին մինչև Ջավախք և Թռեղք՝ համարելով, որ այն գտնվում էր Կուր գետի միջին հոսանքից հարավ–արևմուտք:

Իշկի(յ)ուլուն հիշատակվում է Արգիշտի I–ի Մարմաշենի արձանագրությունում, որտեղից ակնհայտ է դառնում, որ այդ ցեղի զբաղեցրած տարածքը գտնվում էր Էրիախի երկրից հյուսիս: Արգիշտիի նույն տեքստում այն նշվում է կրկին Էրիախիի հարևանությամբ. այստեղ խոսվում է դեպի Էթիունի կատարած արշավանքի մասին: Ընդ որում՝ կարելի է եզրակացնել, որ Էրիախին և Կատարզան մտնում էին Էթիունիի մեջ, բայց Իշկի(յ)ուլուն՝ ոչ:

3. ՍԿՅՈՒԹԱԿԱՆ «ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ» ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ԸՆԴԱՐՁԱԿՈՒՄԸ

Ի. Դյակոնովի կարծիքով՝ սկյութների ընդհանրական ցեղանունն ի սկզբանե եղել է «Արիա» (*arya-*), ինչպես և այլ իրանական ժողովուրդներինը: Այս տեսակետը, բնականաբար, չի տարածվում սկյութների նախաիրանական նախնիների վրա, որոնց լեզվի նշանակալից տարրերը որպես substrat պահպանվել են սկյութերենում և նրա ժառանգ հանդիսացող լեզուներում, մասնավորաբար՝ օսերենում:

Սկյութների արիական նախնիները առաջին անգամ հիշատակվում են Ռուսա I–ի Ծովինարի արձանագրությունում՝ Սևանա լճի հարավային ափին: Այստեղ նշվում է, որ Ռուսան գրավել է «լճից այն կողմ գտնվող» 19 երկրներ, այդ թվում՝ Արիա(ինի)ն: Այս երկրանունը Գ. Մելիքիշվիլին ընթերցում է ^{KUR}a–ri–a, իսկ Ն. Հարությունյանը՝ ^{KUR}a–ri–a–i–ni՝ համարելով, որ –ini–ն ոչ թե հոլովական վերջավորություն է, այլ տեղանվանական վերջածանց:

Դժվար է ասել, թե որքանով էր հիմնավոր Ռուսա I–ի կողմից անդրսևանյան երկրների ենթադրումը: Կարծիք կա, որ նրա հիմնական հարվածն ուղղված է եղել Սևանի ավազանում գտնվող չորս երկրների դեմ: Ամեն դեպքում, անդրսևանյան երկրների անվանական հիշատակումը այս արձանագրության մեջ ցույց է տալիս, որ այդ ժամանակ սկյութները և նրանց հարևան ցեղերը դեռ հանդես չէին գալիս որպես մեկ միասնական ուժ և չունեին զորեղ «թագավորություն», որը կարողանար դիմակայել Վանի թագավորության զորքերին: Հատկապես եթե ընդունում ենք ^{KUR}a–ri–a–i–ni ընթերցումը, ապա շատ հավանական է, որ «սկյութական» այդ երկիրը գտնվում էր Կուր–Արաքսյան միջագետքի հարևանությամբ, որը հետագայում ստացավ *Մոաձի գաշտավայր* անվանումը:

Արդեն Ք. ա. VIII դ. վերջերին սկյութների իրանալեզու քոչվոր նախնիները սկսում են տարածվել դեպի Հայկական լեռնաշխարհ և Իրանական սարահարթ երկու հիմնական ուղղություններով՝ հյուսիս–արևմուտքով և հարավով: Նրանք օգտվեցին տարածաշրջանում ստեղծված բարենպաստ իրադրությունից, քանի որ Վանի թագավորության արքա Արգիշտի II–ն իր կառավարման առաջին տարինե-

րին ողջ ուժերը կենտրոնացրել էր տերության հարավային և արևմտյան մասերին: Այնուհետև՝ Ք. ա. 705 թ. սկսած, Արգիշտիին անհանգստացնում էին հզորացող վերինեիրատյան երկրները, իսկ հյուսիսում՝ կիմմերները:

Այնուամենայնիվ, հավանաբար Ք. ա. VII դ. սկզբներին Արգիշտիին հաջողվում է արշավանք ձեռնարկել դեպի Սյունյաց լեռներ: Այստեղ նա գրավեց «էքիունյան» երկիր Ծուլուկան, որը պետք է գտնվեր Սյունիքի Ծղուկ գավառի տեղում: Ծուլուկոի արքա Ջագինուն գերվեց, իսկ նրա երկիրն ընդունեց Արգիշտիի գերիշխանությունը: Թվում է՝ Արգիշտին այդպիսով կանխեց սկյութների ճանապարհը դեպի Նախճավանի և Շարուրի դաշտ:

Սակայն քոչվոր արիական ցեղերը բնականաբար պետք է Մուղանի դաշտից փորձեին բարձրանալ Արաքսի հոսանքն ի վեր: Հնարավոր է, որ նրանք հասել էին մինչև Առան գետ (ժաման. Հազարի), իսկ այստեղից մոտ էր Նախճավանի դաշտը և ճանապարհը դեպի Վանի թագավորության ներքին շրջաններ: Հենց այս պատճառով, թերևս, Արգիշտին ձեռնամուխ եղավ Վարժական գետի ավազանի նվաճմանը՝ ներկայիս Աիար, Սարար և Արդարիլ քաղաքների միջև: Այդպիսով նա ամբողջությամբ փակեց արիական ցեղերի ուղին դեպի Հայկական լեռնաշխարհի հարավ–արևելք:

Ըստ երևույթին, դեպի Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան շրջաններ և մասնավորապես Սևանա լճի ավազան իրենց առաջխաղացման ճանապարհին արիախոս «սկյութները» հանդիպում են նաև լեռնական ցեղերի դիմադրությանը, այդ պատճառով իրենց ուղին շարունակում են Կուր գետի հովիտն ի վեր: Այստեհանդերձ, հնարավոր է, որ արիական այս ցեղերի մի ճյուղին դեռևս VIII դ. հաջողվել էր բարձրանալ Խաչեն գետի հոսանքով և հաստատվել միջնադարյան Մեծ Առանք գավառում, որն էլ, հավանաբար, հիշատակվում է Ծուլինարի արձանագրության մեջ՝ լճից այն կողմ գտնվող «բարձր լեռներում»՝ որպես Արիա(ինի):

Սկյութների արիախոս նախնիների մեկ այլ ճյուղ կարող էր Հազարի գետի հոսանքով բարձրանալ հետագայի Աղահեճք գավառ, որի անվանումը կապում են թաթախոս լահիճների ցեղանվան հետ: *Ala(h)iš/*Ala(y)iš ցեղանունը կարող էր –iš ցեղանվանակերտ վերջածանցով ծագել ala– «*ჩქარად*» արմատից (համմ. *ბნგოჯ.* ალ «*ჩქარად*»), որն ողղակի ներկայացնում է *ary*– «*արիացի*» բառի սկյութական կամ կովկասյան հնչյունափոխված տարբերակը:

Հավանաբար *s/skuδa– ցեղանունը արիախոս քոչվոր ցեղերն ընդունել են հենց VIII և VII դդ. սահմանագծի շրջանում, երբ հասնում են Էքիու–նի/խի երկրից հյուսիս գտնվող շրջաններ՝ Թոնոք, Ջավախք և Աշոցք: Այստեղ սկյութների արիախոս նախնիները կարող էին հայտնվել՝ տեղաշարժվելով Կուր գետի հովտով դեպի վեր: Ի տարբերություն հարավում՝ Վանի թագավորության ստեղծած «պատնեշի», արևմուտքում՝ լեռնական ցեղերի դիմադրության, և արևելքում՝ հավանաբար մասնամուտքում՝ գետերի հարձակումների, հյուսիսում սկյութները, թերևս, լուրջ դիմադրության չեն հանդիպել: Արաքսի ստորին հոսանքի շրջանից սկիզբ առած նախասկյութական ցեղերի նման տեղաշարժի օգտին է վկայում նաև Այրկովկասում «սկյութական» հնագիտական հուշարձանների տեղադրության քարտեզը:

Այս սկյութական ցեղերը հաստատվեցին ներկայիս Գյանջա քաղաքի շրջակայքում՝ Կուրի աջափնյակում: Ըստ Ստրաբոնի՝ սակերը «Հայաստանում տիրացան լավագույն հողերին, որոնց տվեցին իրենց անվանումը՝ Սակասեննե»: Հուն. Σακασηνή գավառանունը ծագում է *saka-šayana բարդությունից, որը նշանակում է սակերի բնակավայր: Նշված երկրամասը հետագայում հայերեն հնչել է Շակաշէն: Ենթադրվում է, որ այստեղ է գտնվել Սկյութական «թագավորության» կենտրոնը:

Սկյութ-սակերի մյուս ճյուղը Շակաշենից անցել է Կուր գետը և հաստատվել հետագայի Շաքէ գավառում՝ ժամանակակից Շաքի քաղաքի շրջակա տարածքներում: Անշնայն հավանականությամբ հենց այս տարածաշրջանում՝ հետագայի Կամբեճան գավառում են առաջին անգամ սկյութները շփվել օսերի կովկասյան նախնիների հետ: Այդ երկրամասը գրաղեցնող տեղաբնիկ ցեղերը սկյութների ինքնանվանումներից մեկը՝ aryāna-ն, հետագայում հնչեցրել են alān, ինչը հաստատվում է արդի օսերենում *ry > l հնչյունական օրինաչափի անցմամբ:

Նախքան սկյութների ժամանումը Կամբեճան (միջագ. Her-et-i) գավառում բնակվում էր տեղաբնիկ ոչ քարթվելական *Հեր* ժողովուրդը, որի մասին արձագանքները պահպանվել են «Հայկի և Բելի» առասպելի վրացական տարբերակում: Եկվոր սկյութները ժամանակի ընթացքում իրենց լեզուն և ցեղանունը (aryāna) թողել են հեր ժողովրդին՝ մնծապես ենթարկվելով նրա լեզվական ազդեցությանը, սակայն անմիջական հարևանները՝ չեչնենների, ինգուշների, ավարների նախնիները, շարունակում էին նրանց կոչել *Հիրկ*:

Սկյութական հզոր ազդեցության ենթարկված տեղաբնիկ այս ժողովուրդը ժամանակի ընթացքում տարածվել է մինչև Կովկասյան լեռնաշղթայի երկու փեշերը՝ հարավային և հյուսիսային: Հենց այս ժամանակներով՝ Ք. ա. VII–VI դդ. է թվագրվում Հարավային Օսիայում գտնվող Թլիի դամբանադաշտը, որը հայտնի է իր սկյութական գտածոներով: Նույն դարաշրջանով են թվագրվում նաև մերձկուրանյան տարածքներից պեղված բազմաթիվ գտածոներ, որոնք վկայում են Այրլովկայի, Վանի թագավորության և ավելի հարավային երկրների հետ առնչությունների մասին: Ըստ երևույթին, այդ երկրների հետ առևտրական կապերի մեջ նշանակալից դեր ուներ Սկյութական «թագավորությունը»:

4. ՍԿՅՈՒԹԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐԻ ՆԵՐԹԱՓԱՆՑՈՒՄԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀ

Հաստատվելով Շակաշենում՝ սկյութների արիական նախնիները հարմար կենտրոնական դիրք գրաղեցրին իրենց շրջապատող լեռնական ցեղերի համեմատ: Այստեղից նրանց մի ճյուղը Սևանա լճի հյուսիսային ափով հայտնվեց Հրազդան գետի հովտում, որտեղ գտնվում էր Կնիսունի «երկիրը»:

Սկյութա-սակերի ներթափանցումը Հրազդանի հովիտ չէր կարող կրել զանգ-

վածային բնույթ, քանի որ Դիլիջանի լեռնանցքը հարմար չէր մեծաքանակ բնակչության առաջխաղացման համար: Սկյութների հիմնական հոսանքն, ըստ երևույթին, շարժվելով Կուրի հովտով դեպի հյուսիս–արևմուտք, հասավ հետագայի Վիրքի տարածք: Վիրքով սկյութները շարունակեցին իրենց ուղին դեպի արևմուտք, որտեղից «սկյութական դուռ» կոչված հովտով մտան ժամանակակից Ասպինձայի շրջան: Միջնադարյան հայկական աղբյուրներում այդ «դարպասը» կոչվում է Դուռն Ամկուրա, որում պահպանվել է սկյութների հայերեն ցեղանվան հնագույն տարբերակը (*սկուր կամ *ասկուր): Այստեղ հետագայում կառուցվել է Ամկուրա կամ Ամկուրեք քերդը, որի պաշտպանական պարիսպների ավերակները պահպանվում են առ այսօր: Թերևս նույնպես սկյութների ցեղանունից կազմված *Ամխոյն* անունով գյուղեր հայտնի էին նաև Էրզրումի և Մուշի գավառներում:

Ինչ վերաբերում է Ասպինձա / *Ասպեջակ տեղանվանը (ժաման. Ախալցխայի և Ախալքալաքի միջև), ապա, հավանաբար, այն կազմվել է *սկյութ. *aspinj–* արմատից: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Ասպինձա ձևում առկա է օսերենին հատուկ j – ǰ անցում, այդ տեղանունը կարելի է կապել *սկյութ. *aspinj– > վրաց. sa–m–aspinǯ–o «ձիապահպանություն», m–aspinǯ–eli «ձիապրենիկ տանտեր(ուհի)», հայ. ասպ(ա)նջ– «ձիապրենիկ» արմատի հետ:

Ասպինձայի շրջանից սկյութները մտել են Վանի թագավորության աղբյուրներում հիշատակված Ջաբախա երկիր, որը գրավվել էր Արգիշտի I–ի կողմից: Ջաբախան այդ ժամանակ, ըստ երևույթին, հետագայի Արտահան գավառով հասնում էր մինչև Ջալդր լճից արևմուտք ընկած շրջաններ և մասամբ համապատասխանում էր միջնադարյան հայկական Ջավախքին: Հիմնականում Ջաբախա ցեղային երկիրը, հետևաբար, զբաղեցնում էր Կուր գետի վերին հոսանքի շրջանը և գտնվում էր մի կողմից՝ Դիաուխիի, մյուս կողմից՝ Իգաանիի ու Իշկիիլուլի միջև:

Ջաբախայից սկյութները պետք է մտնեին Իշկիիլուլու և Իգա(նի) «երկրներ», որոնցից առաջինը տեղադրվում է Աշոցքի տեղում՝ մինչև Ջալդր լճի արևելյան ափը: Իգա(նի)ն գտնվում էր լճից հարավ–արևմուտք, ընդ որում՝ այն հավանաբար կոչվում էր համանուն ցեղի անունով, քանի որ գրված է նաև ցեղանվան որոշագրով՝ ᵎi–ga–ni–e–hi:

Ամենայն հավանականությամբ, Իգանի և Իշկիիլուլու «երկրների» տարածքով սկյութական ցեղերը մտան Վանի թագավորության սեպագրերում հիշատակվող սկյութական ցեղերը մտան Վանի թագավորության սեպագրերում հիշատակվող Էրիախի երկիր, որը տեղադրվում է Շիրակում: Էրիախի երկրանունը առնչվում է հին Էրիախի երկիր, որը տեղադրվում է Շիրակում: Էրիախի երկրանունը առնչվում է հին ցեղանվանը: Գ. Մելիքիշվիլին Էրիախի երկրի սահմանները հասցնում էր մինչև Հեռնեթի երկրամաս:

Այրարատ աշխարհի Շիրակ գավառանունը բազմիցս հանդիպում է *սկյութ. *շօրաքօ «սիրակ» ցեղանվան հետ: Հավանաբար այդ ցեղանունն առնչվում է նաև Կամբեճ և Ալագան գետերի միջև ընկած *Շիրակյան դաշտի* անվանը, որը գտնվում է Հնդնթում: Ն. Ադոնցի կարծիքով՝ աորսները և սիրակները, որոնք առևտրական հարաբերությունների մեջ էին հայերի հետ, իրենց անունները թողել են Այրարատ աշխարհի՝ միմյանց սահմանակից երկու գավառների վրա՝ Աշոցք և Շիրակ:

Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան այս շրջաններում հաստատված սկյութները հիշատակվում են հույն պատմագիրների կողմից: Այսպես՝ Քսենոփոնը տայեցիների, խալդների և խալյութների հարևանությամբ հիշատակում է *սկյութիններ*ի ցեղ, որոնց քաղաքն էր Գյումնիասը. սրանց կողքին՝ հավանաբար հետագայի Ջավախքում կամ Արտահանում, բնակվում էր նրանց թշնամի այլ ցեղ: Դիոդորոս Սիկիլիացու համաձայն՝ *սկյութիններ*ի երկիրը գտնվում էր հարթավայրային տեղանքում, որտեղից 15 օր գնալով՝ հույները տեսան Սև ծովը:

Քսենոփոնի վկայությամբ՝ հույները սկյութիների երկիր մտնում են՝ անցնելով Հարպասոս (Ἅρπασος) գետը: Ս. Պետրոսյանը այդ գետանվան առնչությամբ ենթադրում է, որ այն ունեցել է հավանաբար թրակյան ծագում և հանգում է հ.-ե. *ăpra նախաձևին, որը նա բացատրում է ăp — «ջուր» արմատով և –ra մասնիկով: Այս ենթադրությունը, սակայն, զուրկ է որևէ հիմքից, քանի որ թրակերենում «ջուր» բառը հնչում է βέδυ (հ.-ե. *wedō[r] նախաձևից):

Եթե իրոք Ἅρπασος գետանվան արմատն ընդունում ենք *arpa– ձևը, ապա այդ նույն ջրանունը տեսնում ենք ոչ միայն Ճիրակում (Արփալիճ և Արփա=Ախուրյան գետ), այլև Վայոց ձորում՝ Արփա գետ, Գեղարքունիքում՝ Արփա(կ)՝ լճակ Գավառագետի ձախափնյակում, Արցախում՝ Արփագետիկ (Շուշիից մոտ 20 կմ հարավ): Սկյութական *arp– / *apr– արմատն առկա է նաև Ἀρπόξαις անձնանվան մեջ, այդպես է Հերոդոտոսը կոչում սկյութների առասպելական նախահայր Տարգիտաոսի որդուն, որը համարվում էր սկյութական մի ցեղախմբի անվանադիրը:

Ինչ վերաբերում է Երասխ «*Արաքս*» գետանվանը, ապա նրա իրանական ծագումը կասկածի տեղիք չի տալիս: Ըստ Ռ. Շմիդտի, այն հանգում է *խրաև.* *a–raxsa «*անչուք, մթին*», իսկ ըստ Վ. Հինցի՝ մարներեն raxs «*փայլուն*» բառերին: Ա. Փերիխանյանը Երասխ գետանունը համարում է ծագած *խրաև.* *ran(g)– «*արագ շարժվել*» բայի raxsā «*արագընթաց*» դերբայական ձևից:

Վերջին ստուգաբանությամբ՝ հաստատվում է նաև սկյութների սկզբնական նախահայրենիքի այն վարկածը, ըստ որի՝ նրանք բնակվում էին Արաքսի ստորին հոսանքի ձախափնյակում: Այսինքն՝ կանգնելով Արաքսի հոսանքի ուղղությամբ և նայելով դեպի արևելք՝ գետը գտնվում էր նրանց աջ կողմում: Փաստորեն, «Արաքս» և «աջ» հասկացությունները նախասկյութների լեզվում համընկնում էին:

Այսպիսով՝ Ք. ա. VII դ. սկզբին Սկյութական «թագավորությունը», հավանաբար, ընդգրկում էր Կուր գետի հովտում ընկած ողջ հարթավայրային տարածքը (բացառությամբ, թերևս, մերձկասպյան շրջանների)՝ հյուսիսում հասնելով մինչև Վիրք, Թռեղք ու Ջավախք, իսկ հարավում՝ մինչև հետագայի Վարդանակերտ քաղաքի շրջակայք: Թերևս հենց այս կողմերում անցնելով Արաքսը և իջնելով հարավ–արևմուտք՝ սկյութներն ընդհուպ մոտենում են Մանայի թագավորությանը:

5. ՍԿՅՈՒԹՆԵՐԸ ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱՑԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ

«Աշգուզայի զորքերը» կամ «Ասքանազյան գունդը»

Ըստ ասորեստանյան տեքստերի՝ Ք. ա. 670–ական թթ. սկյութական առաջնորդ Իշպական, Մանայի հետ դաշինք կնքելով, արշավում է Ասորեստանի վրա: Տեքստում բառացի ասում է. *«Ես մանացիների երկրի մարդկանց, ըմբոստ կուսիներին ցրոցն ևմ որը գնդերով հարվածեց նրանց չփրկած Իշպակայի՝ սկյութի՝ դաշնակցի զորքերին»:*

«Մանայի ժողովրդի զորքերն», ինչպես երևում է, կազմված էին ոչ թե մանացիներից, այլ նկվոր սկյութներից, այդ պատճառով էլ բնորոշվում են որպես *Aš–gu–za–a–a, այսինքն՝ Աշգուզայի: Ինչ վերաբերում է «Իշպակա(յ)ա» անունից առաջ դրված գաղափարագրին (*), ապա այն թե՛ անձնանվան, թե՛ ցեղանվան ցուցիչ է, և տվյալ դեպքում, մեր կարծիքով, ցույց է տալիս զորքերի հատուկ անվանում՝ զորատեսակի բնորոշում, որն, ըստ էության, էթնիկ հիմունքով էր ստեղծված:

Աքքադ. *Iš–pa–ka–a–a տերմինն իրավամբ Ֆ. Յուստիի կողմից վերականգնվում է որպես *Ասպակա. դրա ուշ տարբերակը III դ. երկու անգամ հանդիպում է Թանաիսի հունատառ վիմագրերում՝ Ασπακος տառադարձմամբ: Ասպակ անունը ստուգաբանվում է իրան. *aspa– (օս. æfsæ «մատակ») «ձիուց» արմատով՝ որպես «հեծյալ, ձիուցգավոր»: Սկյութերենում իրան. *aspa– «ձիուց» արմատից –ăka վերջածանցով կազմվել էր *aspăka «ձիուցգավոր» բառը, որի ողղակի վկայությունն է հյուսիսսևծովյան Aspăk(a) անձնանունը:

Այն, որ Ասարհադդոնի՝ խնդրո առարկա տեքստում նշված *aspăka տերմինին ավելացված է իրան. –(a)ya վերջածանցը, ակնհայտ ցույց է տալիս, որ տվյալ դեպքում գործ ունենք ոչ թե անձնանվան, այլ «ձիուցգավորային», «հեծյալային» բնորոշման հետ: Ամենայն հավանականությամբ այդպես էին սկյութները կոչում իրենց զորքը կամ հեծելազորը, որն էլ սեպագրային տառադարձմամբ նշվել է *Iš–pa–ka–a–a ձևով: Կարելի է ենթադրել, որ Մանայում տեղակայված սկյութական հեծելազորի *Aspăkaya անվանումը մանացիների միջոցով անցել է ասորեստանցիներին, ընդ որում՝ վերջիններս դա կարող էին ընկալել որպես ցեղանուն:

Տեսականորեն և հնչյունաբանորեն միանգամայն հնարավոր է նաև, որ Ասարհադոնի տեքստում հիշատակված *Aspăkaya անունը կազմված լինի ոչ թե *սկյութ. *aspa– «ձիուց» արմատից, այլ մարական spaka «շուն» բառից: Մանավանդ եթե այն համեմատենք պարթ. Spak անվան հետ, որն, ամենայն հավանականությամբ, կարող է հանգել նույն spaka «շուն» արմատին: Այս ստուգաբանության դեպքում՝ *Aspăkaya–ն անունը պետք է բացատրվեր որպես «շնային» և կարող էր այդպես բնորոշվել միայն հարևան ժողովուրդների (ասենք՝ մարերի) կողմից: Մեր կարծիքով՝ քիչ հավանական է, որ սկյութական զորքերը կամ նրանց առաջնորդը կոչվեին օտար բառով՝ այն էլ «շուն» նշանակող: Առավել հավանական է *aspăka «ձիուցգավոր» իմաստը:

Ամենայն հավանականությամբ, հենց այդ սկյութական հեծյալներն են հիշատակված Ս. Գրքում՝ երեմիայի մարգարեության մեջ. *«Ահա մի ժողովուրդ է գալիս հյուսի-*

սից՝ մի հզոր ազգ և արքաներ բազմաթիվ բարձրանում են երկրի ծագերից: [Նրանք] ազնիվ և զինարդ ունեն պահած, դաշտեն են նրանք՝ չեն խղճահարվում, նրանց ձայնը շառաչում է ծովի նման, վարգում են ձիերի՝ մեկ մարդու նման շարված քո դեմ պատերազմի, դո՛ւստր Բաբելոնի: Երբ Բաբելոնի թագավորը սա լսեց, նրա ձեռքերը թուլացան, տագնապը համակեց նրան՝ ծննդկան կնոջ երկունքի պես»:

Սկյութները և Մանան

Այսպիսով՝ Մանայում տեղակայված դաշնակից սկյութների հեծելազորը այն հիմնական ուժն էր, որը ապառնում էր Ասորեստանի անվտանգությանը:

«Մանացիների երկրում» կայանած սկյութական զորքերի մասին հիշատակվում է նաև Ասարհադդոնի գուշակային տեքստերում: Մի քանի անգամ սկյութները նշվում են մարերի մեծ ապստամբության առնչությամբ, որին, ի դեպ, մասնակցել են նաև մանացիները և կիմմերները: Տեքստերից մեկում, որը թվագրվում է Ք. ա. 674 թ., Ասարհադդոնը հարցնում է. *«Սկյութների զորքերը, որ ապրում են մանացիների երկրամասում և որ եկել են մանացիների սահմանագլուխ, մոտի՞ն են արդյոք, ծրագրու՞մ են արդյոք, դուրս կգա՞ն արդյոք Խուրուշկիա երկրի լեռնանցքով ընդդեմ Խատանիա և Անիտասկիա բնակավայրերի: Կկողոպտե՞ն արդյոք, կաւգրավե՞ն մեծաքանակ ավար Ասորեստանի սահմաններից»:*

Թեև ենթադրվում է, որ սկյութների առաջնորդը զոհվել էր Ասարհադդոնի մանայական արշավանքի ժամանակ, սակայն պարզ է, որ ասորեստանցիները չեն կարողացել լուրջ հաջողության հասնել դաշնակիցների դեմ պատերազմում:

Ասարհադդոնի գուշակային տեքստերում սկյութները հիշատակվում են նաև նրա՝ Պատուշ'արրի երկիր արշավելու կապակցությամբ՝ Կասպից ծովից հարավ՝ Էլբուրսի լեռների ստորոտում, ինչպես նաև Բնհիսթունի շրջանի առնչությամբ: Մեկ այլ տեղ սկյութները նշվում են սադարդացիների, կիմմերների և մարերի հետ: Այս տեղեկությունների հիման վրա ենթադրվում է, որ սկյութները դաշնակցում էին ոչ միայն մանացիների, այլև մարական ցեղերի հետ և Ք. ա. 674 թ. հասել էին կենտրոնական Մարաստան: Ք. ա. VII դ. առաջին տասնամյակներին մարական ցեղերը դեռևս չէին ստեղծել ամուր պետական կազմավորումներ և հանդես էին գալիս տրոհված:

Սկյութական զորքերը, գտնվելով դաշնակից Մանայում, մի քանի տասնամյակ շարունակ սեղմ սպառնալիք էին Ասորեստանի համար: Այնուամենայնիվ, Ասորեստանը, հավանաբար, անմիջականորեն չէր սահմանակցում Սկյութական «թագավորությանը», քանի որ Ասորեստանի հարևանների թվում նշվում են միայն Ուրարտուն, Խուրուշկիան, Մանան և Մարաստանը:

Եթե ասորեստանյան տեքստերում սկյութների «թագավորությունը» կոչվում է Աշգուզա կամ Իշկուզա, ապա Վանի թագավորության շրջանի տեքստերում այն, ենթադրվում է, վկայված է Ṣi-qu-gu-ul-ḫi տարբերակով: Քանի որ Ուրարտուի արքաները դեռևս Ք. ա. VIII դ. սկսած ծանոթ էին Աշոցքի և Ջավախքի տարածքում

գտնվող Իշկիյուու երկրին, որի անունը հետագայում դարձավ սկյութական ցեղերի ընդհանրական ինքնանունը, ուստի և Սկյութական «թագավորությունը» նրանք կոչում են նույն անվամբ:

Վան քաղաքի մոտակայքում՝ Ռուսախինիլիից գտնված արձանագրության մեջ, հիշատակվում է Իշկույուլիի թագավորության արքան, որի անունը նախկինում ընթերցվում էր ˀsa–ga–áš–tar–a: Լեհան–Հաուպտը ենթադրում էր, որ այն Իշկույուլիի արքայի նամակն է Ռուսա II–ին, ինչը չէր ընդունում Գ. Մելիքիշվիլին: Վերջինս արձանագրության համապատասխան մասը թարգմանում էր այսպես. *«Սագաշտարան՝ Իշկույուլիի արքան, արշավեց Մանայի վրա...»:*

Ի. Դյակոնովը, ճշգրտելով արձանագրության ընթերցումը, առաջարկեց ˀšá–ga–TUR–tar–a կամ ˀšá–ga DUMU tar–a, այսինքն՝ «Շագա՝ որդի ավազ»: Դրանից հետո եկող LUGÁL ˀiš–qu–ga–ul–ḫi–e կապակցությունը նա թարգմանում էր որպես «Իշկույուլիի արքայի», իսկ ամբողջը միասին՝ «Իշկույուլիի արքայի ավազ որդի Շագա»՝ ենթադրելով, որ այդ անձնավորությունը՝ որպես կուսակալ, գտնվում էր Վանի թագավորության շրջանի արքայի մոտ ծառայության մեջ: Հետագայում ենթադրվեց, որ Իշկույուլիի այս գահաժառանգը Ռուսա II–ի փոխարքան էր Մանա երկրում:

Ն. Հարությունյանը առաջարկել է թարգմանել այսպես. *«Ին (?) տարում, [երբ] Ռուսա Արգիշտիդու քաղաքից Շագան՝ ավազ որդին, Իշկուգույնի [երկրի] նկատ Մանա՝ Ամախա վայր...»:*

Բավական հետաքրքիր ընթերցում է առաջարկում Մ. Սալվինին՝ «Շագապուտարա»: Ըստ նրա՝ TUR սեպանշանը, որը Ի. Դյակոնովն ընթերցում էր DUMU՝ «որդի», այստեղ պետք է ընկալվի որպես հնչյունագիր «pu / bu»: Ըստ այդմ՝ նա Իշկույուլիի արքայի անունը ընթերցում է ˀšá–ga–puₓ–tar–a:

Այս անձնանվան առաջին՝ «շագա»– բաղադրիչը վաղուց արդեն համադրվել է սկյութների տակ/շակ ցեղանվանը: Երկրորդ՝ «պուտարա» բաղադրիչը, թվում է՝ ներկայացնում է *իրան. pəθra–, հին հնդ. putra– «որդի»* բառի սկյութական տարբերակը՝ **putra–*, որը սեպագրային տառադարձմամբ կարող էր գրվել putara: Հետագայում, սկյութերենին հատուկ դրափոխության օրենքի համաձայն՝ տեղի է ունեցել **putra– > *parta–* հնչյունափոխություն, որտեղից ունենք Ποορθαος, Ποορθακης, Φοορτας սկյութական անձնանունները՝ վկայված արդեն մեր թվարկության սկզբին:

Այսպիսով՝ գործ ունենք մի արքայի հետ, որը սկյութերենով կոչվում էր **Šaga–putara «սակի որդի»*, իսկ հայերենում առնային հավանականությամբ՝ Սկայորդի: Ըստ Մովսես Խորենացու՝ «մեր քաջ նախնի» Սկայորդին նոել է Աորեստանի Սենեքերիմ արքայի ժամանակակիցը, Պարույր թագավորի հայրը:

Սկայորդի անունը գրաբարում բառացիորեն նշանակում է «հսկայի որդի», որը հավանաբար ուշ ժողովրդական ստուգաբանություն է: Ամենայն հավանականությամբ՝ *սկայ–* արմատը ծագում է այն ցեղերի անունից, որոնք հաստատվել էին Շաթյամբ, *սկայ–* արմատը ծագում է այն ցեղերի անունից, որոնք հաստատվել էին Շաղաշենում, Գարդմանքում, Թոռնքում, Ջավախքում, Աշոցքում և շրջակա տարածքներում:

Հայ. *(ի–)սկայ* բառի ծագումը Գր. Ղափանցյանը բխեցնում է սկյութների կամ սակերի ցեղանունից, որից կազմված է նաև Պարույր Սկայորդու անունը: Գ. Ջահուկյանը, սակայն, Սկայորդի անունը համեմատում է *թրակ.* Σκαιοί, Σκαῖοαι ցեղանունների հետ, որոնք բխեցնում է հ. –ե. **(s)kāi– «լուսավոր»* արմատից, և այդ անվան հետ է կապում *հայ.* սկայ, ի–սկայ բառերը: Նշված երկու ստուգաբանությունները հակասական չեն, քանի որ թրակյան ցեղերը հաճախ հանդես էին գալիս սկյութական ցեղերի հետ միախառնված: Հավանական է, որ սկյութական ցեղերը «լուսավոր» արմատով են անվանակոչվել իրենց արտաքին բաց գունավորման պատճառով:

Սկյութական «թագավորության» արքա Շագապուտարա–Սկայորդին գահակալել է, հավանաբար, մինչև Ք. ա. 670–ական թթ. սկզբները: Նրան այնուհետև փոխարինում է որդին՝ Պարտատուա–Պարույրը:

Ամենայն հավանականությամբ, Մանայի տարածքում գտնվող սկյութական զորաջոկատները ենթարկվում էին «Աշկուզայի» արքա Պարտատուային: Ն. Ադոնցը տարբերակում է մտցնում Իշպակայի իշխանության և Պարտատուայի թագավորության միջև՝ համարելով, որ դրանք սկյութական ցեղերի տիրույթների առանձին հատվածներ էին: Առավել հավանական է թվում, սակայն, այն ենթադրությունը, որ Մանայի սկյութական հեծելազորը ենթարկվում էր Պարտատուային:

Ասարհադդոնն, իր գուշակային տեքստերից մեկում դիմելով Շամաշ աստծուն, խնդրում է խորհուրդ տալ իրեն՝ արդյոք վստահի Իշկուզայի արքա Պարտատուային և իր դստերը տա նրան կնության: Պարզվում է, որ Պարտատուան բանբեր էր ուղարկել Ասորեստանի արքայի մոտ ամուսնության, ինչպես նաև բարեկամական հարաբերություններ հաստատելու հարցով: Ըստ երևույթին, այդ խնդիրները դրական ընթացք ստացան, քանի որ դրանից հետո «Սկյութական թագավորությունը» դարձավ Ասորեստանի դաշնակիցը:

Ռ. Պիոտրովսկու կարծիքով՝ ասորեստանյան աղբյուրների Պարտատուան նույն ինքը Պրոտոթյուեսն է, որը հիշատակվում է Հերոդոտոսի «Պատմության» մեջ, իսկ Մովսես Խորենացին նրան անվանում է Պարույր Սկայորդի: Պարտատուայի մահը թվագրվում է Ք. ա. 645 թ.:

Ըստ Հերոդոտոսի՝ Պրոտոթյուեսի որդի Մադյուեսի օրոք Մարաստանը 28 տարով ընկավ սկյութական տիրապետության տակ: Ենթադրվում է, որ մարների պարտությունը սկյութներից տեղի է ունեցել Ք. ա. 653/652 թ., և սկյութների գերիշխանությունը տևել է մինչև Ք. ա. 625 թ., որից հետո Մարաստանում գահ է բարձրացել Կիաքսարը:

Հավանաբար Ք. ա. 651/650 թ. սկյութներին հաջողվեց Վանի թագավորությանը նույնպես մասամբ ենթարկել իրենց և այնտեղ գահ բարձրացնել Էրիմենային: Այս անձնանունը չի հանդիպում ուրարտական արքայացանկում, և խիստ կասկածելի է նրա պատկանելությունը Վանի թագավորության գահատոհմին: Այնուհետև, Էրիմենայի որդի Ռուսա III–ի գահ բարձրանալով, Վանի թագավորության անկման գոր-

ծրնթացն էլ ավելի արագացավ, քանի որ սկսվեց պայքար այս ուժի և ուրարտական հին արքայատոհմի միջև:

Սկյութական գերիշխանությունը չէր նշանակում, որ Վանի թագավորությունը և մարական պետությունը դադարնցին գոյություն ունենալուց. նրանք ուղղակի ժամանակավորապես կախվածության մեջ ընկան սկյութներից: Ըստ Հերոդոտոսի՝ սկյութներն իրենց բռնությամբ ամեն ինչ կործանման հասցրին: Հպատակ ժողովուրդներից վերցրած հարկից զատ, նրանք անցնում էին երկրով մեկ և ամեն ինչ հափշտակում:

Հզորացած սկյութներին հաջողվեց ավերիչ արշավանքներով հասնել մինչև Սիրիա և Եգիպտոս: Ըստ Հերոդոտոսի՝ եգիպտական փարավոն Պսամմետիխ I-ը նվերներով և ընծաներով կանգնեցրեց նրանց առաջխաղացումը: Այն, որ սկյութները հասել են մինչև Սիրիա և Պաղեստին, ապացուցվում է նաև հնագիտական և տեղանվանական տվյալներով: Մասնավորապես, Պաղեստինում գտնվող Բեթ-Շեան քաղաքը հելլենիստական շրջանում կոչվում էր Սկյութոպոլիս:

Մարական արքա Կիաքսարի կողմից ջախջախվելուց հետո սկյութների մեծ մասը հետացավ Սև ծովի հյուսիսային առափնյա շրջաններ, սակայն տեղում մնացածները ենթարկվեցին Մարաստանին: Ենթադրվում է, որ Առաջավոր Ասիայի սկյութների ինքնանունը՝ *skuδa, հունարեն տառադարձվելով որպես σκυθαι, հետագայում տարածվեց բոլոր հյուսիսածովյան ցեղերի վրա: Հատկանշական է, որ գրեթե բոլոր գինատեսակները, որոնք հին աշխարհում համարվում էին սկյութական և բազմիցս հանդիպում են հյուսիսածովյան պատկերագրության մեջ, ունեն այսրկովկասյան ծագում:

Սկյութների այն մասը, որ մնաց Հայկական լեռնաշխարհում, կազմեց հայ ժողովրդի բաղկացուցիչ մասերից մեկը և իր լեզվի բազմաթիվ տարրեր թողեց հայոց տեղանուններում, անձնանուններում ու բառապաշարում: Դրա հետ մեկտեղ, դեպի հյուսիս տեղաշարժվածները միատարր չէին. դրանց կազմում փոքր թիվ չէին կազմում Այսրկովկասի և Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկ ցեղերի ներկայացուցիչները, որոնք ներառվել էին սկյութական պետական կազմավորումների մեջ:

Այդ գերիշխանությունից մի քանի տասնամյակ անց՝ Ք. ա. 593 թ., Ս. Գրքում՝ Երեմիայի մարգարեության մեջ, հիշատակվում են Արարատի, Մինեիի և Ասքանազի թագավորությունները: Սկյութական «թագավորության» մասին հիշողությունը այնքան խորն էր Մեծ Հայքում, որ անգամ մոռացվել էին Արարատի (= Վանի թագավորություն) և Մինեիի (= Մանա) թագավորությունների անվանումները, մինչդեռ «Ասքանազյան» անվանումը դեռ հարատևում էր: Թերևս այդ է պատճառը, որ V դ. սկզբին՝ Աստվածաշունչը թարգմանելիս, մարգարեության վերոհիշյալ հատվածը ներկայացվել է որպես «Այրարատյան թագավորություն (= Հայաստան) և Ասքանազյան գունդ», այսինքն՝ Սկյութական «թագավորություն» ընկալվել է ոչ թե որպես առանձին պատմաաշխարհագրական միավոր, այլ որպես «Այրարատյան» թագավորության հետ առնչվող զորագնդի անվանում:

Կորյունը հայերին ուղղակիորեն կոչում է «Աքաանազյան ազգ»: Իր նշանավոր «Վարք Մաշտոցի» աշխատությունը Կորյունը սկսում է հենց այս բառերով. «*ԶԱքաանազեան ազգին եւ զՀայաստան աշխարհին զառաւուժապարգեւ գրոյն, եթէ ե՞րբ եւ յորում ժամանակի մատակարարեցաւ եւ որպիսի՛ արամբ այնպիսի նորոգառատ առատաձեռնէն շնորհս ձեռնեցաւ...*»:

Առայժմ պատմական աղբյուրների սակավության պատճառով դժվար է որոշել, թե Սկյութական «թագավորության» սահմանները Հայկական լեռնաշխարհի մինչև որ շրջաններն են տարածվել: Դրա հետ մեկտեղ, կասկածից վեր է, որ նշված «թագավորության» բնակչության մեջ՝ մանավանդ հյուսիսային տարածքներում, զգալի թիվ են կազմել հայերը: Հենց այս հիմնավորմամբ էլ Ք. ա. VII դ. Հայկական լեռնաշխարհը, մասնավորապես նրա հյուսիսարևելյան, հյուսիսային և արևմտյան շրջանները կարելի է պայմանականորեն կոչել «Աքաանազյան–Թորգոմյան տարածք»: Ա. Քոչյանի բնորոշմամբ՝ «Աքաանազյան–Թորգոմյան տարածքը» կարող էր լինել այն արեալը, որտեղ նախապես քաղաքական իշխանությունը գտնվել է առաջիններիի ձեռքում, իսկ հետագայում անցել երկրորդներին:

Արեղյան Մ., երկեր, հ. Ա, Երևան, 1966:
Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972:
Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987:
Ալիխոջայան Հ. Մ., Հայկական լեռնաշխարհի և Հրասխային Միջագետքի պետական կազմավորումների քաղաքական պատմությունը մ. թ. ա. XVII–IX դարերում, Երևան, 2002:
Դալալյան Տ., Ալանական ցեղանունների առնչությունը Հայկական լեռնաշխարհի ցեղերին, Հայ ազգագրանության և հնագիտության խնդիրներ (Երիտասարդ գիտնականների 9–րդ նստաշրջանի զեկուցման հիմնադրույթներ), ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ (խմբ. Ս. Բ. Հարությունյան և այլք), Երևան, 1999: 18–20 և Հայ ազգագրանության և հնագիտության խնդիրներ, պրակ I, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ (խմբ. Դ. Ս. Վարդումյան և այլք), Երևան, 63–68, 2006:
Դալալյան Տ., Ճիրուան տեղանուան տոպոգրաֆանութեան շուրջ, Հայկազեան հայագիտական հանդէս, հ. 26, 17–28, 2006:
Դիոդորոս Սիկիլիացի, Պատմական գրադարան (թարգմանությունը՝ Ս. Մ. Կրկյաշարյանի), Երևան, 1985:
Երեմյան Ս. Տ., Կիմմերական ու սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայքարը թոչվորների դեմ, ՊԲՀ 2, 89–116, 1968:
Երեմյան Ս. Տ., Ն. Մառը և VII դարի հայոց «Աչխարհացույցը» // Մառը և հայագիտության հարցերը, Երևան, 75–91, 1968:
Կանոնագանց Մտ., Անհայտ գավառներ Հին Հայաստանի, Էջմիածին, 1914:
Կարագյոզյան Հ., Ուրարտական գաղափարագիր անձնանուններ, ԼՀԳ 1, 72–80, 1984:
Կոլոտև, Վարք Մաշտոցի (աշխատասիրությամբ Մանուկ Աբեղյանի), Երևան, 1981:
Հակոբյան Թ. Խ., Ստ. Տ. Մելիք–Բաֆշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան (1–4), Երևան,, 1988, 1991, 1998, 1986:
Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից (թարգմանությունը՝ Ս. Կրկյաշարյանի), Երևան, 1986:
Ղանիանցյան Գր., Հայոց լեզվի պատմություն. Հին շրջան, Երևան, 1961:
Մկրտչյան Ռ., Փիլիպոսյան Ա., Աբանազյան ազգի և Թորգոմի տան ժառանգաբանական խնդիրների շուրջ, Հայոց արքերը և սրբավայրերը (խմբ. Ս. Բ. Հարությունյան, Ա. Ա. Քալանթարյան), Երևան, 383–394, 2001:
Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն հայոց (քննական բնագիրը Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, աշխարհաբար թարգմ. և մեկնաբանությունները Ստ. Մալխասյանի), Երևան, 1981:
Մովսիսյան Ա., Միտաննիի արքաները Հայկազուն նահապետների ցանկում, Երիտասարդ արևելագետների հանրապետական 20–րդ գիտական նստաշրջան, Զեկուցումների թեզիսներ, Երևան, 25–27, 1999:
Պետրոսյան Ա. Ե., Արամազդ, Երևան, 2006:
Պետրոսյան Ս. Գ., Շարայի ցեղամիությունը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս–արևելքում (մ. թ. ա. VI–V դդ.), ԼՀԳ 12. 65–75, 1979:
Ջահուկյան Գ. Բ., Հայերենը և թրակերենը, ԲԵՀ 2, 54–72, 1968:
Ջահուկյան Գ. Բ., Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987:
Քոսյան Ա. Վ., Էթնիկական տեղաշարժերը Փոքր Ասիայում և Հայկական լեռնաշխարհում մ. թ. ա. XII դարում («Ծովի ժողովուրդներ», մոշկեր և ուրումեացիներ), ՊԲՀ 1, 65–78, 1991:
Քոսյան Ա. Վ., Տուն Թորգոմաց, Երևան, 1998:
Քոսյան Ա. Վ., Մ. թ. ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1999:

Քոչան Ա. Վ., Խեթական պետությունը և Հայկական լեռնաշխարհի երկրները մ. թ. ա. XV դարում, ՊԲՀ 3, 161–174, 2000:
Քոչան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական աղբյուրների), Երևան, 2004:
Քոչան Ա., Արիացիները Պախխուվայում, ՄՄՍԱԺ XXV, 247–258, 2006:
Քսենոփոն, Անաբասիս (թարգմանությունը Ս. Կրկյաշարյանի), Երևան, 1970:
Abaev V. I, Осетинский язык и фольклор, I, Москва–Ленинград, 1949.
Абаев В. И., Историко–этимологический словарь осетинского языка, I–IV, Ленинград, 1958–1989.
Абаев В. И., Скифо–европейские изоглоссы на стыке востока и запада, Москва, 1965.
Аветисян Г. М., Военно–политические отношения между Митанни и Хеттским государством в середине XIV в. до н. э., ВОНА 9, 104–110, 1977.
Аветисян Г. М., Хурриты на рубежах Малой Азии до установления могущества Митанни, ДВ 3, 5–24, 1978.
Аветисян Г. М., Государство Митанни в эпоху войн с хеттским царем Суппилулиумой I, ИФЖ 1, 176–1986, 1978.
Аветисян Г. М., Политическая история Митанни с XVI–XV вв. до н. э., ВДИ 1, 3–8, 1978.
Аветисян Г. М., Государство Митанни при последних царях индо–арийской династии, ИФЖ 3, 56–61, 1982.
Аветисян Г. М., Государство Митанни, Ереван, 1984.
Аветисян Г. М., Из политической истории государства Кицуватны, ДВ 5, 5–20, 1988.
Аветисян Г. М., Северная Месопотамия и юго–западные области Армянского нагорья, Ереван, 1997.
Арак А., Заметки о географическом кругозоре текстов Эбла III тысячелетия до н. э. – В сб.: ДЭ, 297–317, 1985.
Арутюнян Н. В., Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001.
Артамонов М. И., К вопросу о происхождении скифов, ВДИ 2, 37–47, 1950.
Артамонов М. И., Киммерийцы и скифы (от появления на исторической арене до конца IV в. до н. э.), Ленинград, 1974.
Гарелли П., Замечания по топонимике из архивов Эбла. – В сб.: ДЭ, 280–296, 1985.
Гиоргадзе Г. Г., К вопросу о локализации и языковой структуре кавказских этнических и географических названий, ПС 1, 161–210, 1961.
Гомер. Илиада (перевод Н. И. Гнедича, издание подготовил А. И. Зайцев), Ленинград, 1990.
Дунаевская И., О характере и связях языков древней Малой Азии, ВЯ 6, 62–79, 1954.
Дьяконов И. М., Ассиро–вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951/2, 257–356, 1951/3, 207–252, 1951/4, 283–305, 1951.
Дьяконов И. М., О языках древней Передней Азии, ВЯ 5, 43–64, 1954.
Дьяконов И. М., История Мидии, Москва–Ленинград, 1956.
Дьяконов И. М., Урартские письма и документы, Москва–Ленинград, 1963.
Дьяконов И. М., Языки древней Передней Азии, Москва, 1967.
Дьяконов И. М., Предыстория армянского народа (История Армянского нагорья с 1500 по 500 г. до н. э. Хурриты, лувийцы, протоармяне), Ереван, 1968.
Дьяконов И. М., Арийцы на Ближнем Востоке: конец мифа, ВДИ 4, 39–63, 1970.
Дьяконов И. М., Фригийский язык. – В сб.: Древние языки Малой Азии, Москва, 356–377, 1980.
Дьяконов И. М., Хурритo–урартский восточно–кавказские языки, ДВ 3, 25–38, 1978.
Есаян С. А., М. Н. Погребова, Скифские памятники Закавказья, Москва, 1985.
Капанцян Гр., Хайаса–колыбель армян, Ереван, 1948.
Капанцян Гр., Историко–лингвистические работы (К начальной истории армян. Древняя Малая Азия), Ереван, 1956.
Капанцян Гр., Хурритские слова армянского языка. – В сб.: Историко–лингвистические работы, Ереван, 270–305, 1975.

Кузьмина Е. Е., Первая волна миграции индо-иранцев на юг, ВДИ 4, 3–20, 2000.

Куклина И. В., Этнография Скифии по античным источникам, Ленинград, 1985.

Леонти Мровели, Жизнь картлийских царей (извлечение сведений об абхазах, народах Северного Кавказа и Дагестана): перевод с древнегрузинского, предисловие и комментарии Г. В. Цулая, Москва, 1979.

Меликишвили Г. А., Наири–Урарту, Тбилиси, 1954.

Меликишвили Г. А., Урартские клинообразные надписи, Москва 1960.

Мкртчян Н. А., Субстратные названия растений в армянском языке, ДВ 4, 24–37, 1983.

Мкртчян Н. А., Семитские языки и армянский, Ереван, 2005.

Перикханян А. Г., Материалы к этимологическому словарю древнеармянского языка, часть I, Ереван, 1993.

Пиотровский Б. Б., История и культура Урарту, Ереван, 1944.

Пьянков И. В., К вопросу о путях проникновения праиндоевропейских племен в Переднюю Азию, ПС 3, 193–207, 1979.

Страбон, География (перевод, статья и комментарии Г. А. Стратановского), Ленинград, 1964.

Струве В. В., Новые данные по древней истории Армении, засвидетельствованные Бехистунской надписью, ИАН АрмССР 8, 31–38, 1946.

Тер-Мартиросов Ф. И., Скифское царство в Передней Азии и исторические основы предания о Паруйре Скайоран как царе Армении, ИФЖ 1–2, 67–84, 1994.

Техов Б. В., Скифы и Центральный Кавказ в VII–VI вв., Москва, 1980.

Хачатрян В. Н., Восточные провинции Хеттской империи (Вопросы топонимики), Ереван, 1971.

Хачикян М. Л., Шумеро-хурритский словарь из Рас-Шамры как источник по хурритской диалектологии, ВДИ 3, 21–38, 1975.

Хачикян М. Л., Из старохурритских заклинаний, ДВ 2, 251–265, 1976.

Хачикян М. Л., Диалектное членение хурритского языка (краткая сводка), ДВ 3, 39–46, 1978.

Хачикян М. Л., Заметки по хурритской и урартской грамматике, ДВ 4, 174–178, 1983.

Хачикян М. Л., Хурритский и урартский языки, Ереван, 1985.

Хачикян М. Л., О соотношении хурритских и урартских диалектов, ДВ 5, 213–223, 1988.

Хачикян М. Л., К типологической характеристике хурритского и урартского языков, КБС 5, 94–101, 1988.

Хачикян М. Л., Историко-типологический анализ эламского, хурритского и урартского языков: параллели и расхождения. – История и языки Древнего Востока. Памяти И. М. Дьяконова, Санкт-Петербург, 314–326, 2002.

Хачикян М. Л., Вид/время в хурритском и урартском языках. – В сб.: ЭдуббА вечна и постоянна (Материалы конференции, посвященной 90-летию со дня рождения И. М. Дьяконова), Санкт-Петербург, 242–247, 2005.

Яковская Н. Б., Ашшур, Митанни, Аррапхэ. – В кн.: ИДМ I, 174–196, 1989.

Abrahamyan L., Hero Chained on a Mountain: On the Semantic and Landscape Transformations of a Proto-Caucasian Myth, AJNES 1, 208–221, 2006.

Archi A., The Names of the Primeval Gods, Or. 59/2, 114–129, 1990.

Archi A., Substrate: Some Remarks on the Formation of the West Hurrian Pantheon. – In: Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp (eds. H. Otten et al.), Ankara, 7–14, 1992.

Astour M. C., Hattuliš, Halab, and Hanigalbat, JNES 31, 102–109, 1972.

Astour M. C., Semites and Hurrians in Northern Transtigris. – In: SCCNH 2, 3–68, 1987.

Beckman G., Hittite Diplomatic Texts, Atlanta, 1996.

Breasted J. H., Ancient Records of Egypt. II, Chicago, 1927.

Bryce T. R., The Kingdom of the Hittites, Oxford, 1998.

Buccellati G. – Kelly-Buccellati M., Das

archäologische Projekt Tall Mozan/Urkeš, MDOG 111, 7–16, 1999.

Cagni L. (ed.), La Lingua di Ebla. Atti del convegno internazionale (Napoli, 21–23 aprile 1980), 1981.

Cagni L. (ed.), Il Bilinguismo a Ebla. Atti del convegno internazionale (Napoli, 19–22 aprile 1982), Napoli, 1984.

Carruba O., Beiträge zur mittelhethitische Geschichte. I–II, SMEA 18, 137–195, 1977.

Cuyler Young T. Jr., A Comparative Ceramic Chronology for Western Iran 1500–500 B. C., Iran 3, 53–85, 1965.

Cuyler Young T. Jr., The Iranian Migration into the Zagros, Iran 5, 11–34, 1967.

Çilingiroğlu A., M. Salvini (eds), Ayanis I (Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989–1998), Roma, 2001.

Diakonoff I. M., Hurrisch und Urartäisch, München, 1971.

Diakonoff I. M., Die Arier im Vorderen Orient: Ende eines Mythos (Zur Methodik der Erforschung verschollener Sprachen), Or. NS, 41/1, 91–120, 1972.

Diakonoff I. M., Evidence on the Ethnic Division of the Hurrians. – In: SCCNH 1, 77–89, 1981.

Diakonoff I. M., Hurro–Urartian Borrowings in Old Armenian. JAOS 105/4, 597–603, 1985.

Dion P. E., Aramaean Tribes and Nations of First–Millennium Western Asia – In. CANE I–II, 1281–1294, 1995.

Donner H. und W. Röllig, Kanaanäische und aramaische Inschriften, I–II, Wiesbaden (II ed. 1968), 1962–64.

Dumont P. –E., Indo–Aryan Names from Mitanni, Nuzi, and Syrian Documents, JAOS 67/4, 251–253, 1947.

Edzard D. O., Geschichte Mesopotamiens. Von den Sumerern bis zu Alexander dem Grossen, München, 2004.

Fales F. M., On Aramaic Onomastica in the Neo–Assyrian Period, OA 16, 41–68, 1977.

Fales F. M., Aramaic Epigraphs on Clay Tablets of the Neo–Assyrian Period, Roma, 1986.

Forrer E., Hajasa–Azzi, Caucasica 9, 1–24, 1931.

Foster B., The Siege of Armanum, Journal of the Ancient Near Eastern Society of Columbia University 14, 27–36, 1982.

Frayne D. R., The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods / Vol. 2, Sargonic and Gutian Periods (2334–2113 BC), Toronto–Buffalo–London, 1993.

Friedrich J., Hethitisches Elementarbuch, II T., Heidelberg, 1946.

Friedrich J., Churritische Märchen und Sagen in hethitischer Sprache, ZA 49, 213–255, 1950.

Gardiner A., The Kadesh Inscriptions of Ramesses II, Oxford, 1965.

Garelli P., Nahonide. – Dictionnaire de la Bible. Supplément, Fasc. 31, 269–286, 1958.

Garelli P., Importance et rôle des araméens dans l'administration de l'empire Assyrien. – In.: Mesopotamien und seine Nachbarn (Hrsg. H. –J. Nissen und J. Renger), Berlin, 437–447, 1982.

Garstang J. O. R. Gurney, The Geography of the Hittite Empire, London, 1959.

Gelb I., Hurrians and Subarians, Chicago, 1944.

Gelb I., Sargonic Texts from the Diyala Region, Chicago, 1952.

Gelb I., New Light on Hurrians and Subarians, Studi Orientalistici in onore di Giorgio Levi della Vida I, Roma, 378–392, 1956.

Ghirshman R., L'Iran et la migration des Indo–aryens et des Iraniens, Leiden, 1977.

Gordon C. H., The Geographical Horizons of Ebla. – In.: New Horizons in the Study of Ancient Syria» (Eds. M. W. Chavalas, J. L. Hayes) (=Bibliotheca Mesopotamica 25), Malibu, 63–68, 1992.

Goetze A., On the Chronology of the Second Millennium B. C., JCS 11, 53–61, 63–73, 1957.

Götze A., Die Annalen des Muršiliš (=MVAG, № 38), 1933.

Grayson A. K., Assyrian Royal Inscriptions. vol. I, Wiesbaden, 1972.

Grayson A. K., Assyrian Royal Inscriptions, vol. II, Wiesbaden, 1976.

Grayson A. K., The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods / vol. 1: Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC), vol. I, Toronto – Buffalo – London, 1987.

Greppin J. A. C., Some Effects of the Hurro–Urartian People and their Languages upon the Earliest Armenians, JAOS 111/4, 720–730, 1991.

Greppin J. A. C., Substratum in Armenian, AJNES 1, 196–201, 2006.

Güterbock H. G., Kumarbi: Mythen vom churritischen Kronos aus den hethitischen Fragmenten zusammengestellt, übersetzt und erklärt, Zürich–New York, 1946.

Güterbock H. G., The Song of Ullikummi, JCS 5, 135–161, 1951.

Güterbock H. G., The Song of Ullikummi (continued), JCS 6, 8–42, 1952.

Güterbock H. G., The Deeds of Suppiluliuma as told by his Son, Mursili II, JCS 10, 41–68, 75–98,107–130, 1956.

Güterbock H. G., Survival of the Hittite Dynasty. – In: The Crisis Years: the 12th century B. C. From Beyond the Danube to the Tigris (eds. W. A. Ward and M. Sh. Joukowsky), Dubuque, 53–55, 1992.

Haas V. – Thiel H. –J., Die Beschwörungsritual der Allaiturah(h)i und verwandte Texte, Neukirchen–Vluyn (= AOAT 31), 1978.

Hagenbuchner A., Die Korrespondenz der Hethiter, Heidelberg, 1989.

Heinhold–Krahmer S., Zu Salmanassars I. Eroberungen im Hurritergebiet, AfO 35, 79–104, 1988.

Heltzer M., The Suteans, Naples, 1981.

Herles M., Zur geographischen Einordnung der ahlamû – eine Bestandsaufnahme, AoF 34, 319–341, 2007.

Hintze A., E. Tichy (eds.), Anusantatyai. Festschrift für Johanna Narten zum 70. Geburtag, Münchener Studien zur Sprachwissenschaft, Beiheft NF 19, Dettelbach, 2000.

Hoffner H. A., Hurrian Civilization from a Hittite Perspective. – In: A View From the Highlands (ed. A. Sagona), Herent, 167–200, 1998.

Houwink ten Cate Ph. H. J., The Records of the Early Hittite Empire, Istanbul, 1970.

Hrouda B., Die Churriter als Problem archäologischer Forshungen, Archaelogia Geographica, 14–19, 1958.

Jakob–Rost L., Das Lied von Ullikummi, Leipzig, 1977.

Justi F., Iranisches Namenbuch, Marburg, 1895.

Kammenhuber A., Hippologia Hethitica, Wiesbaden, 1961.

Kammenhuber A., Die Arier im Vorderen Orient, Heidelberg, 1968.

Kammenhuber A., Die Arier im Vorderen Orient und die historischen Wohnsitze der Hurriter, Or. 46, 129–144, 1977.

Kazanas N., Indigenous Indo–Aryans and the Rigveda, JIES 30, 275–334, 2002.

Kelly–Buccellati M., The Outer Fertile Crescent Culture: North Eastern Connections of Syria and Palestine in the Third Millennium B. C., UF 11, 413–430, 1979.

Kempinski A. und Košak S., Der Ilmeriga–Vertrag, WO 5/2, 191–217, 1969–1970.

Kenyon K. M., Archaeology in the Holy Land, London, 1960.

Kessler K. –H., Untersuchungen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens nach keilschriftlichen Quellen des 1. Jahrtausends v. Chr., Wiesbaden (= TAVO Beiheft 26), 1980.

Khačikyan M. L., On the Typology of the Hurro–Urartian Verb. – In.: SLANE, 165–168, 1982.

Khačikyan M. L., Towards the categories of aspect and version in Hurro–Urartian, ZA 74/1, 92–97, 1984.

Khačikyan M. L., On Some Models in Hurrian Onomastics. – In.: SCCNH 2, 153–156, 1986.

Khačikyan M. L., On Some Hurro–Urartian Phonemes in the Light of the Armenian Evidence, SMEA XXXIV, 111–113, 1994.

Khačikyan M. L., Sur la caractéristique typologique de l'hourro–ourartéen. – In.: SCCNH 5, 21–28, 1995.

Khačikyan M. L., The Hurrian Verb Revisited. – In.: SCCNH 10, 257–265, 1999.

Khačikyan M. L., On the Origin and Evolution of the Particle –az in Hurrian. – In.: SCCNH 15, 185–190, 2005.

Khačikyan M. L., To the Genesis of the Category of Aspect in Hurrian and Urartian, AJNES III/1, 61–69, 2008.

Khačikyan M. L., Notes on Hurro–Urartian Phonology and Morphology, AoF 36/2, 234–242, 2009.

Klengel H., Zum Brief eines Königs von Hanigalbat (IBoT I 34), Or. 32/3, 280–291, 1963.

Klengel H., Die Hethiter und Ituwa, OA 7, 63–76, 1968.

Klengel H., Mitanni: Probleme seiner Expansion

und politischen Struktur, RHA XXXVI, 91–115, 1978.
Klengel H., Syria 3000 to 300 B. C., Berlin, 1992.
Knudtzon J. A., Die El–Amarna–Tafeln, Leipzig, 1915.
Kosyan A., An Aryan in Isuwa, Iran and the Caucasus 10/2, 1–6, 2006.
Kraeling E. G., Aram and Israel, New York, 1918.
Kühne C., Die Chronologie der internationalen Korrespondenz von El–Amarna, Neukirchen–Vluyn/Kevelaer (=AOAT 17), 1973.
Kühne C., Imperial Mittani: An Attempt at Historical Reconstruction. – In: SCCNH 10, 203–221, 1999.
Landsberger B., Die Basaltstele Nabonids von Eski–Harran, . – Fs. Halil Edhem, vol. I, Ankara, 115–151, 1947.
Landsberger B., Sam'al, Ankara, 1948.
Landsberger B., Assyrische Königsliste und 'Dunkles Zeitalter', JCS 8, 31–73, 106–133, 1954.
Laroche E., Recherches sur les noms des dieux hittites, Paris, 1947.
Laroche E., Textes mythologiques hittites en transcription, Leiden, 1969.
Laroche E., Glossaire de la langue hourrite, Paris, 1980.
Lehmann G., Der Untergang des hethitischen Gross–reiches und die neuen Texte aus Ugarit, UF 2, 39–73, 1970.
Littauer M. A. and J. H. Crouwel, Wheeled Vehicles and Ridden Animals in the Ancient Near East, Leiden, 1979.
Loon M. van, Mitanni – a link between east and west?, Persica X, 47–64, 1982.
Mallory J. P., In Search of the Indo–Europeans: Language, Archaeology and Myth, London, 1989.
Matthiae P., Ebla. Un Impero Ritrovato, Torino, 1977.
Matthiae P., Ebla. An Empire Rediscovered, London–Sydney–Auckland–Toronto, 1980.
Mayrhofer M., Die Indo–Arier im Alten Vorderasien, Wiesbaden, 1966.
Mayrhofer M., Die Arier im Vorderen Orient – ein Mythus? (Österreichische Akad. d. Wiss. Phil. –Hist. Klasse, Bd. 294, Abh. 1), Wien, 1974.
Mayrhofer M., Welches Material aus dem Indo–Arischen von Mitanni verbleibt für eine selektive Darstellung? – In: Neu 1982, 72–90, 1982.
Mayrhofer M., The Earliest Linguistic Traces of Aryans outside India and Iran, Journal of the K. R. Cama Oriental Institute 50, 87–95, 1983.
Millard A. R., Assyrians and Aramaeans, Iraq 45/1, 101–108, 1983.
Mironov N. D., Aryan vestiges in the Near East of the second millenary B. C., Acta Orientalia 11, 140–217, 1932–1933.
Moorey P. R. S., The emergence of the light, horsedrawn chariot in the Near East c. 2000–1500 B. C., World Archaeology 18/2, 196–215, 1986.
Neu E., Investigationes philologicae et comparativae. – In: Gedenkschrift für Heinz Kronasser, Wiesbaden, 1982.
O'Callaghan R. T., Aram Naharaim. A Contribution to the History of Upper Mesopotamia in the Second Millennium B. C., Roma, 1948.
Oppenheim L. A. et al., Glass and Glassmaking in Ancient Mesopotamia, Corning, New York, 1970.
Otten H., Ein Brief aus Hattusa an Bâbu–ahu–iddina, AfO 19, 39–46, 1959–1960.
Otten H., Die Apologie Hattušilis III. Das Bild der Überlieferung, Wiesbaden (= StBoT 24), 1981.
Parpola A., Nāsatyas, the Chariot and Proto–Aryan Religion, Journal of Indological Studies 16–17, 1–63, 2004–2005.
Parrot M., J. Nougayrol, Un document de fondation hourrite, RA 42, 1–20, 1948.
Pettinato G., Catalogo dei Testi Cuneiformi di Tell Mardikh, Materiali Epigrafici di Ebla – 1, Napoli, 1979.
Pettinato G., The Archives of Ebla. An Empire Inscribed in Clay, New York, 1981.
Piggott S., The Earliest Wheeled Transport from the Atlantic Coast to the Caspian Sea, London, 1983.
Pritchard J. B., The Ancient Near East, An Anthology of Texts and Pictures, Princeton/London, 1958.
Reade J. E., Studies in Assyrian Geography. Part I: Sennacherib and the Waters of Nineveh, RA 72/2, 157–180, 1978.
Röllig W., Jarmuti, Jarimuta. – In: RLA V/3–4, 266–267, 1977.
Saggs H. W. F., The Nimrud–Letters, 1952 – I: The

Ukin-zer Rebellion and Related Texts, Iraq 17, 21–56, 1955.

Salvini M., The Earliest Evidence of the Hurrians Before the Formation of the Reign of Mittanni. – In: A View From the Highlands, Herent, 75–98, 1998.

Sarianidi V., Near Eastern Aryans in Central Asia, JIES 27, 295–326, 1999.

Sasson J. M., Hurrians and Hurrian Names in the Mari Texts, UF 6, 353–399, 1974.

Sasson J. M., Hurrian Personal Names in the Rimah Archives, Assur 2, 37–68, 1979.

Schiffer S., Die Aramäer, historisch-geographische Untersuchungen, Leipzig, 1911.

Schmitt R., Aryans. – In: Yarshater 1985–, 684–687, 1987.

Schuler von E., Die Kaškäer, Ein Beitrag zur Ethnographie des alten Kleinasien, Berlin, 1965.

Schwartz G. M., The Origins of the Aramaeans in Syria and Northern Mesopotamia: Research Problems and potential strategies. – In: To the Euphrates and Beyond, Brookfield (= Fs. M. van Loon), 275–291, 1989.

Siegelova J., Appu-Märchen und Hedammu-Mythus, Wiesbaden (= StBoT 14), 1971.

Siegert H., Zur Geschichte der Begriffe 'Arier' und 'arisch', Wörter und Sachen 22, NF 4, 73–99, 1941/42.

Sims-Williams N. (ed.), Indo-Iranian Languages and Peoples, Proceedings of the British Academy 116, Oxford, 2002.

Singer I., Hittites and Hattians in Anatolia at the Beginning of the Second Millennium B. C., JIES 9, 119–134, 1981.

Singer I., The Battle of Nihriya and the End of the Hittite Empire, ZA 75, 100–123, 1985.

Smith S., The Statue of Idri-mi, London, 1949.

Soden W. Von, Aramaische Wörter in neu-assyrischen und spät-babylonischen texten, Or. 46, 183–197, 1977.

Sollberger E., Princes fantômes, RA 64, 173–174, 1970.

Sollberger E., Kupper J. -R., Inscriptions royales sumeriennes et akkadiennes, Paris, 1971.

Speiser E., Introduction to Hurrian, New Haven, 1941.

Starke F., Ausbildung und Training von Streitwagenpferden: Eine hippologisch orientierte Interpretation des Kikkuli-Textes, Wiesbaden (= StBoT 41), 1995.

Steiner G., Hurrian and Urartian as Caucasian Languages, AAL 13, 1–50, 1992.

Steinkeller P., The Historical Background of Urkesh and the Hurrian Beginnings in Northern Mesopotamia – In: A View From the Highlands, Herent, 75–98, 1998.

Sulimirski T., The Scyths. – In: The Cambridge History of Iran, vol. 2 (Ed. by I. Gershevitch), Cambridge, 149–199, 1985.

Tadmor H., The Inscriptions of Nabunaid: Historical Arrangement. – In. Studies in Honor of Benno Landsberger, Chicago, 351–364, 1965.

Tadmor H., The Aramaization of Assyria: Aspects of Western Impact. – In: Mesopotamien und Seine Nachbarn (Hrsg. H. –J. Nissen und J. Renger), Berlin, 449–470, 1982.

Taracha P., Religions of Second Millennium Anatolia, Wiesbaden (= Dresdner Beiträge zur Hethitologie, Bd. 27), 2009.

Thieme P., The "Aryan" Gods of the Mitanni Treaties, JAOS 80/4, 301–317, 1960.

Thureau-Dangin F., Une inscription de Naram-sin, RA 8, p, 1911.

Thureau-Dangin., Tablette de Samarra, RA 9, 1–4, 1912.

Weidner E. F., Politische Dokumente aus Kleinasien, Berlin, 1923.

Wilhelm G., Parrattarna, Šauštatar und die Absolute Datierung der Nuzi-Tafeln, AcAn 24, 149–161, 1976.

Wilhelm G., Grundzüge der Geschichte und Kultur der Hurriter, Darmstadt, 1982.

Wilhelm G., Mittan(n)i. – In.: RIA VIII/3–4, 286–296, 1986.

Wilhelm G., The Hurrians, Warminster, 1989.

Wilhelm G., The Kingdom of Mitanni in Second-Millennium Upper Mesopotamia. – In: CANE I–II, 1243–1254, 1995.

Wilhelm G., Die Inschrift des Tišatal von Urkeš, – In: A View From the Highlands (ed. A. Sagona), Herent, 117–144, 1998.

Wilhelm G., Hurrians in the Kültepe Texts, In: Anatolia and the Jazira in the Old Assyrian Period (= PIHANS 111), 181–194, 2008.

Wiseman D. J., The Alalakh Tablets, London, 1953.
Witzel M., The Home of the Aryans. – In: Hintze, Tichy 2000, 283–338, 2000.
Witzel M., Autochthonous Aryans? The Evidence from Old Indian and Iranian Texts, Electronic Journal of Vedic Studies 7-3, 1–118, 2001.
Vennemann T., Zur Etymologie von Éire, dem Namen Irlands, Sprachwissenschaft 23, 461–469, 1998.
Yakar J., Beyond the Eastern Borders of the Hittite Empire: an Archaeological Assessment. – In: Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sadat Alp, Ankara, 507–516, 1992.
Yarshater E. (ed.), Encyclopædia Iranica, 1985–, vol. I ff., London – Boston – Henley – New York – Costa Mesa, 1985–.
Zadok R., Hurrians as well as Individuals Bearing Hurrian and Strange Names in Sumerian Sources. – In: Tell Aviv. Occasional Publications 1 (= Raphael Kutsher Memorial Volume), 219–245, 1993.

ԲԱԺԻՆ 5

ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱՆ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

1. ՀԵԼԼԵՆԻԶՄԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հելլենիզմը՝ որպես Արևելքի երկրների պատմության մի ժամանակաշրջան, նախ և առաջ բնորոշվում է հունա-մակեդոնական նվաճողների պետությունների գոյությամբ՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացու կողմից Աքեմենյան տերության նվաճման հետևանքով: Այդ պետություններում համատեղվում էին հունական և արևելյան հասարակությունների քաղաքական համակարգերի տարրերը[1]:

Քաղաքակրթական-մշակութային առումով հելլենիզմի ժամանակաշրջանին բնորոշ էր տարածին՝ արևմտյան (անտիկ) և արևելյան քաղաքակրթությունները ներկայացնող ժողովուրդների փոխազդեցությունը տնտեսական, սոցիալական և հոգևոր-մշակութային բնագավառներում:

Հունական հասարակության քաղաքական համակարգի հատկանշական գիծն էր հողատերերի, արհեստավորների և առևտրականների ինքնավար համայնքը՝ պոլիսը՝ հաերապետական (ժողովրդավարական) հատուկությունները՝ աշխարհագրով, ժողովրդական ժողովով, վերջինիս կողմից ընտրվող և նրան հաշվետու պաշ-

---

[1] Հելլենիզմի մասին՝ որպես պատմամշակութային դարաշրջանի, ինչպես նաև հելլենիստական պետությունների պատմության վերաբերյալ գոյություն ունի մեծաքանակ մասնագիտական գրականություն՝ Reinach Th., Mithridate Eupator. Roi de Pont, Paris, 1890; Дройзен И.Г., История эллинизма, т. I-III, Москва, 1891-1893; Bickerman E., Institution des Seleucides, Paris, 1938 (); Bickerman E., The Seleucids and the Achaemenids. – In: La Persia e il mondo Greco-romano, Roma, 87ff.; Тарн В., Эллинистическая цивилизация, Москва, 1949; Rostovtzeff M., The Social and Economic History of Hellenistic World, v. I-III, Oxford, 1941; Ранович А. Б., Эллинизм и его историческая роль, Москва-Ленинград, 1950; Зельин К.К., Основные черты эллинизма (социально-экономические отношения и политическое развитие рабовладельческих обществ Восточного Средиземноморья), ВДИ 4, 1953, 45сл.; Petit P., La civilisation hellenistique, Paris, 1965; Grimal P., Bengtson H., Caskel W., Dercharn P., Meuleau M., M.Smith, La civilization hellénistique et la montée de Rome. P.-Montréal, 1971; Will E., Mossé Cl., Goukowsky P., Le monde Grec et l'Orient, t. II, Le IV siècle et l'époque hellénistique, Paris, 1975; Шифман И.Ш., Сирийское общество эпохи принципата, Москва, 1977; Préaux C., Le monde hellénistique. La Grèce et l'Orient de la mort d'Alexandre à la conquête de la Grèce 323-146 av.J.C., Paris, 1978; Кошеленко Г. А., Греческий полис на эллинистическом Востоке, Москва, 1979; Walbank F.W., The Hellenistic World, London, 1981; Walbank, Astin 1984; Бенгтсон Б., Правители эпохи эллинизма, Москва,1982; Kreissig H., Geschichte des Hellenismus, Berlin, 1985; Шахермайр Ф., Александр Македонский, Москва, 1986; Nicolet Cl. (ed), Rome et la conquête du monde méditerranéen (264-27 av. J.- C.) Tome 2 sous la dir. de Cl.Nicolet. 4. éd., Paris, 1993; Chamoux Fr., La civilisation hellenistique. Paris, 1992; Will 1979-1982; Walbank F.W., The Hellenistic World, London, 1981; Brun J., Le stoïcisme, Paris 1994.

տոնյաներով և համայնքի ներսում մասնավոր հողատիրությամբ: Արևելյան ավանդատյրապահ հասարակությունը ներկայացված էր այնպիսի կառույցով, ինչպիսին էր ռազմական–ծառայողական ավագանու աստիճանակարգը (հիերարխիան)՝ արբագործված արքայի գլխավորությամբ: Այդ քաղաքական կառույցը գերագույն սեփականատերն էր հողի ու ընդերքի և շահագործում էր դրա վրա աշխատող գյուղական համայնքը:

Համապատասխանաբար, հակադիր էին այդ հասարակությունների հոգևոր և գաղափարաբանական արժեքները. մի կողմից՝ քաղաքացու անձնական և քաղաքական ազատությունը և հայրենի համայնքի անկախությունն ու ժողովրդավարությունը (դեմոկրատիա), մյուս կողմից՝ գերագույն աստծո կամքով հաստատված արքայի հեղինակությունն ու անսահմանափակ իշխանությունը և անհատի հպատակությունը՝ որպես այդ իշխանության իրականացման պայման:

Աբեվնյան արքաների գաղափարաբանական–միապետական պատկերացումներն ընդօրինակվեցին հելլենիստական միապետություններում՝ Պտղոմեոսյան Եգիպտոսում՝ Սելևկյան թագավորությունում, Պոնտոսում, սակայն յուրաքանչյուր դեպքում տարբեր աստիճանով՝ հարմարեցվելով տեղական պայմաններին: Միաժամանակ, հունա–մակեդոնական նվաճմանն անմիջապես չենթարկված պետությունները և ժողովուրդները՝ Հայաստանը, Պարթևստանը, ինքնությունաբար և ընտրակառուն յուրացնում էին հունական քաղաքակրթության և մշակույթի տարրերը:

Հելլենիստական ժամանակաշրջանի մյուս հատկանշական կողմը Արևելքի ժողովուրդների և հույների միջև մշակութային ու հոգևոր աստիճանական մերձեցումն էր՝ նրանց միջև օտարացման հաղթահարման գործընթացը, տարբեր ժողովուրդների միջև ընդհանուր պաշտամունքի և դավանանքի ձևավորումն ու տարածումը:

Հելլենիզմի՝ որպես Արևելյան Միջերկրածովքի և ընդհանրապես Առաջավոր Ասիայի երկրների պատմության մեջ կոնկրետ պատմական ժամանակաշրջանի ավարտը համարվում է Ք. ա. 30 թ., երբ Հռոմը նվաճեց վերջին անկախ հելլենիստական պետություն Պտղոմեոսյան Եգիպտոսը:

«Հելլենիզմ» և «հելլենիստական ժամանակաշրջան» հասկացությունները XIX դ. 30–40-ական թթ. գիտության մեջ մտցրեց գերմանացի պատմաբան Ց. Դրոյզենը: Ըստ նրա բնորոշման՝ հելլենիզմը մի ժամանակաշրջան էր, երբ Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումներից հետո *«հունական ոգին տարածվեց ողջ աշխարհով մեկ՝ ի վերջո ընդդիմություն («ռեակցիա») առաջացնելով Արևելքում»*: Դրոյզենի մեկ այլ բնորոշմամբ՝ հելլենիզմը *«հունա–մակեդոնական սկզբունքների միախառնվածքն է այլ երկրների տեղական էթնիկական կրանքի հետ»*:

Արևմտաեվրոպական պատմագիտության մեջ հելլենիզմի բնորոշումներն ընդհանուր առմամբ մնկնում էին դրոյզենյան սահմանումներից (Վ. Տարն, Մ. Ռոստովցև): 1927 թ. անգլիացի պատմաբան Վ. Տարնի աշխատության շնորհիվ գիտության մեջ ընդունվեց «հելլենիստական քաղաքակրթություն» հասկացությունը: Տարնը բնութագրեց հելլենիզմի ժամանակաշրջանի հասարակությունների պատմության զանազան հարցեր՝ սոցիալական, քաղաքական, տնտեսական: 1941 թ. Ռոստովցևը

իր հիմնարար ուսումնասիրության մեջ ներկայացրեց «հելլենիստական աշխարհի»՝ որպես ամբողջական սոցիալ–տնտեսական երևույթի մեծածավալ պատկերը: XX դ. արևմտյան գիտության մեջ լուսաբանվել են հելլենիզմի դարաշրջանի պատմության կոնկրետ հիմնահարցերը՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները (Տարն, Շախերմայեր, Բրիան), Մակեդոնական պետությունը (Վըլբենկ), Սելևկյան պետությունը (Բուշե–Լեկլերկ, Բիկերման, Մուստի), հելլենիստական պետականությունը (Էրենբերգ) և այլն: Հելլենիստական դարաշրջանի երեքհարյուրամյա քաղաքական պատմության համայնապատկերը՝ միջազգային հարաբերություններն և դիվանագիտությունը, ներկայացված են Է. Վիլլի աշխատության մեջ:

ԽՍՀՄ–ում մարքսիստական պատմագիտությունը հելլենիստական ժամանակաշրջանը նախ բնութագրում էր որպես ստրկատիրական սոցիալ–տնտեսական հասարակարգի զարգացման առավել բարձր փուլ (Ա. Ռաևովիչ), որով ժամանակավորապես հաղթահարվեց Հունաստանում ստրկատիրական հարաբերությունների ճգնաժամը:

XX դարի 50–ական թթ. խորհրդային պատմագիտությունը մերժեց Ռաևովիչի տնտեսամետ մոտեցումը: Չժխտելով հելլենիստական հասարակություններում, մանավանդ քաղաքներում ստրկատիրության վրա հիմնված տնտեսությունների զարգացումը՝ Կ. Ջեյմինը որպես հելլենիզմի հատկանշական կողմ շեշտեց հելլենական (հունա–մակեդոնական) և արևելյան տարրերի սերտ համատեղությունն ու փոխազդեցությունը *«տնտեսության մեջ, սոցիալ–քաղաքական կարգում, մշակույթում, ինչը բնորոշ էր երկրների մի շրջանակին, որը սահմանագծվում էր աշխարհագրորեն և ժամանակագրորեն»*:

Հելլենիստական Արևելքի պատմության հարցերը ուսումնասիրվել են նաև հայ մասնագետների աշխատություններում: Վերջիններս գերազանցապես անդրադարձել են հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր–մշակութային պատմության խնդիրներին: Կարևոր ներդրում ունեն այս առումով հայ հնագետները, ովքեր ուսումնասիրել են Հայաստանի Հանրապետության տարածքում առկա հելլենիստական դարաշրջանի հնավայրերը:

2. ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱԿԵԴՈՆԱՑՈՒ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ԱՋԵՄԵՆՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՐՄԱՆՈՒՄԸ

Հելլենիստական ժամանակաշրջանին սկիզբ դրեց Մակեդոնիայի արքա Ալեքսանդր III–ի կողմից Աքեմենյան աշխարհակալության նվաճումը Ք. ա. 334–323 թթ.:

Մակեդոնացիների և հույների արշավանքը Արևելք պայմանավորված էր Հունաստանում սոցիալ–տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամով՝ առևտրադրամային հարաբերությունների զարգացման հետևանքով պոլիսներում խոր սոցիալական շերտավորմամբ, միջին և մանր հողատիրության սնանկացմամբ և հողազուրկ

բնակչության զանգվածների գոյացմամբ: Ճգնաժամից դուրս գալու ելքը հունական պոլիսները գտան Աքեմենյան տերության տարածքի բռնազավթման և բնակչության ընչազուրկ զանգվածներին այնտեղ վերաբնակեցնելու մեջ:

Հույների արշավանքը Աքեմենյան տերության դեմ գլխավորեց Ք. ա. 337 թ. իր գերիշխանությունը Հունաստանում հաստատած Մակեդոնական թագավորությունը, որի տոհմային ավագանին փափագում էր տարածքային բռնազավթումներ և ռազմավար: Մակեդոնիայի արքաները՝ Փիլիպպոսն ու նրա որդի Ալեքսանդրը, կատարելության հասցրին իրենց բանակի ռազմատակտիկական սկզբունքները (հետևակի դասավորումը փաղանգով, մեծաթիվ ծանրազեն և թեթևազեն այրուձիու փոխգործողություն):

Ք. ա. 334 թ. մայիսին մակեդոնա–հունական միացյալ բանակը Ալեքսանդր III–ի (Ք. ա. 336–323 թթ.) գլխավորությամբ անցավ Հելլեսպոնտոսը (Դարդանելը): Գրանիկոս գետի ափին Ալեքսանդրը ջախջախեց փոքրասիական պարսիկ սատրապների զորքերին: Այդ հաղթանակի շնորհիվ նա տիրեց Փոքր Ասիայի հարավի քաղաքներին: Հպատակեցնելով Լիդիան և Մեծ Փռյուգիան՝ Ալեքսանդրը, անցնելով Կիլիկիայով, Ք. ա. 333 թ. նոյեմբերին Իսոսի մոտ (Ամանոսի լեռնանցքից ոչ հեռու) ջախջախեց Աքեմենյան մեծաթիվ զորքերին, որոնց գլխավորում էր Դարեհ III–ը: Հաղթանակը նրան շնորհեց Միջերկրածովքի երկրների՝ Սիրիայի, Փյունիկիայի նկատմամբ տիրակալություն: Տյուրոս և Գազա քաղաքների դիմադրությունը Ալեքսանդրը անողոքաբար ճնշեց: Ք. ա. 332 թ. վերջերին առանց դիմադրության հանձնելու Ալեքսանդրը մտավ Եգիպտոս: Եգիպտոսի քրմերը նրան հռչակեցին եգիպտական դիցարանի գլխավոր աստծո՝ Ամոն–Ռայի որդի: Նեղոսի դելտայում մակեդոնացի արքան հիմնադրեց քաղաք, որն իր պատվին անվանեց Ալեքսանդրիա:

Մակեդոնա–հունական և պարսկական զորքերի միջև վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Ասորեստանում՝ Գավգամելայի մոտ, Ք. ա. 331 թ. հոկտեմբերի 1–ին: Չնայած թվական գերազանցությանը՝ Աքեմենյան բազմաէթնիկ բանակը ջախջախվեց: Ճակատամարտի վճռական պահին Դարեհը լքեց մարտադաշտը՝ իրապանցում առաջացնելով իր զորքի շարքերում: Աքեմենյան տերության ռազմական հզորությունը կոտրված էր: Ալեքսանդրը առանց մարտի մտավ Բաբելոն, նրան ենթարկվեց ամբողջ Միջագետքը: Պարսքում Ալեքսանդրը ավերեց և կողոպտեց Աքեմենյան տերության մայրաքաղաք Պերսեպոլիսը: Նրա հրամանով հրի մատնվեց Պերսեպոլիսում Աքեմենյանների արքայական պալատը: Այդ քայլը միտված էր նշանավորելու Կյուրոսի և Դարեհ Մեծի ստեղծած աշխարհակալության վախճանը: Շուտով Էկբատանից ոչ հեռու իր մերձավորների ձեռքով սպանվեց հեղինեակազրկված Դարեհ III–ը:

Ք. ա. 330 թ. ամռանից Ալեքսանդրը ձեռնարկեց Արևելյան Իրանի՝ Բակտրիայի և Սոգդիանեի նվաճումը: Այստեղ նրան դիմագրավում էին ոչ թե կանոնավոր բանակները, այլ բնակչության լայն զանգվածները, որոնց դեկավարում էր տեղի ռազմատոհմատիրական ավագանին: Սոգդիանայի առաջնորդ Սպիտամենի ծավալած շարժումը մակեդոնացիները ճնշեցին զգալի կորուստների գնով:

Ալեքսանդրին հաջողվեց իր կողմը գրավել բակտրիական և սոգդական ավագանուն, նա նաև ամուսնացավ Բակտրիայի մի մեծատոհմիկի դուստր Ռոքսանեի հետ: Ք. ա. 327 թ. Ալեքսանդրը վերսկսեց իր առաջխաղացումը՝ այս անգամ Հնդկաստանը նվաճելու նպատակով: Նրա իղձն էր դուրս գալ Հնդկաստանի վրայով դեպի Արտաքին Մեծ Օվկիանոս, որն այն ժամանակվա պատկերացումներով բոլորում էր ցամաքը, և դրանով իսկ հասնել համաշխարհային տիրապետության: Հյուսիսարևմտյան Հնդկաստանում՝ Փենջաբում, Ալեքսանդրը պարտության մատնեց տեղի արքա Պորոսին, բայց նրա հետագա երթին դեպի Գանգես գետը վճռականորեն ընդդիմացավ հոգնած զորքը: Հրաժարվելով Հնդկաստանը նվաճելու մտքից՝ Ալեքսանդրը շարժվեց Ինդոսի ափով դեպի Հնդկական օվկիանոս: Ճանապարհին նա ճնշում էր բազմաթիվ ցեղերի դիմադրությունը: Ք. ա. 324 թ. Բելուջիստանի և Կարմանիայի վրայով Ալեքսանդրը վերադարձավ Բաբելոն, որը նա մտադրվեց դարձնել իր նորաստեղծ աշխարհակալության մայրաքաղաքը:

Ալեքսանդրը իրեն համարում էր Աքեմենյան արքաների ժառանգորդ: Իրանի նկատմամբ իր տիրապետությունը ապահովելու նպատակով նա դեռևս իր արշավանքի ընթացքում անցկացնում էր իրանական (պարսիկ, բակտրիական, սոգդական) ավագանու հետ մերձեցման քաղաքականություն, վերջինիս ներգրավում էր արքունիք, նույնիսկ հանձնարարում սատրապությունների ղեկավարությունը: Նրա հոչակած նպատակն էր ստեղծել միասնական իշխող վերնախավ՝ մակեդոնացիներից և պարսիկներից: Իր արքունիքում Ալեքսանդրն ընդօրինակում էր Աքեմենյան պալատական վարքաձևը: Իրանցիներից հավաքագրում էր հեծելազորն ու հետևակը, որը վարժեցված էր ու սպառազինված մակեդոնացիների պես:

Ալեքսանդրը մահացավ Ք. ա. 323 թ. հունիսին՝ դեպի Արևմտյան Միջերկրածովքի երկրներ արշավանքի նախապատրաստությունների թեժ պահին:

3. ԴԻԱԴՈՔՈՄՆԵՐԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

Ալեքսանդրի վախճանը խթանեց նրա աշխարհակալության տրոհման գործընթացը: Անվանապես աշխարհակալության միասնությունը պահպանվում էր մինչև Ք. ա. 311 թ.: Մակեդոնական ավագանու համաձայնությամբ արքա ճանաչվեց Ալեքսանդրի որդին՝ արդեն նրա մահից հետո Ռոքսանեից ծնված Ալեքսանդր IV–ը: Խնամակալ կարգվեց Պերդիկասը, որը, շարունակելով նվաճողական քաղաքականությունը, մակեդոնական տիրապետությանը ենթարկեց Կապադովկիան: Միաժամանակ Ալեքսանդրի զորավարները՝ այսպես կոչված դիադոքոսները («հետնորդներ»), իրենց իշխանության տակ էին պահում երկրներն ու սատրապությունները, որոնք նրանք ցանկանում էին ընդարձակել և դարձնել սեփական ժառանգական տիրույթներ:

Ք. ա. 321 թ. նրանց միջև մրցակցությունը վերածվեց աշխարհակալության վերաբաժանման համար ռազմական պայքարի: Փոքր Ասիայում (Լիդիա, Փռյուգիա, Պամֆիլիա) իշխում էր Անտիգոնոս Միակնանին իր որդի Դեմետրիոսի հետ միասին,

Եգիպտոսում և Փյունիկիայում՝ Պտղոմեոս I Լագոսը, Միրիայում և Բաբելոնիայում՝ Սելևկոս I Նիկատորը, Թրակիայում և Մարմարայի փոքրասիական ծովափին՝ Լիսիմաքոսը: 306 թ. նրանք հռչակվեցին թագավորներ: Այդ բայը նշանավորեց Ալեքսանդր Մակեդոնացու՝ արդեն անվանական դարձած աշխարհակալության գոյության ավարտը:

Ք. ա. 308 թ. Սելևկոսն ամրապնդեց իր տիրապետությունը Արևելյան Իրանում (Դրանգիանա) և դաշինքի մեջ մտավ Հնդկաստանի Մաուրյանների տերության հիմնադիր Չանդրագուպտայի հետ, որին նա զիջեց Գեդրոսիան (Բելուջիստան) և Արախոսիան (Հարավային Աֆղանստան)՝ դրանց փոխարեն ստանալով 500 մարտական փիղ:

Դիադոքոսների միջև պայքարի հանգուցալուծումը տեղի ունեցավ Ք. ա. 301 թ. Իպսոսի ճակատամարտում (Փռյուգիա), որտեղ Սելևկոսի, Լիսիմաքոսի և Մակեդոնիայի արքա Կասանդրոսի միացյալ ուժերը ջախջախեցին Անտիգոնոսի և Դեմետրիոսի զորքերին:

Ճակատամարտի հետևանքով ուրվագծվեց Ալեքսանդր Մակեդոնացու աշխարհակալության վերջնական տարածքային բաժանումը: Փոքր Ասիայում վերացավ Անտիգոնոսի թագավորությունը: Ձևավորվեցին երեք խոշոր պետություններ՝ Առաջավոր Ասիայում՝ Սելևկյանների, Եգիպտոսում՝ Պտղոմեոսյանների, և Բալկաններում՝ Լիսիմաքոսի:

4. ՄԱԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Ռազմաքաղաքական առնչություններ

Գտնվելով Աքեմենյան տերության կազմում՝ Հայաստանը, հասկանալիորեն, պետք է մասնակցեր Ալեքսանդր Մակեդոնացու դեմ պատերազմին: Դա հաստատվում է և՛ անտիկ, և՛ հայ պատմագրության վկայություններով:

Հայերի մասնակցության մասին առաջին անգամ աղբյուրները վկայում են Ք. ա. 333 թ. Իսոսի ճակատամարտի առնչությամբ: Այդ ճակատամարտում հայերը ռազմի դաշտ էին դուրս բերել 40-հազարանոց հետևակ, 7-հազարանոց հեծյալ բանակ և գրաղեցնում էին աքեմենյան բանակի աջ թևը: Աղբյուրներից, սակայն, հայտնի չէ, թե ում գլխավորությամբ էր Իսոսի ճակատամարտին մասնակցում 47-հազարանոց հայկական բանակը:

Պատմահայր Մովսես Խորենացին տեղեկացնում է, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացու դեմ մարտնչել է Վահեն Հայկազունին, որը զոհվել է «նրա ձեռքով»: Անտիկ պատմագրությունից հայտնի է, որ հայերն աքեմենյան զորքի կազմում մասնակցել են Մակեդոնացու դեմ մղված երկու՝ Իսոսի և Գավգամելայի ճակատամարտերին: Ընդ որում՝ նշվում է, որ Գավգամելայի ճակատամարտում հայկական զորքերը ղեկավարել են Օրոնտեսն (Երվանդ III) ու Միթրաուստեսը: Կարելի է ենթադրել, որ Վահեն Հայկազունին Իսոսի ճակատամարտին մասնակցած 47-հազարանոց հայկական բանակն է առաջնորդել և զոհվել է այդ ճակատամարտում:

Ք. ա. 331 թ. հոկտեմբերի 1–ին Գավգամելայի մոտ տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում ևս հայերը կազմում էին աբեմենյան բանակի աջ թևի հիմնական ուժը: Այդ առումով խիստ ուշագրավ է աջ թևի վարքագիծը, որն իր հերոսականությամբ առանձնացավ մնացած ամբողջ բանակից:

Ճակատամարտը սկսվում է առավոտյան և շարունակվում ամբողջ օրը: Երկոյան, չդիմանալով մակեդոնական զորքի ճնշմանը, աբեմենյան զորքի կենտրոնը (որը գլխավորում էր անձամբ Դարեհ III–ը) և ձախ թևը սկսում են անկազմակերպ նահանջը, որը վերածվում է խուճապահար փախուստի: Մակեդոնացին սկսում է հետապնդել Դարեհին, ինչը, սակայն, ձախողվում է աբեմենյան բանակի աջ թևի (որի հիմնական ուժը հայկական զորքն էր) հերոսական գործողությունների հետևանքով: Հունա–մակեդոնական զորքի ձախ թևի հրամանատար Պարմենիոնը, ընկրկելով աբեմենյան բանակի աջ թևի դիմաց, օգնություն է խնդրում Ալեքսանդրից, որը հարկադրված է լինում դադարեցնել Դարեհի հետապնդումը և թիկունքից հարձակվում է հակառակորդի վրա: Այդ ժամանակ իմանալով Դարեհի փախուստի մասին՝ աջ թևի զորամասերը, դուրս գալով ճակատամարտից, շարժվում են հյուսիս՝ Հայաստան:

Հայկական զորքերի հերոսական մասնակցությունը Գավգամելայի ճակատամարտում, փաստորեն, ձախողում է Ալեքսանդրի ծրագրերը՝ այդ ճակատամարտով գերելու Դարեհ III–ին և վերջ դնելու Աքեմենյան տերությանը: Այն գոյատևում է ևս որոշ ժամանակ:

Հերոսաբար մարտնչած և արժանապատվորեն հայրենիք վերադարձած հայկական զորքերը Գավգամելայի ճակատամարտից հետո՝ Ք. ա. 331 թ., վերականգնում են Հայաստանի անկախությունը՝ Օրոնտաս–երվանդ III–ը Մեծ Հայքում, իսկ Միթրդատեսը՝ Փոքր Հայքում:

Մակեդոնական և հայկական զորքերի հաջորդ բախումը տեղի ունեցավ 2–3 տարի անց, երբ Ալեքսանդրի զորաբանակներից մեկը Մենոն զորավարի գլխավորությամբ ուղարկվեց գրավելու Բարձր Հայքի ոսկու հանքերի շրջանը, որը ոսկու արդյունահանմամբ հռչակավոր էր դեռևս Ք. ա. III հազարամյակից: Ինչպես վկայում է Ստրաբոնը, հայերը ոչնչացրին նրա բանակը, իսկ զորավարին «խեղդամահ արեցին»: Դրանից հետո Ալեքսանդրը փորձ չարեց Հայաստան նոր զորք ուղարկելու, ինչը նշանակում էր, որ նա հաշվի էր նստում Գավգամելայում բացառիկ հերոսությամբ աչքի ընկած և Մենոնի զորաբանակը ոչնչացրած հայկական զինուժի հետ:

Հայն պատմիչ Արիանոս Փլավիոսը, որ առանց միջնորդի օգտվել է Մակեդոնացու օրագրերից և արշավի անմիջական մասնակիցների աշխատություններից, բազմիցս խոսելով Ալեքսանդրի նվաճումների մասին և մանրամասն թվարկելով հպատակեցված երկրները, Հայաստանի անունը չի հիշատակում դրանց շարքում: Հայաստանն աննվաճ մնաց նաև Մակեդոնացու մահվանից հետո, երբ նրա զորավարների միջև սկսեց ավելի քան երկու տասնամյակ տևած պատերազմների շղթան (դիադոքոսների պատերազմներ), որն ավարտվեց Ք. ա. 301 թ.՝ Մակեդոնացու աշխարհակալության մասնատումով:

Մեզ է հասել չափազանց ուշագրավ մի հատվածում Դիոդորոս Սիկիլիացու

«Պատմական գրադարան» երկասիրության էջերում, որի համաձայն՝ մակեդոնացիների կողմից գահընկեց արված Կապադովկիայի արքա Արիարաթեսը կարողացել է վերականգնվել հայրական գահին՝ շնորհիվ Մեծ Հայքի արքա Արդոատեսի տրամադրած զորքերի. «Արիարաթեսը պարտվելով ճակատամարտում՝ ընկավ, որից հետո թե՛ Կապադովկիան և թե՛ նրան տահմանակից երկրներն ընկան մակեդոնացիների տիրապետության տակ: Իսկ Արիարաթեսը՝ նախորդ թագավորի որդին, հուսահատվելով այդ ժամանակ ստեղծված դրությունից, թշնի հետ ապաստանում է Հայաստանում: Ոչ շատ ժամանակ անց Արիարաթեսը հայերի թագավոր Արդոատեսից զորք ստանալով, սպանեց մակեդոնացիների զորապետ Ամյունտասին, մակեդոնացիներին անհապաղ դուրս վտարեց երկրից և վերանվաճեց իր հայրենի իշխանությունը»: Դա տեղի է ունեցել Ք. ա. 322 կամ 301–300 թթ.: Փաստն ինքնին շատ խոսուն է. նորանկախ Հայաստանն արդեն վճռորոշ ուժ էր տարածաշրջանում:

Նույնպիսի իրականության մասին է վկայում Մեմնոն Հերակլեացու տեղեկությունը, որի համաձայն՝ Բյութանիայի Նիկոմեդես արքայի որդի Զիաելասը նախ ապաստան է գտնում Հայաստանի թագավորի մոտ (որի անունը չի նշվում), ապա արտաքին ուժերի օգնությամբ վերականգնում է թագավորությունը: Նա թագավորում է Ք. ա. 250–228 թթ.:

Վիպական Ալեքսանդրը և Հայաստանը

Ալեքսանդրի անվան հետ կապված առասպելները ստեղծվել էին նրա կենդանության օրոք, երբ նա իրականացրեց մարդկության պատմության մեջ աննախադեպ արշավանքներ: Ք. ա. 240 թ.՝ նրա մահվանից ընդամենը ութսուներեք տարի անց, հունարենով գրի առնվեց Ալեքսանդրի վեպը:

Վեպի համաձայն՝ Ալեքսանդրը ձգտում է հասնելու անմահության, որի համար բոնում է ճանապարհը «դեպի Հայոց աշխարհ, որտեղ ակունքն է Եփրատի ու Տիգրիսի»: Վեպի ասորական տարբերակում նրա ճանապարհին հիշվում է «Մասիս լեռնաշղթան»: Այդ նույն ճանապարհն էր անցնում Հին Արևելքի ամենանշանավոր հերոս Գիլգամեշը (ապրել է Ք. ա. XXVII դարում), որը դարձել էր առասպելների ու էպոսի անմահության ձգտող հերոս: Փաստորեն, հին արևելյան և հելլենիստական վիպական ավանդություններում «դեպի Արատտա ճանապարհը» փոխարինվում է «դեպի Հայոց երկիր ճանապարհով», Մաչու (Մասու) լեռները՝ Մասիս լեռնաշղթայով, երկու դեպքում էլ հերոսը գնում է դեպի Եփրատի ու Տիգրիսի ակունքները, անցնում խավարով, դրախտ հիշեցնող վայրով, ապա մութ աշխարհով կամ մահվան ջրերով, հանդիպում առտվածընտրյալ հերոսին և առանում անմահություն:

Իրականում երբևէ Հայաստան չմտած Ալեքսանդր Մակեդոնացին վիպական ավանդության մեջ բոնում է նրա ճանապարհը, քանի որ հին արևելյան հուզնոր ընկալումներում այդ երկրի հետ էին կապված դրախտայինին և անմահությանը վերաբերող պատկերացումները:

ՍԵԼԵՎԿՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

Ք. ա. 301 թ. Սելևկոս I Նիկատորի տերությունը ներառում էր Փոքր Ասիայի հարավ-արևելքը (Կիլիկիա, Պամֆիլիա, Կապադովկիա), Հյուսիսային Սիրիան, Միջագետքը (մինչև Պարսից ծոց), Իրանն ամբողջապես (Մարաստանը, Պարսքը, Էլամը, Պարթևքը, Կարմանիան, Դրանգիանան, Բակտրիան և Սոգդիանան՝ Ամուդարյա գետից դեպի հյուսիս ընկած տարածքը [ժաման. Տաջիկստան]): Սելևկոսի առջև ծառացել էր մի դժվարագույն խնդիր՝ միասնական պետություն կազմավորել այդ վիթխարի տարածքի վրա:

Սելևկոսը և նրա ժառանգները բախվեցին Արևելքի տարբեր շրջաններում թափ առնող էթնոքաղաքական կոնսոլիդացիոն (միավորիչ) գործընթացներին, որոնք սկսվել էին դեռևս Աքեմենյանների օրոք և խթանվեցին Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներով: Արագորեն կայանում էին սոցիալապես և քաղաքականապես նոր էթնոտարածքային միավորումներ՝ Բակտրիան, Սոգդիանան, Պարթևքը, Պարսքը, Բյութանիան, Կապադովկիան, արամեական համայնքները Միջագետքում: Վերոհիշյալ շրջաններում տեղական ավագանին ձգտում էր անսահմանափակ իշխանության իրենց երկրներում: Ավելի ցայտուն ի հայտ էր գալիս Սելևկյանների տիրած երկրների զարգացման անհամաչափությունն ու տարաբնույթ կառուցվածքը՝ կիսաքոչվոր տոհմատիրական հասարակությունները Ջագրոսի ստորոտում և Արևելյան Իրանում, երկրագործական հասարակությունները՝ Պարսքում, Պարթևքում՝ քաղաքային զարգացման հնագույն ավանդույթները պահպանող Միջագետքի (Բաբելոն, Ուրուկ) քաղաքակրթությունները:

Այդ իսկ պատճառով Սելևկյանների տերության արտաքին քաղաքական պատմությունը Արևելքում և Արևմուտքում հպատակ երկրների շարունակական անկախացման պատմություն է:

Սելևկյանների իշխանության հենարանը հունա-մակեդոնական ներգաղթյալ բնակչությունն էր: Հույները, Սելևկյանների տիրույթներ տեղափոխվելով, իրենց հետ բերում էին սոցիալ-քաղաքական կազմակերպման պոլիսային համակարգը՝ քաղաքացիական համայնքը: Սոցիալ-տնտեսական էությամբ պոլիսը երկրագործ համայնքն էր, որի անդամների հողի մասնավոր սեփականությունը պայ-

մանավորված էր տվյալ համայնքին պատկանելությամբ և գտնվում էր վերջինիս գերագույն վերահսկողության ներքո: Հողին տիրել կարող էին միայն համայնքի անդամները: Նրանք էլ՝ ստրկական և վարձու աշխատանքը օգտագործող հողատերերը, մասնակցում էին հարազատ համայնքի կառավարմանը՝ կազմելով ժողովրդական ժողով, աշխարհազոր՝ ընտրելով իրենց միջավայրից պաշտոնյաներին, այսինքն՝ դրանով իսկ հանդես էին գալիս որպես լիիրավ քաղաքացիներ, իսկ բոլորը միասին՝ քաղաքացիական կոլեկտիվ («ժողովուրդ»), որը հակադրվում էր քաղաքի մնացյալ, որպես կանոն, քաղաքական իրավունքներից զուրկ բնակչությանը: Հետևաբար, որպես պոլիսին համարժեք հասկացություն գիտության մեջ օգտագործվում են «քաղաքացիական համայնք» (քաղաքացիական կոլեկտիվ), նաև «հելլենիստական քաղաք» հասկացությունները, քանի որ պոլիսը գոյություն ուներ որպես քաղաք թե՛ իր ճարտարապետական տեսքով, թե՛ առևտրի և արհեստագործության կենտրոն լինելով:

Սելևկյանների համար հունա-մակեդոնական գաղութաբնակեցումը դարձավ պետական քաղաքականության կարևորագույն խնդիրներից մեկը: Ք. ա. III–II դդ. Սելևկյանները հիմնադրեցին մոտ 70 քաղաք: Այսպիսով՝ Արևելքի հելլենականացումը իրագործվում էր քաղաքաշինության և ուրբանիզացման միջոցով: Պետականորեն խթանված այդ գործընթացի շնորհիվ ուրվագծվեց Սելևկյան տերության առավել հելլենականացված աշխարհագրական միջուկը՝ Սիրիան, Դաշտային Կիլիկիան և Միջագետքը: Ք. ա. II դ. ընթացքում հետզհետե կորցնելով իր տիրույթները Փոքր Ասիայում և Իրանում՝ Սելևկյան պետությունը սեղմվեց դրա սահմանների ներսում և քաղաքական–տնտեսական կենտրոնի դեր կատարող Սիրիայի անունով հաճախաբար սկսեց կոչվել Սիրիական թագավորություն:

Սելևկյանների պետությունը հունա–մակեդոնական ևիաճողների և գաղութաբնակների պետություն էր, որը, սակայն, բաց էր իր պետական հաստատություններում՝ կառավարման ապարատում և բանակում հելլենականացված տեղաբնիկների՝ նախ և առաջ Սիրիայի և Միջագետքի արամեացիների ներգրավման համար:

Սելևկյան տերությունում տեղ ուներ մի կարևորագույն պատմական երևույթ: Սելևկյանների ծավալած հունա–մակեդոնական ներգաղթը նպաստում էր հոգևորի և արևելյան ժողովուրդների տնտեսական և մշակութային փոխազդեցությանն ու մերձեցմանը, նրանց միջև համակեցության և փոխադարձ հանդուրժողականության նորմերի հաստատմանը (հելլեն – բարբարոս հակադրության մեղմում), ընդհանուր կրոնագաղափարաբանական պատկերացումների ձևավորմանը (կրոնական սինկրետիզմի երևույթն ի դեմս Սարապիսի, Իսիսի, Ջևս–Բաալի պաշտամունքների և այլն):

Սելևկոս I Նիկատորը մտավ հելլենիզմի պատմության մեջ ոչ միայն որպես խոշորագույն հելլենիստական պետության հիմնադիր, այլև մեծագույն քաղաքաշինարար: Հյուսիսային Սիրիայում նա հիմնադրեց Անտիոքը, Սելևկիա Պիերիան, Լաոդիկեան, Ապամեան (App. Syr. 57):

Սիրիայի մայրաքաղաք Անտիոքը հիմնադրվեց Ք. ա. 300 թ. Օրոնտես գետի

ափին՝ ծովից 22 կմ հեռավորության վրա: Քաղաքն ի սկզբանն օժտված էր պոլիսային քաղաքական ինքնավարությամբ: Այն շարունակաբար կառուցապատվում և ընդարձակվում էր և Ք. ա. II դ. երկրորդ կեսին արդեն միթիարի կոսմոպոլիս էր՝ 400-հազարանոց հունա-մակեդոնական բնակչությամբ: Ստվար արամեական բնակչությունը ապրում էր քաղաքի արվարձաններում: Ընդարձակ էր Անտիոքին պատկանող շրջակա գյուղատարածքը՝ Անտիոքեննե՝ քաղաքացիների մասնավոր անփականատիրական տնտեսություններով:

Օրոնտեսի գետաբերանում կառուցված Սելևկիան (Սելևկիա Պիերիա) կատարում էր ծովային նավահանգստի դեր Անտիոքի համար: Գետի միջին հոսանքում հիմնադրված Ապամեան Սելևկոսի ռազմական հենակետերից էր՝ բանակի տեղակայման վայր. Լաոդիկեան (ժաման. Լաթաքիա) Միջերկրականի ափին խաղում էր հյուսիսսիրիական խոշորագույն ծովաքաղաքի դերը՝ մանավանդ III դ. երկրորդ կեսին, երբ Սելևկիա Պիերիան գրավեցին Պտղոմեոսյանները:

Սելևկոսի և նրա ժառանգների վարած քաղաքականության շնորհիվ Սիրիան վերածվեց Միջերկրածովքի ամենազարգացած և ծաղկուն երկրներից մեկի՝ հելլենիստական քաղաքակրթության խոշորագույն օջախի: Ք. ա. II դ. բնակչության քանակով Սիրիան երկրորդն էր Միջերկրածովքի երկրներում՝ Իտալիայից և Եգիպտոսից հետո: Սիրիայում ապրում էր մոտ 6 մլն մարդ:

Հյուսիսային Սիրիայի գյուղատնտեսության հիմքն էին կազմում հացահատիկային կուլտուրաները, խաղողագործությունը, գինեգործությունը (Օրոնտեսի հարթավայրում), բուրավետ յուղերի արտադրությունը: Սիրիայից Եգիպտոս արտահանվում էր ընկույզ, մեղր, պանիր, նուռ:

Ոչ պակաս ուշադրություն էր դարձնում Սելևկոսը Միջագետքի զարգացմանը: Հյուսիսային Միջագետքում՝ պատմական Օսրոյենեում, նրա օրոք հիմնադրվեց Անտիոք Կալլիրոյան, որն ավելի ուշ ստացավ Եդեսիա անունը, քանի որ այստեղ ներգաղթյալների մեծ մասը ծագում էր Մակեդոնիայի Եդեսիայից: Խոշոր հունա-մակեդոնական գաղութ հիմնվեց Նիսիբիսում (Մծբին), որը ստացավ Անտիոքի անունը (Անտիոք-Միգդոնիա): Հյուսիսային Միջագետքի արևելքում Սելևկոսը կառուցել տվեց ևս մի Սելևկիա՝ ժամանակակից Քիրքուքի տեղում: Միջին Եփրատի շրջանում (Միջերկրական ծովից դեպի Պարսից ծոց ուղու վրա) Սելևկոսի օրոք հիմնադրվեց Դուրա-Եվրոպոս բերդաքաղաքը՝ գինվորական բնակավայրը, որտեղ հունական համայնքը գերակշռող դեր էր խաղում նույնիսկ Ք. ի. II դ. 60-ական թթ., երբ միացվեց Հռոմեական կայսրությանը: Կենտրոնական Միջագետքում՝ Տիգրիսի ափին (Օպիսի տեղում), Սելևկոսը հիմնադրեց Տիգրիսամերձ Սելևկիան՝ տարածաշրջանի խոշորագույն պոլիսը: Ք. ա. I դ. այն ուներ 600 հազ. բնակչություն, որը կազմված էր հունա-մակեդոնացիներից և ներգաղթյալ բաբելոնցիներից:

2. ՍԵԼԵՎԿՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Սելևկյան արքայի իշխանությունը հիմնավորվում էր ռազմական հաղթանակով, տիրապետությունը՝ նվաճման իրավունքով: Հաղթանակը մարտում, իր հերթին, վկայում էր աստվածներից նրա հովանավորվելու մասին:

Բանակը հնագույն Մակեդոնիայում մարմնավորում էր գինված ժողովրդին: Սակայն Սելևկյան պետության մեջ այն կորցրեց օրենսդիր մարմնի գործառույթները: Սելևկոս Նիկատորը պահանջում էր անվերապահ հպատակություն իր իշխանությանը, որն օժտված էր օրենքի ուժով: Այդ պատկերացումն արտահայտվից Սելևկոս Նիկատորին վերագրվող խոսքերում. «*Ինչ ինչ ֆարագնեում է արքան, միշտ արդար է*» (App. Syr. 61):

Պետական գաղափարախոսությունը բարոզում էր այն թեզը, որ արքան աշխարհը կառավարող գերագույն օրենքի չնչավորված մարմնացումն է: Այնուամենայնիվ, ինքնակալություն հաստատող այդ դրույթը չհանգեցրեց բռնակալության ձևավորմանը: Օրենքը, որին կոչված էր մարմնավորելու Սելևկյան արքան, իրականում հունական պոլիսային համակարգում ձևավորված նորմերի միակցությունն էր: Այսինքն՝ օրենքը արքայի հպատակին ճանաչում էր որպես անձեռնմխելի քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքի կրողի:

Սելևկյան միապետության այդ առանձնահատկությունը դրսևորվում էր միապետի և քաղաքացիական կոլեկտիվների՝ քաղաքների փոխհարաբերություններում: Սելևկյան արքան հանդես էր գալիս որպես հողի գերագույն սեփականատեր, սակայն հողը տրվում էր քաղաքացիական համայնքին, որը դառնում էր մշակվող հողատարածքի իրական սեփականատերը: Արքայական՝ պետական ինքնիշխանությունը համատեղվում էր տեղերում հողի նկատմամբ քաղաքի՝ համայնքային–մասնավոր սեփականության հետ: Այսպիսով պետական սուվերենությունն այլևս հակասարազոր չէր պետական (արքայական) սեփականությանը: Պետական գերագույն իշխանության յուրացրությունը սահմանափակվում էր տեղերում քաղաքացիական համայնքի մասնավոր սեփականատիրական իրավունքով: Քաղաքի հետ հարաբերություններում արքան հանդես էր գալիս որպես գերագույն ինքնիշխան, նա էր հաճախակի քաղաքի հիմնադիրն ու պաշտպանը արտաքին սպառնալիքներից, սակայն քաղաքը արքայի առջև հանդես էր գալիս որպես ինքնավար՝ սեփական օրենքներով կառավարվող միավոր: Քաղաքը հարկ էր մուծում, քաղաքական հենարան էր ծառայում նվաճված տարածքներում, բայց, որպես կանոն, քաղաքացիական համայնքը ազատ էր պարտադիր ռազմական ծառայությունից և մշտապես ձգտում էր առավել ինքնավարության, որն արտահայտվում էր քաղաքին «ազատության» շնորհումով՝ պետության օգտին հարկերի կրճատումով (մինչև լիակատար ֆինկալային իմունիտետի ձեռքբերում), սեփական օրենքներ ընդունելու իրավունքով, նաև սեփական դրամահատմամբ:

Քաղաքի ազատությունը (հուն. էլեթերիա) պետական սուվերենություն չէր: Այն չէր ենթադրում քաղաքական անկախություն՝ միջազգային հարաբերություններում անկախ գործունեության որևէ իրավունք (օտարերկրյա պետության հետ հարաբերություններ, պայմանագրերի կնքում, պատերազմական վիճակ):

Արքայի իշխանությունը անսահմանափակ բնույթ ուներ գյուղական վայրերում, ապտեղ աշխատող տեղաբնիկ գյուղացիական համայնքների՝ «արքունի մարդկանց» նկատմամբ: Նրանք կազմում էին տերության գլխավոր աշխատավոր և հարկատու դասը: Ստրկական աշխատանքը կիրառվում էր հելլենիստական պոլիսների քաղաքացիների մասնավոր սեփականատիրական տնտեսություններում:

Արքայի վերահսկողությունն անսահմանափակ էր *կատոյկիաների*՝ ռազմական բնակավայրերի նկատմամբ, որոնց անդամներից էր կազմվում բանակը: Հայտնի կատոյկիաներից էր Դուրա–Եվրոպոսը: Նրա բնակիչները իրենց հողամասերի դիմաց պարտավոր էին ծառայել արքայի բանակում: Հողի ժառանգական տիրությունն ապահովել պայմանավորված էր ռազմական ծառայությամբ: Ռազմական գործը թողնելու դեպքում հողամասը կորսվում էր:

Սելևկյանների պետության մեջ արքունական ժառանգական հողատեր ազնվականին չէր ձևավորվել: Արքունիքը բաղկացած էր արքայի «ընկերների», «ազգականների» պատվավոր կոչում ունեցող անձերից, որոնք կազմում էին արքային կից պետական խորհուրդը, սակայն չունեին ամրագրված պաշտոնակատարություն: Նրանք կատարում էին տարբեր բնույթի ծառայություններ՝ դիվանագիտական առաքելություններ, ռազմական հրամանատարություն, վարչության կառավարում: Այդ անձանց կարգավիճակի առանձնահատկությունն այն էր, որ նրանք գերազանցապես ծագում էին քաղաքացիական (հանրապետական կառուցվածք ունեցող) համայնքներից, պահպանում էին կապը իրենց հայրենի քաղաքների հետ (քաղաքացիությունը) և քաղաքացու ազատ գործելակերպը: Այս անձինք կարող էին ազատորեն քննարկել արքայի վճիռները: Հայտնի են նրանց կողմից արքունիքից իրենց հայեցողությամբ հեռանալու դեպքեր:

Քաղաքներում արքան սահմանում էր իր անձի պաշտամունքը՝ որպես տեղական աստծո: Աստված հռչակված արքան համարվում էր քաղաքի հովանավորն ու պաշտպանը: Պաշտամունքը մի կողմից պարտադրվում էր քաղաքին պետության կողմից, սակայն մյուս կողմից այդ երևույթի որոշակի ժողովրդականությունը հետևանք էր հին Օլիմպիական աստվածների հանդեպ խոր հիասթափության, հատարակ մարդուց նրանց օտարացման և անհատի կողմից սեփական անզորության գիտակցման: Կայուն վիճակը քաղաքի համար կարող էր ապահովել միայն մերձավոր աստվածը՝ արքան: Հատկանշական են Սելևկյանների մակդիրները՝ Փրկիչ, Աստված և այլն:

3. ՍԵԼԵՎԿՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Արտաքին քաղաքական ասպարեզում Սելևկոս I Նիկատորը նպատակ էր դնում ենթարկել փոքրասիական թերակղզու արևմուտքը՝ Հոնիան՝ եփեսոս, Միլետ, Պրիենա քաղաքներով, որոնք գտնվում էին Թրակիայի և Մակեդոնիայի տիրակալ Լիսիմաքոսի տիրապետության ներքո: Այդ նպատակով նա տերության անդրտիգ-

րիսյան տարածքների (Իրանի) կառավարումը դևոևս Ք. ա. 294 թ. հանձնեց իր որդուն՝ գահակից դարձած Անտիոքոս I–ին:

Դեպի արևմուտք արշավանք նախապատրաստելիս Սելևկոսը իր գերիշխանությանը ենթարկեց Կապադովկիան ու Հայաստանը՝ ըստ երևույթին հարավարևմտյան հայկական հողերը (Ծոփք) (App. Syr. 55, 57): Ք. ա. 281 թ. Կորուպեդիոնի ճակատամարտում՝ Սիպիլոս լեռան մոտ գտնվող Մագնեսիա քաղաքից ոչ հեռու, Սելևկոս I–ը ջախջախեց Լիսիմաքոսին: Սակայն առաջխաղացման ժամանակ Թրակիայում Սելևկոսը սպանվեց իր մոտ ապաստանած Պտղոմեոս Կերաւնոսի («Կայծակ») ձեռքով, որը Պտղոմեոս I–ի վտարանդի որդին էր:

Սելևկոսի վախճանին հաջորդեց նրա ռազմական ուժերի կազմալուծումը, որոնք Մակեդոնիայի արքա ճանաչեցին Պտղոմեոս Կերաւնոսին: Միաժամանակ նրնք կելտական ցեղեր (գալաթներ) հյուսիսային Բալկաններից ներգաղթեցին Փոքր Ասիա: Նրանց հարձակումներից մեծապես տուժեցին Փոքր Ասիայի հունական քաղաքները: Միահեծան արքա դարձած Անտիոքոս I–ը (Ք. ա. 280–261 թթ.) կարողացավ Ք. ա. 278 թ. մարտական փղեր կիրառելով ջարդել գալաթներին: Գալաթների հարձակումներին առժամանակ վերջ տրվեց. նրանք մշտական բնակություն հաստատեցին Մեծ Փռյուգիայում, որը հետագայում սկսեց կրել Գալաթիա անունը: Այնուամենայնիվ, չնայած այդ հաղթանակին՝ Սելևկյանների դիրքերը թերակղզու արևմուտքում խարխլված էին: Անտիոքոս I–ը ստիպված եղավ ճանաչել Բյութանիայի արքա Նիկոմեդես I–ի անկախությունը: Էգեյան ծովի ափին անկախ պետություն՝ Պերգամոն մայրաքաղաքով հիմնադրեց տեղի կայազորապետ Ֆիլեթերոսը: Ի դեմս Անտիոքոս I–ի Սելևկյանները մեկընդմիշտ հրաժարվեցին իրենց հավակնություններից Մակեդոնիայի թագավորության վրա, որտեղ հաստատվեց Անտիգոնոս Գոնատասը՝ Դեմետրիոսի որդին և Անտիգոնոս Միակնանու թոռը:

Իր գլխավոր ուշադրությունը Անտիոքոս I–ը բևեռեց հարավային Սիրիայի և Փյունիկիայի վրա, որոնք պատկանում էին եգիպտոսի թագավորությանը. Պտղոմեոսյանների դեմ նրա վարած պատերազմը (Առաջին «սիրիական» պատերազմը՝ Ք. ա. 274–271 թթ.) անարդյունք էր: Փյունիկիան և հարավային Սիրիան մնացին եգիպտոսի կազմում: Ք. ա. 262 թ. Անտիոքոսը պարտություն կրեց Ֆիլեթերոսի ժառանգ՝ Պերգամոնի արքայի տիտղոս ընդունած Եվմենեսից և նրան աջակցած գալաթներից: Պերգամոնը վերածվեց Էգեյան ծովափի ազդեցիկ թագավորության:

Հարավային Սիրիայի և Փյունիկիայի համար պայքարը շարունակվեց Անտիոքոս II Թեոսի («Աստված») օրոք: Ք. ա. 268–253 թթ. երկրորդ «սիրիական» պատերազմում Անտիոքոս II–ը, հենվելով Մակեդոնիայի աջակցության վրա, կարողացավ եգիպտոսից զավթել հյուսիսային Փյունիկիան մինչև Սիդոն քաղաքը: Այդ հաջողությունը հարավում հնարավոր դարձավ, սակայն Կապադովկիայի կորստի գնով: Ք. ա. 255 թ. Փյունիկիայում ծավալված պատերազմի ընթացքում Կապադովկիայի կուսակալ Արիարաթ III–ը՝ պարսիկ դինաստ Արիարամնեսի որդին, իրեն հռչակեց թագավոր: Անտիոքոս II–ը հարկադրված էր հաշտվել կատարվածի հետ: եգիպտոսի դեմ հաղթանակը շուտով փոխարինվեց ծանր պարտություններով: Արիարաթ

III–ը շուտով նվաճեց Եփրատամերձ Կատաոնիան (Strabo XII, 1.1)՝ անմիջական հարևան դառնալով Փոքր Հայքին:

Ք. ա. 250 թ. Սելևկյան թագավորությունից անջատվեց Պարթևքի կուսակալ Անդրագորասը, որը սկսեց իր անունից դրամ հատել: Նույն տարում թագավորական տիտղոս ընդունեց Բակտրիայի Սելևկյան կուսակալ Դիոդոտոսը: Նա հիմնադրեց Հունա–Բակտրիական հելլենիստական պետությունը: Բակտրիայի հունա–մակեդոնական վերնախավի գլուխ կանգնելով՝ Դիոդոտոսը միաժամանակ մերձեցավ Բակտրիայի արևելաիրանական տոհմային ավագանու հետ, որն իր ռազմական ուժը՝ հեծելազորը, տրամադրեց նրան և պատշաճ դիրք գրավեց արքունիքում:

Անտիոքոս II–ը անկարող եղավ խոչընդոտել Արևելքում իր տիրույթների կորստին: Ք. ա. 247 թ. Եգիպտոսի արքա Պտղոմեոս III–ը գրավեց Հյուսիսային Սիրիան՝ Սելևկիա Պիերիա ծովաքաղաքով և Անտիոք մայրաքաղաքով: Անտիոքոս II–ին փոխարինած Սելևկոս II–ը (Ք. ա. 246–225 թթ.) փախավ Փոքր Ասիա, իսկ եգիպտական զորքերը գրավեցրին Սիրիան և անգամ Միջագետքը: Սելևկյան տերությունն, այսպիսով, հայտնվեց կործանման եզրին: Պտղոմեոսը, սակայն, շուտով վերադարձավ Եգիպտոս, և Սելևկոս II–ը վերահաստատվեց Անտիոքում: Պտղոմեոսյանները իրենց իշխանության ներքո պահպանեցին ոչ միայն Կոյլեսիրիան (հարավարևելյան Սիրիան) և ամբողջությամբ Փյունիկիան, այլև գավթեցին Սելևկիա Պիերիան, որտեղ տեղադրվեց եգիպտական կայազոր:

Ամենայն հավանականությամբ, Ք. ա. 247 թ.՝ Սելևկյանների դեմ պայքարում Եգիպտոսի հաջողությունների տարում, Պարթևքում միահնծան իշխող Անդրագորասը ընդհարվեց պարնների ցեղի հետ, որոնք պատկանում էին Կասպից ծովի և Ամուդարյայի միջև բոչող դահների (անգութների) արևելաիրանյան ցեղային միությանը (Strabo, XI, 9, 2):

Ք. ա. 236 թ. պարնների ցեղապետերը՝ Արշակ և Տրդատ եղբայրները, գրավեցին Պարթևքը, իսկ Անդրագորասը սպանվեց: Այդ հաղթանակի շնորհիվ Արշակն ընդունեց արքայի տիտղոսը՝ դրանով իսկ հանդես գալով որպես Արշակունիների պարթևական թագավորության հիմնադիր: Պարթևքից բացի՝ պարնները տիրացան Վրկանաց աշխարհին (ժաման. Մազանդարան): Հաստատվելով Պարթևքում՝ քոչվոր պարնները արագորեն ձուլվեցին իրենցից ավելի զարգացած նստակյաց հյուսիս–արևմտաիրանալեզու պարթևների հետ, ընդօրինակեցին նրանց լեզուն, արտաքին աշխարհը նրանց ճանաչում էր վերջիններիս անվան ներքո: Միաժամանակ պարնները երկար ժամանակ դեռ պահպանում էին քոչվոր տոհմատիրական հասարակությանը բնորոշ հաստատություններն ու բարքերը՝ արքայի իշխանությունը սահմանափակող երկու խորհուրդները, մեկը՝ ռազմատոհմային ավագանու (արքայի «ազգակիցների») և մյուսը՝ իմաստունների ու մոգերի (Strabo XI, 9, 3):

Պարնների համար Պարթևքի նվաճման խնդիրը հեշտացավ շնորհիվ Սելևկյան արքայատոհմում ակված գահակալական կռվի: Այդ տարիներին Սելևկոս II–ը առանց հաջողության փորձում էր հնազանդեցնել իր եղբորը՝ Անտիոքոս Հիերաքսին («Բազե»), որն իր համար առանձին թագավորություն էր ստեղծել Փոքր Ասիա-

յում՝ Լիդիայում: Երբոր դեմ պայքարում Անտիոքոսին աջակցում էին Պոնտոսի արքա Միհրդատ II–ը (Ք. ա. 250–220 թթ.), Կապադովկիայի արքա Արիարաթ III–ը (Ք. ա. 255–220 թթ.) և Ծոփք–Կոմմագենեի արքա Արշամը:

Վճռական օգնություն ստանալով գալաթներից՝ Անտիոքոս Հիերաքսը ծանր պարտության մատնեց Սելևկոս II–ին Անկյուրայի ճակատամարտում (Ք. ա. 236 թ.):

Այսպիսով՝ Սելևկյանները բավարար ուժ չունեցան Արևելյան Իրանը իրենց տիրապետության տակ պահպանելու համար: Հուստինոսի վկայությամբ՝ Արշակը, *«ղանդով գալաթներից Մեծնոսի պատժվելու մասին լուրը, ներխուժեց Պարթևք»* (Just. XVL, 4, 3): Մոտավորապես Ք. ա. 229 թ. Սելևկոսը արշավանք կազմակերպեց պարների դեմ, սակայն չկարողացավ հաղթահարել իր դեմ դաշնակցած Արշակ II–ի և Բակտրիայի արքա Դիոդոտոս II–ի դիմադրությունը (Just. XLI, 5, 1):

4. ՍԵԼԵՎԿՅԱՆՆԵՐԻ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ՀԶՈՐԱՑՈՒՄԸ ԱՆՏԻՈՔՈՍ III ՄԵԾԻ ՕՐՈՔ

Ք. ա. 226–223 թթ.՝ Սելևկոս III–ի կարճատև թագավորման տարիներին, Սելևկյան տերությունը գտնվում էր կազմալուծման վիճակում: Սելևկյանների հզորությունը վերականգնելու և Սելևկոս I Նիկատորի մեծատիրական քաղաքականությունը շարունակելու վճռական փորձը պատկանում է Անտիոքոս III–ին (Ք. ա. 223–187 թթ.):

Անտիոքոս III–ը իր գահակալումը սկսեց Եգիպտոսի դեմ պատերազմով, որն ընդհատվեց Մարաստանի Սելևկյան կուսակալ Մոլոնի ապստամբությամբ: Այն ճնշելով՝ Սելևկյան արքան իրեն հպատակ դարձրեց Փոքր Մարաստանի՝ Ատրպատականի թագավորությունը (Ք. ա. 221 թ.):

Ք. ա. 220 թ. Սելևկիա Պիերիայի գրավումով Անտիոքոսը վերացրեց Եգիպտոսի անմիջական սպառնալիքը մայրաքաղաքին և ապահովեց իր թիկունքը Եգիպտոսի դեմ պատերազմում: Ք. ա. 217 թ. Անտիոքոսի գլխավորած 68 հազարանոց բանակի առաջխաղացումը դեպի Եգիպտոսի սահմանը ավարտվեց եգիպտացիներից պարտությամբ Հռաֆիայի ճակատամարտում (Գազայից հարավ): Կոլեսիրիան և Փյունիկիան դարձյալ մնացին Եգիպտոսի կազմում, այնուամենայնիվ Անտիոքոսը պահպանեց իր իշխանության տակ Սելևկիա Պիերիան:

Ք. ա. 216–213 թթ. Անտիոքոսը պայքար էր մղում Փոքր Ասիայի արևմուտքում Սելևկյանների վերջին տիրույթ Լիդիան անկախ թագավորություն դարձրած իր կուսակալ Աքեոսի դեմ: Ք. ա. 213 թ. նա գրավեց Սարդես քաղաքը և մահապատժի ենթարկեց Աքեոսին:

Սելևկյան թագավորության՝ որպես Արևելքի հզորագույն տերության կարգավիճակը վերականգնվեց Ք. ա. 212–208 թթ. Անտիոքոսի արևելյան մեծ արշավանքի շնորհիվ: Այդ պահին Մարաստանից դեպի արևելք ընկած գրեթե բոլոր տարածքները արդեն դուրս էին Սելևկյանների վերահսկողությունից:

Արշավանքը սկսվեց Սելևկյան թանակի հարձակմամբ Ծոփքի հայկական թագավորության վրա: Սելևկոս I–ից հետո սելևկյան–եգիպտական պատերազմների ժամանակ Ծոփքի և Մեծ Հայքի թագավորությունները լիակատար անկախություն էին վայելում: Անտիոքոս III–ը պաշարեց Ծոփքի մայրաքաղաք Արշամաշատը: Հայոց թագավոր Քսերքսեսը ճանաչեց Անտիոքոսի գերիշխանությունը և պարտավորվեց մուծել հարկ՝ մատակարարել ձիեր: Համաձայն ուշ աղբյուրների՝ սելևկյան արքայի և Քսերքսեսի միջև հարաբերություններն ամրապնդվեցին Ծոփքի թագավորի ամուսնությամբ Անտիոքոսի քրոջ՝ Անտիոքիսի հետ: Ինչ–որ ժամանակ անց նա դավադրություն կազմեց Քսերքսեսի դեմ և թունավորեց նրան: Ծոփքի թագավորությունը վերածվեց Սելևկյան վարչական միավորի՝ ստրատեգիայի, որի գլուխ դրվեց ստրատեգոսը՝ տեղացի հայ ավագանու ներկայացուցիչ Զարիադրեսը (Զարեհ): Անտիոքոս III–ի արշավանքի ժամանակ հայ ավագանու մեկ այլ ներկայացուցչի՝ Արտաշեսի ձեռքով գահընկեց արվեց Այրարատում թագավորող Երվանդը: Արտաշեսը իշխանության եկավ Մեծ Հայքում՝ որպես Անտիոքոսի ստրատեգոս՝ կուսակալ (Strabo, XI, 14, 15): Հայաստանը ներառվեց Սելևկյան տերության մեջ՝ ենթարաժանվելով երկու վարչական միավորի (Ք. ա. 212–190 թթ.), սակայն երկրի կառավարումն իրականացնում էր հայ ավագանին:

Ք. ա. 210 թ. Էկբատանայից (Համադան) Անտիոքոսը արշավի ելավ պարթևների դեմ: Թագավորության հիմնադիր Արշակ I–ի եղբայր Արշակ II–ը նահանջեց Վրկանաց աշխարհից: Սելևկյանների և Արշակունիների միջև շուտով կնքվեց հաշտություն, ըստ որի՝ Արշակը, պահպանելով արքայական տիտղոսը, ձևականորեն ճանաչում էր Սելևկյանների գերակայությունը: Պարթևների չհզորացումը հնարավոր դարձրեց հարձակման անցնել Հռոմա–Բակտրիական թագավորության դեմ: Ք. ա. 208 թ. Գեդրիուդի (ժաման. Թերջեն) ափին Անտիոքոսը պարտության մատնեց Բակտրիայի արքա Եվտիդեմոսին: Բակտրիայի մայրաքաղաք Զարիասպայի (Բալխ) երկամյա պաշարումից հետո կնքված հաշտությամբ Անտիոքոսը ճանաչեց Բակտրիական թագավորության գոյությունը: Եվտիդեմոսն իր հերթին ճանաչում էր Սելևկյան արքայի գերադասությունը: Ուշագրավ է, որ իր հետ ձեռնտու պայմանով հաշտություն կնքելու օգտին Եվտիդեմոսն առաջ էր քաշում այն դրույթը, որ Բակտրիայի հյուսիսային սահմաններին կանգնած քոչվոր բարբարոսների բազմությունները սպառնալիք են ներկայացնում թե՛ Անտիոքոսին և թե՛ հույների տիրապետությանը Բակտրիայում: Այսինքն՝ Բակտրիայի թագավորության գոյությունը նա հիմնավորում էր որպես Սելևկյանների տիրույթների ու կենտրոնասիական քոչվորների միջև ռազմաքաղաքական արգելապատնեշի: Եվտիդեմոսի մտավախությունն իրականացավ Ք. ա. 141–128 թթ., երբ Սիրդարյայից այն կողմ բնակվող արևելաիրանական քոչվորների՝ սակարաուկների, թոխարների, պասիանների, ներխուժումը վերջ տվեց Հռոմա–Բակտրիական թագավորության գոյությանը (P. Trog. XLII, Strabo, XI, 8, 2):

Ք. ա. 206 թ. Բակտրիայից Հինդուկուշի վրայով Անտիոքոսը մտավ «Հնդկաստան» (Polyb. XI, 34)՝ Ինդոսի հյուսիսային հոսանքում՝ Մաուրյանների նախկին տերության տարածքում գտնվող մի թագավորություն: Տեղի արքայից նա առանց պա-

տերազմի ստացավ հարկ, մարտական փղեր, հնարավոր է նաև որոշ տարածքային զիջումներ: Արախոսիայի (Հարավային Աֆղանստան) և Դրանգիանեի (Սեյստան) վրայով Անտիոքոսը հասավ Կերման (Կարմանիա): Այստեղից Սելևկյան զորքերի մի մասը շարժվեց Պարսքի միջով դեպի Բարելոն, իսկ ինքը՝ արքան, նավատորմով դուրս գալով Պարսից ծոց, հնազանդեցրեց Պարսից ծոցի առափնյա Գերիա արաբական պետությունը (Polyb, XI, 34, XIII, 9):

Անտիոքոսի արևելյան արշավանքը (Ք.ա. 212–205 թթ.) զգալիորեն բարձրացրեց նրա հեղինակությունը հելլենիստական աշխարհում, նա պաշտոնապես հորջորջվեց «Մեծ», թեև իրականում նրան չհաջողվեց ռազմական ճանապարհով վերացնել արևելյան ծայրամասերի վրա ծանրացած արտաքին քաղաքական վտանգը՝ ի դեմս պարթևների: Սակայն Սելևկյան գահձարանը մեծապես համալրվեց կախյալ երկրներից (Հայաստան, Բակտրիա, Գերիա) ստացված ռազմատուգանքների շնորհիվ: Կուտակված միջոցները թույլ տվեցին Ք. ա. 204 թ. վերսկսել ակտիվ քաղաքականությունը Արևելյան Միջերկրածովքում: Ք. ա. 201 թ. Անտիոքոսը ջարդեց եգիպտական զորքերին Պանիոնի ճակատամարտում (Հարավային Փյունիկիա), որի հետևանքով Կոլեսիրիան և Փյունիկիան դարձան Սելևկյան տերության նահանգներ: Այսպիսով՝ Եգիպտոսի և Սելևկյանների դարավոր վեճը այդ երկրամասերի տիրապետման համար ավարտվեց Սելևկյանների հաղթանակով:

5. ՍԵԼԵՎԿՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄԸ ՀՌՈՄԻ ՀԵՏ (Ք. Ա. 195–189 ԹԹ.)

Սելևկյան տերության հզորության գագաթնակետը զուգադիպեց Արևելյան Միջերկրածովք Հռոմեական հանրապետության արընթաց մուտքի հետ: Ք. ա. 202 թ. հաղթականորեն ավարտելով Կարթագենի դեմ պատերազմը (Ք. ա. 218–202 թթ.)՝ Հռոմը վերածվեց Արևմտյան Միջերկրածովքի անսահմանափակ տիրակալի: Հռոմն արդեն միջամտեց Մակեդոնիայի և Պերգամոնի միջև պատերազմին: Նրա նպատակն էր խոչընդոտել Մակեդոնիայի թագավորության ուժեղացմանը, որը դեռևս Ք. ա. 215 թ. հանգամանքային դաշինք էր կնքել Կարթագենի հետ, թեև առանց գործնական հետևանքների: Ք. ա. 200 թ. հռոմեական զորքերը ափ իջան Բալկաններում՝ սանձազերծելով ռազմական գործողություններ Մակեդոնիայի դեմ: Ք. ա. 197 թ. Ֆիլիպպոս V–ը ծանր պարտություն կրեց հռոմեացիներից Կինոսկեֆալեի ճակատամարտում:

Ք. ա. 196 թ. Իսթմոսյան համահունական խաղերում հռոմեացիները հռչակեցին Հունաստանի «ազատությունը» Մակեդոնիայի արքայի գերիշխանությունից, ինչն իրականում նշանակում էր Հռոմի տիրապետության հաստատումը Հունաստանում, հունական քաղաքների ներքին գործերին միջամտելու և նրանց արտաքին քաղաքականությունը վերահսկելու առաձնաշնորհ (Polyb, XVIII, 45, 5):

Անտիոքոսը թերագնահատում էր հռոմեական էքսպանսիայի սպառնալիքը: Հռոմը նրա համար անհայտ ուժ էր, և սկզբնապես Սելևկյան արքան շահագրգռված էր Ֆիլիպպոսի պարտությամբ, քանի որ վերջինս, որը Ք. ա. 203–202 թթ. Անտիոքոսի դաշնակիցն էր Եգիպտոսի դեմ պայքարում, նրա տեսանկյունից մեծ հավակնություններ ուներ Եգիպտոսի փոքրասիական առափնյա տիրույթների նկատմամբ: Ք. ա. 197 թ.՝ մինչև Կինոսկեֆալեի ճակատամարտը, Անտիոքոսը զբաղված էր փոքրասիական հարավի (Կարիայի) քաղաքների, նաև Տրալլեի և Եփեսոսի ենթարկմամբ: Ք. ա. 196 թ. Անտիոքոսն անցավ Դարդանելը և ոտք դրեց Թրակիա:

Ք. ա. 196 թ. հռչակելով Իսթմոսում Հունաստանի «ազատությունը»՝ Հռոմի ներկայացուցիչները այստեղ ժամանած Սելևկյան դեսպանների միջոցով Անտիոքոսից պահանջեցին պատերազմ չվարել Ասիայի որևէ քաղաքի դեմ և մաքրել այն քաղաքները, որոնք նա գրավել էր Եգիպտոսից և Մակեդոնիայից, դեռ ավելին՝ Անտիոքոսին արգելվեց անցնել Նեղոցները և մտնել Եվրոպա: Հռոմեական պատվիրակությունը, գալով Անտիոքոսի մոտ Թրակիա (Լիսիմաքիա), վերահաստատեց Հռոմի սենատի դիրքորոշումը: Բանակցություններն անարդյունք էին: Անտիոքոսը իր հավակնությունը Թրակիայի վրա հիմնավորում էր Սելևկոս Նիկատորին նրա պատկանելու փաստով:

Ք. ա. 195 թ. Անտիոքոսը իր արքունիքում ընդունեց Կարթագենից փախած Հաննիբալին, որին դարձրեց իր խորհրդատուն: Սա նշանավորեց Հռոմի հանդեպ Անտիոքոսի դիրքորոշման մեջ կտրուկ տեղաշարժը: Ք. ա. 192 թ. Հունաստանում Հռոմի կամայական կենցվածքից դժգոհ Էտոլիական դաշնության՝ հունական խոշորագույն քաղաքային դաշնային կազմավորման իրավերով Անտիոքոսը ապի իջավ Հունաստանում: Հռոմեական կողմը դա գնահատեց որպես իր դեմ պատերազմի սանձազերծում: Անտիոքոսը ակնկալում էր էտոլիացիների և հունական մյուս քաղաքների աջակցությունը, սակայն հույների մեծ մասը մնաց չեզոք՝ սպասողական դիրքում: Հռոմին իր հավատարմությունը հավաստեց Ֆիլիպպոսը՝ Մակեդոնիայի արքան, որի կողմնորոշումը վճռորոշ էր սկսվող պատերազմում, ինչն, անշուշտ, հռոմեական դիվանագիտության մեծ հաջողությունն էր:

Ք. ա. 191 թ. Անտիոքոսը ծանր պարտություն կրեց հռոմեական բանակից Թերմոպիլեի կիրճում և նահանջեց Փոքր Ասիա: Հակառակորդների ուժերի վճռական փորձությունը տեղի ունեցավ Լիդիայում՝ Սիպիլոս լեռան մոտակայքի Մագնեսիա քաղաքի մոտ, Ք. ա. 189 թ.: Անտիոքոսի բանակը, որը բաղկացած էր տերության տարբեր ժողովուրդների զորաջոկատներից, թվապես գերազանցում էր հռոմեականին՝ 70 հազար զինվոր հակառակորդի 30 հազարի դիմաց: Ճակատամարտի սկզբում Անտիոքոսը իր հեծելազորի գլխավորությամբ հաջողության հասավ աջ թևում, բայց գրոհի ընթացքում կտրվեց իր հետևակից՝ մակեդոնական փաղանգից, որը, ճակատից և թևերից ենթարկվելով հարվածների, կազմալուծվեց և կոտորվեց փախուստի պահին:

Պարտությունը ռազմաքաղաքական աղետ էր նշանակում Սելևկյան տերության համար: Ք. ա. 188 թ. Ապամեայում (Փռյուգիա) Հռոմը Անտիոքոսին թելադրեց հաշ-

տության իր պայմանները, որոնք անվերապահորեն ընդունվեցին: Հռոմի հովանավորության տակ էին անցնում Փոքր Ասիայում Էգեյան ծովափի և Լիդիայի հունական քաղաքները և Պիսիդիան: Տավրոսի լեռնաշղթայից արևմուտք ընկած բոլոր փոքրասիական տարածքները կորավեցին Անտիոքոսի համար: Նրան արգելվում էր դաշինքներ կնքել փոքրասիական տարածաշրջանի որևէ պետության հետ և այստեղ վարել հարձակողական պատերազմներ: Փոքրասիական տարածքներից Անտիոքոսը պահպանեց միայն Դաշտային Կիլիկիան: Այստեղ որպես Սելևկյան պետության սահման ճանաչվում էր Կալիկադնոս գետը: Սելևկյան պետության կազմում մնաց նաև Կոմմագենեն (Եփրատի աջ ափին) (Memn. XXVI, 3):

Այսուհետ Հռոմեական հանրապետությունը հաստատվեց որպես փոքրասիական տարածաշրջանի քաղաքական իրավիճակը վերահսկող ուժ: Հռոմն իր ազդեցությունը հաստատեց կենտրոնական Փոքր Ասիայում՝ Գալաթիայում. այստեղ Ք. ա. 189 թ.՝ Մագնեսիայի ճակատամարտից հետո, կոնսուլ Մանլիոս Վուլսոնի արշավանքի հետևանքով հնազանդության բերվեցին գալաթները: Գալաթիան Հռոմի վճռով հանձնվեց նրան հավատարիմ դաշնակից դարձած Եվմենեսին՝ Պերգամոնի թագավորին:

Հռոմն իր ազդեցությունը տարածեց Կապադովկիայում, այսինքն՝ Փոքր Ասիայի արևելքում: Կապադովկիայի արքա Արիարաթ IV Բարեպաշտի (Ք. ա. 220–162 թթ.)՝ Անտիոքոսի փեսայի զորքերը մասնակցեցին Մագնեսիայի ճակատամարտին, իսկ այնուհետև (Ք. ա. 188 թ.) Հռոմի դեմ գալաթների կռվին (Tit. Liv. XXXVIII, 26, 4): Արիարաթը հռոմեացիներին մուծեց ռազմատուգանք և Պերգամոնի արքայի միջնորդությամբ արժանացավ «Հռոմի բարեկամի» կոչմանը (Tit. Liv. XXXVIII, 99, 6): Նրա հաջորդի՝ Արիարաթ V–ի օրոք Կապադովկիան վերածվեց Փոքր Ասիայում Հռոմի քաղաքականության հիմ կամակատարի (Ք. ա. 131–129 թթ. նա մասնակցեց Պերգամոնում Արիստոնիկոսի հակահռոմեական ապստամբության ճնշմանը):

Քաղաքական պարտականություններից և տարածքային զիջումներից բացի Ապամեայի հաշտությամբ Անտիոքոսը պարտավորվում էր հռոմեացիներին մուծել 15,000 տաղանդ (ատտիկյան տաղանդը հավասար էր 26 կիլոգրամ արծաթին) ռազմատուգանք, հանձնում էր իր մարտական փղերին և ռազմատորմը՝ բացառությամբ 10 նավի՝ Սիրիայի առափնյակին պահակային ծառայության համար: Սելևկյան նավերին արգելվում էր դուրս գալ Կալիկադնոսի գետաբերանից դեպի արևմուտք: Անտիոքոսը Հռոմին հանձնեց նաև բազմաթիվ պատանդների, այդ թվում իր որդուն՝ ապագա Անտիոքոս IV–ին:

Ապամեայում հաստատված խաղաղությունը նշանավորվեց Սելևկյան թագավորության՝ որպես համաշխարհային տերության վախճանը: Պատերազմում ի հայտ եկան հելլենիստական աշխարհի թույլ կողմերը՝ ռազմաքաղաքական մասնատվածությունը, Փոքր Ասիայի արևմուտքի ավանդաբար անկախ պոլիսների հակամիաձուլությունը, առավելապես հակասելևկյան դիրքորոշումը: Իր դերը կատարեց նաև Սելևկյան միապետության սահմանափակ կարողությունը՝ միակողմանի տնօրինելու իրեն հպատակ սիրիական և միջագետյան քաղաքացիական համայնքների զինումը՝ աշխարհազորը:

Իր կառավարման վերջին երկու տարում Անտիոքոսը զբաղված էր Հռոմին միթխարի ռազմատուգանքի համար անհրաժեշտ միջոցների հայթայթմամբ: Նա սպանվեց Էլիմայիսում Ք. ա. 187 թ.՝ Բել աստծուն երկրպագող բնակչության հետ ընդհարման ժամանակ, երբ փորձեց թոնազրավել այդ աստծո սրբավայրին պատկանող գանձարանը:

Ք. ա. 189 թ.՝ Սարդեսում հռոմեա–Սելևկյան նախնական բանակցությունների ժամանակ, հռոմեական կողմը առաջ էր քաշել Հռոմի ոխերիմ թշնամի Հաննիբալի հանձնման պահանջը: Հաննիբալը այդ պահին գտնվում էր Պառնիլյուդիայում (App. Syr. 22), որտեղից ավելի հեշտ էր անվտանգ փախչել դեպի Արևելք, այլ ոչ միանգամից Բյութանիա, որտեղ նա ինքնասպան եղավ Ք. ա. 183 թ.: Ք. ա. 189–188 թթ. Պամփյուլիայից դեպի Բյութանիա տանող բոլոր ցամաքային ուղիները վերահսկվում էին հռոմեական զորքերով և նրանց դաշնակիցներով, Ք. ա. 188 թ. Մանլիոս Վուլսոնի զորքերը օկուպացրել էին Պիսիդիան, Պառնիլյուդիան և Գալաթիան: Այս փաստերը նկատի առնելով՝ հարկ է հավատ ընծայել Պլուտարքոսի (Plut. Luc. XXXI, 5) և Ստրաբոնի (Strabo, II, 46, 6) այն հաղորդումներին, որ Հաննիբալը ապաստան է գտել իրեն Մեծ Հայքի թագավոր հռչակած Արտաշես I–ի արքունիքում: Հայաստանն այդ պահին ամենաանվտանգ տեղն էր Հաննիբալի համար:

Տիտոս Լիվիոսը (XXXVII, 40) և Ապպիանոսը (Syr. 32), նկարագրելով Անտիոքոսի բանակի էթնիկական կազմը Մագնեսիայի ճակատամարտում, չեն հիշատակում հայկական զորամասերը: Շատ հավանական է, որ Արտաշեսն ու Զարեհը իրենց անկախությունը հռչակել ու թագավորական տիտղոսներն ընդունել էին դեռևս Մագնեսիայի ճակատամարտերից առաջ՝ հռոմեա–Սելևկյան պատերազմի սկզբնական փուլում: Ստրաբոնի այն հաղորդումը, որ նրանք անցել են Հռոմի կողմը, թերևս, հարկ է հասկանալ որպես Արտաշեսի և Զարեհի կողմից սոսկ քաղաքական դիրքի ընտրում հռոմեա–Սելևկյան պատերազմի նկատմամբ: Պոլիբիոսը և Տիտոս Լիվիոսը չեն հիշատակում նրանցից որևէ մեկի կողմից Հռոմ դեսպանության առաքման կամ Փոքր Ասիայում Հռոմի ներկայացուցիչների հետ հարաբերությունների հաստատման մասին: Այստեղ տեղին է միայն այն թացատրությունը, որ Արտաշեսը չէր ձգտում Հռոմի հետ հարաբերությունների հաստատմանը ու նրանից ճանաչվելուն, առավել ևս հաշվի չէր նստել նրա քաղաքական դիրքի հետ՝ ընդունելով Հաննիբալին Հայաստանում:

Այսինքն՝ հայոց արքան միանգամայն անկախ դիրք էր գրավում միջազգային բեմահարթակում: Այդ կացակցությամբ գուցե պատահականություն չէր, որ Ք. ա. 168 թ. ի վեր Հռոմում բնակվող և հռոմեական արտաքին քաղաքականությանը թաջատեղյակ Պոլիբիոսը հիշատակում է Ք. ա. 179 թ. վերաբերյալ Արտաշեսին առանց նրա արքայական տիտղոսը նշելու, միայն որպես Հայաստանի մեծ մասի կառավարչի, թեև Ստրաբոնն ընդգծում է, որ Արտաշեսը հռչակվեց թագավոր մինչև Ապամեայի խաղաղության պայմանագիրը: Բացառված չէ, որ Պոլիբիոսի՝ Արտաշեսին տված բնորոշումը պատահական չէ և արտացոլում է Հռոմի հետ հայոց արքայի հարաբերությունները չհաստատելու փաստը և, հետևաբար, Հռոմի կողմից նրան պաշտոնապես արքա չճանաչելը:

6. ՍԵԼԵՎԿՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԹՈՒԼԱՑՈՒՄՆ ՈՒ ԱՆԿՈՒՄԸ

Ք. ա. 188 թ. սկսած՝ Սելևկյան թագավորությունը ամփոփվեց Սիրիայի (Սիրոփյունիկե), Կիլիկիայի, Միջագետքի և Մարաստանի սահմաններում: Պարսքի և Էլիմայիսի իշխանապետությունների կախվածությունը Սելևկյաններից սոսկ անվանական էր:

Սելևկյան պետության մեծատիրական դիրքի վերականգնման վերջին փորձը ձեռնարկեց Անտիոքոս III–ի որդին՝ Անտիոքոս IV–ը (Ք. ա. 175–164 թթ.): Ի խախտումն Ապամեայի պայմանագրի նա վերատեղծեց նավատորմը, ձեռք բերեց մարտական փղեր: Ք. ա. 171 թ., օգտագործելով Պտղոմեոսյանների ներքին բախումը, նա ներխուժեց Եգիպտոս: Ք. ա. 168 թ. Անտիոքոս IV–ը կրկնեց իր ներխուժումը Եգիպտոս, սակայն Հռոմը, որ հենց նոր էր նվաճել Մակեդոնիայի թագավորությունը, պահանջեց Սելևկյան արքայից թողնել Եգիպտոսը. Անտիոքոսը ենթարկվեց:

Հռոմն այսպիսով սաստկացնում էր Արևելյան Միջերկրածովքում միջազգային հարաբերությունների իր վերահսկողությունը: Եգիպտոսից վերադարձի ճանապարհին Անտիոքոսը գրավեց Երուսաղեմը: Նա փորձեց արգելել մովսիսական կրոնը՝ հուդայականությունը, և հրեաներին պարտադրել Զևսի պաշտամունքը: Այդ քայլը հարուցեց հրեա բնակչության զանգվածային ելույթը, որը գլխավորեց Մատաֆիա Մակաբեն: Ապստամբությունը ստացավ հունա–մակեդոնական տիրապետության դեմ համառ պայքարի բնույթ: Այն ավարտվեց Մակաբեների գլխավորությամբ ստեղծված հրեական թեոկրատիկ պետության լիակատար անկախացմամբ Ք. ա. 141–140 թթ.:

Ք. ա. 166 թ. թիկունքին ունենալով ըմբոստացած Հուդան՝ Անտիոքոսը պատերազմի մեջ մտավ Հայաստանի դեմ: Աղբյուրների տվյալները Արտաշեսի հետ նրա ռազմական ընդհարման մասին հակասական են: Կասկածից վեր է, որ Սելևկյան արքան չհասավ որևէ նշանակալից արդյունքի: Անտիոքոսը շարժվեց դեպի Մարաստանի արևելյան սահմանը, որտեղ Սելևկյանների համար հատանձնում էր գլխավոր վտանգը ի դեմս հզորացող Պարթևաստանի: Նրա հանկարծակի մահը Ք. ա. 163 թ. ընդհատեց այդ արշավանքը:

Դեմետրիոս I–ի (Ք. ա. 162–151 թթ.) թագավորմամբ Սելևկյան պետության համար սկսվեց անկայունության և խլրտումների ժամանակաշրջանը: Ք. ա. 162 թ. Դեմետրիոսի դեմ ապստամբություն բարձրացրեց Մարաստանի Սելևկյան կուսակալ Տիմարքոսը: Տիմարքոսի նպատակն էր ոչ թե անջատել Մարաստանը և Բաբելոնիան, այլ գահընկեց անել հենց Սելևկյաններին և նրանց փոխարեն հիմնադրել սեփական արքայատոհմը: Նրա ելույթը հավանություն ստացավ Հռոմի սենատում: Տիմարքոսի դաշնակիցն էր Արտաշես I–ը: Դեմետրիոսին, սակայն, հաջողվեց ջախջախել և սպանել Բաբելոնիա ներխուժած Տիմարքոսին: Դեմետրիոսը իր տիրապետությունը վերահաստատեց Էկբատանայում: Արտաշեսի և Դեմետրիոսի միջև հարաբերությունների ընթացքը հարտնի չէ, սակայն, ըստ երևույթին, Հռոմում ձևավորում ստացած Սելևկյան գահի թեկնածուի՝ Տիմարքոսի հետ Արտաշեսի դաշինքն

ընդդեմ Հռոմին անցանկալի Դեմետրիոսի կարող էր որպես հետևանք ունենալ Արտաշեսի և հռոմեացիների միջև առաջին շփումների հաստատումը:

Եթե Դեմետրիոսին հաջողվեց պաշտպանել իր գահը Տիմարքոսի ոտնձգություններից, ապա նա արդեն ի զորու չէր իր իշխանությունը վերականգնելու Կոմմագենեում, որի կուսակալ Պտղոմեոսը հռչակեց իր անկախությունը Սելևկյան արքայից Տիմարքոսի ապստամբության տարիներին: Պտղոմեոսին չհաջողվեց հիմնել անփական արքայատոհմը, և Ք. ա. 130-ական թթ. Կոմմագենեի վրա վերիշխեց երվանդունիների արքայատոհմը:

Գիտական գրականության մեջ Կոմմագենեն գնահատվում է որպես հելլենիստական մշակույթի ծաղկուն կենտրոն: Դեռևս Ք. ա. III դ. Ծոփք-Կոմմագենեի միացյալ թագավորության երվանդունի հայ թագավորները դրամներ էին հատում հունական մակագրություններով և հունական աստվածների՝ Հերակլեսի և Աթենասի պատկերներով:

Միջազգային բեմահարթակում Ծոփք-Կոմմագենեի ակտիվացումը կապված է Արշամ արքայի անվան հետ, որը պաշտպանում էր Անտիոքոս Հիերաքսին Սելևկոս II-ի դեմ նրա ելույթում: Արշամի օրոք Ծոփքում հիմնադրվեց Արշամաշատ մայրաքաղաքը՝ հավանաբար հելլենիստական տիպի քաղաք: Քաղաքական կենտրոնի փոխադրումը Եփրատի արևմտյան ափին գտնվող Սամոսատից պիտի վկայի երվանդունիների թագավորության մեջ հայկական տարածքների (բուն Ծոփքի) քաղաքական դերի ուժեղացման մասին: Ինչպես իրավամբ ենթադրվում է՝ Արշամից հետո երվանդունիների Ծոփք-Կոմմագենեի թագավորությունը տրոհվեց: Ք. ա. 212 թ. Ծոփքում իշխում էր Քսերքսեսը, իսկ Կոմմագենեն վարչական միավորի կարգավիճակով մտավ Սելևկյանների պետության մեջ (Ք. ա. մինչև 160-ական թթ. վերջը):

Եփրատի վերին հոսանքի գոտում իրար հետ էին շփվում հույները և արևելքի ժողովուրդները (հայեր, կապադովկացիներ, արամեացիներ, իրանցիներ): Պատճառ ի հարկե եկավ հելլենիզմի՝ որպես քաղաքակրթական երևույթի ամենահատկանշական կողմը՝ արևելյան և հելլենական մշակույթների միաձուլումը և կրոնական սինկրետիզմը: Այն ամենից ցայտուն ներկա է Կոմմագենեի կերպարվեստում, աստվածների վիթխարի քանդակներում, որոնց Ք. ա. 40-ական թթ. կերտել տվեց Կոմմագենեի թագավոր Անտիոքոս I-ը՝ Միհրդատ I Կալլինիկոսի որդին: Քանդակներում զուգակցվում են հունական և հին արևելյան գեղարվեստական մշակույթների տարրերը: Կոմմագենեի դիցարանը արևելյան և հունական աստվածների միություն էր. Զևսը նույնացվեց Արամազդին, Ապոլոնը՝ Միհրին:

Կոմմագենեի անկախացմանը հաջորդեցին Սելևկյանների թագավորության հյուսիսային՝ եփրատամերձ և հյուսիսմիջագետքյան տարածքների անջատումները: Ք. ա. 130-ական թթ. Եդեսիայում հաստատվեց արաբական իշխանապետների արքայատոհմը: Ք. ա. I դ. սկզբի աղբյուրներում վկայված է Աղիաբենի արամեաասորական թագավորությունը:

Ք. ա. 152 թ. Հռոմը դժգոհ Կապադովկիայի գործերին Դեմետրիոսի միջամտելու փորձերից, աջակցեց ինքնակոչ Ալեքսանդր Բալասին ընդդեմ Դեմետրիոսի: Դե-

մետրիոսը սպանվեց սկսված կռվում, Ալեքսանդրը գրավեց Անտիոքը, բայց շուտով պատերազմի մեջ մտավ Դեմետրիոս I–ի որդու՝ Դեմետրիոս II–ի դեմ: Այդ կռիվները կործանիչ հետևանքներ ունեցան Սելևկյան պետության ամբողջականության համար: Սելևկյանների տիրույթների վրա հարձակման անցան պարթևները: Ք. ա. 147 թ. Միհրդատ I–ը (Ք. ա. 174–141 թթ.) նվաճեց Մարաստանը՝ Էկբատանա քաղաքով: Ք. ա. 141 թ. Միհրդատը գրավեց Միջագետքի խոշորագույն հունա–մակեդոնական քաղաքը՝ Տիգրիսամերձ Սելևկիան: Դեմետրիոս II–ը, հենվելով Միջագետքի հունական քաղաքների աջակցության վրա, դուրս մղեց պարթևներին, սակայն Ք. ա. 139 թ. պարտվելով՝ գերվեց նրանց կողմից: Պարթևները հնազանդեցրին Պարսքն ու Էլիմայիսը: Սելևկյան թագավորությունը սեղմվեց միայն Սիրիայի, Կիլիկիայի և Փյունիկիայի տարածքում. Միջագետքն ու Բաբելոնիան ամբողջությամբ ընկան պարթևների ձեռքը:

Ք. ա. 131 թ. Միջագետքը վերագրավելու վերջին փորձը ձեռնարկեց Անտիոքոս VII–ը: Նա դուրս մղեց պարթևներին Միջագետքից ու Մարաստանից և նույնիսկ ներխուժեց Վրկանիա: Այստեղ Հրահատ II–ն անցավ անսպասելի հակագրոհի: Սելևկյան բանակը և նրան ուղեկցող գաղութաբնակների ստվար զանգվածն ընկան մարտերում, սպանվեցին Անտիոքոսը և նրա արքունիքը: Կատարվածը անուղղելի աղետ էր Սելևկյան պետության համար:

Պարթևական տիրապետությունը հաստատվեց ողջ Եփրատի երկայնքով՝ մինչև Հայկական Ծովիքի սահմանը, և Հյուսիսային Միջագետքում ու Ատրպատականում՝ անմիջապես Մեծ Հայքի հարավային սահմանի երկայնքով: (Պարթևներին հպատակ էր նույնիսկ Կորդուքը, Ք. ա. 112 թ. պարթևական հեծելազորը ներխուժեց Մեծ Հայք (Just. XL, II, 2; Strabo XVII, 1, 19)):

Մերձավոր Արևելքում պարթևական տերության ձևավորման ավարտը նշանավորող այդ իրադարձությունները զուգադիպեցին Արևելյան Միջերկրածովքում Հռոմի առաջխաղացման վերսկսման հետ: Ք. ա. 133–129 թթ. Հռոմը նվաճեց Պերգամոնի թագավորությունը՝ նրան կտակված Աստալոս III–ի (Ք. ա. 138–133 թթ.) կողմից: Հռոմին հաջորդեն դիմադրեց Արիստոնիկոսը՝ Աստալոսի ազգականը: Հռչակվելով արքա՝ նա Հռոմի դեմ բարձրացրեց Փոյուգիայի և Մյուսիայի հասարակական զյուղացիությանը: Ք. ա. 129 թ., ապստամբներին ջախջախելով, հռոմեացիները Պերգամոնի տեղում ստեղծեցին «Ասիա» պրովինցիան՝ իրենց առաջին տիրույթը Փոքր Ասիայում: Ք. ա. 120 թ. «Ասիային» միացվեց Մեծ Փոյուգիան, և դրանով հռոմեական տիրույթների սահմանը հասցվեց մինչև Սանգարիոս գետը: Իսկ Ք. ա. 111 թ. Ասիային կցվեց Լիկաոնիան, որը մինչև այդ պատկանում էր Կապադովկիային: Այսուհետ Հայաստանից (Ծովիք) Հռոմի տիրույթները անջատվում էին Կապադովկիայի՝ Հռոմի արբանյակ պետության տարածքով:

Ք. ա. 129 թ. Սելևկյանների իշխանության վերացումը Միջագետքում և Մարաստանում, հսկայական նյութական ռեսուրսների կորուստը խթանեցին պետության քաղաքական կառույցի խոր ճգնաժամը:

Ճգնաժամը դրսևորվեց Սելևկյան արքայատոհմի տարբեր ճյուղերի միջև մղվող

գահակալական կռիվներում, որոնք ավերիչ էին Սիրիայի համար: Այդ արյունահեղ մրցապայքարը ուղեկցվում էր Սիրիայի վրա հարձակումներով՝ նաբաթեացի արաբների, սիրիական անապատի բեդվիններին, կիլիկյան ծովահենների, պարթևների: Թեև պոլիսը ճգնաժամային վիճակում չէր գտնվում, սակայն տառապում էր արտաքին քաղաքական անկայունությունից: Միևնույն ժամանակ քաղաքական անկայունության խորացումը և պետական հաստատությունների քայքայումը վտանգ էին ներկայացնում պոլիսի գոյության տնտեսական հիմքի՝ հողի գերագույն համայնական սեփականության համար:

Արյունահեղ դինաստիական կռիվներում կենտրոնական իշխանության անիսասափելի հեղինակազրկումն ու թուլացումը հանգեցնում էին պոլիսների իշխանության ամրապնդմանը տեղերում, նրանց քաղաքական ինքնուրույնության աճին, որը սկսում էր հասնել լիակատար անկախության: Սեփական ուժերով իրենց շահերը պաշտպանելու, ծովահենների և բեդվինների հարձակումները հետ մղելու նպատակով քաղաքները սկսում էին միավորվել: Ք. ա. 129 թ. սկսած՝ Անտիոքի, Սելևկիա Պիերիայի, Լաոդիկեայի և Ապամեայի միջև հաստատվեց քաղաքական համախոհություն («հոմոնոյա»): Նրանք սկսեցին իրենց անվանել «քույր–քաղաքներ» (Strabo XVI, 2, 4): Այդ կապերում վճռորոշ դեր էր կատարում դեմոսը՝ ժողովուրդը, և նրա մարմինը՝ ժողովրդական ժողովը:

Պոլիսների ինքնավարության աճը և քաղաքական ակտիվացումը Ք. ա. 129–83 թթ. պայմանավորված էին նախ և առաջ Սիրիայի ներքին վիճակի քաոսայնությամբ և ոչ թե պետական անկախության ձգտումով:

7. ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ՍԻՐԻԱՆ ԵՎ ԿԻԼԻԿԻԱՆ ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈ: ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ

Ստեղծված իրավիճակում հելլենիստական Սիրիայի իշխող դասակարգը՝ պոլիսների վերնախավը, ձգտում էր վերականգնել հզոր միապետական իշխանությունը, որ ունակ կլիներ վերջ տալու երկրում տիրող անկարգություններին՝ բեդվինների, ծովահենների, նաբաթեացիների հարձակումներին, ապահովելու պոլիսների հողատիրության համար բարվոք պայմանները, անվտանգ դարձնելու առևտրական ուղիները: Ք. ա. 83 թ. Հյուսիսային Սիրիայի խոշորագույն պոլիսները՝ Անտիոքը, Սելևկիա Պիերիան, Լաոդիկեան, Ապամեան միավորվել էին իրենց համար դրսից թագավոր հրավիրելու նպատակով: Սելևկյան արքայատոհմի ներկայացուցիչները՝ Կլեոպատրա–Սելենե թագուհին, երա մանկահասակ որդի Անտիոքոս XIII–ը և մրձավորները, երկրում քաղաքական հենարան չունենալով, անզոր էին խոչընդոտելու իրենց գահընկեց անելու միացյալ քաղաքների որոշմանը: Բազմամարդ գագաթաժողովին քաղաքների ներկայացուցիչները, քննարկելով մի քանի թեկնածություն, որոշեցին Սիրիայի թագավորությունը հանձնել հայոց արքա Տիգրան Մեծին: Այդ

որոշումը, անշուշտ, Տիգրանի մեծագույն դիվանագիտական հաջողություններից էր: Հայոց արքան արդեն մեկ տարի էր, ինչ հաղթելով պարթևներին և վտարելով նրանց Ատրպատականից ու Հյուսիսային Միջագետքից, կանգնած էր Եփրատի ափին՝ Սիրիայի դարպասների առջև: Նա արդեն իրեն էր ենթարկել Եփրատի ձախափնյա Սելևկիա ամրոցը:

Ք. ա. 83 թ. գարնանը Մերձավոր Արևելքի պատմության մեջ կատարվեց նշանակալից մի իրադարձություն. Սիրիայի «ժողովրդի» (populus)՝ միացյալ քաղաքների հրավերով (Just, XL, 1) Տիգրանն իր զորքով անցավ Եփրատը և արդեն Սիրիայի թագավորի կարգավիճակով հանդիսավոր կերպով մուտք գործեց Անտիոք:

Սիրիայի պոլիսները հանդես եկան որպես կարգադիր իշխանության անմիջական կրող կողմ, որն իրականացրեց իր կամքը: Պոլիսների վերնախավի ազատ ընտրության արդյունքում Տիգրանը ստանձնեց իր իշխանությունը Սիրիայում: Տիգրանի գահակալմամբ միացյալ քաղաքագիտական համայնքների գերակայությունն իր տեղը զիջեց ժառանգական թագավորի ինքնիշխանությանը: Միջազգային իրավունքի տեսանկյունից՝ սիրիական կողմի՝ միացյալ քաղաքների հրավերով Տիգրանի գահակալումը Սիրիայում բնորոշելի է որպես միապետական ունիա՝ միավորում Հայաստանի և Սիրիայի միջև: Ինչպես վկայում են Տիգրանի արքայական տիտղոսի առանձնահատկությունները, Սիրիայում նա իշխում էր որպես սիրիական տեղական թագավոր:

Այսպիսով՝ 6-միլիոնանոց Սիրիան՝ Սելևկյան տերության միջուկը, միավորվելով Հայաստանի հետ ընդհանուր միապետի իշխանության ներքո, Հայաստանի հետ միասին կազմեց հելլենիստական երկմիասնական տերություն (Ք. ա. 83–69 թթ.): Նրա գոյության հիմքում էր հայկական և հունա-մակեդոնա-սիրիական կողմերի քաղաքական համագործակցությունը, որը ձևակերպված էր ունիայի տեսքով:

Ի շահ Սիրիայի իշխող դասակարգի՝ Տիգրանը երկրում իրականացրեց մի շարք միջոցառումներ՝ պոլիսների քաղաքական իրավունքների ընդարձակում (Ապամեա քաղաքը), նրանցից խոշորագույններին (Լաոդիկեա, Բերիթ) հարկային իմունիտետի արտոնում, առևտրական ուղիների ապահովում ծովահենների և բնակիչների հարձակումներից: Պոլիսային վերնախավին Տիգրանը ներգրավում էր իր արքունիք: Անտիոքում՝ Տիգրան Մեծի երկրորդ մայրաքաղաքում, գործում էին քաղաքային խորհուրդն ու ժողովրդական ժողովը: Տիգրանի 14-ամյա կառավարումը խաղաղ ժամանակաշրջան բերեց Սիրիային, տնտեսական վերելք և քաղաքական ամրոզջականության ապահովում:

Տիգրանի ամրոզջ քաղաքական գործունեությունը հետամուտ էր գլխավոր նպատակին՝ հզոր տերության ստեղծմանը, որի կազմում միավորված կլիներին Մերձավոր Արևելքում Հռոմի էքսպանսիայի դիմագրավմամբ չահագրգռված բոլոր քաղաքական ուժերը: Այսպիսի կարևոր ուժ էր, հայոց արքայի տեսանկյունից, հելլենիստական պոլիսը: Այն դարձավ Տիգրան Մեծի քաղաքական և սոցիալական հենարանը Սիրիայում: Պոլիսային վերնախավը լիովին պահպանեց իր իշխանությունը տեղերում:

Հռոմեական աշխարհակալությունը, որը Ք. ա. 83 թ. պատակտված էր քաղաքացիական պատերազմով, ի վիճակի չէր խոչընդոտելու Տիգրանի գահակալմանը Սիրիայում, թեև այդ իրադարձությունը Հռոմում գնահատվեց որպես իր դեմ հայոց արքայի կողմից պատերազմի սանձազերծում (Cic. Pro P. Sestio oratio, 27, 58): Ք. ա. 83 թ. Տիգրանը իրեն ենթարկեց Դաշտային (Արևելյան) Կիլիկիան մինչև Կալիկադնոս գետը (App. Syr. 48): Տեղի հունական քաղաքները (Մալլոս, Ադանա, Սոլե) չէին մասնակցել Տիգրանի հրավիրմանը Սիրիա: Կիլիկիան անմիջապես կառավարվում էր հայոց թագավորի նշանակած վարչակազմի կողմից: Ք. ա. 78–77 թթ. Կիլիկիայից քաղաքացիական համայնքները՝ թվով 12 (Strabo, XI,15), վերաբնակեցվել էին Հայաստանում՝ Տիգրանակերտում և այլ բնակավայրերում: Տիգրանի այդ ձեռնարկումը, անշուշտ, նպաստել էր Հայաստանում քաղաքային կյանքի վերելքին, միջմշակութային փոխազդեցությունների զարգացմանը:

Ք. ա. 82 թ. Տիգրանը ապահովեց Սիրիայի և Կիլիկիայի անվտանգությունը Լեռնային (Արևմտյան) Կիլիկիայի ծովահեններից՝ «կիլիկեցիներից», որոնք Ք. ա. 90–ական թվականներից ի վեր ստեղծել էին հզոր ռազմական կազմավորում: Դաշտային Կիլիկիան իր իշխանությանը ենթարկելուց հետո Տիգրանը դարձավ ցամաքից ծովահենների անմիջական և սպառնալից հարևանը և նրանց հարկադրեց կնքել իր համար ձեռնտու դաշինք (Strabo, XIV, 5, 2): Ծովահենները դադարեցրին հարձակումները Սիրիայի քաղաքների վրա, բայց ավելի հաճախ ու հանդուգն ձևով սկսեցին ավերել Իտալիայի ափերը՝ անմիջականորեն սպառնալով ծովում Հռոմի շահերին:

Այսպիսով՝ Տիգրան Մեծի հաստատվելը Սիրիայում և Կիլիկիայում ծովահենային շարժմանը հաղորդեց քացահայտ հակահռոմեական ուղղվածություն:

Ք. ա. 73 թ. Հռոմի սենատը Սիրիայի օրինական արքա ճանաչեց հռոմեական Ասիա մարզից Հռոմ ժամանած Սելևկյան փոստարանդի հաղվակնորդ Անտիոքոս XIII–ին՝ նրան շնորհելով Հռոմի բարեկամի և դաշնակցի կարգավիճակ: Ք. ա. 72 թ. Անտիոքոսը Հռոմից նավարկելով ափ իջավ Հարավային Սիրիայում, որտեղ նրան և իր մորը՝ Կլեոպատրա–Սելեննին, հաջողվեց Տիգրանի դեմ պայքարի հանել Փյունիկիայի հարավի քաղաքներին: Տիգրանի դեմ պայքարում Սելևկյաններին աջակցեցին Նաբաթեայի և Հուդայի թագավորությունները:

Նաբաթեան արաբական ուժեղ պետություն էր ժամանակակից Հորդանանի թագավորության տարածքում՝ Պետրա մայրաքաղաքով: Նրա արքա Հարիթաթ III–ը (Ք. ա. 87–62 թթ.) Սելևկյաններից զավթել էր Կոլեսիրիան և Դամասկոս քաղաքը (Ք. ա. 85 թ.): Հարավում Նաբաթեայի տիրույթները ներառում էին Կարմիր ծովի հյուսիսային առափնյակը՝ Հիջազը:

Նաբաթեայի 50–հազարանոց բանակը բաղկացած էր ուղտավոր մարտիկներից և 10–հազարանոց այրուձիուց: Հարիթաթը ներխուժեց Փյունիկիա իր դաշնակցին՝ Սելևկյաններին օգնելու նպատակով: Ք. ա. 72 թ. Տիգրանը, արշավելով Կոլեսիրիա, Դամասկոսի մոտ ծանր պարտության մատնեց նաբաթեացիներին և գրավեց Դամասկոսը: Հուդայի բանակը, որը շտապում էր դեպի Դամասկոս նաբաթեացիներին

օգնության, ճամփին առնելով նրանց պարտության լուրը, հապճեպ վերադարձավ Երուսաղեմ: Հուդան, փաստորեն, դուրս եկավ Տիգրան Մեծի դեմ պատերազմից: Ք. ա. 72 թ. Կոյլեսիրիան միացվեց Տիգրան Մեծի տիրույթներին, իսկ Հարիթաբը ճանաչեց Տիգրան Մեծի գերիշխանությունը:

Տիգրանի պայքարը տերության հարավում ծանրանում էր իր թիկունքին բարձրացվող ապստամբություններով: Ք. ա. 72 թ. Տիգրանը ստիպված էր վերադառնալ Հայաստան և ջախջախել իր դեմ ապստամբություն բարձրացրած որդուն՝ Ջարեհին, իսկ Ք. ա. 71 թ. նա ճնշեց ապստամբությունը Գորդուենեում (Կորդուք): Ք. ա. 71–69 թթ. հայոց արքան իրար հետևից գրավեց Փյունիկիայի հարավում Սելևկյաններին հենարան ծառայող քաղաքները: IV դարի հռոմեական պատմագիր Ամմիանոս Մարկելլինոսը (Amm. Marc. XIV, VIII, 9–10) թվարկում է Տիգրան Մեծին ենթակա Սիրիայի և Փյունիկիայի շրջաններն ու քաղաքները, որոնք նա Ք. ա. 66 թ. զիջել էր Պոմպեոսին: Դրանց շարքում, Դամասկոսից և Հոմսից բացի, հիշատակվում են Սիդոնն ու Տյուրոսը: Այդ կարևոր վկայությամբ կոնկրետացվում է Պլուտարքոսի հաղորդումը (Plut. Luc. XXI, 2) Ք. ա. 71 թ. աշնանը Տիգրանի կողմից պաշարված փյունիկյան քաղաքների մասին. վերջիններիս անունները Պլուտարքոսը չի բերում: Դամասկոսի գրավումով (Ք. ա. 72 թ.) Տիգրանը թիկունք էր նախապատրաստում հարավային Փյունիկիայի այդ քաղաքների դեմ գրոհելու համար: Իր հերթին Սիդոնի և Տյուրոսի հպատակեցումը Պտողեմայիդի գրավման նախապայմանն էր: Այսպիսով՝ Ամմիանոս Մարկելլինոսի հաղորդած տվյալները լրացնում են Փյունիկիայում հայոց արքայի վարած պատերազմի մասին Պլուտարքոսի և Հովսեպոս Ֆլավիոսի տեղեկություններում առկա բացերը: Ք. ա. 71 թ. աշնանը սելևկյաններին հաջողվեց ապստամբություն բարձրացնել Սելևկիա Պիերիայում: Այդ քաղաքը Տիգրանը չկարողացավ գրավել և միայն շրջափակեց այն: Սակայն Հյուսիսային Սիրիայի խոշորագույն քաղաքները, Անտիոք մայրաքաղաքի գլխավորությամբ, համատարմություն պահպանեցին Տիգրանի հանդեպ: Ք. ա. 70–69 թթ. Տիգրանը Կլեոպատրա–Սելևնեի գլխավորած համառ դիմադրությունից հետո գրավեց Փյունիկիայի հարավի մեծ ծովաքաղաք Պտողեմայիդը: Կլեոպատրա–Սելևնեն մահապատժի ենթարկվեց Սելևկիա Եփրատամերձ ամրոցում: Անտիոքոս XIII–ը փախավ Հռոմի փոքրասիական տիրույթները: Այսպիսով՝ Սելևկյանների հակատիգրանյան ելույթը, որը բարձրացվել էր Հռոմի քաղաքական աջակցությամբ, ճնշված էր:

Ք. ա. 71 թ. Տիգրանին իր հպատակությունը հայտնեց Հուդայի թագավորությունը: Ալպիանոսի վկայությամբ՝ հայոց թագավորին հպատակվեցին Սիրիայի բոլոր ժողովուրդները մինչև Եգիպտոսի սահմանը (App. Syr., 48):

Ք. ա. 69 թ. սկսված հռոմեա–հայկական պատերազմի առաջին փուլում կրած պարտությունը հարկադրեց Տիգրանին Սիրիայից դուրս բերել հայկական զորքերը, որոնց հրամանատարը Բագաղադն էր: Անտիոքոս XIII–ը հաստատվեց գահին: Լուկուլլոսը, հետևելով սենատի որոշմանը, երան ճանաչեց Սիրիայի արքա: Ք. ա. 68 թ. Անտիոքի բնակչությունը, դժգոհ Անտիոքոսի հարկային քաղաքականությունից և

բաղաքի ինքնավարությունը սահմանափակելու նրա փորձից, ապստամբեց նրա դեմ և հարկադրեց փախուստի դիմել: Ք. ա. 67 թ. Սիրիայում բազմաթիվ ճանաչվեց Ֆիլիպպոս II–ը:

Երկու Սելևկյան հավակնորդների միջև գահի համար պայքար սկսվեց, որին ակտիվ մասնակցում էին սիրիական անապատի բեդվիները: Սակայն Սիրիայի բաղաքական կարգավիճակն արդեն կանխորոշված էր Հռոմի կողմից: Ք. ա. 66 թ. Պոմպեոսի և Տիգրան Մեծի բանակցությունների ընթացքում Տիգրանը, ճանաչվելով հռոմեական զորավարի կողմից որպես Սիրիայի թագավոր, հրաժարվեց Սիրիայից ոչ թե Սելևկյանների, այլ անմիջապես Հռոմի օգտին: Այսպիսով՝ Սիրիայի վերածվելը հռոմեական մարզի՝ պրովինցիայի, ձևակերպվեց որպես այս երկրի վրա իշխանության հանձնում Սիրիայի վերջին արքայի՝ Տիգրանի կողմից: Պոմպեոսը իրավական հիմք էր ստանում մերժելու Սելևկյանների հավակնությունները իրենց նախնիների գահին: Ք. ա. 64 թ. Պոմպեոսը մտավ Սիրիա և հայտարարեց այն Հռոմի պրովինցիա: Անտիոքոս XIII–ը շուտով ապանվեց բեդվիների ձեռքով, իսկ Ֆիլիպպոսը անհայտ պարագաներում անհետացավ քաղաքական ասպարեզից: Սիրիան դարձավ Արևելյան Միջերկրածովքում հռոմեական աշխարհակալության ռազմաքաղաքական պատվարը և հարստագույն մարզը:

ՍԵԼԵՎԿՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՔԱՅԱՑԱՆԿԸ

Սելևկոս I Նիկատոր ..... (մոտ 312–281)
Անտիոքոս I Սոտեր ..... (281–261)
Անտիոքոս II Թեոս ..... (261–246)
Սելևկոս II Կալլինիկոս ..... (246–225)
Սելևկոս III Կերավնոս ..... (225–223)
Անտիոքոս III ..... (223–187)
Սելևկոս IV Ֆիլոպատոր ..... (187–175)
Անտիոքոս IV Էպիֆանես ..... (175–164)
Անտիոքոս V Եվպատոր ..... (164–162)
Դեմետրիոս I Սոտեր ..... (162–150)
Ալեքսանդր I Բալաս ..... (150–145)
Դեմետրիոս II Նիկատոր ..... (145–138)
Անտիոքոս VI Դիոնիսոս ..... (145–140?)
Դիոդոտոս Տրիֆոն ..... (140?–138)
Անտիոքոս VII Էվերգետես ..... (138–129)

ԳԼՈՒԽ 3

ՊՈՆՏՈՍԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՊՈՆՏՈՍԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

Ք. ա. III դ. Պոնտոսի թագավորությունը գրաղեցնում էր Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևելյան շրջանները. Պոնտական՝ հյուսիսային Կապադովկիայի՝ Հալիս գետի ստորին հոսանքից տարածվելով դեպի արևելք՝ մինչև Իրիս գետի հոսանքի վերին հատվածը: Հարավում նրա հարևանն էր Մեծ Կապադովկիան, իսկ արևելքում՝ Փոքր Հայքը:

Աքեմենյան աշխարհակալության օրոք այդ ոչ մեծ տարածքը, որը հելլենիստական ժամանակաշրջանում սկսեց կոչվել «Պոնտոս», մտնում էր 3–րդ, իսկ ծայրամասային արևելյան հատվածը՝ 19–րդ սատրապության մեջ:

Սև ծովի առափնյա խոշորագույն հունական քաղաքը Սինոպեն էր՝ Միլեթի հիմնադրած գաղութը, որը, անկախանալով Ք. ա. V դ. հույն–պարսկական պատերազմների ընթացքում, բացահայտորեն հարել էր Աթենքին: Սինոպեն հիմնադրել էր իր սեփական առափնյա գաղութներ Կերասունտը և Տրապիզոնը: Միաժամանակ պահպանվում էր նրա կախվածությունը պարսիկ սատրապներից: Ամոդրակի տվյալները վկայում են տարածաշրջանում պարսկական գաղութաբնակեցումների մասին: Խոշոր պարսկական գաղութ էր, ըստ երևույթին, Զելան՝ ներքին Պոնտոսում, որը հայտնի էր որպես Անահիտի պաշտամունքային կենտրոն: Այսինքն՝ Պոնտոսում ի սկզբանե տեղ ուներ հելլենիզմի դարաշրջանին բնորոշ երևույթը՝ հունական և արևելյան՝ պարսկական մշակույթների փոխազդեցությունն ու սատիճանական մերձեցումը:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների ժամանակ Պոնտոսը փաստացի անկախություն էր վայելում: Պոնտոսի թագավորության հիմնադիր է համարվում Միհրդատ I–ը՝ Աքեմենյանների հետ ազգակցական կապ ունեցող պարսիկ մեծատոհմիկը: Ք. ա. 301 թ. Միհրդատը հաստատվեց ներցամաքային Պոնտոսի կենտրոնում՝ նոտավայր դարձնելով Ամասիա քաղաքը՝ Իրիս գետի ափին: Ք. ա. 297 թ. նա իրեն հռչակեց թագավոր:

Ք. ա. III դ. ընթացքում Պոնտոսը որևէ նկատելի դեր չէր խաղում Առաջավոր Ասիայի միջազգային հարաբերություններում և ներցամաքային քաղաքական կազմավորում էր, որն իր պետական կառուցվածքով ճշտորեն վերարտադրում էր պարսկական սատրապությունը՝ վարչական ու պալատական կենտրոնացված տնտեսությամբ:

Պոնտոսի արքաները և արքունիքում կենտրոնացված պարսկական վերնախավը գիտակցում էին դեպի Սև ծով ելք ունենալու և առափնյա հունական հարուստ քաղաքների՝ ծովային առևտրի նշանակալոր այդ կենտրոնների վերահսկման կարևորությունը: Այդ խնդիրը խթանեց Պոնտոսի արքաների՝ Արիոբարզան I–ի (Ք. ա. 266–250 թթ.), Միհրդատ II–ի (Ք. ա. 250–220 թթ.) և Միհրդատ III–ի (Ք. ա. 220–190 թթ.) հելլենասիրությունը՝ հունական մշակույթին հաղորդակցվելը: Նրանք փորձում էին հանդես գալ հունական քաղաքացիական համայնքների հովանավորների ու պաշտպանների դերում՝ ընդդեմ շրջակա ազգմատենչ ցեղերի (մոսինոյկներ, տիբարեններ): Պոնտոսի վերածվելը միջազգային հարաբերությունների լուրջ գործոնի կապված է Փառնակես I–ի (Ք. ա. 185–170 թթ.) գործունեության հետ: Այդ արքան առաջին իսկ քայլերով իր վրա սևեռեց Հռոմեական հանրապետության ուշադրությունը: Փառնակեսը հանկարծակի հարձակմամբ գրավեց Սև ծովի առափնյա խոշորագույն և բարգավաճ քաղաքը՝ Սինոպեն:

Միաժամանակ պոնտական թագավորի զորքերը ներխուժեցին Պափլագոնիա, Գալաթիա և Կապադովկիա: Պոնտոսի էքսպանսիան բախվեց ուժեղ ռազմական դաշնության՝ ի դեմս Պերգամոնի արքա Եվմենես II–ի, Կապադովկիայի՝ Արիարաթ IV–ի, Բյութանիայի՝ Պրուսիասի, Պափլագոնիայի դինաստ Մորսիոսի: Փառնակեսի դաշնակիցն էր Փոքր Հայքի իշխանապետ Միհրդատը: Սկսված պատերազմում Փառնակեսը պարտություն կրեց և լքեց Կապադովկիայում ու Գալաթիայում գրավված երկրամասերը, բայց նրան հաջողվեց իր իշխանության ներքո պահպանել Սինոպեն, որն այսուհետև դարձավ Պոնտոսի թագավորների մայրաքաղաքը: Խաղաղությունը Փոքր Ասիայում հաստատվեց Ք. ա. 179 թ.: Հաշտության պայմանների մշակմանը մասնակցեց Հռոմը, որը ձգտում էր պահպանել Փոքր Ասիայում ստեղծված ուժային հարաբերակցությունը, թույլ չտալ առանձնապես հզորանալ իր դաշնակից Պերգամոնի արքա Եվմենեսին և ի հակակշիռ նրան՝ առանձնապես չթուլացնել Փառնակեսին: Հռոմի այդ հաշվարկի համաձայն՝ Սինոպեն մնաց Պոնտոսի թագավորության կազմում:

Սինոպեի միացումը ունեցավ կարևորագույն հետևանքներ Պոնտոսի թագավորության ամրապնդման համար: Պետության մեջ սկսեց ավելի ու ավելի վճռական դեր խաղալ հունական տարրը: Սև ծովի առափնյա հունական քաղաքների վերնախավը հետզհետե գերակշռող դիրք ձեռք բերեց արքունիքում, նրանից էր կազմվում հիմնականում պետական վարչակազմը. տեղի էր ունենում պարսիկ և տեղական վերնախավի հելլենականացում: Հույն վարձկաններից սկսեց հավաքագրվել բանակը՝ հելլենիստական բանակին հատուկ տակտիկական սկզբունքներով և մարտական կառուցվածքով: Հույները գերակշռող էին դարձել բանակի հրամանատարական կազմում: Ք. ա. II դ. վերջին Պոնտոսի թագավորությունը արդեն տիպիկ հելլենիստական բազմաէթնիկ, բազմամշակութային միավորում էր, որի միասնությունը հիմնվում էր առավելապես հունական մշակույթի և լեզվի վրա:

2. ՊՈՆՏՈՍԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԵԼՔԸ. ՄԻՀՐԴԱՏ VI ԵՎՊԱՏՈՐ

Փառնակեսից գահը ժառանգեց նրա եղբայր Միհրդատ IV–ը (Ք. ա. մոտ 170–150 թթ.), որը ձեռնպահ էր մնում արտաքին քաղաքական նախաձեռնություններից: Նրան հաջորդած Միհրդատ V–ը մասնակցել էր Հռոմի կողմից Պերգամոնում Արիստոնիկոսի հակահռոմեական ապստամբության ճնշմանը: Իբրև պարգևատրություն՝ Հռոմը Միհրդատ V–ին չնորհեց Պերգամոնի թագավորությունից հատած արևելյան տարածքները (Փռյուգիայի մի մասը): Ք. ա. 120 թ.՝ Միհրդատի վախճանից հետո, Հռոմը հետ վերցրեց Փռյուգիան՝ այն ընդգրկելով իր Ասիա պրովինցիայի կազմում:

Միհրդատի գահաժառանգը դարձավ Միհրդատ VI Եվպատորը (Ք. ա. 120–63 թթ.), որի գործունեությունը նշանավորեց հելլենիստական աշխարհի պատմության մեջ Հռոմի եվաճումներին դիմագրավելու վերջին մեծ փորձը: Անտիկ հեղինակները նրան նկարագրում են որպես ֆիզիկապես շատ ուժեղ, եռանդագին, միթիաարի հասակի տեր մարդու: Խոր ատելության զգացումով տարվելը Միհիրդատի խառնվածքի գծերից էր, որն իր կնիքն էր դնում նրա քաղաքական գործելակերպի վրա՝ նպաստելով առավելապես բախումնահարույց վճիռների կայացմանը:

Միհրդատը կարողացավ գահ բարձրանալ իր հոր վախճանից 8 տարի հետո միայն՝ Ք. ա. 112 թ., երբ թոդորեց նրա քսան տարին: Մինչ այդ նա, երկյուղելով կյանքի համար, լքել էր իր ծննդավայր Սինոպեն՝ տարիներ շարունակ վարելով որսորդական արկածներով և վտանգներով լեցուն կյանք Պոնտոսի խուլ լեռնային վայրերում (Just. XXXVII, 2, 7–9): Սինոպեում այդ տարիներին իշխանության գլուխն անցավ Միհրդատի մայրը՝ թագուհի Լաոդիկեն (Միհրդատ V–ի այրին), որը խնամակալն էր Միհրդատի կրտսեր եղբոր՝ Միհրդատ Քրեստոսի («Բարի»): Հիմնավոր է թվում այն վարկածը, ըստ որի՝ Միհրդատը ապաստան էր գտել Փոքր Հայքի թագավոր Անտիպատրոսի արբունիքում և Փոքր Հայքի զորքերի օգնությամբ կարողացավ Ք. ա. 112 թ. վերագրավել իշխանությունը Պոնտոսում:

Միհրդատը իր առջև խնդիր դրեց միասնական թագավորության մեջ միավորել Սև ծովի առափնյա ողջ տարածքը: Այդ նպատակով նա ապահովեց իր թագավորության թիկունքը: Ք. ա. 112 թ. Անտիպատրոսի կտակով նա դարձավ Փոքր Հայքի տիրակալ (Strabo, XII, 3, 28): Փոքր Հայքն այն ժամանակ տարածաշրջանի ազդեցիկ պետություն էր: Փոքր Հայքի թագավորները՝ Սիսիսը և նրա որդի Անտիպատրոսը, իրենց տիրապետությունն էին հաստատել Սև ծովի առափնյակին՝ Փառնակիայից մինչև Տրապիզոն՝ հպատակեցնելով տեղի ցեղերին՝ խալիբներին և տիբարիններին (Strabo, XII, 3, 28): Այն վերածվեց նրա իշխանության հզոր պատվարի, որտեղ Միհրդատը կառուցեց 75 բերդ, ուր տեղադրվեցին նրա գանձերը: Բերդերից խոշորագույն էին Բաագոդարիզան, Հյուդաբան և Սինորիան:

Փոքր Հայքի ավազանին լծվեց Միհրդատի քաղաքականությանը, համալրեց նրա բազմազգ և հելլենականացված իշխող խավը: Փոքր Հայքը Միհրդատին տվեց իր մարտունակ մարդկային ռեսուրսները՝ 10 հազար ընտիր այրու-

ձի (App. Mithr. 17): Փոքր Հայքի հայ աղեղնավորները ծառայում էին Օլվիայի և Ղրիմի պոնտական կայազորներում:

Միհրդատի հաջորդ քայլով միացվեց Կողքիսը (Ինոն գետի ստորին հովտում): Նրան հպատակ դարձան Սև ծովի արևելյան առափնյակի բոլոր հունական քաղաքները՝ Դիոսկուրիան (ժաման. Սուխումի մոտ), Պիտիոնտը (ժաման. Պիցունդա): Տեղաբնիկ արխազա–ադղյան ցեղերի հետ Միհրդատը կա՛մ դաշինք էր կնքում, կա՛մ ենթարկում նրանց իր գերագույն իշխանությանը: Ք. ա. 110 թ. Միհրդատը նախաձեռնեց Ղրիմի նվաճումը: Այստեղ այդ պահին ձևավորվել էր բարդ իրավիճակ: Հարավարևմտյան Ղրիմում խոշորագույն հունական ծովափնյա քաղաք Խերսոնեսոսը ծանր պատերազմներ էր մղում կենտրոնական Ղրիմում հաստատված տափաստանաբնակ սկյութների դեմ: Դառնալով կիսանատակյաց՝ սկյութները հիմնադրեցին թագավորություն Ղրիմի կենտրոնում՝ Նեապոլիս մայրաքաղաքով:

Սկյութները պաշարեցին Խերսոնեսոսը, քաղաքի բնակչությունը օգնության հայցեց Միհրդատից՝ խոստանալով անցնել Պոնտոսի թագավորի գերիշխանության տակ (Strabo, VII, 4, 3–4): Ղրիմում ափ իջավ հունական վարձկաններից բաղկացած պոնտական բանակ՝ Միհրդատի զորավար Դիոֆանտոս Սինոպցու հրամանատարությամբ: Ք. ա. 110–107 թթ. կռիվներում Դիոֆանտոսը ոչ միայն վտարեց սկյութներին Խերսոնեսոսից, այլև հարկադրեց նրանց ճանաչել իրենց կախվածությունը Միհրդատ Եվպատորից:

Միհրդատի նվաճողական քաղաքականության հաջող բարեհաջող իրադրություն ստեղծվեց Ղրիմի արևելքում՝ Բոսպորոսի հունական թագավորությունում:

Բոսպորոսի թագավորությունը, որն առաջացավ Ք. ա. V դ. սկզբին՝ Կերչի և Թամանի թերակղզու հունական գաղութների դաշնության հետևանքով, ներառում էր նշանակալից քաղաքներ՝ Ղրիմում՝ Թեոդոսիան, Թամանյան թերակղզում՝ Ֆանագորիան, իսկ մայրաքաղաքը Պանտիկապեոնն էր (ժաման. Կերչ): Բոսպորոսի թագավորները՝ Սպարտոկյանների թրակիական ծագում ունեցող արքայատոհմից, իրենց իշխանությունը տարածեցին Ստորին Կուբանի և Ազովի ծովի արևելյան առափնյակի վրա: Այստեղ՝ Դոնի գետաբերանում, հույները կառուցեցին Թանայիս խոշոր քաղաքը: II դ. վերջերին Բոսպորոսի թագավորությունը ենթարկվում էր Ղրիմի սկյութների և Ազովամերձ տափաստանների քոչվոր սարմատների հարձակումներին:

Այդ պարագայում Բոսպորոսի արքա Պերիսադես V–ը երկրի վերնախավի համաձայնությամբ հոժարակամ հանձնեց իր թագավորությունը Միհրդատին (Strabo, VII, 3, 17): Այդ քայլից դժգոհ՝ Պանտիկապեոնում և այլ հունական քաղաքներում բնակվող սկյութները ապստամբեցին: Իրենց առաջնորդ Սավմակի գլխավորությամբ նրանք գրավեցին Պանտիկապեոնը և սպանեցին Պերիսադեսին: Բոսպորից անցած պոնտական բանակը Դիոֆանտոսի գլխավորությամբ ճնշեց սկյութների ապստամբությունը: Սավմակը գերվեց և ուղարկվեց Պոնտոս: Արդյունքում Միհրդատը դարձավ Բոսպորոսի ողջ տարածքի տիրակալը: Բոսպորոսը կառավարվում էր նրա փոխարքաների ձեռքով: Այդ պաշտոնը հետագայում ստանձնում էին Միհրդատի որդիները. հունական քաղաքներում նշանակվում էին արքայի վերակացուներ: Սա-

կայն սկզբնական շրջանում Միհրդատը պահպանում էր Ղրիմի հունական քաղաքների ինքնավարությունը: Բոսպորոսում իշխելը Միհրդատի տրամադրության տակ դրեց այդ երկրի հարուստ նյութական և մարդկային ռեսուրսները: Բոսպորոսը հացահատիկի խոշորագույն արտադրողն էր: Միհրդատը այստեղից տարեկան ստանում էր 180 հազար մեդիմն հացահատիկ (1 մեդիմն = 52,50 կգ):

Այս հաջողությունները խթանեցին Միհրդատի իշխանության ներքո Հյուսիսային Սևածովքի այլ խոշոր հունական քաղաքների անցման գործընթացը: Պոնտոսի թագավորության մեջ մտավ Օլվիան՝ Հարավային Բուգի գետաբերանի մոտ, Տիրան՝ Դնեստրի գետաբերանում և Թրակիայի առափնյակը. այստեղ Միհրդատին ենթակա քաղաքներից ամենանշանավորն էր Ապոլոնիան: Այսպիսով՝ մինչև Ք. ա. 100 թ. Սև ծովը գրեթե ամբողջությամբ ընդգրկվեց Պոնտոսի թագավորի տիրույթներում: Այդ ահռելի մեծ տերության ստեղծումն, անշուշտ, հանապատապահանում էր Սևածովքի հունական քաղաքների բնակչության տնտեսական և քաղաքական շահերին: Նրանց բոլորին Միհրդատը անվտանգություն էր ապահովում ցամաքային բարբարոսական ցեղերի հարձակումներից:

Սևծովյան տերությունը աննախանձելի հարևաններ ուներ՝ ի դեմս սարմատական, սկյութական, թրակյան և այլ բարբարոս ցեղային միությունների, սակայն Միհրդատին հաջողվեց դաշինքներ կնքել նրանց հետ՝ դրանով ապահովելով իր համար վարձկան ռազմուժի անսպառ աղբյուրներ: Հռոմը ի վիճակի չեղավ խոչընդոտելու Միհրդատի հզորության արընթաց աճին: Այդ ժամանակամիջոցին նա կաշկանդված էր պատերազմով Նումիդիայի արքա Յուգուրթայի դեմ և միաժամանակ հարկադրված էր դիմագրավել գերմանական ցեղերի՝ տևտոնների և կիմբրների Իտալիա ներխուժմանը: Միհրդատի տիրապետությունը Սև ծովի ափերին, այսպիսով, ուներ ընդարձակ սոցիալ–քաղաքական հենարան տեղերում, սակայն նրա ստեղծած տերությունը ուներ մի խոցելի կողմ: Քաղաքների ծովային առևտուրը Հունաստանի և Արևելյան Միջերկրածովքի երկրների հետ իրականացվում էր Սևծովյան նեղուցներով՝ Բոսֆորով և Հելլեսպոնտոսով: Այսինքն՝ Մարմարա ծովի ափերի վերահսկողությունը կենսական խնդիր էր դառնում Միհրդատի տերության գոյատևման համար: Նորաստեղծ տերության ապագան կախված էր, սակայն, Հռոմի վճռից: Նեղուցների շրջանը վերահսկում էր Հռոմն իր դաշնակցի՝ Բյութանիայի միջոցով: Սևծովյան առափնյակում ամիոփված Պոնտական պետության համար տնտեսական կապերի ազատության ապահովման անհրաժեշտությունը անխուսափելիորեն մղում էր Միհրդատին բախման Հռոմի հետ:

Միհրդատի փորրասիական քաղաքականությունը. Միհրդատը և Տիգրան Մեծը

Իր տիրապետությունը Բոսպորոսի վրա հաստատելուն պես՝ արդեն Ք. ա. 107 թ., Միհրդատը փորձեր ձեռնարկեց ընդարձակելու իր տիրույթները Պոնտոսից հարավ ընկած Կապադովկիայի և Պաֆլագոնիայի հաշվին: Վերջինս անջատում էր Պոնտոսը Բյութանիայից: Միհրդատը համաձայնության եկավ Բյութանիայի արքա Նիկոսը Բյութանիայից: Միհրդատը համաձայնության եկավ Բյութանիայի արքա Նիկո-

մեղես III–ի հետ Պափլագոնիան երկուսի միջև բաժանելու վերաբերյալ և տիրացավ երկրի մեծ մասին, սակայն այստեղ առաջին անգամ հանդիպեց Հռոմի սենատի վճռական հակազդեցությանը, որը նրան հրահանգեց թողնել Պափլագոնիան:

Պոնտոսի թագավորության հարավային թիկունքի ապահովման խնդրում առավել կարևոր էր հպատակի վերածել Կապադովկիան, որի արքաները՝ Արիարաթյանները, II դ. կեսից սկսած, վարում էին հոռոմասեր քաղաքականություն՝ դարձնելով Կապադովկիան Հռոմի ազդեցության հենակետը Փոքր Ասիայի արևելքում:

Կապադովկիայի հարցում Միհրդատը բախվեց Բյութանիայի արքա Նիկոմեդես III–ի հետ, որը Ք. ա. 102 թ. գրավեց Կապադովկիան: Ք. ա. 100 թ. Միհրդատն անցավ հարձակման, գրավեց ամբողջությամբ Կապադովկիան և շուտով՝ բանակցությունների ժամանակ, անձամբ սպանեց իր կողմից թագավոր նշանակված պատանի Արիարաթ VII–ին՝ Արիարաթ VI–ի որդուն: Կապադովկիայի գահի վրա Միհրդատը հաստատեց իր մանկահասակ որդուն, որին անվանեց Արիարաթ, և որը պաշտոնապես ներկայացվեց իբրև Արիարաթյան արքայատոհմի շառավիղ: Միհրդատն իր որդու անունից անխոռով կառավարում էր Կապադովկիայում մինչև Ք. ա. 96 թ., երբ կապադովկիական ավազանու և գյուղացիության համընդհանուր ապստամբությունը տապալեց նրա տիրապետությունը: Կապադովկիացիներին գլխավորեց Արիարաթ VI–ի կրտսեր որդին՝ Արիարաթ VIII–ը: Ապստամբներին աջակցում էին Հռոմը և Նիկոմեդես Բյութանացին: Միհրդատը վճռաբար ճնշեց ապստամբությունը, Արիարաթ VIII–ը փախավ հռոմեական Ասիա պրովինցիա, որտեղ շուտով հանկարծամահ եղավ:

Միհրդատի հաղթանակին համառորեն ընդդիմացավ Հռոմը: Միհրդատը Հռոմ առաքած իր դեսպանների միջոցով ապարդյուն աշխատում էր սենատին մոլորության մեջ գցել Արիարաթ IX–ի ծագման վերաբերյալ, համոզել թե նա իբր թեև իր որդին չէ, այլ սերում է Արիարաթյանների արքայատոհմից: Սենատը, մերժելով այդ բացահայտ կեղծիքը, հատուկ որոշմամբ պահանջեց Միհրդատից անհապաղ մաքրել Կապադովկիան և, դեռ ավելին, կապադովկիացիներին ազատություն շնորհեց, այսինքն՝ տալով արքայազուրկների կարգավիճակ: Հռոմի արտաքին քաղաքական պրակտիկայում ազատության շնորհումը տվյալ երկիրը հռոմեական պրովինցիա դարձնելու նախորդող քայլն էր: Այսպիսով՝ Միհրդատը Կապադովկիայում անհաջողության մատնվեց՝ հանդիպելով Հռոմի, Բյութանիայի և կապադովկիացիների համատեղ դիմադրությունը: Նա ստիպված էր հետ քաշվել Կապադովկիայից:

Սակայն Հռոմն իր հերթին չհասավ նպատակին. կապադովկիական բնամասնաբաժնում հանդես եկան նոր քաղաքական ուժեր: Կապադովկիական ավազանին վճռաբար հակառակվեց իրեն «ազատություն» շնորհելու Հռոմի որոշմանը: Կապադովկիացիներն աջակցեցին գահի իրենց թեկնածուին՝ մնծատոհմիկ Գորդիոսին, սակայն սենատը մերժեց այդ առաջարկը՝ Գորդիոսի փոխարեն թագավոր նշանակելով իր ընտրյալին՝ Արիոբարզանին, որը գահ բարձրացավ Ք. ա. 95 թ.: Արիոբարզանը պաշտոնապես ընդունեց «Հռոմեասեր» մականունը, որն ազդարարում էր նրա արտաքին քաղաքական կողմնորոշումը:

Արիոբարզանի գահակալմամբ Հռոմեական աշխարհակալության գերիշխանությունը հաստատվում էր Փոքր Ասիայի արևելքում և հակասում էր ոչ միայն Միհրդատի շահերին, այլև ընդունելի չէր նաև Հայաստանին՝ սպառնալիք ստեղծելով նրան արևմուտքից: Կապադովկիայում հնոացված Միհրդատի փոխարեն Հռոմը անսպասելիորեն հակառակորդ ունեցավ՝ ի դեմս հայոց արքայի: Մեծ Հայքի արքա Տիգրանը Ք. ա. 94 թ. իր պետությանը միացրեց Ծոփքի թագավորությունը՝ դրանով իսկ կանխելով հռոմեական ազդեցության տարածումը արդեն հայկական հողերի վրա: Ք. ա. 93 թ. Տիգրանը արշավեց Կապադովկիա և դուրս վտարեց Արիոբարզանին: Ընդառաջելով կապադովկիական բնակչության ցանկությանը՝ Տիգրանը գահ բարձրացրեց Գորդիոսին:

Տիգրանի գործողությունը բացահայտ ռազմական ելույթ էր նշանակում սենատի որոշման դեմ, քանի որ հայոց արքան չտատանվեց ռազմական առճակատման մեջ մտնել հզոր Հռոմի հետ: Հայաստանի և Հռոմի արևելյան տիրույթների միջև նա արգելապատնեշ էր ստեղծում հանձին Կապադովկիայի թագավորության՝ իր հովանավորյալ Գորդիոսի գլխավորությամբ: Տիգրանի միջամտությունը Կապադովկիայում նաև նշանակում էր այստեղ ուժերի նոր վերադասավորում՝ հայ–կապադովկիական հակահռոմեական միության ստեղծում, որը բացառում էր Միհրդատի քաղաքական ազդեցությունը Կապադովկիայում: Կապադովկացիները անհաչտ էին տրամադրված Միհրդատի դեմ, և այդ դիրքը հարկադրում էր նրան ձեռնպահ մնալ Կապադովկիայում որևէ միջամտությունից: Տիգրանի հետ Միհրդատը ձգտում էր ստեղծել բարեկամական հարաբերություններ, մի նպատակ, որն իր հերթին համապատասխանում էր հայոց արքայի շահերին: Հայաստանի և Պոնտոսի միջև սահմանն անցնում էր Փոքր Հայքում՝ Վերին Եփրատի վրայով, որը հատում էր Ակիլիսենն գավառը պոնտական և հայկական հարավային մասերի: Միհրդատի տիրույթների կազմում էր գտնվում Անահտական երկիրը՝ Եփրատի հյուսիսային կողմում (Dio Cas. XXXVI, 48,1):

Ք. ա. 94 թ. Տիգրանի և Միհրդատի հարաբերություններն ամրապնդվեցին Տիգրանի առուստությամբ Միհրդատի դեռատի դստեր՝ Կլեոպատրայի հետ, սակայն միանգամայն անհիմն պիտի լիներ Միհրդատի ակնկալիքը հնոազայում այդ ամուսնության միջոցով հնարավորություն ունենալ ազդելու Տիգրանի արտաքին քաղաքականության վրա: Ի դեմս Տիգրանի Միհրդատը հանդիպեց անկախ և հաստատակամ դաշնակցի, որի հետ բարդ հարաբերություններում նա, չնայած իր էքսպանսիվ և տիրական խառնվածքին, երբեմն հայտնվում էր քաղաքականապես կախյալ և օգտագործվող կողմի վիճակում:

Հռոմը չէր կարող անտեսել Կապադովկիայում իր հեղինակությանը հայոց արքայի կողմից հասցրած հարվածը: Ք. ա. 92 թ. Իտալիայից Կապադովկիա ուղարկվեց հռոմեական բանակը՝ Սուլլայի գլխավորությամբ, որը ջախջախեց Գորդիոսի ուժերին և Տիգրանի զորքերին: Հայկական զորքերին հռոմեացիները հալածեցին մինչև Հայաստանի սահմանը՝ Եփրատ գետը: Այստեղ տեղի ունեցավ հռոմեա–պարթևական առաջին դիվանագիտական շփումը: Սուլլան և պարթև արքայից–արքայի

քա Միհրդատ II–ի ներկայացուցիչը պայմանավորվեցին Մերձավոր Արևելքի տիրապետության ոլորտների բաժանման մասին: Որպես սահման ճանաչվեց Եփրատ գետը. պարթևական կողմը հռոմեացիներին առաջարկում էր նաև Տիգրանի դեմ ռազմական դաշինքի կնքում: Այդ սպառնալիքը հարկադրեց Տիգրանին վերջ դնել իր առճակատմանը Հռոմին Կապադովկիայում:

Ք. ա. 91 թ. Տիգրանի և Միհրդատի միջև կայացավ Կապադովկիայի վերաբերյալ պայմանավորվածություն, որի համաձայն՝ Տիգրանը զիջում էր Կապադովկիան Միհրդատին, սակայն տեղափոխում էր կապադովկիական աշխատունակ բնակչությանը՝ բերելով Հայաստան: Ք. ա. 91 թ. Միհրդատը վերստին իշխանք Կապադովկիայում, միաժամանակ նրան հաջողվեց վտարել Բյութանիայի գահից Նիկոմեդես IV–ին՝ Ք. ա. 94 թ. վախճանված Նիկոմեդես III–ի որդուն: Այդ քայլերից հետո Միհրդատի ակտիվությունն ընդհատվեց մինչև Ք. ա. 89 թ.:

3. ՀՌՈՄԵԱ–ՊՈՆՏԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

Հռոմեա–պոնտական առաջին պատերազմը

Ք. ա. 91–89 թթ. Իտալիայում ընթանում էր Հռոմի դաշնակից համայնքների՝ իտալիկների (մարսեր, սամնիտներ, լուկաններ և այլք) պատերազմը Հռոմի տիրապետության դեմ՝ այսպես կոչված Դաշնակցային պատերազմը: Հռոմն ի վիճակի չէր այդ պահին ոչ միայն հակազդելու Միհրդատի գործողություններին Կապադովկիայում և Բյութանիայում, այլև պաշտպանելու իր փոքրասիական տիրույթները: Միհրդատն այդ պահին հասցրել էր կուտակել մեծ զինուժ, սակայն չէր փորձում օգտագործել բարենպաստ հանգամանքը հակահռոմեական ելույթի համար:

Միհրդատի պասիվությունը այդ երկու տարում (Ք. ա. 91–89 թթ.) վկայում է, որ Պոնտոսի արքայի քաղաքական շահերը սահմանափակվում էին լոկ հրահրանքներ Փոքր Ասիայով, Սևծովյան նեղուցներով անցնող ուղիների վերահսկմամբ, որը նա ի վիճակի էր իրագործել՝ գերիշխելով Բյութանիայում կամ այն անմիջականորեն միացնելով իր տիրույթներին: Միհրդատի չեզոքությունը նպատակ ուներ Հռոմին ցուցադրելու իր հաշտվողական դիրքը նրա հանդեպ՝ իր պոնտական շահերը ճանաչելու պայմանով: Հռոմը, սակայն, չգնահատեց Միհրդատի չեզոքությունը: Դաշնակցային պատերազմում վճռական հաջողության հասնելուց հետո Հռոմը կտրականապես պահանջեց Միհրդատից հեռանալ Բյութանիայից և Կապադովկիայից:

Ք. ա. 89 թ. Միհրդատը ենթարկվեց հռոմեական պահանջին: Ապպիանոսի կարևոր վկայությամբ (App. Mithr. 15) Ք. ա. 89 թ–ի Հռոմի ներկայացուցիչների (Ասիայի պրոկոնսուլ Կասիոսի, սենատի ներկայացուցիչ Աքվիլիոսի) հետ բանակցություններում Միհրդատը նույնիսկ առաջարկ արեց ռազմական աջակցություն ցուցաբերել Հռոմին իտալիկների դեմ պատերազմում՝ իր շահերը Բյութանիայում՝ ծովային ուղիների ազատություն ապահովելու դիմաց: Միհրդատի չեզոքությունը

Ք. ա. 91–89 թթ. դաշնակցային պատերազմի նկատմամբ հերքում է դեռևս հին շրջանից եկող այն կարծիքը (Strabo, VIII, 4, 3), թե նա իր գահակալման հենց սկզբից հետամտում էր Հռոմն Արևելքից դուրս մղելու նպատակը: Պլուտարքոսի վկայությամբ (Plut. Mar. XXXI, 2–5)՝ Հռոմն արդեն Ք. ա. 100–99 թթ. անհանգստացած էր Սևածովքում Միհրդատի հզոր տերության ձևավորմամբ:

Հռոմի անզիջող դիրքը Միհրդատին միայն ապացուցում էր, որ ապահովել իր պետության հաղորդակցության ուղիների անվտանգությունը ու, հետևաբար, պետության ամբողջականությունը կարելի է միայն հռոմեական տիրապետությունը Փոքր Ասիայում և Հունաստանում խորտակելուց հետո: Ապպիանոսը մատնացույց է անում Հռոմի թշնամության պատճառները. հռոմեացիները *«ֆանկաճամտությամբ էին նայում Միհրդատի թագավորության վրա՝ համարելով նրան չափազանց ընդարձակ և ոգում էին այն մասնատել»* (App. Mithr. 10):

Միհրդատը այժմ պատրվակ էր որոնում պատերազմ սանձազերծելու համար, և հռոմեական կողմը չուտով այն Միհրդատին մատուցեց: Հռոմեական իշխանությունների թելադրանքով Նիկոմեդես IV–ը Ք. ա. 89 թ. աշնանը ավերեց Պոնտոսի թագավորության սահմանային տարածքները, իսկ նրա նավատորմը փակեց պոնտական նավերի համար ելքը դեպի Մարմարա ծով (App. Mithr., 12, 14):

Ի պատասխան Միհրդատը առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու գրավեց Կապադովկիան, իսկ Ք. ա. 88 թ. գարնանը ներխուժեց Պաֆլագոնիա և ջախջախեց այնտեղ բյութանական զորքերին: Նիկոմեդես IV–ը, իսկ նրանից առաջ Արիոբարզանը վտարվեցին իրենց երկրներից: Միհրդատի բազմազգ բանակը, կազմված հույներից, թրակիացիներից, բաստարններից, Փոքր Հայքի հայերից, սարմատներից, Ղրիմի սկյութներից, կովկասյան էթնոսներից (կոլխեր), ներխուժեց հռոմեական Ասիա պրովինցիա: Փոքրաթիվ հռոմեական ուժերը ջախջախվեցին, հռոմեական վարչակազմը փախուստի մատնվեց: Հռոմեական տիրապետությունն Արևելյան Միջերկրածովքում խորտակվեց. Ասիայի հունական քաղաքների բնակչությունը խանդավառությամբ էր դիմավորում Միհրդատին՝ իբրև հռոմեական լծից ազատագրողի:

Հաստատվելով Էգեյան ծովի ափին գտնվող Եփեսոս քաղաքում՝ Միհրդատն արձակեց իրեն ենթակա Փոքր Ասիայում հռոմեա–իտալիկյան բնակչության ոչնչացման հրամանը: Տեղական բնակչության մեջ վաղուց կուտակված ատելությունը հռոմեական իշխանությունների և հռոմեական գործարար խավի՝ վաշխառուների, կապալառուների դեմ, արտահայտվեց վիթխարի կոտորածով: Մի քանի օրում պոնտական զորքերը և նրանց աջակցող հունական քաղաքների բնակիչները կոտորեցին 80 հազար մարդու: Ոչնչացվեցին ոչ միայն հռոմեա–իտալիկյան գործարար՝ ֆինանսատեր դասի ներկայացուցիչները, այլև նրանց ընտանիքները, բոլոր լատինախոս անձինք: Հունական բնակչությանը ներգրավելով մասնակցելու այդ զանգվածային կոտորածին՝ ցեղասպանության իսկական ակտում, Միհրդատը ծրագրում էր իր շուրջը համախմբել քաղաքացիական համայնքները Հռոմի դեմ առաջիկա վճռական պայքարում և այդ հանցակցությամբ բացառել նրանց անցումը Հռոմի կողմը:

Այդ հաշվարկը չուտով ի հայտ բերեց իր անաննկությունը Հռոմի առաջին իսկ հաղթանակներից հետո:

Մյուս կողմից՝ հռոմեա–իտալիկների ոչնչացմամբ Միհրդատի համար բացառվում էր Հռոմի հանդեպ տևական դիվանագիտական գործելակերպի հնարավորությունն իսկ: Հռոմեա–պոնտական հակամարտությունը փոխադրվեց բացառապես ռազմածային հակամարտության դրության, որտեղ Հռոմի գերակայությունը չուտով ակնառու դարձավ: Այսուհետ Միհրդատի պետության ոչնչացումը դարձավ Հռոմի արևելյան քաղաքականության առաջնահերթ խնդիրը:

Ք. ա. 88 թ. վերջերին պոնտական զորքերը անցան Եվրոպա և գրավեցին Թրակիան. հռոմեական տիրապետությունը խորտակվեց նաև Մակեդոնիայում և Հունաստանում: Միհրդատի կողմն անցավ Աթենքը: Ինքը՝ Միհրդատը, Հունաստան չէր եկել, այլ գտնվում էր Եփեսոսում կամ Պերգամոնում, իսկ Ք. ա. 88 թ. գրաղված էր Հռոմի կողմը բռնած Հռոդոս կղզու պաշարմամբ: Միհրդատը հինգ տարով հարկերից ազատեց Ասիայի (նախկին Պերգամոնի թագավորության) քաղաքները: Նորաստեղծ փոքրասիական տերությունը ենթարաժանվեց սատրապությունների: Պատերազմը Հունաստանում վարում էին Միհրդատի հույն զորավարները՝ Արքելայոսը, Դորիլայոսը, Տաքսիլեսը և ուրիշները:

Ք. ա. 87 թ. գարնանը Հունաստան եկավ հռոմեական 40000–անոց բանակը՝ Լուցիոս Կոռնելիոս Սուլլայի գլխավորությամբ: Երկարատև պաշարումից հետո (Ք. ա. 86 թ. մարտին) Սուլլան գրավեց Աթենքը: Ք. ա. 86 թ. Սուլլան Կենտրոնական Հունաստանում ջախջախեց թվապես գերակշռող պոնտական զորքերին երկու ճակատամարտերում՝ Քերոնեայի և Օրքոմենի մոտ: Նույն թվականին Բյութանիայում Միհրդատի դեմ սկսեց հաջողությամբ գործել երկրորդ հռոմեական բանակը (հրամանատարներ՝ Ֆլակկոս և Ֆիմբրիա):

Ծանր պարտությունները խթանեցին Միհրդատի ներքին քաղաքականության փոփոխումը: Վիճակի կորուստները համալրելու նպատակով Միհրդատը ձեռնարկեց ստրուկների զանգվածային ազատումը քաղաքներում, հարկեր դրեց քաղաքների վրա, ինչը հարուցեց հակամիհրդատյան բացահայտ ելույթներ Եփեսոսում, Գալատիայում, Քիոսում, Բոսպորոսում և այլն: Միհրդատի դաժան պատժամիջոցները հակառակ հետևանքների էին հանգեցնում:

Ք. ա. 86 թ. վերջերին Միհրդատի ուժերը լիովին ապատված էին, պոնտական բանակը տվեց ավելի քան 100 հազար զինվոր: Միհրդատը Սուլլայից խաղաղություն հայցեց, որը և հաստատվեց նրանց անձնական տեսակցության ընթացքում Դարդանոսում (Տրոադա (Ք. ա. 85 թ. օգոստոս)) (Plut. Sulla, 20, IV): Հռոմը, պատակտված քաղաքացիական պատերազմով, ի վիճակի չէր վերջնական հաղթանակի հասնելու Միհրդատի նկատմամբ: Սուլլան շտապում էր վերադառնալ Իտալիա: Դարդանոսի համաձայնությամբ Միհրդատը Հռոմին մուծում էր 3000 տաղանդ ռազմատուգանք, հանձնում 70 ռազմանավ և իր զորքերի մնացորդներով հետառնում Պոնտոս: Հռոմի տիրապետությունը փոքր Ասիայում լիովին վերականգնվեց: Պատժամիջոցներ կիրառվեցին հռոմեա–իտալիկյան բնակչության կոտորածին մասնակցած քաղաքնե-

րի նկատմամբ: Կապադովկիայում և Բյութանիայում վերահաստատվեցին հռոմեական դրածոներ Արիոբարզանը և Նիկոմեդես IV–ը:

Ք. ա. 85–82 թթ. Միհրդատը զբաղված էր իր խարխլված Սևծովյան տերության միասնության վերականգնմամբ:

Ք. ա. 83–82 թթ. Ասիա պրովինցիայի կառավարիչ Մուրենան նոր պատերազմ սադրելու մտադրությամբ իր երկու լեգեոնով երկու անգամ Կապադովկիայի վրայով ներխուժեց Պոնտական թագավորություն: Հռոմեացիները ավերեցին և թալանեցին պոնտական հոչակավոր արքայալր Կոմանան և 400 բնակավայր: Միհրդատի՝ Հռոմ հղած բողոքները մնացին անպատասխան: Ք. ա. 83–82 թթ. ձմեռը Մուրենան անցկացրեց գրավված հարավային Պոնտոսում: Ք. ա. 81 թ. Մուրենան Գալաթիայից երրորդ անգամ ներխուժեց Պոնտոս, Հալիս գետի ափերին այս անգամ նա հանդիպեց Միհրդատի բանակին: Միհրդատն անձամբ ղեկավարում էր պոնտական բանակի գործողությունները: Համառ ճակատամարտում հռոմեացիները ծանր կորուստներ տվեցին և հետ շպրտվեցին: Ապպիանոսի հաղորդմամբ՝ հռոմեական բանակը նույնիսկ փախուստի էր մատնվել (App. Mithr., 65):

Այս հաղթանակից հետո Միհրդատը վտարեց հռոմեական կայազորները Կապադովկիայից՝ դարձյալ դառնալով այդ երկրի տերը (Ք. ա. 81 թ.): Պատմագրության մեջ այդ հռոմեա–պոնտական բախումը Կապադովկիայում ստացել է «երկրորդ հռոմեա–պոնտական պատերազմ» անվանումը:

Խաղաղությունը վերահաստատվեց նույն տարում: Այդ ժամանակ Հռոմի դիկտատոր դարձած Սուլլան Մուրենային հրահանգ տվեց զերծ մնալ Միհրդատի դեմ պատերազմից: Սակայն հռոմեական կողմի ճնշմամբ Միհրդատը ստիպված էր զիջել Կապադովկիայի մեծ մասը Արիոբարզանին:

Երրորդ հռոմեա–պոնտական պատերազմը

Թե՛ Միհրդատին, թե՛ հռոմեացիներին հասկանալի էր, որ նրանց միջև մնայուն խաղաղությունն անկարելի էր: Ք. ա. 77 թ. սենատը չընդունեց Դարդանոսի հաշտությունը վավերացնելու նպատակով Հռոմ ժամանած պոնտական դեսպանությանը (App. Mithr. 67):

Ք. ա. 76 թ. Միհրդատը կապեր հաստատեց Իսպանիայում հռոմեական սենատին ընդդիմադիր շարժման առաջնորդ Քվինտոս Սերտորիոսի հետ: Շփումները տին ընդդիմադիր շարժման առաջնորդ Քվինտոս Սերտորիոսի հետ: Շփումները Միհրդատի և Սերտորիոսի միջև իրականացվում էին կիլիկյան ծովահենների միջոցով: Սերտորիոսի նպատակն էր տապալել նորբիլիտետի իշխանությունը Հռոմում: Ճահագրգռված սենատի ուժերի թուլացմամբ Արևելքում՝ Սերտորիոսը համաձայնություն տվեց Միհրդատի իշխանության հաստատմանը Բյութանիայում և Կապադովկիայում:

Այսպիսով՝ նոր պատերազմի պատրաստվելիս Միհրդատը ձգտում էր օգտագործել հռոմեա–իտալիկյան հասարակության պառակտումը և հենվել մարտնչող խմբավորումներից մեկի վրա: Միհրդատը լիովին վերականգնել էր իր նախկին հզո-

րությունը, նրա ձեռքի տակ կար լավ սպառազինված 150 հազար բանակ, որի հրամանատարական կազմում ներկա էին նույնիսկ Սերտորիոսի ուղարկած հռոմեական բարձրաստիճան զինվորականներ և խորհրդատուներ:

Պատերազմի սանձազերծումը արագացվեց Նիկոմեդես IV–ի մահով Ք. ա. 74 թ.: Բյութանիայի թագավորը հաացրեց իր երկիրը կտակել Հռոմին, և սենատը պրոկոնսուլ նշանակեց Բյութանիա նորաստեղծ մարզում:

Ք. ա. 73 թ. Միհրդատը, իր մնծաթիվ ուժերի հետ միասին անցնելով Պափլագոնիան, ներխուժեց Բյութանիա և Քաղկեդոնի մոտ ծանր պարտության մատնեց Բյութանիայի նորանշանակ պրոկոնսուլ Կոտտայի զորքերին: Վերջիններս, փախուստի դիմելով, փրկվեցին Քաղկեդոնի պարիսպների ներսում: Սերտորիոսի ներկայացուցիչ զորավար Մարկոս Մարիոսը, իրեն վստահված զորքերով, մտավ հռոմեական Ասիա պրովինցիա՝ վերջինիս պրոկոնսուլ Լուկուլլոսի դեմ մարտնչելու, իսկ Միհրդատը պաշարեց հռոմեամետ ուժերի պատվար Կիզիկոս քաղաքը Մարմարա ծովի ափին: Շուտով Միհրդատը պաշարող կողմից վերածվեց պաշարվածի, որովհետև Լուկուլլոսը, հետ մղելով Մարիոսի հարձակումը, նկավ Կիզիկոսի մոտ և կտրեց պոնտական արքայի ցամաքային հաղորդակցության ուղիները:

Հռոմեացիները զրավեցին անառիկ դիրքեր Միհրդատի թիկունքում՝ մոտակա առափնյա բարձունքներին: Միհրդատի կողմից Կիզիկոսի պաշարումը տևեց մինչև Ք. ա. 73 թ. ձմեռը և հանգեցրեց նրա բանակի լիակատար քայքայմանը: Միհրդատյան զորքերի նահանջը անառիկ Կիզիկոսից դեպի Բյութանիայի քաղաքներ Նիկեա և Նիկոմեդիա ավարտվեց նրանց ջախջախմամբ՝ հետապնդող հռոմեական բանակից: Միաժամանակ ոչնչացվեց պոնտական նավատորմը Էգեյան և Մարմարա ծովերում:

Ք. ա. 72 թ. գարնանը Հռոմի կողմն անցավ Բոսպորոսի փոխարքան՝ Միհրդատի որդի Մախարեսը՝ գրկելով հորը Ղրիմի նյութական և ռազմական ռեսուրսներից: Ք. ա. 72 թ. հռոմեացիները մտան Պոնտոս, պաշարեցին Ամիսոս, Եվպատորիա, Թեմիսկյուրա քաղաքները: Միհրդատը ամրացել էր խորին Պոնտոսում՝ Կաբիրա բնակավայրում, որտեղ կռվի էր պատրաստում նոր բանակը՝ 40 հազար հետևակ, 4000 հազար հեծելազոր: Ք. ա. 71 թ. մարտին Լուկուլլոսը շարժվեց դեպի Պոնտոսի խորքը՝ Կաբիրայի ուղղությամբ: Այստեղ փուխոխակի ելքով մի քանի մարտերից հետո Լուկուլլոսը ջախջախեց պոնտական զորքերին և գրավեց Միհրդատի ճամբարը: Մի քանի հարյուր հեծյալներով Միհրդատը փախավ ռազմադաշտից: Նա փրկվեց՝ գալով Հայաստան՝ Տիգրան Մեծի մոտ: Ք. ա. 71–70 թթ. հռոմեացիները կոտրեցին ծովափնյա քաղաքների՝ Հերակլեայի, մայրաքաղաք Սինոպեի, Ամիսոսի, նաև Ամասիայի և Եվպատորիայի դիմադրությունը: Ք. ա. 71 թ. Լուկուլլոսը գրավեց Փոքր Հայքը: Պոնտոսի թագավորությունը դադարեց գոյություն ունենալուց:

Ք. ա. 72–71 թթ. Տիգրան Մեծը իր տերության մեջ բարձրացված ապստամբությունների պատճառով (Հռոմի դրածոներ Սելևկյանների՝ Փիլիպիկոսով և Հարավային Սիրիայում, արքայորդի Ջարնեհի՝ Հայաստանում) ի վիճակի չէր միջամտելու հռոմեա–պոնտական պատերազմին և ստիպված էր չեզոքություն պահպանել: Պոնտոսի

թագավորությունը վերականգնելու մտադրությամբ հայոց թագավորը ապաստան տվեց Միհրդատին և այդ պատճառով Ք. ա. 71 թ. աշնանը մերժեց Հռոմի պահանջը հանձնել Միհրդատին: Միայն Ք. ա. 69 թ. գարնանը Տիգրանին հաջողվեց կայունացնել իր տերության ներքին քաղաքական վիճակը:

Միհրդատը ամենագործուն կերպով մասնակցեց Ք. ա. 69 թ. գարնանը սկսված հայ–հռոմեական պատերազմին: Տիգրանն օգտագործում էր նրա ռազմական փորձը: Տիգրանակերտի ճակատամարտից հետո Միհրդատին հանձնարարվեց հայկական հետևակի վարժեցումը հռոմեական ռազմավարական եղանակներին:

Ք. ա. 68 թ. ձմռանը՝ Արածանիի ճակատամարտում հռոմեական բանակի նկատմամբ հայկական հեծելազորի հաղթանակից հետո, Միհրդատը, ստանալով Տիգրան Մեծից 4000 հեծելազոր, վերադարձավ Պոնտոս: Ք. ա. 67 թ. կոիվներում նա լիովին մաքրեց հռոմեական զորքերից Փոքր Հայքն ու բուն Պոնտոսը: Իր նոր հավաքագրված զինուժով և դաշնակից հայկական հեծելազորով Միհրդատը Գազիուրա և Ջելա քաղաքների մոտակայքում ջախջախեց Ասիա պրովինցիայից եկած հռոմեական երկու լեգեոնները՝ լեգատ Տրիարիոսի գլխավորությամբ: Մարտի դաշտում մնաց 7 հազար հռոմեացի զինվոր: Միհրդատը տիրացավ հակառակորդի ճամբարին: Ք. ա. 67 թ. գարնանը Հայաստանից Պոնտոս նահանջած Լուկուլլոսը ապարդյուն փորձեց պաշարել Միհրդատին Տալավրա քաղաքում, բայց նրա թիկունքին Կապադովկիա ներխուժած Տիգրան Մեծից ապաստող վերահաս սպառնալիքը հարկադրեց հռոմեացիներին հեռանալ Գալաթիա: Այսպիսով՝ Ք. ա. 67 թ. գարնան վերջին լիովին վերականգնվեց Պոնտոսի թագավորությունը: Այն, սակայն, իրենից ներկայացնում էր պատերազմներից ավերված ու ամայացած ոչ մեծ պետություն՝ ամփոփված Հյուսիսային Կապադովկիայի՝ բուն Պոնտոսի և Փոքր Հայքի շրջանակներում:

4. ՊՈՆՏՈՍԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Պոնտոսում պատերազմը վերսկսվեց Ք. ա. 66 թ. գարնանը, երբ Հռոմը Միհրդատի և Տիգրան Մեծի դեմ պատերազմը վարելու նպատակով Լուկուլլոսի փոխարեն ուղարկեց Գնեոս Պոմպեոսին: Միհրդատի փորձերը՝ Պոմպեոսի հետ խաղաղություն հաստատելու, մերժվեցին վերջինիս կողմից:

Հռոմեացիների գերազանց ուժերին (66 հազար հետևակ և հեծելազոր) Միհրդատը փորձեց դիմագրավել Կապադովկիայում, որտեղից ստիպված էր նահանջել Փոքր Հայք՝ իր իշխանության վերջին պատվարը: Պոմպեոսը կարողացավ Միհրդատին շրջափակել Դաստեյրայի մոտ գտնվող բարձունքի վրա: Միհրդատին հաջողվեց դուրս գալ շրջափակումից, սակայն 3 օրվա հետապնդումից հետո հռոմեացիները ջախջախեցին նրան գիշերային ճակատամարտում՝ Լյուկոս գետից ոչ հեռու: Պոնտական 32–հազարանոց բանակը լիովին ոչնչացվեց:

Միհրդատը փախավ Սինորիա բերդը: Տիգրան Մեծից օգնության մերժում ստանալով (հայոց թագավորը պատերազմի մեջ էր Պարթևաստանի հետ և միաժամանակ գտնվում էր հռոմեա-պարթևական դաշինքի սպառնալիքի ներքո)՝ Միհրդատը Սինորիայից ուղևորվեց Կողքիս: Ձանապարհին նա փորձեց նույնիսկ հակահռոմեական դաշինքներ կնքել Վիրքի թագավորի և աղվանների հետ: Ք. ա. 65 թ. Կողքիսից շարժվելով Սև ծովի առափնյակով՝ Միհրդատը հասավ Ղրիմ և վերագրավեց Բոսպորոսի թագավորությունը, որի փոխարքան՝ նրան Ք. ա. 72 թ. դավաճանած Մախարեսը, ինքնասպան եղավ: Բոսպորոսը Միհրդատը փորձեց դարձնել նոր հակահռոմեական պայքարի հենարան: Արքան ծրագրում էր բարբարոսներից և տեղացի հույներից հավաքագրված զորքերով անցնել Բալկաններ և այնտեղից ներխուժել Իտալիա: Պատերազմի պատրաստությունները խափանվեցին Բոսպորոսի քաղաքների ապստամբությամբ: Նրանց հարեցին Միհրդատի զորքերը, որոնք չէին հավատում արշավանքի հաջողությանը: Ապստամբները թագավոր հռչակեցին Միհրդատի գահաժառանգ որդուն՝ Փառնակեսին: Պաշարվելով Պանտիկապեոնի իր պալատում՝ Միհրդատը ինքնասպանությամբ վերջ տվեց կյանքին (Ք. ա. 63 թ.): Փառնակեսը Միհրդատի դին ուղարկեց Ամիսոսում բանակ դրած Պոմպեոսի մոտ՝ ճանաչվելով Բոսպորոսի արքա, Հռոմի բարեկամ և դաշնակից:

Միհրդատ Եվպատորի ստեղծած պետության մեջ իրականացվում էին հելլենիստական աշխարհի հյուսիսային գոտում հունական մշակույթի հիման վրա ինտեգրացիոն գործընթացները հույն և տեղաբնիկ ժողովուրդների միջև: Փոքր Ասիայի հռոմեական նվաճումը չխափանեց, այլ միայն խորացրեց այստեղ հելլենիստական քաղաքակրթության զարգացումն ու ծավալումը՝ տեղաբնիկ և բարբարոսական տարրերի հելլենականացումը:

Ք. ա. 64 թ. Պոնտոսի թագավորության տեղում Պոմպեոսը կազմակերպեց «Պոնտոս և Բյութանիա» պրովինցիան: Փոքր Հայքը անջատվեց Պոնտոսից և տրվեց Գալաթիայի արքա Դեյոթարոսին (Strabo XII, 3, 13), որին Ք. ա. 58 թ. սենատի որոշմամբ շնորհվեց Փոքր Հայքի թագավորի տիտղոսը (Caes. B. Alex. 67): Գալաթիայի թագավորին ենթարկվեց նաև Սևածովքի առափնյակը՝ Փառնակիայից մինչև Կողքիս (Strabo, նույն տեղում): Դեյոթարոսի օրոք Փոքր Հայքը կառավարվում էր Տաքսիլես ստրատեգոսի ձեռքով (App. Bell. Civ., XIV,7): Ք. ա. 48 թ. Փոքր Հայքի և Մեծ Հայքի (Արտաշեսյան թագավորության) միջև սահմանն անցնում էր Եփրատի վրայով (App. նույն տեղում): Փառնակեսը Ք. ա. 48–47 թթ. փորձեց վերականգնել Պոնտոսի թագավորությունը: Նա վերագրավեց Փոքր Հայքն ու ներխուժեց բուն Պոնտոս: Ք. ա. 47 թ. ամռանը Հուլիոս Կեսարը ջախջախեց Փառնակեսին Պոնտոսում՝ Զելայի մոտ: Կեսարը Փոքր Հայքը դրեց Կապադովկիայի արքա Արիոբարզան III–ի գերիշխանության տակ՝ նրա եղբայր Արիարաթի իշխանապետության կարգավիճակով (Caes. B. Alex. 66):

Ք. ա. 37 թ. Հռոմի եռապետ Մարկոս Անտոնիոսի կամքով Պոնտոսի թագավոր հռչակվեց Պոլեմոնը՝ փոքրասիական Լաոդիկեա քաղաքի հռետոր Զենոնի որդին:

Ք. ա. 37– Ք. հ. 64 թ. Արևելյան Պոնտոսում Հռոմի վերահսկման ներքո գոյություն ուներ Պոլեմոնյանների թագավորությունը: Հույն Պոլեմոնյանների արքայատոհմի ներկայացուցիչն էր Ք. հ. 17 թ. Հայաստանում թագավորած Զենոն Արտաշեսը (17–36 թթ.)՝ Պոնտոսի թագավոր Պոլեմոն I–ի (Ք. ա. 37 – Ք. հ. 7 թթ.) որդին:

Ք. հ. I դ. սկզբին Հռոմը վերացրեց իր ռազմաքաղաքական վերահսկվածը ենթակա փոքրասիական թագավորությունները: Արդեն Ք. ա. 25 թ. պրովինցիա դարձվեց Գալաթիայի թագավորությունը: Ք. հ. 17 թ. պրոկուրատորական պրովինցիա դարձվեց Կապադովկիայի թագավորությունը: Նույն տարում վերացվեց Կոմմագենեի թագավորությունը: 64 թ. կայսր Ներոնի վճռով գահընկեց արվեց Պոլեմոնյանների արքայատոհմը Պոնտոսում:

Ք. հ. I դ. երկրորդ կեսից սկսած՝ Հայաստանի արևմտյան սահմաններն ընդգրկում էին Հռոմեական կայսրության վարչակազմի կողմից կառավարվող հոծ տարածքը:

ՊՈՆՏՈՍԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՔԱՅԱՏՈՀՄԸ

Միհրդատ I ..... (337/336–302/301)
Միհրդատ II ..... (302/301–266/265)
Արիոբարզան I ..... (266/265–250)
Միհրդատ III ..... (250–220)
Միհրդատ III ..... (220–190)
Փառնակես I ..... (185–170)
Միհրդատ IV ..... (մոտ. 170–150)
Միհրդատ V Եվերգետես ..... (150–121/120)
Միհրդատ VI Եվպատոր ..... (111–63)
Փառնակես II ..... (63–47)
Դարեհ ..... (39–37?)
Պոլեմոն I ..... (37–Ք.հ.7)

ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Հելլենիզմի ժամանակաշրջանում ձևավորված մշակույթը զարգացում ապրեց հռոմեական կայսրության մեջ և հետհելլենիստական Մերձավոր Արևելքում: Այն բեղուն հիմք հանդիսացավ հռոմեական, բյուզանդական, ասորական, հայկական քրիստոնեական մշակույթների ձևավորման համար: Մ. Ռոստովցևի ուշագրավ դիտարկմամբ հելլենիստական քաղաքակրթության տարրերն արտահայտվելով Արևելքում ավելի ուշ՝ Հռոմեական կայսրության օրոք «նպաստեցին մարդկության պատմության այնպիսի կարևոր երևույթներին, ինչպիսիք են Սասանյան Պարսկաստանը, վաղ քրիստոնեական Հայաստանն ու Սիրիան, նախաիսլամական Արաբիան»:

«Հելլենիստական մշակույթ» հասկացությունն ընդգրկում է երկու՝ համաժամանակյա և փոխկապակցված երևույթներ: Այն հերթական փուլն էր Հունաստանի դասական մշակույթի զարգացման մեջ, որն իրագործվեց ոչ թե Հունաստանում, այլ նվաճված Արևելքում (Փոքր Ասիա, Եգիպտոս, Սիրիա, Միջագետք)՝ արևելյան մշակույթների տարրերի յուրացումով: Հելլենիստական մշակույթ անվան տակ նկատի է առնվում նաև հելլենական քաղաքակրթության տարրերին (գիր, գրականություն, թատրոն, կերպարվեստ, ճարտարապետություն) հաղորդակից դարձած արևելյան տեղաբնիկ մշակույթները (արամեական, եգիպտական, իրանական, հայկական), որոնք ի սպաս դրեցին դրանք իրենց աթենքային համակարգերի արտահայտման խնդրին (օրինակ՝ արքայի անսահմանափակ հզորությունը փառաբանող կումմագենյան քանդակը, հնդկական կլոր (գանդհարական) բուդդայական քանդակը):

Հելլենիստական քաղաքակրթության ամենաբնորոշ արտահայտությունը հունա-արևելյան քաղաքի ձևավորումն էր: Ալեքսանդրիայում, Անտիոքում, Տիգրիսամերձ Սելևկիայում, Պերգամոնում և այլուր ծաղկում էր հունական և արևելյան տարրերի փոխազդեցության հիման վրա Արևելքի համար ընդհանուր նյութական մշակույթը՝ արհեստագործության տարբեր ճյուղերը և բնակելի շինարարությունը: Այդ ընդհանրությունը հնարավոր էր առևտրական կապերի անընդհատ խորացման շնորհիվ:

Քաղաքները կառուցվում էին կանոնավոր հատակագծով՝ ուղիղ անկյան տակ հատվող պողոտաներով (մինչև 30 մետր լայնությամբ), ունեին մշտական ջրամատակարարում: Շինությունները (հատկապես պալատական և տաճարական համալիրները) աչքի էին ընկնում կոթողայնությամբ: Ալեքսանդրիայի հոչակավոր փարոսը՝ կառուցված Ք. ա. 280–260-ական թվականներին, ուներ 120 մետր բարձրություն: Քաղաքները մշակույթի և գիտության օջախներ էին:

Հելլենիստական ժամանակաշրջանը բնորոշվում է գիտելիքների հետագա ճյուղավորմամբ, կոնկրետ գիտությունների ձևավորմամբ: Ալեքսանդրիայում Պտղոմեոսյանների կառուցած Մուսեյոնը («Մուսաների տաճար») դարձավ հունահռոմեական աշխարհի մշակույթի և գիտության կենտրոնը: Այստեղ ստեղծագործում

էին տարբեր բնակավայրերից հրավիրված գիտնականները՝ Էվկլիդեսը, Արքիմեդը, Արիստարքոսը և այլք: Մուսեյոնին կից գործում էր գրադարանը, որտեղ հենց սկզբից պահվում էր շուրջ 100 հազար գիրք: Ք. ա. III դարում ծաղկում ապրեցին բնական գիտությունները: Էվկլիդեսը դրեց երկրաչափության հիմքերը, իսկ մեխանիկայի բնագավառում խոշոր հայտնագործություններ կատարեց Արքիմեդը: Արիստարքոս Սամոսցին առաջադրեց արևակենտրոն տիեզերքի վարկածը: Ավելի ուշ Հիպարքոսի և Կլավդիոս Պտղոմեոսի ջանքերով ճանաչում ստացավ տիեզերքի մասին երկրակենտրոն պատկերացումը:

Հույների զանգվածային ներգաղթը Առաջավոր Ասիա և Եգիպտոս պայմանավորեց երկրագիտական աշխատությունների ստեղծումը: Դրանցից է Ստրաբոնի ամբողջությամբ պահպանված «Աշխարհագրությունը»: Խորացվում էին նաև բժշկական և կենսաբանական գիտությունները (Հերոֆիլոս Քաղկեդոնցի, Թեոֆրաստոս):

Պատմագրության ներկայացուցիչների շարքում առանձնանում էր Պոլիբիոսը (Ք. ա. 200–120 թթ.), որի աշխատությունը աչքի է ընկնում գիտահետազոտական բարձր մակարդակով: Պոլիբիոսը ներկայացնում է հելլենիստական աշխարհի և նրա դեմ իր առաջխաղացումը ծավալած Հռոմի փոխկապակցված պատմությունը: Նրա խնդիրն էր բացատրել Հռոմի կողմից հելլենիստական աշխարհի արագ հպատակեցման պատճառները: Որպես այդպիսին՝ Պոլիբիոսը տեսնում էր Հռոմեական հանրապետության պետական կարգի կատարելությունը հելլենիստական միապետության նկատմամբ:

Ի տարբերություն դասական շրջանի հումանական փիլիսոփայության, որի պրպտումների կենտրոնում էին գոյաբանության և իմացաբանության խնդիրները, հելլենիստական դարաշրջանի փիլիսոփայությունը առաջին պլան էր մղում բարոյագիտության, անհատի և աշխարհի փոխհարաբերությունների հարցերը:

Աշխարհակալությունների կազմում գտնվող քաղաքացիական համայնքի ինքնավարության հաղթահարումը և դրա հետևանքով անհատի՝ համայնքի քաղաքացու ակտիվության անխուսափելի աճը խթան հանդիսացան նրա նոր ինքնագիտակցության ակզբնավորման համար՝ որպես աշխարհի՝ կոսմոսի քաղաքացու: Հելլենիստական ժամանակաշրջանի փիլիսոփայությունը, մասնավորապես ստոյիցիզմը, առաջադրում էր մարդու՝ կոսմոսի այդ քաղաքացու գնահատման զուտ բարոյական չափանիշները: Քարոզվում էր մարդկանց՝ ազատների և ստրուկների, հույների և «բարբարոսների», տղամարդկանց և կանանց հավասարությունը կանոնավորված աշխարհը (կոսմոսը) կառավարող Համաշխարհային Օրենքի առջև: Այսպիսով, պաշտպանելով մարդկության միասնության գաղափարը՝ ստոյիկյան բարոյախոսությունը որոշակի առումով նախորդում էր քրիստոնեությանը:

Փիլիսոփայական դպրոցները (ստոյիկյան, էպիկուրյան, կինիկյան) նպատակ էին դնում բարոյական նեցուկ հաղորդելու փոփոխուն և անկայուն իրականության պայմաններում անփակաև անզորությունը գիտակցող անհատին, ուղղորդելու նրան դեպի երջանկություն: Ստոյիկյան դպրոցը բարոզում էր անհատի ինքնազսպվելը և

հիվ: Էպիկուրի (340–270) ուսմունքի համաձայն՝ անհատն ի վիճակի էր հասնելու երջանկության և խուսափելու անհրաժեշտության ամենակալությունից միայն անխռով ինքնամեկուսացման ու մենության մեջ՝ խորասուզվելով վայելքի (նախ և առաջ՝ հոգևոր վայելքի) մեջ: Կինիկյան փիլիսոփայությունը նախատում էր հարստամոլությունը և քարոզում աղքատությունը: Այսպիսով՝ բարոյախոսական ուսմունքները իրենց պարզիվ անհատապաշտությամբ խիստ տարբերվում էին Ք. ա. VI–V դդ. հունական պոլիսի՝ քաղաքացիական համայնքի անդամների համերաշխությունն ու միասնությունը հաստատող գաղափարախոսությունից:

Արևելքի տեղաբնիկ հասարակությունները, ի դեմս իրենց մտավոր շրջանակների, ակտիվորեն և ստեղծարարորեն յոթացնում էին հունական մշակույթը:

Արևելցիները հունարենով էին գրում իրենց երկրների պատմությունները՝ անշուշտ, իբրև օրինակ ծառայեցնելով հունական դասական պատմագրության երկերը, դրանով իսկ հունարեն լեզվի միջոցով իրականացվում էր ազգային ինքնագիտակցության կայացման և զարգացման գործընթացը: Եգիպտոսում այդ գործը կատարեց քուրմ Մանեթոնը, Բաբելոնում՝ քուրմ Բերոսոսը (նա էր հելլենական միջավայրում աստղագուշակության տարածողը), Հայաստանում՝ թագավոր Արտավազդը, որը նաև ճառերի և թատերագրությունների՝ ողբերգությունների հեղինակ էր: Արտավազդը առաջիններից էր Արևելքի մտավորական ընտրանու մեջ, ով յուրացրել էր Հունաստանում ձևավորված դրամատուրգիայի գրական ժանրը՝ հայտնի դառնալով հունական մշակութային բարձրաշերտին՝ ի դեմս Պլուտարքոսի:

Արևելքի և Հելլադայի սինթեզը հատկապես բեղմնավոր էր կրոնապաշտամունքային բնագավառում: Տեղի էր ունենում հունական և արևելյան աստվածների միաձուլում (սինկրետիզմ): Աստվածներն օժտվում էին նոր գործառույթներով, հետզհետե տարածվում էր ամենազոր, միասնական և վերացական աստծո գաղափարը (Սարապիս, Իսիս), ժողովրդականություն էր վայելում Տյուխեի՝ հզոր ճակատագրի և փոփոխական բերմունքի դիցուհու պաշտամունքը: Տյուխեին իրենց հովանավոր էին համարում ինչպես քաղաքները (Անտիոքը), այնպես էլ արքաները (Տիգրան Մեծ):

Հելլենիզմի ժամանակաշրջանում քաղաքակրթությունների և ժողովուրդների միջև փոխազդեցության և մերձեցման միտումները իրենց արտահայտությունն են գտնել Տիգրան Մեծի գործունեության մեջ: Տիգրանակերտում հիմնադրվել էին հելլենական և արևելյան՝ հայկական քաղաքակրթությունները խորհրդանշող երկու կոթողներ՝ հունական թատրոնի շենքը և քաղաքից դուրս՝ վիթխարի պարսպիզը (պարտեզը) (App. Mitr. 84), այգիների, որսատեղիների, ջրավազանների հանձնակերտում աննախադեպ իրադարձություն էր հելլենիզմի մշակութային պատմության մեջ և վկայում է, որ հայոց արքայի քաղաքը կատարում էր արևելյան և հունական քաղաքակրթությունների ու մշակույթների շփման և մերձեցման կենտրոնի դեր, իսկ հելլենիզմի դարաշրջանում Մերձավոր Արևելքում միջքաղաքակրթական ինտեգրացիոն միտումները բնավ դեռ չէին սպառված Ք. ա. I դ. առաջին կեսին՝ Հռոմի և Պարթևաստանի վճռական առաջխաղացման նախօրեին:

Ադոնց Ն., Երկեր, հատոր Դ, Երևան, 2009:
Դիոդորոս Սիկիլիացի, Պատմական գրադարան (թարգմ.՝ Ս. Կրկյաշարյանի), Երևան, 1985:
Կրկյաշարյան Ս. Մ., Հայաստանի և Փոքր Ասիայի բաղաքների պատմության դրվագներ, Երևան, 1970:
Կրկյաշարյան Ս. Մ., Հովսեպոս Ֆլավիոս. Դիոն Կասիոս (թարգմ. բնագրից, առաջաբան, ծանոթ.)(Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 9), Երևան, 1976:
Կրկյաշարյան Ս. Մ., Դիոդորոս Սիցիլիացի (թարգմ. բնագրից, առաջաբան, ծանոթ.)(Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 14), Երևան, 1985:
Կրկյաշարյան Ս. Մ., Պլուտարքոս, Կենսագրություններ (թարգմ. բնագրից, առաջաբան, ծանոթ.), Երևան, 2001:
Կուրտիս Ռուֆոս, Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը, տե՛ս Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Երևան, 1987:
Ղանալանյան Ա., Ակնարկ ապատում, Երևան, 1969:
Մանանեյան Հ., Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1977:
Մանաներյան Ռ. Լ., Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պայքարը Հռոմի և Պարթևաստանի դեմ (մ. թ. ա. 94–64 թթ.), Երևան, 1987:
Մանաներյան Ռ. Լ., Հայաստանը Արտաշեզից մինչև Տրդատ Մեծ, Երևան, 1997:
Մանաներյան Ռ. Լ., Թագավորական իշխանության հաստատության առանձնահատկությունները Արտաշեսյանների օրոք (թագավորն ու ավագանին), Լ<Գ 1, 77–85, 1999:
Մանաներյան Ռ., Տիգրան Մեծ, Պատմություն I, 144–158, 2002:
Մանանդյան Հ., Երկեր, Ա, Երևան, 1977:
Մանանդյան Հ., Երկեր, Ջ, Երևան, 1985:
Մարգարյան Ե. Գ., Հելլենիստական դարաշրջանի կոմմագենների և Եռփքի պատմությունից, Լ<Գ 1, 20–32, 2009:
Միքոյան Հ. Գ., Ադիաբենի պետությունը և Հայաստանը, Երևան, 1980:
Մարգսյան Գ. Խ., Հայաստանը վաղ հելլենիզմի ժամանակաշրջանում, Հ<Գ 1, 500–520, 1971:
Մարգսյան Գ. Խ., Հայաստանի միավորումը և հզորացումը Արտաշես I-ի օրոք, Հ<Գ 1, 500–520, 1971:
Տիրացյան Գ., Երիանդունիները Հայաստանում, Տ<Գ, 1958, 6, 53–72, 1958:
Փլավիոս Արիանոս, Ալեքսանդրի արշավանքը, տե՛ս Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Երևան, 1987:
Քոչարյան Գ., Դվինի հնագիտատեղի պարսպաշրջանի խնդիրները, Լ<Գ 5, 82–97, 1974:
Օհանյան Մ., Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան արշավանքը և Հայաստանը, Երևան, 2003:
Античная Греция, т. 1, Москва, 1983.
Аракелян Б. Н., Очерки по истории искусства Древней Армении (VI век до н. э. – III век н. э.), Ереван, 1976.
Бенгтсон Б., Правители эпохи эллинизма, Москва, 1982.
Бокшанин А. Г., Ганнибал – Советская историческая энциклопедия, Москва, т. 4, 99–100, 1963.
Бонгард-Левин Г. М., Г. Ф. Ильин, Индия в древности, Москва, 1985.
Виноградов Ю. Г. и В. И. Калеев, Армянские лучники на службе Митридата Евпатора.– Второй всесоюзный симпозиум по проблемам эллинистической культуры на Востоке. Тезисы докладов, Ереван, 12–13, 1984.
Габелко О. А., Критические заметки по хронологии и династической истории Понтийского царства, ВДИ 3, 128–158, 2005.
Гафуров Б. Г., Д. И. Цибукидис, Александр Македонский и Восток, Москва, 1980.
Демографический энциклопедический словарь, Москва, 1985.
Дройзен И. Г., История эллинизма, т. I–III, Москва, 1891–1893.
Еремян С. Т., О рабстве и рабовладении в древней Армении, ВДИ 1, 12–26, 1950.

Еремян С. Т., Развитие городов и городской жизни в древней Армении, ВДИ 3, 11–31, 1953.

Зардарян М., Торгово-экономические связи Армении с эллинистическим миром (III–II вв. до н. э.) (Автореферат канд. дисс.) (Институт Археологии и этнографии АН Арм. ССР), Ереван, 1986.

Зельин К. К., Основные черты эллинизма (социально-экономические отношения и политическое развитие рабовладельческих обществ Восточного Средиземноморья), ВДИ 4, 45–56, 1953.

Кавецян А., Архитектурно-строительная культура античной Армении (Автореферат канд. дисс.)(Институт Археологии и этнографии АН Арм. ССР), Ереван, 1988.

Кораблев И. Ш., Ганнибал, Москва, 1976.

Кошеленко Г. А., Греческий полис на эллинистическом Востоке, Москва, 1979.

Лосев А. Ф., Стоицизм – Философская энциклопедия, т. 5, Москва, 1970.

Макгинг Б., На рубеже. Культура и история Понтийского царства, ВДИ 3, 97–112, 1998.

Манаseрян Р. Л., Процесс образования державы Тиграна II, ВДИ 2, 122–140, 1982.

Маргарян Е. Г., Страна Коммагена и Армения эллинистического периода (Автореферат канд. дисс.) (Институт истории НАН РА), Ереван, 1992.

Молев Е. А., Малая Армения и Митридат Евпатор. Проблемы античной истории и культуры. т. I, Ереван, 185–189, 1979.

Народонаселение стран мира, Москва, 1974.

Периханян А. Г., Храмовые объединения Малой Азии и Армении, Москва, 1959.

Равович А. Б., Восточные провинции Римской империи, Москва–Ленинград, 1949.

Равович А. Б., Эллинизм и его историческая роль, Москва–Ленинград, 1950.

Саркисян Г. Х., Самоуправляющийся город в Селевкидской Вавилонии, ВДИ 1, 68–84, 1952.

Саркисян Г. Х., Греческая ономастика в Урарту и проблема Graeco-Babyloniaca, ДВ 2, 181–217, 1976.

Саркисян Г. Х., Тигранакерт, Москва, 1960.

Степанян А. А., Развитие исторической мысли в древней Армении. Миф, рационализм и историописание, Ереван, 1991.

Тарн В., Эллинистическая цивилизация, Москва, 1949.

Тирацян Г. А., Новые археологические материалы послеурартского времени на территории Западной Армении (Турция) и их место в истории древнеармянской культуры, ДВ 2, 134–157, 1976.

Тирацян Г. А., Культура древней Армении (VI в. до н. э. – III в. н. э.), Ереван, 1988.

Тирацян Г., Страна Коммагена и Армения, ՏՀԳ, 1956, 3, 69–74, 1956.

Хачатрян Ж. Д., Об античной коропластике Армении, ВДИ 3, 87–103, 1979.

Хачикян А. Э., Армения в сфере международной политики накануне и в начале нашей эры, Ереван, 1999.

Шахермайр Ф., Александр Македонский, Москва, 1986.

Шифман И. Ш., Сирийское общество эпохи принципата, Москва, 1977.

Alexander the Great. Reality and Myth, Rome, 1993.

Bickerman E., Institutions des Séleucides, Paris, 1938.

Bickerman E., The Seleucids and the Achaemenids. – In: La Persia e il mondo Greco-romano, Roma, 87–117, 1966.

Bivar A. D., The Political History of Iran under the Arsacids. – In: The Cambridge History of Iran, vol. 3(1), London, 21–99, 1983.

Briant P., Alexander le Grand, Paris, 1994.

Brun J., Le stoïcisme, Paris, 1994.

Chamoux Fr., La civilisation hellenistique. Paris, 1992.

Geyer Mithridates. In: Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft (RE). XV, 2. Stuttgart, col. 2163–2204, 1932 (1965).

Grimal P., Bengtson H., Caskel W., Dercharn P., Meuleau M., M. Smith, La civilization hellénistique et la montée de Rome. Paris. – Montréal, 1971.

Hümann K. und Puschtein O. 1963, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Textband, Berlin, 1890.

Kreissig H., Geschichte des Hellenismus, Berlin, 1984.

Lévêque P., Le monde hellénistique, Paris, 1969.

Lipinski E., El's abode: Mythological Traditions Related to Mount Hermon and to the Mountains of Armenia, Orientalia Lovaniensia Periodica, 1971/2, 13–69, 1971.

Manasserian R. L., L'Arménie et le Proche-Orient hellénistique au temps de Tigrane le Grand.– In: Arménie entre Orient et Occident, Paris, BNF, 32–37, 1996.

Nicolet Cl. (ed), Rome et la conquête du monde méditerranéen (264–27 av. J. – C.) Tome 2 sous la dir. de Cl. Nicolet. 4. éd., Paris, 1993.

Petit P., La civilisation hellénistique, Paris, 1965.

Préaux C., Le monde hellénistique. La Grèce et l'Orient de la mort d'Alexandre à la conquête de la Grèce 323–146 av. J. C., Paris, 1978.

Reinach Th., Mithridate Eupator roi de Pont, Paris, 1890.

Rostovtzeff M., The Social and Economic History of Hellenistic World, v. I–III, Oxford, 1941.

Rostovtzeff M., Syria and the East. – In: CAH VII, 155–196, 1964.

Tarn W. W., The Struggle of Egypt against Syria and Macedonia. – In: CAH VII, 699–731, 1964.

Toumanoff C., Studies in Christian Caucasian History, Georgetown – Wetteren, 1963.

Walbank F. W., The Hellenistic World, London, 1981.

Walbank F. W. Astin A. E., The Hellenistic World.– In: CAH, vol. VII, Cambridge, 1984.

Wellmann M., Antiochos III der Grosse.– In: RE, II, Stuttgart, col. 2459–2469, 1894 (1958).

Will E., Mossé Cl., Goukowsky P., Le monde Grec et l'Orient, t. II, Le IV siècle et l'époque hellénistique , Paris, 1975.

Will E., Histoire politique du monde Hellénistique. v. I–II, P., (Ed. du Seuil) Paris, 2003.

ԲԱԺԻՆ
6

ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍ

ՎՐԱՍՏԱՆ[1]

Վրաստանը զբաղեցնում է Կովկասյան լեռնաշղթայի հարավային լանջերի միջնամասից արևմուտք՝ մինչև Սև ծով և Փոքր Կովկասի հյուսիսային լանջերի միջև ընկած Կուրի և Ռիոնի իջվածքները: Ընդունված է երկիրը բաժանել չորս գոտիների՝ ըստ ծովի մակերևույթից ունեցած բարձրության, որոնցով պայմանավորված են նրանց մակերևույթի ծածկույթի, տնտեսական նշանակության, բնակլիմայական և մյուս ինքնատիպությունները: Լիխի լեռնաշղթան (Սուրամի լեռնանցքով) երկիրը բաժանում է արևելյան և արևմտյան հատվածների՝ հատկապատասխան պատմա-ազգագրական միավորներով: Քաղաքական կազմավորման առումով երկիրը միասնական է՝ սկսած XI դարից:

1. ՏԱՐԱԾՔԸ, ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վրաստանի «Սաքարթվելո» ինքնվանումը կազմված է «քարթվել–ի» էթնանունից՝ «սա» ընդհանրականություն ցույց տվող նախածանցով: Էթնանվան կազմության ու ծագման շուրջ կան այլազան բացատրություններ: Բաղադրյալ անուն լինելը ինքնին հասկանալի է, քանի որ էթնանվան հիմնական ցուցիչը՝ «քարթ», առկա է կենտրոնական Վրաստանի *Քարթլի*–ի անվան, ինչպես նաև երկրի խոսվող լեզվի «քարթ»+ուր–ի > «քարթ»–ուլ–ի կոչման մեջ: Բ>վ լծորդությունը թույլ է տալիս վ*ի*ր//վ*ի*ր տարբերակների մեջ տեսնել հայ. վ*ի*ր–ք (հուն. Ἴβερ–ία) – վ*ր*աց*ի*–ների և վր–ա–առանձնանուն – երկրանվան ձևավորման ընթացքը: Գ. Ղափանցյանը ber/bir –ը բացատրում էր իբրև «տուն», «տոհմ», «ցեղ»: Ա. Շանիձեն, ափ>կ լծորդության վկայակոչմամբ, «քարթվել–ի»–ն հանգեցնում էր «պարթել–ի/պարթևել–ի» (իմա՝ պարթևատանցի, պարթևներին ենթակա երկրի բնակիչ) կազմությանը: Մեգրելները (եգրիսցիները) վրացիներին կոչում են *քորթու*: Գ. Մելիքիշվիլին *քարթ* եգրույթը առուգաբանելիս առաջնությունը տալիս էր մեգրելերենում և այլ լեզուներում այս բառի «շրջափակ», «րակ» իմաստին, որով նախ *քարթլնդի* բնակության կենտրոնը պիտի կոչվեր, ապա էթնանուն դառնար:

«Քարթվելական» ցեղակցությունը պայմանավորող հիմնական որոշիչն այսօրվա

[1] Հին Վրաստանի պատմության մասին տես Меликишвили Г. А., К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959; Чубинашвили Т., К древней истории Южного Кавказа, Тбилиси, 1971; Лордкипанидзе Г., Колхида в VI-II вв. до н. э., Тбилиси, 1978; Лордкипанидзе О.Д., Наследие Древней Грузии, Тбилиси, 1989; Меликишвили Г.А. и Лордкипанидзе О.Д. (ред.), Очерки истории Грузии, Т. I, Грузия с древнейших времен по IV в. н. э., Тбилиси, 1989; և այլն

ընկալմամբ *վրացերեն, սվաներեն, մեգրելերեն* և *ճաներեն* (վերջին երկուսը միասին՝ *զաներեն*) լեզուների՝ մեկ հիմք լեզվից (այլ կերպ՝ նույն նախալեզվից) սերելու լեզվաբանական փաստարկումն է: Հնչյունական անցման օրինաչափությունները համաքարթվելական լեզվական ընդհանրության երկատման երկու պարբերաշրջան են վկայում: Առաջին փուլում՝ Ք. ա. II հազ. սկզբներին, հիմք լեզվից ճյուղավորվում և ինքնուրույն զարգացում է ապրում *սվաներենը*: Հաջորդ երկատումը վիրա-կոլխական շրջանակում (իմա *վրացերենի* և *զաներենի* բաժանումը) թվագրվում է Ք. ա. I հազ. սկզբից մինչև Ք. ա. VII դ.: Իհարկե, լեզվական այս ժամանակագրությունը բացարձակ չէ, իսկ նրանում *ճաներենի* բացակայությունը բացատրելի է *մեգրելերենի* հետ ունեցած ընդհանրությամբ:

Լեզվաբանական նորագույն հետազոտությունները կասկածի տակ են առնում «Իբերա-կովկասյան» կոչված լեզվաընտանիքի գոյությունը՝ չժխտելով մասնակի ընդհանրությունները: Այդպիսիք անծանոթ չեն նաև հնդեվրոպական հիմնալեզվի հարաբերակցության մակարդակում: Հայերենի հետ եղած ստուգաբանությունների մեծ մասը պայմանավորված է այս մակարդակի շփումներով: Դատելով Փոքր Կովկասի լեռնային շրջանների տեղանուններում ճանա-մեգրելական (= զանական) լեզվական հետքերի առկայությունից՝ ցեղային տեղաշարժեր են տեղի ունեցել դեպի արևմուտք, ինչպես որ այդպիսիք դիտարկելի են ավաներենի առնչությամբ, բայց այս դեպքում՝ հարավից դեպի հյուսիս:

2. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Տոլխական և իրնդական (վրացական) պետական կազմավորումների առաջացումը

Վրաստանի տարածքում բնակվող ցեղերն ու ցեղային միությունները ապրել են վաղնջական պատմության աստիճանական բոլոր շրջափուլերը: Արախլոյի, Շուլավերի և Ծուխի հնավայրերի գտածոները վկայում են էնեոլիթյան բնակավայրերի առկայությունը այս տարածքում, որ վերաբերում է Ք. ա. V–IV հազարամյակներին: Արևելյան Վրաստանը հարևան տարածքների հետ, փաստորեն, ընդգրկվել է հյուսիսմիջագետքյան և իրանական էնեոլիթյան մշակույթի շրջան: Վաղ և միջին բրոնզի դարաշրջանները (IV–II հազ.) բնութագրվում են թոնդրյան գտածոներով և հայտնի են «թոնդրյան մշակույթ» անվանումով: Արևմտյան Վրաստանը այս շրջանում հարում է Փոքր Ասիայի հյուսիսարևելյան տարածքներին և առանձնանում է «կոլխական մշակույթ» բնորոշմամբ: Ք. ա. I հազ. սկզբներից, դատելով հունական աղբյուրներում արգոնավորդների մասին եղած գրույցներից, կոլխական միջավայրում սկսում է ձևավորվել վաղդասակարգային հասարակություն, որին նպաստ բերեց Ք. ա. VIII–VI դդ. հունական բնակավայրերի հաստատումը Սև ծովի արևելյան ափերին (Փասիս, Դիոսկուրիա, Բաթիս են):

Գ. Մկիթիչվիլու համոզմամբ՝ քարթվելական ցեղերի ստեղծած հնագույն պետական կազմավորումը հին Կոլխեթի (Կողքիսի) թագավորությունն էր, որի գոյությունը նա թվագրում է Ք. ա. XI–VIII դդ. և անկումը պայմանավորում կիմմերների ու սկյութների դեպի հարավ շարժվելով: Ժողովրդագազմավորմանը որոշակի մասնակցություն բերեցին Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս–արևմուտքից դեպի ապագա Վրաստանի տարածք շարժվող *մոշկները*՝ իրենց անունը ամրագրելով վրացական *մեսխ, Մաւսխան* և *Մցխեթ* ցեղանուններում ու տեղանուններում: Ենթադրվում է, որ փոքրասիական աստվածությունների պաշտամունքի հետ են կապված *Արմազ* և *Ջադեն* աստվածները:

Այս անցուդարձին հաջորդեցին Մարաստանի հզորացումը և Վանի թագավորության աստիճանական անկումը: Ենթադրվում է, որ ուրարտահոս որոշ խմբեր պետության անկումից հետո դեպի հյուսիս են շարժվել և ձուլվել արևելավրացական ցեղային կազմավորումներին: Այդ է վկայում հին արևելյան բնրջութարիքի աստված Արալեի առկայությունը վրաց ժողովրդական երգի կրկներգում (իվրի Արալե, թարի Արալե, արի Արալե, ուր Արալեն կոչված է «տեր», «զորեղ» և «տուր» > տվող):

Ք. ա. VI դ. սկսած՝ մարերին փոխարինելու եկավ հարավիրանյան Աքեմենյաններ ի տոհմի հարստությունը, որի տիրապետությունը տարածվեց Այսրկովկասի, այդ թվում և Վիրքի վրա:

Հերոդոտոսի հավաստմամբ՝ կոլխերը (իմա՝ արևմտավրացական ցեղերը) որևէ սատրապության կազմում չկային, բայց Աքեմենյաններին, իբրև ինքնակամ հարկ, հինգ տարին մեկ ուղարկում էին 100 տղա և նույնքան աղջիկ (III, 97): Պեղածո դրամներն ու առարկաները ցույց են տալիս, որ Սև ծովի արևելյան ափին ընկած բնակավայրերը կապեր առևտրատնտեսական հարաբերություններ ունեին հունական աշխարհի հետ: Այդպիսիք ավելի սերտ էին Միլեթի հետ, որտեղից էին վերաբնակները: Անհրաժեշտ է հիշել, որ այս շրջանի հունական աղբյուրներում Կոլխիդա (Կողքիս) տեղանունը երկու տարբեր կիրառություն ունի՝ ընդհանուր և մասնավոր: Երկրորդ դեպքում այն վերաբերում է Սկամանիսից (Ճորոխ) հյուսիս՝ մինչև Փասիս (Ռիոն) կամ Ինգուր գետ ընկած տարածքին, հարկավ Ռիոնի ավազանում գտնվող կենտրոնով: Այստեղ հաստատված քաղաքներում տեղ ուներ, ինչպես այլուր, ստրկավաճառությունը, և պատահական չէ, որ հունական որոշ աղբյուրներում կոլխ ստրուկներ են հիշատակվում:

Քարթլիի (Վիրքի) թագավորության կազմավորումը

Կոլխիդայի (Կողքիսի) և Քարթլիի միջև մեկընդմիշտ սահմանված բաժանագիծ չկար. *առբար–ասապկը–հնոպկը–սպկը* ցեղանունների առնչակցությունը *խբկը*–ին (վիր–ք) համարվում է հարավ–արևմուտքից դեպի Արևելյան Վրաստան կատարված էթնիկական տեղաշարժերի հետևանք: Այս տարածքում քարթական/քարթվելական ցեղերը կարող էին շփումներ ունենալ վայնախական և դաղստանյան էթնիկական խմբերի հետ, մասամբ և ձուլել նրանց իրենց կազմավորման ընթացքում (*Մոսխոսն*

Մոխնաձոր, Մոխնիան տեղանունները կազմված են *մոխա* բառից, որ իր հերթին, նույնն է խոնձաձական *միթե*-ի հետ և զուգահեռներ ունի դաղստանյան լեզուներում): Ինչ վերաբերում է վաղ անտիկ շրջանի երկրի քաղաքական կացությանը, ապա հակառակ Պլուտարքոսի ցուցման («Պոմպեոս», XXXIV)՝ իբերները (վրացիները) Աբեմենյանների ազդեցության ոլորտում պիտի գտնվեին. եթե *Հնաբնդհանները, ուռապձունները* նույն *խրնդնդն* են, ապա Քանոփոնի մոտ նրանք հայերի և փռաիանների հետ «Արևմտյան Հայաստան» անունը կրող վարչական միավոր էին կազմում: Այս շրջանին է վերաբերում Ուսիլիացիիան նշանավոր ամրության կառուցումը, որը «Վերին աշխարհ Վրաց» կոչվածի (*Քնձա առփնչի* կամ *Շիդա Քարթլիի*) կենտրոնն էր՝ նախորդելով Մցխեթին:

Արևելյան Վրաստանը որևէ չափով չէր առնչվել Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումներին, Սելևկյանների ու Պոնտական պետության միջև մղվող պայքարին: Եղած ավանդական տեղեկությունները պատմականություն չեն ապահովում, ուստի արևելավրացական պետական անդրանիկ կազմավորումը Փառնավազի անվան հետ է կապվում, որի մայրաքաղաքը Արմազցիխեն էր (Մցխեթը): «Քարթլիի դարձը» վարքագրական–պատմողական աղբյուրը պահպանել է Փառնավազյան հարստության մի քանի ներկայացուցիչների անուններ՝ Փառնավազ, Սաուրմագ, Միրվան, Փառնաջոմ, Արսոկ (Արշակ՞), Արիկ (Արտակ) և այլն, ինչպես նաև հիշատակություններ Արմազում նրանց ծավալած շինարարության վերաբերյալ:

Մցխեթում էին խաչվում Քարթլի ելնող հիմնական ճանապարհները, հետևաբար պաշտպանական կառույցների առավել անհրաժեշտ տարածքը «Մեծ Մցխեթն» էր: Ստրաբոնի հիշատակած և մայրաքաղաքը պաշտպանող (Strabo, XI, 3, 5) Արմազցիխեն և Սևսամորան (վրաց. Ծիծամորա) Կուրի և Արագվիի գլխավոր անցումներն էին պահում: Փառնավազի թագավորությունը թվագրվում է Ք. ա. III դ. առաջին կեսով: Համաձայն ուչ շրջանի վրացական աղբյուրների («Քարթլիս ցիռվրեբա»)՝ նա երկիրը բաժանել էր յոթ էրիսթավությունների, որոնք միավորում էին ողջ Վիրքը (Կենտրոնական Քարթլի, Ստորին Քարթլի, Կախեթ) և մասամբ Արևմտյան Վրաստանը (Արգվեթի, Եգերք, Օձրխե): Փառնավազի հաջորդների օրոք, Ստրաբոնի տեղեկությամբ (Strabo, XI, 14, 5), ծավալվող Արտաշիսյան Հայաստանը տիրացավ Գուգարքին, և Ապոլոդորոսի այն տեղեկությունը, թե Հայաստանն ու Իբերիան Արաքսով են բաժանվում (նույն տեղում, I, 3, 21), ըստ էության այս շրջանին է վերաբերում, հետևաբար բնագրում Արաքսը շփոթված է Կուր գետի հետ:

Փառնավազյանները բավական զգուշավոր հարաբերություններ էին պահպանում հյուսիսկովկասյան լեռնականների հետ՝ փորձելով օգտվել նրանց զինական կարողությունից: Այնուամենայնիվ, միշտ չէ, որ հնարավոր էր լինում խուսափել առճակատումից: *Դվալները, ժանաբնները, քուշները, դիդոյցիները* և այլ «վնկեր» ու «սարտնեաք» հաճախ գերիվարում էին Քարթլիի բնակիչներին և վաճառքի հանում: Միաժամանակ տեղի էր ունենում ազնվական ու աղոլական ցեղերի տեղաշարժ դեպի հարավ: Այս անցուդարձերը գրուցախառն ձևով արտացոլված են «Քարթլիս ցիռվրեբայի» նախապատմություններում: Ինչ վերաբերում է Վիրքի արևելյան հարևաններին, սկզբի նախապատմություններում:

րին, այսպես կոչված՝ աղուանական ցեղախմբերին, ապա Ստրաբոնի նկարագրության համաձայն՝ նրանք տոհմացեղային համայնքի վիճակից անցում էին կատարում դեպի միապետականացում՝ որոշ դեպքերում տարածքային զիջումներ անելով հարևան զորեղ կազմավորումներին, այդ թվում՝ վրացիներին: Կամբեճանում (նոր ժամանակների Քիզիղ – Կիզիկա՝ Կուրի ձախ ափին), ըստ մի հաղորդման, միմյանց էին սահմանակցում վրացիները, հաները ու աղուանները (Strabo, XI, 4, 1):

Ք. ա. II դ. սկզբներից, Հայաստանի հզորացմանը զուգընթաց, Վիրքը հարկադրված էր զիջումներ կատարելու Կախքի (Կախեթ) արևելյան շրջաններում: Վիրքի չորրորդ թագավոր Փառնաջոմի ապանոթյամբ հայոց թագավորը տիրացավ վրաց գահին, և այս կացությունը շարունակվեց մինչև հռոմեացիների հարձակումը Ք. ա. 65 թ., որի ժամանակ թագավոր է հիշվում Արտոկը (Արտոակ): Այսպիսով՝ շուրջ հարյուր տարի Արևելյան Վրաստանը կառավարում էին հայ Արտաշիսյան հարստության ներկայացուցիչները:

Հայոց արքա Տիգրան II–ի և Միհրդատ VI Պոնտացու զինական համագործակցությունը Վիրքին ու Աղվանքին ևս թելադրում էր հակահռոմեական դիրքորոշում որդեգրել: Ք. ա. 66–65 թթ. Հռոմը կտրուկ հաջողություններ արձանագրեց (Տիգրանակերտի և Արտաշատի գրավումը, Միհրդատ VI եվպատորի փախուստը Պոնտոսից և այլն): Հռոմը Լուկուլլոսի փոխարեն Արևելք ուղարկեց Պոմպեոսին, որը նախ Վիրքի վրա հարձակվեց՝ հարկադրելով Արտակ (Արտոկ) թագավորին, մեծ թվով զոհեր տալով ու գերիներ թողնելով, փախչել իր նստոցից և, ի վերջո, ապավինել Պոմպեոսի ողորմածությանը՝ երան ոսկեձույլ մահճակալ, թախտ ու սեղան նվիրելով (համմտ. Պլուտարքոսի «Պոմպեոս», XXXVI): Փաստորեն, Հռոմը տիրացավ Հյուսիսային Կովկասից Այսրկովկասով պարթևների երկիր տանող ճանապարհներին և հող նախապատրաստեց դեպի Արևելք ևսաձումները շարունակելու համար: Սակայն մինչ այդ կարևոր նկատվեց կարճ ճանապարհով Փասիս անցնել և ըստ կարելվույն հետապնդել հալածական Միհրդատին, որը շուտով ինքնասպան եղավ: Պոմպեոսը Վիրքից նախ իջավ Մեծ Հայքի կողմերը, ապա այնտեղից ուղևորվեց Աղուանից թագավորին պատժելու: Շատով սկիզբ առած ներքին կռիվները փոխեցին կացությունը. Պոմպեոսի կողմից Արիստարքոսին Կողքիսի կառավարիչ նշանակելուց կարճ ժամանակ հետո Բոսֆորի Փառնակ թագավորն իր տիրույթների մեջ ընդգրկեց ողջ առափնյան: Սակայն խնդիրն այն է, որ Կողքիսն այնս դադարեց վարչական մեկ ամբողջություն լինելուց՝ ընկալվելով իբրև հռոմեական Պոնտոս պրովինցիայի մաս:

Կողքիսը հնչնիզմի դարաշրջանում

Ճիշտ է, Կողքիսի որոշ հարավարևելյան և արևելյան շրջաններ ընդգրկվել էին Վիրքի (Իբերիայի) վարչական տարածքի մեջ, սակայն վաղաժամ է խոսել համավրացական կազմավորման մասին: Գ. Մելիքիշվիլին փորձում է արևմտավրացական ցեղեր տեսնել Փոքր Հայքի կազմում (խալդեր/խալիբներ, որոնց նույնացնում է ճանապան ցեղերի հետ, մոսինոյկներ և այլն), սակայն դժվար է միանշանակ ատոլգ

մեկնաբանություն տալ անտիկ աղբյուրներում հիշատակվող ցեղանուններին: Անշուշտ ենթադրելի է, որ Ք. ա. II–I դդ. արևմտավրացական որոշ ցեղեր կամ ցեղախմբեր ընդգրկվեցին Պոնտական թագավորության մեջ: Այս նոր կազմավորումը անթաքույց ձգտում էր իրեն ենթարկել կամ իր ազդեցության ոլորտ ընդգրկել Սև ծովի ողջ արևելյան առափնյան: Խնդրի իրագործմանը նպաստում էին այս տարածքում հաստատված հունական վերաբնակիչների հիմնած քաղաք–կենտրոնները: Միհրդատ VI Եվպատորի օրոք (111–63) Փոքր Հայքի որոշ շրջաններ ևս մտան նրա տիրապետության տակ:

Կողքիսի քաղաքներին հարող տարածքների տեղական բնակչությունը ևս հելլենականացման էր ենթարկվում և նշանակալի մասնակցություն բերում ծավալվող ապրանքաթափոխանակությանը, առևտրին: Դրամագետների դիտարկմամբ, Ք. ա. II դ. սկսած՝ արևմտավրացական տարածքներում չքանում է կոլխական արծաթադրամի (թեթրի) շրջանառությունը՝ փոխարինվելով Ալեքսանդր Մակեդոնացու և Լիսիմաքոսի ոսկեդրամների նմանակներով, որոնց հարյուրավոր օրինակներ են հայտնաբերվել արևելասևծովյան տարածքներում՝ հասնելով մինչև Սվանեթ: Այս պարագան առաջ բերեց առափնյայում բնակվող ցեղերի ու ցեղախմբերի միջև (կերկետներ, աբայացիներ, հենիոքներ, ավաններ, ափսիլներ են) որոշ համահարթում, և մշակութային շփում ձևավորվեց, որի հետևանքով խախտվեց նրանցից ոմանց տոհմահասնքային ավանդական կացութաձևը: Ստրաբոնը Դիոսկուրիայի շրջակայքում ապրող ցեղերին տասնյակներով է հիշատակում (Strabo, XI, 2, 16):

Վիրքի թագավորության կառուցվածքին վերաբերող աղբյուրների սակավությունը ստիպում է հաճախ մնալ կոահումների շրջանակում և կամ ապավինել կառույցը կազմողների եզրաբանությանը՝ ազգային բնագրերում: Նկատի պետք է առնել նաև սոցիալական այն տարբերությունը, որ գոյություն ուներ Վիրքի հարթավային և լեռնական բնակչության միջև: Վերջիններս կառուցվածքային հարցերում ավելի ինքնամփոփ ու պահպանողական էին: Ինչ վերաբերում է Ստրաբոնի տեղեկությանը, թե այս երկրում «մարդկանց չորս տոհմ (γένος) է բնակվում» (XI, 3, 6), ապա վրացագետների հետազոտությամբ պարզված է, որ խոսքը ոչ թե ցեղերի կամ ժողովուրդների մասին է, այլ վրաց հասարակության շերտային կառույցի, որ բացի թագավորից ու նրան հարող ավագանուց, կային նաև քրմերի, ազատների ու նյութական բարիքներ արտադրող մշակների (գեղջուկների) շերտեր:

Դատելով վրաց. «էր–ի» (համմտ. հայ. այր > էր) եզրի «ժողովուրդ» իմաստի ընդհանրացման փաստից՝ հասարակության մարդաշատ շերտը ազատներն էին կազմում, որոնց պարտականությունը զինվորական գործն էր: Ինչ վերաբերում է քրմերի ինքնությանը և նրանց դերին, ապա նկատի պիտի առնել Վիրքի դիցարանի ինքնատիպությունը, որ խեթական–փռքրասիական միջնորդավորված ազդեցությունը որոշակի է (այդ են վկայում *Արամազ* և *Ջադեն* տեղանունների ստուգաբանությունները): Ինչ վերաբերում է հասարակության սոցիալական կառուցվածքին, ապա այժմ ընդունված է այն եզրակացությունը, թե «գործ ունենք վաղ դասակարգային հասարակության հետ, որի մեջ տակավին շատ զորեղ են նախնադարյան–համայնական կարգերի

ռուցվածքի մնացորդները»: Այս եզրակացությունը արդարացի է նկատվում, քանի որ գահաժառանգումը ավագության է որոշվում, և թագավորը գորապետ չէ, ոչ իսկ դատավոր: Վիրքի հասարակության առաջընթացը ուղեկցվում էր դասակարգային շերտավորման խորացմամբ, մանավանդ հին ու նոր դարերի սահմանագլխին:

Վիրքի հզորացումը Ք. ծ. I–II դարերում

Ք. ծ. I դ. սկզբին հռոմեացիները մասամբ վերահաստատեցին իրենց քաղաքականությունը Վիրքում. նրանք հատկապես կարևոր համարեցին հայերի և պարթևների հետ ունեցած հակամարտություններում Այսրկովկասի երկու պետությունները՝ Վիրքն ու Աղուանքը, իրենց դաշնակից կամ օժանդակ նկատել: Գ. Մելիքիշվիլու համոզմամբ այս շրջանում «Պարթևներն ու պարթևամետ տրամադրված Հայաստանը Վիրքի համար ավելի վտանգավոր էին թվում, քան Հռոմը»:

Հայաստանի թուլացումը և պարթևների ու Հռոմի միջև մրցակցության սրումը Վիրքի թագավոր Փարսմանին (Փարասման) հնարավորություն տվեցին իր եղբայր Միհրդատին գորքի գլուխ կարգելու և Հայաստան ուղարկելու՝ պարթև արքայից արքա Արտավան III–ի որդի Արշակի գահը գրավելու և թագավորելու: Ան այդ վրացիներն օգնության կանչեցին հյուսիսկովկասյան «սարմատներին» (ալաններ): Տակիտոսի և Դիոն Կասսիոսի տեղեկությամբ (Tac., Ann. VI, 33–35; Dio, LVIII, 26, 4) պատերազմը նրանք շահեցին, և Միհրդատը հայոց թագավոր դարձավ: Որոշ անցուդարձերից հետո՝ Ք. ծ. 51 թ., Փարսմանը պատերազմ հայտարարեց իր եղբոր դեմ, սակայն հռոմեացիներին դաշնակից ունենալու նրա ակնկալիքները չարդարացան: Վրաց արքայազն Ռոդոմիստի (Հռադամիզդ) գլխավորած գորքը զանազան խարդավանքների գործադրմամբ տիրացավ Գառնի ամառանոց–բերդին և կոտորեց Միհրդատի ողջ գերդաստանը: Սակայն այս իրողության հետ չհաշտվեց պարթևաց Վաղարշ I թագավորը (51–80), որը մտավ Հայաստան ու վտարեց վրացիներին: Ռոդոմիստը նորից փորձեց վերադառնալ, սակայն հայոց ազատանին ապստամբեց, և փախուստի մատնված Ռոդոմիստի փոխարեն թագավոր կարգվեց պարթևաց թագավորի եղբայր Տրդատը: Հայրենի տուն վերադարձած Ռոդոմիստը, թերևս, հավակնեց ծերունի հոր գահին, սակայն պալատական խարդավանքների զոհ դարձավ (հմմտ. Tac., Ann. XIII, 37):

62 թ. Հռանդեայում պարթևների ու Հռոմի միջև կնքված հաշտության պայմանագիրը կարևոր փոփոխություններ առաջ բերեց Այսրկովկասում: Վրաստանն այլևս չէր կարող Հայաստանի դեմ քայլեր ձեռնարկելիս պաշտպանություն հուսալ հռոմեացիներից: 70–ական թվականներին դեպի հարավ՝ Հայաստան ու Մարաստան արշավելու փորձ ձեռնարկեցին հյուսիսկովկասյան ցեղախմբերը՝ ալանների (օսերի) գլխավորությամբ: Մովսես Խորենացու վկայությամբ (II, 50)՝ այս ավերածությանը մասնակցում էին վրաց զորքերը՝ փորձելով տիրանալ Հայաստանի հյուսիսային գավառներին: Ասպատակությունը ի

վերջո պարտության վերածվեց, և հայոց Սմբատ զորավարը Բարբլի հասավ ու փոխադարձ ավերածություն կատարեց: Դատելով Մցխեթի 75 թ. հունարեն արձանագրության հաղորդումներից՝ Փարսմանի որդի Միհրդատ վրաց թագավորը Վեսպասիանոսի կյանքի վերջին տարիներին (69–79) կարողացել էր կարգավորել վրաց–հռոմեական հարաբերությունները: Նորից ալանների գործակցությամբ վրաց թագավոր Քարթամի բանակը առճակատվեց հայերին Ջավախքում: Հայոց արքայորդիներ Արտավազդն ու Տիգրանը ավելի դիվանագետ գտնվեցին, քան զորականներ, և վրաց հետ դաշն կնքվեց՝ նրանց զիջելով Ծունդան, Դեմոթի ամրոցը, Ջավախքն ու Արտահանը: Այս ամենի դիմաց վրացիները պարտավորվեցին օգնական լինել հայերին և մայրաքաղաքում հայոց թագավորի պատկերով դրամ հատել:

II դ. 30–50-ական թվականներին՝ Փարսման II վրաց թագավորի օրոք, երկրի հզորացումը շարունակվում էր: Վիրքի թագավորության ազդեցությունը, դատելով զարդեղեն գտածոների ընդհանրությունից, տարածվում էր և արևմտավրացական որոշ տարածքների վրա՝ տեղ–տեղ հասնելով մինչև Ճորոխ գետ: Հադրիանոսի օրոք (105–147) Փարսման II–ը գործում էր ինքնավստահ՝ հավասարապես չցանկանալով թե՛ պարթևների, թե՛ Հռոմի ներկայությունը Վիրքում, սակայն կարելի է ենթադրել, որ կայսր Անտոնինոս Պիոսի տարիներին (138–161) հարաբերությունները մեղմվեցին, և Փարսմանի այցելությունը Հռոմ ու մեծարանքով ընդունվելը ընդհանուր շահերի ճանաչման արդյունք էր: «Վրաց պատմությունը» («Քարթլիս ցխովրեբա») Փարսման II–ի անվան հետ է կապում հայ–վրացական հատատեղ պայքարը պարսից դեմ և նրան անօրինակ հերոսություններ վերագրում:

Մցխեթում հայտնաբերված երկլեզվյան արձանագրության տվյալները հուշում են, որ Փարսման II–ից հետո երկրում ինչ–ինչ անցուդարձեր են տեղի ունեցել, որոնց արդյունքում գահին տիրացել է ոմն Քանփարնուգ: Թե ինչ ազգակցություն կա սրա և III դ. կեսերին հիշվող Համազասպ թագավորի միջև, հայտնի չէ:

Պևտինգերյան քարտեզի ուսումնասիրողները արձանագրում են Մցխեթ տանող մի քանի ճանապարհներ ու նրանց ճյուղավորումներ, ինչը վկայություն է Այսրկովկասի երկրներն իրար և Առաջավոր Ասիայի հետ կապող առևտրական աշխույժ երթևեկի մասին:

Լազերի թագավորության կազմավորումը

Հռոմեացիների կողմից գրավված Կողբիսը նախ վարչական առանձին միավորի վերածվեց, ապա ենթարկվեց Պոնտոսի թագավորությանը, իսկ Ք. ա. 63 թ.՝ վերջինիս լուծարումից հետո, Գալաթիայի հետ միասին Կապադովկիայի մաս կազմեց: Ծովափնյա քաղաքներում հռոմեական զորամիավորումներ էին կանգնած: Հյուսիսից հարավ շարժվող լեռնականները *(ջիքներ, ապսիլներ, աբասգիներ)*, Պլինիոսի վկայությամբ (NH, VI, 16), հաճախ էին հարձակվում հունական բնակչություն ունեցող քաղաքների վրա: Ակտիվացել էին նաև Կողբիսի կենտրոնական շրջաններում

հաստատված *առևտրականները, արուեստագործները*: Հարավից դեպի այս շրջաններ էին տեղաշարժվում *ճանապարհ* տոհմեր, որոնք արդեն տոհմական միություններ էին կազմավորում:

II դ. 30-ական թվականներից Սև ծովի արևելյան ափերին հիշատակվում են *մակրոններ* և *հեհիտքներ*, Ճորոխի գետաբերանից մինչև Դիոսկուրիա (Սուխում)[3] *չագական միավորում* (Arr., Periplus, §48), որանից հյուսիս՝ *աբասգական* ցեղեր էին (մինչև ներկայումս Փսոու կոչվող գետը), որոնք տոհմակիցների հետ ցեղային միություն էին ստեղծել: Կողքիսում կողք կողքի ապրողների և այստեղ առևտրական խնդիրներով եկողների ցեղային խաճանկարը պատկերացնելու համար կարելի է հիշել Պլինիոսի տեղեկությունը, թե հռոմեացիները հաղորդակցվելու համար 130 թարգմանիչ պիտի ունենային (NH, VI, 15): Ինչպես երևում է, հռոմեացիների հետ ունեցած շփումների առումով առանձնանում էր լազական կազմավորումը, որին կայսր Անտոնիոս Պիոսը (138–161) Բակուր անունով թագավոր (կառավարիչ) է տալիս:

Տասնամյակներ անց գոթական ցեղերի հարձակումները առաջել թուլացրին հռոմեացիների ազդեցությունը Կողքիսում, և զուգահեռաբար ակնառու էր դառնում լազերի գերիշխող դիրքը: III դ. առաջին տասնամյակներին նրանք արդեն սահմանակցում և իրենց են ենթարկում լեռնական *սվաններին*՝ որոշ ժամանակ անց առճակատվելով հյուսիսից եկող *հոների* հետ: Այս պարագայում լազական թագավորության գորացմամբ շահագրգռված էին իրենց ազդեցության հյուսիսարևելյան սահմանները պահպանող հռոմեացիները: Լազերի թագավորության հիմնական քաղաքներն էին Արքեոպոլիսը (այժմյան Նաբալաքևի տեղում) և Ռոդոպոլիսը (այժմյան Վարդցիխեն): Վրաց թագավորության հետ սահմանի վրա էին գտնվում Կողքիսի Սկանդա և Շորապան ամրությունները:

Վիրքի թագավորությունը III դարում

224 թ. Արտաշիր Սասանյանը պարտության մատնեց Աբշակունի Արտավան V–ին և երկու տարի անց իրեն Իրանի արքայից արքա հայտարարեց, որով սկիզբ դրվեց Սասանյան հարստությանը: Նրա որդի Շապուհ I–ը (242–272) շարունակեց իր նախորդի նվաճողական քաղաքականությունը: Կարելի է մակաբերել, թե առաջին Սասանյանների օրոք Վիրքը հանդես էր գալիս նրանց տիրապետության դեմ պայքարողների թվում՝ իբրև Հայաստանի ու Հռոմի դաշնակից, ինչն արձագանք է գտնել ինչպես Ազաթանգեղոսի հայտնի դրվագում, այնպես էլ ազգային աղբյուրներում: Սակայն III դ. կեսերին երկիրը նվաճվում է պարսիկների կողմից: Ka'ba-i-Zardošt-ում Կարտիր մոգպետի արձանագրության համաձայն՝ Շապուհ I–ին հարկատու երկրների թվում են նաև հայերը, վրացիները (Wyrδn-Iβqlα), ինչպես նաև Սիկանը (հոն. բնագրի Մախելոնիան), որը մի շարք հետազոտողներ նույնացնում են «հեհիտքների և մախելոնների թագավորությանը» և համարյում Լազիկա–Կողքիսի հետ: Վրաց թագավորն այս շրջանում Համազասպն էր: Արմազիսխևիի դամբարանում հայտնա-

բերված թաւի պահլավերեն արձանագրության մեջ «Գոթզանի» (Վիրքի) բոնչխ է հիշատակվում Արգամնը:

Սակայն III դ. վերջերին պարսիկների կրած պարտությունները և Կայսրության ու Իրանի միջև 283 թ. պայմանագիրը բերեցին Սասանյանների կողմից Տրդատ III Արշակունուն Հայաստանի թագավոր ճանաչելուն, իսկ 298 թ. Մծբինի 40-ամյա հաշտության պայմանագրով Իրանը վերջնականապես ընդունեց Մեծ Հայքի ու Վիրքի նկատմամբ հռոմեացիների գերիշխանությունը:

Վրաց պատմության քննարկվող շրջանը բնութագրվում է գյուղական համայնքի կազմավորման ու վերաձևման վերուվարումներով: Մեր օրերում «գյուղ» նշանակող եզրը («սոփելի») հնում ուներ միայն լայն կիրառում («աշխարհ»): «Գիւղ» և «չէն» իմաստով հին վրացերենում ունենք «դարբա» եզրը, որից հետագայում գոյացավ «մդարբարի»-ն՝ նախ սոսկ «բնակիչ» և ապա՝ «գեղջուկ» նշանակությամբ: Սոցիալական կտրվածքով «դարբայի» բնակիչները երկու խավ էին ներկայացնում՝ «էր-ի» (իմա՝ «ազատ») և «գլեխ-ի» (հողագործ, ծառա, գեղջուկ): Դատելով հայ. «գառան» և վրաց. «գուառի» (ազգատոհմ, տոհմ) առնչակցություններից՝ համայնքի նախնական հիմնական բնակիչները («մկուիդր-ի») տոհմակիցներ էին: Հետագայում այդ նույն «մկուիդր-ի» եզրը ձեռք բերեց «բնիկ» իմաստը, ինչը նշանակում է, թե նա մշակովի հողամասի տեր է, դրսեկ կամ օտար չէ, գեղջկական համայնքի անդամ է, այլապես պիտի գործածվեին «մծիր-ի», «տղուն», «մոնա», «միսնվալի» եզրերը (օտարական, գերի, ծառա, աղախին, ապաստավոր): Թեմը կամ համայնքը կարող էր կոչվել նաև «սախլ-ի» (բառացի՝ «տուն», բայց նաև «արյունակից», «ազգական» իմաստով): Այդ է պատճառը, որ համայնքի ավագը հաճախ կոչվում էր «մամասախլիս-ի» (տանուտեր): Ինչ վերաբերում է աստիճանաբար ձևավորվող տոհմական ավագանուն, ապա Քարթլիում նրանք կոչվում էին «թավադ» կամ «խուցես» («գլխավոր», «երէց»):

Փոքրասիական երկրների ու Հայաստանի նմանությամբ հելլենիստական դարաշրջանի Վիրքում ևս գոյություն ունեին տաճարական համայնքներ: Վրաց հատարակական կառուցվածքում լեռնային և հարթավայրային շրջաններում տաճարական հողագործության զարգացման աստիճանը նույնական չէր: Տարբեր էր նաև տաճարական միությունների անփականության ընդգրկումը՝ երդեր ու գյուղեր: Պարզ է, սակայն, որ ինչպես այլուր՝ Քարթլիի տաճարական միությունների գլուխ կանգնած էր քրմական վերնախավը:

Արքունական պաշտոնեության առանձին ներկայացուցիչներ, ծառայության դիմաց հողատարածություններ ստանալով, վար էին ածվում խոշոր հողատերերի: Սեմաց հողատարածություններ ստանալով, վար էին ածվում խոշոր հողատերերի: Սեփականության այդ ձևը սովորաբար կոչվում էր «ագարակ» կամ «բարդակ»: Արքայական հողերը կամ տարածքները կրում էին «անփե» անունը («ոստան», «ոստանիկ»), թեև անծանոթ չէ նաև «ոստանը» (այստեղից Ռուսթավի < «Ոստան-քաղաք» անունը): Խորհուրդ տեղեկությամբ թագավորազինք Վիրքում «սէփէձոլ» էին կոչվում (Ք, 7): Ի վերջո նշենք, որ հատարակության վերնախավը կրում էր «ուփալ-ի» անունը («տէր»), իսկ նրան ենթակա կամ պատկանող շերտը՝ «մոնա» կամ «ղրմա» անունը («տէր»), իսկ նրան ենթակա կամ պատկանող շերտը՝ «մոնա» կամ «ղրմա» անունը («տէր»), իսկ նրան ենթակա կամ պատկանող շերտը՝ «մոնա» կամ «ղրմա» անունը («տէր»),

(«ձառայ», «տղա», «մանուկ»): Սրանք իրենց հերթին խմբերի էին բաժանվում՝ «նուաղիդի մոնա» (արծաթով գնված), «մխնվալ-ի» (աղախին), նաև «սախլիս ծուլի» (ընդծին):

3. ՎԻՐՔԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Վերջին տասնամյակների հետազոտությունները պարզեցին, որ Քարթլիի հնագույն կենտրոնատեղին «Արմազաձոր» (Արմազիսխևի) է կոչվում ամենևին ոչ Հոսրոամազդայի պաշտամունքի պատճառով, այլ որ տեղանունը կապված է խեթական Լուսնի աստված Arma-ի հետ, իսկ իրանական կրակապաշտության առնչվող նեկրոպոլը ազգային աղբյուրները կապում են Փառնաջոմի ժամանակների հետ: «Քարթլիս ցխովրեբայի» տեղեկությամբ (I, 106) վրաց դիցարանի խոշոր աստվածներն են Արմազը, Ջադենը, Գաց-ն ու Գա-և, բոլորն էլ մարդակերպ տեսքով: Ինչ վերաբերում է նույն աղբյուրում հիշվող «Իթրուջան»-ին, այն իրանական «աստրուշանի» հնչյունափոխ տարբերակն է, որ արդեն կրակապաշտության շրջանն է ներկայացնում:

Առաջավորասիական Այնանա-և, «Դարի» ու «Տատոս»-ի նման, տեղայնացել է և հիմք դարձել «Նինո», «Նանա» կանացի անուններին:

Հնագիտական և գրավոր աղբյուրները վստահաբար ցույց են տալիս, որ հողագործությամբ զբաղվող քարթվելական ցեղերը Լուսնի պաշտամունքի հետ են կապել եզան պատկերումները, ինչպես նաև Ս. Գևորգի պաշտամունքի նախնական դրսևորումները: Հարկավ, աստվածությունների անունների այս քանակությունը միաժամանակ արտացոլում է Վիրքը կազմավորող տարբեր ցեղերի ու ցեղային միությունների պաշտամունքային ինքնությունները: Այս առումով խիստ հետաքրքրական է Մովսես Խորենացու հիշած վիշապաքաղ Վահագնի՝ նրա «աստուածացեալ անդրիի» գոհերով պատվելը Վրաց աշխարհում (Ա, 31): Պատմիչը մասնավորեցնում է նրա գործառական իմաստավորումը՝ «կարի իմն նմանագոյնս զՀերակլեայ նահատակութիւնն»:

Հարկավ, Կողքիսը ևս ուներ տեղական աստվածություններ. Արրիանոսի տեղեկությամբ Փասիսի մուտքը զարդարում էր աստվածուհու քանդակը՝ նվազագրանով: Վրաստանի տարածքի պեղումներից հայտնաբերված են պաշտամունքային զանազան առարկաներ, որոնց թվում ուշագրավ են գորգություն կերպավորող առյուծի գլխի քանդակները: Եթե արևի պաշտամունքն ընդհանուր հասկացողություն է, ապա նույնը չենք կարող ասել ջրի վերաբերմամբ, որ Իգրիսի անունով կար Կողքիսում: Հարկավ, հեթանոսական դիցարանը ներկայացնող պաշտամունքները կարող էին ունենալ իրենց եվիրված տոներ, ինչպիսին նկարագրված է «Ս. Նինոյի վարքում»:

Մինչև Ք. ի. IV դ. ներառյալ վրաց գոյց պետական կազմավորումները, ինչպես որ Հայաստանում էր, ինքնուրույն գիր ու գրչություն չունեին և այդ անհրաժեշտությունը

հոգում էին անտիկ աշխարհում տարածում ունեցող լեզուներով ու գրչությամբ: Լևոնտի Մրովելու ավանդությամբ «Քարթլիում հնչում էր վեց լեզու՝ հայերեն, վրացերեն, խազարերեն, ասորերեն, եբրայերեն և հունարեն: Այս լեզուները գիտեին Քարթլիի բոլոր թագավորները, արք և կանայք»: Հարկավ, գրառումը միջնադարյան մտածողությամբ է կատարված. իրողությունն այն է, որ Վիրքում և Կողքիսում հիմնական գրոց լեզուն անտիկ շրջանում հունարենն է եղել: Թ. Ղաուխիշվիլու կազմած Վրաստանի հունարեն արձանագրությունների դիվանում 346 միավոր է ընդգրկված՝ մեծ մասը միջնադարյան: Հնագույնները պեղածո ամանների վրա եղած անուններ են, դրամական մենագրեր, տապանագրեր, ինչպես նաև նվիրագրեր ու շինարարական արձանագրություններ: Կողքիսում հունարեն գիրն ու գրչությունը երկար ժամանակ (մինչև X դ. ներառյալ) մնաց իրրև միակ գրոց լեզուն, ինչը բացատրելի է հունական բնակավայրերի տևական առկայությամբ ու բյուզանդական ներեղեցու ազդեցությամբ:

Արևելյան Վրաստանում՝ Վիրքում, մանավանդ անտիկ շրջանի Մցխեթում հունարենին զուգահեռ կան նաև արամերեն և եբրայերեն արձանագրություններ: Նշանավոր են հատկապես երկլեզու արձանագրությունները: Ընդամին Արմազի արամերեն արձանագրության գրչության որոշ ինքնատիպություններ հիմք ծառայեցին այն վարկածին, թե այն կարող էր վրաց ազգային գրչության մեջ որոշ գրաֆիկական արտացոլում ունենալ: Սակայն հետագայում պարզվեց, որ արձանագրված առանձնահատկությունները դիտարկելի են նաև Հայաստանում եղած արամերեն բնագրերում: Ի դեպ, հիշյալ արձանագրությունների ամփոփած տեղեկությունները շրջանցելի չեն նաև Հայաստանի հետ կապված որոշ հարցեր քննարկելիս: Օրինակ՝ Արմազիսխևի Բագինեթում 1996 թ. հայտնաբերված հունարեն արձանագրության պահպանված մասում հիշատակվում է «Հայաստանի թագավոր Վաղարշի դուստրը՝ վրաց մեծ թագավոր Համազասպի կողակիցը», որին Անագրանես դպրակն ու տնտեսը նվիրում է սեփական ծախսով կառուցած բաղանիքը: Հնարավոր է, որ խոսքը վերաբերում է Համազասպ II–ին՝ Փարսման IV–ի որդուն, ուրեմն արձանագրությունը թվագրվում է III դ. սկզբով, քանի որ Վաղարշ II–ը Մեծ Հայքի թագավոր է եղել 186–198 թթ.: Ավելացնենք, որ հունարենի 'εστρονοι – եզրը կարելի է թարգմանել իրրև «հազարապետ»: Ստույգը, սակայն, մեր նախընտրած «տնտես»–ն է: Վիրքի հունարեն արձանագրությունները պատմաբանասիրական լայն հետաքրքրություն են ներկայացնում: Այսպես՝ 1867 թ. Մցխեթի մոտ հայտնաբերված Վեսպասիանոսի արձանագրության մեջ Վիրքի թագավոր Միհրդատի հայրը Փարսմանն է, իսկ մայրը՝ Համազասպուհին (Ιαμασασποι), հարկավ, ոչ պատահականորեն –ոսի հայկական վերջածանցով:

Հռոմա–վաղեդոնական նվաճումների շրջանակից դուրս մնացած Կողքիսը մշակութային առումով ավանդապահ գտնվեց, սակայն Ք. ա. IV–I դդ. տեղական մշակույթը հելլենիստական ազդեցությունից լիովին զերծ չմնաց: Այդ առումով ուշագրավ է հելլենիստական դարաշրջանի Վանի հնավայրի ճարտարապետական նկարագիրը. քաղաքի գլխավոր մուտքը կառուցված է հելլենիստական քաղաքի

պաշտպանական արվեստին հատուկ խնամքով՝ օժտած լինելով պահապան-աստվածուհու անդրիով: Ազդեցությունը ակներև է խոյակների գեղարվեստական մշակման թեմատիկ ընտրությամբ: Այստեղ լայն տարածում էին գտել հելլենիստական աստվածությունները, հատկապես Դիոնիսոսն ու նրան ուղեկցող կերպարները: Նույնը վերաբերում է Հերակլեսին: Այս և այլ իրողություններ (հատկապես բնակելի կացարանների բացակայությունը) մասնագետներին ենթադրել են տալիս, թե Վանին Պիինիոսի հիշատակած Սիրիոան է (NH, I, 13), որևմն և տաճարական կենտրոն է եղել: Ինչ վերաբերում է նրան եկած գունազարդ խեցեղենին (Վանի, Սաչիներ, Իխթվիսի), ապա նրանք կարող են իրրև Վիրքի մշակութային կենտրոնների հետ կապի վկայություն ծառայել:

Ք. ա. IV–III դդ. քաղաքաշինությունն ու ամրոցաշինությունը առանձնակի վերելք են ապրում Կուրի միջին հոսանքի երկու ափերին՝ մանավանդ Քսանի և Արագվի գետերի միջակայքում: Այս տարածքում պեղված դամբարաններում հայտնաբերված ոսկե զարդերի ու իրերի մշակման և մոտիվների մեջ մասնագետները նկատում են Իրանի որոշակի ազդեցություն են տեսնում, մանավանդ ականջօղերն ու կնիք-մատանիները քննարկելիս, ինչը լիովին բացատրելի է: Վիրքի քաղաքների մասին խոսելիս հատկապես պիտի հիշատակել նրանցից երկուսը՝ Ուպլիսցիխեն և Մցխեթը: Առաջինը ամրոցությամբ վիմափոր է, կացարանների հատակ հատակագծումով, երբեմն հարկերի միջև անցումների խնամյալ մշակմամբ: Ուշագրավ է ժայռափոր խոր պարկնինոսը, որը պաշտպանական կառույցի ապահովության երաշխիքն է: Հարավից հյուսիս լանջով բարձրացող քաղաքը հարթակներով երեք մասի է բաժանված՝ հիմնական դիտելով միջին հարթակը: Ի դեպ, պեղումների ժամանակ գտնվել է մի պահոց-անոթ՝ լեցուն պերճանքի ու գործածության այլազան առարկաներով, որոնցից շատերն ունեն ճաշակավոր մշակում (խեցեղեն, ոսկե, արծաթե, մետաղե իրեր):

Վիրքի քաղաքական, վարչական ու մշակութային պատմության համար անգնահատելի նյութեր պեղվեցին Մցխեթ հնավայրից: Բդեշխների դամբարանների բացումը նոր հարցադրումների ու պրպտումների անհրաժեշտություն ստեղծեց՝ մանավանդ հունարեն, արամեներեն և պահլավերեն վիմագիր վկայությունների: Մցխեթի, ինչպես նաև մյուս մշակութային կենտրոնների պեղումները շարունակվում են, և վրացագիտությունն ու արևելագիտությունը նրանից շատ ապացույցներ ունեն:

ԳԼՈՒԽ 2

ԱՂՈՒԱՆ-Ք

1. ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԱՂՈՒԱՆ-ՔԻ ՏԱՐԱԾՔԸ Ք. Ա. VI–II ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Կովկասյան աղուան–ալբանների մասին[1] անտիկ սկզբնաղբյուրների առաջին հիշատակությունը կապված է Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան արշավանքի հետ: Ք. հ. II դ. հունալեզու պատմիչ Ֆլավիոս Արրիանոսի հաղորդումների համաձայն՝ Դարեհ III Աքեմենյանի և Ալեքսանդր Մակեդոնացու միջև Ք. ա. 331 թ. տեղի ունեցած Գավգամելայի վճռական ճակատամարտին պարսից տարացեղ բանակի կազմում մասնակցում էր նաև աղուանների զորաջոկատը: Այն կադուսների և սակասինների հետ միասին գտնվում էր մեդացիների (մարների) առաջնորդ Ատրոպատենի ընդհանուր հրամանատարության տակ և վճռական բախման պահին կանգնած էր Աքեմենյանների բանակի դասավորության աջ թևում՝ կենտրոնին մոտիկ: Որոշ ուսումնասիրողներ այդ դիրքի մեջ տեսնում են աղուանների զորաջոկատի ինչ–որ առանձնաշնորհի կարգավիճակի նշան, սակայն դա չի հաստատվում աղբյուրագիտական տվյալների համադիր քննությամբ:

Արրիանոսի տեղեկությունների աղբյուրը, ինչպես ինքն է նշում, Ք. ա. IV–III դդ. հեղինակ, Ալեքսանդր Մակեդոնացու ուղեկից Արիստոբուլոսն էր, և դա ընդհանուր առմամբ թույլ է տալիս մտածել, որ Գավգամելայի ճակատամարտին աղուանների (որպես էթնիկ առանձին խմբի կամ վարչական միավորի բնակչության) մասնակցությունը հավաստի է: Տարակուսանք է հարուցում լոկ այն, որ նրանց չեն հիշատակում Ալեքսանդրի արշավանքի մասին նույնպես մանրամասն պատմող մյուս հեղինակները, մասնավորապես Ք. հ. I դ. հռոմեացի պատմիչ Կուրտիոս Ռուֆուսը: Բայց դա կարող է տարբեր բացատրություններ ունենալ, օրինակ՝ որ Ռուֆուսի նկարագրության մեջ բացակայում են Գավգամելայում մարտնչած շատ այլ ժողովուրդների անուններ ևս:

Վաղ շրջանում աղուաններին հիշատակել են նաև Ք. ա. III դ. երկու հեղինակներ՝ Սելևկյան առաջին թագավորի հրամանով Կասպից ծովի ափամերձ շրջանների

[1] Կովկասյան Աղուանքի պատմության մասին տես Тревер К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, Москва–Ленинград, 1959; Голубкина Т.И., Материалы к истории албанских племен Кавказа по данным кушанных погребений Азербайджана (II в. до н. э. – III в. н. э.), Тбилиси, 1962; Акопян А.А., Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987; Սվազյան Հ.Ս., Աղվանից աշխարհի պատմություն (հնագույն շրջանից – VIII դարը ներ–առյալ), Երևան, 2006 և այլն:

հետազոտությունը կատարած Պատրոկլեսը և նրանից օգտված աշխարհագրագետ Էրատոսթենեսը, որոնք արձանագրել են աղուանների բնակվելը Կասպից ծովի ափին՝ կաղուսներից (հայկական աղբյուրներում՝ կատիշներ) հյուսիս: Ընդ որում՝ Ստրաբոնի և Պլինիոս Ավագի մոտ պահպանված տեղեկությունների համադրմամբ Պատրոկլեսի և Էրատոսթենեսի մոտ կաղուսական ափի երկարությունը ստացվում է շուրջ 5000 ստադիոն, իսկ «աղուանական» (ըստ Պլինիոսի՝ «Ալբանիայի») ափինը՝ 300 կամ 400: Սակայն թե՛ անտիկ, թե՛ միջնադարյան աղբյուրների վկայությունների համաձայն՝ կաղուսները զբաղեցրել են Կասպից ափամերձ շերտի լոկ մի փոքր հատվածը՝ Կուր և Արաքս գետերից հարավ և հարավկասպիական իրանական ժողովուրդներից հյուսիս–արևմուտք, որոնք հանվանեն հիշատակված են տվյալ հեղինակների հենց նույն դրվագներում: Դրանից կարելի է ենթադրել, որ Ստրաբոնին և Պլինիոսին հասել է Պատրոկլեսի կազմած հաշվետվության որոշ չափով աղճատված տարբերակը (գուցե Էրատոսթենեսի երկում կամ դրա մի արտագրության մեջ), որտեղ աղուանական և կաղուսական ափամերձ տարածքների չափերի չփոթ է տպրդել՝ անվանումների փոխատեղման ձևով. հետևաբար իրականում անհրաժեշտ է ուղղել նկատված վրիպումը և ենթադրել, որ Պատրոկլեսն աղուանական ափի համար արձանագրել է հենց շուրջ 5000 ստադիոն ձգվածություն (իսկ 300 կամ 400 ստադիոնը՝ կաղուսական ափի համար): Դա մոտավորապես համապատասխանում է հետագայում առաջացած Աղուանից թագավորության Կասպիական ափագծի ձգվածությանը (Կուրի կամ Արաքսի գետաբերանից մինչև Դերբենդի անցքը), առավել ևս, որ գրեթե նույն իրական երկարությունն ունեցող հարավկասպիական իրանական ժողովուրդների (Վրկան–Հյուրկանիայի) գրաղեցրած ափագիծը Պատրոկլեսը հաշվել էր մոտ նույնքան՝ 4800 կամ 4900 ստադիոն:

Ք. ա. IV դ. ավելի վաղ աղուանների անունը որևէ հավաստի աղբյուրում չի հանդիպում, իսկ Ցասոնի և Հերակլեսի հոնական առասպելների տարբերակները ներկայացնող մի քանի թվացյալ բացառություններ ակնհայտ գրական–գեղարվեստական ծագում ունեն և չեն կարող իրենց արձանագրման ժամանակից ավելի վաղ դարաշրջանի պատմական իրողությունների համար սկզբնաղբյուր համարվել: Միևնույն ժամանակ, Ք. ա. V դ. առաջին կեսում Հերոդոտոսը Կասպից ծովի արևմտյան ափին՝ Կովկասյան լեռների շրջանում, գիտեր միայն բարբարոսական ցեղերի գոյության մասին, որոնք մաս են կազմել Աքեմենյանների տերության: Նորագույն ուսումնասիրություններում ապացուցված է, որ այս տարածքն, ամենայն հավանականությամբ, մաս է կազմել Աքեմենյան առաջին արքաների ստեղծած սատրապություններից (Հերոդոտոսի պնդմամբ՝ թվով 20, իսկ Աքեմենյանների արձանագրություններում՝ մի քանիսով ավելի) 18–րդի, որը գրավում էր Կովկասյան լեռներից հարավ մինչև Թոների լեռնաշղթա (կամ գուցե՝ Վիրահայոց լեռներ) և ապա Կուրի գետագիծն ընկած տարածքը՝ Կողքիս–Կոլխիդայի սահմանից մինչև Կասպից ծով: Հերոդոտոսը տալիս է այդ սատրապության հետևյալ նկարագրությունը. «*Մատիենների, սաասպեյրների և ալարոդների վրա սահմանված էր 200 տալանդ հարկ*»: Այստեղ նշված երեք ցեղերից կամ ցեղակիություններից առաջինը՝ *մատիենները*, համապատաս-

խանում են հետագայի Վիրք (Իբերիա, Քարթլի) երկրի հարավարևմտյան հատվածի բնակչությանը և, ըստ Հեկատեոս Միլեթցու (Ք. ա. VI դ.), հարևան էին ավելի հարավ բնակվող մոսխներին (իմա՝ *մոսխներին*՝ հետագայի Մեսխեթում և հարակից շրջաններում)։ Ցեղերից երկրորդը՝ *սաասգներնները*, ըստ ամենայնի՝ կենտրոնական Վիրքի բնակիչներն էին (Կուր գետի երկու ափերին), իսկ երրորդ, այլուստ անծանոթ *ալարոդներ* անվան տակ հանդես էր գալիս վերջիններից արևելք, այսինքն՝ հետագայի Բուն Աղուանք երկրի բնակչությունը, հավանաբար Ալազան գետի միջին հոսանքի երկու ափերից մինչև Կասպից ծով։ Այս անվան մեջ առկա *ոդ* բաղադրիչն առավել մեծ հավանականությամբ կարող է դիտարկվել որպես իրանական լեզուների «գետ», «ջուր» նշանակությամբ «ոդդ/ոուդ» բառը և կապվել Կուրի հետ։ Այդ դեպքում *ալա*՝ չպարզաբանված նշանակությամբ բաղադրիչը կարելի է հնարավոր այլ տարբերակների կողքին գնահատել իբրև հետագայի «Ալբանիա», «Աղուանք», «Առան», «Հերեթ» անվանաձևերի՝ նույնպես դեռևս վերջնականապես չպարզաբանված նշանակությամբ իմաստային հիմքերի հետ ինչ–որ կապ ունեցող։

Ուսումնասիրողներից ոմանք Հյուսիսարևելյան Այսրկովկասի և Հարավարևելյան Դաղստանի այս տարածքի նվաճումն ինչ–ինչ ենթադրությունների հիման վրա կապում են Աքեմենյան Պարսկաստանի առաջին արքաներից որևէ մեկի հետ (օր.՝ Կ. Տրևերը՝ Դարեհ I–ի, Հ. Սվազյանը՝ Կյուրոս Մեծի)։ Սակայն Հերոդոտոսին հասած տեղեկություններից մեկի հիման վրա հավանական է թվում միտածել, որ վերը նշված Աքեմենյան 18–րդ սատրապության տարածքի արևելյան մասը՝ կոլխերից (հետագայում՝ Լազիկա, եգերք. վաղ Սասանյան արձանագրություններում նաև՝ Մախելոնիա–Սիկան) ու սասպեյրներից (հետագայում՝ Վիրք, Քարթլի) արևելք, մաս է կազմել դեռևս Մարերի տերության (Մեդիայի), որի վերջին արքային հաղթելուց հետո Իրանում Ք. ա. 560–ական թթ. իր տոհմի իշխանությունը հաստատեց պարսիկ Կյուրոս II Մեծը։ Դերբենդի լեռնանցքով սկյութների՝ Ք. ա. VII դ. երկրորդ կեսով թվագրվող մեծ ներխուժման մասին բավականին առարկայաբար պատմող Հերոդոտոսը գրում է. «*Կոլխիդից Մեդիա ավելին չէ ճանապարհը, բայց նրանց միջև բնակվում է մի ազգ՝ սասպեյրները. որոնց միջով անցնելուց հետո կարելի է հասնել Մեդիա։ Մնացեալները, սկյութներն այս ճանապարհով չներխուժեցին Մեդիա, այլ շեղվեցին դեպի վերին, շատ ավելի երկար ճանապարհը՝ Կովկաս լեռը ունենալով իրենց աջ կողմում։ Այստեղ մնացիները ճակատեցին սկյութների դեմ և մարտում պարտվելով՝ կորցրին իրենց իշխանությունը*»։ Ի դեպ՝ սկյութ–սակերի նույն արշավանքին է վերաբերում Ստրաբոնի մոտ պահպանված ուշագրավ տեղեկությունը, ըստ որի՝ «*սակերը բերում Ստրաբոնի մոտ պահպանված ուշագրավ տեղեկությունը, ըստ որի՝ «սակերը գրավեցին Բակտրիանան և ձեռք գցեցին Հայաստանի չափազանց հողը [իմա՝ երկրամասը – Ա.Հ.], որին իրենց անունից տրեցին Սակասենե անվանումը*»։ Մեծ Հայքի՝ Կումասը – Ա.Հ.], *որին իրենց անունից տրեցին Սակասենե անվանումը*»։ Մեծ Հայքի՝ Կումայրի աջափնյակում գտնվող Շակաշեն/Սակասենե գավառի մասին այս ուղիղ վկայության հանդեպ կասկածանքից զատ է նաև, որ անտիկ պատմական ավանդույթում պահպանված տվյալների համաձայն՝ Մարաստանի հզորության պահին (Ք. ա. VII դ. վերջ – VI դ. սկիզբ) գոյատևած երվանդյան թագավորության ժամանակաշրջանում, երբ Կուրի ձախափնյակի արևելյան ընդարձակ հատվածը (մինչև Կովկասյան լեռներ և

Դերբենդի անցքը) արդեն մտնում էր մարական տիրույթների մեջ, այդ գետի աջափնյա երկրամասերը շարունակում էին Հայկական պետության մաս կազմել, ինչպես եղել էր դեռևս Վանի թագավորության ժամանակաշրջանում:

Գրականության մեջ նաև պարզաբանված է, որ Կուրի՝ որպես Հայաստանի և աղուանների բնակության տարածքի միջև սահմանի մասին կարելի է խոսել նաև Ք. ա. II դ. սկզբների համար, երբ աղբյուրները նկարագրում են Սելևկյաններից անկախություն ձեռք բերած հայոց երկու երկրների արքաներ Արտաշես I–ի և Զարեհի (Ծոփքում) «նվաճումները»: Ներկայացնելով այդ մասին իրեն հասած տվյալները՝ Ստրաբոնը մանրամասն թվարկում է նրանց ձեռքբերումները Արտալատականի մարերից, ապա իբերներից և արևմուտքի ու հարավի մյուս հարևան ժողովուրդներից, և այդ ընթացքում ոչինչ չի ասում աղուանների կամ Կուրի աջափնյա շրջանների վերաբերյալ: Դրանից հետևում է, որ նշված շրջանները (հետագայի Ուտիքը և Արցախը) հայ վերջին երվանդուհիներից բնականոն ձևով էին ժառանգվել Արտաշեսի թագավորության մեջ:

Աղուանքի տարածքի Ք. ա. IV–I դդ. էթնիկական պատկերն առարկայորեն արտացոլում է նաև հնագիտական նյութը: Կուրի ձախափնյակում մինչև Կովկասյան լեռների հյուսիսարևելյան փեշերը (Միջին Դաղստան) Ք. ա. V – Ք.հ. I դդ. տարածված, այսպես կոչված, «Յալոյլութեփեի հնագիտական մշակույթն» էապես տարբերվում է հարևան երկրների հնագիտական նյութից և հետազոտողների կարծիքով՝ անկասկած կապված է աղուանական ցեղերի կենսագործունեության հետ: Իսկ ժամանակով նրան գրեթե զուգահեռ և Կուրից հարավ մասնագետներն առանձնացնում են մեկ այլ՝ այսպես կոչված «Կարասային թաղումների մշակույթը» (Ք. ա. IV–III – Ք.հ. II–III դդ.): Իր գլխավոր գծերով վերջինս նույնանում է անտիկ Հայաստանի մյուս շրջանների (Արարատյան դաշտ, Շիրակ, Նախիջևան և այլն) հնագիտական մշակույթի հետ և այդպիսով մատնանշում ոչ միայն հայկական պետության, այլև հայ էթնոսի՝ մինչև Կուր գետ տարածված լինելը: Հատկանշական է նաև «Կարասային թաղումների մշակույթին» բնորոշ նյութերի առկայությունը Կուրից հյուսիս, հատկապես Մինգեչաուրի հինավուրց գետանցի հատվածում (այդպես՝ նաև վերջիններից հարավ կա «Յալոյլութեփեի մշակույթին» հատուկ նյութի ոչ մեծ տարածվածություն), որը ցույց է տալիս հայերի որոշ ներթափանցումը Կուրից հյուսիս արդեն Ք. ա. վերջին դարերում:

2. ԱՂՈՒԱՆՔԸ Ք. Ա. I ԴԱՐՈՒՄ: ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ԱՄՐԱՊՆԴՈՒՄԸ

Ք. ա. I դ. 60–ական թթ. սկսած, դեպի արևելք Հռոմեական կայսրության առաջխաղացման հետ կապված, անտիկ աշխարհը մանրամասն և բազմակողմանի տեղեկություններ ստացավ նաև Աղուանքի և նրա բնակիչների մասին: Ըստ Ստրաբոնի՝

Ք. ա. 65 թ. Աղուանք ներխուժած և գրեթե մինչև նրա Կասպիական ծովամերձ շրջաններն անցած Պոմպեոսի լեգեոններին ուղեկցում էր նաև պատմիչ Թեոփանես Միտիլենացին, որի կողմից շարադրված արշավանքի նկարագրությունն օգտագործեցին անտիկ հեղինակների բազմաթիվ սերունդներ: Հայոց արքա Տիգրան Մեծի և Պոնտոսի տիրակալ Միհրդատ VI Եվպատորի դեմ տարած հաղթանակներից հետո Հռոմն ամուր հաստատվեց Փոքր Ասիայում և հարաբերությունների զարգացած համակարգ ձևավորեց նրանից արևելք ընկած Մեծ Հայքի, Պարթևաստանի, Իբերիայի, Աղուանքի և այլ երկրների հետ: Անկյուրայում Օկտավիանոս Օգոստոս կայսր անունից փորագրված լատիներեն արձանագրության մեջ խոսվում է Աղուանքի թագավորի դեսպանների գործունեության մասին, որը Հռոմի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների առկայության տպավորություն է ստեղծում: Ք. ա. 34 թ. Աղուանքի տարածք մտան նաև Մարկոս Անտոնիոսի զորավար Պուբլիոս Կանիդիոսի լեգեոնները (արշավանքին մասնակցում էր նաև պատմիչ Քվինտոս Դելլիոսը): Դոմետիանոս կայսեր օրոք (Ք. հ. I դ. վերջ) ծովամերձ Կոբուստանի շրջանում իրենց ներկայության մասին լատիներեն արձանագրություն էր թողել Ֆուլմինատի XII լեգեոնի գենտուրիոնը: Ենթադրելի է, որ Հռոմի խաղաղ առաքելություններն Աղուանքում լինում էին է՛լ ավելի հաճախ:

Անտիկ հեղինակների տեղեկատվական հնարավորությունների ընդլայնման իմաստով բնութագրական են Ստրաբոնի մտորումները. «*Մոտակայական մեր ժամանակակիցներն են կարող հավատալ այն մասին, ինչ վերաբերում է բրիտանացիներին, գերմանացիներին և Իստրի ափերին բնակվողներին, ինչպես նաև կովկասյան ժողովուրդներին, օրինակ՝ աղուաններին և իբերներին... քանի որ վերջերս հռոմեացիները զորքով ներխուժեցին Երջանիկ Արաբիա..., այդ շրջանները ևս մեզ ավելի ծանոթ դարձան, քան մեր նախորդներին*»: Իրոք, Աղուանքի ու նրա բնակիչների մասին տվյալ ժամանակի հաղորդումներն ավելի կանոնավոր պատկեր են ցուցաբերում, ի հայտ են գալիս երկրի համակարգված նկարագրություններ աշխարհագրական գրական երկերում, Կլավդիոս Պտղոմեոսի մոտ տրված են նաև աշխարհագրական կոորդինատներ, աղուանները հիշատակվում են անգամ գեղարվեստական ստեղծագործություններում: Սկզբնաղբյուրներն այսուհետ համեմատաբար ճշգրիտ սահմանազատում են արևելքում մինչև Կասպից ծովի ընդարձակ ափագիծը (Կուրի գետաբերանից մինչև Դերբենդի անցքը) հասնող Աղուանից թագավորությունն իր հարևան երկրներից՝ հյուսիսում՝ Ասիական Սարմատիայից (Կովկասյան լեռների շրջաններից մեկով), հարավում՝ Մեծ Հայքից (Կուրի ընթացքով), արևմուտքում՝ Իբերիայից (Ալազան և Կամբյուսես–Իորի վտակների միջնահովիտների հատվածով): Ստրաբոնը, հղելով Պոմպեոսի ուղեկիցներին, նշում է այդ երկրի առանձնահատուկ բերքատվությունը: Պտղոմեոսը թվարկում է Աղուանքով հոսող մեկ տասնյակ գետերը և երկրի 29 քաղաքները՝ նշելով դրանց կոորդինատները: Պլինիոս կի չափ գետերը և երկրի 29 քաղաքները՝ նշելով դրանց կոորդինատները: Պլինիոս Անգազը թվարկում է մի քանի գետանուն (այդպես նաև Ստրաբոնը) և նշում քազվորության գլխավոր քաղաքի, այսինքն՝ մայրաքաղաքի անունը՝ Կաբալակա (այն հետագա հայկական աղբյուրներում կոչվում էր Կաբալաղակ, իսկ արաբա-պարս-

կական հեղինակների մոտ՝ Կաբալա): Ըստ Ստրաբոնին հասած տեղեկությունների՝ աղուանները երկրպագում էին Հելիոսին (այսինքն՝ Արևի աստված Միհրին), Զևս-Դիոսին (Արամազդ) և ամենից շատ՝ Սելենեյին (այսինքն՝ Լուսնի աստվածուհուն՝ Անահիտին), որի արբատեղին գտնվում էր Իբերիայի սահմանից ոչ հեռու:

Նախորդ ենթագլխում քննարկված աղբյուրագիտական ոչ շատ հարուստ նյութի հետ հնագիտական գտածոների համադրումը ուսումնասիրողներից ոմանց հիմք է տվել ենթադրելու, թե Ք. ա. IV–III դդ. անտիկ աղբյուրներին հայտնի Աղուանքում արդեն միացյալ թագավորություն էր ձևավորված: Սակայն Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» հայտնի տեղեկության ուշադիր վերլուծությունը ստիպում է համարել, որ թագավորության ձևավորումը հիմնավորված կլիներ թվագրել միմիայն Պոմպեոսի արշավանքներին անմիջապես նախորդած ժամանակահատվածով, այսինքն՝ Ք. ա. I դ. սկզբներով: Աղուանքին նվիրված գլխում հույն աշխարհագետն, ի թիվս այլ ուշագրավ տվյալների, գրում է. «*Հիմա բոլոր [այրանների] վրա մենք է թագավորում, իսկ սրանից առաջ ամեն մի առանձին [ունեցող ցեղ] առանձին էր թագավորվում, բնդունելի էր քառասնից էին՝ միմյանց միջև համաձայնակի առնչություններ չունենալու պատճառով*»: Ե՛վ ժամանակային միջակայք, և՛ պատճառ մատնանշող յուրահատուկ տրամաբանական կառուցվածք ունեցող («Հիմա ... իսկ սրանից առաջ ... պատճառով») այս վկայությունն, անշուշտ, պետք է վերագրել Պոմպեոսի ուղեկիցներին, քանի որ նրանք իրենց առջև ոչ թե աղուանական ցեղերի միություն էին տեսել կանգնած, այլ արդեն միասնական թագավորություն: Սակայն միաժամանակ կարևոր է, որ տասնամյակներ անց ինքը՝ Ստրաբոնը, տեղին է գտել շարադրել այն հենց նույնատիպ կառուցվածքով («Հիմա ... սրանից առաջ»): Դրանից բխում է, որ մեկ թագավորի իշխանության ներքո աղուանից 26 ցեղերի միավորումը տեղի էր ունեցել Ք. ա. 66–65 թթ.՝ հռոմեա-աղուանական բախումներից ոչ շատ առաջ, կարելի է ասել՝ ինչ-որ իմաստով գրեթե Պոմպեոսի ժամանակակիցների «աչքի առջև», որոնց, կարծենք թե, չափազանց լավ էր ծանոթ նախորդ, բաժան-բաժան ինզուներով ու թագավորիկներով ցղացին վիճակը՝ իր ակնհայտ ու թերևս մինչև Ստրաբոն շարունակական (ցեղերի՝ միմյանցից կտրվածության) գլխավոր պատճառով:

Ինչ վերաբերում է հնագիտական հետազոտություններից ի հայտ եկող և սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների զարգացածության որոշակի աստիճան մատնանշող նյութական մշակույթի հուշարձաններին, որոնց վրա հիմք են կատարում Աղուանքում ավելի վաղ շրջանում (Ք. ա. IV–II դդ.) միասնական թագավորություն ենթադրող մասնագետները, ապա հարկ է նշել, որ հասարակական զարգացման տվյալ մակարդակից ինքնաբերաբար ամենևին չի բխում անկախ և միասնական պետության գոյությունը: Մոտավորապես զարգացման նույն մակարդակի վրա էին գտնվում Մարական և Աքեմենյան տերություններին ենթակա և հնագիտորեն լավ ուսումնասիրված այլ երկրներ ևս (Պարթևք, Բակտրիա, Խորեզմ, Արիա, Վրկան, Կադուսիա և այլն), որտեղ Աքեմենյանների կամ Սելևկյանների տիրապետության ավարտից հետո անմիջապես չեն ծագել ինքնիշխան պետություններ, իսկ դրանց ծագումը այս կամ այն չափով իր արտացոլումն է գտել գրավոր աղբյուրներում:

Ք. ա. III դ. հեղինակներ Պատրոկլեսը և Էրատոսթենեսը աղուաններին միևնույն շարքում էին հիշատակում կադուսների, ամարդների, անարիակների և վրկանների հետ, որոնցից ոչ մեկն անկախ պետականություն չէր ձևավորել ո՛չ այդ ժամանակ, ո՛չ հետագայում՝ մինչև Պոմպեոսի արշավանքները: Արդարացված է նաև մեկ այլ դիտարկում. Աղուանից միասնական պետության ձևավորումը Ք. ա. I դ. սկզբից ոչ ավելի վաղ ժամանակի վերագրելու օգտին է վկայում այն, որ Աղուանքի տարածքում հայտնաբերված մակեդոնական, Սելևկյան և պարթևական III–I դդ. դրամների թվում ի հայտ եկած տեղական թողարկման Սելևկյան դրահմաների նմանողությամբ նմուշները թվագրվում են Ք. ա. I դ. յոկ երկրորդ կեսով:

Աղուանից նորակազմ թագավորության առաջին բախումը հռոմեական զորքերի հետ տեղի ունեցավ Ք. ա. 60-ական թթ. սկզբին հայոց արքայի հավաքած դաշնակցային բանակի կազմում՝ Լուկուլլոսի լեգեոնների դեմ մղված ճակատամարտերում: Ըստ Պլուտարքոսի՝ Միհրդատ Եվպատորին հետապնդելու պատրվակով Ք. ա. 69 թ. գարնանը Հայաստանի սահմանները ներխուժած Լուկուլլոսի դեմ Տիգրանակերտի մատույցներում մեծ ճակատամարտի նախապատրաստվող Տիգրան II–ի մոտ *«իրենց բոլոր ուժերով հավաքվեցին հայերն ու կողմացիները, ներկայացան մեղերի և ադիաբենցիների ամբողջ բանակները իրենց թագավորների գլխավորությամբ, Բաբելոնի ծովի [կողմերից] եկավ արաբների բազմությունը, իսկ Կասպիցի [կողմերից]՝ ալբանների բազմությունը և այբանների հարևանությամբ բնակվող խերներինը, ժամանեցին ոչ քիչ թվով Արաքսի [իսա՝ Օքսի] կողմերում անասնապահությամբ ապրող [և] թագավորներ չունեցող ցեղեր, որոնց հանդգնել էին պարգևներով ու նվերներով»*: Պատմիչի խոսքերից արդարացիորեն եզրակացվում է, որ ի տարբերություն հանվանան նշված Մարական Ատրպատականի և Ադիաբենեի՝ Աղուանքի և Վիրքի բանակները Տիգրանի մոտ էին հասել առանց իրենց թագավորների, թեպետև, ըստ ամենայնի, նույնպես լրիվ կազմով: Միաժամանակ դրանից չի կարելի բխեցնել, թե Աղուանքում այդ ժամանակ չի եղել կամ անգամ թույլ է ձևավորված եղել թագավորական իշխանությունը, քանի որ «թագավորներ չունեցող» դաշնակից ցեղերի մասին (Օքս–Արաքսի ափերից, այսինքն՝ այժմյան արևմտյան Թուրքմենստանի կողմերից) աղբյուրը նշում է հատուկ ձևով: Պարզ է նաև, որ ի տարբերություն վերջինների՝ Աղուանքը նշում է հատուկ ձևով: Պարզ է նաև, որ ի տարբերություն վերջինների՝ Աղուանքը այս թվարկված թագավորությունների նման մասնակցել է Տիգրանի գործողություններին դաշնակցային հիմունքներով, այլ ոչ թե «պարգևներով ու նվերներով»:

Տիգրանակերտի ճակատամարտն ավարտվեց հռոմեացիների հաղթանակով, սակայն հայոց արքան կարողացավ ապահովել իր տարացեղ բանակի կորիկով զի նահանջը երկրի խորքերը և պահպանեց այն: Դրա շնորհիվ հաջորդ տարվա սեպտեմբերին Արածանիի ափին տեղի ունեցած ճակատամարտում Տիգրանը Միհրդատի հետ միասին կասեցրեց Լուկուլլոսի առաջխաղացումը և ստիպեց նրան հեռանալ երկրի սահմաններից դեպի Միջագետք: Թեպետ առկա աղբյուրներն ուղղակի նշում չեն պահպանել, սակայն նրանց հաղորդումների մեջ հակառակ տեղեկության բացակայության հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ Արածանիի վերջնահուվում ևս աղուանական բանակը հայոց արքայի մյուս դաշնակիցների հետ

միասին մասնակցել է հռոմեացիների դեմ մղված հաղթական ճակատամարտին (Պլուտարքոսի մոտ պահպանվել է միայն իբերների և մարդերի թեթև հեծելազորի մասին հիշատակություն):

Լուկուլլոսին փոխարինած հռոմեացի զորավար Գնեոս Պոմպեոսը երկու տարի անց՝ Ք. ա. 66 թ., կարողացավ մի շարք հաղթանակներ տանել Միհրդատ Պոնտացու և Տիգրան II–ի զորքերի նկատմամբ, որի շնորհիվ գրավեց հայոց Արտաշատ մայրաքաղաքը, ստիպեց Մեծ Հայքի արքային՝ վճարելու ռազմատուգանք և հաստաձայնելու Հռոմի «բարեկամի ու դաշնակցի» պարտադրված կարգավիճակին: Դրանից հետո Պոմպեոսի լեգեոնները վերակենդանացրին Միհրդատի հետապնդումը, որը Հայաստանի հյուսիսային շրջանների և Վիրքի վրայով անցել էր Լազիկա–Կողքիս, այնտեղից էլ՝ Պոնտոս: Աղբյուրների տեղեկությունների համադրմամբ հնարավոր է ենթադրել, որ Աղուանից և Վրաց թագավորությունները ոչ թե պարզապես դաշնակցում էին Տիգրան II–ի հետ, այլ մտնում էին ստեղծված մի ավելի լայն դաշինքի մեջ՝ Պոնտոսից մինչև Ատրպատական, որի անդամներից մեկի՝ Մեծ Հայքի դերս հանվելը չէր նշանակում մյուսների դաշնակցային պարտավորությունների դադարեցում: Թերևս, էապես սրանով պիտի բացատրվեն Պոմպեոսի արշավանքները Աղվանքի ու Վիրքի դեմ և վերջիններիս հետևողական մարտաշունչ դիրքորոշումը Հայաստանին արդեն հնազանդեցրած հռոմեացիների նկատմամբ:

Ըստ բազմաթիվ հնդինակների մոտ պահպանված պատմության՝ Պոմպեոսն իր հիմնական ուժերով 66 թ. ձմռան սկզբին հասավ Մեծ Հայքի և Աղուանքի՝ Կուր գետով անցնող սահմանին, սակայն որոշեց չանցնել այն, այլ ձմեռել Կուրի աջափնյա դաշտավայրում՝ ոչ հնում նաև Վիրքի սահմաններից: Անկասկած, այդ տեղաքը պետք է համարել հայոց թագավորների խաղխաղի ձմեռոցի հետ՝ Ուտիք նահանգի արևմուտքում (Հախում վտակի գետաբերանի շրջանում), որի մասին հետագայում հայտնում է Ագաթանգեղոսը: Որոշ ուսումնասիրողներ ճիշտ չեն մեկնաբանել սկզբնաղբյուրների վկայությունը և այդ տեղը նույնացրել են Մեծ Հայքի Անահտական կոչված գավառի հետ: Սակայն ավելի մանրամասն վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ աղբյուրները նշում են Պոմպեոսի որոշման մասին՝ լեգեոնները բաժանել երկու մասի, որոնցից մեկը ձմեռեց Անահտական գավառում (Փոքր Հայքի սահմանի մոտ), իսկ երկրորդն՝ իր գլխավորությամբ՝ Աղուանքի սահմանի վրա՝ Կուրի հարավային ափերին (երեք մասի բաժանված): Աղբյուրները գրում են, թե այստեղ հռոմեացիները «ուխտադրուժ» հարձակման ենթարկվեցին Կուր գետի (ընագրերում պահպանվել է գետանվան Կյուռնոս ձևը) այս ափն անցած Աղուանից թագավոր Օրոյսի (նաև՝ Օրոզ, Օրոյսես) բանակի կողմից: Վերը կատարված ենթադրությունը շարունակելով՝ կարելի է մտածել, որ Պոմպեոսը, թերևս, դիմել էր Օրոյսին՝ Տիգրան Մեծի օրինակով հպատակվելու և Միհրդատ եվպատորի հետ հակամարտության մեջ Հռոմի կողմն անցնելու առաջարկով: Դժվար չէ ենթադրել, որ այդ դիմումը պիտի ավարտվեր՝ հակառակ դեպքում պատերազմի պատրաստվելու տպավորիչ–առաջարկով. արդյունքում Աղուանքը նախընտրեց վերջինը: Կուրի աջ ափին Սասուրենալիանների տոնի օրերին տեղի ունեցած ծանր ճակատամարտն ավարտ-

վեց հռոմեացիների հաղթանակով, որից հետո պարտված աղուանները նահանջեցին Կուր գետի ձախափնյակ և, ըստ Պլուտարքոսի, կնքեցին «դաշնակցության ու բարեկամության» ստանդարտ պայմանագիրը՝ դրանով թույլ տալով հռոմեացիներին անխափան ներխուժել Վիրք, անցնել Կողքիս և փորձել հասնել դեպի Մեոտիս – Ազովի ծով նահանջող Միհրդատին:

Սակայն, չնայած կնքված պայմանագրին Աղուանքը հաջորդ տարի անսպասելի ներխուժման ենթարկվեց Պոմպեոսի կողմից, որը Վիրքում, Լազիկայում ու Բոսպորում Միհրդատին անհաջող հետապնդելուց հետո մուտավորապես նույն հատվածում խախտեց Կուրով անցնող՝ Մեծ Հայքի և Աղուանից թագավորության սահմանը: Ըստ պահպանված նկարագրությունների՝ հռոմեացիները, գաղտնի մնալու նպատակով երկարատև ու դժվարին գիշերային անցումներ կատարելով, հասան նախ՝ Կամբյուսես գետին (=Իորի), ապա՝ երկրի արևմտյան տափաստանային Կամբեճան գավառը կենտրոնական շրջաններից բաժանող Ալազանին (ըստ պահպանված հատվածների՝ *Արաքսես հորջորջումով*), որից այն կողմ տեղի ունեցան երկու վճռական ճակատամարտերը: Դրանցից առաջինը, հավանաբար, տեղի էր ունեցել աղուանական բանակի փոքրաթիվ ուժերի դեմ, որոնց գլխավորում էր Աղուանից թագավորի՝ անունով հիշատակված Կոտիս (կամ Կոսիս) եղբայրը. ըստ աղբյուրների վկայության՝ Պոմպեոսն անձամբ մենամարտի դուրս եկավ նրա դեմ և կարողացավ նիզակահար անել: Երկրորդ ճակատամարտն արդեն Օրոյս արքայի գլխավորած ամբողջ աղուանական զորքի դեմ էր, այսինքն, ինչպես աղբյուրներն են նշում՝ 60 հազար հետևակի և 12 կամ 22 հազար հեծելազորի: Իրրև մանրամասնություն նշվում է աղուանների բանակում ամազոնուհիների ներկայությունը, թեպետ միաժամանակ ասվում է, որ հաղթողները ճակատամարտից հետո կանացի ոչ մի դիակ չհայտնաբերեցին, այլ միայն ինչ–որ կանացի կիսակոշիկներ: Լրացուցիչ հայտնվում է, որ հռոմեացիների թվաքանակը գիջել է Օրոյսի բանակին, թեպետ ուսումնասիրողները լուրջ հիմքեր են տեսնում կասկածելու դրանում: Ըստ էության, հաջողությունն էր ապահովել Պոմպեոսի հիմնական մարտավարական հնարքը՝ արշավանքի սկզբից մինչև վճռական բախումը անակնկալի բերել հռոմեական մեծաքանակ ուժերի չսպասող հակառակորդին: Իզուր չէ, որ մարտնչող լեգեոնները բացականչում էին «Է՞ո Սատուրնալիա»՝ ցույց տալով, որ իրոք նույն կերպ են վրեժ լուծում նախորդ տարի աղուանների «գաղտագողի» հարձակման դիմաց Կուրի ափերին:

Հաղթական ճակատամարտից հետո հռոմեացիները շարժվեցին Կասպից ծովի ուղղությամբ, սակայն շուտով դադարեցրին առաջխաղացումը՝ չհասնելով նրան (Պլուտարքոսի խոսքերով՝ մինչև ծովափ մնացել էր միայն 3 օրվա անցում): Պարտված, սակայն գերվելուց խուսափած Օրոյս թագավորը նորից հաշտություն խնդրեց և ստացավ այն իրրև Պոմպեոսի ողորմածություն: Գրելով այդ մասին՝ Դիոն Կասիոսը հիշատակում է նաև Կասպից ծովի ափամերձ ցեղերի հետ հաղթողների պայմանագրությունների մասին (*«Պոմպեոսը ... ալբաններին խաղաղություն պարգևեց, ինչպես նաև մի շարք այլ ցեղերի հետ, որոնք բնակվում են այն տարածքի վրա, որն ընկած է Կովկասից մինչև Կասպից ծով. ...դաշինք կնքեց, երբ արդեն իր մոտ այդ նպա-*

տակով դեպպաններ ուղարկեցին»): Ասիամերձ երկրամասի ինչ-որ կարգի ինքնուրույնության մասին վկայող՝ թերևս նույն աղբյուրի (գուցե՝ Թեոփանես Միտիլենացու) հաղորդումների արդյունքն է թվում նաև Ստրաբոնի արտահայտությունը Աղուանքի ծովափնյա կասպիանեն մարզի մասին (*«Ընդաններից մեկ երկրամասն է նաև Կասպիանեն՝ անվանված, ինչպես և ծովը՝ կասպերի ցեղից, որը ներկայումս անհետացել է»*), այդ աղբյուրին աշխարհագետն ուղիղ հղում է տալիս, երբ իբրև աղուանների հյուսիսարևելյան հարևան նշում է գելերի ու լեզգիների ցեղը (*«Ընդանիներից մեր լեռնային, բուռ պատմածների, բնակվում են ամազոնուհիները: Թեոփանեսը, որ Պոմպեոսի հետ մասնակցել է արշավանքին և նրա մոտ, ասում է, որ ամազոնուհիների ու ընդանիների միջև բնակվում են գելեր և լեզգեր սկյութները»*), այսինքն՝ ներկայիս լեզգի ժողովրդի վաղ նախնիներին: Իսկ ուշ հռոմեացի հեղինակներ Լուցիոս Ֆլորոսի և Ավրելիոս Վիկտորի (IV դ.) ներկայացմամբ՝ Պոմպեոսին հնազանդված Այսրկովկասի ժողովուրդների թվում հայերից, իբերներից, կոլխերից, հնդիոխներից ու աղուաններից բացի եղել են իբրև թե նաև «կասպերը»: Թեպետ այդ հեղինակները վերապատմել են Ք. ա. I դ. պատմիչ Տիտոս Լիվիոսի երկի՝ մեզ չհասած մի գլուխը, սակայն հնարավոր է նաև ենթադրել, որ տվյալ դեպքում նրանք ոչ թե բառացի են կրկնել աղբյուրում եղած ցանկը, այլ ներկայացրել են Ք. ի. III դ. սկզբի քաղաքական փոփոխություններին հաջորդած իրավիճակը (երբ մասնավորապես Աղուանից թագավորությունը կորցրել էր իր տարածքի ծովափնյա կեսը): Դա ավելի լավ է արտահայտված IV դ. վերջ հռոմեացի պատմիչի՝ Ամմիանոս Մարկելինոսի մոտ, ըստ որի գեղարվեստապատմական ներկայացման (Հուլիանոս կայսեր ճառի մեջ)՝ Պոմպեոսն *«անցել էր ալբանների երկրով և մատագետների [իմա՝ մասքութների], որոնց այժմ ալաններ ենք կոչում, ջախջախել էր նաև այդ ժողովրդին ու ստանձնել կասպիական լիճը»*:

Պոմպեոսի արշավանքների շնորհիվ Հռոմը հաստատապես ամրապնդվեց Այսրկովկասում՝ հենվելով «դաշնակից և բարեկամ» հռչակված տեղական թագավորների իշխանության վրա, այդ թվում՝ Աղուանից արքայի: Սակայն այդ «բարեկամությունը» չխանգարեց, որպեսզի Ք. ա. 61 թ. Հռոմում տեղի ունեցած հաղթահանդեսում Պոմպեոսի հետևից տարվեին, ի թիվս մի քանի նվաճված թագավորների ու նրանց հարազատների, նաև Աղուանքից տարված երկու պատանեները (Վիրքից այդպիսիք երեքն էին), որոնց Ապպիանոսը կոչում է «ալբանական առաջնորդներ» («հեգեմոններ»):

Աղուանքի մասին անտիկ աղբյուրների հաջորդ տեղեկությունը վերաբերում է Ք. ա. 30-ական թթ., երբ Մարկոս Անտոնիոսը հռոմեական դիրքերն ուժեղացնելու համար փոփոխական հաջողությամբ փորձում էր Պարթևքի հզորացած տերությունից կտրել Հայաստանը (որ թագավորում էր Արտավազդ II-ը) և հարևան այսրկովկասյան երկրները: Այստեղ նա լուրջ դիմադրության հանդիպեց, որից հետո նրա լեգեոնները Ք. ա. 34 թ. Կանիդիոս զորավարի գլխավորությամբ ստիպված եղան արշավել Հայաստանով մինչև Կովկասյան լեռները, սկզբում՝ Վիրք, ապա՝ Աղուանք, որ թագավորում էր Ջոբերը (Ջոբերոս): Ըստ Դիոն Կասսիոսի՝ «Կանիդիոս Աղուանք, որ թագավորում էր Ջոբերը (Ջոբերոս): Ըստ Դիոն Կասսիոսի՝ «Կանիդիոս

Կրասոսը, արշավելով իբերների դեմ, այդ կռվում հաղթեց նրանց թագավոր Փառնաբազոսին, ստիպեց նրան դաշնակից դառնալ և, նրա հետ միասին ներխուժելով հարևան Ալբանիա և հաղթելով սրանց ևս ու սրանց թագավոր Զոբերոսին, սրանց նույնպես իր կողմը գրավեց»: Ստրաբոնի մի արտահայտությունից երևում է, որ Աղուանից թագավորությունում այս պարտությանը հաջորդած շրջանում ինչ-որ պարբերականությամբ հռոմեական կուսակալներ են նշանակվել (այդպես՝ նաև Հայաստանում ու Վիրքում), ամենայն հավանականությամբ՝ զինվորական:

Մովսես Խորենացու մոտ պահպանվել է Ք. ա. 30-ական թթ. Հռոմի դեմ Արտավազդ II-ի հետ աղուանների դաշնակցությանը վերաբերող հետևյալ ուշագրավ տեղեկությունը. *«գայլատեցնալ [իմա՝ Արտաւազդոյ]՝ հռոմայն տայր զաւր յարուցանել զբիւրաւորս Ամրպատական նահանգին եւ զրնակիչս յերին կաւկասու՝ հանգերձ Աղուանիւք եւ վրաւք [եւ խազռանաւք], խազայ իջանէ ի Միջագետս եւ հալածական առնէ զզաւրս Հռոմայեցւոց»*: Այս տեղեկության պատմական հավաստիության խնդրին անհրաժեշտ է որոշակի վստահությամբ վերաբերվել, քանի որ Պատմահայրն, ամենայն հավանականությամբ, վերցրել է այն Ք. հ. III դ. ժամանակագիր Հուլիոս Աֆրիկանոսի հինգերորդ գրքից (պահպանված՝ միայն հատուկենտ կտորներով), որն, ինչպես պարզ է դարձել վերջին տարիների ուսումնասիրություններից, իրոք պարունակել է Խորենացու մոտ մատնանշված (գլ. ԻԺ) և վերարտադրված պատմությունները Մեծ Հայքի Արտաշես I, Տիգրան II և Արտավազդ II արքաների մասին:

3. ԱՂՈՒԱՆ-ՐԸ I–III ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Ք. ա. I դ. սկզբներին իր գերիշխանությունը մերձավորարևելյան տարածաշրջանում լիովին հաստատած Հռոմեական կայսրության արտաքին քաղաքականության գլխավոր գործառույթներից մեկը Հյուսիսային Կովկասից եկող քոչվոր ժողովուրդների ավերիչ հարձակումներից պաշտպանության ապահովումն էր, որի պատասխանատվությունը մինչ այդ կրում էին միայն Հայաստանը և Իրանը (այդ ուղղությամբ լուրջ ավանդույթներ էին ձևավորվել դեռևս Մարական և Աքեմենյան տերությունների ժամանակներից): Աղուանքը և նրա ժողովուրդները երկար դարեր մեծ դեր էին խաղում «Կասպիական» կամ «Աղուանական» դարպասներ կոչված Դերբենդ-Չորի անցքի պաշտպանության գործում: Նման դերակատարում ուներ նաև հարևան Վիրք-Իբերիան, որի տնօրինության տակ էր գտնվում Դարյալի լեռնանցքը կամ «Ալանաց դուռը» (այն նա աղբյուրներում երբեմն կոչվում էր «Կասպիական դուռ»): Դարասկզբին Կայսրությունը հասել էր նրան, որ Կովկասյան լեռնանցքների պաշտպանության խնդրում Պարթևքի և Հայաստանի դերակատարումն էապես պայմանավորել էր, և դրա պատասխանատվությունը լիովին անցել էր Հռոմի «բարեկամ ու դաշնակցի» կարգավիճակում հանդես եկող Վիրքին ու Աղուանքին: Հռոմեացի մի և դաշնակցի» կարգավիճակում հանդես եկող Վիրքին ու Աղուանքին: Հռոմեացի պատմիչ Տակիտոսի խոսքերով՝ տարածաշրջանում «թագավորում էին արտաքին

տերությունների մեր հզորության շնորհիվ պաշտպանված հիրկանների, ալբանների և մյուս [ժողովուրդների] թագավորները»:

Մյուս կողմից՝ նշված գործառույթի իրականացման բովում հմտացած Աղուանքն ու Վիրքն ինքնուրույն գործոն էին դարձել և ըոծում էին նաև սեփական ժողովուրդների ու պետականությունների հզորացման խնդիրը: Դարասկզբին Աղուանքի ինքնուրույնության մասին մի վկայություն է պահպանել Տակիտոսը: Նրա խոսքերով՝ Պարթևքում, ապա Մեծ Հայքում թագավորած և գահընկեց արված, ապա հռոմեացիների կողմից Կիլիկիայում պահվող Վոնոն Արշակունին 19 թ. փորձեց իր աքսորավայրից փախչել Հայաստան (ճանապարհին նա սպանվեց), որպեսզի անցնի *«այնտեղից ալբանների և [կամ] հնդիոխների, և [ապա] իրեն արյունակից անդրթական թագավորի մոտ»*: 34 թ. Աղուանքն ու Վիրքը Հռոմի օգնությամբ պատերազմի մեջ մտան Պարթևքի դեմ և կարողացան կասեցնել Արտավան III–ի (12–38 թթ.) փորձերը՝ ամրապնդելու իր գերիշխանությունը Հայաստանում, որտեղ թագավոր էր հռչակվել նրա որդի Արշակը: Այդ պատերազմում Վիրքը Դարյալով ստացավ հյուսիսկովկասյան ալանական ցեղախմբերի օգնությունը, որոնք ավերածություններ գործեցին Հայաստանում և Ատրպատականում: Ըստ Հովսեպոսի՝ *«Տիբերիոս [կայսր]ը թույլ է ուղարկում [Անորիքի կառավարիչ] Վիտելլիոսին՝ հրահանգելով նրան բարեկամություն հաստատել պարթևների թագավոր Արտաբանոսի հետ... [դրանից] բացի նաև մեծ գումարներ տալով հանդերձ՝ և՛ իրերներին, և՛ ալբանների թագավորներին՝ ստանձ վարանելու պատերազմի գնալ Արտաբանոսի դեմ: Իսկ նրանք քեն դեմ կանգնեցին, սակայն, կասպյան դռները բաց անելով ալանների առաջ, իրենց երկրի միջով Հանապարհ տվեցին նրանց Արտաբանոսի դեմ»*: 35 թ. Վիրքի թագավոր Փարսման (Փարսման) Փառնավազյանը, որն ազգակից էր հայ Արտաշիսյան արքաներին, կարողացավ թունավորել տալ Հայաստանի պարթև թագավոր Արշակին, և վրաց–աղուանական մեծաքանակ զորքով մտնելով երկիր՝ գրավեց Արտաշատ մայրաքաղաքն ու հայոց գահին բազմեցրեց իր եղբայր Միհրդատին: Հայաստանի և Պարթևքի դեմ այս պատերազմին մասնակցած Աղուանից թագավորը, որի անունն աղբյուրներում բացակայում է, Կասպից ծովի ափով բաց էր թողել սարմատական դաշնակից ցեղերին՝ միաժամանակ փակելով մյուսների Ճանապարհը, որոնք գալիս էին կռվելու պարթևների կողմում: Այդպես իրերներն ու աղուանները հյուսիսկովկասյան ցեղերի օժանդակությամբ շահեցին պատերազմը և պարթևա–հայկական զորքերի դեմ վճռական ճակատամարտում սպանեցին Արտավանի մյուս որդի Օրոդեսին, որը պետք է փոխարիներ Արշակին հայոց գահի վրա:

Աղբյուրներն արձանագրում են նաև Հռոմի օժանդակությամբ ուժեղացած Աղուանքի և Վիրքի միջև առկա հակասություններն ու դրանց հանգուցալուծման որոշ դրվագներ, որոնցից ամենահայտնին I դ. 50–ական թթ. իրերա–աղուանական պատերազմն էր: Ըստ Տակիտոսի տեղեկությունների՝ վրաց («Հիբերիայի») թագավոր Փարասմանը 51 թ. պատերազմ էր սկսել Աղուանքի դեմ, օգնության խնդրանքով դիմել կայսրությանը և, չնայած վերջինիս մերժմանը, հաղթանակ տարել: Դրա հետևանքով երկու երկրների միջև սահմանը տեղափոխվել էր ավելի արևելք և

հասել Ալազան գետին (հետագայում այդ գրավված տարածքը՝ Կամբեճան գավառը, վերադարձվեց Աղուանից թագավորությանը)։ Հռոմի դաշնակիցների միջև այսպիսի հակասությունների պատճառներից մեկը պետք է համարվի նաև Պարթևաստանի քաղաքականության կենսունակությունը, որն այդ շրջանում լիովին ընդունելի էր Հայաստանի համար։ Դրա արդյունքում Մեծ Հայքում այնուամենայնիվ հաստատվեց պարթև արքայից արքա Վաղարշ I–ի (51–75 թթ.) եղբայր Տրդատ I–ի թագավորությունը, որը 62 թ. Հռանդեայի համաձայնագրի շրջանակներում վավերացվեց Ներոն կայսեր կողմից։

Դրան հաջորդող շրջանում Տակիտոսը, Սվետոնիոսը և Դիոն Կասսիոսն արձանագրել են դեպի Աղուանք և «Կասպիական դարպասներ» արշավելու համար Ներոնի լուրջ նախապատրաստական աշխատանքները։ Առաջինի խոսքերով՝ *«պատրաստվելով ապրանների դեմ պատերազմի՝ [կայսրը իր հավաքած բազմաթիվ լեգեոնները] ուղարկեց դեպի Կասպիական անցքը, սակայն ճանապարհից հետ կանչեց՝ վինդեքսի ապստամբությունը ճնշելու»*։ Ներոնի նպատակակետի տակ այս դեպքում, անկասկած, պետք է ընկալել Դերբենդի անցքը, հետևաբար նաև արձանագրելի է, որ Հռանդեայի պայմանագրով Հռոմը պահպանել էր իր իրավունքներն ու պարտականությունները Կովկասյան լեռնանցքների պաշտպանության խնդրում, ինչը կարող էր հաջողությամբ իրականացվել միայն Աղուանից և Վրաց թագավորությունների հետ համագործակցելով։ Ներոնի մեծ արշավանքը չիրագործվեց կայսրության արևմուտքում 68 թ. բռնկված ապստամբության պատճառով։ Փոխարենը՝ 72 թ. հետևից Դարյալով անցած հյուսիսկովկասյան ալանական ցեղերի ասպատակությունն Այսրկովկաս, Հայաստան (որ թագավորում էր Տրդատ I–ը) և Ատրպատական (Մեդիա)։ Եվ միայն տարիներ անց Դոմետիանոս կայսեր (81–96 թթ.) ուղարկած զորքերը հասան Կասպիական ծովափին։ Վերջինիս օրոք էր ծովամերձ Կորուստանի շրջանում լատիներեն արձանագրություն թողել Ֆռոմինատի XII լեգեոնի հրամանատար Հուլիոս Մաքսիմոսը։

Հարկ է նշել, որ Դերբենդի պաշտպանության հարցում Հռոմի ստեղծած համակարգում որոշակի դեր էր կատարում նաև Մեծ Հայքի թագավորությունը։ Դրա մասին տեղեկություններ են պահպանվել ոչ միայն հունա–հռոմեական պատմիչների, այլև Մովսես Խորենացու մոտ։ Պատմահայրն արձանագրել է Տրդատ I–ի (Արտաշես Մովսես Խորենացու մոտ։ Պատմահայրն արձանագրել է Տրդատ I–ի (Արտաշես անվան տակ) բախման պատմությունը հյուսիսկովկասյան ալանների հետ, ինչպես նաև II դ. երկրորդ կեսի թագավորների՝ Վաղարշ I–ի և Խոսրով I–ի պատերազմներն Աղուանքում և «Ճորա դռնից» այն կողմ, ընդ որում՝ երկու դեպքում էլ նշվում է ներ Աղուանքում և «Ճորա դռնից» այն կողմ, ընդ որում՝ երկու դեպքում էլ նշվում է տվյալ խնդրում հայ–հռոմեական դաշնակցության մասին։ Իսկ հունա–հռոմեական պատմիչները վկայում են Կովկասյան լեռնանցքների պաշտպանությանը Աղուանքի թագավորների մասնակցության մասին, սակայն, ցավոք, ոչ մի անգամ չնշելով նրանց անունները։ Հայտնի են Տրայանոս կայսեր (98–117 թթ.) ջանքերը Աղուանքի և Վրաց թագավորների՝ Հռոմի դաշնակցությանը պահելու ուղղությամբ, որի մասին պաշտպանական այդ համակարգում հաստատուն

բոպտորցիներին, արաբներին, օսթոյենցիներին ու կոչիների թագավորներին [իր] ներքինյության տակ առավ»: Վերջին փաստը ստիպում է ենթադրել, որ Աղուանքի անանուն թագավորը պարթևների նկատմամբ Հռոմի հաջողությունների այս շրջանում չէր կարող պարթև Արշակունի լինել, ուստի՝ ավելի հավանական է նրա պատկանելը վաղնջական արքայական տոհմին:

Տրդատ III-ին հաջորդած Հադրիանոս կայսեր (117–138 թթ.) իշխանության ավարտին՝ 135 կամ 136 թ., կրկնվեց դեպի Այսրկովկաս ալանների ներխուժումը, որոնց համար Դիոն Կասսիոսը ծանոթագրում է. *«Սրանք մասսագետներ են»*: Կրկին Դարյալով անցած (Փարսմանի II Վրաց թագավորի թողտվությամբ) տափաստանաբնակների արշավանքը *«մնծապես վնասեց Ալբանիային և Մեդիային [Ատրպատականին], չոչափեց նաև Հայաստանն ու Կապադովկիան»*: Ըստ Դիոն Կասսիոսի հետագա խոսքերի՝ պատերազմը դադարեց միայն Վաղարշ թագավորի (Մեծ Հայքի) եվերների շնորհիվ, ինչպես նաև Կապադովկիայի հռոմեական կառավարիչ Ֆլավիոս Արիանոսի (ըստ երևույթին՝ լուրջ գործողությունների պատրաստված) վախից: Հադրիանոսի կենսագիր Էլիոս Սպարտիանոս պատմիչի խոսքերով՝ կայսրն *«ամենաջնում բարեկամություն էր պահպանում ալբաններին ու հրեներին հետ և առատ ընծաներ տալիս նրանց թագավորներին, քնպետ նրանք չէին բարեհաճում գնալ նրա առջև»*: Ենթադրվում է, որ II դ. երկրորդ կեսին և III դ. սկզբին ևս Աղուանքը, նույն կերպ, ինչպես հարևան Մեծ Հայքը և Վիրքը (որտեղ հռոմեական լեգեոնների թողած լատիներեն արձանագրություններ են պահպանվել), առավելապես Կապադովկիայի ազդեցության ոլորտում է գտնվել՝ շարունակելով մնալ անկախ թագավորություն:

Իրավիճակը, հավանաբար, չէր փոխվել, և Աղուանքի վաղնջական թագավորական տոհմը շարունակում էր երկրում իշխել նաև Իրանում Սասանյան արքայական հարստության հաստատումից հետո՝ 220-ական թթ.: Առաջին Սասանյանների վիմագիր արձանագրությունները հիշատակում են Աղուանք–Առանք որպես թագավորություն՝ չտալով, սակայն, նրա տիրակալի անունը: Մյուս կողմից՝ VI դ. առաջին կեսերին շարադրված՝ «Վաչագանի վեպ» անվանված սկզբնաղբյուրն ողղակի հայտնում է Աղուանքում Արշակունյաց արքայատոհմի հաստատման մասին՝ հանձին Վաչագան I Քաջի: Դա ժամանակագրորեն համապատասխանում է III դ. առաջին երեքորդին և այդպիսով համընկնում Մեծ Հայքում Արշակունիների վերահաստատման հետ՝ հանձին Դիոկղետիանոս կայսեր (284–305) կողմից Տրդատ III-ի (298–330) թագադրման (298 թ. 40 տարի ժամկետով կնքված Մծբինի հաշտության պայմանագրի շրջանակներում):

III դ. աղբյուրներն ուշագրավ փոփոխություն են արձանագրում Աղուանից թագավորության տարածքային ընդգրկման առումով՝ նրա արևելյան հատվածում: Այսպես՝ Կասպից ծովի ողջ ափամերձ գոտում, մինչև Կովկասյան լեռները հիշատակվում է Մասքութաց թագավորությունը կամ (և) Բաղասական երկիրը, որն իր բնակավայրային շրջանում ընդգրկում էր Կասպից ծովի առափնյա տարածքները Կուր գետի ստորին հոսանքից մինչև Շող–Դերբենդի անցքը՝ ներառելով Մասքութ երկրամասը: Ընդ որում՝ որևէ աղբյուր չի խոսում այն մասին, որ այդ տարածքը նաև բաժանը: Ընդ որում՝ որևէ աղբյուր չի խոսում այն մասին, որ այդ տարածքը նաև

Աղուանք է, թեկուզ՝ ժողովրդագրական իմաստով: Տվյալ հանգամանքը կարևորագույն ցուցիչ է էթնիկական պատմության համար, քանի որ եթե մինչև III դարի նշված փոփոխությունն իր ավարտին հասած լիներ աղուանական 26 ցեղերից միասնական էթնոսի ձևավորումը, ապա քաղաքական կամ վարչական սահմանների փոփոխությունը չէր կարող դառնալ ամբողջից կտրված տարածքի բնակչության ինքնանվանման (էթնանվան) կորստի պատճառ: Ըստ այսմ՝ անտիկ հեղինակների հիշատակած «ալբան» (=«աղուան») եզրույթի տակ գոնե III դ. կտրվածքով դեռևս պետք է հասկանալ ոչ թե կազմավորված էթնոս, այլ «Ալբանիա» (=«Աղուանք») անունը կրող երկրի և թագավորության հիմնական (կովկասալեզու) բնակչության հավաքական (էթնոպոտեստար) ընդհանրությունը. այն թեպետև, ըստ ամենայնի, էթնոհամախմբման որոշակի աստիճանի էր հասել և ուներ օտար աղբյուրներում արձանագրված բավականին կայուն այլանվանում (էքզոէթնանուն), սակայն իր ներսում շարունակում էր բաժանված մնալ կովկասյան լեզվաընտանիքի լեզգիական ենթախմբի լեզուներով խոսող առանձին ցեղային էթնոսների, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ կայուն էթնիկական ինքնագիտակցություն և ինքնանվանում (էնդոէթնանուն):

Իրանում III դ. 20-ական թթ. մեծ քաղաքական փոփոխության՝ պարթև Արշակունիների փոխարեն Սասանյանների հաստատման հետ կապված հայկական աղբյուրները տեղեկացնում են վերջինների դեմ հայ-աղուանական սերտ զինական դաշնակցության մասին: Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ աղուանները Վիրքի և իրենց մյուս (Կուրի ձախափնյակի) հարևանների հետ միասին մասնակից էին հայոց արքա Խոսրով Մեծի (=Տրդատ II, 216–252 թթ.) բազմամյա արշավանքներին դեպի Իրանի խորքերը *(«Ի միում ևս ի գլուխ տարւոյն սկսաւէր Խոսրով թագաւորն Հայոց գունդ կազմել եւ զարշաւանսակել, գումարել զզաւրս Աղուանից եւ Վրաց, եւ բանալ զդրունս Ապանաց եւ զՃորայ պահակին, հանել զզաւրս Հոնաց, առպատակ դնել ի կողմանս Պարսից, արշաւել ի կողմանս Ասորեստանի, մինչեւ ի դրունս Տիսբոնի... Վազվազակի ի ս

նակում են հիշատակվել հռոմեացի պատմիչների կողմից: «Օգոստոսների պատմություն» կոչված ժողովածուի մեջ ընդգրկված Հուլիոս Կապիտոլինոսի (IV դ.) «Երկու Վալերիանոսներ» երկում նշված է, որ Շապուհ I–ի կողմից Վալերիանոս կայսերը գերի վերցնելուն (260 թ.) խիստ բացասաբար վերաբերվելով՝ աղուանից և վրաց թագավորները (որոնց անունները տրված չեն) երկու ուրիշ արևելյան տիրակալների նման պատրաստակամություն են հայտնել՝ օժանդակելու հռոմեացիներին կայսերն ազատելու համար, իսկ Հայաստանի՝ Արտավազդ անվանված արքան (Artabasdes) բողոքի նամակ է հղել Շապուհին՝ մատնանշելով, որ Վալերիանոսին գերի պահելով՝ նա իր դեմ է հանել «ամբողջ աշխարհը»: Թեպետ «Օգոստոսների պատմության» երբեմն գեղարվեստականորեն հորինված անվավեր չափազանցություններով համեմված տեղեկությունների աղբյուրագիտական հավաստիությունը որոշակի խնդիրներ է հարուցում, սակայն ավելի հավանական է, որ նրանում ճիշտ է արտացոլված Սասանյան տերության կազմում III դ. կեսերին իշխած Աղուանից կիսանկախ արքայի որոշ ինքնուրույնությունը (այդպես՝ նաև «Հայաստանի մեծ թագավոր» Որմիզդ–Արտաշիրի և Վիրքի թագավորի պարագայում): Արդեն հաջորդող շրջանում (Իրանական տերության ներքին ու արտաքին մի փոքր թուլացման պահին) անտիկ աղբյուրներն արձանագրում են Հռոմի ազդեցության որոշակի վերականգնումը Սասանյաններին ենթակա արևելյան ժողովուրդների վրա, այդ թվում՝ Այսրկովկասում և մասնավորապես Աղուանքում: Փլավիոս Վոպիսկոս պատմիչի խոսքերով՝ Ավրելիանոս կայսերը (270–275) «*սարակինոսներից, բնեմներից, աբասմիտներից, բակտրիացիներից, անդերից, իբերներից, ալբաններից, հայերից, ինչպես նաև* ինդկական ցեղերը ներկայումս մեծարում են՝ գրեթե իրրև հովանավոր–աստծո»:

Հայաստանի և Աղուանքի ճակատագրերի նմանությունը շարունակվում է III դ. ողջ ընթացքում և անցնում նաև հաջորդ դարաշրջան՝ արդեն վաղ միջնադար:

Ագաթանգեղոս, Ագաթանգեղոյ Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Գ. Տէր Մկրտչեան եւ Ստ. Կանայեանց, Թիֆլիս, 1909:

Աղաբեկյան Մ. Ա., Ստուգաբանական դիտողություններ «Աղուանք» տեղանվան վերաբերյալ, ՊԲՀ 1, 168–177, 1990:

Անանուն, Կեանք եւ վարք Վաչագանայ արթային, առաջաբանը եւ գիտաբննական բնագիրը՝ Ա. Ծակոբեանի // Մատենագիրք Հայոց, հտ. Գ, Ջ դար, Անթիլիաս, 51–112, 2004:

Երեմյան Ս. Տ., Նախշի Ռուստեմի «Քարա ի Ջարդուշտ» հուշարձանի արձանագրության վկայությունները Հայաստանի մասին, ՊԲՀ 2, 59–70, 1966:

Թումչյան Ա., Մովսես Խորենացու հունական աղբյուրների խնդիրը, Երևան, 2001:

Խորիկյան Հ. Գ., Աբեմելեքյան Պարսկաստանի XIX սատրապության էթնիկական կազմի վերաբերյալ, ԲԵՀ 2, 114–126, 2006:

Խորիկյան Հ., Աբեմելեքյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության մատիենների տեղադրության շուրջ, ՄՄԱԵԺ, XXVI, Երևան, 25–35, 2007:

Խորիկյան Հ., Ապոլոդորոսի մի տեղեկության շուրջ, ՊԲՀ 1, 222–231, 2008:

Խորիկյան Հ., Բաղասական երկրի տեղադրությունը, ՊԲՀ 2, 101–110, 2010:

Խորիկյան Հ., Աբեմելեքյան Պարսկաստանի վարչական բաժանումների շուրջ, Երևան, 2010:

Կարագեոզյան Յ., Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբիւրներում, I, 1. Սեպագիր տեղանուններ (Ույարատում եւ յարակից եահանգներում), Երևան, 1998:

Հակոբյան Ա., Գալստյան Հ., Էքսպեդիցիական գործընթացները Բուն Աղուանքում, Հայերենագիտական միջազգային 2-րդ գիտաժողով (Երևան, 1987), Նյութերի ժողովածո, Երևան, 92–93: Վերահրատ.՝ Գալստյան Հ., Հոդվածներ, հուշագրություններ, հարցազրույցներ..., Երևան, 2002 (նաև նույնի՝ առանձին և անգլերենը), 90–98, 1987:

Հարությունյան Բ., Մագքթաց Սանեսան քաղաքորի արշավանքը Հայաստան, ԼՀԳ 6, 65–77, 1981:

Հարությունյան Բ., Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների և Առաջավոր Ասիայի հնագույն պետության մի քանի խնդիրների շուրջ (մ. թ. ա. VII–VI դդ.), Երևան, 1998:

Մանանդյան Հ., Երկեր, հտ. Ա, Երևան, 1977:

Մանանսերյան Ռ. Լ., Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պայքարը Հռոմի և Պարթևստանի դեմ մ. թ. ա. 94–64 թթ., Երևան, 1987:

Մանանսերյան Ռ., Հայաստանը Արտավազդից մինչև Տրդատ Մեծ, Երևան, 1997:

Մովսէս Խորենացի, Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան, Տփղիս, 1913:

Մուշեղյան Ա. Ա., Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում, Երևան, 1983:

Յակոբեան Ա., «Վաչագանի վէպ»-ը եւ Արշակունեաց թագաւորութեան խնդիրը Դ–Ջ դարերի Աղուանքում, Հանդէս ամսօրեայ, ՃԺԵ տարի, Վիեննա, 45–142, 2003:

Յարութիւնեան Բ., Աբեմելեքեան Պարսկաստանի XVIII սատրապութեան տեղադրութեան շուրջ, Հանդէս ամսօրեայ, ՃԺԳ տարի, Վիեննա, 45–114, 1999:

Ոսկոպեպյան Բ., Պատմա-աշխարհագրական ճշգրտումներ, ԲԵՀ 1, 178–182, 1971:

Ոսկոպեպյան Բ. Ա., Դրվագներ Հայոց Արևելից կողմանց պատմության (V–VII դդ.), Երևան, 1981:

Ոսկոյանէս եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871:

Սարգսյան Գ. Խ., Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966:

Սվազյան Հ. Ս., Աղվանից աշխարհի պատմություն (հնագույն շրջանից VIII դարը ներառյալ), Երևան, 2006:

Ստեփանոս, Օտար աղբյուրներ հայերի մասին, N 1, Հունական աղբյուրներ, Ստեփանոս, բառերից և բարդիանից Հ. Ամատան, Երևան, 1940:

Տաճիտոս, Օտար աղբյուրները հայերի մասին, N 3, Կ. Տաճիտոս, բաղեց և լատիներենից թարգմանեց Պ. Սուտիճյան, Երևան, 1941:

Տիրացյան Գ., Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի տվյալներ Հայաստանի և մ. թ. III–II դարերի պատմության մասին, ԲԵՀ 6, 7–23, 1962:

Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 9. Հին հռոմեական աղբյուրներ, Ա. Հովսեպյան Փյադիոս, Դիոն Կասսիոս (թարգմանությունը՝ բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Ս. Մ. Կրկյաշարյանի), Երևան, 1976:

Акопян А. А., Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987.

Алиев И., К интерпретации параграфов 1, 3, 4 и 5 IV главы XI книги "География" Страбона, ВДИ 3, 150–166, 1975.

Арутюнян Б. А., Административное деление закавказских владений Сасанидского Ирана согласно труду Елиша, Кавказ и Византия, вып. 1, Ереван, 31–34, 1979.

Бабаев И. А., К вопросу о возникновении государства Албании (Кавказской), Известия АН Азерб. ССР, Серия истории, философии и права, N 4, 1976.

Бабаев И. А., Города Кавказской Албании в IV в. до н. э. – III в. н. э., Автореф. дисс. докт. ист. наук, Москва, 1982.

Болтунова А. И., Иберия и Албания [гл. раздела], Очерки истории СССР. Первобытно-общинный строй и древнейшие государства на территории СССР, Москва, 1956.

Голубкина Т. И., Материалы к истории албанских племен Кавказа по данным кувшинных погребений Азербайджана (II в. до н. э. – III в. н. э.), Тбилиси, 1962.

Граков Б. Н., Материалы по истории Скифии в греческих надписях, ВДИ 3, 1939.

Дундуа Г. Ф., Нумизматика античной Грузии, Тбилиси, 1987.

Ихилов М. М., К вопросу о происхождении народностей лезгинской языковой группы, Ученые записки Дагестанского филиала АН СССР, кн. 2, Махачкала, 77–93, 1969.

Капанадзе Д. К., Грузинская нумизматика, Москва, 1955.

Касумова С. Ю., Южный Азербайджан в III–VII вв. (проблемы этно-культурной и социально-экономической истории), Баку, 1983.

Кркяшарян С. М., К интерпретации некоторых сведений древнегреческих авторов об Армении // Проблемы античной истории и культуры. Т. I, Ереван, 128–134, 1979.

Лалаян Е., Раскопки в селах Ницж и Варташен Нухинского уезда, Известия КОМАО, вып. V, Тифлис, 1919.

Латышев В. В., Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, Т. 2, Санкт-Петербург, 1904–1906.

Лордкипанидзе Г., Колхида в VI–II вв. до н. э., Тбилиси, 1978.

Лордкипанидзе О., Наследие Древней Грузии, Тбилиси, 1989.

Луконин В. Г., Древний и раннесредневековый Иран, Москва, 1987.

Марр Н., Непочатый источник истории Кавказского мира, Известия АН, 307–338, 1917.

Меликишвили Г. А., К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959.

Меликишвили Г. А. и Лордкипанидзе О. Д. (ред.), Очерки истории Грузии, Т. I, Грузия с древнейших времен до IV в. н. э., Тбилиси, 1989.

Муравьев С. Н., Новый труд по древней географии Кавказа и Закавказья, ВДИ 2, 1997.

Новосельцев А. П., К вопросу о позитической границе Армении и Кавказской Албании в античный период, Кавказ и Византия, вып. I, Ереван, 10–18, 1979.

Нонешвили А. И., Погребальные обряды народов Закавказья (Кувшинные погребения VIII в. до н. э. – VIII в. н. э.), Тбилиси, 1992.

Пахомов Е. А., Римская надпись I в. н. э. и легион XII фульмината, Известия АН Азерб. ССР, Серия истории, философии и права, 1, 1949.

Пахомов Е. А., Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей. Вып. IX, Баку, 1966.

Пахомов Е. А., Монеты Грузии, Тбилиси, 1970.
Полосин В. В., Об арабском названии Кавказской Албании (Аррана), Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования, Москва, 162–167, 1979.
Семенов И. Г., Генеалогия Картлийских царей: от Мириана III до Вахтанга Горгасала, Махачкала, 2007.
Страбон, География (Пер. Г. А. Стратановского), Москва, 1964.
Тирацян Г. А., Урарту и Армения (К преемственности материальной культуры) // ВОНА 2, 1968.
Томсон Дж. 1953, История древней географии, Москва.
Тревер К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, Москва–Ленинград, 1959.
Хазарадзе Н. В., К вопросу о локализации матиенов в свете древнегреческих источников (VI–V вв. до н. э.), ИФЖ 2: 201–210, 1973.
Халилов Дж. А., Материальная культура Кавказской Албании, Баку, 1985.
Церетели Г. В., Армазская билингва, найденная при археологических раскопках в Мцхета–Армази, Тбилиси, 1941.
Церетели Г. В., Эпиграфические находки в Мцхета, ВДИ 2, 1948.
Чубинашвили Т., К древней истории Южного Кавказа, Тбилиси, 1971.
Юсифов Ю. Б., О наименованиях "Албания" и "Арран", Известия АН Азерб. ССР, Серия общ. наук 10, 23–31, 1961.
Akopyan A., Galstyan A., Concerning the study of ethnic processes in the Caucasian Albania (Antiquity and Early Middle Ages), 12th International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, (Zagreb, 1988), USSR Academy of Sciences, N. N. Mikloukho-Maklay Institute of Ethnography, Moscow: 1–12 (Ակոպյան Հ., Հովսաննիսյան, հոդվածների ժողովածու, հայագրություններ..., Երևան, 2002, 147–157), 1988.
Appiani Alexandrini Historia Romana, vol. I–II (Bibl. Teubneriana), Lipsiae, 1879.
Arrian, History of Alexander and Indica, vol. 1–2 (P. Brunt and Rev. E. Robson), Cambridge/Mass., 1976, 1988.
Aškarhac'oyc', Hewsen R. H., The Geography of Ananias of Širak (Aškarhac'oyc'). The Long and the Short Recensions. Introduction, Translation and Commentary by R. H. Hewsen, Wiesbaden, 1992.
Aurelius Victor Sextus, De viris illustribus urbis Romae, ed. F. Pichlmayr (Bibl. Teubneriana), Lipsiae, 1911.
Bais M., Albania Caucasica. Ethnos, storia, territorio attraverso le fonti greche, latino e armeno, Milano, 2001.
Bais M., The southern border of Caucasian Albania (1st B. C. – 2nd A. D.): calling up the sources, Բազմավէպ 153, Վենետիկ, 331–345, 2005.
Capitolinus Iulius: Scriptores Historiae Augustae, Edidit E. Hohl, T. I, Lipsiae, 1927.
Chaumont M.-L., Recherches sur l'histoire d'Arménie de l'avènement des Sassanides à la conversion du royaume, Paris, 1969.
Chaumont M. L., Albania, Encyclopaedia Iranica, T. I, New–York, 1985.
Curtius Rufus, Historiarum Alexandri regis Macedonum, libri quae supersunt, Москва, 1963.
Dionis Cassii Cocceiani, Historia Romana, vol. I–V, Cambridge/Mass., 1954–1961.
Eutropii Breviarium historiae Romanae, Recognoverunt F. Ruehl (Bibl. Teubneriana), Lipsiae, 1897.
Flavius Vopiscus: Scriptores Historiae Augustae, Edidit E. Hohl, T. II, Lipsiae, 1927.
Florus Lucius Annius, Epitome de Tito Livio Bellorum omnium annorum DCC, ed. E. S. Forster (Loeb Classical Library), Cambridge/Mass., 1929.
Herodotus, Historiarum libri IX, vol. I–3 (Loeb Classical Library), Cambridge/Mass.–London, 1946–1960.
Honigmann E., Maricq A., Recherches sur les Res Gestae divi Saporis, Bruxelles, 1953.
Josephus Flavius, The Jewish War, ed. and translated by H. St. John Thackeray, vol. I–III (Loeb Classical Library), Harvard University Press, 1927.
Maricq A., Res Gestae divi Saporis, Classica et Orientalia, Paris, 1965.

Müller C. Fragmenta Historicorum Graecorum, vol. I–IV, Paris, 1883.

Plinii Secundi Naturalis historiae, vol. I–X (Loeb Classical Library). Cambridge/Mass.–London, 1950–1962.

Plutarchi Vitae parallelae, Recognoverunt C. Lindskog et K. Ziegler, vol. I–4, Lipsiae, 1914–1939.

Ptolemaei Geographica, ed. C. Müller, Parisiis, 1901.

Res Gestae Divi Augusti. Monumentum Ancyranum (ed. Th. Mommsen). Berolini, 1883.

Rufi Festi Breviarum rerum gestarum populi Romani (ed. E. S. Forster), Hannover, 1874.

Salia K. 1980, Histoire de la nation georgienne, Paris.

Spartianus Aelius: Scriptores Historiae Augustae (Edidit E. Hohl) T. I, Lipsiae, 1927.

Strabonis Geographica, Recognoverunt A. Meineke, vol. I–III, Lipsiae, 1915–1925.

Suetonii Tranquilli De vita Caesarum, Recognoverunt M. Ihm, Lipsiae, 1907.

Tacitus Cornelius, Historiae. Annales, vol. I–4 (Loeb Classical Library). Cambridge/Mass–London, 1956.

Titi Livi ab urbe condita libri. Editio altera, quam curavit M. Müller, vol. I–II, Lipsiae, 1905–1906.

Tomaschek W., Albanoi, Paulys Realencyclopädie der Altertumswissenshaft, Neue Bearbeitung. Hb. I, Stuttgart, 1893.

Traina J., Roman Perceptions of Caucasian Albania, Լ'Ի<. անգլալը, երկրան և ապագան (Միջազգային գիտաժողով. Ստեփանակերտ, 2006), Երևան, 2006:

ჯავახიშვილი ა., ქართველი ერის ისტორია, ტ. I. – ა. ჯავახიშვილი, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. I, თბილისი, 1979.

საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, ტომის (რედაქტორი გ. მელიქიშვილი), თბილისი 1970.

მელიქიშვილი გ. ძველი საქართველოს, კავკასიისა და ალმოსავლეთის ძველი ისტორიის დარგში, თბილისი, 1999.

ქართლის ცხოვრება. (ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ), ტ. I, თბილისი 1955.

ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი. (ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი გამოკვლევითა და ლექსიკონით გამოსცა ილია აბულაძემ).

ნაქალაქევი – არქეოლოგიური გათხრები. 1973–1977, თბილისი, 1981.

ლეჩხაძე ა. ჭალაქები და საჭალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, თბილისი, 1963.

ხაზარაძე ნ., ალმოსავლეთ მცირე აზიის გეოგრაფია და პოლიტიკური გაერთიანებები ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში. თბილისი, 1978.

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ա

Արդի–միլկուտի, 91
Արի–էսուխ, 141
Արրոկոմ, 314
Ագաթանգեղոս, 509, 521, 528, 530
Ագեսիլայոս, 315, 317
Ագում III, 118, 141
Ադադնիրարի I, 65, 112, 119, 397, 420
Ադադնիրարի II, 75, 113, 122
Ադադնիրարի III, 79, 113, 124, 209, 265
Ադադ–ապլա–իդդինա, 73, 121, 122, 141
Ադադ–շումա–ուծուր, 120, 141
Ադամա, 112
Ադասի, 112
Ադդա–գուպպի, 132, 280
Ադոնց Ն., 21, 28, 152, 374, 431, 439, 496
Ադրամելէք, 89
Ազարախ, 112
Ազուզու, 55, 112
Ազուրի, 84
Աժդահակ, 139, 264, 286, 287, 343
Ալաբանդոս, 183
Ալեքսանդր I, 305, 477
Ալեքսանդր III, 320, 451, 452
Ալեքսանդր IV, 453
Ալեքսանդր I Բալաս, 471, 477
Ալեքսանդր Մակեդոնացի, 7, 17, 98, 305, 320, 321, 322, 323, 337, 343, 344, 345, 349, 355, 364, 374, 375, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 472, 477, 478, 496, 504, 506, 514
Ալլումարի, 206
Ալլուվամնա, 215
ալ–Մութթադասի, 250
Ախատ–արիշա, 210
Ախիմանտի, 84
Ախիյաբարա, 76
Աձա, 85
Ակիթ, 402
Ակիյա, 112
Ակորիս, 316
Ակուրգալ Է., 292
Աղաբեկյան Մ. Ա., 530
Աձինա, 250, 303
Ամար–Սուեն, 44, 45, 233
Ամբարիս, 86, 210
Ամել–Մարդուկ, 132, 142
Ամենհոտեպ III, 392, 396
Ամենհոտեպ IV, 64, 392

Ամինոմ, 58
Ամիրտիա, 311
Ամիրտիա II, 314, 316
Ամմե–Բաալ, 75, 107
Ամմիանոս Մարկելինոս, 476, 523
Ամմիդիտանա, 141
Ամմիծադուկա, 19, 141
Ամմիննայա, 182
Ամմունաս, 176, 215
Ամմուրապի, 186, 187
Ամն Պ., 230
Ամորգոս, 312
Անապիրիշ, 260
Անտագամա, 418
Անազրաննես, 512
Անդարիա, 93
Անդրագորաս, 463
Անդրե Վ., 26
Անիտոս, 63, 174, 175, 198
Անխանհնամոն, 181
Անխիտե, 107
Աննիյա, 182, 196
Աննի–Ճիլխակ, 260
Անտալկիդաս, 315
Անտարատոյ, 390
Անտիգոնոս Գոնատաս, 462
Անտիգոնոս Միակնանի, 453
Անտիոքիս, 465
Անտիոքոս I, 462, 471
Անտիոքոս III, 7, 347, 348, 349, 350, 462, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 472, 475, 476, 477
Անտիոքոս II Թեոս, 462, 463, 477
Անտիոքոս IV Էպիֆանես, 468, 470, 477
Անտիոքոս I Սոտեր, 477
Անտիոքոս V Եվպատոր, 477
Անտիոքոս VI Դիոնիսոս, 477
Անտիոքոս VII Էվերգետես, 350, 472, 477
Անտիոքոս VII Սիդետես, 349
Անտիոքոս XIII, 473, 475, 476, 477
Անտիոքոս Հիերաքս, 463, 464, 471
Անտիպատրոս, 480
Անտոնինոս Պիոս, 362, 508, 509
Անուբանինի, 51
Անուշ (= Անուշ), 286, 287
Աշարեդ–ապիլ–էկուր, 73, 113
Աշշուր, 89
Աշշուրբանապալ (Աշշուր–բան–ապլի), 4, 43, 91, 92, 93, 94, 95, 113, 128, 142, 211, 212, 244, 245, 246, 247, 248, 255, 273, 275, 290, 294, 295
Աշշուրբելկալա, 73, 74, 103, 104, 105, 121, 122, 421
Աշշուրդան I, 70, 74, 113, 120
Աշշուրդան II, 105, 113
Աշշուրդան III, 113, 266
Աշշուրդանինապլի, 78
Աշշուրնածիրպալ I, 113
Աշշուրնածիրպալ II (Աշշուր–նածիր–ապլի), 66, 69, 75, 76, 77, 106, 107, 113, 207, 262, 270
Աշշուրնիրարի III, 112
Աշշուրնիրարի IV, 113

Աշշուրնիրարի V (Աշշուր-նիրարի), 79, 266
Աշշուրուբալլիտ I, 64, 65, 99, 103, 112, 118
Աշշուրուբալլիտ II, 97, 113
Աշշուր-բել-նիշեշու, 112, 118
Աշշուր-դուգուլ, 112
Աշշուր-էթիլ-իլանի, 95, 113
Աշշուր-նադին-ախխե I, 112, 395
Աշշուր-նադին-ախխե II, 112
Աշշուր-նադին-ապլի, 112
Աշշուր-նադին-շումի, 88, 127, 128, 142, 241, 242
Աշշուր-նիրարի I, 112
Աշշուր-նիրարի II, 112
Աշշուր-շադունի I, 63, 112
Աշշուր-շարրու-ուծուր, 87
Աշշուր-ռաբի I, 63, 112
Աշշուր-ռաբի II, 113
Աշշուր-ռեշա-իշի I, 113
Աշշուր-ռեշա-իշի II, 113
Աշշուր-ռիմ-նիշեշու, 112
Աշպաբարա, 241
Ապիաշալ, 112
Ապիլ-Սին, 141
Ապոլոդորոս, 504, 530
Ապպիանոս, 469, 476, 485, 486, 488, 523
Ապպուաշու, 132
Ապրիաս, 130
Առաքելյան Ս., 172
Առնուվանդաս I, 179, 180, 181, 190, 194, 195, 199, 215, 392, 401, 409, 410
Առնուվանդաս II, 181, 215, 411
Առնուվանդաս III, 186, 414
Առնուվանտիս, 204, 207
Ասարհադդոն (Աշշուր-ախու-իդդինա), 4, 89, 90, 91, 92, 93, 113, 128, 142, 211, 212, 214, 244, 270, 275, 276, 426, 433, 434, 436
Ասորդան = Ասարհադդոն
Ասպամիթրա, 310
Աստյուագես, 273, 275, 278, 281, 282, 294, 295
Ավետիսյան Հ. Մ., 21, 28, 419, 439,
Ավիդիոս Կասսիոս, 363
Ավտոփրադատես, 318
Ավրելիոս Վիկտոր, 523
Աստաշեն, 391, 394
Աստալ-Թեշուբ, 403
Աստամախտա, 303
Աստոսա, 304, 307
Աստպաս, 185
Աստրալոս III, 472
Աստրամետու, 247, 250
Աստրար-կիստահե, 259
Աստրա-խամիտի-Ինշուշինակ (Աստրամետու), 249, 257, 260
Աստրա-խումշու, 259
Աստրա-մերրա-խալկի, 259
Աստրոպատես, 514
Արա Գեղեցիկ, 111, 172, 216
Արախա, 140, 302, 303
Արամ, 52, 111, 152, 284, 285, 286, 375, 419, 563
Արամու, 52, 77, 108

Արայան Արա, 111
Արբար, 312
Արգիշտի I, 79, 109, 209, 265, 428, 429, 431
Արգիշտի II, 109, 428
Արդումանիշ, 300
Արզամնա, 510
Արի, 196
Արիարաթ, 483, 491
Արիարաթ III, 462, 464
Արիարաթ IV Բարեպաշտ, 468, 479
Արիարաթ V, 468
Արիարաթ VI, 483
Արիարաթ VII, 483
Արիարաթ VIII, 483
Արիարաթ IX, 483
Արիարաթիս, 456
Արիարամնա, 462
Արիարամնիս, 294, 295
Արիկ (Արտակ), 504
Արիկ-դեն-իլի, 99, 112
Արիորարզան, 483, 484, 486, 488
Արիորարզան I, 479, 492
Արիորարզան III, 491
Արիորարզանիս, 317
Արիորարզանիս, 322
Արիստագորաս, 306
Արիստարբոս, 505
Արիստարբոս Սամոսցի, 494
Արիստոբուլոս, 514
Արիստոնիկոս, 468, 472, 480
Արիվանա, 418
Արի-Շարրումա, 184
Արծրունի Թովմա, 374
Արմենոս, 285
Արյուանդես, 303
Արշակ, 314
Արշակ I Մեծ, 345, 346, 368, 372, 373, 463, 464, 465, 507, 525
Արշակ II, 346, 347, 373, 464, 465
Արշակ III, 347, 373
Արշակ IV, 373
Արշակ V, 373
Արշակ VI, 348, 373
Արշակ VII, 349, 373
Արշակ VIII, 351, 373
Արշակ IX, 351, 373
Արշակ X, 369, 373
Արշակ XI, 352, 373
Արշակ XII, 352, 373
Արշակ XIII, 353, 373
Արշամ, 294, 295
Արշամ (եգիպտոսի սատրապ), 311, 312
Արշամ Կողոմանոս (= Դարեհ III), 318, 320, 338
Արշես, 319
Արտաւդես/Օրոնտես(՞), 338
Արտկկու, 294
Արտխտա, 312
Արտոկ (Արշակ՞), 504
Արտաբազոս, 312, 318
Արտաբանոս, 310, 525
Արտաղամա I, 179, 396, 397, 403, 417
Արտաղամա II, 403

Արտաշատ (= Արշակ Կողոմանոս), 320
Արտաշես I, 287, 343, 374, 465, 469, 470, 471, 496, 517, 524
Արտաշես II, 358, 371
Արտաշես – Տրդատ I, 526
Արտաշիր Սասանյան, 509
Արտաշումարա, 396, 397, 403
Արտասատրա, 338
Արտավազդ II, 351, 355, 356, 357, 358, 369, 371, 495, 496, 508, 523, 524
Արտավան I, 347, 348, 373
Արտավան II, 351, 373
Արտավան III, 353, 359, 360, 372, 373, 507, 525
Արտավան V, 364, 366, 373, 509
Արտավարդիա, 301
Արտաւազդ (= Արտավազդ II), 524
Արտաքսերքսես I, 290, 310, 311, 312, 329, 330, 332, 343
Արտաքսերքսես II, 314, 315, 316, 317, 318, 323, 324, 330, 332, 343, 345
Արտաքսերքսես III, 318, 319, 320, 332, 337, 343
Արտաքսերքսես IV/V = Բես
Արտաքսերքսես IV, 343
Արտաֆրնես, 306, 307
Արտեմիսիա, 309, 317
Արտիք, 402
Արտյուստոնն, 304
Արտոկ (Արտակ), 505
Արրիանոս, 511, 514
Արբելայոս, 487
Արբիմեդ, 494
Ագատիվատաս, 423
Աքեմեն, 294, 304
Աքեմեն (եգիպտոսի սատրապ), 308, 311
Աքեյոս, 464

Բ

Բարա–ախա–իդդինա, 141
Բագաբիգնա, 300
Բագաբուխշա, 300
Բագադաղ, 476
Բագադատուի, 267
Բագոաս, 319
Բագայա, 112
Բակուր (= Պակոր, Պարթևաստան), 357
Բակուր (Վիրք), 371
Բակուր (լազերի կառավարիչ), 509
Բակուր II, 373
Բաղդասար, 249, 402
Բան–Շաո, 361
Բարդիա, 299, 300, 301, 343
Բարսեղյան Լ. Ա., 171, 172
Բա'ալ, 91
Բել, 33, 111, 137, 145, 294, 430, 469
Բելետ–ալի, 251
Բելու, 112
Բել–բանի, 112
Բել–իբնի, 88, 127, 142, 241

Բել–շար–ուծար, 134, 135, 136, 249, 296, 297
Բել–շիմանի, 308
Բենվենիստ Է., 287, 292
Բես (Արտաքսերքսես IV/V), 323, 343
Բերոսոս, 33, 137, 233, 291, 297, 330, 495
Բիլալամա,
Բիկերման Է., 451
Բոսսերտ Թ. Հ., 203
Բոտտա Պ., 11, 25
Բուզաշ, 138
Բութ, 402
Բուշն–Լևկյերկ, 451
Բուրնա–բուրիաշ I, 63, 141
Բուրնա–բուրիաշ II, 118, 141
Բրանդենշտայն Վ., 292
Բրիան Պ., 292, 451

Գ

Գանդաշ, 138, 141
Գաուրարտվա (Գորդյուաս), 300, 301, 303
Գաումաուա (=Գաումաուա–Գարդիա), 299, 300
Գաաստիյավիյա, 184
Գեր Ի., 46
Գըրնի, Օ., 170
Գիլգամեշ, 33, 35, 36, 46, 47, 48, 137, 147, 152, 230, 456
Գիրնամմե, 258
Գիրշման Ռ., 292
Գյոթցե Ա., 170
Գյուտերբոկ Հ. Գ., 170
Գնեոս Կորբուլոն, 360
Գնեոս Պոմպեոս, 355, 490, 521
Գորդիաս, 296
Գողերձ (Գողարզ), 352, 369, 370, 373
Գողերձ II, 367
Գոլովյովա Լ., 172
Գորդիոս, 483, 484
Գուզ(զ)ու, 94
Գուդեա, 32, 42, 50, 232
Գունգունում, 234
Գունգինանի, 210
Գուրդի, 87, 89, 211
Գրանտովսկի Է., 292
Գրնկյան Ե., 28, 152
Գրեյսոն Ա., 26
Գրեպին Ջ., 402

Դ

Դադարշիշ, 301, 302
Դադիլու, 415
Դադուշա, 60, 62
Դալտա, 241
Դակաշ, 138
Դամ–խուրաձու, 62
Դայաուկկու, 267
Դանդամաև Մ., 292
Դանիել, 249
Դատամես, 317, 318
Դատիս, 307
Դատուվահիյա, 300

Դարեհ, 140, 152, 250, 294, 295, 300, 301, 302, 303, 312, 313, 333, 360
Դարեհ (Պարթևաստանի արքայազն), 360
Դարեհ (Պոնտոս), 492
Դարեհ I, 97, 139, 225, 290, 291, 294, 295, 303, 304, 305, 307, 323, 324, 325, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 336, 337, 343, 424, 452, 516
Դարեհ II, 312, 313, 314, 316, 332, 337, 343
Դարեհ III, 320, 321, 322, 323, 324, 332, 343, 452, 455, 514
Դելիչ Ֆ., 117
Դեմետրիոս, 453, 454, 462
Դեմետրիոս I Սոտեր, 470, 471, 472, 477
Դեմետրիոս II Նիկատոր (Սելևկյան պետություն), 349, 472, 477
Դեյոթարոս, 491
Դեյոկես, 272, 273, 275, 276, 277
Դիդանու, 112
Դիոդոտոս (Բակտրիա), 463
Դիոդոտոս II, 464
Դիոդոտոս Տրիֆոն (Սելևկյան պետություն), 477
Դիոդորոս Սիկիլիացի, 427, 432, 439, 455, 496
Դիոկլետիանոս, 527
Դիոն Կասսիոս, 496, 507, 522, 523, 526, 527, 531
Դիոֆանտոս Սինոպցի, 481
Դյակոնով Ի. Մ., 216, 229, 292, 402, 428, 435
Դոմետիանոս, 361, 518, 526
Դորիլայոս, 487
Դուրոլ, 419
Դուգդամմե, 212
Դումուզի, 46, 47, 230
Դրոյզեն, 450

Ե

Եզեկիել, 88, 249
Եվմենես, 462
Եվմենես II, 468, 479
եվտիդեմոս, 465
Երեմիա, 139, 249, 277, 279, 433, 437
Երեմյան Ս. Տ., 284, 374, 427, 439, 530
երուազ, 288
երուանդ, 288
Երվանդ (Հայաստանի սատրապ), 338
Երվանդ III, 454, 455
Երվանդ IV, 465

Զ

Զաբաբա-շումա-իդդինա, 141, 237
Զազինու, 429
Զամբիա, 234
Զարիադրես (= Զարեհ), 465, 469, 517
Զարեհ (Տիգրան II-ի որդի), 476, 489
Զարիադրես = Զարեհ
Զարրիբում, 112
Զելլին Կ., 451

Ջենոն Արտաշես, 372, 492
Ջիանլաս, 456
Ջիմրի-Լիմ, 59, 62, 235
Ջոքեր (Ջոքերոս), 523, 524
Ջուաբու, 112
Ջրադաշտ, 281, 330

Է

Էաննատում, 36, 48, 231
Էա-մուկին-զերի, 141
Էբաբաա (= Էբարտի II՞), 259
Էբարաա, 234, 235
Էբելինեզ Է., 26
Էխլի-Թեշոբ, 68, 390
Էխլի-Շարրումա, 197
Էյե, 181
Էնետարզի, 231
Էնլիլ-կուդուր-ուծար, 112
Էնլիլ-նադին-ախխե, 120, 141, 238
Էնլիլ-նադին-ապլի, 141
Էնլիլ-նադին-շումի, 141
Էնլիլ-նաձիր I, 112
Էնլիլ-նաձիր II, 112
Էնլիլ-նիրարի I, 112, 119
Էնմերքար, 35, 46, 47, 147
Էննա-Իլ, 231
Էնսուխքեշդաննա, 47
Էնրիդա-ապիզի, 40, 41, 42
Էն-Մեբարագեսի, 230
Էոլմաշ-շակին-շումի, 141
Էպինուր, 495
Էսագրամ, 315, 316
Էսկիհես, 494
Էրատոսթենես, 515, 520
Էրենքերզ, 451
Էրիբա-Ադադ I, 112
Էրիբա-Ադադ II, 113
Էրիբա-Մարդուկ, 124, 141
Էրիմենա, 436
Էրիշում I, 56, 57, 112
Էրիշում II, 58, 112
Էրիշում III, 63, 112
Էրիդու-ապիզիր, 40, 41

Թ

Թանատքաարես, 296, 338
Թարխուլարա, 82
Թարխունազի, 210, 214
Թարխունդացիտի, 199
Թեմիստոկլես, 309
Թեննես, 318
Թեոպոմպ, 291
Թեուշպա, 90
Թեոփանես Միտիլենացի, 518, 523
Թեոֆրաստոս, 494
Թե-ումման, 245, 246, 247, 260
Թիգլաթպալասար I (Թուկուլթի-ապիլ-էշարա), 43, 50, 70, 71, 72, 73, 104, 105, 121, 204, 206, 415, 421
Թիգլաթպալասար II, 113
Թիգլաթպալասար III, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 87, 100, 101, 109, 113, 124, 125, 142, 206, 209, 214, 240, 266, 267, 268, 415
Թիմիրաշ, 138
Թովմա Արծրունի, 287

Թուդխալիյաս (Խաթթի), 175
Թուդխալիյաս (Կարգամիս), 204
Թուդխալիյաս I, 215
Թուդխալիյաս II, 178, 179, 194, 215, 392, 396, 401, 409
Թուդխալիյաս III, 179, 180, 195, 215, 410, 411
Թուդխալիյաս IV, 69, 172, 184, 185, 196, 215, 216, 393, 414
Թութանհամոն, 181
Թութմոս I, 395
Թութմոս III, 178, 395
Թութմոս IV, 179
Թուկուլթի–Նինուրտա I, 67, 68, 69, 70, 103, 104, 112, 119, 120, 185, 397, 398, 420
Թուկուլթի–Նինուրտա II, 75, 113
Թուշամիլկի, 92

Ի

Իբբի–Ջիբիր, 405
Իբբի–Սուեն, 44, 45, 233
Իգի–Խալկի, 236, 252, 259
Իդադդու I, 259
Իդադդու II, 259
Իդադդու–նապիր, 259
Իդադդու–տեմտի, 259
Իդդին–Դագան, 233
Իդրիմի, 392
Իլա–կաբկաբու, 58
Իլու–կաբկաբու, 112
Իլու–Մեր, 112
Իլու–շումմա, 56, 57, 112
Իլտամմեշ–բարակկու, 337
Իկունում, 56, 112
Իկ–Թեշուբ, 90
Իմսու, 112
Ինարա, 311
Ինդաբիբի, 247, 260
Ինի–Թեշուբ, 72, 204, 206
Ինշուշինակ–շար–իլանի, 236, 259
Իշբի–Էրրա, 44, 233
Իշխի–Ադադ, 59
Իշկալլու, 212
Իշմե–Դագան I, 59, 60, 62, 63, 112
Իշմե–Դագան II, 112
Իշպակա, 433, 436
Իշպուինի, 78
Իշտումեգու, 278, 282, 295
Իպտար–Սին, 112
Իսպուտախսու, 177, 191
Իստահրի, 250
Իվանով Վ., 170
Իտիտի, 55, 112
Իտխի–Թեշուբ, 392
Իտտի–Մարդուկ–բալատու, 119, 141, 540
Իրանզու, 82

Լ

Լաբաշի–Մարդուկ, 132, 142
Լաբարնա, 175
Լաբտուրու, 107
Լալլի, 208
Լանդսբերգեր Բ., 203
Լաոդիկե, 480

Լարոշ Է., 170
Լեյարդ Հ., 11, 25
Լեոնիդաս, 309
Լեոնտի Միռվելի, 512
Լիբայա, 112
Լիլա–իրտաշ, 259
Լիկոն, 313
Լիպինսկի Է., 420
Լիսանդրոս, 313, 315
Լիսիմաքոս, 454, 461, 462, 506
Լու[..ր]ակլուխան (Տան–Ռուխուրատար I), 259
Լուգալանիմունդու, 40, 48
Լուգալբանդա, 35, 46, 47, 147, 230
Լուդու, 241
Լուխ–իշշան, 258
Լուկիանոս Սամոսատցի, 27
Լուկիոս Վերոս, 363
Լուկոնին Վ., 292
Լուկուլլոս, 370, 476, 489, 490, 505, 520, 521
Լուցիոս Ֆլորոս, 523
Լուքներիլ Դ., 26

Խ

Խաթթուսիլիս I, 175, 176, 178, 188, 194, 198, 215, 394, 401
Խաթթուսիլիս II, 215
Խաթթուսիլիս III, 66, 67, 119, 179, 183, 184, 185, 186, 188, 196, 215, 393, 410, 411, 413, 414, 420
Խալդիտա, 140, 302
Խալի, 112
Խալուդուշ–Ինշուշինակ*, 259
Խալլուշու, 242, 259
Խալլուշու–Ինշուշինակ I, 128
Խալլուտաշ–Ինշուշինակ, 242, 243
Խայանու, 112
Խանաճիրուկա, 264, 265
Խանու, 112
Խանունի, 84
Խանունու, 423
Խանտիլիս I, 176, 215, 394, 409, 413
Խանտիլիս II, 215
Խաչատրյան Ժ., 374
Խաչատրյան Վ. Ն., 171, 172, 216
Խաչիկյան Մ., 28, 229, 402
Խարխարու, 112
Խարսու, 112
Խարտապուս, 205
Խինիլու, 258
Խիշիպրաշինի, 258
Խիշուր, 258
Խիտա, 252, 258
Խոսրով I, 373, 526
Խոսրով Մեծ (= Տրդատ II), 528
Խորիկյան Հ. Գ., 530
Խու(մ)բան–Շիմտի, 233
Խումբան–Խումհնա, 248
Խումբան–Խալտաշ I, 243, 260
Խումբան–Խալտաշ II, 243, 244, 260
Խումբան–Խալտաշ III, 247, 248, 260
Խումբան–մհնանու, 243, 260
Խումբան–նիկաշ, 248
Խումբան–նիկաշ I, 239, 240, 259
Խումբան–նիկաշ II, 245, 246, 247, 260

Խութան–չուտուրուկ, 249, 260
Խութան–տախրա, 259
Խուլլի, 210
Խուկկանա, 180, 195
Խումբանիգաշ, 126
Խումբան–նումննա, 237, 259
Խուտելուդուշ–Ինշուշինակ, 238, 259
Խուրրատիլա, 119, 236, 259
Խուցցիյաս II, 178, 215

Ծ

Ծեդնկիա, 130, 131
Ծիլուլու, 55, 112

Կ

Կադաշման–բուրիաշ, 73
Կադաշման–Էնլիլ I, 141
Կադաշման–Էնլիլ II, 119, 141, 420
Կադաշման–Խարբե II, 141
Կադաշման–Տուրգու, 141
Կալիգուլա, 360
Կալի–Թեշուբ, 71, 390
Կալլիոս, 312
Կալմեյեր Պ., 292
Կամբիզ I, 294, 295
Կամբիզ II, 98, 297, 298, 299, 300, 301, 303, 343
Կամմենհուրաբի Ա., 229
Կանդալանու, 93, 95, 142
Կաշշու–նադին–ախխե, 141
Կաշտարիտի, 270
Կաշտիլիաշ II, 141
Կաշտիլիաշ IV, 69, 119, 120, 141
Կապարա, 421
Կասանդրոս, 454
Կասշալա, 132
Կասսիոս, 356, 363
Կավենյակ Է., 170
Կարագյոզյան Հ., 439
Կարաինդաշ I, 141
Կարաինդաշ II, 118, 141
Կարախարդաշ, 118, 141
Կարակալլա, 364
Կարաննիս, 195
Կարտիր, 509, 528
Կիաբաար, 111, 436, 437
Կիաբաար–Վարրակնա (=Կիսաբաար), 139
Կիդինու, 236, 259
Կիդին–Խուտրան I, 120, 237, 259
Կիդին–Խուտրան II, 259
Կիդին–Խուտրան III, 259
Կիդին–Նինուա, 112
Կիլի–Թեշուբ, 71, 390
Կիլուշխեպա, 184, 196
Կիկկիա, 56, 112
Կիկկուլի, 189, 391
Կիկկու–ծիմե–տեմտի, 258
Կիմոն, 310, 311, 312
Կիյակկի, 210
Կինակի, 264
Կինդաուտու, 233, 259
Կիպրամ, 60
Կիրաշենիվն, 394

Կիրտա, 395, 403
Կլավդիոս Պտղոմեոս, 494, 518
Կլեարքոս, 314
Կլեոմենես, 306
Կլեոպատրա, 484
Կլեոպատրա–Սելենե, 473, 475, 476
Կյուաքսարես, 272, 273, 274, 275, 276, 278, 281
Կյուրոս (Պարսուամաշ), 294, 295
Կյուրոս I, 294, 295
Կյուրոս II Մեծ, 97, 98, 135, 136, 139, 168, 225, 250, 255, 282, 290, 291, 295, 296, 297, 298, 304, 307, 325, 331, 332, 336, 338, 343, 345, 452, 516
Կյուրոս Կրտսեր, 313, 314
Կոնոն, 315
Կոռնելիոս Ֆր., 170
Կոտիս, 522
Կուտա, 489
Կորյուն, 438, 439
Կուդուզուլուշ I, 235, 259
Կուդուզուլուշ III, 259
Կուդուր–Էնլիլ, 141
Կուդուր–մաբուկ, 235
Կուդուր–Նախխունտե, 120, 243, 260
Կուկ–Կիրմաշ, 259
Կուկ–Նախխունտե, 259
Կուկ–Նաշուր I, 259
Կուկ–Նաշուր II, 259
Կուկ–Նաշուր III,236, 259
Կուտիկ–Ինշուշինակ, 40
Կուտիր–Նախխունտե I, 116, 259
Կուտիր–Նախխունտե II, 259
Կուտիր–Նախխունտե III, 259
Կուտիր–Շիլխախա I, 259
Կուտիր–Շիլխախա II, 259
Կուրաշ (= Կյուրոս II)
Կուրիգալզու I, 118, 141
Կուրիգալզու II, 119, 141, 236
Կուրիգալզու Կրտսեր (II), 118
Կուրունտա, 184, 186, 205
Կուրցիոս Ռուֆոս, 374, 514
Կուցի–Թնշուր, 204
Կտեսիաս, 27, 272, 274, 275, 288, 291
Կրետա, 296

Հ

Հադրիանոս, 362, 508, 527
Հակոբյան Ա., 530
Հակոբյան Թ. Խ., 374, 439
Համազասպ II, 508, 512
Համազասպուհի, 512
Համմուրապի, 19, 40, 59, 62, 115, 116, 117, 137, 138, 141, 150, 174, 177, 235, 236, 237
Հայկ, 110, 111
Հաննիբալ, 467, 469
Հարիթաթ III, 475, 476
Հարությունյան Բ. Հ., 374, 530
Հարությունյան Հո., 172
Հարությունյան Ն. Վ., 11, 27, 28, 152, 428, 435
Հարությունյան Ս. Բ., 439
Հարպագոս, 281, 282
Հաքամանիշ (Աքեմեն), 323

Հելիոկլես, 349
Հեկատեոս Միլեթցի, 291, 516
Հեննինգ Վ. Բ., 287, 292
Հերոդոտոս, 11, 27, 140, 152, 212, 261, 263, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 281, 282, 291, 293, 296, 300, 303, 304, 308, 323, 324, 325, 326, 328, 329, 330, 336, 339, 340, 374, 375, 425, 426, 427, 432, 436, 437, 439, 503, 515, 516
Հերոֆիլոս Քաղկեդոնցի, 494
Հերցֆելդ Է., 292
Հինց Վ., 229, 230, 292, 432
Հիպարքոս, 494
Հիպպիաս, 306
Հիստիայոս, 305, 306
Հյուբշման Հ., 287
Հոդաոնես (Վիդաոնա), 338
Հոստասպես, 336
Հոկինս Դ. 203, 204
Հովակիմ, 130
Հովակին, 130
Հովսեպոս Ֆլավիոս, 27, 476, 525
Հուլիանոս, 523
Հուլիոս Աֆրիկանոս, 524
Հուլիոս Կապիտոլինոս, 529
Հուլիոս Կեսար, 491
Հուլիոս Մաքսիմոս, 526
Հուստինոս, 345, 347, 349, 350, 357, 464
Հոոդոգոնն, 343, 349
Հոմոլոս, 345
Հրահատ (Պարթևաստանի արքայազն), 359
Հրահատ I, 348, 373
Հրահատ II, 349, 350, 370, 373, 472
Հրահատ III, 353, 355, 370, 373
Հրահատ IV, 357, 358, 359, 373
Հրահատ V, 373
Հրոզնի Բ., 169

Ղ

Ղափանցյան Գր., 11, 172, 199, 394, 402, 436, 439, 501

Մ

Մադդուվատտաս, 179
Մազայոս, 319, 322
Մաթաֆիա Մակաբե, 470
Մալլոուն Մ., 26
Մախարես, 489, 491
Մակրինոս, 364
Մամիտարշու, 270
Մայաներ Բ., 26
Մայրհոֆեր Մ., 287, 292
Մանանդյան Հ., 27, 362, 374, 496, 530
Մանանդյան Ռ. Լ., 21, 496, 530
Մանդարու, 112
Մանեթոն, 291, 495
Մանիշտուսու, 38, 39, 45, 55, 231, 237
Մանլիոս Վուլսոն, 468, 469
Մասիստես, 310
Մասխուխտուա, 185

Մավսողոս, 317
Մատին Պ., 405
Մատիիլու, 79, 82
Մարդոնիոս, 307, 310
Մարդուկ-ախախ-էրիբա, 141
Մարդուկ-ապլա-իդդինա I, 141
Մարդուկ-ապլա-իդդինա II, 85, 86, 88, 125, 126, 127, 142, 240, 241, 242, 243, 244
Մարդուկ-ապլա-ուծուր, 124, 141
Մարդուկ-բալաստաու-իքբի, 79
Մարդուկ-բել-զերի, 141
Մարդուկ-զաքիր-շումի I, 79, 123, 141
Մարդուկ-զաքիր-շումի II, 142
Մարդուկ-զեր, 141
Մարդուկ-կաբիտ-ախխեշու, 141
Մարդուկ-նադին-ախխե, 72, 121, 141
Մարդուկ-շապիկ-զերի, 73, 121, 141
Մարդունիյա, 300
Մարիյաս, 195
Մարկոս Անտոնիոս, 357, 491, 518, 523
Մարկոս Ավրելիոս, 362, 363
Մարկոս Կրասոս, 355
Մարկոս Մարիոս, 489
Մարկվարտ Յ., 284
Մարտիյա, 250, 303
Մարտիրոսյան Ա., 28
Մարտիրոսյան Ն., 11, 152, 171, 172, 216
Մար-բիտի-ախխե-իդդինա, 141
Մար-բիտի-ապլա-ուծուր, 141
Մաքրիդի բեյ, 169
Մեզաբազոս, 305
Մեզաբատես, 306
Մեզաբյուզոս, 308, 311, 312
Մեդեա, 285, 286
Մելիքիշվիլի Գ., 428, 431, 435, 501, 505
Մելի-շիպակ, 141
Մեմնոն, 321, 456
Մեյեր Ա., 287, 292
Մենանու, 246
Մեսսերշմիդտ Լ., 26
Մեսքինգաշեր 46
Մերենպտահ, 187
Միթրաուստես, 339, 454, 455
Միհրդատ (Փոքր Հայք), 479
Միհրդատ, 360, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 505, 507, 508, 512, 522, 525
Միհրդատ I (Պոնտոս), 478
Միհրդատ I (Պարթևաստան), 348, 349, 471, 472
Միհրդատ II (Պոնտոս), 351, 352, 367, 368, 369, 373, 464, 479, 485, 492
Միհրդատ III (Պոնտոս), 353, 368, 373, 479, 492
Միհրդատ IV (Պոնտոս), 480, 492
Միհրդատ I Մեծ, 348, 373
Միհրդատ V, 480
Միհրդատ VI Եվպատոր (Պոնտոս), 352, 354, 370, 480, 481, 491, 492, 505, 506, 518, 520, 521
Միհրդատ V Էվերգետես (Պոնտոս), 492

Միհրդատ Քրեստոս, 480
Միտա, 194, 210
Միտաննամուվա, 183
Միրոշնջի Պ. դե, 230, 292
Միրվան, 504
Մկրտչյան Ն. Ա., 27, 171, 172, 216, 402
Մկրտչյան Ռ., 439
Մոլոն, 464
Մովզեն Թ., 361
Մովսես Խորենացի, 50, 110, 139, 213, 275, 284, 286, 403, 435, 436, 454, 507, 511, 524, 526, 530, 531
Մովսիսյան Ա., 21, 28, 152, 439
Մորսիոս, 479
Մուբալլիտատ-շերուա, 118
Մուզալլու, 211, 212
Մունիբսուարտա, 265
Մուշեզիբ-Մարդուկ, 128, 142, 243
Մուտի, 451
Մուվատալլիս I, 178, 215
Մուվատալլիս II, 182, 183, 205, 215, 413, 414
Մուտալլու (Մուվատալլիս), 86, 210
Մուտակկիլ-Նուսկու, 113
Մուտարրիս-Աշշուր, 78
Մուրաշու, 290, 337
Մուրենա, 488
Մուրսիլիս I, 116, 175, 176, 188, 190, 215, 394, 401
Մուրսիլիս II, 172, 180, 181, 182, 196, 215, 217, 408, 411, 412, 413
Մուրսիլիս III, 183, 215

Յ

Յախդուն-Լիմ, 59, 62
Յակմնու, 112
Յակմնսու, 112
Յամանի, 84
Յանզի, 112
Յանզու, 138, 263
Յաշկուր-էլ, 112
Յաուբի'դի, 84
Յասինք Ա. Մ., 203
Յասմախ-Ադադ, 59, 60, 61, 62
Յասոն, 285, 515
Յուգուրթա, 482
Յուստի Ֆ., 433

Ն

Նաբարզան, 321
Նաբոնասար, 124, 125
Նաբոնիդ (Նաբու-նաիդ), 132, 133, 134, 135, 136, 142, 249, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 290, 295, 296, 297, 301, 302, 424
Նաբոպալասար (Նաբու-ապալ-ուծուր), 95, 96, 129, 142, 249, 255, 274, 280
Նաբուգոդոնոսոր I, 121, 133, 141, 238
Նաբուգոդոնոսոր II, 97, 129, 130, 131, 132, 135, 142, 249, 279, 280, 297
Նաբուգոդոնոսոր III, 301
Նաբուգոդոնոսոր IV, 302
Նաբու-ապլա-իդդինա, 79, 141
Նաբու-բալասու-իքբի, 132, 424

Նաբու-բել-շումատի, 248
Նաբու-մուկին-ապլի, 141
Նաբու-մուկին-զերի, 125, 142
Նաբու-նադին-զերի, 142
Նաբու-նածիր 141, 239
Նաբու-շումա-իշկուն, 122, 141
Նաբու-շումա-ուկին I, 141
Նաբու-շումա-ուկին II, 125, 142
Նաբու-շումու-լիբուր, 141
Նաբու-ուշալլիմ, 244
Նազիմարուտտաշ, 119
Նազի-Բուգաշ, 118, 141
Նապիլ-խուշ, 258
Նապիրասու, 257
Նապիրիշա-Ռնեռաշ, 259
Նարամսին (Նարամ-Սուեն), 33, 38, 39, 40, 41, 42, 45, 46, 49, 50, 51, 52, 58, 112, 231, 232, 237, 252, 254, 278, 405, 419
Նարսեհ, 528
Նաքիա-Զակուտու, 89, 92
Նա'իդ-Մարդուկ, 244
Նեխո II, 97, 130, 303, 327
Նեկտանեբ I, 316, 317
Նեկտանեբ II, 317, 319, 322
Ներգալ-ուշեզիբ, 89, 128, 142, 242
Ներիգլիսար (Ներգալ-շար-ուծուր), 132, 135, 142
Ներոն, 372, 373, 492, 526
Նեֆերիտ I, 316
Նիդինտու-Բել, 301
Նիկոմեդես I, 456, 462
Նիկոմեդես III, 482, 483, 485
Նիկոմեդես IV, 485, 486, 488, 489
Նինուրտա-ապիլ-էկուր, 113
Նինուրտա-թուկուլթի-Աշշուր, 113
Նինուրտա-կուդուրրի-ուծուր I, 141
Նինուրտա-կուդուրրի-ուծուր II, 141
Նինուրտա-նադին-շումի, 141
Նիտեոիս, 298
Նյուբերգ Հ., 292
Նյուբար Մադես, 284, 285, 343
Նոյ, 38
Նուաբու, 112
Նուր-Աղադ, 75
Նուր-Դագան, 38
Նուր-իլի, 112

Շ

Շաբակա, 85
Շագապուտարա-Սկայորդի, 435, 436
Շագարակտի-Շուրիաշ, 141
Շադի-Թեշուբ, 71, 390
Շալիմ-ախում, 56, 112
Շալլա, 259
Շախերմայեր Ֆ., 451
Շամաշ, 87, 115, 145, 212, 252, 436
Շամաշ-մուդամմիք, 122, 141
Շամաշ-շումա-ուկկին, 92, 93, 128, 142, 246, 248
Շամաշ-ոիբի, 308
Շամիրամ, 111, 131
Շամմուրամատ (Շամիրամ), 79
Շամշիիլու, 80

Շամշի–Ադաղ (Շամշի–Ադդու) I, 58, 59, 60, 61, 62, 98, 99, 112, 115, 235
Շամշի–Ադաղ II, 63, 112
Շամշի–Ադաղ III, 112
Շամշի–Ադաղ IV, 113
Շամշի–Ադաղ V, 78, 79, 113, 124, 239, 264, 265
Շապուհ I, 509, 528, 529
Շատտիվազա, 181, 392, 397, 403, 417
Շատտուարա I, 66, 67, 397, 398, 403
Շատտուարա II, 67, 397, 398, 403
Շարկալիշարրի (Շար–կալի–շարրի), 41
Շարմա–Ադաղ I, 112
Շարմա–Ադաղ II, 63, 112
Շարրում–կեն (Սարգոն), 37
Շեշպեշ (= Չիշպիշ)
Շեպլարպակ (Շիվե–պալար–խուխպակ), 235, 259
Շիլխախա, 235, 259
Շիլխինա–խամրու–Լագամար, 259
Շիմուտ–վարտաշ, 236
Շիմտի–Շիլխակ, 235
Շիրիկտի–Շուբամունա, 141
Շիրուկտուխ, 236
Շմիդտ Ռ., 292, 432
Շուլգի, 42, 43, 44, 52, 53, 147, 151, 232
Շուշուն–տարանա, 258
Շուտուր–Նախխունտե (III (՞)), 248, 249, 260
Շուտտարնա I, 392, 395, 403
Շուտտարնա II, 396, 403
Շուտտարնա III, 397, 403
Շուտրուկ–Նախխունտե I, 51, 120, 237, 238, 257, 259
Շուտրուկ–Նախխունտե II, 88, 240, 241, 248, 259
Շուրուխտուխ (Շիրուկտուխ I), 235, 236, 259
Շու–իլիշու, 233
Շու–Սուեն, 44, 53, 233
Շրյոդեր Օ., 26

Ո

Որմիզդ–Արտաշիր, 529
Որոդես I (Օրոդես), 352, 370, 373
Որոդես II, 353, 355, 356, 357, 371, 373
Որոդես III, 373

Չ

Չանդրագուպտա, 454
Չիշպիշ, 294, 295

Պ

Պադի, 88
Պալա–իշշան, 259
Պախիր–իշշան, 259
Պան–Աշշուր–լամար, 98
Պավաանիաս, 310
Պատրոկլես, 515, 520
Պարատտարնա, 176, 392, 395, 403
Պարեսո, 403
Պարիսատիդես, 314

Պարմենիոն, 320, 455
Պարույր Սկայորդի, 275, 436
Պարպոլա Ս., 26
Պարսադատուար, 395, 403
Պարտատուա–Պարույր, 436
Պա՛է, 248, 260
Պելի, 231, 258
Պետրոսյան Ա. Ե., 21, 216, 374, 439
Պետրոսյան Ս. Գ., 432, 439
Պերդիկաս, 453
Պերիանդես V, 481
Պերուվա, 63
Պիթիանաս, 63, 174, 198
Պիլիյա, 178, 392
Պիխիտունիյա, 411, 412
Պիյամարադուս, 183, 184
Պիյասսիլի, 181, 182, 205
Պիոտրովսկի Բ., 436
Պիսիտրատոս, 306
Պիսիրիս, 204, 210
Պհասուֆնա, 313
Պիրիյաշատմա, 418
Պիրիշատի, 264, 265
Պլինիոս Ավագ, 508, 509, 513, 515, 518
Պլուտարքոս, 355, 374, 469, 476, 486, 495, 496, 504, 505, 520, 521, 522
Պոլեմոն I, 491, 492
Պոլիբիոս, 469, 494
Պոլյուկրատես, 298
Պոմպեոս, 371, 476, 477, 490, 491, 505, 518, 519, 520, 521, 522, 523
Պոմպեոս Տրոգոս, 27, 291
Պորադա Է., 292
Պորոս, 453
Պորտեն Բ., 292
Պսամմետիխ I, 92, 96, 437
Պսամմետիխ III, 298, 299
Պտղոմեոս (Կումնագենի), 471
Պտղոմեոս I (Լագոս), 462, 454
Պտղոմեոս III, 463
Պտղոմեոս Կերաւնոս, 462
Պրոտոթյուես, 436
Պուբլիոս Կանիդիոս, 518
Պուզուր–Աշշուր I, 56, 112
Պուզուր–Աշշուր II, 58, 112
Պուզուր–Աշշուր III, 63, 112, 118
Պուզուր–Ինշուշինակ, 232, 258
Պուզուր–Մաման, 232
Պուզուր–Սին, 62, 112
Պուլու, 83
Պուտտիմաոսալ, 394

Ջ

Ջահուկյան Գ. Բ., 11, 21, 27, 171, 172, 198, 216, 374, 394, 402, 436, 439
Ջայլաման, 287

Ռ

Ռամզես II, 183, 184, 189
Ռանուվի, 451
Ռասսամ Օ., 25
Ռիվ/շ–Անդաղ, 49, 51

Ռիմուշ, 38, 39, 45, 231
Ռիմ-Սին I, 116, 235
Ռոդոմիստ (Հոադամիզդ), 507
Ռոստովցև Մ., 450
Ռունտիյաս, 204, 206, 207
Ռուսա I, 85, 210, 336, 428
Ռուսա II, 90, 92, 93, 109, 111, 435
Ռուսա III, 436
Ռուփոս Փևստոս, 526
Ռոբսաևն, 453
Ռոֆ Մ., 292

Ս

Սաբիում, 141
Սազաշտարա, 435
Սալմանասար I (Շալմանու-աշարեդ), 67, 68, 103, 112, 185, 397, 398, 420
Սալմանասար II, 113
Սալմանասար III, 76, 77, 78, 79, 101, 106, 107, 108, 109, 113, 123, 208, 209, 210, 262, 263, 264
Սալմանասար IV, 113
Սալմանասար V, 84, 113, 125, 142
Սալվինի Մ., 435
Սահակ Արծրունի, 287
Սամանու, 112
Սամսուդիտանա, 116, 141
Սամսուիլունա, 116, 141, 236
Սանասար, 402
Սանատրուկ (Սինատրուկ), 352, 353, 370, 372, 373
Սանգարա, 204, 208
Սանթաս, 199
Սառսաղատտար, 63, 392, 395, 396
Սառսգամուվա, 185
Սառստատտար (Սառսաղատտար), 194, 401, 403
Սառրնազ, 504
Սավնակ, 481
Սարակոս, 95
Սարասար, 89
Սարգոն I, 33, 37, 38, 39, 45, 49, 55, 112, 148, 231, 405
Սարգոն II, 25, 84, 85, 86, 87, 89, 100, 109, 113, 125, 126, 127, 142, 150, 152, 210, 211, 214, 240, 241, 264, 268, 269, 272, 276, 415
Սարգսյան Ա. Ե., 374
Սարգսյան Գ. Խ., 11, 27, 152, 374, 496, 530
Սարգսյան Դ., 28
Սարդուրի I, 108, 109, 110
Սարդուրի II, 79, 80, 81, 82, 85, 109, 209, 266
Սարդուրի III, 94
Սարլակ (Շարլակ, Սարլագար), 41
Սեթի I, 182
Սելևկոս I Նիկատոր, 346, 347, 454, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 464, 465, 467, 477
Սելևկոս II Կալլինիկոս, 346, 347, 463, 464, 471, 477
Սելևկոս III, 464
Սելևկոս III Կերաւնոս, 477

Սելևկոս IV, 348
Սելևկոս IV Ֆիլոպատոր, 477
Սեննեքերիմ, 435
Սեպտիմիոս Սևերոս, 364
Սթոլփըր Մ., 229
Սթև Ժ., 229
Սիլլակ, 355
Սիմբար-շիպակ, 122, 141
Սիյավուշ, 345
Սինախխերիբ (Սին-ախխե-էրիբա), 66, 87, 88, 89, 90, 111, 113, 127, 128, 142, 211, 214, 241, 242, 243, 268, 269, 290, 294
Սինասրուկ = Սանասրուկ
Սինշարիշկուն, 95, 96, 97, 113
Սին-իկիշում, 234
Սին-մուբալլիտ, 115, 141
Սին-շում-լիշիր, 95, 113
Սկայորդի, 435, 436
Սկիլակոս, 305
Սմբատ, 508
Սմերդիս, 300
Սմիթ Ջ., 25
Սոզդիանոս, 312, 343
Սպիտամեն, 452
Սպիրիդյան, 321
Սվազյան Հ. Ս., 514, 516, 530
Ստատիրա, 321
Ստրաբոն, 11, 117, 284, 285, 286, 291, 338, 339, 340, 342, 345, 375, 430, 455, 469, 494, 504, 505, 506, 515, 516, 517, 518, 519, 523, 524, 530, 531
Ստրոնախ Դ., 292
Սուլիու, 55
Սուլլա, 484, 487, 488
Սուրմակ (Սուրմիլի), 82, 206
Սուխպամու, 112
Սումուլանել, 141
Սումու-աբում, 114, 115, 141
Սումու-էպուխ, 59
Սունաատրա, 392, 396, 418
Սուպպիլուլիումաս I, 180, 181, 182, 188, 190, 195, 196, 205, 215, 390, 392, 393, 410, 411, 413
Սուպպիլուլիումաս II, 186, 187, 204, 215, 414
Սուրեն, 351, 356

Վ

Վալա Ֆ., 229, 230, 292
Վալերիանոս, 529
Վալմու, 185
Վալվացիտիս, 199
Վահաուկա, 300, 312
Վահիզ, 355
Վահյազդատա, 301
Վահումիսա, 302
Վաղարշ = Վաղարշ II (Մեծ Հայք)
Վաղարշ I, 353, 360, 366, 372, 373, 507, 526
Վաղարշ II (Մեծ Հայք), 512, 527
Վաղարշ II, 362, 363, 373, 512
Վաղարշ III Պերոզ, 362, 363, 373
Վաղարշ IV, 363, 364, 373
Վաղարշ V, 364, 373

Վայասպարա, 300
Վայդներ Է., 26
Վանդեն Բերգ Լ., 230, 292
Վաշտակ, 403
Վաչագան I Քաջ, 527
Վասաչատտա, 67, 397, 398, 403
Վարդգ-Սին, 235
Վարբակես, 275, 343
Վեֆլեր Մ., 203
Վիդաոնա, 300, 301, 302
Վիդափաոնա, 300, 301
Վիլլ Է., 451
Վիլհելմ Գ., 170
Վինդափաոնա, 303
Վինկլեր Հ., 169, 170
Վիվանա, 301
Վիտկե Ա.-Մ., 203
Վշտասպ, 294, 302, 311
Վոլոգես, 353, 360, 373
Վոնոն, 358, 359, 372, 373, 525

S

Տադմոր Հ., 26
Տազիտտա I, 258
Տազիտտա II, 259
Տախարկա, 91
Տախն, 317
Տախիշատիլի, 50, 394
Տախտրվահիլի, 215
Տակիտոս, 353, 360, 371, 372, 375, 507, 524, 525, 526
Տանմարիտու, 245, 246, 247, 260
Տան-Ոլի, 259
Տան-Ոռխտրատեր I, 233, 259
Տան-Ոռխտրատեր II,236, 259
Տատա, 259
Տարաս, 207
Տարի, 258
Տարն Վ., 450, 451
Տաքսիլես, 487, 491
Տելեպինուս, 176, 177, 188, 191, 215, 409
Տեպտի-Ազոն, 259
Տեպտի-ախար, 259
Տեպտի-խալկի, 259
Տեպտի-խումբան-Ինշուշինակ, 245, 260
Տեպտի-ռապտաշ, 259
Տետոն, 393
Տերմոտրոս, 312
Տիթերիոս, 355, 359, 360, 525
Տիգրան, 286, 287
Տիգրան (արևմենյան զորավար), 310
Տիգրան II, 352, 354, 369, 370, 484, 485, 505, 508, 520, 521, 524
Տիգրան III, 358
Տիգրան Երվանդյան, 139, 343
Տիգրան Կրտսեր, 370
Տիգրան Մեծ, 21, 28, 152, 286, 287, 310, 351, 353, 355, 369, 370, 371, 374, 473, 474, 475, 476, 477, 482, 489, 490, 491, 495, 496, 518, 520, 521, 530
Տիմաքրոս, 470, 471
Տիշատալ, 391, 394

Տիտափեռնես, 313, 314, 315
Տիտոս Լիվիոս, 469, 523
Տիրիբազոս, 316, 317, 335, 337, 338, 339, 340
Տիրիկան, 42
Տիփրավստես, 315, 316
Տուատոմի, 208
Տուբա'լու, 88
Տուդիա, 112
Տոխրի, 300
Տուշրաթթա, 181, 392, 393, 396, 397, 403, 417
Տուրումևատկի, 394
Տրայանոս, 361, 526
Տրդատ (= Արշակ II), 345, 346, 463
Տրդատ (Տիրիդատ, Պարթևաստան), 345
Տրդատ I (Մեծ Հայք), 372, 373, 507
Տրդատ I (Պարթևաստան), 346, 373, 526
Տրդատ II (Պարթևաստան), 366, 528
Տրդատ III (Պարթևաստան), 527
Տրդատ III Արշակունի (Մեծ Հայք), 510
Տրիարիոս, 490
Տրևեր Կ., 516

Ց

Ցաննանցա, 181
Ցիդանոսա I, 215
Ցիդանոսա II, 178

Ու

Ուգբարու, 136, 296, 297
Ուլամ-բուրիաշ, 141
Ուղուսանու, 85
Ուտուրաբյան Բ., 530
Ուրուլայ, 84
Ուխտանէս, 530
Ունկու-Տախիշ, 258
Ումաքիշքարի (Կիաքսար), 275, 301
Ումբախաբուա (Խումբան-խաբուա), 260
Ունդասի, 246
Ունզի-կիլիկ, 260
Ունպախաշ-Նապիրիշա, 259
Ունսակ, 260
Ունտաշ-Նապիրիշա, 237, 252, 257, 258
Ուշպիա, 56, 112
Ուսապա, 194
Ուտանա, 300
Ուտխի, 396
Ուտնապիշտիմ, 38
Ուտուխենգալ, 32, 42
Ուրավակուի, 199
Ուրա-Թարխունտաս, 204, 205
Ուրդա(խի), 112
Ուրիկկի, 86, 210
Ուրխի-Թեշուբ, 66, 183, 184, 414
Ուրոինիմգինա, 36, 150
Ուրսա, 92
Ուրտակ, 244, 245, 246, 260

Ուր-Ջաբարա, 37
Ուր-Նանշե, 36

Փ

Փառնաբազոս, 313, 315, 316, 317, 321, 524
Փառնակես I, 479, 492
Փառնակես II, 480, 491, 492
Փառնաջոմ, 504, 505, 511
Փառնավազ, 504
Փավստոս Բուզանդ, 50
Փարաստան (Փարսման) Փառնավազյան, 525
Փարսման I, 360
Փարսման II, 507, 508, 512, 527
Փարսման IV, 512
Փերիխանյան Ա., 287, 432
Փլավիոս Վոպիսկոս, 529
Փոքս Ֆ., 230
Փրաղա, 301
Փրաորտես, 272, 273, 275
Փրիապատ, 373

Ք

Քաաբրոն Գ., 292
Քաաբրոն Ջ., 229, 292
Քաալիբել-Թոտիխան Ռ., 25
Քաբբաա, 508
Քաբբեր Է., 230
Քել Քավոս, 345
Քենթ Ռ., 292
Քինգ Լ., 25
Քլենգել Հ., 170
Քյոհ Հ., 229, 230
Քյոնիգ Յ. Վ., 229
Քշատրիթա, 302
Քոլդեվեյ Ռ., 25
Քոսյան Ա. Վ., 152, 172, 216, 217, 375, 418, 438, 439, 440
Քուշանաց թագավորություն, 361
Քսերքսես (Ծոփք), 465, 471
Քսերքսես I, 255, 290, 307, 308, 309, 310, 322, 326, 328, 330, 331, 332, 336, 339, 342, 343
Քսերքսես II, 312, 343
Քսենիարնուզ, 508
Քվադրատոս, 373
Քվինտոս Դելլիոս, 518
Քվինտոս Սերտորիոս, 488

Օ

Օլմսթեդ, 292
Օկտավիանոս Օգոստոս, 355, 358, 518
Օյբարես, 336
Օպպենհայմ Լ., 26
Օսրոյ (Խոսրով), 361, 362
Օտանես, 300, 301, 305, 329
Օտտեն Հ., 170
Օրոյս (Օրոյզ, Օրոյսես), 521, 522
Օրոնտաս, 316, 317, 318, 455
Օրոս, 312, 318

Ֆ

Ֆերենդատ, 303, 308, 319
Ֆիլեթերոս, 462
Ֆիլիպպոս II (Մակեդոնիա), 320, 452
Ֆիլիպպոս II (Սելևկյան պետություն), 477
Ֆիլիպպոս V (Մակեդոնիա), 466, 467
Ֆիմբրիա, 487
Ֆլակկոս, 487
Ֆլավիոս Արրիանոս, 514, 527
Ֆոռեր Է., 170
Ֆուխս Ա., 26
Ֆրայ Ռ., 292
Ֆրավարտիշ (Ֆրաորտես II), 301, 302
Ֆրիդրիխ Յ., 170

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ա

Աբադիգ, 406
Աբանտոս, 522
Աբարնաանու, 77
Աբարնում (Ամարնում), 50
Աբինա, 418
Ագադե, 37
Ադաբ, 40, 48, 118
Ադամդուն, 232, 233
Ադանա (= Ադանիյա), 176, 475
Ադդաուշ, 106
Ադդուրու, 108
Ադիաբենե, 98, 285, 362, 369, 471, 520
Ադ-Դիվանիյա, 121
Ազզի, 168, 179, 195, 196, 200, 406, 414
Ազի, 406
Ազովի ծով, 427, 481, 522
Ազուխինում, 50, 394
Աթենք, 305, 306, 307, 309, 310, 311, 312, 313, 315, 316, 318, 319, 322, 478, 487
Ալազան, 431, 516, 518, 522, 526
Ալալախ, 117, 392, 404, 405
Ալաջահյոյուք, 173
Ալասիա, 186
Ալբանիա, 515, 516, 523, 524, 527, 528
Ալեքսանդրիա, 452, 493
Ալզի, 64, 68, 71, 75, 104, 105, 168, 180, 390, 397, 398, 402
Ալթընթեփե, 337
Ալիշարիյոյուք, 173
Ալ-Ուենտաշ-Նապիրիշա, 237, 258
Ախալցխա, 431
Ախալքալաք, 431
Ախխիյավա, 181, 183, 184, 185, 186, 216
Ակամսիս, 503
Ակավա, 435
Ակիլիսենե, 484
Ահար, 429
Աղահեճք, 429
Աղձնիք, 30, 64, 71, 180, 390, 402
Աղուանից թագավորություն, 518, 523, 524
Աղուանք (Աղվանք), 361, 505, 507, 514, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 551
Աղուանք-Առան, 527
Ամադայա, 263, 264
Ամադանա (= Ամադանի), 105, 398
Ամանոս, 51, 77, 165, 422, 452
Ամասակու, 66

Ամասիա, 478, 489
Ամիդ–Դիարբաքր, 105, 108
Ամիսոս, 489, 491
Ամոն, 88
Ամուդարյա, 344, 426, 427, 457, 463
Ամուդարյա–Արաքս, 426
Ամուրրու (Փյունիկիա), 72, 88, 179, 182, 183, 184, 185, 188, 421
Ամուք, 202, 208
Այսրկովկաս, 11, 271, 354, 361, 391, 427, 429, 430, 437, 503, 505, 507, 508, 523, 526, 527, 529
Այրարատ, 431, 437, 465, 530
Այրարատյան թագավորություն, 437
Անահիտական, 484, 521
Անա–Աշշուր–ուտեր–ածքատ, 72
Անդիա, 85
Անդիաբե, 105
Անիսուակիա, 434
Անկարա, 169
Անկյուրա, 464, 518
Անկուվա, 57, 63
Անշյան (= Անճան, Անչյան), 135, 136, 227, 228, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 243, 249, 250, 251, 253, 257, 273, 282, 292, 293, 294, 295, 334
Անտիոք, 459, 463, 476
Անտիոքիան, 459
Անտիոք–Միգդոնիա, 459
Անտիտավրոս, 165
Աշշուր, 11, 28, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 69, 74, 78, 84, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 115, 118, 167, 170, 174, 190, 235, 274, 275, 279, 280, 294, 335, 394, 395
Աշոցք, 427, 429, 431, 434, 435
Աուտիյարա, 302
Ապամեա, 458, 459, 467, 468, 469, 470, 473, 474
Ապավոիդիան, 354
Ապար աշխարհ, 354
Ապիշալ, 49, 50
Ապշերոն, 427
Ապոլոնիա, 482
Ապում, 394
Աջեմիյոյուք, 173, 174
Առաբ, 429, 528
Առապխա, 60, 63, 75, 96, 97, 238, 275, 279, 280, 392
Առաջավոր Ասիա, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 25, 30, 31, 57, 67, 70, 74, 76, 81, 103, 106, 120, 131, 139, 143, 148, 152, 165, 166, 168, 182, 184, 192, 193, 225, 226, 258, 261, 344, 350, 364, 365, 371, 387, 388, 390, 391, 398, 400, 404, 415, 416, 417, 419, 422, 424, 425, 426, 433, 437, 450, 454, 478, 494, 508, 530
Առնոս, 285
Ասակա, 346
Ասիա, 12, 165, 273, 276, 349, 352, 361, 426, 467, 472, 475, 480, 483, 485, 486, 487, 488, 490
Ասիական Սարմատիա, 518

Ասիարապայա, 411
Ասկալոն (Աշկելոն), 130
Ասկուրա (Ասկուրեք, Ասկուրն), 431
Ասորեստան, 10, 11, 14, 17, 19, 25, 27, 28, 54, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 139, 140, 143, 145, 147, 152, 182, 184, 185, 186, 190, 203, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 237, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 248, 249, 250, 255, 261, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 278, 279, 284, 294, 324, 334, 369, 393, 396, 397, 398, 415, 419, 420, 421, 423, 424, 425, 433, 434, 435, 436, 439, 452, 528
Ասորիք, 84, 98, 317, 525
Ասպինձա, 431
Աստվա, 17, 176, 178, 409
Աստաղան, 354
Աստանազ, 277, 279, 437
Ախան, 230, 231, 232, 233, 251, 252, 253, 258
Ախարնա, 185
Աստնա, 87, 90, 202, 209, 210
Աստիկա, 307
Աստրպատական, 271, 283, 287, 347, 348, 358, 359, 365, 369, 371, 464, 472, 474, 517, 520, 521, 524, 525, 526, 527
Արաբական անապատ, 88
Արաբական թերակղզի, 16, 39, 83, 134, 135
Արաբիա, 324, 349, 518
Արազվի, 504, 513
Արազիաշ, 263, 264, 265
Արախլո, 502
Արախոսիա, 296, 301, 324, 349, 454, 466
Արածանի, 29, 104, 105, 109, 490, 520
Արամ (Դամասկոս), 79
Արամ, 52, 419, 420
Արամալի (Արմարիվի), 52
Արամե, 52
Արասխ, 288
Արավաննա, 179
Արաստա, 28, 36, 46, 47, 48, 137, 152, 456
Արարատ, 89, 277, 279, 285, 337, 437
Արարատյան դաշտ, 517
Արաքս (Յաբսարտես՝ ներկայիս Սիրդարյա), 298
Արաքս, 288, 426, 427, 429, 432, 504, 515, 520
Արբա՛իլ (= Արբելա), 60, 281, 296, 322, 364
Արգիշտիխինիլի, 337
Արգոս, 315

Արգվեթ, 504
Արդաբիլ, 429
Արեքսուն, 291
Արիա(ինի), 428, 429
Արիանա, 324
Արիննա, 185
Արխիտա, 194
Արծաթի լեռներ, 38
Արծանիա (= Արածանի), 106, 108
Արծաշկու, 108
Արմազիսխնի, 509, 511, 512
Արմազցիխե, 504
Արմաիդ (= Արմեդ, Ոսմեյատե), 52
Արման, 52, 138, 152, 240
Արմանի (= Արմանում), 49, 51, 406
Արմավիր, 290, 338, 342, 343
Արմատանա, 179
Արմի, 406
Արմինա, 139, 337
Արշակունիների պետություն, 345, 348, 365
Արշամաշատ, 465, 471
Արպադ, 79, 82, 109, 422
Արսիտա, 312
Արսլանթեփե, 204
Արվադ, 72, 321
Արտահան, 431, 432, 508
Արտոս, 285
Արցախ, 432, 517
Արցախա, 17, 175, 176, 179, 181, 183, 411, 414
Արփա(կ), 432
Արփա, 432
Արփագետիկ, 432
Արփալիժ, 432
Արքեոպոլիս, 509
Արևամուտի ծով, 38, 43
Արևելյան եփրատ, 29
Արևիս, 185, 198
Արևիք, 198
Արևմտյան եփրատ, 29
Արևմտյան Թուրքեստան, 344
Արևմտյան Տիգրիս, 50
Արևյաց տուն, 198
Աբայա, 309
Աբեմելյան Իրան, 168, 225, 292, 293, 336, 359, 375, 513
Աքքադ, 10, 11, 14, 16, 25, 32, 33, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 48, 49, 50, 52, 55, 60, 61, 69, 102, 114, 143, 144, 147, 148, 151, 231, 237, 264, 278, 390, 394, 405, 433
Աֆղանստան, 57, 228, 230, 276, 296, 327, 348, 418, 454, 466
Աֆոն, 307, 308
Աֆրիկա, 12

Բ

Բաբելոն, 33, 40, 58, 69, 72, 85, 88, 89, 90, 95, 96, 97, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 123, 124, 126, 127, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 145, 151, 174, 175, 185, 235, 240, 241, 243, 247, 249, 274, 277, 280, 296, 297, 301, 303, 308, 314, 322, 324, 325, 331, 350,

352, 357, 364, 394, 434, 452, 453, 457, 466 , 520
Բաբելոնիա, 10, 14, 17, 19, 25, 28, 58, 59, 62, 63, 64, 67, 68, 69, 72, 73, 74, 75, 79, 80, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 93, 95, 96, 102, 110, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 140, 143, 144, 145, 147, 150, 175, 176, 177, 186, 190, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 249, 269, 272, 273, 274, 277, 279, 280, 290, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 301, 302, 308, 314, 315, 322, 327, 329, 330, 339, 346, 349, 363, 364, 368, 397, 419, 420, 421, 424, 454, 470, 472, 495
Բաբիի, 71, 390
Բաղդեշյան, 267
Բաթիս, 502
Բաթման–սու, 107
Բաթում, 407
Բալահուտ, 245
Բալասազան (= Բաղաբական), 344, 527, 528, 530
Բալիխ, 29, 59, 62, 235, 389
Բալկաններ, 289, 454, 462, 466, 491
Բանթիարիա, 227
Բակտրիա (= Բակտրիանա), 276, 296, 301, 311, 312, 322, 323, 324, 330, 344, 418, 452, 453, 463, 464, 465, 466, 519, 549, 457
Բահրին, 61, 251
Բաշիմ, 232, 234
Բարախշի/Պարախշում (= Մարխաշի), 231
Բարանդուզ, 284
Բարձր Հայք, 50, 167, 455
Բարշուա/Պարսուա, 293
Բեթ–Շեան, 437
Բելուջիստան, 227, 418, 453, 454
Բեհիստուն, 11, 139, 152, 289, 290, 291, 294, 299, 302, 303, 304, 324, 333, 434
Բենիամին, 337, 341
Բեոտիա, 309, 310
Բերիթ, 474
Բիբլոս, 72, 77, 321, 404
Բիթ–Ագուսի, 74, 82, 208, 209, 213, 422
Բիթ–Ադինի, 76, 77, 123, 202, 208, 213, 421, 422
Բիթ–Ամուկանի,123, 125
Բիթ–Բախիանի, 421
Բիթ–Բարրու, 241
Բիթ–Բուրուտաշ, 86, 202, 210
Բիթ–Դակկուրի, 123
Բիթ–Ջամանի, 75, 107, 421
Բիթ–Իմբի, 247
Բիթ–Խալուպե, 76, 421
Բիթ–Խամբան, 82, 266, 268, 270
Բիթ–Յակին, 85, 86, 123, 124, 126, 127, 139
Բիթ–Նանիպ, 49

Բիկնի, 262, 264, 267, 271
Բլաննե, 166
Բյուզանդիոն, 306, 310
Բյութանիա, 456, 457, 462, 469, 479, 482, 483, 485, 487, 488, 489, 491
Բոլկարդաղլարը, 207
Բոհտան, 107, 108, 109
Բողազքյոյ, 169, 170, 173
Բոյերահմադ, 227
Բոսպոր, 481, 522
Բոսֆոր, 305, 482, 505
Բորսիպպա, 96, 115, 118, 297, 301, 303, 308
Բուզ, 482
Բուդու, 276
Բուն Աղուանք, 516, 530
Բուշեհր, 227, 236
Բուրանուն, 29

Գ

Գ/Կուտիում, 137
Գազա, 83, 84, 88, 130, 321, 452, 464
Գազգապա, 410
Գազիուրա, 490
Գամբուլու, 126, 127
Գայլ-գետ, 407
Գանգես, 453
Գանդհարա, 296, 324
Գասուր, 55, 57
Գասպիյա, 179
Գավառագետ, 432
Գավգամելա, 322, 339, 452, 454, 455, 514
Գարդմանք, 435
Գեղրոսիա, 348, 454
Գեղարքունիք (= Գեղարունի), 403
Գերիրուդ, 465
Գերհա, 466
Գիզիլբունդա, 78, 265
Գիլզան, 106
Գինդար, 357
Գյանջա, 430
Գյորնքլի թեփե, 30
Գյոկսուն, 165
Գյումնիաս, 432
Գյումրի, 403
Գոդին Թեփե, 277
Գողթն, 287
Գորգան, 271
Գորդուենե, 476
Գորիս, 287
Գուդաղանում, 406
Գուզանա, 279
Գուտիում, 40, 41, 48, 51, 136, 137, 235, 236, 244, 296
Գուրգում, 77, 82, 86, 202, 209
Գրանիկոս, 320, 321, 452

Դ

Դադանու, 134
Դադսուան, 516
Դամասկոս, 77, 79, 82, 83, 208, 209, 210, 321, 330, 422, 475, 476
Դամղամուսա, 106
Դայաենի-Տայք, 105, 107, 108

Դաշտային (Արևելյան) Կիլիկիա, 89, 202, 423, 458, 468, 475
Դաշտ-է Լութ, 227
Դաշտ-է Քյավիր, 227, 266, 271, 418
Դասկիլեյա, 290, 291
Դասն, 284
Դաստեյրա, 490
Դարդաննել, 452, 467
Դարդանոս, 487, 488
Դարյալ, 524, 525, 526, 527
Դեզ, 276
Դեհլորան, 269
Դեմավենդ, 262, 271
Դեմոթ, 508
Դեր, 75, 85, 96, 120, 126, 139, 237, 238, 240, 242
Դերբենդ, 515, 516, 517, 518, 524, 526
Դիալա, 29, 137
Դիլբատ, 115, 308
Դիլիջան, 431
Դիլմուն, 39, 61, 69, 251
Դիյարբաքր, 50, 421
Դիոսկուրիա (Սոխոտա), 481, 502, 506, 509
Դիվրիղի, 165
Դիրրա, 107
Դնեստր, 482
Դոմանիտիս, 188
Դոն, 427, 481
Դորիդա, 309
Դուզու, 406
Դուռն Ակուրա, 431
Դուրա-Եվրոպոս, 363, 367, 459, 461
Դուրմիտոռ, 183
Դուր-Արիխարա, 126
Դուր-Աշշուր, 270
Դուր-Կատլիմու, 97, 279
Դուր-Կուրիգալզու, 72, 73, 118, 121
Դուր-Յակին, 86
Դուր-Շարրուկին, 25, 87, 279
Դուր-Ունտաշ, 248, 253, 258
Դրանգիանա (= Զարանգստան), 296, 323, 324, 348, 351, 454

Ե

Եգերր, 504, 516
Եգիպտոս, 10, 14, 15, 16, 17, 18, 63, 64, 67, 83, 84, 88, 91, 92, 96, 119, 120, 124, 129, 130, 131, 134, 135, 139, 148, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 291, 298, 299, 301, 303, 304, 307, 308, 311, 312, 314, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 324, 325, 327, 329, 333, 338, 349, 392, 396, 397, 411, 413, 424, 437, 450, 452, 454, 459, 462, 463, 464, 466, 467, 470, 476, 493, 494, 495
Եդեսիա, 30, 362, 363, 459, 471
Եթովպիա, 85, 289, 299
Եկեղյաց, 50
Եվպատորիա, 489
Եվքսինյան Պոնտոս, 339
Երասխ, 288, 426, 427, 432
Երզնկա, 407

Երիթով (= Յերիխոն), 404
Երուսաղեմ, 88, 130, 131, 291, 470, 476
Եփեսոս, 306, 315, 327, 461, 486, 487
Եփրատ, 13, 14, 29, 37, 38, 39, 41, 43, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 57, 59, 61, 62, 66, 67, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 96, 97, 98, 105, 107, 108, 114, 116, 121, 134, 137, 139, 140, 166, 168, 175, 178, 195, 204, 207, 208, 227, 238, 321, 340, 350, 352, 353, 354, 355, 357, 362, 364, 370, 474, 389, 398, 405, 406, 421, 456, 459, 468, 471, 472, 474, 484, 485, 491
Եփրատամերձ Կատտոնիա, 463

Զ

Զար, 285
Զարախա, 431
Զարարոմ, 406
Զարշալի, 44, 53, 233
Զազգիսա, 411
Զամուա, 47, 262, 280
Զարանգատան, 351
Զարասպ, 284, 288
Զարհասպա, 465
Զելա, 478, 490, 491
Զենա սոփղի, 504
Զիխարիյա, 411, 412
Զիկիրտու, 85
Զինջիրլի, 422
Զուզահյա, 302
Զևզևա, 357, 363

Է

Էաննայի երկիր, 40, 48
Էբալ, 406
Էբիխ (Զերեխ–Խամրին), 238
Էբլա, 38, 43, 49, 50, 51, 52, 387, 389, 404, 405, 406
Էգեյան ավազան, 310, 312
Էգեյան ծով, 168, 187, 305, 307, 312, 315, 321, 462, 486, 489
Էգեյան ծովափ, 165, 166, 175, 181, 462, 468
Էգինե, 309
Էդոմ, 84, 88, 93, 134
Էթիունի, 428
Էլամ, 5, 10, 19, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 48, 51, 68, 70, 79, 83, 89, 93, 110, 115, 116, 119, 120, 125, 126, 127, 128, 137, 138, 150, 214, 225, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 254, 255, 256, 257, 269, 277, 294, 295, 296, 301, 303, 324, 334, 365, 457
Էլբուրսի լեռներ, 434
Էլեգեա, 362
Էլեֆանտինե, 291, 324, 326, 337
Էլիմայիս (Էլիամիդա), 250, 349, 351, 469, 470, 472
Էլիմ–դաղ, 107
Էլիպի, 83, 240, 241, 243, 271
Էլխիշ, 105

Էլ-Ուրնյդ, 31
Էկալյատում, 58, 59, 235
Էկբատան (= Էկբատանա/Համադան), 261, 265, 272, 277, 282, 289, 302, 322, 325, 327, 328, 330, 332, 346, 353, 369, 452, 465, 470, 472
Էմուտքալ, 115
Էնզա, 78
Էնզիտն, 108
Էշնուննա, 44, 58, 60, 62, 115, 116, 137, 233, 235, 236
Էսու (Էշու), 406
Էվբեա, 306, 307, 309
Էվրիմեդոնտ, 310
Էրեբունի, 337, 340, 341
Էրեղլի, 290
Էրեշ, 47
Էրետրիա, 306, 307
Էրզրում, 431
Էրիախի, 428, 431
Էրիդու, 34, 46, 242
Էրիտրեա լեռ, 108
Էրջիյաս (անտիկ Արգեոս), 207
Էքրոն, 88

Թ

Թաբալ, 77, 82, 86, 202, 205, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 415
Թալխադում, 51
Թալմուս, 49
Թաման, 481
Թանաիս, 427, 433
Թանգեստան, 289
Թարխունա, 105
Թարխունտասա, 183, 184, 186, 188, 201, 202, 203, 205, 207, 413
Թեբե, 303, 309, 310, 315
Թեզարաա, 138, 179, 195, 205
Թել Աշարա, 117
Թել Աչանա, 117
Թել Ասմար, 34
Թել Բրաք, 33, 43, 50, 51, 52
Թել էլ Ախմար, 202
Թել Լեյլան, 59
Թել Հարիրի, 138
Թել Մարդիխ, 405
Թել Մոզան, 31
Թել Շեյխ Համադ, 97
Թել-ի Մալյան, 228, 230, 236
Թեհրան, 262, 266, 271
Թեմիսկյուրա, 489
Թեոդոսիա, 481
Թերմե, 309
Թերմոպիլե, 309, 467
Թեփե Բաբա Ջան, 277
Թեփե Ցահյա, 228
Թեփե Նուշ-ի Ջան, 277
Թեփե Սիալկ, 227
Թեփե Օզբաքի, 228
Թիլգարիմմու, 87, 89, 211
Թիլ-Բարսիպ, 108, 202
Թիշում, 406
Թիլ, 430
Թուբ, 406
Թուբբուլ, 50

Թուրուկկու, 137
Թուրքմենստան, 520
Թոռնդք, 428, 429, 432, 435
Թոռնդքի լեռնաշղթա, 515
Թրակիա, 305, 308, 312, 313, 454, 462, 461, 467, 482, 487

Ի

Իբերիա, 504, 505, 516, 518, 519, 524
Իգակալիս, 175
Իգանի, 431
Իդամարազ, 235
Իզա/Մալամիր, 255
Իզալա, 302
Իլամ (= Էլամ), 227, 250
Իխթվիսի, 513
Իկունա (= Իկոնիոն), 186
Ինգուր, 503
Ինդոս, 305, 453, 465
Իշդիշ (կամ Միլդիշ), 104
Իշխանաատար, 287, 288
Իշկուզուխի (= Իշկիզուղու, Իշկի(յ)ուղու), 427, 428, 435
Իշուա (= Իսուվա), 105
Իշտունդա, 87, 209
Իպսոս, 454
Իոլանդիա, 416
Իսթմոս, 467
Իսին, 34, 44, 115, 117, 118, 121, 233, 234, 237, 238
Իսխուպիտտա, 183, 413
Իսմերիզա, 392
Իսոս, 321, 327, 339, 452
Իսուվա, 103, 105, 138, 152, 168, 172, 178, 179, 180, 184, 185, 186, 188, 194, 195, 196, 199, 198, 200, 216, 396, 397, 401, 402, 403, 418
Իստալուպա, 413
Իստիտինա, 411, 412
Իստրա (Դանուբ), 305
Իսրայել, 83
Իտալիա, 459, 475, 482, 484, 485, 487, 491
Իրան, 21, 81, 82, 85, 152, 225, 226, 227, 228, 232, 266, 268, 271, 283, 289, 292, 293, 333, 336, 344, 345, 359, 374, 375, 388, 416, 417, 452, 453, 454, 457, 458, 462, 464, 509, 510, 513, 516, 524, 527, 528, 553
Իրանական բարձրավանդակ, 11, 12, 15, 16, 20, 79, 82, 117, 225, 227, 228, 244, 256, 257, 262, 266, 267, 268, 270, 273, 278, 292, 293, 295, 296, 327, 332, 333, 335, 344, 349, 387, 389, 416, 418, 419
Իրանշահր, 528
Իրաք, 26, 29
Իրբիդի, 106
Իրիս (= Յեշիլըրմակ), 407, 478

Լ

Լագաշ, 32, 34, 36, 42, 48, 150, 231, 232
Լադա, 306
Լագիկա, 509, 516, 521, 522

Լաթաքիա, 459
Լալլար, 245
Լախիրու, 75
Լաոդիկեա, 458, 459, 473, 474, 491
Լավացանտիյա, 77, 177
Լարսա, 34, 36, 44, 58, 115, 118, 232, 234, 235
Լաքու, 76
Լեմնոս, 305
Լեռնային (Արևմտյան) Կիլիկիա, 475
Լեսբոս, 307, 321
Լիբանանյան լեռներ, 72
Լիբիայ, 187, 298
Լիդար Հյոյուք, 204
Լիդիա, 94, 132, 139, 167, 168, 169, 212, 276, 296, 298, 306, 313, 316, 317, 321, 324, 332, 452, 453, 464, 467, 468
Լիխ լեռնաշղթա, 501
Լիկա, 350
Լիկաոնիա, 472
Լիկիա, 169, 183, 276, 306
Լիկոս, Լուկոս (Գալ-գեա, Կելկիտ), 407, 490
Լիյան, 236
Լիսիմաքիա, 467
Լոկրիդա, 309
Լուդդու, 94
Լուլլուբի, 40, 41, 43, 47, 51
Լուլլումու (= Լուլլուբի, Լուլլուբում), 75
Լուկկա, 183, 185, 186, 187, 414
Լուսանդա, 77
Լուրիստան, 225, 227, 233, 249
Լևանտ, 424

խ

խաբրան, 139
խաբինգալբաա, 395
խաբխի, 73, 75, 76, 83, 105, 106
խաբուր, 13, 29, 59, 62, 73, 76, 97, 235, 279, 363, 389, 395, 397, 421
խաբրուրի, 73, 74, 75, 76, 262
խազուլան (= խասսուվա), 406
խաթթի, 64, 66, 67, 68, 72, 119, 168, 169, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 186, 187, 188, 189, 195, 196, 198, 201, 204, 205, 206, 207, 208, 392, 409, 410, 411, 412, 413, 414
խաթթուսաս, 57, 167, 173, 174, 175, 177, 183, 184, 186, 187, 188, 192, 193, 195, 197, 200, 201, 408, 409, 410, 412, 413, 414, 557
խալաթի (= խալպա), 406
խալիզալբաա (= խանիզալբաա), 395
խալկիդիկե, 308
խալուա, 76, 106
խալուլե, 89, 243, 294
խալպա, 58
խալպու, 59, 82
խախ(ում), 50
խախ, 50
խակալիս, 413
խաղխադ, 521

խամազի, 47
խանա, 58, 116, 117, 175
խանիզալբատ, 67, 75, 89, 395
խանիսանա, 183, 413
խապալլա, 182
խառան, 97, 132, 133, 274, 275, 276, 279, 280, 281, 282, 406, 420, 424
խառանիա, 434
խառսուվա (= խաասու, խազուվան), 177, 394, 406
խատարիկկա, 82, 210
խատարու, 76
խատենցուվա, 412
խատուրու, 106
խատտու, 106
խարաբի, 50
խարխար, 86, 207, 263, 264, 268, 269, 270
խարշի (խարուսա, խարսի), 43, 52
խեթական տերություն, 10, 11, 14, 17, 18, 19, 65, 66, 69, 74, 102, 103, 104, 119, 167, 168, 170, 172, 179, 180, 182, 183, 184, 187, 188, 189, 190, 191, 197, 198, 200, 201, 202, 203, 205, 206, 212, 213, 216, 392, 396, 401, 402, 410, 411, 414, 415
խեբռոննես (= խեբռոննասա), 310, 481
խիբրա, 134
խիդալու, 243, 246
խիլակկու, 77, 86, 94, 208
խիմուվա, 138, 409
խինդանու, 76
խինձուտա, 194
խիսասխապա, 413
խիրիտու, 93
խոլման, 240
խորամաբադ, 269
խորհզմ, 296, 318, 324, 519
խորշակունիք, 287
խուրխանա (= խուրուշնա), 90, 208, 209, 211
խուրուշկիա, 106, 108, 109, 138, 269, 434
խուզիստան, 225, 227, 228, 230, 249, 250
խուզիրինա, 421
խուրիմու, 406
խումա, 250
խուխանուր, 233
խումուրտում, 43
խուտապա, 413
խուրմա, 166, 177
խուրնա, 413
խուրսաղա, 409
խուրրի, 395
խրաւ, 287

Ծ

Ծիծաւորա, 504
Ծիմիրրա, 82, 210
Ծղուկ, 429
Ծովինար, 428, 429
Ծուլուկու, 429
Ծոփ, 502

Ծոփք, 105, 138, 152, 178, 194, 216, 403, 462, 465, 471, 472, 484, 496, 517
Ծոփք–Կոմմագենե, 464, 471

Կ

Կաբալա, 519
Կաբալակա, 518
Կաբիրա, 489
Կաբիին, 96
Կաբբա, 60
Կադմոսի, 68, 71, 73, 74, 75, 76, 104, 106, 107
Կադուսիա, 519
Կազալու, 115
Կալախ, 126
Կալիկադնոս, 165, 468, 475
Կալխու, 25, 279
Կախաան, 66
Կախեթ, 504, 505
Կակմ(ի)ում, 406
Կակմու, 137
Կամախ–Անի, 195, 200
Կամբեճ (= Կամբեճան), 430, 431, 505, 522, 526
Կամբրուսես–Իոր, 518
Կայսերի, 57, 170, 207, 413
Կանգավար, 269
Կանիտխի, 418
Կապագապա, 413
Կապադովկիա, 152, 174, 277, 278, 296, 301, 313, 317, 324, 327, 340, 343, 358, 359, 363, 375, 453, 456, 457, 462, 464, 468, 471, 472, 478, 479, 482, 483, 484, 485, 486, 488, 490, 491, 492, 508, 527
Կապադակ, 518
Կապերի, 413
Կապուպուվա, 412, 413
Կասիպա, 413
Կասկա (= Կասկու), 172, 216, 407, 409, 410, 411, 412, 414, 415
Կասպիական դարպասներ, 348, 526
Կասպից ծով, 12, 13, 225, 276, 346, 390, 426, 427, 434, 515, 516, 522
Կասպից ծովի, 276, 277, 344, 346, 360, 361, 418, 463, 514, 515, 518, 522, 525, 527
Կաստամա, 409
Կատապա, 183, 413
Կատարգա, 428
Կատհարիյա, 410
Կարաթեփե, 423
Կարալու, 268
Կարամանիա, 359
Կարաասովա, 412
Կարգամիս, 59, 66, 67, 72, 73, 76, 77, 82, 86, 97, 129, 176, 181, 182, 183, 185, 188, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 213, 397, 398, 421, 422
Կարդունիաշ, 69, 75, 138
Կարթագեն, 308, 466, 467
Կարիա, 306, 313, 314, 317, 467
Կարին, 106, 357

Կարինեղաշ, 240
Կարկար, 77, 84, 208
Կարմիր բլուր, 111
Կարմիր ծով, 134, 303, 327, 328, 475
Կարնո դաշտ, 358
Կարրհ (հսառան), 356
Կարրհ, 356, 363, 370
Կար–Աշշուր–ախխե–իդդին, 91
Կար–Թուկուլթի–Նինուրտա, 69, 70, 99
Կար–Կաշշի, 269, 270, 271
Կար–Ներգալ, 268
Կար–Շարրու–ուկին, 268
Կար–Սալմանասար, 99
Կենխունի, 430
Կենտրոնական Ասիա, 225, 276, 289, 298, 333, 344, 348, 350, 361, 418, 426, 427
Կենտրոնական Քարթլի, 504
Կեշկեշ, 414
Կեսարիա, 57
Կերասունտ, 478
Կերկենես, 278
Կերչ, 481
Կըզըլըրմակ, 165, 407
Կիբակու, 107
Կիբիստրա, 208
Կիզիկոս, 313, 489
Կիլիկիա, 77, 132, 134, 135, 167, 176, 202, 296, 314, 318, 319, 321, 324, 327, 350, 357, 391, 418, 452, 457, 470, 472, 475, 525
Կիլիկյան Տավրոս, 77, 207
Կիկլադյան կղզիներ, 306
Կիմաշ, 43, 232
Կինդարի, 105
Կինոսկեֆալե, 466, 467
Կիշեսու, 85, 86, 268, 269, 270
Կիպրոս, 85, 88, 91, 178, 186, 187, 306, 310, 311, 312, 315, 316, 317, 318, 319, 338, 339
Կիտիոն, 311, 312, 316
Կիրենաիկա, 298
Կիրշի, 132
Կիցցուվատնա, 77, 167, 176, 177, 178, 179, 183, 191, 391, 392, 396, 418
Կորուստան, 518, 526
Կոլխեթ, 503
Կոլխիդա (= Կողքիս), 481, 491, 503, 505, 506, 508, 509, 511, 512, 515, 521, 522
Կոմանա, 340, 488
Կոմմագենե, 126, 202, 215, 343, 468, 471, 492, 496
Կոլեսիրիա, 463, 464, 466, 475, 476
Կոնյայի հարթավայր, 183, 205
Կոպետ–դաղ, 346
Կովկաս, 9, 56, 361, 426, 516, 522
Կովկասյան լեռնանցք, 524, 526
Կովկասյան լեռներ, 289, 418, 427, 430, 501, 515, 516, 517, 518, 523, 527
Կոստուր, 285
Կորդուք, 369, 370, 472, 476
Կորդվաց աշխարհ, 30
Կոթմայք, 287

Կոթնթոս, 315
Կոթուպեդիոն, 462
Կուն, 77, 202, 208, 209, 210, 423
Կուպա/իմների, 91
Կուպարա, 47
Կուպանի, 82, 210
Կուպումու, 87
Կուսայրի, 403
Կուսանի (= Մուծածիր), 75
Կուսնախա, 195, 200
Կուսին, 84, 399
Կուսնուխ, 82, 83, 86, 109, 126, 127, 202, 209, 210, 214, 215
Կունապսա, 314, 339
Կունդուրուշ, 302
Կուշակը, 173
Կուսսար, 166, 174, 175, 188
Կուտի (= Կուտու), 40
Կուր, 102, 428, 429, 430, 431, 432, 501, 504, 505, 513, 515, 516, 517, 521, 522, 527, 528
Կուրանգուն, 254, 255
Կուրդա, 50

Հ

Հազարի, 429
Հալան Չեմի, 30
Հալեպ, 59, 175, 389, 395, 405, 406
Հալիկառնաս, 321
Հալիս (= Կըզըլըրմակ), 165, 166, 168, 174, 176, 180, 184, 188, 195, 202, 276, 407, 409, 410, 413, 478, 488
Համադան, 261, 271, 276, 289, 465
Համատ, 84, 97, 129, 202, 208, 209
Հայասա-Ազզի, 21, 168, 171, 172, 180, 182, 194, 195, 196, 200, 216, 217, 406, 410, 412
Հայաստան, 9, 10, 11, 19, 20, 21, 28, 46, 108, 110, 111, 137, 138, 139, 140, 152, 171, 172, 203, 216, 226, 277, 278, 281, 285, 290, 295, 296, 301, 302, 315, 316, 318, 320, 324, 327, 333, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 347, 348, 352, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 366, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 403, 424, 430, 437, 438, 439, 450, 451, 454, 455, 456, 462, 465, 466, 469, 470, 474, 475, 476, 484, 485, 489, 490, 492, 495, 496, 504, 505, 507, 509, 510, 511, 512, 516, 517, 520, 521, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531
Հայա-Սուբարի, 46
Հայկական լեռնաշխարհ, 10, 11, 13, 15, 20, 21, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 35, 39, 41, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 56, 61, 62, 73, 76, 78, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 119, 135, 136, 137, 138, 152, 153, 165, 168, 172, 179, 180, 182, 184, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 213, 214, 216, 217, 271, 278, 283, 284, 387, 388, 389, 390, 391, 398,

400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 415, 418, 419, 428, 429, 432, 437, 438, 439, 440, 503, 530
Հայկական Տավրոս, 12, 50, 102, 111, 115, 174, 387, 389, 390, 406, 419, 421
Հայոցձոր, 111
Հան պետություն, 352
Հարավային Միջագետք, 31, 55, 56, 86, 116, 351, 389, 419
Հարավային Փյունիկիա, 466
Հարավարևելյան Դաղստան, 516
Հարմինույա, 139
Հարպասոս, 432
Հաբբարի, 285, 287
Հաֆթ–Թեփե, 258
Հբրոն, 418
Հելադա, 495
Հելեսպոնտոս, 305, 307, 308, 309, 320, 452, 482
Հեկատոմպիլոս, 346, 347
Հերաք, 348
Հերակլեա, 489, 511
Հերոք, 431, 516
Հինդուկուշ, 353, 465
Հիջազ, 134, 475
Հիրկանիա, 295, 302, 346, 348, 349
Հյուդարա, 480
Հյուսիսային Կովկաս, 361, 505, 524
Հյուսիսային Հնդկաստան, 416, 417
Հյուսիսային Միջագետք, 13, 21, 30, 31, 54, 57, 62, 65, 103, 105, 114, 129, 143, 174, 185, 236, 272, 276, 279, 302, 315, 322, 335, 355, 357, 360, 363, 369, 370, 371, 387, 389, 390, 391, 394, 395, 398, 399, 400, 403, 419, 420, 439, 459, 472, 474
Հյուսիսարևելյան Սպարկովկաս, 516
Հնդկական օվկիանոս, 12, 134, 225, 453
Հնդկաստան, 12, 39, 225, 276, 289, 296, 304, 305, 328, 344, 349, 361, 416, 417, 418, 453, 454, 465
Հոնիա, 276, 313, 315, 316, 317, 321, 324, 461
Հորդանան, 475
Հորմուզ, 289
Հուդա, 83, 84, 88, 130, 131, 470, 475, 476
Հունաստան, 183, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 314, 319, 320, 321, 328, 339, 451, 452, 466, 467, 482, 486, 487, 493, 495
Հունա–Բակտրիական թագավորություն, 463, 465
Հռանդեա, 373, 507, 526
Հռաֆիա, 464
Հռոդոս, 487
Հռոմ, 21, 226, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 362, 363, 364, 367, 370, 371, 372, 373, 450, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 474, 475, 476, 477, 479, 480, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 494, 495, 496, 505, 507, 508,

509, 518, 521, 523, 524, 525, 526, 527, 529, 530
Հռոմեական կայսրություն, 352, 354, 357, 358, 361, 362, 363, 364, 371, 459, 492, 517, 524
Հրազդան, 430
Հրեաստան, 358, 368

Ղ

Ղազվին, 266, 271
Ղրիմ, 481, 482, 486, 489, 491

Ճ

Ճահուկ, 287
Ճորա, 287
Ճորայ պահակ (դուռն), 526, 528
Ճորոխ, 503, 508, 509
Ճուարչ–ոռստ, 283, 284

Մ

Մագան, 39, 50
Մագնեսիա, 348, 462, 467, 468, 469
Մադակտու, 247, 248
Մադայա, 263, 267, 268, 269, 270, 271
Մադգա, 41
Մազանդարան, 463
Մախուռանի (= Միռանի), 395
Մալաթիա, 30, 202, 204
Մալգիում, 115
Մալդիա (= Մելիդ), 201, 205
Մալրա, 475
Մախազ(ում), 50
Մախկոնիա, 509, 516
Մակա, 324
Մակեդոնիա, 305, 318, 320, 451, 452, 454, 459, 460, 461, 462, 466, 467, 470, 487
Մահկերտ–տուն, 284
Մայոտիս լիճ, 427
Մայրիների լեռներ, 38, 40, 48, 51
Մանա, 28, 43, 52, 81, 82, 83, 85, 91, 93, 152, 257, 266, 267, 269, 271, 274, 333, 425, 426, 432, 433, 434, 435, 436, 437
Մանգիծի, 246
Մանդ, 228
Մանծուատն, 210
Մանուվատ, 406
Մաշատիոյութ, 173
Մաշու, 48, 137, 456
Մասա, 186
Մասիուս (= Մասիոն), 48, 137, 138, 285
Մասիս, 285, 287, 456
Մասքութք, 527
Մատեանք, 284
Մարաղ, 237
Մարաթոն, 307
Մարական ավան, 284
Մարակերտ, 284
Մարանդ, 283, 284
Մարաշ, 77, 202
Մարասսանատիյա, 413
Մարաստան, 97, 111, 135, 139, 225,

261, 262, 263, 265, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 276, 277, 278, 281, 282, 283, 286, 289, 295, 300, 301, 302, 314, 324, 347, 348, 350, 353, 354, 358, 364, 369, 371, 434, 436, 437, 457, 464, 470, 472, 503, 507, 516
Մարաց ամուր աշխարհ, 284, 285
Մարաքյանդ, 284
Մարզավար, 284
Մարզիանա, 296, 301, 348, 354, 418
Մարդին, 285, 396, 421
Մարի, 38, 43, 50, 52, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 115, 138, 235, 236, 284, 387, 406
Մարիսոա, 183, 413
Մարիաշի, 40, 48, 231, 232, 236
Մարմաշեն, 428
Մարմարա ծով, 454, 482, 486, 489
Մարուքիշտու, 241
Մարվ, 289
Մարվ–Դաշտ, 238
Մարտու, 40, 48
Մացուվատի, 202
Մեանդրոս (= Մենդերես), 165, 188
Մեդիա, 516, 526, 527
Մեդինա, 134
Մելիդ, 82, 86, 89, 90, 94, 109, 172, 198, 199, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 216, 415
Մելուխխա, 39, 69
Մեխրի, 68
Մեծ Առանք, 429
Մեծ Ջաբ, 29, 51, 54, 104, 105, 106
Մեծ Կապադովկիա, 478
Մեծ Կովկաս, 426
Մեծ Հայք, 30, 50, 213, 285, 286, 288, 344, 360, 363, 369, 371, 372, 373, 437, 455, 456, 465, 469, 472, 484, 491, 505, 510, 512, 516, 518, 521, 522, 524, 525, 526, 527
Մեծ Մասիս, 285, 286
Մեծ Փոյուգիա, 167, 452, 462, 472
Մեղրագետ, 199
Մեմֆիս, 91, 291, 298, 299, 303, 311, 319
Մենոնես, 316
Մեոյալ ծով, 13
Մեսեննեն (Մեշան), 361
Մեսխեք, 516
Մեսոպոտամիա (= Միջագետք), 361
Մեսու, 263
Մեսոլիա, 106
Մերզիֆոն, 183, 413
Մերվ, 351
Միան, 165
Միգդոնիա, 369, 459
Միլեք, 181, 305, 306, 310, 321, 461, 478, 503
Միլիոիա (= Մալոիա), 206
Միլյավանդա, 181, 185
Միկալե, 310
Միկենք, 183
Միննի, 277, 279, 437
Միջագետք, 2, 3, 5, 10, 11, 13, 14,

15, 16, 18, 20, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 40, 41, 42, 44, 46, 48, 49, 50, 51, 56, 55, 57, 58, 67, 70, 71, 74, 81, 83, 85, 86, 102, 104, 110, 111, 114, 115, 116, 117, 124, 125, 126, 134, 138, 140, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 174, 190, 213, 225, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 239, 256, 262, 263, 264, 267, 268, 272, 274, 281, 296, 297, 322, 327, 350, 352, 353, 354, 355, 356, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 367, 368, 370, 387, 389, 390, 391, 401, 416, 419, 420, 421, 422, 424, 452, 457, 458, 459, 463, 470, 472, 493, 520

Միջերկրական ծով, 38, 43, 59, 72, 76, 82, 129, 130, 206, 297, 304, 326, 327, 328, 344, 357, 359, 404, 459

Միջին Դաղստան, 517

Միջին Ուրումու, 107

Միսիա, 276, 316, 318

Միտաննի, 10, 11, 17, 19, 25, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 74, 75, 101, 102, 120, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 185, 194, 387, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 411, 416, 417, 420, 421, 422, 439

Միտիլենե, 321

Միրա-Կուվալիա, 182

Մծբին, 275, 363, 364, 369, 421, 459, 510, 527

Մոավ, 84, 88, 93

Մոսուլ, 25, 49, 70

Մուխիան, 504

Մուխնար, 504

Մուխրան, 503

Մուծածիր, 75, 84, 85, 335, 336

Մուծրի, 67, 74

Մուկիշ, 50, 395

Մուշ, 431

Մուսկինու, 72

Մուցի, 207

Մցխեթ, 503, 504, 508, 512, 513

Յ

Յադիխու, 134

Յազդ, 228

Յաթրիբ, 134

Յալոյլուբեփի, 517

Յախան, 74, 422

Յամհադ, 59, 62, 175

Յապմուտի, 38, 404

Յերիխոն, 404

Յորդան թեփե, 55, 117

Ն

Նաբաթեա, 93, 475

Նազար, 406

Նաիրի, 68, 71, 75, 78, 79, 104, 105, 106, 107, 108, 138, 265

Նալ, 83
Նախ(ա)բինա, 395
Նախիջևան (= Նախճավան), 287, 429, 517
Նախշ-է Ռոստեմ, 255, 289, 290, 330, 331, 332
Նախուր, 50
Նածիբինա (= Մծբին), 275, 421
Նահավանդ, 269
Նամրի, 265
Նավար, 391, 394
Նաքալաքևի, 509
Նաքսոս, 306, 307
Նեապոլիս, 481
Նեղոս, 303, 311, 317, 327, 452
Նեհաասաա, 179, 410
Նեսա (= Քանես), 174, 188
Նեվալի չորի, 30
Ներիկ, 176, 409, 411, 413
Ներքին Ջաբ, 38
Նիբուր, 106
Նիզգում, 51
Նիխորական, 284, 285, 287
Նիխրիյա, 69, 185
Նիկեա, 489
Նիկեփորիա, 370
Նիկոմեդիա, 489
Նիսրուդ, 25, 79, 279
Նինվե, 25, 33, 60, 62, 73, 78, 87, 92, 93, 95, 96, 97, 99, 106, 111, 139, 244, 245, 247, 248, 249, 274, 275, 276, 279, 280, 294
Նիշշա, 266
Նիշտուն, 76, 106
Նիպպուր, 34, 35, 37, 40, 95, 115, 118, 120, 122, 127, 242, 246
Նիսա, 346
Նիսեական դաշտ, 266
Նիսիբիս, 459
Նիրրու, 106, 107
Նիրդուն, 107
Նուզի, 49, 55, 117, 238
Նուխաշշե, 393
Նումիդիա, 482
Նուրուգգում, 54, 60

Շ

Շակաշեն, 430, 435, 516
Շահր-ի Սոխթա, 228
Շամա'ունու, 240
Շանիդար, 30
Շաշրում (Աշշուր), 43
Շատ-էլ-Արաբ, 29
Շարնիդա, 68
Շարուր, 284, 429
Շաքէ, 430
Շաքի, 430
Շեխնա, 59
Շերաբնի, 105
Շիդա Քարթլի, 504
Շինուխտու, 86, 202, 210
Շիրակ, 337, 431, 432, 517
Շիրինիում, 231
Շոշ, 119, 230, 349
Շորապան, 509
Շուրաթ-Էնիլ, 59, 235

Շուբարի երկիր, 68
Շուբարտու, 104
Շուբրիա, 90, 92, 93, 106, 107, 270, 402
Շուլավեր, 502
Շուշի, 432
Շուշշարրա, 235
Շուրուպպակ, 34

Չ

Չալդր լիճ, 427, 431
Չայոնյու, 30
Չինաստան, 12, 225, 352, 361
Չհարմահալ, 227
Չողա Ջանբիլ, 255, 258
Չողա Պան, 258
Չող–Դերբենդ, 527, 528

Պ

Պադակկու, 134
Պադդան–Արամ, 420
Պալա, 411
Պախխուվա, 179, 194, 418, 440
Պաճատե լեռ, 106
Պակիստան, 230, 296, 418
Պաղեստին, 317
Պալկուլի, 528
Պանիոն, 466
Պանտիկապեոն, 481, 491
Պասարգադք, 289, 290, 295, 298, 299, 314, 322, 325, 331, 332
Պատուչ'արրի, 271, 434
Պատուրիշի, 91
Պարգա, 301
Պարնասկենն, 276
Պարթևստան, 21, 302, 344, 530
Պարթևք, 344, 457, 463, 464, 519, 523, 524, 525
Պարսից ծոց, 12, 16, 29, 39, 41, 43, 115, 122, 127, 134, 227, 230, 289, 361, 457, 459, 466
Պարսկահայք (Նոշիրական), 283
Պարսուա, 81, 82, 263, 266, 268, 293
Պարսուխանդա (= Պուրուխանդա), 177
Պարսումաշ/Պարսք, 243, 249, 250, 270, 271, 273, 293, 294, 295
Պարսպատունիք, 284
Պարսք, 227, 228, 230, 236, 250, 289, 293, 295, 299, 301, 322, 324, 330, 349, 452, 457, 466, 470, 472
Պարտականու (= Պարտակկա), 276
Պափլագոնիա, 166, 411, 479, 482, 483, 486, 489
Պեղուսիա, 298, 317, 319, 322
Պետրա, 475
Պերգամոն, 462, 466, 468, 472, 479, 480, 487, 493
Պերսեպոլիս (= Պերսեպոլ), 289, 290, 308, 322, 325, 327, 328, 331, 452
Պերսիդա, 346, 349, 351, 365
Պինալե, 185
Պիսիդիա, 276, 468, 469
Պիտուսու, 132
Պիտուրա, 107
Պիտրու, 72, 73

Պիրինդու, 132
Պլատեա, 307, 310
Պոնտական լեռներ, 166
Պոնտոս, 339, 343, 450, 464, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 505, 508, 518, 521
Պուրաստու, 29
Պուրուլումզի, 71, 104, 105
Պուրուսխանդա, 38, 51, 174
Պտերիա, 278
Պտղեմայիդ, 476

Ջ

Ջահուկ, 287
Ջավախք, 428, 429, 431, 432, 434, 435, 508
Ջաֆեր հյոյուք, 30
Ջեթել Մախուզ, 54
Ջեմդեթ–Նասր, 34
Ջեյհան, 165
Ջերաբլուս, 204
Ջլմար, 287
Ջողա, 287
Ջուդի դաղ, 71, 106, 285
Ջուլամերկ, 287
Ջուղա, 287

Ռ

Ռազա, 302
Ռապիրու (= Ռապիրում), 72, 115
Ռեչ, 266
Ռիոն, 481, 501, 503
Ռոդոպոլիս, 509
Ռոմա, 266
Ռուսախինիլի, 435
Ռուսթավ, 510

Ս

Սագրիք, 261, 265
Սազգուրրու, 73
Սախս, 92, 298, 303, 311
Սալամին, 306, 309, 312, 315, 316
Սալատիվարա, 174, 175
Սակասենե, 430, 516
Սակաստան, 348, 351, 354
Սակարյա, 165
Սամաթի, 249
Սամալ, 77, 82, 202, 208, 209, 213, 422
Սամարիա, 82, 84, 291
Սամոս, 298, 305, 306
Սամոսատ, 471
Սամուխա, 179, 180, 195
Սամուր, 427
Սանցխե, 503
Սանահդաջ, 269
Սանգարիոս, 165, 166, 167, 472
Սաչխերե, 513
Սապարդա, 269, 270, 271
Սապինուվա, 167
Սասուն, 402
Սատտագիդադա, 324
Սարաք, 429
Սարդես, 212, 291, 296, 306, 307, 314, 315, 327, 330, 464, 469

Սաքքարա, 291
Սելևկիա, 346, 350, 355, 363, 364, 367, 459, 473, 474, 476
Սելևկիա Պիերիա, 458, 459, 463, 464, 473, 476
Սելևկյան պետություն, 98, 344, 345, 347, 350, 352, 451, 458 460, 468, 470, 472
Սեխա գետի երկիր, 182, 188
Սեյստան, 466
Սերիսա, 409
Սիահ-քուհ (Սև լեռ), 284
Սիդոն, 72, 77, 88, 91, 131, 318, 321, 462, 476
Սիկալաուվատի, 300
Սիկան, 509, 516
Սիմաշկի, 230, 232, 233, 234, 235, 251
Սիմեսի, 76, 106, 108
Սիմերա, 106
Սիմուրրում, 38, 40, 41, 43, 52, 394
Սինոպ (= Սինոպե), 327, 478, 479, 480, 489
Սինորիա, 480, 491
Սիպիրոս լեռ, 462, 467
Սիպպար, 34, 40, 69, 72, 95, 115, 116, 118, 121, 122, 127, 136, 237, 242, 244, 279, 280, 297, 301, 303
Սիսիան, 287
Սիսոան, 227, 348
Սիվաս-Սեբաստիա, 413
Սիրդարյա, 298, 426, 427, 465
Սիրիա, 17, 27, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 72, 75, 76, 77, 78, 81, 82, 83, 88, 89, 96, 98, 100, 106, 109, 111, 125, 129, 130, 133, 168, 176, 177, 179, 180, 181, 183, 184, 188, 190, 201, 202, 203, 204, 206, 207, 208, 209, 210, 212, 213, 235, 276, 279, 281, 311, 312, 314, 317, 318, 321, 333, 350, 353, 354, 356, 357, 359, 362, 363, 364, 387, 389, 391, 397, 400, 401, 405, 411, 414, 416, 419, 413, 421, 422, 423, 437, 452, 454, 457, 458, 459, 462, 463, 468, 470, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 489, 493
Սիրիում, 513
Սիրոմեդիա, 282
Սիրոփյունիկե, 470
Սիցիլիա, 308
Սիփան լեռ, 108
Սկանդա, 509
Սկյութիա, 324
Սկյութոպոլիս, 437
Սյունիք, 198, 287, 340, 429
Սյունյաց լեռներ, 429
Սոզոիանա, 296, 318, 323, 324, 452
Սոլև, 475
Սոհեմ, 85
Սպահան, 228, 233
Սպարտա, 306, 307, 310, 311, 313, 314, 315, 318, 319
Սվանեթ, 506
Ստորին եգիպտոս, 91, 92, 298, 311, 319, 322, 323

Ստորին երկիր, 179
Ստորին ծով, 43, 297
Ստորին Կուրան, 481
Ստորին Քարթլի, 504
Սրինգ, 287
Սուրբ (Սուրբարտու), 38, 40, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 62, 104, 115, 137, 138, 231, 236, 415
Սուզի, 105
Սուզունիա, 108
Սունգ, 327
Սուզա (Շուշան), 139
Սուզիանա, 346
Սուլլումա, 200
Սումմու, 108
Սումու, 60, 62, 72, 76
Սումում, 481, 509
Սումգիա, 177
Սուսա, 51, 119, 228, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 242, 245, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 255, 256, 257, 258, 289, 290, 309, 312, 322, 325, 327, 328, 330, 332, 349
Սուտիում, 40, 48
Սուրամ, 501
Սուրու, 66
Սևանա լիճ, 198, 428, 429, 430
Սև ծով, 12, 168, 305, 339, 417, 426, 432, 437, 478, 479, 480, 481, 482, 491, 501, 502, 503, 506, 509
Սևասուրան (վրաց. Ծիծամուրա), 504

Վ

Վայոց ձոր, 432
Վան, 108, 285, 337, 435, 512, 513
Վանա լիճ, 13, 14, 40, 46, 51, 77, 107, 105, 108, 198, 285
Վանի թագավորություն, 17, 27, 50, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 88, 90, 92, 93, 94, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 203, 205, 207, 209, 210, 265, 266, 268, 271, 273, 278, 333, 334, 335, 336, 340, 403, 428, 429, 430, 431, 434, 435, 436, 437, 503, 517, 565
Վաշշուկաննի, 66, 178, 392, 396, 397
Վասպուրական, 108, 283, 287
Վարժական գետ, 429
Վերին Եգիպտոս, 298
Վերին երկիր, 51, 183, 195, 410, 411, 412, 413
Վերին Եփրատ, 166, 172, 179, 185, 188, 194, 198, 217, 402, 407, 484
Վերին Զագրոս, 283
Վերին ծով, 43, 46, 48, 50, 51, 68, 71, 105, 107, 206, 297
Վիլուսա, 178, 183, 185
Վիրք, 431, 432, 491, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 516, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 527, 528, 529
Վոլգա, 426
Վրաստան, 501, 502, 503, 504, 505 507, 511, 512

Վրկանիա (Վրկանից աշխարհ), 359, 360, 472

Տ

Տագաստա, 413
Տադմար, 72
Տաիդու, 66, 397
Տալավա, 185
Տալավրա, 490
Տախանտատիպա, 413
Տակկուվախինա, 413
Տակրիտայն, 96
Տայբ, 107, 108
Տապապանուվա, 412, 413
Տաջիկստան, 276, 457
Տասմախա, 412
Տավրոս (Տավրոսի լեռներ), 68, 71, 85, 103, 104, 105, 165, 175, 176, 178, 202, 206, 209, 210, 211, 285, 396, 468
Տարան, 199
Տարիկարիմու, 411, 412
Տարոն, 199
Տարուիսա, 178
Տելա, 76, 106
Տելմա, 134, 135
Տերբա, 117
Տիարտխուր, 285
Տիբիյա, 182, 408, 411, 412
Տիգրանակերտ, 369, 370, 475, 490, 495, 505, 520
Տիգրիս, 14, 29, 37, 38, 39, 41, 43, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 57, 60, 62, 63, 70, 78, 96, 104, 105, 106, 107, 109, 114, 126, 137, 185, 227, 243, 286, 296, 346, 350, 363, 364, 367, 389, 402, 456, 459
Տիգրիսավերձ Սելևկիա, 349, 355, 459, 472, 493
Տիգրոն, 346, 353, 355, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 367, 373
Տիլիուրա, 409, 413
Տիկրիթ, 96
Տիմուխալա, 411, 412
Տիյանա, 202
Տիվարա, 409
Տիրա, 482
Տյոս, 185
Տյուրոս, 77, 91, 131, 316, 321, 404, 452, 476
Տուգրիշ, 137
Տուխանա, 202, 209
Տումմանանա, 184, 188
Տումմն, 76, 105, 106
Տունուբն, 105
Տուշհա, 106, 107
Տուշպա, 83, 336
Տուվանա, 87, 201, 202
Տուր Աբդին, 285, 397
Տրալլեի եփեսոս, 467
Տրապիզոն, 407, 478, 480
Տրոադա, 183, 487
Տևրիկ, 166

Ց

Ցազապուրա, 413
Ցալպա, 174

Ցալպուվա, 174
Ցիմումուվա, 412
Ցիյանտիսկա, 413
Ցիպասլա, 179
Ցիտխարիյա, 412

Ու

Ուաուշ, 28, 85, 152
Ուգարիտ, 17, 33, 179, 182, 183, 186, 187, 395
Ուգարսալու, 75
Ուդա, 179
Ուզուլա, 105
Ուիշդիշ, 85
Ուլայա, 245
Ուլիշում, 51
Ուլլուբա, 82, 83
Ուլմանիա, 76, 106
Ունու, 126, 240
Ումմա, 34, 36, 48, 50
Ումման-Մանդա, 40, 51
Ունամա, 302
Ունզամունի, 105
Ունքի (= Պատտին), 77, 82, 202, 208, 210
Ուշշուկանի, 396
Ուպպումե (Ու(պ)/Պումու), 90, 91
Ուռհա (= Եդեսիա), 369
Ուտիգա/ու, 406
Ուտիք, 517, 521
Ուր, 3, 25, 32, 33, 34, 36, 37, 42, 43, 44, 45, 52, 53, 54, 55, 102, 116, 133, 134, 137, 143, 144, 147, 151, 232, 233, 302, 390, 394, 419, 420
Ուրա, 132
Ուրամն, 52
Ուրաշ, 264
Ուրաշտու (= Ուրարտու), 33, 139, 336, 337
Ուրատտու, 29
Ուրարտու, 17, 28, 33, 52, 111, 139, 152, 336, 375, 434, 439
Ուրբիլում (= Արբա՛իլ), 41, 43, 54
Ուրզուխինում (= Արզուխինա), 54
Ուրկնշ (= Ուրկիշ), 31, 50, 391, 394, 399
Ուրմիա լիճ, 78, 85, 107, 108, 257, 284, 293, 391, 417, 425
Ուրշու, 43, 52, 175, 394, 406
Ուրսաում (= Եդեսիա), 406
Ուրուատրի, 67, 68, 73, 75
Ուրուկ, 32, 34, 35, 36, 40, 42, 46, 47, 48, 95, 96, 115, 116, 129, 133, 147, 151, 242, 243, 303, 457
Ուրումու, 49
Ուրուտտու, 29
Ուրրատինաշ, 71, 390
Ուր-Նանշե, 36
Ուփումգիխե, 504, 513
Ուրումնու, 68

Փ

Փառնակիա, 480, 491
Փասիս (= Ոխոն), 502, 503, 505, 511
Փենջար, 417, 453

Փիր–Հուսեյն, 50, 51
Փյունիկիա, 72, 83, 129, 179, 311, 317, 318, 319, 321, 338, 350, 357, 421, 452, 454, 462, 463, 464, 466, 472, 475, 476, 489
Փու(շ), 50
Փոքր Աղրակ, 287
Փոքր Ասիա, 11, 15, 17, 20, 38, 56, 57, 62, 76, 77, 78, 81, 86, 87, 89, 90, 93, 100, 104, 109, 119, 135, 139, 152, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 198, 199, 201, 202, 203, 204, 205, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 216, 273, 276, 278, 291, 296, 303, 305, 306, 308, 310, 312, 313, 314, 315, 317, 318, 320, 321, 324, 328, 332, 333, 338, 340, 349, 354, 359, 387, 389, 391, 397, 400, 401, 404, 408, 409, 410, 413, 414, 415, 416, 418, 420, 424, 426, 439, 452, 453, 454, 457, 458, 462, 463, 464, 467, 468, 469, 472, 478, 479, 483, 484, 485, 486, 487, 491, 493, 496, 502, 518
Փոքր Ջար, 29, 51, 96, 227, 232, 235, 238, 245
Փոքր Կովկաս, 501, 502
Փոքր Հայք, 199, 213, 215, 455, 463, 478, 479, 480, 481, 484, 486, 489, 490, 491, 505, 506, 521
Փոքր Սպարտոսան, 271, 287, 464
Փոյուգիա, 86, 168, 169, 210, 290, 313, 317, 318, 321, 327, 453, 454, 467, 472, 480
Փոյուգիա սատրապություն, 290
Փսոու, 509

Ք

Քաղդ(ե), 66, 179, 182, 183, 189, 414, 418
Քալաթնան, 285
Քաղկեդոն, 489
Քահաան, 391
Քահնա, 50, 57, 63, 170, 174, 175, 389, 413
Քաշան, 233
Քաշիյարի լեռներ, 71, 104, 107, 138
Քաոռնա, 58, 59, 62, 235
Քարդու, 138
Քարթլի, 503, 504, 508, 510, 511, 512, 516
Քարխա, 228, 240
Քարուն, 228, 276
Քեթենդ, 240
Քեմանա, 228, 233, 289, 297
Քեմանդչահ, 240
Քեռոնեա, 487
Քեփրուք, 60
Քիզիղ–Կիզիկա, 505
Քիշ, 34, 35, 36, 37, 46, 115, 116, 230, 231, 241

Քիշտա, 82,
Քիշտան, 209
Քիոս, 307, 321, 487
Քյուլ-թեփե, 57
Քոհզիլուի, 227
Քուբա, 40, 51, 297
Քուշ (= Եթովպիա), 85, 88, 91, 92
Քուր, 228
Քաանի, 513
Քոհսիֆոն (Տիգրոն), 346

Օ

Օլվիա, 481, 482
Օխս, 344
Օձրխա, 504
Օպիս, 136, 280, 296, 297, 367, 459
Օսիա, 430
Օսրոյենե, 369, 459
Օրթաքյոյ, 167
Օրոնտես, 189, 208, 458, 459
Օրրոռնե, 487
Օքսուս, 426

Ֆ

Ֆանագորիա, 481
Ֆառա, 48
Ֆարս, 225, 227, 289

ԴԻՑԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ա

Աղաղ, 56, 251
Աղամմա, 389
Ալալու, 399
Ալիտաատ, 330
Ահուրամազդա, 300, 302, 329, 330, 331, 336, 342, 368, 511
Ահրիման, 330, 342, 368
Ամահրասպանդներ, 330
Ամմարիգու, 389
Ամպրոպի աստված, 400
Ամպրոպի աստված Թեշուբ, 399
ամպրոպի աստված Թեշուբ, 402
ամպրոպի աստված Տարու, 199
Անահիտ, 330, 342, 368, 478, 519
Անգրան Մանյու, 330
Անու, 144, 399
Աշշուր, 55, 56, 69, 94, 99, 101, 145, 294, 335
Աշտաբի, 389, 399
Ապիս, 299
Ապոլլոն, 368
Աստարտե–Աշտորեթ, 399
Աստղ, 323
Արալե, 503
Արամազդ, 342, 374, 402, 403, 471, 519
Արմազ, 503, 506, 511
Արմաս, 193, 213
Աֆրոդիտե, 330

Բ

Բազմաչտու կամ Բագբարտու, 335
Բել, 33, 111, 137, 145, 294, 430, 469
Բելետ–ալի, 251

Ջ

Ջադեն, 503, 506, 511

Է

Էա (Էնկի), 254
Էա, 251, 399, 400
Էաննա, 35
Էլլիլ, 144
Էնզագ, 251
Էնլիլ, 35, 40, 48, 144, 145, 251
Էնկի, 33, 144, 254
Էշտար (Իշտար), 55
Էշտար, 56, 60
Էրեշկիգալ, 145
Էրրա, 251

Թ

Թարխունտաս, 193, 213
Թևշևթա, 399
Թևշուր, 84, 193, 399, 402, 403

Ի

Իդակուլ, 389
Իլթերի, 133
Ինաննա (= Իշտար), 33, 51, 144, 145, 147, 148, 251, 253
Ինդրա, 120, 399, 417
Ինշուշինակ, 253, 254
Իշխարա, 389
Իշկուր, 145, 251
Իշնիկարաբ, 251, 254
Իշտար, 51, 55, 145, 148, 200, 244, 368, 399
Իսիս, 458, 495
Իստանուս, 192
Իտուր-Մեր, 59

Լ

Լազամալ, 251, 253, 254, 255
Լալի, 253

Խ

Խալդի, 84, 85, 140, 335, 336
Խեբատ, 193
Խեդամմու, 400
Խիշմիտիկ, 251
Խու(ա)բան, 253
Խուտրան, 251, 253, 255

Կ

Կատախցիֆուրի, 192
Կիլախ-շուպիր, 251
Կիրիրիշա, 251, 253, 254
Կիրմաշիր (= Կիրվաշիր), 251, 252, 255
Կումարբի, 399, 400
Կուշուխ, 399
Կուրա, 389

Հ

Հայասայի Անպրոպի աստված, 200
Հելիոս, 368, 519
Հեփեստոս, 199

Մ

Մանզաբ, 251, 254
Մաշտի, 253, 254
Մարդուկ, 69, 87, 111, 118, 120, 121, 131, 133, 136, 144, 145, 151, 176, 238, 280, 281, 282, 308, 331, 368
Մեցցուլա, 192
Միթրա (= Միհր), 330, 342, 367, 368, 399, 417, 471, 519
Մյուիստա, 330

Յ

Յազատներ, 330
Յարրի, 193

Ն

Նախխունտե, 251, 253, 254
Նաննա, 133, 233, 368

Նաննար, 253
Նապիրիշա (Նապիր), 237, 251, 253, 254
Նաստոյա, 120, 399, 417
Նգիրսու, 144
Ներգալ, 51, 200, 254
Նիկկալ (= շումերական Նինգալ), 399
Նինմախ, 33, 144
Նինուրտա, 33, 141, 254

Շ

Շալա, 251
Շամաշ, 87, 115, 145, 212, 252, 436
Շաշում, 253
Շավուշկա, 399
Շատի, 253
Շարրումա, 193
Շիմիգի, 399
Շիվատ–Տիվատ, 193
Շումալիյա, 120
Շուքամունա, 120

Ո

Որմիզդ, 368

Պ

Պինիգիր, 251, 253, 254, 255
Պիրվա, 193, 200

Ռ

Ռա, 323
Ռաշնու, 329
Ռուխուրաանր, 251, 252

Ս

Սախար, 133
Սարապիս, 458, 495
Սելենե, 519
Սիլիր–կատրու, 254
Սիմութ, 251, 255
Սին, 132, 133, 135, 136, 251, 279, 280, 281, 424
Սպանդարամետ, 342
Սպենտա Մանյու, 330

Վ

Վահագն, 199, 342, 368, 511
Վարութանի, 335
Վարունա, 120, 399, 417
Վուրու(ն)սեմու, 192
Վրթրագնա (= Վահագն), 368

Տ

Տաշմիշու, 402
Տարու, 192, 199
Տեմտի, 253
Տիֆոն, 400
Տյուխե, 495

Ու

Ուլլիկումմի, 191, 400, 403
Ուպուրկուպպակ, 251, 253, 254
Ուտու, 48, 144, 145
Ուրանիա, 330

ԲԵՀ – Բանբեր Երևանի Համալսարանի, Երևան:
ԼՀԳ – Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան:
ՀԱ – Հանդես Ամսօրեայ, Վիեննա:
ՀԱՊ – Հին Արևելքի պրոզիա, Երևան, 1982:
ՀԺՊ – Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, Երևան, 1971:
ՀԺՊՔ – Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. I, Ե., 1981:
ՄՄԱԵԺ – Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Երևան:
ՊԲՀ – Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան:
ВДИ – Вестник древней истории, Москва.
ВОНА – Вестник общественных наук АН Арм. ССР/НАН Армении (=ԼՀԳ և ИАН), Ереван.
ВЯ – Вопросы языкознания, Москва.
ДВ – Древний Восток, Ереван.
ДЭ – Древняя Эбла (составление и введение П. Маттиэ), Москва, 1985.
ИАН = ВОНА = ԼՀԳ.
ИДВ I – История Древнего Востока, ч. I, Месопотамия, Москва, 1983.
ИДВ II – История Древнего Востока (под ред. Г. М. Бонгард–Левина), т. II, Москва, 1988.
ИДМ – История древнего мира, т. I–III (под ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой и И. С. Свенцицкой), Москва, 1989.
ИИДВ – Источниковедение истории Древнего Востока (под редакцией В. И. Кузищина), Москва, 1984.
ИФЖ = ՊԲՀ.
КБН – Корпус боспорских надписей (под редакцией В. В. Струве), Москва–Ленинград, 1965.
КБС – Кавказско–ближневосточный сборник, Тбилиси.
ЛУН – Луна, упавшая с неба. Древняя литература Малой Азии (пер. и коммент. Вяч. Вс. Иванова), Москва, 1977.
МНМ – Мифы народов мира, т. I–II, Москва, 1988 (II изд. 1991–1992).
ППДВ – Поэзия и проза Древнего Востока, Москва, 1973.
ПС – Переднеазиатский сборник, Москва.
РА – Российская археология, Москва.
САП – Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане.
ЭГВВ – Эпос о Гильгамеше. О все видавшем, Москва, 2005.

ЯОТСС – Я открою тебе сокровенное слово. Литература Вавилонии и Ассирии, Москва, 1981.

AAAL – Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology, Liverpool.

AAL – Annual of Armenian Linguistics, New York.

AAASH – Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.

AbB – Altbabylonische Briefe in Umschrift und Übersetzung (Hrsg. Kraus F. R. und R. Frankena), Leiden, 1964 ff.

ABoT – Ankara Arkeoloji Müzesinde Bulunan Boğazköy Tabletleri, Istanbul, 1948.

AcAn – Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.

AfO – Archiv für Orientforschung, Berlin – Graz – Horn.

AI – Acta Iranica, Leiden.

AJA – American Journal of Archaeology, Princeton/Baltimore.

AION – Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli, Naples.

AJNES – Aramazd. Armenian Journal of Near Eastern Studies, Yerevan.

AMI NF – Archäologische Mitteilungen aus Iran, Neue Folge, Berlin.

AMIT – Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Berlin.

AnAr – Anadolu Araştırmaları (= JKF – Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung), İstanbul.

ANET – Ancient Near Eastern Texts Related to the Old Testament (Ed. J. B. Pritchard), New Jersey, 1969.

AnSt – Anatolian Studies, London.

AO – Der Alte Orient, Leipzig.

AOAT – Alter Orient und Altes Testament, Kävelaer/Neukirchen–Vluyn, Münster, 1968ff.

AoF – Altorientalishe Forschungen, Berlin.

AOS – American Oriental Series, New Haven.

AA – Archäologischer Anzeiger, Berlin.

ArOr – Archiv Orientální, Praha.

ARRIM – Annual Review of the Royal Inscriptions of Mesopotamia Project, Toronto.

AS – Assyriological Studies, Chicago.

BaghM(itt.) – Baghdader Mitteilungen, Berlin.

BAR – British Archaeological Reports. International Series, Oxford.

BCSMS – Bulletin of the Canadian Society for Mesopotamian Studies, Toronto.

BiOr – Bibliotheca Orientalis, Leiden.

BJV – Berliner Jahrbuch für Vor– und Frühgeschichte, Neue Folge, Berlin.

BM – Cuneiform Texts from Babylonian Tablets in the British Museum, London, 1894ff.

BNF – Beiträge zur Namenforschung. Neue Folge, Heidelberg.

BSOAS – Bulletin of the School of Oriental and African Studies, London.

CAD – Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, 1964ff.
CAH – Cambridge Ancient History, Cambridge.
CANE – Civilizations of the Ancient Near East (eds. J. Sasson et al.), vols. I–IV, New York, 1995.
CDLJ – Cuneiform Digital Library Journal.
CDOG – Colloquien der Deutsches Orient– Geselschaft, Saarbrücken.
CQ – The Classical Quarterly, Oxford.
CT – Cuneiform Texts from Babylonian Tablets in the British Museum, London, 1896ff.
CTH–Laroche E., Catalogue des textes hittites, Paris, 1971.
CTN – Cuneiform Texts from Nimrud, London.
DAFI – Cahiers de la Délégation archéologique française en Iran, Paris.
DHA – Dossiers Histoire et Archéologie, Paris.
DocAs – Documenta Asiana, Roma.
EAC – The Encyclopedia of Ancient Civilizations, London, 1980.
EnIr – Encyclopædia Iranica.
ETCSL–The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature: Composite Text, Translation, Bibliography (Home page in INTERNET. Faculty of Oriental Studies, University of Oxford. www–etcsl. orient. ox. ac. uk).
FM – Florilegium Marianum, Paris.
HANE/M – History of the Ancient Near East/Monographs, Padova.
HdOr – Handbuch der Orientalistik, Leiden – Köln – Boston – New York – København.
HfS – Historisk–filosofiske Skrifter, København.
HIS – Harvard Iranian Studies, Cambridge.
HSS – Harvard Semitic Series, Harvard.
HT – Hittite Texts in Cuneiform Character, London, 1920.
HUCA – Hebrew Union College Annual, Cincinnati.
IA – Iranica Antiqua, Ghent/Leiden.
IBoT – Istanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Boğazköy Tablerleri(nden Seçme Metinler), Istanbul, 1944ff., Ankara, 1988.
ID – Iranische Denkmäler, Berlin.
JA – Journal asiatique, Paris.
JAAS – Journal of the Assyrian Academic Society, Skokie.
JAOS – Journal of the American Oriental Society, Boston.
JCS – Journal of Cuneiform Studies, New Haven.
JEOL – Jaarbericht van het Voorziatisch–Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux", Leiden.

JESHO – Journal of the Economic and Social History of the Orient, Leiden.
JHS – Journal of Hellenic Studies, London.
JIES – Journal of Indo–European Studies, Hattiesburg.
JMS – Journal of Magan Studies.
JNES – Journal of Near–Eastern Studies, Chicago.
JRAS – Journal of the Royal Asiatic Society, London.
KBo – Keilschrifttexte aus Boğhazköi, Leipzig und Berlin, 1916ff.
KUB – Keilschrifturkunden aus Boğhazköi, Berlin, 1921ff.
KZ – Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung (Berlin–Gütersloh–Wiesbaden) = Historische Sprachforschung.
LTQ – Lexington Theological Quarterly, Lexington.
MAPS – Memoirs of American Philosophical Society, Philadelphia.
MDAI – Mémoires de la Délégation archéologique en Iran, Paris/Nice.
MDOG – Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft zu Berlin, Berlin.
MIO – Mitteilungen des Instituts für Orientforschung, Berlin.
MM – Myths from Mesopotamia, Creation, The Flood, Gilgamesh and Others (A new translation by St. Dalley), London, 1989.
MMAI – Mémoires de la Mission Archéologique en Iran, Paris.
MVAG – Mitteilungen der Vorderasiatisch–ägyptischen Gesellschaft, Berlin und Leipzig, 1896ff.
N. A. B. U. – Nouvelles assyriologiques brèves et utilitaires, Paris.
NES – Near Eastern Studies, Berkeley – Los Angeles – London.
OBO – Orbis Biblicus et Orientalis, Göttingen.
OIP– Oriental Institute Publications, Chicago.
OLA – Orientalia Lovaniensia Analecta, Louvain–la–Neuve.
OLZ – Orientalistische Literaturzeitung, Berlin.
Or – Orientalia, Roma.
OrAnt. – Oriens Antiquus, Roma.
Or. NS – Orientalia, Nova Series, Roma.
QGS – Quaderni di Geografia Storica, Roma.
RA – Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale, Paris.
RÉA – Revue des études arméniennes. NS, Paris.
RGTC – Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes, Wiesbaden.
RGTC. 5 – Kh. Nashef, Die Orts– und Gewässernamen der mittelbabylonischen und mittelassyrischen Zeit, Wiesbaden, 1982.
RGTC. 6. 1 – G. F. del Monte und J. Tischler, Die Orts– und Gewässernamen der

hethitischen Texte, Wiesbaden, 1978.

RGTC. 6. 2 – G. F. del Monte, Die Orts– und Gewässernamen der hethitischen Texte, Wiesbaden,1992.

RGTC. 9 – I. M. Diakonoff and S. M. Kashkai, Geographical Names Aecording to Urartian Texts, Wiesbaden, 1981.

RHA – Revue hittite et asianique, Paris.

RIA – Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischer Archäologie, Berlin – Leipzig – New York.

RŠ – Ras Šamra (Ուգարիտից հայտնաբերված տեքստեր).

SAA – State Archives of Assyria, Helsinki.

SAAB – State Archives of Assyria. Bulletin, Helsinki.

SAAS – State Archives of Assyria. Studies, Helsinki.

SAK – Studien zur altägyptische Kultur, Hamburg.

SAOC – Studies in Ancient Oriental Civilization, Chicago.

SCCNH – Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians, Winona Lake (այժմ՝ Bethesda).

ScH – Scripta Hierosolymitana, Jerusalem.

SCO – Studi Classici e Orientali, Pisa.

SDOAP – Studia et Documenta ad Iura Orientis Antiqui Pertinentia, Leiden.

SEb – Studi Eblaiti (Missione Archeologica Italiana in Siria), Università degli Studi di Roma, Roma.

SEL – Studi epigrafici e linguistici sul vicino oriente antico, Verona.

SH – Seria Historia, Poznan.

SLANE – Societies and Languages of the Ancient Near East: Studies in Honour of I. M. Diakonoff, Warminster, 1982

SMEA – Studi Micenei ed Egeo–Anatolici, Roma.

StBoT – Studien zu den Boğazköy–Texten, Wiesbaden.

St.Ir. – Studia Iranica, Leiden.

TAPS – Transactions of the American Philosophical Society, Philadelphia.

TAVO – Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Tübingen.

TCAAS – Transactions of the Connecticut Academy of Arts and Sciences, New Haven.

TCL – Textes cuneiformes, Musée du Louvre, Paris.

TCS – Texts from Cuneiform Sources, Locust Valley/New York.

TdH – Texte der Hethiter, Heidelberg.

UET, I – Ur Excavations. Texts, I, Royal Inscriptions (by C. J. Gadd and L. Legrain), London, 1928.

UF – Ugarit–Forschungen. Internationales Jahrbuch für die Altertumskunde Syrien – Palästinas (Neukirchen– Vluyn).

VS – Vorderasiatische Schriftdenkmäler den königlichen Museen zu Berlin, Berlin, 1907ff.

WAW – Writings from the Ancient World, Atlanta.

WdO – Die Welt des Orients, Wuppertal – Göttingen.

YOS – Yale Oriental Series: Babylonian Texts, New Haven – London.

YNER – Yale Near Eastern Researches, New Haven – London.

ZA – Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatischer Archäologie, Berlin – New York.

ZVS = KZ.

ZDMG – Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Leipzig – Stuttgart – Wiesbaden.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՐԱԿԻՑ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՁՈՐՍ ՀԱՏՈՐՈՎ

ՀԱՏՈՐ I

Վոն շրջան

Հրատարակչության տնօրեն՝
Գեղարվեստական խմբագիր՝
Համակարգչային ձևավորումը՝
Սրբագրիչներ՝

Էմին Մկրտչյան
Արա Բաղդասարյան
Լալա Հովսեփյանի
Լիանա Միքայելյան
Գոհար Կիրակոսյան

ՔԱՐՏԵԶԱԳԻՐՆԵՐ՝
Գեղամ Բադալյան, Գրիգոր Բեգլարյան

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿԵՐԸ ԿԱԶՄԵՑԻՆ՝
Համլիկ Հմայակյան, Մարիամ Խանզադյան, Սոնա Գրիգորյան

ISBN 978-9939-68-236-5

Տպագրության՝ ոֆսեթ: Չափը՝ 70x100 1/16: Թուղթը՝ ոֆսեթ:
Տպաքը՝ 37,5 տպ. մամուլ: Տառատեսակը՝ «Sylfaen»:

«ԶՈՒՄԱ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ՀՀ, 0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2
Հեռ.՝ (+37410) 33 25 28, Մոբայլային՝ (+37410) 23-25-95
Էլ. կայքեր՝ www.zuma.am, www.book.am, www.dasagirq.am
Էլ. փոստ՝ info@zuma.am

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

HISTORY OF NEIGHBOURING COUNTRIES OF ARMENIA

IN FOUR VOLUMES

VOLUME I

ANCIENT PERIOD

Director of Publishing House — Emin Mkrtchyan
Art Editor — Ara Baghdasaryan
Computer Designer — Lala Hovsepyan
Proofreaders — Liana Mikayelyan, Gohar Kirakosyan

CARTOGRAPHERS
Gegham Badalyan, Grigor Beglaryan

INDICES BY
Hasmik Hmayakyan, Mariam Khanzadyan, Sona Grigoryan

Printing offset. Size 70x100 1/16. Paper offset.
Volume 37,5 quire. Font «Mashtots».

«ZANGAK» PUBLISHING HOUSE
49/2 Komitas Avenue, Yerevan, 0051, Armenia
Tel.: (+37410) 23-25-28, Fax: (+37410) 23-25-95
Web pages: www.zangak.am, www.book.am, www.dasagirq.am
E-mail: info@zangak.am

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АРМЕНИИ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ИСТОРИЯ СОПРЕДЕЛЬНЫХ С АРМЕНИЕЙ СТРАН

В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ

ТОМ I

ДРЕВНИЙ ПЕРИОД

Директор издательства — Эмин Мкртчян
Художественный редактор — Ара Багдасарян
Компьютерная верстка — Лала Овсепян
Корректоры — Диана Микаелян, Гоар Киракосян

КАРТОГРАФЫ
Гегам Бадалян, Григор Бегларян

СОСТАВИТЕЛИ ИНДЕКСОВ
Асмик Амакян, Мариам Ханзадян, Сона Григорян

Печать офсетная. Формат 70x100 1/16. Бумага офсетная.
Объем 37,5 п. л. Гарнитура «Mashtots»

ИЗДАТЕЛЬСТВО «ЗАНГАК»
РА, 0051, Ереван, пр. Комитаса 49/2
Тел.: (+37410) 23-25-28, факс: (+37410) 23-25-95
Эл. сайт: www.zangak.am, www.book.am, www.dasagirq.am
Эл. почта: info@zangak.am

[7000 гр.]

Գրքի վերադարձման վերջնաժամկետ

A 9962